

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

*Танланган
асарлар*

БЕШ ЖИЛДЛИК

ТОШКЕНТ — 1979 Гафур Гулом
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

*Танланган
асарлар*

ИККИНЧИ ЖИЛД

УРУШ ВА ТИНЧЛИК

I ва II китоблар

ТОШКЕНТ — 1979 Гафур Ғулом
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти

ББК 84Р
Т 63

Т $\frac{70301 - 249}{M352 (04) - 79}$ 170-79-3703040100

БИРИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ БУЛИМ

I

— Eh bien, mon prince. Gènes et Lucques ne sont plus que des apanages, des мулки, de la famille Buonaparte. Non, je vous préviens que si vous ne me dites pas, que nous avons la guerre, si vous vous permettez encore de pallier toutes les infamies, toutes les atrocités de cet Antichrist (ma parole, j'y crois) — je ne vous connais plus, vous n'êtes plus mon ami, vous n'êtes plus содиқ қулим, comme vous dites.¹ Салом, салом, Je vois que je vous lais peur,² ўтиринг, қани, гапиринг.

Малика Мария Фёдоровнанинг яқини бўлмиш маълума ва машҳура фрейлина Анна Павловна Шерер 1805 йилнинг июль ойида ўзининг меҳмондорчиликка энг аввал, келган кибру ҳаволи ва катта амалдорлардан князь Василейни ана шу сўзлар билан қарши олди. Анна Павловна бир неча кундан бери йўталар, ўзининг айтишича, грипп билан оғрир эди (грипп сўзи у вақтларда янги чиққан бўлиб, уни баъзи одамларгина ишлатар эди). Анна Павловна эрталаб махсус лакей орқали тарқаттирган мактубда ҳаммага бир хилда бундай деб ёзган эди:

¹ Хўш, князь, Генуя билан Лукка Бонапарт хонадонининг мулки бўлиб қолди-ку. Йўқ, мен сизга ҳозирдан айтиб қўяйки, агар сиз ҳозир урушаётибмиз, демайдиган бўлсангиз, агар сиз ўша худодан қайтганинг (унинг худодан қайтганингга аминман) ҳамма ифлосликларини, бутун бадкорликларини ёқлайдиган бўлсангиз, мен сиздан юз ўгираман, сизни дўстим, демайман. Минбаъд содиқ кулингизман, демай қўя қолинг.

² Кўриб турибман, сизни чўчитиб юборяпман.

«Si vous n'avez rien de mieux à faire, M. le comte (ёки mon prince), et si la perspective de passer la soirée chez une pauvre malade ne vous effraye pas trop je serai charmée de vous voir chez moi entre 7 et 10 heures. Annette Scherer.»¹

Сарой аҳлига хос зарбофт мундир, пайпоқ ва бошмоқ кийган, нишонлар таққан, қувноқ чеҳрали князь мезбоннинг бу хилда қарши олишидан ҳеч қанча хижолат тортмасдан:

— Dieu, quelle virulente sortie,² — деб жавоб берди.

Князь ота-боболаримиз гапирган, наинки гапирган, балки фикр қилган француз тилида, киборлар доирасида ва саройда қариган обрўйли кишиларга хос ҳимояткорона бир тарзда, секин чертиб-чертиб сўзлар эди. У Анна Павловнанинг олдига келди, атир ҳиди бурқиб турган ялтироқ тепакал бошини энгаштириб, унинг қўлини ўпди-да, оҳистагина диванга ўтирди.

— Avant tout dites moi, comment vous allez, chère amie?³ Мени хотиржам қилинг, — деди князь овозини ўзгартмасдан, аммо унинг одоб ва меҳрибонлик учун айтган сўзларида бепарволик ва ҳаттоки истеҳзо оҳанги борлиги билиниб турар эди.

— Руҳан азоб чекаётган кишида... саломатлик қаёқда дейсиз? Идроки бор одам бу замонда тинч тура оладими? — деди Анна Павловна. — Оқшомни шу ерда ўтказарсиз, деб умид қилсак бўладими, князь?

— Хўш, инглиз элчиси чақирган сайил нима бўлади энди? Бугун чоршанба экан. Мен у ерда бир кўриниш беришим керак, — деди князь. — Қизим келиб мени олиб кетмоқчи бўлди.

— Мен бу сайил қолдирилган деб ўйланган эдим. Je vous avoue que toutes ces fêtes et tous ces feux d'artifice commencent à devenir insipides.⁴

— Сизнинг хоҳишингиз бундоқ эканлигини билганларида сайилни қолдиришар эди, — деди князь одагича,

¹ «Граф (ёки князь), агар бошқа ниятингиз бўлмаса, агар кечки дамларни биздай бечора беморнинг ёнида ўтказиш сизда жуда малол келмаса, бугун кеч соат еттидан ўнгача бизникига келсангиз, бениҳоя хурсанд бўлар эдим. Анна Шерер».

² Ё тавба, мунча ҳам ғазаб қилмасангиз!

³ Аввал айтинг, азизим, саломатлигингиз қалай?

⁴ Ростини айтсам, шунақанги сайиллару мушакбозликлар жонга тегиб борапти.

худди ёд олган нарсасини такрорлагандай ва бунга бировни ишонтирмоқчи ҳам эмаслиги кўриниб турар эди.

— Ne me tourmentez pas. Eh bien, qu'a-t-on décidé par rapport à la depeche de Novosilzoffe? Vous savez tout¹.

— Нима десам экан? — деди князь бепарво, зериккан оҳангда, — Qu'a-t-on décidé? On décidé que Buoparte a brûlé ses vaisseaux, et je crois que nous sommes en train de brûler les nôtres.²

Князь Василий эскириб кетган пьесадаги артист сингари ҳамма вақт эринчоқлик билан гапирар эди. Анна Павловна Шерер эса, аксинча, қирқ ёшга кириб қолганига қарамай, серзавқ ва серҳаракат эди.

Серзавқлик Анна Павловнанинг жамоат ичида тутган мавқеи бўлиб, у гоҳо ҳатто серзавқ бўлгиси келмаган чоғларида ҳам таниш-билишларини ноумид қилмаслик учун ўзини серзавқ тутишга ҳаракат қилар эди. Чехрасидаги ҳамиша ўйнаб турадиган тамкин табассум унинг сўлиброқ қолган юзига унчалик ярашмаса ҳам эркатой бола сингари ўзининг ёқимли камчилигини доим билиб турганини, бу камчиликдан қутулишни хоҳламагани, қутула олмагани ва қутулишни лозим кўрмаганини ифода этиб турар эди.

Сўз орасида гап сиёсий ҳаракатлар тўғрисида борганда Анна Павловна қизишиб кетди.

— Қўйинг, қўйинг, Австрия тўғрисида менга гапирманг! Эҳтимол, мен тушунмасман, лекин Австрия ҳеч қачон урушни хоҳлаган эмас, хоҳламайди ҳам. Австрия бизга **хўбнат қилади. Россия** якка ўзи Европанинг халоскори **бўлиши керак. Пуштипаноҳимиз** ўзининг юксак бурчини **яхши** билади ва ўз бурчига содиқ бўлиб қолади. Мен фақат мана шунгагина ишонаман. Бизнинг валлакат ва олижаноб шаҳаншоҳимиз дунёда буюк роль ўйнашлари керак бўлиб қолди. У киши шундоқ олиҳиммат ва олижанобки, худо марҳаматини у кишидан дариг тутмайди ва у киши ўз бурчларини адо этиб, ҳозир қотил ва ёвуз Бонапарт бўлиб бош кўтарган революция аждарини мажақлаб ташлайдилар. Шаҳидлар қони учун биз ёлғиз ўзимиз қасос олишимиз керак.

¹ Мени қийнаманг. Хўш, Новосильцовнинг мактуби ҳақида нима қарорга келишди? Сиз ҳамма воқеадан хабардорсиз.

² Нима қарорга келишар эди? Бонапарт ўз кемаларига ўт қўйибди, биз ҳам ўз кемаларимизга ўт қўйишга тайёрга ўхшаб қолдик, деган қарорга келишди.

Қани, ўзингиз айтинг, биз кимга умид боғлашимиз мумкин ахир?.. Савдогартабиат Англия эса, император Александрнинг олижаноб калбини англамайди ва англай олмайди ҳам. Англия Мальта оролини бўшатиб бернидан бош тордди, у бизнинг қаракатларимиз замирида бир нарса бор деб бадгумон бўлиб турипти. Улар Новосильцовга нима дейишпти? Ҳеч нарса. Ўз манфаатидан буткул воз кечиб, тинчлик йўлида ҳеч нарсани аямайдиغان императоримизнинг филокорлигини улар тушунмади, тушуна олмайди ҳам. Инглизлар нима ваъда қилишпти? Ҳеч нарса. Улар ўша қилган ваъдасига ҳам вафо қилмайди. Пруссия аллақачон Бонапарте енгилмас, унга қарши Европанинг қўлидан ҳеч нарса келмайди, деб эълон қилди... Мен на Гарденбергининг ва на Гаугвишнинг биронта сўзига ишонаман.— *Cette fameuse neutralité prussienne ce n'est qu'un piège.*¹ Мен фақат тангрига ва марҳаматли императоримизнинг толеига ишонаман ҳолос. Императоримиз Европани қутқазажак/...— деди-да, Анна Павловна бунчалик қизиқиб кетганига ўзининг ҳам кулгиси қистаб бирдан тўхтаб қолди.

— Менимча,— деди князь кулимсираб,— кўнгилчан Винценгеродемизнинг ўрнига сизни юборишганда, сиз бир хамла билан Пруссия қиролининг розилигини олар эдингиз. Сиз сўзга ниҳоят чечансиз. Чой ичамизми?

— Ҳозир. Ҳа, айтгандай,— кўшимча қилди Анна Павловна яна ўзини босиб олиб,— бугун меникига иккита антиқа одам келади: *le vicomte de Mortemar, il est allié aux Montmorency par les Rohans.*² Франциянинг энг яхши аслзодаларидан, энг яхши муҳожирларидан бўлади. Ундан сўнг, *l'abbé Morio*³, сиз бу допо одамни танийсизми? Шаҳаншоҳимиз уни қабул қилганлар. Хабарингиз борми?

— Шундай денг. Танивсам жуда хурсанд бўлар эдим,— деди князь.— Менга қаранг,— деб кўшимча қилди у худди аҳамиятсиз бир нарса эсига тушиб қолгандай, қолбуки бу ерга келишидан асосий мақсад ҳам шуни сўраш эди,— *l'impératrice—piégé*⁴ барон Функенинг Венага бош мунший

¹ Пруссиянинг бундай машъум бетарафлиги—фақат бир тузоқ ҳолос.

² Айтгандай, виконт Мортемар Роганов томонидан Монморансига қариндош бўлади.

³ аббат Морио.

⁴ бева малика.

қиялиб тайинланишни хоҳлар эмишлар, шу роетми? C'est un pauvre sire, se baron, à se qu'i. paraît.¹ Малика Мария Фёдоровна орқали баронга олиб берилмоқчи бўлган бу мансабга князь Василий ўз ўглини қўймоқ ниятида эди.

Анна Павловна маликанинг хоҳиши, нимани ёқтириш-ёқтирмаслиги тўғрисида на ўзи, на бошқа биров бир нима дейиши мумкин эмаслигига ишора қилиб, кўзларини юмар юммас ва койгансимон расмийроқ бир тарада: — Monsieur le baron Funke a été recommandé à l'impératrice — mère par sa sœur,² — деб қўйди. У ўзининг олимақом пушти панехи бўлмиш малика Мария Фёдоровнанинг номини тилга олганида, ҳамма вақтдагидай яна юзида тўсатдан маъуслик аломати аралаш зўр, самимий садоқат ҳамда эҳтиром ифодаси нимоён бўлди. У, маликанинг барон Функега beaucoup d'estime³ айтди-да, кўзларида яна маъуслик акс этди.

Князь лоқайдлик билан жим қолди. Князь маликага тавсия қилинган бир зот ҳақида шундай воқўя гап гапиргани учун Анна Павловна ўзига хос элчиллик ва абжирлик кўрсатиб, сарой аҳлига ва аёлларга муносиб одоб билан унга таъзир бермоқчи ва шу билан бирга уни овутмоқчи бўлди.

— Mais à propos de votre famille,⁴ — деди Анна Павловна, — биласизми, қизингиз киборлар донрасига қатнайдиغان бўлгандан бери fait les délices de tout le monde. On la trouve belle, comme le jour.⁵

Князь ҳурмат ва миннатдорлик билдириб таъзим қилди.

Анна Павловна бир дақиқа қолгандан кейин:

— Мен кўпинча шуни ўйлайманки, — деди князга яқинроқ келиб, гўёки сиёсат ҳамда киборлар тўғрисидаги гаплар тамом бўлди, энди ўз гапимиздан гаплашайлик, дегандай мулоийм табассум қилиб: — кўпинча шуни ўйлайманки, дунёда бахт деган нарса баъзан жуда адолатсизлик билан тақсим қилинар экан. Худойи таоло шундай икки сўлим болани (мен кичик ўглингиз Анатолни ҳисоб

¹ Бу барон назаримда ярамас бир махлуқ.

² Барон Функени маликага ўз сингиллари тавсия қилибди.

³ катта эътибор берганини.

⁴ Айтгандай, сизнинг болаларингиз ҳақида.

⁵ Суҳбатларнинг гули бўлиб қолди, Унинг хусни латофатига ҳамма қойил.

қилмайман, чунки уни ёқтирмайман, — деди у эътирозга ўрин йўқ деган мазмунда қошларини чимириб) — шундай якки сухсурни нега сизга берди экан? Сиз буларнинг қадрига етмайсиз, шунинг учун буларга ста бўлишга лойиқ эмассиз.

Анна Павловна шу гапни айтиб ўзига хос қувноқ та-
бассум қилди.

— *Que voulez-vous? Lafater aurait dit que je n'ai pas la bosse de la paternite,*¹ — деди князь.

— Ҳазилингизни қўйинг. Бу тўғрида мен сиз билан жиддий гаплашмоқчи эдим. Биласизми, менга кичик ўғлингиз ёқмайди. Бу гап орамизда қолсин-ку (унинг юзи маъюс бир тусга кирди), малика ҳузурларида ўғлингиз ҳақида гап очилиб, сизга ачинишди...

Князь жавоб қайтармасди, лекин Анна Павловна княз-
нинг юзига тикилиб жавоб кутар эди. Князь Василий афтини буриштирди.

— Қандоқ қилай энди? — деди князь ниҳоят. — Биласизми, мен буларнинг тарбияси учун бир отанинг қўлидан келадиган ҳамма нарсани қилдим, лекин иккови ҳам *des imbeciles*². Ипполит аҳмоқнинг ювоши-ю, лекин Анатоль жуда шўхи. Икковининг орасидаги фарқ шу холос, — деди князь ҳаяжон билан сохта табассум қилиб. Бу табассумдан лабининг бурчида ҳосил бўлган ажинида нечукдир кутилмаган дағал, ёқимсиз бир ифода кўринар эди.

— Сиздай одамлар фарзанд кўрмаса нима бўларкан-а? Ота бўлмаганингизда мен сиздан ҳеч айб тополмас эдим, — деди Анна Павловна унга ўйчан боқиб.

— *Je suis votre*³ содиқ қулингизман, *et à vous seule je puis l'avouer*. Болаларим — *ce sont les entraves de mon existence*.⁴ Бу менга бир кўргилик. Мен шундай деб ўйлайман. — *Que voulez-vous?*⁵ — Князь шафқатсиз тақдирга тан берганлигига ишора қилиб жим қолди.

Анна Павловна ўйга толди.

— Бебош ўғлингиз Анатолни уйлантириш тўғрисида ҳеч қачон ўйлаган эмассиз. Қари қизлар *ont la manie des mariages*⁶ дейишади. Менинг бунақа феълим йўқ, лекин

¹ Қандоқ қилай? Лафатер бўлса, сенда оталик меҳри йўқ, дерди.

² бемаъни чиқишди.

³ мен сизнинг

⁴ мен фақат сизга ростини айта оламан. Менга ошиқча юк холос.

⁵ Қандоқ қилай?

⁶ бировни уйлантириб қўйишга ўч бўлади.

менга таниш *petite personne*¹ бор. Бу қиз шўрлик отасини деб ёшлигини ўтказиб юборипти, *une parente à nous*, *une princesse*² Болконская бўлади.

Князь Василий гарчи киборларга хос зийраклик кўрсагиб, бош ишораси билан бу тўғрида ўйлаб кўрмоқчи эканини билдирса ҳам Анна Павловнанинг сўзига жавоб қайтармади. У кўнглидаги ғашликка бардош қила олмаганидан бўлса керак:

— Йўқ, биласизми, мен Анатолга ҳар йили қирқ минг сўм сарф қиламан,— деди-да, бир оз жим қолди.— Аҳволи шу бўлса, беш йилдан кейин нима бўлади? *Voilà l'avantage d'être rég³*? Княжнангиз бой қизми?

— Отаси жуда бойу лекин хасис одам. Қишлоқда турди. Марҳум император замонида истеъфо бериб, «Пруссия қироли» деб лақаб олган машҳур князь Болконский-чи. Ўзи жуда ақлли, лекин табиати ғалати, бадфеъл одам. *La pauvre pet t est malheureuse, comme les pierres.*⁴

Кутузовнинг *Lise* Мейненга, яқиндагина уйланган адъютанти ўша қизнинг акаси бўлади. Бугун бизникига у ҳам келади.

— *Esoitez, chère Annette*,⁵— деди князь бирдан унинг қўлини ушлаб ва негадир пастга эгиб.— *Arrangez-moi cette affaire et je suis votre*⁶ садоқатли қулингиз *à tout jamais (rap comme mon m'écrit des?)*. Қиз бой ва наслнасаби жойида экан. Айни муддао.

Князь Анна Павловнага айрим меҳр ва яқинлик ифодаси бўлган эркин ҳаракат билан унинг қўлини ушладич, ўпди, ўйнатди-да, креслонинг орқасига суяниб, бошқа томонга қаради.

Анна Павловна ўйлаб туриб:

— *Attendez*⁸,— деди,— Мен шу бугуноқ *Lise (la femme du jeun⁹ Болконский)* билан гаплашиб кўрай. Зора шу иш битиб кетса. *Ce sera dans votre famille, que je ferai mon apprentissage de vieille fille.*¹⁰

¹ бир қиз

² ўзи бизга қариндош, княжна.

³ Ота бўлишнинг фойдаси шу экан-да.

⁴ Қиз бечоранинг кўрган куни курсин.

⁵ Менга қаранг, азизим, Анет.

⁶ Оқсоқол менга ёзганича.

⁷ Шу ишни тўғриланг, мен умрбод сизнинг қулингиз бўлай.

⁸ Шошманг.

⁹ Лиза (Болконскийнинг хотини)

¹⁰ Мен сизнинг оила ишларингизга аралашиб, қари қизларнинг касбини ўрганиб оламан.

Анна Павловнанинг меҳмонхонаси аста-секин меҳмонга тўла бошлади. Петербургнинг олимақом зодагонлари, ёш ва хулқ жиҳатидан жуда ҳар хил бўлса ҳам ўзлари мансуб бўлган жамият нуқтаи назаридан қараганда, бир хил бўлган кишилар келишди. Отасини инглиз элчиси чақирган сайилга олиб кетиш учун князь Василийнинг қизи гўзал Элен ҳам келди. У бал кийимида бўлиб, шифр таққан эди. *La femme la plus séduisante de Pétersbourg*¹ маълума ва машҳура, ўтган қиш эрга тегиб, ҳозир ҳомиладорлиги вазҳидан киборларнинг катта суҳбатларига қатнамай, фақатгина кичик суҳбатларга иштирок қиладиган кичкина, ёш княгиня Болконская ҳам келди. Князь Василийнинг ўғли князь Ипполит ўзи билан бирга Мортемарни бошлаб келган экан, уни мажлис аҳлига таништирди. Аббат Морис ва бошқа кўп кишилар ҳам келишди. Анна Павловна ҳар бир кириб келган меҳмонга:

— Сиз ҳали *ma tante*² ни кўрмаган бўлсангиз керак, — ёки холам билан ҳали таниш бўлмасангиз керак, дер ва уни нариги уйдан чиқиб келган, узун тасма таққан пачаққина бир кампирнинг олдига жиддий қиёфада бошлаб борар, аввал меҳмонга, сўнгра кампирга қараб меҳмоннинг номи-ни айтар, кейин нари кетар эди.

Меҳмонлар ҳеч ким билмаган, ҳеч ким қизиқмаган ва ҳеч кимга даркор бўлмаган бу кампирга тантанали равишда таъзим қилишар эди. Анна Павловна эса, маъюсона қиёфада меҳмонларнинг таъзимини тантана билан кузатар, сўз қотмасдан маъқуллар эди. Кампир бўлса, ҳар бир сўраган одамнинг саломатлиги, ўзининг соғлиги ва ҳозир, худога шукур, хийла ўнғарилиб қолган маликанинг сиҳати ҳақида ҳаммага бир хилда гапирар эди. Унинг олдига келган киши одоб юзасидан шошилмасдан, таъзим қилиб, елкасидан оғир юк тушгандай енгил тортиб пари кетар ва шу билан бу оқшом унга қайтиб рўпара бўлишдан қутулар эди.

Ёш княгиня Болконская зарҳалли барқут ишпечини олиб келган эди. Унинг чиройли, хиёл қора тук босган ихчам устки лаби тишларини ёпмас, шундоқ бўлса ҳам жуда

¹ Петербургда энг дилбар аёллардан ҳисобланган.

² холамини.

нафис кўтарилар ва чўзилиб пастки лабига текканда яна ҳам чиройлироқ кўринар эди. Ҳамма жозибали аёллардек, унинг нуқсони — устки лабининг ихчамлиги ва оғзининг очилиброқ туриши ўзига ярашар, ҳуснига ҳусн қўлгандай кўринар эди. Соғлом ва тетик, ҳомилани бу қадар енгил кўтариб юрган бу бўлажак онага қараганда ҳамманинг завқи келар эди. Чоллар ва зеркиб диққат бўлиб ўтирган ёшлар у билан бирпасгина ўтириб суҳбат қилишса, ўзлари ҳам ўшанга ўхшаб қолгандай бўлишар эди. У билан гаплашган, унинг мулоҳим кулишини, дам-бадам ярқираб турган оппоқ тишларини кўрган ҳар бир киши албатта «ҳозир ёмон ҳам ширинсўз бўлдим-да», деб ўйлар эди. Бу ерда ўтирганларнинг ҳар бири шуни кўнглидан ўтказар эди.

Кичкинагина княгиня лапанглаб, ишпечини кўтарганича йўрғалаб столни айланиб ўтди-да, кўйлагини тузатиб, худди ҳозир ҳар бир қилмиши ўзи учун ҳам, бу ерда ўтирганлар учун ҳам *partie de plaisir*,¹ кумуш самовар ёнидаги диванга ўтирди.

У ридикюлини очар экан, ҳаммага қараб:

— *J'ai apporté mon ouvrage*², — деди, сўнгра мезбонга, бекага мурожаат қилди:

— Менга қаранг, *Annette, ne me jouez pas un mauvais tour. Vous m'avez écrit, que c'était une toute petite soirée; voyez comme je suis attirée.*³

У тўр тутилган, кулранг, кўкрагидан бир оз пастроқдан энли тасма боғланган нафис ва хушбичим кўйлагини кўрсатиш учун қўлларини ёзди.

— *Soyez tranquille, Lise, vous serez toujours la plus jolie.*⁴ — деди Анна Павловна унга жавобан.

— *Vous savez; mon mari m'abandonne,* — деди княгиня генералга қараб, ўша зайлда сўзини давсм эттириб: — *il va se faire tuer. Dites moi, pourquoi cette vilaine guerre*⁵, — деди князь Василийга ва жавоб кутмай, унинг қизи гўзал Эленга мурожаат қилди.

¹ бир томоша бўлгандай.

² Ишимни олиб келган эдим.

³ Анетга, бу нима қилганингиз бўлди? Хатингизда меҳмон кўп бўлмайди, деганингиз учун кийиниб ўтирмай, шу аҳволда келаверган эдим-а.

⁴ Хотиржам бўлинг. Лиза, бу ерда ҳали ҳам сиздан чиройли одам йўқ.

⁵ Биласизми, эрим мени ташлаб кетаётпти. Улимга кетаётпти. Шу қуриб кетгур урушнинг нима кераги бор экан-а.

— Quelle délicieuse personne, que cette petite princesse!¹ — деди князь Василий Анна Павловнанинг қулогига секингина.

Кичкина княгинядан кейин кўп вақт ўтмай барваста, сочи олинган, ўша замоннинг расм-русмига кўра оқ шим, кўкраги бурма кўйлак, жигарранг фрак кийган кўзойнакли бир йигит кириб келди. Бу жуссали йигит Екатерина замонининг машҳур тўраларидан, ҳозир Москвада ўлим тўшагида ётган граф Безуховнинг гаёриқонуний ўгли эди. У чет элда тарбия олиб, яқиндагина келган бўлиб, ҳали ҳеч қаерда хизмат қилмас эди ва бундай суҳбатларга ҳам биринчи келиши эди. Анна Павловна унга ўз доирасидаги энг паст даражали киши билан саломлашгандай бош силкиб қўйди. Пьер билан шундай жуда эътиборсиз саломлашган бўлса ҳам унинг эшикдан кириб келганини кўрганида Анна Павловнанинг юзида хавотирлик ва одатдан ташқари катта бир нарсани кўргандай, қўрқув акс этди. Гарчи Пьер бу ерда ўтирган бошқа эркаклардан дарҳақиқат жуссалироқ бўлса ҳам Анна Павловнанинг бу қўрқувига сабаб фақат унинг маъноли ва шу билан бирга тортинқираб, қизиқсиниб разм солиши ва табиий бир кўз қарашигина эди; бундай кўз қараш бу меҳмонхонада ўтирганлар ичида фақат унинг бир ўзигагина хос эди.

Анна Павловна уни холасининг олдига олиб келди-да, холаси билан хавфсирагансимон бир кўз уриштириб олгач, Пьерга қараб:— *C'est bien aimable à vous, monsieur Pierre, d'être venu voir une pauvre malade,*²— деди.

Пьер бир нима деб тўнғиллади-да, ниманидир қидираётгандай яна у ёқ-бу ёққа разм сола бошлади. У кичкина княгиняга худди яқин танишдек қувноқ табассум билан салом бериб, кампирнинг олдига борди. Анна Павловнанинг хавотир олганича ҳам бор эди. Пьер маликанинг саломатлиги ҳақида кампирнинг сўзини охиригача эшитмай нари кетди. Анна Павловна қўрқиб кетиб:

— Сиз аббат Мориони биласизми? У киши жуда ҳам ажойиб одам...— деб уни тўхтатди.

— Ҳа, у кишининг абадий сулҳ тўғрисидаги режаларини эшитганман, бу жуда ҳам яхши бўлар эди-ю, бироқ мумкин бўлмас...

¹ Бу кичкина княгиня жуда ҳам дилрабо жувон эман-ку!

² Бечора беморни йўқлаб келиб катта лутф кўрсатдингиз, *мосье Пьер*.

Анна Павловна фақат бир нима дейиш учунгина:

— Сиз шундай деб ўйлайсизми? — деди-да, яна меҳмон кутиш билан овора бўлди. Бироқ Пьер яна беадабчилик қилди: ҳали кампирнинг сўзига охиригача қулоқ солмай нари кетган бўлса, энди нари кетмасқин бўлиб турган Анна Павловнани гапга солиб тўхтатди. У катта-катта оёқларини кериб, бошини энгаштирди-да, аббатнинг режаси нима учун хом хаёл эканлигини Анна Павловнага исбот қила бошлади.

Анна Павловна кулимсираб:

— Кейин гаплашамиз, — деди.

Анна Павловна расму одобни билмайдиган ёш йигитдан қутулиб, ўзининг мезбонлик иши билан банд бўлди: давра-давра бўлиб сўзлашиб ўтирган меҳмонларга разм солиб, қаерда суҳбат сўсайган бўлса, ўша суҳбатни қизитишга кўмаклашгани тайёр турар эди. Ип йигирадиган корхонанинг эгаси ишчиларни жой-жойига ўтқизиб, ўзи дугларнинг суст ёки жуда тез айланишини кузатгани ва бирон кор-ҳол бўлиб қолса дарров бориб уни тўғрилаб қўйганидай, Анна Павловна ҳам меҳмонхонасида айланиб юриб, давра-давра бўлиб ўтирган кишиларнинг суҳбатини кузатар, бирон суҳбат совиб кетса ёки меъёрдан ортиқ қизитиб кетса, дарров бориб бирон оғиз гап ёки бировни бир жойдан иккинчи жойга ўтқазиб қўйиш билан суҳбатни яна изига солиб юборар эди. Анна Павловна шу ташвишнинг устига яна Пьернинг бирон номаъқул гап айтиб ёки **ножўи** иш қилиб қўйишидан қаттиқ хавотирда эканлиги кўриниб турар эди. Пьер эса Мортемар атрофида бўлаётган гапни тинглагани келганда, кейин аббат гапирётган жойга яқин борганда Анна Павловна унга кўз-қулоқ бўлиб турарди. Чет элда тарбия олган Пьер бу хилдаги суҳбатни Россияда биринчи кўриши эди. У бу суҳбатга Петербургнинг бари интеллигентлари йиғилганини билар, шунинг учун ўйинчоқ дўконига кириб қолган ёш боладай кўзлари ўйнаб кетган эди. У бамаъни гапларни эшитмай қолишдан хавотирда эди. Бу ерга тўпланган кишиларнинг ишонч акс этган чиройли юзларига қарар экан, у булардан кўп бамаъни гаплар кутар эди. Ниҳоят, Мориснинг ёнига келди. Буларнинг суҳбати унга жуда маъқул кўринди шекилли, ўз фикрини айтишга ниҳоят иштиёқманд бўлган ҳамма ёш йигитлардай гапга аралашиб учун пайт кутди.

Анна Павловнанинг уйидаги зиёфат жуда қизиқ кетди. Давра-давра бўлиб ўтирган одамларнинг суҳбати машинадай бир қиёмда ва тинимсиз гувуллар эди. *Ma tante*,¹ унинг ёнида ўтирган, озғин юзлари ҳозир йиғлаганга ўхшаган ва бу суҳбатга нобон бўлган кексароқ бир хотиндан бўлак ҳамма уч даврага бўлинган эди. Аксарияти катталардан иборат бўлган давранинг гаплони — аббат, ёшлар даврасини князь Василийнинг қизи сухсурдаккина княжна Элен билан сўлим, қизил юзли, ёшига номуносиб равишда семиз бўлган кичкина княгиня Болконская, учинчи даврани эса — Мортемар билан Анна Павловна бошқариб ўтирар эди.

Виконт истарали, хушфезъл ва хушмуомала йигит бўлиб, афтидан, ўзини машҳур одам ҳисобласа ҳам яхши тарбия кўриб ўсгани учун ўтиришларда камтарлик кўрсатиб, ўзини суҳбат аҳлининг ихтиёрига қўяр эди. У гўё Анна Павловнанинг меҳмонларга тортиғи эди. Ифлос ошхонада кўрилган тақдирда кишининг иштаҳаси қайтадиган бир парча мол гўштини уста ошпаз фавқулодда чиройли қилиб дастурхонга келтириб қўйгандай, Анна Павловна ҳам бугунги ўтиришда меҳмонларига аввал виконтни, кейин аббатни фавқулодда бир нозу неъмат тарзида рўкач қилар эди. Мортемар ўтирган даврада суҳбат бошланиши биланоқ герцог Энгиенскийнинг ўлдирилгани ҳақида сўз кетди. Виконт, герцог Энгиенский ўзининг олиҳимматлилиги орқасида ўлганлигини ва Бонапартнинг дарғазаб бўлишига катта сабаблар борлигини айтди.

— *Ah! voyons. Contez-nous cela, vicomte*,²— деди Анна Павловна хурсандлик билан. Унинг бу гапи нечукдир *à la Louis XV contez-nous cela, vicomte*.³

Виконт «жоним билан», деган мазмунда бош эгиб табассум қилди. Анна Павловна виконт ёнидан бир айланиб чиқди-да, ҳаммани унинг ҳикоясига қулоқ солгани даъват қилди.

— *Le vicomte a été personnellement connu de monseigneur*⁴— деб шивирлади Анна Павловна ўтирганлардан

¹ Хола.

² Ҳа, ҳа! Шунга гапириб беринг-чи, виконт.

³ Людовик XV ни эсга солар эди.

⁴ Виконт герцог билан шахсан таниш бўлган.

бирига. — Le vicomte est un par fait conteur¹ деди иккинчисига. — Comme on voit l'Homme de la bonne pagnie², — деди яна бирига; шундай қилиб, виконт ўзи учун энг мақбул ва энг қулай бир тарзда, худди иссиқ товоққа солиниб кўкатлар билан ниҳоятда зеб берилган таомдай ҳаммага тақдим этилди.

Виконт ҳикоясини бошламоқчи бўлиб жилмайди.

Анна Павловна нарироқда, бошқа давранинг гули бўлиб ўтирган гўзал княжнага қараб:

— Бу ёққа келинг, chère Hélène³, — деб чақирди.

Княжна Элен кулимсираб турар эди; у меҳмонхонага кириб келган пайтда юзида бўлган гўзалларга хос, ўша доимий табассум билан ўрнидан турди. Бахмал ва бархит билан зеб берилган оппоқ, балларда кийиладиган кенг кўйлагини бир оз шитирлатиб, оппоқ елкаси, сочи ва бриллиантларини кўз-кўз қилиб, ҳеч кимга қарамасдан ва шу билан бирга, гўё келишган қадди-қомати, оппоқ елкалари, ўша замоннинг расмига кўра хийла очиқ кўкраклари ва бўйинларини томоша қилиб мароқланган ҳаммага ихтиёр бергандай жилмайиб, худди бал ҳашаматини ўзи билан бирга олиб келгандай, икки томонга чекинган эркаклар орасидан ўтиб, Анна Павловнанинг олдига келди. Элен шунчалик гўзал эдики, ноз-карашма билан чиройли кўринишга ҳаракат қилиш у ёқда турсин, аксинча, кишиларни мафтун қилувчи гўзаллигидан гўё ўзи хижолатда эди. У гўё гўзаллигининг кучини бир оз сепсилтиришни **истаса ҳам қўлидан келмагандай кўринар эди.**

Уни кўрган ҳар бир киши:

— Quelle belle personne!⁴ — деб кўяр эди. Элен виконтнинг рўпарасига ўтириб ҳамон ўшандай табассум билан юзига боққанида, виконт худди фавқулодда бир нарсадан ҳайратда қолгандай елкасини учирди-ю, ерга қаради.

— Madame, je crains pour mes moyens devant un pareil auditoire⁵, — деди виконт табассум билан бош эгиб.

Княжна яланғоч, дўмбоқ билагини столчага қўйди-да, бирон нима дейишни лозим кўрмади. У жилмайганича виконтнинг сўз бошлашини кутар эди. Виконтнинг сў-

¹ Виконт ҳикоя қилишга ниҳоятда уста экан.

² Фазилат эгаларининг суҳбатини кўп кўрганлиги маълум бўлиб турипти.

³ азизам Элен.

⁴ Ана ҳусну!

⁵ Шундай одамлар олдида мондалаб гапира олармикинман.

зига княжна ғоз ўтириб қулоқ солар экан, ҳар замон столчага қўйган момикдай билагига назар ташлаб, гоҳ ундан ҳам чиройлироқ кўкрагига қараб бриллиант маржонини тузатиб қўяр эди: кўйлагининг бурмаларини бир неча марта тузатар ва виконтнинг ҳикоясидан таъсирланган чоғларида Анна Павловнага қайрилиб қарарди-да, дарҳол юзида худди Анна Павловнанинг юзидаги кайфият акс этарди, сўнгра яна юзида қувноқ табассум намоён бўларди. Элендан кейин кичкина княгиня ҳам чой столи ёнидан туриб келди.

— Attendez moi, je vais prendre mon ouvrage,¹ деди княгиня — Voyons, á quoi pensez-vous? деб князь Ипполитга мурожаат қилди: — Apportez-moi mon ridicule.²

Княгиня ҳаммага қараб табассум билан сўзлашар экан, бирдан қимирлаб ўрнашиброқ ўтирди-да, наридан-бери у ёқ-бу ёғини тузатди.

— Мана энди дуруст бўлди,— деди, сўнг виконтга «қани, бошланг», деб ишига тутинди.

Князь Ипполит унга ридикулини келтириб бериб, унинг орқасига ўтди-да, креслосини унга яқинроқ суриб ўтирди.

Le charmant Hippolyte³ гўзал синглисига ниҳоятда ўхшашлиги билан ва ундан ҳам кўра, синглисига ўхшагани ҳолда ғоят хунуклиги билан кишини ҳайратда қолдираар эди. Унинг башараси синглисининг башарасига ўхшарди-ю, лекин синглисининг чеҳрасида қувноқлиқ, ўз-ўзидан мамнунлик, ёшлик, табассум ва мислсиз ажойиб гавдасининг гўзаллиги барқ уриб турар эди, Ипполитнинг ўша синглисиникига ўхшаган юзига эса девоналик акси урган бўлиб, бу юздан ўзига бино қўйган кишиларда бўладиган жиззакилик ифодаси кўринар, гавдаси заиф ва қотма эди. Унинг кўзлари, бурни, оғзи — бутун юзи нотайин ва кўнгилсиз бир қиёфага кириб буришар, қўл-оёғи эса ҳамиша гайритабийй бир ҳолатда турар эди.

У княгинянинг ёнига ўтирди-да, худди кўзойнаксиз гапира олмайдигандай, шошиб-пишиб кўзойнагини таққандан кейин:

¹ Шошманг, ишимни олай,

² Нима бўлди, нимани ўйлаётибсиз? Менинг ридикулимни олдиб келиб берсангиз.

³ «Меҳрибон Ипполит»

— Ce n'est pas une histoire revenants?¹ — деб сўради.

— Mais non, mon cher,² — деб жавоб қайтарди ҳайрон бўлган виконт елкасини учириб.

— C'est que je déteste les histoires de revenants,³ — деди князь Ипполит, бу гапни шундай бир тарзда айтдики, маъносига ўзи ҳам кейинроқ тушунганлиги кўриниб турар эди.

У жуда мағрурлик билан гапиргани учун айтган сўзлари жуда маъноли ёки жуда бемаъни эканлигини ҳеч ким фаҳмлай олмас эди. У эгнига тўқ кўк фрак, ўзи айтишича, *cuisse de nymphe effrayée*:⁴ рангидаги чолвор, оёғига пайпоқ ва бошмоқ кийган эди.

Vicomte⁵ ўша вақтда оғизма-оғиз юрган латифани ширингина қилиб айтиб берди: герцог Энгийенский m-lle George⁶ билан кўришгани яширинча Парижга борган экан-ну у ерда ўша машҳур артистканинг марҳаматидан фойдаланиб юрган Бонапартни кўриб қолган: герцог билан учрашганида Наполеон тутқалоғи тутиб қолиб, қўққисдан ҳушидан кетиб, йиқилган: шунда герцог уни ҳар нима қилса қила олар экан-у, лекин ҳеч нарса қилмаган; Наполеон кейин унинг шу қилган олижаноблиги учун ўч олиб, уни ўлдирган.

Ҳикоя ширингина ва ниҳоятда қизиқ бўлиб, хусусан, икки рақиб бир-бирига рўпара келган жойи хотинларни ҳаяжонга солгандек бўлди.

Анна Павловна кичкина княгиняга савол назари билан қайрилиб қараб:

— Charmant⁷, — деди.

— Charmant⁸, — деди шивирлаб кичкина княгиня ва ҳикоянинг жуда чиройли ва қизиқлиги ишини давом эттиришга халал бергандай, игнасини ишига қадаб қўйди.

Виконт сўзсиз ифода қилинган бу мақтовни фаҳмлаб, миннатдорлик юзасидан табассум қилди-да, сўзида давом этди: бироқ Пьердан жуда хавотир олиб дам-бадам унга қараб турган Анна Павловна унинг аббат билан жуда

¹ Бу «Арвоҳлар қиссаси» дан эмасми?

² Мутлақо

³ Сўраганимки, «Арвоҳлар қиссаси» га сира тоқатим йўқ.

⁴ Чўчиган парининг бадани.

⁵ виконт.

⁶ Жорж деган артистка

⁷ Жуда ажойиб.

⁸ Жуда ажойиб.

қизишиб шовқин солиб галиришаётганини пайқадую, дил-сиёхликнинг олдини олиш учун дарҳол ўшалар томонга қараб кетди. Пьер, дарҳақиқат, аббат билан сиёсий мувозанат ҳақида гапга кириштипти: аббат эса, бу ёш йигитнинг беғараз тезлигига қизиқиб бўлса керак, ўзига маъқул фикрларни батафсил сўзлаб бермоқда эди. Икковининг хушчақчақлик билан жуда бемалол сўзлашиб ўтиргани Анна Павловнага маъқул бўлмади.

— Бунинг иложи — Европа мувозанати-ю, *droit des gens*¹, — деди аббат. — Шафқатсиз деб ном чиқарган Россиядек бир буюк давлат Европада мувозанат сақлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган иттифоққа беғараз бош бўлса бае — олам ҳалокатдан қутилади-қолади!

Пьер сўз бошламоқчи бўлиб:

— Бундоқ мувозанатни қасқдан топасиз? — деган эдики, Анна Павловна келиб унга қараб хўмрайди-да, италяндан бу ернинг об-ҳавоси унга ёқиб-ёқмаслигини сўради. Италиянинг чеҳраси бирданига ўзгарди, қаттиқ оғринган бўлса ҳам хотин киши билан гаплашаётганлиги учун одати бўйича, сохта табассум қилиб ширинсўзлик билан жавоб берди:

— Улфатларнинг, айниқса суҳбатларига ноил бўлганим хоним-қизларнинг ақл ва фазилатларига шу қадар мафтун бўлдимки, об-ҳаво тўғрисида ҳали ўйлаганимча йўқ.

Анна Павловна Пьер билан аббатни кўздан қочирмай кузатиб туриш ўнғай бўлсин учун икковини умумий даврага қўшиб қўйди.

Шу онда меҳмонхонага яна бир киши кириб келди. Бу киши кичкина княгинянинг эри — ёш князь Андрей Болконский эди. Князь Болконский ўрта бўйли, ниҳоятда чиройли, лекин хийла тунд чеҳрали бир кимса эди. Унинг ҳорғин, руҳсизлик акс этган қарашидан тортиб, салмоқли қадам ташлашигача бутун сохт-сумбати кичкина шўх хотинининг тамом акси эди. Афтидан, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси унга танишгина эмас, балки жуда жонига теккан кишилар эди, шунинг учун буларнинг афтига қарагиси ва сўзини эшитгиси келмас эди. Бу ерда ўтирган одамларнинг башарасидан ҳам кўра гўзал хотинининг башараси унинг жонига кўпроқ теккандай кўринар эди. У чиройли юзини бузган бир ижирганиш билан

¹ халқ ҳуқуқидир.

афтини буриштириб хотинига тескари ўгирилди-да, Анна Павловнанинг қўлини ўпди ва кўзларини қисиб, меҳмонларни назардан кечирди.

— Vous vous enrôlez pour la guerre, mon prince?¹— деди Анна Павловна.

— Le général Koutousoff,— деди Болконский французларга ўхшатиб, — zoff бўғинини чўзиброқ,— a bien voulu de moi pour aide-de-camp...²

— Et Lise, votre femme?³

— Қишлоққа кетади.

— Шундай гўзал хотинингизнинг суҳбатидан бизни бенасиб қилгани қандай кўнглингиз бўлади?

— André⁴,— деди хотини бегона кишиларга мурожаат қилганидаги ноз-карашмаси билан,— виконт бизга Жорж хоним билан Бонапарт ҳақида бирам қизиқ воқеани айтиб бердиларки!

Князь кўзини қисиб, юзини ўгирди. Князь Андрей келганидан бери ундан кўзини узмаган ва унга қувноқ, дўстона назар билан боқиб ўтирган Пьер унинг ёнига келиб қўлини ушлади. Князь Андрей унга қарамасдан, қўлини ушлаган кишининг қилмишидан норози эканини кўрсатиб, афтини буриштирди, лекин Пьернинг кулиб турган юзига кўзи тушгач, тўсатдан дўстона мулойим табасум қилди.

— Ха-ха!.. Сен ҳам киборлар доирасига кириб қолисан-ку! — деди Пьерга.

— Сизнинг келишингизни билган эдим,— деди Пьер,— кечкурун сизникига овқатлангани борамиз, майлими? — деди ҳикоясини давом эттираётган виконтга халал бермаслик учун секин гапириб.

— Йўқ,— деди князь Андрей кулиб ва «буни сўраб ўтиришнинг ҳожати йўқ» деган ишора билан унинг қўлини қисиб қўйди. У яна нимадир демоқчи бўлган эди-ю, шу чоғ князь Василий қизи билан ўрнидан турди, эркаклар уларга йўл бериш учун қўзғалишди.

Князь Василий французни ўрнидан қўзғатмаслик учун унинг енгидан авайлабгина пастга тортиб:

— Кечирасиз, азизим виконт,— деди,— бу элчи чи-

¹ Урушга кетмоқчимсиз, князь?

² Генерал Кутузов мени адъютант қилиб олмоқчилар...

³ Хотинингиз Лиза нима қилади?

⁴ Андрей

қарган қурғур сайил мени шундай суҳбатдан маҳрум қилди-я, сизнинг сўзингизни бўлдим.— Сўнгра Анна Павловнага қараб: — афсуски, шундай суҳбатни ташлаб кетаётибман,— деди.

Унинг қизи княжна Элен кўйлагининг жимжимасини салгина ушлаб стуллар орасидан ўтди, чиройли юзидаги табассум яна ҳам қувноқроқ тус олди. Пьер бу гўзал қиз ёнидан ўтаётганда унга, худди бир нарсадан қўрққандай кўзларини катта очиб, мароқли назар ташлаб қолди.

— Жуда чиройли,— деди князь Андрей.

— Жуда,— деди Пьер.

Князь Василий Пьернинг ёнидан ўтар экан, унинг кўлини ушлаб, Анна Павловнага мурожаат қилди:

— Бу айиққа таълим берсангиз-чи, бизникига келганига бир ой бўлипти-ю, ўтиришда энди кўрибман. Ёш йигитга оқила аёллар билан ҳамсуҳбат бўлишдан зарурроқ нарса йўғ-а.

IV

Анна Павловна кулимсираб, Пьер билан машғул бўлишга ваъда берди. У Пьер ота томондан князь Василийга қариндош эканлигини билар эди. Олдин кампир билан ўтирган кексароқ хотин князь Василийнинг кетидан югуриб чиқиб, унга даҳлизда етиб олди. Унинг юзида бўлган ҳалиги сохта мароқ ифодаси буткул йўқ бўлди. Унинг йиғламсирагандай кўринган шафқатли юзларида фақат ташвиш ва қўрқув аломатигина бор эди.

У князьга даҳлизда етиб олиб:

— Князь, менинг ўғлим Борис тўғрисида нима дейсиз энди?—деб сўради. (У Борис деганда «они босиброқ айтар эди»). Мен Петербургда бундан ортиқ тура олмайман. Хўш, айтинг-чи, бечора болагинамга бориб нима дей?

Князь Василий унинг сўзига тилар-тиламас, унча эътибор қилмасдан қулоқ солаётган ва ҳатто тоқатсизлик кўрсатаётган бўлса ҳам кексароқ хотин мулойим ва маъюсона табассум қилди, князнинг кетиб қолишидан хавотир олиб энгидан ушлади.

— Подшо ҳазратларига бир оғиз айтсангиз нима қилади, болам тўғридан-тўғри гвардияга ўтказилар эди,— деди илтимос қилиб.

— Кўлимдан келганича ҳаракат қиламан, амин бўлинг, княгиня,— деди князь Василий,— лекин подшо ҳазрат-

ларига илтимос қилишим қийин. Князь Голицин орқали Румянцевга мурожаат қилсангиз маъқулроқ бўлар эди.

Бу кексароқ хотин Россиянинг аслзода хонадонларидан княгиня Друбецкая бўлиб, ўзи камбағал, киборлар доирасидан аллақачон чиққан ва бурунги тавиш-билишларидан узоқлашиб қолган эди. У биттаю битта ўғлини гвардияга ўтказгани ҳаракат қилиш учун Петербургга келган эди. Бу ерга, Анна Павловнанинг меҳмондорчилигига келишдан ҳам, виконтнинг ҳикоясига қулоқ солиб ўтиришдан ҳам мақсади фақат князь Василий билан гаплашиш эди. У князь Василийнинг жавобини эшитиб кўриқиб кетди. Унинг бир замонлар гўзал бўлган юзида койиш акс этди, лекин бу фақат бир лаҳзагина давом этди. У яна кулди-да, князь Василийнинг энгидан маҳкамроқ ушлади.

— Менга қаранг, князь,— деди у,— мен ҳеч қачон сизга илтимос қилган эмасман, минбаъд ҳам илтимос қилмайман, отам билан бўлган дўстлигингизни ҳам ҳеч қачон ўртага солганим йўқ. Лекин ҳозир худони ўртага солиб сиздан сўрайманки, ўғлим учун шу илтимосимни қабул қилсангиз, мен сизни пушти-паноҳим деб билар эдим,— деди у шошиб.— Йўқ, аччиғингиз келмасин, ваъда беринг. Мен Голициндан илтимос қилиб кўрдим, унамади,— Кўзларида ёш бўлса ҳам кулимсирашга ҳаракат қилиб: — *Soyez le bon enfant que vous avez été,*¹ — деди.

Эшик олдида отасини кутиб турган княжна Элен чиройли бошини буриб, чиройли елкаси оша:

— Дада, кечикамиз-ку,— деди.

Киборлар доирасидаги обрў шундай бир сармоёки, уни эҳтиёт билан сарф қилмоқ керак. Князь Василий буни билар эди, шунинг учун бу сармоёни ҳар кимни деб сарф қилаверса, ўзига керак бўлганда тамом бўлиб қолишини ўйлаб, буни жуда кам сарф қилар эди. Бироқ княгиня Дурубецкаянинг илтимоси тўғрисида, хусусан, унинг қайта-қайта айтишидан сўнг, ўз виждони қошида ноқулай бир аҳволга тушиб қолгандай бўлди. Княгиня унга бор ҳақиқатни эслатди: князнинг мартабага томон биринчи қадам босишига шу хонимнинг отаси сабаб бўлган эди. Бундан ташқари, княгинянинг муомаласидан кўриб турар эдики, у бир нарсага ёпишса сира қўймайдиган, ўшанга эришмаса, ҳар кун, ҳар соатда хиралик ва ҳатто жанжал қилишдан ҳам тоймайдиган хотинлардан, айниқса ўшандай оналардан

¹ Бурунгидек марҳаматли бўлинг.

бири эди. Мана шу мулоҳаза князь Василийни иккилан-тириб қўйди.

— *Chère Аяна Михайловна*,— деди князь одатдагича такалумфсиз ва зериккан бир тарзда,— сиз айтган ишни қилиш қўлимдан келмайди десам ҳам бўлади: лекин сизга бўлган муҳаббатим ва марҳум отангиз хотираси учун қўлимдан келмаса ҳам қиламан: ўғлингиз гвардияга ўтади, шу гапим гап. Розимисиз?

— Азизим, пушти-паноҳимсиз! Сиздан фақат шуни кутган эдим. Сизнинг яхши одам эканлигингизни билар эдим.

Князь кетмоқчи бўлди.

— Тўхтанг, князь яна икки оғиз гапим бор. *Ўғлим Une fois passé aux gardes ...*¹ — Сиз Михаил Илларионович Кутузовга яқинсиз,— деди ўнғайсизланиб,— Борисни унга адъютантликка тавсия қилсангиз. Шундай бўлганда мен хотиржам бўлиб, ундан кейин...

Князь Василий илжайди.

— Бу тўғрида ваъда беролмайман. Кутузов бош қўмондон бўлганидан буён унинг атрофида одамлар қанчалик уймалашиб қолганлигини билмайсиз. Кутузовнинг ўзи менга: «Москва боёнлари худди маслаҳатлашгандай ҳаммаси бараварига ўғилларини менга адъютантликка бермоқчи», деган эди.

— Йўқ, ваъда беринг, пушти паноҳим, йўқса, сизни кетгани қўймайман.

— Дада,— деди гўзал Элен яна ўша оҳангда,— кечикяпмиз.

— Хўш, *au revoir*,² саломат бўлинг. Қўраётибсизми?

— Эртага подшо ҳазратларига айтасиз-а?

— Албатта, лекин Кутузовга айтиш тўғрисида ваъда беролмайман.

— Йўқ, ваъда беринг, ваъда беринг *Basile*,³— деди Анна Михайловна ёш сатангларга хос табассум билан. Бу табассум эҳтимол бир вақтлар унга келишган бўлса ҳам, лекин ҳозир чўпдай озғин юзига сира ўтиришмас эди.

У ёши анчага бориб қолганини унутган бўлса керак, ҳамон беихтиёр ўзининг эски ноз-ишваларини қилар эди. Бироқ князь Василий чиқиб кетгандан кейин унинг юзи

¹ Гвардияга ўтганидан кейин...

² хайр.

³ Базиль

яна аслига қайтди — сўлгин ва риёкорона тус олди. У яна қайтиб келиб, суҳбатга қўшилди ва ҳануз сўзлаётган ви-
контнинг ҳикоясига қулоқ берган бўлиб, кетгани маврид
кутар эди, чунки унинг қиладиган иши битган эди.

— Мана бу сўнгги комедияга *du sacre de Milan*¹ га нима
дейсиз?— деди Анна Павловна, — *Et la nouvelle comédie des*
—peuple de Gènes et et Lucques, qui viennent présenter leurs
voeux á M. Buonaparte assis sur un trône, et exauçant les
voeux des nations! Audorable! Non, mais c'est á en devenir
*folle! On dirait, que le monde entier a perdu la tête.*²

Князь Андрей Павловнага тикилиб жилмайди.

«Dieu me la donne, gare á qui la touche», — деди у (тож
кийдирилганда Бонапартнинг айтган сўзи) — *On dit qu'il*
*a été très beau en prononçant ces paroles*³ — деди ва яна
шу сўзни италиянчасига ҳам қайтарди. «*Dio mi la dona,*
quai a chi la tocca».

— *J'espère enfin,* — деди Анна Павловна сўзида давом
этиб, — *que ça a été la goutte d'eau qui fera déborder le*
verge. Les souverains ne peuvent plus supporter cet homme
*qui menace tout.*⁴

— *Les souverains? je ne parle pas de la Russie — Les*
souverains, madame! Qu'ont ils fait pour Louis XVII, pour
la reine, pour madame Elisabeth? Rien, — Et, croyez-moi,
ils subissent la punition pour leur trahison de la cause des
Bourbons Les souverains? Ils envoient des ambassadeurs
*complimenter l'usurpateur.*⁵

¹ Миланда тож кийдириладими?

² Яна Сир янги комедия: Генуя билан Лукка халқлари Наполеон
жанобларига хоҳиш билдиришипти. Жаноб Наполеон эса тахтда ўти-
риб халқларнинг хоҳишини амалга ошираёттипти. Оббо, худо, урмас!
Бу гапларни эшитиб девона бўлади киши. Бутун дунё эсини йўқотган
деб ўйлайди киши.

³ «Бу тожни менга худо берди. Бунга қўл узатган кишининг холи-
га вой». Шу гапни айтганда жуда кўркем бўлган эмиш.

⁴ Шояд бу воқеа сабр қосасини тўлдириб-тоширадиган сўнгги бир
томчи бўлса. Борлиққа хавф-хатар солаётган бу одамнинг қилмиш-
ларига подшоҳлар бундан кейин бардош қилмаслар.

⁵ Подшоҳлар дейсизми? Мен Россия тўғрисида гапираётганим йўқ.
Подшоҳлар эмиш-а! Подшоҳлар Людовик XVII учун, қиролича учун,
Елизавета учун нима қилишди? Ҳеч нарса! Мени айтди дерсиз: булар
бурбонларга хиёнат қилганлари учун жазоларини тортишяпти. Подшо-
лар дейсизми? Булар тахт-тож ўғрисида кутлагани элчилар юбориш-
япти.

У нафратомуз уф тортиб, яна вазиятини ўзгартди. Князь Ипполит виконтга борнет орқали узоқ тикилиб тургач, бу гапни эшитганидан кейин тўсатдан бутун гавдаси билан кичкина княгиняга ўгирилди-да, ундан игна сўраб олиб, шу игна билан столга Конде гербини чизиб унга кўрсата бошлади. У гербни шу қадар писанда қилиб уқтирар эдики, кўрган киши буни княгиня ундан илтимос қилган экан, деб ўйлар эди.

— *Bûton de queles, engrélé de queles d'azur — maison Condé,*¹ — деди у.

Княгиня кулимсираб, унинг сўзига қулоқ солар эди.

Виконт бошқаларнинг нима дейишига аҳамият бермайдиган лекин ҳаммадан кўра ўзига маълум бўлган нарса ҳақида ўз фикринигина кузатиб борадиган бир қиёфада бошлаган сўзини давом эттирди:

— Агар Бонапарт яна бир йил Франция тахтида ўтирадиган бўлса, ишлар жуда чатоқлашиб кетади. Фитна, жабр-зулм, қувғин, осиш-кесишлар жамиятни (мен яхши жамиятни, француз жамиятини кўзда тутаман) буткул ҳалок қилади. Ана у вақтда...

У елкасини қисиб, қўлларини керди. Бу гапларга қизиқиб қолган Пьер нимадир демоқчи бўлган эди-ю, унга кўз-қулоқ бўлиб турган Анна Павловна сўзини оғзидан олди.

— Император Александр,— деди Анна Павловна одатдагича император хонадони номини тилга олганида маъюслик билан,— давлат тузуми танлашни французларнинг ўзларига қўйиб беришини маълум қилди. Менимча, ҳеч шубҳа йўқки, бутун француз миллати бу зўравондан қутилиб, ўзини қонуний қирол қучоғига ташлайди,— деди Анна Павловна, бу муҳожир ва қирол тарафдорига мумкин қадар маъқул бўлишга тиришиб.

— Бу ҳали гумон,— деди князь Андрей,— *Monsieur le vicomte,*² ишлар жуда чатоқлашиб кетди, деб жуда тўғри айтдилар. Менимча, эскиликка қайтиш жуда қийин бўлади.

Пьер қизариб яна гапга қўшилди:

— Эшитишимга қараганда,— деди у,— дворянларнинг ҳаммаси деярли Бонапарт томонига ўтипти.

¹ Йиртқич ҳайвонларнинг оғиз сурати солинган оч кўк рангли суюк ҳасса — Конденинг юрти бўлади.

² Жаноб виконт.

— Бу — бонапартчиларнинг гапи, — деди виконт Пьерга қарамасдан, — ҳозир Франциянинг жамоат фикрини билиш қийин.

— *Bonaparte l'a dita*,¹ — деди князь Андрей кулимсираб (виконт унга ёқмасди, гарчи унга қараб гапирган бўлмаса ҳам, бу гапни унга қарши гапирганлиги кўриниб турар эди).

— «*Je leur ai montré, le chemin de la gloire*», — деди князь Андрей, бир оз жим қолгандан сўнг яна Наполеоннинг сўзини қайтариб: — «*Ils n'en ont pas voulu; je leur ai ouvert mes entichambres, ils se sont précipités en foule*... *Je ne sais pas á quel point il a eu le droit de le dire*.²

— *Aucun*,³ — деди виконт. — Герцогни ўлдирганидан кейин энг ихлосманд одамлари ҳам унга қаҳрамон деб қарамайдиган бўлишган. *Si même ça été un héros pour certains gens*, — деди виконт Анна Павловнага қараб, — *depuis l'assassinat du duc il y a un martyr de plus dans le ciel, un héros de moins sur la terre*.⁴

Анна Павловна ва бошқалар виконтнинг бу сўзларига қойил қолганликларини табассум билан билдирмасданоқ, Пьер яна сўзга аралашди. Анна Павловна унинг бирон ножўя гап айтиб қўйишини билиб турган бўлса ҳам, лекин олдини олишга улгураолмади.

— Герцог Энгийенскийнинг ўлдирилиши, — деди Пьер, — давлат учун зарурат эди: шу ишни қилиш масъулиятини ўзи ёлғиз зиммасига олишдан кўрқмаганлиги Наполеоннинг олижаноблигини кўрсатади, деб ўйлайман.

— *Dieu! mon dieu!*⁵ — деб ваҳима билан пичирлади Анна Павловна.

Кичкина княгиня ишини қўлига олар экан, кулимсираб:

— *Comment, M. Pierre, vous trouvez que l'assassinat est grandeur d'âme*,⁶ — деди.

¹ Бу — Бонапартнинг гапи.

² «Мен уларга шон-шараф йўлини кўрсатдим, улар буни хоҳлашмади. Мен уларга эшигимни очган эдимки, остонамга ҳаммаси гуриллаб ўзини ташлади...» Билмадим, шундай дейишга унинг қанчалик ҳақи бор экан.

³ Ҳеч қанчалик ҳақи йўқ.

⁴ Агар у баъзи бировлар учун қаҳрамон бўлса, герцогни ўлдирганидан кейин кўкда бир шахид ортди-ю, ерда бир қаҳрамон камайди.

⁵ Ё худо! Ё худойим!

⁶ Мсье Пьер, одам ўлдиришни қандай қилиб олижаноблик деб биласиз?

Бошқалар бир оғиздан:

— Ah! Oh! — дейишди.

— Capital¹,— деди князь Ипполит инглизчасига ва кафти билан тиззасига шапиллата бошлади. Виконт фақат елкасини қисди.

Пьер кўзойнагининг устидан ҳаммага ғолибона назар ташлади.

— Мен бундай деганимки,— деди Пьер тажанглик билан.— Бурбонлар халқни анархия қучоғига ташлаб, революциядан қочиб кетишди. Революцияни Наполеоннинг ёлғиз ўзи тушунди, уни енга олди ва шу сабабдан кўпчиликнинг бахт-саодати учун бир кишини қурбон қилишдан қайта олмас эди.

— Мана бу столга ўтмайсизми? — деди Анна Павловна. Бироқ Пьер унга жавоб бермай сўзида давом этди:

— Йўқ,— деди у борган сайин қизишиб,— Наполеон шунинг учун буюк одамки, у революциядан зўрроқ келди, граждандар тенглиги, сўз ва матбуот эркинлиги сингари барча яхши томонларини тутиб қолди-ю, революциянинг барча суиистеъмолларига йўл қўймади, мана шунинг учун ҳокимият тепасига чиқди.

— Ҳа, агар қўлга олган ҳокимиятини одам ўлдиргани ишлатмасдан, қонуний эгаси бўлган қиролга топширганида, мен уни буюк киши деб айтар эдим,— деди виконт.

— Наполеон бундай қилолмас эди. Халқ ҳокимиятини унинг қўлига халқни Бурбонлардан халос қилиш учун берди, чунки халқ уни буюк киши деб билар эди. Революция буюк иш эди,— деди мсье Пьер бу тажанг ва тўнг муқаддимаси билан ўзининг ғўрлигини ва кўнглида бор гапини тезроқ айтишга шошилганини кўрсатиб.

— Революция билан подшо ўлдириш буюк иш бўлиб қолдими? Шундан кейин... ҳа, айтгандай, бу столга ўта қолсангиз-чи? — деди Анна Павловна яна.

Виконт мулойимгина табассум қилиб:

— Contrat social²,— деди.

— Мен подшо ўлдириш тўғрисида гапираётганим йўқ. Мен идея тўғрисида гапираётиман.

— Ҳа, талончилик, қотиллик ва подшо ўлдириш идеяси,— деди Анна Павловна яна пичинг қилиб.

— Бу зарурат эди, албатта, лекин гап бунда эмас,

¹ Жуда сoз!

² Руссонинг «Ижтимоий шартнома»си.

гай инсоннинг ҳуқуқларида, хурофотлардан озод бўлишида, граждaнларнинг тенглигида: мана шу идеяларнинг ҳаммасини Наполеон тўла-тўкис сақлаб қолди.

Виконт, ниҳоят, бу йигитнинг гаплари бемаъничиликдан иборат эканини астойдил исбот қилишга жазм қилгандай, нафрат билан деди:

— Бу ҳуррият ва тенглик деган шовқинлар — аллақачонлар бебурд бўлган қуруқ сўзлар. Ҳуррият билан тенгликни ким яхши кўрмас экан? Ҳуррият ва тенгликни пайғамбаримиз ҳам тарғиб қилган эди. Революциядан кейин одамларнинг пешонаси очилди дейсизми? Аксинча. Биз ҳуррият истаган эдик, Бонапарт эса уни нест-нобуд қилди.

Князь Андрей кулимсираб гоҳ Пьерга, гоҳ виконтга ва гоҳ Анна Павловнага қарар эди. Анна Павловна киборлар суҳбатида оғир бўлиб ўтиришга ўрганиб қолишига қарамай, Пьернинг бу қилигидан капалаги учган эди: бироқ Пьернинг куфр сўзларига виконт дарғазаб бўлмаганини ва бу сўзларни энди босиб бўлмаслигига кўзи етиб, виконтга қўшилиб бутун кучи билан Пьерга ҳужум қила бошлади.

— Mais, mon cher m-r Pierre,¹ — деди Анна Павловна, — ўша буюк одам деганингиз герцогни, борингки, оддий бир инсонни судсиз, бўйнига ҳеч айб қўймасдан ўлдирishiга нима дейсиз?

— Мен жанобларидан 18 брюмерга нима дейсиз, деб сўраб эдим, — деди виконт. — Бу қаллоблик эмасми? C'est un escamotage, qui ne ressemble nullement à la manière d'agir d'un grand homme.²

— Африкада асирларни ўлдиргани-чи? — деди кичкина княгиня, — даҳшат-ку, — деганидан кейин эти жунжикиб кетди.

— C'est un roturier vous aurez beau dire,³ — деди князь Ипполит.

Мсье Пьер буларнинг қайси бирига жавоб беришини билмай, ҳаммасига бир-бир қаради-да, илжайиб қўйди. Унинг юзидаги табассум бошқа кишиларникига ўхшаган жиддиятга қўшилиб кетадиган табассум эмас эди. Аксинча, у табассум қилганда юзидаги жиддият ва ҳатто тундлик

¹ Лекин, азизим, мсье Пьер.

² Бу буюк кишининг қиладиган иши эмас, товламачилик.

³ Нима десангиз ҳам бу мартабага нолайиқ одам.

тўсатдан йўқолар, унинг ўрнида мулойим, маъсум ва ҳудди узр сўраётгандай бир ифода пайдо бўлар эди.

Пьерни биринчи марта кўрган виконт: бу якобинчининг оғзидан чиққан гаплари унинг ўзидан хавфлироқдай кўринади, деб ўйлади. Ҳамма жимиб қолди.

— Нима, ҳаммага бирдан жавоб берсинми? — деди князь Андрей.— Давлат арбобининг қилмиши тўғрисида гапирганда оддий бир шахснинг қилмиши-ю, саркарда ёки императорнинг қилмишини фарқ қилиш керак. Мен шундай деб ўйлайман.

— Ҳа, ҳа, албатта,— деди Пьер, ўзига тарафдор пайдо бўлганига суюниб.

— Шунга иқрор бўлиш керакки,— деди князь Андрей,— Наполеон Арколь кўпригида, Яффа касалхонасида вабо теккан одамларга қўл берганида одам сифатида буюқдир, лекин... унинг бошқа қилмишлари ҳам борки, уларга важ кўрсатиш қийин.

Князь Андрей, Пьер айтган сўзларнинг ноқулайлигини юмшатиш мақсадида бўлса керак, кетмоқчи бўлиб хотинини имлади ва ўрнидан турди.

Князь Ипполит бирдан ўрнидан туриб, қўл ишораси билан ҳаммани тўхтатди ва ўтиришга таклиф қилиб сўз бошлади.

— Ah! aujourd'hui on m'a raconté une anecdote moscovite, charmante: il faut que je vous en régale. Vous m'excusez, vicomte il faut que je raconte en russe. Autrement on ne sentira pas le sel de l'histoire¹.

Князь Ипполит бир йилгина Россияда турган француздай рус тилини чайнаб гапира бошлади. У ҳаммадан латифага диққат билан қулоқ солишни шундай ҳовлиқиб, шундай қаттиқ талаб қилар эдики, ҳамма тек қолди.

— Moscou да бир хоним, une dame бор. Бу хоним жуда хасис, унга каретада юргани иккита valets de pied² керак бўлибди, жуда новча бўлиши керак экан. Унга новчалар маъқул экан. Унинг янада новчароқ бир қизи бор экан. Хоним айтипти...

Князь Ипполит шу жойга келганда, афтидан, фикри юришмай ўйланиб қолди.

¹ Бугун менга Москвада чиққан бирам антиқа латифани айтиб беришди. Шунинг сизларга айтиб берай. Кечирасиз, виконт, русча айтмасам, латифанинг шираси кетиб қолади.

² лакей.

— Хоним айтди... ҳа, айтдики: «қизгинам (à la femme de chambre) камзулингни кий, мен билан бирга каретада faire des visites»¹ борамиз.

Князь Ипполит шу жойга келганда, қулоқ солаётганлардан бурунроқ ўзи пиқ этиб кулиб юборди ва шу билан латифанинг таъсирини кетказиб қўйди. Шундоқ бўлса ҳам ўтирганларнинг кўпи, шу жумладан, кексароқ хоним билан Анна Павловна ҳам илжайиб қўйишди.

— Хоним каретага тушиб жўнабди. Бирдан қаттиқ шамол турибди. Қиз шляпасини тушириб қўйибди, кейин унинг узун сочи тўзибди...

Шу ерга келганда князь Ипполит ўзини сира тута олмай, қаҳқаҳа урди ва кулги аралаш:

— Ҳаммага маълум бўлдики...— деди.

Латифа шундан иборат экан. Князь Ипполит бу латифани нима учун айтганлигини, буни нима учун албатта русча айтиш зарур бўлиб қолганлигини тушуниб бўлмас эди. Шундай бўлса ҳам Анна Павловна ва бошқалар мсье Пьернинг беҳуда ва бемаза қилиғини назокат билан хаспўшлаган князь Ипполитнинг киборларга хос назокатига қойил қолишди. Латифадан сўнг меҳмонлар ўзаро гаплашиб, сўз бўлиб ўтган ва энди бўладиган баллар, спектакллар, ким қаерда ва қачон кўришуви каби майда-чуйдалар устида кетди.

V

Меҳмонлар Анна Павловнага charmante soirée² учун ташаккур билдириб тарқала бошладилар.

Пьер бесўнақай бир йигит эди. Семиз, новчадан келган, кенг яғринли, қўллари каттакон ва қип-қизил бўлган Пьер киборлар суҳбатига киришни, айниқса ундан чиқишни, яъни кетиш олдидан икки оғизгина ширин сўз айтишни билмас эди. Бундан ташқари, у паришонхотир эди. У ўрнидан турар экан, ўзининг шляпаси ўрнига генералнинг жиғали учбурчак шляпасини олди-да, то генерал сўраб олмагунча, унинг попугини юлқиб тураверди. Лекин унинг паришонхотирлиги, киборлар суҳбатига киришни ва унда гаплашишни билмаслигини унинг юзидаги оққўнгиллик, соддалик ва камтарлик аломати ювиб кетар эди.

¹ меҳмонга.

² жуда яхши ўтган кеча.

Анна Павловна қайрилиб унга қарар экан, христианларга хос кўнгилчилик билан унинг гуноҳидан ўтганлигини ифода қилиб, бош силкитди ва:

— Сиз билан яна кўришармиз, деб ўйлайман, лекин умид қиламанки, азизим жаноб Пьер, унгача ҳозирги фикрингизни ўзгартирарсиз,— деди.

Пьер Анна Павловнанинг бу сўзларига ҳеч нарса демасдан таъзим қилди-да, яна илжайди. Унинг бу илжайиши ҳеч маънони ифода қилмас ва мабодо ифода қилса, фақат шу маънони берар эди: «Фикр ўз йўлига, лекин кўряпсизларми, мен қандай ажойиб ва яхши йигитман». Анна Павловна ва бошқа меҳмонлар беихтиёр унинг бу хислатини сезишди.

Князь Андрей даҳлизга чиқиб, плаш кийгизмоқчи бўлган лакейга елкасини тутди-да, хотинининг даҳлизда князь Ипполит билан лақиллашаётганига эътиборсизлик билан қулоқ солди. Князь Ипполит ҳомиладор, сўлимгина княгинянинг рўпарасида туриб унга лорнет орқали тикилар эди.

Кичкина княгиня Анна Павловна билан хайрлашар экан:

— Уйга киринг, Annette, шамоллаб қоласиз,— деди-ю, яна секингина илова қилди. *C'est arrêté.*¹

Анна Павловна кичкина княгиня Лиза билан ўзи бошлаган иш, яъни унинг қайнсинглисини Анатолга бўлиш ҳақида аллақачон гаплашиб ҳам олган эди.

— Мен сизга ишондим, азизим,— деди Анна Павловна ҳам секингина,— сиз қайнсинглингизга хат ёзинг-да, *comptent le père envisagera la chose*²,— менга айтинг. *Au revoir*³,— деб Анна Павловна ичкарига кириб кетди.

Князь Ипполит кичкина княгинянинг олдига келди-да, энгашиб, юзини юзига яқинлаштириб нимадир пичирлай бошлади.

Княгиня билан князь Ипполитнинг лакейлари буларнинг гапи соб бўлишини кутиб, бири рўмол, иккинчиси редингот ушлаб турар, уларнинг французча гапларига тушунмасалар ҳам худди бу гапларни тушуниб, ўзларини тушунмаётганга солгандай туришар эди. Княгиня одатдагича жилмайиб гапирар ва кулиб тинглар эди.

¹ Қароримиз қарор.

² отаси бу ишга қандай қарашини

³ Хайр.

— Элчи чақирган сайилга бормаганим ҳам яхши бўлди,— деди князь Ипполит,— зеркиб қолар эдим... Жуда яхши суҳбат кечаси бўлди, шундоқ эмасми?

— Бал жуда яхши бўлади, дейишади,— княгиня майин қора тук босган устки лабини учуриб.— Гўзал кибор хотин-қизларнинг ҳаммаси ўша ерда бўлар эмиш.

— Ҳаммаси бўлмас, чунки сиз бормайсиз,— деди князь Ипполит қувноқлик билан кулиб ва рўмолни лакейининг қўлидан тортиб олди-да, уни ҳатто итариб юбориб, рўмолни княгинянинг елкасига ёпа бошлади. Уқувсизлигиданми ё жўрттагами (буни ҳеч ким ажрата олмас эди), у, рўмолни ёпгандан кейин ҳам, худди бу ёш жувонни кучоқлаётгандай, анчагача қўлини ундан туширмади.

Княгиня ҳамон жилмайганича гўзал карашма билан четланди-да, ўгирилиб эрига қаради. Князь Андрейнинг кўзлари сузилган: шу қадар чарчаган ва уйқу босган кўринар эди.

У хотинига бир кўз югуртирди-да:

— Бўлдингизми? — деб сўради.

Князь Ипполит янгича тикилиб товонигача тушадиган узун рединготини шошиб кийди-да, редингот оёғига ўралишганича югуриб княгинянинг орқасидан зинага чиқди, бу чоғ лакей княгиняни каретага ўтқизар эди.

— *Princesse, au revoir,*¹ — деб қичқирди у: шу чоғ унинг оёқлари рединготга ўралишгандай, тили оғзида гулдураб, қолган эди.

Княгиня этакларини йиғиштириб, каретанинг қоронғи бурчагида ўтирарди: эри қиличини ўнглаб қўйди: князь Ипполит гўё ёрдам берган бўлиб, уларга халал берар эди.

Князь Андрей йўлини тўсиб турган князь Ипполитга русчалаб совуққина:

— Қани, жаноб, ўтайлик,— деди-да, сўнгра мулойим ва ёқимли товуш билан Пьерга мурожаат қилди:

— Мен сени кутаман, Пьер.

Жилловдор отни ҳайдагач, карета филдиракларини ги-жирлатиб жўнади. Князь Ипполит уйига элтиб қўймоқчи бўлгани виконтни кутиб эшик ёнида турар экан, қаҳқаҳа уриб кулар эди.

— *Eh bien, mon cher, votre petite princesse est très bien, très bien* — деди виконт Ипполит билан каретага

¹ Хайр, княгиня.

ўрнашиб олиб,— *Maïs très bien. Et tout-à-fait française*,¹— деб бармоқларининг учини ўпди.

Ипполит пиқирлаб кулиб юборди.

— *Et savez-vous que vous êtes terrible avec votre petit air innocent*, — деди виконт.— *Je plains le pauvre mari, ce petit officier, qui se donne des airs de prince rég-*
nant.²

Ипполит яна пиқирлаб кулди-да, кулги аралаш деди:

— *Et vous disiez, que les dames russes ne valaient pas les dames françaises. Il faut savoir s'y prendre*.³

Пьер олдин келиб, князь Андрейнинг ўз кишисидай, унинг кабинетига кирди-да, одати бўйича диванга чўзилди, жавондан бир китобни (бу Цезарнинг хотиралари эди) олиб, ёнбошлаганича ўртасидан ўқий бошлади.

Кабинетга кириб келган князь Андрей кичкина оппоқ қўлларини бир-бирига ишқаб:

— *mademoiselle Шерерни нима қилиб қўйдинг? Энди буткул касал бўлиб қолади*,— деди.

Пьер диванни ғижирлатиб, бутун гавдаси билан унга томон ўгирилди-да, хурсанд чеҳра билан унга илжайиб қараб қўл силтади.

— Бу аббат жуда ажойиб одам, лекин масалани бошқачароқ тушунади... Менимча, абадий тинчлик бўлиши мумкин-ку, лекин билмайман, қандоқ қилиб айтсам экан... Лекин абадий тинчлик сиёсий мувозанат билан бўлмайди...

Князь Андрей, афтидан, бу мавҳум гапга унча қизиқмасди.

— Ҳар қаерда оғзингга нима келса гапиравериш ҳам ярамайди: *top cher*⁴. Хўш, бирон қарорга келдингми? Кавалергард бўласанми ёинки дипломатми? — деди князь Андрей бир дақиқа жимликдан сўнг.

Пьер диванга чўккалаб ўтирди.

— Ростини айтсам, ҳали ҳам бир қарорга келганим йўқ. Менга ҳеч қайсиси ҳам маъқул бўлмапти.

¹ Азиз дўстим, кичкина княгинянгиз жуда жонон нарса-ку. Жуда жонон. Худди француз хотинининг ўзгинаси-я.

² Биласизми, кўринишда мусичадек бегуноҳ бўлсангиз ҳам чакана эмас экансиз. Эри, шўрлик офицер, ўзини катта одам кўрсатишга шунча уринадик.

³ Сиз рус хотинлари француз хотинларига тенг бўлолмайди, деган эдингиз. Кўрдингизми, қўлга ола билиш керак.

⁴ азиз дўстим.

— Ахир бирор қарорга келиш керак-ку? Отанг шунга кўз тутиб ўтирибди-я.

Пьер ўн яшарлигида ўзининг мураббийси аббат билан бирга чет элга юборилган бўлиб, йигирма ёшгача ўша ерда турган эди. Пьер Москвага қайтиб келганидан кейин отаси аббатга жавоб бериб, ўғлига шундай деди: «Энди Петербурга боргин-да, у ёқ- бу ёқни кўриб бирон ишни танлагин. Сен нимани хоҳласанг, мен ўшанга рози. Мана бу хат князь Василийга, мана бу пул ўзингга. Нимадан, қийналсанг, дарров хат ёз, ёрдамингга тайёрман». Пьер уч ойдан бери иш танлаб, ҳануз бекор юрар эди. Князь Андрей мана шу тўғрида гапирар эди.

Пьер пешонасини ишқалади.

Пьер кечада кўргани аббатни кўзда тутиб:

— Бу одам масонлардан бўлса керак,— деди.

— Беҳуда гапларни қўй,— деди князь Андрей унинг гапини бўлиб,— бўладиган гапдан гаплашайлик. Отлиқ гвардияга бордингми?

— Йўқ, борганим йўқ, бир нарса эсимга келиб қолди, шуни сизга айтмоқчи эдим. Ҳозир Наполеонга қарши уруш бўлаётпти. Бу уруш озодлик уруши бўлса эди, мен унга қойил бўлар эдим ва биринчи бўлиб ҳарбий хизматга кирар эдим. Лекин дунёда энг буюк бир одамга қарши чиқиб, Англия билан Австрияга ёрдам бериш... яхши эмас...

Князь Андрей Пьернинг бачкана сўзига елкасини қисиб қўйди. Шу билан, бунақа бемаъни сўзларга жавоб бериб бўлмайди, деган маънони билдирди. Бу гўллик билан берилган саволга князь Андрейнинг берган жавобидан бошқа жавоб бериш ҳақиқатан қийин эди.

— Агар ҳамма фақат ўз эътиқоди асосида урушадиган бўлса, дунёда уруш деган нарса бўлмас эди,— деди у.

— Шундоқ бўлганда-ку, жуда соз бўлар эди,— деди Пьер.

Князь Андрей кулимсиради.

— Жуда соз бўлиши мумкинку-я, лекин ҳеч қачон шундоқ бўлмайди...

— Ҳўш, сиз урушга нима мақсад билан борасиз? — деди Пьер.

— Нима мақсад билан дейсизми? Ўзим ҳам билмайман. Боришим керак экан-да. Бундан ташқари, мен шунинг учун бораманки,..— деб князь Андрей тўхталиб қолди.— Шунинг учун бораманки, бу ерда кечираётган ҳаётим менга тўғри келмайди.

Ендаги уйдан хотин кишининг кўйлак шарпаси эшитилди. Князь Андрей худди уйқудан чўчиб уйғонгандек бор сесканди-ю, унинг юзи Анна Павловнанинг меҳмондорчилигида бўлган қиёфага кирди. Пьер оёқларини дивандан туширди. Княгиня кириб келди. У аллақачон бошқача, уйда кийиладиган кўйлак кийиб олипти, лекин бу кўйлаги ҳам зебо ва озода эди. Князь Андрей ўрнидан туриб, одоб юзасидан креслони унга суриб берди.

Княгиня шошиб-пишиб, у ёқ-бу ёғини тўғрилаб креслога ўтирар экан, одатдагича французчалаб гапирди:

— Анетнинг нега эрга тегмаганига жуда ҳайрон бўлиб юрибман. Сиз *messieurs* шундай нарсага уйланмадингиз-а, хўп тентаксизларда, лекин хотин важига заршунос эмас экансизлар. Мсье Пьер, мунча ҳам сиз баҳсу мунозарани яхши кўрар экансиз.

— Мен сизнинг эрингиз билан ҳам мунозара қилиб ўтирибман: нима учун урушга боряпти, ҳеч тушуна олмайман,— деди Пьер княгиняга қараб ҳеч тортинмасдан (ҳолбуки ёш йигит ёш жувонга муомала қилганда, расми, тортинида).

Пьернинг бу сўзи ёқди шекилли, княгиняга жон кирди.

— Балли, мен ҳам шуни айтяпман,— деди княгиня.— Тушуна олмайман, ҳеч тушуна олмайман: нега эркаклар урушсиз тура олмас экан? Нима учун биз, хотинлар, ҳеч нарса билан ишимиз йўқ, бизга ҳеч нарса керак эмас? Мана, сиз ҳақини айтинг. Мен ҳамма вақт унга шуни айтяпман: бу ерда амакимизга адъютант иши жуда яхши, ҳамма танийди, иззат қилади. Яқинда Апраксинларникида бир хотиннинг «*c'est ça le fameux prince André?*» *Ma parole d'honneur!*¹ деганини эшитиб қолдим,— княгиня кулиб юборди.— Қаерга борса иззат қилишади. Сал вақтда флигель-адъютант ҳам бўлиши мумкин. Биласизми, шаҳаншоҳимиз унга катта илтифот қилиб гаплашибди. Анет икковимиз маслаҳатлашиб кўрдик, флигель-адъютант бўлиши унча қийин эмас. Сиз нима дейсиз?

Пьер князь Андрейга қаради-да, бу гап дўстига ёқмаганлигини пайқаб, княгиняга жавоб бермади.

— Қачон жўнайсиз? — деди Пьер.

Княгиня худди Анна Павловнаникида Ипполит билан

¹ «Машҳур князь Андрей шу кишими?» Худо ҳаққи.

гиллашгандаги сингари ноз билан, лекин оилавий суҳбатда (Пьер оила аъзосидай бир киши эди) ярашмаганлиги кўриниб турган бир қарашма билан:

— Ah! ne me parlez pas de ce départ, ne m'en parlez pas. Je ne veux pas en entendre parler,¹— деди.— Бугун қадрдон ёру дўстлардан айрилиш тўғрисида ўйлаганимда.. Бундан ташқари биласанми, Андрей,— деди княгиня эрига маънодор кўз қисиб,— J'ai peur, j'ai peur!²— деди пичирлаб ва эти жунжикиб кетди.

Эри унга, худди бу уйда Пьер билан ўзидан бошқа яна бошқа бир одам борлигини пайқагандай, ҳайрон бўлиб қаради: сўнгра сохта бир назокат ила хотинига савол назари билан қараб:

— Нимадан қўрқасан, Лиза? Мен тушуна олмадим,— деди.

— Ҳамма эркаклар ҳам шунақа худбин бўлади! ҳаммаси, ҳаммаси худбин! Худо билсин, нега экан, ўз ҳавойи ҳавасини деб мени ташлаб кетмоқчи, якка ўзимни қишлоқда қолдирмоқчи.

— Отам билан синглим-чи? — деди секин князь Андрей.

— Ёру дўстларим бўлмагандан кейин барибир яккаман... Яна мен қўрқмайин эмиш.

Унинг сўз оҳанги жонга тегадиган минғиллаш тарзини олди, лаби кўтарилиб, юзига ғазаб югурди, йиртқич олма хон қиёфасига кирди. Ҳамма гап унинг ҳомиладорлигида бўлса ҳам бу ҳақда Пьернинг олдида сўзлашни эп кўрмагандек, жим қолди.

Князь Андрей хотинидан кўзини олмай:

— Ҳар қалай... de quoi vous avez peur³ тушуна олмадим,— деди салмоқлаб.

Княгиня қизарди-да, тажанг бўлиб қўл силтади.

— Non André, je dis, que vous avez tellement, tellement changé...⁴

— Докторинг эртaroқ ётгин, деган эди,— деди князь Андрей.— Бориб ёта қолсанг бўларди.

¹ Оҳ, гапирманг, жўнаш тўғрисида гапирманг! Эшитишга тоқатим йўқ.

² Қўрқаман! Жуда қўрқаман!

³ нимадан қўрқшингни.

⁴ Йўқ, Андрей, сен шундай ўзгарган, шундай ўзгариб кетгансанки...

Княгиня индамади ва унинг қисқа, майин қора тук босган лаби бирдан пирпираб учди. Князь Андрей ўрнидан турди-да, елкасини қисиб қўйиб, нари-бери юрди.

Пьер кўзойнаги билан гоҳ княгиняга, гоҳ князга ҳайрон бўлиб, анқайиб қарар экан, худди ўрнидан турмоқчи бўлгандай бир қимирлади-ю, лекин турмади.

— Мсье Пьер ўтирган бўлса менга нима,— деди княгиня бирдан ва унинг сўлимгина юзи буришди-ю, йиғлаб юборди.— Мен сендан аллақачонлари сўрамоқчи эдим, André: нима учун менга муомалаларинг ўзгариб қолди? Мен сенга нима қилдим? Армияга кетаётибсан, менга раҳминг келмайди. Нима гуноҳ қилдим?

Князь Андрей фақатгина:

— Lise! — деди-ю, лекин шу бир калима сўзда ҳам илтимос, ҳам таҳдид, ҳаммадан ҳам кўра княгиня айтган сўзларидан ўзи пушаймон бўлади, деган ишонч мазмуни бор эди. Лекин княгиня шошиб-пишиб сўзида давом этди:

— Сен менга касал ёки ёш болага муомала қилгандай муомала қиляпсан. Ҳаммасини кўриб-билиб турибман. Ярим йил бурун шундақамидинг?

Князь Андрей яна ҳам кескинроқ қилиб:

— Lise, сиздан илтимос қиламан, бас қилинг,— деди.

Бу гаплар бўлаётган пайтда борган сайин хавотир олаётган Пьер ўрнидан туриб княгинянинг олдига келди. У, афтидан, кўз ёшига тоқат қилолмасдан, ўзи йиғлаб юборадигандай кўринар эди.

— Қўйинг, йиғламанг, княгиня. Назарингизда шундоқ кўринади, чунки гапимга ишонсангиз: мен ўз бошимдан кечирганман... сабаб... чунки... Йўқ, кечиринг, бундай ишда бировнинг аралашуви ортиқча... қўйинг, йиғламанг... Хайр...

Князь Андрей уни қўлидан ушлаб тўхтатди.

— Тўхта Пьер, кетма. Княгиня шундай меҳрибонки, бу оқшомни сен билан суҳбат қилиб ўтказишдан мени маҳрум қилмасалар керак.

Княгиня ҳамон йиғлар экан:

— Йўқ, бу киши фақат ўзларини ўйлайдилар, холос,— деди.

Князь Андрей тоқати тоқ бўлганини кўрсатадиган бир овоз билан:

— Lise,— деди.

Княгинянинг чиройли юзидаги олмахонни эслатади-

ган газабли ифода бирдан йўқолиб, унинг ўрнида жозибали, шафқат ҳисси кўзгатадиган кўрқув ифодаси пайдо бўлди. У гўзал кўзларини ер остидан эрига тикди, унинг иссиқ юзида думини хиёл, лекин тез-тез қимирлатаётган итнинг юзидаги ювошлик ва итоаткорлик ифодаси намоён бўлди:

— Mon dieu, mon dieu!¹ — деди-да, княгиня бир қўли билан кўйлагининг бурмасини ушлаган ҳолда эрининг ёнига келиб, пешонасидан ўпди.

Князь Андрей худди бегона хотинга муомала қилаётгандай назокат билан ўрнидан туриб, унинг қўлидан ўпар экан:

— Bonsoir, Lise²,— деди.

Икки ўртоқ жим қолишди. На униси гап бошлар эди, на буниси. Пьер князь Андрейга қарарди. Князь Андрей нозик қўли билан пешонасини ишқалар эди. Князь Андрей уф тортиб ўрнидан турди-да, эшикка томон йўналиб:

— Юр, тамадди қиламиз,— деди.

Иккови жуда чиройли, янгидан зебу оро берилган овқатхонага киришди. Салфеткадан тортиб кумуш вилка-ю, қошиқлар, чинни ва биллур идиш-товоқларгача ҳаммаси янги бўлиб, яқинда турмуш қурган кишиларнинг рўзгорини эслатар эди. Овқат вақтида князь Андрей тирсагига ёнбошлади-да, худди кўпдан бери юрагида занглаб ётган бир гапни энди айтишга қарор бергандай, юзида асабий бир ифода билан гап бошлади.

Пьер уни ҳеч қачон бу ҳолатда кўрмаган эди.

— Ҳеч, ҳеч ҳам хотин олма, дўстим,— деди князь Андрей,— менинг маслаҳатим шу. Ҳамма орзу-ҳавасинг ушалмагунча, муҳаббат қўйган хотинингдан кўнглинг қолмагунча, уни хўп яхши билмагунча уйланма, бўлмаса, катта хато қилган бўласан, умрбод ҳасрат билан ўтасан. Қариб тамом ишдан чиққанингдан кейингина хотин ол... Йўқса, бор фазилату камолотинг бекорга кетади, майда-чуйда нарсаларга сарф бўлади. Ҳа, хўп деявер! Менга ҳайрон бўлиб қарама. Сен келажакда ўзингдан бирон нарса кутадиган бўлсанг, хотин олгандан кейин ҳамма нарса барбод бўлганини ва сенинг учун ҳамма йўл беркилиб қолганини ҳар қадамда сезиб турасан. Сенинг учун ягона

¹ Ё худоим, ё худоим!

² Хайр, Лиза.

очиқ йўл меҳмонхона бўлиб қоладики, унда сен сарой лакейлари ва телбалар билан бир қаторда бўласан. Шу ҳам ишми!! — деб қўлини силтаб қўйди.

Пьер кўзойнагини кўзидан олди, бунинг натижасида юзи ўзгариб, яна ҳам кўпроқ марҳамат ифода қилди. У дўстига ҳайрон бўлиб тикилар эди.

— Менинг хотиним, — деди князь Андрей давом этиб, — жуда яхши хотин. Эрнинг кўнгли тўқ бўлса, бўлаверадиган хотинлардан. Лекин қани энди ҳозир бўйдоқ бўлсам. Мен бу гапни ҳеч кимга айтган эмасман, сени яхши кўрганлигим учун айтаётиман.

Князь Андрей бу сўзларни айтар экан, Анна Павловнанинг креслосида тарвайиб, кўзларини қисиб ва ғижиниб французча гапириб ўтирган Болконскийга яна ҳам камроқ ўхшар эди. Унинг тунд юзидаги ҳар бир мускули асабий ҳолат билан пирпираб учар, кўзидаги илгари сўник кўринган ҳаёт олови энди порлаб нур сочар эди. У бошқа вақтларда нақадар руҳсиз кўринса, асабийлашган дақиқаларида шу қадар жўшқин бўлиши кўриниб турар эди.

— Мен бу гапларни нима учун айтаётганимни билмасанг керак, — деди давом этиб. — Ахир бу бутун бир умр ғавғоси. Сен Бонапарт билан унинг шуҳратини айтяпсан, — деди князь Андрей, гарчи Пьер Бонапарт тўғрисида гапирмаган бўлса ҳам, — Бонапарт дейсану, лекин Бонапарт ишлаган вақтида ҳар қадамни мақсади томон ташлаганида у эркин эди, мақсадидан бўлак ҳеч нарсаи йўқ эди, шунинг учун ҳам мақсадига етди. Хотинга боғланиб қолдингми, демак, кишанга тушдинг — бутун эркингни йўқотасан. Дилингдаги бутун умид, белингдаги бутун қувват — ҳаммаси ўзингга ортиқча юк бўлади: пушаймондан азоб чекканинг чеккан. Менинг туриш-турмушим меҳмонхона, ғийбат, бал, шуҳратпарастлик, пасткашлик бўлиб қолди, шу доирада айланганим айланган. Мана мен ҳозир урушга, мисли кўрилмаган зўр урушга кетаётиман, лекин ҳеч нарсадан хабарим йўқ, ҳеч нарсага ярамайман ҳам. Je suis très aimable et très caustique,¹ — деди князь Андрей давом этиб. — Анна Павловнанинг меҳмонлари менинг сўзимга қулоқ солиб ўтиришибди-я. Хотинимнинг жондиди бўлган бу беъмани суҳбат ва бу хотин-қизлар... Агар сен бу... toutes les femmes distinguées,² — умуман, хотин-

¹ Мен ҳийлагина лақмаман.

² баъмани хотинларни.

ҳар нима эканлигини билсанг экан-а. Отам тўғри айтган экан. Хотинларга дурустроқ синчиклаб қарасанг — уларнинг турган-битгани — худбинлик, шухратпарастлик, калтафаҳмлиқ ва пасткашлиқдан иборат. Киборлар суҳбатда ўтирганида қарасанг, худди бир нима бордай кўринади-ю, ҳақиқатда эса ҳеч нарса йўқ. Ҳеч нарса, ҳеч нарса. Хотин олма, олма, азиз дўстим! — деб князь Андрей сўзини тамом қилди.

— Сиз ўзингизни истеъдодсиз ва ҳаётингизни барбод бўлган ҳаёт десангиз, кишининг кулгиси қистайди, — деди Пьер. — Ҳали ўн гулингиздан бир гулингиз очилгани йўқ. Сиз ҳали...

Пьер «сиз ҳали» деди-ю, у ёғини айтмаган бўлса ҳам дўстини жуда қадрлаши ва келажакда ундан кўп нарсалар умидвор эканлиги унинг сўз оҳангидан билиниб турар эди.

«Нечук у шундай дейди?» — деб ўйларди Пьер. Пьер князь Андрейни шунинг учун ҳам ҳар жиҳатдан баркамол кишиларнинг намунаси ҳисоблар эдики, князь Андрей Пьерда бўлмаган ва ирода кучи маъноси билан ифодалаш кўпроқ мумкин бўлган ҳамма хислатларни ўзида аъло даражада бирлаштирган эди. Пьер ҳамма вақт князь Андрейнинг ҳар хил кишилар билан осойишта муомала қила олиш қобилиятига, унинг ниҳоятда зўр ҳофизасига, билимдонлигига (у ўқимаган китоб, у билмаган нарса йўқ, ҳар тўғрида маълумоти бор эди) ва ҳаммадан кўра унинг ишлаш ҳам ўрганиш қобилиятига ҳайрон қолар эди. Андрейда ҳаёл суриб файласуфлик қилиш қобилияти йўқлигига Пьер кўпинча таажжубланса-да (Пьер ўзи шунга мойил эди), буни ҳам нуқсон эмас, балки ирода кучи деб билар эди. Филдиракка мой керак бўлгандай, оддий ва дўстона муносабатларда ҳам таърифлаш ёки мақташ зарур бўлади.

— Je suis un homme fini, — деди князь Андрей. — Менинг тўғримда гапириб ўтиришнинг нима ҳожати бор? Кел, сенинг тўғрингда гаплашайлик, — деди бир оз жим қолганидан сўнг ўзига тасалли берувчи фикрларидан табассум қилиб.

— Менинг тўғримда нимани ҳам гаплашамиз? — деди Пьер оғзининг таноби қочиб. — Мен нима ўзим? Je suis un bêtard!² — деди ва бирдан қип-қизариб кетди. Бу сўзни

¹ Мен тамом бўлган кишиман.

² Гайриқонуший ўғилман!

зўрға айтганлиги кўриниб турар эди.— Sans nom, sans fortune...¹, ростини айтсам...— деди-ю, лекин рости нима эканини айтмади.— Ҳозирча менинг бошим очиқ, эркинман, менга шунинг ўзи кифоя. Фақат қанақа ишни ихтиёр қилишимни билмайман. Шу тўғрида сиз билан дурустроқ маслаҳат қилмоқчи эдим.

Князь Андрей унга меҳрибонона назар ташлади. Лекин унинг дўстона ва меҳрибонона нигоҳида, ҳар қалай, ўзини Пьердан юқорироқ ҳис қилганлиги кўриниб турар эди.

— Бизнинг киборлар доирасида яккаю ягона тетик одам сенсан, сени шунинг учун ҳам қадрлайман. Ошиғинг олчи. Нима ишни хоҳласанг шуни қилавер: барибир. Ҳар қаерга борсанг ишинг жойида бўлади, фақат бир нарсани айтиб қўяй: Курагинларникига боришингни қўй, бас қил бунақа ишларни. Бунақа ишлар; айш-ишратлар, чапаниликлар, бошқа шу сингарилар... сенга сира келишмайди.

— Que voulez-vous, mon cher,— деди Пьер елкасини учириб,— les femmes, mon cher, les femmes!²

— Тушунолмайман,— деди Андрей.— Les femmes comme il faut,³ бошқа гап эди; лекин les femmes Курагин, les femmes et le vin,⁴ тушуна олмайман.

Пьер князь Василий Курагинникида туриб, унинг ўғли Анатолийнинг бузуқчиликларига қатнашар эди; бу, ота-онаси уни шу йўлдан чиқариш учун князь Андрейнинг сингисига уйлантирмоқчи бўлган ўша Анатолий эди.

Пьер худди бошига жуда яхши фикр келиб қолгандай:

— Биласизми,— деди,— мен шу ҳақда аллақачондан бери ўйлар эдим. Бу юриш-туришда мен бирор қарорга ҳам кела олмайман, тузуккина ўйлай олмайман ҳам. Бош оғрийди, пул йўқ. Бугун ҳам Анатолий мени келгин, деган эди, бормайман энди.

— Бундан кейин бормайман деб сўз берасанми?

— Сўз бераман — бормайман дедим, бормайман!

Пьер дўстининг уйдан чиққанида кечаси соат бирдан ўтган эди. Петербургнинг июнь кечаси, ойдин кеча эди. Пьер уйига кетмоқчи бўлиб извошга тушди. У уйига яқинлашган сайин тундан кўра оқшом ёки тонготарга ўхшаган

¹ На увоним бор, на бойлигим . . .

² Қандоқ қилай, дўстим. Хотин-қизлар бўлса-ю!

³ Дуруст хотинлар бўлса-ку.

⁴ Курагин топган хотинлар, яна ўша хотинлар билан майхўрлик.

бу кечада ухлаш мумкин эмаслигини сезиб борар эди. Кўчалар бўм-бўш, ойдин бўлганидан узоқлар ҳам кўри-ниб турар эди. Йўлда Пьер, Анатолий Курагиннинг уйига бугун кечқурун ҳам одатдагича картабоз жўралар тўпла-нишини, картабозликдан кейин ичкилик бўлиб, улфатчи-лик у яхши кўрадиган хурсандчилик билан тамом бўли-шини хотирлади.

«Курагинникига борсам яхши бўлар эди-я», деб ўйла-ди у. Лекин князь Андрейга минбаъд Курагинникига бор-масликка сўз бергани ёдига тушди.

Лекин Курагинникига шу қадар боргиси, у ерда ўзига маълум фисқу фужурнинг гаштини яна бир марта сургиси келдики, дарҳол ҳамма субутсиз кишилардек, лафзидан қайтди ва боришга жазм қилди. Дарҳол, князь Андрейга берган сўзимнинг аҳамияти йўқ, чунки ундан илгарироқ ҳамма вақт келиб тураман, деб князь Анатолга ҳам сўз берган эдим, деб ўйлади: ниҳоят, «эртага, масалан, ўлиб қолсам ёинки бирон фалокатга дучор бўлсам, у вақтда на субут ва на лафз қолишини ўйлаганда лафз деган нарса ҳеч қандай муайян маъноси бўлмаган шунчаки бир гап» деган фикрни хаёлидан кечирди. Унинг ҳамма қарорларини, тахминла-рини барбод қиладиган бу хилдаги фикрлар Пьернинг бошига кўп келар эди. У Курагиннинг уйига қараб кетди.

Пьер отлич гвардия казармалари ёнидаги катта иморат-нинг олдига келиб тушди, чироқ ёқиб қўйилган зинадан юқорига чиқди ва очиқ турган эшикдан ичкарига кирди. Даҳлизда ҳеч ким йўқ экан: бу ерда шишалар, плашлар, калишлар тартибсиз ётар, вино ҳиди келар эди; ичкаридан ғала-ғовур ва шовқин эшитилар эди.

Карта ўйини билан кечки овқат аллақачон тамом бўл-ган, лекин меҳмонлар ҳали тарқалмаган эди. Пьер пла-шини ечиб ташлади-да, биринчи уйга кирди. Бу ерда кечки овқатдан қолган сарқитлар бўлиб, бир лакей, ҳеч ким кўр-майди деб, стаканларда қолган виноларни қултқулт ичарди. Учинчи уйдан шов-шув, қаҳқаҳа, таниш кишиларнинг қичқириви ва айиқнинг бўкирган товуши эшитилар эди. Очиқ турган дераза ёнида саккизтача йигит нима биландир овора эди. Булардан учтаси айиқ боласи билан овора бўлиб, бири унинг занжиридан етаклаб, иккинчиси қўрқи-тар эди.

— Мен Стивенс томонидан юз сўм тикдим! — деб қич-қирди бири.

— Қўллаш йўқ! — деб қичқирди иккинчиси.

— Мен Долохов билан бир тан! Ажрим қил. Курагин! —
деб қичқирди учинчиси.

— Аниқан кўйинглар, бу ерда гаров бойлашаётипти.

— Бир кўтаришда ичасан, ича олмасанг ютқизганинг, —
деб қичқирди тўртинчиси.

Кўкраги очиқ юпқа кўйлак кийиб, ўртада турган новча,
чиройли уй эгаси Курагин ҳай-ҳай солди:

— Яков! Ҳай Яков! Шишани узат! Шошманглар, жа-
ноблар. Мана азиз дўстим Петруша келди, — деди Пьерга
ўгирилиб.

Ўрта бўйли, тиниқ кўк кўзли мастлар орасида ўзини
жуда тетик тутиб турган киши дераза ёнида туриб:

— Бу ёққа кел, ажрим қил! — деб қичқирди. Семёнов
полкининг офицери бўлиб, картабозлиги ва жирракилиги
билан машҳур бўлган Анатолий билан бирга истиқомат қилаёт-
ган Долохов эди. Пьер атрофга қувноқ назар ташлаб,
кулимсиради.

— Тушуна олмайман. Ўзи нима гап? — деди у.

— Шошманглар, бу ҳали маст эмас. Шишани бу ёққа
бер, — деди Анатолий ва столдан стакан олиб, Пьернинг
ёнига келди.

— Аввал ичиб ол.

Пьер устма-уст ичар экан, яна дераза олдига тўпланган
мехмонларга ер остидан қарар ва уларнинг гала-говурига
қулоқ солар эди. Анатолий унга вино қуйиб бера туриб,
воқеани тушунтирди: Долохов учинчи қаватдаги уйнинг
деразасидан оёқларини кўчага осилтириб ўтириб бир шиша
ромни ичиш ҳақида ана у инглиз денгизчиси Стивенс билан
гаров бойлашаётипти.

— Ич, оппоқ ич! — деди Анатолий Пьерга қолган ви-
нони қуйиб бериб, — ичмагунингча қўймайман!

Пьер Анатолийни итариб:

— Бўлди, ичмайман, — деди-да, дераза олдига борди.

Долохов инглизнинг қўлидан ушлаганича, кўпроқ Пьер
билан Анатолийга қараб, гаровнинг шартини писанда қилар
эди.

Долохов ўрта бўйли, сочлари жингалак, кўзлари ти-
ниқ кўк, йигирма беш ёшлардаги бир йигит эди. У, ҳамма
пиёда аскар офицерларидек мўйлов қўйган эмас, шунинг
учун унга айрим қиёфа берадиган оғзи яққол кўриниб турар
эди. Унинг лаблари ниҳоятда чиройли эди. Юқори
лабининг ўртаси пастга қараб тикка тушган бўлиб,
икки томони худди ҳамшиша кулиб тургандай: бу-

нинг ҳаммаси, хусусан, ўткир, қаттиқ тикилиб, маъноли боқишга қўшилгандай, бу одам кишининг диққатини жалб қилмай қўймайди, деган бир таассурот қолдирар эди. Долохов унча давлатли бўлмаган ва катта одамлардан танишбилиш орттирмаган бир киши эди. Анатолий ўн мингларча пул сарф қилишига қарамай, Долохов у билан бирга туриб ўзини шундай ўрнига қўйган эдики, буларни билган бошқа кишилар Анатолидан кўра Долоховни кўпроқ иззат қилар эди. Долохов ҳар қанақа ўйинни билар ва ҳамма вақт ютар эди. У қанча кўп ичкилик ичмасин, ҳеч қачон ўзини йўқотмасди. Ана шу вақтларда Курагин ҳам, Долохов ҳам Петербургдаги бебошлар ва ишратпарастлар оламида ном чиқаришган эди.

Бир шиша май олиб келинди. Теваракда тўпланиб турган бойваччаларнинг «ундай қил, бундай қил» деган ҳайқириқларидан гангиб ва шошиб қолган икки лакей деразанинг кўча томонига ўтиргани халал бераётган ромни бузишмоқда эди.

Анатолий ғолибона бир алфозда дераза ёнига келди. У бирон нарсани синдиргиси келар эди. Лакейларни нарига туртиб юбориб, ромни тортди, лекин ром қимирламади. Ойналарни уриб синдирди.

— Қани, кучингни кўрсат! — деди у Пьерга қараб. Пьер деразанинг юқорисини ушлаб бир тортган эди, дуб ёғочидан ясалган ромнинг бир жойи синди, бир жойи кўчиб чиқди.

— Ромни йўқот, одамлар ромни ушлаб ўтирибди дейишмасин яна, — деди Долохов.

— Инглиз мақтаняпти... а?.. яхши деясанми? — деди Анатолий.

Пьер бир шиша майни олиб дераза ёнига келган Долоховга қараб:

— Яхши, — деди.

Деразадан тонг билан оқшом шафағи қўшилиб кетган ёруғ осмон кўриниб турар эди.

Долохов қўлида бир шиша ромни ушлаб, сакраб деразага чиқди. У дераза тубида тикка турган ҳолда, уйдагиларга қараб:

— Менга қаранглар! — деб қичқирди. Ҳамма жим қолди. — Мен гаров бойлашдим (инглиз ҳам тушунсин учун гарчи яхши билмаса ҳам французча гапирарди), мен эллик империядан гаров бойлашдим, истасангиз, юз империядан гаров бойлашасиз, — деб инглизга мурожаат қилди.

— Йўқ, эллик империядан, — деди инглиз.

— Хўп, эллик империядан бўлсин. Шарт шу: мен бир шиша ромни деразанинг у томонида ўтириб (у деразанинг кўча томонидаги нишаб тубини кўрсатди) ҳеч нарсани ушламасдан, шишани оғзимдан олмасдан бир кўтаришда ичаман... Шундоқми?

— Жуда яхши, — деди инглиз.

Анатоль инглизга ўгирилди-да, унинг фраки тугмасидан ушлаб, энгашиб қаради (инглиз пакана эди) ва гаровнинг шартини инглизчасига такрорлади.

Долохов бошқаларнинг диққатини ўзига жалб қилиш учун шиша билан деразани тикиллатиб:

— Тўхта, тўхта, Курагин! Менга қаранглр! Кимдаким мен қилган ишни қилса, мен унга юз империял тўлайман. Билдиларингми? — деди.

Инглиз бош чайқади, лекин бундан унинг янги гаровга рози ё норози эканини билиб бўлмас эди. У Долоховнинг сўзини тушунганлигига ишора қилиб бош иргатса ҳам Анатоль уни қўйиб юбормас ва Долоховнинг сўзини инглизча таржима қилиб берар эди. Бу кеча карта ўйинида ютқизган ёш ва ориққина бола лейб-гусар деразага чиқди-да, бошини чиқариб, тош йўлга қарар экан:

— У-хў! — деди чўзиб.

— Смирно! — деб қичқирди Долохов ва офицерни деразадан итариб юборди: офицер деразадан сакраб уйга тушганида, шпори илиниб, йиқилиб кетаёзди.

Долохов шишани қўли етадиган жойга қўйиб, ўзи секин деразага чиқди. Оёқларини кўча томонга осилтирди, иккала қўли билан деразанинг икки томонини ушлаб туриб, дурустроқ ўрнашиб олди-да, қўлларини қўйиб юбориб, ўнгга ва сўлга сал силжигандан кейин шишани олди. Тонг ёришиб қолган бўлса ҳам Анатоль иккита шам келтириб дераза тоқчасига қўйди. Оқ кўйлак кийган Долоховнинг орқасини ва жингалак сочинни икки томондаги шам ёритиб турар эди. Ҳамма дераза олдига тўпланди. Инглиз энг олдинда турар эди. Пьер табассум қилиб, индамасдан турарди. Бошқаларга қараганда ёши каттароқ бир йигит кўрқиб ва жаҳли билан тўсатдан олдинга интилди-да, Долоховнинг кўйлагидан тутмоқчи бўлди.

— Жаноблар, бу аҳмоқчилик-ку, йиқилиб кетгудай бўлса чилпарчин бўлади ахир, — деди бу хушлироқ йигит.

Анатоль уни тўхтатди.

— Тегма, юрагига ваҳима соласан-да, йиқилиб ўлади...
Унда нима бўлади?.. А?..

Долохов ўзини ўнглаб, дераза тоқчасига яна қўлини тираб орқасига қаради. У гижинган ҳолда:

— Агар яна бирон киши яқинимга келадиган бўлса, деразадан улоқтириб ташлайман. Қани! — деди.

У «Қани!» — деди-ю, яна бурилиб қўлларини қўйиб юборди ва шишани олиб бошини орқага ташлаган ва муво- занат сақлаш учун бир қўлини орқага узатгани ҳолда ши- шани оғзига олиб борди. Ойна синиқларини йиғиштира бошлаган лакей энгашиганича деразада ўтирган Долоховга қараб қотиб қолди. Анатолий бақрайганича тикка турар эди. Инглиз лабларини чўччайтириб ёнбошдан қараб ту- рар эди. Долоховни бу ишдан қайтармоқчи бўлган ҳалиги йигит унинг бир бурчига борди-да, юзини тескари ўгириб, диванга ётиб олди. Пьер юзини беркитди, унинг юзидаги табассум энди ваҳима ва даҳшатни ифода қилса ҳам ҳапуз юзидан ажралмас эди. Жимлик чўкди. Пьер қўлини кўзи- дан олди. Долохов ҳамон ўша вазиятда ўтирар, фақат боши бутун орқага эгилиб қўнғир сочлари қўйлагининг ёқа- сига тегиб турар, шиша ушлаган қўли эса титраб-қалти- раб, борган сари юқори кўтарилар эди. Шиша бўшаёт- ган бўлса керакки, оғзи пастга эгилиб, таги юқорига кўтарилла бошлади. Пьер ичида: «Мунча узоққа чўзилди?» — деб қўйдди. Унинг назарида ярим соатдан ортиқ вақт ўт- ганга ўхшар эди. Долохов бирдан орқага силжимоқчи бўлди, қўллари асабий ҳолда титраб кетди: деразанинг кўча томонидаги нишаб тубидан орқага — ичкарига силжиш учун шу титроқининг ўзи кифоя эди. У бутун гавдаси билан орқага силжиди, зўр бергандан қўллари билан боши яна ҳам қаттиқроқ титради. У дераза тоқчасидан ушламоқчи бўлиб бир қўлини кўтарган эди-ю, бўлмади. Пьер яна кўз- ларини чирт юмиб, ичида: «энди ҳеч очмайман», деди. Бир- дан атрофида шов-шув бўлаётганини сездди. Кўзини очиб қараса, қути ўчган, лекин хурсанд Долохов дераза тоқ- часида тикка турипти:

— Мана, бўшатдим!

Долохов шишани инглизга ташлаган эди, инглиз аб- жирлик билан илиб олди. Долохов сакраб деразадан туш- ди. Ундан ром ҳиди анқир эди.

Ҳар томондан унга:

— Қотирдингиз! Бопладингиз! Гаров бойлашиш бун- доқ бўлади! Оббо, қурғур-ей! — деб қичқирришар эди.

Инглиз ёнидан ҳамёинини олиб пул санай бошлади. Долохов қовоғини солиб, индамай турар эди. Пьер ирғиб деразага чиқди-да:

— Жаноблар! Ким мен билан гаров бойлашади? Мен ҳам ичаман, — деди у қичқириб. — Гаров бойлашмишнинг ҳам кераги йўқ. Айт, менга бир шиша ром берсин. Ичаман... Айт, берсин.

— Ичсин, ичсин — деди Долохов кулимсираб.

Унга ҳар томондан:

— Жинни бўлдингми? Ким йўл қўяркан?

— Шотига чиқсанг бошинг айланади-ю, — дейишарди.

Пьер кескин ва мастона бир ҳаракат билан стулга муштлаб:

— Ичаман, бер, — деди-да, деразанинг у томонига чиқди.

Уни қўлидан ушлашди, лекин Пьер шу қадар кучли эдики, ким яқинига келса улоқтириб ташларди.

— Йўқ, қўйинглар, бу билан уни асло енгиб бўлмайди, — деди Анатолий, — тура туринглар, мен уни алдайман. Менга қара, мен сен билан гаров бойлашаман, лекин бугун эмас, эртага, ҳозир ҳаммамиз*** никига борамиз.

— Бўпти, — деб қичқирди Пьер, — борамиз!.. Айиқни ҳам олиб борамиз...

У айиқни қучоқлаб кўтариб олиб, уйда гир айлана бошлади.

VII

Князь Василий Анна Павловнаникида бўлган зиёфатда княгиня Друбецкаяга унинг биттаю битта ўғли Борис тўғрисида берган ваъдасини бажо келтирди. Борис тўғрисида подшога маълум қилинди, Борис истисно тарзида гвардиячи Семёнов полкига прапоршчик қилиниб ўтказилди. Анна Михайловна шунча ҳаракат қилиб юз найранг билан у ёқ-бу ёққа бўлса ҳамки Борис Кутузовга адъютантликка ёки унинг қўл остидаги бошқа бирон хизматга олинмади. Анна Павловнаникида бўлган зиёфатдан кейин кўп ўтмай, Анна Михайловна Москвага жўнаб, тўғри ўзининг бой қариндоши бўлган Ростовларникига бориб тушди. У Москвада истиқомат қилган чоғда ўша ерда турган, яқинда армияга олиниб, дарҳол гвардиячи прапоршчик қилиниб тайинланган севгили ўғли Борис ҳам болалигида шу ерда тарбияланиб неча йиллар турган эди. Гвардия ўининчи

августда Петербургдан сафарга чиқди, кийин-бош қилини учун Москвада қолган Борис, Радзивиллов йўлида унинг кетидан етиб бориши керак эди.

Шу кун Ростовларникида она-бола Наталяларнинг туғилган кун маросими эди. Эрталабдан бошлаб то кечгача графиня Ростованинг бутун Москвага машҳур бўлган Поварская кўчасидаги дангиллама уйи олдидан извош узилмай, уларни табрик қилгани келган одамларни олиб келар ва кетар эди. Графиня гўзал катта қизи билан кети узилмай келиб-кетаётган меҳмонларни меҳмонхонада кутиб ўтирар эди.

Графиня Шарқ хотинларига ўхшаш чувак юзли, қирқ беш ёшларга борган, ўн икки бола кўрган ва шунинг учун бўлса керак, хийла заиф хотин эди. Унинг заифлиги натижасида бўлган салмоқли ҳаракати ва секин сўзлаши уни улуғвор кўрсатар, ҳамма уни иззату ҳурмат қилар эди. Княгиня Анна Михайловна Друбецкая шу хонадон аҳлидай меҳмонларни кутишда унга ёрдам бериб турар эди. Ёшлар меҳмон қабул қилишга аралашишни лозим топмай, нариги хоналарда ўтиришар эди. Граф меҳмонларни кутиб олар, кузатар, ҳаммани тушки овқатга таклиф қиларди,

— Қуллуқ, кўндан-кўп ташаккур та сhёге ёки топ сhег¹ дер эди (у, унвон жиҳатдан ўзидан каттами-кичикми бўлишидан қатъий назар, ҳаммага бир тарзда та сhёге ёки топ сhег дер эди): — қизим билан графиня номидан ҳам ташаккур билдираман. Тушки овқатга албатта келсинлар. Келмасалар хафа бўламан, та сhёге. Бутун оила номидан ўтиниб сўрайман.— Граф бу сўзларни кимга айтмасин, соқол-мўйловни яхшилаб қирилган, қувноқ юзидаги ифода ўзгармас, ҳамманинг ҳам кўлини бир хилда қаттиқ қисар, ҳаммага бир хилда гапириб таъзим қилар эди. У меҳмонлардан бирини кузатгач, меҳмонхонада ўтирган эркак ёки аёл меҳмоннинг олдига келар эди: креслони суриб жонининг ҳузурини биладиган бир тахлитда оёқларини йигитларча кериб, қўлларини тиззасига қўйиб маъноли тебранар, баъзан русча ва баъзан, гарчи яхши билмаса ҳам худди биладиган одамдай ишонч билан французчасига бировдан об-ҳаво қалай бўлишини, бировдан соғлиққа оид маслаҳатлар сўрар, яна чарчаган, лекин зиммасига тушган бурчни адо этишга қаттиқ бел боғлаган кишидек, — тепакал бошидаги сийрак оқ сочини силаб меҳмонларни кузатгани чиқар ва уларни ҳам тушликка таклиф қилар

¹ азизим.

эди. Даҳлиздан қайтишда баъзан гулхона билан официантлар бўлмаси орқали, саксон меҳмонга дастурхон тузалаётган мраммар залга кирар ва кумуш, чинни идишлар ташиётган, гулдор шойи дастурхон ёзаётган официантларни кўздан кечирар, сўнгра бутун хўжалигини бошқараётган дворян Дмитрий Васильевични чақириб:

— Яхшилаб қара, Митенька, ҳаммаси кўнгилдагидай бўлсин. Ҳа, балли,— дерди у кенг столни мамнуният билан кўздан кечириб,— ҳамма гап столларни ясатишда. Шундоқ бўлсин,— деб мамнунона уф тертиб яна меҳмонхонага кирар эди.

Графинянинг каретада юрадиган бир йўғон гавдали лакейи меҳмонхона эшигидан кириб, йўғон товуш билан:

— Марья Львовна Карагина қизи билан келишди,— деди. Графиня ўйланиб, эрининг сурати ишланган тамакидондан тамаки олиб ҳидлади-да:

— Келди-кетди ҳам жонимга тегди,— деди. — Гўрга, шуни ҳам қабул қила қолай, жуда такаббур хотин. Айт, кирсин,— деди худди «биратўла ўлдира қолинглар» дегандай, ҳазин товуш билан.

Меҳмонхонага новча, семиз, кеккайган бир хоним кулиб турган кулча юзли қизи билан кўйлақларини шувиллатиб кириб келишди.

Сурилган стулларнинг товуши, кўйлақларнинг шувиллаши орасида хотинларнинг бир-бирининг сўзини кесиб, қаттиқ-қаттиқ гапирётган овози эшитилар эди.

— *Chère comtesse, il y¹ a si longtemps... elle a été ali-tée, la pauvre enfant... au bal des Razoumowsky... et la comtesse Apraksine... j'ai été si heureuse*. Булар худди омонат ўтиргандай ва бошланган сўз салгина тўхташи биланоқ кўйлақларини шувиллатиб ўринларидан туриб: «*Je suis bien charmée; la santé de maman ... et la comtesse Apraksine²*», — деб бир-икки оғиз сўзлашгач, яна кўйлақларини шувиллатиб даҳлизга чиқадиган ва устки кийимларини кийиб жўнаб қоладигандай гап бошлашди. Сўз шаҳарнинг ўша вақтдаги энг муҳим янгилиги Екатерина замонида бойлиги ва кўркемлиги билан ном чиқарган кекса граф Безуховнинг касаллиги ва унинг Анна Павловна Шерер

¹ Аллақачондан буён кўришмадик . . . Графиня . . . бечора касал эди. Разумовскийларнинг балида . . . графиня Апраксина . . . жуда хурсанд бўлувдим . . .

² Жуда-жуда хурсандман. Онам соғлиги . . . Графиня Апраксина.

уйида бўлган ўгиришда ўзини тута билмаган ғайриқонуний ўғли Пьер ҳақида борар эди.

— Бечора графга раҳмим келади,— деди меҳмон хоним.— Унинг соғлиги ёмон эди, унинг устига ўглининг қилган ишини қаранг, бунинг аламидан энди ўлди деяверинг!

Граф Безуховни хафа қилган ҳодисани юз марта эшитган бўлса ҳам графиня сўз нима тўғрисида кетаётганини гўё билмагандай:

— Нима бўлипти? — деб сўради.

— Ҳозирги тарбиянинг оқибати шу-да. Яна чет элда тарбия кўрган,— деди меҳмон хоним.— Бу йигит ўз йўлига қўйиб берилган экан, энди Петербургда шундай номаъқулчиликлар қилиптики, полиция билан шаҳардан чиқариб юборилипти, дейишади.

— Шундоқ денг-а! — деди графиня.

— Ёмон одамлар билан улфатчилик қиларди,— деди княгиня Анна Михайловна сўзга аралашиб.— Князь Василийнинг ўғли, у, Долохов деган яна бир йигит учови катта номаъқулчилик қилишипти. Иккови ҳам жазосини тортипти. Долоховни солдатликка юборишиб, Безуховнинг ўғлини эса Москвага бадарға қилишипти. Анатолий Курагинни отаси бир амаллаб сақлаб қолипти. Лекин, ҳар қалай, уни ҳам Петербургдан ҳайдаб юборишипти.

— Булар нима гуноҳ қилган экан? — деб сўради графиня.

— **Учови ҳам уччига чиққан безори,** айниқса Долохов деган, деди меҳмон хоним.— Марья Ивановна Долоховадай обрўли хотиннинг ўғли нима қилипти денг? Буни қаранг-а; учови қаёқдандир бир айиқ топишипти-да, извошга солиб артисткалар олдига олиб боришипти. Буларнинг шовқин-суронини босгани полиция келган экан, учови миршабни ушлаб айиқнинг орқасига чалқанча боғлашипти-да, айиқни Мойкага ташлаб юборишипти. Айиқ, орқасида миршаб билан сувда сузиб юрган эмиш.

Граф қотиб кулар экан:

— Боплашипти, та сёге миршабни,— деди.

— Вой, ғалатисиз-а, граф! Нимасига куласиз?

Бироқ хотинларнинг ўзлари ҳам беихтиёр кулиб юборишди.

— Бечора миршабни зўрға тортиб олишипти,— деди меҳмон хоним давом этиб.— Граф Кирилл Владимирович Безуховнинг ўғли шунақа иш қилса-я! — деди яна.— Уни

Жуда яхши тарбия кўрган, ақлли, деб эшитар эдим. Мана, чет эл тарбиясининг оқибати. Бу бола қанчалик бой бўлмасин, бу ердагилардан ҳеч ким уни бу ерга йўлатмас деб ўйлайман. Менга таништирмақчи бўлишган эди, мен ҳеч унамадим, қизларим бор.

— Нега бу йигит бой бўлар экан? — деди графиня қизлардан юзини пана қилиб. Қизлар эса дарҳол ўзларини ҳеч нарса эшитмаётганга солишди. — Безуховнинг ҳамма болалари ғайриқонуний-ку, ахир... Назаримда... Пьер ҳам ғайриқонуний.

Меҳмон хоним қўл силтади.

— Бунақа ғайриқонуний болаларидан бирон йигирмата бордир.

Княгиня Анна Михайловна, кимларни танишини ва киборлар доирасидаги ҳамма ишлардан хабардор эканини кўрсатиш учун бўлса керак, гапга аралашди:

— Гап шундаки, — деди у ҳам секин писанда қилиб, — граф Кирилл Владимировичнинг обрў-эътибори маълум... Болаларининг ҳисобига ўзи ҳам етмайди, лекин Пьер унинг арзандаси эди.

— Чоли тушгур ўтган йилгина қандай кўркам эди, — деди графиня. — Бундай чиройли эркакни умримда кўрган эмас эдим.

— Ҳозир бутун ўзгариб кетган, — деди Анна Михайловна. — Ҳа, айтгандай, — деди давом этиб, — хотини томонидан унинг бутун мулкига меросхўр князь Василий бўлиши керак, лекин отаси Пьерни жуда яхши кўрар эди, уни тарбия қилар ва унинг ҳақида подшога хат ёзган эди... Шундай бўлгандан кейин мабодо граф ўлса (унинг аҳволи шу қадар оғирки, ҳар дақиқа ўлимини кутишади ва Петербургдан Lograin¹ келган) унинг катта бойлиги кимга: князь Василийга қоладими, Пьерга қоладими — ҳеч ким билмайди. Қирқ минг деҳқону миллион-миллион пул. Мен буни жуда яхши биламан, чунки менга князь Василийнинг ўзи айтган. Кирилл Владимировичнинг ўзи ҳам менга тоғавачча бўлади. У ўғлим Боряни чўқинтирган ҳам, — деди гўё бунга сира аҳамият бермагандай.

— Князь Василий кеча Москвага келибди, тафтиш қилгани кетаётган эмиш, — деди меҳмон хоним.

— Ҳа, entre пощ², — деди княгина, — бу бир баҳона, аслида, Кирилл Владимировичнинг ўсаллигини эшитиб келган.

¹ Лоррен.

² Азизим, ҳар нарсанинг ўз вақти бор.

Декан, та chère, жуда бопланшти, — деди граф, меҳмон хоним сўзига қулоқ бермаётганини пайқаб, қизларга қаради-да, миршабни жуда қойил қилишти-да, — деди.

У миршаб қай аҳволга тушганини кўз олдига келтириб хўп овқат еган ва айниқса хўп ичган кишилардек, бутун гавдасини силкитиб, йўғон товуш билан қаҳқаҳа урди. Кейин: — Қани, тушки овқатга марҳамат қилинглар, — деди.

VIII

Жимлик чўкди. Графиня меҳмон хонимга ёқимли табассум билан қарар ва шу билан «энди туриб кета қолсанг ҳам хафа бўлмайман», демоқчи эканини яширмаб эди. Меҳмоннинг қизи кўйлагини тузатиб, онасига «кетамизми», дегандай қараган эдики, бирдан нариги уйдан югуриб келаётган бир неча эркак ва аёлнинг оёқ товуши, ағанаб кетган стулнинг тарақлаши эшитилди: меҳмонхонага қисқа юбкасининг этагига ниманидир яшириб, ўн уч яшар қиз бола югуриб кирди-да, уйнинг ўртасида тўхтаб қолди. У уйнинг ўртасига билмасдан, запти билан келиб қолганлиги кўриниб турар эди. Шу онда эшикда қизил ёқали студент, гвардиячи офицер, ўн беш ёшлардаги бир қиз ва қизил юзли, бачкана камзул кийган семизгина бир бола кўринди.

Граф ирғиб турди-да, лапанглаганича қулочини ёзиб, югуриб кирган қиз боланинг олдини тўсди ва кулиб:

— Мана, ўзи, мана именина эгаси... Ma chère именина эгаси! — деб қичқириб юборди.

Графиня ёлғондан қовоғини солиб:

— Ma chère, il y a un temps pour tout¹ — деди-да, эрига мурожаат қилди: — Сен уни эркалатаверма.

— Bonjour, ma chère, je vous félicite,² — деди меҳмонхоним, сўнгра қизнинг онасига мурожаат қилди. — Quelle délicieuse enfant!³ Қора кўз, оғзи катта, чиройли бўлмаса ҳам истараси иссиқ, югурган вақтида момикдай елкаси ёқасидан чиқиб қолган, қоп-қора қўнғироқ сочлари орқасига ташланган, яланғоч қўллари нозик, кичкина оёқ-

¹ Бу гап шу ерда қолсин-ку.

² Саломатмисиз, азизим, байрамингиз қутлуг бўлсин.

³ Ажойиб фарзанд экан-а!

ларига бошмоқ кийган, тўр қадалган иштонча кийиб олган бу қизча қизча десанг гўдак, гўдак десанг қизча дегундай ширин бир ёшда эди. У отасига чап бериб, онасининг олдига югуриб келди-да, унинг қовоқ солиб қилган танбедига қарамай, қип-қизарган юзини унинг тўр рўмолига беркитиб кулди. У юфкасининг этаги остидан қўғирчоқини олиб, шу тўғрида алланималар дер ва нимагадир кулар эди.

— Кўрдингизми?.. Қўғирчоқ... Қўғирчоқ... Оти Мими... Кўрдингизми?

Наташа жуда кулгиси қистаганлиги учун ортиқ гапира олмай қолди (унинг жуда кулгиси қистар эди). У онасининг қучоғига ўзини ташлаб, шу қадар қаттиқ ва қувониб кулдики, ҳамма, ҳатто такаббур меҳмон ҳам беихтиёр кулиб юборди.

Онаси ёлғондақа қовоғини солиб, қизини туртар экан:

— Бор, бор, афти қурсин қўғирчоғингнинг! — Кейин меҳмонга қараб: — Бу менинг кичик қизим бўлади, — деди.

Наташа онасининг рўмолидан бир лаҳза юзини олди-да, кулги ёшлари орасидан онасига бир қараб, яна юзини беркитди.

Она боланинг бу муомаласига ҳавас билан қарашга мажбур бўлиб қолган меҳмон хоним бирон нарса дейишни лозим кўрди.

— Менга қаранг, яхши қиз, — деди Наташага қараб, — бу Мими кимингиз бўлади? Қизингиз эмасми?

Меҳмон хоним уни жуда гўдак ўрнида кўриб гаплашганлиги Наташага ёқмади. Наташа унинг сўзига жавоб бермасдан, қовоғини солиб унга бир қараб қўйди.

Бу орада ёшлар: Анна Михайловнанинг ўғли офицер Борис, графнинг катта ўғли студент Николай, графнинг ўн беш яшар жияни Соня ва кичик ўғли Петруша меҳмонхонада ўтиришар, хурсандчилик ва шўхликларини ҳаддан ошириб юбормасликка ҳаракат қилишар эди. Булар ҳозиргина югуриб чиққан орқа уйда гапиришиб ўтирган гаплари бу ердаги шаҳар гийбатлари, сби ҳаво ва comtesse Аргаксине¹ тўғрисидаги гаплардан кўра қизиқроқ эканлиги кўриниб турар эди. Булар ҳар замон бир-бирларига қараб кўяр ва кулгидан ўзларини зўрга тийиб ўтиришар эди.

Икки ёш йигит — студент билан офицер — болалик-

¹ Графиня Апраксина.

дан бирга ўсган бўлиб, иккови тенгқур ва иккови ҳам чиройли, лекин бир-бирига ўхшамас эди. Борис новча бўйли, сочи оч сариқ, юзи нозик, сипо, чиройли, Николай эса, ўрта бўй, сочлари қўнгироқ, чеҳраси очиқ йигит эди. Энди мўйлови чиқаётган бўлиб, бутун юзидан қувноқлик ва ғайрат акс этар эди. Николай меҳмонхонага кириши билан қизариб кетди. У худди бир нима демоқчи-ю, лекин сўз тополмагандай кўринар эди: Борис эса аксинча, дарҳол сўз топиб, шу Мимини кичкина қиз болалик чоғидаёқ, бурни кўчиб тушиб кетмаган вақтида кўрганлигини, беш йил ичида қариб, боши ёрилганлиги ҳақида бамайлихотир ва ҳазиллашиб гапира кетди. Шу гапни айтиб, Наташага қаради. Наташа ундан ўгирилиб, кўзларини қисган ҳолда, товуш чиқармай кулаётган укасига қаради-да, ўзини кулгидан тиёлмай, ирғиб туриб, чопқиллаганича уйдан чиқиб кетди. Борис кулмади. У онасига кулимсираб қараб:

— Сиз ҳам кетмоқчи эдингиз шекилли, татап? — деди, карета керакми?

— Ҳа, бор, бор, айт, каретани қўшсинлар, — деди онаси ҳам кулимсираб.

Борис эшикдан секин чиқди-да, Натанининг орқасидан кетди. Семиз бола, худди бирон иши чала қолгандай аччиғи келиб, уларнинг кетидан югурди.

IX

Графинянинг катта қизи (бу синглисидан тўрт ёш катта бўлиб, ўзини ҳозирданоқ катта қиздай тутар эди), меҳмоннинг қизини эътиборга олмагандай меҳмонхонада ёшлардан Николай ва графнинг жияни Сонягина қолди. Соня киприклари узун, кўз қарашлари мулойим, қалин қора сочи бошига чиройли турмакланган юзи айниқса латиф, қўл ва бўйни буғдойранг, ўзи нозик, жажжигина бир қиз эди. Равон ҳаракатлари, митти қўл-оёғининг юмшоқ ва йўқамлиги, бир қадар мулоҳазали ва оғир рафтори билан у чиройли, лекин ҳали вояга етмаган, вояга етганда жуда ажойиб мушук бўладиган мушукчани эслатар эди. У, афтидан, суҳбатга табассум билангина қатнашишни маъқул кўрар эди. Лекин армияга кетаётган cousin¹ га қоп-қора киприклари орасидан жўшқин муҳаббат билан беихтиёр шундай

¹ тоғавачча

қарар ёдики, унинг юзидаги табассуми кўнглидагини бир лаҳза ҳам яшира олмас эди: бу мушукча, Наташа билан Борисдан ташқарига чиқиши биланоқ, яна ҳам қаттикроқ иртаниламоқ ва cousin билан ўйнашмоқнигина кутиб ўтиргандайги кўришиб турар эди.

Кекса граф меҳмон хонимга ўгирилиб, унга Николайни кўрсатар экап:

— Шунақа гаплар, та chère,— деди,— унинг дўсти Борис офицер бўлди, Николай ҳам дўстлик туфайли ундан қолишмайман, деб ўтирибди; университетни ҳам, мен мўйсафидни ҳам ташлаб ҳарбий хизматга кетмоқчи, та chère, унга архивда иш ҳам, бошқаси ҳам тайёр эди. Мана дўстликни қаранг-а? — деди граф савол оҳанги билан.

— Ҳа, айтгандай, уруш эълон қилинган дейишади,— деди меҳмон хоним.

— Бу гап аллақачондан бери бор,— деди граф,— яна гапириб-гапириб қўйишаверади. Мана, дўстликни қаранг-а, та chère,— деди граф яна.— Гусар бўлмақчи.— Меҳмон хоним нима дейишини билмай бош чайқаб қўйди, Николай кудди биров унга ёмон айб қўйгандай, аччиғи келиб:

— Ҳеч дўстлик туфайли эмас, ўзим ҳарбий ишни яхши кўраман, ҳеч дўстликдан эмас,— деди.

У Соня билан меҳмон қизга қаради. Иккови ҳам унинг сўзини маъқуллагандай кулимсираб турар эди.

— Бугун Павлоград гусар полкининг полковниги Шуберт тушликка келади. У отпуссага келган экан. Николайни бирга олиб кетмоқчи. Қандоқ қилай? — деди граф елкасини қисиб, ҳазиломиз: ҳолбуки бу иш уни қайғуга солганлиги кўришиб турар эди.

— Сизга айтдим-ку, дада,— деди Николай,— агар мени юборишни истамасангиз, бормайман, лекин шуни билманки, ҳарбий ишдан бошқа ҳеч ишга ярамайман, мен дипломат ҳам эмасман, амалдор ҳам эмасман, кўнглимда бор нарсани яшира олмайман,— деб у гўзал ёшликка хос шўхлик билан Соня ва меҳмон қизга кўз ташлаб кўяр эди.

«Мушукча» унга тикилиб турар, ҳар чоғ мушуклик табиатини кўрсатиб, у билан ўйнашишга тайёрдай кўринар эди.

— Хўп, хўп! — деди граф,— дарров аччиғи келади... Бу Бонапарт ҳамманинг бошини айлантирди-я. Ҳамма бу поручик қандоқ қилиб император бўлиб қолди экан, деб ҳайрон. Хайр, ҳаммага ҳам nasib қилсин,— деди граф меҳмоннинг юзидаги истехзоли табассумни пайқамасдан.

Катталар Бонапарт тўғрисида гаплашаркан, Карагинанинг қизи Жюли ёш Ростовга мурожаат қилди:

— Афсуски, пайшанба куни Архаровларникида сиз йўқ эдингиз. Сиз бормадингиз, мен зеркиб қолдим, — деди мулойим табассум билан.

Николай талтайиб, ёшликка хос шўх табассум билан унга яқинроқ ўтирди-да, ҳамон кулиб турган Жюли билан гаплаша кетди, лекин унинг бу ғайриихтиёрий табассуми, қизариб кетган ва рашиқдан зўрма-зўраки илжайиб турган Сонянинг юрагига ништар бўлиб қадалганини пайқамасди. Сўз орасида Николай Соняга қаради. Соня ниҳоятда ғазабланган ҳолда унга қаради-да, кўзидаги ёшни аранг тутиб ва лабидаги сохта табассумни зўрға сақлаб ўрнидан турди-ю, ташқарига чиқиб кетди. Николайнинг кайфи буткул ўзгарди. У гап сал тўхташи биланоқ ўрнидан турди-да, паришон ҳолда Соняни ахтаргани чиқиб кетди. Анна Павловна чиқиб кетаётган Николайни кўрсатиб:

— Бу ёшларнинг сирлари мунча ҳам юзада бўлмаса, — деб қўйди. — *Cousinage dangereux voisinage*,¹ — деди кейин.

Ёшлар чиқиб кетиб, қуёш нури тушиб турган эшик ёпилгандан сўнг, графиня ҳеч ким бермаган саволга жавоб бериб, кўнглида сақлаб юрган гапни айтди:

— Буларни шунчалик қилгунча қанча азоб, қанча ташвиш тортилди, лекин ҳозир ҳам буларни кўриб хурсанд бўлишдан кўра, кўпроқ хавотир тартади киши. Хавотирдан бошинг чиқмайди. Шу ёш — қиз бола учун ҳам ўғил бола учун ҳам жуда хавфли ёш.

— Ҳаммаси тарбияга боғлиқ, — деди меҳмон хоним.

— Гапингиз тўғри, — деди графиня давом этиб. — Худоба шукур, ҳанузгача болаларимизнинг энг яқин дўстиман, булар мендан ҳеч гапни яширмайди, — деди графиня, болаларнинг ота-оналаридан яширадиган сирлари йўқ, деб нотўғри ўйлайдиган кўп ота-оналарнинг янглишини такрорлаб, — мен шуни биламанки, ҳамма вақт қизларимнинг бирини *confidente*² ўзим бўламан. Николинъка ҳам минг шўх бўлмасин (бола албатта шўх бўлади-ю), ҳар қалай, петербурглик ёшлардай бўлмайди.

Ўзи учун чигал келиб қолган масалаларни ҳамма вақт ажойиб иш дейиш билан ҳал қиладиган граф:

¹ Тоғавачча-ю, аммаваччалар ҳушёр бўлиши керак.

² Маслаҳатчиси.

— Ҳа, жуда, жуда ҳам ажойиб болалар; қаранг, гусар бўлмоқчи, нима ҳам дейсиз, та chère! — деди.

— Қичкина қизингиз мунча ҳам ширин! — деди меҳмон хоним, — Ўт-а, ўт.

— Ҳа, ўт, — деди граф. — Менга тортган! Ҳаммадан товушини айтинг, ўз қизим бўлса ҳам мақтаб қўяй: ғалати ашулачи, иккинчи Саломони бўлади. Унга ашула ўргатгани бир итальянни олдик.

— Ҳали эрта эмасми? Шу ёшда ашула ўрганиш товушга зиён қилади, дейишади.

— Йўғ-е, эрта эмас! — деди граф. — Оналаримиз қанақа қилиб ўн икки, ўн уч ёшда эрга тегишган?

Графиня мийғида кулар экан, Бориснинг онасига қаради.

— Бу ҳам ҳозирданоқ Борисни яхши кўриб қолган! Унча-мунча ҳам эмас! — деди ва кўнглида сақлаб юрган гапини очиб давом этди. — Мен уни қаттиқ тутсам, кўз-қулоқ бўлиб турсам... Худо билади, улар яшириқча нималар қилишар эди (графиня «ўпишар эди», демоқчи бўлди), Ҳозир эса мен ҳар бир сўзини биламан. Кечқурунлари ўзи югуриб келиб ҳамма гапни айтиб беради. Эҳтимол, мен уни жуда эркалатиб қўяётгандирман, лекин, назаримда, шундоқ бўлгани яхши. Мен каттасини қаттиқ тутган эдим.

— Ҳа, мени тамом бошқача тарбия қилганлар, — деди кулимсираб, катта чиройли қизи графиня Вера.

Лекин бу табассум одатдагича Веранинг чиройини очмади: аксинча, унинг юзига ғайритабий тус кирди ва шунинг учун у совуқ кўринди. Вера чиройли, ақлли зеҳни ўткир, одобли ва хушовоз қиз бўлиб, унинг ҳозир айтган гапи ҳам тўғри ва ўринли эди; бироқ, ажабки, меҳмон хоним ҳам, графиня ҳам унга худди «бу гапни нега айтди», дегандай ҳайрон бўлиб қарашди-ю, ноқулай аҳволда қолишди.

— Тўнғич болага ҳамма вақт бино қўйиб, фавқулодда иш қилмоқчи бўлишади, — деди меҳмон хоним.

— Сизга очингани айтаю қўяй, та chère! Графиня Верага бино қўйган эди, ҳа, дуруст, ҳартугул яхши қиз бўлди, — деди граф ва «балли», дегандай Верага кўз қисиб қўйди.

Меҳмонлар тушки овқатга келгани ваъда бериб жўнашди. Графиня уларни кузатар экан:

— Бу нима қилганларинг! Ўтириб эдиларинг-да! — деди.

Наташа меҳмонхонадан югуриб чиқиб кетганида гулхонага кирган эди. Гулхонада тўхтаб меҳмонхонага қулоқ солди ва Бориснинг чиқишига кўз тутди. У бетоқат бўлиб, типирчилаб, Борис тезда чиқа қолмагани учун йиғлай деб турган эдики, ёш йигитнинг секин, салмоқли қадам товуши эшитилди. Наташа дарҳол гултуваклар орасига кириб беркинди.

Борис уйнинг ўртасига келиб тўхтади-да, орқа-олдига қаради, мундирининг енгига қўнган ғуборни қоқди ва ойнанинг олдига келиб, чиройли юзини ойнага сола бошлади. Наташа писиб ўтирган жойида унга қарар, нима қилар экан, деб кутар эди. Борис ойнанинг олдида бирпас турди-ю, жилмайиб, эшикка томон юрди. Наташа уни чақирмоқчи бўлди-ю, яна чақирмади.

— Майли, хўп қидирсин, — деди у ўз-ўзига.

Борис эшикка чиқиши биланоқ нариги эшикдан қипқизариб, йиғи аралаш қаҳр билан алланималар деб пичирлаб Соня кирди. Наташа Соняга қарши югуриб чиқмоқчи бўлиб бир интилди-ю, яна тўхтаб, яна нималар бўлишини шу ерда туриб кузатмоқчи бўлди. У ўзининг бу қилмишидан завқ қилиб ўтирар эди. Соня алланималар деб пичирлаб меҳмонхона эшигига қарар эди. Эшикдан Николай чиқди.

— Соня! Сенга нима бўлди? Одам шундай бўладими? — деди Николай унинг олдига югуриб келиб.

— Ҳеч нарса, ҳеч нарса, қўйинг! — деб Соня йиглаб юборди.

— Нима бўлганини биламан.

— Билсангиз, жуда яхши, боринг ўша қизнинг олдида.

Николай унинг қўлидан ушлар экан:

— Сооня! Менга қара! Бўлмаган бир гап учун ҳам мени, ҳам ўзингни қийнашинг яхшими? — деди.

Соня қўлини тортиб олмади, лекин йиғидан тўхтади.

Наташа қимирламасдан, нафас олмай кўзлари чақнаган ҳолда буларга қараб, «Бу ёғи нима бўлар экан?» — деб ўйлар эди.

— Соня! Менга жону жаҳон керак эмас. Менинг жону жаҳоним сен! — деди Николай. — Мен буни сенга исбот қиламан.

— Унақа гапларинг менга ёқмайди.

— Хўп-хўп, гапирмайман, кечир, Соня! — деб Николай Соняни қучоқлаб ўпди.

«Вой, мунча ҳам яхши», деди Наташа ичида ва Соня билан Николай чиқиб кетгандан кейин уларнинг кетидан чиқиб, Борисни чақирди.

— Борис, бу ёққа келинг! — деди Наташа худди бир зарур иши бордай ҳийла билан.— Сизга бир гапим бор. Бу ёққа, бу ёққа,— деди-да, Борисни гулхонага олиб кириб, ўзи яширинган жойга олиб борди. Борис кулимсираганича унинг кетидан борар экан:

— Қанақа гап экан? — деб сўради.

Наташа хижолат тортиб, атрофига қаради-да, гултувакка ташлаган қўғирчоғини кўриб қўлига олди.

— Ўпинг қўғирчоқни! — деди.

Борис унинг яшнаб турган юзига диққат билан мулойим назар ташлади-да, индамади.

— Ўпмайсизми? Ундоқ бўлса, бу ёққа келинг,— деди Наташа, гуллар орасига кириб, қўғирчоқни ташлади-ю: — Яқинроқ, яқинроқ! — деб пичирлади. У Борисни енгидан тутди, қип-қизариб кетган юзида ҳам тантана, ҳам кўрқув аломати кўринар эди.

У Бориснинг юзига манглай остидан кулимсираб қаради-да, ҳовлиққанидан йиғлаб юборгудай бўлиб, секингина:

— Мени-чи, мени ўпмайсизми? — деди.

Борис қизариб кетди.

— Жуда ғалатисиз-а! — деди Борис ва нима қилишини билмай, нима бўлар экан, деб қизарганича қизга томон энгашди.

Наташа бирдан гултувакнинг устига ирғиб чиқди-да, ундан баландроқ бўлиб олиб, яланғоч нозик билакларини Бориснинг бўйнига солиб қучоқлади, бошини бир силкиб, сочини орқага ташлади-да, унинг қоқ лабидан ўпиб олди.

Наташа гултуваклар орасидан гулларнинг нариги томонига лип этиб ўтди ва бошини қўйи солиб тўхтади.

— Наташа,— деди Борис,— ўзингиз биласизми, мен сизни яхши кўраман, лекин...

— Мени жуда яхши кўрасизми? — деди Наташа, унинг сўзини бўлиб.

— Ҳа, жуда яхши кўраман, лекин ҳозир бунақа ишларни... Яна тўрт йил... Ўшанда мен сизга уйланишни сўрайман.

Наташа ўйланиб қолди-да, назик бармоқлари билан санаб:

— Ўн уч, ўн тўрт, ўн беш, ўн олти... Бўпти! Гап шуми?— деди.

Унинг яшнаган юзида хурсандлик ва хотиржамлик нишонаси бўлган табассум пайдо бўлди.

— Гап шу! — деди Борис.

— Умрбод-а? — деди қиз, — ўла ўлгунча-я?

Наташа у билан қўл ушлашиб гул-гул очилганича баравар секин-секин қадам ташлаб, истироҳат бўлмасига қараб кетди.

XI

Графиня келди-кетдидан шунчалик чарчадики, ортиқ меҳмон қабул қила олмаслигини айтиб, швейцарга, қўтлагани келган ҳамма кишиларни дастурхонга таклиф қилишни буюрди. Графиня ёшлик дўсти бўлган ва Петербургдан келганидан буён дурустгина гаплаша олмаган дугонаси княгиня Анна Михайловна билан холи суҳбатлашмоқчи эди. Ёқимли юзлари йиғламсирагандай кўринган Анна Михайловна графинянинг креслосига яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Мен сендан ҳеч нарсани яширмайман, — деди Анна Михайловна. — Эски дугоналардан оз қолдик. Шунинг учун мен сени энг қадрли дўстим деб биламан.

Анна Михайловна Верага бир қаради-ю, гапдан тўхтади. Графиня дугонасининг қўлини қисиб қўйди.

— Вера, — деди графиня, афтидан, унча эрка бўлмаган катта қизига қараб. — Мунча ҳам бефаҳм бўлмасаларинг? Нима қиласан бу ерда? Бор, укаларинг олдига ё...

Гўзал Вера, афтидан, ҳеч оғринмади шекилли, киноя-омуз илжайди.

— Шуни илгарироқ айтганингизда, онажон, аллақачон чиқиб кетар эдим, — деди-да, ўз уйига чиқиб кетди.

У истироҳат бўлмаси ёнидан ўтиб кетаётганида икки деразанинг олдида турган Наташаю Борис билан Соняю Николайни кўрди. У тўхтаб заҳарханда қилди. Соня Николайнинг ёнида ўтирар, Николай эса, биринчи марта ёзган шеърини Соняга кўчириб бермоқда эди. Иккинчи деразанинг олдида турган Наташа билан Борис Вера кириши билан жим бўлишди. Соня билан Наташа ҳудди бир гуноҳ

қилгандай ва шу билан бирга мамнун бир чеҳра билан Верага қарашди.

Бу қувноқ ошиқча ва маъшуқчаларни кўрганда Веранинг кулгиси ва завқи келар эди. Бироқ бу ҳол, афтидан, Верада ҳеч қандай ёқимли ҳис уйғотмади.

— Менинг нарсамга тегманглар, деб неча марта айтдим, ўз уйларинг бор-ку,— деди-да, Вера Николайнинг олди-дан сиёҳдонни йиғиштириб олди.

— Ҳозир, ҳозир,— деди Николай қаламини ботириб.

— Сизларнинг ҳамма ишларинг бемаврид,— деди Вера.— Ҳали меҳмонхонага шундай югуриб кирдиларингки, сизлар учун бошқалар уялди.

Унинг сўзи ҳақ бўлганлиги учун бўлса керак, ҳеч ким унга гап қайтармади ва тўртови ҳам бир-бирига қарашиб олди. Вера сиёҳдонни кўтарганича уйда айланиб қолди.

— Муштдай бошларингдан Наташаю Борис билан яна сизларнинг ораларингдан нима сир бўлар эди ҳалитдан, бўлмаган гап!

Наташа ҳимояткорона бир тарзда секин:

— Вера, сенинг нима ишинг бор? — деди.

Наташа, афтидан, бугун ҳаммага одатдагидан кўра хушмуомала ва меҳрибонроқ эди.

— Келишмаган қилиқлар,— деди Вера,— сизлар учун мен уяляпман. Пичир-пичирга бало борми?

— Ҳар кимнинг ўз сири бўлади. Биз Берг икковинг билан ишимиз йўқ-ку,— деди Наташа қизишиб.

— Албатта, ишларинг бўлмайди-да,— деди Вера.— чунки мен ҳеч беўрин иш қилмайман. Сенинг Борисга қилган муомалаларингни аямга айтиб берай-чи, нима қилар экансан.

— Наталья Ильинична менга ҳеч ножўя муомала қилганлари йўқ, мен ҳеч нарса деёлмайман,— деди Борис.

— Қўйинг, Борис, сиз шунақа ҳам дипломатсизки *дипломат* сўзи болалар орасида ўзлари берган айрим бир маънода кўп ишлатилар эди), одам зерикиб кетади,— деди Наташа ғазабланганидан товуши титраб,— нега ҳадеб менга ёпишавёради? Сен ҳеч қачон бунинг фаҳмига етмайсан,— деди Верага қараб,— чунки сен ҳеч қачон ҳеч кимни яхши кўрган эмассан: сенда кўнгил бор эканми: сен фақат *madame de Genlis*¹ (ҳақорат ҳисобланган бу лақабни Верага Николай қўйган эди) холос, сенинг бирдан-бир дил-

¹ де Жанлис хонимсан.

хушлигинг — бировларнинг дилини сиёҳ қилиш. Ҳар қанча қилигинг бўлса, Бергингга қилавер, бизнинг ишимиз йўқ,— деди Наташа бидирлаб.

— Ҳар қалай, мен меҳмонлар олдида йигит кетидан югуриб юрмайман...

— Хўп, бўлди, муродингга етдинг,— деди Николай, сўзга аралашиб,— сассиқ гапларни айтиб, ҳамманинг дилини сиёҳ қилдинг. Юринглар, болалар бўлмасига чиқамиз.

Тўртови, ҳуркитилган қушлар галасидай ўрnidан турди-ю, уйдан чиқиб кетишди.

— Сассиқ гапни менга сизлар айтдиларинг, мен ҳеч кимга ҳеч нарса деганим йўқ,— деди Вера.

Эшик орқасидан уларнинг кулиб:

— *Madame de Genlis! Madame de Genlis!* — деган товушлари эшитилди.

Ҳамманинг ғашига тегадиган ва ёқимсиз гапларни айтган гўзал Вера жилмайди-да, улардан эшитган гаплари, афтидан, таъсир қилмади шекилли, ойна олдига бориб шарфини, сочини тузатди; чиройли юзини кўргач, афтидан, яна ҳам ҳоври босилиб, хотиржам бўлди.

Меҳмонхонада суҳбат давом этар эди.

— *Ah! chère,* — деди графиня, — менинг ҳаётимнинг ҳам *tout n'est pas rose*². Наинки мен *du train, que nous allons*³ бойлигимиз узоққа етмаслигини билмасам! Бу клуб ҳам, эримнинг меҳрибонлиги ҳам. Қишлоқда турсак ҳам дам оляпмиз дейсанми? Театр, ов, яна нима балолар. Менинг тўғримда гапиришнинг ҳожати борми! Сен қандай қилиб шу ишларнинг уддасидан чиқдинг? Мен кўпинча сенга ҳайрон қоламан, *Annette*, сен шу ёшга кириб ўзинг якка аравада юрасан, Москвага, Петербургга бориб, ҳамма мишистрларга, ҳамма аъёнларга учрайсан, ҳаммаси билан муомала қила биласан. Ҳайрон қоламан! Шуларнинг ҳаммасини қандоқ удда қиласан? Мен бунақа ишларнинг ҳеч уддасидан чиқмайман.

— Оҳ, жигарим! — деди княгиня Анна Михайловна. Биттаю битта севган ўғлинг билан беваю беҳимоя қолишни

¹ де Жанлис хоним! де Жанлис хоним!

² ҳаммаси гул эмас.

³ Шу килда ҳаёт кечирганимизда.

худо ҳеч кимнинг бошига солмасин. Бошингга тушгандан кейин ҳаммасига ўрганасан,— деди княгиня Анна Михайловна бир қадар ифтихор билан.— Бошимга тушган ишнинг ўзи йўл кўрсатди. Улуғлардан биронтасини кўриш керак бўлса, мен «*princesse une telle*¹ фалончини кўрмоқ кетайди», деб хат ёзаману тўғри боравераман. Извошга тушаману икки марта, уч марта, тўрт марта, ишқилиб, то ишим битгунча қатнайверамаман. Менинг тўғримда одамлар нима деб ўйласа, ўйлайверсин, менга барибир.

— Ҳўш, Боря тўғрисида кимга илтимос қилдинг? — деб сўради графиня.— Борисинг аллақачон гвардиячи офицер бўлди, Ниқолушка бўлса юнкер бўлиб кетяпти. Ҳаракат қилгудай ҳеч кими йўқ. Сен кимга илтимос қилдинг?

— Князь Василийга илтимос қилдим. У жуда меҳрибончилик қилди. Дарров рози бўлиб, подшо ҳазратларига маълум қилди,— деди Анна Михайловна хурсанд бўлиб ва бу мақсадга эришиш учун кўрган барча хўрликларини бутунлай унутиб.

— Князь Василий қариб қолипими? — деди графиня.— Мен уни Румянцевларникида бўлган театрларимизда кўрганимча учратганим йўқ. Мени эсдан чиқарган бўлса керак, деб ўйлайман.

— *Il me faisait la cour*²,— деди графиня табассум билан ўша вақтларни эслаб.

— Ҳамон ўша,— деди Анна Михайловна,— ҳамон илтифоткор, ширинсўз. *Les grandeurs ne lui ont pas tourné la tête du tout*³. «Афсуски, сизга қиладиган хизматим арзирли эмас, азизим княгиня, буюраверинг», дейди менга. Яхши, жудаям яхши одам. Ниҳоятда меҳрибон. Биласанки, *Nathalie*, мен ўғлимни қанчалик яхши кўраман. Унинг бахти учун нималар қилмас эдим. Лекин шароитим шу қадар ёмон,— деди Анна Михайловна маъюслик билан товушини пасайтириб,— шу қадар ёмонки, ҳозир ҳеч айтиб бўлмайдиган бир аҳволга тушиб қолганман. У қуриб кетгур судли ишимга бутун топган-тутганим кетди-ю, лекин натижа йўқ. Биласанми, *à la lettre*⁴ бир тийинсиз қоламан, Борисга қандай уст-бош қилиб беришни билмайман,—

¹ Фалон княгиня.

² Менинг кетимдан юрган эди бир вақтлар.

³ Мартаба уни айнитмапти,

⁴ баъзан,

деди-да, княгиня рўмолчасини олиб йиғлади.— Менга беш юз сўм пул керак, лекин қўлимда битта йигирма беш сўмлик қоғоздан бошқа ҳеч нарса йўқ. Ана шу аҳволдаман... Энди бирдан-бир умидим граф Кирилл Владимирович Безуховдан. Агар у отахонлик қилиб (Борисни у чўқинтирган-ку) қўлламаса — Боряга бирон нарса тайин қилмаса, бутун ҳаракатларим бекорга кетади: Боряга кийим қилиб беролмайман.

Графиня кўз ёши қилди ва ниманидир ўйлаб жим қолди.

— Гарчи бундай хаёлларга бориш гуноҳ бўлса ҳам, — деди княгиня, — мен кўпинча шунини ўйлайман: мана, дейман, граф Кирилл Владимирович Безухов ўзи якка... Қанча молу дунёси бор... Нима учун дунёда турипти, унга дунёда туришнинг ўзи бир оғир юк-ку? Боря эса, энди кўз очиб дунёни кўряпти.

— У Борисга бирон мерос қолдирар, дейман, — деди графиня.

— Худо биледи, *chère amie*¹. Бу бойлар, тўралар шунанга ҳам худбинки. Лекин мен, ҳарқалай, ҳозир Борисни олиб, тўғри олдига бораман-да, бор гапни айтаман. Уғлимнинг ҳаёт-мамоти шунга боғлиқ бўлгандан кейин одамлар менинг тўғримда нима деса деяверсин, менга барибир, — деди княгиня ўрнидан туриб. — Ҳозир соат икки бўлди. Тушлигинглар соат тўртда тайёр бўлади. Унгача бориб келаман.

Вақтдан истифода қила биладиган, корчалон Петербург хонимларидан бўлган Анна Михайловна ўғлини чақиртириб, у билан бирга даҳлизга чиқди.

— Яхши қол, жигарим, — деди кузатиб чиққан графиняга, — худо дегинки, ишим ўнгидан келсин, — деди ўғлидан яшириқча шивирлаб.

— Граф Кирилл Владимировичникига бораётипсизми, та *chère*? — деди граф ҳам ошхонадан даҳлизга чиқиб. — Агар граф дурустроқ бўлса, Пьерга айтингки, бизникига тушки овқатга келсин. У бизникига келиб болалар билан танца қилиб юради. Албатта айтинг, та *chère*. Қани, кўрамиз, бугун Тарас қанақа ҳунар кўрсатар экан. Бугун бизникида бўладиган тушлик граф Орловникида ҳам ҳеч қачон бўлган эмас, — деди.

¹ дўстим!

Она-бола тушиб келган графиня Ростованинг каретаси похол тўшалган кўчадан ўтиб, граф Кирилл Владимирович Безуховнинг ҳовлисиغا кирганда, Анна Михайловна эски салопнинг тагидан қўлини чиқариб, хушомадомуз меҳрибонлик билан ўглининг қўлини секин босди-да:

— Mon cher Boris,¹— деди,— яхшилаб кўришгин, ҳолаҳвол сўрагин. Граф Кирилл Владимирович ҳар қалай сенинг чўқинтирган отанг бўлади, сенинг келажагинг шу кишига боғлиқ. Эсингдан чиқарма, mon cher,² қўлингдан келганча яхшилаб кўриш...

— Агар бу ишдан хўрликдан бошқа бирон нарса чиқисини билганимда эди...— деди ўгли совуққина.— Лекин сизга ваъда берганим учуңгина қиламан.

Швейцар эшик олдида кимнингдир каретаси турганига қарамай (швейцар орқали ичкаридан ижозат сўрамай тўғри икки томони ойнакорлик жавонлар ва булар орасига ҳайкаллар қўйилган йўлакка кирган) ота-болага бошдан-оёқ разм солиб, эски салопга диққат билан қаради-да, ким керак — княжналарми ёки графми, деб сўради ва граф керак эканлигини билиб, граф жаноблари бугун оғирроқ, шунинг учун ҳеч кимни қабул қилмайдилар,— деди.

— Қайтиб кетаверсак ҳам бўлади,— деди Борис французчалаб.

— Mon ami!³ — деди онаси ялинган товуш билан яна ўглининг қўлини ушлаб, худди бу ушлаши ўғлига тасалли берадиган ёки унинг гашига тегадигандай.

Борис индамади, шинелини ечмасдан онасига савол назари билан қаради. Анна Михайловна швейцарга қараб, майин товуш билан:

— Иним,— деди,— мен граф Кирилл Владимирович қаттиқ бетоб эканликларини биламан... шунинг учун ҳам келган эдим... Мен қариндошлари бўламан... Мен у кишини безовта қилмайман, иним... Мен князь Василий Сергеевични кўрсам бас, у киши шу ерга тушганлар. Кириб айт.

Швейцар қовоғини солиб, қўнғироқнинг ипини тортди-да, ичкарига томон ўгирилган ва юқоридан чопиб тушиб,

¹ Боренька.

² бўталоғим.

³ Жигарим.

зинанинг муюлишидан қараб турган, пайпоқ, бошмоқ ва фрак кийган официантга:

— Княгиня Друбецкая князь Василий Сергеевичнинг ҳузурларига кирмоқчилар, — деб қичқирди.

Анна Михайловна девордаги катта Венеция ойнасига қараб, бўялган шоҳи кўйлагининг бурмаларини тузатди-да, зинага тўшалган гиламдан эски бошмоқлари билан шахдам қадам ташлаб, юқорига чиқиб кетди.

У яна қўл теккизиши билан ўғлининг ғашига тегиб:

— Mon cher, vous m'avez promis¹, — деди.

Ўғли ерга қараганича, унинг кетидан жимгина борар эди.

Улар залга киришди, бундаги эшиклардан бири князь Василийга ажратилган уйнинг эшиги эди.

Она-бола уйнинг ўртасига келиб, олдиларидан югуриб чиқиб қолган кекса официантдан йўл сўрамоқчи бўлишганда, эшиклардан бирининг мис тутқичи буралди ва ундан енгил бархит пўстин кийиб, битта юлдуз таққан князь Василий чиройли ва қора соч бир эркак кишини кузатиб чиқди. Бу одам петербурглик машҳур доктор Lorrain эди.

— C'est donc positif,² — деди князь.

— Mon prince, «errare humanum est», mais...³ — деб жавоб берди доктор, лотин сўзларини французча талаффуз билан айтиб.

— C'est bien, c'est bien...⁴

Князь Василий ўғли билан келган Анна Михайловнага кўзи тушгач, докторни бош эгиб кузатди ва индамай, лекин савол назари билан қараганича уларнинг олдига келди. Борис онасининг кўзларида тўсатдан пайдо бўлган маъюслик аломатини пайқаб, жилмайиб қўйди.

— Оҳ, буни қаранг-а, князь, қандай оғир кунларда сиз билан кўришишга тўғри келди-я... Азиз беморимизнинг аҳволлари қалай? — деди Анна Михайловна, худди князь Василийнинг совуқ, таҳқиромуз текилиб қараб турганлигини пайқамагандай.

Князь Василий аввало унга, сўнгра Борисга ҳайрон бўлиб, ҳатто тушунолмагандай назар ташлади. Борис одоб билан таъзим қилди. Князь Василий унинг саломига жавоб

¹ Дўстим, менга сўз бергансан.

² Ростини айтдингизми?

³ Князь, одам боласи деган янглишмай иложи йўқ..

⁴ Яхши, яхши...

бермасдан, Анна Михайловнага ўгирилди ва унинг саволига, бош ва лаб ҳаракати билан «бемордан умид йўқ» деган маънода жавоб берди.

— Наҳотки? — деди Анна Михайловна ваҳима билан. — Вой, шўрим қурсин! Худо кўрсатмасин... Бу менинг ўғлим, — деб тушунтирди Борисни кўрсатиб. — Сизга ўзи миннатдорчилик билдиргани келди.

Борис яна бир марта одоб билан таъзим қилди.

— Ёзга қилган бу яхшилигингизни, князь, ҳеч қачон унутмайман, ишонинг.

— Сизга яхшилик қила олганимга хурсандман, азизим Анна Михайловна, — деди князь Василий ёқасини тузатиб. У ҳар бир ҳаракати ва сўз оҳанги билан бу ерда, яъни Москвада, ҳимояси остида бўлган Анна Михайловна олдида ўзини Петербургда Анна Шерерникида бўлган суҳбатдагидан ҳам ортиқроқ такаббур тутар эди.

— Яхши хизмат қилишга ва унвонингизга муносиб бўлишга ҳаракат қилинг, — деди у Борисга жеркиброқ муомала қилиб. — Хурсандман... Сиз бу ерда отпусқада юрибсизми? — деди яна лоқайдлик билан жеркиброқ.

Борис князнинг жеркиброқ гапирганига хафа ҳам бўлмасдан, у билан гаплашгани хоҳиш ҳам кўрсатмасдан:

— Бошқа жойга тайин қилинган эдим, жўнагани буйруқ кутиб турибман, жаноблари, — деди. Лекин бу гапни шундай осойишта ва одоб билан айтдики, князь Василий унга тикилиб қаради.

— Волидангизникида турибсизми?

— Мен графиня Ростованикида турибман, — деди Борис ва яна «жаноблари» сўзини қўшиб қўйди.

— Бу ўша Nathalie Шиншинага уйланган Илья Ростов, — деди Анна Михайловна.

— Биладан, биладан, — деди князь Василий, бир қиёмдаги товуши билан — *Je n'ai jamais pu concevoir, comment Nathalie s'est décidée à épouser cet ours mal-léché! Un personnage complètement stupide et ridicule. Et loueur à ce qu'on dit.*¹

— *Mais très brave homme, mon prince,*² — деди Анна Михайловна маъюс табассум қилиб, худди граф Ростовнинг

¹ Мен ҳеч тушуна олмадим: Наталья қандоқ қилиб шу ифлос айиққа тегди экан? Мутлақо фаҳму фаросати йўқ, ғалати бир одам. Бунинг устига қиморбоз ҳам дейишади.

² Лекин яхши одам, князь.

шундай фикрга сазовор эканини билиб, чол бечоранинг гуноҳини тилаётгандай.

Княгиня бир оз жим қолди-ю, худди ҳозир йиғлаганга ўхшаган юзида зўр қайғу кўрсатиб:

— Докторлар нима дейишади? — деди.

— Унча умид йўқ, — деди князь

— Менга ва Борисга қилган яхшиликлари учун граф тоғамга яна бир марта миннатдорчилик билдирсам деган эдим-а. *C'est son filleu*,¹ — деди, худди бу гапни эшитиб, князь Василий ҳаддан зиёда хурсанд бўладигандай.

Князь Василий ўйлаб туриб афтини буриштирди. Анна Михайловна билдики, князь Василий унинг граф Безухов ёзган васиятномага шерик бўлиб чиқишидан ҳадиксираёттиди, — шунинг учун уни хотиржам қилишга шошилди.

— Агар менинг граф тоғамга муҳаббатим, садоқатим бўлмаганда эди, — деди княгиня, худди графни ўзига жуда яқин тутгандай, — мен уни яхши биламан, олижаноб, оқкўнгил одам, лекин ҳозир унинг ёнида фақат княжналар бор, холос. Улар ҳали ёшлар... — деди-ю, бошини қуйи солиб, пичирлаб сўради: — охират қарзини адо қилдимикан, князь? Охирги дамлар ғанимат-а! Бундан ёмони йўқ, агар ўсал бўлса, уни шунга тайёр қилиш керак. Биз, хотинлар, князь, — деди жилмайиб, — бунақа нарсаларни қандоқ айтишни биламиз. Мен кириб кўришим зарур эди. Бу менинг учун қанчалик оғир бўлса ҳам, майли, азоб-қубат чекишга ўрганиб қолганман.

Князь, афтидан, Анна Шерернинг уйидаги сингари бу ерда ҳам Анна Михайловнадан осонликча қутула олмаслигига кўзи етди.

— Сизнинг киришингиз унча зарар қилмайдику-я, *chère*, Анна Михайловна, — деди князь. — Сабр қилайлик, докторлар кечгача аҳвол маълум бўлади, дейишган эди.

— Бунақа вақтларда сабр қилиб бўлмайди-да, князь *Pensez, il y va du salut de son âme... Ah! c'est terrible, les devoirs d'un crétien...*²

Шу чоғ ичкариги уйнинг эшиги очилиб, графнинг жиянларидан бириқовоғи солиқ, башараси совуқ, оёғига нисбатан бели ниҳоят даражада узун бўлган княжна чиқди.

Князь Василий қайрилиб унга қаради-да:

¹ У киши бунинг чўқинтирган отаси.

² Ахир, гап унинг охирати тўғрисида боряпти. Оҳ! Бундан ёмони йўқ, христианнинг бўйнидаги бурчи-я.

— Хўш, аҳволи қалай? — деди.

— Бирдай. Нима ҳам бўлади, бу ерда шунча ғовур...— деди княжна, Анна Михайловнага танимагандай қараб.

— Ah, chère, je ne vous reconnaisais pas¹,— деди Анна Михайловна, очиқ чеҳра билан илжайиб ва йўрғалаганича княжнанинг олдига борди. Je viens d'arriver et je suis á vous aider á soigner mon oncle. J'imagine, combien vous avez souffert,² — деди қайғу билан кўзларини пирпиратиб.

Княжна унинг сўзига жавоб ҳам қайтармади, ҳатто табассум ҳам қилмай чиқди-кетди. Анна Михайловна қўл-қопини ечди-да, мавқени қўлдан бермасдан креслога ўтириб, князь Василийни ёнига ўтиргани таклиф қилди.

— Борис! — деди ўғлига қараб илжайиб,— мен ҳозир граф тоғамнинг олдига кираман, сен, топ апи, унганча Пьернинг олдига киргин: ҳа, Ростовларнинг таклифини эсингдан чиқарма. Улар Пьерни тушки овқатга чақиришаётипти. Бормас дейман-а? — деди князга қараб.

Князнинг таъби хира бўлган бўлса керак:

— Аксинча — Je serais très content si vous me débarrassez de ce jeune homme ...³ — деди,— шу ерда ўтиргани ўтирган. Граф уни бирон марта ҳам йўқламади.

У елкасини қисди. Официант Борисни пастга олиб тушди, кейин бошқа зинадан Петр Кирилловичнинг олдига олиб чиқиб кетди.

XIII

Пьер Петербургда ўзига муносиб бир амал топишга ҳам улгура олмади, безорилик қилгани учун дарҳақиқат Москвага бадарға қилинди. Граф Ростовникида айтилган гаплар тўғри эди. Пьер миршабни айиққа боғлашда қатнашган эди. У Москвага бундан бир неча кун бурун келиб, одатдагича отасиникига тушди. Гарчи ўзининг қилмиши Москвада маълум эканлигини, отаси атрофида ўралашиб юрган ва унга ҳамма вақт ёмон назар билан қарайдиган хонимлар графнинг ғашига тегиш учун бу воқеадан фойдаланишларини билса ҳам, ҳар қалай, келган кунинёқ ич-

¹ Вой, азизим, мен сизни танимабман.

² Мен тоғангизга қарашгани сизга ёрдам берай деб келувдим. Хўп азоб чеккандай кўринасиз.

³ Агар сиз у йигитни кўзимдан нари қилсангиз, жуда хурсанд бўлар эдим!

карига кирди. У одатда княжналар ўтирадиган меҳмонхонага кириб, хонимлар билан саломлашди. Буларнинг иккитаси кашта тикиб, биттаси баланд овоз билан китоб ўқиб ўтирар эди. Буларнинг каттаси — озода, бели узун, Анна Михайловнанинг олдига чиққан ўша қовоғи солиқ қиз — китоб ўқир, бир-биридан фақат бирининг юқори лабидаги ўзига жуда ярашган холи билан фарқ қиладиган иккита сўлим ва қизил юзли қиз кашта тикар эди. Пьерни булар худди гўрдан чиқиб келган ёки ўлат теккан кишини кўргандай қарши олишди. Катта княжна китоб ўқишдан тўхтаб, индамай унга қўрқиб кетгандай қаради. Кичиги, юзида холи йўғи ҳам шу тусга кирди. Ҳаммадан кичиги, табиатан хушчақчақ ва шўх бўлган холдори, ҳозир қизик ҳодиса бўлишини билиб бўлса керак, кулгиси қистаб буни яшириш учун каштасининг устига энгашди. У ўзини кулгидан зўрға тийиб, ипни пастга тортди ва каштасининг нақшига қараган бўлиб энгашди.

— Bonjour, ma cousine, — деди Пьер, — Vous ne me reconnaissez pas.¹

— Мен сизни жуда ҳам яхши таниб турибман, жуда!

Пьер одатдагича ноқулай тарзда, лекин уялмасдан: — Графнинг соғлиги қалай? Олдига кирсам бўладими? — деди.

— Граф ҳам жисман, ҳам руҳан азоб чекаётпти, афтидан, сиз унга руҳан кўпроқ азоб бергани хийла меҳнат қилибсиз.

— Графнинг олдига кирсам бўладими? — деди Пьер яна.

— Ҳми.. Агар уни ўлдирмоқчи бўлсангиз, буткул ўлдириб қўя қолай десангиз — кира қолинг. Ольга, бор қарачи, тофангнинг шўрваси пишдимиди-йўқми: овқат ейдиган вақти бўлди, — деди ва шу билан улар банд эканликларини, Пьер эса отасини хафа қилиш билан овора бўлган бир вақтда, улар унга ором бериш билан машғул эканликларини Пьерга кўрсатмоқчи бўлди.

Ольга чиқиб кетди. Пьер бир оз турди, қизларга қаради ва бош эгиб:

— Бўлмаса мен уйимда бўламан, кириш мумкин бўлганда, хабар қиларсизлар, — деди.

У чиқиб кетди. Унинг кетидан холдор қиз секин ҳиринглаб кулиб қолди.

¹ Салом, синглим. Мени танимаяпсизми?

Эртасига князь Василий келиб графнинг уйига тушди. У Пьерни олдига чақириб, бундай деди:

— Mon cher, si vous vous conduisez ici, come á Petersbourg, vous finirez très mal; c'est tout ce que je vous dis.¹ Граф жуда бетоб, унинг олдига киришинг ҳеч керак эмас.

Шундан кейин Пьер билан ҳеч кимнинг иши бўлмади, у кунни болохонадаги бўлмасида ёлғиз ўтказди. Борис кирган вақтда Пьер уйида нари-бери юрар, ҳар замон бурчакда тўхтаб, худди душманга қилич солаётгандай деворга мушт ўқталар ва кўзойнагининг тепасидан хўмрайиб қараб, алланарсалар деб жаврар, елкасини қисар, қўлларини силкиб, яна юришда давом этар эди.

— L'Angleterre a vécu,²— деди у қовоғини солиб ва кимнидир бармоғи билан кўрсатиб.— M. Pitt comme á traitre la nation et au droit des gens est condamné á³... деди. У шу пайтда ўзини Наполеон ҳис қилиб, қаҳрамони билан хатарли Па-де-Кале бўғозидан ўтиб, Лондонни забт этгану энди Питтнинг жазоси нима эканлигини айтмоқчи эдики, уйга кириб келган ёш, келишган ва чиройли офицерни кўриб қолди. Юришдан тўхтади. Пьер чет элга кетганда Борис ўн тўрт яшар бола эди, шунинг учун уни мутлақо эсдан чиқарган эди, лекин шундай бўлса ҳам ўзига хос абжирлик ва меҳрибонлик билан унинг қўлидан ушлади-да, дўстона табассум қилди.

— Мен эсингизда бордирман-а,— деди Борис шошилмасдан, ёқимли табассум билан.— Мен онам билан графни кўргани келган эдим, лекин графнинг тоби йўқроқ шекилли.

— Ҳа, тоби йўқ шекилли. Унга ҳеч ором беришмайди,— деди Пьер, бу йигит ким эканлигини эслашга тиришиб. Борис Пьернинг танимаётганлигини пайқади-ю, ўзини танитишни лозим топмади-да, заррача ҳам тортинмасдан унинг кўзларига қаради.

Пьер учун ноқулай бўлган хийла узоқ жимликдан сўнг, Борис:

— Граф Ростов сизни бугун тушки овқатга келишингизни сўради,— деди.

— Ҳа! Граф Ростов-а! — деди Пьер қувониб.— Сиз унинг ўғли Ильямисиз? Буни қаранг-а, мен сизни танимай

¹ Азизим, агар бу ерда ҳам Петербургдаги қилиқларингизни қиладиган бўлсангиз, оқибати ёмон бўлади, билиб қўйинг.

² Англиянинг кунни битди.

³ Питт, миллат ва халқ ҳуқуқига хиёнат қилганлиги учун унинг бирдан-бир жазоси...

туриб эдим-а, m—me Jacques...¹ билан Воробьёв тепалигига борганимиз эсингизда борми... қачонлар эди.

Борис шопилмасдан, дадил ва бир қадар истехзоли табассум билан:

— Сиз янглишаётибсиз,— деди.— Мен Анна Михайловна Друбецкаянинг ўғли Борис бўламан. Илья — граф Ростовнинг оти, унинг ўғли — Николай бўлади. Мен ҳеч қанақа m—me Jacques ни ҳам билмайман.

Пьер, худди искабтопар ёки ари талагандай, қўл ва бошини силкиди.

— Э, буни қаранг-а! Ҳаммаёқни чалкаштириб юборибману. Москвада қариндош-уруғимиз шунча кўпки! Сиз Борис... ҳа. Мана энди англашиб олдик. Хўш, Булон экспедицияси тўғрисида қандай фикрдасиз? Наполеон каналдан ўтиб олса, инглизларнинг ҳоли ёмон бўлар дейман? Менинг фикримча, бундай экспедиция бўлиши жуда мумкин. Вильнев бу ишнинг уддасидан чиқар!

Борис Булон экспедицияси ҳақида ҳеч нарса билмасди, чунки газета ўқимасди ва Вильневни ҳам биринчи марта эшитиши эди.

— Биз бу ерда, Москвада, сиёсатдан кўра кўпроқ зиёфат, ғийбат билан машғулмиз,— деди Борис ўзига хос лоқайдлик ва истехзо билан.— Бу гаплардан ҳеч хабарим йўқ, ўйлаганим ҳам йўқ. Москва ҳаммадан кўра ғийбат билан машғул,— деди у сўзини давом эттириб.— Энди сиз билан граф оғизга тушгансизлар.

Пьер, худди ҳамсуҳбати айтишга айтиб қўйиб, кейинчалик пушаймон бўладиган бирон гап айтишдан қўрққандай, мулойим табассум қилиб қўйди. Лекин Борис Пьернинг кўзига қараб бемалол, очиқдан-очиқ ва оддий бир тарзда гапирар эди.

— Москванинг ғийбатдан бўлак қиладиган иши йўқ,— деди Борис давом этиб.— Ҳозир ҳамманинг фикри ёди: граф молу дунёсини кимга қолдиришида, ҳолбуки граф, эҳтимол, ҳаммамиздан ҳам кўпроқ яшар, мен буни чин кўнглимдан тилайман...

— Ҳа, жуда оғир аҳвол,— деди Пьер унинг сўзига қўшилиб,— жуда оғир.— Бу офицернинг ўзини ноқулай аҳволда қолдирадиган бирон гап бошлаб қўйишидан Пьер ҳамон хавотирда эди.

— Сиз, эҳтимол,— деди Борис бир оз қизариб, лекин

¹ мадам Жако...

товушини ҳам вазиятини ўзгартирмасдан, — сиз, эҳтимол, ҳамманинг фикри ёди бадавлат графдан бирон нарса олишда деб ўйларсиз.

Пьер ичида «ана, айтмадимми», деб қўйди.

— Агарда мен ҳам менинг онамни шундай кишилар қаторига қўшадиган бўлсангиз, жуда хато қиласиз, деб айтиб қўймоқчи эдим, токи англашилмовчилик бўлмасин. Биз жуда камбағалмизу, лекин мен ўзим тўғримда сизга айтиб қўяй: отангиз бой одам бўлганлиги учун ҳам мен ўзимни унга қариндош деб билмайман: на мен, на онам ҳеч қачон ундан ҳеч нарса тама қилмаймиз ва берган тақдирда ҳам олмаймиз.

Пьер унинг сўзига хийла вақт тушунмай турди, лекин тушунганидан кейин ирғиб дивандан тушди-да, ўзига хос шошқалоқлик ва қўполлик билан Бориснинг икки биллагидан ушлади ҳамда Борисдан кўра ортиқроқ қизариб, хижолат тортган ва афсусланган ҳолда гапира бошлади:

— Бу гапингиз ғалати бўлди-ку! Наҳотки мен... ким ҳам ўйлайдики... Мен яхши биламанки...

Лекин Борис унинг сўзини яна оғиздан олди:

— Қўнглимда борини айтиб қўя қолганимга хурсандман. Эҳтимол, бу гап сизга малол келар, кечиринг, — деди Борис Пьерга тасалли бериб, ҳолбуки Пьер унга тасалли бериши керак эди. — Лекин ишонаманки, сизга бу гапларим қаттиқ тегмагандир деб. Менинг одатим — гапнинг тўғриси айтман-қўяман... Хўш, Ростовларга нима дей? Тушки овқатга борасизми?

Борис, афтидан, оғир бурчни бўйнидан соқит қилиб, ўзини ноқулай аҳволдан чиқариб, ҳамсуҳбатини шу аҳволга солганидан кейин, яна очилиб кетди.

— Менга қаранг, — деди Пьер ўзини босиб олиб. — Сиз ажойиб одам экансиз. Ҳозир айтган гапингиз жуда яхши, ниҳоятда яхши гап. Албатта, сиз мени билмаймиз, кўп замонлар кўришмаганмиз... ёш болалар эдик... Сиз мени аллаким деб ўйларсиз... Мен сизнинг гапингизни жуда яхши фаҳмляяпман. Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда бу гапларни айта олмас эдим, ботица олмас эдим, лекин жуда соз бўлди. Сиз билан танишганлигимга ниҳоятда хурсандман. Ажаб, — деди бир оз жим қолганидан сўнг илжайиб. — Сиз менинг тўғримда нима деб ўйладингиз экан! — деб кулиб юборди: — Хайр, нима қипти? Бундан кейин бир-биримиз билан яхшироқ таниш бўламиз. Марҳамат, — деб Бориснинг қўлини сиқди. — Биласизми, граф-

нинг олдига сира кирганим йўқ. Мени чақирмади... Яхши одам эди, унга ачинаман... Бироқ начора?

— Сиз, Наполеон бўғоздан аскарини олиб ўта олар, деб ўйлайсизми? — деди Борис кулимсираб.

Борис гапни бошқа ёққа бураётганини фаҳмлаб ва шундай бўлганини маъқул кўриб, Пьер Булон экспедициясининг фойда ва зарарларини баён қила бошлади.

Лакей келиб, княгиня Борисга маҳтал эканини айтди. Княгиня кетишга отланган эди. Пьер Борис билан яқинроқ ошна бўлиш учун тушликка боришга ваъда берди, кўзойнагининг устидан унга меҳрибонлик билан қараб, қўлини қаттиқ сиқди... Борис кетгандан кейин уйда Пьер яна узоқ айланиб юрди, лекин энди душманига қилич солаётгандай ҳаракатлар қилмас, бу ақлли, иродали ва мулозим ёш йигитни ўйлаб илжайр эди.

Пьерда бу ёш йигитга нисбатан ёшликнинг дастлабки йилларида, хусусан, танҳолик чоғларида бўладиган ҳеч қандай сабабсиз бир меҳр ўйғонди ва у билан албатта дўстлашишга жазм қилди.

Князь Василий княгиняни кузатмоқда эди. Княгиня, рўмолчаси кўзида, юзидан ёш оқар эди.

— Вой шўрим! вой шўрим! — деди княгиня. — Ҳар нима бўлсам ҳам бўйнимдаги бурчимни ўтайман. Кечаси ётгани келаман. Графни шу аҳволда қўйиб қараб туриб бўлмайди. Ҳар бир дам ғанимат. Княжналар нега пайсалга солишар экан, ҳеч тушуна олмайман. Худо ўзи ёр бўлиб, графни охират қарзини узишга тайёр қилгани мен бир йўл топсам!.. Adieu, mon prince, que le bon dieu vous soutienne.¹

Князь Василий ўгирилар экан:

— Adieu, ma bоппе², — деб жавоб берди.

Она-бола каретага ўтиргандан сўнг, княгиня:

— Оҳ, графнинг аҳволи шундай ёмонки, ҳеч кимни деярли танимайди-я, — деди.

— Мен ҳеч тушунолмайман, ойи, — деди Борис. — У Пьерга қандай қарар экан?

— Ҳаммаси васиятномадан маълум бўлади, ўғлим: бизнинг тақдиримиз ҳам шунга боғлиқ...

— Нега сиз граф бизга бирон нарса қолдиради, деб ўйлайсиз?

¹ Ҳайр, князь, худо ёрингиз бўлсин...

² Ҳайр, азизим.

— Оҳ, дўстим! У шунчалик бой, биз эсак шунчалик камбағалмиз!

— Фақат шунинг ўзи етарли асос бўла олмайди, она-жоним...

— Вой шўрим! Вой шўрим! Графнинг аҳволи шундай ёмонки,— деди княгиня куйиб-пишиб.

XIV

Анна Михайловна ўгли билан бирга граф Кирилл Владимирович Безуховникига жўнагандан кейин графиня Ростова рўмолчасини кўзига қўйган ҳолда ўзи ёлғиз узоқ вақт ўтирди. Ниҳоят, қўнғироқ чалиб оқсочини чақирди.

— Нима бўлди сизга, азизим,— деди зарда билан салгина ҳаяллаб кирган қизга қараб,— ишлагингиз йўқми, нима бало? Ундоқ бўлса, мен сизга бошқа жойдан хизмат топиб берай.

Графиня дугонасининг қайғуси билан унинг камбағал ва фақирлигидан хафа бўлгани учун феъли айниб турган эди; унинг феъли айниганлиги ҳамма вақт хизматкорни «сизлаши» ва «азизим», дейишидан маълум бўлар эди.

— Кечирасиз,— деди оқсоч.

— Графни чақиринг.

Граф лапанглаб, хотинининг олдига одатдагича гуноҳкорнамо бир қиёфада келди.

— Хўш, азизим графиням! Рябчикдан қандай яхши *sauté au madère*¹ бўлипти-я, *ma chère!* Мен татиб кўрдим, Тарас учун мен бекорга минг сўм берганим йўқ-да. Арзийди!

У йигитларча тирсагини тиззасига қўйиб, оқ оралаган сочини ҳурпайтириб, хотинининг ёнига ўтирди.

— Хўш, азиз графиням, нима гап?

— Гап шуки, дўстим... бу ерингга нима тегипти? — деди графиня унинг жилетини кўрсатиб.— Соте теккан бўлса керак,— деди табассум қилиб,— гап шуки, граф, менга пул керак.

Унинг юзида маъюслик акс этди.

— Хўп, жоним билан, азиз графиням! — деди граф, чўнтагидан ҳамёнини чиқазиб.

— Менга кўпроқ керак, граф, беш юз сўм керак,— деди графиня батист рўмолчасини олиб эрининг жилетини арта бошлаб.

¹ Мадерали соте

— Ҳозир, ҳозир. Ҳой, ким бор? — деб қичқирди граф худди чақирган кишиси унинг овозини эшитибок бетўхта югуриб келадигандай ишонч билан: — Митенькани айтиб юборинглар!

Графникида ўсган ва ҳозир унинг бутун хўжалигини бошқариб турган ўша дворянзода Митенька оҳиста-оҳиста қадам босиб кириб келди.

Граф эшикдан кирган одобли ёш йигитга қараб:

— Гап бундай, азизим, менга ҳозир... — граф ўйлаб қолди. — Ҳа, етти юз сўм пул келтириб бер. Қара, ўтган сафаргидай йиртиқ-пиртиқ пуллар бўлмасин, яхшисини олиб кел, графиня учун.

— Ҳа, Митенька, янгироғини олиб келгин, — деди графиня хўрсиниб.

— Қачон келтиришни амр қиладилар, тақсирим? — деди Митенька. — Маълумлари бўлсинки... Ҳа, майли, ташвиш тортмасинлар, — деди графнинг аччиғи келганлигини кўрсатадиган тез-тез ва оғир нафас олганини кўриб. — Эсимдан чиқаёзипти... Ҳозир келтириб беришни буюрадиларми?

— Ҳа, дарров келтир. Мана, графиняга бер.

Ёш йигит чиқиб кетганидан сўнг, граф илжайиб:

— Хўп баҳоси йўқ Митенькам бор-да. Йўқ деган гапни билмайди. Мен ўзим йўқ деган гапга тоқат қилолмайман. Йўқни йўндириш керак.

— Оҳ, граф, пул деган нарса одамни не-не кўйларга солмайди! — деди графиня. — Лекин бу пул ҳозир менга жуда зарур эди.

— Жоним графиням, ўзингиз ҳам жуда қўли очиқ хотинсиз, — деди-да, граф хотинининг қўлидан ўпди ва яна кабинетига кириб кетди.

Анна Михайловна Безуховникдан қайтиб келганида графинянинг олдидаги столчада, рўмолчанинг остида, ҳали қовурғаси синмаган пуллар ётар эди. Анна Михайловна графинянинг нимадандир ташвишманд эканлигини пайқади.

— Ҳа, нима гап, дўстим? — деди графиня.

— Оҳ, граф шундай бир оғир аҳволдаки! Таниб бўлмайди, шундай ёмон, шундай ёмон аҳволда-я. Мен бирпасгина олдида ўтирдим, икки оғиз ҳам сўз айта олмадим...

Графиня рўмолчанинг остидан пулни олар экан:

— Annette, худо ҳаққи, йўқ дема, — деди бирдан қи-

зариб, бу қизариш унинг озгин, сўлиброқ қолган ва виқорли юзига сира келишмас эди.

Анна Михайловна нима гап эканини дарров фаҳмлаб олди-да, ўрни келганда, графиняни абжирлик билан қучоқлаб олиш учун энгаша бошлади.

— Мана, Борисга мундир тиктириш учун мендан...

Анна Михайловна дарров уни қучоқлаб кўз ёши қилди. Графиня ҳам йиғлади. Иккови жонажон дугона эканликларига, бир-бирларидан ҳеч нарсани аямасликларига, ёшлиқдан бирга ўсган икки дўст ҳозирда шундай арзимас нарса — пул билан машғул бўлганликларига ва ёшлик чоғлари ўтиб кетганига йиғлашди... Лекин иккови ҳам ўз кўз ёшларидан мамнун эди...

XV

Графиня Ростова қизлари ва бир талай меҳмонлари билан меҳмонхонада ўтирар эди. Граф эркак меҳмонларни кабинетига олиб ўтди-да, ҳар қайсисига ўзининг ишқибозлик билан йиққан усмонли трубкаларини кўрсата бошлади. У ҳар замон ташқарига чиқиб, «Ҳали келгани йўқми?» — деб сўраб қўяр эди. Улар ўзининг бойлиги, мансаби билан эмас, тўғрисиўзлиги, муомалада очиқ ва тўнглиги билан ном чиқарган, киборлар доирасида *le terrible dragon*¹ деб лақаб қўйилган Марья Дмитриевна Ахросимовани кутишар эди. Марья Дмитриевнани подшо хонадони билар, бутун Москва билан Петербург танирди ва ҳар иккала шаҳар ҳам унга ҳайрон бўлиб, унинг дағаллигидан зимдан кулар, унинг тўғрисида турли латифалар айтишар эди, шундоқ бўлса ҳам ҳамма уни иззат қилар ва ундан қўрқар эди.

Тутунга тўлиб кетган кабинетда гап манифест чиқарилиб маълум қилинган уруш ва сафарбарлик тўғрисида кетар эди. Манифестни ҳали ҳеч ким ўқимаган бўлса ҳам унинг чиққанини аллақачон ҳамма билар эди. Граф, чекиб, гапиришиб ўтирган икки меҳмоннинг ўртасидаги отоманкада ўтирар эди. Граф чекмасдан, гапирмасдан ўтириб, гоҳ бир томонга ва гоҳ бошқа томонга калласини қийшайтириб, чекаётганларга завқ билан қарар, ўзи гапга солиб қўйган ёнидаги икки меҳмоннинг гапига қулоқ солар эди.

Гаплашаётганлардан бири фуқаро кийимида бўлиб,

¹ драгун.

юзи ажин босган, заҳил, озгин ва соқол-мўйлови қиримган, гарчи ёши анчага бориб қолган бўлса ҳам ёшлардай хийла ҳавас билан кийинган эди. У шу хонадон аҳлидай оёғини бемалол отоманкага қўйиб ўтирар ва қаҳрабодан ясалган трубкасини лабининг бир бурчига қўйиб, дам-бадам сўрар ва тутундан афтини буриштирар эди. Бу одам графинянинг амаживаччаси эски бўйдок Шиншин бўлиб, Москва меҳмонхоналарида уни тили заҳар дейишарди. У ўзини ҳамсўхбатига тенг кўргандай гаплашиб ўтирар эди. Иккинчиси ёшгина, қизил юзли, озода, тугмалари солинган, сочлари яхшилаб таралган гвардия офицери бўлиб, қаҳрабо трубкасини тишлаган ҳолда қип-қизил лаби билан тутунни секин тортар ва чиройли оғзидан бураб-бураб чиқарарди. Бу одам Семенов полкининг офицери поручик Берг бўлиб, Борис полкка у билан бирга бораётган эди ва Наташа катта графия Верага уни «куёвинг», деб гашига тегар эди. Граф шуларнинг ўртасида ўтириб гапларига диққат билан қулоқ солар эди. Графнинг энг яхши кўрган эрмаги (жон-дили бўлган карта ўйинидан ташқари— одамларнинг гапига, айниқса ўзи топиштириб қўйган икки сергапнинг гапига қулоқ солиб ўтириш эди.

— Хўш, отагинам, *mon très honorable*¹ Альфонс Карлович,— деди Шиншин кулиб ва энг оддий русча халқ сўзларини жуда кам ишлатиладиган француз ибораларига қўшиб (нутқининг хусусияти ҳам шундан иборат эди) *Vous comptez vous faire des rentes sur l'état*,² ротадан даромад олмоқчи бўласизми?

— Йўқ, Пётр Николаевич, мен фақат шуни кўрсатмоқчиманки, пиёда аскар бўлиш отлиқ аскар бўлишдан кўра қулайроқ келади. Мана энди менинг ишимни шундан билиб олаверинг. Петр Николаевич...

Берг ҳамма вақт жуда очиқ, осойишта ва одоб билан гапирар эди. У ҳамма вақт ўзи тўғрисидагина гапирар эди, бошқалар унга бевосита тегишли бўлмаган бирон нарса тўғрисида гапирётганда у теккина қулоқ солиб ўтирар, шу зайлда ҳеч қанча ўнғайсизланмасдан ва бошқаларни ҳам ҳеч бир ўнғайсизлантирмасдан бир неча соат ўтираверар эди. Лекин сўз ўзига тегишли бўлиши биланоқ жуда батафсил ва мамнуният билан гапира бошлар эди.

— Менинг ишим қанақа эканлигини ўзингиз ўйлаб

¹ муҳтарам.

² Ҳукуматдан даромад қилмоқчи бўласизми?

кўринг, Петр Николаевич: агар мен отлик аскарда бўлсам, ҳатто поручик мансабида ҳам ҳар тўрт ойда икки юз сўмдан ортиқ ололмас эдим, ҳозир бўлса икки юзу ўттиз сўм оламан, — деди қувониб ва худди унинг муваффақияти ҳамма вақт бошқа ҳамма кишиларнинг айни муддаоси бўладигандай граф билан Шиншинга қараб, ёқимли табассум қилди.

— Бундан ташқари, Петр Николаевич, мен гвардияга ўтиш билан кўзга кўриниб тураман, — деди Берг давом этиб, — гвардиячи пиёда аскарда бўш ўрин ҳам тез-тез бўлиб туради. Бундан ташқари, ўзингиз ўйлаб кўрингки, икки юзу ўттиз сўм олганимда ҳам нима бўлар эди. Ҳозир бўлса пул орттираётиман, яна отамга ҳам юбориб турибман, — деди Берг, оғзидан бураб-бураб тутун чиқариб.

Шиншин қаҳрабо трубкасини оғзининг у бурчига сурдида, графга кўз қисиб:

— *La balance y est...!* Немис бурганинг ҳам ёғини олади, *comme dit le proverbe*², — деди.

Граф хахолаб кулиб юборди. Шиншин гапираётганлигини кўриб, бошқа меҳмонлар ҳам унинг сўзига қулоқ солгани яқин келишди. Берг кишиларнинг юзидаги истеҳзоли табассумни ҳам, лоқайдликни ҳам пайқамасдан, гвардияга ўтиши билан ўз корпусидаги ўртоқларидан каттароқ мартабага эришиш имкониятига эга бўлганлиги, уруш вақтида рота командири ҳалок бўлиши мумкинлиги ва у вақтда, ўзи ротада мансаб жиҳатидан катта бўлиб қолганидан кейин, осонгина рота командири бўлиб олиши мумкинлиги, полкда уни ҳамма яхши кўриши, отаси ундан мамнун эканлиги ҳақида сўзлаб кетди. Берг, афтидан, бу тўғриларда гапирар экан, роҳат қилар ва бошқа кишиларнинг ҳам ўз манфаатлари бор эканлигини сира хаёлига келтирмас эди. У шу қадар шукуҳ билан гапирар, бу ёш йигитнинг гўлона худбинлиги шу қадар очиқ кўриниб турар эдики, унинг сўзига қулоқ солиб ўтирганлар ҳеч нарса дейиша олмас эди.

Шиншин оёғини отоманкадан туширар экан, унинг елкасига қоқиб:

— Э, отагинам, пиёда аскарда ҳам, отлик аскарда ҳам, ҳар қаерда сизнинг ошиғингиз олчи бўлади. Мен буни сизга ҳозирданоқ айтиб қўяй, — деди.

¹ Тўғри...

² деган мақол бор.

Берг хурсанд бўлиб жилмайди. Граф, ундан кейин меҳмонлар ҳам меҳмонхонага чиқишди.

Шундай бир пайт эдики, махсус меҳмондорчиликка айтилган меҳмонлар дастурхонга таклиф қилинишларини кутиб, узун гап бошламайдилару, шу билан бирга, дастурхон ёзилишига сира мунтазир эмаслиқларини билдириш учун гаплашиб ўтиришни зарур ҳисоблайдилар, уй эгалари ошикка ва ҳар замон бир-бирларига қараб қўядилар. Меҳмонлар бу қарашдан уй эгалари кимга ёки нимага, кечиккан бирон зарур қариндошларими ёки ҳали тайёр бўлмаган овқатгами мунтазир эканлиқларини билмоқчи бўладилар.

Пьер аини зиёфат бошланадиган пайтда етиб келди ва уйнинг ўртасида турган бир креслога ҳамманинг йўлини тўсиб ўтирди. Графиня уни гапга солмоқчи бўлди-ю, бироқ Пьер худди бировни қидираётгандай атрофга мўлтиллаб қараб, графинянинг саволларига қисқа-қисқа жавоб берар эди. У уятчан киши бўлиб, буни фақат ўзи сезмас эди. Айиқ можаросини эшитган меҳмонларнинг аксарияти бу барваста, оғир йигитга қараб шундай лавашанг ва ювош одам, миршабга қандай қилиб шу хилда қилиқ қилди экан, деб ҳайрон бўлишар эди.

— Сиз яқинда келдингизми? — деб сўради графиня Пьер атрофига қарар экан:

— Oui, madame,¹ — деб жавоб берди.

— Эримни кўрдингизми?

— Non, madame², — деди-да, ўринсиз илжайиб қўйди.

— Сиз Париждан яқинда келдингиз шекилли? Жуда ажойиб шаҳар бўлса керак-а?

— Ҳа, жуда ажойиб.

Графиня дугонаси Анна Михайловна билан кўз уриштириб олди. Анна Михайловна бундан: «Бу ёш йигит билан гаплашиб ўтиринг» деган маънони тушунди-да, унинг ёнига ўтириб, оғасидан сўз очди, лекин Пьер унинг сўзларига ҳам қисқа-қисқа жавоб бераверди. Меҳмонлар ўз-ўзлари билан овора эди.

Ҳар томондан:

— Les Razoumovsky... Ga a été charmant... Vous êtes.

¹ Ҳа, ҳа, ҳа.

² Йўқ ҳали.

bien bonne ... la comtesse Apraksine...¹— деган овозлар эшитилди. Графиня ўрнидан туриб залга чиқди. Залдан унинг:

— Марья Дмитриевнами? — деган овози эшитилди.

— Худди ўзигинаси,— деди унга жавобан йўғон товушли бир хотин ва уйга Марья Дмитриевна кирди.

Энг қарилардан бошқа ҳамма қизлар, ҳатто ҳамма хотинлар ўринларидан туришди. Йўғон гавдали, элликларга бориб жингалак сочлари оқарган Марья Дмитриевна эшик олдида тўхтаб, меҳмонларга назар ташлади-да, кенг енгини шошмасдан худди шимараётгандай тузатди. Марья Дмитриевна ҳамма вақт русча гапирар эди.

У йўғон бошқа ҳамма товушларни босиб кетадиган баланд овоз билан:

— Она-болани туғилган куни маросими билан табрик қиламиз,— деди-да, сўнгра қўлини ўпаётган графга мурожат қилди: — Ҳа, бетавфиқ чол, Москвада зерикиб қолгандирсан-а? Ов қилгани жой ҳам йўқдир? Қандоқ қиласан, отагинам, мана бу жўжалар катта бўлиб қолаётипти... — деди қизларни кўрсатиб. — Буларга куёв топмай иложинг йўқ.

— Хўш, казакчам, нима гап (Марья Дмитриевна Наташани казакчам деб атар эди) — деди олдига ҳеч тортинмасдан хурсанд бўлиб келган Наташани эркалаб.— Заҳар қиз эканлигинини билсам ҳам яхши кўраман-да.

У каттакон ридикиюлидан ёқут кўзли исирға олиб, гулгул очилиб ва қизариб турган Наташага берди-да, дарҳол ундан ўгирилиб, Пьерга қаради.

— Э, э! Яхши йигит! Бери кел-чи, — деди паст ва ингичка сохта товуш билан.— Бери кел, яхши йигит...

У ваҳимали суратда енгини яна ҳам юқорироқ шимариб қўйди.

Пьер унга кўзойнаги орқали кўзларини мўлтиллашиб қараб, олдига борди.

— Берироқ кел, берироқ кел, азизим! Қўлимга тушганда отанга ҳам тўғриси айтганман, сенга ҳам айтишим фарз.

Марья Дмитриевна сукут қилди. Бу гаплар фақат муқаддима эканлигини ва бундан кейин нима гаплар бўлишини сезган ҳамма жим бўлди.

— Хўп иш қилибсану! Баракалла!.. Отаси ўлим тўшагида ётипти-ю, бу киши миршабни айиққа боғлаб ўйнаб

¹ Разумовскийлар... Жуда яхши бўларди-да ... Графиня Апраксина...

юрипти. Уят керак, отагинам, уят! Ундан кўра урушга боргин!

Пьердан ўгирилди-да, кулгидан ўзини зўрга тийиб турган графга қўлини узатди.

— Қани, овқатга чиқсак бўлар? — деди Марья Дмитриевна.

Энг олдинда граф билан Марья Дмитриевна борарди: булардан кейинда графиня билан гусар полковниги (полк кетидан Николай билан бирга борадиган керакли одам) эргашди. Анна Михайловна Шиншин билан борди. Берг Верага қўлини берди. Илжайиб турган Жюли Карагина Николай билан чиқди. Булардан кейин бошқалар бутун зал бўйлаб жуфт-жуфт бўлиб, ҳаммадан кейин эса болалар, мураббий ва мураббиялар якка-якка бўлиб боришар эди. Официантлар ишга тушди, стуллар тарақлади, залнинг бир томонида музика гумбурлади ва меҳмонлар ўрнашди. Сўнгра графнинг хонаки музика овози тиниб, пичоқ билан вилкаларнинг жиринглаши, меҳмонларнинг ғовури, официантларнинг шипиллаб қадам босиши эшитила бошлади. Столнинг тўрида графиня ўтирар, унинг ўнг томонида Марья Дмитриевна, сўл томонида эса Анна Михайловна ва бошқа меҳмонлар ўтиришар эди. Столнинг нариги бошида граф, унинг чап томонида гусар полковниги, ўнг томонида эса Шиншин ва бошқа эркак меҳмонлар тизилишган эди. Узун столнинг бир томонида балоғатга етиб қолган ёшлар: Вера билан Берг, Пьер билан Борис, бошқа томонида — болалар, мураббий ва мураббиялар ўтирар эди. Граф столдаги биллурлар, шишалар, мева-чева солинган вазалар оша ҳар замон хотинига, унинг кўк лента боғланган узун бош кийимига қараб қўяр ва ёнидаги меҳмонларга, ўзини ҳам эсдан чиқармай, ҳафсала билан вино қуяр эди. Графиня ҳам мезбонлик бурчини унутмасдан, ананаслар оша назарига тепакал боши ва юзи оппоқ сочидан қип-қизил бўлиб ажралиб тургандай кўринган эрига маъноли кўз ташлаб қўяр эди. Хонимлар ўтирган томонда ўзаро аста-секин, бир қиёмда гап борар, эркаклар ўтирган томонда эса борган сари баландроқ товушлар эшитилар, айниқса кўп еб, кўп ичиб, тобора қизараётган ва граф ҳаммага ибрат қилиб кўрсатаётган гусар полковнигининг товуши авжга чиқмоқда эди. Берг, мулойим табассум қилиб, Вера билан муҳаббат — дунёвий эмас, илоҳий бир ҳис эканлиги тўғрисида гапиришар эди. Борис ўзининг янги ошнаси Пьерга стол атрофида ўтирган меҳмонлар кимлар эканлик-

ларини айтиб, рўпарасида ўтирган Наташа билан тез-тез кўз уриштириб қўяр эди. Пьер кам гапирар, танимаган одамларига қараб-қараб қўяр ва кўп овқат ер эди. У, дастурхонга келтирилган икки хил шўрвадан à la tortue¹ танлаб олди-ю, шундан тортиб балиқ сомса билан қўзи-қорингача емаган овқати, бош лакей гоҳ «дрей-мадера», гоҳ «венгерчаси», гоҳ «рейнвейн» деб салфеткага ўраб ёнидаги кишининг орқасидан секин узатиб турган винолардан ичмагани қолмади. У ҳар бир кишининг олдига тўрттадан қўйилган ва графнинг номи ёзилган биллур қадаҳлардан биттасини олиб вино қуйгани тутар, меҳмонларга тобора ёқимли алфозда қараб, ҳузур қилиб ичар эди. Пьернинг рўпарасида ўтирган Наташа Борисга қарар, унинг бу қараши ўғил бола билан биринчи марта ўпишган ва уни яхши кўриб қолган ўн уч яшар қиз болаларнинг қарашига ўхшар эди. Наташа баъзан Пьерга ҳам шу хилда кўз ташлар эди, аммо Пьер шўх ва хушчақчақ қиз қараганда негадир кулгиси қистар эди.

Николай Сонядан узоқроқда, Жюли Карагинанинг ёнида ҳамон ўша ғайририхтиёрий табассум билан нима тўғридадир гаплашиб ўтирар эди. Соня намоишкорона табассум қилиб ўтирган бўлса ҳам рашиқдан куюниб бўлса керак, гоҳ оқариб, гоҳ қизариб бутун вужуди билан Николай ва Жюлининг гапига қулоқ солар эди. Мураббия, худди болаларга бирон киши озор бергудай бўлса, уларни ҳимоя қилишга тайёрланаётгандай, безовта бўлиб атрофга қарар эди. Немис мураббий, келтирилган овқатлар билан бу ерда бўлган турли ичимлик ва виноларни уйига, Германияга ёзадиган хатида таърифлаш учун буларнинг номларини билиб олишга ҳаракат қилар, шунинг учун бош лакей винони салфеткага ўраб ташиганидан хафа эди. Немис қовоғини солар, шу винога зор эмаслигини кўрсатишга ҳаракат қилар, лекин вино унга ташналикни қондириш, очкўзлик важдан эмас, фақат шунчаки, номини билиш учунгина керак эканлигини ҳеч ким тушунмаганидан хафа бўлар эди.

XVI

Эркаклар ўтирган томонда суҳбат борган сари қизишиб кетди. Полковник уруш эълон қилинганлиги тўғри-

¹ тошбақа шўрвасини.

сида Петербургда манифест чиққанини ва бу манифестнинг у кўрган нусхаси аллақачон чопар орқали бош қўмондонга юборилганини айтди.

— Бонапарт билан урушмоқни бизга ким қўйипти,— деди Шиншин, — Il a déjà rabattu le saquet à l'Autriche. Je crains, que cette fois ce ne soit notre tour.¹

Полковник бўлиқ, новча, хушчақчақ бир немис бўлиб, афтидан, эски ҳарбий хизматчи ва ватанпарвар эди. У Шиншиннинг сўзидан хафа бўлди.

— Ким қўйганлигини, муҳтарам афандим,— деди полковник «е» ўрнида «э» ишлатиб,— буни импэратор ҳазратлари билади. Импэратор манифэстда айтганларки, Россияга таҳдид қилаётган хавф-хатарга эътиборсиз қараб тура олмайди... Мамлакат хавфсизлиги, унинг шон-шарафи ва *иттифоқларнинг* муқаддаслиги...— деди, гўё бутун ишнинг моҳияти шу иттифоқда бўлгандай, «иттифоқлар» сўзига айрим эътибор бериб.

У ўзига хос, янглишмайдиган ва расмий ишларда ма-лака ҳосил қилган эслаш кучи билан манифестнинг муқаддима қисмини ёд айтиб берди: «Европада мустаҳкам зами-га асосланган осойишталик барпо қилиш хоҳишидан иборат бўлган подшоининг ягона ва зарурий мақсади уни қўшинининг бир қисмини чет элга суришга ва бу ниятга эришмоқ учун янги талбирлар кўришга ундади».

— Ким қўйганини энди билдингизми, муҳтарам афандим,— деди насиҳатомуз ва стакандаги виносини ичди-да, мақтов кутиб графга қаради.

— Ёвғон ошиму беғалва бошим, деган Connaissez vous le proverbe,²— деди Шиншин афтини буриштириб ва кулимсираб,— Cela vous convient à merveille.³ Суворовдай одамни саваб à plate couture,⁴ ҳозир эса бизда Суворовдай одамлар қаёқда? Je vous demande un peu,⁵— деди гоҳ русча, гоҳ французча гапириб.

— Биз сўнгги томчи қонимиз қолгунча урушишимиз керак,— деди полковник стўлга муштлаб,— импэраторимиз учун жонимизни беришимиз керак, ўшанда ишимиз

¹ У кеккайган Австриянинг бўйинни сийдирди. Энди навбат бизга келмаса эди, деб қўрқаман.

² Мақол бsr.

³ Бу бизга жуда, жуда тўғри келади.

⁴ титигини чиқардилар.

⁵ Сиздан сўраётиман.

яхши бўлади Му-у-умкин қадар, муу-у-умкин қадар камроқ гап сотиш керак бу ҳақда,— деди яна графга қараб.— Биз кекса гусарларнинг фикри ана шу, вассалом. Сиз нима дейсиз, йигитча, ёш гусар? — деди Николайга муурожаат қилиб: Николай сўз уруш тўғрисида бораётганини эшитиб, Жюлини қўйиб, полковникка тикилганича, унинг сўзларига зўр диққат билан қулоқ сола бошлаган эди.

— Тўғри айтасиз,— деди Николай қип-қизариб, ликопчани ўйнаб ва олдида турган стаканларни худди зўр хавфхатар остида қолгандай қатъият ва тажанг бир важоҳат билан бошқа жойга олиб қўйиб. — Мен руслар ё ўлиши, ё ғалаба қозониши керак деган фикрдаман, — деди у: лекин бу гапни айтишга айтди-ю, бошқалардек ўзи ҳам ҳозир бундай дабдабали ўзининг ўрни эмаслигини пайқаб, ўнғайсизланди.

Унинг ёнида ўтирган Жюли хўрсиниб:

— C'est bien beau ce que vous venez de dire,¹— деди. Соня эса Николай гапираётган вақтда вужуди титраб, қулоғи, қулоғининг орқаси, бўйни ва елкасигача қизариб кетди. Пьер полковникнинг сўзига қулоқ солар экан, унинг сўзини маъқуллаб бош ирғатар эди.

— Мана бу яхши гап,— деди у.

— Мана бу йигит ҳақиқий гусар,— деди полковник яна столга муштлаб.

— Нима тўғрисида мунча шовқин солаётисизлар? — деди столнинг нариги томонида ўтирган Марья Дмитриевна йўғон овоз билан.— Нега столни муштлайсан? — деди полковникка қараб,— кимга шовқин солаётисан? — деди полковникка қараб,— кимга шовқин солаётисан? Нима, бу ерда ўтирганлар французларми?

— Мен ҳақиқатни гапираётиман,— деди полковник илжайиб.

— Ҳамон уруш тўғрисида-я, — деди столнинг нариги томонида ўтирган граф.— Ахир, менинг ўғлим урушга кетаётпти, Марья Дмитриевна, урушга.

— Менинг тўртта ўғлим армияда, лекин мен қайғураётганим йўқ-ку, ҳар иш худодан: қирқ йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлади,— деди столнинг нариги томонида ўтирган Марья Дмитриевна йўғон товуш билан.

— Тўғри, тўғри.

¹ Жуда яхши! жуда яхши гап айтдингиз.

Яна хонимлар ўз бошига, эркаклар ўз бошига гапга киришиб кетди.

— Сўрай олмайсан, сўрай олмайсан! — деди Наташанинг укаси.

— Сўрайман,— деди Наташа.

Унинг юзи дадил ва шўх бир қатъият ифода қилиб тўсатдан қизарди. У ўрнидан сал турди-ю, рўпарасида ўтирган Пьерга кўзи билан «қулоқ сол» дегандай, ишора қилиб, онасига мурожаат қилди.

— Ойи! — деди болаларча қўнғироқдай товуш билан.

— Нима дейсан? — деди графиня қўрқиб кетиб, лекин қизининг юзига қараб унинг шўхлик қилаётганини фаҳмлади-да, қўли билан унга таҳдид қилиб, бош чайқади.

Ҳамма жим бўлди.

— Ойи! Қанақа пирожное бўлади? — деди Наташа яна ҳам баландроқ товуш билан.

Графиня қовоғини солмоқчи эди-ю, лекин бўлмади. Марья Дмитриевна йўғон бармоғи билан таҳдид қилиб:

— Казакчам, жим! — деб пўписа қилди.

Меҳмонларнинг кўпчилиги бу қилиқни нима деб тушунишини билмай, катталарга қарашди.

— Сени қараб тур! — деди графиня.

Наташа ҳеч ким уришмаслигига ишониб бўлса керак, ҳеч қўрқмасдан эркалик қилиб:

— Ойи! Пирожное бўладими? — деб сўради.

Соња билан семиз Петя кулиб, юзларини яширишди.

Наташа укаси билан Пьерга яна қараб:

— Ана, сўрадим-ку,— деб пичирлади.

— Мороженое бўлади-ю, лекин сенга беришмайди, — деди Марья Дмитриевна.

Наташа ҳеч нарсадан қўрқишнинг ҳожати йўқ эканлигини кўриб, Марья Дмитриевнадан ҳам тап тортмади.

— Марья Дмитриевна! Қанақа мороженое бўлади? Мен қаймоқли мороженоени ёмон кўраман.

— Сабзили бўлади.

— Йўқ, қанақа мороженое бўлади? Марья Дмитриевна, қанақаси бўлади? — деди Наташа деярли қичқириб. — Айтинг!

Марья Дмитриевна билан графиня кулиб юборишди, булардан кейин ҳамма меҳмонлар ҳам кулишди. Улар Марья Дмитриевнанинг жавобига эмас балки, Марья Дмитриевнага шундай жасорат билан гапирган қизнинг ботирлиги ва уддабуронлигига кулишар эди.

Наташа «ананасли мороженое бўлади» деган жавобни олганидан кейингина жим бўлди. Мороженоедан олдин шампанский келтирилди. Яна музыка чалинди, граф графиня билан ўпишди ва меҳмонлар ўринларидан туриб, графиняни табриклашди, стол оша граф билан, болалар ва бир-бирлари билан қадаҳ уриштирдилар. Яна официантлар югура бошлади, стуллар тарақлади, меҳмонлар қай тартибда киришган бўлса, шу тартибда, лекин юзлари қизарган ҳолда чиқиб меҳмонхона билан графнинг кабинетига кириб кетишди.

XVII

Карта ўйналадиган столлар ростланди, ўйнайдиганлар тўп-тўп бўлди, графнинг меҳмонлари икки меҳмонхонаю истироҳатхона билан кутубхонага жойлашди.

Граф карталарни елпигич шаклида ёзиб, овқатдан кейин ухлашга ўргангани учун кўзини зўрға очиб ўтирар ва ҳар нарсага кулар эди. Ёшлар графинянинг ундови билан клавиқорд ва арфа атрофига тўпланишди. Аввал ҳамманинг сўровига кўра, Жюли арфада бир куйни турли мақомга солиб машқ қилиб берди, кейин бошқа қизлар билан хуш-овоз деб танилган Наташа ва Николайдан бирон нарса айтиб беришни сўради. Булар худди катта одамдан сўрагандай мурожаат қилганликлари учун Наташа, афтидан, фахрланар ва шу билан бирга ашула айтгани тортинар эди.

— Нимани айтамин? — деди Наташа.

— «Булоқ» ни айтамин, — деди Николай.

— Қани, бўла қолинглар тезроқ. Борис, бу ёққа келинг, — деди Наташа. — Соня қани?

У атрофга қараб, дугонаси Сосяни тополмагач, уни айтиб келиш учун югуриб ташқарига чиқди.

Наташа дугонаси Сосяни ўз бўлмасидан тополмай, югурганича болалар бўлмасига кирди. Соня бу ерда ҳам йўқ эди. Шундан кейин билдики, Соня йўлакдаги сандиқнинг устида ўтирибди, йўлакдаги бу сандиқ Ростовлар хонадондаги қизларнинг хафа бўлганда ўтирадиган бирдан-бир жойи эди. Соня дарҳақиқат пушти ҳарир кўйлагини гижим қилиб, энаганинг йўл-йўл кир парқу тўшагига мукка тушиб сандиқ устида ётар ва қўллари билан юзини қоплаган ҳолда яланғоч елкаларини силкитиб йиғлар эди. Кунни бўйи хурсандликдан гул-гул очилган Наташанинг чеҳраси бир-

дан ўзгарди: кўзлари бақрайди, сўнг кенг бўйни силкинди, лабларининг икки бурчи қийшайди.

— Соња! Нима бўлди? Сенга нима бўлди? Ҳу-уху-уху!..

Наташа оғзини катта очиб, башараси беўхшов тарвайиб, сабабини ўзи ҳам билмасдан, фақат Соња йиғлагани учунгина худди ёш боладай ҳўнграб юборди. Соња бошини кўтармоқчи ва унга қараб жавоб бермоқчи эди-ю, лекин туролмади ва юзини яна ҳам қаттиқроқ беркитди. Наташа кўк парқу тўшакка ўтириб дугонасини қучоқлаб йиғлар эди. Соња бир нав қилиб ўрнидан турди-да, кўз ёшларини артар экан, дардини айта бошлади:

— Николинъка бир ҳафтадан кейин кетади... қоғози... чиқипти... ўзи айтди... Мен йиғламас эдим... (У қўлидаги қоғозни кўрсатди, бу — Николай ёзган шеър эди) мен ҳеч ҳам йиғламас эдим, лекин унинг қандай софдил йиғит эканини сен билмайсан... ҳеч ким ҳам билмайди...

Соња Николайнинг қанчалик софдил эканлигини айтиб яна йиғлади.

— Сенга яхши... мен ҳасад қилмайман... Мен сени яхши кўраман, Борисни ҳам яхши кўраман,— деди бир оз ўзига келиб: — Борис яхши... сизларнинг йўлларингни ҳеч нарса тўсмайди, Николай бўлса менинг тоғавваччам, бунга митрополитнинг ўзи аралашмаса... ўшанда ҳам иложи йўқ. Ундан кейин агар ойимга... (Соња графиняни она ҳисоблар ва ойи дер эди)... онам Николайнинг мартаба орттириш йўлига тўсиқ бўласан, тошпорақсан, яхшилиқни билмайсан, дейдилар... буни қара-я... вой худо... (У чўқиниб олди) мен у кишини, ҳаммаларингни ҳам яхши кўраман, фақат Вера... Нега унақа қилади? Мен унга нима гуноҳ қилдим? Мен ҳаммаларингдан ҳам миннатдорман, сизлардан ҳеч нарсани аямас эдим, лекин нима қилайки, ҳеч нарсам йўқ...

Соња ортиқ сўзлай олмади ва яна юзини қўли билан беркитиб тўшакка мукка тушди. Наташа уни юпата бошлади. Лекин дугонасининг қайғуси нақадар зўр эканлигини тушунганлиги унинг юзидан кўриниб турар эди.

Наташа тоғавваччасининг нимадан хафа бўлганлигини ўйлаб топгандай бирдан:

— Соња! — деди,— Вера зиёфатдан кейин сенга бир нима дедими?

— Ҳа, бу шеърни Николайнинг ўзи ёзган экан, мен яна бошқаларини ҳам кўчириб олдим. Вера буни менинг

столимдан топиб олиб, онамга кўрсатаман, деди яна айтдики, мен яхшиликни билмас эмишман, онам ҳеч қачон Николайнинг менга уйланишига йўл қўймас эмишлар, у Жюлини олар эмиш. Кўриб турибсан-ку, Николай куни бўйи ўша билан бирга, Наташа! Мен нима гуноҳ қилибман-а?

У яна ҳам куюниброқ йиғлади. Наташа уни кўтарди, қучоқлади ва йиғи аралаш илжайиб, унга тасалли бера бошлади.

— Соня, сен унинг гапига ишонмагин, ишонма, жоним! Николай учовимиз истироҳат бўлмасида гаплашганимиз эсингда борми, кечки овқатдан кейин? Ўшанда гапни бир жойга қўйган эдик-ку. Ҳозир эсимда йўқ, лекин ўшанда гаплашганимизда ҳамма иш битадиган эди, бўлмайдиган ҳеч нарса йўқ эди-ку, эсингда борми? Шиншин тоғамнинг укалари аммаларининг қизини олган-ку, сен аммамнинг, қизининг қизисан, ахир. Борис ҳам бўлади деган эди. Билсанми, мен унга ҳамма гапни айтдим. У бирам ақлли, бирам яхши,— деди Наташа.— Йиғлама, Соня, қўй, жоним,— кулиб уни ўпди,— Вера ўзи заҳар, қўй уни! Ҳеч нарса бўлмайди, Вера онамга айтмайди ҳам. Онамга Николайнинг ўзи айтади, Жюлига уйланиш унинг хаёлига ҳам келган эмас.

Наташа унинг бошидан ўпди. Соня ўрнидан турди. Бу мушукча жонланиб, кўзлари чақнади, ҳозир думини ўйнатиб, юмшоқ оёқлари узра сакрашга, ўзига муносиб қилиқ қилиб, яна копток ўйнашга тайёрдай кўринар эди.

— Сен шундай деб ўйлайсанми? Ростданми? Худо ҳаққи-я,— деди Соня наридан-бери кўйлагини ва сочларини тузатиб.

Наташа дугонасининг кокиллари остидан чиқиб қолган сочини тузатар экан:

— Худо ҳаққи, рост! — деди.

Иккови ҳам кулди.

— Юр, «Булоқ» ашуласини айтамиз.

— Юр.

— Ҳали менинг рўпарамда ўтирган семиз Пьерни кўрдимми, жуда ғалати-я! — деди Наташа бирдан тўхтаб.— Жуда вақтим чоғ.

Наташа йўлакдан югурганича кетди.

Қип-қизарган Соня кийим-бошига ёпишган патни қоқиб, шеърни икки кўкрагининг орасига тиқди-да, енгил ва шўх қадамлар ташлаб Наташанинг кетидан йўлак бўйлаб истироҳат бўлмасига чопди. Меҳмонларнинг илтимосига

кўра ёшлар квартет бўлиб «Булоқ» ашуласини айтишди ва бу ҳаммага маъқул бўлди. Булардан кейин Николай янги ўрганган ашуласини айтиб берди:

Сўлим оқшом, ой нур сочган дам,
Сезажаксан ўзни бахтиёр—
Ки, дунёда кимдир ҳали ҳам
Сен ҳақингда ўйлар интизор.
Ул қиз нозик бармоқлар билан
Олтин удда янгротиб торлар,
Эҳтиросли уйғунлик ила
Сени чорлар, қошига чорлар
Кун, кун ўтар, келгувси жаннат...
Насиб бўлмас дўстингга фақат!¹

Николай қўшиқнинг сўнгги бандини айтаётганда ёшлар танца қилгани тайёр турар эдилар, музикачиларнинг оёқ товушлари ва йўталлари эшитилди.

Пьер меҳмонхонада ўтирар эди. У чет элдан келган киши бўлганлигидан Шиншин Пьер учун қизиқ бўлмаган мавзу — сиёсатдан гап очди ва бунга бошқалар ҳам қўшилди. Музика чалинган вақтда Наташа меҳмонхонага кириб, тўғри Пьернинг олдига борди-ю, кулиб, қизариб:

— Онам сизни танцага таклиф қилгин дедилар,— деди.

— Мен танцани яхши билмайман,— деди Пьер,— лекин сиз менга танца ўргатишни хоҳласангиз...

У йўгон қўлини пастроқ қилиб нозиккина қизчага узатди.

Одамлар жуфт-жуфт бўлиб, музикачилар асбобларини созлагунча Пьер мўъжаз хонимчаси билан ўтирди. Наташа чет элдан келган кап-катта одам билан танца қилаётгани учун ўзида йўқ хурсанд эди. У ҳамманинг кўз ўнгида ўтириб, у билан худди катта қизлардай гаплашар эди. Унинг қўлида, қизлардан бири ушлаб тургани берган елпигич ҳам бор эди. У ғоят киборона вазиятда (худо билади, буни қачон ва қаёқдан ўрганипти) ўтирар, юзини елпигич билан елпиб, илжайиб йигити билан гаплашар эди.

Кекса графиня залдан ўтаётди:

— Хийлагина-я? хийлагина-я? Уни қаранглар, уни қаранглар,— деб Наташани кўрсатди.

Наташа қизариб кулиб юборди.

¹ Шерларни шоир *Муҳаммад Али* таржима қилган.

— Кўйсангиз-чи, ойижон! Нега одамни уялтирасиз? Хеч нарса бўлгани йўқ-ку?

Учинчи экосеза ярим бўлганда Марья Дмитриевна билан граф карта ўйнаб ўтирган меҳмонхонада курсилар тарақлади ва ҳурматли меҳмонларнинг кўпчилиги ва кексалар узоқ ўтирганликларидан керишиб, ҳамён билан кармонларини ёнларига солиб залга чиқишди. Граф билан Марья Дмитриевна олдинда борар, ҳар иккиси ҳам хурсанд эди. Граф ҳазиломуз такаллуф билан худди ўйинга тушаётгандай, қўлларини камалак қилиб Марья Дмитриевнага узатди. У қоматини ростлади, юзи қув йигитларга хос бир табассум билан порлади, экосезанинг сўнгги фигураси тамом бўлгач, музикачиларга қараб чапак уриб, биринчи скрипкачига:

— Семен! Данило Купорни биласанми? — деб қичқирди.

Бу, графнинг ёшлик чоғларида танца қилган суюкли кўйи эди (аслда Данило Купор *англезнинг* фақатгина бир фигураси эди).

Наташа катта йигит билан танца қилаётганини тамоман унутиб, бутун залга:

— Дадамни кўринглар! — деб қичқирди-да, қўнғироқ сочли бошини тиззасигача эгиб қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Дарҳақиқат, бутун зал қувноқ чолга хушҳол табассум билан боқар, у ўзидан новча, улугсифат Марья Дмитриевна ёнида икки қўлини камалак қилиб музика мақомига силкар, елкаларини учирар, оёқларини аста-аста ерга уриб ўйнатар ва борган сайин очилиб бораётган лўппи юзидаги табассуми билан томошабинларнинг ҳозир бўладиган ўйинга мароқини оширар эди. Данило Купорнинг шўх кишининг завқини келтирадиган садоси эшитилиши билан залнинг ҳамма эшиклари одамга тўлди: бир томондан эркак ва бир томондан аёл хизматкорлар чиқиб, дилхушлик қилаётган хўжайинларини томоша қилиб илжайиб туришар эди.

Эшиклардан бирининг олдида турган энага баланд товуш билан:

— Вой, отахонимизни қаранглар! Худди лочин-а, лочин! — деди.

Граф яхши танца қилар ва буни ўзи ҳам билар эди, Марья Дмитриевна эса танцани мутлақо билмас ва билишни ҳам истамас эди. Марья Дмитриевна бақувват қўлларини осилтириб тикка турар (у ридикюлини графиняга берган эди),

фақат унинг жиддий ва лекин чиройли юзигина танца қилар эди. Графиня юмалоқ гавдаси билан ифода қилаётган ҳамма нарсани Марья Дмитриевна тобора очилаётган юзи ва учаётган бурни билангина ифода қилар эди. Агар граф борган сари очилиб, тўсатдан қилинган абжир ҳаракатлари, енгил оёқ олишлари билан томошабинларни мафтун қилса, Марья Дмитриевна ҳам бурилишларда қўлини камалак қилганида ва оёқ уришда елкасини қимирлатаётганида салгина жадаллик кўрсатиш билан унинг ҳамиша жиддийлигини билган ҳар бир томошабинни графдан кам қойил қилмас эди. Ўйин борган сари қизиша кетди. Танца қилаётганлардан ҳеч ким ўзига эътибор қилолмас ва бунга интилмас ҳам эди. Ҳамманинг диққати граф билан Марья Дмитриевнада бўлди. Наташа ҳамманинг енги ва этагидан тортиб, бусиз ҳам граф билан Марья Дмитриевнадан кўзларини олмаган кишиларга отасини кўрсатар эди. Граф танца орасида оғир нафас олиб, музикачиларга шўхроқ чалинглар, деб қўл силтар ва қичқирар эди. Граф гоҳ оёғининг учида, гоҳ товонида тобора тезроқ ва чаққонроқ ўйнаб Марья Дмитриевна атрофида айланар эди, ниҳоят, хонимини жойига элтар экан, оёғини орқага кўтариб, сўнгги «па» ни ўрнига қўйди-да, терлаган бошини табассум билан эгиб, ҳамманинг, хусусан, Наташанинг олқиши ва кулгиси остида ўнг қўлини камалак қилиб силкиди. Иккаласи ҳам тўхтаб нафасини ростлади ва батист рўмолча билан юз-қўлини артди.

— **Але, биз ўз давримизда мана шунақа танца қилардик, та сёге¹,** — деди граф.

Марья Дмитриевна узун уф тортиб енгларини шимарар экан:

— Данило Купорингга қойилман! — деди.

XVIII

Ростовларникидаги меҳмонлар чарчаган музикачиларнинг анча бузиб чалаётган куйларига олтинчи *англески* ўйнаётганларида ва ҳориган ошпазу официантлар таом тайёрлаётганда, граф Безухов олтинчи марта ўсал бўлди. Докторлар унинг тузалишига умид йўқлигини айтишди. Тилдан қолган бемор имо-ишора билан гуноҳларига тавба қилди ва имон келтирди. Беморни соборование қилишга

¹ онажон.

ҳозирлик кўрилар, бутун ҳовли умуман шундай ҳолларда бўладиган бир ташвиш-тахликада эди. Кўча эшиги олдига тўпланган ва дамба-дам келаётган экипажлардан эшик орқасига беркинган тобутсозлар графни кўмиш маросими учун қимматбаҳо тобут буюрилишини кузатар эдилар. Графнинг аҳволини билиш учун муттасил адъютантларни юбориб турган Москва бош қўмондони Екатерина замони-нинг машҳур тўраси граф Безухов билан видолашиш учун кечқурун ўзи келган эди.

Графнинг ниҳоятда ажойиб қабулхонаси одамга лиқ тўлган эди. Бош қўмондон бемор билан ярим соатча ёлғиз ўтириб чиққанида ҳамма унга ҳурматан ўрнидан турди. У одамларнинг саломига салгина бош қимирлатиш билан алиқ олиб, тикилиб турган докторлар, руҳонийлар ва қариндошлар орасидан мумкин қадар тезроқ ўтиб кетишга тиришар эди. Шу кунлари озган ва ранги олиниб қолган князь Василий бош қўмондонни кузатар экан, унга бир неча марта алланима деб шивирлади.

Князь Василий бош қўмондонни кузатиб, залдаги стулга ўзи ёлғиз, оёғини чалмаштириб, тирсагини тиззасига қўйиб ва қўли билан кўзини беркитиб ўтирди. У бирмунча вақт шундай ўтирганидан кейин ўрнидан турди-да, атрофга қўрқувли назар ташлаб, жадаллаганича узун йўлакдан ўтиб ҳовлининг ичкарасига, катта князнинг олдига қараб кетди.

Хира чироқ аранг ёритиб турган уйдаги кишилар ўзаро шивирлашар, граф ётган уйнинг эшиги ҳар сафар суст ёит этиб очилиб, биров чиққан ёки кирганда кишилар бирдан жим бўлишар, кўзлари савол назари билан жавдирар ва хавотир бўлиб эшикка қарар эди.

Руҳоний чол, ёнида ўтириб, сўзига анграйиб қулоқ солиб турган хотинга:

— Кишининг паймонаси тўлгандан кейин ҳеч илож йўқ,— деди.

— Соборование қилиш фурсати ўтмадимикан, дейман? — деди хотин руҳонийнинг сўзига қўшимча қилиб ва худди ўзи ҳеч нарсани билмайдигандай.

Руҳоний чол бир неча тола мош-гуруч сочи узала тушиб ётган тепакал бошиниб силаб:

— Бу зўр савоб иш,— деди.

— Бу ким экан? Бош қўмондоннинг ўзими? — дейишар эди уйнинг нариги бурчагида ўтирганлар.— Ёш кўринади-я!..

— Олтмишдан ошган! Граф одамни танисмай қопти дейишадими? Соборование қилишмоқчимиди?

— Мен етти марта соборование қилинган одамни кўрганман.

Бемор ётган уйдан ўртанча княжна кўзлари йиғидан қизариб чиқди ва Екатеринанинг сурати остида таманно билан стулга суяниб ўтирган доктор Лорреннинг ёнига ўтирди.

— Très beau,— деди доктор бугунги ҳаво тўғрисида берилган саволга жавобан,— très beau, princesse, et puis, á Moscou on se croit á la campagne.¹

— N'est-ce pas?²,— деди княжна хўрсиниб.— Ичса майлими?

Лоррен ўйлаб қолди.

— Дорини ичдимиди?

— Ҳа.

Доктор брегет соатига қаради.

— Бир стакан қайноқ сувга une pincée de cream tartari...³ солинг (у une pincée нима эканлигини нозик бармоқлари билан кўрсатди).

— Уч марта ўсал бўлиб, ўлмай қолган одамни умримда эшитганим йўқ — деди немис доктор адъютантга рус сўзларини немисча талаффуз қилиб.

— Ҳали жуда бардам эди-я! — деди адъютант. Сўнгра шивирлаб: — Энди бу молу дунё кимга қолар экан? — деди.

— Меросхўрлар топилади, — деди немис илжайиб.

Ҳамма яна эшикка қаради: эшик очилиб ўртанча княжна Лоррен буюрган дорини беморга олиб кириб кетди. Немис доктор Лорреннинг олдига келди.

У французча зўрға тили келишиб:

— Эрталабгача етармикин? — деди.

Лоррен лабларини юмиб, бармоғини бурни остида қимирлатиш билан «йўқ» деган ишора қилди-ю:

— Шу кечадан қолмай узилади,— деди секин ва беморнинг аҳволини, унинг нима бўлишини билганига мағрурона бир табассум қилиб, нари кетди.

Бу орада князь Василий княжнанинг эшигини очди. Бўлма ичи ғира-шира, фақат санамлар олдида иккита

¹ Жуда яхши ҳаво, ҳаво жуда ҳам яхши, княжна, айтгандек, Москва худди қишлоққа ўхшайди.

² Шундоқ эмасми?

³ бир чимдим дўзах мойидан...

чироқча ёниб турар ва уйдан мушк билан гул ҳиди келар эди. Бўлманинг теварак-атрофига шифонерча, жавонча ва столчалар қўйилган, ширманинг орқасидан баланд, юмшоқ, каравотнинг оппоқ чойшаби кўриниб турар эди. Лайча ҳурди.

— Вой, сизмидингиз, топ cousin?

Княжна ўрнидан турди-да, ҳамма вақт, ҳатто ҳозир ҳам ниҳоят силлиқ, худди яхлит бир нарсадан ясаб лак суртилгандай ярқираб турган сочини тузатди.

— Ҳа, бирон гап бўлдимиз? — деб сўради, — жуда қўрқиб кетибман-а.

— Ҳеч гап бўлгани йўқ, бирдай, мен фақат сен билан бир иш тўғрисида гаплашгани келдим, Катишь, — деди князь Василий ҳорғин бир кепатада княжна турган креслога ўтириб. — Мунча иситиб юборибсан, — деди у, — қани ўтир бу ёққа, sausions.¹

— Мен бирон ҳодиса бўпти деб ўйлабман, — деди княжна ва князнинг сўзига қулоқ солгани унинг рўпарасига ўтирди. Унинг юзи одатдагича тунд ва қовоғи солиқ эди.

— Ухлай деган эдим, топ cousin, ухлолмадим, — деди княжна.

— Хўш, азизим, нима гап? — деди князь Василий унинг қўлини олиб ва одати бўйича пастга босиб.

Унинг «хўш, нима гап» дегани, айтилмасдан иккови ҳам биладиган кўп нарсаларга доир эканлиги кўриниб турар эди.

Чўпдай бели тўппа-тўғри ва оёқларига номутаносиб равишда узун бўлган княжна чағир ва бўртиб чиққан кўзларини князга тикиб ўшшайиб ўтирар эди. У бошини чайқади-ю, уф тортиб санамга қаради. Унинг бу ҳаракатини қайғу ва садоқат ифодаси деб билса ҳам, ҳориганлик ва тезроқ дам олишга умид ифодаси деб билса ҳам бўлар эди.

Князь Василий унинг бу ҳаракатини ҳориганлик ифодаси деб билди.

— Менга-чи, менга осон тутасанми? — деди князь Василий, — Je suis éreinté comme un cheval de poste²; шундай бўлса ҳам сен билан икки оғиз гаплашишим керак, Катишь, жуда зарур гап.

Князь Василий жим қолди. Унинг икки юзи асабий бир ҳолатда гоҳ бир томонга, гоҳ иккинчи томонга тортишиб,

¹ гаплашайлик.

² Почтачининг отидай ҳолдан тойганман.

афтини хунук қилар эдики, князь Василий меҳмонхоналарда ўтирган чоғларида ҳеч қачон бу ҳолатда бўлмаган эди. Унинг кўзлари ҳам одатдагидан бошқачароқ: бу кўзларда гоҳ беибо шўхлик ва гоҳ қўрқув аломати кўринар эди.

Княжна ориқ, чўпдай қўли билан тиззасидаги лайчани ушлаб турар экан, князь Василийнинг кўзига диққат билан қарарди: лекин у тонг отгунча шундай ўтиришга тўғри келганда ҳам ўтираверадиган ва бирон савол бериб, бу жимликни бузмайдиганга ўхшар эди.

— Мана, кўрдингизми, азизим ва жигарим княжна Катерина Семеновна, деди князь Василий, афтидан, неча ўю хаёл билан зўрға сўзини давом эттириб, — бундай пайтларда ҳар тўғрида ўйлаш керак бўлади. Келажак тўғрисида, сизларнинг тўғрилариингда... Мен ҳаммаларингизни ҳам ўз болаларимдай яхши кўраман, буни ўзинг биласан.

Княжна ҳамон қовоғини солиб ва қимирламасдан унга қараб турар эди.

— Ниҳоят, менинг бола-чақам тўғрисида ҳам ўйлаш керак, — деди князь Василий жаҳл билан столчани нарироқ итариб ва княжнага қарамасдан сўзида давом этди: — ўзинг биласанки, Қатишь, сизлар уч опа-сингил Мамонтовалару яна менинг хотиним, ҳаммамиз графнинг бевосита меросхўрларимиз. Бундай нарсалар тўғрисида гапириш ва ўйлаш сенга қанчалик оғирлигини биламан. Менга ҳам осон эмас: лекин, дўстим, ёшим элликдан ошиб қолди, жон бор ерда қазо бор. Хабаринг борми, граф Пьернинг суратини кўрсатиб чақиринглар, деди, мен унга одам юбордим.

Князь Василий княжнага савол назари билан қаради-ю, лекин тушуна олмади: княжна айтган гапларини уқдими ё шундай қараб туриптими...

— Мен худодан фақат шуни сўрайманки, топ cousin, — деди княжна, — шундай бандасига раҳм қилсину омонатини осонлик билан олсин...

— Ҳа, ҳа, — деди князь Василий юраги сиқилиб ва тепакал бошини ишқаб, итариб юборган столчани жаҳл билан яна ўзига тортиб, — лекин... ахир ўзинг биласанки, ўтган қиш граф васиятнома ёзиб бутун мол-мулкни бевосита меросхўрлари ва бизни қолдириб, Пьерга берган эди.

— Васиятнома ёзган бўлса ёзгандир! — деди княжна бепарвогина, — лекин Пьерга васият қилиши ҳеч мумкин эмас. Пьер унга ғайриқонуний ўғил.

— *Ma chère*,— деди тўсатдан князь Василий столчани бағрига босди-да, жонланиб тез-тез гапира кетди,— бор-дию граф подшога хат ёзиб Пьерни қонуний ўғил қилмоқчи эканлигини арз қилган бўлса-чи? Биласанми, графнинг қилган хизматларини назарга олиб унинг илтимоси қабул қилинади...

Княжна табассум қилди, унинг табассуми гапирилиб турган нарсани ҳамсухбатидан кўпроқ билишига ишонган кишиларнинг табассумига ўхшар эди.

— Мен сенга яна бир нарсани айтай,— деди князь Василий унинг қўлини ушлаб: — хат ёзилиб, гарчи юборилмаган бўлса ҳам бу хат подшога маълум, ҳамма гап шундаки, бу хат йиртиб ташланганми-йўқми. Агар йиртиб ташланмаган бўлса *ий тамом*,— князь Василий «*ий тамом*», деганида *нимани* кўзда тутганлигини англатмоқ учун уф тортди,— у вақтда графнинг қоғозлари ичидан васиятнома билан бу хатни топиб олиб подшога юборишади ва подшо албатта унинг илтимосини қабул қилади. Унда Пьер қонуний ўғил бўлиб, ҳамма меросга эга бўлади.

Княжна ҳар нарса бўлганида ҳам бундай бўлиши ҳеч ҳам мумкин эмаслигини кўрсатадиган бир истехзо билан илжайиб:

— Бизнинг ҳиссамиз-чи? — деб сўради.

— *Mais, ma pauvre Catiche, c'est clair, comme le jour.*¹ Турган гапки, Пьер ўзи ёлғиз қонуний меросхўр бўлади-ю, сизлар мана буни ҳам ололмайсизлар. Сен шуни бир амаллаб билишинг керакки, азизим, ўша васиятнома билан хат ёзилганми, ёзилган бўлса йиртиб ташланганми. Агар мабодо эсидан чиқиб бирор жойда қолиб кетган бўлса, сен қаерда эканлигини билишинг ва топишинг зарур, чунки...

Княжна ҳамон ўшшайганича заҳарханда билан унинг сўзини кесиб:

— Бир ками шу эди! — деди.— Сизлар, ҳамма хотинлар бефаҳм дейсизлару мен аёл бўлсам ҳам шуни биламанки, ғайриқонуний ўғил меросхўр бўлолмайди... *Un retard*²,— деди княжна, гўё бу гапни французча айтиш билан князнинг гапи тамоман асосиз эканлигини кўрсатмоқчи бўлиб.

— Ҳали ҳам тушунмайсан-а, Катишь! Шунчалик фаҳм-фаросат билан тушунмайсан-а, агар граф подшога хат ёзиб,

¹ Ахир, азизим Катишь, бу очиқ кўриниб турган нарса-ку!

² Ғайриқонуний.

Пьернинг қонуний ўғил ҳисобланишини илтимос қилган бўлса, у вақтда Пьер — Пьер эмас, граф Безухов бўлади-да, васиятномага мувофиқ ҳамма меросни олади. Агар васиятнома билан хат йиртиб ташланмаган бўлса, у вақтда сен ўзингга олиҳимматлилиқ қилдим деб тасалли беришингдан et tout ce que s'en suit¹ бошқа ҳеч нарса қолмайди. Бу турган гап.

— Васиятнома ёзилганлигини биламан: шу билан бирга бу васиятнома бўла олмаслигини ҳам биламан, сиз мени буткул бефаҳмга чиқариб қўяётганга ўхшайсиз, топ cousin — деди княжна, «зап ўткир ва ҳақоратли гап айтдим-да», деб ўйлаган хотинлар қиёфасида.

— Азизим княжна Катерина Семёновна! — деди князь Василий тоқати тоқ бўлиб. — Мен сенинг олдингга чандишгани келганим йўқ, сени яхши, жонажон ва чинакам қариндошим деб, ўз фойданг тўғрисида гаплашгани келдим. Мен сенга қайта-қайта айтдимки, агар графнинг қоғозлари орасидан подшога ёзилган хат билан Пьер номига ёзилган ҳалиги васиятнома чиқиб қолса, у вақтда сен билан сингилларинг меросхўр бўлолмайсизлар, азизим. Агар менинг гапимга ишонмасанг, биладиган одамларнинг гапига ишон: мен ҳозир Дмитрий Онуфриич билан гаплашдим (бу одам шу хонадоннинг адвокати эди), у ҳам шу гапни айтди.

Афтидан, княжнанинг кўнглига бир гап келди: юпқа лаблари оқаришди (кўзлари ўша хилда қолди), гапирган вақтда товуши шундай гўлдираб чиқдики, бундай бўлишини, афтидан, ўзи ҳам кутмаган эди.

— Жуда яхши бўлар эди, — деди княжна. — Менга ҳеч нарса керак эмас эди, ҳозир ҳам кераги йўқ.

У тиззасидан лайчани итариб ташлаб, кўйлагининг бурмасини тузатди.

— Мана миннатдорчилик, мана жонини аямаган одамларнинг қадру қиммати, — деди княжна. — Яхши! Жуда яхши! Менга ҳеч нарса керак эмас, князь.

— Ахир сен ўзинг ёлғиз эмассан, сингилларинг бор, — деди князь Василий.

Княжна унинг гапига қулоқ солмас эди.

— Ҳа, шундай бўлишини аллақачонлари билар эдим, лекин бу даргоҳда пастлик, фирибгарлик, ҳасад, фитна-

¹ ва бунинг оқибатидан.

фасол, яхшиликка ёмонлик ва бадхоҳликдан бошқа нарса кутишим мумкин эмаслигини унутибман...—

Князь Василий юзи илгаригидан ҳам қаттиқроқ пир-пираб:

— Ўша васиятнома қаерда эканлигини биласанми, йўқми? — деб сўради.

— Ҳа, нодон эканман, мен ҳануз одамларга ишониб, жонимни уларга фидо қилиб юрган эканман, лекин энг тубан ва разил одамлар мақсадига эришаётти. Бу кимнинг макри эканлигини биламан.

Княжна ўрнидан турмоқчи бўлган эди-ю, князь унинг қўлидан ушлади. Княжна бирдан бутун одамзоддан ихлоси қайтган одамга ўхшаб қолган эди. У ҳамсуҳбатига қаҳру ғазаб билан қаради.

— Ҳали ҳам фурсат бор, дўстим. Шунингдан чиқармагинки, Катишь, бу нарсалар ҳаммаси ғайриихтиёрий, жаҳл устида, беморлик чоғида қилиниб кейин эсдан чиққан. Бизнинг бурчимиз, азизим, унинг хатосини тузатиш, бундай ҳаққониятсизлик қилишига йўл бермаслик билан уни сўнгги дамларида хотиржам қилиш, ўша одамларни бахтсиз қилдим, деган бир армон билан ўлиб кетишига йўл қўймаслик, ўша одамларнинг...

— Унинг учун жонини фидо қилган ўша одамларнинг, — деди княжна унинг гапини оғзидан олиб ва ўрнидан тургани интилган эди-ю, князь яна қўймади. — Ўша одамларнинг ҳеч қачон қадрига етган эмас. Йўқ, *mon cousin*, — деди княжна уф тортиб, — мен бу дунёда яхшиликка яхшилик кутиш мумкин эмаслигини, бу дунёда на инсоф, на адолат, ҳеч нарса йўқ эканлигини сира эсимдан чиқармайман. Бу дунёда маккор ва ичи қора бўлиш керак экан.

— Ну, *voуons*¹, ўзингни бос, мен сенинг қалбинг софлигини биламан.

— Йўқ, менинг қалбим соф эмас, қора юракман.

— Мен сенинг қалбингни биламан, — деди князь, — мен сенинг қадрингга етаман, сен ҳам менинг қадрингга етсанг, бас. Ўзингни бос, *parlons raison*², бир кунми, бир соатми, ҳали ҳам фурсат ғанимат, васиятнома тўғрисида нима билсанг ҳаммасини айт, ҳаммадан зарури — унинг қаерда эканини билишинг керак. Васиятномани топсак, дарҳол графга кўрсатамиз. У, васиятномани эсдан чиқар-

¹ Ҳай-ҳай.

² Дурустроқ гаплашайлик.

гапдир, олади-ю, йиртиб ташлайди. Биласанми, менинг бирдан-бир мақсадим — унинг хоҳишини бажо келтиришдир. Мен шунинг учун ҳам келганман. Мен бу ерда графга ва сизларга ёрдам бериш учунгина ўтирибман.

— Энди ҳаммасига тушундим. Бу кимнинг макри эканлигини биламан. Биламан,— деди княжна.

— Гап бунда эмас, азизим.

— Бу сизнинг protégée, сизнинг меҳр қўйган Анна Михайловнагиз. Мен бу разил, қабиҳ хотинни оқсочликка ҳам олмас эдим.

— Ne pardons point de temps¹.

— Бунинг қилган ишлари-я! Ўтган қиш шу ерда ишқалиб юриб, ҳаммамиз, айниқса Sophie тўғрисида графга шундай расво гаплар айтибдики, мен ҳозир оғзимга ололмайман, шундан кейин граф бетоб бўлиб, икки ҳафта бизни кўргани кўзи бўлмай юрди. Бу қабиҳ ва расво васиятномани ўша кунларда ёзган: мен у вақтда бунинг ҳеч аҳамияти йўқ, деб ўйлаган эдим.

— Nous y voilà², нега илгарироқ менга ҳеч нарса демадинг?

— Васиятнома графнинг ёстиғи остидаги нақшин портфелда. Энди билдим,— деди княжна князнинг саволига жавоб бермай.— Агар менинг бирор катта гуноҳим бўлса, гуноҳим фақат шу разил хотинни ёмон кўрганлигим,— деб қичқирди княжна тамоман ўзгариб.— Бу хотин нега бу ерда ишқалиб юраркан? Мен унинг юзига ҳаммасини, ҳаммасини айтаман. Вақти келсин-чи!

XIX

Графнинг қабулхонаси билан княжнанинг бўлмасида мана шундай гаплар бўлаётган бир пайтда, Пьерга юборилган карета (у билан бирга келишни зарур деб билган Анна Михайловна билан) граф Безуховнинг ҳовлисига кириб келди. Каретанинг филдираклари дераза тагига тўшалган похолнинг устидан секингина шитирлаб бораётганда, Анна Михайловна тасалли бермоқчи бўлиб ҳамроҳига қарасаки, у каретанинг бир бурчига суяниб ухлаб қолипти. Анна Михайловна уни уйғотди. Пьер уйғониб,

¹ Фурсатни бекорга ўтказмайлик.

² Ҳамма гап шунда-да.

унинг кетидан каретадан чиқаётганидагина, ҳозир ўсал ётган отаси билан кўришмоқчи эканлигини хотирлади. У разм солиб қарасаки, карета катта эшикка эмас, орқа эшикка келиб тўхтапти. У каретадан тушаётганида мешчанча либос кийган икки киши эшик олдидан шошиб-пишиб деворнинг тагига ўтди. Пьер тўхтаб туриб, икки томондаги деворнинг тагида турган яна бирмунча шуларга ўхшаган кишини кўрди. Лекин на Анна Михайловна, на лакей ва на кучер,— ҳеч ким буларга эътибор қилишмади. Пьер ўзича: «шундоқ бўлиши керакдир-да», деб ўйлади-ю, Анна Михайловнанинг кетидан бораверди. Анна Михайловна торгина, хира чироқ шуъла сочиб турган фишт зинадан йўрғалаб чиқиб борар экан, орқада қолаётган Пьерга қичқирар, Пьер эса, гарчи умуман графнинг олдига бориши нима учун керак эканлигини ва хусусан, нима учун орқа зинадан чиқиш керак бўлганини билмаса ҳам Анна Михайловнанинг шошиб ва дадил қадам ташлаб кетаётганлигини кўриб: «шундоқ бўлиши зарурдир», деган ўйга борди. Булар зинанинг ярмига етганда рўпарадан тапир-тупур қилиб чопиб пақир кўтариб келаётган кишилар уларга урилиб йиқилиб юбораёзди. Бу одамлар Пьер билан Анна Михайловнани кўриб, ҳеч ҳайрон бўлмасдан деворга қапишиб туриб, йўл беришди.

Анна Михайловна уларнинг биридан:

— Княжналарникига шу ердан кириладими? — деб сўради.

Лакей худди энди ҳеч кимдан тап тортмайдигандай, дадил ва баланд овоз билан:

— Шу ердан, чап қўлдаги эшик, бекач, — деди.

Пьер зинанинг устига чиққанда:

— Балки граф мени чақирмагандир, мен ўз уйимга кирсаммикин, — деди.

Анна Михайловна Пьер етиб олгунча тўхтаб турди.

У эрталаб ўгли билан гаплашган вақтдагидай бир ҳаракат билан Пьернинг қўлини ушлаб:

— Ah, mon ami! Croyez que je souffre, autant que vous, mais soyez homme¹, — деди.

Пьер кўзойнак орқали Анна Михайловнага мулойим назар ташлаб:

— Мен уйга кира қолай? — деди.

¹ Оҳ, азизим! Мен ҳам сиздан кам хафа бўлаётганим йўқ, лекин мард бўлинг.

— Ah, mon ami, oubliez les torts qu'on a pu avoir envers vous, pensez que c'est votre père... peut-être à l'agonie.

(Анна Михайловна хўрсинди). Je vous ai tout de suite aimé comme mon fils. Fiez vous à moi, Pierre... Je n'oublierai pas vos intérêts¹.

Пьер бу гапларга ҳеч тушуна олмас эди, у яна «шундоқ бўлиши керакдир-да», деган ишонч билан шу чоғ эшикни очган Анна Михайловнанинг кетидан итоат билан бора-верди.

Бу эшикдан орқа йўлнинг даҳлизига кирилар эди. Бурчакда княжналарнинг хизматкори бир чол пайпоқ тўқиб ўтирар эди. Пьер ҳовлининг бу томонига ҳеч қачон ўтмаган ва бу томонда шунақа уйлар бор эканлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Анна Михайловна, патнисда графин кўтариб уларнинг орқасидан етиб келган қиздан (уни «азизим» ва «қўзичоғим» деб) княжналарнинг соғлигини сўради ва Пьерни ғишт ётқизилган йўлакдан эргаштириб олиб кетди. Йўлакка кирилганда чап томондаги биринчи эшик княжналар ўтирадиган уйнинг эшиги эди. Графин кўтарган ҳалиги хизматкор қиз шошганидан (ҳозир бу ҳовлида ҳамма иш жадал қилинар эди) эшикни ёпмай кириб кетди: Пьер билан Анна Михайловна ўтиб кетаётиб, кўзлари нохосдан унга тушди ва бир-бирига яқин ўтириб гаплашаётган катта княжна билан князь Василийни кўриб қолишди. Князь Василий уларни кўргач, бетоқат бўлди ва ўзини орқага ташлади: княжна ирғиб ўрнидан турди-ю, жон-жаҳди билан эшикни шақиллатиб ёпди.

Бу ҳаракат ҳамisha оғир бўлган княжнага шу қадар ёпишмас: гердайган князь Василийнинг юзидаги қўрқув аломати шу қадар ёт кўринар эдики, Пьер тўхтаб кўзойнаги орқали ўзининг етакчиси Анна Михайловнага савол назари билан қаради. Анна Михайловна ҳеч ҳайрон бўлмасдан, шундоқ бўлишини гўё ўзи билгандай, секингина илжайиб, хўрсиниб қўйди.

У Пьернинг қарашига жавобан:

— Soyez homme, mon ami, c'est moi qui veillerai à vos intérêts,²— деди-ю, йўлак бўйлаб яна ҳам илдамроқ юриб кетди.

¹ Сизга ноҳақлик қилганини кўнглингиздан чиқаринг, дўстим; яхир, отангиз... эҳтимол ўлим тўшагидадир. Мен сизни кўришим билан ўз ўғлимдай яхши кўриб қолдим. Менга ишонинг, Пьер. Мен сизнинг манфаатингизни эсимдан чиқармайман.

² Мард бўлинг. дўстим, мен сизнинг манфаатингизни кўзлайман.

Пьер нима гап эканлигини ва айниқса *veiller á vos intéréts* нимадан иборатлигини билмас, лекин «шундоқ бўлиши керакдир», деб ўйлар эди. Улар йўлакдан ярим қоронғи залга чиқишди, бундан графнинг қабулхонасига ҳам эшик бор эди. Бу уй совуқ ва безатилган уйлардан бири бўлиб Пьер уни катта кўча эшигидан кирганда кўрган эди. Шу уйнинг ҳам ўртасида бўш ванна турар ва гиламга сув тўкилган эди. уларнинг қаршисидан чиққан исириқдон кўтарган поп ёрдамчиси билан хизматкор уларга эътибор қилмай, оёқ учида юриб ўтиб кетишди. Улар Пьер биладиган ва икки италяянча деразаси қишки боққа қараган, катта ҳайкал ҳамда Екатеринанинг бор бўйича олинган каттакон расми турган қабулхонага киришди. Қабулхонада ҳамон ўша одамлар ўша вазиятда бир-бири билан шивирлашиб ўтирар эди. Ҳамма жим бўлиб, ранги ўчган ва афти ҳозир йиғлаганга ўхшаган Анна Михайловна билан унинг кетидан бошини қуйи солиб итоаткорона кириб келган семиз Пьерга қаради.

Анна Михайловнанинг юзи «охирги пайт» деган маънони англатар эди; У Пьерни эргаштириб, печан Петербург хонимларига хос ҳаракат билан эрталабкидан ҳам дадилроқ қадам ташлаб уйга кирди. У ўлим тўшагида ётган граф кўришни истаган одамни олиб кираётганлиги учун ҳеч сўзсиз қабул қилинишига кўзи етар эди. Уйда ўтирган кишиларга бир қаради-да, буларнинг орасида ўтирган графнинг руҳонийларига кўзи тушгач, наинки букилиб, балки қунишиб йўрғалаганича руҳонийларнинг олдига борди ва эҳтиром билан туриб аввал бирининг, кейин иккинчисининг дуосини олди.

— Хайрият, етиб келибмиз,— деди руҳонийлардан бирига.— Биз қариндош-уруғлар жуда кўрққан эдик. Мана бу йигит графнинг ўғли,— деб секин илова қилди.— Жуда оғир пайт!

Шу гапларни айтиб, сўнгра докторнинг олдига борди.

— *Cher docteur*,— деди,— *ce jeune homme est le fils du comte... y-a-t-il de l'espoir?*¹

Доктор ҳеч нарса демасдан, елкасини учуриб юқорига тикилди. Анна Михайловна ҳам худди ўша хилда ҳаракат қилди, елкасини учуриб, юқорига тикилди, у кўзларини қарийб юмиб, оқ тортди-да, докторнинг олдидан Пьернинг

¹ Муҳтарам доктор, бу йигит—графнинг ўғли... Умид борми?

олдига борди. У алоҳида эҳтиром ва маъсулик билан тибери мурожаат қилиб:

— Ayez confiance en ce miséricordel¹,— деди ва ўзи чиққунча ўтириб тургани унга диванчани кўрсатди-да, оёқ учида юриб, ҳамма қараб турган эшикка томон борди, эшикни астагина ғит этиб очиб, ичкарига кириб кетди.

Пьер етакчисининг измидан чиқмасликка қарор бериб, у кўрсатган диванчага томон борди. Анна Михайловна кўздан ғойиб бўлиши биланоқ, уйда ўтирганларнинг ҳаммаси ҳаддан ташқари қизиқиш ва хайрихоҳлик билан унга тикилаётганлигини ва шафқат назари билан қараётганлигини сизди. Ҳамма худди қўрққандай, ҳатто хушомад-ғўйлик қилгандай уни кўзи билан кўрсатиб, ўзаро шивирлашаётганини пайқади. У ҳаммадан ҳеч қачон кўрмаган ҳурматни кўрар эди: руҳоний билан гаплашиб ўтирган нотаниш бир хоним ўрнидан туриб, унга жойини таклиф қилди, адъютант ерга тушган қўлқопини олиб берди: у ўтиб бораётганда докторлар ҳурмат юзасидан жим бўлиб, унга йўл бергани четланишди. Пьер аввал хонимни безовта қилмасдан, бошқа жойга ўтирмоқчи, ерга тушган қўлқопини ўзи олмоқчи ва йўлини тўсиб ҳам турган докторларни нариги томондан айланиб ўтмоқчи эди: бироқ шу пайтда бу одобдан бўлмас, деган фикрга келди, у бугун кечаси ҳамма кутаётган фавқулудда маросимни адо қилувчи кишиман ва шунинг учун ҳамма менга ҳурмат кўрсатиши керак, деган хаёлга борди. У адъютантнинг қўлидан қўлқопни индамасдан олди, хоним бўшатиб берган жойга ўтирди, каттақон қўлларини баравар турган икки тиззасига қўйиб, қадимги Миср ҳайкалларига ўхшаган бир вазиятда ўтирди, ўзича «шундоқ бўлиши керак экан-да», деб ўйлаб, бу оқшом гаранг бўлиб қолмаслик ва бирон беҳуда иш қилиб қўймаслик учун ўз билгисича ҳеч нарса қилмасдан, бутун ихтиёрни ўзига йўл кўрсатаётган кишилар қўлига беришга қарор қилди.

Орадан сал вақт ўтмай, князь Василий учта юлдуз тақилган кафтанини кийиб, улуғворлик билан бошини баланд кўтарган ҳолда, кириб келди. У эрталабкига қараганда ўзини бир оз олдирганга ўхшар эди; ўтирганларга назар ташлаб, Пьерни кўрганида кўзлари одатдагидан кўра каттароқ кўринар эди. У Пьернинг олдига келиб, унинг қўлидан ушлади (илгарилар ҳеч қачон бундоқ қил-

¹ Парвардигорга сизининг!

мас эди) ва худди шу қўлнинг қанчалик маҳкам эканини синамоқчи бўлгандай, пастга тортди.

— Courage, courage, mon ami. Il a demandé á vous voir. C'est bien¹— деб кетмоқчи бўлди.

Лекин Пьер бир нима дейишни лозим кўриб:

— Саломатликлари қалай...— деди-ю, беморни граф деб аташ одобдан бўлармикин, деган андишада дудуқланиб қолди, чунки уни отам дегани уялар эди.

— Il a eu encore un coup, il y a une demi-heure. Яна бир марта ўсал бўлди. Courage, mon ami ...²

Пьер шундай бир гаранг аҳволда эдики, «ўсал» деган сўзнинг маънисига дафъатан тушунмади. У князь Василийга ҳайрон бўлиб қаради-да, кейин «ўсал» касалнинг оғир бир ҳолати эканлигини англади. Князь Василий йўлакай Лорренга бир-икки оғиз гапирди-ю, оёқ учида юриб эшикдан кириб кетди. У оёқ учида юра олмас экан, бутун гавдаси беўхшов силкинар эди. Унинг кетидан катта княжна, ундан кейин руҳонийлар ва уларнинг ёрдамчилари, хизматкорлар ҳам киришди. Ичкаридан одамлар шарпаси эшитилар эди. Ниҳоят, ҳамон ўшандай юзи ўзгарган, лекин ўз бурчини адо қилишга маҳкам бел боғлаганлиги кўриниб турган Анна Михайловна югуриб чиқди ва Пьернинг енгини ушлаб:

— La bonté divine est inépuisable. C'est la cérémonie de l'extrême onction qui va commencer. Venez,³— деди.

Пьер юмшоқ гиламдан қадам ташлаб эшикдан кирди ва шунда пайқадикки, энди бу уйга киргани рухсат сўраш керак бўлмагандай, адъютант ҳам, нотаниш хоним ҳам ва яна қайси бир хизматкор ҳам унинг кетидан киришди.

XX

Пьер устун ва равоқ билан иккига бўлишиб, деворларига гилам қоқилган бу каттакон уйни жуда кўп кўрган эди. Устунларнинг нариги томони худди кечки ибодат вақтидаги бутхонадай қизғиш ёруғ бўлиб, бир томонда қизил ёғочдан ясалган ва шоҳи парда тутилган баланд каравот,

¹ Қайғурманг, қайғурманг, дўстим. Сизни чақиртирди. Бу яхши...

² Ярим соат илгари яна ўсал бўлган эди. Қайғурманг, дўстим...

³ Худойи таолонинг марҳамати беҳад. Соборование ҳозир бошланади. Юринг.

иккинчи томонда санамлар қўйилган каттакон киот турар эди. Киотнинг тагида узун вольтер креслоси турар: оппоқ оҳорли, афтидан, ҳозиргина алмаштирилган ёстиқлар қўйилган бу креслода белигача зангор кўрпа ёпинган, Пьерга таниш салобатли киши чиройли қизғимтир-сарик юзини қариларга хос нуруний ажин босган ва кенг пешонасидаги бир тутам оппоқ сочи йўлбарсни эслатадиган отаси граф Безухов ётар эди. У санамлар остида ётар, семиз катта қўллари кўрпанинг устида турар эди. Кафти пастга қилиниб қўйилган ўнг қўлининг бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғи орасига мум шам қистирилган бўлиб, уни кекса хизматкор креслонинг нариги томонидан энгашиб тутиб турар эди. Креслонинг тепасида улуғвор ва ярқироқ кийимлар кийган, узун сочларини елкаларига ташлаб қўйган руҳонийлар ёқилган шамларни кўтариб тантана билан аста-секин ибодат қилишар эди. Булардан бир оз кейинроқда икки кичик княжна рўмолчаларини қаншарга қўйиб туришар, улардан сал олдинда княжна Катишь ғазабланган ва шайлангандай санамдан кўзини олмай, худди бошқа ёққа кўзим тушса айб менда эмас, деяётгандай бир қиёфада туриб қолган эди. Анна Михайловна ҳалим ва қайғуга сабр билан бардош қилаётган бир алфозда нотаниш хоним билан бирга эшик ёнида турар эди. Князь Василий эшикнинг нариги томонида креслога яқин туриб, олдидаги нақшли бахмал курсининг суянчиғига шам ушлаган чап қўли билан суяниб ўнг қўли билан чўқинар ва ҳар сафар уч бармоғини пешонасига урганида юқорига қарар эди. Унинг юзи худди тақдирга тан берган ва тангрининг иродасига садоқат қилаётгандай эди. У гўё: «Агар шу ҳисларни билмасаларинг, ўзларингга қийин», деб тургандай эди.

Унинг орқасида адыютант, докторлар ва эркак хизматкорлар тизилишган, худди бутхонадаги сингари эркаклар алоҳидаю хотинлар алоҳида эди. Ҳамма жим туриб чўқинар, фақат тиловат, салмоқли ва йўғон овоз билан қилинаётган қироат товуши эшитилар, бу товушлар бир лаҳза тинган вақтда одамларнинг оҳ тортиши ва оёқ шарпаси қулоққа чалинар эди. Анна Михайловна боягидай «нима қилаётганимни ўзим биламан» дегандай, бир қатъият билан уйнинг ўртасидан ўтиб Пьернинг олдида борди-да, унга шам берди. Пьер шамни ёқди, эс-ҳуши атрофидаги одамларда бўлгани учун шам ушлаган қўли билан чўқина бошлади.

Кизил юзли, кулонч, холдор кичик княжна Софи Пьерга қараб турар эди. У кулиб, юзини рўмол билан беркитди-ю, анчагача очмади; очганидан кейин яна Пьерга кўзи тушиб тагин кулиб юборди. У Пьерга кўзи тушса қулгидан ўзини тия олмаслигини билса ҳам унга ҳадеб қарагиси келар эди, шунинг учун бирон кор-хол бўлмасин деб, секин нариги томонга ўтиб кетди. Ибодат ярим бўлганда руҳонийлар бирдан жим бўлиб бир-бирлари билан шивирлашиб қолишди: графнинг қўлини ушлаб турган кекса хизматкор ўрнидан туриб, хотинларга мурожаат қилди. Анна Михайловна олдинга чиқди-ю, беморнинг устига энгашиб, орқасидан бармоғи билан имлаб, Лорренни чақирди. Шамсиз, устунга суяниб, мазҳаби бошқа бўлса ҳам ҳозир қилинаётган маросимнинг зарурлигини тушунадиган ва ҳатто буни маъқуллайдиган бир ажнабий вазиятда одоб билан турган француз, доктор аста-аста қадам босиб беморнинг ёнига келди. Унинг зангори кўрпа устида турган буш қўлини оппоқ ва нозик бармоқлари билан ушладида, тескари ўгирилиб томирини кўрди ва ўйлашиб қолди. Беморга бир нима ичиришди, атрофдаги одамлар жунбишга келди, сўнгра ҳамма ўз жойига қайтиб яна ибодат бошланди. Ҳамма бемор билан овора бўлган вақтда Пьер князь Василийнинг стул орқасидан чиқиб, беморнинг олдига келмасдан, унинг ёнидан ўтиб, катта княжанинг олдига борганини ва у билан ётоқнинг тўрига, шоҳи парда тутилган баланд каравот томонга кетганини кўрди. Унинг юзида ҳамон ўша «нима қилаётганимни ўзим биламан, агар менга тушунмасаларинг, ўзларингга қийин», деган маъно бор эди. Князь билан княжна иккови каравотдан наридаги эшикка кириб кетишди-ю, ибодат тамом бўлар олдидан бирин-кетин чиқиб ўз жойига келиб туришди. Пьер бу оқшом кўз олдида бўлаётган ҳамма ишларга шундоқ бўлиши зарур, деб қарагани учун бунга ҳам эътибор қилмади.

Ибодат тамом бўлгандан кейин руҳоний беморнинг таинство қабул қилишини камоли эҳтиром билан табриклади. Бемор ҳамон илгаригидай, худди ўлик сингари, қимирламасдан ётар эди. Унинг атрофидаги кишилар ивирсишар, оёқ товушлари ва шивирлашлар эшитилар, булар орасидан айниқса Анна Михайловнанинг шивирлаши ажралиб турар эди.

Пьер Анна Михайловнанинг:

— Албатта каравотга ётқизиш керак, бу ерда сира иложи йўқ...— деганини эшитиб қолди.

Беморни докторлар, княжналар ва хизматкорлар шундай қўришади олишдики, Пьер кўз олдидан шунча одам бўлишига қарамасдан, бутун ибодат давомида бир лаҳза ҳам назаридан нари кетмаган оппоқ соч билан қизғимтир сариқ бошни кўра олмай қолди. Креслони ўраб олган кишиларнинг охишта ҳаракат қилишидан Пьер беморни кўтариб олиб бораётганликларини пайқайди. Пьер хизматкорлардан бирининг ваҳима билан:

— Кўлимдан ушла, бўлмаса тушириб юборасан, — деб шивирлаганини, ундан кейин яна бошқаларнинг, — пастдан... яна бир киши ушласин, — деган товушларини эшитди. Одамлар олиб бораётган нарсалари ҳаддан ташқари оғирдай, ҳансирашар ва шошиб қадам босишар эди.

Беморни кўтариб бораётганлар (булар орасида Анна Михайловна ҳам бор) яқинлашганда Пьернинг кўзи одамларнинг елкаси билан бўйи орасидан беморнинг очиқ турган семиз кўкрагига, одамлар қўлтиғидан кўтариб турган кенг елкасига, оқ жингалак сочи ва йўлбарсени эслатадиган пешонасига тушди. Унинг юзи, фавқулодда кенг пешонаси ва ёноқлари, келишган озғин, улуғвор нигоҳи, ўлим олдидан ҳам ўзгармаган афти бундан уч ой бурун, Пьерни Петербургга жўнатган вақтида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди. Бироқ бошини кўтариб бораётган кишилар бир текисда қадам босмаганликларидан ҳолсиз чайқалар, кўзлари мўлтиллашар эди.

Беморни олиб борган кишилар баланд каравот ёнида бир неча минут ивирсиганларидан сўнг тарқалишди. Анна Михайловна Пьернинг енгига қўлини текизиб «Venez»,¹ — деди. Пьер Анна Михайловна билан бирга каравот ёнига келди. Граф таинство қабул қилгани муносабати билан бўлса керак, тантанали бир вазиятда ётқизилган эди. У баланд ёстиққа суянган, қўллари зангор кўрпанинг устига узала тушиб ётар эди. Пьер келганда граф унга тикилиб қаради, лекин бу қарашнинг маъно ва мафҳумини билиб бўлмас эди. Бу қараш ё ҳеч қандай маъно ифода қилмас эди-ю, фақат кўз бўлгани учун бирон ёққа қараш керак бўлганидан қарар эди, ё жуда кўп маъно ифода қилар эди. Пьер нима қилишини билмай тўхтади-да, етакчиси Анна Михайловнага савол назари билан қаради. Анна Михайловна шошиб-пишиб кўзи билан беморнинг қўлини кўрсатди ва ўп, деб лаби билан имо қилди. Пьер кўрпага бирон жойим

¹ «Юринг».

илинмасин, деб бўйинини чўзиб Анна Михайловнанинг маслаҳатини бажо келтирди ва беморнинг каттакон, семиз қўлига лабини қўйди. Графнинг на қўли қимирлади ва на юзининг бирон жойи. Пьер яна «нима қилай», деган мазмунда Анна Михайловнага қаради. Анна Михайловна кўзи билан каравотнинг ёнида турган креслони кўрсатди. Пьер итоаткорлик билан креслога ўтирар экан, «тўғри тушундимми», деб унга яна савол назари билан қаради. Анна Михайловна маъқуллаб бош ирғади. Пьер ўзининг беўхшовлигидан, йўғон гавдаси кўп жой олишидан ўнғайсизланиб бўлса керак, яна Миср ҳайкалидай икки қўлини баравар турган тиззасига қўйиб, жони борича ўзини кичик кўрсатишга «тиришиб», қисилиб ўтирар эди. У графга қаради. Граф эса ҳамон Пьер тикка турган чоғида юзи турган ўринга қарар эди. Анна Михайловна ҳозир, ота-бола дийдор кўришувининг сўнгги лаҳзаларида худди юрак-бағри эзилаётгандай бир тусга кирди. Бу ҳол икки минут давом этган бўлса ҳам Пьерга бир соатдай туюлди. Тўсатдан графнинг юзидаги йирик мускуллари билан ажинлари уча бошлади. Борган сари қаттиқ учиб, унинг чиройли оғзи қийшайди (Пьер отаси жон беришга нақадар яқин бориб қолганлигини фақат шундагина билди). қийшайган оғздан нотаин ва бўғиқ бир товуш эшитилди. Анна Михайловна унинг кўзларига диққат билан қарар, унинг нима демоқчи эканлигини фаҳмлашга тиришар, гоҳ Пьерни, гоҳ идишдаги ичимликни кўрсатар, гоҳ князь Василийми деб пичирлаб сўрар ва гоҳ кўрпага имо қилар эди. Беморнинг юзида ва кўзларида бетоқатлик аломати кўринди. У қимирламай турган хизматкорга қарамоқчи бўлиб интилди.

— Бу ёнбошларига ўирилмоқчилар, — деб шивирлади хизматкор ва графнинг оғир гавдасини кўтариб, юзини деворга буриш учун ўрнидан турди.

Пьер унга ёрдам бергани кўзгалди.

Графни ёнбошига ўгирган вақтда унинг бир қўли орқасида мажолсиз қолди, бу қўлни тортиб олиш учун ҳарчанд уринса ҳам бўлмади. Граф бу жонсиз қўлига Пьернинг ваҳима билан қараганини пайқадими ёки сўнгги минутларни ўтказаетган бошига бирон фикр келдими, аввал мажолсиз қўлига, кейин Пьернинг ваҳима босган юзига, яна қўлига қаради-да, юзида худди ўзининг ожизлигига кулгандек ҳозирги афтига ярашмаган хаёл, уқубатли табассум пайдо бўлди. Бу табассумни кўриш билан Пьернинг юраги бирдан орқасига тортиб, бурни ачишди ва кўзига

ёш келди. Беморни деворга қаратиб ётқизиб қўйишди. Бемор чуқур нафас олди.

— Il est assoupi,¹— деди Анна Михайловна, навбатчиликка келаётган княжнани кўриб,— Allons².

Пьер чиқиб кетди.

XXI

Қабулхонада Екатеринанинг сурати остида ўтириб, нима тўғридадир қизгин гаплашаётган князь Василий билан катта княжнадан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Улар етакчис билан келаётган Пьерни кўргач, жим қолишди. Пьернинг назарида княжна ниманидир яширгандай кўринди ва унинг:

— Шу хотинни кўргани кўзим йўқ,— деб шивирлагани эшитилди.

— Catiche a fait donner du thé dans le petit salon деди князь Василий Анна Михайловнага.— Allez, ma pauvre Анна Михайловна, prenez quelque chose, autrement vous ne suffirez pas³.

У Пьерга ҳеч нарса демади-ю, фақат билagini ушлаб меҳр билан сиқиб қўйди. Пьер билан Анна Михайловна petit salon⁴ га кирди.

Доктор Лоррен кичкина ва давра меҳмонхонада чо̣ анжомлари билан совуқ кечки таом турган стол ёнида тикка туриб хитойи пиёлада тез-тез чой ҳўплар экан:

— Il n'y a rien qui restaure, comme une tasse de cet excellent thé russe après une nuit blanche⁵,— дер эди. Шу кечаси граф Безуховникида бўлган ҳамма одамлар стол атрофига тамадди қилгани тўпланишган эди. Пьер ойналар билан кичкина столлар турган бу давра меҳмонхоначани жуда яхши эслади. Графнинг уйида бўлган балларда танца қилишни билмаган Пьер шу ойнакорли уйда ўтириб, бал кийимлари кийиб, очиқ бўйинларига бриллиант ва марварид таққан хонимлар шу ердан ўтишда аксларини бир нечта қилиб кўрсатадиган чарогон ойналарга қарашларини

¹ Ҳушдан кетди.

² Юринг.

³ Катишь кичгина меҳмонхонага чой келтиришни буюрди, бориб чой-пой ичсангиз бўлар эди, Анна Михайловна, жон ҳам керак ахир.

⁴ кичкина меҳмонхонага.

⁵ Уйқудан қолган одамга бир пиёла яхши рус чойидан фойдалироқ нарса йўқ.

томоца қилишни яхши кўрар эди. Энди ўша ёруғ меҳмон-хоначани бир жуфт шам хира ёритиб турар ва бу ярим кечада кичкина столчада чой анжомлари ҳамда тарелкалар тартибсиз ҳолда ётар, ясанмаган, турли-туман одамлар ўзаро шивирлашиб ўтирар, у ҳар бир ҳаракатлари ва ҳар бир сўзлари билан ётоқда нима бўлаётгани билан нима кутилишини ҳеч ким эсидан чиқармаганлигини кўрсатар эди. Пьер жуда оч қолган бўлса ҳам ҳеч нарса емади. У етакчисига савол назари билан қараган эди, унинг оёқ учида юриб князь Василий билан катта княжна ўтирган қабулхонага кириб кетаётганлигини кўрди. Пьер бунини ҳам «шундай бўлиши керакдир», деб ўйлаб, бир оздан кейин унинг кетидан борди. Анна Михайловна княжнанинг ёнида турар ва иккови ҳам қизишган ҳолда бараварига шивирлашиб гапиришар эди.

Княжна ўз бўлмасининг элигини Анна Михайловнанинг юзига ёпган вақтидагидай бир кайфиятда бўлса керак:

— Нима керагу нима керак эмаслигини ўзим биламан, сиз аралашманг, княгиня, — дер эди.

Анна Михайловна княжнага ётоққа киргани йўл бермасдан мулоимлик билан писанда қилар эди.

— Ахир, азизим, княжна, ором олиши керак бўлган шундай минутларда бу нарса бечора тоғангиз учун жуда оғир бўлмайдими? Унинг дунёдан кўз юмаётган вақтида биз мол-дунё тўғрисида гапириб ўтирсак...

Князь Василий креслода оёғини чалмаштириб, эркин бир вазиятда ўтирар эди. Унинг юзи пирпирар, худди пастга осилиб тушгандай кўринар, лекин бу икки хотиннинг можаросига унча эътибор қилмаётгандай кўринар эди.

— *Voilà, ma bonne* Анна Михайловна, *laissez faire Catiche*¹. Граф уни қанчалик яхши кўришини биласиз.

— Бу қоғозда нима ёзилганлигини мен билмайман ҳам, — деди княжна князь Василийга қўлидаги нақшин портфелни кўрсатиб. — Мен шуни биламанки, унинг ҳақиқий васиятномаси катта столда сақланади, буниси эса эсдан чиқиб кетган қоғоз...

Княжна Анна Михайловнанинг ёнидан ўтиб кетмоқчи бўлган эди-ю, у ирғиб яна йўлини тўсди.

— Биламан, азизим, биламан, жонгинам княжна! — деди Анна Михайловна худди портфелни ҳали-бери қўйиб

¹ Оббо, азизим Анна Михайловна, қўйинг Каттишь билганини қилсин.

юбормайдигандек маҳкам ушлаб.— Азизим княжна, мен сиздан илтимос қиламан, айланиб кетай, беморни аянг. Je vous en conjure ...!¹

Княжна индамади. Фақат портфель устидаги баҳснинг таъсири сезилиб турарди. Агар у ҳозир бирон нарса дегундай бўлса, Анна Михайловнани жуда силтаб ташлаши муқаррар эди. Анна Михайловна портфелни маҳкам ушлаб турган бўлса ҳам мулоим ва ширинсўзлигини қўймас эди.

— Пьер, бу ёққа келинг, дўстим. Қариндошлар кенгашида у ортиқча бўлмаса керак, шундай эмасми, князь?

— Нимага индамайсиз, топ cousin, — деб княжна бирдан шундай бақирдики, унинг товушини меҳмонхонада ўтирганлар эшитиб, чўчиб тушди.— Аллақаяқдаги одамлар суқилиб, жон бераётган беморнинг бўсағасида хархаша қилиб ўтирганда сиз нега индамайсиз? Йвogar! — деди-да, княжна ғижиниб, жонининг борича портфелни тортди.

Бироқ Анна Михайловна портфелни қўлидан чиқармаслик учун бир неча қадам босди ва унинг қўлини ушлади.

— Oh! — деди князь Василий таънаомуз ва ҳайрон бўлиб. У ўрвидан турди.— C'est ridicule. Voyons² қўйиб юборинг, сизга айтаётибман,— деди.

Княжна қўйиб юборди.

— Сиз ҳам қўйиб юборинг.

Анна Михайловна унинг гапига қулоқ солмади.

— Мен сизга айтаётибман. Қўйиб юборинг. Мен бутун жавобгарликни ўз бўйнимга оламан. Мен кириб сўрайман. Мен... Бўлди энди.

— Mais, топ prince,³ — деди Анна Михайловна, — шундай улуғ таинстводан кейин қўйинг,— бир оз ором олсин. Мана Пьер, қани, сиз нима дейсиз,— деб Пьерга мурожаат қилди. Пьер бу чоғ буларга яқин келиб, ниҳоятда дарғазаб ва ҳар қандай андишани йиғиштириб қўйган княжнанинг башарасига ва князь Василийнинг пирпираб учаётган юзига ҳайрон бўлиб қараб турар эди.

— Шунга эсдан чиқармангки, бунинг ҳамма оқибатларига ўзингиз жавобгарсиз,— деди князь Василий қовоғини солиб,— нима қилаётганингизни ўзингиз ҳам билмайсиз.

¹ Айланиб кетай...

² Айб эмасми. Қўйиб юборинг.

³ Қўйинг, князь.

— Разил хотин! — деб қичқирди-да, княжна бирдан Анна Михайловнага ташланди ва портфелни унинг қўлидан тортиб олди.

Князь Василий бошини қуйи солиб қўл силтади.

Шу пайт Пьер анчадан бери қараб ўтирган ва ҳамиша секин очиладиган ўша даҳшатли эшик бирдан тарақлаб очилиб деворга урилди-ю, ўртанча княжна югуриб чиқди.

— Бу нима қилганларинг! — деди жони чиқиб, — *Ti s'en va et vous me laissez seule*¹.

Катта княжнанинг қўлидан портфели тушиб кетди. Анна Михайловна дарров энгашиб, талаш бўлган бу нарсани олди-ю, чошиб ётоққа кириб кетди. Катта княжна билан князь Василий эс-ҳушларини ўнглаганларидан сўнг унинг кетидан киришди. Орадан бир неча минут ўтгач, ҳаммадан бурун катта княжна ранги оқарган ва суроби тортилган, остки лабини тишлаган ҳолда чиқди. Унинг қўзи Пьерга тушганда юзида қаттиқ ғазаб акс этди.

— Мана, муродингизга етдингиз, шунга мунтазир эдингиз, — деди.

У йиғлаб юборди-да, юзини рўмолча билан беркитиб, жадаллаганича уйдан чиқиб кетди.

Княжнадан кейин князь Василий чиқди. У гандираклар Пьер ўтирган диван ёнига борди-да, ўзини диванга ташлаб, кўзини қўли билан беркитди. Пьер унинг ранги оқариб кетганлигини, жағи худди безгак тутгандай титраётганлигини пайқади.

— Оҳ, дўстим! — деди у Пьернинг тирсагидан ушлаб: унинг товушида шундай бир самимият ва маҳзунлик аломати бор эдики, буни Пьер илгари ҳеч қачон пайқамаган эди.— Биз қанча-қанча гуноҳлар қиламиз, қанча-қанча ёлғон гапирамиз, булар ҳаммаси нима учун? Мен эллиқдан ошдим, дўстим... Мен ҳам... Ўлим келгандан кейин ҳеч нарсанинг кераги қолмайди. Ўлимдан қутулиб бўлмайди.— Князь Василий йиғлаб юборди. Анна Михайловна ҳаммадан кейин чиқди. У аста-секин қадам босиб, Пьернинг олдига келди.

— Пьер! — деди.

Пьер унга савол назари билан қаради. Анна Михайловна унинг юзига кўз ёшларини томизиб, пешонасидан ўпди ва бирпас жим қолди.

— *Il n'est plus...*²

¹ У ўлаётпти, сизлар мени ёлғиз қолдирасизлар.

² Оламдан ўтди...

Пьер унга кўзойнаги орқали қарали.

— Allons, je vous reconduirai. Tâchez de pleurer. Rien ne soulage, comme les larmes.¹

Анна Михайловна Пьерни қоронғи меҳмонхонага олиб кирди. Пьер бу ерда ҳеч ким кўрмаслигидан хурсанд эди.

Анна Михайловна қайтиб келганида, у бошини қўлига қўйиб маст уйқуда ётар эди.

Эртасига эрталаб Анна Михайловна Пьерга шундай деди:

— Oui, mon cher, c'est une grande perte pour nous tous. Je ne parle pas de vous. Mais dieu vous soutiendra, vous êtes jeune et vous voilà à la tête d'une immense fortune, je l'espère. Le testament n'a pas été encore ouvert. Je vous connais assez pour savoir que cela ne vous tournera pas la tête, mais cela vous impose des devoirs, et il faut être homme.²

Пьер индамади.

— Peut-être plus tard je vous dirai, mon cher, que si je n'avais pas été là, dieu sait ce qui serait arrivé. Vous savez mon oncle avant-hier encore me promettait de ne pas oublier Boris. Mais il n'a pas eu le temps. J'espère, mon cher ami, que remplirez le désir de votre père.³

Пьер ҳеч нарсага тушунмасдан хижолат тортиб қизариб, княгиня Анна Михайловнага қаради. Анна Михайловна Пьер билан гаплашганидан сўнг Ростовларникига бориб ётди. Эртасига эрталаб Ростовларга ва бошқа ҳамма таниш-билишларига граф Безухов ўлимнинг тафсилотини гапириб берди. У графнинг қандай ўлганини ҳикоя қилиб, ўзининг ҳам шу хилда ўлишни орзу қилганлигини, графнинг сўнгги дамлари фақат кишининг юрагини эзишгина эмас, балки ибратбахш бўлганини, ота-боланинг қандай

¹ Юринг, мен сизни олиб кирай. Йиғлашга ҳаракат қилинг: ҳеч нарса кўз ёшидай кишининг юрагини бўшатмайди.

² Шундоқ, дўстим. Бу сизнинг учунгина эмас, ҳаммамиз учун ҳам жуда зўр қайғу. Худо сизга сабр беради, сиз ёшсиз, мана энди умид қиламанки, сиз бу молу дунёга эга бўласиз. Васиятномани ҳали ҳеч ким очиб кўргани йўқ. Мен сизни яхши биламан ва ишонаманки, бу нарса сизнинг бошингизни айлантириб қўймас. Бу сизнинг зиммангизга анча вазифалар юклайди. Мард бўлишингиз керак.

³ Мен ўша ерда бўлмаганимда, худо билади, нималар бўлмас эди, мен бунинг сизга кейин айтиб бераман. Биласизми, тоғам бундан уч кун бурун Борисга ҳам бирон нарса қолдиришни менга ваъда қилган эди, лекин бирдан аҳволи оғирлашиб, айта олмай қолди. Умид қиламанки, отангизнинг хоҳишини бажо келтирасиз, дўстим.

видолашганини йиғламасдан тилга олиб бўлмаслигини айтди: у, шу даҳшатли минутларда ота билан боланинг қайси бири ўзини яхши тутганлигини била олмапти: сўнгги минутда ҳаммани бир-бир эслаган, ўғлига одамнинг юрак-бағрини эзадиган сўзлар айтган отами ёки кўрган киши ачинадиган, гам-койишдан не аҳволда бўлса ҳам ўлим тўшагида ётган отасини хафа қилмаслик учун қайғусини яширишга ҳаракат қилган ўғлими. *C'est pénible, mais cela fait du bien; ça élève l'âme de voir des hommes, comme le vieux comte et son digne fils,*¹ — дерди Анна Михайловна. Княжна билан князь Василийнинг қилган ишлари тўғрисида ҳам гапирди-ю, лекин буни маъқулламасдан жуда эҳтиёт билан шивирлаб гапирди.

XXII

Князь Николай Андреевич Болконскийнинг Лисие Горигаги қўрғонида шу кунлари ёш князь Андрейнинг княгиня билан келишини кутишар эди: лекин бу кутиш кекса князнинг ҳовлисидаги кундалик ҳаёт тартибини сира бузмаган эди. Киборлар доирасида *le roi de Prusse*² деб лақаб қўйилган генерал-аншеф князь Николай Андреевич подшо Павел даврида қишлоққа бадарға қилингандан кейин, қизи княжна Марья ва унинг компаньонкаси *м-лле Bourienne*³ билан Лисие Горидан ҳеч қаёққа чиқмасдан истиқомат қилар эди. Гарчи янги подшо бўлса ҳам князь: «Менга ҳеч ким, ҳеч нарса керак эмас, агар мен бировга керак бўлсам, Москвадан Лисие Гори юз эллик чақирим йўл, ўзи келади», деб қишлоқдан чиқмас эди. У шундай дер эди: инсонда бўладиган нуқсонларнинг икки манбаи бор: бири — бекорчилик, бири — хурофот: инсонда икки фазилят бор: бири — фаолият, бири — ақл. У қизини тарбиялаш билан ўзи машгул бўлар ва унда икки асосий фазилятни ўстириш учун унга алгебра билан геометриядан дарс берар ва унинг бутун кунини турли машғулотларга тақсим қилар эди. Унинг кўзи ҳамма вақт гоҳ хотирот ёзиш, гоҳ олий математикадан масалалар ҳал қилиш, гоҳ дастгоҳда тамакидонлар яшаш, гоҳ боғида ишлаш ва мулкида ҳеч қачон тўхтамаган бинокорлик ишларини кузатиш билан машғул бўлар эди. Фаолият учун энг муҳим шарт — тар-

¹ Бу ҳол жуда оғир, лекин ибратли. граф билан унинг муносиб ўғлидек кишиларни кўрганинда, қалбнинг олижаноб ҳисларга тўлади.

² Пруссия қироли.

³ мамзель Бурьен.

тиб бўлганлиги учун тартиб ҳам унинг турмушида энг мунтазам даражага етказилган эди. Унинг овқатга чиқиши маълум шарту шароитда бўлиб, соатигина эмас, ҳатто минути ҳам муайян эди. У ўз атрофидаги одамлар, қизидан тортиб то хизматкоригача, ҳаммага берия ва доим қаттиққўл эди, шунинг учун гарчи кўнгли қаттиқ бўлмаса ҳам одамларда ўзига нисбатан шу қадар қўрқув ва эҳтиром ҳисси туғдирган эдики, энг шафқатсиз одамлар ҳам бунга осонликча эриша олмас эди. У гарча истеъфо берган генерал-аншеф бўлиб, давлат ишида ҳозир ҳеч қандай аҳамияти бўлмаса ҳам ўзи яшаб турган губерниядаги ҳар бир амалдор унинг ҳузурига келиши ва унинг архитектори, боғбонидек ёки қизи княжна Марьядек унинг муайян соатда баланд шифтли официантлар бўлмасига чиқишига мунтазир бўлиб ўтиришни ўзининг бурчи ҳисоблар эди. Кабинетнинг баланд эшиги очилиб, у па сепилиб ясама соч кийган, қўллари кичкина ва озғин, баъзан тумшайган вақтида маъноли ва чақнаб турадиган кўзларини беркитиб қўядиган оқиш қошлари осилган ўрта бўйли чол намоён бўлганда официантлар бўлмасида ўтирган ҳар бир кишини салобат босар эди.

Князь Андрей хотини билан келадиган куни княжна Марья эрталаб, одатдагича, машғулот соатида отасига салом бергани официантлар бўлмасига кирди-ю, юраги орзиқиб кетди ва ичида дуо ўқиди. У ҳар куни отасининг олдига киришда бугунги кўришиш беғурбат ўтишини тилаб дуо ўқир эди.

Официантлар бўлмасида ўтирган, у па қўйган кекса хизматкор оҳиста ўрнидан туриб секин: «Марҳамат», деди.

Ичкаридан дастгоҳнинг бир қиёмда ғириллаган товуши эшитилар эди. Княжна енгил ва равонгина очилган эшикдан юраги гуп-гуп уриб кирди-ю, эшик олдида тўхтади. Дастгоҳда ишлаб турган князь қайрилиб бир қаради-да, яна ишини қилаверди.

Қаттакон кабинет, афтидан, ҳамма вақт керак бўлиб турадиган турли-туман нарсалар билан тўла эди. Китоб билан планлар турган катта стол, калитлари қулфида турган ойнакли баланд китоб жавонлари, очиқ дафтарлар турган баланд, тикка туриб ёзиладиган стол, асбоб-ускуналар турган ва атрофига қириндилар сочилган ҳарротлик дастгоҳи — ҳаммаси чолнинг муттасил ҳар хил ишлар билан хийла дурустгина машғул бўлиб туришини кўрсатар эди. Нўғайча зардўзи этик кийган кичкина оёғининг ҳарака-

тига, ориқ ва томирлари бўртиб чиққан қўлларининг дастгоҳда маҳкам туришига қараганда чолнинг ҳали хийла бардам ва тетиклиги кўриниб турар эди. У дастгоҳни бир неча марта айлантирди-да, оёғини тепкидан олди, исканани артиб, дастгоҳга қоқилган чарм халтага солди ва стол ёнига келиб қизини чақирди. У ҳеч қачон болаларини чўқинтириб, дуо қилиб ўтирмас эди, шунинг учун қизига ҳали соқоли қирилмаган юзини тутди, унга бошдан-оёқ жиддий ва шу билан бирга меҳрибонлик билан синчиклаб қаради-да:

— Яхшимисан?.. Хўш, қани ўтир,— деди.

У ўз қўли билан ёзилган геометрия дафтарини олиб оёғи билан креслони сурди.

У дафтари тез-тез варақлаб, қаттиқ тирноғи билан бир параграфдан иккинчи параграфгача чизди-да:

— Эрталик сабоқ! — деди.

Княжна дафтарининг устига энгашди.

— Шошма, сенга хат бор,— деди-да, чол бирдан, стол устига қадалган халтачадан хотин кишининг қўли билан ёзилган конвертни олиб, столга ташлади.

Княжна хатни кўриб, қизариб кетди. У шошиб-пишиб хатни олди-ю, энгашиб кўз югуртирди.

— Элоизаданми? — деди князь ва ҳануз мустаҳкам бўлган сарғиш тишларини кўрсатиб иржайди.

— Ҳа, Жюлидан,— деди княжна, отасига ҳайиқиброқ қараб ва ҳайиқиброқ илжайиб.

— Яна иккита хатни сенга ўқимасдан бераману, учинчисини албатта ўқиб кўраман,— деди князь жиддийлик билан: — кўп беҳуда нарсалар ёзаётгандирсизлар, деб кўрқаман. Учинчисини албатта ўқийман.

Княжна яна ҳам қизариб, хатни отасига узатар экан:

— Мана буни ҳам ўқий қолинг, топ рёге¹,— деди.

— Учинчисини дедим-ку, учинчисини,— деб жеркиб берди князь ва хатни нари суриб, столга тирсагини қўйди-да, геометрия дафтарини олди.

Чол бир қўли билан қизи ўтирган креслонинг суянчигини ушлаб, унинг олдида турган дафтарга энгашди-да:

— Хўш, бекач,— деб гап бошлади. Княжна ўзига кўпдан маълум бўлган тамаки ҳиди ва қариларга хос ўткир ҳид ичида қолиб кетгандай бўлди.— Хўш, бекач, мана бу учбурчаклар ўхшаш учбурчаклар: мана, қара: *аъс* бурчаги...

Княжна яқинида ўтирган отасининг чақнаб турган

¹ дада.

кўзларига қўрқиб қарар, қизарар, отасидан шу қадар қўрқар эдики, унинг айтаётган гаплари нақадар очиқ ва равшан бўлмасин, қулоғига кирмаслиги кўриниб турар эди. Айб муаллимдами ё шогирддами, ишқилиб, ҳар куни шу нарса такрор бўлар эди: княжнанинг кўзлари тинади, ҳеч нарсани кўра олмайди ва эшита олмайди, фақат рўпарасида турган кекса отасининг озгин юзини кўради, унинг нафас олишини сезади ва ҳидини туяди, холос: фақатгина кабинетдан тезроқ чиқиб кетиб масалани ташқарида ўз фаҳми билан тушуниб олиш тўғрисидагина ўйларди. Чолнинг эса жони чиқар эди, у ўтирган креслони тарақлатиб гоҳ илгарига, гоҳ кейинга сурар, тутақишиб кетмаслик учун ўзини босишга уринар, лекин ҳамма вақт деярли тутатар, сўкинар ва баъзан дафтарни улоқтириб ташлар эди.

Княжна янгилишиб жавоб берди.

Князь дафтарни суриб ташлаб, жаҳл билан тескари ўгирилди экан:

— Сенинг миянг бор деб бўладими! — деб бақирди, лекин дарҳол ўрнидан туриб, нари-бери юрди-да, княжнанинг сочини силаб яна ўтирди.

У креслосини яқинроқ суриб яна тушунтира кетди.

— Ярамайди, княжна, ярамайди,— деди чол княжна олган сабоқ ёзилган дафтарни ёпиб чиқиб кетмоқчи бўлганда.— Математика буюк иш, бекачим. Мен сенинг биздаги бир хил эси паст ойим пошшоҳонлардай бўлишингни истамайман. Ҳаракатда баракат деган гап бор. Машаққат тортсанг муродга етасан. (У княжнанинг юзига секин уриб қўйди.) Бошинг беҳуда нарсалардан холи бўлади.

Княжна чиқиб кетмоқчи эди-ю, чол қўлини кўтариб уни тўхтатди-да, баланд столнинг устидан ҳали кесилмаган янги бир китобни олиб:

— Мана, Элиозанг сенга аллақандай «Қалиди асрор» юборибди. Диний китоб. Менинг ҳеч кимнинг эътиқоди билан ишим йўқ... Кўриб чиқдим. Ма. Бор энди, бор.

У княжнанинг елкасига қоқди-да, уни чиқариб эшикни беркитиб олди.

Княжна Марья ўз бўлмасига юзидан камдан-кам арийдиган ва хунук, дардчил юзини яна ҳам хунукроқ қилиб кўрсатадиган маъюс ҳамда қўрққан бир қиёфада қайтиб келди. Кичик-кичик суратлар қўйилган, китоб ва дафтарлар уйилиб ётган ёзув столи ёнига қадар бетартиб эди. У геометрия дафтарини қўйиб, конвертни сабрсизлик билан очди. Хат унинг болаликдан энг яқин дугонаси бўл-

ган, она-бола Ростоваларнинг именинасига борган Жюли Карагинадан эди.

Жюли бундай деб ёзган эди:

«Chère et excellente amie, quelle chose terrible et effrayante que l'absence! J'ai beau me dire que la moitié de mon bonheur est en vous, que malgré la distance qui nous sépare, nos coeurs sont unis par des liens indissolubles; le mien se évolve contre la destinée, et je ne puis, malgré les plaisirs et les distractions qui m'entourent, vaincre une certaine tristesse caché que je ressens au fond du coeur depuis notre séparation. Pourquoi ne sommes-nous pas réunies, comme cet été dans votre grand cabinet sur le canapé bleu, le canapé á confidences? Pourquoi ne puis-je, comme il y a trois moi, puiser de nouvelles forces morales dans votre regard si doux, si calme et si pénétrant, regard que j'aimais tant et que je crois voir devant moi quand je vous écris».¹

Княжна Марья хатни шу ергача ўқиди-ю, уф тортиб ўнг томонида турган катта ойнага қаради. Ойнада хунуккина ва заиф қоматини, озгин юзини кўрди. Ҳамма вақт маҳзун бўлган кўзлари ҳозир ойнадаги аксига айниқса ғамгин боқар эди. Княжна «Бу қиз тилёғламалик қиляпти», деб ўйлади ва ойнадан ўгирилиб хатни ўқишда давом этди. Бироқ Жюли тилёғламалик қилгани йўқ эди: ҳақиқатан княжнанинг кўзлари шахло ва нурли бўлиб (у кўзларидан иссиқ нур баъзан барқ уриб чиққандай кўринар эди), шу қадар чиройли эдики, юзининг хунуклигига қарамасдан, бу кўзлар кишининг диққатини тортар эди. Лекин княжна кўзларининг жозибали эканини ҳеч қачон кўрмаган, чунки бу кўзлар ўзи тўғрисида ўйламаган чоғларидагина жозибали бўлар эди. Ойнага қарагани замон унинг ҳам юзи ҳамма ойнага қараган одамларнинг юзидай зўр-зўраки, ғайритабиий, хунук бир ҳолатга кирар эди. Княжна ўқишда давом этди:

¹ Азиз ва бебаҳо дўстим, жудолик нақадар оғир ва ёмон нарса. Ўзимга ҳарчанд жоним ва бахтимнинг ярми сиз, орамиз узоқ бўлса ҳам, кўнглимиз риштаси пайваста деб тасалли берсам ҳам бу кўнгли тақдирга қарши исён қилади, кўнглимни хуш қиладиган ва мени ову-тадиган нарсалар кўп бўлса ҳам айрилишганимиздан бери кўнглимда бўлган пинҳоний ғуссани сира енга олмайман. Нега ўтган ёздаги сингари бирга эмасмиз-а! Сизнинг катта кабинетингизда кўк диван, «сир айтиш» диванида ўтирганимиз қандай яхши эди. Нега мен бундан уч ой бунингидай сизнинг ювош, осуда, ўткир, ўзим яхши кўрадиған ва шу сатрларни ёзаётганимда ҳам кўз олдимдан кетмаган қарашларингиздан яна маънавий қувват ололмайман?

«Tout Moscou ne parle que guerre. L'un de mes deux frères est déjà à l'étranger, l'autre est avec la garde qui se met en marche vers la frontière. Notre cher empereur a quitté Pétersbourg et, à ce qu'on prétend, compte lui-même exposer sa précieuse existence aux chances de la guerre. Dieu veuille que le monstre corsicain, qui détruit le repos de l'Europe, soit terrassé par l'ange que le tout-puissant, dans sa miséricorde, nous a donné pour souverain. Sans parler de mes frères, cette guerre m'a privée d'une relation des plus chères à mon coeur. Je parle du jeune Nicolas Rostoff qui avec son enthousiasme n'a pu supporter l'inaction et a quitté l'université pour aller s'enrôler dans l'armée. Eh bien, chère Marie, je vous avouerai, que, malgré son extrême jeunesse, son départ pour l'armée a été un grand chagrin pour moi. Le jeune homme, dont je vous parlais cet été, a tant de noblesse, de véritable jeunesse qu'on rencontre si rarement dans le siècle où nous vivons parmi nos vieillards de vingt ans Il a surtout tant de franchise et de coeur. Il est tellement pur et poétique, que mes relations avec lui, quelque passagères qu'elles fussent, ont été l'une des plus douces jouissances de mon pauvre coeur, qui a déjà tant souffert. Je vous raconterai un jour nos adieux et tout ce qui s'est dit en partant. Tout cela est encore trop frais. Ah! chère amie, vous êtes heureuse de ne pas connaître ces jouissances et ces peines si poignantes. Vous êtes heureuse, puisque les dernières — sont ordinairement les plus fortes! Je sais fort bien que le comte Nicolas est trop jeune pour pouvoir jamais devenir pour moi quelque chose de plus qu'un ami, mais cette douce amitié, ces relations si poétiques et si pures ont été un besoin pour mon coeur. Mais n'en parlons plus. La grande nouvelle du jour qui occupe tout Moscou est la mort du vieux comte Bézoukhov et son héritage. Figurez-vous que les trois princesses n'ont reçu que très peu de chose, le prince Basile rien, est que c'est M. Pierre qui a tout hérité, et qui par-dessus le marché a été reconnu pour fils légitime, par conséquent comte Bézoukhov et possesseur de la plus belle fortune de la Russie. On prétend que le prince Basile a joué un très vilain rôle dans toute cette histoire et qu'il est reparti tout penaud pour Pétersbourg.

Je vous avoue que je comprends très peu toutes ces affaires de legs et de testament; ce que je sais, c'est que depuis que le jeune homme que nous connaissions tous sous le nom de M. Pierre tout court est devenu comte Безухов et pro-

fesseur de l'une des plus grandes fortunes de la Russie. Je m'amuse fort à observer le changement de ton et des manières des mamans accablées de filles à marier et des demoiselles elles-mêmes à l'égard de cet individu qui, par parenthèse, m'a paru toujours être un pauvre sire. Comme on s'amuse depuis deux ans à me donner des promesses que je ne connais pas le plus souvent, la chronique matrimoniale de Moscou me fait comtesse Безухова. Mais vous sentez bien que ne me soucie nullement de le devenir. A propos de mariage, savez-vous que tout dernièrement la tante en général Анна Михайловна m'a confié sous le sceau du plus grand secret un projet de mariage pour vous. Ce n'est ni plus ni moins que le fils du prince Basile, Anatole, qu'on voudrait ranger en le mariant à une personne riche et distinguée, et c'est sur vous qu'est tombé le choix des parents. Je ne sais comment vous envisagerez la chose, mais j'ai cru de mon devoir de vous en avertir. On le dit très beau et très mauvais sujet; c'est tout ce que j'ai pu savoir sur son compte.

«Mais assez de bavardage comme cela. Je finis mon second feuillet, et maman me fait chercher pour aller dîner les Apraksines. Lisez le livre mystique que je vous envoie et qui fait fureur chez nous. Quoiqu'il y ait des choses dans ce livre difficiles à atteindre avec la faible conception humaine, c'est un livre admirable dont la lecture calme et élève l'âme. Adieu. Mes respects à monsieur votre père et mes compliments à m—elle Bourienne. Je vous embrasse comme je vous aime.

Julie.

P. S. Donnez-moi des nouvelles de votre frère et de sa charmante petite femme.»¹

Княжна ўйланиб туриб, кулимсиради (шу билан бирга, чиройли кўзлари нур сочиб ҳусн берган юзи буткул ўзгарилиб кетди) ва бирдан ўрнидан турди-ю, салмоқли қадам ташлаб, стол ёнига келди. Қоғоз олиб тез-тез ёза бошлади. Хатга шундай жавоб берди:

¹ Бутун Москва нукул уруш тўғрисида гапирди. Иккала акамдан бири аллақачон чет элда, иккинчиси эса чегарага йўл олган гвардияда. Меҳрибон шаҳаншоҳимиз Петербургни ташлаб, одамларнинг айтишига қараганда, азиз жонларини уруш тасодифларига дучор қилмоқчи эмишлар. Илоҳим, худойи таолонинг марҳамати билан бизга ҳукмдор бўлган фариштамиз Европани алғов-далғов қилган корсикалик ўша давни ер билан яқсон қилсин. Бу уруш мени акаларимдан ташқари,

«Chère et excellente amie. Votre lettre du 13 m'a causé une grande joie. Vous m'aimez donc toujours, ma poétique Julie. L'absence dont vous dites tant de mal, n'adonc eu son influence habituelle sur vous. Vous vous plaignez de l'absence — que devrai — je dire moi si j'osais me plaindre, privée de tous ceux qui me sont chers? Ah! si nous n'avions pas la religion pour nous consoler, la vie serait bien triste. Pourquoi me supposez vous un regard sévère quand vous me parlez de votre affection pour le jeune homme? Sous ce rapport je ne suis rigide que pour moi. Je comprends ces sentiments chez les autres et si je ne puis approuver ne les ayant jamais ressentis, je ne les condamne pas. Il me paraît seuzetment que l'amour chrétien, l'amour du prochain, l'amour pour ses ennemis est plus méritoire, plus doux et plus beau, que ne le sont les sentiments que peuvent inspirer les beaux yeux d'un jeune homme à une jeune fille poétique et aimante comme vous.

La nouvelle de la mort du comte nous est parvenue avant votre lettre, et mon père en a été très affecté. Il dit que c'était l'avant — dernier représentant du grand siècle, et qu'à

жонажон бир дўстимдан ҳам айирди. Мен ёш Николай Ростовни айтаётиман, бу ғайратли йигит ғайратига чидай олмай университетни ташлаб, армияга кетди. Ростини айтсам, азизим Марья, гарчи Ростов жуда ёш бўлса ҳам унинг армияга кетиши мени зўр қайғуга солди. Утган йил сизга айтганим бу ёш йигит шу қадар олижаноб, шу қадар қувноқки, асримиздаги йигирма яшар чоллар орасида бундай йигит жуда камдан-кам учрайди. У ниҳоятда очиқ, чинакам калб эгаси. Унинг қалби шу қадар соф ва гўзал ҳисларга тўлаки, мен уни кўп кўрмаган бўлсам ҳам у ҳалитдан шунча жафо чеккан шўрлик юрагининг зўр қувончларидан бири бўлиб қолган эди. Вақти келганда мен сизга қандай хайрлашганимизни, хайрлашганда бир-биримизга нималар деганимизни айтиб бераман, ўша кун ҳануз кўз слдимда... Оҳ! Азиз дўстим, жонга ўт ёқадиган бу лаззатларни, юракни ўртайдиган бу кулфатларни бошдан кечирмабсиз—сиз бахтлисиз. Сиз бахтлисиз, чунки ҳамма вақт кулфат лаззатидан кўра кучлироқ бўлади. Граф Николай билан орамизда фақат дўстликдан бошқа бирон нарса бўлиши учун унинг ҳали жуда ёш эканлигини яхши биламан. Лекин бу лаззатбахш дўстлик, бу қадар гўзал ва бу қадар самимий муносабатлар қалбимнинг матлаби эди. Хайр, бу гапни бас қилай.

Ҳозир бутун Москвада шов-шув бўлган энг муҳим янгилик—кекса граф Безуховнинг вафоти-ю, ундан қолган мерос. Буни қарангки, уч княжнага арзмаган нарса тегипти-ю, князь Василийга ҳеч нарса тегмапти. Пьер эса ҳамма нарсага ворис бўлиб, бунинг устига, графнинг қонуний ўғли, яъни граф Безухов деб эътироф қилиниб, Россиядаги энг катта бойликнинг эгаси бўлиб ўтирибди. Одамларнинг айтишига қараганда, князь Василий бу ишларда жуда ҳам қабиҳ роль ўйнапти ва Петербургга юзи шувут бўлиб жўнаб кетипти. Ростини

présent c'est son tour; mais qu'il fera son possible pour que son tour vienne le plus tard possible. Que dieu nous garde de ce terrible malheur! Je ne puis partager votre opinion sur Pierre que j'ai connu enfant. Il me paraissait toujours avoïrs un coeur excellent, et c'est la qualité que j'estime le plus dans les gens. Quant á son héritage et au rôle qu'y a joué le prince Basile, c'est bien triste pous tous les deux. Ah! chère amie, la parole de notre divin sauveur qu'il est plus aïsé á un chameau de passer par le trou d'une aiguille, qu'il ne l'est á un riche d'entrer dans le royaume de dieu, cette parole est terriblement vraie; je plains le prince Basile et je regrette encore davantage Pierre. Si jeune et accablé de cette richesse, que de tentations n'aura-t-il pas á subir! Si on me demandait ce que je désirerais le plus au monde, ce serait d'être plus pauvre que le plus pauvre des mendiants. Mille grâces, chère amie, pour l'ouvrage que vous m'envoyez, et qui fait si grande fureur chez vous. Cependant, puisque vous me dites qu'au milieu de plusieurs

айтсам, мен бунақа васиятнома ишларига унча тушуна олмайман: фақат шунн биламанки, ўша бизлар шунчаки, Пьер деб билган ёш йигит граф Безухов бўлиб, Россиядаги энг яхши мулклардан бирига эга бўлганидан буён бўйи етган қизи бор оналарнинг унинг тўғрисидаги гаплари ва бу қизларнинг (қулоғингизга айтай) мен ҳеч қачон назару писанд қилмаган бу жанобга муносабатлари ўзгариб қолди, шунга завқ қилиб ўтирибман. Икки йилдан бери ҳамма менга куёв топиш билан овора бўлиб юрган эди (бу куёвларнинг кўпини мен билмайман), энди Москвада келин-куёв тўғрисидаги мишмишлар мени графиня Безухова қилиб қўйди. Лекин ўзингиз биласиз, менинг бунга ҳеч хоҳишим йўқ. Ҳа, айтгандай, куёв тўғрисида хабарингиз борми, яқинда ҳамма мизнинг холамиз Анна Михайловна сизни куёвга беришмоқчи эканликларини менга қаттиқ сир тутиб айтди. Биласизми, куёв князь Василийнинг ўғли Анатоль эмиш, ота-онаси уни қаторга киргизмоқчи бўлиб, бой ва аслзода қизга уйлантирмоқчи экан. Келинлика ота-онаси сизни муносиб кўришипти. Бу ишга сиз қандай қарашингизни билмайману лекин бундан сизни хабардор қилиб қўйишни ўзимнинг бурчим деб билдим. Одамларнинг айтишига қараганда, бу йигит жуда чиройли, лекин кўп бебош эмиш. Унинг тўғрисида билганим шу.

Хайр, шунча эзмалик ҳам етар. Иккинчи саҳифа ҳам тўлди. Апраксинларникига зиёфатга борамиз, деб онам чақиртириптилар.

Сизга мистикадан бир китоб юбораётиман, ўқинг. Бу китоб бизларга жуда маъқул бўлди. Бунда гарчи инсоннинг ожиз ақли осонлик билан етмайдиган жойлари бўлса ҳам, ҳар қалай, жуда яхши китоб. Бу китобни ўқиганда кишининг қалби таскин топади ва юксак ҳисларга тўлади. Хайр. Қиблагоҳингиз ва мамзель Бурьенга саломимни етказинг. Чин кўнглимдан сизни қучоқлаб қоламан.

Жюли.

P.S. Акангиз ва унинг гўзал хотини тўғрисида ёзинг.

bonnes choses il y en a d'autres que la faible conception humaine ne peut atteindre, il me paraît assez inutile de s'occuper d'une lecture inintelligible; qui par là même, ne pourrait être d'aucun fruit. Je n'ai jamais pu comprendre la passion qu'ont certaines personnes de s'embrouiller l'entendement, en s'attachant à des livres mystiques, qui n'élèvent que des doutes leurs esprits, exaltent leur imagination et leur donnent un caractère d'exagération tout-à fait contraire à la simplicité chrétienne. Lisons les apôtres et l'Évangile. Ne cherchons pas à pénétrer ce que ceux-là renferment de mystérieux, car, comment oserions-nous, misérables pécheurs que nous sommes, prétendre à nous initier dans les secrets terribles et sacrés de la providence, et que nous portons cette dépouille charnelle, qui élève entre nous et l'éternel un voile impénétrable? Bornons — nous donc à étudier les principes sublimes que notre divin sauveur nous a laissés pour notre conduite ici — bas; cherchons à nous y conformer et à les suivre, persuadons-nous que moins nous donnons d'essor à notre faible esprit humain et plus il est agréable à dieu, qui rejette toute science ne venant pas de lui; que moins nous cherchons à approfondir ce qu'il lui a plu de dérober nous en accordera à notre connaissance, et plutôt il nous en accordera la découverte par son divin esprit.

Mon père ne m'a pas parlé du prétendant, mais il m'a dit seulement qu'il a reçu une lettre et attendait une visite du prince Basile Pour ce qui est du projet de mariage qui me regarde, je vous dirai, chère et excellente amie, que le mariage, selon moi, est une institution divine à laquelle il faut se conformer. Quelque pénible que cela soit pour moi, si le tout — puissant m'impose jamais les devoirs d'épouse et de mère, je tâcherai de les remplir aussi fidèlement que je le pourrai, sans m'inquiéter de l'examen de mes sentiments à l'égard de celui qu'il me donnera pour époux.

J'ai reçu une lettre de mon frère qui m'annonce son arrivée à avec sa femme. Ce sera une joie de courte durée, puisqu'il nous quitte pour prendre part à cette malheureuse guerre, à laquelle nous sommes entraînés dieu sait comment et pourquoi. Non seulement chez vous, au centre des affaires et du monde on ne parle que de guerre, mais ici, au milieu de ces travaux champêtres et de ce calme de la nature que les citadins se représentent ordinairement à la campagne, les bruits de la guerre se font entendre et sentir péniblement.

Mon père ne parle que marche et contremarche, choses auxquelles je ne comprends rien; et avant — hier en faisant ma promenade habituelle dans la rue du village, je fus témoin d'une scène déchirante... C'était un convoi des recrues enrôlés chez nous et expédié pour l'armée... Il fallait voir l'état dans lequel se trouvaient les mères, les femmes, les enfants des hommes qui portaient et entendre les sanglots des uns et des autres! On dirait que l'humanité a oublié les lois de son divin sauveur qui prêchait l'amour et le pardon des offenses, et qu'elle fait consister son plus grand mérite dans l'art de s'entretuer.

Adieu, chère et bonne amie, que notre divin sauveur et sa très sainte mère vous aient en leur sainte et puissante garde.

M a r i e.¹

¹ Азиз ва бебаҳо дўстим. Сизнинг 13—да ёзган хатингизни олиб, ниҳоятда хурсанд бўлдим. Сиз мени ҳануз яхши кўрар экансиз, гўзалим Жюли. Демак, сиз бу қадар ёмонлаган жудолик сизга одатдагича таъсир қилмаптики, мени унутмасиз. Жудоликдан сиз шикоят қилсангиз, энг яқин ёру дўстларимдан айрилган мен нима десам бўлади? Оҳ, бизга дин тассали бўлмаса, умримиз қайғуда ўтар экан. Нега ўзингизга ёққан йигит тўғрисида гапирганингизда мени бу ҳисларга бегона деб ўйлайсиз? Мен фақат ўзимга қолгандагина бу ҳисларга бегонаман. Мен бошқаларда бўлган бу ҳисларни фаҳмлайман, ҳеч қачон бошдан кечирмаганим учун маъқуллай олмасам ҳам уларни сира айб ҳисобламайман. Лекин, менингча, христианнинг ўз яқинига бўлган муҳабати, душманига бўлган муҳабати йигитнинг ажойиб кўзлари сиздай гўзал ва севгувчи қизларда пайдо қиладиган ҳислардан афзалроқ, қувончлироқ ва яхшироқ деб биламан.

Граф Безухов ўлганлиги хабари бизга сизнинг хатингиздан илгарироқ етиб келди, отамга жуда таъсир қилди. У киши: «Граф буюк асримизнинг сўнгги икки намояндасидан бири эди, энди менинг навбатим, лекин мен бу навбатнинг мумкин қадар кечроқ келишига қўлимдан келгунча ҳаракат қиларман», — деди. Бу кундан худойимнинг ўзи сақласин.

Мен сизнинг Пьер тўғрисидаги фикрингизга қўшила олмайман. Мен уни болалигидан биламан. Менга бу ҳамма вақт софдил кўринар эди, бу эса одамлардаги мен яхши кўрадиган хислатлардан биридир. Унга теккан мерос ва бу ишда князь Василийнинг қилмиши тўғрисида келганда, бу нарса, менимча, ҳар иккиси учун ҳам яхши бўлмапти. Оҳ, азиз дўстим, нажоткоримизнинг гапи ҳақ гап: «Бойларнинг жаннатга киришидан кўра туянинг игна тешигидан ўтиши осонроқ». Мен князь Василийга ва ундан ҳам кўра, Пьерга ачинаман. Шундай ёш боши билан шу қадар катта бойлик юкини елкасига ортиб ўтирса, ҳали қанча оғирликларни бошидан кечирishi керак бўлади. Агар мендан биров «дунёда энг катта орзунг нима», деб сўраса, мен «қашшоқларнинг қашшоғи бўлиш», деб жавоб берар эдим. Сизларда бу қадар шов-шувга сабаб бўлган китобни юборганингиз учун кўпдан-кўп миннатдорман, азиз дўстим. Ҳа айтган—

Княжна хатни ёзиб бўлиб, ўйланиб, хафа ва тунд кайфиятда ўтирган эдики, m—le Bourienne енгил-елпи, қувноқ ўзидан мамнун бир қиёфада кириб, табассум қилган ҳолда ёқимли ва қўнғироқдай товуш билан, р ҳарфига тили келишмай, бидирлаб: — Ah, vous expédiez le courrier, princesse,

дай, сиз бу китобда кўп яхши гаплар билан бирга, инсоннинг ожиз ақли осонликча етмайдиган жойлари ҳам бор, дебсиз, модомики, осонликча тушуниб бўлмас экан, уни ўқишнинг ҳам фойдаси йўқ. Мен ҳеч тушуна олмайман, нега баъзи одамлар дилларида шубҳа туғдирган, хаёлларни паришон қиладиган ва ўзларига христианлик хокисорлигига мутлақо зид руҳ берадиган мистика китобларига берилиб, фикрларини чувалаштиришни яхши кўрадилар? Яхшиси, апостоллар билан инжилни ўқийлик. Бу китоблардаги сирри асорнинг тагига етгани уринмаслигимиз керак, чунки биз ожиз-осий бандалар, модомики, жонимиз бизни абадиётдан қалин парда бўлиб ажратиб гурган жисмимизда бўлар экан, ҳикмати илоҳийнинг зўр ва муқаддас сирларини қандоқ қилиб биламиз? Яхшиси, нажоткоримиз бизга бу дунёда амал қилиш учун қолдириб кетган буюк қонун-қондаларини ўрганиш билан қаноат қилайлик, шуларга риоя қилишга тиришайлик ва шунга ишонишга ҳаракат қилайлик: биз ақлимизга қанча камроқ эрк берсак, худога шунча хуш келади, чунки худо ўзи буюрмаган ҳар қандай билимини рад қилади: биздан яширинишни лозим кўрган нарсаларга қанча кам ақл югуртирсак, худо ўз инояти билан бизни бу асордан тезроқ воқиф қилади.

Отам куёв тўғрисида менга ҳеч нарса деганлари йўқ, фақат князь Василийдан хат олганликларини ва унинг келишини айтдилар. Менинг эрга тегишим тўғрисида эса, азиз ва қимматли дўстим, шунга айтиш керак, никоҳ худо буюрган бир иш ва бундан бўйин товлаб бўлмайди. Менинг учун қанчалик қийин бўлмасин, худойи таоло зиммамга хотинлик ва оналик бурчини юклаган экан, худонинг хоҳиши билан менга жуфт бўлган кишига кўнглим қандай эканлиги билан ишим бўлмай, бу бурчини кўнлимдан келгунча садоқат билан адо этишга ҳаракат қиламан.

Акамдан хат олдим, у хотини билан Лисне Горига келар эмиш. Бу хурсандчилигимиз узоққа бормас, чунки акам бизни ташлаб урушга кетади (билмадим, бу зор қолгур урушга бизни ким аралаштирди-ю, нима учун аралаштирди). Фақат сизларнинг шаҳарларингизда иш ва киборлар марказидагина эмас, бу ерда, дала ишлари ва одатдаги шаҳарликлар тасаввур қиладиган қишлоқ сукунати қўйнида ҳам уруш овозаси эшитилиб, одамларни ташвишга солиб турипти. Отам нуқул аллақандай ҳарбий юришлар ва доvon ошишлар тўғрисида гапирадилар, мен ҳеч тушунмайман. Ўтган куни одатдагича қишлоғимизнинг кўчаларига айлангани чиққан эдим, одамнинг юрак-бағрини эзиб юборадиган ҳодисага дуч келдим. Аскарликка олинган бир тўда кишиларни армияга жўнатишгаётган экан. Уларнинг оналари, хотинлари ва болаларининг аҳволини кўрсангиз, кетаётган ва кузатаётганларнинг доду фарёдини эшитсангиз, инсоният бизни муҳаббат қўйишга ва кек сақламасликка ўргатган нажоткоримизнинг қонунларини унутибди ва бир-бирини ўлдириш санъатини ўзига асосий фазилат қилиб олипти, деб ўйлар эдингиз.

Хайр, азиз ва меҳрибон дўстим. Сизни худойи таоло ўз паноҳида сақласин.

Мария.

moi j'ai déjà expédié le mien. J'ai écrit à ma pauvre mère,¹— деди ва қийшанглаб, сузилиб, товушини пасайтириброқ илова қилди.

— Princesse, il faut que je vous prévienne,— le prince a eu une altercation,— altercation,— une altercation avec Nichel Ivanoff. Il est de très mauvaise humeur, très morose. Soyez prévenue, vous savez...²

— Ah! chère amie,— je vous ai priée de ne jamais me prévenir de l'Humeur dans laquelle se trouve mon père. Je ne me permets pas de le juger, et je ne voudrais pas que les autres le fassent.³ — деб жавоб берди княжна Марья.

Княжна соатига қаради-да, клавиборд чалиши керак бўлган вақтдан беш минут ўтганлигини кўриб, худди қўрқиб кетгандай, истироҳат бўлмасига кириб кетди. Жорий қилинган тартибга кўра, соат ўн икки билан икки орасида князь дам олар, княжна эса клавиборд чалар эди.

XXIII

Мўйсафид камердинер каттакон кабинетда истироҳат қилиб ётган князнинг хуррагига қулоқ солиб, мудраб ўтирар эди. Ҳовлининг нариги бурчидан, берк эшикларнинг орқасидан Дюссек сонатасининг йигирмалаб қайтарилаётган қийин пассажлари эшитилиб турар эди.

Шу чор эшик олдига карета билан бричка келиб тўхтади-да, каретадан князь Андрей тушиб, кичкинагина хотинини ундан тушириб, олдинга ўтқизди. Ясама соч қўйган мўйсафид Тихон официантлар бўлмасининг эшигидан бошини чиқариб қаради-да, князнинг ухлаб ётганлигини секингина айтиб, дарров эшикни ёпди. Тихон, на ўғлининг келиши ва на бошқа ҳеч қандай фавқулодда ҳодиса князь жорий қилган кундалик тартибни бузмаслиги керак эканлигини билар эди. Буни князь Андрей ҳам, афтидан, Тихондек яхши билса керак. У худди «мен кўрганимдан буён отамнинг одати ўзгариптими-йўқми», дегандай соатига қаради-да, ўзгармаганига ишонч ҳосил қилганидан кейин хотинига мурожаат қилди.

¹ Вой, сиз хатингизни энди юбораётибсизми? Мен аллақачон юбордим. Мен онам бечорага хат ёздим.

² Княжна, мен сизни огоҳлантириб қўяй, Михаил Ивоновични князь сўкиб бердилар. Бугун феъли айниган, қовоғидан қор ёғади. Эҳтиёт бўлинг, биласизми...

³ Оҳ, азиз дўстим. Отам тўғрисида бундай гапларни менга ҳеч гапирманг, деган эдим-ку. Мен у кишига тил теккизмайман ва бошқаларнинг ҳам тил теккизишини истамайман.

— Йигирма минутдан кейин туради. Юр, княжна Марьянинг олдига кирайлик, — деди.

Кичкина княгиня кейинги кунларда семириб кетган бўлса ҳам кўзлари билан майин қора тук босган қисқа ва хандон лаблари гапирганида ҳамон илгаригидай чиройли кўтарилар эди.

У теварак-атрофга қараб, худди бал эгасига таҳсин айтаётгандай эрига:

— Mais c'est un palais. Allons, vite, vite!..¹—деди-да, Тихонга, эрига ва кузатиб бораётган официантга қараб табассум қилди:

— C'est Marie qui s'exerce? Allons doucement, il faut la surprendre.²

Князь Андрей унинг кетидан одоб билан ва хомушгина борар эди.

У ўтиб бораётганида қўлини ўпган мўйсафидга қараб:

— Қарибсан, Тихон, — деди.

Клавикорд товуши эшитилаётган уйнинг кираверишида ён томондаги эшикдан оч сариқ сочли чиройликкина бир француз аёл чиқди. М—lle Bourienne хурсандликдан ўзини тамом йўқотиб қўйгандай кўринар эди.

— Ah, quel bonheur pour la princesse, — деди. — Enfin! Il faut que je la prévienne.³

— Non, non, de grâce... Vous êtes m—lle Bourienne, je vous connais déjà par l'amitié que vous porte ma belle-soeur, — деди княгиня француз аёл билан ўпишиб. — Elle ne nous attend pas.⁴

Улар қайта-қайта пассаж товуши эшитилаётган истироҳат бўлмасининг эшиги олдига келишди. Князь Андрей худди кўнгилсиз бир нарса кутгандай, тўхтаб афтини буриштирди.

Княгиня ичкарига кирди. Пассаж чала қолди; қич-қириқ, княжна Марьянинг оғир қадам ташлаши ва ўпишган товушлар эшитилди. Князь Андрей кирганда янгасини тўйидагина кўрган княжна у билан қучоқлашиб, бир-бирини юз-кўзидан ўпишмоқда эди. М—lle Bourienne қўлини юрагига қўйиб, маъсум бир табассум билан буларнинг

¹ Сарой-а, сарой. Қани тезроқ, тезроқ!..

² Марья машқ қилаётгитими? Секин, унга билдирмасдан кирамиз.

³ Вой, княжна хўп суюнади-да. Келар экансизлар-а. Княжнага хабар беришим керак экан.

⁴ Йўқ, йўқ, қўйинг... Сиз мамзель Бурьен; биламан қайсинглимининг ўртоғи бўласиз. Княжна бизни кутмаган экан-да.

ёнида турар, афтидан, ҳозир кулиб юборишга нақадар тайёр бўлса, йиғлашга ҳам шу қадар тайёрдай кўринар эди. Князь Андрей елкасини қисди-да, худди бузиб чалинаётган куйни эшитиб ижирганган музика ҳаваскоридай, афтини буриштирди. Иккала аёл бир-бирини қўйиб юборди, кейин худди кечикишдан қўрққандай бирдан бир-бирини қучоқлаб яна ўпиша бошлади, яна қўйиб, яна ўпишди ва князь Андрей ҳеч кутмаган бир вақтда иккови ҳам йиғлаб юборди-да, қайтадан ўпиша кетди... M—lle Bourienne ҳам йиғлади. Князь Андрей, афтидан, ўнғайсизланар эди: лекин иккала аёлга бу йиғи жуда табиий кўринар ва бу кўришув бошқача бўлишини улар ҳеч тасаввур ҳам қилишмас эди.

— Ah! chère!.. Ah! Marie!..— деб иккови барабар кулишди.— J'ai rêvé cette nuit... Vous ne nous attendiez donc pas?.. Ah Marie, vous avez maigri!..—Et vous avez repris¹...

— J'ai tout de suite reconnu madame la princesse.²— деди Бурьен ҳам сўз қотиб.

— Et moi qui ne me doutais pas!..— деди княжна Марья.— Ah, André, je ne vous voyais pas.³

Князь Андрей синглиси билан қўл ўпишиб кўришар экан, унга ҳали ҳам илгаригидай pleurnicheuse⁴ сан-а, деди. Княжна Марья акасига ўгирилди ва шу пайтда жуда чиройли бўлган шахло ва нур сочиб турган кўзлари жиққа ёшга тўлиб, князь Андрейга меҳру муҳаббат ва ҳалимлиқ билан тикилиб қолди.

Княгиня тинмасдан гапирар эди. Унинг майин қора тук босган қисқа юқори лаби дам-бадам, қип-қизил остки лабининг у ер-бу ерига тегар ва яна юзида табассум пайдо бўлиб, тишлари ярқирар ва кўзлари порлар эди. Княгиня Спасская гора деган жойда бир ҳодиса юз берганини ва оғироёқли бўлгани учун шунда жуда қўрққанини айтиб берди ва шундан кейинноқ ҳамма кийимларини Петербургда қолдирганини, энди бу ерда нима кийишини билмаганини, Андрей буткул ўзгариб кетганлигини, Китти Одинцова бир чолга текканлигини, княжна Марьяга pour tout de don⁵ куёв топилганлиги ва бу ҳақда кейин гаплашмоқчи эканлигини

¹ Вой, азизим... Вой. Марья! Мен сизни туш кўрдим; Бизни кутмаган экансиз-да. Вой, Марья, озиб қолибсиз. Сиз семириб кетибсиз.

² Мен княгиняни дарров танидим,

³ Менинг хаёлимга ҳам келмаган эдики!.. Вой, Андрей, сени кўрмабман.

⁴ Йиғлоқи

⁵ жуда муносиб

айтди. Княжна Марья индамай ҳамон акасига қараб турар ва унинг чиройли кўзларида ҳам меҳру муҳаббат, ҳам маъюслик аломати кўринар эди, Унинг қулоғига янгасининг гапи кирмаётганлиги, ўз ўйи билан машғул эканлиги кўриниб турар эди. Княгиня Петербургдаги сўнги сайил тўғрисида гапирётган пайтда княжна акасига қараб бир хўрсинди-да:

— André урушга кетишинг аниқми? — деди.

Lise ҳам хўрсинди.

— Ҳатто эртага кетмоқчиман,— деди князь Андрей.

— Il m'abandonne ici, et dieu sait pourquoi, quand il aurait pu avoir de l'avancement...¹

Княжна унинг галига қулоқ солмасдан ўз ўйи билан янгасига қараб суйкумли кўзи билан унинг қорнига ишора қилди-да:

— Шунақами? — деди.

Княгинянинг чеҳраси ўзгарди. Уф тортди.

— Ҳа, шунақага ўхшайди,— деди княгиня.— Оҳ. Жуда кўрқаман...

Лизанинг устки лаби ёпилди. У юзини қайнсинглисининг юзига яқин келтирди-да, тўсатдан йиғлаб юборди.

— Чарчаган, дам олсин,— деди князь Андрей афтини буриштириб.— Шундоқ эмасми, Лиза! Бор, уйингга олиб кир, мен отамнинг олдига кираман. Отам қалай, ҳали ҳам илгаригидайми?

— Ҳа, илгаригидай: билмадим, сенга қанақа кўринар экан,— деди княжна хурсандлик билан.

— Ҳамон ўша муайян соатлар, хиёбонларга чиқиб айланиш, дастгоҳ — шуларми? — деди князь Андрей хиёл табассум қилиб, бу табассум отасини қанчалик яхши кўрса ва ҳурмат қилса ҳам унинг камчиликларини билганлигини кўрсатар эди.

— Ҳа, ўша муайян соатлар, дастгоҳ, бунинг устига, яна математика-ю, менинг геометрия дарсим,— деб хурсандлик билан жавоб берди княжна Марья, худди унинг геометриядан дарс олиш ҳаётининг энг қувончли таассуротларидан бири бўлгандай.

Йигирма минут ўтиб, кекса князнинг уйқудан турадиган вақти бўлганда, Тихон келиб, князь Андрейни отасининг олдига чақирди. Чол, ўғли келиши муносабати билан

¹ Мени бу ерга ташлаб, худо билади, нима учун кетяпти, ҳолбуки, кетмаганда баландроқ мартаба олиши мумкин эди.

кундалик тартибдан истисно тарзида, тушлик олдидан кийинаётган вақтида унга ўз ҳузурига киргани ижозат берган эди. Князь эскичасига кафтан кийиб, ясама сочига упа сепиб юрар эди. Князь Андрей отасининг олдига (меҳмонхоналардагидек тажанг ва қовоғи солиқ ҳолда эмас, балки Пьер билан гаплашган вақтдагидек очиқ чеҳра билан) кирганида чол пардоз қиладиган жойида, сахтиён қопланган кенг креслода пудромант кийиб, Тихонга бошини тутиб ўтирар эди.

— Ҳа! Аскар! Бонапартни снгмоқчимисан? — деди чол ва Тихон ўраётган кокилини силтаб, упа сепилган бошини иргаб қўйди. — Унга қарши ҳеч бўлмаса сен дурустроқ бел боғлагин, йўқса ҳадемай бизни ҳам ўзининг фуқароси қиладиганга ўхшаб қолди. Саломат бўл! — деб князь ўғлига юзини тутди.

Чол тушлик олдидан бўладиган уйқудан сўнг димоғи чоғ эди. (У тушликдан кейинги уйқу кумушу тушликдан олдингиси тилла дер эди.) У осилиб турган қалин қошлари остидан ўғлига хурсандлик билан қиё бсқди. Князь Андрей унинг олдига келиб, тутган жойидан ўпди. У отасининг яхши кўрган гапи — ҳозирги замон ҳарбий кишиларини, айниқса Бонапартни мазах қилиб айтган сўзларига жавоб бермади.

Князь Андрей отасининг юзидаги ҳар бир ҳаракатни эҳтиром ва хурсандлик назари билан кузатар экан: — Қалай, саломатмисиз? — деди.

— Фақат аҳмоқ одамлару фосиқ одамлар саломат бўлмайди, мени ўзинг биласан: эртадан кечгача иш билан бандман, ўзимни тийганман, мен саломат бўлмасдан ким саломат бўлсин.

— Худога шукур,— деди князь Андрей кулимсираб.

— Худонинг бунга дахли йўқ. Қани, гапир,— деди чол яна яхши кўрган мавзуйга кўчиб: — стратегия деб аталган янги илмларингга кўра Бонапартга қарши урушишни немислар қалай ўргатишди?

Князь Андрей кулимсиради.

Князь Андрей отасининг камчиликлари уни ҳурмат қилишига ва яхши кўришига сира халал бермаслигини кўрсатадиган бир табассум билан:

— Дарров қийнов-қистовга олманг, отажон,— деди.— Мен ҳали ўрнашганим ҳам йўқ.

Чол кокили қанақа ўрилганлигини билиш учун уни силкитар экан, ўғлининг қўлидан ушлаб:

— Бекор айтибсан, бекор! — деб қичқирди. — Хотинингга уй тайёр. Княжна Марья олиб кириб кўрсатади, бир қоп гап ҳам гапирати. Бу хотинларнинг иши. Мен ундан хурсандман. Қани, ўтир, гапир. Михельсон армиясини биламан, Толстой армиясини ҳам... аскарни бир вақтда тушириш... Жанубдаги армия нима қилади? Пруссия, бетарафлик... буни биламан. Австрия-чи? — деб креслодан туриб нари-бери юрди, Тихон эса унинг кетидан югуриб юриб, кийимларини битталаб берар эди. — Швеция-чи? Помераниядан қанақа қилиб ўтади?

Князь Андрей отасининг қаттиқ туриб олганини кўриб аввал истар-истамас, кейин борган сари қизишиб ва сўз орасида, одати бўйича, беихтиёр русчадан французчага ўтиб, бўлажак уруш ҳаракатларининг амалиёт режасини баён қилди. У Пруссияни бетарафликдан чиқариб урушга тортиш учун тўқсон минг кишидан иборат армия унга қандай таҳдид қилишини, бу қўшиннинг бир қисми Штральзунда швед қўшинларига қандай қўшилишини, икки юз йигирма минг Австрия қўшини юз мингдан иборат Россия қўшини билан биргаликда Италия билан Рейнда қандай ҳаракат қилишини, эллик минг кишидан иборат рус ва эллик минг кишилик инглиз қўшини қандай қилиб Неаполга туширилишини ва ҳаммаси бўлиб, беш юз мингдан иборат армия ҳар тарафдан французларга қандай ҳужум қилишини гапириб берди. Кекса князь гўё унинг сўзини эшитмаётгандай, бу гапларга ҳеч эътибор қилмай, ҳамон нари-бери юриб кийинар экан, уч марта унинг сўзини бўлди. Бир марта ўглини тўхтатиб:

— Оқини! оқини! — деб қичқирди.

Бунинг маъноси шу эдики, Тихон унга оқ жилет ўрнига бошқасини берган эди.

У иккинчи марта тўхтатиб:

— Хотининг яқинда туғадими? — деб сўради ва маъқул топмагандай бош чайқаб: — Яхши бўлмапти. Гапиравер, гапиравер, — деди.

Учинчи марта эса чол, князь Андрей сўзини тамом қилаётганида, келишмаган ва ғўлдирраган товуш билан ашула айтди.

«Mal'broug s'en va-t-en guerre. Dieu sait quand reviendra».¹

Князь Андрей табассум қилиб қўя қолди.

¹ «Мальбрук урушга кетибди. Худо билади, қачон қайтади»

— Мен шу план менга маъқул, демоқчи эмасман,— деди ўғли.— Мен сизга фақат бор гапни айтиб бердим. Наполеон аллақачон бундан дурустроқ режа тузиб қўйган.

— Хўп, лекин янги гап гапирмадинг.— Чол ўйла-ниб ўзича бидирлади: — «Dieu sait quand reviendra». Овқатхонага кир.

XXIV

Ясама сочига упа сепилган ва соқол-мўйлови қирилган князь тайинланган соатда овқатхонага чиқди, бу ерда уни келини, княжна Марья, m—lle Бурьен ва ўзининг архитектори кутишар эди. Архитектор ўзининг мавқеи эътибори билан жуда кичкина одам бўлганлиги учун бундай шарафга муяссар бўлишни сира умид қилмаган бўлса ҳам князь уни бир жини севиб, ўзи билан бир дастурхонга ўтиргани ижозат берган эли. Ҳаётда одамларнинг бойлик ва камбағаллигига жуда қаттиқ эътибор қиладиган, ҳатто губерниянинг катта амалдорларини ҳам дастурхонга камдан-кам йўлатган князь ҳозир бурчакда катак дастрўмолига мишириб ўтирган Михаил Ивановични дастурхонига йўлатиши билан ҳамма одамлар барабар эканлигини исбот қилар ва қизига Михаил Ивановичнинг икковимиздан ҳеч камлиги йўқ, деб қайта-қайта уқтирган эди. Овқат вақтида князь индамай ўтирган Михаил Ивановичга кўпроқ мурожаат қилар эди.

Бу ҳовлидаги ҳамма уйлар сингари, каттакон ва баланд овқатхонада князнинг бутун уй ичи ва ҳар қайси стулнинг орқасида турган официантлар унинг чиқишини кутишар эди; салфетка кўтарган бош лакей бошқа лакейларга кўз қисиб дам деворий соатга, дам князь чиқадиган эшикка бесаранжом назар ташлаб, овқат анжомларини кўздан кечирар эди. Князь Андрей энди кўраётгани каттакон зарҳал рамкага солиб осиб қўйилган князь Болконскийлар шажарасига қаради. Шажара ўшандай каттакон, рамкага солинган беўхшов сурат (афтидан, хонаки рассом чизган) қаршисида турар, бу сурат тож кийган давлатли князнинг тасвири бўлиб, Рюрик насабидан ва Болконскийлар сулоласининг бобоси бўлиши керак эди. Князь Андрей шажарасига қарар экан, бош чайқаб ва худди эгасига бениҳоят ўхшаган суратни кўргандай пиқиллаб кулди.

— Отамнинг иши эканлиги шундай кўриниб турипти-я! — деди князь Андрей ёнига келган княжна Марьяга.

Княжна Марья акасига таажжубланиб қаради. У акаси нимага табассум қилганини тушуна олмас эди. Княжна Марья отасининг ҳар бир қилган ишига зўр ҳурмат билан қарар ва уни муҳокама қилишни раво кўрмас эди.

— Ҳар кимнинг бир камчилиги бўлади,— деди князь Андрей давом этиб,— шундай бир ақлу идрокли одам donner dans ce ridicule¹!

Княжна Марья акасининг бундай гапларни айтишга жасорат қилганига тушуна олмай унга эътироз билдирмоқчи бўлиб турган эдики, кабинетдан оёқ шарпаси эшитилди: князь ўзининг шошма-шошар рафтори билан худди жўрттага уйдаги вазмин тартибнинг зиддини олгандай, одатдагича тез-тез ва шаҳдам қадам ташлаб чиқди. Шу пайтда катта соат иккига занг урди ва меҳмонхонадаги бошқа соат ҳам майингина жиринглаб кўйди. Князь тўхтади: қалин, осилиб турган қошлари остидаги тийрак, ўткир ва чақнаб турган кўзлари билан ҳаммани бир-бир кўздан кечириб, ёш княгиняга қараб қолди. Ёш княгиня шу пайт подшо чиққан вақтда сарой аҳллари қандай ҳолатга тушса, шундай ҳолатда эди ва чолни кўрганда ҳамма яқин кишиларни қандай салобат босса, уни ҳам шундай салобат босди. Чол княгинянинг бошини силадида, сўнгра кўпол бир ҳаракат билан унинг елкасига қоқди.

— Хурсандман, хурсандман,— деди унинг кўзларига яна ҳам тикилиб, сўнгра чаққонлик билан бориб ўзининг ўрнига ўтирди.— Ўтиринглар! Ўтиринглар! Михаил Иванович, ўтиринг.

Келинига ўзи ёнидан жой кўрсатди. Официант стулни суриб берди.

Чол келинининг тўлишган қоматига қарар экан, деди:

— Ўҳў. Шошибсан, яхши бўлмапти.

У одатдагича совуқ, ёқимсиз равишда кўзи билан эмас, фақат оғзи билангина кулди.

— Юриш керак, мумкин қадар кўпроқ юриш керак, — деди.

Кичкина княгиня унинг сўзини ё эшитмадимми, ё ўзини эшитмаганга солдимми. У хижолат тортгандай бўлиб индамади. Князь ундан отасини сўраганидан кейин княгиня табассум қилиб тилга кирди. Князь ундан таниш-билишларини сўради, княгиня яна ҳам очилиб кетиб, унга таниш-

¹ Шундай майда-чуйда ишлар билан машғул бўлса!

билишларининг саломини айтиб, шаҳар ғийбатларидан сўзлай кетди.

— La comtesse Apraksine, la pauvre, a perdu son mari, et elle a pleuré les larmes de ses yeux,¹— деди княгиня борган сайин очилиб.

Княгиня очилиб гапирган сайин князь унга тобора жиддий назар билан қарар эди: бирдан, худди уни яхши билиб олтиб, унинг тўғрисида аниқ бир фикрга келгандай, ундап юзини ўғирди-да, Михаил Ивановичга мурожаат қилди.

— Хўш, Михаил Иванович, Буонапартнинг аҳволи танг бўладиганга ўхшайди-ку, князь Андрейнинг (у ҳамма вақт ўғлини шундай деб атар эди) айтишига қараганда, унга қарши жуда катта куч тўпланаётган эмиш. Биз икковимиз уни қўлидан ҳеч иш келмайдиган одам деб ўтирибмиз-а.

Буонапарт тўғрисида иккови қачон бунақа гаплар гапирганини мутлақо билмаган, лекин князь ҳозир яхши кўрган мавзуида гап бошлаш учунгина бу гапни айтганини фаҳмлаган Михаил Иванович бунинг оқибати нима бўлишини билмай ҳайрон бўлиб, ёш князга қаради.

— Бу киши жуда моҳир тактикачилардан бўлади! — деди князь ўглига архитекторни кўрсатиб.

Гап яна уруш, Буонапарт, ҳозирги генераллар ва давлат арбоблари тўғрисида кетди. Кекса князь ҳозирги арбобларни уруш ва давлат ишининг энг оддий масалаларига ҳам фаҳми етмайдиган болалар, Буонапартни эса Потемкин билан Суворовдай кушандалари бўлмагани учунгина муваффақият қозонган анчайин бир француз деган фикрда эди: у ҳатто Европада ҳеч қандай сиёсий қийинчилик ҳам, уруш ҳам йўқ, фақат нотайин бир қўғирчоқбозлик борки, ҳозирги одамлар ўзларини худди катта бир иш қилаётгандай кўрсатиб, шу қўғирчоқбозлик билан машғул бўлиб ўтирипти, деган фикрда эди. Князь Андрей отасининг ҳозирги замон одамларини мазах қилиб айтган гапларига очиқ чеҳра билан бардош қилар, зоҳиран хурсандлик билан уни гапга солар ва сўзига қулоқ берар эди.

— Бурунги замонда бўлиб ўтган ҳамма нарса яхшига ўхшаб кўринади,— деди князь Андрей, — ўша Суворов ҳам Моро қўйган тузоққа тушиб, ундан чиқа олмаган эмасмиди?

¹ Бечора графиня Апраксина эридан айрилди. Бечорагина, қон йиғлади.

— Буни сенга ким айтди? Ким айтди? — деди чол қичқириб. — Суворов-а! — деб қўлидаги тарелкани улоқтириб юборган эди, Тихон абжирлик қилиб илиб олди, — Суворов-а... ўйлаб гапиринг, князь Андрей. Икки киши: Фридриху Суворов... Моро эмиш... Суворовни ўз ҳолига қўйганда, Морони асир олар эди, Суворовга хофс-кригс-вурст-шнапс-ратлар халал берди. Шўрлик. Мана, борсаларинг бу ховс-кригс-вурст ратларни кўрасизлар. Буларни Суворов эплай олмайди-ю, Михаил Кутузов эплайдими? Йўқ, азизим, — деди чол давом этиб, — сизлар бу генералларинг билан Бонапартга қарши уруша олмайсизлар. Французларни қўлга олиш керакки, ўзининг гўштини ўзи есин. Немис Паленний Нью-Йоркка, Америкага, француз Морони олиб келгани юборибдилар, — деди чол шу йил Морога рус армиясига хизматга кириш хусусида қилинган таклифга ишора қилиб. — Ғалати ишлар. Нима, Потёмкинлар, Суворовлар, Орловлар немисмиди? Йўқ, биродар ё ҳаммаларинг жинни бўлибсизлар, ё менинг миям айнипти. Майли, худо сизларга ёр бўлсин! У ёғни кўрамиз. Буларча Бонапарт буюк саркарда эмиш. Ҳм...

— Ҳамма амру фармонлар тўғри деяганим йўқ, — деди князь Андрей, — фақат мен Бонапарт тўғрисида нега бундоқ фикрда эканлигингизга тушуна олмаётиман. Майли, кулсангиз кулингу, лекин ҳар қалай Бонапарт буюк саркарда.

— Михаил Иванович! — деб қичқирди чол, булар ўз гапи билан овора бўлиб, мени унутди, деб ўйлаган архитекторга қараб. — Мен сизга Бонапарт буюк тактикачи демаганмидим? Мана, у ҳам шуни айтаётпти.

— Ҳа, айтган эдингиз, тақсир! — деб жавоб берди архитектор. Князь яна зўрма-зўраки кулиб қўйди.

— Бонапарт онадан бахтли бўлиб туғилган. Унинг солдатлари ажойиб солдатлар. Даставвал немисларга ҳужум қилди. Немисларни фақат эринганлар урмаган, холос. Немислар дунё яратилгандан бери калтак ейди. Улар ҳеч кимни урган эмас. Фақат бир-бирини урган. Бонапарт мана шуларни енгиб ном чиқарди.

Князь ўз фикрича, Бонапартнинг ҳамма урушлардагина эмас, ҳатто давлат ишларида ҳам йўл қўйган барча хатоларини бирма-бир таҳлил қила кетди. Ўғли унинг сўзларига эътироз билдирмаса ҳам, лекин қандай далил келтирилмасин, отасидек ўз фикридан қайтмаслиги кўриниб турар эди. Князь Андрей отасининг сўзларига эътироз билди-

ришдан ўзини тийиб қулоқ солар ва бу чол қишлоқдан ҳеч қаёққа чиқмагани ҳолда сўнгги йилларда Европада бўлган бутун ҳарбий, сиёсий вазиятларнинг ипидан-игнасигача билишига ва бу ҳақда бундай муҳокама юргизишига ҳайрон қолар эди.

— Сен мени чол, ҳақиқий аҳволни тушунмайди, деб ўйлайсанми? — деб хотима қилди князь. — Бу тўғрида ўйлайвериб жонимда жон қолган эмас. Кечалари ухлаёлмайман. Қани, сенинг ўша буюк саркарданг, қаерда ўзини кўрсагипти?

— Бу жуда узоқ гап, — деди ўғли.

— Бор ўша Буонапартингнинг олдига. M—lle Bougienne, voilà encore un admirateur de votre goujat d'empereur,¹ — деб қичқирди соф француз тилида.

— Vous savez, que je ne suis pas bonapartiste, mon prince.²

— «Dieu sait quand reviendra»³... — деб князь келишмаган товуш билан ашула айтди ва сохта табассум қилиб ўрнидан турди.

Кичкина княгиня баҳсу мунозара бошлангандан то тушлик тамом бўлгунча қути ўчиб, гоҳ княжнага, гоҳ қайнатасига қараб жим ўтирди. Столдан турилгандан кейин у қайнсинглисининг қўлидан ушлаб, уни бошқа уйга бошлади.

— Comme c'est un homme d'esprit votre père, — c'est à cause de cela peut-être qu'il me fait peur.⁴ — деди.

— Оҳ, жуда яхши одам! — деди княжна.

XXV

Князь Андрей эртасига кечқурун кетадиган эди. Қари князь кундалик одатини тарк этмай, тушликдан кейин ўз уйига кириб кетди. Кичкина княгиня қайнсинглисининг олдида эди. Князь Андрей эполетсиз сюртугини кийиб камердинери билан бирликда ўз бўлмасида йўл ҳозирлигини кўра бошлади. У олиб кетадиган нарсаларини кўздан кечириб, коляскага жойлашни буюрди. Уйда фақат

¹ Мамзель Бурьен, мана безот императорингизнинг яна бир муриди.

² Биласиз-ку, князь, мен Бонапарт тарафдори эмасман.

³ «Қачон қайтишини худо билади»...

⁴ Отангиз мунча ҳам донишманд эканлар. Эҳтимол шунинг учун ҳам мени салобатлари босди...

князь Андрей ҳамма вақт ўзи билан олиб юрадиган нарсаларини: қутича, озиқ-овқат солинадиган кумуш сандиқча, иккита туркча тўппонча, отаси Очаков ёнидан совға қилиб келтирилган қилич қолди. Бу сафар нарсаларини князь Андрей ҳамма вақт эҳтиёт қилар, озода сақлар, мовут илофларга солиб, нозик тасмалар билан боғлаб кўяр эди.

Бирон ёққа кетилаётгани ва ҳаётда бирон ўзгариш бўлган вақтда ўз қилмишларини ўйлаб кўриш қобилиятига эга бўлган кишилар одатан жиддий фикр ва мулоҳазалар қилади... Бундай пайтларда ўтган нарсалар хотирдан кечирилади ва келажак ишларнинг режаси тузилади. Князь Андрейнинг чехраси ўйчан ва мулойим эди. У қўлини орқасига қилиб, олға қараганича, тез-тез уйнинг у бурчидан-бу бурчига юрар ва ўйчан бош чайқар эди. Урушга боришдан қўрқармиди, хотинини ташлаб кетаётганига хафамиди ёки ҳар иккиси ҳам бир бўлдимиди — ишқилиб, князь Андрей шу аҳволда бировга кўрингиси келмади шекилли, даҳлиздан оёқ шарпасини эшитиб, дарров қўлларини түширди-да, гўё қутичанинг жилдини боғлаётган бўлиб, стол ёнида тўхтади ва одатдагича осойишта, қандай кайфиятда эканлигини билиб бўлмайдиган қисфага кирди. Даҳлиздан оғир қадам ташлаб келаётган княжна Марья эди.

— Жўнамоқчи эмишсан, — деди княжна ҳансираб (афтидан, у югуриб келган эди), — сен билан холи гаплашадиган гапларим бор эди. Худо биледи, яна қачон кўришамиз. Менинг келганимга хафа бўлмадингми? Сен жуда ўзгариб кетибсан, Андрюша, — деди княжна худди ўзининг саволига изоҳ бергандай.

У «Андрюша», деганида кулимсираб қўйди. Афтидан, княжнанинг олдида турган шу жиддий ва чиройли йигит болалигида бирга ўсгани ўша ориқ, шўх бола Андрюша эканлигига ўзи ҳам ҳайрон эди.

Князь Андрей унинг саволларига фақат табассум билан жавоб берар экан:

— Lise қани? — деб сўради.

— Лиза жуда чарчаб, менинг уйимдаги диванда ухлаб қолди. Оҳ, André! Quel trésor de femme vous avez,¹ — деди княжна акасининг рўпарасидаги диванга ўтириб. — Хо-

¹ Андрей! Хотининг мунча ҳам одамнинг жони бўлмаса,

тининг ҳали тамом ёш бола, суюмли, қувноқ бир бола. Мен уни жуда яхши кўриб қолдим.

Князь Андрей индамади, лекин княжна унинг юзида пайдо бўлган киноя ва нафратомуз бир ифодани пайқади.

— Анчайин камчиликларга эътибор қилмаслик керак. Камчилик ҳар кимда ҳам бўлади, Андрей. Унинг киборлар доирасида тарбия топиб ўганини эсингдан чиқарма. Ундан кейин унинг ҳозирги аҳволи унча ҳам яхши эмас. Ҳар кимнинг ҳолига қараб иш тутиш керак. Tout comprendre, c'est tout pardonner¹. Ўзинг ўйлаб кўр, у бечорага қийин эмасми: ўрганиб қолган ҳаётини ташлаб бу ерга келган бўлса, яна бунинг устига сен кетиб қолсангу оғир-оғир ҳолда ўзи якка қишлоқда қолса? Бу албатта жуда оғир-да.

Князь Андрей сингисига қараб кулимсиради, бу кулимсираш ҳамгап бўлиб турган кишисининг кўнглидаги ҳамма гапни билиб турган кишиларнинг кулимсирашига ўхшар эди.

— Мана сен ҳам қишлоқда турибсан, қишлоқ ҳаётини оғир деб билмайсан-ку, — деди князь Андрей.

— Мени кўявер. Менинг тўғримда гапириб нима қиласан? Мен бошқача ҳаётни хоҳламайман, хоҳлай олмайман ҳам, чунки бошқача ҳеч қандай ҳаётни кўрган эмасман. Ўзинг ўйлаб кўр, André, ёш ва киборлар доирасида ўсган жувон айни гул-гул очилган вақтини қишлоқда ўзи якка ўтказса; ўзи якка, чунки отам ҳамма вақт банд, мен бўлсам... Мени ўзинг биласан... яхши суҳбатларга ўрганиб қолган жувон учун мендай ғарибу дилхастанинг суҳбати нақадар кўнглисиз. M—lle Bourienne ёлғиз...

— Ўша Bourienne ларинг менга сира ҳам ёқмайди, — деди князь Андрей.

— Йўғ-е, ундоқ дема! У жуда суюмли ва оқкўнгли, ҳаммадан ҳам кўра мунгли қиз. Унинг ҳеч кими йўқ. Ростини айтсам, унинг менга кераклиги йўқгина эмас, унинг шу ерда туриши малол келади. Ўзинг биласанки, мен илгаридан ёввойи эдим, ҳозир эса ундан ҳам баттарман. Мен ёлғизликни яхши кўраман... Mon père² уни жуда яхши кўрадилар. Отам m—lle Бурьен билан Михаил Иванович иккаласига ҳамма вақт яхши гапириб меҳрибончилик қиладилар, чунки икковига ҳам ўзлари лутфу марҳамат

¹ Ҳамма нарсага ақли етадиган киши ҳамма нарсани кечиради

² Отам.

кўрсатганлар; Стерн айтгандек, «Биз одамларнинг уларнинг бизга қилган яхшиликларидан кўра ўзимизнинг уларга қилган яхшилигимиз учун кўпроқ яхши кўрамыз». Моп рёге бу етим қизни sur le pavé¹ топиб олганлар, ўзи жуда яхши қиз, моп рёге унинг китоб ўқишини яхши кўрадилар. У кечалари дадамизга китоб ўқиб беради. Китобни жуда ҳам яхши ўқийди.

— Ростини айтганда, Marie, отамнинг феъллари баъзан сенга малол келар дейман! — деди князь Андрей тўсатдан.

Княжна Марья аввал ҳайрон бўлди, кейин бу саволдан кўрқиб кетди.

— Менгами?.. Менгами?!. Менга малол келадими?! — деди у.

— У ҳамма вақт тўнг эди, энди, назаримда, бадфеъл бўлиб бораётпти,— деди князь Андрей. У жўрттага отаси ҳақида бундай ножўя гапни тап тортмай айтиб, синглисини гангитмоқчи ёки уни синаб кўрмоқчи бўлди шекилли.

— Сен ҳар жиҳатдан яхшисан, André, лекин баъзан андиша қилмай гапирасан,— деди княжна сўз мавзундан кўра кўпроқ ўз фикрини кузатиб,— бу катта гуноҳ. Наники ота тўғрисида бир нима дейиш жонз бўлса? Жоиз бўлганда ҳам моп рёге дек киши vénération² дан бошқа қандай ҳис туғдириши мумкин! Мен отам билан бирга туришимдан жуда рози ва хушбахтман. Сизларнинг ҳам мендай хушбахт бўлишларингни хоҳлар эдим.

Акаси унинг сўзларига ишонмагандай бош чайқади.

— Мен сенга ростини айтсам, André, менга фақат бир нарса оғир, у ҳам бўлса отамнинг дин тўғрисидаги фикрлари. Шундай ақлли одам очиқ-ойдин кўриниб турган нарсани кўрмаганлигига ва шундай гумроҳликка тушганлигига тушуна олмайман. Менинг бирдан-бир бахтсизлигим мана шундан иборат. Лекин кейинги вақтларда бунинг бир қадар эпқага келаётганлигини кўраётиман. Кейинги вақтларда у динни унча масхара ҳам қилмайдиган бўлди, у ҳатто бир монах билан узоқ суҳбатлашди.

— Лекин, дўстим, монах икковларинг бекорга уриниб юрган бўлмасаларинг деб қўрқаман,— деди князь Андрей масхараомуз кулиб, лекин мулоимлик билан.

¹ Кўчадан.
² Ҳўғиром

— Ah, mon ami¹, мен фақат худога сифинаману унинг марҳаматидан умид қиламан, André,— деди бирпасгина жим қолгандан сўнг зўрға журъат қилиб,— менинг сендан катта бир илтимосим бор.

— Нима экан, дўстим?

— Йўқ демасликка сўз берсанг айтаман. Бунинг сенга ҳеч қийинлиги ҳам йўқ, зиёни ҳам тегмайди. Шу билан сен менга таскин берасан, холос. Сўз бер, Андрюша,— деди княжна кўлини ридикюлига тиқиб. У ридикюлида *бир нарса*ни ушлаб турар, бу нарса то акасидан сўз олмагунча кўрсатмайдиган ва илтимоси ҳам фақат шунга боғлиқдай кўринар эди.

У акасига мўнғайиб қараб турарди.

Князь Андрей унинг нима демоқчи эканлигини пайқагандай:

— Менинг учун қийин бўлган тақдирда ҳам...— деди Андрей.

— Нима десанг деявер! Мон рёге га ўхшаганлигингни биламан. Нима десанг деявер, лекин менинг учун шу ишни қил. Йўқ, демагин. Буни отамнинг оталари — бобомиз ҳамма урушларда тақиб юрганлар...— У ридикюлида ушлаб турган нарсагини ҳануз чиқариб кўрсатмас эди.— Йўқ демайсан-а?

— Албатта. Нима ўзи?

— André, бўйнингга санам тақиб, сенга оқ йўл тилайман, буни бўйнингдан ҳеч қачон олмасликка сўз бер... Сўз берасанми?

— Агар санаминг икки пуд келиб бўйнимни узгидай бўлмаса... Сенинг кўнглинг учун...— деди князь Андрей, лекин бу ҳазилидан синглисининг таъби олинганлигини пайқаб, бу гапни айтганига дарҳол пушаймон бўлди,— жуда яхши, дўстим, жуда хурсанд бўламан,— деди.

— Сен бунга ишонмасанг ҳам у сени ҳар балою қазодан омон сақлайди, ўзингга келтиради, чунки киши фақат шундан тасалли топади,— деди княжна ҳаяжондан овози титраб; у акасининг рўпарасида майда кумуш занжирли юмалоқ қора санамни тантанали равишда тутиб турар эди.

У чўқинди, санамни ўпди ва Андрейга узатди.

— Мана, André, менинг учун...

Унинг шахло кўзларида меҳрибонлик ва маъюслик

¹ Оҳ, дўстим.

нури порлади. Бу кўзлар унинг заҳил ва озғин юзини ёритиб, гўзаллаштириб юборди. Акаси унинг қўлидан санамни олмоқчи бўлган эди, княжна уни тўхтатди. Князь Андрей унинг нима учун тўхтатганлигини дарров билиб, чўқинди ва санамни ўпди. Шу топда унинг юзида ҳам ҳалимлик (унинг кўнгли юмшаб кетган эди), ҳам кулги аломати бор эди.

— Merci, mon ami!¹

Княжна унинг пешонасидан ўпиб яна диванга ўтирди. Иккови ҳам жим қолди.

— Яна айтаман, бурунгидек меҳрибон ва олиҳиммат бўлгин, André. Lisega қаттиққўллик қилмагин, деб гап бошлади.— У, ниҳоятда дилбар ва меҳрибон хотин, унга ҳозир жуда қийин.

— Мен ҳам хотинимнинг бирон иши менга ёқмайди ёки ундан норозиман, деганим йўқ эди шекилли сенга. Нега бу гапларни гапираётибсан, Маша?

Княжна Марья изза тортгандай қип-қизардию жим қолди.

— Мен сенга ҳеч нарса деганим йўқ эди, аммо сенга аллақачон *гапиришипти*. Буниси менга алам қилади.

Княжна Марьянинг пешонаси, бўйни ва икки юзи ловиллаб кетди. У нимадир демоқчи бўлдию айта олмади. Акаси билдики, кичкина княгиня тушликдан кейин йиғлаган, эсон-омон кўз ёра олармикинман, кўрқаман, деган ва толедан, қайнатасидан ва эридан шикоят қилган, йиғлаб ухлаб қолган. Князь Андрейнинг синглисига раҳми келди.

— Шуни билиб *қўйгинки*, Маша, мен *хотинимдан* норози бўладиган жойим ҳам йўқ, норози бўлган ҳам эмасман ва ҳеч қачон унга пушаймон бўладиган гап ҳам гапирган эмасман; мен қандай шароитда бўлмайин, ҳамма вақт муносабатим шундай бўлади. Аммо-лекин сен ҳақиқатни билмоқчи бўлсанг... Агар мендан бахтлимисан, деб сўрасанг, йўқ, дер эдим... У хушбахтми? Йўқ, у ҳам хушбахт эмас. Нима учун шундай? Ўзим ҳам билмайман...

У шу гапларни айтиб ўрнидан турди, синглисининг ёнига келди-да, энгашиб унинг пешонасидан ўпди. Унинг чиройли кўзлари чўқур маъно, меҳрибонлик ифода этиб, одатдан ташқари порлаб кетди, бироқ у синглисига эмас,

¹ Ташаккур, дўстим.

унинг боши устидан қия турган эшикдан қоронғиликка қарар эди.

— Юр, Лизанинг олдига кирайлик, хайрлашмоқчиман ё сен бориб уни уйғотиб тур, мен ҳозир кираман. Петрушка! — деди у камердинерни чақириб, — бу ёққа кел, буларни йиғиштир. Мана буни ўтирадиган жойга қўй, бунисини ўнг томонга.

Княжна Марья ўрнидан қўзғалиб, эшикка томон бора туриб тўхтади.

— André, si vous avez la foi, vous vous seriez adressé à dieu, pour qu'il vous donne l'amour que vous ne sentez pas et votre prière aurait été exaucée.¹

— Наинки гап фақат шунда бўлса! — деди князь Андрей. — Бор Маша, мен ҳозир кираман.

Князь Андрей синглизининг бўлмасига кетаётиб, йўлда икки иморатни бир-бирига қўшган каттакон йўлакда мулоимгина табассум қилиб турган m—lle Bourienne ни учратди. У шу бугуннинг ўзида уни хилват йўлакларда ниҳоят хурсанд ва илжайиб турган ҳолда учинчи марта учратиши эди.

У негадир қизариб, ерга қараб:

— Ah! je vous croyais chez vous², — деди.

Князь Андрей унга тик қаради. Князь Андрейнинг юзида тўсатдан ғазаб аломати пайдо бўлди. У m—lle Бурьенга ҳеч нарса демади-ю, унинг кўзига қарамай, пешонаси билан сочига шундай таққиромуз назар ташладики, m—lle Бурьен қизарганича ҳеч нарса демасдан бурилиб кетди. Князь Андрей синглизининг бўлмасига яқин келганда княгиня аллақачон уйғонган, унинг қувноқлик билан кетма-кет гапираётган овози очиқ эшикдан эшитилиб турар эди. У худди узоқ вақт гапирмагану энди шунинг ҳиссасини чиқараётгандай жаврамоқда эди.

— Non, mais figurez-vous, la vieille comtesse Zouboff avec de fausses boucles et la bouche pleine de fausses dents, comme si elle voulait défier les années...³ Ха, ха... ха, Marie!

¹ Андрей, агар сен худога ишонсанг эди, худога ёлвориб, менга муҳаббат ато қилсин, деб сўрар эдинг ва худо сенинг оҳингни эшитар эди.

² Вой, мен сизни ўз уйингизда деб ўйловдим.

³ Йўқ, кўз олдингизга келтиринг, улама соч, ясама тиш қўйган қари графиня Зубова ёшига ярашмаган ишни қилиб...

Князь Андрей графиня Зубова тўғрисидаги шу гапни, шу кулгини бошқа одамлар олдида хотинидан бирон беш марта эшитган эди. У секин бўлмага кирди. Лўппи, икки юзи қип-қизил княгиня, қўлида иш, креслода ўтириб, Петербург хотираларини ва ҳатто Петербург ибораларини ишга солиб тинмай жаврар эди. Князь Андрей унинг олди-га келиб бошини силади-да, йўл ҳордиғи чиқдими, деб сўради. Княгиня унга жавоб берди-ю, яна ўша гапни давом эттирди.

Олти отлиқ коляска кўча эшиги олдида турар эди. Куз палласи, ташқари қоронғи эди. Кучер колясканинг дишло-сини ҳам кўра олмас эди. Эшик олдида фонус кўтарган ки-шилар ивирсиб юрар эди. Каттакон иморатнинг деразалари чарогон эди. Ёш князь билан хайрлашгани келган хизмат-корлар даҳлизда уймалашган, залда бутун хонадон: Ми-хаил Иванович, m—lle Вогиёппе княжна Марья ва княги-нялар туришар эди. Князь Андрейни танҳо хайрлашгани отаси чақиртирган экан, ҳамма уларнинг чиқишини ку-тар эди.

Князь Андрей кабинетга кирганда кекса князь чоллар тақадиган кўзойнак тақиб, ўғлидан бошқани қабул қил-ганида киймайдиган оқ авра тўн кийиб ёзув столи ёнида ўтирар эди. У қайрилиб қаради.

— Жўнаётибсанми? — деди-да, яна ёзаверди.

— Хайрлашгани келдим.

— Ўп,— деди чол юзини тутиб,— офарин, офарин!

— Нима хизматим учун офарин деяпсиз?

— Фурсатни бекорга ўтказмаганинг, хотинингнинг пин-жиги кириб ўтирмаганинг учун. Ҳаммадан бурун хизмат бурчини адо қилмоқ керак. Офарин, офарин! — Чол перо-сини чириллатиб, сиёҳ сачратиб яна хат ёзишда давом этди.— Агар бирон гапинг бўлса айт. Кўзим хатда бўлса ҳам қуло-гим сенда,— деб қўшимча қилди.

— Хотиним тўғрисида... Уни сизга ташлаб кетаёт-гапимдан хижолатдаман...

— Бошқа гапинг бор шекилли? Айтмоқчи бўлган га-пингни гапир!

— У кўз ёрадиган бўлганда Москвадан доя олиб кел-гани одам юборсангиз... Туғадиган вақтида доя шу ерда бўлиши керак.

Кекса князь хат ёзишдан тўхтаб, ўглининг нима деяёт-ганини тушунмагандай, унинг кўзларига тикилди.

— Биламанки, табиатнинг ўзи ёрдам бермаса, ёрдам

бериш бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмайди,— деди князь Андрей уялгандай.— Дуруст миллион кишидан бир киши сиҳат-саломат қутула олмаслиги мумкин, лекин бу биз икковимизнинг кўнглимиздан ўтган гап. Одамлар унга алланималар дейишипти, у туш кўрипти, шундан кўр-қади.

Кекса князь ёзишда давом этиб:

— Ҳм... ҳм... Айтганингни қиламан,— деди.

Чол хатга қўл қўйди-да, тўсатдан ўғлига юзланиб, кулиб юборди.

— Ташвишга қолдингми-а?

— Нима ташвиш, отажон?

— Хотин! — деди кекса князь маъноли қилиб.

— Тушуна олмаяпман,— деди князь Андрей.

— Қандоқ қиласан,— деди князь,— хотин зоти ҳаммаси шунақа бўлади, олганим-олмаганим деёлмайсан.

Кўрқма, ҳеч кимга айтмайман, сен ўзинг биласан.

Чол озгин қўллари билан ўглининг қўлини ушлаб силкиб қўйди ва унинг юзига худди ўта кўрадигандай ўткир кўзлари билан тўғри қаради-да, яна одатдагича сохта қаҳқаҳа урди.

Князь Андрей уф тортди ва шу уф тортиши билан отаси кўнглидагини билганини эътироф қилди. Чол хатларни буклаб, конвертларга солди ва ўзига хос эпчиллик билан сурғучлаб муҳр боса бошлади.

— Илож қанча? Чиройли! Ҳамма айтганини қиламан. Хотиржам бўл,— деди чол хатларга муҳр босаётиб.

Андрей жим қолди. Отаси кўнглидагини билганлиги унга ҳам ёқар, ҳам ёқмас эди. Чол ўрнидан туриб, хатни ўғлига берди.

— Менга қара,— деди у,— хотининг тўғрисида ташвиш тортма: қўлимдан нима келса, шуни қиламан. Энди менга қулоқ сол: бу хатни Михаил Илларионовичга бер. Мен унга сени яхши ўринга қўйишини ва адъютантликда узоқ тутиб турмаслигини сўраб ёздим. Адъютантлик бўлмағур иш! Сен унга айт, мен уни эсимдан чиқарганим йўқ, яхши кўраман. У сени қандоқ қабул қилганлиги тўғрисида менга хат ёз. Агар яхши бўлса хизмат қил. Николай Андреевич Болконскийнинг ўғли ҳар қанақа одамнинг кўзига қараб хизмат қилавермайди. Хўп, энди бери кел.

Чол шу қадар тез гапирар эдики, сўзларни чала-чулпа айтар, лекин ўғли ўрганиб қолганлиги учун тушунаверар эди. У ўғлини баланд стол ёнига олиб келди, столнинг

қопқоғини очиб, қутисидан йирик-йирик ҳарфлар билан зич қилиб ёзилган дафтарни олди.

— Мен сендан илгарироқ ўлсам керак. Билиб қўй, мана шу менинг хотираларим, мен ўлгандан кейин буларни подшога бериш керак. Мана бу ерда акция билан хат бор: бу Суворов жангларининг тарихини ёзган кишига мукофот. Академияга юбориш керак. Мана бу менинг ёзувларим, мен ўлгандан кейин ўқигин, фойдаси тегади.

Андрей отасига «узоқ умр кўрасиз», демади, чунки буни айтишнинг ҳожати йўқ эканлигини билар эди.

— Ҳамма айтганларингизни бажо келтираман, отажон,— деди.

— Хўп, энди хайр! — деди чол ўғлига қўлини ўпгани тутиб, сўнгра уни қучоқлади.— Шуни эсингдан чиқарма, князь Андрей: агар сен жангда ҳалок бўлсанг, мўйсафид отанг қайғуга қолади...— У тўсатдан жим қолди-ю, бирдан шовқин солиб давом этди: — Аммо Николай Болконскийнинг ўғлига номуносиб бирон иш қилсанг, мўйсафид отанг уятидан ўлади! — деб қичқирди.

— Бу гапни айтмасангиз ҳам бўлар эди, отажон,— деди князь Андрей кулимсираб.

Чол индамади.

— Мен сиздан тағин бир нарсани илтимос қилмоқчи эдим,— деди князь Андрей,— агар мен жангда ҳалок бўлсаму хотиним ўғил туғса, ўғлимни ўзингиздан узоқлаштирманг, кеча айтганимдек, ўзингиз тарбия қилинг...
Илтимосим шу.

— Хотинингга бермайми? — деди чол ва кулди.

Ота-бола бир-бирига рўнара бўлиб жим турар эди. Чолнинг ўйнаб турган кўзлари ўғлига тикилган эди. Кекса князнинг ўпкаси тўлди.

— Хайрлашиб бўлдик... бор! — деди чол бирдан, сўнгра кабинетининг эшигини очиб ғазаб билан қичқирди:— Бор!

Княгиня билан княжна князь Андрейни ва оқ авра тўн кийган, париксиз, чоллар тақадиган кўзойнак таққан қари князнинг эшикдан бошини чиқариб бақирганини кўриб:

— Нима бўлди? — деб сўрашди.

Князь Андрей уф тортди-ю, жавоб бермади.

— Хўш,— деди хотинига қараб.

Бу «хўш» совуқ истеҳзодай бўлиб, худди «энди навбат сизларга» дегандай туюлар эди.

Кичкина княгиня ранги оқариб, эрига ваҳима билан қараб:

— André, déjà!¹ — деди.

У хотинини қучоқлади. Княгиня қичқириб юборди-ю, ҳушидан кетиб, ўзини унинг елкасига ташлади.

У хотинини елкасидан секин туширди-да, юзига қараб уни эҳтиёт билан креслога ўтқазди.

— Adieu, Marie², — деди синглисига секин ва қўл ўпишди-да, жадаллаганича уйдан чиқиб кетди.

Княгиня креслода ётар, ш—lle Бурьен унинг чаккасини уқалар эди. Княжна Марья шаҳло кўзлари йиғидан қизарган ҳолда янгасини суяб турар ва князь Андрей чиқиб кетган эшикка қараб, уни дуо қилар эди. Кабинетдан чолнинг дам-бадам қаттиқ бурун қоққани эшитилар эди. Князь Андрей чиқиб кетиши билан кабинетнинг эшиги тезгина очилиб, ундан оқ авра тўн кийган чол кўринди.

— Кетдими? Ҳа, яхши бўлипти, — деб чол ҳушсиз ётган келинига қовоғини солиб қаради-да, таънаомуз бош чайқаб эшикни тақ этиб ёпди.

¹ Андрей, шу кетаётганингми?

² Хайр, Маша.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

I

1805 йилнинг октябрида рус кўшинлари Австрия эрцгерцоглигининг шаҳар ва қишлоқларини ишғол қилар ва Россиядан келиб турган янги полклар аҳолига ортиқча ташвиш бўлиб, Браунау қалъаси атрофига ўрнашган эди. Браунауда бош кўмондон Кутузовнинг бош штаби жойлашган эди.

1805 йилнинг 11 октябрида Браунауга яқиндагина келган пиёда аскарлар полкидан бири бош кўмондоннинг кўригига маҳтал бўлиб, шаҳардан ярим мил нарида турар эди. Гарчи бу ерлар ва бу ернинг шароити Россияга ўхшамаса ҳам (мевазор боғлар, ғиштли деворлар, черепица ёпилган томлар, узоқда кўриниб турган тоғлар, рус бўлмаган ва солдатларга мароқ билан қарайдиган аҳоли), бу полк айнан Россиянинг ичкарасида кўрикка тайёрланаётган полкка ўхшар эди.

Полк охирги манзилдалик вақтида, кечқурун бош кўмондон полкни походда кўриқдан ўтказиши ҳақида буйруқ келди. Гарчи полк командири буйруққа яхши тушунмаган, буйруқни қандай тушуниш керак: поход формасидами ё парад формасидами, деган савол туғилган бўлса ҳам батальон командирлари кенгашида «айтгандан зиёда қилиш ҳеч қачон зарар қилмайди» деган мулоҳаза билан полкни парад формасида кўрсатишга қарор қилинди. Ўттиз чақирим йўл босган солдатлар кечаси билан киприк қоқмай кийимларининг у ёқ-бу ёғини тикардилар, тозалардилар; адъютантлар билан рота командирлари эса ҳисоб-китоб қилдилар; йўлда олдинма-кетин чўзилиб, тартибсиз бир оломондай бўлган бу полк эрталаб ҳар бири

Ўз ўрнини биладиган ва ҳар қайсисининг тугмасидан тортиб камаригача тоза ва ярқираб турган 2000 кишилик мунтазам, тартибли аскар бўлиб қолди. Буларнинг фақат сиртқи кўринишигина жойида эмас, ҳатто агар бош қўмондон уларнинг мундирларини ечиб кўрган тақдирда ҳам ҳар бирининг устида қоидага мувофиқ, оппоқ кўйлак ва ҳар бирининг сафар халтасида солдатга керак бўладиган ҳамма зарур «майда-чуйда»ларни кўрар эди. Фақат бир нарсга тўғрисида ҳеч ким хотиржам бўла олмас эди, у ҳам бўлса оёқ кийими масаласи эди. Солдатларнинг ярмидан кўпининг этиклари йиртилган эди. Лекин бу камчилик полк командирининг айби билан эмас эди, чунки унинг қайта-қайта талаб қилишига қарамай Австрия маъмурлари оёқ кийими бермади, полк эса минг чақиримдан ортиқ йўл босган эди.

Полк командири ёши қайтган, тетик, қошлари ва бакенбардлари мош-гуруч, тўладан келган ва юм-юмалоқ бир генерал эди. Унинг эгнида янгигина тикилган, қатлари яхши ўтирган мундир бўлиб, зарҳал эполетлари унинг бақувват елкаларини юқорига кўтариб тургандай кўринар эди. У ҳаётнинг энг дабдабали ишларидан бирини хурсандлик билан қилаётган кишига ўхшар эди. У саф тортиб турган аскарлар олдида нари-бери юрар ва ўзини ёш олиб ҳар қадам ташлаганида гавдаси салгина энгашиб силкинар эди. Полк командирининг ўз полкини кўриб завқи келганлиги, полкидан бениҳоят хурсанд ва бутун фикру ёди полкда эканлиги кўриниб турар: лекин шунга қарамай, унинг қадам олиши фақат ҳарбий ишларгагина эмас, маишат ва хотин-қизларга ҳам анчагина кўнгли борлигини кўрсатиб турар эди.

— Хўш, отагинам, Михайло Митрич,— деди у бир батальон командирига (батальон командири илжайиб бир қадам олға босди, ҳар иккаласи ҳам хурсанд кўринар эди) кечас хўп онамизни кўрдик-а. Лекин, ҳар қалай, полк-миз дурустга ўхшайди... Нима дейсиз?

Батальон командири генералнинг тегишаётганини фаҳмлаб, кулди.

— Царицин ўтлоғида ҳам майдондан ҳайдашмас!

— Нима? — деди командир.

Шу пайтда даракчи қўйилган шаҳар йўлида икки отлиқ намоён бўлди. Булардан бири адъютант, унинг кетидаги казак эди.

Адъютант кечаги буйруқнинг яхши англашилмаган

ерини англитиш учун, яъни бош қўмондон полкни қай аҳволда келиб тушган бўлса, ўша аҳволда (шинелу халтапалтаси билан ҳеч қандай тайёргарликсиз) кўрмоқчи эканини айтиш учун бош штабдан юборилган эди.

Бундан бир кун бурун Кутузовнинг ҳузурига Венадан гофкригстратнинг аъзоси: мумкин қадар тезроқ бориб эрцгерцог Фердинанд ва Мак армияси билан қўшилиш керак, деган таклиф ва талаб билан келган эди; Кутузов эса бу армия билан қўшилишни номувофиқ топиб, ўз фикрининг тўғри эканлигини исбот этиш учун келтирган бошқа далиллари қаторида Россиядан келаётган аскарларнинг кўп йўл юриб ёмон аҳволда қолганликларини ҳам Австрия генералига уқтирмоқчи эди. Унинг полкни қарши олишидан мақсади ҳам ана шу эди. Шунинг учун полк қанчалик ёмон аҳволда бўлса, бош қўмондонга бу шунча маъқул бўлар эди. Адъютант гарчи бу тафсилотни билмаса ҳам, лекин полк командирига бош қўмондоннинг аскарлар ўша шинель ва халталари билан кўрикка тайёрлансин, деган талабини айтиб, акс ҳолда бош қўмондон норози бўлишини билдирди.

Полк командири бу сўзларни эшитиб бошини қуйи солди-да, ҳайрон бўлиб, индамай елкасини учирди ва сўнгра бетоқатлик билан қўлларини силтаб:

— Хўп иш қилибмиз-да! — деди у.— Мен сизга айтмабмидим, Михайло Митрич, похода бўлгандан кейин шинелни ечмаслик керак,— деди батальон командири кийиб.— Энди иш бутун расво бўлди! — деб шартта-шартта қадам ташлаб олдинга чиқди-да, команда бериб ўрганган товуш билан: — Рота командирлари, фельдфебеллар!..— деб қичқирди.— Қачон марҳамат қиладилар? — деди эҳтиром билан адъютантга мурожаат қилиб: бу эҳтиром, афтидан, ўша келадиган одамга тааллуқли эди.

— Эҳтимол, бир соатдан кейин келсалар.

— Аскарлар кийиниб улгурармикин?

— Билмадим, генерал...

Полк командирининг ўзи саф тортган аскарлар олдига бориб яна шинель кийишларини буюрди. Рота командирлари роталарига қараб югурди, фельдфебеллар гангиб қолишди (чунки шинеллар унча тахт эмас эди) ва саф-саф тўртбурчак бўлиб жим турган солдатлар шу ондаёқ ҳаракатга келиб, сафлар бузилиб, ғала-ғовур бошланди. Солдатлар у ёқ-бу ёққа югуришар, елкаларини силкитишар, халталарини бўйинларидан олишар, шинелларини ечишар, қўлларини баланд кўтариб, енгларига тикишар эди.

Ярим соатдан кейин аскарлар яна саф тортиб тўртбурчак бўлди, лекин энди бу тўртбурчаклар қорадан кулрангга айланган эди. Полк командири яна боягидай бутун гавдасини силкита-силкита қадам ташлаб, полкнинг олдига ўтди ва уни нарироқдан туриб кўздан кечира бошлади.

— Бу нимаси? бу нима,—деб қичқирди тўхтаб,— 3-рота командири!..

— 3-рота командири, генерал ҳузурига! Командир генерал ҳузурига! 3-рота командири, генерал ҳузурига! — деган овозлар эшитилди ва адъютант тезда келмаган офицерни ахтариб кетди.

Жон-жаҳди билан қичқираётган товушлар командир у ёқда қолиб, «генерал учинчи рота ҳузурига», дея бошлаганда чақирилган офицер ротанинг орқасидан кўринди ва бу офицер ёшни қайтиб, чополмайдиган бўлса ҳам қоқиниб-сурилиб лўкиллаганича генералга томон келарди. Капитаннинг юзида сабоғини яхши пишиқтирмай муаллим чақирган мактаб боласидай, катта ташвиш акс этди.

Унинг қип-қизил (майшатпарастлигидан бўлса керак) юзи дам бўзарар, дам кўкарарди; оғзини очишни ҳам билмас эди, ёпишни ҳам. Капитан ҳарсиллаб яқинлашган сайин қадамини кичикроқ ташлаб келаётганида полк командири унга бошдан-оёқ кўз югуртирди.

— Ҳадемай сиз одамларга сарафан ҳам кийгизасиз! Бу нимаси? — деб қичқирди полк командири 3-рота сафида кўк мовут шинель кийиб бошқалардан ажралиб турган солдатни ияги билан кўрсатиб.— Ўзингиз қасқда эдингиз? Бош қўмондон келадиган бир маҳалда ўрнингизда турмай, қаёқда юрасиз? А? Кўрик бўладиган вақтда одамларга камзул кийгизишни сизга, ўргатиб қўяман сизга!.. А?

Рота командири генералдан кўзини олмай, икки бармоғини шапкасининг соябонига борган сайин, худди шу билан қутуладигандай, қаттиқроқ босар эди.

— Ҳа, нега индамайсиз? Ким у венгерча кийинган? — деди полк командири калакаомуз дўқ уриб.

— Жаноб олийлари...

— Ҳа, нима «жаноб олийлари? Жаноб олийлари! Жаноб олийлари!» Нима мунча! Галининг тайини йўқ-ку, жаноб олийларимиш!

— Жаноб олийлари, бу солдатликка туширилган Долохов...— деди капитан секин.

— Хўш, уни фельдмаршалликка тушириптиларми ёки солдатликками? Солдат бўлса ҳамма қатори кийинсин-да!

— Жаноб олийлари, унга ўзингиз ижозат берган эдингиз.

— Мен ижозат бердимми? Ижозат бердимми? Сиз ёшлар ҳамма вақт шунақа қиласизлар,— деди полк командири бир оз ҳовридан тушиб,— мен ижозат бердимми-а? Сизларга бир нима дегудай бўлсанг, сизлар...— Полк командири бир оз жим қолгандан кейин яна: — Сизларга бир нима дегудай бўлсанг, сизлар... Нима? — деди яна аччиги келиб.— Одамларни дурустроқ кийинтиринг...

Полк командири адъютантга дам-бадам қараб, бутун гавдасини силкита-силкита қадам ташлаб полкка томон борди. У дарғазаб бўлгани ўзига ёқди шекилли, полкнинг олдидан ўтар экан, яна дарғазаб бўлгани баҳона излар эди. У бир офицерни нишони тозаланмагани, иккинчисини солдатлари сафининг нотўғрилиги учун жеркиб ташлаб, 3-рота олдига борди.

Полк командири кўк шинель кийган Долоховдан беш киши берида туриб:

— Бу қанақа туриш? Оёғинг қаёқда? Қаёқда оёғинг?— деб қичқирди жиғибийрсни чиқиб.

Долохов секин оёғини ростлади ва генералнинг юзига бешбо тикилиб қаради.

— Нега кўк шинель кийдингиз? Ечиб ташланг! Фельд-фебель! Бошқа шинель берилсин... расвогар...— дедию генерал гапини тугата олмади.

— Генерал, мен буйруқни бажаришга мажбурман, лекин ҳақорат эшитишга...— деди Долохов шошиб.

— Сафда гапирилмасин! Гапирилмасин, гапирилмасин!..

— Ҳақорат эшитишга мажбур эмасман,— деди Долохов баланд овоз билан.

Генерал билан солдатнинг кўзи кўзига тўқнашди. Генерал жаҳл билан бўйнидаги шарфини пастга тортиб жим қолди.

— Марҳамат қилиб, бошқа шинель кийинг,— деди генерал кета туриб.

II

— Келаётипти! — деб қичқирди шу пайт йўлга қўйилган даракчи.

Полк командири қизарганича отининг олдига югуриб борди, титроқ қўллари билан узангини тушириб отланди,

у ёқ-бу ёғини тузатди, қиличини суғурди ва қувноқ ҳам жиддий қиёфада қичқириб команда беришга чоғланиб, оғзини бир томонга қийшайтирди. Полк худди болупарни қоққан қушдай бир силкиндию қотиб қолди.

Полк командири ўзи учун қувончли, полк учун ваҳимали ва келаётган сардор учун ҳурмат ифода қиладиган бир овоз билан:

— Смир-рр-но! — деб қулоқни қоматга келтириб қичқирди.

Икки томонга дарахтлар ўтқазилган кенг, бетош йўлдан олти от қўшилган баланд ва ҳаворанг Вена коляскаси рессори хиёл тикирлаб, шитоб билан келар эди. Коляска кетидан штаб аҳли ва посбонлар от қўйиб келмоқда эди. Кутузовнинг ёнида қора кийинган руслар ичида оқ мундири билан ғалати кўриниб турган Австрия генерали ўтирар эди. Коляска полк олдида тўхтади. Кутузов билан Австрия генерали ўзаро нима тўғрисидадир гаплашар эди. Кутузов колясканинг зинасидан бамайлихотир секин тушар экан, ўзига ва полк командирига тин олмай тикилиб турган икки минг кишини худди кўрмагандай хиёл табассум қилди.

Команда товуши эшитилди, полк яна силкинди-да, «караул» вазиятида турди. Жимжитликда бош қўмондоннинг заиф товуши эшитилди. Полк «Здравья желаем, ваше го-го-ство!» — деб қичқирди. Яна жимлик чўкди. Полк ҳаракатда эканида Кутузов бир жойда турди, кейин штаб аҳлининг кузатишида оқ кийим кийган генерал билан юриб сафлар олдидан ўта бошлади.

Полк командири ўзини ростлаб, қоматини тик тутиб бош қўмондонга тикилиб салют беришидан, гавдасини силкитмасликка ҳаракат қилиб генералларнинг кетидан энгашиброқ саф олдида юришидан, бош қўмондоннинг ҳар бир сўзи ва ҳаракатига чоғиб келишидан унинг командирликдан ҳам кўра командирга хизмат қилишга шавқи катта экани кўриниб турар эди. Полк командирининг қаттиққўлли бўлиши ва тиришқоқлиги орқасида полк шу кунлари Браунауга келаётган бошқа полкларга қараганда жуда яхши эди. Полкдан кейинда қолганлар ва касаллар ҳаммаси бўлиб 217 киши эди, холос. Оёқ кийимидан ташқари ҳамма нарса дуруст эди.

Кутузов сафлар олдидан ўтар экан, ҳар замон тўхтаб, Туркияга қарши урушда ўзи билан бирга иштирок қилган офицерларга ва баъзи солдатларга ҳам уч-тўрт оғиз яхши сўзлар айтар эди. У солдатларнинг оёқ кийимларига қа-

рар экан, афсусланиб, бир неча мартаба бош чайқади ва бу ҳақда ҳеч кимни айблаб бўлмаса ҳам ҳар ҳолда яхши эмас, демоқчи бўлгандай Австрия генералига кўрсатди. Бош қўмондон генералга ҳар гапирганда полк командири унинг полкка тегишли гапини эшитмай қолишдан қўрқиб, олдинга югуриб ўтар эди. Кутузовнинг кетидан секин айтилган сўз эшитилар-эшитилмас масофада 20 кишидан иборат штаб аҳли борар эди. Бу жаноблар ўзаро гаплашар, ҳар замон кулишар эди. Булардан олдинроқда чиройли бир адъютант борар эди. Бу князь Болконский эди. Унинг ёнида новча, ҳаддан ташқари семиз, чиройли, чехраси очик ва хандон, кўзлари ёшланиб турган штаб офицери — ўртоғи Несвицкий борар эди. Несвицкий ёнидаги қорачадан келган гусар офицерининг қилиғига кулгиси қистаб ўзини зўрага тутиб борарди. Гусар офицери кулмасдан полк командирининг орқасига жиддий қиёфада қараганича унинг ҳар бир ҳаракатига тақлид қилар эди. Полк командири, ҳар силкинганида ва олдинга энгашганида гусар офицери ҳам айнан шундай силкинар ва энгашар эди. Несвицкий кулар ва бошқаларни туртиб бу ҳазилкашни кўрсатар эди.

Кутузов ўз бошлиқларига жон-жаҳдлари билан тикилиб турган мингларча кишиларнинг олдидан секин — бамайлихотир қадам ташлаб ўтиб борар эди. У 3-ротанинг қаршисига келганида тўсатдан тўхтади. Бундан беҳабар қолган штаб аҳли беихтиёр унга яқин келиб қолишди.

Бош қўмондон кўк шинель туфайли гап эшитган бурни қизил капитанни таниб:

— Э, Тимохин-ку! — деди.

Тимохин полк командири танбеҳ қилганида қоматини ростлаб тордай тортилган ва бундан ортиқ тортилиб бўлмайдигандай кўринган эди. Бироқ бош қўмондон мурожаат қилган пайтда шундай тортиядики, агар бош қўмондон яна бирпас қараб турса, капитан тоб беролмай узилиб кетадиганга ўхшар эди. Кутузов унинг аҳволини пайқади шекилли, бечора капитан кўп қийналмасин, деб дарҳол юзини ўгирди. Унинг лўппи ва жароҳат изи қолган юзида билинар-билинмас табассум пайдо бўлди.

— Измайл урушида қатнашган ўртоқлардан, — деди у. — Ботир офицер! Сен ундан мамнунмисан? — деб сўради Кутузов полк командиридан.

Полк командири бир силкинди-да, олдинга ўтди (унинг бутун ҳаракатини гусар офицери айнан такрорлади) ва жавоб берди:

— Жуда мамнунман, жаноб олийлари.

— Ҳамманинг ҳам бир камчилиги бўлади,— деди табассум билан Кутузов ўтиб кетаётиб.— У ичкиликни яхши кўрар эди.

Полк командири бунга мен айбли эмасмикинман, деб кўрқиб кетди ва индамади. Гусар офицери шу пайт бурни қизил, қорнини ичига тортиб турган капитаннинг туришига ва афтига шундай тақлид қилдики, Несвицкий ўзини кулгидан тўхтатолмади. Кутузов қайрилиб қаради. Офицер, афтидан, истаган вақтида юзини истаган қиёфага киргиза олар экан: Кутузов қараши биланоқ қовоғини солди, сўнгра юзида жиддият, эҳтиром акс этиб, мўмингина бўлиб қолди.

Учинчи рота энг кейинда эди. Кутузов худди бир нарсани эслаётгандай ўйланиб қолди. Князь Андрей штаб аҳли ичидан чиқиб французча секин деди:

— Солдатликка туширилиб шу полкка юборилган Долоховни эсимга солинглар, деб буюрган эдингиз.

— Қани Долохов? — деб сўради Кутузов.

Аллақачон солдатча кулранг шинель кийиб олган Долохов чақиришни кутмади. Қадди-қомати келишган, оч-сарик сочли, кўк кўз солдат сафдан чиқиб, тўғри бош қўмондоннинг олдига келди-да, «караул» вазиятида турди.

Кутузов салгина қовоғини солиб:

— Нима арзинг бор? — деб сўради.

— Долохов шу,— деди князь Андрей.

— Ҳа! — деди Кутузов.— Бу ишлар сенга сабоқ бўлади, деб ўйлайман, яхши хизмат қил. Шаҳаншоҳимиз марҳаматли. Яхши хизмат кўрсатсанг, мен ҳам сени эсда тутаман.

Долоховнинг кўк кўзлари бош қўмондонга ҳам худди полк командирига қарагандай беибо тикилиб турар ва бу тикилиши бош қўмондон билан солдатни бир-биридан ажратиб турган пардани йиртиб ташлаётгандай кўринар эди.

— Сиздан фақат бир нарса сўрайман, жаноб олийлари,— деди Долохов жаранглаган, дадил товуш билан салмоқлаб.— Менга гуноҳимни ювгани, император ҳазратлари ва Россияга садоқатимни исбот қилгани имкон берсангиз.

Кутузов юзини ўгирди. У капитан Тимохиндан юз ўгирган вақтдагидай хиёл табассум қилди. У юзини ўгирдию афтини буриштирди ва шу билан гўё Долохов айтган гаплар, ўзининг Долоховга айтадиган ҳамма гаплари кўпдан маълум эканини, бу гаплардан зерикканини, булар

нинг ҳаммаси кераксиз гаплар эканини билдирмоқчи бўлди. У бурилиб коляскага томон кетди.

Полк оғир йўлдан кейин кийиниш ва дам олиш умиди билан роталарга бўлиниб, Браунауга яқин манзилга қараб жўнади.

Полк командири от қўйиб, манзилга томон бораётган 3-ротани қувиб ўтиб, унинг олдида бораётган капитан Тимохинга яқин келди-да:

— Мендан хафа бўлмадингизми, Прохор Игнатич? — деди. Полк командири кўриқдан эсон-омон ўтганидан ниҳоят хурсанд эди.— Подшолик хизмати... Иложи йўқ... Баъзан сафда турган кишига қаттиқ гапириб қўясан киши... Ўзим узр сўрайман, мени биласиз... Бош қўмондон жуда хурсанд бўлди! — деди ва рота командирига қўл узатди.

Капитан бурни қизариб, Измайл атрофида бўлган урушда қўндоқ тегиб синган иккита олдинги тишини кўрсатиб илжайар экан:

— Йўғ-е, генерал, наҳот мен сиздан хафа бўлгани ҳақдм сизга? — деди.

— Ҳа, айтгандай, жаноб Долоховга айтинг, хотиржам бўлсин, мен уни эсимдан чиқармайман. Ҳа, дарвоқе, мен шуни сиздан сўрамоқчи эдим: Долохов қалай, феъли атвори дурустми? Сўрайман дейману ҳадеб эсимдан чиқади.

— Хизмат важҳидан жуда дуруст, жаноб олийлари... лекин феъли...— деди Тимохин.

— Нима, нима феъли? — деб сўради полк командири.

— **Бугун қарайсизки, жаноб олийлари,**— деди капитан, — **жуда ақлли, билимли, хушфеъл; бир кун қарасангиз, йиртқичга ўхшаб кетади.** Польшада бир жухудни ўлдириб қўяёзди, хабарингиз бордир...

— Ҳа, ҳа,— деди полк командири,— ҳар қалай, бечора йигитга қийин... Катталардан таниш-билишлари кўп... ниқилиб сиз...

— Хўп бўлади, жаноб олийлари,— деди Тимохин илжайиб ва шу билан ўз бошлиғининг нима демоқчи эканини тушунганини билдирди.

— Ҳа, ҳа.

Полк командири саф тортиб бораётган солдатлар орасидан Долоховни топиб, отининг бошини тортди.

— Бир иш кўрсатсангиз яна эполет тегади.

Долохов қайрилиб қаради-ю, индамади ва тиржай-гавиича кетаверди.

— Ҳар қалай, яхши ўтди,— деди полк командири ва

солдатларга эшитарлик қилиб баланд овоз билан: — Солдатларга менинг номимдан бир пиёладан ароқ берилсин. Ҳаммага ташаккур билдираман! Худога шукур! — деди ва от қўйиб бошқа ротага қараб кетди.

Тимохин ёнида кетаётган субалтери-офицерга қараб: — Ёмон одам эмас, ҳеч кимни хафа қилмайди, — деди.

— Топпон деганича бор!.. (полк командирини топпон қироли деб аташар эди) — деди кулиб субалтери-офицер.

Кўриқдан кейин бошлиқлари сингари солдатларнинг ҳам кайфи чоғ бўлди. Рота хандон-хушон борарди. Ҳар томондан солдатларнинг сўзлашган товуши эшитилар эди.

— Қутузовнинг бир кўзи гилай дейишмасмиди?

— Бўлмаса-чи? Гилай-да.

— Қўйсанг-чи... Кўзи сеникидан ўткирроқ. Одамларнинг этигидан тортиб пайтавасигача ҳаммасини кўздан кечирди.

— Оёғимга шундай бир қараган эди, биродар, оббо, худо урди, дедиму...

— Ёнидаги австриялик генерални кўрдингми, худди бўрга ботириб олгандай-а. Оппоқ ундай. Булар ўзларини амунициядан тозалайди шекилли!

— Ҳой, Федешов, жанг қачон бошланишини айтдимиз? Сен яқинроқ турувдинг шекилли? Бруновга Бонапартнинг ўзи келишти дейишган эди.

— Бонапарт келган эмиш-а! Гапини қаранглару! Билсанг гапир-да! Ҳозир Пруссак хуруж қилган. Австрис уни босаётпти. Пруссак босилганда Бонапарт билан уруш бошланади. Бруновга Бонапарт келган эмиш-а! Ақлинг бўлса, шу гапни гапирасанми! Аввал билгин.

— Оббо қурғурлар-ей! Уни қара, бешинчи рота қишлоққа бурилди. Биз етиб боргунча улар бўтқа пишириб еб ўтиради.

— Битта сухарингдан берсанг-чи...

— Сен кеча тамаки берувдингми? Ана шунақа бўлади, огайни! Хўп ма, ола қол, гўрга.

— Ҳеч бўлмаса бирпас дам беришса бўлар эди. Бу оч қорин билан яна беш чақирим юргунча бўларимиз бўлади.

— Немислар аравасини берганда хўп мазза қилар эдик-да. Аравага тушиб олиб кеккайиб кетар эдик.

— Бу ернинг одамлари жуда ашаддий экан. У ердагилар ҳар қалай ўзимизнинг пошшога қарашли поляклар эди шекилли: булар қип-қизил немис-ку.

Шу пайт капитаннинг:

— Қўшиқчилар олдинга! — деб қичқирган товуши эшитилди.

Йигирматача одам ҳар томондан чопиб ротанинг олдига ўтди. Қўшиқбоши-дўмбирачи қўшиқчиларга томон ўгирилди-да, қўлини силкиб: «Не заря ли, солнышко занимаюсь...» деб бошланадиган ва «То-то братцы, будет слава, нам с Каменским отцом...» деб тамом бўладиган солдат ашуласини чўзиб айта бошлади. Бу қўшиқ Туркияда тўқилган бўлиб, энди Австрияда «Каменским отцом» ўрнига «Кутузовым отцом» деб айтилар эди.

Қирқ ёшларга бориб қолган, қотма, чиройли дўмбирачи солдат шу сўзларни солдатчасига узиб-узиб айтди ва худди бир нарсани ерга кўтариб ургандай қўл силкиб қўшиқчи солдатларга хўмрайиб қаради-да, кўзларини қисди. Сўнгра ҳамма солдатлар ўзига тикилиб турганини кўриб, худди жуда қимматбахў бир нарсани икки қўллаб боши узра кўтариб кейин бирдан жаҳл билан ерга ургандай:

Эҳ, сиз дализим, дализим!—

деб бошлади.

«Янги дализим менинг...» деб йигирма киши барабарига қўшилди ва қўшиқнинг мақомига қошиқ урадиган қошиқчи солдат, устидаги юкининг оғирлигига ҳам қармасдан, ирғиб олдинга чиқди-да, ротанинг олдида муқом қилиб, қошиқларини кимгадир ўқталиб, орқаси билан юриб кетди. Солдатлар қўшиқ мақомига қўл ташлаб, катта-катта одим отиб борар, билмасдан бир-бирларининг оёқларини босиб олишар эди. Ротанинг кетидан рессорларнинг гижирлаши, ғилдирак ва туёқ товуши эшитилар эди. Қутузов штаб аҳли билан шаҳарга қайтиб келмоқда эди. Бош кўмондон солдатларга «вольно» ҳолатда кетавергани ижозат берди. Қўшиқ товушини эшитиб, ўйнаб кетаётган солдатни ва илдам қадам ташлаб бораётган ротани кўриб, бош кўмондон ва штаб аҳлининг ҳам юзида мамнуният кўринди. Коляска ўтиб борган ўнг томондаги иккинчи қаторда кўк кўзли солдат Долохов кишининг диққатини ўзига тортар эди. У қўшиқ мақомига ҳаммадан ҳам кўра илдамроқ ва чиройли қадам ташлаб борар, ёнидан ўтиб борган кишиларга худди шу топда рота сафида бормаган одамларга ачингандай қарар эди. Қутузовнинг одамларидан бўлиб, полк командирини ҳазиллашиб масхара

қилган гусар корнети коляскадан атайин кейинроқда қолиб Долоховнинг олдига келди.

Гусар корнети Жерков бир вақтлари Петербургда Долохов бошчилик қилган бебош улфатларнинг бири эди. У солдат бўлиб юрган Долоховни чет элда учратди-ю, лекин ўзини танимаганга солди. Бироқ Кутузовнинг у билан гаплашганини кўрганидан кейин отини дарров рота билан баробар юргизиб, жуда қадрдон ошнасини кўргандай:

— Қалайсан, азиз дўстим? — деди қўшиқ вақтида.

— Менми? — деди Долохов совуққина, — кўриб турибсан-ку.

Шўх қўшиқ Жерковнинг бетаккалуф хушчақчақлик билан гапираётган сўз маромига ва Долоховнинг жўрттага совуққина бераётган жавобларига айрим маъно берар эди.

— Қалай, бошлиқлар билан чиқишаётипсанми? — деди Жерков.

— Дуруст, яхши одамлар. Сен қанақа қилиб штабга суқилдинг?

— Шу ёққа юборилганман, навбатчилик қиламан.

Иккови ҳам жим қолди.

Қўшиқнинг «Выпускала сокола да из правого рукава» деган сатрлари кишиларда бирдамлик ва қувноқлик ҳисси уйғотар эди. Иккови агар қўшиқ айтилаётган вақтда гаплашмаганида эҳтимол бошқача гаплашар эди.

— Австрияликларнинг калтак егани ростми? — деди Долохов.

— Ким билади, шунақа дейишади.

— Мен хурсандман, — деди Долохов қўшиққа мослаб қисқагина.

— Кечқурунлари биз томонга келгин, фараон ўйнаймиз, — деди Жерков.

— Ҳа, пулларинг ошиб-тошиб ётиптими?

— Келгин.

— Йўқ. Тавба қилганман. Офицерликка ўтказишмагунча ичкилик ҳам ичмайман, карта ҳам ўйнамайман.

— Булар ҳаммаси бирон иш кўрсатганингча...

— Ўшанда кўрамиз.

Иккови яна жим қолди.

— Бирон нарса керак бўлиб қолса келгин, штабда ёрдам беришади... — деди Жерков.

Долохов кулимсиради.

— Сен ташвиш тортмай қўя қол. Менга бирон нарса керак бўлиб қолса, сўраб ўтирмайман, ўзим олаверамаи.

— Хайр, айтдим-да.

— Мен ҳам айтдим-да.

— Хайр.

— Омон бўл.

... Баланд-баланд, олис-олис

Она элат томонга . . .

Жерков отини шпори билан ниқтади, от қайси ёғидан бошлаб чопишни билмай уч-тўрт марта гижинглади-ю, қўшиқ мақомига тақира-туқур қилганича ротадан ўтиб коляскага етиб келди.

III

Кутузов Австрия генерали билан бирга кўриқдан қайтиб келиб кабинетига кирди ва адъютантини чақириб, келаётган қўшинлар тўғрисидаги баъзи бир маълумотларни ҳамда олдинги линиядаги армияга бошлиқ бўлиб турган эрцгерцог Фердинанддан келган мактубларни сўради. Князь Андрей Болконский сўралган қоғозларни олиб, бош қўмондоннинг кабинетига кирди. Кутузов билан Австрия гофкригстратининг аъзоси столга ёзиб қўйилган хари-тага қараб туришар эди.

Кутузов Болконскийга қўз ташлади-ю, худди шошмай тургин, дегандай қилиб:

— Ҳа!..— деди-да, французча бошланган гапини давом эттирди:

— Мен фақат шуни айтаман, генерал,— деди Кутузов. У шундай чиройли ибора ва талаффуз билан гапирар эдики, унинг салмоқлаб айтган ҳар бир сўзини киши диққат билан эшнтишга мажбур бўлар, афтидан, у ўз гапини ўзи ҳам ҳузур қилиб эшитар эди.— Мен фақат шуни айтаманки, генерал, агар бу иш менинг хоҳишимгагина боғлиқ бўлганда император Франц ҳазратларининг истаклари аллақачон ўрнига отказилган бўлар эди. Мен аллақачонлар эрцгерцогга бориб қўшилар эдим. Шунга ишонингки, шахсан менинг учун армиянинг олий қўмондонлигини ўзимдан кўра билимдонроқ ва моҳирроқ генералга (Австрияда бундай генераллар жуда кўп) топшириш ва бу оғир масъулиятни бўйнимдан соқит қилиш — шахсан менинг учун

зўр қувонч бўлар эди. Бироқ баъзан шароит кучлироқ келиб бизни бўйин эгишга мажбур қилади, генерал.

Кутузов худди «менинг гапимга ишонмасликка тамом ҳақлисиз, ҳатто ишонсангиз-ишонмасангиз, менинг учун барибир, лекин ишонмайман дегани асосангиз йўқ, ҳамма гап мана шунда», дегандай табассум қилди.

Австрия генерали порози кўринса ҳам, лекин Кутузовга ўша оҳангда жавоб беролмади.

— Аксинча,— деди генерал айтаётган хушомадомуз сўзларига хилоф ўлароқ гингшиган ва аччиқланган бир оҳангда,— аксинча, жаноб олийларининг умумий ишимизда иштирокларига олий ҳазрат катта баҳо берадилар: лекин ишни бу хилда пайсалга солиш шавкатли рус қўшинларини ва унинг бош қўмондонини жангларда қўлга киргишига ўрганиб қолган шон-шарафларидан маҳрум қилади, деб ўйлаймиз,— деб генерал олдиндан хўп пишиқтириб қўйган сўзини тамом қилди.

Кутузов ҳамон ўша хилда табассум қилганича қуллуқ қилди.

— Менинг имоним комил ва жаноб ҳазрат эрцгерцог Фердинанд лутфан юборган сўнгги мактубларига қараб тахмин қиламанки, генерал Макдек моҳир ёрдамчининг бошчилиги остида Австрия қўшинлари аллақачон узилкесил ғалаба қозонди ва бизнинг ёрдамимизга ҳам муҳтож эмаслар,— деди Кутузов.

Генерал қовоғини солди. Гарчи австрияликларнинг мағлубияти ҳақида аниқ хабар бўлмаса ҳам кўнгилсиз мишмишларни тасдиқ қиладиган воқеалар кўп эди: шунинг учун ҳам австрияликларнинг ғалабаси ҳақидаги Кутузовнинг тахмини истеҳзога ўхшар эди. Бироқ Кутузов шундай тахмин қилишга ҳақим бор, дегандай яна мулойим табассум қилди. Дарҳақиқат, Мак армиясидан келган сўнгги мактуб ғалабадан ва армиянинг стратегия жиҳатидан энг қулай вазиятда эканлигидан хабар берар эди.

— Қани, ўша мактубни бер,— деди Кутузов князь Андрейга қараб.— Мана, марҳамат қилсинлар,— деди ва истеҳзо билан салгина илжайиб Австрия генералига эрцгерцог Фердинанднинг немисча ёзилган мактубидан шу жойларини ўқиб берди:

«Wir haben vollkommen zusammengehaltene Kräfte, nahe an 70000 Mann, um den Feind, wenn er den Lech passierte, angreifen und schlagen zu können. Wir können, da wir Meister von Ulm sind, den Vorteil; auch von beiden

Ufern der Donau Meister zu bleiben, nicht verlieren; mithin auch jeden Augenblick, wenn der Feind den Lech nicht passierte, die Donau übersetzen, uns auf seine Kommunikations—Linie werfen, die Donau unterhalb repassieren um dem Feinde, wenn er sich gegen unsere treu Alliierte mit ganzer Macht wenden wollte, seine Absicht alsbald vereiteln. Wir werden auf solche Weise dem Zeitpunkt, wo die Keiserlich—Russische Armee ausgerüstet sein wird, mutig entgegenharren und sodann leicht gemeinschaftlich finden, dem Feinde das Schicksal zuzubereiten, so er verdient».¹

Кутузов хатнинг ана шу жойини ўқиб бўлгач, чуқур нафас олди-да, гофкригстрат аъсосига диққат билан мулоиймгина назар ташлади.

Австрия генерали ҳазил-мутойибани бас қилиб, асосий мақсадга ўтмоқчи бўлди шекилли:

— Лекин, жаноб олийлари, ҳамма вақт иш чаппасига кетганида нима бўлишини назарга олиб иш тутиш керак, деган оқилона гап бор,— деди.

У адъютантга хўмрайиб қаради.

— Кечирасиз, генерал,— деди Кутузов унинг сўзини бўлиб ва князь Андрейга ўгирилиб.— Бундоқ қилгин, азизим, разведкачиларимиз келтирган ҳамма маълумотларни Козловскийдан олгин. Мана бу граф Ностицдан келган икки хатни, мана бу жаноб ҳазрат эрцгерцог Фердинанднинг хатини ва мана бу қоғозларни олгину,— деди унга бир неча қоғозни узатиб,— шулар асосида Австрия армиясининг ҳаракатлари ҳақида олган маълумотларимизни билдириш учун французчасига яхшилаб меморандум, хабарнома ёзиб жаноб олийларига юбор.

Князь Андрей унинг ҳозир айтган гапларинигина эмас, ҳатто яна нима дейишини истаганини ҳам билганига ишора қилиб, Кутузовга бош эгди. У қоғозларни йиғиштириб

¹ Биз 70 000 тача кишидан иборат тайёр аскарга эгамиз, агар душман Лехдан ўтган тақдирда, биз атака қилиб уни тор-мор қила оламиз. Ҳозир Ульм бизнинг қўлимизда бўлгани учун биз Дунайнинг ҳар икки қирғоғида ҳам кучимизни қўлай равишда ҳаракатга солиш имкониятини қўлда сақлаб тура оламиз; демак, душман Лехдан ўтмасдан Дунайдан ўтгудай бўлса, ҳар чоғ унинг алоқа йўлларига ҳужум қилиш, Дунайнинг у қирғоғидан ўтиш агар душман бутун кучини бизнинг содиқ иттифоқчиларимизга қарши йўналтирадаган бўлса, унинг бу ниятини бирбод қилиш имкониятига эгамиз. Шундай қилиб, биз рус императори қўшинларини батамом тайёр бўлиб келишини интизор бўлиб кутиб туримиз ва келганидан кейин биргаликда душманга муносиб жазо бериш имкониятини дарров топамиз (Нем.)

олдию генерал билан Кутузовга таъзим қилиб, гилам устидан секин-секин қадам босиб қабулхонага чиқди.

Князь Андрей Россиядан келганига кўп бўлмаган бўлса ҳам бу вақт ичида анча ўзгарган эди. Унинг чеҳрасида, юришида, қаракатларида бурунгидек мугамбирлик, ҳорғинлик ва ҳафсаласизлик аломати йўқ. У жуда қизиқ ва кўнгилли киши билан банд бўлиб, ўзи бошқаларда қандай таассурот қолдириши ҳақида ўйлашга фурсати бўлмаган кишига ўхшар эди. У ўзидан ва атрофидаги кишилардан мамнундай кўринар, табассум ва қарашлари қувноқ, жозибали эди.

У Кутузовга Польшада етиб олди. Кутузов уни хуш қабул қилди, ҳамма вақт уни эса тутишни ваъда қилди, бошқа адъютантлари орасида айрим ўринга қўйди, ўзи билан Венага олиб борди ва муҳимроқ топшириқларни унга бера бошлади. Кутузов Венадан ўзининг қадрдон дўсти бўлмиш князь Андрейнинг отасига мактуб ёзди:

«Сизнинг ўғлингиз,— деди хатида,— иш тутиши, иродаси ва уддабурронлигига қараганда, энг яхши офицер бўладиганга ўхшайди. Мен шундай йигитни адъютант қилиб олганимга жуда хурсандман».

Кутузовнинг штабида, ўз ҳамкорлари — ўртоқлари орасида ва умуман, армияда князь Андрей тўғрисида худди Петербург киборлари доирасидагидай бир-бирига қарама-қарши икки хил фикр бор эди. Баъзилар князь Андрейни ўзларидан ва бошқалардан ортиқроқ кўриб, ундан зўр муваффақиятлар кутишар, унинг сўзларига қулоқ солишар, унга ҳаваслари келиб тақлид қилишар эди; князь Андрей бу одамларга ўзини яқин тутар ва яхши муомала қилар эди. Кўпчилик эса уни ёмон кўрар, кўрс, бемаза ва совуқ, дер эди. Лекин бу одамларга князь Андрей шундай муомала қилар эдики, улар уни ҳурмат қилар ва ҳатто ҳайиқар эди.

Князь Андрей Кутузовнинг кабинетидан қабулхонага чиқиб қўлидаги қоғозлари билан дераза ёнида китоб ушлаб ўтирган ўртоғи навбатчи адъютант Козловский олдига келди.

— Хўш, нима гап, князь? — деб сўради Козловский.

— Нега олға юрмаётганимиз ҳақида мактуб ёзишни буюрди.

— Нега олға юрмаётган эканмиз?

Князь Андрей елкасини қисди.

— Макдан хабар йўқми? — деб сўради Козловский.

— **Гүж.**

— Агар унинг мағлуб бўлгани рост бўлганда хабар келар эди.

— Эҳтимол,— деди князь Андрей ва эшик томон борди. Шу пайт унинг қаршисидан эшикни шарт этиб очиб қабулхонага шитоб билан новча, сюртук кийган ва бошини қора рўмол билан боғлаб олган, бўйнига Мария-Терезия ордени осган, афтидан, ҳозиргина келган Австрия генерали кирди. Князь Андрей уни кўриб тўхтади.

Австрия генерали у ён-бу ёнга қараб, тўғри кабинет эшигига томон борар экан, немис талаффузи билан шошиб:

— Генерал-аншеф Кутузов бормилар? — деди.

Козловский дарров бу номаълум генералнинг олдига келиб унинг йўлини тўсар экан:

— Генерал-аншеф банд,— деди,— ким келди дей?

Номаълум генерал худди наҳот мени танимайдиган одам ҳам бўлса, дегандай ҳайрон бўлиб, ўрта бўйли Козловскийга бошдан-оёқ таҳқиरोмуз назар ташлади.

— Генерал-аншеф банд,— деди яна Козловский совуқ-қонлик билан.

Генералнинг қовоғи осилиб кетди, лаби пирпираб учди. У қўйин дафтарини олиб, қалам билан дарров бир нима ёздию йиртиб олиб берди ва тезгина деразанинг олдига келиб стулга ўтирди-да, худди бу одамлар менга мунча қарайди, дегандай ҳаммага яна бир-бир кўз югуртирди; сўнгра бошини кўтариб, бир нима демоқчи бўлгандай бўйнини чўзди, лекин шу он худди ичида палапартиш ашула айтаётгандай ғалати бир товуш чиқарди-ю, бу товуш дарҳол ўчди. Кабинетнинг эшиги очилиб бўсағада Кутузов кўринди. Бошини боғлаб олган генерал худди бирон хавфдан қочгандай энгашиб, ингичка оёқларини катта-катта ташлаб Кутузовнинг олдига келди.

— Vous voyez le malheureux Mack¹,— деди энтикиб. Бўсағада турган Кутузовнинг юзи бир лаҳза қотиб қолди. Кейин юзидан ажинлар бир мавж уриб ўтгандай бўлиб пешонаси таранг бўлди: у ҳурмат билан бош эгиб, кўзларини юмди ва индамай генерал Макни ичкарига киргизди-да, эшикни ёпиб олди.

Австрияликларнинг мағлубияти ва Ульм атрофида бутун армиянинг таслим бўлганлиги ҳақидаги овозалар рост бўлиб чиқди. Ярим соатдан кейин, шу чоққача урушга

¹ Камина бахтсиз Мак.

кирмай турган рус қўшинлари тезда душман билан учрашишлари тўғрисида ҳар томонга адъютантлар орқали буйруқлар юборилди.

Князь Андрей фикр-ёди урушнинг боришида бўлган, штабда камдан-кам учрайдиган офицерлардан эди. У Макни кўриб, унинг мағлубияти ҳақидаги тафсилотни эшитиб уруш ярим ютқизилганлигини, рус армиясининг қандай оғир аҳволга тушувини англади-ю, армиянинг бошига келадиган қийинчиликни ва унда ўзи ўйнаши лозим бўлган ролни дарҳол кўз олдига келтирди. У ўзига бино қўйган Австриянинг шарманда бўлганини ва эҳтимол бирон ҳафтадан кейин рус қўшинларининг француз қўшинлари билан Суворовдан сўнг биринчи маротаба учрашувини кўриши ва бунда иштирок этишини ўйлаб терисига сизмас эди. Бироқ у Бонапартнинг закоси рус қўшинларининг мардликларидан устунроқ келишидан қўрқар, шу билан бирга ўз қаҳрамонининг маломатга қолишини сира тасаввур қилолмас эди.

Шу ўй-хаёл билан ҳаяжонланган ва асабийлашган князь Андрей ҳар кунгидай отасига хат ёзмоқчи бўлиб ҳужрасига қараб кетди. У йўлакда ҳамҳужраси Несвицкий ва ҳазилкаш Жерков билан учрашиб қолди. Улар одатдагича нимагадир кулишиб турар эди. Несвицкий князь Андрейнинг оқаришган юзи ва чақнаган кўзини кўриб:

— Ҳа, нега таъбинг хира? — деб сўради.

— Нимага ҳам хурсанд бўлай, — деди Болконский.

Князь Андрей Несвицкий ва Жерков билан гаплашиб турганда Кутузов штабида рус армиясининг озиқ-овқатини назорат қилувчи Австрия генерали Штраух кеча кечқурун келган гофкригсрат аъзоси билан йўлакнинг нариги бошидан буларга томон кела бошлади. Йўлак кенг бўлиб, иккала генерал ҳам уч офицернинг ёнидан бемалол ўтиб кетиши мумкин бўлса-да, Жерков Несвицкийни туртиб энтиккан товуш билан:

— Келишаётипти!.. келишаётипти! нари туринглар, йўл беринглар! — деди.

Генераллар малол келадиган иззат-ҳурматдан тезроқ қутулишни истаган бир қиёфада ўтиб кетишмоқда эди. Ҳазилкаш Жерковнинг юзида тўсатдан худди ўзини ҳеч туюлмагандай, бемаврид табассум пайдо бўлди ва бир қадам олдинга босиб, Австрия генералига:

— Жаноб олийлари, — деди немисчалаб, — табриклагани ижозат беринг.

У бошини эгиб, худди ўйинга тушишни машқ қилаётган ёш боладай дам у оёғини, дам бу оёғини кўтариб ерга ура бошлади.

Гофкригсратнинг аъзоси генерал унга хўмрайиб қаради, бироқ унинг ўринсиз табассуми чинакам эканини кўриб, бир лаҳза илтифот қилишга мажбур бўлди ва худди қулоқ солаётгандай бўлиб кўзларини қисди.

— Табриклагани ижозат беринг, генерал Мак омон-эсон келди, фақат шу ери жиндаккина лат епти,— деди ва оғзининг таноби қочиб бошини кўрсатди.

Генерал қовоғини солди-ю, бурилиб кетди ва бир неча қадам босгандан кейин:

— Gott, wie paiv¹,— деди тўнғиллаб.

Несвицкий қаҳқаҳа уриб князь Андрейни қучоқлади. Лекин Болконский ранги яна ҳам ўчиб, газаблангани ҳолда уни итариб юбордию Жерковга қаради. Макнинг аҳволини кўриб, унинг мағлубиятини эшитиб рус армиясининг тақдири тўғрисида ўйлаб асабийлашган Болконскийга Жерковнинг ўринсиз ҳазили бир баҳона бўлдию бутун аламини ундан олди.

— Агар сиз, муҳтарам зот,— деди асабиятдан жағи титраб, — *масхарабоз* бўлмоқни истасангиз, бунга менинг қаршилигим йўқ, лекин шуни билиб қўйингки, минбаъд менинг олдимда *масхарабозлик қилсангиз*, мен сизга одобни ўргатиб қўяман.

Несвицкий билан Жерков Болконскийнинг бу муомаласидан ҳанг-манг бўлиб қараб қолишди.

— Мен ҳеч нарса қилганим йўқ-ку, табриклайдим, холос,— деди Жерков.

— Мен сиз билан ҳазиллашаётганим йўқ, гап қайтарманг! — деди Болконский бақириб ва Несвицкийнинг кўлидан етаклаб, нима дейишини билмасдан қолган Жерковнинг олдидан кетди.

— Нима бўлди сенга, жўрам,— деди Несвицкий уни юпатиб.

— Нима бўлар эди? — деди князь Андрей камоли ҳаяжонланганидан тўхтаб.— Ўзинг ўйлаб кўр: биз подшоҳимизга ҳам ватанимизга хизмат қиладиган, умумий муваффақиятимизга суюниб, умумий муваффақиятсизлигимизга хафа бўладиган офицермизми ёки хўжайиннинг иши билан иши йўқ лакеймизми?.. Quarante mille hommes

¹ Худое тавба, мунча ҳам бефаҳм бўлмасал (Нем.)

massacrés et l'armée de nos alliés détruite, et vous trouvez là le mot pour rire, — деди гўё буни французча айтиш билан фикрини қувватлагандай — C'est bien pour un garçon de rien comme cet individu dont vous avez fait un ami, mais pas pour vous, pas pour vous.¹ Фақат гўдаккина бу ишни қилса бўлади, — деди яна князь Андрей, Жерковга эшиттириб, рус тилида француз талаффузи билан.

У корнет бирон нарса дермикин, деб кутди. Бироқ корнет бурилиб йўлакдан чиқиб кетди.

IV

Павлоград гусар полки Браунаудан икки миль нарида турар эди. Николай Ростов юнкер бўлиб хизмат қилаётган эскадрон Зальценек деган немис қишлоғига жойлашган эди. Бутун суворилар дивизиясида Васька Денисов номи билан машҳур бўлган эскадрон командири ротмистр Денисовга қишлоқдаги уйлардан энг яхшиси берилган эди. Юнкер Ростов полкка Польшада етиб олганидан буён эскадрон командири билан бирга турар эди.

Макиинг мағлубияти ҳақидаги хабар бош штабдагиларни оёққа турғизган ўша 11 октябрь куни эскадрон штабида поход ҳаёти бурунгидек осойишта ўтмоқда эди. Ростов ем-хашак тайёрлаш ишидан эрталаб отлиқ қайтиб келганда, кечаси билан карта ўйнаган Денисов ҳали уйига қайтиб келмаган эди. Юнкерча мундир кийган Ростов эшик олдига келди, абжирлик билан эгардан ўзини олдию, худди отдан тушишга кўнгли бўлмагандай, узангида бир оз турди ва ниҳоят ерга тушиб чопарини чақирди.

— Қани, азиз дўстим Бондаренко, — деди отини ушлагани югуриб келаётган гусарга қараб. — Отни совит, — деди вақти жуда чоғ бўлган яхши йнгитларга хос ширинсўзлик билан.

— Хўп бўлади, бегим, — деди хохол журсанд қиёфада бош ирғаб.

— Эҳтиёт бўл, дурустроқ совит.

Бошқа яна бир гусар ҳам отга томон чошиб келаётган эди, Бондаренко у етиб келгунча юганни отнинг бошидан

¹ Қирқ минг киши ҳалок бўлиб, иттифоқчимизнинг армияси нест-нобуд бўлса-ю, сиз ҳазил-мазах қилиб ўтирсаңиз. Бу ишни ана у сиз ўзингиз улфат қилиб олган, тўрт пулга арзимаган гўдак қилса ярашади, сизга келишмайди, келишмайди.

ошириб олди. Юнкер дурустгина ароқ пули бериб турса керак, унинг хизматини бажонидил қилишар эди. Ростов отнинг бўйинини сўнгра сагрисини силаб, знада туриб қолди.

У ўзича «Жуда соз! Жуда яхши от бўлади-да!» — дедию кулимсираб, қиличнинг сопини ушлаб, шпорини шириқлатиб знадан чолиб чиқиб кетди. Оғилда тўнг кураётган уй эгаси — фуфайка ва қалпоқ қийган немис қўлида паншахаси билан эшикдан бошини чиқариб қаради. У Ростовни кўриши билан чехраси очилиб кетди ва қувноқ табассум билан кўз қисиб, худди ёш йигитга салом беришдан роҳат қилгандай, қайта-қайта: «Schön, gut Morgen! Schön, gut Morgen!»¹ деди.

Ростов ҳамон ўша қувноқ табассум ва ширинсўзлик билан:

— Schon fleissig!²,— деди немисга қараб,— Hoch Oestreicher! Hoch Russen! Kaiser Alexander hoch!³ деб немиснинг ҳамини айтадиган гапини такрорлади.

Немис кулиб оғилдан чиқди ва қалпоғини олиб боши устида айлантириб қичқирди:

— Und die ganze Welt hoch!⁴

Ростов ҳам немис сингари шапкасини боши устида айлантириб кула-кула қичқирди: «Und vivat die ganze Welt!»⁵

Оғилини тозалаш билан машғул бўлган немисга ҳам, **взводи билан пичанга бориб келган Ростовга ҳам мунча хурсанд бўлишга ҳеч қандай сабаб бўлмаса-да, иккови бениҳоят хурсандлик га биродарона муҳаббат билан бир-бирига қаради, бир-бирини яхши кўрганлигига ишора қилиб бош чайқади ва кулиб ҳар қайсиси ўз йўлига — немис оғилга, Ростов эса Денисов билан турадиган хужрага кириб кетди.**

— Хўжайининг қани? — деб сўради Ростов Денисовнинг бутун полкда муғамбирликда ном чиқарган лакейи Лаврушкадан.

— Кечадан бери келганлари йўқ. Ютқизган бўлсалар керак, — деб жавоб берди Лаврушка, — билиб қолганман: ютсалар мақтангани вақтли келадилар, эрталабгача кел-

¹ Салом, салом! (Нем.)

² Мунча ҳам эрта! (Нем.)

³ Яшасин австрияликлар; Яшасин руслар! Яшасин император Александр! (Нем.)

⁴ Ва яшасин бутун дунё! (Нем.)

⁵ Яшасин бутун дунё! (Нем.)

масалар, демак ютқизганлар — қовоқларидан қор ёғиб келадилар. Кофе берайми?

— Бера қол.

Ўн минутдан кейин Лаврушка кофе келтирди.

— Келаётиптилар! Худо урди,— деди у.

Ростов деразадан қараб, келаётган Денисовни кўрди. Денисов қизил юзли, чақнаб турган қора кўзли, қора соч ва мўйловлари ҳурпайган жиккаккина йигит эди. Унинг эғнида тугмалари солилмаган ментик ва отлиқ аскарлар киядиган кенг чолвор, бошида гусарлар киядиган ёғим телпак. У таъби хира, бошини қуйи солиб зинага томон келар эди.

— Лаврушка! — деб қичқирди *p* ҳарфига тили келишмай жаҳл билан.— Қани, еч дейман, сўтак!

— Ечаётипман-ку,— деди Лаврушка.

— Э, аллақачон турдингми,— деди Денисов уйга кириб.

— Ҳа, аллақачон,— деди Ростов,— пичанга ҳам бориб келдим. Фрейлен Матильдани кўрдим.

— Ҳа, ҳали шундай дегин. Мен кеча расво бўлиб бой бердим, биродар,— деди шангиллаб.— Жуда ёмон бўлди! Ёмон бўлди! Сен кетганингдан бери ҳеч омад келмаётипти. Ҳой, чой келтир!

Денисов худди илжайгандай, катта ва бақувват тишларини кўрсатиб, афтини буриштирди, икки қўллаб қисқа бармоқлари билан қора ва қалин сочини тузатди. У иккала қўли билан пешона ва юзини ишқар экан:

— Қаёқдан ҳам ўша каламуш (офицернинг лақаби) нинг олдига бордим,— деди,— биронта, биронта ҳам карта чиқмаса-я?

Денисов Ростов ёндириб берган трубкани олди ва уни учқун сачратиб қўлида қаттиқ қисди-ю, полга уриб яна бақирди:

— Семпель берса пароль уради, семпель берса пароль уради.

У трубканинг ўтини сочиб сиңдириб ташлади. Сўнгра бирпас жим қолдию чақнаб турган қора кўзлари билан Ростовга хурсанд назар ташлади-да:

— Ақалли биронта хотин бўлса эди. Бу ерда ароқдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Тезроқ урушга кирсак ҳам гўрга эди...

У кимдир катта этигини тарақлатиб, шпорини жириглаб эшикнинг олдига келиб тўхтаганини ва атайлаб йўталганини эшитиб сўради:

— Ким у?

— Вахмистр! — деди Лаврушка.

Денисов афтини яна ҳам буриштирди.

— Жуда ёмон бўлди-да, — деди, озгина тилла қолган ҳамёнини ташлаб. — Ростов, санаб кўр, жон укам, қанча қолипти. Кейин ҳамённи ёстиқнинг остига тиқиб қўй, — дедию вахмистрнинг олдига чиқди.

Ростов ҳамённи олди, эски ва янги олтин пулларни беихтиёр айрим-айрим тўп қилиб санай бошлади.

Нариги уйдан Денисовнинг:

— Э! Телянин-ку! Бормисан! Кеча мени боплашди, — деган товуши эшитилди.

Бошқа ингичка бир товуш:

— Қаерда? Биков каламушнинг уйидами? — дедию уйга, ўша эскадроннинг кичкинагина офицери поручик Телянин кирди. Ростов ҳамённи болишнинг тагига қистирди ва Телянин кичкина терлаган қўлини узатгач кўришди. Телянин поход олдида нима сабаб биландир гвардиядан бу ёққа ўтказилган эди. У полкда ўзини жуда яхши тутар эди, лекин негадир уни ҳеч ким ёқтирмас, айниқса Ростов, ҳеч сабабсиз, уни сира ҳазм қилолмас ва буни яшира ҳам олмас эди.

— Хўш, сувори йигит, қалай бизнинг Грачик? — деб сўради (Грачик Теляниннинг Ростовга сотган оти эди).

Поручик ҳеч вақт гаплашаётган одамнинг кўзига қарамас, унинг кўзлари ҳаминиша бир нарсани қидираётгандай тўрт томонда бўлар эди.

— Мен ҳали миниб ўтганингизни кўрдим...

Ростов 700 сўмга олган бу от ярим баҳосига ҳам арзимаса-да:

— Дуруст, ёмон эмас, лекин олдинги чап оёғи қоқинадиган бўлиб қолди, — деди.

— Туёғи ёрилгандир. Тузалиб кетади. Бирон нарса қоқиш керак, сизга ўзим кўрсатаман.

— Ҳа, шундоқ қилинг, — деди Ростов.

— Кўрсатаман, кўрсатаман, ҳеч нарса эмас, бу отдан хурсанд бўласиз.

— Мен айтай бўлмаса, отни олиб келсин, — деди Ростов бу поручикдан тезроқ қутулмоқчи бўлиб ва отни олиб келишни буюргани ташқари чиқди.

Денисов, оғзида трубка, даҳлизнинг бўсағасида букчайиб ўтирар: вахмистр унга нима тўғрисидадир бир маълумот берар эди. У Ростовни кўриб, пешонасини тириш-

тирди, елкаси оша бармоғи билан Телянин ўтирган уйга ишора қилиб афтини буриштирди ва ижирғанди.

— Шу йигитга ҳеч тоқатим йўқ-да,— деди вахмистрдан ҳеч ибo қилмасдан.

Ростов худди «мен ҳам шундайман, лекин қандoқ қилай», демоқчи бўлгандай елкасини учирди ва отни олиб келишни буюрдию қайтиб Теляниннинг олдига кирди.

Телянин ҳамон ўша Ростов чиқиб кетгандагидай бўшашиб, кичкина оппоқ қўлларини бир-бирига ишқаб ўтирар эди.

Ростов уйга кирар экан, «дунёда хўп ҳам сўхтаси совуқ одамлар бўлади-да», деб кўнглидан ўтказди.

— Ҳа, отни олиб кел, дедингизми? — деди Телянин ва ўрнидан туриб бепарволик билан атрофга қаради.

— Ҳа, айтдим.

— Юринг, ўзимиз бора қолайлик: мен фақат кечаги буйруқни Денисовдан сўрамоқчи бўлиб кирган эдим. Олдингизми, Денисов?

— Йўқ ҳали. Ҳа, қаёққа кетяпсиз?

— Бу йигитга отга қандай тақа қоқишни кўрсатмоқчиман,— деди Телянин.

Иккови ташқарига чиқиб отхонага киришди. Поручик унга отнинг туёғни тузатиш йўлини кўрсатдию уйга кетди.

Ростов қайтиб келганда столда бир шиша ароқ билан колбаса турар эди. Денисов столда ўтириб перосини чириллатиб хат ёзмоқда эди. У Ростовнинг юзига маҳзун назар ташлади.

— Ўша қизга ёзаётибман,— деди.

У, қўлида қалам, столга тирсагини қўйиб ёнбошлади-да, ёзмоқчи бўлган гапини тезроқ айтиб юрагини бўшатганига хурсанд бўлгандай, хатнинг мазмунини Ростовга айтиб берди.

— Биласанми, дўстим,— деди,— то бировга муҳаббат қўймаганимизча биз ғафлатда бўламиз. Биз тупроқ болалари... Муҳаббат қўйдикми — фаришта, онадан янги туғилгандай бўламиз... Яна ким келди? Жўнатиб юбор. Ҳозир қўлим тегмайди! — деди бемалол келаётган Лаврушкага қичқириб.

— Кимни дейсиз? Ўзингиз айтибсиз-ку. Вахмистр пулга келипти.

Денисов афтини буриштириб бир нарса деб бақирмоқчи бўлди-ю, лекин индамади.

— Жуда ёмон иш бўлди-да, — деди ўзича, — ҳамёнда қанча пул қолипти? — деб сўради Ростовдан.

— Еттита янгию учта эски.

— Оббо, ёмон бўлди-да! Ҳа, нега қаққайиб турибсан, айт вахмистирни! — деб бақирди Лаврушкага қараб.

— Мен бера қолай, менда пул бор, Денисов, — деди Ростов қизариб.

— Ёр-ошнадан қарз олишни ёмон кўраман, — деди Денисов дўнғиллаб.

— Мен сенга ўртоқлик қилиб пул берсаму олмасанг хафа бўламан, ростдан айтаётиман, менда пул бор, — деди Ростов яна.

— Қўйсанг-чи.

Денисов ёстиқнинг остидан ҳамёнини олгани каравотга келди.

— Қаерга қўйдинг, Ростов?

— Ёстиқнинг тагида.

— Йўқ-ку.

Денисов ҳар иккала ёстиқни олиб полга ташлади, ҳамён йўқ эди.

— Тавба, қаяққа кетди!

— Шошма, тушириб юбормадингми, — деб Ростов ёстиқларни бир-бир силкиди.

У адёлни ҳам олиб қоқди, ҳамён топилмади.

— Бошқа жойга қўймадингмикин? Йўғ-е, ҳатто ҳамёнини бошининг тагига қўйиб ётар экан-да, деб кўнглимдан ўтиб эди, — деди Ростов. — Мен шу ерга қўйиб эдим. Қани? — деди Лаврушкага қараб.

— Мен уйга кирганим йўқ. Қўйган жойингиздадир-да.

— Йўқ, ахир.

— Ўзингиз шунақа, бир нарсани бир жойга қўясизу кейин излаб юрасиз, чўнтақларингизни қаранг.

— Бошининг тагига қўйиб ётар экан-да, деб кўнглимдан ўтгани эсимда, — деди Ростов, — аниқ шу ерга қўйиб эдим.

Лаврушка бутун тўшакни титди, каравот ва столнинг тагини қаради, ҳаммаёқни остин-устун қилдию уйнинг ўртасида ҳайрон бўлиб туриб қолди. Денисов индамай Лаврушканинг ҳаракатини кузатар эди. Лаврушка ҳеч ерда йўқ, деб ҳайрон бўлиб анқайиб турганда Денисов Ростовга қаради.

— Ростов, болалик қилма.

Ростов Денисовнинг қараб турганини сезиб, унга бир

назар ташладию яна ерга қаради, унинг бутун қони бошига ва кўзига урди. Энтикиб нафас ола бошлади.

— Уйга поручик билан ўзларингдан бошқа ҳеч ким киргани йўқ. Бирон жойда тургандир,— деди Лаврушка.

— Қани, бўл тезроқ, каллаварам, қидир,— деб тўсатдан кўкариб қичқирди Денисов ва лакейга ҳамла қилди.— Ҳамёни топсанг ҳам топасан, топмасанг ҳам топасан, бўлмаса калтак ейсан, ҳаммангни дўппослайман!

Ростов Денисовга кўз қирини ташладию курткасининг тугмасини солди, қиличини тақди ва шапкасини кийди.

Денисов хизматкорнинг икки елкасидан ушлаб деворга уриб:

— Сенга айтаётиман, ҳамёни топ дейман,— деб қичқирди.

Ростов эшик олдига бориб, Денисовга қарамасдан:

— Қўй уни, Денисов, ким олганини биламан,— деди.

Денисов тўхтаб, лакейни қўйиб юбориб ўйланиб қолдида, Ростовнинг кимга ишора қилаётганини фаҳмлагандай унинг қўлидан ушлади.

— Бўлмаган гап! — деб шундай қичқирдики, бўйин ва пешонасидаги томирлари бўртиб чиқди.— Эсингни едингми, бу ҳеч мумкин эмас. Ҳамён уйдан ташқарига чиққани йўқ; мана бу аблаҳнинг терисини шилиб олсам топилади.

— Ким олганини биламан,— деб такрорлади Ростов титраган товуш билан ва эшикка томон юрди.

— Қўй бу гапни, қаёққа борасан, сенга айтаётиман,— деди Денисов юнкерни ушлагани интилиб.

Лекин Ростов жаҳл билан қўлини тортиб олдию худди Денисов унинг бир ашаддий душманидай хўмрайиб қаради.

— Эсинг жойидами? — деди у титроқли товуш билан,— уйда мендан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Бундан чиқадики, агар у олмаган бўлса, демак...

У гапини тамом қилмай, югурганича чиқиб кетди. Ростов сўнг дафъа унинг:

— Бор, борсанг боравер, минг лаънат ҳаммангга,— деган овозинигина эшитди.

Ростов тўғри Теляниннинг уйига борди.

— Хўжайин уйда йўқлар, штабга кетдилар,— деди унга Теляниннинг хизматкори, лекин юнкернинг паришон эканини кўриб,— ҳа, бирон гап бўлдимиз? — деб сўради:

— Йўқ, ҳеч гап бўлгани йўқ.

— Ҳозиргина кетдилар,— деди хизматкор.

Штаб Зельценок қишлоғидан уч чақирим нарида эди. Ростов ҳужрасига кирмасдан, отини олиб чиқдиб штабга қараб жўнади. Штаб жойлашган қишлоқда офицерлар кириб турадиган майхона бор эди. Ростов тўғри майхонага келдию, унинг эшиги олдида Теляниннинг отини кўрди.

Майхонанинг ичкари уйида поручик вино ичиб, сосиска еб ўтирар эди.

— Э, сиз ҳам келибсиз-ку, йигит,— деди поручик кулиб ва қошларини кўтариб.

— Ҳа,— деди Ростов зўрға ва ёнидаги столга ўтирди.

Иккови ҳам индамасдан ўтирар эди; шу уйда икки немису бир рус офицери ҳам бор эди. Ҳамма жим, фақат тарелка, пичоқ товуши ва поручикнинг шапиллаб кавшангани эшитилар эди. Телянин нонуштасини қилиб бўлдию, чўнтагидан икки хоналик ҳамёнини олиб кичкина оқ бармоғи билан ҳалқасини тортди-да, битта олтин олиб, қошларини кериб, хизматкорга узатди.

— Мана, тезроқ ҳисоб қилинг.

Олтин янгигина эди. Ростов ўрнидан туриб Теляниннинг олдига келди.

— Мумкинми ҳамёнингизни кўрсак,— деди секин, эшитилар-эшитилмас.

Телянин кўзлари ўйнаган, лекин ҳамон қошлари кериб қолган ҳолда ҳамёни Ростовга берди.

— Ҳа, жуда чиройли ҳамён... Ҳа, ҳа...— деди ва бирдан бўзариб кетди.— Мана кўринг, йигит,— деди яна.

Ростов ҳамёни қўлига олдию ҳамёнга, унинг ичидаги пулга ва Телянинга қаради. Поручик одати бўйича атрофга қаради ва бирдан хурсанд бўлгандай кўринди.

— Венага борсак, ҳаммасини сарф қиламан. Бу шаҳарчада нимага сарф қилишни ҳам билмайсан киши,— деди.— Қани, беринг, мен кетай, йигит.

Ростов жим турар эди.

— Сиз ҳам нонушта қилгани келгандирсиз? Овқат ёмон эмас,— деди яна Телянин.— Қани, беринг.

У ҳамёнга қўл узатди. Ростов индамасдан берди. Телянин ҳамёни олдию шимининг чўнтагига сола бошлади. Унинг қошлари чимирилди, худди «ўзимнинг ҳамёним, чўнтагимга соламан, бунга ҳеч ким ҳеч нарса деёлмайди», дегандай оғзи салгина очиқ қолди.

— Хўш, йигит? — деди ва уф тортиб қошларини кериб Ростовнинг кўзларига қаради.

Бир лаҳза ичида Теляниннинг кўзидан аллақандай учқун Ростовнинг кўзига ўтгандай, ундан яна Теляниннинг кўзига қайтгандай, ундан яна унга ўтгандай бўлди.

— Бу ёққа юринг,— деди Ростов Теляниннинг қўлидан ушлаб. У Телянинни деразанинг олдига судраб олиб борди.— Бу пуллар Денисовники. Сиз бу пулни...— деди қулоғига пичирлаб.

— Нима?.. Нима?.. Нима деяпсиз ўзингиз... Нима?.. деди Телянин.

Лекин унинг бу сўзлари худди афв сўраган, ёлворган ва нола фарёд қилгандай эшитилди. Ростов бу сўзларни эшитганидан кейин шубҳаси йўқолди. У хурсанд бўлди ва шу билан бирга, қаршисида турган шўрлик одамга раҳми келди: бироқ бошланган ишни охирига етказиш керак эди.

Телянин шапкасини олиб, хилват уйга томон борар экан:

— Бу ерда биров эшитса нима дейди, юринг, нариги уйга чиқиб, ўша ерда гаплашайлик,— деди.

— Мен буни биламан ва исбот ҳам қиламан,— деди Ростов.

— Мен...

Қўрқувдан бўзариб кетган Теляниннинг бутун юзи пирпираб уча бошлади: кўзлари ҳамон бесаранжом, лекин Ростовнинг юзига қаролмай ерда кезар эди. У йиғлаб юборди.

— Граф!.. бир ёш йигитни хароб қилманг... Мана ўша фалокат пул, олинг...— деб пулларни столнинг устига ташлади.— Қари отам, онам бор!..

Ростов пулни олди, Теляниннинг кўзига қарамасликка ҳаракат қилиб индамай чиқиб кетди. Лекин эшик олдида бир оз тўхтадию яна қайтиб кирди.

— Худоё тавба,— деди кўзига ёш келиб,— шу ишга қандай қўлингиз борди?

— Граф,— деди Телянин юнкернинг олдига келаётиб.

— Тегманг менга,— деди Ростов ўзини тортиб.— Муҳтож бўлсангиз, мана, олинг! — деди ва ҳамённи улоқтириб майхонадан чиқиб кетди.

V

Ўша куни кечқурун Денисовнинг уйида эскадрон офицерлари қизгин суҳбатлашиб ўтиришар эди.

Новча, сочи мош-гуруч, мўйловлари шопдай, юзига йирик-йирик ажиң тушган штаб-ротмистр:

— Айтдим-ку, сиз полк командирига узр айтишингиз керак, Ростов,— деди ҳовлиқиб-қизариб кетган Ростовга қараб.

Штаб-ротмистр Кирстен офицер номига иснод келтиргани учун-икки мартаба солдатликка туширилиб, икки мартаба яхши хизмат кўрсатиб, яна ўз мансабига эришган эди.

— Мени ёлғончи қилгани ҳеч кимга йўл қўймайман,— деб қичқирди Ростов,— у мени ёлғон айтасан, дейди, мен ўзинг ёлғон айтасан, дедим. Бу гап шундай қолади энди. Мени ҳар куни навбатчи қиладими, қамаб қўядими, лекин узр айтишга мени ҳеч ким мажбур қилолмайди. Агар у полк командириман, деб майдонга чиқиб менга важ айтишни ўзига муносиб кўрмаса, унда...

Штаб-ротмистр унинг сўзини бўлиб:

— Шошманг ахир, отагинам, гапга қулоқ солинг,— деди узун мўйловини силаб, йўғон товуш билан.— Сиз бошқа офицерлар олдида полк командирига бир офицерни ўғри дейсиз...

— Бошқа офицерларнинг олдида гап очилган бўлса мен нима қилай. Уларнинг олдида гапирганим чакки бўлган бўлса бўлгандир, ахир мен дипломат эмасман, қаёқдан билай. Шунинг учун ҳам мен гусар бўлганман. Бу ерда бунақа нозик гаплар бўлмас, деб ўйлаган эдим: у бўлса мени ёлғончи қилиб ўтирипти... Шундай бўлса, майдонга чиқиб менга важини айтсин...

— Бу дуруст, ҳеч ким сизни қўрқоқ деяётгани йўқ, лекин гап бунда эмас. Қани, Денисовдан сўранг-чи, ҳеч мумкинмикин бир юнкер полк командирига, мен билан майдонга чиқ, деб талаб қўйиб ўтирса.

Денисов гапга аралашини истамаса керак, мўйловини тишлаб қовоғини солганича уларнинг сўзига қулоқ солиб ўтирар эди. Штаб-ротмистрнинг саволига у бош чайқаб жавоб берди.

— Наинки офицерларнинг олдида полк командирига шу қабиҳ гапни гапириб ўтирсангиз,— деди штаб-ротмистр сўзида давом этиб.— Богданич (полк командирини шундай деб аташар эди) сизни тийиб қўйипти.

— Тийиб қўйгани йўқ, ёлғон айтасан, деди.

— Ҳа, сиз унга бўлмағур гапларни айтибсиз, энди бориб узр сўранг.

— Ҳеч-да! — деб қичқирди Ростов.

— Мен сиздан буни ҳеч кутган эмас эдим, — деди штаб-ротмистр жиддий ва жеркиб. — Узр сўрагингиз келмайди, ҳолбуки, отагинам, фақат полк командири олдидагина эмас, балки ҳаммамизнинг олдимизда қип-қизил гуноҳ-корсиз. Аввал ўйлаб, биров билан кенгашиб қилганингизда мунчалик бўлмас эди, сиз ўйламай-нетмай, яна офицерларнинг олдида лоп этиб айтиб қўйибсиз. Полк командири энди нима қилса бўлади? У офицерни судга бериб, бутун полкни бадном қилсинми? Битта ярамасни деб бутун полкни маломатга қўйиш керакми? Сизнингча, шу дуруст бўладими? Бизнингча, ундоқ эмас. Яхши ҳамки, Богданич, ёлгон айтасан, депти. Яхши бўлмапти, лекин айб ўзингизда, отагинам. Энди бу гапни бости-бости қилмоқчи бўлишса, сиз катталик қилиб афв сўрашни истамай яна бориб, ҳаммасини айтаман, деб ўтирибсиз. Жазо тариқасида навбатчиликка тайинласа-ку, алам қилади, бориб бир кекса ҳалол офицердан афв сўраш ҳеч нима эмасу! Ҳар қандай бўлганда ҳам Богданич ҳалол, жасур ва кекса полковник, шундай одамдан узр сўрашга бўйнингиз ёр бермайди: полк бадном бўлса бўлаверсин, дейсиз! — Штаб-ротмистрнинг товуши титрай бошлади. — Сизнинг полкка келганингизга ҳали уч кун бўлгани йўқ, отагинам, бу кун бу ерда бўлсангиз, эртага бирон ёққа адъютант-малъютант бўлиб кетасиз: «Павлоград офицерлари орасида ўғриси бор экан», дегудай гап бўлса ҳам сизга писанд эмас. Лекин биз бундай қарамаймиз. Шундоқ эмасми, Денисов? Биз бундай қарамаймиз-а?

Денисов ҳамон тек ва индамасдан ўтириб қора ва чақнаб турган кўзлари билан ҳар замон Ростовга қараб қўяр эди.

— Сиз бир иззати нафсни деб узр сўрамасдан полковникнинг шон-шарафини бир пул қилмоқчисиз, — деди штаб-ротмистр давом этиб, — биз шу полкда суяги қотган ва худо хоҳласа, шу полкда ўладиган қариялар, полк шон-шарафини кўз қорачиғидай сақлаймиз ва буни Богданич ҳам биледи. Полкнинг шон-шарафига нима етар экан? Яхши эмас, отагинам, яхши эмас. Хафа бўлсангиз-бўлмасангиз, мен рост гапни айтаман. Яхши эмас!

Штаб-ротмистр ўрнидан туриб, Ростовдан ўгирилди.

— Тўғри гап ахир! — деди Денисов сапчиб ўрнидан туриб. — Қани, Ростов, нима дейсан?

Ростов қизариб-оқариб гоҳ у офицерга, гоҳ бу офицерга қарар эди.

— Йўқ, йўқ, жаноблар... сизлар ўйламангларки... мен яхши биламан, сизлар меини мунчалик... мен... менинг учун... мен полкнинг шон-шарафи учун... нима деяпсизлар ўзларинг? Мен буни амалда кўрсатаман, менинг шон-шараф... Ҳа, бўлди, айб менда!.. — деди ва кўзларига жиққа ёш тўлди.— Айб менда, ҳаммасига мен гуноҳқорман!... Хўш, тагин нима дейсизлар?..

Штаб-ротмистр унга ўгирилиб, елкасига каттакон қўли билан қоқиб:

— Гап бундоқ бўлипти, граф! — деб қичқирди.

— Мен сенга айтмадимми,— деди Денисов қичқириб.— Ростов яхши йигит деб.

Штаб-ротмистр худди у иқроп бўлгани учун ҳурмат қила бошлагандай унвони билан атаб:

— Шундоқ бўлгани дуруст, граф,— деди. Борсинлар, узр айтсинлар, тақсир.

— Жаноблар, айтганларингни қиламан, бировга гинг демайман,— деди Ростов ялингандай, — лекин узр айта олмайман, азбаройи худо айтолмайман! Мен қандай қилиб унинг олдига бориб ёш боладай тавба қилдим деб ўтираман?

Денисов кулиб юборди.

— Ўзингизга қийин... Богданич кек сақлайдиган одам, бу қайсарлигингизнинг жазосини тортасиз,— деди Кирстен.

— Худо ҳаққи, мен қайсарлик қилаётганим йўқ! Буни сизларга ҳеч тушунтира олмайман, ҳеч...

— Хайр, ўзингиз биласиз,— деди штаб-ротмистр.— Қани у аблаҳ, қаёққа кетди? — деб сўради Денисовдан.

— Ўзини касаллика солипти, эртага полкдан ҳайдалар экан,— деди Денисов.

— Бу бир дард, бошқа нима деб бўлади,— деди штаб-ротмистр.

— Дардми, бошқами, ишқилиб, кўзимга кўринсин-чи, ўлдираман-қўяман! — деб қичқирди Денисов унинг қонига ташна бўлгандай.

Шу чоғ Жерков кириб келди.

— Э, сен нима қилиб юрибсан? — дейишди бирдан офицерлар унга қараб.

— Поход, жаноблар. Мак бутун армияси билан таслим бўлипти.

— Ёлғон!

— Ўз кўзим билан кўрдим.

— Қанақа қилиб кўрдинг? Макни-я! Кўл-оёри бутун, тирик Макни-я?

— Поход! Поход! Топиб келган шу янги хабари учун бир шиша ароқ берилсин. Нима бўлди, нега яна бу ёққа келиб қолдинг?

— Уша лаънати Мак туфайли яна полкка юборишди. Австрия генерали мени чақипти. Мен уни Мак келиши муносабати билан табриклаган эдим... Ҳа, Ростов, нима бўлди, мунча қизариб кетибсиз?

— Э, сўрама, биродар, икки кундан бери бизда бир мужмал иш устида дилсиёҳлик бўлиб турипти.

Шу чоғ полк адъютанти кириб келди ва Жерков келтирган хабарни тасдиқлади. Эртага йўлга чиқиш ҳақида буйруқ берилган эди.

— Поход, жаноблар!

— Худога шукур-э, занглаб ҳам кетиб эдик.

VI

Кутузов йўл-йўлакай Инна (Браунауда) билан Траун (Линца) дарёларининг кўпригини бузиб, Венага томон чекинар эди. 23 октябрь куни рус қўшинлари Энс дарёсидан ўтди. Русларнинг юк ортилган қатор аравалари, артиллерияси ва қўшинлари қиём вақтида Энс шаҳридан ўтиб борар, уларнинг боши кўприкдан аллақачон ўтган бўлса ҳам охири ҳали кўринмас эди.

Кун илиқ, куз ҳавоси, ёмғир қуймоқда. Кўприкни мудофаа қилиб турган рус батареялари ўрнашган тепаликдан кўринган кенг яйлағоҳ қийирхон ёққан ёмғир пардаси тўсиб кўринмай қолар, гоҳ офтоб чиққанда ундаги ҳар бир нарса худди лок суртилгандай ярқираб кўринар эди. Пастда шаҳарчанинг оқ уйлари, қизил тунукали томлари, катта кон бутхонаси ва рус аскарлари мўрмалахдай ёпирилиб ўтиб бораётган кўприги кўришиб турар эди. Дунай дарёсининг бурилиб оқадиган жойида кемалар, орол, Энс дарёсининг Дунайга қуйиладиган ерида жазира сингари турган қалъа ва унинг парки; Дунайнинг қарағайзор, қояли чап қирғоғи ва ундан нари кўм-кўк тепаликлар, ҳаворанг даралар кўринади. Инсон қўли тегмагандай кўринган қалин қарағайзорнинг нариги томонидан монастирнинг минораси мўралаб туради. Узоқда, Энснинг нариги томонидаги тепаликда душман соқчилари кўринар эди.

Тепаликдаги түпляр орасида, олдинда ариергард командери бұлмиш генерал билан бош штаб офицери дурбин ордали атрофни кузатиб туришар эди. Булардан сал нарироқда түпнинг пишангида бош кўмондон томонидан ариергардга юборилган Несвицкий ўтирар эди. Несвицкийга ҳамроҳ бўлиб келган казак унга сумка билан сувдонни берди ва Несвицкий офицерларни сомса ва доплелькюмет билан сийлади. Офицерлар хурсанд бўлиб, бири чўккалаб, бири хўл майсанинг устига чордана қуриб, уни ўраб олишди.

— Австрия князининг диди чакки эмас экан-а, қалъа солган жойини қаранг, зап жой экан-да. Қани, жаноблар, емайсизларми? — деди Несвицкий.

— Раҳмат, князь,— деди офицерлардан бири штабдан келган чиновник билан гаплашганига мамнун бўлиб.— Жуда яхши жой экан, биз паркнинг ёнгинасидан ўтдик, иккита кийик юрган экан. Иморатларини айтинг-а!

Офицерлардан яна бири тагин битта сомса егиси келиб, олгани тортинди шекилли, шунинг учун гўё теварак-атрофни кузатган бўлиб:

— Уни қаранг, князь,— деди,— қаранг, бизнинг пиёда аскарларимиз бориб олишипти. Ху, ана қишлоқнинг нариги томонида ўтлоқда учтаси бир нимани судраётпти. Булар бу саройга киради,— деди маъқуллагандай.

— Ҳа, ҳа,— деди Несвицкий,— биласизларми, мен нимани хоҳлар эдим,— деди у яна чиройли оғизда сомсани чайнаб,— ху ана шу ерга киришни хоҳлар эдим.

У тепаликда кўриниб турган минорали монастирни кўрсатди, кулимсиради, кўзлари сузилиб чақнаб кетди.

— Жуда яхши бўлар эди-да, жаноблар!

Офицерлар кулишди.

— Бу монах аёлларни ҳеч бўлмаса бир хуркитсак ҳам майли эди. Ёш-ёш итальян қизлар бор, дейишади. Беш йил умримни қурбон қилар эдим!

— Зеркишар ҳам дейман,— деди дадилроқ офицер кулиб.

Шу пайт олдинда турган бош штаб офицери генералга ниманидир кўрсатди: генерал дурбин билан қаради.

Генерал дурбинни кўзидан олиб, елкасини қисар экан:

— Айтмадимми, айтмадимми,— деди жаҳли чиқиб,— айтмадимми, кўприкни түпга тутуди деб. Нега энди улар унда ивирсиб ўтиришипти?

Нариги томонда душман ва унинг батареяси кўриниб турар эди. Батареянинг устида оқпоқ тутун пайдо бўлди-ю,

кетидан гумбурлаган товуш эшитилди. Бизнинг аскарларимиз кўприкдан шошиб ўтаётганлари кўриниб турар эди.

Несвицкий пишиллаб ўрнидан турди-да, илжайиб генералнинг олдига борди.

— Тамаддига майллари йўқми, жаноби олийлари? — деди Несвицкий.

— Яхши бўлмади, — деди генерал унга жавоб бермасдан, — аскарларимиз ивирсишиб қолишди.

— Бориб келайми, жаноби олий? — деди Несвицкий.

— Ҳа, шундоқ қилинг, — деди генерал буйруқда батафсил баён қилган нарсаларини яна такрорлаб, — гусарлар, ўша айтганимдай, ҳаммадан кейин ўтишсини кўприкка ўт қўйишсин. Кўприкка қўйилган ёнилғи модда яна кўздан кечирилсин.

— Хўп бўлади, — деди Несвицкий.

У отини тутиб турган казакни чақирди. Сумка билан сувдонни йиғиштириб олишни буюрди ва оғир гавдасини ҳам абжирлик билан эгарга олди.

— Монах аёлларнинг олдига кирганим бўлсин, — деди кулиб турган офицерларга қараб ва адир этагида илон изи бўлиб турган сўқмоқдан от қўйиб кетди.

— Қани, капитан, бир отиб кўринг-чи, қаерга бориб тушар экан! — деди генерал тўпчига қараб. — Зерикиб қолган эдиларинг, бир эрмак қилинглар.

— Тўпчилар, жой-жойингга! — деб команда берди офицер. Гулхан атрофида ўтирган тўпчилар дарҳол югуриб келиб тўпларни ўқлашди.

— Биринчи, от! — деган команда товуши эшитилди.

Биринчи тўп силкинди, гулдурос солиб чиққан ўқ адир этагидаги аскарларимизнинг тепасидан сувиллаб ўтди ва душмандан анча берига тушди. У тушган ердан тутун чиқиб, сўнгра портлаган товуш эшитилди.

Портлаш товушли эшитган солдат ва офицерлар хурсанд бўлишди. Ҳамма ўрнидан туриб, яққол кўриниб турган аскарларимизнинг ҳаракатини ва яқинлашиб келаётган душманни кузата бошлади. Шу он қуёш булут остидан буткул чиқди, биттагина отилган ўқнинг ёқимли товуши ва порлаб турган қуёшнинг нури кўпгилни бардам ва хушҳол қиладиган бир таассуротга айланди.

VII

Душманнинг икки тўп ўқи кўприкнинг устидан ўтиб кетди: кўприкка аскарлар теқилиб қолди. Отдан тушган

князь Несвицкий кўприкнинг ўртасида йўгон гавдаси билан панжарага қапишиб турар эди. У уч-тўрт қадам орқада икки отни жиловидан тутиб турган деншиги казакка ҳар замон кулиб қарар эди. Князь Несвицкий эндигина олға интилган эди, солдатлар, юк ортилган аравалар уни яна суриб панжарага қапиштирди ва унинг табассум қилиб туришдан бошқа чораси қолмади.

— Ҳой, оғайни,— деди казак одамлар ва отлар тиқилиб ётганига қарамай аравасини ҳайдамоқчи бўлган аравакаш солдатга қараб,— қанақасан ўзинг! Бирпас тўхтасанг-чи, генерал ўтиб кетсинлар.

Аравакаш солдат генерал деганга ҳам парво қилмай йўлни тўсган солдатларга:

— Ҳой! ҳамшаҳарлар! сўл томондан юрсаларинг-чи! Ҳой тўхтаб турсангчи! — деб қичқирди.

Бироқ ҳамшаҳарлар тиқилишиб, найзалари бир-бирига илиниб кўприкдан зич бўлиб, олға юрар эди. Несвицкий панжарадан пастга қараб Энснинг шовуллаб, кўприкнинг сепояси олдида чайқалиб, бир-бирига қўшилиб ва бир-бирининг устидан ошиб ўтаётган тўлқинларини кўрди. У кўприкка қараб, қўтослар, телпаклар, буюм халталар, узун милтиқлар, тепалик остидан кўриниб турган кенг ёноқлар ва ҳорғинлик ифода этган озгин юзлар, лой бўлиб кетган кўприк тахтаси устида қимирлаётган оёқлардан иборат бўлган солдатларнинг бир хилдаги жонли тўлқинини кўрди. Гоҳ худди Энс тўлқинидан отилиб чиққан оқ кўпик сингари, бир хилдаги солдатлар тўлқини орасида плаш кийган, башараси солдатга ўхшамаган офицер ўтиб қолар; гоҳ худди дарёда ўйноқлаб кетаётган тарашадай, кўприк устидаги пиёда аскарлар тўлқини орасида пиёда гусар, деншик ёки аҳоли кўриниб қолар: гоҳ, худди дарёдан оқиб келаётган ходадай, рота ёки офицерга қарашли тўла юк ортилиб устига чарм ёпилган ва атрофини одамлар ўраб олган арава ўтар эди.

— Ер ёрилиб одам чиқдимми, нима бало, — деди казак нима қилишини билмай тўхтаб. — Ҳали кўпми у ёқда?

Унинг ёнидан ўтиб кетаётган йиртиқ шинелли хушчақ-чақ солдат кўз қисиб:

— Бир кам миллионта қолди, холос,— дедию одамларнинг ичида кўздан йўқолди. Унинг кетидан кексароқ бир солдат ўтиб борарди.

— Энди у (у — душман) кўприкнинг титигини чиқа-

рар.— деди некса болдат қовоғини солиб ўртоғига.— Бош қашлагани ҳам фурсат бўлмай қолар.

Бу ҳам ўтиб кетди. Ундан кейин яна арава минган бир солдат ўтди.

— Пайтаваларни қаёққа тикипти экан? — деди деншик араванинг кетидан чопиб, унинг орқасини титкилаб.

Бу ҳам араваси билан ўтиб кетди.

Булардан кейин жуда хушчақчақ, афтидан, ширакайф солдатлар ўтишди.

— Милтиқнинг қўндоғи билан оғзига шунақа ҳам солдики... — деди шинелининг этагини қайтариб олган солдат хурсанд қўл ташлаб борар экан.

— Ҳа, чўчка гўшти ширин эканми? — деди бошқаси кулиб.

Булар ҳам ўтиб кетишди. Несвицкий ким кимнинг оғзига урганини, чўчка гўштининг нимага дахли бўлганини била олмади.

— Бунча шошилишмаса! Ҳаммани қириб ташлагани тепада қилич ўйнатаётимми, — деди унтер-офицер мазаммат қилиб.

— Замбаракнинг ўқи ёнимдан ғувиллаб ўтиб қолса борми, — деди ёшгина, оғзи катта солдат зўрға ўзини кулгидан тийиб, — турган жойимда қотиб қолибман, амаки. Худо урсин агар, жон-поним чиқиб кетди! — деди қўрққанига мақтангандай.

Бу ҳам ўтиб кетди. Бунинг кетидан шу вақтгача ўтган араваларга сира ўхшамаган бир арава ўтиб борар эди. Бу қўш отлиқ немис араваси бўлиб, унга бутун бир уй юклангандай кўринар эди. Немис ҳайдаб бораётган бу араванинг орқасига чиройли, ола елини каттакон бир сигир боғланган эди. Тўшақларнинг устида ёш болалик бир хотин, бир кампир ва юзи қип-қизил, бўлиқ бир немис қиз ўтирар эди. Булар, афтидан, махсус ижозат билан кўчиб борар эди. Ҳамма солдатлар шу хотинларга қарашар эди. Арава аста-секин ўтиб боргунча солдатлар нуқул шу икки аёл тўғрисида гапиришди. Ҳамманинг ҳам юзида шу хотинлар тўғрисидаги ноҳўя фикрнинг ифодаси бўлган бир хилдаги табассум кўринар эди.

— Уҳў, колбаса ҳам қочиб қопти-ку.

— Онангни сотсанг-чи, — деди солдатлардан бири араванинг кетидан бошини қуйи солиб, қўрқиб, катта-катта қадам ташлаб кетаётган немисга қараб.

— Вой, қурғур-е, ясанганини қара-я!

— Жуда сенбоп экан-да, Федотов!

— Шунақасини ҳам кўрганмиз, ука!

— Қаёққа кетаётибсизлар? — деди олма еб бораётган пиёда офицер чиройли қизга қараб ва салгина жилмайиб.

Немис кўзини юмиб русча билмаслигини ишора қилди.

— Есанг олгин, — деди офицер қизга олма узатиб.

Қиз кулимсираб олмани олди. Несвицкий ҳам кўприк устида турган бошқа солдатларга ўхшаб аёллар ўтиб кетгунча улардан кўзини олмади. Улар ўтиб кетгандан кейин яна боягидай солдатлар ўтиб, яна ўшанақа гаплар давом этди. Ниҳоят ҳамма тўхтаб қолди. Кўприкнинг нариги бошида рота араваларининг оти хиралик қилиб, ҳаммани тўхтатиб қўйди.

— Нега тўхташди? Бир тартиб йўқ-да! — дейишди солдатлар, — мунча тиқиласан! Фалокат! Жиндак тўхтасанг ўласанми? Кўприкни ёндириб юборса ҳаммамиз қоламиз, офицерни ҳам кўр қилиб қўйишипти, — дейишар эди тўхтаб қолган солдатлар бир-бирига қараб. Ҳамма тиқилишиб олга интилар эди.

Несвицкий сувга қаради-ю, бирдан тобора яқинлашиб келаётган ғалати бир товушни эшитди...

Қандайдир бир катта нарса сувга шапиллаб тушди.

— Тушган жойини қара-я, — деди Несвицкийга яқин турган бир солдат шапиллаган томонни кўрсатиб.

— Дадил бўлиб, тезроқ ўтинглар деяпти-да, — деди яна бир жонсарақ солдат.

Одамлар яна қўзғалди. Несвицкий сувга тушган нарса замбаракнинг ўқи эканлигини фаҳмлади.

— Ҳой, казак, отни олиб кел, — деди Несвицкий, — ҳой, у ёққа тур, бу ёққа тур! Йўл бер!

У отнинг олдига аранг етиб олди ва пўнит-пўштлаб олга юрди. Солдатлар унга йўл бериш учун зичланишди, лекин яна шундай қисиб боришдики, ҳатто унинг оёғини босишди. Бунга унинг олдида турган кишилар айбли эмас, чунки уларни бошқалар яна ҳам қаттиқроқ қиснишар эди.

Шу пайт орқадан:

— Несвицкий! Ҳой, Несвицкий! Сенга айтаётибман, пес! — деган бўғиқ товуш эшитилди.

Несвицкий қайрилиб қараб, ўтиб бораётган пиёда аскарларнинг нариги томонида, ўн беш қадамча нарида қора сочи ҳурпайган, юзи қизарган, шапкасини бошининг орқа-

сига бостириб олган, ментигини олифталик билан елкасига ташлаган Васька Денисовни кўрди.

Денисов жуда жони чиққан бўлса керак, қизариб кетган қоп-қора кўз соққасини ўйнатиб, кичкинагина ва юзига ўхшаган қип-қизил яланғоч қўлидаги филофли қиличини силкиб:

— Ҳой, бу фалокатларга айтсанг-чи, йўл берсин,— деб қичқирди.

— Э, Васька-ку! — деди Несвицкий қувониб. — Сен нима қилиб юрибсан?

— Эскадрон ўтолмаяпти! — деб қичқирди Васька Денисов гижиниб, ва чиройли қора оти — Бадавини шпори билан уриб. От эса найзалар тегаётган қулогини силки-тар, пишқириб атрофга оғзидан кўпиклар сочар, оёгини кўприкнинг тахтасига урар, агар эгаси қўйиб берса, кўприкнинг панжарасидан сакраб ўтишга тайёрдай кўринар эди.

— Бу қанақа гап! Худди пода-я! Поданинг ўзи! Қоч... Йўл бер! Тўхта ўша ерда, сенга айтаётиман, аравакаш! Ҳозир чопиб ташлайман! — деб қичқирди у ва ҳақиқатан ҳам қиличини қинидан чиқариб ўхталди.

Солдатлар қўрққанларидан тисланиб йўл беришди. Денисов Несвицкийнинг олдига келди.

— Нима, кайфинг борми, нима бало? — деди Несвицкий Денисов олдига келганда.

— Ичгани ҳам қўйишмаяпти! — деб жавоб берди Васька Денисов. — Куни бўйи полкни у ёқдан-бу ёққа судрашгани судрашган. Урушадиган бўлсак уруша қолайлик. Бу аҳвол жонга ҳам тегди!

Несвицкий унинг янги ментиги билан отининг янги жулига қараб:

— Мунча олифта бўлиб кетибсан! — деди.

Денисов кулимсираб чарм халтасидан атир ҳиди анқиган рўмолчасини олиб, Несвицкийнинг бурнига тутди.

— Шундоқ қилмасам бўлмайди, иш бор! Соқолимни олдириб, тишларимни ювиб, ўзимга бошлаб атир сепдим.

Казак кузатиб бораётган савлатли Несвицкийнинг қиёфаси билан дағдаға қилаётган Денисовнинг қилич ўнатиб, қаттиқ бақриши шундай таъсир қилдики, иккови кўприкнинг нарёига бир илож қилиб ўтиб олишди-да, пиёда аскарларни тўхтатишди. Несвицкий кўприкнинг нариги ёғида ўзи излаган полковнигини кўриб, унга буйруқни айтди-ю, вазифасини бажариб қайтиб кетди.

Денисов йўл очганидан кейин, кўприкнинг бу бошига келиб турди. У ўйноқлаб отларга томон интилаётган айги-рининг бошини бепарвогина тортиб, қаршисидан келаётган эскадронга қараб турар эди. Кўприкнинг тахтаси, худди бир неча от бирдан югуриб ўтаётгандай, отларнинг туёғидан тарақлади ва эскадрон тўртта-тўртта бўлиб олдинда бораётган офицерлари билан кўприкнинг у томонига чиқа бошлади.

Тўхтатилиб қўйилган пиёда аскарлар кўприкнинг олдидаги лойда уймалашиб, қўшиннинг бир тури бошқа турига одатдан қандай бегоналик ва бадхоҳлик ҳамда истеҳзо назари билан қараса, булар ҳам олдиларидан чиройли саф тортиб ўтиб бораётган озода ва олифта гусарларга шундай назар билан қарашар эди.

— Хўп ясанишипти-да, бу йигитлар! Буларни фақат Подновинскоеда кўрсанг!

— Булардан нима фойда! Хўжакўрсинга олиб юришади-да! — деди яна бири.

Оти ўйноқлаб пиёда аскарга лой сачратган бир гусар:

— Ҳой пиёда, чангитмасанг-чи! — деб тегишди.

— Елкангга халтани ортиб икки манзилгина йўрттирсам кўзинг очилар эди,— деди пиёда аскар юзига сачраган лойни енги билан артиб,— жуда кеккайиб кетибсан!

— Отга миндириб қўйишса сен ҳам ундан қолишмас эдинг, Зикин,— деди ефрейтор халтанинг оғирлигидан букчайган озгин солдатчага тегишиб.

— Ёгочни миниб чу десанг от бўлади-қўяди,— деди гусар.

VIII

Пиёда аскарларнинг қолгани кўприкнинг олдида тиқилишиб шошилишч ўтмоқда эди. Ниҳоят аравалар ўтиб бўлди, йўл бир оз очилиб, сўнги батальон кўприкка қадам кўйди. Кўприкнинг нариги ёнида, душман рўпарасида фақат Денисов эскадронининг гусарларигина қолди. Нарёқдаги адирдан кўринадиган душман пастдан, яъни кўприкдан кўринмасди, чунки дарё оққан сойликдан қараганда бу ердан ярим чақирим келадиган рўпарадаги адир уфқни тўсиб турар эди. Олдиндаги даштнинг баъзи жойида тўп-тўп отлиқ разведкачи казакларимиз кўринар эди. У томондаги адирдан тушган йўлда тўсатдан кўк шинель кийган аскар ва артиллерия кўринди. Булар французлар эди. Разведкачи казаклар от чоптириб адирнинг этагига қараб

кетишиди. Денисов эскадронининг ҳамма офицер ва солдатлари бошқа тўғриларда гаплашишга ва у ёқ-бу ёққа қарашга ҳаракат қилишса ҳам нуқул адирдаги нарса нима эканлиги тўғрисида ўйлашар ва уфқда пайдо бўлган доғни душман аскарлари деб билиб ҳадеб ўшанга қарашар эди. Тушдан кейин ҳаво очилиб офтоб Дунайга ва унинг атрофидаги адирларга шуъла сочили. Ҳаммаёқ жимжит, у томондаги адирдан ҳар замон бурғу товуши ва душман ҳайқириғи эшитилар эди. Кичик-кичик отлиқ разведкачилар тўпини эътиборга олмаганда, эскадрон билан душман орасида ҳеч ким йўқ эди. Икки орани уч юз саржин чамаси келадиган масофа ажратиб турар эди. Душман ўқ отмай қўйди ва икки душман қўшин орасидаги омонсиз, даҳшатли, ўтиб бўлмайдиган ва кўзга кўринмайдиган чегара яна ҳам очиқроқ сезила бошлади.

«Ҳаёг билан мамотни бир-биридан ажратиб турадиган чегарани эслатувчи бу чегарадан бир қадам нари ўтилса, номаълум азоб-уқубат ва ўлимга борилади. Бу майдон, дарахтлар ва офтоб шуъла сочиб турган уйларнинг у томонида нималар бўлаётини? Ким бор? Буни ҳеч ким билмайди, лекин билгинг келади: бу чегарадан ўтиш кўрқинчли, лекин ўтнинг келади: биласанки, эртами, кечми, бу чегарадан ўтишинг, у томонда нималар бор эканини билишинг керак бўлади. Ўзинг бақувват, соғлом, хурсанд ва шайланган, атрофингдаги одамлар ҳам ўзингдай соғлом, шайланган. Душманнинг рўпарасида турган ҳар бир киши ана шундай деб ўйламаса ҳам, лекин шуни ҳис қилади ва бу ҳис шу пайтда бўлаётган ҳамма ҳодисага айрим бир жило беради ва ёрқин қувонч туғдиради.

Душман турган томондаги дўнгликда аввал тутун кўриниб, сўнгра гумбураган товуш эшитилди-ю, замбаракнинг ўқи гувиллаганича гусарлар эскадронининг тепасидан ўтиб кетди. Тўпланиб турган офицерлар жой-жойига тарқалиб кетишиди. Гусарлар отлар сафини текислашди. Эскадронга жимлик чўкди. Ҳамма олға, душманга ва команда кутиб эскадрон командирига қарар эди. Биринкетин яна иккита замбарак ўқи гувиллаб ўтди. Душман гусарларга қараб ўқ отар эди шекилли; лекин ўқ бир қиёмда гувиллаб гусарларнинг тепасидан ошиб орқа томонга тушар эди. Гусарлар орқага қарашмас, лекин ҳар бир ўқ гувиллаб ўтганда, худди биров команда бергандай, ўқ ўтиб кетгунча тин олмай, оёқларини узангига тираб тикка туришар, сўнгра яна эгарга ўтиришар эди. Солдатлар бош-

ларини бурмай, бир-бирига кўз қирини ташлар, ҳар қай-
сиси ёнидаги ўртоғининг авзоёига қизиқиб раэм солар эди.
Денисовдан тортиб то карнайчигача ҳамманинг юзида ку-
раш, асабият ва ҳаяжон натижаси бўлган бир хилдаги
ифода кўринар эди. Вахмистр худди, ҳали сени қараб тур,
дегандай қовоғини солиб солдатларга қарар эди. Юнкер
Миронов тепадан ҳар ўқ ўтганда энгашар эди. Ростов оёғи
лат еган, лекин кўркам Грачигини миниб ўнг қанотда,
худди кўпчилик ичида имтиҳонга чақирилган ва имти-
ҳонни аъло баҳо билан беришга ишониб ўзини бахтиёр
ҳис қилган мактаб боладай, хурсанд бир қиёфада турар
эди. У худди мана мени кўринглар, ўқ остида қандай тап
тортмай турибман дегандай, ҳаммага қарар эди. Бироқ
унинг ҳам юзида ҳамманинг юзидаги сингари қандайдир
ғайриихтиёрий, янги ва жиддий ифода кўринар эди.

Бир жойда турулмаи отини эскадрон олдида у ёқдан бу-
ёққа суриб юрган Денисов:

— Ким у таъзим қилаётган? Юнкер Миронов! Бу ни-
маси, менга қаранг! — деб қичқирди.

Яланғоч қилчини сопидан тутиб турган қўлининг (бар-
моқлари қисқа ва жун босган эди) томирлари чиққан,
пучуқ, қора соч ва пачаққина Васька Денисовнинг юзи
ҳар кунгидай эди, у айниқса қониб май ичиб олган кунлари
кечқурун худди шундай бўлар эди. Лекин у одатдагидан
кўра қизарган, сочи ҳурпайган, бошини худди сув ичаёт-
ган қушдай орқага ташлаб, бечора Бадавнинг икки бижинига
кичкина оёқларидаги шпорини қаттиқ ниҳтаб, худди орқага
йиқилаётгандай эскадроннинг нариги қанотига от қўйиб
борди ва тўппончаларни кўздан кечириглар, деб бўғиқ овоз
билан бақирди. У штаб-ротмистр Қирстен олдига келди.
Каттакон, салобатли бия миинган штаб-ротмистр отни битта-
битта қадам ташлатиб унга қарши борди. Узун мўйловли
штаб-ротмистр одатдагича жиддий, фақат кўзлари одатда-
гидан кўра чақнаганроқ эди.

— Нима бўлар эди? — деди у Денисовга, — урушга
кирмаймиз. Мана кўрасан, қайтиб кетамиз.

— Ким билади буларнинг ишини! — деди Денисов
тўнгиллаб. — Ҳа, Ростов, — деди юнкернинг кайфи чоғ-
лигини пайқаб. — Ана, урушни ҳам кўрдинг.

У юнкердан хурсанд бўлди шекилли, «балли», дегандай
табассум қилди. Ростов эса терисига сиғмай кетди.

Шу пайт кўприк устида полк командири кўринди. Дени-
сов от чопиб унинг олдига борди.

— Жаноби олийлари! Ижозат беринг, атака бошлайлик! Улоқтириб ташлайман уларни.

Полк командири худди хира пашша жонига теккандай, афтини буриштириб:

— Ҳозир атака нимаси,— деди тажанг бўлиб.— Бу ерда нимага турибсизлар? Қанотдагилар чекинаётганини кўрмайсизми? Эскадронни орқага олиб кетинг!

Эскадрон кўприкдан ўтди ва биронта ҳам одами нобуд бўлмасдан ўқ остидан чиқиб олди. Унинг кетидан цепда бўлган иккинчи эскадрон ва ҳаммасидан кейин казаклар ўтиб кўприкнинг у томони бўшаб қолди.

Павлоград полкининг икки эскадрони ҳам кўприкдан ўтиб, бирин-кетин орқага, адирга қараб кетди. Полк командири Карл Богданич Шуберт Денисов эскадрони томон келиб Ростовдан бир қадам олдинда борар ва гарчи Телянин туфайли бўлган можародан кейин уни биринчи марта кўриши бўлса ҳам унга ҳеч эътибор қилмас эди. Фронт шароитида ўзини унинг ихтиёрида ҳис қилиб энди ўзини унинг олдида гуноҳкор ҳисоблаган Ростов полк командирининг кенг елкасидан, малла сочидан ва қизил бўйнидан кўзини олмас эди. Ростов гоҳ Богданич ўзини жўрттага мени кўрмаётганга соляпти, ҳақиқатда эса унинг бирдан-бир мақсади: менинг жасурлигимни синаб кўриш, деб қоматини тиклар ва атрофга қувноқ назар ташларди, гоҳ Богданич ўзининг жасурлигини менга кўрсатмоқчи бўлиб жўрттага менга яқин юряпти, деб кўнглидан ўтказарди, гоҳ душманам Богданич менга жазо бериш учун қасддан эскадронни қаттиқ атакага юборади деган ўйга борарди, гоҳ атакадан кейин ярадор бўлиб ётганимда келиб «кел, ярашдик», деб қўл узатар, деган хаёлларга борар эди.

Павлоград полкидагиларга таниш бўлган баланд елкали Жерков (у яқиндагина шу полкдан кетган эди) полк командирининг олдига келди. Жерков бош штабдан ҳайдалганидан кейин, мен аҳмоқ эмасманки, полкда машаққат тортиб юрсам, ҳолбуки штабда ҳеч иш қилмасдан кўпроқ мукофот оламан, деб полкда қолмай, бир илож қилиб князь Багратионга ординарец бўлиб олган эди. У ўзининг собиқ командирига ариергард бошлиғидан буйруқ олиб келган эди.

— Полковник,— деди у ўзига хос, тунд жиддият билан Ростовнинг душманига мурожаат қилиб ва ўртоқларига назар ташлаб — тўхталсин, кўприкка ўт қўйилсин, деб буюрдилар.

— Ким буюрди? — деди полковник хўмайиб.

— *Ким буюрганци билмайман, полковник, — деди корнет жиддий, — лекин князь менга: «Бориб полковникка айт, гусарлар тезроқ қайтиб, кўприкка ўт қўйилсин», деб буюрди.*

Жерковдан кейин гусарлар полковнигининг олдига бош штаб офицери ҳам шундай буйруқ билан келди. Штаб офицеридан кейин казак оти оғир гавдасини зўрға кўтариб лўкиллаб келаётган семиз Несвицкий кўринди.

— Бу қандоқ бўлди, полковник, — деб бақирди у ҳали келиб етмасдан, — кўприкка ўт қўйилсин, деб эдим, кимдир хотўғри етказипти, у ёқда бутун тўполон, ҳеч нарсани тушуниб бўлмайд.

Полковник полкини шошмасдан тўхтатди ва Несвицкийга қараб:

— Сиз менга ёнилғи тўғрисида гапирган эдингиз, кўприкка ўт қўйиш тўғрисида ҳеч нарса деганингиз йўқ, — деди.

Несвицкий тўхтаб шапкасини бошидан олиб, семиз қўли билан терлаган сочини тузатар экан:

— Бу қандай бўлди, отахон, кўприкка ёнилғи қўйилгандан кейин ўт қўйилсин, демабмидим? — деди.

— «Аввало мен сизга «отахон» эмасман, жаноб штаб-офицер, кейин сиз кўприкка ўт қўйинг, деганингиз йўқ, мен ўз вазифамни биламан ва буйруқни ҳамма вақт жойига, қўйиб бажараман. Сиз кўприкка ўт қўйилади дегингиз-ку ким ўт қўйишини айтганингиз йўқ. Мен авлиё эмасманки, ким ўт қўйишини билсам.

— Ана, доим шунақа бўлади-да — деди Несвицкий қўл силтаб ва Жерковга қаради-да: — Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? — деди.

— Мен ҳали шу иш билан келган эдим. Э, жуда ҳўл бўлиб кетибсан-ку, кел, сиқиб қўяй.

Полковник дўнғиллаб:

— Сиз айтиб эдингизки, жаноб штаб-офицер... — деб гап бошламоқчи бўлган эди-ю, бош штаб офицери унинг сўзини бўлди:

— Тезроқ бўлиш керак, полковник, бўлмаса душман тўнини яқинроқ олиб келиб, сочма ўқдан отади.

Полковник индамасдан бош штаб офицерига, семиз штаб-офицер Несвицкийга ва Жерковга қараб қовогини солди.

— Кўприкка ўт кўяман, — деди у тантанали бир тарзда ва гўё шу билан ҳар қанча гап эшитган бўлса ҳам шу ишни қилмоқчи эканини билдирмоқчи бўлди.

Полковник худди ҳамма ишга от гуноҳкор бўлгандай, узун ва йўғон оёғи билан унинг биқинига уриб, Денисов командир бўлган ва Ростов хизмат қиладиган иккинчи эскадрон томон борди-да, кўприкка қайтиш тўғрисида команда берди.

«Ана, айтмадимми, — деб ўйлади Ростов, — мени синамоқчи». Унинг юраги шув этиб, юзи қизариб кетди. «Майли, кўрсин, қани мен кўрқоқманми?» — деди Ростов ичида. Эскадрон солдатларининг юзи ўқ остида турган вақларидагидай жиддий тусга кирди. Ростов ўзининг гуноҳини тасдиқлайдиган бирон аломат топмоқчи бўлиб душмани бўлмиш полк командирининг юзидан кўзини олмас, лекин полковник эса Ростовга ҳеч қарамас ва одатидагича жиддият ва тантана билан сафга қарар эди. Команда товуши эшитилди.

— Тезроқ! Тезроқ! — деган овозлар чиқди унинг ён-веридан.

Гусарлар, қиличлари тизгинга илиниб, шпорларини жириглаб, нима қилишларини ўзлари ҳам билмасдан шошиб-пишиб отдан тушдилар ва чўқинишдилар. Ростов энди полк командирига қарамас ва қарашга ҳам фурсат йўқ эди. У гусарлардан кейинда қолмайин, деб кўрқар ва ваҳимага тушар эди. У отини жиловдорга берар экан, қўллари қалтирар, юрагининг гуп-гуп уришини ўзи эшитар эди. Денисов отда ўзини орқага ташлаб, алланима деб қичқириб, унинг ёнидан ўтиб кетди. Ростов ён-веридан шпорлари илиниб, қиличлари шиқирлаб югуриб ўтаётган гусарлардан бошқа ҳеч нарсани кўрмас эди.

— Носилка! — деб кимдир орқадан қичқирди.

Ростов замбил нимага керак бўлганини ҳам ўйламас, у фақат ҳаммадан олдинга ўтмоқчи бўлиб чопар эди, у худди кўприкнинг олдида борганида оёқ остини кўрмай ёпишқоқ лой ичига кириб кетди-ю, қоқиниб муккасига йиқилди.

Ростов олдинга ўтиб, кўприкдан сал нарида тантанали ва хурсанд қиёфада турган полк командирининг:

— Ротмистр, одамларни кўприкнинг *икки* томонидан ўтказинг, — деган товушини эшитди.

Ростов қўлининг лойини шимига артиб душманига қаради ва ҳар қанча олдинроқ ўтсам шунча яхши бўлади,

деб чопмоқчи бўлди. Аммо Богданич унинг афтига қарамаган ва ким эканлигини билмаган бўлса ҳам:

— Ким кўприкнинг ўртасидан чопади? Унг томондан юриш керак! Юнкер, қайт! — деб жаҳл билан қичқирди ва шу пайт ўзининг довиюраклигини кўрсатиб кўприкнинг ўртасидан ўтаётган Денисовга қараб:

— Ўринсиз мардликнинг нима кераклиги бор, рот-мистр, отдан тушсангиз яхши бўлар эди,— деди.

Васька Денисов қайрилиб қараб:

— Ўқ кимга тегишини ўзи билади,— деб жавоб берди.

Шу пайт Несвицкий, Жерков ва бош штаб офицери тўп ўқлари тушаётган жойдан нарида туриб гоҳ сариқ телпак, шнур қадалган қорамтир куртка, кўк шим кийган ва кўприк олдида тўпланиб турган одамларга, гоҳ нариги томондан, узоқдан шу томонга қараб келаётган кўк шинелли кишиларга ва замбарак қўшилган бир тўда отларга қарашар эди.

«Кўприкка ўт қўйишоладими, йўқми? Ким олдинроқ бориб етар экан? Булар кўприкка етиб бориб ўт қўйишадими ёки французлар яқинлашиб кўприкни сочма ўққа тутиб буларни қириб ташлайдими?» Кўприкдан бериди турган кўп солдатлардан ҳар бири юраги орзиқиб беихтиёр ўзига шундай савол берар ва ботиб бораётган қуёшнинг шуъласида кўприкка, гусарларга ва нариги томондан яқинлашиб келаётган кўк шинель кийган найзали солдатларга ва тўпларга қараб эди.

— Оҳ! Гусарларни худо урди! — деди Несвицкий,— ҳозир сочма ўққа тутади.

— Нега шунча одамни олиб борди,— деди бош штаб офицери.

— Ҳақиқатан ҳам иккита азамат юборилса кифоя қилар эди,— деди Несвицкий.

— Э, тўрам,— деб сўзга аралашди Жерков гусарлардан кўзини олмай,— э, тўрагинам, гапингизни кўрингу! Икки киши юборилса, бизга лента билан Владимирни ким беради? Ҳозир душман бошлаб урса ҳам эскадронни мукофотга тақдим қилишню ўзи лента олиши мумкин. Бизнинг Богданич ишнинг кўзини билади.— Жерков бу гапни одатдангича шундай бир тарзда айтдики, чинакам айтаётгиптими ёки кесаётгиптими, билиб бўлмас эди.

— Ана,— деди бош штаб офицери,— ҳозир сочма ўққа

тутади!

У аравалардан чиқарилиб, шитоб билан ўрнаштирилаётган француз замбаракларини кўрсатди.

Французлар томонида замбараклар турган жойларда бирин-кетин уч ердан тутун чиқдию биринчи отилган ўқнинг садоси келиб етгунча тўртинчи ўқ отилди.

Яна икки ўқ овози бирин-кетин эшитилди, ундан кейин учинчи ўқ отилди.

Несвицкий худди бир жойи қаттиқ оғригандай:

— Вой,— деб бош штаб офицерининг қўлидан маҳкам ушлаб олди.— Қаранг, биттаси йиқилди, йиқилди, йиқилди!

— Иккитаси йиқилди шекилли?

— Мен подшо бўлсам, ҳеч қачон урушмас эдим,— деди Несвицкий юзини ўгириб.

Французлар яна шошиб-пишиб замбаракларини ўқлашди. Кўк шинель кийган пиёда аскарлар кўприкка томон югуришди. Яна олдинма-кетин ҳар ер-ҳар ерда тутун кўриниб, сочма ўқ кўприкка дўлдай ёғилди. Лекин Несвицкий бу сафар кўприкда нималар бўлганини кўролмади, чунки кўприкни қуюқ тутун чулғаб олди. Гусарлар кўприкка ўт қўйиб улгуришди. Француз батареялари уларга қараб ўқ отса ҳам энди уларга халал бериш учун эмас, балки замбараклар нишонга тўғрилаб қўйилганлиги ва ўқнинг бекорга кетмаслиги учунгина отар эди.

Гусарлар жиловдорларнинг олдига қайтиб келгунча французлар яна уч маротаба сочма ўқ отишди. Бундан иккитаси хато кетди, лекин бири гусарларнинг устига тушиб, учтасини қулатди.

Ростовнинг фикру ёди Богданичда бўлиб, нима қилишини билмасдан кўприкнинг устида туриб қолди. Қилич билан чопай деса (у жангни ҳамма вақт шундай тасаввур қилар эди) ҳеч ким йўқ, кўприкка ўт қўйгани ёрдам қилай деса, бошқа солдатлар сингари қўлида походи йўқ эди. У қаққайиб турган эди, тўсатдан худди дўл ёққандай кўприкнинг усти тарақа-туруқ бўлиб кетди ва унга яқин турган гусарлардан бири оқ, деганича панжарага томон йиқилди. Ростов бошқалар билан бирга югуриб унинг олдига борди. Яна кимдир: «Замбил!» — деб қичқирди. Гусарни тўрт киши ушлаб кўтармоқчи бўлди.

— Оҳ!.. Қимирлатманглар, худо хайр берсин,— деб қичқирди ярадор, лекин шунга қарамай, уни кўтариб замбилга солишди.

Николай Ростов тескари ўгирилди ва худди бир нимани

қидираётгандай узоққа, Дунай еуларига, осмонга, қуёшга қарар эди. Осмон нақадар чиройли, кўм-кўк, тинч ва бепоён! Ботиб бораётган қуёш нақадар равшан ва муҳташам! Узоқ Дунайнинг зилол суви нақадар мусаффо! Бундан ҳам кўра Дунайнинг у томонида кўм-кўк бўлиб кўринган тоғлар, монастирлар, сирли даралар, туман босиб ётган қарағайзорлар... У ёқлар жимжит, осойишта... «Ўша ерларда бўлсам эди бошқа ҳеч нарсани орзу қилмас эдим, — деди Ростов ичида, — ўша ерда бўлсам қанчалик бахтиёр бўлар эдим ва бу офтоб нақадар бахт бағишлар эди, бу ерда эса... оҳу фиғон, азобу уқубат, ваҳима, бу алғов-далғов, бу шошилиш... Ана, кимдир яна бир нима деб додлаяпти, яна ҳамма орқага қараб чопаётипти, мен ҳам улар билан югураётипман; ана, ёнү веримда, теварак-атрофимизда ажал... Кўз очиб юмгунча ўлишим мумкин: унда на бу офтобни кўраман, на сувни ва на у дарани...»

Шу пайт офтоб булут остига кира бошлади. Ростовнинг кўз олдидан яна бошқа замбил ўта бошлади. Ўлим ва замбиллар даҳшати, офтоб ва ҳаёт муҳаббати қўшилиб ваҳимали бир таассуротга айланди.

«Э, худо! Э, худойим олам, ўзинг раҳм қил, ўз панонингда сақла!» деди Ростов ичида.

Гусарлар жиловдорлар олдига югуриб келишди, одамларнинг товуши баландроқ ва осудароқ бўлди, замбиллар кўздан йўқолди.

Ростов қулоғи остидан Васька Денисовнинг:

— Ҳа, биродар, порохни ҳидлаб кўрдингми? — деганини эшитди.

Ростов оғир нафас олиб: «Иш тамом, лекин мен кўрқоқман, кўрқоқ эканман», деди ичида ва жиловдорнинг кўлидан оқсоқ Грачигини олиб минар экан, Денисовдан:

— Чочма отдимми? — деб сўради.

— Чочма ҳам гапми! — деди Денисов қичқириб. — Лекин қойил қилдик! Жуда хатарли иш эди! Яхшиси, атака, бошлаб чопасан. У эса рўпарадан нишонга олиб отаётипти, нима қилишингни ҳам билмайсан.

Денисов Ростовдан нарида тўхтаб турган полк командири, Несвицкий, бош штаб офицери ва Жерковларнинг олдига келди.

«Ҳар қалай, ҳеч ким пайқамаганга ўхшайди», деди ўзича Ростов. Дарҳақиқат унга ҳеч ким эътибор қилмаган эди, чунки душманни биринчи мартаба кўрган юнкернинг қай аҳволга тушуви буларнинг ҳар бирига ҳам маълум эди.

— Мана энди мукофотга арзийдиган иш ҳам бўлди,— деди Жерков,— қарабсанки, мен ҳам подпоручик бўлибман-да.

— Кўприкка ўт қўйганимни князга маълум қилинг,— деди полковник димоғи чоқ бўлиб, тантана билан.

— Талафот тўғрисида сўрасалар нима деяйин?

— Арзимайдиган,— деди полковник йўгон товуши билан,— икки гусар ярадор бўлиб биттаси қулади,— қулади деган сўзини чертиб айтди ва хурсандликдан ўзини тиёлмади.

IX

Бонапарт бошлиқ юз минг кишидан иборат француз армияси таъқиб қилиб бораётган Кутузов бошлиқ ўттиз беш мингдан иборат рус армияси аҳоли томонидан адоват ҳисси билан қарши олиниб, ўз иттифоқчиларига ортиқ ишончи қолмай, озиқ-овқатдан қийналиб, кутилмаган оғир уруш шароитларида ҳаракат қилиб, душман етиб олган жойларда чекиниш учун лозим бўлган миқёсдагина фақат арнергардини жангга солиб, оғир юклар билан Дунай бўйлаб пастга томон чекиниб борар эди. Ламбах, Амштетен ва Мелькада тўқинишлар бўлди: лекин рус аскарлари ҳатто душман ҳам эътироф қиларли даражада жасорат ва матонат кўрсатиб урушган бўлсалар ҳам натижада янада тезроқ чекинишдан бошқа чора қолмади. Ульм атрофида бўлган жангда асир тушишдан қутулиб Браунау ёнида Кутузов армиясига қўшилган Австрия қўшинлари энди рус армиясидан ажралди ва Кутузов ўзининг ҳолдан тойган, мадори қуриган армиясига қараб қолди. Шунинг учун Венани бундан ортиқ мудофаа қилиш тўғрисида ўйлаш ҳам мумкин эмас эди. Венада Кутузовга Австрия гофкригстрати янги фан-стратегияга асосланиб ҳар тарафлама муҳокама қилинган ҳужум жанги плани ўрнига ҳозир тамоман амалга ошириб бўлмайдиган бир планни бердики, шундан кейин Кутузовнинг Мак Ульм атрофида тушган аҳволга тушмасдан, яъни армиясини ҳалок қилмасдан Россиядан келаётган қўшинларга бориб қўшилмоғи керак бўлиб қолди.

28 октябрда Кутузов ўзининг армиясини Дунайнинг сўл қирғоғига олиб ўтиб, биринчи мартаба тўхтади ва Дунай рус армияси билан французларнинг асосий кучлари ўртасида қолди. 30 октябрда Кутузов Дунайнинг сўл қирғоғидаги Мортье дивизиясига атака қилиб, уни тор-мор этди.

Бу жангда у биринчи марта французларнинг байроғини, тўпларини ўлжа қилиб олди ва икки генералини қўлга туширди. Икки ҳафталик чекинишдан кейин рус қўшинлари биринчи марта тўхтади ва урушдан кейин жанг майдонини қўлда сақлаб қолдигина эмас, ҳатто французларни ҳайдаб юборди. Аскарлар кийими юпун, ҳолдан тойган, учдан бири йўлларда қолиб кетган, ярадор бўлган, ўлган ва касал бўлганига қарамасдан, ярадор ва касаллар (Кутузов буларга қандоқ муомала қилишни душманнинг одамгарчилигига ҳавола қилиб хат қолдирган эди) Дунайнинг у қирғоғида қолдирилганига, касал ва ярадорлар Кремсдаги катта госпиталларга ва лазаретга айлантирилган ўйларга сиғмай қолганига қарамасдан, Кремсда тўхташ ва Мортъени енгиш уларнинг руҳини хийла кўтарган эди. Бутун армия ва бош кватирада, гарчи нотўғри бўлса ҳам, Россиядан саф-саф аскарлар келаётганлиги, австрияликлар аллақандай ғалаба қозонганликлари ва қўрқиб кетган Бонапартнинг чекинганлиги ҳақида хушхабарлар тарқалган эди.

Жанг вақтида князь Андрей шу жангда ўлдирилган, Австрия генерали Шмитнинг олдида эди. Унинг оти ярадор бўлиб, ўзининг ҳам қўлига салгина ўқ теккан эди. Бош қўмондон айрим илтифот қилиб уни шу ғалаба ҳақидаги маълумот билан Австрия императорининг саройига юборди, император саройи бу вақтда француз қўшинлари таҳдид қилаётган Венада эмас, балки Брюннда эди. Жанг кечаси ҳаяжонланган бўлса ҳам, лекин чарчамаган князь Андрей (зоҳиран нозиккина бўлса ҳам, жисмоний чарчаш тўғрисига келганда энг бақувват одамлардан ҳам чидамлироқ эди) Дохтуров топширган маълумотни олиб Кремсга Кутузов ҳузурига келди ва ўша кечасиёқ, мактубни олиб Брюннга жўнади. Император ҳузурига хат олиб бориш мукофот олишдан ташқари яна баландроқ мартабага эга бўлиш аломати эди.

Тун қоронғи, юлдузлар чарақлаган: йўл кеча жанг куни ёққан қорнинг бағрини ёриб қоқ-қорайиб турар эди. Князь Андрей почта аравасида гоҳ ўтган жанг таассуротини хотирлаб, гоҳ ғалаба ҳақида олиб бораётган хабари одамларга қандай таъсир қилишини хурсандчилик билан тасаввур қилиб, гоҳ бош қўмондон ва ўртоқларининг кузатганликларини эслаб, узоқ мунтазирликдан кейин ниҳоят мурод-мақсади йўлига қадам босган кишидек борар эди. У кўзини юмиши биланоқ қўлоғига милтиқ ва тўп овозлари

эшитилар ва бу овозлар гилдирак товуши ва ғалаба таассуроти билан қўшилиб кетар: гоҳ кўзига руслар қочаётгану ўзи ўлгандай кўринар, лекин шошиб-пишиб уйғониб худди ҳеч ҳодиса рўй бермаганини ва аксинча французлар қочаётганини энди билгандай хурсанд бўлар эди. У яна ғалаба тафсилотини, жанг вақтида ўзини мардона тутганини эслаб таскин топар ва пинакка кетарди... Юлдузлар чарақлаган қоронғи тундан кейин тонг отиб ёруғ ва кишининг баҳрини очадиган кун бошланди. Офтоб қорни эритар, отлар чопар, ўнг ва сўлда турли-туман ўрмонлар, саҳролар ва қишлоқлар орқада қолиб борар эди.

Бекатлардан бирида у ярадор рус аскарларини олиб бораётган араваларга етиб олди. Буларни кузатиб бораётган рус офицер олдиндаги аравада ёнбошлаб ётиб олиб, бир солдатни ярамас сўзлар билан бақириб ҳақорат қилар эди. Ранги оқарган, жароҳатларини боғлаб олган ва ҳаммаёғини кир босган ярадорлар узун немис аравада олтитадан-еттитадан бўлиб ўтиришиб тош йўлдан силкиниб-силкиниб боришар эди. Булардан баъзи бирлари гапирар (князь Андрейнинг қулогига рус лаҳжаси кирди), баъзилари нон еб, жуда оғир ярадор бўлганлари индамай, ёнларидан ўтиб бораётган князь Андрейга болалардай мунғайиб қарашар эди.

Князь Андрей аравани тўхтатиб, солдатдан қайси жангда ярадор бўлганликларини сўради.

— Ўтган кун Дунайда,— деб жавоб берди солдат. Князь Андрей ёнидан кармонини олиб солдатга уч олтин берди.

— Ҳаммаларинг бўлиб олинглар,— деди князь Андрей ўзига томон келаётган офицерга қараб: — Тезроқ тузалинглар, йигитлар,— деди солдатларга,— ҳали иш кўп.

Офицер гаплашгиси келди шекилли:

— Жаноб адыютант, қандай янги хабарлар бор? — деб сўради.

— Хушxabар кўп! Қани, ҳайда,— деб қичқирди аравакашга. Отлар чопқиллаб кетди.

Князь Андрей, кўчалари, дўконлари, баланд-баланд иморатларининг деразалари чароғон, тош йўлларида чиройли фаэтонлар гумбурлаб қатнаб турган, лагердан келган ҳарбий кишини ҳаммавақт ўзига жалб қиладиган каттакон ва серодам Брюнн шаҳрига кирганида қоронғи тушган эди. У шунча йўлни оз фурсатда босганига ва кечаси ухламаганига қарамай, саройга яқинлашганида ўзини кеча-

гидан ҳам бардамроқ ҳис қилди. Фақат ҳаяжондан кўзлари чақнар, миясида турли-туман фикрлар олмашинар эди. Яна жанг тафсилотлари кўз олдига келди, лекин бу сафар бу тафсилотлар илгаригидай ғира-шира эмас, балки император Францга қисқача баён қиладиган тарзда очиқ ва равшан эди. У ўзига берилиши мумкин бўлган саволларни ва берадиган жавобларини ўйлади. У императорнинг ҳузурига дарҳол кираман, деб ўйлаган эди. Бироқ саройнинг эшиги олдига келиши биланоқ бир чиновник унга қарши югуриб чиқди ва хат олиб келганини билгач, уни бошқа эшикка олиб борди.

— Йўлакдан тўғри борганда ўнг қўлда навбатчи флигель-адъютант ўтиради, Еиег Hochgeboren, ўша сизни ҳарбий министр ҳузурига олиб киради, — деди чиновник.

Князь Андрейни қарши олган навбатчи флигель-адъютант ундан бир оз кутишни сўраб, ўзи ҳарбий министр олдига кирди. Беш минутдан кейин флигель-адъютант қайтиб келди ва унга айрим эҳтиром билан йўл бериб ўзидан илгари ўтказди-да, йўлакдан ҳарбий министр уйига олиб борди. Флигель-адъютант уни ортиқ даражада ҳурмат қилиш билан, бу рус адъютантининг ўзига эркин муомала қилишининг олдини олгандай кўринар эди. Князь Андрей ҳарбий министр уйининг эшиги олдига келганида анча руҳи тушди. Буларнинг бу иши унга ҳақорат бўлиб туюлди. Бу ҳақорат ҳисси шу ондаёқ ҳеч асос бўлмагани ҳолда нафрат ҳиссига айлангандики, бунини ўзи ҳам пайқамай қолди. Бироқ ўткир зеҳни дарҳол унинг флигель-адъютантга ҳам, ҳарбий министрга ҳам нафрат билан қарашига асос топиб берди. «Порохни ҳидлаб кўрмасдан буларга ғалаба қозониш жуда осон кўринса керак», деб қўйди князь Андрей ичида. Унинг кўзлари нафратомуз қисилди. У ҳарбий министрнинг кабинетига жуда секинлик билан кирди. Каттакон стол орқасида ўтириб, унга дарров эътибор қилиб қарамаган ҳарбий министрни кўрганида бу нафрат ҳисси яна ҳам авж олди. Ҳарбий министр икки ёнида икки шам, чакка сочлари оқарган, тепакал бошини қуйи солиб қоғоз ўқир ва қалам билан белгилар кўяр эди. Министр эшик очилиб оёқ шарпаси эшитилганда ҳам қоғозини ўқиб бўлмагунча бошини кўтармади.

¹ жаноб олийлари (Нем.)

Харбий министр ҳамон унга эътибор қилмай:

— Мана буни элиб беринг,— деди адъютантга бир қоғозни узатиб.

Князь Андрей бунга шундай деб тушунди: ё харбий министр машғул бўлган ишларнинг ичида Кутузов армиясининг ишлари унинг учун унча аҳамиятли эмас, ёки рус куръери шундай деб билсин, деган муддаода ўзини шундай тутаётир. «Менга барибир», деди князь Андрей ичида. Харбий министр бошқа қоғозларни нари сурди, четларини текислади, сўнгра бошини кўтарди. У ақлли ва уста одам эди. У князь Андрейга қараши биланоқ юзидаги жиддий ва маъноли ифодани, афтидан, атайин ўзгартирди: юзида бемаъни, сохта ва сохталиги билиниб турган, бирин-кетин кўп кишиларга муомала қилиб жўнатган одамнинг табассумига ўхшаган табассум пайдо бўлди.

— Генерал-фельдмаршал Кутузовданми? — деб сўради.— Хушхабардир? Мортъе билан тўқиниш бўлдимми? Ғалаба қозонилдимми? Ҳа, шундоқ бўлиши ҳам керак.

У ўз номига ёзилган номани олиб маънос бир қиёфада ўқий бошлади.

— Ё раббий! Ҳай аттанг! Шмит! — деди у немисчалаб.— Ҳай, афсус, ҳай, афсус!

У номани кўздан кечириб столга қўйди-да, худди бир нарса эсига тушгандай князь Андрейга қаради.

— Ҳай, афсус! Катта жанг бўлди, денг? Лекин Мортъе асир олинмапти-да. (У ўйлаб қолди). Шмит ўлиб, ғалаба қийматга тушган бўлса ҳам хушхабар олиб келганингизга хурсандман. Император ҳазратлари албатта сизни йўқлар. Лекин бугун эмас. Миннатдорман сиздан. Дам олинг. Эртага параддан кейин подшо ҳазратларининг боргоҳдан чиқиш маросимида ҳозир бўлинг. Балки ўзим сизга хабар ҳам қиларман.

Гаплашаётган вақтида харбий министрнинг юзидан йўқолган бемаъни табассум яна пайдо бўлди.

— Хайр, ташаккур. Император ҳазратлари эҳтимол сизни йўқлар,— деди яна ва бош эгди.

Князь Андрей саройдан чиққанида ғалабадан пайдо бўлган бутун хурсандлигини ва шавқини бепарво харбий министрга ва унинг хушмулозимат адъютантига бериб чиққандай бўлди. Унинг фикри тамоман бошқача бўлиб қолди: кечагина бўлган жанг ҳозир унинг назарига аллақачонлар бўлиб ўтган ва эскириб кетган бир хотирадай кўринар эди.

Князь Андрей Брюнида ўзининг ошнаси бўлмиш Билибин деган рус дипломатининг уйига тушди.

— Оҳ, азиз дўстим князь, меҳмон атойти худо, — деди Билибин уни қарши олиб. — Франц, князнинг нарсаларини менинг ётоғимга олиб кир, — деди Болконскийнинг чамадонини кўтариб келаётган хизматкорига. — Ғалаба хабари билан келгандирсиз? Жуда яхши! Менинг тобим йўқроқ, князь.

Князь Андрей ювиниб, кийиниб дипломатнинг жуда чиройли кабинетига кирди-да, тушлик тайёрлаб қўйилган столга ўтирди. Билибин каминнинг олдига бориб ёзилиб ўтирди.

Шу сафаридагина эмас, балки бутун поход даврида ҳаётнинг барча роҳатларидан маҳрум бўлган князь Андрей дипломатнинг муҳташам уйида болалигидан ўрганган шароитда ҳордиғи чиққандай бўлди. Бундан ташқари, хуеусан австрияликларнинг муомаласидан кейин, гарчи рус тилида бўлмаса ҳам (иккови французча гаплашар эди), русларнинг австрияликларга нисбатан бўлган (айниқса, ҳозир унда авж олган) нафратларига қўшилади, деб ўйлаган одами билан суҳбат қилиш унга маъқул эди.

Билибин ўттиз беш ёшларга борган, бўйдоқ, князь Андрей табақасидан бўлган бир одам эди. Улар Петербургда танишган бўлиб, князь Андрей Кутузов билан сўнгги дафъа Венага келганда дурустроқ ошна бўлишган эди. Князь Андрейнинг ҳарбий ишда қанчалик истиқболи бўлса, Билибиннинг дипломатия ишидаги истиқболи ундан ҳам порлоқ эди. У ҳали ўзи ёш бўлса ҳам, ўн олти ёшдан хизмат қилиб Париж билан Копенгагенни кўрган ва ҳозир Венада катта мансабни эгаллаган эски дипломат эди. Қанцлер ҳам, бизнинг Венадаги элчимиз ҳам уни билар, қадрлар эди. У салбий фазилатларга эга бўлишга мажбур бўлган, кўп ишлардан ўзини тиядиган ва яхши дипломатлигини кўрсатиш учунгина французча гапирадиган кўб дипломатларга ўхшамас эди: у ўз ишини билладиган ва яхши кўрадиган дипломатлардан бўлиб, кам ҳавсалалигига қарамасдан, баъзан кечаларни ёзиш ва ўқиш билан тонг отдирар эди. У қандоқ иш бўлмасин жон дили билан қилар, бирон ишга ёпишганида «нима учун қилаётибман» демасдан, «қандоқ қилишим керак», деб ўйлар эди. Қандай дипломатик иш бўлмасин, унинг учун барибир эди, лекин у қўл-

ланма, меморандум ёки хабарномани усталик билан ўринлатиб, чиройли иборалар билан ёзиб, шундан ўзи роҳат қилар эди. У фақат ёзув ишларигагина эмас, балки юқори доираларда муомала қилиш ва сўзлашга ҳам моҳир эди.

Билибин ишни нақадар яхши кўрса, чиройли ва ўткир сўз айтиш хонаси келганда суҳбатни ҳам шунча яхши кўрар эди. У суҳбатларда ҳаммавақт ўткир сўз ўрни келишини кутар ва фақат шундагина сўзга аралашар эди. Билибиннинг гапирадиган гаплари ҳаммавақт қисқа, ўткир, тutilмаган ва ҳаммани қойил қиладиган гаплар бўлар эди. Бу гаплар, анчайин киборлар эсида тутиб ва у меҳмонхонадан бу меҳмонхонага ташишлари қулай бўлсин учун Билибиннинг ички лабораториясида худди жўрттага ўткир қилиб ясалгандай эди. Ҳақиқатан *les mots de Bilibine se colportaient dans les salons de Vienne*¹ ва муҳим деб аталган ишларга таъсир қилар эди.

Унинг озғин, сўлғин, сарғимтир юзини буткул ажин босган; бу ажинлар худди жуда тозалаб ювилганидан ҳаммомдан чиққандаги бармоқ учлари сингари оқ ем бўлиб кетгандай кўринар эди. Унинг юз ҳаракати фақат шу ажинларнинг қимирлашидан иборат эди. Гоҳ унинг қоши кўтарилиб, пешонаси тиришадю, ажинлар йўл-йўл бўлади, гоҳ қоши пастга тушадю, лунжида катта-катта ажинлар ҳосил бўлади. Унинг чуқур-чуқур ва кичкина кўзлари ҳаммавақт тўғри ва тетик боқар эди.

— Қани, кўрсатган ишларингиздан гапириб беринг энди,— деди Билибин.

Болконский жуда камтарлик билан, ўзи ҳақида оғиз очмай, жанг ҳақида ва ҳарбий министр қандай қабул қилганлиги тўғрисида гапириб берди.

— *Ils m'ont reçu avec ma nouvelle, comme un chien dans un jeu de quilles*,—² деди князь Андрей сўзининг охирида.

— Билибин заҳарханда қилди ва лунжидаги ажин йўқолди.

— *Cependant mon cher*,— деди у тирноғига узоқдан қараб ва чап қошининг устини тириштириб — *malgré la haute estime que je pro fesse pour le православ рус аскар-*

¹ Билибиннинг сўзлари Вена меҳмонхоналарига тарқалар.

² Шундай хабар билан келсам, булар мени ўйинга халал бераётган ит ўрнида қарши олишди.

лари», j'avoue que votre victoire n'est pas des plus victorieuses.¹

У ҳам французча гапирар, фақат таҳқиромуз қайд қилаётган сўзларнигина русча айтар эди.

— Бу қандай бўлди? Сизлар бечора Мортъенинг биттагина дивизиясига шунча куч билан ёпирилиб ҳужум қилсаларинг-у, яна у қўлларингдан чиқиб кетса? Шунини ғалаба деб бўладими?

— Лекин, дурустроқ ўйлаб қаралса, — деди князь Андрей, — ҳар қалай бу Ульмдан кўра яхшироқ, десак муболаға бўлмайди...

— Нега битта, ҳеч бўлмаганда биттагина маршални асир олмадиларинг?

— Чунки ҳамма мўлжал тўғри чиқавермайди ва параддагидек силлиқ бўлавермайди. Биз ҳали айтганимдек, душманнинг орқа томонига эрталаб соат еттида ўтиб олишни мўлжаллаган эдик, лекин кечқурун соат бешда ҳам ўтиб ололмадик.

— Нега эрталаб соат еттида ўтиб олмадиларинг? Эрталаб соат еттида ўтиб олиш керак эди, — деди Билибин кулимсираб. — Эрталаб соат еттида ўтиб олиш керак эди.

— Нега сиз дипломатия йўли билан Бонапартга Генуяни ўз ҳолига қўйиш яхшироқ эканини тушунтирмадингиз! — деди князь Андрей ҳам ўша оҳангда.

— Билиб турибман, — деди Билибин унинг сўзини бўлиб, — маршалларни камин олдида, диванда ўтириб асир олиш осон, демоқчисиз. Бу гапингиз дуруст, лекин ҳар қалай нега қўлдан чиқариб юбордиларинг? Сиз таажжубланманг, бу ғалабаларингдан фақат ҳарбий министр эмас, олий ҳазрат император билан қирол Франц ҳам унча хурсанд бўлмайди, ҳатто мендек рус элчихонасининг бир секретари ҳам уни ортиқча бир хурсандчилик, деб билмайди...

У князь Андрейга тўғри қаради ва пешонасидаги ажинлар тўсатдан йўқолди.

— Энди «нега» деб сиздан сўраш менинг навбатим, азизим, — деди Болконский. — Тўғриси айтсам, мен тушунолмабман, эҳтимол, бунда менинг ожиз ақлим етмайдиган дипломатик нозиклик бордир, лекин мен тушуна ол-

¹ Лекин, азизим, «православ рус аскарлари» ни нақадар эҳтиром қилсам ҳам, бу ғалабаларинг жуда порлоқ ғалабалардан эмас, деб ўйлайман.

майман: Мак бутун армиясини йўқотса, эрцгерцог Фердинанд билан эрцгерцог Карл жойидан ҳеч қимирламаса ва бирин-кетин хатолар қилаберса, Кутузов эса, чинакам ғалаба қозониб французларнинг *chagme*¹ тор-мор келтирса-ю, ҳарбий министр ҳатто бунинг тафсилотини билишга ҳам қизиқмаса.

— Шунинг учун ҳам шундай-да, азизим! *Voyez-vous mon cher*;² бу ғалабалар подшо, Россия ва дин учун бўлган ғалабалар! *Tout ça est bel et bon*³, лекин бундан, сизларнинг ғалабаларингдан бизга, яъни Австрия тож-тахтига нима фойда? сиз бу ерга *un archiduc vaut l'autre*⁴ ўзингизга маълум бўлган эрцгерцог Карл ёки Фердинанд ҳеч бўлмаганда Бонапартнинг бирон ўт ўчириш команда ротасини мағлуб қилди, деган хушxabар келтирганингизда, буинг шодиёнасига тўплар отилар эди. Бу келтирган хабарингиз эса бизнинг ғашимизга тегади холос. Эрцгерцог Карл ҳеч иш қилмаётипти, эрцгерцог Фердинанд шарманда бўлаётипти, Сизлар Венани ортиқ мудофаа қилмасдан ташлаб кетдиларинг. Бизга худди: бизга худо мададкор, сизларни эса пойтахтингиз билан бирга қўшиб худдога топширдик, дегандай қилдингиз. Ҳаммамиз яхши кўрадиган бир генералимиз Шмитни ўққа дучор қилдиларингиз энди бизни ғалаба билан табрик қилиб ётибсизлар! Сиз келтирган хабардан кўра кишининг ғашига тегадиган нарса топиш қийин, десам хўп денг. *C'est comme un fait exprès, comme un fait exprès*.⁵ Бундан ташқари хўп, сизлар порлоқ ғалаба ҳам қилдиларинг, ҳатто эрцгерцог Карл ҳам ғалаба қилди, бундан нима чиқар эди? Энди фурсат ўтган, чунки французлар Венани аллақачон ишғол қилди.

— А? Венани ишғол қилди?

— Ишғол қилдигина эмас, Бонапарт аллақачон Шенбруннда ўтирипти. Бизнинг граф, муҳтарам графимиз Врбна унинг олдига амр-фармон олгани кетади.

Болконский йўлда чарчаганлиги, хаёлида сафар таасуроти кезганлиги, ҳарбий министрнинг муомаласидан руҳи тушганлиги ва хусусан тушликдан кейин оғирлашгани

¹ енгилмаслик сеҳрини.

² Биласизми.

³ Булар ҳаммаси яхши.

⁴ бир-биридан қолишмаслиги.

⁵ худди жўрттага қилгандай, жўрттага қилгандай.

учун Билибин айтган сўзларнинг моҳиятига тушунмаётгандай бўлар эди.

— Бугун эрталаб граф Дихтенфельс келган эди,— деди Билибин сўзида давом этиб,— французлар Венада парад ўтказишипти, шу парад муфассал тасвир қилинган бир хатни менга кўрсатди, *Le prince Murat et tout le tremblement...*¹ Кўрдингизми, сизларнинг ғалабаларингга жуда ҳам суюниб ва сизга халоскоримиз, деб қараб бўлмайдими...

Князь Андрей Кремс атрофида бўлган жанг тўғрисида келтирган хабари Австрия пойтахтининг қўлдан кетишидек зўр воқеа олдида дарҳақиқат унча аҳамиятли эмаслигини фаҳмлай бошлаб:

— Менга барибир, мутлақо барибир,— деди.— Қандай қилиб Венани ишғол қилипти? Кўприк, машҳур *tête du pont*² ва князь Ауэрсперг қаёқда қолди? Биз Венани князь Ауэрсперг ҳимоя қилаётинпти, деб эшитган эдик.

— Князь Ауэрсперг дарёнинг бу томонида, яъни биз томонда туриб бизни ҳимоя қилаётинпти; менимча унча яхши мудофаа қилмаётинпти, лекин ҳар қалай мудофаа қилиб турипти. Вена бу томонда. Кўприк ҳали олинган эмас, ололмас ҳам деб ўйлайман, чунки мина қўйилган, кўприк портлатилсин, деб буюрилган. Ундоқ бўлмаганда биз аллақачонлар Богемия тоғларида бўлар эдик, сизлар армияларинг билан икки ўт ўртасида қолиб, машъум чорак соатни бошдан кечирар эдиларинг.

— Лекин ҳар қалай бу билан урушни бой бердик, деб бўлмайдими,— деди князь Андрей.

— Менимча, бой берилди. Бу ердаги катталар ҳам шундай, деб ўйлашади, лекин буни очиқ айтишолмайди. Урушнинг бошида айтган гапларим келади. Масалани сизларнинг *échauffourée de Dürenstein*,³ умуман порох ҳал қилмайди, балки уни бошлаган одамлар ҳал қилади,— деб Билибин ўткир сўзларидан бирини қайтарди ва пешонасидаги ажинларни ёзиб бир тўхтади.— Ҳамма гап император Александр билан Пруссия қиролининг Берлиндаги учрашувларининг натижасига боғлиқ. Агар Пруссия иттифоққа қўшилса, у вақтда *on forcera la main à l'Autriche*,⁴ ва уруш бўлади. Акс ҳолда, фақат янги *Сампо Формио*⁵нинг дастлаб-

¹Шаҳзода Мюрат ва бошқалар. . .

²истеҳком

³Дюренштейн атрофидаги отишмаларингиз.

⁴Австрияни мажбур қилишади.

⁵Кампо Формио

ки моддаларини қаерда тузиш тўғрисида гапни бир жойга қўйишгина қолади, холос.

— Бу қандоқ фавқулудда заковат эгаси экан! — деди князь Андрей бирдан қичқириб ва кичкина муштини столга уриб. — Мунча ҳам омади келган одам экан!

— Buonaparte?¹ — деди Билибин ҳозир ўринлатиб бир сўз айтмоқчи эканини пешонасининг тириштирганидан билдириб. — Buonaparte? — деди «и»ни босиброқ. — Менимча, у ҳозир Шенбруннда Австрияга амру фармон бериб ўтирганида *il faut lui faire grace de l'u*². мен уни Buonaparte tout court³ деб атаيمان.

— Йўқ, беҳазил, чиндан ҳам сиз уруш тамом бўлди деб ўйлайсизми? — деди князь Андрей.

— Мен бундай деб ўйлайман: Австрия гўсхўр бўлиб қолди, лекин у гўсхўрликка ўрганган эмас. Учини олади. Унинг гўсхўр бўлиб қолишга аввало вилоятларнинг ғорат бўлганлиги (*on dit, le православ est terrible*) pour le pillage⁴ армиясининг тор-мор бўлганлиги, пойтахтнинг қўлдан кетганлиги сабаб бўлди ва шуларнинг ҳаммаси сардиниялик олий ҳазратнинг *pour les beaux yeux du*⁵ шунинг учун, *entre nous, mon cher*,⁶ билишимча, булар бизни алдашаётпти, билишимча, булар аллақачон Франция билан алоқа қилиб, биздан яшириқча ўзлари яраш шартномасининг лойиҳасини тузишган.

— Бу ҳеч мумкин эмас, — деди князь Андрей, — бу жуда разиллик бўлар эди.

— *Qui vivra verra*⁷, — деди Билибин ва гап тамом бўлганлигига ишора қилиб пешонасидаги ажинни ёзди.

Князь Андрей жой солиб қўйилган уйга кириб, оппоққина ички кийимда парқу тўшакка ётиб, иситилган ва хушбўй ёстиққа бош қўйганида кечагина бўлиб ўтган ва ўзи хабарини олиб келгани жанг унга аллақачонлар бўлиб ўтгандай туюлар эди. Ҳозир мияси Пруссия иттифоқи, Австриянинг хиёнати, Бонапартнинг янги ғалабаси, эртаги парад, император Францнинг парадга чиқиши ва унинг қабул маросими билан банд эди.

¹ Буонапартми?

² Уни «и» дан халос қилиш керак.

³ Бонапартгина.

⁴ православлар омонсиз ғорат қилишади, дейишадн.

⁵ қора кўзлари учун бўлди.

⁶ бу гап орамизда қолсин-ку,

⁷ Бошимиз омон бўлса, кўрармиз.

У кўзини юмди, лекин юмган замониёқ тўп ва милтиқ овозлари, араваларнинг тарақлаши қулоғини қоматга келтиргандай бўлди, ана тепаликдан яна аскарлар турнадай қатор бўлиб тушиб келаётипти, французлар ўқ отаётипти: у ўқ остида юраги гупиллаб олға ўтиб Шмит билан ёнма-ён кетаётипти, атрофидан ўқлар визиллаб ўтаётипти ва у бунга шундай хурсандки, бундай хурсандликни болалигидан буён кўрган эмас.

У уйғониб кетди...

«Ҳа, шундоқ бўлган эди!...» — деди ўзича ва маъсум табассум қилиб, яна роҳат уйқуга кетди.

XI

Князь Андрей эрталаб хийла кеч уйғонди. У бўлиб ўтган ишларни ўйлаб, ҳаммадан бурун бугун император Францнинг ҳузурига бориши керак эканлигини, ҳарбий министрни, ҳушмуомала Австрия флигель-адъютантини, Билибинни ва кеча бўлиб ўтган гапларни эслади. У саройга бориш учун кўпдан бери киймаган, фақат парад вақтларидагина киядиган кийимларини кийиб, чиройли ва озода бўлиб, қўлини боғлаб олиб, Билибиннинг кабинетига кирди. Кабинетда дипломатлардан тўрт киши ўтирар эди. Элчихона секретари бўлган князь Ипполит Курагин билан Болконский таниш эди. Бошқалар билан уни Билибин таниш тирди.

Билибиннинг кабинетида ўтирган ёш, бой, хушчақчақ киборлар Венада ҳам, бу ерда ҳам бир доира ташкил қилган бўлиб, бу доиранинг жўрабошиси Билибин, бу доирани *ўзимизникилар*, *les pôtres* деб атар эди. Деярли буткул дипломатлардан ташкил топган бу доира уруш билан сиёсатга ҳеч қизиқмай, фақат олимақом киборлар, баъзи бир хотинлар ва маҳкама ишининг расмий томонлари билангина машғул бўлар эди. Булар князь Андрейни, афтидан, *ўз* кишилари ҳисоблаб (бу илтифотни жуда кам кишига қилишар эди) жуда хуш қабул қилишди. Улар ҳам одоб ва ҳам гап бошлаш учун армия билан уруш тўғрисида унга биринкита савол беришдию, кейин яна ўз чақчағу кулгу ва ғийбатлари билан машғул бўлишди.

Булардан бири ўз ўртоғи бир дипломатнинг иши ўнги-дан келмагани тўғрисида гапириб:

— Ҳаммадан бунисини айтинг,— деди,— ҳаммадан бунини айтинг: бош министр унга рўй-рост сенинг Лон-

донга тайин қилинишининг мартабангининг ошгани, буни шундай деб билгин, дебди. Унинг важоҳатини кўз олдингизга келтирасизми?

— Ҳаммадан ҳам Курагиннинг иши чатоқ: ўзи фалокатга учраган, бу Дон-Жуан, бу ярамас одам энди шундан фойдаланаётипти.

Князь Ипполит вольтер креслосида оёқларини ёнга ташлаб ўтирар эди, кулиб юборди.

— Parlez-moi de ça¹,— деди у.

— Оббо, Дон-Жуан-эй! Оббо илон-эй! — деган товушлар эшитилди.

— Сиз билмайсиз, Болконский,— деди Билибин князь Андрейга қараб,— бу одамнинг хотинлар орасига нифоқ солиб қилган иши француз (рус деб юбора ёздим-а!)армиясининг қилмишидан ошиб тушади.

— La femme est la compagne de l'homme²,— деди князь Ипполит кресло ёнига ташлаб ўтирган оёқларига лорнет орқали қараб.

Билибин ва улфатлари Ипполитнинг кўзларига қараб кулиб юборишди. Князь Андрей билдики, Ипполит (князь Андрей хотинини ундан рашк қилар ва ҳозир ичида бунга иқрор эди), бу доирада калака бўлиб қолган экан.

— Мен сизни Курагин билан қалинроқ ошна қилиб, хурсанд этишим керак,— деди Билибин секин Болконскийга,— у сиёсатдан гапирганда жуда қойил қилди, буни бир кўриш керак.

У Ипполитнинг ёнига келиб ўтирди ва пешонасини тириштириб уни сиёсат ҳақида гапга солди. Князь Андрей ва бошқалар буларни қуршаб олишди.

— Le cabinet de Berlin ne peut pas exprimer un sentiment d'alliance,— деб гап бошлади князь Ипполит ҳаммага бир-бир маъноли назар ташлаб,— sans exprimer... comme dans sa dernière note... vous comprenez... et puis si sa Majesté l'Empereur ne déroge pas au principe de notre alliance...³

— Attendez, je n'ai pas fini...— деди у князь Андрейга унинг қўлидан ушлаб,— Je suppose que l'intervention sera plus forte que la non-intervention. Et...— У жим қолди:

¹ Гапир, гапир

² Хотин — эркакнинг ҳамдами.

³ Берлин ҳукумати иттифоқ тўғрисида ўз фикрини баён қилолмайди, токи... ўзининг сўнгги нотасида айтганидай... биласизми... биласизми... лекин император ҳазратлари иттифоқимизнинг моҳиятини ўзгартирмаса...

— On ne pourra pas imputer à la fin de non recevoir notre dépêche du 28 novembre. Voilà comment tout cela finira.¹

У гапи тамом бўлганини билдирмоқчи бўлиб, Болконскийнинг қўлини қўйиб юборди.

— Demosthènes, je te reconnais au caillou que tu a caché dans ta bouche d'or!² — деди ўзида йўқ мамнун бўлган Билибин.

Ҳамма кулиб юборди. Ипполит ҳаммадан ҳам қаттиқроқ кулди. У, афтидан, қийналар, энтикар, лекин ҳамиша бир зайлда турадиган юзини чўзиб юбораётган қаттиқ кулгидан ўзини тиёлмас эди.

— Гап бундай, жаноблар, — деди Билибин, — Болконский менинг меҳмоним, Брюнида ҳам меҳмон, шунинг учун мен уни бу ердаги ҳаётимизнинг ҳамма хурсандчилиги билан қўлимдан келганча сийламоқчиман. Венада бўлганимизда бу жуда осон эди, лекин бу ерда бу dans ce vilain trou mogave,³ бу нарса қийин, шунинг учун ҳам сизлардан ёрдам сўрайман. Il faut lui faire les honneurs de Brünn.⁴ Сиз театрга мутасадди бўлинг, мен ёр-жўраларимиз билан таништираман; сиз, Ипполит, албатта хотинлар билан таништирасиз.

— Бу кишига Амелини кўрсатиш керак, жуда ҳам гўзал хотин! — деди *улфатлардан* бири бармогининг учини ўпиб.

— Умуман, бу қонхўр солдатни одампарвар қилиш керак, — деди Билибин.

— Сизларнинг меҳмондўстликларингдан баҳраманд бўла олишим даргумон, жаноблар, энди мен борай, — деди Болконский соатига қараб.

— Қаёққа?

— Император ҳузурига.

— Ўҳ! ў! ў!

— Хайр, Болконский! Хайр, князь, тезроқ тушликка етиб келинг, биз сизнинг хизматингизда, — деган товушлар эшитилди.

Билибин Болконскийни даҳлизга кузатиб чиқар экан:

¹ Шошманг, гапи тамом қилганим йўқ... Менинчга, аралашмаганидан аралашгани яхшироқ. Ҳам... 28-ноябрдаги номамизни қабул қилмаганлиги билан иш тамом бўлди, деб бўлмайди... Бунинг оқибати шу бўлади.

² Демосфен, мен сени оғзингдаги тошингдан биламан!

³ Моравиянинг катакка ўхшаган расво бир шаҳарчасида.

⁴ Бунга Брюни кўрсатиш керак.

— Император билан гаплашганингизда озиқ - овқат етказиб беришдаги тартибни ва маршрутларни мумкин қадар кўпроқ мақташга ҳаракат қилинг, — деди.

— Мақтар эдим, бироқ мақтай олмайман, чунки билан, — деди Болконский табассум қилиб.

— Ишқилиб мумкин қадар кўпроқ гапиринг. Унинг жону дили одам қабул қилиш: лекин ҳали кўрасиз, ўзи гапиришни хушламайди ва билмайди ҳам.

XII

Император Франц боргоҳдан чиқиш маросимида Австрия офицерлари орасида белгиланган жойда турган князь Андрейга синчиклаб қаради ва унга тож узун қилиб кўрсатган бошини ирғаб қўйди. Боргоҳдан чиқиш маросимидан кейин кечаги флигель-адъютант одоб билан Болконскийга император уни қабул қилмоқчи эканини билдирди. Князь Андрейни император Франц уйнинг ўртасида туриб қабул қилди. Гап бошлаш олдида князь Андрейни императорнинг худди гангиб, нима дейишни билмасдан ва қизариб тургани ҳайратга солди.

— Хўш, жанг қай маҳалда бошланди? — деб сўради император шошиб.

Князь Андрей жавоб берди. Бундан кейин шунга ўхшаган оддий саволлар берилди: «Кутузов саломатми?», «У Кремсдан қачон чиқиб кетган эди?» ва ҳоказо. Император худди бутун мақсади маълум даражада савол беришдангина иборат бўлгандай кўринар эди. Бу саволларга бериладиган жавобларга эса ҳеч қизиқмаганлиги очиқ билиниб турар эди.

— Жанг соат нечада бошланди?—деб сўради император.

Ҳамма кўрган ва билганларини қандай тасвир қилиб беришни олдин ўйлаб қўйган Болконский бу саволдан кейин энди сўзлаш мавриди келди, деган хаёл билан жонланиб кетди:

— Олдинги қисмлар жангни соат нечада бошлаганини айта олмайман, олий ҳазрат, лекин мен турган Дюренштейнда қўшиқлар атакани кеч соат олтида бошлаган эди.

Бироқ император кулимсираб, унинг сўзини бўлди:

— Неча мил экан?

— Қаердан қаергача, олий ҳазрат?

— Дюренштейндан Кремсгача.

— Уч ярим мил, аъло ҳазрат.

— Французлар сўл қирғоқни ташлаб кетдимиз?

— Разведкачиларнинг маълумотига қараганда, французларнинг қолганлари кечаси солда ўтишипти!

— Кремсда ем-хашак етарлими?

— Етказиб берилган ем-хашак керакли миқдорда эмас эди.

Император унинг сўзини бўлди.

— Шмит соат нечада ҳалок бўлди?

— Соат еттида шекилли.

— Соат еттида? Кўп ёмон бўлипти! Кўп ёмон бўлипти!

Император унга ташаккур билдирди ва бош ирғаб жавоб берди. Князь Андрей чиқди ва уни дарҳол сарой аҳллари ўраб олишди. Ҳамма унга мулойим боқар ва ширин сўзлар айтар эди. Кечаги флигель-адъютант ундан нега саройга тушмадингиз, деб ўпкалади ва ўз уйини манзират қилди. Ҳарбий министр келиб, уни император инъом қилган учинчи даража Мария-Терезия ордени билан табриклади. Маликанинг камергери уни маликанинг ҳузурига таклиф қилди. Эрцгерцогнинг хотини ҳам уни кўришни истар эди. Князь Андрей буларнинг қайси бирига жавоб қилишни билмасдан бир неча лаҳза ўйлаб қолди. Рус элчиси уни елкасидан ушлаб, дераза олдига олиб бориб гаплаша кетди.

Князь Андрей келтирган хабардан, Билибиннинг сўзига хилоф ўлароқ, ҳамма хурсанд бўлди. Бунинг шукронасига умумий ибодат тайин қилинди. Кутузов биринчи даражада Мария-Терезия катта крести билан мукофотланди ва бутун армия мукофот олди. Болконский кўп кишилардан таклифномалар олган бўлиб, эрталабдан бошлаб Австрия катта амалдорларининг уйларига бориши керак эди. У меҳмондорчиликлардан соат бешларда бўшаб, йўл-йўлакай уруш ва ўзининг Брюннга келганлиги ҳақида отасига ёзадиган хатини ўйлаб, Билибиннинг уйига қайтиб келди. Билибин турадиган ҳовлининг эшиги олдида уй жиҳозлари ортилган бир арава турар ва Билибиннинг хизматкори Франц эшикдан зўрға чамадон кўтариб чиқмоқда эди. (Князь Андрей Билибиннинг уйига келаётганида китоб дўконига кириб, походда ўқигани китоб олмоқчи бўлиб дўконда ўтириб қолган эди.)

— Нима гап? — деди Болконский.

Франц чамадонни зўрға аравага қўяр экан:

— Ach, Erlaucht! Wir ziehen noch weiter. Der Bösewicht ist schon wieder hinter uns her!¹ — деди.

¹ Эй, сўраманг, жаноб олий! Бу ердан ҳам кетаётибмиз. Қонхўр яна орқамиздан қувиб келаётипти! (Нем.)

— Нима? — сўради князь Андрей.

— Шу онда Билибин чиқди. Ҳамма вақт хотиржам бўлган Билибин ҳаяжонланган эди.

— Non, non, avouez que c'est charmant, cette histoire du pont de Thabor. Gls l'ont passé sans coup férir,¹ — деди у.

Князь Андрей бу гапдан ҳеч нарса тушуна олмас эди.

— Қаёқдан келаётибсиз ўзингиз? Наҳотки бутун шаҳар эшитган гапни сиз эшитмаган бўлсангиз?

— Мен эрцгерцог хотинининг уйидан келаётибман. У ерда ҳеч гап эшитганим йўқ.

— Одамлар юкини йиғиштираётганини ҳам кўрмадингизми?

— Йўқ... Ўзи нима гап? — деди князь Андрей тоқати тоқ бўлиб.

— Нима гап бўлар эди? Гап шуки, Ауэрсперг мудофаа қилиб турган кўприкдан французлар ўтипти, кўприк портлатилмай қолипти. Энди Мюрат Брюнига қараб от қўйиб келаётипти, демак, бугун-эрта французлар бу ерга етиб келади.

— Қандай қилиб келади? Кўприкка миана қўйилган эди-ку, нега портлатилмай қолар экан?

— Буни сиздан мен сўрашим керак. Буни ҳеч ким, Бонапартнинг ўзи ҳам билмайди.

Болконский ҳайрон бўлиб, елкасини қисди.

— Французлар кўприкдан ўтган бўлса, демак, армия ҳам ҳалок бўлипти-да, чунки йўли кесилиб қолади, — деди.

— Ҳамма гап ҳам шунда-да, — деди Билибин. — Қулоқ солинг, кеча айтганимдай, французлар Венага кириштипти. Ишлар жойида. Эртасига, яъни кеча жаноб маршаллар: Мюрат, Ланн ва Бельяр огланишиб тўғри кўприкка қараб бориштипти. (Шуни билдингки, учови ҳам гаскониялик.) Жаноблар, — депти бири, — ўзларингга маълумки, Табор кўпригига миана қўйилган, лекин унинг портлатилишига қарши чора ҳам кўрилган, улар кўприк олдида зўр tête de pont² қуриб, кўприкни портлатиш ва бизни ундан ўтказмаслик учун ўн беш минг кишидан иборат аскар қўйган. Лекин биз шу кўприкни олсак, олий ҳазрат император Наполеон хурсанд бўлади. Юринглар, учовимиз

¹ Йўқ, йўқ. Табор кўприги воқеаси жуда ажойиб бўлипти, десам хўп денг. Французлар бу кўприкдан қаршиликка учрамай ўтиштипти.

² кўприк истеҳкоми.

бориб шу кўприкни оламиз. Юринглар бўлмаса,— депти бошқалари; учови борибдию, кўприкни олибди, ундан ўтишибди, шундан кейин бутун армиялари билан Дунайнинг бу томонига ўтишибди ва мана энди бизга, сизга ва сизларнинг алоқа йўлларингга қарши келаётган эмиш-да.

— Қўйинг ҳазилни,— деди князь Андрей жиддий ва маъюс қиёфада.

Бу хабарни эшитиб князь Андрей ҳам хафа бўлди, ҳам хурсанд. Рус армияси жуда огир аҳволга тушганини эшитгач, князь Андрейнинг бошига, армияни бу огир аҳволдан мен қутқазишим керак ва бу иш ўша Тулон бўлиб, мени оддий офицерлар қаторидан чиқаради ва шон-шараф томон йўллайди, деган фикр келди. Билибиннинг сўзига қулоқ солар экан, қайтиб борганидан кейин ҳарбий кенгашда армияни қутқазадиган бирдан-бир тўғри фикр баён қилажagini ва бу планни амалга ошириш ёлғиз ўзига топширилишини хаёл қилди.

— Бас қилинг ҳазилни,— деди у.

— Мен ҳазиллашаётганим йўқ,— деди Билибин,— афсуски, бу аччиқ бир ҳақиқат. Учови кўприкка келадию, оқ рўмолчаларини кўтаришади; омон-омон бўлди, биз маршаллар князь Ауэрсперг билан музокара қилгани келдик, деб солдатларни ишонтиришади. Навбатчи офицер буларни *tête de pont* киргизади, булар офицерга гасконларча кўп ёлгон-яшиқ тўқиб, уруш тамом бўлди, император Франц Бонапарт билан кўришадиган бўлди, биз князь Ауэрсперг билан гаплашгани келдик, дейишади. Офицер Ауэрспергга одам юборади. Ҳалиги жаноблар офицерлар билан қучоқлашиб кўришади, ҳазиллашади, замбаракларга минишади, бу орада эса француз батальони секингина билдирмасдан кўприкка келади-ю, портлайдиган моддалар солиниб қўйилган қопларни сувга ташлаб юборади ва *tête de pont* га кириб олади. Ниҳоят генерал-лейтенант, муҳтарам князимиз Ауэрсперг фон Маутернинг ўзи келади. «Жонажон душманамиз! Австрия қўшинларининг гули, Туркия урушларининг қаҳрамони! Адоват тамом бўлди, энди бир-биримизга қўл бера оламиз... Император Наполеон князь Ауэрспергни кўришга муштоқ». Хуллас, бу жаноблар (бекорга гасконияликлар дейишмайди) Ауэрспергга шу қадар яхши сўзлар айтишади, князь француз маршаллари билан бунчалик тез иноқ бўлиб қолганлигига шу қадар маҳлиё бўлади. Мюратнинг кийими ва бошидаги туяқушининг патига шунча эси кетадики *qu'il n'y voit que du feu*,

et oublie celui qu'il devait faire, faire sur l'ennemi.¹ (Билибин жуда тез гапираётган бўлса ҳам ўринлатиб айтган гапларининг маъзини чаққани фурсат бериш учун бу тоддан сўнг бир оз тўхташни унутмади.) Француз батальонлари tête de pont га ёпирилиб киради-ю, тўпларни қимирлатмай қўяди, кўприкни олади. Йўқ, ҳаммадан қизиғи шуки,— деди ўз ҳикоясининг таъсиридан ҳаяжонланган Билибин ўзини босиб,— қизиғи шуки, дорига ўт қўйгани сигнал бериши керак бўлган тўпнинг олдига қўйилган сержант француз қўшинларининг кўприкка томон чошиб келаётганликларини кўриб ўқ отмоқчи бўлганида Ланн унинг қўлини тутипти. Сержант ўз генералидан ақллироқ бўлса керак, Ауэрспергнинг олдига келиб: «Князь, сизни алдашаётипти, ана французлар!» — дейди. Мюрат кўрадики, агар сержантни гапиргани қўйса иш қўлдан кетади. Бинобарин, у гўё таажжубланган бўлиб (уччига чиққан гаскониялик-да), Ауэрспергга мурожаат қилади: «Дунёга овозаси кетган Австрия интизоми шуми ҳали,— дейди,— наҳотки сизга шундоқ муомала қилгани сержантнинг ҳадди сифса». C'est génial. Le prince d'Auerperg se pique d'honneur et fait mettre le sergent aux arrêts. Non, mais avouez que c'est charmant toute cette histoire du pont de Thabor. Ce n'est ni bêtise, ni lâcheté...²

Князь Андрей кулранг шинелни, ярадор бўлишини, порох тутинини, милтиқ билан тўп овозлари ва ўзини кутаётган шон-шарафни дарҳол кўз олдига келтириб:

— C'est trahison peut-être,³ — деди.

— Non plus. Cela met la cour dans de trop mauvais draps, — деди Билибин давом этиб. — Ce n'est ni trahison, ni lâcheté, ni bêtise; c'est comme à Ulm... — У худди мувофиқ ибора излагандай ўйланиб қолди: — C'est... c'est du Mack. Nous sommes maskés,⁴ — деди ва гапни жуда қойил қилганига ва бу гап энди оғизма-оғиз бўлишига ишониб сўзини тамом қилди.

¹ Французларнинг ўқ отаётганликларини кўрадию, лекин душманга қарши ўт очишни эсидан чиқариб қўяди.

² Бу ниҳоят даражада усталлик. Князь Ауэрсперг жаҳли чиқиб сержантни қамоққа буюради. Йўқ, бу кўприк воқеаси ажиб бир воқеа, десам хўп денг. Буни аҳмоқчилик ҳам деб бўлмайди, разиллик деб ҳам бўлмайди...

³ Бу балки хиёнатдир.

⁴ Йўқ, бу саройни жуда ноқулай аҳволга қўяди. Бу хиёнат ҳам эмас, разиллик ҳам эмас, аҳмоқчилик ҳам эмас. Бу — Ульмнинг ўзи, бу макчилик. Биз макландик.

Шу дамгача пешонасида тўпланиб турган ажинлар унинг ўз гапидан ўзи мамнун бўлганига ишора ўлароқ, дарҳол йўқолди ва у хиёл кулимсираб тириювигга қаради.

— Қаёққа? — деди у ўрнидан туриб, ўз бўлмасига томон кетаётган князь Андрейга қараб.

— Мен кетаман.

— Қаёққа?

— Армияга.

— Яна икки куш турмоқчи эдингиз-ку?

— Энди, ҳозир кетмоқчиман.

Князь Андрей хизматкорга йўл ҳозирлигини кўришни буюриб, ўз бўлмасига кириб кетди.

— Биласизми, дўстим,— деди Билибин унинг кетидан кириб,— мен сизнинг тўғрингизда ўйлаб кўрдим. Нима қиласиз бориб?

Айтган гапи рад қилиб бўлмайдиган эканлигига ишора ўлароқ, юзидаги ажинлар буткул йўқолди.

Князь Андрей суҳбатдошига анқайиб қаради-да, ҳеч нима демади.

— Нима қиласиз бориб? Биламан, армия хавф-хатар остида қолган бир вақтда етиб бориш менинг бурчим дейсиз,— *mon cher c'est de l'héroisme*.¹

— Ҳеч ҳам,— деди князь Андрей.

— Сиз *un philosophe*² шундай бўлгандан кейин дурустроқ файласуф бўлинг, масалага иккинчи томондан қарасангиз кўрасизки, сизнинг бўйнингиздаги бурч аксинча, ўзингизни эҳтиёт қилиш. Бу ишни бошқа ҳеч ишга ярамайдиган одамлар қилсин. Сизга ҳеч ким қайтиб келгин, деган эмас, бу ердан ҳам сизга жавоб берилгани йўқ; шундоқ, бўлгандан кейин бу ерда қолиб, бизлар билан нон-насиб тортган ерга боришингиз мумкин. Олъмоцга борар эмишимиз. Олъмоц жуда чиройли шаҳар. Иккаламиз тинчгина менинг коляскамда кетамиз.

— Кўйинг ҳазилингизни, Билибин,— деди Болконский.

— Мен сизга чин кўнгилдан, дўстона гапиряётибман. Ўйлаб кўринг. Шу ерда қолишингиз мумкин бир вақтда қаёққаю нима учун борасиз? Сизни иккиннинг бири кутади (у сўл чаккасини тириштиради): ё армияга етиб бормасингиздан бурун сулҳ бўлади, ёки енгиламизу бутун Кутузов армиясининг шармандаси чиқади.

¹ Бу қаҳрамонлик, азизим.

² Файласуфсиз

Билибин бу дилеммаси рад қилиб бўлмайдиганлигига амин бўлгани учун лепонасдаги ажинлар йўқолади.

— Мен бунни ўйлаб ҳам кўролмайман,— деди князь Андрей совуққина, лекин ичида, «армияни қутқазिश учун бораман», деб ўйлар эди.

— Mon cher, vous êtes un héros¹,— деди Билибин.

XIII

Болконский ўша кечаси ҳарбий министр билан хайрлашиб, армиянинг қаердалигини билмагани ва Крёмс йўлида французларнинг қўлига тушиб қолишидан хавфсиз рагани ҳолда жўнаб кетди.

Брюнда сарой аҳли кўч-кўронини пиғиштирар ва юклар Ольмоцга жўнатилар эди. Князь Андрей Эцельсдорфга яқин, рус армияси ниҳоятда тартибсиз ҳолда ва жуда тез кетиб бораётган йўлга чиқди. Ҳарбий юк ортилган аравалар йўлда шунчалик кўп эдики, унда файтонда юриш маҳол эди. Чарчаган ва оч қолган князь Андрей казаклар бошлиғидан от билан бир одам олиб, юк ортилган араваларни қувиб ўтиб, бош қўмондон ва ўз кишиларини қидира кетди. Армия ҳақидаги энг хунук хабарларни у йўлда эшитди. Тартибсиз ҳолда қочиб бораётган армиянинг аҳволи бу хабарни тасдиқ қилар эди.

Князь Андрей уруш бошлаш олдидан Наполеон ўз армиясига қарата ёзган буйруғидаги «*Cette armée russe que l'or de l'Angleterre a transportée des extrémités de l'univers, nous allons lui faire éprouver le même sort (le sort de l'armée d'Ulm)*»,²— деган сўзларни эслади ва бу сўзлар ундан буюк қаҳрамонга нисбатан ҳам ҳайрат, ҳам нафсоният ҳисси уйғотди ва ҳам шуҳрат умиди туғдирди. «Бордию ўлишдан бошқа чора бўлмасачи,— деб ўйлади,— майли, лозим бўлса, жон фидо қилишда бошқалардан қолишмайман».

Князь Андрей бош-кети йўқ, аралаш-қуралаш бўлиб кетган командаларга, юк ортилган қатор-қатор араваларга, артиллерияга, ифлос йўлда уч-тўрт қатор бўлиб тизилиб ва бир-биридан ўзиб бораётган сон-саноксиз ва турлитуман араваларга қаради. Олдиндан, кетиндан, бутун те-

¹ Сиз қаҳрамонсиз, азизим.

² «Инглиз олтини дунёнинг у бурчидан бу ерга келтирган бу рус армиясининг бошига ўша кунни (Ульм армияси кунини) соламиз».

варақ-атрофдан гилдирак, арава, замбараклар тарақлаши, отларнинг туёқ товуши, қамчиларнинг шатиллаши, «чу» деган товушлар, солдатлар, деншиклар ва офицерларнинг сўкишлари эшитилар эди. Йўлнинг икки томонида йиқилиб қолган баъзиларининг эгар-жабдуғи олинган, баъзилариники олинмаган отлар, аравалари синиб, унинг олдида ниманидир кутиб ўтирган солдатлар, ўз командирларидан кейинда қолиб, тўп-тўп-бўлиб қишлоққа томон кетаётган ёки қишлоқдан товуқ, қўй, хашак ва нималар биландир тўлдирилган қопларни кўтариб келаётган аскарлар кўриниб қолар эди. Нишаблик ва баландлик жойларда одамлар тўпланиб қолар ва нола-фигон товушлари тўхтовсиз эшитилар эди. Солдатлар тиззадан лоё кечиб, тўпларни ва юк ортилган араваларни елкалаб итаришар, қамчилар ғувиллар, отларнинг туёғи тойилар, қоринбоғлар узилар, одамлар бақирар эди. Буларни бошқариб бораётган офицерлар аравалар орасида гоҳ олдинга, гоҳ кетинга от югуртирар, говур ичида уларнинг товуши зўрға эшитилса ҳам бу тартибсизликни бартараф қилиш учун қанчалик ҳаракат қилганликлари юзларидан билиниб турар эди.

Болконский Билибиннинг сўзларини эслаб ичида «Voilà le cher¹ православ аскарлари» — деб қўйди.

У шу одамларнинг биронтасидан бош қўмондон қаерда эканини сўрамоқчи бўлиб, юк ортиб кетаётган араваларнинг олдига келди. Ундан олдинда, афтидан, солдатнинг ўзи ясаган бир отлиқ қолясканамо галаги бир арава борар эди. Аравани солдат ҳайдаб борар, унда олдига пешгир тутилган чарм соябон остида бошини рўмол билан ўраб олган бир хотин ўтирар эди. Князь Андрей бу араванинг олдига келиб, аравакаш солдатдан бир нарса сўрамоқчи бўлган эдики, аравада ўтирган хотиннинг дод овозини эшитиб, унга қарашга мажбур бўлди. Юк ортилган араваларни кузатиб бораётган офицер бошқалардан ўтиб кетмоқчи бўлган шу аравакаш солдатни урган эди. Қамчиннинг учи араванинг пешгирига тегиб, хотин қичқириб юборди. У князь Андрейни кўриб пешгирнинг остидан чиқди ва шол рўмолининг тагидан ориқ қўлини чиқариб, силкитар экан:

— Адъютант! Жаноб адъютант! — деб қичқирди. — Худо ҳаққи... ёрдам беринг... Бу қандай гап? Мен 7-ўқчи

¹ Мана севгили

полк докторининг хотини бўламан... Қўйишмаяпти. Биз кейинда қолиб ҳамроҳларимизни йўқотиб қўйдик...

— Бу ёққа юр дейман, ҳозир янчиб ташлайман! — деб қичқирди ғазабланган офицер солдатга.— Бу ёққа юр дейман манжалақинг билан!

— Жаноб адъютант, ёрдам қилинг. Бу нима деган гап? — деб қичқирди хотин.

— Ўтказиб юборинг бу аравани. Хотин киши ўтирганини кўрмаётибсизми? — деди князь Андрей офицернинг олдига келиб.

Офицер унга бир қаради-ю, сўзига жавоб бермай, яна солдатга томон ўгирилди:

— Тўхтатасанми, йўқми... Қайт дейман!

— Ўтказиб юборинг, сизга айтаётибман,— деди князь Андрей лабини қимтиб.

— Сен ўзинг кимсан? — деди бирдан офицер жон-пони чиқиб.— Кимсан ўзинг? Сен (у «сен»ни жуда писанда қилиб айтарди) катталик қилма! Бу ерда мен катта, сен эмас. Торт отнинг бошини,— деди яна солдатга,— янчиб ташлайман.

Бу гап, афтидан, офицернинг ўзига жуда маъқул эди. Орқа томондан:

— Бечора адъютантни боплади,— деган товушлар эшитилди.

Князь Андрей кўрдикки, офицер нима деганини ўзи ҳам билмайдиган даражада дарғазаб эди. У кўрдикки, аравада ўтирган доктор хотинининг тарафини оламан деб кулгига қолди, у дунёда ҳамма нарсадан ҳам кўра шундан қўрқар эди-ю, лекин унинг ички туйғуси бошқа нарсани кўрсатар эди. Офицер кейинги сўзларини айтиб ҳам улгура олмади, ғазабдан башараси қийшайган князь Андрей қамчинини ўйнатиб унинг олдига келди-да:

— Ўтказиб юборинг дейман! — деди.

Офицер қўл силтади-ю, тескари ўгирилиб кетаверди.

— Ҳамма тартибсизлик мана шунақа штаб одамларидан чиқади,— деди офицер дўнгиллаб.— Билганингизни қилинг.

Князь Андрей халоскорим деб атаган хотиннинг олди-дан ерга қараганича шошиб ўтиб кетди ва бу хижолатга қўйган можарони ипидан-игнасиғача хаёлидан кечириб, бош қўмондон тушган қишлоққа қараб от қўйди.

У қишлоққа кириб отдан тушди-да, бирпасгина бўлса ҳам дам олиш, бирон нарса ейиш ва кўнглини ғаш қилаёт-

ган фикрларни дурустроқ ўйлаб кўриш учун рўпара келган биринчи уйга қараб юрди. У ўша уйнинг деразаси олдига келиб, «Бу кўшин эмас, разил одамлардан иборат бир оломон», деб кўнглида ўтказаётганда, таниш бир овоз унинг отини айтиб чақирди.

У қайрилиб қаради. Кичкина деразадан Несвицкийнинг чиройли юзи кўриниб турар эди. Несвицкий ниманидир ҳузур қилиб чайнар экан, қўли билан имо қилиб уни чақирди.

— Болконский! ҳов Болконский! Сенга айтаётиман! Бу ёққа тезроқ келсанг-чи,— деб қичқирди.

Князь Андрей уйга кириб Несвицкий билан бир нима еб ўтирган яна бир адъютантни кўрди. Улар Болконскийни кўрибоқ, бирон янги хабар йўқми, деб сўрашди. Буларнинг юзларида Болконский ваҳима ва ташвиш аломати борлигини кўрди. Бу аломат хусусан ҳамиша кулиб турадиган Несвицкийнинг юзида очиқроқ кўринар эди.

— Бош қўмондон қаёқда? — деб сўради Болконский.

— Шу ерда, нариги ҳовлида,— деди адъютант.

— Сулҳ бўлипти, таслим бўлибмиз, деган овозлар ростми? деди Несвицкий.

— Мен ўзим сизлардан сўрамоқчиман. Мен фақат зўрға шу ерга етиб олганимни биламан, холос, бошқа ҳеч нарсадан хабарим йўқ.

— Эй, биродар, бизнинг бу ердаги аҳволимизни қўявер! Мақдан кулиб эдик, ўзимиз ундан ҳам баттар кунга қолаётимиз,— деди Несвицкий,— Қани ўтир, бирон нарсасанг-чи.

— Энди, князь на арава топилади-ю, на бошқа нарсасанг, Пётрингиз худо билади, қаёқларда юрипти,— деди иккинчи адъютант.

— Бош кварта қаёқда?

— Цнаймда ётибмиз.

— Мен икки отнинг юкини ўзимга ортиб олдим,— деди Несвицкий,— юкларни жуда бошлаб боғлатиб олганман. Багемия тоғларидан қочиб ўтсам ҳам бўлаверадиган. Аҳвол чатоқ, биродар. Ҳа, сенга нима бўлди, касалмисан, мунча этинг ўчаётини? — деди Несвицкий князь Андрейнинг худди совуқ сув сепгандай сесканганини кўриб.

— Йўқ,— деди князь Андрей.

Шу пайт йўлда ҳалиги доктор хотини ва юк араваларини кўзатиб бораётган офицер билан учрашгани эсига тушди.

— Бош қўмондон бу ерда нима қилаётипти? — деди князь Андрей.

— Ҳеч билолмайман, — деди Несвицкий.

— Мен фақат шуни биламанки, ҳаммаёқда расвогарчилик, расвогарчилик, — деди-да, князь Андрей, бош қўмондон тушган уйга қараб кетди.

Князь Андрей Кутузовнинг фойтони, бош қўмондон одамларининг қора терга пишган отлари ва ўзаро қаттиқ-қаттиқ гапиришиб турган казакларнинг олдидан ўтиб даҳлизга кирди. Кутузов, князь Андрей эшитганича, дарҳақиқат кичкина бир уйда князь Багратион ва Вейротер билан ўтирар эди. Вейротер ҳалок бўлган Шмитинг ўрнига келган Австрия генерали эди. Даҳлизда жиккаккина Козловский мирзанинг олдида чўқайиб ўтирар эди. Мирза бочкачани курси қилиб, мундирининг енгини шимариб, тез-тез хат ёзар эди. Козловский ҳам кечаси ухламаган бўлса керак, жуда чарчаган кўринар эди. У князь Андрейга қаради-ю, ҳатто бош ҳам ирғамади.

— Иккинчи линия... ёздингми? — деди Козловский мирзага. — Киев гренадер полки, Подольский...

— Ёзиб етказиб бўлмаяпти, тақсир, — деди мирза Козловскийга қовоғини солиб.

Шу пайт ичкаридан Кутузовнинг нимадандир норози бўлиб қаттиқ-қаттиқ гапираётганини ва кимнингдир унинг сўзини бўлаётган овози эшитилди. Бу товушлардан, Козловскийнинг эътиборсизлик билан қараганидан, чарчаган мирзанинг беибо гапирганидан, мирза билан Козловскийнинг бош қўмондон ўтирган уйнинг даҳлизида ерда бочкачанинг устида ўтиришидан ва отлари тутиб турган казакларнинг дераза олдида қаттиқ-қаттиқ кулишларидан князь Андрей бирон катта ва қайғули ҳодиса рўй берса керак, деб ўйлади.

Князь Андрей Козловскийга берган саволларига жавоб кутар эди.

— Ҳозир, князь, — деди Козловский. — Қандай ҳаракат қилиш тўғрисида Багратионга буйруқ ёзаётибмиз.

— Таслим бўлганимиз йўқми?

— Ҳеч-да, жанг қилиш тўғрисида фармон берилди.

Князь Андрей товушлар эшитилиб турган эшикка тўмон борди. У эшикни энди очмоқчи бўлганида ичкаридаги гап тинди-ю, эшик очилиб кетди ва бўсағада лўппи юзли, қийғирбурун Кутузов кўринди. Князь Андрей Кутузовга рўпара бўлиб қолди: бош қўмондоннинг биттагина соғ кў-

зидаги ифодага қараганда, бутун ҳуши хаёли нима билан-дир банд бўлиб, ҳеч нарсани кўрмаётганга ўхшар эди. У ўз адъютантига тикка қаради-ю, уни танимади.

— Қани, тамом қилдингми? — деди у Козловскийга.

— Ҳозир, олий ҳазрат.

Бош кўмондон кетидан ўрта бўйли, башараси Шарқ одамларига ўхшаш ҳали хийла ёш Багратион чиқди.

— Амрингизга ҳозирман, — деди князь Андрей конвертни берар экан, хийла баланд овоз билан.

— Ҳа, Венаданми? Яхши. Кейин, кейин.

Кутузов Багратион билан бирга эшик зинасидан чиқди.

— Хайр, князь, — деди Кутузов Багратионга. — Худо ёр бўлсин. Илоҳим, буюк қаҳрамонликлар кўрсат.

Кутузовнинг бирданига кўнгли юмшаб, кўзига ёш келди. У чап қўли билан Багратионни ўзига тортиди-ю, узук таққан ўш қўли билан уни чўқинтирди ва лўппи юзини тутди. Багратион унинг юзидан ўпмай, бўйнидан ўпди.

— Худо ёр бўлсин, — деди яна Кутузов ва колясканинг олдига келди. — Қани, чиқ сен ҳам, — деди Болконскийга.

— Олий ҳазрат, мен шу ерда қолиб ўз бурчимни адо қилсам эди. Князь Багратионнинг отрядида қолишга ижозат беринг.

— Чиқ, — деди Кутузов Болконский тезда чиқавермаганидан кейин, — яхши офицерлар менинг ўзимга керак, ўзимга керак.

Булар коляскага тушиб, бир неча минут жим боришди.

Кутузов Болконскийнинг кўнглидан нималар кечаётганини қариларга хос бир зийраклик билан фаҳмлагандай:

— Бошимизга ҳали кўп ишлар тушади, бунақа ишлар кўп бўлади, — деди. — Эртага унинг отрядидан ўндан бири қайтиб келса ҳам худога шукур қилар эдим, — деди яна Кутузов худди ўз-ўзи билан гаплашаётгандай.

Князь Андрей Кутузовнинг юзига қаради ва кўзи беихтиёр унинг Измаил жангида чаккасига теккан ўқнинг изига ва кўр бўлган кўзига тушди. «Ҳа, бу одамларнинг ҳалокати тўғрисида бундай осойишталик билан гапиришга унинг ҳақи бор экан», деди Болконский ичида.

— Шунинг учун ҳам мени шу отрядга юборишингизни сўрайман, — деди князь Андрей.

Кутузов жавоб бермади. У худди ҳозиргина айтган гапини эсидан чиқаргандай ўйланиб ўтирар эди. Юмшоқ коляскада тебраниб бораётган Кутузов беш минутдан кейин князь Андрейга қаради. Унинг юзида ҳаяжондан асар ҳам

йўқ эди. У хиёл табассум билан князь Андрейдан унинг император Франц билан кўришганининг тафсилотини, Кремс воқеаси тўғрисида саройда эшитган сўзларини ва баъзи таниш хотинлари ҳақида суриштирди.

XIV

Кутузов биринчи ноябрда разведкачисидан бутун армиясини оғир аҳволга солиб қўядиган бир хабар олди. Разведкачи французларнинг жуда катта қўшини Вена кўпригидан ўтиб, Кутузовнинг Россиядан келаётган қўшинлар билан алоқа қиладиган йўлига қараб кетаётганидан хабар берди. Агар Кутузов Кремсда қоладиган бўлса, у вақтда юз эллик мингдан иборат бўлган Наполеон армияси бутун алоқа йўлларини тўсиб, унинг қирқ мингдан иборат ҳолдан тойган армиясини қуршаб олар ва Кутузов худди Макнинг Ульм атрофида тушган аҳволига тушиб қолар эди. Борди-ю, Кутузов Россиядан келаётган қўшинлар билан алоқа қиладиган йўлини ташлаб кетса, у вақтда душманнинг катта кучидан ўзини мудофаа қилиб, йўлсиз Богемия тоғлари этагига қараб кетиши ва Буксгевден билан алоқа қилиш умидидан воз кечиши керак эди. Агарда Кутузов Россиядан келаётган қўшинлар билан қўшилиш учун Кремсдан Ольмюцга борадиган йўлдан чекинса, у вақтда Вена кўпригидан ўтган французларга дуч келиб қолиши мумкин бўлиб, унда ўз армиясидан уч баравар ортиқ бўлган ва икки томондан ўраб олган душманга қарши поход ҳолида, яъни бутун юк аравалари билан кетаётган ҳолда жанг қилишга мажбур бўлар эди.

Кутузов шу йўлдан чекинишга қарор берди.

Разведкачининг берган хабарига кўра, французлар Вена кўпригидан ўтиб, Кутузов чекинаётган йўлда (ундан юз чақиримча олдинда) бўлган Цнаймга қараб тезлик билан бормоқда эди. Цнаймга французлардан олдинроқ бориб олиш— армияни ҳалокатдан қутқозишга катта умид боғлаш, французлардан кейинроқ бориш эса армиянинг бошига Ульм кунини солиб шарманда қилиш ёки тамоман ҳалокатга дучор қилиш деган сўз эди. Лекин бутун армия билан французлардан илгарироқ етиб бориш мумкин эмас эди, чунки французлар бораётган Вена-Цнайм йўли руслар борадиган Кремс-Цнайм йўлига қараганда яқинроқ ва яхшироқ эди.

Шу хабар келган кечаси Кутузов Багратионнинг тўрт

мингдан иборат авангардини ўнг томондан тоғлар орқали Кремс-Цнайм йўлидан Вена-Цнайм йўлига юборди. Багратион бу йўлни ҳеч дам олмасдан босиб ўтиб, Вена билан Цнайм орасида тўхташи, агар французлардан илгарироқ етиб бора олса, у вақтда французларни ўша ерда иложи борича тўхтатиб туриши керак эди. Кутузовнинг ўзи эса бутун юк-аравалари билан Цнаймга қараб жўнади.

Багратион оч-яланғоч солдатлари билан йўлсиз тоғ-тошдан довулли кечада қирқ беш чақирим йўл босиб, аскарининг учдан бири йўлларда қолиб кетиб, Венадан Голлабрунга қараб келаётган французлардан бирнеча соат илгари Голлабрундан Вена-Цнайм йўлига чиқиб олди.

Бутун юк аравалари билан Цнаймга етиб бориш учун Кутузов яна бир кечаю бир кундуз йўл юриши керак эди, демак, Багратион армияни ҳалокатдан қутқариш учун ўзининг тўрт мингдан иборат бўлган оч-яланғоч, ҳолдан тойган солдатлари билан Голлабрунда дуч келган душман армиясини бир кечаю бир кундуз тўхтатиб туриши керак эди, лекин бу, чамаси, мумкин эмас эди. Аммо мумкин бўлмаган нарсани ғалати бир тасодиф мумкин қилди. Вена кўпригини алдамчилик билан жангсиз қўлга кирғизиб мазахўрак бўлган Мюрат Кутузовни ҳам алдамоқчи бўлди. У Цнайм йўлида Багратионнинг озгина отрядини учрати-тиб, Кутузовнинг бутун армияси шу экан, деб ўйлади. Бу армияни ҳеч шубҳасиз, тор-мор қилиш учун у Вена йўлида қолган қўшинларнинг етиб келишини кутмоқчи бўлди ва шу мақсад билан ҳар икки қўшин ҳам ўрнидан қимирламаслиги ва ўз вазиятини ўзгартирмаслиги шарти билан уч кунлик яраш таклиф қилди. Мюрат, ҳозир сулҳ тўғрисида музокара бўлаётинги ва шунинг учун бекорга қон тўкилмаслиги мақсадида яраш таклиф қилаётибман, деб ишонтирмоқчи бўлди. Аванпостда турган Австрия генерали граф Ностиц Мюрат элчисининг сўзига ишонди ва Багратион отряди томонга йўлни очиқ қолдириб чекинди. Иккинчи бир элчи эса сулҳ тўғрисида музокара бўлаётинги, деб рус қўшини ёнига борди ва уларга уч кунлик яраш таклиф қилди. Багратион бунга ҳа ёки йўқ деб жавоб беролмаслигини айтиб, бу таклифни Кутузовга маълум қилгани адыютантини юборди.

Бу яраш Кутузов учун ҳолдан тойган Багратион отрядига дам бериш, юк-араваларни (буларнинг ҳаракати французлардан яширинча эди) Цнаймга томон ҳарна бир ман-
вил илгари бостириш учун фурсат берадиган бирдан-бир

восита эди. Бу яраш таклифи армияни ҳалокатдан қутқа-
зиш учун ягона ва ҳеч қутилмаган бир имконият берар
эди. Кутузов бу хабарни олиши биланоқ хизматидаги ге-
нерал-адъютант Винценгеродени душман лагерига юборди.
Винценгероде бу яраш таклифини қабул қилиш билангина
қолмай, таслим бўлиш шарт-шароитини ҳам айтиши керак
эди. Бу орада Кутузов орқада қолган бутун армияни Кремс-
Цнайм йўлидан тезроқ етиб келишга шошилтириш учун
адъютантларини юборди. Багратионнинг оч-яланғоч, ҳол-
дан тойган отряди, етиб келмоқда бўлган юк аравалари ва
бутун армияни ҳимоя қилиб ўзидан саккиз баравар ортиқ
бўлган душман қаршисида қимирламасдан туриши керак эди.

Кутузов ҳеч қандай мажбурият юкламайдиган бу яраш
таклифи юк-аравалардан бир қисмининг ўтиб олишига
имкон беради ва Мюратнинг бу хатоси тезда маълум бўлиб
қолади, деб ўйлаган эди, ҳар иккиси ҳам тўғри чиқди: Гол-
лабрундан 25 қақирим нарида, Шенбруннда турган Бо-
напарт Мюратнинг мактубини, яраш ва таслим тўғрисидаги
лойиҳасини олиши биланоқ, Мюратнинг алданганлигини
билди-ю, унга бундай деб хат ёзди:

«Au prince Murat. Schoenbrunn, 25 brumaire en 1805 à
huit heuser du matin.

Il m'est impossible de trouver des termes pour vous
exprimer mon mecontentement. Vous ne commendez que
mon avant-garde et vous n'avez pas le droit de faire d'armis-
tice sans mon ordre. Vous me faites perdre le fruit d'une
campagne. Romper l'armistice sur-le et marchez á l'ennemi.
Vous lui ferez déclarer que le général qui a signé cette capi-
tulation n'avait pas le droit de la faire, qu'il n'y a que l'Em-
pereur de Russie qui ait ce droit.

Toutes les fois cependant que l'Empereur de Russie ratifi-
fierai la dite convention, je ratifierai; mais ce n'est qu'une
ruse. Marchez, détruisez l'armée russe... vous êtes en posi-
tion de prendre son bagage et son artillerie.

L'aide-de-camp de l'Empereur de Russie est un... Les
officiers ne sont rien quand ils n'ont pas de pouvoirs: celui-
ci n'en avait point... Les Autrichiens se sont laissé jouer
pour le passage du pont de Vienne, vous vous laissez jouer
par un aide-de-camp de l'Empereur.

Napoléon»¹.

¹ Шаҳзода Мюратга, Шенбрунн, 1805 йил, 25 брюмер. Эрталаб
соат 8.

Норозилигимни баён қилиш учун сўз топа олмайман. Сиз менинг

Бонапартнинг адъютанти бу ваҳимали хатни олиб, Мюратга томон от қўйиб кетди. Бонапартнинг ўзи генералларига ишонмасдан; тайёр ғаниматни қўлдан бой беришдан қўрқиб, бутун гвардияси билан жанг майдонига қараб жўнади. Тўрт минг кишидан иборат Багратион ортяди эса, бошига қандай кун келишини хаёлига ҳам келтирмай, гулхан ёқиб, кийим-кечакларини қуритиб, исиниб, уч кунлик сафардан кейин биринчи мартаба бўтқа пишириб ўтирар эди.

XV

Князь Андрей ахири Кутузовнинг розилигини олиб, кечки соат тўртларда Грунтга жўнаб Багратионнинг ҳузирига келди. Бонапартнинг адъютанти Мюратнинг отрядига ҳали етиб келмаган, шунинг учун жанг ҳам бошланмаган эди. Багратион отрядидагилар бу гаплардан беҳабар бўлиб, сулҳ тўғрисида гапиришарди-ю, лекин сулҳ бўлишига кўзлари етмас эди. Жанг бўлиши ҳақида ҳам гапиришар, лекин бунинг ҳам яқин ўртада бўлишига ишонмас эдилар.

Багратион Болконскийни бош қўмондоннинг севимли ва ишончли адъютанти деб билиб, уни айрим эътибор ва илтифот билан қабул қилиб, бугун-эрта жанг бўлиш эҳтимоли борлигини айтди ва жанг вақтида истасангиз, менинг ҳузуримда бўлинг, истасангиз, ариергардда бўлиб чекишнишни кузатиб турингки, «бу ҳам жуда муҳим иш», деди.

— Лекин бугун эҳтимол жанг бўлмас, — деди Багратион худди князь Андрейга тасалли бергандай.

факат авангард отрядимга қўмондонлик қиласиз, шунинг учун мен буюрмасдан туриб, яраш таклиф қилишга ҳаққингиз йўқ. Сиз мени бутун уруш самарасини қўлдан беришга мажбур қиласиз. Ярашни дарров бекор қилиб, душманга қарши отланинг. Бу таслим шартномасига қўл қўйган генералнинг бунга қўл қўйишга ҳаққи йўқ ва Россия императоридан бошқа ҳеч кимнинг ҳам ҳаққи йўқ, деб айтинг.

Башарти Россия императори шу шартларга рози бўлса, мен ҳам рози бўламан, лекин бу бир найрангдан бошқа нарса эмас. Тезроқ рус армиясига қарши боринг, уни тор-мор қилинг... унинг юк аравалари билан артиллериясини қўлга киргиши ҳозир жуда қулай.

Россия императорининг генерал-адъютанти алдоқчи... Ваколат берилмаган офицернинг ҳеч эътибори йўқ... Унга ҳам ваколат берилган эмас... Биз Вена кўпригидан ўтганимизда австрияликларни алдаган эдик, энди император адъютанти сизни алдапти.

Наполеон

«Агар у ҳам штабдан фақат нишон олиш учунгина юбориладиган одатдаги олифталардан бўлса, ариергардда ҳам мукофот олиш мумкин, агар мен билан бўлишни истаса, майли... жасур офицер бўлса, зарур бўлиб қолади», деб ўйлади Багратион. Князь Андрей Багратионнинг сўзига жавоб бермай, топшириқ олган вақтида қаёққа боришини билиб қўйиш учун ҳозир позицияни, қўшинлар турган жойни айланиб кўришга ундан ижозат сўради. Чиройликкина, олифтагина кийинган, кўрсаткич бармоғига олмос кўзли узук таққан, французчани яхши билмаса ҳам жуда иштиёқ билан гапирадиган отряднинг навбатчи офицери князь Андрейни бошлаб бормоқчи бўлди.

Теварак-атрофда худди бир нимани қидириб юргандай қовоғи солиқ, кийим-бошлари нам офицерлар, қишлоқдан эшик, скамейка, деворларнинг тахтасини кўтариб келаётган солдатлар кўринар эди.

— Буларни ҳеч одам қилиб бўлмапти, князь,— деди штаб офицери одамларни кўрсатиб.— Командирлар солдатларни ўз ҳолига қўйиб, мана бу ерга кириб олиб, баҳузур ўтиришади,— деди маркитант¹ чодирини кўрсатиб,— эрталаб ҳаммасини ҳайдаб юборган эдим, қаранг, яна тўпланишипти, бориб бир дўқ қилиш керак, князь. Ҳозир.

— Юринг, бирга борайлик, мен ҳам пишлоқ билан нон олмоқчи эдим,— деди князь Андрей. У ҳали нонушта қилмаган эди.

— Ҳали нега айтмадингиз, князь? Ўзим нон-чоё қилар эдим-ку.

Иккови отдан тушиб, маркитантнинг чодирига кирди. Чарчаган, юзлари қизарган бир неча офицер столлар ёнида еб-ичиб ўтиришар эди.

— Бу қандай гап ахир, жаноблар! — деди штаб офицери худди шу гапни айтавериб жонига теккандай.— Хизматни ташлаб қўйиш ярамайди. Князь ҳеч кимни қўйма, деб буюрдилар. Бу қанақаси, жаноб штабс-капитан, — деди кичкинагина, афти боши кир, ориқ (этигини маркитантга қурутгани бериб), пайпоқчан ўтирган ва уларни кўргач, ўрнидан туриб ғайритабий илжайиб турган артиллерия офицерига қараб.— Уят эмасми, капитан Тушин? — деди штаб-офицер,— сиз артиллеристсиз, ҳаммага намуна бўлишингиз керак эди, сиз бўлсангиз этиксиз ўтирибсиз. Шу

¹ Уруш майдонида аскарлар орасида озиқ-овқат сотиб юрувчи сдамбаққол. (Ред.)

вақтда тревога бўлиб қолса, жуда чиройли кўринасиз-да. (Штаб-офицер кулимсиради.) Қани, ҳаммаларинг жой-жойингизга жўнанглар,— деди пўписа қилиб.

Князь Андрей штабс-капитан Тушинга қараб беихтиёр табассум қилди. Тушин индамасдан, оғирлигини гоҳ бир, гоҳ иккинчи оёғига солиб, катта-катта кўзлари билан маъноли мулойим боқиб, гоҳ князь Андрейга ва гоҳ штаб-офицерга савол назари билан қарар эди.

Капитан Тушин ўзининг ноқулай аҳволга тушиб қолганини ҳазил билан ёпмоқчи бўлди шекилли:

— Солдатларда яланг оёқ бўлсанг, абжирроқ бўласан, деган гап бор,— деди кулимсираб ва қизариб.

Бироқ у сўзини тамом қилмасданоқ бу ҳазили ўтмаганини пайқаб, хижолат бўлди.

— Қани, жўнайверинг,— деди штаб-офицер қовоғини очмасликка тиришиб.

Князь Андрей артиллеристга яна бир қараб қўйди: унинг афт-боши жуда ғалати, ҳеч ҳарбийга ўхшамас, кишининг кулгисини қистатадиган, лекин жуда дилкаш эди. Штаб-офицер билан князь Андрей отланишиб, жўнашди.

Улар қишлоқдан чиқиб, йўлларда кетаётган ва келаётган солдатлар ва турли команда офицерини учратиб боришар экан, сўл томондан ҳозиргина тупроғи чиқарилиб ташланган янги қурилаётган истеҳкомни кўришди. Бир неча батальон солдат, изғирин бўлишига қарамасдан, кўйлакчан, худди оқ чумолига ўхшаб шу истеҳкомда ивирси-моқда эди: тупроқ тепанинг нариги томонида кимлардир курак билан қизил тупроқ отмоқда эди. Улар келиб, истеҳкомни кўришди, кейин ўтиб кетишди. Истеҳкомнинг орқасида дам олиб ўтирган бирмунча солдатларни кўришди. Улар бурунларини беркитиб, бу сассиқ жойдан тезроқ ўтиб кетиш учун отларини ниқташди.

— *Voilà l'agrément des camps, monsieur le prince,*¹ — деди навбатчи штаб-офицер.

Булар нариги томонидаги тепаликка чиқишди. Бу ерда французлар кўриниб турар эди. Князь Андрей тўхтаб, синчиклаб қарай бошлади.

Штаб-офицер энг баланд бир ерни кўрсатиб:

— Бизнинг батарея ҳу, ўша ерда турипти,— ҳалиги яланг оёқ ўтирган тентакнинг батареяси: у ердан ҳаммаёқни кўриш мумкин, юринг, князь, ўша ёққа борамиз,— деди.

¹ Лагернинг ҳиди қурсин-да, князь.

— Раҳмат, энди ўзим боравераман, — деди князь Андрей штаб-офицердан тезроқ қутулмоқчи бўлиб, — сиз ташвиш гортманг.

Штаб-офицер қолиб, князь Андрей ўзи якка кетди.

У олдинга юрган сари, яъни душманга яқинлашган сари қўшинларимизни тартибли ва руҳи баланд кўра бошлади. Энг тартибсиз ва руҳи тушган қўшинни у эрталаб Цнаймга яқин ерда французлардан ўн чақирим берида кўрган эди. Грунтда ҳам ташвиш ва бир қадар ваҳима бор эди. Аммо, князь Андрей французларга яқинлашган сари қўшинларимизнинг бардам ва тетиклигини кўрар эди. Шинель кийган солдатлар саф тортиб турар, фельдфебель ва рота командирлари одамларни бўлимларга ажратиб санар ва бўлимларнинг охирида турган солдатларнинг кўкрагига бармоғи билан ниқтаб қўлини кўтарар эдилар: бутун атрофга тарқалган солдатлар ёғоч ва шохлар ташиб, ўзаро чақчақлашиб чайла ясашар, гулхан атрофида кийимли ва яланғоч солдатлар кўйлаklarини, пайтаваларини қуриштириб, ёки этик ва шинелларини ямаб ўтиришар, қозон ва бўтқапазлар атрофига уймалашиб туришар эди. Бир ротанинг тушлиги тайёр экан, солдатлар буғланиб турган қозонга ютиниб қарашар ва ўз чайласи олдидаги хари устида ўтирган офицернинг каптенармус ёғоч косада келтириб берган овқатни татиб кўришини кутишар эди.

Бошқа бирор ароқ бор омадироқ ротада (ароқ йўқ роталар ҳам кўп эди) солдатлар кичкина бочкани энгаштириб навбат билан тутилаётган сувдонларнинг қопқоғига ароқ қуяётган чўтир ва кенг яғринли фельдфебель атрофида уймалашиб туришар эди. Солдатлар ароқни худди «банияти шифо» дегандай кўтариб бирдан ютишар ва оғизларини чайқаб, шинелларининг энги билан лабларини артиб, хурсанд бўлиб фельдфебельнинг олдидан кетишар эди. Бу одамларнинг афт-ангоридан бу иш душманнинг рўпарасида, отряднинг кам деганда ярми қайтиб чиқмайдиган жанг олдида эмас, балки худди мамлакатнинг ичкарасида осойишта дам олишни кутиб ўтирган жойда бўлаётганга ўхшар эди. Князь Андрей мерганлар полкидан ўтиб, худди шу хилда хушчақчақлик билан овора бўлган бўлиқ йигитлардан иборат Киев гренадер полкига қарашли бир гренадер взвод олдидан чиқиб қолди. Бу взвод бошқа чайлалардан баландроқ бўлган полк командири чайласига яқин ерда бўлиб, саф тортган взвод солдатларининг олдида яланғоч бир киши ётар эди. Уни икки солдат тутиб турар,

иккинчиси эса чивиқ билан яланғоч орқасига қулочкашлаб савалар эди. Қалтакланаётган одам бўкириб дод солар эди. Семиз майор солдатлар сафи олдида нари-бери юриб, унинг додига қулоқ солмасдан нуқул: ...

— Солдатга ўғирлик номус,— дер эди,— солдат деган ҳалол, олижаноб ва жасур бўлиши керак: ўз оғайнисининг нарсасини ўғирлаган бўлса, демак, номуси йўқ, бу аблаҳ. Ур, ур!

Ҳамон чивиқнинг шартиллаб теккани, калтакланаётган одамнинг бутун далани бошига кўтариб ёлғондакам дод солаётгани эшитилар эди.

— Ур, ур,— дер эди майор.

Ҳайрон бўлган ва ачинган ёш бир офицер бораётган адъютантга савол назари билан қараб, саваланаётган одамнинг олдидан нари кетди.

Князь Андрей олдинги линияга чиқиб, фронт бўйлаб кетди. Ҳар икки қанотдаги бизнинг аскарларимиз билан душман аскарлари ўртасидаги оралиқ анча узоқ эди-ю, лекин эрталаб элчилар ўтиб юрган ўрта бир жойи шу қадар яқин эдики, икки томондаги аскарлар бир-бирини баҳузур кўрар ва баҳузур гаплаша олар эди. Иккала томонда ҳам соқчиликда турган солдатлардан ташқари, яна кўп томошабинлар кўзларига ёт ва ғалати кўринган душмани томоша қилиб туришар эди.

Гарчи соқчи солдатларга яқин келиш ман қилинган бўлса ҳам командирлар эрталабдан бери бу томошабинларни ҳайдаб қутулиша олмас эди. Худди тансиқ бир нарсани кўрсатаётгандай соқчи солдатлар энди французларга қарамай смена кутиб, зерикиб тамошабинларни кузатишар эди. Князь Андрей французларни дурустроқ кўргани тўхтади.

Солдатлардан бири ўртоғига, офицер билан яқинроқ келиб француз ўқчи солдати билан тўғридадир жуда тез-тез гаплашаётган рус ўқчи солдатни кўрсатиб:

— Уни қара, уни қара, французчани ҳам хўп қотирар эканми, французни ҳам йўлда қолдираётипти,— деди.— Қани, Сидоров, сен ҳам бир гапир.

— Шошма, қулоқ сол, хўп қотирар эканми-а! — деди французча сўзлашга уста деб танилган Сидоров.

Солдатлар кулиб кўрсатаётган одам Долохов эди. Князь Андрей уни таниб, гапига қулоқ солди. Долохов сўл қанотда турган полкидан бу ерга ўз ротасининг командири билан келган эди. Рота командири олдинга энгашиб ва

ўзи тушунмайдиган сўзнинг бирон калимасини ҳам эшитмай қолмасликка тиришиб:

— Ҳа, гапир, гапир! Тез-тез гапир! У нима деяётипти?— деди.

Долохов рота командирига жавоб бермасди: у француз солдати билан қизгин мунозара қилмоқда эди. Албатта, улар уруш тўғрисида гаплашаётган эди. Француз, австрияликларни руслар гумон қилиб, руслар таслим бўлди ва Ульмдан зўрға қочиб қутулишди, дер эди. Долохов эса, руслар таслим бўлгани йўқ, аксинча, улар французларни калтаклади, деб уқтирар эди.

— Сизларни бу ердан ҳам ҳайда десалар, ҳайдайверамиз,— деди Долохов.

— Ҳушёр бўлинглар, тагин казак-пазакларинг билан ҳаммаларингни асир олиб кетмайлик,— деди француз солдати.

Француз томошабинлар билан соқчи французлар кулиб юборишди.

— Суворов вақтида боплаганимиздай яна боплаймиз,— деди Долохов.

— *Qu'est-ce qu'il chante?*¹— деди бир француз.

— *De l'histoire ancienne,*²— деди иккинчиси, гап илгариги уруш тўғрисида бораётганини фаҳмлаб,— *L'Empereur va lui faire voir à votre Souvара, comme aux autres...*³

Долохов гап бошламоқчи бўлиб энди:

— Бонапарте...— деган эдики, француз аччиғи келиб унинг гапини бўлди-да:

— Бонапарт эмас, император дегин! *Sacré nom...*⁴— деб бақирди.

— Императорингни бошингга ур!

Долохов русчалаб солдатчасига боплаб сўкинди-ю, милтигини елкасига осиб:

— Юринг, Иван Лукнич,— деди рота командирига.

— Французчасига гапириш мана бунақа бўлади,— дейишди соқчи солдатлар.— Қани, Сидоров, сен ҳам бир сопла.

¹ Нима деб вақилләётипти ўзи?

² Эски гаплар.

³ Император Суворовларингга ва бошқаларингга ҳам кўрсатиб қўяди...

⁴ Лаънати...

Сидоров солдатларга кўз қисди-ю, французларга қараб бидирлай кетди.

— Кари, мала, тафа, сафи, мутер, каска,— деди худди ростдан ҳам французча гапираётгандай.

— Хо, хо, хо! Ха, ха, ха! Ух! Ух! — солдатлар шундай қаҳқаҳа уриб, ичак узилди бўлиб кулишдики, буларни кўриб французлар ҳам бенхтиёр кулиб юборишди. Шундай кулгидан кейин милтиқларнинг ўқини олиб ташлаб, ўқ-дориларга ўт қўйиб ҳамма уй-уйинга кетаверса ҳам бўладигандай туюлар эди.

Бироқ ўқланган милтиқлар, уйлар ва истехкомлардаги ўқ отиладиган ваҳимали тешиклар, бир-бирига қаратиб ўрнатиб қўйилган замбараклар ўша зайлда турар эди.

XVI

Князь Андрей ўнг қанот-сўл қанотгача бутун линияни айланиб, штаб-офицернинг айтишига қараганда, бутун жанг майдони кўринадиган батарея турган тепаликка чиқди. Бу ерда отдан тушиб, қатор ўрнатилган замбаракдан бирининг олдида тўхтади. Замбаракнинг олдида юриб турган соқчи тўпчи офицерни кўриб «смирно» вазиятида турмоқчи бўлган эди, лекин князь Андрейнинг ишорасидан кейин яна боягидай бир қиёмдаги зериктирадиган юришида давом этди. Замбаракларнинг орқасида тўп аравалари, ундан нарида қозиққа боғланган отлар ва артиллериялар гулхани кўзга ташланар эди. Энг четда турган замбаракнинг чап томонидаги янги қурилган қападан офицерларнинг қаттиқ-қаттиқ гаплашаётган овозлари эшитилар эди.

Дарҳақиқат батарея турган бу тепаликдан бутун рус қўшинлари ва душман қўшинларининг ярмидан кўпи кўринар эди. Батареянинг рўпарасидаги нариги тепаликнинг чўққисидан Шенграбен қишлоғи бўлиб, унинг ўнг ва сўл томонида гулхан тутунлари орасида уч ерда анчагина француз қўшинлари кўринар, афтидан, буларнинг аксари қисми қишлоқ ичида ва тепаликнинг орқасида эди. Қишлоқнинг сўл томонида тутун орасида батареяга ўхшаган бир нарса кўринарди, лекин буни дурбинсиз ажратиш қийин эди. Қўшинларимизнинг ўнг қаноти французларнинг марраси яққол кўриниб турадиган хийлагина тик тепаликка жойлашган эди. Бу тепаликка бизнинг пиёла аскарларимиз жойлашган бўлиб, нариги четида отлиқ аскарларимиз

куршар эди. Гушни батареяси ўрнашган ва князь Андрей маррани кузатиб турган бу тепалик ўрта ерда бўлиб, бунинг нишаб этагида бизни Шенграбен қишлоғидан ажратиб турган сой оқар, ундан нари яна тепалик бошланар эди. Сўл томондаги қўшинларимизнинг бир учи ўтин қилаётган солдатларимизнинг гулханлари тутаб турган ўрмонга бориб тақалар эди. Французларнинг линиялари бизникидан кўра кенгроқ бўлиб, французлар бизни икки томондан осонгина ўраб олиши очиқ кўриниб турар эди. Бизнинг маррамизнинг орқа томони тикка чуқур жарлик бўлиб, артиллериямиз ва отлиқ аскарларимизнинг чекиниши учун қийин жой эди. Князь Андрей замбаракка суяниб, чўнтагидан қоғоз-қалам олди-да, қўшинларимиз қандай ўрнашганлигини планга чизиб олди. Багратионга маълум қилмоқчи бўлиб икки жойига қалам билан белги қўйди. У, биринчидан, бутун артиллерияни ўртага тўплашни, иккинчидан отлиқ аскарларни орқага, жарнинг у томонига ўтказишни мўлжаллар эди. Князь Андрей ҳар доим бош кўмондон билан, бирга бўлиб, аскарларнинг ҳаракатини ва амру фармонларини кузатгани, жангларнинг тасвир ва тавсифи билан машғул бўлиб ўргангани учун бўлажак жанг ҳаракатлари қандай бўлишини тахминий тарзда дарров кўз олдига келтирди. У мана шундай кутилмаган катта тасодифлар рўй беришини эҳтимол тутди: «Агар душман ўнг қанотга ҳужум қилса,— деди ўзича,— Киев гренадер полки билан Подольск егер полки то марказдаги эҳтиёт қисмлар етиб келгунча ўз марраларини қўлда тутиб туришлари керак бўлади. Бундай бўлган тақдирда драгунлар душман қанотга зарба бериб, улоқтириб ташлай олади. Агар душман ўртага ҳужум қилса, биз ўртадаги батареяни шу тепаликка ўрнатиб, унинг ҳимояси остида сўл қанотдаги аскарларимизни олиб келамизу жарликка томон эшелон-эшелон бўлиб чекинамиз», деб ўзича муҳокама қилар эди...

У батарея ёнига келганидан бошлаб қулоғига қапада ўтириб гаплашаётган офицерларнинг товушлари тинмай кириб турар, лекин улар нима тўғрида гапирётганликларини сира англамас эди. Қападан эшитилаётган товушлар бирдан шундай бир таъсирли оҳанг касб этдики, князь Андрей беихтиёр қулоқ солди.

— Йўқ, азизим,— деди ёқимли ва князь Андрейга танишдай бир овоз,— мен шунни айтмоқчиманки, агар одам ўлганидан кейин нима бўлишини билса эди, ҳеч ким ўлимдан қўрқмас эди... Шундай, азизим.

Ундан кўра ёшроқ бир товуш унинг ганини бўлиб:

— Кўрқсанг, кўрқмасанг барибир ўласан,— деди.

Учинчи бир йўгон товуш иккаласининг сўзини бўлиб:

— Мунча кўрқасизлар! Э, олимлар-ей,— деди.— Сиз артиллеристлар, шунинг учун ҳам олимсизларки, ароғу вакускаларингни бирга олиб юра оласизлар.

Йўгон товушли киши, пиёда аскар офицери бўлса керак, кулди.

— Ҳар қалай, кўрқади киши,— деди биринчи таниш товуш,— нима бўлишингни билмаганлигинг учун кўрқасан. Ўлгандан кейин руҳинг осмонга чиқиб кетади, десанг ҳам... биз ахир осмон йўқ эканлигини, бу фазо эканини биламиз-ку...

Йўгон товуш артиллеристнинг сўзини яна бўлиб:

— Қани, Тушин, бир чеким тамакингиздан беринг-чи,— деди.

«Ҳа, бу ўша маркитантнинг чодирда этиксиз ўтирган капитан-ку», деди мамнуният билан князь Андрей фалсафа сотаётган ёқимли товушни таниб.

— Тамаки-ку, бераман-а,— деди Тушин,— лекин ҳар қалай келаси ҳаётни билиш...— Унинг сўзи оғзида қолди.

Шу пайт осмонда чийиллаган бир товуш эшитилди. Бу товуш борган сайин яқинлашиб, авж олиб, бирдан худди дами ичига тушгандай тинди-ю, тўп ўқи капанинг яқинига тушиб гумбурлади. Ер ларзага келди.

Шу он капаладан ҳаммадан бурун трубкасини қишлоқ тишлаб олган пакана Тушин чиқди, унинг жиддий юзи бир оз оқаришган эди. Унинг кетидан ҳалиги йўгон товушли барваста пиёда аскар офицери чиқди-да, йўлакай тугмаларини сола-сола ўз ротасига томон чошиб кетди.

XVII

Князь Андрей батареянинг олдида отини тўхтатиб, ўқ отилган тўпнинг оғзидан чиққан тутунга қаради. У кенг атрофга бошдан-оёқ кўз югуртириб чиқди. У энди кўрдик, илгари тўпланиб қимирламай турган французлар ҳаракатга келди ва чап томонда, дарҳақиқат батарея ҳам бор экан. Батарея устидаги тутун ҳали тарқалмаган эди. Отлиқ икки француз (эҳтимол адъютант бўлса) тепаликка қараб от қўйди. Адирнинг этагида душмanning кичикроқ бир колоннаси олдинги қаторни кучайтириш учун бўлса керак, унга томон келаётганлиги яққол кўриниб турар

эди. Биринчи отилган ўқнинг тутуни ҳали тарқалмасдан яна бир тутун кўринди-ю, гумбурлаган овоз эшитилди. Жанг бошланиши шу эди. Князь Андрей отнинг бошини қайтариб, князь Багратионни ахтаргани орқага қараб Грунтга томон от қўйди. У от қўйиб борар экан, орқасида бирин-кетин отилаётган ва борган сайин авж олаётган тўп овозларини эшитар эди. Бизнинг артиллериямиз ҳам душманга жавобан ўқ отар эди шекилли. Пастда, элчилар ўтган ерда милтиқ товушлари эшитилди.

Лемарруа (Lemarrouais) Бонапартнинг даҳшатли мактубини Мюратга ҳозиргина олиб келган экан, уялиб қолган Мюрат ўз хатосини тузатиш учун қаршисидаги озгина отрядни кечгача, яъни император келгунчаёқ тор-мор қилиш мақсадида дарҳол қўшинларини марказга ва ўраб олиш учун икки қанотга сурди.

«Ана бошланди!» — деди князь Андрей борган сайин қони қайнаётганини сезиб. — «Қани? Менинг Тулоним нимадан иборат бўлади!» — деб кўнглидан кечирди.

У чорак соат илгари бўтқа еб, ароқ ичиб ўтирган роталар орасидан ўтиб борар экан, ҳамма ерда шошиб-пишиб саф тортаётган ва милтиқларини олаётган солдатларни кўрар ва ҳар бир солдатнинг ҳам ўзидай қони қайнаб ғайратга кирганини сезар эди. Ҳар бир солдат ва офицернинг юзида «Ана бошланди!» ҳам даҳшатли, ҳам кўнглилли!» — деган ифода ётар эди.

У қурилаётган истеҳкомга етмасдан ғира-шира куз оқшомида узоқдан келаётган отлиқларни кўриб қолди. От миниб олдинда келаётган одам елкасига енгсиз чакмон ташлаган ва бошига барра телпак кийган эди. Бу — князь Багратион эди. Князь Андрей уни кутиб, тўхтади. Князь Багратион отини тўхтатди-да, князь Андрейни кўриб, унга бош ирғади. Князь Андрей кўрганларини гапирар экан, князь Багратион ҳамон олга қараб турар эди.

«Ана бошланди!» — деган ифода ҳатто Багратионнинг унча-мунча нарсадан ўзгармайдиган бугдойранг юзида ва уйқудан қолган сингари сузилиб турган кўзларида ҳам кўриниб турар эди. Князь Андрей унинг бепарво юзига безовталлик билан жуда ҳам тикилиб қарар экан, шу топда, у ҳам ўйлаётганмикан ва сезаётганмикан, бу одам нима ўйлаётган экан ва нима сезаётган экан, деб кўнглидан ўтказар эди. Князь Андрей унга қараб: «Сиртидан бундоқ кўринган бу одамнинг ичида умуман нима бор экан?» — деб ўзига савол берар эди. Князь Багратион князь Андрей-

нинг сўзини маъқуллаганига ишора қилиб бош ирғади-да, худди ҳозир рўй бераётган ва ҳозир унга айтилган ҳодисаларни ўзи олдиноқ билгандай, «яхши», деб айта қолди. Князь Андрей отини тез чоптириб кетганидан ҳансираб гапирар эди. Князь Багратион худди шошишнинг ҳожати йўқ, дегандай, салмоқлаб ўзининг Шарқ лаҳжаси билан гапирар эди. Лекин у, Тушин батареясига қараб кетаётганида отини чоптирди. Князь Андрей штаб аҳлига қўшилиб унинг кетидан кетди. Князь Багратион кетидан бош штаб офицери, князнинг шахсий адъютанти Жерков, ординарец, чиройли инглизча ясатилган от минган навбатчи штаб офицери, урушни томоша қилгани ижозат олган граждандан чиновниги аудитор борар эди. Барваста, юзи лўппи, отнинг устида силкиниб атрофга тиржайиб қараб бораётган аудитор гусарлар, казаклар, ва адъютантлар орасида ўзининг кигизга ўхшаган шикели, остидаги немисча эгари билан ғалати кўринар эди.

— Бу киши урушни томоша қилмоқчи, — деди Жерков Болконскийга аудиторни кўрсатиб. — Ҳалитдан юраги оркасига уриб кетаётипти-ю.

Аудитор Жерковнинг тегишганини ўзига бир мартаба деб билгандай ва худди ўзини жўрттага яна ҳам гўлроқ кўрсатмоқчи бўлгандай риёкорона тиржайиб:

— Қўйсангиз-чи, — деди.

— *Trés drôle, mon monsieur prince,*¹ — деди навбатчи штаб-офицер. (У князь деган сўз французчасига жуда ғалати талаффуз қилинишини билар эдию, лекин сира ўринлатиб айта олмас эди.)

Улар Тушин батареясининг олдига энди келишган эдики, шу чоғ булардан сал нарироққа тўп ўқи тушди.

— Нима у тушган? — деди аудитор тиржайиб.

— Француз ёнғони, — деди Жерков.

— Ёнғоқ отишар экан-да? — деди аудитор. — Бунга қаранг-а!

Аудитор бу гаплардан жуда маза қилгандай буткул тарвайиб кетди. У ҳали гапни тугатар-тугатмас, яна бир ўқ ғувиллаганича келиб, худди суоқ бир нарсага тушгандай шалоплаб кетди. Аудитордан кейинда, унинг ўнг томонида бораётган казак от-поти билан ерга қулади. Жерков билан навбатчи штаб-офицер эгар устида энгашиб отнинг бошини буришди. Аудитор казакнинг рўпарасида тўх-

¹ Жуда қизиқ, жаноб князь.

таб, унга тикилганича қараб қолди. Казак ўлган, от ҳануз жон бермоқда эди.

Князь Багратион кўзини қисиб, орқасига қаради-да, одамларнинг тўзиб қолганига сабаб бўлган нарсани кўриб, худди: «Шунақа арзимайдиган нарсалар билан ҳам овора бўладими киши», дегандай, бепарволик билан юзини ўгирди. У ўткир чавандозларга хос бир ҳаракат билан отини тўхтатди-ю, салгина энгашиб, чакмонига илиниб қолган қиличини тузатди. Унинг қиличи қадимий қиличлардан бўлиб, ҳозирги қиличларга ҳеч ўхшамас эди. Князь Андрей Италияда Суворов Багратионга ўз қиличини қандай тақдим қилганлиги тўғрисидаги ҳикояни эслади ва бу хотирот шу пайт унга жуда яхши туюлди. Улар ҳали Болконский жанг майдонини кузатган тепаликдаги ўша батареянинг олдига боришди.

— Бу кимнинг ротаси? — деб сўради Багратион ўқ-дори қутилари олдида турган фейерверкердан.

У: «Кимнинг ротаси?» — деб сўраган бўлса ҳам аслида: «Ҳалитдан юракларинг пўкиллаётимими?» — демоқчи эди. Фейерверкер буни фаҳмлаб олди.

Сап-сариқ, юзини сепкил босган фейерверкер «смирно» туриб, баланд овоз билан:

— Капитан Тушиннинг ротаси, жаноб олийлари, — деб жавоб берди.

— Ҳа, ҳа, — деди Багратион ниманидир ўйлаб, сўнгра тўп аравалари олдидан ўтиб, энг четдаги тўпнинг олдига борди.

У келиши биланоқ, тўп гумбурлаб, унинг ва ёнидаги одамларнинг қулоғини қоматга келтирди ва тўпни бирдан чулғаб олган тутуви орасида шошиб-пишиб зўр бериб тўпни аввалги жойига итараётган артиллеристлар намоён бўлди. Кенг елкали, норғул, тўп тозалайдиган чўтка кўтарган биринчи номер солдат бир сакраб ўзини филдиракнинг олдига олди. Иккинчи номер солдат қўллари қалтираб, тўпнинг оғзига ўқ солар эди. Бир оз букчайган пака-нароқ офицер Тушин тўпнинг пишангига қоқиниб, генерални кўрмасдан, кўзини кичкина қўли билан қоплаганича олдинга югуриб чиқди.

У ингичка товушини кичкина гавдасига келишмайдиган бир тарзда йўғон қилишга ҳаракат қилиб:

— Яна икки чизиқ юқорироқ олгин, худди ўзига тегади, — деб қичқирди. — Иккинчи, — деб чийиллади. — Тиғини чиқар, Медведев!

Багратион уни олдига чақирди. Тушин ҳарбийларча эмас, худди фотиҳа бераётган руҳонийдай, уч бармоғини шапкасининг соябонига қўйиб, генералнинг олдига келди. Тушинга сойликни тўпга тутуш топширилган бўлса ҳам у тепаликдан кўриниб турган Шенграбен қишлоғини ёндирадиган ўққа тутмоқда эди, чунки бу қишлоқдан сал пастроқда кўпгина француз аскарлари ҳаракат қилмоқда эди.

Тушин ҳеч ким қаерга ва қанақа ўқлар отишни буюрган эмас, лекин ўзининг яқин кўрган кишиси фельдфебель Захарченко билан маслаҳатлашиб, шу қишлоқ ёндириб юборилса яхши бўлар эди, деган қарорга келган эди. Багратион офицернинг рапортини эшитиб, «яхши», дедию бир нарсани ўйлаб кўраётгандай, яқол кўриниб турган жанг майдонини кўздан кечира бошлади. Французлар ўнг томондан анча яқинлашиб қолган эди. Киев полки турган тепаликнинг ётагидаги сойликдан юракни ваҳимага соладиган қасурқусур милтиқ товушлари эшитилди ва бош штаб офицери яна ҳам ўнгроқдан, драгун полкининг орқасидан бизнинг қанотимизни айланиб ўтаётган француз колоннасини кўрсатди. Чап томон ўрмонзор эди. Князь Багратион ўртадаги икки батальонни ёрдам учун ўнг томонга юборишни буюрди. Бош штаб офицери, агар бу икки батальон бу ердан кетса тўплар ҳимоясиз қолажagini айтган эди, князь Багратион унга хўмрайиб қарадию, индамади. Князь Андрейнинг назарида бош штаб офицерининг гапи тўғри бўлиб, дарҳақиқат, бунга қарши бир нима дейишнинг ўрни йўқ эди. Лекин шу пайт, сойликда турган полк командирининг адъютанти, французларнинг жуда катта кучи пастдан келаётгани, полк жанговар сафи бузилиб Киев гренадерлар полкига томон чекинаётгани ҳақида хабар келтирди. Князь Багратион полкнинг ўша томонга чекинганини маъқуллаганига ишора қилиб, бош ирғади. У отини битта-битта қадам ташлатиб, ўнг томонга борди-да, французларга атака қилиш тўғрисида буйруқ бериб, адъютантини драгун полкига юборди. Бироқ юборилган адъютант ярим соатдан кейин, драгун полкининг аллақачон жарликнинг у томонига чекингани ҳақида хабар олиб келди. Французлар унинг полкини қаттиқ ўққа тутган экан, полк командири одамлар бекорга нобуд бўлмасин, деб аскарларини ўрмонга киргизиб юборипти.

— Яхши! — деди Багратион.

У батареянинг олдидан энди жўнаган эдики, сўл томондаги ўрмондан ҳам милтиқ овозлари эшитилди: князь

Багратион сўл қанот узоқ бўлгани учун ўзи бормай, Жерковни юбориб, ўша Браунауда полкни Кутузовнинг кўригидан ўтказган кекса генералга ўнг қанотимиз душманни узоқ тутиб тура олмаслиги эҳтимоли борлиги учун мумкин қадар тезроқ жарликнинг у томоғига чекинишини таянлади. Тушин батареяси билан уни ҳимоя қилиб турган батальон эсдан чиқиб қолди. Князь Андрей князь Багратионнинг командирлар билан гаплашаётган гапларига ва уларга бераётган амр-фармонларига диққат билан қулоқ солар экан, шуни пайқади ва шунга ҳайрон бўлдики, князь Багратион ҳеч қандай буйруқ бермай, фақат заруран, тасодифан, ундан ижозатсиз айрим командирларнинг ихтиёри билангина қилинган ишларни маъқуллаш билан гўё ўзи ҳам шундай буйруқ бермоқчи бўлганлигини кўрсатмоқчи бўлар эди. Князь Андрей шуни ҳам пайқадикки, гарчи бўлаётган ишлар тасодифий ва бошлиқнинг ихтиёридан ташқари қилинаётган бўлса ҳам князь Багратионнинг шу ерда ҳозир бўлишининг ўзиёқ катта фойда етказар эди. Асабийлашган командирлар Багратионнинг олдига келганда босилшар, солдатлар билан офицерлар унга баланд овоз билан салом беришар эди; у ҳозир бўлган жойда солдатларнинг руҳи кўтарилар ва афтидан, унинг олдида ўзининг жасурлигини кўрсатишга ҳаракат қилишар эди.

XVIII

Князь Багратион ўнг қанотимизнинг энг баланд жойига чиқди-ю, кейин қасур-қусур ўқ товушлари эшитилаётган жарга томон туша бошлади. Бу ерда порох тутунидан ҳеч нарса кўринмас эди. Улар жарга тушиб борган сари, тутун қуюқлашиб ҳеч нарса кўринмаса ҳам, лекин ҳақиқий жанг майдони яқинлашаётганлиги кўпроқ билинар эди. Йўлда ярадорлар кўрина бошлади. Бошидан ўқ еган яланг бош бир солдатни икки солдат қўлтигидан кўтариб олиб борар эди. Ярадор хириллар ва тупурар эди. Ўқ унинг оғзи ёки томоғига теккан бўлса керак. Яна бир ярадор қуролсиз, ўзи якка, бардам қалам ташлаб ҳозиргина ўқ теккан ва шинелига қон шовуллаб оқаётган қўлини силкиб-силкиб вайвойлаб келмоқда эди. Унинг афти азоб чекаётгандан ҳам кўра, кўпроқ кўрққанга ўхшар эди. У ҳозиргина ўқ еган эди. Князь Багратион штаб аҳли билан йўлни кесиб ўтиб, сойликдан пастга туша бошлаганда ёнбағирликда ётган бир неча солдатни кўрди, яна бир тўп солдат учради, уларнинг

ичида ярадор бўлмаганлар ҳам бор эди. Солдатлар ҳансираб тепаликка чиқиб боришар, генерални кўриб ҳам қўлларини силкитиб қаттиқ-қаттиқ гапиришар эди. Пастликдан тутун ичида қатор бораётган солдатларнинг кулранг шинеллари кўрина бошлади ва офицер Багратионни кўриб, кетиб бораётган солдатларни қайтармоқчи бўлиб, уларнинг кетидан чопиб қичқирди. Багратион унда-бунда ўқ отилиб, қичқириқ ва команда товушларини босиб турган солдатлар сафига қараб борди. Ҳаммаёқни порох тутуни босиб кетган эди. Солдатларнинг юзи порохдан қорайиб кетган, ўзлари ғайратга кирган эди. Бири сумба урар, иккинчиси милтиқга дори солар ва сумкадан ўқ олар, учинчиси милтиқ отар эди. Лекин ер-кўкни босиб кетган тутунни шамол олиб кетмаганлиги учун улар кимга қараб ўқ отаётганини билиб бўлмас эди. Тез-тез ғувиллаган ва чийиллаган товушлар эшитилар эди. Князь Андрей тўпланиб турган солдатларга яқинлашар экан: «Бу нима экан? — деди ўзича, — Олдинги қатор десам, тўпланиб туришипти! Атака қилипти десам, қимирлашмаётипти: ўзини мудофаа қилгани тўпланишган десам, туришлари нотўғри».

Полк командири бўлмиш озғин, кўринишда заифгина, қовоғи кўзининг ярмидан кўпини қоплаб, уни эзгу бир қиёфага киргизган чол мулойим табассум билан князь Багратионнинг олдига келди ва уни худди азиз меҳмонидай қарши олди. У князь Багратионга ўз полкига қарши французларнинг отлиқ аскарлари атака қилганини ва бу атака қайтарилган бўлса ҳам, лекин полк солдатларининг ярмидан кўпи нобуд бўлганини билдирди. Полк командири полкида бўлган ҳодисага ўзича ҳарбий ном бериб, атака қайтарилди деди, лекин шу ярим соат давомида полкида нима ҳоллар рўй берганини ўзи ҳам билмас ва полки французларнинг атакасини қайтардимми ёки атака натижасида тор-мор бўлдимми — буни аниқ айтолмас эди. У бошида фақат шуни билдики, бутун полкка замбарак ўқи ёки гранатлар ёғилиб, одамларга тега бошлади ва кейин кимдир «отлиқлар» деб қичқирди-ю, бизнинг солдатларимиз ўқ ота бошладилар. Улар шу вақтгача аллақачон кетиб қолган отлиқ аскарларга эмас, балки сойликда пайдо бўлиб, бизнинг аскарларимизни ўққа тутаётган француз пиеда аскарларига қараб отишмоқда эди. Князь Багратион худди бу нарсалар кўнглидагидай бўлганига ва шундай бўлишини кутганига ишора қилиб, бош ирғади. У адъютантга қараб адирдан олтинчи ўқчи полкининг ҳали йўлда учраган икки батальонини олиб

келишини буюрди. Князь Андрей шу пайт князь Багратионнинг юзида пайдо бўлган ўзгаришни кўриб, ҳайратда қолди. Унинг юзи худди иссиқ кунда ўзини сувга ташламоқчи бўлиб, сувга томон сўнги қадамни босаётган кишининг юзидек бир фикр ва зўр қатъиятни ифода қилар эди. Кўзлари ҳам илгаригидай нурсиз, уйқудан қолган кишининг кўзидай эмас, ўзини чуқур фикр қилаётгандай кўрсатишга ҳам ҳаракат қилмас: у ҳамон боягидай осойишта ва салмоқли ҳаракат қилса ҳам қарчиғайники сингари ўткир кўзлари ҳеч нарсада тўхтамай ўйнар ва бир қадар нафратомуз олға боқар эди.

Бу ер жуда хавфли бўлганлиги учун полк командири князь Багратионнинг бу ердан кетишини сўраб ёлворар эди. «Шундоқ қилинг, жаноби олий, худо ҳаққи! — деди бошқа томонга ўгирилган штаб-офицерга сўзимни қувватла, дегандай қараб. — Мана кўрдингизми». У атрофда тинмай гувиллаб, чийиллаб турган ўқларга ишора қилди. У қўлига болта олган хўжайинига «биз ўрганиб қолганмиз, қўйинг, сизнинг қўлингиз қаваради», деяётган хизматкордай ёлвориб, ворланиб гапирар эди. У гўё ўзига ўқ тегмайдигандай гапирар ва унинг ярим ёпиқ кўзлари бу сўзларини яна ҳам ишонарлироқ қилиб кўрсатар эди. Штаб-офицер ҳам полк командирининг сўзига қўшилди, лекин князь Багратион уларнинг сўзига жавоб бермай, келаётган икки батальонга жой бериш учун ўқ отишни тўхтатиб, ўрин бўшатишни буюрди. У гапирётган вақтида бирдан кўзгалган шамол жарни қоплаб турган тутунни чап томонга олиб кетди-ю, рўпарадаги адир ва ундан шу томонга қараб келаётган французлар баралла кўриниб қолди. Ҳамма бирдан паст-баланд адирдан иланг-биланг бўлиб, биз томонга тушиб келаётган француз колоннасига тикилиб қолди. Солдатларнинг пахмоқ шапкаларини очиқ кўриш, офицерларни солдатлардан фарқ қилиш мумкин бўлиб қолди: байроқларнинг пирпираб сопига урилиши кўришиб турар эди.

Багратионнинг штаби аҳлидан кимдир:

— Келишини қара-я! — деб қўйди.

Колоннанинг боши жарга тушди. Тўқиниш бу томондаги ёнбағирликда бўлиши керак эди...

Жанг қилган полкимизнинг қолган-қутгани шошиб-пишиб сафланди-ю, ўнг томонга қараб кетди: уларнинг ўрнига битта-ярымта қолган солдатларни ҳайдаб, олтинчи ўқчи полкнинг икки батальони келиб ўрнашди. Булар ҳали

Багратионга яқинлашмасданок уларнинг бараварига ташлаётган оғир қадам товушлари эшитилиб турар эди. Кулча юзли, барваста, Тушин батареяси турган тепаликдаги ўша кападан югуриб чиққан рота командири сафнинг чап томонидан, Багратионнинг яқинроғидан тиржайганича қадам ташлаб борар, у, афтидан, шу топда бошлиқларнинг олдидан бошлаб қадам ташлаб ўтишдан бошқа ҳеч нарсани ўйламас эди.

У йўғон оёқларини худди ерга теккизмагандай енгил-енгил одим отиб, ўзини «смирно» вазиятида тутишдан ҳеч қийналмай, шу енгил ҳаракати билан оғир-оғир қадам ташлаб кетаётган солдатлардан ажралиб, ҳарбийларга хос ғурур билан борар эди. У ёнига яланғоч ингичкагина қилич (қуролга ҳам ўхшамайдиган эгри бир қиличча) осиб олган, гоҳ бошлиқларга томон ва гоҳ бутун гавдаси билан ўгирилиб, лекин қадамини янглиштирмасдангина орқасига қарар эди. У бошлиқларнинг олдидан жуда бошлаб ўтишга жон-жаҳди билан тиришаётганга ва буни қойил қилаётганлигини ҳис қилиб, ўзи ниҳоятда хурсанд бўлаётганга ўхшар эди. У худди ҳар қадамда ўзича «Левой... левой... левой...» — деяётганга ўхшар, буюм халта, яроқ-аслаҳадан оғирлашиб қатор бораётган ва бир-бирига ўхшамаган, лекин ҳаммасининг ҳам юзида жиддият бўлган бу юзларча солдатнинг ҳар бири ҳам шу мақомда қадам ташлаб, ичида «левой... левой... левой...» — деб бораётгандай туюлар эди. Семиз майор ҳансираб ва чалакам-чатти қадам ташлаб, йўл бўйидаги бутани айланиб ўтди: кейинда қолган солдат энтикиб, лапашанглигидан, орқада қолганидан қўрқиб лўкиллаганича ротага етиб олди. Тўп ўқи Багратион билан штаб аҳлининг тепасидан ғувиллаб ўтиб, баравар қадам ташлаб бораётган солдатлар колоннаси устига тушди. Рота командирининг ифтихор билан: «Сомкнись!» — деган товуши эшитилди. Солдатлар тўп ўқи тушган жойдан ниманидир айланиб ўтишди, ҳалюк бўлганларга қараб кейинда қолган новча, кекса, нишонли унтер-офицер чопқиллаб сафига етиб олди-ю, бир ирғиб оёғини бошқаларга тўғрилаб, жаҳл билан яна орқага қараб қўйди. Таҳликали бир қиёфада гурсиллаб ерга тушаётган қадам товушлари орасидан «Левой... левой... левой...» — деган садо эшитилаётгандай туюлар эди.

— Офарин, йигитлар! — деди князь Багратион.

Сафлардан «Хизматга тайёрмиз... жаноб...» деган садо эшитилди. Сўл томонда бораётган қовоғи солиқ солдат қич-

қириб ўтар экан, худди: «Ўзимиз биламиз», дегандай қилиб, Багратионга қаради; яна бир солдат, қарасам кейинда қоламан, деб қўрққандай, қарамасдан, оғзини катта очиб қичқириб ўтди.

Тўхташ ва буюм халталарини елкадан тушириш тўғрисида буйруқ берилди.

Багратион ҳозиргина олдидан ўтган солдатлар сафини айланиб ўтиб, отдан тушди. У отининг жиловини казакка тутқазиб, чакмонини ечиб берди. Кейин оёқларини ростлаб, бошидаги телпагини тузатиб қўйди. Олдинда офицерлари келаётган французлар колоннасининг боши адирнинг этагида кўринди.

Багратион баланд кескин товуш билан:

— Худо ёр бўлсин! — деб солдатлар сафига қайрилиб бир қаради-ю, кейин сал-сал қўл ташлаб, худди пиёда юргани қийналаётгандай одим отиб, паст-баланд ердан олға қараб кетди. Князь Андрей Багратионни қандайдир бир зўр куч олға олиб бораётганини сезиб терисига сиғмай кетди¹.

Французлар яқинлашиб қолган эди: Багратионнинг ёнида бораётган князь Андрей французларнинг елкадан тортиб боғланган қайишларини, қизил эполетларини баралла кўрар, ҳатто уларнинг юзларини бир-биридан ажрата олар эди. (У кекса бир француз офицери майиб оёғини судраб, буталарни ушлаб тепаликка зўрға чиқиб бораётганини баралла кўрди). Князь Багратион бошқа ҳеч қандай буйруқ бермасдан, индамаганича сафнинг олдида борар эди. Бирдан французлар сафидан битта ўқ чиқди, унинг кетидан яна битта, яна... ва уларнинг бузилган сафидан тутун кўтарилиб, қасир-қусур бошланиб кетди. Бизнинг одамлардан бир неча киши, шу жумладан, ифтихор билан шахдам қадам ташлаб бораётган кулча юзли офицер ҳам қулади. Французлар томонидан биринчи ўқ чиқиши биланоқ, Багратион орқасига қаради-ю, «Ура!» — деб қичқирди.

«Ура-а-а-а!» садоси бизнинг сафларни бўйлаб чўзилиб кетди-ю, аскарларимиз князь Багратиондан ва бир-бир-

¹ Тьер [руслар катта жасурлик кўрсатишди; урушда жуда кам учрайдиган ҳодиса бўлди, икки пиёда қўшин бир-бирига қарши юрдию то тўқниши бўлгунча биронтаси ҳам ён бермади] деган ўша атака шу ерда бўлган эди. Бу ҳужум тўғрисида Наполеон эса Муқаддас Елена оролида бундай деган эди: [Бир неча рус батальони довьораклик кўрсатди].

ларидан ўтиб, ёпирилиб, сафи бузилган французларнинг кетидан гуриллашганича адир этагига қараб чопишди.

XIX

Олтинчи егер полкининг ҳужуми ўнг қанотимизнинг чекинишига имконият берди. Шенграбен қишлоғини ёндириб юборишга улгурган Тушиннинг унутилган батареяси марказга қараб келаётган французларни тўхтатди. Французлар шамол гуриллатиб юборган ёнғинни ўчириш билан овора бўлганда, бизнинг аскарларимиз бундан фойдаланиб, чекинишди. Марказдаги аскарларимиз жарликдан жадал ҳаракат билан тўполон қилиб ўтишди, шундоқ бўлса ҳам командалар бир-бирига араллашиб кетмади. Лекин Лани бошчилигидаги французларнинг катта кучи айни вақтда ҳам атака қилгани ва ҳам ўраб олгани натижасида Азов ва Подольск пиёда аскарлар полки ҳамда Павлоград гусарлар полкидан иборат бўлган чап қанотимиз тўзиб кетди. Багратион чап қанотимизнинг генерали олдига Жерковни юбориб, тезда чекинишни буюрди.

Жерков қўлини шапкасининг соябонидан олмасдан, чаққонлик билан отини буриб чопиб кетди. У Багратиондан кўп ҳам узоққа кетмасдан дармони қуриди. У ваҳимага тушиб, хатарли жойга боргани оёғи тортмади.

У чап қанотимизда турган қўшинларга етганда нарига, яъни отишма бўлаётган томонга бормай, генерал ва бошлиқларни шу атрофдан, улар бўлмайдиган жойлардан ахтарди ва шунинг учун буйруқни етказа олмади.

Чап қанотнинг қўмондонлиги унвон жиҳатидан катта, яъни генерал бўлганлиги учун ўша Браунауда полкини Кутузов кўригидан ўтказган, Долохов солдат бўлиб хизмат қилган полк командирига топширилган эди. Энг чап қанотнинг қўмондонлиги эса Ростов хизмат қилаётган Павлоград полкининг командирига топширилган эди, шунинг орқасида англашилмовчилик чиқди. Ҳар иккала командир ҳам бир-биридан аччиқланган бўлиб, ўнг қанотимизда жанг бораётган ва французлар ҳужум бошлаган бир вақтда улар бир-бирини камситиш мақсадида мунозара билан банд эдилар. Полклар эса — гусарлар полки ҳам, пиёда аскарлар полки ҳам урушга дуруст тайёр эмас эди. Полкларнинг солдатидан тортиб то генералигача ҳеч ким уруш тўғрисида ўйламай, тинч вақтдаги ишлар билан бемалол машғул

бўлиб, отлиқлар от боқяш, пиёдалар ўтин қилиш билан банд эди.

Асли немис бўлган гусар полковниги генерал юборган адъютантга:

— Мен полковник, у генерал,— деди жаҳлдан қизариб,— нима қилса қилаверсин! Мен гусарларимни қурбон қилмоқчи эмасман. Трубачи!.. Чал трубангни, чекинамиз.

Бироқ фурсат жуда танг бўлиб қолди. Ўнг томонда, ўртада тўп ва милтиқ овозлари гумбурларди, Ланн бошчилигидаги француз ўқчилари тегирмоннинг тўғонидан ўтиб, милтиқ ўқи етмайдиган масофада саф торта бошлади. Пиёда аскарлар полкининг командири одатдагича гавдасини силкита-силкита қадам ташлаб, отининг олдига келди ва отини миниб қоматини баланд кўтарганича, Павлоград полки командирининг олдига кетди.

Полк командирлари ичларида бир-бирларидан жуда эччиқланган бўлсалар ҳам юзаки ҳурмат билан саломлашди.

— Ҳар қандай бўлганда ҳам, полковник,— деди генерал,— мен солдатларнинг ярмини ўрмонда қолдира олмайман. Мен сиздан *сўрайман, сўрайман*,— деди таъкидлаб,— *маррани* ишғол қилиб, ҳужумга тайёрланинг.

— Мен ҳам *сўрайман*, генерал, сиз бошқаларнинг ишига аралашманг,— деди полковник қизишиб.— Агар сувори бўлганингизда эди...

— Мен сувори бўлмасам ҳам рус генералиман, полковник, агар буни билмасангиз...

Полковник қизариб-кўкариб тўсатдан:

— Яхши биламан, жаноб олийлари,— деди қичқирди отини ниқтаб.— Марҳамат қилиб, олдинги қаторни бориб кўрсангиз, бу марранинг тамоман ярамаслигини билар эдингиз. Сизнинг хоҳишингизни деб мен ўз полкимни қириб ташлатаманми!

— Унча катта кетманг, полковник. Мен ўз хоҳишимни деб иш қилаётганим йўқ, бундай дейишга йўл ҳам қўймайман.

Генерал ботирлик важдан бел ушлашиб кўриш хусусида полковникнинг таклифини қабул қилиб, кўкрагини кўтарди-да, қовоғини солиб, у билан бирга, худди бу бахс-нифоқ олдинги қаторда, яъни ўқ ёчилиб турган жойда ҳал бўладигандай, олдинги қаторга қараб кетди. Иккови олдинги қаторга етиб келди, уларнинг бошларидан бир-ича ўқ визиллаб ўтди, иккови ҳам ишдамай тўхтаб қолди.

Олдинги қаторни келиб кўришнинг ҳожати ҳам йўқ эди, чунки улар турган ҳалиги жойнинг ўзиданоқ бу бутазору жарликларда кавалериянинг иш кўриши ҳам мумкин эмаслиги ва французлар чап қанотдан айланиб ўтаётганлиги яққол кўришиб турар эди. Генерал билан полковник, қани, ким юраклироқ экан деб худди ҳозир тешишадиган хўрозлар сингари бир-бирига дўғайиб туришар эди. Иккови ҳам сир бой бермади. Гаплашадиган гап бўлмагани, бир-бирининг ўқ остидан аввал сен қочдинг, дейишига баҳона топилишни истамагани учун агар шу чоғ орқадаги ўрмондан қасур-қусур милтиқ товуши ва бўғиқ дод-фарёд овозлари эшитилмаганда эди, иккови бир-бирининг довораклигини синаб узоқ турган бўлар эди. Французлар ўрмонда ўтин қилаётган солдатларга ҳужум қилишган эди. Энди гусарларнинг пиёда аскарлар билан бирликда чекиниши мумкин бўлмай қолди. Уларнинг чапга томон чекинадиган йўлини французлар тўсди. Энди паст-баландлик деб ўтирмасдан, йўл очиш учун атака қилиш зарур бўлиб қолди.

Ростов хизмат қилаётган эскадрон эндигина отланган эди, душман яқинлашиб қолди. Энс кўпригида воқе бўлгандай, яна эскадрон билан душман юзма-юз келиб қолди, яна уларнинг орасида ҳаётни мамотдан ажратадиган чизиқ сингари у томони номаълум ва кўрқинчли бўлган чизиққима турар эди. Ҳамма шу чизиқни ҳис қилар ва бундан ўтамизми-йўқми, ўтганда қандоқ ўтамиз, деган савол одамларни ҳалқонга солар эди.

Полковник отланган эскадрон олдига келди, офицерларнинг саволларига жеркиб жавоб берди ва ўз гапини ўтказаетганини кўрсатмоқчи бўлиб, аллақандай бир буйруқ берди. Ҳеч ким тайинли бир нарса демаган бўлса ҳам бутун эскадронда, ҳужум қилар эмишимиз, деган гап тарқалди. Саф бўлиш ҳақида команда берилди. Сўнгра қиличлар визиллаб қиндан сўгурилди. Лекин ҳануз ҳеч ким ўрнидан қимирламас эди. Чап қанотда турган пиёда аскарлар ҳам, гусарлар ҳам, бошлиқлари нима қилишларини ўзлари ҳам билмаётганликларини сезишди ва бу иккиланиш кайфияти кўшинларга ҳам ўтди.

Гусар ўртоқларидан ҳужумнинг таърифини кўп эшитган Ростов унинг гаштини суриш пайти келганини сезиб, «тезроқ бўла қолса-чи», деб ошиқар эди.

— Худо ёр бўлсин, йигитлар, — деди Денисов баланд овоз билан, — от кўйинглар!

Олдинги сафдаги отлар ҳаракатга тушди. Грачик бошини силкиб, ўзи юриб кетди.

Ростов ўнг томонда ўз гусарларининг олдинги сафларини кўрди. Ростов улардан анча олдинда қорайиб турган нарсани кўриб, нима эканини ажрата олмаса ҳам душман деб тахмин қилди. Узоқлардан милтиқ овозлари эшитилар эди.

— Отларнинг қадами тезлатилсин! — деган команда эшитилди. Ростов Грачикнинг тобора учиб бораётганлигини ҳис қилди.

У Грачикнинг чопқир чиқишига кўзи етган эди: ҳозир эса борган сайин вақти чоғ бўлиб борар эди. У узоқдаги якка бир дарахтни кўзлаб қўйди. Бу дарахт аввал узоқда, ўша даҳшатли кўринган чизиқнинг ўртасида эди, мана энди бу чизиқдан ўтишди ҳам, лекин ҳеч қандай даҳшат йўқ, аксинча, борган сайин ҳамманинг юраги дадилроқ бўлиб, руҳи кўтарилмоқда эди. Ростов қиличининг дастасини сиқиб ушлар экан, бир уриб, икки бўлиб ташлайман деб ўйлар эди.

— Ур-р-а-а-а! — деган садо янгради.

Ростов Грачикнинг биқинига шпорини ниқтар экан, «Қани, юрагинг бўлса, менга бир рўпара келиб кўр-чи», деди-да, отини бошқалардан ўздириб, бошини қўйиб берди. Олдинда душман кўриниб қолди. Бирдан эскадронга каттакон супурги теккандай бўлди. Ростов урмоқчи бўлиб, қиличини кўтарди-ю, лекин шу чоғ олдинда от чопиб бораётган солдат Никитенко ажралиб кетди. Ростов ўзи худди тушдагидай, ғайритабиий бир суръат билан олға бораётган бўлса ҳам жойидан қимирламаётгандай ҳис қилди. Орқасида келаётган таниш гусар Бондарчук унга ўзини уриб олди-ю, хўмрайиб қаради. Бондарчукнинг оти хуркиб, унинг ёнидан ўтиб кетди.

«Нима бўлди? Нега ўрнидан қимирламайман? — Мен йиқилдим, ўлдим...» деб Ростов бир онда ўзига ҳам савол берди, ҳам жавоб. У майдонда ўзи якка қолган эди. Ҳалигина кўз олдида ҳаракат қилаётган отлар билан гусарлар ўрнида у фақат қора еру яйдоқ саҳрони кўрар эди. У иссиқ қон устида ётар эди. «Йўқ, мен ярадор бўлибману от ўлипти». Грачик олдинги оёғи билан туришга интилган эди-ю, йиқилиб Ростовнинг оёғини босиб қолди. Отнинг бошидан қон оқмоқда, от ҳарчанд уринса ҳам ўрнидан туролмас эди. Ростов ҳам ўрнидан турмоқчи бўлган эди, қиличи эгарга илиниб қолган экан, у ҳам йиқилди. Бизнинг қўшинлар

қаёқдау французлар қаёқда—сира била олмас эди. Теварак-атрофда ҳеч ким йўқ.

У оёғини отнинг остидан тортиб олиб, ўрнидан турди. «Икки қўшинни бир-биридан ажратиб турган ўша чизик қайси томонда қолди экан?» — деб ўзидан сўрадию бу саволга жавоб бера олмади. «Менга бирон фалокат бўлмадикин? Шундай ҳодисалар бўлармикин? Бўлганда нима қилиш керак экан? — деди ўрнидан туриб ўзича: шу чоғ карахт бўлиб қолган чап қўлида бир нарса осилиб тургандай туюлди. Унинг панжалари ҳеч нарсани сезмас эди. У панжасига қараб ўқ теккан жойини қидирди. «Мана, одамлар келаётипти,— деди чопиб келаётган бир неча кишини кўргач, хурсанд бўлиб,— менга ёрдам беришади». Бу одамлардан олдинда кўк шинель, ғалати чарм шапка кийган, офтобда қорайиб кетган, қийғирбурун бир киши чопиб келар эди. Унинг кетидан икки киши, яна бирмунча киши чопмоқда эди. Булардан бири тушуниб бўлмайдиган ғалати бир тилда бир нима деди. Кейинда келаётган ва ўшанақа шапкалар кийган одамлар орасида бир рус гусари кўринди. Уни қўлидан ушлаб олишган, отини орқасидан етаклаб келишар эди.

«Бизнинг гусарни асир олишипти-да... Ҳа. Наҳот мени ҳам асир олишса? Булар қандай одамлар экан? — дер эди Ростов кўзларига ишонмай...— Наҳот булар французлар бўлса?» У яқинлашиб келаётган французларга қаради. Гарчи бундан бир дақиқа илгари шу французларни чопиб ташламоқчи бўлиб, от қўйиб келаётган бўлса ҳам ҳозир уларнинг яқинлашуви шу қадар даҳшатли бўлиб қолдики, у ҳатто ўз-ўзинга ишонмай қолди. «Булар кимлар? Нега чопиб келаётипти? Наҳот менинг олдимга келаётган бўлса? Наҳот чопиб менинг олдимга келаётган бўлса? Нега? Мени ўлдирганими? Мени, ҳамма яхши кўрадиган мени-я?» У онасининг, уй ичидагиларнинг, ўртоқларининг ўзига бўлган муҳаббатини эслади ва душманнинг ўлдириш нияти мумкин бўлмагандай туюлди. «Балки ўлдирар ҳам!» У қимирламасдан, ўзининг қай аҳволга тушиб қолганини ҳам билмасдан, ўн лаҳзача туриб қолди. Олдинда келаётган қийғирбурун француз шу қадар яқинлашиб қолдики, ҳатто унинг юз қиёфасини кўриш ҳам мумкин эди. Ростов бу ёт, қизишган, найза ўқталиб, тин олмай чаққонлик билан келаётган одамнинг башарасидан кўрқиб кетди. У тўппончасини ёнидан олди-ю, французга қараб ўқ узиш ўрнига, тўппончани унга томон улоқтириб ташлади-да, дармони

етунча чолиб, буталар орасига кириб кетди. У Энс кўпригига борганидаги шубҳа ва кураш туйғуси билан эмас, балки итдан кўрқдан қуён туйғуси билан қочди. Шу пайтда унинг кўзига фақат ёш жоннио бахтиёр ҳаётигина кўринар эди. У марзалардан ирғиб, сакраб, оқариб кетган, эзгу ва ёш юзини ҳар замон орқага ўгириб қарар экан, бутун вужуди жувиллашиб гўё учиб борар эди. «Йўқ, қарамаганим яхшироқ», деб ўйлади, лекин буталарнинг олдига келганида яна орқасига қаради. Французлар кейинда қолишибди. Ростов орқасига қайрилиб қараганда олдинда йўртиб келаятган француз ҳатто секин юра бошлади ва орқасига қараб ўртоқларига бир нима деб қичқирди. Ростов тўхтади. «Йўқ, мен янглишгандирман, — деди ўзича, — улар мени ўлдирмоқчи эмасдир». Унинг чап қўли худди икки пудлик тош осилгандай оғир эди. У ортиқ югура олмади. Француз ҳам тўхтаб уни нишонга олди. Ростов кўзини юмиб энгашди. Икки ўқ бирин-кетин ёнидан гувиллаб ўтди. У бутун кучини тўплаб, чап қўлини ўнг қўлига олдию буталарга томон чопди. Бу буталар орасида рус ўқчилари бор эди.

XX

Ғафлатда қолиб ўрмонда душманга дуч келган пиёда аскарлар полки ўрмон ичидан қочиб чиқа бошлади, роталар бир-бирига араллашиб, тартибсиз ҳолда чекинар эди. Қапалаги учган бир солдат урушда жуда хунук эшитиладиган: «Йўлни кесишди!» — деган беҳуда гапни айтиб қўйди ва бу ваҳима гап бирпасда ҳаммага тарқалиб кетди.

Қочиб бораётган солдатлар:

— Ўраб олишибди! Йўл йўқ! Хароб бўлди! — деб қичқирар эдилар.

Полк командири орқа томондан ўқ товуши ва шовқин-суронни эшитгани ҳамано полкнинг даҳшатли аҳволда қолганини билди. Полк командири, мен шунча йил хизмат қилиб, бошқаларга намуна бўлиб келган, ҳеч қачон ножўя иш қилмаган бир офицер бўлдимү энди бошлиқлар олдида бўшанглик ва хато иш қилишда айбланиманми, деган ваҳима билан тўнг сувори полковникни ҳам, ўзининг генераллик унвонини ҳам унутиб, хавф-хатар ва жони ҳам кўзига кўринмай, эгарнинг қошидан маҳкам ушлаб, отига қамчи бериб, ёғилиб турган ва бахтига ёнидан ўтиб кетаётган ўқлар остида полкка қараб кетди. Унинг бирдан-бир мақсади: нима ҳодиса рўй берганини билиш, агар бирон хато

қилган бўлса, қандай қилиб бўлмасин, ёрдам бериш ва ўша хатони тузатиш, йигирма икки йил йиллик хизмати давомида сира гап эшитмай, бошқаларга ибрат бўлиб келиб, эндиликда айбдор бўлиб қолмаслик эди.

У французлар орасидан эсон-омон ўтиб, ўрмоннинг нариги томонидаги майдонга чиқди. Бу ўрмондан бизнинг аскарларимиз қочиб ўтиб, командага қулоқ солмасдан, адирнинг этагига қараб бормоқда эди. Жанг тақдирини ҳал қиладиган руҳий иккиланиш лаҳзаси эди: тарқалиб кетаётган солдатлар ўз командирининг сўзига қулоқ солишадими ёки бир қараб қўйиб, яна қочиб кетишаверадими? Полк командири илгари солдатлар учун жуда даҳшатли бўлган овоз билан шунча қичқирса ҳам ғазабдан қизариб-кўкариб қиличини минг силкитса ҳам солдатлар командага қулоқ солмай, ўзаро гаплашиб, осмонга қараб ўқ узиб, ҳамон қочиб боришар эди. Жанг тақдирини ҳал қиладиган руҳий иккиланишдаги ваҳима томони зўр келди шекилли.

Генерал қичқириқдан ва порох тутунидан бўғилиб йўталди-да, нима қилишини билмай тўхтаб қолди. Бутун иш қўлидан кетгандай бўлган эди, бироқ бизнинг қўшинларга ҳужум қиладиган французлар шу пайт тўсатдан негадир орқага қараб қочиб, ўрмоннинг этагида ғойиб бўлиб кетди ва ўрмонда рус ўқчилари пайдо бўлди. Бу ўрмонда якка ўзи жанговар сафини бузмасдан турган ва ўрмоннинг четдаги зовурга тушиб олиб, тўсатдан французларга ҳужум қилган Тимохин ротаси эди. Тимохин французларга шундай астойдил ва шундай даҳшат билан ҳужум қилди, қўлида биттагина қилич билан душманга қараб шундай отилдики, французлар гангиб қолиб, қуроолларини ташлаб қочишди, Тимохиннинг ёнида чоғиб кетаётган Долохов бир французни рўпарасидан ҳужум қилиб ўлдирди ва таслим бўлган офицернинг ёқасидан ушлаб олди. Қочиб келаётган солдатлар қайтди, батальонлар тўпланди ва чап қанотимизни иккига бўлаёзган французлар бир нафасга орқасига суриб ташланди. Резерв қисмлар уларга қўшилиб олишди ва қочоқлар тўхтади. Полк командири роталар чекиниб ўтиб бораётган кўприк олдида майор Экономов билан турганида бир солдат келиб, унинг узангисини ушлаб унга энгашди. Солдат кўкимтир мовутдан шинель кийган, орқасида буюм халта бўлиб, бошида шапкаси йўқ эди, боши боғланган ва елкасига француз ўқдонни осиб олган, қўлида офицер қиличи бор эди. Унинг ранги ўчган, оғзин

нинг таноби қочган, кўк кўзлари полк командирига беибо тикилар эди. Полк командири, майор Экономовга буйруқ бериш билан овора бўлса ҳам солдатга беихтиёр қаради.

— Жаноб олийлари, мана иккита ўлжа олдим, — деди Долохов француз қиличи билан ўқдонини кўрсатиб. — Мен бир француз офицерини асир олдим. Бир ротани тўхтатдим. — Долохов камоли чарчаганлигидан нафаси тиқилар, тўхтаб-тўхтаб гапирар эди. — Бутун рота гувоҳ. Эсингизда бўлсин, жаноб олийлари.

— Яхши, яхши, — деди полк командири ва майор Экономовга қаради.

Лекин Долохов кетмади: боши боғланган рўмолни ечиб, сочида қотиб қолган қонни кўрсатди-да:

— Бошимга найза тегиб ярадор бўлган бўлсам ҳам жанг майдонидан чиқмадим. Эсингизда бўлсин, жаноб олийлари, — деди.

Тушин батареяси эсдан чиқиб кетган эди. Марказда ҳамон гумбурлаётган тўп овозларини эшитган князь Багратион жанг тамом бўлаётган вақтдагина навбатчи штаб-офицерни ва ундан кейин князь Андрейни юбориб, батарея мумкин қадар тезроқ чекинсин, деб тайинлади. Тушин тўпларини ҳимоя қилиб турган куч жанг айни қизиган вақтда кимнингдир буйруғи билан кетиб қолган эди, лекин батарея ҳамон отишда давом эди ва французлар ҳимоясиз қолган тўртта тўпнинг ёлғиз ўзи бу қадар дадиллик билан ўқ отишга кўзлари етмагани учунгина уни олишолмаган эди. Улар ҳатто бу батареянинг гумбур-гумбур ўқ отишидан русларнинг асосий кучлари бу ерга тўпланган экан, деб тахмин қилиб, икки мартаба атака қилмоқчи бўлишди ва икки мартасида ҳам тепаликда ҳимоясиз турган тўрт тўпнинг чочма ўқига дуч келиб, орқага қайтишди.

Князь Багратион кетиб, орадан кўп ўтмай, Тушин Шенграбен қишлоғини ёндириб юборди.

— Ўхў, тўзиб кетди-ку! Қишлоққа ўт кетди! Тутунни қарагин-а! Хўп иш бўлдимми! Тутунни, тутунни қара! — дейишар эди тўпчилар.

Ҳеч қандай буйруқсиз ҳамма тўплар ўша ёнаётган қишлоққа қараб ўқ отар эди. Ҳар ўқ узилганда солдатлар худди ҳаҳалагандай: «Баали! Ана бу дуруст! Ўхў... қойил!» — деб қичқиришар эди. Ёнғин шамолда дарров ёйилиб кетди. Қишлоқнинг у томонидан чиқиб келаётган француз колон-

налари орқага қайтди, лекин французлар бу муваффақият-сизлик учун ўч олмоқчи бўлгандай, қишлоқнинг ўнг томонига ўнта тўп ўрнатиб, Тушин батареясини тўпга тута бошлади.

Авж олаётган ёнғинни ва французларга отаётган ўқларнинг хато кетмаганини кўриб ёш болалардай хурсандликка берилиб кетган тўпчиларимиз бу тўпларни пайқамай қолди: булар аввал иккита ва ундан кейин яна тўртта ўқ батареянинг ўртасига тушиб, икки отни қўлатганида ўқ қутиси ташувчининг оёғини узиб ташлаганидагина буни пайқашди. Шундай бўлса ҳам тўпчиларнинг руҳи тушмади, лекин кайфиятлари бир оз ўзгарди. Ўлган отларнинг ўрнига лафетдаги ортиқча отлар қўшилди, ярадорлар четга чиқарилди, тўрт тўп ўша ўн тўпдан иборат бўлган душман батареясига қаратилди. Тушиннинг офицер ўртоғи отишма бошланганидаёқ ҳалок бўлган эди, бир соат ичида қирқ тўпчидан ўн етти киши сафдан чиққан эди, шундоқ бўлса ҳам тўпчилар ҳамон бардам ва руҳан тетик эди. Булар икки маротаба пастда французлар яқин келиб қолганини кўриб, уларни сочма ўққа тутишди.

Кичкинагина Тушин имиллаб ва бесўнақай ҳаракат қилиб хизматчисидан дам-бадам *шу қилганимга яна битта чектир*, деб трубка сўрар, трубканинг ўтини сочиб, олдинга чопиб чиқар ва кичкина қўлини соябон қилиб, французларга томон қарар:

— Титиғини чиқаринглар, йигитлар! — дер ва ўзи тўпнинг винтини бураб, нишонни тўғрилар эди.

Муттасил гумбурлаётган тўплардан қулоғи қоматга келган ва тўп ҳар гумбурлаганда бир ирғиб тушган Тушин оғзидан калта грубкасини қўймай, тутунда тўплар орасида югуриб, гоҳ тўпни нишонга тўғрилар, гоҳ ўқларни санар, гоҳ ўлган ва ярадор бўлган отларни алмаштириш, қўшиш тўғрисида ингичка заиф товуш билан қичқириб буйруқ берар эди. Унинг чехраси тобора очилмоқда эди. Бирон киши ярадор ёки ҳалок бўлгандагина у афтини буриштириб юзини ўгирар ва ўлик ёки ярадорни имиллаб кўтараётган кишиларга жаҳл билан бақирар эди. Кўпчилиги келишган йигитлардан иборат солдатларнинг ҳаммаси (батарея ротасида ҳамма вақт солдатлар командирдан икки қарич новча-ю, икки баравар йўғон бўлади) нима қилишини билмасдан қолган ёш боладай ўз командирларига қарашар ва командирнинг юзидаги ифода дарҳол уларнинг ҳам юзида акс этар эди.

Гумбур-гумбур, шовқин-сурон, иш қистов бўлиб диққат талаб қилиши натижасида Тушин кўрқувни унутган эди, ўлиш ёки ярадор бўлиш ҳақидаги ёқимсиз фикр хаёлига ҳам келмас эди. Аксинча, у тобора тетик ва бардам бўлиб бормоқда эди. Унинг назарида душманни биринчи маротаба кўриб, биринчи ўқ узганига кўп вақтлар бўлгандай, ҳозир турган ери кўпдан таниш ва ўзи шу ерда ўсгандай кўринар эди. У ҳамма нарса ёдида бўлишига, ҳамма нарсани фаҳмлашига, бир яхши офицернинг қўлидан келадиган ҳамма ишни қилаётганига қарамай, маст ёки иситмаси баланд кишининг ҳолатида эди.

Теварак-атрофда тўпларнинг гумбурлаши, душман тўп ўқларининг гувиллаши ва урилиши, терлаб-пишиб, қизариб, шошиб ўқ отаётган тўпчилар, одамлар ва отлардан оқаётган қон, душман томонидан чиқаётган тутун (ҳар тутун чиққандан кейин тўп ўқи келиб ерга, одамга, тўпга ёки отга тегар эди) — мана шулардан ҳосил бўлган манзара унинг кўз олдида ҳаёлий бир олам яратдики, бу олам шу пайтда унга лаззат берар эди. Душман тўплари ҳозир унинг назарида тўп эмас, балки кўзга кўринмаган кашанда дам-бадам тутун чиқараётган трубка эди.

Тушин тепалиқдан буралиб чиқиб шамол чап томонга ўчириб кетган тутунни кўриб, ўзича:

— Ана, тагин пуфлади, ҳозир копток келиб тушади, қайтариб ўзига от,— дер эди у.

— Нима дедингиз, жаноблари? — деди ёнида турган фейерверкер унинг нима деганини англай олмай:

— Ҳеч, граната снрядидан...— деди Тушин.

«Қани, Матвеевна»,— деди Тушин ўзича. У четда турган, жуда қадимдан қолган каттакон тўпни Матвеевна, деб тасаввур қилар эди. Тўплари олдида ивирсиётган французлар унинг кўзига чумоли бўлиб кўринар эди. Иккинчи тўпнинг биринчи номери чиройли ва пианиста солдат унинг тасаввурида тоға эди; Тушин ҳаммадан кўпроқ ўшанга қарар ва унинг ҳамма ҳаракатини кўриб суюнар эди. Адирнинг этагида гоҳ пасайиб, гоҳ авж олаётган милтиқ товушлари унга худди бировнинг пишиллаб нафас олишидай туюлар эди. У шу товушнинг гоҳ пасайиб, гоҳ авж олишига қуюқ солар экан:

«Ўҳў, тагин пишиллаб қолди-ку»,— дерди ўзича.

У ўзини новча, ниҳоятда бақувват французларга икки қўллаб тўп ўқи улоқтираётган баҳодир деб тасаввур қилар эди.

— Ҳа, Матвеевна, онагинам, бўш келма! — деди тўп олдидан нари кетаётиб. Шу пайт қулоғига:

— Капитан Тушин! Капитан! — деган бегона бир товуш эшитилди.

Тушин капалаги учиб, у ёқ-бу ёққа қаради. Бу Тушинни Грунтда маркитантнинг чодиридан ҳайдаб чиқазган ўша штаб-офицер эди. У нафаси тикилиб қичқирди:

— Нима бўлди, эсингизни йўқотдингизми? Сизга чекининг, деб икки марта буюрилса-ю, сиз...

Тушин бошлиққа қўрқиб қарар экан: «Мен уларга нима қилдим экан?» — деб ўйлар эди.

— Мен... ҳеч нарсани...— деди Тушин икки бармоғини шапкасига қўйиб.— Мен...

Бироқ полковник сўзини тамом қила олмади. Ёнгинасидан ўтиб кетган ўқ уни отнинг устида пушишга мажбур қилди. У яна нимадир демоқчи бўлган эди-ю, яна бир ўқ уни гапдан тўхтатди. Шундан кейин у бурилиб пастга қараб от қўйди-ю, узоқдан:

— Чекининг! Ҳаммаларинг чекининглар! — деб қичқирди.

Солдатлар кулиб юборишди. Ҳаял ўтмай шу мазмундаги буйруқ билан адъютант ҳам келди.

Бу адъютант князь Андрей эди. У Тушин батареяси турган жойга келганда ҳаммадан бурун оёғи синиб лафетидан чиқарилиб қўйилган ва лафетига қўшилган отлар олдида кишнаб ётган отга қўзи тушди. Унинг оёғидан қон бурқираб оқмоқда эди. Тўп аравалари орасида бир нечта ўлик ёғар эди. Князь Андрей тепаликка чиққанида, тепасидан бирин-кетин бир нечта снаряд учиб ўтганда, унинг эти жувиллашиб кетди. Қўрқдимми, деган фикр бошига келгач, яна ўзини дадил тутди. «Мен қўрқмаслигим керак», деди-ю, тўплар орасига келиб, отидан секин тушди. Буйруқни айтди, лекин қайтиб кетмади. У тўпларни маррадан олиб, бирга кетмоқчи бўлди. У Тушин билан бирга французларнинг даҳшатли ўқи остида ўликларни оралаб юриб, тўпларни четга чиқара бошлади.

— Ҳали бир офицер келган эди, дарров қочиб кетди, сизга ўхшаган довьюрак эмас экан, жаноблари, — деди фейерверкер князь Андрейга.

Князь Андрей Тушин билан ҳеч гаплашмади. Улар, бирини бири кўрмагандай, иш билан астойдил банд эдилар. Тўрт тўпдан омон қолган иккитасини аравага тиркаб (бузилган иккита тўп қолдирилди), адирнинг этагига томон

тушиб бораётган князь Андрей Тушиннинг олдига келди.

— Хайр бўлмаса,— деди князь Андрей унга қўл узатиб.

— Хайр, азизим,— деди Тушин,— хайр, яхши йигит! Соғ бўлинг, азизим,— деди Тушин нима учундир кўзларига ёш тўлгани ҳолда.

XXI

Шамол тинди, қора булутлар уфқдаги порох тутуни билан қўшилиб уруш майдони устини қоплади. Ҳаво хиралашганидан, икки жойда бўлаётган ёнгин шуъласи янада яққолроқ кўрина бошлади. Тўп овозлари бир оз тинди-ю лекин ўнг ва орқа томондаги милтиқ товушлари авж олиб тобора яқинлаша бошлади. Тушин ўзининг тўплари билан гоҳ ярадорлар устидан, гоҳ уларни айланиб ўтиб, зўрға ўқдан қутулиб жарга тушганда уни бошлиқлар ва адъютантлар қарши олди: булар орасида икки маротаба Тушин батареясига юборилиб ҳар икки маротаба ҳам йўлдан қайтган Жерков билан штаб-офицер ҳам бор эди. Улар ҳаммаси бир-бирига сўз бермай, қаерга ва қандай бориши тўғрисида Тушинга буйруқ берар, уни берилган буйруқдан огоҳ қилар, ундан койир ва унга танбеҳлар қилар эди. Тушин эса, тўпчиларига ҳеч қандай буйруқ бермасдан, негадир ўпкаси тўлиб тургани учун гапиргани кўрқиб, ориқ отини миниб тўпларнинг кетидан борар эди. Гарчи ярадорларни ташлаб кетилсин, дейилган бўлса ҳам кўп ярадорлар аскарларнинг кетидан эргашар ва тўп аравасига чиқариб олинглар, деб илтимос қилишар эди. Жанг бошланиши олдида Тушин капасидан югуриб чиққан ўша кўркам пиёда аскар офицери қорнидан ўқ еган бўлиб, Матвеевнинг лафетига ётқизиб қўйилган эди. Адир этагида капалаги учган бир гусар юнкер бир қўли билан ярадор қўлини ушлаб Тушиннинг олдига келди-да, лафетига чиқариб олишини сўради.

— Капитан, худо хайр берсин, қўлим контузия бўлган,— деди юнкер ёлвориб,— худо ҳаққи, юролмаيمان. Худо ҳаққи!

Бу юнкер, бирон уловга миндириб олинишини кўп илтимос қилгану, лекин ҳеч ким илтимосини қабул қилмаган шекилли, у кўрқиб-кўрқиб ва маъюс бир овоз билан:

— Худо ҳаққи, айтинг, чиқариб олишсин,— деб яна илтимос қилди.

— Чиқариб олинглар, чиқариб олинглар аравага,— деди Тушин.— Ҳой, тоға, шинелни тагига солиб бер,— деди у севимли солдатига.— Э, ярадор бўлган офицер қани?

— Ўлиб қолди, қўйиб келдик,— деди кимдир.

— Чиқариб олинглар, ўтиринг, азизим. Шинелни солиб бер, Антонов.

Бу юнкер Ростов эди. У бир қўли билан иккинчи қўлини ушлаган, ранги ўчган, жағи худди безгак тутгандай титрар эди. Уни ҳалиги Матвеевна деган тўп аравасига, яъни боя ўлган офицернинг ўрнига чиқариб олишди. Остига солинган шинель қонга бўялган экан, Ростовнинг шими билан қўли қон бўлди.

Тушин Ростов чиқиб олган тўп аравасининг олдига келиб:

— Э, азизим, ярадор бўлдингизми? — деб сўради.

— Йўқ, қўлим контузия бўлди.

— Нега бўлмаса ҳаммаёғингиз қон? — деди Тушин.

Тўпчи солдат қонни шинелнинг енги билан артар экан, худди тўпга сачраётгани учун узр сўрагандай:

— Бу ҳалиги офицердан оққан қон, тақсир,— деди.

Тўпни пиёда аскарлар ёрдами билан зўр-базўр тепаликка чиқаришди ва Гунтерсдорф қишлоғига етганда тўхталишди. Қоронғи тушиб, ўн қадам наригидаги кишини таниб бўлмайдиган бўлиб қолган эди, отишма ҳам тина бошлади. Тўсатдан ўнг томонда жуда яқиндан яна қичқириқ ва қасур-қусур ўқ узган овозлар эшитилиб қолди. Милтиқ оғзидан чиққан алангалар қоронғида ялт-юлт этар эди. Бу французларнинг сўнгги ҳужуми бўлиб, қишлоқ уйларига кириб олган бизнинг солдатларимиз бунга жавоб бермоқда эди. Ҳамма яна қишлоқдан чиқиб кетди. Лекин Тушиннинг тўпларини ўридан қимирлатиш қийин эди, шунинг учун тўпчилар, Тушин ва юнкер энди аҳволимиз нима бўлар экан, дегандай индамай бир-бирига қарашар эди. Отишма яна тина бошлади ва ён кўчалардан солдатлар вағир-вуғур қилиб чиқа бошлади.

— Омонмисан, Петров? — деди бири.

— Жуда боладик, оғайни, боладик, энди тумшугини тикмайди,— деди яна бири.

— Коп-қоронғи, французлар ўзларини-ўзлари хўп ўққа тугишди-да! Қоронғида ҳеч нарсани кўриб бўлмайдди. Сувларнинг йўқми?

Французларнинг сўнгги ҳужуми қайтарилган эди. Яна

қоп-қоронғи кечада гуриллаб бораётган пиёда аскарлар тўрт томондан ўраб олган Тушин тўплари қаёққадир юриб кетди.

Қоронғида гўё кўзга кўринмайдиган, қоп-қора дарё говур, ғилдирак ва туёқ товушлари билан гувиллаб бир томонга қараб оқмоқда эди. Бу говур ичида бошқа ҳамма товушлардан кўра, ярадорларнинг инқиллаши ва фиғони қоронғи кечада аниқроқ эшитилар эди. Қўшинни чулғаб олган қоронғиликда уларнинг фиғону ноласидан бошқа ҳеч нарса йўққа ўхшар эди. Бир оз йўл юрилгандан кейин кетиб бораётган одамлар ташвишга тушиб қолди. Оқ от минган кимдир бир неча киши билан ўтиб кетаётиб, бир нима деди.

— Нима деди? Қаёққа борар эканмиз? Тўхтар эканмизми? Ташаккур билдирдимми? — деган саволлар ҳар тарафдан эшитилди-ю, олдингилар тўхтади шекилли, тикилинч бўлиб кетди ва тўхтар эмишимиз, деган гап тарқалди. Лой йўлнинг ўртасида ҳамма шундайича тўхтаб қолди.

Ўт шуъласи кўринди, одамларнинг овози баландроқ эшитила бошлади. Капитан Тушин ротага амр-фармонини бериб, яра боғлаш пунктини ахтариш ёки юнкерга доктор топиб келиш учун бир солдатни юборди-да, ўзи йўл бўйидаги солдатлар ёққан гулханга келиб ўтирди. Ростов ҳам бир илож қилиб гулханга келди. У, оғриқдан, совуқ ва намликдан худди тутгандай титрар эди. Уйку енгаётган бўлса ҳам зирқираётган қўлини қаерга қўйишини билмай, ухлай олмас эди. У кўзини гоҳ юмар, гоҳ назарида қил-қизил кўринаётган гулханга қарар, гоҳ ёнида чордана қуриб, букчайиброқ ўтирган Тушинга назар ташлар эди. Унинг азоб чекаётганини сезиб, ичи ачиётган Тушин унга шаҳло кўзлари билан терминлар эди. Тушин жон-дили билан ёрдам беришга тайёру, лекин ноилож эканлигини Ростов сезиб турар эди.

Теварак-атрофдан келиб-кетаётган, ўрнашаётган пиёда аскарларнинг қадам товушлари ва говурлари эшитилиб турар эди. Одамларнинг говури, қадам товушлари, от туёқларининг лойда шапиллаши ва яқин-йироқда солдатларнинг қарсиллашиб ўтин ёриш овози гоҳ авж олиб, гоҳ сусайиб турган бир гувиллашга айланган эди.

Кўзга кўринмас дарё қоронғида энди илгаригидай оқмай, худди қаттиқ шамолдан кейин чайқалиб, мавж уриб турган денгиздай бир жойда турар эди. Ростов ўз олдида ва теварак-атрофида бўлаётган ҳодисаларга ўшшайиб қараб

ўтирмоқда эди. Бир пиёда аскар гулхан ёнига келиб чўк-каладию юзини буриб, қўлини ўтга тутди.

— Майлими, жаноблари? — деди бу солдат Тушинга қараб. — Ротамни йўқотиб қўйдим, билмайман қаёқда экан. Жуда ёмон бўлди.

Гулханга солдат билан изма-из лунжини боғлаб олган бир пиёда аскар офицери ҳам келди ва араваларни ўтказиш учун Тушиндан тўпни жиндай нари суриш ҳақида буйруқ беришни илтимос қилди. Рота командиридан кейин гулханга яна икки солдат чопиб келди: Улар аллақандай бир этикни талашиб бир-бирини туртар ва сўкар эди.

— Аввал мен олдим эмиш-а! Сендақа чаққонни қара-ю! — дер эди бири бўғиқ товуш билан бақириб.

Улардан кейин озгингина, ранги ўчган, бўёнига қонли латта ўраб олган бир солдат келиб, тажанглик билан тўпчилардан сув сўради.

— Нима, итдай ўлиб кетайми? — деди у.

Тушин сув беришни буюрди. Унинг кетидан пиёда аскарлар учун олов сўраб шўх бир солдат келди.

— Бу иссиққина оловни пиёда аскарларга олиб бораёин. Яхши қолинглар, ҳамқишлоқлар. Ўт берганларинг учун раҳмат. Фойдаси билан қайтариб берамиз, — деди чўғни қоронғида қаёққадир олиб кета туриб.

У кетгандан кейин тўрт солдат шинелда оғир бир нарсани кўтариб, гулхан олдидан ўтиб кетди. Булардан бири қоқиниб кетди.

— Фалокатлар-эй, йўл устига ўтин қўймаса нима қилар экан, — деди дўнғиллаб.

— Ўлипти-ку, энди олиб бориб нима қиламиз? — деди улардан бири.

— Қўйсаларинг-чи!

Улар ҳам ўлик билан қоронғиликда ғойиб бўлишди.

— Ҳа, оғриётимизи? — деди Тушин Ростовга шиенрлаб.

— Оғриётимти.

— Сизни генерал чақираётимтилар, жаноблари. Ана у ерда, уйда, — деди фейерверкер Тушиннинг олдига келиб.

— Ҳозир, азизим.

Тушин ўрнидан турди-да, тугмаларини солиб, ўзини ростлаб гулхан олдидан кетди...

Тўпчиларнинг гулханига яқинроқ бир жойда махсус тайёрланган уйда князь Багратион овқат еб, баъзи бир қисм командирлари билан гаплашиб ўтирар эди. Бу ерда

қўйнинг илигини ҳафсала билан тозалаб ўтирган биткўз чол ҳам бир рюмка арақ ичиб овқат еб қип-қизариб кетган, йигирма икки йиллик хизмати давомида заррача ҳам камчилик содир бўлмаган генерал ҳам, қўлига ҳадя узук таққан штаб-офицер ҳам, ҳаммага кўзини ўйнатиб ўтирган Жерков ва ранги ўчган, лабларини қимтиган, кўзлари чақнаб турган князь Андрей ҳам бор эди.

Уйнинг бир бурчига французлардан ўлжа олинган байроқ суяб қўйилган ва аудитор содда одамдай уни ушлаб кўрар ва дарҳақиқат, байроққа таажжубланганданми ёки қорни оч бўлгани учун овқатни кўриб бетоқат бўлганиданми (коса етишмас эди) — тонг қолиб бош чайқар эди. Нариги ўйда драгунлар асир олган француз полковниги бор эди. Бизнинг офицерларимиз унинг атрофида тўпланишиб, уни томонга қилишар эди. Князь Багратион айрим командирларга ташаккур билдирар ва жанг тафсилотини ҳамда берган талафотимизни суриштирар эди. Браунауда полкнинг кўрикдан ўтказган ўша полк командири, жанг бошланиши биланоқ ўрмондан чекиндим ва ўтин қилаётган солдатларни йиғдиму уларни ўтказиб туриб, икки батальон билан ҳужум қилдим ва найзабозлик қилиб, французларни улоқтириб ташладим, деб маълумот берар эди.

— Биринчи батальон тўзиб қолганини кўрдиму, жаноб олийлари, йўл бўйига чиқдим-да, «буларни ўтказиб туриб, кейин батальон билан ҳужум қиламан», деб ўйладим ва шундай ҳам қилдим.

Полк командири шундоқ қилишни шу қадар истар, шундай қилолмай қолганига шу қадар афсусланадими эдики, назарида бу иш худди бўлгандай кўринади эди. Балки ҳақиқатан ҳам бўлгандир? Бу тўс-тўполонда нима бўлгани ва нима бўлмаганини билиб бўлармиди?

— Шуни ҳам айтишим керакки, жаноб олийлари, — деди полк командири Долоховнинг Кутузов билан гаплашганини ва солдатликка туширилган бу йигитни кейинги маротаба кўрганини эслаб, — солдатликка туширилган Долохов менинг кўз олдимда француз офицерини асир олди, жасурлик кўрсатди.

Шу кун гусарларнинг қорасини кўрмаган ва улар қилган ишни пиёда аскар офицерларидан эшитган Жерков кўзларини жавдиратиб гапга қўшилди:

— Павлоград полкининг атакасини мен ҳам шунда кўрдим, жаноб олийлари. Французларнинг икки туркум аскарини янчиб ташлади, жаноб олийлари, — деди у.

Жерковдан ҳамма вақт қизиқ гаплар эшитиб ўрганган баъзи одамлар унинг гапига кулимсирашди: бироқ унинг қуролимизнинг шон-шарафи ва бугунги жанг тўғрисида гапирётганини англаб, гарчи кўпчилик, Жерков ёлгон ва асоссиз гапларни гапирётганини билса ҳам кулгидан тийнлишди. Князь Багратион кекса полковникка мурожаат қилди.

— Ҳаммага ташаккур билдираман, жаноблар, ҳамма қисмлар: пиёда ва отлиқ аскарлар, тўпчи қисмларимиз қаҳрамонларча жанг қилди. Нима бўлиб иккита тўп марказда қолдирилипти? — деди кўзи билан кимнидир қидириб. (Князь Багратион чап қанотдаги тўплар ҳақида суриштирмади ҳам; чунки жанг бошланиши биланоқ бу ердаги ҳамма тўплар ташлаб кетилганлигини билар эди.) — Мен сизни юборган эдим шекилли, — деди навбатчи штаб-офицерга қараб.

— Биттасига ўқ тегиб бузилган эди, — деди навбатчи штаб-офицер, иккинчисини эса билмадим; мен ҳамма вақт ўша ерда ишни бошқариб турган эдим, мен кетишим билан... Лекин қаттиқ отишма бўлиб турган эди, — деб қўйди яна.

Кимдир капитан Тушин шу қишлоқнинг олдингисидан турганини ва уни айтиб келгани одам юборилганини айтди.

— Ҳа, мен сизни юборган эдим-а, — деди князь Багратион князь Андрейга қараб.

— Ҳа, биз олдинма-кетин борган эдик, — деди навбатчи штаб-офицер князь Андрейга мулоимгина табассум қилиб.

— Мен жанобларини кўрганим йўқ, — деди князь Андрей совуқгина. — Ҳамма жим қолди.

Бўсағада генералларнинг орқасидан эҳтиёт билан ўтаётган Тушин кўринди. У торгина уйда генералларнинг орқасидан ўтар экан, ҳамма вақтдагидай катталар ҳузурида хижолат тортганидан деворга суяб қўйилган байроқнинг сопига қоқиниб кетди. Уч-тўрт киши кулиб қўйди. Князь Багратион Тушиндан ҳам кўра кулганларга, хусусан, ҳаммадан баландроқ товуш чиқариб кулган Жерковга қовошни солиб сўради:

— Нима бўлиб тўп ўша ерда қолиб кетди?

Тушин салобатли бошлиқни кўргандагина ўзи тирик бўла туриб икки тўпни қўлдан бериш нақадар катта гуноҳ ва шармандачилик эканини тасаввур қилди. У шу дамгача шунчалик ҳаяжонда эдики, бу тўғрида ўйламаган эди. Офицерларнинг кулиши уни яна ҳам гангитиб қўйди. У Багратионнинг қаршисидан турар экан, жағи титраб, зўрга-зўрга деди:

— Билмайман... Жаноб олийлари... одам йўқ эди.

— Батарейни ҳимоя қилиб турган одамлардан ёрдамга чақиришингиз мумкин эди.

Батарейси ҳимоясиз қолган бўлса ҳам, лекин Тушин бунни айтмади. У ростини айтса, бошқа командирга гап тегишидан қўрқиб, индамай худди имтиҳонда тутилиб, муаллимига бақрайиб қараб қолган мактаб боласидай Багратионнинг юзига тикилиб қолди. Иккови ҳам анча фурсат жим қолди. Князь Багратион, қаттиққўл бўлишни истамади шекилли, нима дейишини билмай қолди: бошқалар сўзга аралашингга журъат қила олмади. Князь Андрей ер остидан Тушинга қарар ва бармоқлари асабий бир ҳолатда қимирлар эди.

— Жаноб олийлари,— деди князь Андрей бирдан сўз қотиб,— сиз мени капитан Тушиннинг батареясига юборган эдингиз. Бориб қарасам, одамларнинг ва отларнинг учдан икки қисми сафдан чиқипти, иккита тўп мажақлашпти, батарея ҳимоясиз қолипти.

Ҳаяжонланиб, лекин ўзини тутиб гапираётган Болконскийга князь Багратион билан Тушин бир хилда тикилиб қарар эдилар.

— Агар, жаноб олийлари, менга ўз фикримни айтгани ижозат берсангиз,— деди у сўзида давом этиб,— мен шуни айтар эдимки, бу кун муваффақиятга эришувимиз ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ бу батареянинг, капитан Тушиннинг ўз ротаси билан қаҳрамонларча иш кўрсатгани сабаб бўлди,— деди князь Андрей ва жавоб кутмай дарҳол ўрнидан туриб столдан нарига ўтди.

Князь Багратион Тушинга қаради-ю, афтидан, Болконскийнинг қалтис сўзига ишонмаганини билдиргиси келмади ва шу билан бирга, унинг ҳамма гапига ишонгани кўнгли йўл бермай, Тушинга бош ирғаб, кетгани ижозат берди. Унинг кетидан князь Андрей ҳам чиқди.

— Баракалла-ей, хайрият ҳам сен бор экансан, дўстим,— деди унга Тушин.

Князь Андрей Тушинга бир қаради-ю, индамасдан ўтиб кетди. Князь Андрей таъби хира ва жуда хафа бўлди. Бу ишлар унга ғалати туюлди ва унинг кутганидан жуда йироқ бўлиб чиқди.

Ростов кўз олдида кезиб юрган кўланкаларга қараб: «Булар кимлар ўзи? Нима кераги бор? Нима қилиб юрипти? Қачон булардан қутуламан?» — деб ўйлар эди. Кўлининг оғриғи тобора кучаяр эди. Уни уйқи босар, кўз олдида

қизил алангалар ўйнар, бу товушлар, бу одамлар, ўзининг ғариблиги — булар ҳаммаси дарддай туюлар эди. Уни эзаётган, оғирлаштираётган, томирларини суғуриб олаётган, контузия бўлган қўли ва елкасининг гўштини куйдираётганлар гўё шулар — ўша ярадор ва ярадор бўлмаган солдатлар эди. Булардан қутулиш учун кўзларини юмди.

У бир лаҳзагина ўзини унутди, лекин шу бир лаҳза ичида жуда кўп нарсаларни туш кўрди: онасини, унинг каттакон оппоқ қўлини, Сонянинг нозиккина елкаларини, Наташанинг кўзларини ва унинг кулиб туришини, ким биландир гаплашаётган Денисовни ва унинг мўйловини, Телянинни, ўзининг Телянин ва Богданич билан бўлган можаросини кўрди. Бу бўлиб ўтган можаро ҳам биру бу чинқироқ солдат ҳам бир эди: мана шу бўлиб ўтган можаро билан мана шу солдат уни маҳкам ушлаб, босиб, гўё қўлини бир томонга қараб тортар эди. У ўзини булардан қутқазишга уринар, лекин булар унинг елкасини сал бўлса ҳам бўшатмасди. Улар босиб, тортиб турмаганда эди, унинг елкаси соппа-соғ ва оғримас эди; бироқ булардан қутулишнинг иложи йўқ эди.

У кўзини очиб, осмонга қаради. Тун чодирини яшнаб турган чўғдан бир газгина юқорида тургандай кўринар эди. Чўғнинг шуъласида қор ўпқинлари учиб юрар эди. Тушин ҳали қайтгани йўқ ва доктор ҳам келмаган эди. Ростов Ёлғиз, фақат гулханнинг нариги томонида кичкина ориқ бир солдат яланғоч сариқ баданини ўтга тоблаб ўтирар эди.

«Менинг ҳеч кимга керагим йўқ экан, — деди Ростов ичида, — менга ҳеч ким қарамайди ҳам, куймайди ҳам. Мен ҳам бир вақтлар уйда эдим, кучли эдим, қувноқ эдим, севгили эдим». У оқ тортиб беихтиёр ингради.

— Ҳа, оғриётиптими? — деди кичкина солдат кўйлагини ўтга қоқиб ва жавоб кутмасдан томоғини қириб: — Бир кунда шунча одамни ишдан чиқаришди-я! — деб илова қилди.

Солдатнинг гапи Ростовнинг қулоғига кирмас эди. У чўғнинг шуъласида учиб юрган қор ўпқинига қараб, Россия қишини, иссиқ уйини, бароқ пўстинини, учар чанасини, соғ-саломат юрганини ва уй ичидагиларнинг меҳр-муҳаббат ва ғамхўрлигини эслади. «Нега бу ёқларга келдим!» — деди ичида.

Эртасига французлар қайтиб ҳужум қилишмади ва Багратион отрядининг қолдиги Кутузов армиясига бориб қўшилди.

УЧИНЧИ БУЛИМ

I

Князь Василий режаларини ҳар тарафлама ўйламай иш кўрадиган, айниқса бировга ёмонлик қилиб мақсадига эришиш йўлини кўзламайдиган одам эди. У киборлар доирасида ошиғи олчи бўлиб, шунга ўрганиб қолган бир кибор эди. У шароитга, одамлар билан яқин-узоқлигига қараб, турли-туман режалар, мўлжаллар қилар, бу режа ва мўлжалларини дурустроқ ўйлаб кўрмаса ҳам лекин бутун туриш-турмуши шуларга боғлиқ бўлар эди. Унинг ҳамма вақт бир эмас, икки эмас, ўнлаб шунақа режа ва мўлжаллари бўлар эдики, булардан бири энди юзага чиқмоқчидай кўринса, иккинчиси амалга ошган, учинчиси эса чиппакка чиққан бўлар эди. Масалан, у ўзига-ўзи: «Ҳозир мана бу одамнинг қўли баланд, мен унга яқинлашиб, дўст бўлиб олиб, шу орқали бир йўла нафақа олиш иложини қилай» ёки: «Мана, Пьер жуда бой йигит, бир амаллаб уни куёв қилиб, ундан ҳозир менга зарур бўлган 40 минг сўмни қарз олай», демас эди; лекин қўли баландроқ одам учраганда унинг кўнгли дарҳол мана шу одамдан фойда чиқади, дер эди-ю, князь Василий у билан мумкин қадар тезроқ яқинлашиб, беихтиёр унга тўсатдан хушомад қилиб, у билан қалин бўлиб олиб, нима керак бўлса шу тўғрида гапирар эди.

Пьер Москвада князь Василий билан ҳамма вақт бирга бўлиб, князь Василий уни ўша вақтда статский советник мартабаси билан баравар бўлган камер-юнкерликка тайинлатди ва унга мен билан Петербургга борасан ва менинг уйимга тушасан, деб туриб олди. Князь Василий ҳеч қандай муддаони кўзламагандай кўринса ҳам шундоқ бўлиши

керак, деган ишонч билан қизини Пьерга бериш учун қўлидан келганча ҳаракат қилар эди. Агар князь Василий ўзининг режаларини олдинроқ ҳар тарафлама ўйлаб кўрганида эди, ўзидан хоҳ катта, хоҳ кичик, ҳамма билан бундай табиий муомала қила олмас ва уларга бундай жўн ва бетакаллуф муносабатда бўлолмас эди. Уни ҳамма вақт нимадир ўзидан каттароқ ва ўзидан давлатмандроқ кишиларга томон тортар ва у одамлардан қачон ва қай маҳалда фойдаланиш йўлини жуда яхши билар эди.

Яқиндагина ёлғиз ва такасалтанг бўлиб юрган Пьер бирданига бадавлат граф Безухов бўлиб қолганидан, атрофида шу қадар одам кўпайди ва шу қадар банд бўлиб қолдики, фақат кўрпага киргандагина ором олар эди, холос. У қоғозларга қўл қўйиши, ўзи нима эканлигини билмаган маҳкамалардан хабар олиши, бош мудирдан алланималарни сўраши, Москва атрофидаги мулкларига бориши ва у ерда илгари унинг бор-йўқлиги билан ҳам ишлари бўлмаган, лекин ҳозир эса қабул қилмаса, жуда хафё бўлаган одамлар билан кўришуви керак эди. Бу турли-туман одамлар — қариндошлари, таниш-билишлари, иш туфайли алоқаси бўлган одамлар — ҳаммаси бу ёш меросхўрга яхши муомала қилишар ва меҳрибон эди: булар ҳаммаси, афтидан, Пьернинг шундай иззат-ҳурматга сазовор эканлигига шубҳасиз ишонган эди. У: «Сизнинг лутфу марҳаматингиздан» ёки «Сизнинг мусаффо қалбингиз», ёки «ўзингиз шундоқ олижанобсизки, граф...», ёки «Агар у сиздай ақлли бўлса эди...» сингари сўзларни шу қадар кўп эшитар эдики, ҳатто ўзи ҳам фавқулодда лутфу марҳаматли ва ниҳоят даражада ақлли эканлигига чинакам ишона бошлаган эди, чунки у ўзини ҳамма вақт лутфу марҳаматли ва ақлли гумон қилар эди. Илгари ҳатто унга қоғоғини очиб қарамайдиган ва ҳатто кўргани кўзи бўлмаган кишилар ҳам унга меҳрибон ва хушмуомала бўлиб қолишди. Ҳамма вақт қоғ-қоғоғини солиб юрган, бели узун, сочлари худди қўғирчоқнинг сочига ўхшаган силлиқ, катта княжна граф дафи қилингандан кейин Пьернинг уйига кирди. Княжна ерга қараб, дам-бадам қизариб-бўзариб, ораларида ўтган инглашилмовчиликлар тўғрисида таассуф билдирди ва энди ҳеч нарса сўрашга ҳадди сизмаганини, бу қайғу-ҳасратдан кейин шунча йиллар яхши кўриб ва жонини фидо қилиб келгани шу даргоҳда бир неча ҳафта туришга ижозат берилишинигина сўрашини айтди. У шу гапларни айтди экан, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди. Бу, ҳайкалсимон

княжнанинг бунчалик ўзгариб кетганини кўриб, кўнгли бузилган Пьер уни қўлидан ушлаб узр сўради, лекин нега узр сўраганини ўзи ҳам билмас эди. Шу кундан бошлаб, княжна Пьерга йўл-йўл шарф тўқишга киришди ва унга муносабати буткул ўзгарди.

— Мана шу қоғозга қўл қўйиб бер, топ сەر, ҳар қалай, бу бечора марҳум отангни деб кўп жафо тортган,— деди князь Василий княжнага тегишли бир қоғозни Пьерга қўл қўйгани бериб.

Князь Василий ўзининг нақшин портфель можаросига аралашганини княжна оғзидан чиқармасин, деб унга суяк ташлашга, яъни 30 минг сўмлик вексель олиб беришга қарор қилган эди. Пьер векселга қўл қўйиб берди ва шу кундан бошлаб княжна унга яна ҳам меҳрибонроқ бўлди. Унинг сингиллари ҳам меҳрибон бўлишди, айниқса кичкина, чиройли холдор княжна Пьерни кўрганида табассум қилиши ва қизариши билан уни хижолатга қўяр эди.

Пьер энди ўзини ҳамма яхши кўришини табиий бир ҳол деб билар, агар биров уни яхши кўрмаган тақдирда ҳам бу назарига ғайритабиий кўринган бўлар эди, шунинг учун атрофидаги одамларнинг самимиятига шубҳа қилолмас эди. Зотан бу одамларнинг самимий ёки самимий эмаслиги тўғрисида ўйлашга қўли тегмас ҳам эди. Унинг ҳамиша фурсати йўқ, ҳамиша ўзини хурсанд ва ширакайф ҳис қилар эди. У ўзини аллақандай муҳим умумий бир ҳаракатнинг маркази деб сезар эди; назарида ундан ҳамиша бир нима кутилаётгандай, агар фалон ишни қилмаса, кўп одамлар хафа бўладиган ва улар умид қилгак нарсаларидан маҳрум бўладигандай, агар фалон-фалон ишларни қилса, жуда яхши бўладигандай кўринар, шунинг учун у нима талаб қилинса, шуни қилар, лекин ўша яхши бўладиган фалон ишнинг навбати ҳеч келмас эди.

Мана шу дастлабки кунларда Пьернинг ишларини ҳам, унинг ўзини ҳам ҳаммадан кўра кўпроқ князь Василий қўлга олди. У граф Безухов ўлгандан бошлаб Пьерни қўлидан чиқармади. Князь Василий иши бошидан ошиб ётган, чарчаган, жуда эзилиб бўлса ҳам, лекин ичи ачиганидан дўстининг ўғли бўлган бу бечора ёш йигитни, *argès tout*¹, шунча мол-мулк билан тақдирга ҳавола қилиб ва доғули кишиларнинг қўлига ташлаб кетгани кўнгли бўлмаган одамга ўхшар эди. У граф Безухов ўлгандан кейин

¹ хусусан

Москвада турган ўша кунлари Пьерни чақириб ёки ўзи унинг олдига кириб, унинг қилиши керак бўлган ишларини айтиб берар экан, ҳар сафар худди «Vous savez que je suis accablé d'affaires et que ce n'est que par pure charité, que je m'occupe de vous, et puis vous savez bien que ce que je vous propose est la seule chose faisable.»¹ деяётгандай ўзини ҳориган ва бу гапларнинг тўғрилигига амин бўлгандай кўрсатар эди.

— Мана, охири эртага кетадиган бўлдик, дўстим,— деди бир кун князь Василий кўзини юмган ҳолда унинг тирсагидан секин ушлаб; бу гапни шундай бир тарзда айтдики, гўё бу тўғрида аллақачонлар бир қарорга келингану энди бошқа гап бўлиши ҳеч мумкин эмас эди.— Эртага жўнаймиз, сен менинг коляскамда кетасан. Жуда хурсандман. Бу ерда ҳамма зарур ишларимиз битди. Мен аллақачонлар кетишим керак эди. Мана, канцлердан хат олдим. Мен ундан илтимос қилган эдим, сени дипломатия корпусига ўтказиб камер-юнкерликка тайинлапти. Энди сенга дипломатлик йўли очиқ.

Князь Василий бу гапларни бу қадар ҳориган ва амин бўлган бир оҳангда гапирганига қарамай, мансаб тўғрисида жуда кўп ўйлаган Пьер эътироз билдирмоқчидай бўлди. Бироқ князь Василий йўғон, дўнғиллаган, эътирозга йўл бермайдиган, жуда ноилож қолган вақтдагина ишлатиладиган бир оҳанг билан унинг сўзини кесди.

— Mais, mon cher², мен бу ишни ўзим учун, ўз [виждоним учун қилдим, бунга ташаккур билдиришнинг ҳождати йўқ. Меҳр-муҳаббатнинг ҳеч кимга оғирлиги йўқ. Ундан кейин, хоҳламасанг, ташлайсану кетаверасан. Мана, Петербургга борсанг, ўзинг кўрасан. Асли сен бу оғир қайғуни унутиш учун аллақачонлар бу ердан кетсанг бўлар эди.— Князь Василий уф тортди.— Дунёнинг иши шу-да, дўстим. Менинг камердинерим сенинг коляскамга кетаверсин. Ҳа, айтгандай, эсимдан чиқаёзипти,— деди князь Василий яна,— марҳум отанг билан орамизда жиндай олди-берди бор эди, мен Рязандан тушганни ўзимга қолдирдим: сенга керак эмас, mon cher³, кейин суришиб кетамиз.

¹ Биласанми, ишим бошимдан ошиб ётипти; лекин сени ўз ҳолингга ташлаб қўйиш шафқатсизлик бўлар эди, бундан ташқари, ўзинг биласанки, менинг сенга айтётган гапларим бирдан-бир тадбирдир.

² Аммо, азизгинам.

³ дўстим,

Унинг «Рязандан тушган» дегани, Рязандаги деҳқонлардан тушган бир неча минг сўм ўлпон пули бўлиб, уни князь Василий Пьерга бермасдан ўзи олиб қолган эди.

Пьерни Петербургда ҳам Москвадаги сингари меҳрибон ва ширинсўз одамлар қуршаб олди. У князь Василий топиб берган ишни, тўғриси, унвонни, рад қилолмасди, чунки қиладиган иши ҳам йўқ эди. Таниш-билишлари, меҳмондорчилик ва чақириқлар шу қадар кўп эдики, Пьер ўзини Москвадагидан ҳам кўра кўпроқ гаранг, саросима бўлган ва ҳамон яқинлашиб келаётган, лекин бўлмаётган бир яхши ишга кўз тутгандай сезар эди.

Петербургда унинг илгариги бўйдоқ улфатларидан жуда кам киши қолган эди. Гвардия урушга кетган, Долохов унвондан маҳрум қилиниб, солдатликка юборилган, Анатолий қайси бир вилоятда армияда, князь Андрей эса чет элда эди, шунинг учун Пьер кечаларни илгаригидай ўтказа олмас, ўзидан катта ҳурматли дўстига гоҳо дард-ҳасратини айта олмас эди. Унинг бутун вақти тушликда, балларда, кўпинча князь Василийнинг уйида унинг хотини — семиз княгиня ва гўзал қизи Элен билан суҳбатда ўтар эди.

Бутун жамоатнинг Пьерга назари бошқача бўлиб қолгандай, Анна Павловна Шерернинг ҳам унга қараши ўзгарди.

Илгари Пьер ҳамма вақт Анна Павловнанинг олдида нима деса назарида шу гапи айб, беҳуда бўлиб чиққандай кўринар; жуда бамаъни деб ўйлаган гапи ҳам гапириши биланоқ беҳуда бўлиб қолар, Ипполитнинг жуда аҳмоқона гаплари эса ҳамма вақт бамаъни ва ёқимли кўринар эди. Энди у нима демасин, жуда гўзал чиқар эди. Гарчи Анна Павловна бундай демаса ҳам Пьернинг назарида шундай демоқчи бўлгандай ва фақат унинг камтарлигини риоя қилгани учунгина айтмагандай кўринар эди.

1805—1806 йиллар қишининг бошида Пьер Анна Павловнадан бир таклифнома олди ва бу таклифномага «*Vous trouverez chez moi la belle Hélène, qu'on ne se lasse jamais voir*»¹, деб қўшимча қилинган эди.

Бу мактубнинг шу жойини ўқигандан кейин Пьер Элен билан ўзи орасида бошқаларга маъқул кўринган бир муносабат пайдо бўлганини биринчи марта ҳис қилди ва бу фикр худди унинг бўйнига қўлидан келмайдиган бир вазн-

¹ Бу ўтиришда киши кўриб ҳеч тўймайдиган гўзал Элен ҳам бўлади.

фани юклагандай, кўрқиб кетди ва шу билан бирга бу нарса яхши бир эрмакдай ўзига маъқул бўлди.

Анна Павловнанинг бу меҳмондорчилиги ҳам ўша биринчи меҳмондорчилигидай эди, лекин у бу сафар меҳмонларини Мортемар билан эмас, Берлиндан келган ва подшо Александрнинг Потсдамга боргани, икки буюк дўстнинг мустақкам иттифоқ бўлиб инсоният душманига қарши ҳаққоний иш учун курашга қасамёд қилганликлари ҳақида муфассал хабар келтирган дипломат билан сийлар эди. Анна Павловна Пьерни яқинда унинг бошига тушган кулфат, яъни граф Безуховнинг ўлгани туфайли бўлса керак, маъюс бир қиёфада қарши олди (ҳамма унга ўзи дурустроқ ҳам билмаган отасининг ўлими тўғрисида «зўр қайғуга қолдингиз», деб таассуф билдиришни мудом ўзининг бурчи ҳисоблар эди) ва бу маъюслик малика Марья Фёдоровна тўғрисида гап кетган вақтда юзида пайдо бўладиган ўша маъюсликка айнан ўхшар эди. Пьер бу гапларни эшитиб талтайиб кетди. Анна Павловна ўзига хос моҳирлик билан меҳмонларни давра-давра қилиб ўтқизди. Дипломат, князь Василий ва генераллардан иборат бўлган катталар даврасида ўтирар эди. Пьер ҳам шу даврага қўшилмоқчи бўлган эди-ю, лекин жанг майдонида бошига келаётган мингларча порлоқ фикрларни амалга оширишга зўрға улгуриб асабийлашган саркарданинг аҳволига тушган Анна Павловна Пьерни кўриб, секин унинг енгидан ушладн-да:

— Attendez, j'ai des vues sur vous pour ce soir¹,— деди-ю, Эленага қараб кулимсиради.

— Ma bonne Hèlène, il faut que vous soyez charitable pour ma pauvre tante, qui a une adoration pour vous. Allez lui tenir compagnie 10 minutes². Зерикиб қолмайсиз, мана, муҳтарам граф ҳам сиз билан бирга ўтирадилар.

Гўзал Элен кампирнинг олдига қараб кетди, лекин Анна Павловна худди сўнгги муҳим амр-фармонини бермоқчи бўлгандай, Пьерни тўхтатиб турди.

— Қаранг, хўп ҳам чиройли-а? — деди Пьерга Анна Павловна, виқор билан йўрғалаб кетаётган соҳибжамол Эленни кўрсатиб.— Et quelle tenue!³ Шундай ёшгина қиз бўла туриб, ўзини шундай оғир, шундай бамаъни тута бил-

¹ Шошманг, бу кеча учун сизга атаб бир нарсани кўзлаб қўйибман.

² Жонгинам Элен, бечора холамга илтифот кўрсатинг у киши сизнинг суҳбатингизга ниҳоятда орзуманд. Ун минутгина гаплашиб ўтеринг.

³ Ўзини тутишини айтнинг!

са-я! Фақат кўриниши эмас, ўзи шундай! Олган йиғит хўп ҳам хушбахт бўлади-да! Киборлар доирасидан бўлмаган одам ҳам шундай хотинни олса, киборлар доирасида беихтиёр турга чиқиб қолади. Шундоқ эмасми? Сиз нима дейсиз, граф? Мен фақат шуни билмоқчи эдим,— деди-да, Анна Павловна Пьерни қўйиб юборди.

Эленнинг хулқ-одоби тўғрисида Анна Павловнанинг берган саволига Пьер чин кўнгилдан ижобий жавоб берди. Агар у мабодо Элен тўғрисида бирон вақт ўйласа, фақат унинг ҳусни жамоли ва киборлар доирасига муносиб равишда ўзини ниҳоят оғир ва тамкин тутуши тўғрисидагина ўйлар эди, холос.

Кампир бу икки ёшга ўз ёнидан жой берди, лекин Эленнинг суҳбатига орзуманд эканлигини яширмоқчи ва кўпроқ Анна Павловна олдида зўр ташвишга қолганини кўрсатмоқчидай кўринар эди. У Анна Павловнага худди буларни нима қилай, деб сўрагандай назар ташлади. Анна Павловна уларнинг олдидан кетар экан, яна Пьернинг энгини бармоғи билан туртиб:

— *J'espère que vous ne direz plus qu'on s'ennuie chez moi*¹,— деди ва Эленга қаради.

Элен худди мени бир кўрган одам мафтун бўлмай иложи йўқ, дегандай кулимсираб қўйди. Кампир йўталиб тупугини ютди ва французчалаб Элен билан кўришганидан мамнун эканини билдирди; сўнгра Пьерга ҳам ўшандай чеҳра билан қараб ўша хилда таъзим қилди. Одамни зериктирадиган, қовушмаётган гап-сўз орасида Элен Пьерга қаради ва бошқаларга қарагандаги сингари жуда чиройли табассум қилиб қўйди. Пьер бу табассумга шунча ўрганган, унинг учун бу табассум шунчалик ҳеч нарсени ифода қилмайдиган бўлиб қолган эдики, бунга сира эътибор ҳам қилмади. Шу чоғ кампир Пьернинг марҳум отаси граф Безухов йиққан тамакидонлар ҳақида гапириб, қопқоғига эрининг сурати солинган тамакидонини кўрсатди. Княжна Элен суратни кўрмоқчи бўлиб, тамакидонни олди.

— Бунини Винес ясаган бўлса керак,— деди Пьер машҳур ўймакор рассомнинг номини тилга олиб ва тамакидонни олмоқчи бўлиб столга энгашар экан, нариги даврада бўлаётган гапга қулоқ солди.

У тамакидонни олгани ўрнидан қўзғалган эди, кампир тамакидонни Эленнинг орқасидан унга узатди. Элен унга

¹ Умид қиламанки, сизнинг уйингизда одам зерикар экан, демассиз.

халал бермаслик учун энгашди ва Пьерга қараб илжайди. У ҳаммавақт меҳмондорчиликка борганида киядиган ва ўша вақтда расм бўлган кўкраги ва орқаси очиқ кўйлак кийган эди. Пьернинг кўзига ҳамиша мармардай кўринган Эленнинг бадани шунчалик яқин эдики, Пьер калтабин бўлса ҳам унинг латиф елкаси ва бўйнини баралла кўрди: унга шу қадар яқин эдики, сал энгашса, лаби-тегар эди. Пьер унинг баданининг иссиғини ва атирнинг ҳидини туяр, қимирлаганида корсетининг ғижирлашини эшитар эди. У Эленнинг кўйлак ярашиб барқ уриб турган ҳусни жамолинигина эмас, балки фақатгина кийим беркитиб турган бутун гавдасининг латофатини кўраётгандай бўлар эди. Киши бир маротаба ҳақиқатига етилган ёлғонга иккинчи маротаба ишонмагандай, унинг бунчалик ҳусни латофатини бир мартаба кўрган Пьернинг назарида у минбаъд бошқача кўриниши мумкин эмас эди.

Элен гўё: «Менинг ҳусни жамолимни шу чоққача пайқаманмидингиз? — дер эди кўз қараши билан: — Менинг аёл эканлигимни билмабмидингиз? Ҳа, мен аёлман, мен ҳар кимга, сизга ҳам насиб бўлишим мумкин». Шу пайт Пьер Эленни олиши мумкингина эмас, балки олиши зарурлигини ва олмаслиги ҳеч мумкин эмаслигини ҳис қилди.

У Эленни олишига бу пайт шу қадар ишонар эдики, фақат никоҳ маросимида бирга турганидагина бунга шунчалик ишониши мумкин. Лекин никоҳ қандай ва қачон бўлишини, агар шундай бўлса, яхши бўладими, йўқми (унга қатто негадир унча яхши бўлмайдигандай туюларди), буни у билмас, лекин шу иш бўлишини муқаррар деб билар эди.

Пьер ерга қаради, сўнгра уни ўша илгари (ҳар куни кўриб юрганидай), ўзидан узоқ, ўзига бегона бир гўзалдай кўришни истаб яна кўз ташлади: лекин бундоқ қилолмади. Туманда бурганни кўриб, дарахт гумон қилган ва унинг дарахт эмаслигини билган киши яна қараганида кўзига ўша бурганнинг ўзи кўрингандай, Пьернинг ҳам кўзи ортиқ алданмас эди. Элен унга ниҳоят яқин бўлиб қолган эди. У Пьерни ўзига мафтун қилиб қўйди. Икковининг орасида Пьернинг ўз хоҳишидан бошқа ҳеч қандай тўсиқ йўқ эди.

Анна Павловнанинг овози эшитилди:

— Bon, je vous laisse dans notre petit coin. Je vois que vous y êtes très bien.¹

¹ Хўп, ўша ерда утираверинг. Жойларинг ўзларинга жуда маъқул шекилли.

Пьер бирон ноҳўя иш қилдимми, деб қўрқиб, қизариб атрофига қаради, унинг назарида ҳозирги ҳолатини ҳамма билгандай кўринар эди.

У бир неча дақиқадан кейин катталар даврасига келганида Анна Павловна унга:

— On dit que vous embellissez votre maison de Pètersbourg¹, — деди.

(Бу гап дарҳақиқат тўғри эди: архитектор безатиш керак деган эди, Пьер нимага эканини ўзи ҳам билмай, Петербургдаги катта ҳовлисини безатишга киришган эди.)

— C'est bien, mais ne déménagez pas de chez le prince Basile. Il est bon d'avoir un ami comme le prince, — деб, Анна Павловна князь Василийга кулимсираб қаради. — J'en sais quelque chose. N'est-ce pas?² Сиз ҳали жуда ёшсиз. Сизга бир маслаҳатчи ҳам керак. Кампирларча маслаҳат қилаётганимга мендан хафа бўлманг тагин. — Анна Павловна ўзининг ёши тўғрисида гапирганда, бу ҳақда ҳамсуҳбатининг бирон нарса дейишига ҳамма вақт мунтазир бўлиб жим қолган хотинлардай, жим қолди. — Агар уйлансангиз, бошқа гап эди, — деб икковига бир-бир қараб кўйди. Пьер Эленга, Элен ҳам Пьерга қарамас, лекин Элен ҳамон Пьерга жуда ҳам яқин турар эди. Пьер нимадир демоқчи бўлди-ю, айтмади ва қизарди.

Пьер уйига қайтиб келганидан кейин, менга нима бўлди, деб ўйлаб узоқ ухлай олмади. Унга нима бўлди экан? ҳеч нарса. Болалик чоғидаёқ эътиборсизлик билан: «Ҳа, яхши қиз» деб юрган Эленни бошқалар гўзал қиз дегандан кейин, бу қиз ўз маҳбубаси бўлишини англади.

«Лекин ақлли қиз эмас, ўзим биламанки, ақлли эмас, — деди Пьер ўзича. — У қиз менда пайдо қилган туйғунинг нечукдир бир қабиҳ, макруҳ томони бор. Акаси Анатолий билан иккови бир-бириши яхши кўриб қолишган, ўртада кўп гаплар ўтган, шунинг учун Анатолий бу ердан жўнатишган, деб эшитган эдим. Унинг бир акаси эса — Ипполит... Отаси эса мана бу князь Василий... Бу яхши эмас», — деб ўйлар эди. У шундай деб ўйлар экан (ҳали бу фикрини охирига етказмасдан), ўзининг илжайиб турганини ва

¹ Петербургдаги ҳовлингизни беаётган эмишсиз.

² Яхши қилибсиз, лекин князь Василийникидан кетманг. Одамга шундоқ бир дўст керак. Бундан менинг унча-мунча хабарим бор. Шундоқ эмасми?

дастлабки фикри бир ёқда қолиб, бошқа кўп фикр-хаёллар бошига келганини пайқади. У Эленнинг пастлиги тўғрисида ўйлар экан, шу билан бирга, уни олишини, Элен балки яхши кўриб қолишини, балки ўзгариб кетишини, унинг ҳақида эшитган ва ўйлаган нарсалари балки нотўғри чиқишини хаёл қилар эди. У яна князь Василийнинг аллақандай бир қизини эмас, балки баданини кулранг кўйлагигина беркитиб турган гўзал Эленни кўрар эди. «Йўғ-е, нега бунақа ўйлар илгари бошимга келмас эди?» У яна ўзигэ-ўзи бу ҳеч мумкин бўлмаган гап, дер, бу никоҳ назарида нечукдир қабиҳ ва ғайритабиий кўринар эди. У Эленнинг илгариги гапларини, қарашларини ва икковини бирга кўрган одамларнинг гап ва қарашларини эслади. У Анна Павловнанинг ҳовли тўғрисида айтган гапларини ва кўз қарашларини, князь Василий ва бошқалар томондан қилинган шу хилдаги кўп имо-ишораларни эслади-да, бу ноҳўя кўринган ва қилмаслигим керак бўлган нарсани зиммамга юклайдиган бирон иш қилиб қўймадиммикин, деб ваҳимага тушди. У, бир томондан, шу қарорга келар экан, иккинчи томондан, гўзал Эленнинг ҳусну латофати унинг кўз олдидан кетмас эди.

II

1805 йилнинг ноябрида князь Василий тўрт губернияга тафтиш иши билан бориши керак эди. Бу вазифани ўзи талабгор бўлиб олишидан мақсади — ўзининг издан чиқиб кетган мулкларини бориб кўриш, ўгли Анатолини полкидан олиб у билан бирга князь Николай Андреевич Болконскийнинг олдига бориш ва уни шу бой чолнинг қизига уйлантириш эди. Бироқ бу сафарга чиқмасдан ва бу янги ишларни бошламасдан олдин князь Василий Пьернинг ишини бир ёқли қилиши керак эди. Пьер сўнгги чоғларда бутун кунларини уйда, яъни князь Василийникида ўтказиб, Эленнинг олдига ҳаяжонланиб, не аҳволга тушиб, мажнун бўлиб юрган бўлса ҳам, лекин ҳануз унга уйланиш тўғрисида гап очмас эди.

Кўп яхшиликлар қилгани (худого ҳавола!) Пьернинг бу ишни пайсалга солиб юришидан хафа бўлган князь Василий бир куни эрталаб уф тортиб:» *Tout ça est bel et*

bon, mais il faut que ça finisse»,¹ — деди ўзича. — Ёшлик... мулоҳазасизлик... Хайр, майли, — деди князь Василий, ўзининг яхши одам эканлигига мамнун бўлиб, — mais il faut que ça finisse.² Индинга Лёлянинг туғилган куни; ошна-оғайниларни таклиф қиламан, агар Пьернинг ўзи нима қилишини билмас экан, у вақтда ўзим биламан. Ҳа, бу иш меннинг ишим. Мен — отаман!»

Пьер, Анна Павловнанинг меҳмондорчилигидан қайтиб келганидан кейин кечаси билан ухламасдан ўйланиб, Эленга уйланишим бадбахтлик бўлади, ундан узоқлашиш учун бу ердан кетишим керак, деган қарорга келганига бир ярим ой бўлган бўлса ҳам ҳануз ўша князь Василийнинг ҳовлисида турар ва одамлар назарида кундан-кун Эленга боғланиб бораётганини, унинг тўғрисида бурунги фикрига қайта олмаганини, ундан узоқлаша олмаганини, бунинг оқибати ёмон бўлишини, бироқ шундай бўлса ҳам ўз тақдирини унинг тақдирига боғлаши керак бўлиб қолганини фаҳмлаб, ваҳимага тушар эди. Пьер бундан, эҳтимол, ўзини сақлаши ҳам мумкин эди-ю, лекин ҳар куни князь Василийникида бўладиган кечада (князь Василийникида меҳмондорчилик камдан-кам бўлар эди) суҳбатдагиларнинг кайфини бузмаслик ва ҳамманинг маломатига қолмаслиги учун у албатта иштирок қилиши керак эди. Князь Василий аҳёнда уйда бўлган чоғларида Пьернинг олдидан ўтар экан, унинг қўлини ушлаб пастга тортар, буришган соқоли қирилган юзини унга ўпгани тутар ва «эртагача хайр», ёки тушликда кўришамиз, бўлмаса, мен кетиб қоламан», ёки «мен сени деб қоляпман» ва ҳоказо дер эди. Лекин князь Василий, ўзи айтмоқчи, Пьер учун қолган вақтларида у билан дурустроқ гаплашмаса ҳам Пьер унинг олдида кирмасликка ўзини ожиз сезар эди. Пьер ҳамisha ўз-ўзига шундай дер эди: «Ахир унинг қандай қиз эканини билишим ҳам керакми, йўқми? Илгари янглишганмидим ёки ҳозир янглишмаётиманми? Йўқ, ақлсиз қиз эмас; йўқ, у жуда яхши қиз! — дер эди Пьер баъзан, ўз-ўзига, у ҳеч қачон, ва ҳеч нима тўғрисида янглишмайди, ҳеч қачон бемаъни гап гапирган эмас. Ўзи камгап, чалкаш ва болохонадор гаплар гапирмайди. — Бамаъни қизга ўхшайди. Ҳеч қачон хижолатга қолган эмас, қолмайди ҳам.

¹ Буларнинг ҳаммаси яхши-ю, лекин ҳамма нарсанинг бир чегараси бўлади.

² бунга хотима бериш керак.

Демак, бамаъни қиз-да!» Кўпинча у Элен билан бирон нарса тўғрисида муҳокама қилганида, ўзича гапириб қўйганида Элен ҳамма вақт, менга бунинг дахли йўқ, дегандай қисқача жавоб берар ёки индамай унга қараб жилмайиб қўяр эдики, бу жилмайиш ва қараш Пьерга Эленнинг устунлигини яна ҳам писанда қилгандай бўлар эди. Бу табассумга нисбатан унинг ҳамма гап-сўзини Элен бир пул ҳисоблашда ҳақли эди.

Элен унга ҳамма вақт қувноқ, софдиллик ва фақат Пьергагина қиладиган табассум билан муомала қилар, бу табассумида эса Эленнинг ўзига ҳусн бўлиб тушадиган табассумидан кўра қандайдир бир каттароқ маъно бўлар эди. Пьер ҳамма унинг ниҳоят бир сўз айтишига, маълум чегарадан ўтишига маҳтал эканини ва эртами-кечми ўзининг шу чегарадан ўтишини ҳам билар эди-ю, лекин бу чегарадан ўтишни хаёлига келтирса, аллақандай бир ваҳимага тушар эди. Пьер ўзини ваҳимага солаётган ўша чоғга кун сайин яқинлашиб бораётганини сезган шу бир ярим ой давомида ўзига қайта-қайта: «Шу ҳам гап бўлдимиз? Жасорат керак! Наники менда жасорат бўлмаса?» — дер эди.

У бу ишга жасорат қилмоқчи бўларди-ю, лекин ўзида Сорлигига ишонган ва ҳақиқатан ҳам бор бўлган жасорат унга келганда йўқча чиққанини сезиб, ваҳимага тушар эди. Пьер ҳам ўзларини буткул беғуноҳ сезгандагина доворак бўладиган кишилар жумласидан эди. Анна Павловна-никида тамакидонга қараётганида пайдо бўлган туйғуси уни ўша кундан буён гуноҳкордек қилар ва унинг бирон ишга журъаг этишига халал берарди.

Эленнинг туғилган кuni князь Васлийникида бўлган зиёфатга, княгиня айтгандай, энг яқин ёр-дўстлар ва қариндошларгина келган эди. Бу келган меҳмонларга шу бугун Эленнинг пешонаси очилиши билдирилган эди. Меҳмонлар дастурхон ёнига ўтиришган эди. Семиз, ёшликда чиройли ва савлатли бўлган княгиня Курагина мезбон ўрнида ўтирар эди. Унинг икки томонида энг қадрли меҳмонлардан бўлган кекса генерал билан унинг хотини ва Анна Павловна Шерер, столнинг у бошида эса булардан кўра ёшроқ ва мундайроқ меҳмонлар ҳамда хонадон аҳли ўтирарди, Пьер билан Элен ҳам шулар орасида ёнма-ён ўтиришар эди. Князь Василий, кайфи чоғ, овқат емасдан, стол атрофида айланиб юрар, ҳали у-ҳали бу меҳмоннинг олдига бориб ўтирар эди. У шу ерда ўтирган Пьер билан Элени кўрмагандай, шулардан бошқа ҳаммага очилиб

қизиқ-қизік гаплар гапирар, кулдирар, суҳбатни қизитар эди. Мум шамлар порлаб ёнар, кумуш ва биллур идиш-товоқлар, аёлларнинг зеб-зийнати, эполетларнинг олтин ва кумушлари бунинг ёруғида жилваланар, стол атрофида қизил кафтан кийган хизматкорлар ивирсиб юрар, пичоқ, стакан, тарелкаларнинг жиринглаши ва стол атрофидаги одамларнинг қизғин гурунги эшитилар эди. Бир томонда камергер кампир — баронессага ўзининг жўшқин муҳаббатини изҳор қилар, кампир кулар, иккинчи томонда кимдир Марья Викторовна деган бир хотиннинг омади келмаганлиги ҳақида гапирар эди. Столнинг ўртасида ўтириб олган князь Василий бирмунча одамларни оғзига қаратди. У давлат кенгашининг чоршанба куни бўлган сўнги мажлиси тўғрисида хотинларга ҳазиломуз табассум билан гапирар эди. Бу кенгашда Петербургнинг янги ҳарбий генерал-губернатори Сергей Кузьмич Вязмитинов подшо Александр Павловичнинг армиядан юборган машҳур номасини ўқиб берган экан, бу номада подшо Сергей Кузьмичга ҳар томондан халқнинг содиқлиги ҳақида мактублар олаётганини, Петербургдан олган бу мазмундаги хатларидан айниқса хурсанд эканлигини, шундай миллатга бош бўлган учун фахр қилишини ва шунга сазовор бўлишга ҳаракат қилишини айтган экан. Бу нома шундай бошланар экан: *«Сергей Кузьмич! Ҳар томондан менинг қулоғимга»* ва *ҳоказо*.

— Ҳа, шунақа қилиб, «Сергей Кузьмич»дан нари ўта олмабдилар денг, -- деди хонимлардан бири.

— Ҳа-ҳа, бир ҳарф ҳам, — деди князь Василий кулиб. — Сергей Кузьмич... Ҳар томондан, ҳар томондан Сергей Кузьмич...» Бечора Вязмитинов шундан нари ўта олмади. Ўқимоқчи бўлиб бошлади-ю, *Сергей*, дейиши билан ўпкаси тўлади... *«Ку...эми...ч»*, дейиши билан кўзидан ёши оқади... *Ҳар томондан*, деганида хўнграб юборди-ю, у ёғини ўқий олмайди. Яна рўмолчасини олади, яна «Сергей Кузьмич, ҳар томондан», яна кўз ёши... охири бошқа одам ўқиб берди.

— Кузьмич... Ҳар томондан... Кўз ёши... — дер эди кимдир кулиб.

— Унақа кулманглар, — деди столнинг нариги томонда ўтирган Анна Павловна, бармоғи билан таҳдид қилиб, — *c'est un si brave et excellent homme notre bon Viasmitinoff...*¹

¹ бизнинг Вязмитинов кўнгли юмшоқ, яхши одам.

Хамма қотиб-қотиб кулди. Столнинг тўрида ўтирган меҳмонлар хурсанд ва кулги-чақчақларга берилган эди; фақат Пьер билан Эленгина индамасдан столнинг пойгаҳида ўтиришар, икковининг ҳам юзида Сергей Кузьмичга алоқаси йўқ, ўз ҳисларига доир уятчан бир табассум яшириниб ётар эди. Меҳмонлар нима тўғрида гапиришмасин, қанчалик ҳазил-мутойиба қилиб кулишмасин, қанчалик иштаҳа билан вино ичишмасин ва мороженое, соте ейишмасин, уларга қарамасликка қанчалик ҳаракат қилишмасин, уларга қанчалик аҳамият бермаётгандай кўринишмасин, лекин ҳар замонда бир кўз ташлаб қўйишларидан Сергей Кузьмич ҳақидаги латифа ҳам, кулгилар ҳам, овқатга бўлган майллари ҳам сохта бўлиб, ҳамманинг бутун диққати Элен билан Пьерда экани сезилиб турар эди. Князь Василий Сергей Кузьмичнинг йиғлашини қилиб кўрсатар экан, қизига кўз қирини ташлади ва кулганида юзи: «Ҳа, ҳа, жуда яхши, бугун масала ҳал бўлади», деб турар эди. Анна Павловна, Вязмитинов яхши одам, калака қилма, деган мазмунда бармоғи билан таҳдид қилар экан, Пьерга бир кўз ташлаб олди ва унинг кўзидан князь Василий бўлажак куёв ва қизингга келадиган бахт қутлуғ бўлсин, деган маънони ўқиди. Кекса княгиня қизига бир хўмрайиб ёнида ўтирган меҳмонга вино қуйиб берар экан, чуқур уф тортди ва шу уф билан гўё: «Бизга энди ширин вино ичишдан бошқа иш қолмапти, дўстим, эндиги давр-даврон беибо бахт синашиб ўтирган шу ёшларники», демоқчи эди. Дипломат гул-гул очилиб ўтирган ошиқ-маъшўқларга қараб: «Нимага мен қаёқдаги беҳуда гапларни гапириб ўтирибман, менга нима кераги бор экан? Мана, бахт — мана бу-да», деб ўйларди.

Арзимаган майда ва сохта манфаатлар бир-бирига боғланган бу одамлар орасига табиий бир ҳис бирини-бирига боғлаган ёш, чиройли, соғлом йигит билан қиз кириб қолган эди. Мана шу инсоний ҳис ҳамма нарсани босиб кетиб, бу сохтагарчиликдан иборат бўлган ғовур-ғувур устида парвоз қилар эди. Уларнинг ҳазиллари кўнгилсиз, айтилган йиғилликлар қизиқ эмас, хурсандчиликлари, афтидан, сохта эди. Меҳмонларгина эмас, ҳатто стол атрофида ивирсиб юрган хизматкорлар ҳам буни сезгандай, гул-гул очилиб ўтирган гўзал Эленга ва қип-қизариб, ўзини бахтиёр ҳис қилиб, аланглаб, ҳар томонга қараб ўтирган семиз йигит Пьерга маҳлиё бўлиб, қиладиган ишларини унутиб қўйган

эдилар. Гўё шамлар ҳам бутун шуъласини шу икки бахтиёрнинг бошига сочар эди.

Пьер ҳамманнинг диққатини жалб қилиб ўтирганини сезиб, бундан ҳам хурсанд бўлар, ҳам хижолат тортар эди. У бир ишга жуда берилиб кетган кишининг ҳолатида эди. У ҳеч нарсани яққол кўрмас, ҳеч нарсага аниқ тушунмас ва ҳеч нарсани дурустроқ эшитмас эди. Фақат гоҳо тўсатдан миясида айрим фикрлар ва боқеликнинг айрим таассуротлари йилт этиб кўяр эди.

«Ҳа, энди иш тамом! — дер эди ичида. — Нима бўлиб шундоқ бўлди? Дарров-а! Энди билдимки, фақат унинг учунгина эмас, ўзим учунгина эмас, балки ҳамма учун *шу иш* шундоқ бўлиши зарур экан. Ҳамма *шунини* кутади, шу ишнинг бўлишига ва менинг шу ишни қилишимга ҳамманинг имони комил. Лекин бу қандоқ бўлади? Билмайман; лекин шундай бўлади ва бўлиши шарт!» — дер эди Пьер кўз олдида барқ уриб турган Эленнинг елкаларига қараб.

У гоҳ тўсатдан нимадандир хижолат тортар эди. У ҳамманинг диққатини ўзига тортиб ўтирганига, бошқаларнинг кўзида бахтиёр бўлганига, ўзи хунук бўлса ҳам шундай соҳибжамол қизни олаётганига ўнғайсиэланар эди. «Лекин расми шунақа бўлади ва шундай бўлиши керак, — деб ўзига тасалли берар эди Пьер. — Хўш, бу ишнинг шундоқ бўлиши учун нима қилдим? Бу қачондан бошланди ўзи? Москвадан мен князь Василий билан бирга келдим. Орада ҳеч қандай гап йўқ эди. Шундоқ бўлгандан кейин нега мен унинг уйига тушмайин? Хўп, мен бу қиз билан карта ўйнадим, тушиб кетган ридикюлини олиб берган эдим, у билан чанага тушиб айланган эдим. Бу ишлар қачон бошланди, қачон бўлди ўзи?» Мана энди у куёв бўлмоқчи бўлиб, унинг ёнида ўтирипти! Эленнинг яқинлигини, ҳаракатини сезиб, нафас олишини эшитиб, ҳусни жамолини кўриб ўтирипти. Гоҳ унинг назарида Элен эмасу, балки Пьер ўзи фавкуллодда чиройли ва шунинг учун ҳамма унга қараётгандай кўринар ва шунга ҳаммани ҳайратда қолдирганидан ўзида йўқ хурсанд бўлиб, кўрагини керар, бошини кўтарар ва ўз бахтига суюнар эди. Тўсатдан нечундир таниш бир овоз эшитилиб, ниманидир ундан икки маротаба сўради. Бироқ Пьер шу қадар банд эдики, эшитаётган гапини англай олмади.

— Мен сендан сўраётиман, Болконскийдан қачон хат олиб эдинг? — деди князь Василий учинчи марта. — Мунча ҳам паришонхотир бўлмасанг, азизим.

Князь Василий табассум қилди. Пьер қарасаки, ҳамма Элен икковига қараб кулиб турипти. «Хайр, майли, ҳаммаларинг билсаларинг нима қипти? Ростдан ҳам шундай», — деди Пьер ўзига-ўзи ва маъсум табассум қилади, Элен ҳам табассум қилади.

— Қачон олиб эдинг? Ольмюцдан ёзиптими? — деди князь Василий, худди шу пайт шуни билиши бирон баҳсни ечиш учун зарур бўлиб қолгандай.

«Наҳот одам шунақа майда-чуйдалар тўғрисида гапириб ўтирса?» — деб ўйлади Пьер.

— Ҳа, Ольмюцдан, — деди Пьер уф тортиб.

Зиёфат тамом бўлгандан кейин Пьер ҳам бошқаларнинг кетидан маъшуқасини меҳмонхонага олиб кирди, меҳмонлар жўнай бошлади, улардан баъзилари Элен билан хайрлашмасдан кетди. Баъзилари, худди уни муҳим машғулотдан қўйишни истамагандай, бирров келиб, кузатишингизнинг ҳожати йўқ, деб дарров хайрлашиб кетишар эди. Дипломат меҳмонхонадан ғамгин бир қиёфада чиқар экан, индамас эди. Унинг назарида ўзининг бутун дипломатик мансаби Пьернинг бахти олдида бир пул эди. Қари генерал хотини «оёғинг қалай», деб сўраганида дўнғиллаб берди. «Ҳе, афтинг қурсин, кампир, — деди генерал ичида. — Мана бу Елена Васильевна элликка кирганида ҳам ҳусни йўқолмайди».

— Сизни табрик қилсам бўлади шекилли, — деди сенингина Анна Павловна княгиняга ва уни қаттиқ ўпди. — Бош оғригим тутмаганда қолар эдим-я.

Княгиня ҳеч нарса демади; у қизининг бахтига ичи куяр эди.

Меҳмонлар кузатилаётган вақтда Пьер ўша кичкина меҳмонхонада Элен билан анча вақт ёлғиз ўтириб қолди. У сўнгги бир ярим ой ичида илгари ҳам Элен билан кўп вақт ёлғиз қолган бўлса ҳам, лекин унга ҳеч қачон муҳаббат изҳор қилмаган эди. Энди қарасаки, муҳаббат изҳор қилиш зарур бўлиб қолипти, лекин бу сўнгги қадамни босишга сира журъат қилолмас эди. У қаттиқ хижолат тортар, назарида ўзини Эленнинг ёнида бировнинг ўрнини банд қилиб ўтиргандай сезар эди. «Бу бахт сенинг насибанг эмас, — дер эди кўнглининг бир бурчи. — Бу бахт сенда бор нарсадан маҳрум бўлган одамнинг насибаси». Бироқ бирон нарса дейиш керак эди ва Пьер тилга кирди. У Элендан, бугунги суҳбатдан мамнунмисиз, деб сўради. Элен одатдагича жўнгина қилиб, туғилган кун муносабати билан

бўлган бу зиёфат энг кўнглига ёққан зиёфатлардан бири бўлганини айтди.

Яқин қариндошлардан баъзи бирлари ҳали кетмаган эди. Улар катта меҳмонхонада ўтиришар эди. Князь Василий битта-битта қадам ташлаб Пьернинг олдига келди. Пьер вақт кетди, деб ўрнидан турди. Унинг бу гапи гўё шу қадар ғалати, ҳатто дафъатан тушуниб бўлмайдиган эдики, князь Василий унга жиддий тарзда савол назари билан қаради. Лекин дарҳол юзидаги жиддият йўқолиб, Пьернинг қўлини пастга тортди-да, ўтқизиб, мулоғим табассум қилди.

Князь Василий болаларини ёшлигидан эркалаб ўрганган ота-оналарга хос меҳр билан князь Василий фақат бошқа ота-оналарга тақлидан болаларига шундай муомала қила бошлаган эди қизига:

— Хўш, Лёлягинам? — деди.

Кейин Пьерга қаради ва нимчасининг юқориги тугмасини ечар экан:

— *Сергей Кузьмич, ҳар томондан*— деб қўйди.

Пьер табассум қилди, лекин бу табассумидан шу пайтда князь Василийни қизиқтираётган нарса Сергей Кузьмич ҳақидаги латифа эмаслигини фаҳмлагани билиниб турар эди; князь Василий ҳам Пьернинг фаҳмлаганини билди. Князь Василий тўсатдан бир нима деб дўнғиллади-ю, чиқиб кетди. Пьернинг назарида ҳатто князь Василий ҳам хижолатда қолгандай кўринди. Бу кекса киборнинг хижолатда қолгани Пьерга таъсир қилди: у Эленга қаради; Элен ҳам хижолат тортгандай кўринар ва кўзлари: «Қандай қилай, айб ўзингизда», деб турар эди.

«Бу чегарадан албатта ҳатлаш керак, лекин ҳатлолмайман, ҳатлолмайман»,— дерди Пьер ўзича ва яна бошқа тўғрида гап бошлаб. У Сергей Кузьмич латифаси нимадан иборат эканлигини сўради, чунки буни дурустроқ эшитолмаган эди. Элен табассум қилиб, мен ҳам билмайман, деди.

Князь Василий меҳмонхонага кирганида княгиня бир қари хоним билан Пьер тўғрисида секин-секин гаплашиб ўтирар эди.

— C'est un parti très brillant, mais le bonheur, ma chère...,— деди княгиня.

— Les mariages se font dans les cieux¹ — деди қари хоним.

¹ Албатта, икковий бир-бирига жуда муносиб, лекин бахт деган нарса, азизим. . .] Бу иш худонинг иродаси билан.

Князь Василий буларнинг гапига қулоқ солмагандай, уйнинг у бурчига бориб диванга ўтирди ва кўзини юмиб пинакка кетгандай бўлди. Бирдан боши тушиб кетди-да, кўзини очди.

— Aline, — деди хотинига, — allez voir ce qu'ils font.¹

Княгиня меҳмонхонанинг эшиги олдига борди ва эшик олдидан ўтар экан, ҳеч ҳам эътибор қилмагандай ичкарига бир кўз ташлади, Пьер билан Элен ҳамон илгаригидай гаплашиб ўтирар эди.

— Ҳамон аввалгича, — деди княгиня эрига.

Князь Василий қовоғини солди, оғзи бир томонга қийшайди, икки юзи ўзига хос бир хунук тусга кириб, пирпираб учди; у сапчиб ўрнидан турди ва бошини орқага ташлаб, катта-катта қадам босиб аёллар олдидан ўтиб, кичкина маҳмонхонага борди. У қувноқлик билан йўрғалаб Пьернинг олдига келди. Унинг юзи шу қадар фавқулодда тантанали тус олган эдики, Пьер қўрқиб кетиб, ўрнидан турди.

— Худога шукур, — деди князь Василий. — Онаси менга ҳамма гапни айтди. У бир қўли билан Пьерни, иккинчи қўли билан қизини қучоқлади. — Азизим Лёля, мен ниҳоятда хурсандман. — Унинг товуши титради. — Мен сенинг отангни жуда яхши кўрар эдим... — Сенга вафодор хотин бўлади... Худо бахтларингни берсин!

У аввал қизини, сўнгра яна Пьерни қучоқлади ва ҳидли оғзини очиб ўпди. Ҳақиқатан икки кўздан ёш оқар эди.

— Княгиня, бу ёққа келсанг-чи, — деб қичқирди хотинига.

Княгиня югуриб келди-да, йиғлаб юборди. Ҳалиги қари хоним ҳам рўмолчаси билан юз-кўзини артди. Пьерни ўпишди. Пьер ҳам бир неча маротаба гўзал Эленнинг қўлини ўпди. Бирпасдан кейин яна икковини холи қўйишди.

«Ўзи шундоқ бўлиши керак эди, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди, — деди Пьер ўзича — шунинг учун ҳам бу иш яхши бўлдим, ёмон бўлдим, деб ўтиришнинг ҳождати ҳам йўқ. Яхшилиги яхши, илгариги шак-шубҳалар йўқолди, энди ҳамма нарса маълум». Пьер индамасдан қайлигининг қўлини ушлаб, унинг кўтарилиб, пасайиб турган кўкрагига қараб турар эди.

— Элен! — деди Пьер ва жим қолди.

«Бундай вақтларда аллақандай сўзлар айтилар эди-да»,

¹ Ална, қара-чи, иккови нима қилиб ўтирипти.

деди-ю, лекин бундай вақтларда нима дейилишини ҳеч эслай олмади. У Эленнинг юзига қаради. Элен унга яқинроқ силжиди. Унинг юзи ловиллаб ёнар эди.

— Вой, олиб ташланг... бунингизни,— деб Элен унинг кўзойнагини кўрсатди.

Пьер кўзойнагини олди, унинг кўзлари кўзойнак олингандан кейин ғалати кўринишидан ташқари яна кўрқиб, энди нима қилишим керак, деб тургандай кўринар эди. У Эленнинг қўлини ўпгани энгашмоқчи бўлган эди, бироқ Элен бошини бир силкиб абжирлик билан лабини унинг лабига тутди. Унинг бутун ўзгариб-гезариб кетган юзи Пьерни ҳайратда қолдирди.

«Энди ўйлаб ўтиришга ўрин қолмади, иш тамом, ҳа, мен ҳам яхши кўраман», деб ўйлади Пьер.

— Je vous aime!¹— деди Пьер шундай вақтларда айтиладиган сўзни эслаб, лекин бу гап шундоқ тузсиз чиқдики, ўзи ҳам уялиб қолди.

Бир ярим ойдан кейин тўй бўлди ва Пьер, одамлар айтгандай, соҳибжамол хотинга, миллион-миллион бойликка эга бўлиб, граф Безуховларнинг Петербургдаги қайтадан безатилган ҳовлисига кўчиб борди.

III

Кекса князь Николай Андреевич Болконский 1805 йилнинг декабрида князь Василийдан ўғли билан бирга келмоқчи эканлиги тўғрисида хат олди. («Мен тафтиш ишлари билан бораётиман, йўл юз чақиримча айланмиш бўлса ҳам сизларни кўриш учун, ҳеч бокиси йўқ, кириб ўтаман, муҳтарам валинеъматим,— деб ёзган эди князь Василий.— Анатолий мени кузатиб, шунақаси армияга кетади; умидворманки, отасидан ўртак олиб, сизни бениҳоят ҳурмат қиладиган Анатолийга шахсан арз-ихлос билдириш учун изожат бергайсиз!»).

— Мана, Марьяни Петербургга олиб бориш ҳам кераксиз бўлиб қолди, куёвларнинг ўзлари бу ёққа келишяпти,— деди беҳосдан кичкина княгиня мактубни эшитиб.

Князь Николай Андреевич афтини буриштирди-ю, индамади.

Хат келгандан кейин орадан икки ҳафта ўтгач, бир куни кечқурун князь Василийнинг одамлари, эртаси эса унинг ўзи ўғли билан келди.

¹ Мен сизни яхши кўраман!

Кекса Болконский князь Василийнинг хулқ-атворини азалдан ёқтирмас ва хусусан, у янги подшолар Павел билан Александр давронида мартабаси жуда ошиб кетгандан кейин хушламай юрар эди. Князь Василийни хушламай юрган князь Николай Андреевич хатнинг мазмун ва кичкина княгинянинг киноясидан гап нима эканлигини билгач, энди уни буткул ёмон кўрди-қолди. У князь Василий тўғрисида гапирганида ҳамма вақт жини кўзгар эди. Князь Василий келадиган куни князь Николай Андреевич айниқса таъби хира бўлиб, феъли айниб юрди. Князь Василий келадигани учун феъли айниганимиди ёки феъли айниб юргани учун князь Василийнинг келишидан бунчалик норози бўлдими, ишқилиб, феъли айниган эди, шунинг учун Тихон архитекторга эрталабоқ бугун князнинг ҳузурига кирмасликни маслаҳат берган эди.

— Эшитаётибсизми қадам босишини,— деди Тихон архитекторнинг диққатини князнинг қадам товушига жалб қилиб.— Тап-тап қилиб қадам ташлаётпти, биз мана шундан биламизки...

Шундоқ бўлса ҳам князь одатдагича сувсар ёқали баҳмал пўстинини ва сувсар телпагини кийиб, эрталаб соат тўққизларда айлангани чиқди. Кеча қор ёққан эди. Князь Николай Андреевич гулхонага қатнайдиغان йўлка тозаланган, супурилган қорда супурги изи кўришиб турар, кўрак йўлка бўйида уйилиб ётган қорга санчиб қўйилган эди. Князь қовоғини солиб, индамасдан гулхонаси, хизматидаги одамлар турадиган жойларни ва бинокорликларни айланиб чиқди.

У ўзининг уйигача кузатиб келган, афти ангори ва қилиқлари ўзига ўхшаган саркордан:

— Чана юрармикин? — деб сўради.

— Қор қалин, жаноб олиёлари. Аллақачон катта йўлгача қорни куратиб қўйдим.

Князь бош ирғаб, зинанинг олдига келди. «Худога шукур,— деди саркор ичида,— қора булут тарқалди».

— От зўрга юрадиган бўлиб қолган эди, жаноб олиёлари,— деди саркор яна.— Ҳузурларига министр жаноблари келармишлар, деб эшитган эдик, тўғри бўлса.

Князь қайрилиб саркорга қовоғини солиб қаради.

— Нима? Министр? Қанақа министр? Қим буюрди? — деди князь ўткир ва дағал товуш билан.— Менинг қизим княжна учун эмас, министр учун тозалабсизлар-да! Менинг министрим йўқ.

— Жаноб олийлари, мен ўйлаган эдимки...

— Ўйлаган эдим эмиш! — деб бақирди князь жававаси тутиб ва сўзларни пойма-пой айтиб. — Ўйлаган эмиш.. Муттаҳамлар! Безорилар!.. Мен сенга ўйлашни кўрсатиб кўяй,— деди-да, қўлидаги ҳассаси билан Алпатични урмоқчи бўлган эди-ю, лекин саркор беихтиёр ўзини четга олиб, ҳасса тегмай қолди. — Ўйлаган эмиш!.. Безорилар!.. — деб бақирди князь. Лекин Алпатич калтакдан ўзини четга олиб, беодобчилик қилганидан қўрқиб кетди-ю, князнинг олдига келиб тепакал бошини қўйи солди, шундоқ бўлса ҳам (ёки унинг шундоқ қилгани учунми), князь ҳамон: «Безорилар!.. Йўлга қайтадан қор ташлансин!» — деб қичқирди, лекин ҳассасини қайта кўтармади ва шошилиб уйга кириб кетди.

Князь Николай Андреевичнинг феъли айнигандан хабардор бўлган княжна билан m-lle Bourienne тушлик олди-дан уни кутиб туришар эди:—m—lle Bourienne хушҳол бир қиёфада худди: «Ҳеч нарсадан хабарим йўқ, мен ҳар кунгидайман», деяётгандай, княжна Марья эса ранги оқарган, қўрққан ва сукут қилиб ерга қараб турар эди. Княжна Марьяга ҳаммадан шуниси оғир эдики, бундай вақтларда Марья m-lle Bourienne дай бўлиш керак эканлигини билар эди-ю, лекин шундай қилолмас эди. У шундай деб ўйлар эди: «Ўзимни ҳеч нарсани пайқамаганга солсам, отам менинг хафа-хурсандлигим билан иши йўқ, деб ўйлайди; ўзимни хафаликка солсам, отам (илгаригидай) тумшугини осипти, дейди» ва ҳоказо.

Князь қизининг гезарган юзига қараб, димогида кулди:

— Афтинг... аҳмоқ! — деди.

Қичкина княгинянинг ошхонада йўқлигини кўриб:

«Униси ҳам! Унга ҳам аллақачон еткизишипти-да», деб ўйлади Николай Андреевич.

— Княгиня қани? — деб сўради у. — Қочиб ўтириптимми?

— Тоби йўқроқ,— деди кулимсираб m-lle Bourienne, — чиқмайди. Оғироёқ эмасми.

— Ҳм! Ҳм! ўҳ-ҳў! ўҳ-ҳў! — деб стол ёнига ўтирди князь.

Тарелка кўзига кир кўринди: у доғни кўрсатиб, тарелкани улоқтириб юборган эди, бироқ Тихон абжирлик қилиб уни тутиб олиб буфетчига берди. Кичкина княгиня сар

эди, лекин княздан шу қадар қўрқар эдики, унинг феъли айниганини эшитиб, уйдан чиқмай қўя қолди.

— Болага бир нима бўлмасин, деб қўрқаман,— деди кичкина княгиня m-lle Bourienneга,— одам қўрқса ҳар нима бўлиши мумкин.

Кичкина княгиня Лисие Горига келганидан буён бу ерда умуман бир ваҳима ичида ва қари князни хушламай юрар эди. У қари княздан шу қадар қўрқар эдики, уни нима учун хушламагани ҳақида ўйлолмас ҳам эди. Князь ҳам уни хушласмас, лекин уни паст кўргани учун унча билинмас эди. Княгиня Лисие Горига туриб m-lle Bourienne— ни яхши кўриб қолди. Кунларни ўша билан ўтказар, уни кечалари ётгани таклиф қилар, у билан кўпинча қайнатаси тўғрисида гаплашар ва уни ёмонлар эди.

— Il nous arrive du monde, mon prince¹,— деди m-lle Bourienne қип-қизил қўллари билан оппоқ салфеткани ёзар экан.— Son excellence le prince Kouraguine avec son fils, à ce que j'ai entendu dire?²— деди савол оҳанги билан.

— Ҳм... бу бола excellence. Мен коллегияга ўрнаштириб қўйган эдим,— деди князь койиб.— Ўғлини нега олиб келаётинти, ҳеч тушуна олмайман. Эҳтимол княгиня Лизавета Карловна билан княжна Марья билишар; мен ўғлини нега олиб келаётганини билмайман. Менга кераги йўқ.— У қизариб кетган қизига қаради.

— Тобинг йўқми? Ана у аҳмоқ Алпатич айтгандай, **министр ваҳимасидан касал бўлдингми?**

— Йўқ, mon père³.

M-lle Bourienne бу мавзуда бемаврид гап очган бўлса ҳам князнинг кайфиятига қарамай гулхона, янги очилган гулнинг чиройлилиги ва ҳоказолар тўғрисида жавраб кетди: шўрвадан кейин князнинг қовоғи салгина очилди.

Князь тушликдан кейин келинининг олдига кирди. Кичкина княгиня кичкина столча ёнида оқсоч Маша билан гаплашиб ўтирар эди, қайнатисини кўриб, ранг-қути ўчди.

Кичкина княгиня буткул ўзгариб кетган, ҳозир хунукича бўлиб қолган эди. Лунжлари осилган, юқориги қисқа либи кўгарилган, кўзлари киртайган эди.

У князнинг қалайсан, деган саволига:

— Ўзимни оғирроқ сезаётибман,— деб жавоб берди.

¹ Меҳмонлар келар эмиш, князь.

² Князь Курагин жаноблари ўғиллари билан келар эмишларми?

³ отажон.

— Хеч нарса керак эмасми?

— Йўқ, megei, mon pége¹.

— Хўп, яхши, яхши.

У келиннинг олдидан чиқиб, официантлар бўлмасига борди. Бўлмада Алпатич бошини қўйи солиб ўтирар эди.

— Йўлга қайтадан қор ташладиларингми?

— Ташмадик, жаноб олийлари, кечиринг, худо ҳаққи, билмабман.

У сўзини тамом қилмасдан князь сохта кулиб:

— Ҳа, яхши, яхши,— деди.

У қўлни узатди. Алпатич қўлни ўнгандан кейин кабинетга кириб кетди.

Кечқурун князь Василий келди. Уни кучерлар ва официантлар катта йўлга чиқиб қарши олишди. Улар, шовқин-сурон кўтариб, унинг юкларини ва чанасини атайлаб қор уйилган йўлдан ҳовлининг у томонидаги уйга боришди.

Князь Василий билан ўғли Анатолга алоҳида-алоҳида уй ажратилди.

Анатолий камзулини ечиб, иккала қўлни белига қўйиб, олдидаги столнинг бурчига катта-катта шаҳло кўзларини тикиб, хомуш ҳолда кулимсираб ўтирар эди. У ўзининг бутун ҳаётини бировлар томонидан албатта қилиб қўйиладиган кайф-сафони суришдан иборат деб билар эди. Ҳозир бу ерда баджаҳл чол билан унинг хунук, бой меросхўр қизининг олдига келишига ҳам у шу назар билан қарар эди. Унинг тахминига кўра, бу ишларнинг ҳаммаси жуда яхши ва қизиқ натижа берини мумкин эди. «Бу қиз шунчалик бой бўлса, нега уйланмайин? Бунинг ҳеч эни тегмайди», деб ўйлар эди Анатолий.

У соқолни олди, олифтачиликка зеб бериб, бошлаб ўзига атир сепди, азали мулоим, мағрур бир қиёфада чиройли бошини баланд кўтариб, отасининг олдига кирди. Князь Василийни икки камердинери кийинтирмоқда эди. У у ёқ-бу ёққа қарар эди, ўғлини кўриб худди: «Ҳа, айни муддао бўлибсан», дегандай бош ирғади.

— Йўқ, ростини айтинг, отажон, жуда ҳам хунук эканми? А? — деди Анатолий французчалаб худди йўлда бошлаган гапини давом эттиргандай.

— Беҳуда гапларни қўй. Ҳаммадан зарури — кекса князь олдида ўзингни бамаъни, боодоб тут.

¹ раҳмат, отажон.

— Агар қовоғу димоғ қиладиган бўлса, чиқиб кетаман, меннинг чолларга ҳеч тоқатим йўқ. Нима дейсиз? — деди Анатоля.

— Шунингдан чиқармаки, сенинг ҳамма ишинг шунга боғлиқ.

Бу орада қизлар бўлмасидагиларга министрининг ўғли билан келганлиги маълумгина эмас, балки буларнинг афти боши ҳам тўла-тўқис таъриф қилинган эди. Княжна Марья ўз бўлмасида ўтириб ўзининг ички ҳаяжонини ҳарчанд босишга уринса ҳам босолмас эди.

«Нега ҳам улар хат ёзишди, нега ҳам Лиза буни менга айтди? Бу ҳеч бўлмайдиган иш! — дер эди ойнага қараб. — Меҳмонхонага қандоқ қилиб чиқаман? У менга ёққан тақдирда ҳам унинг олдида қандоқ қилиб ўтираман». Ўз отасининг кўз қарашининг ўзи унинг кайфини учирай эди.

Оқсоч қиз Маша аллақачон кичкина княгиня билан m-lle Bourienne министрининг ўғли қизил юзли, қора қош, чиройли йигит эканлигини, отаси зинадан зўрға пайпаслаб чиққанда, у уч зинани бирдан босиб лочиндай югуриб чиққанини айтиб берган эди. Бу гапларни эшитгандан кейин кичкина княгиня билан m-lle Bourienne қаттиқ-қаттиқ гаплашиб Марьянинг олдига киришди.

— Ils sont arrivés, Marie,¹ хабарингиз борми? — деди кичкина княгиня қорнини чақариб креслога ўтирар экан.

Княжна эрталаб кийиб ўтирган блузкасини ечиб, энг яхши кўйлакларидан бирини кийиб олган, сочини яхшилаб тараб ўрган; таъби очилган бўлса ҳам юзи сўлгин ва нурсиз эди. У Петербургда меҳмондорчиликларга кийиб борадиган кўйлагини кийганида кейинги вақтларда хийла хушук бўлиб қолгани яна ҳам очиқроқ кўринар эди. M-lle Bourienne ҳам унча-мунча ўзига зеб бериб, чиройли ва қизил юзли кишининг диққатини яна ҳам жалб қиладиган бўлган эди.

— Eh bien, et vous restez comme vous êtes, chère princesse? — On va venir annoncer que ces messieurs sont au salon; il faudra descendre, et vous ne faites pas un petit brin de toilette!² — деди m-lle Bourienne.

Кичкина княгиня креслодан турди ва қўнғироқ чалиб, оқсочни чақирди-да, дарров княжна Марьяни ясантириш

¹ Улар келишди, Мари.

² Бошқа кўйлак киймайсизми? Ҳозир улар чиқишса керак. Пастга тушини лозим, Салгина ясан-тусан қилсангиз-чи.

пайидан бўлди. Княжна Марья ўша айтилган кўёв келганига ҳаяжонланганидан, айниқса иккала дугонасининг шу иш албатта шундоқ бўлади, деб қараганликларидан нафси койиган эди. Дугоналарига бундан хижолатда эканини айтса, ўзининг ҳаяжонланганини билдириб қўйган бўлар эди; бундан ташқари агар кийинтирмоқчи бўлаётган дугоналарига кийинмайман, деса, улар ҳазил қилиб кулишлари ва қисташлари мумкин эди. У бирдан тутақди, чиройли кўзлари сўнди, икки бети қизарди, юзида тақдирга тан берганини кўрсатадиган хунук бир ифода билан (унинг юзида кўпинча шундай ифода пайдо бўлар эди) ўзини m-lle Bourienne билан Лизанинг ихтиёрига топширди. Ҳар иккала хотин уни чиройли қилишга *жон-дили* билан киришди. Княжна Марья шу қадар хунук эдики, уларнинг ҳеч бири у билан рақобат қилиш тўғрисида ўйламади, шунинг учун иккови кийим одамни чиройли қилади, деган хотинлар ақидаси билан астойдил уни кийинтиришар эди.

— Йўқ, қўй та *bonne amie*¹, бу кўйлак бўлмайди, — деди Лиза княжнага нарироқдан қийшайиб қараб. — Айт, жигарранг кўйлагингни беришсин. Ажабланма, эҳтимолки, турмуш масаласи ҳал бўлса. Йигитнинг ақли кўзида бўлади, деган гап бор. Йўқ, буниси жуда ҳам оч, қўй, бўлмайди, хунук!

Кўйлак хунук эмас, балки княжнанинг юзи ва қаддиқомати хунук эди. Аммо m-lle Bourienne билан кичкина княгиня буни сезмас, уларнинг назарида агар юқсрига таралган сочига кўк лента боғланса ва жигарранг кўйлак устидан шарф ташланиб қўйилса, унда чиройли бўладигандай кўринар эди. Улар қўрққан одамнинг афғ-апгорини кийим билан ўзгартириб бўлмаслигини эсларидан чиқарган, шунинг учун улар қанчалик уринмасин, қанча зеб бермасин, княжна Марья барибир хунук эди. Княжна Марья уларнинг раъйига кириб, икки-уч мартаба қайта кийиниб, сочини юқорига тараб (сочини юқорига тараши унга сира ҳам келишмас эди) чиройли жигарранг кўйлак устидан ҳаворанг шарф ташлаб олганидан кейин кичкина княгиня унинг атрофида бир-икки айланди ва кичкина қўлчаси билан кўйлакнинг у ёқ-бу ёғини, шарфини тузатиб яна у ён-бу ёнидан қаради-да:

— Йўқ, бу бўлмади, — деди қўлини-қўлига уриб. — Non, Marie, décidément ça-ne vous va pas. Je vous aime

¹ Ўртоқжон.

mieux dans votre petite robe grise de tous les jours. Non, de grâce, faites cela pour moi.¹— Катя,— деди оқсочга,— ўша кулранг кўйлакни олиб кел... Мана, кўрасиз, m-lle Bourienne, менинг ясантирганимни,— деди ҳали бўлмаган ишига завқи келиб.

Катя кулранг кўйлакни келтирганда княжна Марья ойнага қараб ҳамон тек ўтирар ва ойнада кўзи жиққа ёшга тўлиб, йиғлашга тайёр бўлиб, лаблари пирпаираб учаётганини кўрди.

— *Voyons, chère princesse, m-lle Bourienne, encore un petit effort.*²

Кичкина княгиня оқсочнинг қўлидан кўйлакни олиб, княжнанинг олдига келди.

— Мана ҳозир одмигина-ю, лекин соз қиламиз,— деди княгиня.

Княгиня, m-lle Bourienne ва нимагадир кулган Катянинг товушлари, бир-бирига қўшилиб худди қушларнинг сайрашига ўхшаб кетди.

— *Non, laissez moi*³,— деди княжна.

Княжна бу гапни шу қадар жиддий ва алам билан айтдики, қушдай сайраётганлар дарҳол жим бўлиб қолишди. Булар княжнанинг жиққа ёшга тўлган ва мунғайиб қараб турган шаҳло кўзларини кўриб билишдики, уни энди бундан ортиқ мажбур қилиш бефойда ва ҳатто жабр.

— *Au moins, changez de coiffure,*— деди кичкина княгиня m-lle Bourienne ни коғиб.— *Je vous disais. Marie a une fix de ces figures auxquelles ce genre de coiffure ne va pas du tout. Mais du tout. Mais du tout, du tout. Changez de grâce.*⁴

— *Laissez-moi, tout ça m'est parfaitement égal,*—⁵— деди Марья ўпкасини зўрға тутиб.

M-lle Bourienne билан княгиня кўриб ва билиб туришар эдики, княжна Марья шу туришда ҳар кунгидан ҳам хунукроқ эди, лекин энди бирор чора қилиш фурсати ўтган эди. Княжна уларга маҳзун ва фикру хаёлга чўмган ҳолда

¹ Йўқ, Мари, бу сизга ҳеч ҳам ярашмади. Менга ҳаммасидан ўша ҳар кун киладиган кулранг кўйлагингиз ёқади. Мен сиздан сўрайман, ўшани кийинг.

² Яна жиндаккина сабр қилсангиз бўлади, княжна.

³ Йўқ кўйинглар энди мени.

⁴ Ҳеч бўлмаса, сочини бошқатдан тузатинглар. Мен сизга айтиб олдим-ку, сочини юқорига тараш Марига ярашмайди, деб. Бошқатдан қилинг.

⁵ Кўйинглар мени, менга барибир.

қараб қолди. Улар унинг бундай ҳолатларда қандоқ бўлишини билганликлари учун ташвишга тушмадилар (У ҳеч кимни ташвишга қўймас эди.) Лекин улар Марьянинг шундай ҳолатларда индамас ва сўзидан қайтмас бўлишини билишар эди.

— Vous changerez, n'est-ce pas?¹, — деди Лиза, лекин княжна индамаганидан кейин ташқарига чиқиб кетди.

Княжна Марья ўзи ёлғиз қолди. У Лизанинг айтганини қилмай, сочини бошқатдан тараш у ёқда турсин, ҳатто ойнага ҳам қарамади. У бўшашиб қўлларини осилтириб ўйга толди. У эрни, эркак кишини, кучли ҳукмрон ва нечукдир жозибали, уни тўсардан бошқача оламга, ўз оламига, бахт-саодат оламига олиб борадиган вужудни кўз олдига келтирди. У болалик бўлганини, кеча кўргани энаганинг қизидай бола эмизиб ўтирганини тасаввур қилди. Тепасида гўё эри туриб, унга ва боласига меҳр билан кўз ташларди. «Йў-ей, бундай бўлиши сира ҳам мумкин эмас, мен жуда хунукман», деди княжна ичида.

Оқсочнинг эшикдан:

— Чойга марҳамат қилинг, князь ҳозир чиқадилар,— деган овози эшитилди.

У ўзига келди-да, ўйлаган ўйидан қўрқиб кетди. У ўрнидан турди-ю, пастга тушмасдан бурун санамлар қўйилган ўйга кирди ва шамчиروқлар ёритиб турган нажотбахшнинг катта сурати олдига борди ва қўлини кўкрагига қўйганича унга тикилиб бир неча дақиқа турди. Унга кўнглидаги бир шубҳа азоб берар эди. У ҳам дунёвий муҳаббатдан баҳраманд бўлиши, эркак кишини яхши кўриши мумкинмикин? У эру хотинлик тўғрисида ўйлаганида оилавий бахтиёрлик ва болани орзу қилар, лекин унинг энг катта орзу-ҳаваси дунёвий муҳаббат эди. У бу ҳисни бошқалардан ва ҳатто ўзидан ҳам яширишга ҳаракаат қилган сайин авж олар эди. «Эй худо,— дер эди ўзига-ўзи,— бу шайтоний ҳисни қандай қилиб енгсам экан? Тинчгина сенга ибодат қилиш учун бу ёмон хаёллардан қандоқ қилиб қутулсам экан?» У бу саволни бериш билан қалби унга худо тилидан жавоб берар эди: «Ҳеч нарсани орзу қилма, қидирма, изтиробга тушма, ҳеч кимга қасд қилма, одамларнинг келажаги ва ўз тақдиринг сенга маълум бўлмаслиги керак, лекин ҳамиша тақдирга тан бергани тайёр тур. Агар худо сени зиммангга хотинлик бурчини юклаб, имтиҳон қиладиган

¹ Сочингизни сошқача қилиб тарабсиз-а?

бўлса, унинг иродасига тайёр бўл». Княжна Марья тасалли бўладиган шу фикрлар билан (лекин ҳар қалай дунёвий орзусига эришишга умид боғлаб) енгил нафас олиб чўқинди-да, на кўйлак, на сочи, на меҳмонлар олдига қандай кириши ва на уларга нима дейиши тўғрисида сира ўйламасдан пастга тушди. Худонинг иродасидан ташқари кишининг битта туки ҳам тўкилиши мумкин бўлмаганидан кейин, унинг ёзмиши олдида бу нарсалар нима деган гап.

IV

Княжна Марья уйга кирганда князь Василий ўғли билан меҳмонхонада кичкина княгиня ва m-lle Bourienne билан гаплашиб ўтирар эди. Княжна оғир-оғир қадам қўйиб кирганида эркаклар ва m-lle Bourienne ўринларидан туришди: кичкина княгиня уни эркакларга кўрсатиб: «Voilà Marie!»¹— деди. Княжна бир қарашда ҳаммани кўздан кечирди. У бир лаҳза жиддий қиёфага кириб яна дарҳол табассум қилган князь Василийнинг юзини, Марья меҳмонларда қандай таассурот туғдиради экан, деб мароқ билан уларга қараб турган кичкина княгинянинг юзини кўрди. У Анатолга кўзлари жавдираб қараб ўтирган, лента таққан чиройли m-lle Bourienne ни ҳам кўрди; лекин княжна *Анатолнинг* юзини кўра олмасди, уйга кирганида ўзига томон келган каттакон ва хушқомат бир гавданигина кўрди, холос. Унинг олдига аввал князь Василий келди ва бошини энгаштирди, Марья унинг тепакал бошидан ўпди ва сўзларига жавобан «эсимда борсиз», деди. Ундан кейин *Анатоль* келди. Марья уни ҳануз кўрмас эди. У фақат қўлини мулойим бир қўл қаттиққина ушлаганини ва билагини қўнғир сочлар ёпишиб турган оппоқ пешонага текканинигина сездди. У *Анатолнинг* юзига қарагач, ҳуснини кўриб хайратда қолди. *Анатоль* ўнг қўлининг бош бармоғини мундирининг икки тугмаси орасига тиқиб, кўкрагини олдинга ва елкасини кейинга чиқариб, олдинга қўйган оёғини тебратиб ва бошини бир томонга сал қийшайтириб индамасдан княжнага, афтидан, унинг тўғрисида ўйламасдан, очиқ чеҳра билан қараб турар эди. *Анатоль* ҳозиржавоб эмас, гапга чечан ва уста эмас, аммо-лекин киборлар доирасига муносиб хислатларга эга, яъни вазмин ва ўзига қаттиқ ишонган киши эди; ўзига иллонмаган одам биров билан биринчи мартаба танишганда гап

¹ Мана, Мари!

топилмаса-ю, жим туриш яхши эмас, деган мулоҳазасини ва бирон нарса демоқчи бўлиб ўйлаётганини билдириб қўйса, албатта яхши эмас; лекин Анатолий индамай турган бўлса ҳам княжнанинг сочини кўздан кечириб, оёғини тебратиб турар эди. У шу зайлда бемалол узоқ вақт гапирмасдан тура олиши кўриниб турарди. Унинг афти худди: «Бу жимлик ўнғайсиз бўлса, сизлар гапираверинглар, менинг гапиргим келмай турипти», дер эди. Бундан ташқари, Анатолий хотин-қизлар билан муомала қилганида, кеккайиб уларни назарига илмагандай бир қилиқ қилар эдики, хотин-қизларда бу кўпроқ мароқ, қўрқув ва ҳатто муҳаббат ҳиссини туғдирар эди. Унинг кўриниши хотин-қизларга гўё шундай дер эди: «Биламан, биламан сизларни, сизларга овора бўлиб юраманми? Сизлар жон ҳам дер эдиларингку-я!» Эҳтимол у хотин-қизларни кўрганида бундай деб ўйламас ҳам эди (ўйламаслиги мумкин, чунки унинг ўзи умуман кам ўйлар эди), лекин унинг кўриниши ва қилиги шундай деб турар эди. Княжна буни пайқади, шунинг учун худди унинг диққатини ўзига тортиш хаёлига ҳам келмаганини кўрсатмоқчи бўлгандай, қари князга мурожаат қилди. Майин тук босган лаби кўтарилиб оқ тишлари кўриниб турган кичкина княгиня ўтиргани учун суҳбат жуда қизиб кетди. Кичкина княгиня князь Василийни кўпинча сергап хушчақчақ кишиларга хос бўлган иборалар, гаплашаётган одамлари билан ҳеч қандай яқин муносабатлари бўлмаса ҳам кўпдан таниш ва ҳазил-мутойиба қилиб юрган ва ораларида худди бошқаларга унча маълум бўлмаган қизиқ хотиротлар бўлган кишилардай ҳазил-мутойиба билан қарши олди, ҳолбуки, князь Василий билан княгиня орасида ҳеч қандай муносабат йўқ эди. Князь Василий ҳам дарров унга мос сўзлар айтди. Кичкина княгиня ҳеч қачон бўлмаган бу қизиқ хотиротлар тўғрисидаги гапга Анатолийни ҳам тортди, ҳолбуки уни дурустроқ билмас ҳам эди. М-!а Воугиенне ҳам бу хотиротларга қўшилди, ҳатто княжна Марья ҳам бу қизиқ хотиротларга тортилганини мамнуният билан ҳис қилди.

— Мана энди охири сиз буткул бизнинг ихтиёримиздасиз, князь,— деди кичкина княгиня албатта французчалаб,— энди уйдаги ўтиришлардан ҳаминиша қочганингиздай қочолмайсиз.

— Cette chère Annett¹ эсингиздами?

¹ суюмли Аннет.

— Ҳа, Annette га ўхшаб сиз ҳам мени сиёсат тўғрисида *сапиргани қўймассиз*.

— Чой столни атрофида ўтирганимиз-чи?

— Ҳа, ўшани айтинг!

— Нера сиз Annette никига ҳеч бормас эдингиз? — деди кичкина княгиня Анатолга. — Ҳа! биламан, биламан, — деди кўз қисиб. — Акангиз Ипполит сизнинг қилган ишларингизни менга айтиб берган эди. Биламан! — деди бармоги билан таҳдид қилиб. — Парижда қилган шўхликларингиздан ҳам хабардорман.

— Ипполит сенга айтгани йўқмиди? — деди князь Василий ўглига қараб ва худди княгиня қочмоқчи бўлгандай унинг қўлидан ушлади. — Ипполит княгиняга шайдо бўлганини ва *le mettait à la porte*¹ сенга айтмадимми?

— Oh! C'est la perle des femmes, princesse!² — деди князь Василий княгиняга қараб.

Кичкина княгиня Париждан гап очганда *m-lle Vougienne* ҳам фурсатни фанимат билиб, гапга қўшилди.

У Анатолдан Париждан қачон келдингиз, бу шаҳар сизга маъқул бўлди, деб сўради. Анатоль унга жуда иштиёқ билан жавоб берди ва табассум билан унга қараб, унинг ватани тўғрисида гаплаша кетди. Анатоль чиройлигина *m-lle Vougienne* ни кўриб, бу ерда, Лисне Гориди ҳам зерикиб қолмас эканман, деб қўйди. «Жуда жойида! — деди уни кўздан кечириб, — *demoiselle de compagnie*³ жуда жойида экан. Княжна менга терса буни ҳам бирга олиб бсрар, — деди ичида, — *La petite est gentille*».⁴

Кекса князь кабинетида қовоғини солиб, нима қилсам экан, деб ўйлай-ўйлай, аста-секин кийинар эди. Бу меҳмонларнинг келишига унинг гаши келган эди. «Князь Василийнинг ўзи менга нима керак экан? — Князь Василийнинг ўзи мақтанчоқ, бемаъни бир одам, унинг ўғли ҳам ўзидан қолишмаса керак», дер эди ўзинча дўнғиллаб. Бу меҳмонларнинг келиши унинг кўнглидаги ҳал қилинмаган, кундан-кун пайсалга солиниб келаётган масалани кўтардики, бу тўғрида кекса князь доим ўзини алдаб юрар эди. Қачон бўлмасин, княжна Марьядан айрилишга рози бўлиб уни эрга берадими, йўқми — масала шундан иборат эди.

¹ уни уйдан ҳайдаб юборганини

² Ўҳў! Бу нозанилар нозанини-ку, княжна!

³ бу компаньонька қиз.

⁴ жуда, жуда жойида.

Князь ҳеч қачон ўзига бундай савол бергани журъат қилган эмас, чунки бу саволга ҳаққоний жавоб бериш керак-лигини ўзи биларди, ҳаққоний жавоб бериш эса унинг хоҳишига зидгина эмас, балки уни бутун тирикчилик имкониятидан маҳрум қилар эди. Князь Николай Андреевич гарчи княжна Марьяни унча қадрламагандай кўринса ҳам, лекин усиз ҳаёт кечирини сира тасаввур қилолмас эди. «Эрга тегиб нима қилади? — деб ўйлар эди у. — Шўрпешона бўлмоқчидир-да. Мана, Лиза Андрейга тегди (ҳозирги замонда бундан яхши эр топиш ҳам қийиндир), ундан нима кўрди? Уни ким ҳам яхши кўриб олар эди? Хунук, бесўнақай. Олса ҳам фақат молу дунёсию номига қизиқиб олади. Эр қилмай кун кўриб бўлмас эканми? Қайта, яхшироқ кун кўради». Князь Николай Андреевич кийинар экан, шуларни кўнглидан ўтказар ва шу билан бирга шу чоққача пайсалга солиниб келаётган масалани бетўхтов ҳал қилиши керак эди. Князь Василий, афтидан, ўғлини княжнага уйлантирмоқчи бўлиб олиб келган ва эҳтимол, бугун ё эрта дангал жавоб талаб қилса. Унинг обрўйи, киборлар доирасида тутган мавқеи ёмон эмас. «Хайр, майли, мен қарши эмасман, — дер эди князь ўзига, — лекин ўгли қизимга арзийдиган бўлсин. Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз».

— Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз, — деди князь овозини чиқариб. — Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз.

У одатдагидай тетик-тетик қадам ташлаб меҳмонхонага кирди, ўтирганларга бир-бир кўз ташлади-да, кичкина княгинянинг бошқа кўйлак кийганини, Воюгienne нинг лента таққанини, княжна Марьянинг хунук таралган сочини, Воюгienne билан Анатолийнинг бир-бирига қараб табассум қилиб ўтирганини, гаплашиб ўтирганлар ичида қизининг ғарибгина бўлиб ўтирганини пайқади. «Оро бераман деб ўзини мунча ҳам расво қилмас! — деди ичида ва қизига хўмрайиб қўйди. — Уятсиз! Қошки куёв бўладиган уни назар-писанд қилса!»

У князь Василийнинг олдига келди.

— Салом, салом; хуш келибсиз.

— Кўнгил яқин — йўл яқин, — деди князь Василий одатдагича тезгина ва бетакаллуф. — Мана, кичик ўғлим, лутфу марҳаматингизни дариф тутманг.

Князь Николай Андреевич Анатолийга бошдан-оёқ қараб чиқди.

— Баракалла! Баракалла! Қани, кел, ўп, — деди ва унга юзини тутди.

Анатоль чолни ўпди ва отасининг йўлда айтган гапини эслаб, унинг қачон жини қўзғар экан деб, ўзини жуда вазмин тутиб, мароқ билан афтига қараб ўтирди.

Князь Николай Андреевич ўзининг одатдаги ўрни бўлган — диваннинг бир бурчига ўтирди, князь Василий учун креслони яқинига тортди ва князь Василий ўтиргандан кейин ундан сиёсий ишлар ва янгиликлар тўғрисида гап сўради. У князь Василийнинг сўзига диққат билан қулоқ солаётгандай бўлса ҳам, лекин кўзини княжна Марьядан олмас эди.

У князь Василийнинг охириг жумласини такрорлаб:

— Потсдамдан ёзаётпти денг,— дедию бирдан ўридан туриб қизининг олдига борди.

— Меҳмонларни деб шунча ясан-тусан қилдингми, а?— деди.— Ҳай-ҳай, мунча яхши! Сен меҳмонларнинг олдига сочингни бошқача қилиб чиққан бўлсанг, мен меҳмонларнинг олдида сенга шуни айтиб қўяйки, минбаъд мендан беижозат ясан-тусан қилма.

— Бунга мен гуноҳқорман, топ рёге¹,— деди кичкина княгиня қизариб.

— Сизнинг бутун ихтиёрингиз ўзингизда,— деди Николай Андреевич келинга таъзим қилиб,— ўзига ярашмайдиган ишларни қилишни бунга ким қўйпти. Бусиз ҳам ўзи хунук.

У кўзига ёш келган қизига қайтиб қарамасдан, яна ўз ўрнига бориб ўтирди.

— Аксинча, сочини шунақа тараш княжнага жуда ярашипти,— деди князь Василий.

— Қани, ёш князь, оти нима эди?— деди князь Николай Андреевич Анатолга қараб,— қани, бери кел, гаплашайлик, танишайлик-чи.

«Мана энди бошланади», деди Анатоль ичида ва кулимсираб, қари князнинг ёнига бориб ўтирди.

— Қани, сизни чет элда тарбия кўрган, дейишди. Отанг икковимизга ўхшаб поп саводингни чиқарган эмас. Ҳозир отлиқ гвардияда хизмат қиласизми, яхши йигит?— деб сўради князь Анатолга яқиндан тикилиб.

— Йўқ, армияга ўтдим,— деди Анатоль кулгидан ўзини зўрға тийиб.

— Шундоқми! Яхши. Подшо билан ватанга хизмат қилмоқчимисиз, яхши йигит? Уруш вақти, сиздай йигит

¹ отажон.

албатта хизмат қилиши керак. Хўш, фронтга бормоқчимисиз?

— Йўқ, князь, бизнинг полк жўнади. Мен ҳозир... Мен ҳозир қандай хизматдаман, дада? — деди Анатолий отасига қараб кулиб.

— Ана хизмат қилишу! Мен қандай хизматдаман эмиш-а! — деди князь Николай Андреевич хохлаб кулиб.

Анатолий ҳам ундан қаттиқроқ кулди. Князь Николай Андреевич тўсатдан қовоғини солдию:

— Хўп, бор,— деди Анатолийга.

Анатолий илжайиб яна хонимларнинг олдига бориб ўтирди.

— Сен буларни чет элга юбориб тарбия бергансан-а, князь Василий? Шундоқми? — деди кекса князь Василийга.

— Қўлимдан келганини қилдим; мен сизга айтсам, у ернинг тарбияси бизникидан кўра яхшироқ.

— Ҳа, ҳозир ҳамма нарса ўзгариб, янгича бўлиб кетган. Офарин, яхши йигит бўлипти! Офарин! Қани, менинг уйимга кирайлик.

У князь Василийни қўлтиқлаб кабинетига томон олиб кетди.

Князь Василий князь билан танҳо қолиб, дарров унга ўз хоҳишини ва умидини баён қилди.

— Нима, мени унинг этагига ёпишиб олган, қўйиб юбормайди, деб ўйлайсанми? — деди кекса князь жеркиб. — Ҳеч бундай эмас! — деди яна жаҳли чиқиб. — Менга қолса эртага бўлсин! Лекин мен сенга шуни айтайки, мен куёвимни дурустроқ танимоқчиман, менинг олатимни ўзинг биласан; ҳамма гапни очиқ гаплашаман! Эртага мен сен борингда Марьядан сўрайман! Агар хўп деса, тегаверсин. Тегсин, кўрармиз. — Князь димоғи билан кулди. — Тегса тегаверсин, менга барибир! — деб ўғлини кузатаётган вақтидагидай қаттиқ қичқирди.

Князь Василий ҳамсухбатининг сергаклигини кўриб айёрлик қилиш керак бўлмай қолганига ишонч ҳосил қилгандай:

— Мен сизга тўғриси айтман,— деди,— сиз одамни бир кўришда ичию ташини дарров биласиз, Анатолий заковат эгаси эмас, лекин ҳалол, мўмин йигит — яхши ва меҳрибон фарзанд.

— Хўп, хўп, яхши, кўрамиз.

Узоқ вақт эркакнинг суҳбатини кўрмай ёлғиз турган хотинлар сингари, князь Николай Андреевичнинг уйдаги

уч аёл ҳам Анатолни кўришлари билан шу дамгача кечирган ҳаётлари кўзларига ҳаёт эмасдай кўринди. Улардаги фикр, сезги, мушоҳадакорлик кучи бирдан ўн баравар ортди ва уларнинг шу вақтгача гўё қоронғиликда кечириётган ҳаётларини бирдан янги мазмунга тўла бир нур ёритгандай бўлди.

Княжна Марья ўзининг афт-боши ва сочи тўғрисида ҳеч ўйламас ва билмас ҳам эди. Унинг бутун эс-ҳуши куёви бўлиши эҳтимол бўлган очиқ йигитнинг чиройли юзида эди. Бу йигит унинг кўзига хушфёъл, жасур, саботли, мард, олиҳиммат кўринар ва бунга имони комил эди. Унинг миясида келажак оилавий ҳаёт тўғрисида минг хил хаёллар кезар эди. У бу хаёлларни бошидан чиқаришга ва яширишга ҳаракат қилар эди.

«Мен унга жуда совуқ муомала қилаётибманмики? — деди княжна Марья ўзига, — мен ўзимни тутишга ҳаракат қиламан, чунки кўнглимни унга жуда мойилдай сезаётибман; лекин у менинг кўнглимни билмайди, балки мен қизга ёқмадим, деб ўйлар».

Княжна Марья ҳарчанд ҳаракат қилса ҳам бу янги меҳмон билан очилиб гаплаша олмас эди.

«La pauvre fille! Elle est diablement laide»,¹ — деди Анатоль ичида.

Анатоль келиши билан ниҳоятда ҳовлиқиб қолгант-Иле Воугиенне эса бошқача фикрда эди. Киборлар дойрасида ҳеч мавқеи бўлмаган, ота-онасиз ва ҳатто ватанидан ҳам айрилган чиройли ёш қиз албатта бутун умрини князь Николай Андреевич хизматида, яъни унга китоб ўқиб бериш ва княжна Марьяга дугона бўлиш билан ўтказмоқчи эмас эди. М-Иле Воугиенне хунук, кийинишни билмайдиган, бесўнақай рус княжналаридан устунлигини дарҳол қадрлайдиган ва яхши кўриб олиб кетадиган рус князига кўпдан бери мунтазир эди; ниҳоят ўша рус князи келди. М-Иле Воугиенне холасидан эшитиб, кейин ўзи тўлатган бир ҳикояни ичида такрорлаб юришни яхши кўрар эди. Бу ҳикоя алданган бир қизнинг кўзига бечора онаси кўринган, та раувге тсге² нега тегмасдан туриб эркак кишига ихтиёрингни бердинг, деб таъна қилгани ҳикояси эди. М-Иле Воугиенне хаёлида ўша йўлдан урган хушторига бу ҳикояни айтганида кўпинча кўзига ёш келар эди. Энди

¹ Бечора! Мунча ҳам хунук бўлмаса.

² бечора онагинаси.

Ўша хуштор, ҳақиқий рус князи ниҳоят келди. Уни олиб кетади, кейин ша раууге мёре пайдо бўлади ва рус князи Bourienneга уйланади. M-lle Bourienne Анатолий билан Париж тўғрисида гаплашиб ўтирган вақтида хаёлида шу нарсалар кезар эди. M-lle Bourienne бирон нарсани кўзда тутиб эмас, (у, нима қилсам экан, деб бирон дақиқа ҳам ўйламас эди), аллақачонлар кўнглида бўлган ва энди Анатолий келиши билан юзага чиқаётган туйғуларига берилиб, унга кўпроқ ёқишга ҳаракат қилар эди.

Қари полк оти карнай товушини эшитганида қарилгини ҳам унутиб чопишга интилгандай, кичкина княгиня ўзининг оғир оёқ эканлигини эсидан чиқариб, ҳеч нарсани мулоҳаза қилмай, енгил-елпи кулиб, одатдагича таннозлик қилишга ҳаракат қилар эди.

Анатолий хотишлар суҳбатиде ўзини хотинларнинг кетидан юриш жонига теккан кишидай кўрсатса ҳам, лекин бу уч аёлнинг типирчилаб қолганини кўриб, талтайиб кетди. Бундан ташқари, чиройликкина ва кўзини сузаётган Bourienne ни кўриб, тез кўзгаладиган ва уни ҳар куйга сола оладиган ҳайвоний ҳирси кўзгалиб кетди.

Чойдан кейин меҳмонлар истироҳат бўлмасига киришди ва княжданан клавиборда чалиб беришни илтимос қилишди. Анатолий унинг олдида m-lle Bourienneга яқин креслода ёнбошлаб ўтирар экан, княжна Марьяга хурсандлик билан кулимсираб қарар эди. Княжна Марья унинг қараб турганини сезиб қувончидан беҳад ҳовлиқар эди, ўзи яхши кўрган соната унинг қалбини ардоқловчи гўзал бир оламга олиб кетар ва Анатолийнинг қараб туриши бу оламни унга яна ҳам гўзалроқ кўрсатар эди. Анатолий унга қараб турган бўлса ҳам, лекин кўзи m-lle Bourienne нинг оёғида бўлиб, унга ҳар замон фортелиано остидан оёғини тегизиб қўяр эди. M-lle Bourienne ҳам княжнага қараб турар, унинг ҳам чиройли кўзларида княжна Марья илгари кўрмаган чўчигансимон қувонч ва умид ифодасини кўрар эди.

«Мени мунча ҳам яхши кўрмасал — дер эди княжна Марья ичиде. — Энди нақадар бахтиёрман, шундай дўсту шундай эр билан нақадар бахтиёр бўламан! Эр билан-а?» — дер эди у Анатолийнинг тикилиб турганини сезиб, лекин ўзи унга қарай олмас эди.

Кечки овқатдан кейин ҳамма тарқалаётганда Анатолий княжнанинг қўлини ўпди. Княжна қўлини ўпгани келаётганда, Анатолийнинг чиройли юзига тўғри қаради, лекин

бунга қандай журъат қилганини ўзи ҳам билмай қолди. Анатолий княжнадан кейин m-lle Bourgeппенинг қўлини ўпди (бу одобдан бўлмаса ҳам, лекин у ҳеч истиқола қилмасдан дадил ўпаверди) ва m-lle Bourgeппе қизариб кетиб, княжнага ялт этиб қаради.

«Quelle délicatesse¹,— деди ичида княжна.— Наинки Amélie (m-lle Bourgeппени шундай деб аташар эди) мени рашк қилади, деб ўйласа, наинки муҳаббат ва садоқатимни билмайди деган ҳаёлда бўлса?» — Шу ўй-хаёл билан княжна Марья бориб m-lle Bourgeппени қаттиқ ўпди. Анатолий кичкина княгинянинг ҳам қўлини ўпмоқчи бўлиб унинг олдига борди.

— Non, non, non! Quand votre père m'écrira que vous vous conduisez bien, je vous donnerai ma main à baiser. Pas avant.²— деди кичкина княгиня ва бармоқчаси билан таҳдид қилиб, илжайганича ўйдан чиқиб кетди.

V

Ҳамма уй-уйига кириб кетди ва кўрпага кириши биланоқ уйқуга кетган Анатолидан бошқа ҳеч ким бу кеча тез ухлай олмади.

Ҳеч вақт кўркмайдиган княжна Марья ваҳимага тушиб: «Наҳотки шу бир бегона, чиройли, мўмин йигит менинг эрим бўлса; ҳаммадан ҳам мўминлиги-я», деб ўйлар эди. У кўзини очиб қарашдан кўрқар, назарида парданинг орқасидаги қоронғи бурчакда биров тургандай кўринар эди. Бу биров — иблис — пешонаси оқ, қошлари қора, лаблари қип-қизил ўша эркак эди.

У қўнғироқ чалиб оқсочни чақирди ва шу ерда ётишни буюрди. M-lle Bourgeппе ҳам шу кечаси ухламай кимнидир бекорга кутиб, гоҳ кимгадир кулиб, гоҳ ўз хаёлида раувиге шигенинг таънасини эшитиб йиғлагудай бўлиб, қишки бонда узоқ вақт айланиб юрди.

Кичкина княгиня эса оқсочга жойни дуруст солмабсан, деб дўнғиллар эди. У ёнбошлаб ҳам, кўкрагини ерга бериб ҳам ёта олмас, қандай бўлмасин, ётиш қийин ва ноқулай эди, унга қорни халал берар эди, айниқса бугун ҳар қа-

¹ Мунча ҳам андиша қилмаса.

² Йўқ, йўқ, йўқ! Дадангиз, менга ўғлим жуда яхши бўлиб қолди, деб хат ёзсалар, ана ўшандагина қўлимни ўлгани ижозат бераман. Ўшангача ижозат йўқ.

чонгидан ҳам кўра кўпроқ халал берар, чунки Анатолий келиши унинг ўйнаб-кулиб юрган кунларини хотирига келтирган эди. У кофта ва чепец кийиб креслода ўтирар эди. Мудраган ва сочлари тўзган Катя алланималар деб оғир пар тўшакни учинчи маротаба ағдариб солар эди.

— Солган тўшагининг бир жойи чуқур, бир жойи дўнг демадимми,— деди княгиня яна қайтариб,— ухласам кошки эди, ётиб бўлмаётпти,— ва худди ўпкаси тўлган ёш боладай товуши титради.

Кекса князь ҳам ухламас эди. Мудраб ётган Тихон унинг жаҳл билан қадам ташлаб, пишқириб юрганини эшитиб турар эди. Кекса князь ўзини қизи туфайли ҳақоратланган сезар эди. Бу ҳақорат ўзига эмас, бошқа одамга, жонидан ортиқ кўрадиган қизига қаратилган эди. У ўйлаб кўраман, нимани тўғри топсам, шуни қиламан, деган қарорга келган эди, лекин бунинг ўрнига у борган сайин тутқиб кетди:

«Битта эркак учраши биланоқ отаси ҳам, бошқаси ҳам эсидан чиқди-кетди, кетидан югуриб, сочларини юқорига тараб, қийшанглаб, не аҳволга тушиб юрипти! Отаси ҳам кўзига кўринмай қолди! Менинг пайқашимни-ку, билар эди. Фҳм... фҳм... У аҳмоқнинг Бурьёнкага (уни ҳайдаш керак!) кўз тикканини мен билмайманми? Иззати нафси ҳам йўқки, буни пайқаса! Ўзининг иззати нафси бўлмаса, меники бор ахир. Унга фаҳмлатиш керакки, бу аҳмоқ уни хаёлига ҳам келтирмайди, икки кўзи Воюгеппеда. Унинг иззати нафси йўқ, лекин мен буни унга кўрсатаман...»

Кекса князь билар эдики, агар қизига, сен янглишаётибсан, Анатолий Воюгеппега кўз тиккан деса, бу гап княжнанинг нафсониятига тегади-ю, натижада муродига (қиздан айрилмаслик) етади, шунинг учун ҳам унинг кўнгли тинчиди. У Тихонни чақириб ечина бошлади.

Тихон унинг ориқ, кўкрак жуни оқарган гавдасига тунги кўйлагини кийгизар экан: «Қаёқдан ҳам келишди! — деди князь ичида.— Мен чақирмаган бўлсам, келиб менинг тирикчилигимга туз ташлашди, ўзи жиндаккина умрим қолган бўлса».

— Келмай ҳам ўлсин! — деди ҳали кўйлагининг ёқасидан бошини чиқармай.

Тихон князнинг баъзан ўзидан-ўзи гапиришини билар эди. Шунинг учун ҳам кўйлагининг ёқасидан чиққан тунд ва худди бир нарсани сўрагандай кўринган башарасини кўриб ҳайрон бўлмади.

— Ётишдими? — деб сўради князь.

Ҳамма яхши хизматкорлар сингари Тихон ҳам хўжайинининг бир оғиз гапидан унинг кўнглидагини билар эди. У дарров бу саволи князь Василий билан унинг ўгли тўғри-сида эканини фаҳмлади.

— Чироқларни ўчириб ётишди, жаноб олийлари.

— Ҳеч кимнинг эси кетмовди, эси кетмовди...— деди князь тез-тез ва оёғини туфлигаю қўлини авра тўннинг енгига тиқиб, ётадиган диванига томон борди.

Анатоль билан m-lle Bourienne орасида ҳеч қандай гап бўлмаган бўлса ҳам, иккови муҳаббатнинг раувге теге — гача бўлган қисми тўғрисида бир-бирининг кўнглини, бир-бирига яширинча айтадиган гаплари кўп эканини билар, шунинг учун эрталабдан бошлаб хилватда кўришгани баҳона излашар эди. Княжна Марья ҳар кунги вақтда отасининг олдига кириб кетганида m-lle Bourienne Анатоль билан қишки боғчада учрашди.

Княжна Марья бугун кабинет эшиги олдига алоҳида бир ҳаяжон билан келди. Назарида одамлар унинг пешона-си очилишинигина эмас, ҳатто бу тўғрида ўзи нималар ўйлаётганини ҳам биладигандай кўринар эди. У Тихоннинг ва йўлакда қайноқ сув олиб кетаётиб салом берган князь Василий камердинерининг юзида ҳам шу маънони ўқиди.

Кекса князь бугун қизига одатдан ташқари меҳрибон бўлиб, уни жуда хуш қабул қилди. У қай вақтда бундай хушмуомала бўлишга ҳаракат қилишини княжна Марья яхши билар эди. У княжна Марья ҳисоб масалаларига тушунмаганда юраги сиқилиб ориқ қўлларини мушт қилганда шу ҳолатда бўлар эди ва княжнанинг олдидан туриб кетиб, бир сўзини секин-секин бир неча маротаба такрор қилар эди.

Княжна кириши биланоқ у сизлаб гап бошлади.

— Сизга оғиз солишаётипти,— деди князь сохта табасум қилиб.— Сизга бўлсангиз керакки, деди давом этиб,— князь Василий бу ерга асрандисига (князь Николай Андрейч негандир Анатоли асранди, дерди) менинг қора кўзимни томоша қилдиргани олиб келгани йўқ. Кеча мен билан сизнинг тўғрингизда гаплашди. Менинг феълимни биласиз, буни сизга ҳавола қилдим.

— Гапингизни қандай тушунай, mon père?¹— деди княжна оқариб-қизариб.

¹ отажон.

— Қандай тушунай деганинг нимаси! — деб бақирди князь жаҳли чиқиб. — Князь Василий сени келинликка муносиб кўриб, асрандисига олиб бермоқчи. Мана, бундай тушун! Қандай тушунай эмиш-а?!.. Сен айт.

— Мен билмайман, ўзингиз биласиз, топ рёге, — деди княжна шивирлаб.

— Мен? Мен? Мен нима дейман? Мени кўйинг. Эрга мен тегмайман. Сиз нима дейсиз? Мана шуни билмоқчиман.

Княжна отасининг бу ишга кўнгли йўқ эканини билиб, пешонам ё ҳозир очилади, ё ҳеч қачон очилмайди, деган фикрга келди. У отаси қараб турганда ҳеч нарсани ўйлай олмаганини, одати бўйича фақат бўйин эгишга мажбур бўлганини билиб, ерга қаради-да:

— Менинг бирдан-бир хоҳишим сизнинг тилагингизни ўрнига етказиш, — деди, — лекин агар хоҳишимни айтишим керак бўлса...

Княжна сўзини тамом қилолмади.

— Жуда яхши! — деб бақирди князь унинг сўзини бўлиб. — У сени мол-дунёнг билан m-lle Bourienne учун олади... M-lle Bourienne хотин бўлади-ю, сен эса...

Князь тўхтади. У қизига бу гап қандай таъсир қилганини пайқади. Княжна ерга қараб, кўзига ёш олди.

— Кўй, кўй, ҳазил гап, ҳазиллашдим, — деди отаси. — Лекин шуни эсингдан чиқармагинки, княжна, мен, эр танлаш қизнинг ўз ихтиёрида деган қонданинг тарафдориман. Мен ихтиёрингни ўзингга бераман, шуни эсингда тутки, сенинг бахтинг шу масалани қандай ҳал қилишингга боғлиқ. Менинг тўғримда гапиришнинг ҳождати йўқ.

— Мен билмайман... топ рёге.

— Кўй, бу гапларни, у сеними, бошқаними — кимни олгин, дейишган бўлса, ўшани олиши керак. Лекин сенинг ихтиёринг ўзингда... Тур, уйингга кириб, хўп ўйлаб кўргину бир соатдан кейин ўшаларнинг олдида, «ҳа»ми-«йўқ»ми, айтгин. Мен биламан, ҳозир кириб ибодат қиласан. Майли, ибодат ҳам қилгин. Лекин яхшироқ ўйла. Бор.

Княжна гаранг бир аҳволда, титраб чиқаётганда князь унинг орқасидан:

— «Ҳа»ми, «йўқ»ми, «ҳа»ми, «йўқ»ми! — деб бақириб қолди.

Унинг пешонаси очилиши муқаррар эди, лекин отасининг m-lle Bourienne тўғрисида қилган кинояси жуда оғир эди. Борингки, бу нотўғри, лекин шундоқ бўлса ҳам бу жуда

оғир ва бу тўғрида унинг ўйламаслиги ҳеч мумкин эмас эди. У у ёқ-бу ёққа қарамай, кўзига ҳеч нарса кўринмай, қулоғига ҳеч нарса кирмай, қишки боғчадан ўтиб кетаётганида бирдан m-lle Bourieппенинг таниш овозини эшитиб ўзига келди. У бошини кўтариб, икки қадам нарида француз қизни қучоқлаб, пичирлашиб ўтирган Анатолини кўрди. Чиройли юзидан ваҳима акс этган Анатолий унга қаради-ю, дафъатан m-lle Bourieппенинг белидан қўлини олмади, m-lle Bourieппе эса княжнани ҳали кўрмаган эди.

Анатолнинг юзи худди: «Ким у? Нимага?» Шошманг! — деяётгандай эди. Княжна Марья икковига қараганича қолди. У бу ҳолга тушуна олмас эди. Ниҳоят, m-lle Bourieппе қичқириб юборди-ю, қочиб кетди. Анатолий худди бу ғалати ҳодисага кулса бўлади, дегандай табассум билан княжна Марьяга таъзим қилди ва елкасини қисиб, ичкарига кириб кетди.

Бир соатдан кейин Тихон княжна Марьяни айтгани келди. У княжнани отаси чақираётганини айтиб, князь Василий Сергеевичнинг ҳам ўша ерда эканини билдирди, Тихон келганда княжна ўзининг хонасидаги диванда йиғлаётган m-lle Bourieппени қучоқлаб ўтирар эди. Княжна унинг бошини секин-секин силар эди, княжнанинг чиройли, бурунгидек ҳамон сузук, порлаб турган кўзлари m-lle Bourieппенинг гўзал юзига меҳр-шафқат билан қарар эди.

— Non, princesse, je suis perdue pour toujours dans votre cœur,¹ деди m-lle Bourienne.

— Pourquoi? Je vous aime plus que jamais, — деди княжна Марья, — et je tâcherai de faire tout ce qui est en mon pouvoir pour votre bonheur.²

— Mais vous me méprisez, vous si pure, vous ne comprendrez jamais cet égarement de la passion. Ah, ce n'est que ma pauvre mère...³

— Je comprends tout,⁴ — деди княжна Марья маҳзун табассум қилиб. — Хафа бўлманг, дўстим. Хайр, мен отамнинг олдиларига чиқаман, — деб чиқиб кетди.

¹ Йўқ, княжна, энди умрбод мендан кўнглингиз совиди.

² Нега ахир? Мен сизни илгаригидан ҳам кўпроқ яхши кўраман. Сизнинг Бахтингиз учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан.

³ Лекин энди сиз мендан жирканасиз, сиз поксиз, мендан жирканишингиз керак; сиз эҳтиросга берилиш нималигини ҳеч қачон билмай-сиз! Оҳ, бечора онагивам...

⁴ Мен ҳамма гапни тушунадим.

Княжна Марья кириб келганда князь Василий қўлида тамакидон, оёғини чалиштириб, худди шу иш ҳеч бўлмаслигини олдан сезган ва ўзининг сезгирлигига ўзи афсус қилган ва мулойим табассум қилиб ўтирар эди. У шошиб-пишиб бир чимдим тамаки ҳидлади.

— Ah, ma bonne, ma bonne,¹— деб ўрнидан турди у ва княжнанинг қўлини ушлаб, бир уф тортиб ижова қилди:

— Le sort de mon fils est en vos mains. Décidez, ma bonne, ma chère, ma douce Marie, qui j'ai toujours aimée, comme ma fille.²

Бу гаплардан кейин у четланди. Дарҳақиқат кўздан ёш чиқди.

— Пф... Пф...— деб князь Николай Андреич пишқириб ўтирар эди.

— Князь ўз асрандиси... ўғли номидан сени сўраётпти. Князь Анатолий Курагинга хотин бўлишни истайсанми, йўқми? Ё ҳа, ё йўқлигини айт,— деб қичқирди князь Николай Андреич,— сендан кейин мен ҳам ўз фикримни айтаман, мен ўз фикримни, фақат ўз фикримни айтаман,— деди князь Василийнинг термилиб турган кўзларига қараб. Айт, «ҳа»ми, «йўқ»ми?

— Менинг хоҳишим, топ рёге ҳеч қачон сиздан ажралмаслик ва сизни ташлаб кетмаслик. Мен эрга тегмайман,— деди княжна қатъият билан князь Василийга ва отасига чиройли кўзларини тикиб.

— Бўлмаган гап, беҳуда гап! Беҳуда, беҳуда!—деб қовоғини солиб қичқирди князь ва қизининг қўлидан ушлаб ўзига тортди, лекин ўпмасдан фақат пешонасини пешонасига теккизди-ю, унинг қўлини шунча қаттиқ сиқдики, княжна афтини буриштириб қичқириб юборди.

Князь Василий ўрнидан турди.

— Ma chère, je vous dirai que c'est un moment que je n'oublierai jamais, jamais; mais, ma bonne, est-ce que vous ne nous donnerez pas un peu d'espérance de toucher ce soeur si bon, si généreux, Dites que peut-être... L'avenir est si grand. Dites: peut-être.³

¹ Оҳ, қизгинам, қизгинам.

² Ўғлимнинг тақдири сизнинг қўлингизда. Ўзингиз ҳал қилинг. Жондан азизим, Мари, мен сизни ҳамма вақт ўз қизимдан ҳам ортиқ кўраман.

³ Азизим, мен сизга айтсам, бу минутларни ҳеч қачон унутмайман, лекин бизни ноумид қилманг, меҳрибон қизим, айтнинг, балким... келажакдан умидимиз бор. Айтнинг: балким бўлар.

— Князь, мен кўнглимда бор гапни айтдим... Келганингизга раҳмат, лекин мен ҳеч қачон сизнинг ўглингизга тегмайман.

— Мана, масала ҳал, дўстим. Келганингга жуда хурсандман, жуда хурсандман. Сен бор уйингга кир, княжна, деди қари князь.— Келганингга жуда-жуда хурсандман,— деб князь Василийни қучоқлади.

«Менинг орзум бошқа,— деди княжна Марья ичида,— менинг орзум бошқача, хушбахтлик, инсонга муҳаббат ва ўзимни фидо қилиб хушбахт бўлиш. Менинг учун қанчалик мушкул бўлмасин, мен бечора Амелиени бахтиёр қиламан. Бу йигитни у ҳаддан ташқари яхши кўради... Амелие бу қилмишидан жуда пушаймон бўлиб қийналаётпти. Мен ҳар қандай қилиб ҳам бўлса икковининг бошини қўшишга ҳаракат қиламан. Агар бу йигит уни олишга қудрати етмаса, мен ўзим Амелиега пул бераман, отамдан, Андрейдан ёрдам сўрайман. Амелие унга тегса, мен жуда хурсанд бўлар эдим. Бечора қиз ғариб, мусофир, кимсасиз! Ё худойим шунчалик эсини йўқотиб қўйган бўлса, бечора бениҳоят яхши кўрар экан-да. Унинг ўрнида мен бўлганимда ҳам балки шундоқ бўлар эдим!..» — деб ўйлар эди княжна Марья.

VI

Ростовлар оиласи Николушкадан кўпдан бери хат-хабар олмас эди: фақат қиш ўртасида граф бир хат олдию унинг адресидан ўглининг қўлини таниди. Граф хатни олгач, ҳеч ким пайқамасин, деб қўрқиб ва шошиб, оёқ учида ўз кабинетига кирди ва эшикни беркитиб, хатни ўқий бошлади. Анна Михайловна хат келганидан хабардор бўлиб (у ҳамма вақт ҳовлидаги ҳар бир ҳодисадан хабардор эди), аста юриб графнинг олдига кирди. Граф ҳам йиғлаб, ҳам кулиб хат ўқимоқда эди.

Анна Михайловна, иши битгап бўлса ҳам ҳануз Ростовникида турар эди.

— Тен воп ами?¹— деди Анна Михайловна граф йиғласа йиғлашга-ю, кулса кулишга тайёр ғамгин бир тарзда. Граф баралла йиғлаб юборди.

— Николушка... хат... ярадор бўлган... экан, ярадор,

¹ Ҳа, азиз дўстим?

... жигарим... Графинягинам... офицер бўлипти... Худога шукур... Графинюшкага қандоқ айтаман?..

Анна Михайловна унинг ёнига ўтириб, рўмолчаси билан унинг кўзини, ҳатто томган кўз ёшини ва ўзининг кўз ёшини артди, хатни ўқиди, графга тасалли берди ва тушлик-кача графиняни бу хабарга тайёр қиламан, тушлик қилиб, чой ичиб бўлгандан кейин, худо ёр бўлса, ҳаммасини айтаман, деб ваъда берди.

Тушлик вақтида Анна Михайловна нуқул уруш хабарлари тўғрисида, Николушка тўғрисида гапирди; гарчи ўзи билса ҳам икки марта Николушканинг охирги хати қачон келган эди, деб сўради, ҳадемай хат келиб қолар, деди. Анна Михайловна ҳар гал Николушкани тилга олганда, графиня ташвишланар ва гоҳ графга, гоҳ Анна Михайловнага жавдираб қарар, шунда Анна Михайловна гапни секин бошқа ёққа бурар эди. Оилада ҳаммадан ҳам зийрак бўлган Наташа бу гапларнинг оҳангидан, кўз қарашлардан ва юз ифодаларидан бир нарсани пайқади-да, тушлик бошланганданоқ қулоғини динг қилиб, отаси билан Анна Михайловна орасида акасига оид бирон гап борлигини ва Анна Михайловна онасини бирон хабарга тайёр қилаётганини сезди. Наташа ҳарчанд тортинчоқ бўлмаса ҳам (онаси Николушка тўғрисидаги анчайин хунук хабарни ҳам кўтара олмаслигини билар эди), тушлик вақтида бу тўғрида бирон нарсга сўрашга журъат қилолмади ва кўнглига ғулғула тушиб, томоғидан овқат ҳам ўтмай, мураббиясининг танбеҳларига ҳам қулоқ солмасдан, студда ўзини у ёққа ташлаб, бу ёққа ташлаб ўтирар эди. Тушликдан кейин у Анна Михайловнанинг орқасидан чопқиллаб бориб, истироҳат бўлмасида унинг бўйнига осилди.

— Холажон, жон хола, айтинг, нима бўлипти?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, жонгинам.

— Йўқ, жон хола, ўргилиб кетай, айтинг, сиз бир нарсани биласиз, айтинг, бўлмаса қўймайман.

Анна Михайловна бош чайқаб:

— Vous êtes une fine mouche, mon enfant¹, — деди.

Наташа Анна Михайловнанинг юзидан «ҳа, биламан» деган бир маънони ўқиб:

— Николенькадан хат келиптими? Шундоқдир! — деб юборди.

— Ҳай, оғзингдан чиқарма, онанг эшитса, қандоқ бўлишини ўзинг биласан-ку.

¹ Ҳа, шайтон қиз,

— Хўп, хўп, оғзимдан чиқармайман, лекин айтнинг, айтмайсизми? Бўлмаса ҳозир бориб айтаман.

Анна Михайловна ҳеч кимга айтмаслик шарти билан хатнинг мазмунини қисқача айтиб берди.

— Мана, мана, бировга айтсам худо урсин,— деди Наташа чўқиниб ва югурганича Сонянинг олдига чиқди.

— Николенька... Ярадор... Хат...— деди Соняга тана ва хурсандлик билан.

Соня дарҳол ранги бўзариб:

— Nicolas! — деди.

Наташа акасининг ярадор бўлганлиги ҳақидаги хабар Соняга қандай таъсир қилганини кўрганидан кейингина бу хабарнинг қайғули эканини сезди.

У Соняни қучоқлаб йиғлади.

— Салгина ярадор бўлган экан, лекин офицер қилиб қўйишипти; ҳозир тузалиб қолипти, хатни ўзи ёзипти,— деди Наташа йиғи аралаш.

Петя катта-катта қадам ташлаб уйда нари-бери юрар экан:

— Хотин-қизлар ҳаммаси ҳам шунақа йиғлоқи-да,— деди,— мен акамнинг катта иш кўрсатганига суюнаман, жуда суюнаман. Сизларнинг ҳамма вақт кўз ёшларинг тайёри! **Ҳеч нарсага тушунмайсизлар.**

Наташа йиғи аралаш табассум қилди.

— Сен хатни ўқидингми? — деб сўради Соня.

— Ўқиганим йўқ. Лекин Анна Михайловна тузалипти, аллақачон офицер бўлипти, деб айтдилар.

— Худога шукур,— деди Соня чўқиниб.— Ёлғондан айтган бўлмасинлар тагин. Юр, ташанинг олдиларига борамиз.

Петя индамасдан нари-бери юрар эди.

— Мен Николушканинг ўрнида бўлганимда французларни бундан ҳам кўпроқ ўлдирар эдим— деди Петя.— Аблаҳлар! Мен бу аблаҳларни ўлдиравериб, ҳаммаёқни ўликка тўлдириб юборар эдим,— деди яна Петя давом этиб.

— Жаврамасанг-чи, мунча бетутуриқ бўлибсан!

— Мен бетутуриқ эмасман, ҳар нарсага йиғлайдиган бетутуруқ,— деди Петя.

Бир оз жимликдан сўнг Наташа:

— Эсингдан чиқарганинг йўқми уни? — деб сўради.

Со́ня жилмайиб:

— Nicolas ними? — деди.

Наташа сўзига жуда катта маъно бермоқчи бўлса керак, қўл ва бош ҳаракатлари билан жуда писанда қилиб:

— Йўқ, Со́ня, унинг ҳамма-ҳамма гаплари, ҳамма ишлари, ҳаммаси-ҳаммаси эсингда борми? Ҳаммаси менинг эсимда турипти,— деди,— лекин Борисни эсимдан чиқарибман, ҳеч эсимда йўқ.

— Нима деяпсан? Наҳот Борис эсингдан чиққан бўлса? — деди Со́ня ҳайратда қолиб.

— Йўқ, эсимдан чиқишга чиққани йўқ, афти эсимда-ю, Николенькадай эмас-да. Кўзимни юмсам, Николенька кўз олдимга келади, лекин Борис келмайди (у кўзини юмди). Мана, ҳеч кўзимга кўринмайди.

— Оҳ, Наташа! — деди Со́ня худди дугонасини ҳозир айтмоқчи бўлган гапини эшитишга нолайиқ кўргандай ва бу гапни бошқа, ҳазиллашиш мумкин бўлмаган одамга айтаётгандай бир алфозда, тантана ва жиддият билан.— Мен сенинг акангни яхши кўриб қолганман, унинг бошига нима келмасин, ўзимнинг бошимга нима келмасин, барибир мен уни ўлгунимча яхши кўраман.

Наташа ҳайрон бўлиб, Со́няга қараганича, жим қолди. У Со́нянинг гапи ҳақ эканини ва ўша, айтган муҳаббат бор эканлигини сизди; лекин Наташа ҳали бу нарсанинг фаҳмига етмас эди. У шундоқ бўлишига ишонар, лекин буни англамас эди.

— Сен Николенькага хат ёзасанми? — деб сўради Наташа.

Со́ня ўйланиб қолди. Nicolasга қандай хат ёзиш керак, умуман, хат ёзиш керакми,— бу масалани у ҳеч ҳал қилолмас эди. Энди Николай офицер ва қаҳрамонларча ярадор бўлганида унга хат ёзиб ўзини эслатиши, унинг ваъдасини ёдига солиши яхши бўлармикин?

— Билмайман; у хат ёзса, мен ҳам ёзарман,— деди Со́ня қизариб.

— Сен унга хат ёзгани уялмайсанми?

— Йўқ,— деди Со́ня жилмайиб.

— Мен Борисга хат ёзгани уяламан, ёзмайман.

— Нимадан уяласан?

— Билмасам. Шундай уяламан-да.

Наташанинг ҳалиги гапига аччиғи келган Петя:

— Нимадан уялишини мен биламан,— деди,— ана у

семиз кўзойнаклини яхши кўриб қолгани учун уялади (Петя ўзининг адаши бўлмиш янги граф Безуховни шундай деб атар эди): энди мана бу ашулачини (Петя ашулачи деб Наташанинг ашула муаллими — итальянни атар эди) яхши кўриб қолган: шунинг учун ҳам уялади.

— Мунча бетамиз бўлибсан, Петя! — деди Наташа.

— Бетамиз бўлсам ҳам сенчалик эмасман, — деди тўққиз яшар Петя худди катта одамдай.

Графиня тушлик вақтида Анна Михайловнанинг киноялари орқасида воқеани унча-мунча сезган эди. У ўз уйига кириб, креслода ўтирар экан, ўғлининг кичкинагина тамакидонининг қопқоғига ўрнатилган сурагидан кўзини олмас ва кўзида ёш айланар эди. Анна Михайловна, қўлида мактуб, оёқ учида юриб графинянинг кабинетини эшиги олдига келиб тўхтади.

— Сиз кирманг, — деди орқасидан келган кекса графга, — кейин кирасиз, — ўзи ичкарига кириб эшикни беркитди.

Граф калитнинг ўрнига қулоғини қўйиб тинглай бошлади. Унинг қулоғига аввал осойишта гап овози, кейин узундан-узоқ гапирган Анна Михайловнанинг товуши, кейин қичқариқ кирди, сўнгра жимлик чўкди, кейин яна икки кишининг хушҳол гапираётган товуши, кейин оёқ шарпаси эшитилди-ю, Анна Михайловна графга эшикни очди. Анна Михайловнанинг юзида, мураккаб операцияни ўринлатиб, санъатини томоша қилгани одамларни таклиф қилган хирургнинг юзидаги мағрурлик ифодаси ётар эди, Анна Михайловна бир қўлига тамакидонни, иккинчи қўлига мактубни ушлаб, гоҳ бирини, гоҳ иккинчисини ўпаётган графиняни тантана билан кўрсатиб:

— C'est fait!¹ — деди.

Графиня графни кўриб, унга қўлини узатди, унинг тепакал бошини кўкрагига босди ва ялтироқ калласи оша яна хатга, ўғлининг суратига қаради: хат билан суратни яна ўпмоқчи бўлиб, эрининг тепакал бошини сал итарди. Уйга Вера, Наташа, Соня ва Петя кирди. Хат яна ўқилди. Николай хатида ўзи иштирок қилган икки поход ва икки жангги қисқача тасвир қилган, ўзининг офицер бўлганини айтган ва онаси билан отасининг қўлларини ғойибона ўпиб, дуо қилишларини сўраган; Верани, Наташани, Петяни ўпаман, деган. Бундан ташқари у m-г Шелинг, m-me Шосс ва мураб-

¹ Мана, иш битди!

биясига салом айтган ва яна ҳануз яхши кўргани ҳамда ҳеч қачон эсидан чиқармагани қимматли Союни ўпиб кўйинглар, деган. Буни эшитиб, Сою шу қадар қизариб кетдики, ҳатто кўзларидан ёш чиқди. У ҳамма қараётганидан уялиб, чопқиллаганича залга чиқди ва гир айланиб кўйлагининг этагини чодир қилди-да, қип-қизарганича жилмайиб полга ўтирди. Графиня йиғлар эди.

— Нега йиғлайсиз, татап? — деди Вера. — Унинг ёзган гапларига суюниш керак, наинки йиғласангиз.

Веранинг бу гапи жуда тўғри бўлса ҳам, лекин граф, графиня ва Наташа ҳамма унга худди «наҳот шундоқ деса-санг», дегандай қаради. «Бу кимга тортди экан!» — деб ўйлади графиня.

Николушканинг хати қайта-қайта ўқилди ва бу хатни ўқитиб эшитишга ўзларига лойиқ кўрганлар хатни ҳеч кимга бермай ўтирган графинянинг олдига келишлари керак эди. Мураббиялар, энагалар, Митенька, баъзи таниш-билишлари келишди ва графиня уларнинг ҳар қайсисига хатни алоҳида лаззат билан ўқиб берар экан, ҳар ўқиганида бу хатдан ўглининг янги бир фазилатини топар эди. Бундан йигирма йил бурун қорнида митти қўл-оёғини билинар-билимас зўрғагина қимирлатган ўша ўғли, кўп эркалатма, деб граф билан уришувига сабаб бўлган ўша фарзанди, аввал «груша» ва ундан кейин «баба» деб тили чиққан ўша Николенька энди ёт юртларда, бегона одамлар орасида мард жангчи бўлиб, ўзи ёлғиз, бировнинг ёрдамисиз, ўз билганича алланечук мардона ишлар қилиб юргани графиняни ҳайратга солар ва бениҳоят хурсанд қилар эди.

Бола гўдаклигидан бошлаб аста-секин улғайиб боришини кўрсатадиган тажрибани, асрлар давомида ҳосил бўлган тажрибани графиня тан олмас эди. Гўё миллион-миллион одамлар ҳам шу камолот босқичини босиб ўтмагандай, ўглининг ҳар бир камолот босқичи графиня учун фавқуллодда бир ҳодиса бўлар эди. Графиня ундан йигирма йил бурун қорнида қимирлаган кичкинагина вужуднинг бир кун келиб йиғлашига, эмишига ва гапиршига ишонмагандай, ҳозир ҳам ўша вужуднинг у ёқларда, хатига кўра, кучли, жасур эркак, ўғилларининг ва одамларнинг намунаси бўлиб юрганига ишонгиси келмас эди.

— *Хатини* қара-я, мунча ҳам чиройли ёзмаса! — дерди графиня хатнинг тасвир қисмини ўқиб. — Мунча ҳам камтар бўлмаса! Ўзи тўғрисида бирон оғиз ҳам ёзмапти, бирон

оғиз ҳам... Аллақаёқдаги Денисов тўғрисида ёзипти. Ўзи ўшалардан ҳам жасурроқдир. Ўзининг чеккан азоблари тўғрисида лом-мим демапти, олижаноблигига қаранг-а! Ўша Николушкам-да! Ҳаммани бир-бир эслапти. Ҳеч кимни эсидан чиқармапти. Ўзим ҳам айтар эдим, мана бундайлигидаёқ, айтар эдим...

Бутун оиладан Николушкага ёзиладиган хатлар қарийб бир ҳафта ёзилди ва ниҳоят оққа кўчирилди; графинянинг назорати остида, графнинг ҳаракати билан Николушкага керакли нарсалар ҳозирланди ва янги офицернинг кийим-кечаги учун пул тайёрланди. Тадбиркор Анна Михайловна ўғли билан хатлашиб туришининг ҳам осонгина йўлини топган эди. У хатларини тўғри гвардияга қўмондонлик қилиб турган буюк князь Константин Павловичга юборар эди. Ростовлар оиласи *чет элдаги рус гвардиясининг* ўзи тайинли адрес, агар мактуб гвардияга қўмондонлик қилиб турган буюк князга тегса, ўша ерга яқин турган Павлоград полкига етиб боришига ҳеч шубҳа йўқ, деб ўйлашар эди, шунинг учун ҳам хатлар билан пулни буюк князнинг курьери орқали Борисга юборадиган бўлишди ва Борис бунни Николушкага етказиши керак эди. Юбориладиган хатлар қари граф, графиня, Петя, Вера, Наташа, Соня томонидан ёзилган эди. Граф кийим-кечак учун 6000 сўм пул ва бошқа майда-чуйдалар юборди.

VII

Кутузовнинг Ольмюцга яқин ерда лагерь қуриб турган жанговар армияси 12 ноябрь эртаси бўладиган кўриққа, яъни Россия ва Австрия императорларининг кўригига тайёрланмоқда эди. Россиядан янгигина келган гвардия кечани Ольмюцдан ўн беш чақирим нарида ўтказиб, эртасига эрталаб соат ўнда кўриқдан ўтгани Ольмюц майдонига чиқди.

Николай Ростов шу куни Борисдан хат олган эди. Борис бу хатига Измайл полки Ольмюцдан ўн беш чақирим берида тунайди, сенга хат билан пул келган, келиб олгин, деган эди. Шу кунлари Ростовга пул жуда зарур эди, чунки походдан қайтиб, Ольмюц яқинида тўхтаган армия лагерини моли кўп маркитантлар ва австриялик жухудлар босиб кетган эди. Павловградликлар поход учун олинган мукофотлар шодибнасига зиёфат устига зиёфат ўтказишар,

яқиндагина Ольмюцга келиб хотин-халаж хизмат қиладиган майхона очган Каролина Венгерканинг майхонасига боришар эди. Ростов офицер бўлиши муносабати билан яқиндагина зиёфат бергани, Денисовнинг оти Бадавини сотиб олгани учун ўртоқларидан ва маркитантлардан қарздор бўлиб қолган эди. Бориснинг хатини олгандан кейин бир ўртоғи билан Ольмюцга борди, ўша ерда овқат еб, бир шиша вино ичди-ю, кейин ўзи якка, бирга ўсган ўртоғи Борисни қидириб гвардия лагерига борди. Ростовнинг ҳали офицерлик кийим-боши йўқ эди. Унинг эғнида эскириб кетган ва солдат крести тақилган юнкер курткаси, ўшанга ўхшаб эскириб тиззаларидаги чармлари қирилган шим, белида офицерлар тақадиган қилич, остида поход вақтида казакдан сотиб олинган Лон оти эди. Уғижим бўлиб кетган гусар телпагини бошининг орқасига қийшайтириб кийиб олган. У Измайл полки лагерига яқинлашар экан, урушни кўрган жанговар гусарлик важоҳатимни кўриб Борис ва унинг гвардиячи ҳамма ўртоқлари оғзини очиб қолар, деб ўйлар эди.

Гвардия бутун походни худди саёҳатга чиққандай озодалик ва интизомга зеб бериб ўтказди. Манзиллар яқин-яқин бўлиб, буюм халталарни ҳам аравалар олиб борар, ҳар манзилда Австрия маъмурлари офицерларга яхши овқатлар тайёрлаб қўйишар эди. Полклар шаҳарларга музика билан кириб, музика билан чиқар, бутун поход вақтида буюк князнинг буйруғига кўра солдатлар баравар оёқ ташлаб юришар (гвардиячилар шу билан фахрланаётган эди), офицерлар эса ўз ўринларида пиёда боришар эди. Борис бутун поход вақтида энди рота командири бўлган Берг билан юриб, бирга турар эди. Берг поход вақтида рота командири бўлиб, яхши хизмати ва ҳар ишни ўз вақтида қилиши орқасида бошлиқларнинг ишончига сазовор бўлган ва ўзини иқтисодий жиҳатдан яхши таъминлаб олган эди. Борис поход вақтида кўп керак бўлиб қоладиган одамлар билан танишди ва Пьер ёзиб берган мактуб орқали князь Андрей Болконский билан танишиб олди ва у орқали бош кўмондон штабига ўрнашиб олиш умидида эди. Озода ва яхши кийинган Берг билан Борис сўнгги кундузги юришдан кейин, озодагина уйда тўғарак стол ёнида дам олиб, шахмат ўйнаб ўтиришар эди. Берг тутаб турган трубкасини икки тиззасининг орасига қистириб қўйган. Борис Бергнинг юришига маҳтал бўлиб, ўзига хос назокат билаён шахмат доналаридан оппоқ ва нозик қўллари билан қубба

ясар ва афтидан, ўйин тўғрисида ўйлаб (у ҳамма вақт фақатгина ҳозир қилаётган иши тўғрисидагина ўйлар эди), ҳарифнинг юзига қараб турар эди.

— Қани, энди нима қилар экансиз? — деди.

— Ҳаракат қилиб кўрамиз-да, — деди Берг ва пиёдани ушлади-ю, юрмади.

Шу чоғ эшик очилди.

— Э, бу ерда экансан-ку! — деди Ростов баланд овоз билан. — Берг ҳам шу ерда! *Петизанфан, але куше дормир!*¹ — деб бақриб, энагасининг гапини такрорлади. Борис иккови ёшликларида ҳамма вақт энаганинг шу гапига кулишар эди.

— Ўҳў, бутунлай ўзгариб кетибсан-ку! — деб Борис ўрнидан турди ва тўкилиб кетган шахмат доналарини териб жойига қўйди-да, дўсти билан кўришгани кучоқ очди, бироқ Николай ўзини четга олди. У ўртоғини кўрганида бошқаларга тақлид қилишни истамайдиган ёшлик туйғуси билан ўз ҳиссини, ҳар қандай бўлганда ҳам аксари катталарда кўрилганидек, рёкорона эмас, ўзича, янгичасига ифода қилишни истади, у бошқалар сингари ўпишмоқчи эмас, балки уни чимчиламоқчи, туртмоқчи бўлди. Бироқ Борис, аксинча, осойишта ва дўстона бир йўсинда Ростовни кучоқлаб уч марта ўпди.

Улар қарийб олти ойдан бери кўришмаган эди: ёшлар ҳаёт йўлига тушиб, дастлабки қадамни босган ёшда қанчалик ўзгарса, улар ҳам бир-бирида шу ўзгаришни кўришди ва шу дастлабки қадамларни қайси муҳитда босган бўлса иккаласига ҳам ўша муҳитнинг акси урган эди. Сўнги марта кўришганидан буён иккови ҳам анча ўзгарган ва иккови ҳам бу ўзгаришни бир-бирига тезроқ айтишни истар эди.

— Оббо олифталар-ей! Озодагина, тозагина, худди сайилдан қайтиб келгандайсизлар-а! Биз ҳам юрибмиз-да, армияда хизмат қиламиз деб, — деди Ростов лой сачраган шимини кўрсатиб. Унинг йўғон товуши ва солдатча ҳаракати Борис учун тамом янгилик эди.

Ростовнинг қаттиқ-қаттиқ гапираётганини эшитган уй эгаси немис хотин эшикдан бошини чиқариб қаради.

— Қалай, жойидами? — деди Ростов Борисга кўз қисиб.

¹ Боринглар, болалар, ухланглар!

— Мувча бақирасан! Уларни ҳуркитиб юборасан,— деди Борис.— Мен бугун келмасан, деб ўйлаган эдим,— деди яна,— мен хатни кечагина Кутузовнинг адъютантларидан Болконский орқали бериб юборган эдим. Парров элиб берар, деб ўйламаган эдим... Хўш, қалайсан? Урушга кирдингми? — деб сўради Борис.

Ростов унинг сўзига жавоб бермай, мундирига тақилган Георгий крестини солдатларча силкитиб қўйди ва боғланган қўлини кўрсатиб Бергга кулимсираб қаради.

— Кўриб турибсан-ку,— деди.

— Эй, ҳали шундоқ бўлди, дегин,— деди Борис кулиб.— Биз ҳам жуда ажойиб поход ўтказдик. Шаҳзода доим бизнинг полк билан бирга бўлди. Шунинг учун биз походни жуда соз ўтказдик. Польшада бўлган қабул маросимларини зиёфатларни, балларни айтасанми, гапирган билан тамом бўлмайди. Шаҳзода бизнинг офицерларга жуда катта марҳаматлар кўрсатди.

Икки ўртоқ бири ўзининг гусарлик айш-ишратлари билан жангovar ҳаёти ва иккинчиси баланд мартабали кишилар командаси остида хизмат қилишнинг қулайликлари ва фойдалари тўғрисида гапирди.

— Гвардия яхши-да! — деди Ростов.— Менга қара, вино олдириб келсанг-чи.

Борис афтини буриштирди:

— Жуда ичгинг келаётган бўлса, майли.

У каравоти олдига бориб, оппоққина ёстиқнинг тагидан картмонини олди-ю, винога одам юборди.

— Ҳа, айтгандай, сенга келган пул билан хатни ҳам беришим керак,— деди яна.

Ростов хатни олди, пулни диванга ташлади-ю, столга тирсаклаб ўтириб, хатни ўқий бошлади. У хатдан уч-тўрт сатр ўқиб, Бергга қовоғини солиб қаради ва унинг қараб турганини кўриб, хат билан юзини беркитди. Берг диванда ётган тўла картмонни кўриб:

— Анчагина пул юборишипти-ку,— деди, бизнинг кунимиз ойликка қолган, граф. Мана, мени олсангиз...

— Менга қаранг, дўстим Берг,— деди Ростов,— сизга ҳам уйингиздан хат келса, яқин кишингиз билан учрашиб у билан гаплашмоқчи бўлсангизу мен шунда ҳозир бўлсам, сизга халал бермаслик учун дарҳол чиқиб кетар эдим. Мумкинми, кетсангиз, чиқиб кета қолсангиз, йўқолсангиз!— деб бақирди, лекин шу ондаёқ унинг елкасидан ушлади ва қилган қўполлигини юмшатмоқчи бўлди шекилли, унинг

юзига мулойимгина боқиб, илова қилди: — Хафа бўлманг, дўстим, мен сизни ўзимга яқин кўриб бу гапларни айтаётиман.

— Айтмасангиз ҳам ўзим тушунаман, граф, — деди Берг ўрнидан турар экан палағда товуш билан.

— Сиз уй эгаларининг олдига кириг, сизни йўқлашаётган эди, — деди Борис.

Берг озода, гард қўнмаган сюртукни кийди, ойнага қараб Александр Павловичга тақлидан сочини икки чаккасидан юқорига таради ва Ростовнинг кўз қарашидан сюртуги ёққанини пайқганидан кейин, мулойим табассум қилиб, уйдан чиқиб кетди.

— Оббо, жуда ҳам бефаҳмлиқ қилибман, — деди Ростов хатни ўқир экан.

— Нима бўлди?

— Жуда бемазагарчилик қилибман-да, хат ёзмай юриб-юриб у бечораларнинг ўтакасани ёрганимни қара. Оббо, жуда ёмон бўлипти-да! — деди тўсатдан қизариб; — юбор энди Гаврилони винога! Ха, майли, бир ичайлик!

Хатнинг ичида князь Багратион номига ҳам бир мактуб бор эди, бу мактубни Анна Михайловнанинг маслаҳати билан қари графиня таниш-билишлари орқали ёздириб олган ва ўғлига шу хатни эгасига етказиб, шундан фойдалангин, деб тайинлаган эди.

— Ана бемаънигарчилигу шунга зор эканман-да! — деди Ростов хатни столнинг тагига ташлаб.

— Нега ташлайсан? — деб сўради Борис.

— Аллақандай бир тавсиянома, нима кераги бор менга!

— Нега кераги бўлмасин? — деди Борис мактубни олиб ўқир экан. — Сенга жуда керакли мактуб бу.

— Менга ҳеч нарсанинг кераги йўқ, мен ҳеч кимга адъютант бўлмайман.

— Нега? — деди Борис.

— Бундан паст иш йўқ!

— Сен ҳали ҳам алланималарни хаёл қилиб юрасан, — деди Борис бошини чайқаб.

— Сен бўлсанг, ҳали ҳам ўшанақа дипломат экансан. Кел, қўй бу гапларни... Қани, ўзингдан гапир-чи, — деди Ростов.

— Мана, кўриб турибсан-ку, шу-да. Ҳозирча ишим яхши, лекин шу фронтдан қугулиб, адъютант бўлишни истар эдим-да.

— Нега?

— Нега бўлар эди, модомики ҳарбий ишда мартабага интиладиган бўлсанг, иложи бўлса дурустрогига интияс.

— Эй, бундоқ дегин! — деди Ростов, афтидан, бошқа тўғрида ўйлаётиб.

У қандайдир бир масалани ҳал қилмоқчи бўлгандай, ўртоғининг кўзига савол назари билан тикилиб турар эди.

Чол Гаврило вино келтирди.

— Энди Альфонс Карличга одам юборайми? — деди Борис.— У сен билан ичар эди, чунки мен ича олмайман.

— Ҳа, юбор-юбор! Қалай у немис? — деди Ростов таҳқиромуз илжайиб.

— Жуда-жуда яхши, ҳалол ва дилкаш одам,—деди Борис.

Ростов Бориснинг кўзига яна бир марта тикилди-ю, уф тортди. Берг қайтиб келди ва вино ичиб ўтириб, учала офицернинг қулф-дили очилди. Иккала гвардиячи Ростовга ўзларининг сафарлари, Россияда, Польшада ва чет элларда қандай иззат-ҳурмат кўрганликларини ҳикоя қилиб беришди. Командирлари буюк князнинг сўзлари, қилиқлари, гапириши, унинг юмшоқкўнгиллиги ва аччиғи тезлиги ҳақида латифалар айтишди. Берг сўз ўзига тегишли бўлмагани учун одатдагича индамасдан ўтирар эди. Бироқ буюк князнинг аччиғи тезлиги тўғрисида латифалар айтилганда у Галицияда буюк князь полкларни айланиб юриб полкнинг нотўғри ҳаракат қилгани учун аччиқланганини ва шу вақтда у билан гаплашишга муваффақ бўлганини зўр шавқ-завқ билан гапириб берди. У, жуда дарғазаб бўлган буюк князь: «Арнаутлар!» (шаҳзода дарғазаб бўлган чоғларида ҳамма вақт Арнаутлар, дер эди) — деб унинг ёнига келиб бақирганини ва рота командирини сўраганини мулойим табассум билан гапирди.

— Ишонасизми, граф, мен ҳеч қўрқмадим, чунки мен ҳақ эканимни билар эдим. Биласизми, граф, полк бўйича бериладиган бутун буйруқларни, уставни *беш бармоғимдай ёд биламан*, десам мақтанган бўлмайман. Шунинг учун ҳам, граф, менинг ротамда ҳеч қачон камчилик бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳамиша хотирим жам. Югуриб олдига бордим. (У буюк князнинг олдига қандай ҳарбийча салом бериб келганини ўрнидан салгина туриб кўрсатди. Дарҳақиқат, одамнинг юзида ҳурмат ва мамнуниятни бундан ортиқроқ қилиб кўрсатиш қийин эди!) Шу сўка кетди: «Арнаут» ҳам деди, «фалокат» ҳам деди, «Сибирга юбораман» ҳам деди, ишқилиб, ҳеч гап қолмади,—деди Берг та-

бассум қилиб.— Мен ҳақ эканимни билиб, индамай тура-вердим. Дуруст қилибманми, граф? «Ҳа, соқовмисан?» — деб бақирди. Яна индамай туравердим. Шундан кейин нима бўлди, деб ўйлайсиз, граф? Эртасига буйруқда менинг тўғримда ҳеч гап бўлмади. Мана, кўрдингизми, одам ўзини дадил тутса, мана шундоқ бўлади. Мана шундай гаплар, граф,— деди Берг трубкасидан ҳалқа-ҳалқа тутун чиқарар экан.

— Ҳа, жуда ажойиб бўлипти,— деди Ростов табассум қилиб.

Бироқ, Борис Ростов Бергни масхара қилмоқчи бўлгани кўриб усталик билан гапни бошқа ёққа бурди. У Ростовдан қаерда ва қандай ярадор бўлгани ҳақида гапириб беришни сўради. Бу Ростовга жуда маъқул бўлди. Ростов бу ҳақда сўзлар экан, тобора очилиб гапирар эди. У Шенграбенда бўлиб ўтган воқеани, жангда иштирок қилган кишилардай, яъни айнан эмас, ўзлари бошқалардан эшитганларича, ҳақиқатда бўлганини эмас, чиройли чиқадиган қилиб айтишни истаган кишилардай сўзлаб берди. Ростов ростгўй йигит бўлиб, ҳеч қачон ёлғон гапирмас эди. У бўлган воқеани айнан гапириб бермоқчи бўлиб, сўз бошлаган эди, лекин аста-секин ёлғонга кўчишга мажбур бўлганини ўзи ҳам сезмай қолди. Агар у, ўзи сингари атака тўғрисида кўп ҳикоялар эшитиб, атака ҳақида муайян бир тушунча ҳосил қилган ва унинг ҳикоясини ўзлари тасаввур қилганча бўлишини кутиб ўтирган жўраларига воқеани айнан айтса эди, уларнинг ўзи ё ишонмас, ёки бундан ҳам ёмонроғи, одатда суворилар атакасида иштирок этган кишилар бошидан кечирадиган нарсаларни Ростов бошидан кечирмаганига унинг ўзи айбли деб ўйлашар эди. У жўраларига, от қўйиб бораётганимда отдан йиқилиб, қўлимни майиб қилдим, жонимнинг борича французлардан буталар орасига қочдим, деб жўнгина айта олмас эди. Бундан ташқари, бўлиб ўтган воқеанинг ўзинигина айтиб бериш учун катта прода ҳам керак эди. Ҳақиқатни айтиш жуда қийин нарса: бу кўп ёшларнинг қўлидан келмайди, жўралари ундан қандай қизишиб жанг қилгани, кўзига қон тўлиб французлар колоннасига қандай қуюндай отилиб киргани, ўнг-сўлига қилич уриб, французларни қандай чопиб ташлагани, қилич уларнинг гўштини тилка-тилка қилгани ва ўзи қандай ҳолдан тойиб йиқилгани ва ҳоказолар тўғрисида гапиришини кутишар эди. У жўраларига мана шуларни айтиб берди.

У ҳикояси ярим бўлиб, «Хужум вақтида одамнинг кўзига қандоқ қон тўлишини сен тасаввур қила олмайсан», деяётганида эшикдан князь Андрей Болконский кириб келди. Уни Борис кутиб ўтирар эди. Ёшларга ҳимоят-корона муносабатда бўлишни яхши кўрадиган, ҳимоя сўраб мурожаат қилингандан ийиб кетган, кеча маъқул бўлиб қолган Борисга кўнгли мойил бўлган князь Андрей ёш йигитнинг хоҳишини ўтамоқчи эди. У Кутузовдан шаҳзодага мактуб олиб бораётган Борисни танҳо кўрарман, деган ўйда бу ерга кирган эди. Уйга кириб, жанговар саргузаштларидан гапириб ўтирган армия гусарини кўргач (князь Андрей бунақа одамларни жуда ёмон кўрар эди), Борисга мулоҳимгина табассум билан қаради, Ростовга эса афтини бурништириб, кўзини қисиб назар ташлади ва салгина таъзим қилиб, ҳорғин ва хушёқмаслик билан диванга ўтирди. У шу суҳбатга кириб қолганига таъби хира бўлди. Ростов бунинг пайқаб, қизариб кетди. Лекин князь Андрей учун бунинг аҳамияти йўқ, чунки Ростов бегона одам эди. Лекин Болконский Бориснинг кўзига қараб унинг шу гусар туфайли хижолат тортаётганини кўрди. Князь Андрейнинг истеҳзоли ва ёқимсиз бир оҳангда гапираётганига, жанговарлик нуқтан назаридан штаб адъютантларига (князь Андрей ҳам, афтидан, шу жумладан эли) бўлган нафратига қарамай, Ростов хижолат тортгандай бўлиб қизарди ва жим қолди. Борис, штабда қандай янгиликлар, бизнинг мўлжалларимиз ҳақида, камтарлик қилмай айтилганда, қандай гаплар бор, деб сўради.

Болконский бегона одамлар олдида ортиқ бир нима дейишни хоҳламади шекилли:

— Олға юрсак керак, — деб қўя қолди.

Берг фурсатдан фойдаланиб, жуда назокат билан рота командирларига ем-хашак учун энди икки ҳисса ортиқ пул беришадди, деган гап бор, шу тўғрими, деб сўради. Князь Андрей кулимсираб, бундай муҳим давлат ишлари тўғрисида ҳеч нарса айти олмайман, деди ва Берг хандон ташлаб кулди.

— Сизнинг ишингиз тўғрисида кейин гаплашамиз, — деди князь Андрей яна Борисга мурожаат қилиб, сўнгра Ростовга бир қараб қўйди. — Кўриқдан кейин менинг олдимга боринг, қўлимиздан келган ёрдамни берамиз.

Сўнгра унинг у ёқ-бу ёғига кўз ташлар экан, ниҳоятда хижолат бўлиб, бу хижолатлиги ғазабга айланаётган Рос-

товга қаради ва унинг қизариб ўтирганига эътибор ҳам қилмай:

— Сиз Шенграбен жанги тўғрисида гапираётган эдингиз шекилли, сиз ҳам бормидингиз унда? — деди.

— Ҳа, бор эдим— деди Ростов дағаллик билан ва шу дағаллиги билан гўё жангни кўрмаган адъютантни ҳақорат қилмоқчи бўлгандай.

Болконский гусарнинг ҳолатини пайқади ва бу унга қизиқ туюлди. У таҳқиромуз илжайиб қўйди.

— Ҳа! Бу жанг тўғрисида ҳозир кўп гапиришади.

— Ҳа, гап кўп! — деди тўсатдан Ростов баланд овоз билан гоҳ Борисга, гоҳ Болконскийга кўзларини олайтириб қараб.— Ҳа, кўп гапиришади, лекин биз душмanning ўқи остида кўрган-билганларимизни гапирамиз, бизнинг гапларимиз ана шу топда ўтириб, ҳеч нарса қилмай мукофот оладиган штаб олифталарининг гапидан эмас.

— Яъни сен ҳам ўшаларнинг бири демоқчисисиз-да? — деди князь Андрей вазминлик билан ва мулойимгина табассум қилиб қўйди.

Шу пайт Ростовнинг қалбида князь Андрейга нисбатан бўлган қаҳру ғазаб ҳисси унинг оғирлигини кўриб пайдо бўлган ҳурмат ҳиссига қўшилиб кетди.

— Мен сизни айтаётганим йўқ,— деди Ростов,— мен сизни билмайман, ростини айтсам, билишни ҳам истамайман. Мен умуман штаб одамлари тўғрисида гапираётиман.

— Мен сизга шуни айтиб қўяйки,— деди князь Андрей осойишта, салобатли товуш билан,— сиз мени ҳақорат қилмоқчисиз, агар ўз қадрингизни билмай, бировни ҳақорат қилиш жуда осон десангиз, бу фикрингизга қўшиланман; лекин ҳозир бунинг жойи ҳам эмасу, вақти ҳам. Шу кунларда биз ҳаммамиз яна ҳам каттароқ ва жиддийроқ дуэлга чиқамиз. Бундан ташқари, сизни қадрдон дўстим деяётган Друбецкой менинг афтим сизга ёқмаганлиги учун ҳеч ҳам айбли эмас. Керак бўлсам,— деди князь Андрей ўрнидан турар экан,— менинг фамилиямни, қаерда бўлишимни биласиз, лекин шуни билиб қўйингки,— деди яна,— мен ўзимни ҳам, сизни ҳам ҳақоратланган ҳисобламайман. Агар ўзингиздан каттанинг маслаҳатига кўнсангиз, бу ишни оқибатсиз қолдиринг, қўзғаб юрманг дейман. Хўп, жума кунни кўриқдан кейин мен сизни кутаман, Друбецкой; хайр, кўргунча!— деди князь Андрей ва икковига таъзим қилиб чиқиб кетди.

Ростов унинг гапига нима жавоб бериш кераклигини у чиқиб кетгандан кейингина эслади. Шу жавоб ўша топда эсига келмаганига яна ҳам қаттиқроқ аччиғи келди. Ударров отини келиштиришни буюрди ва Борис билан совуққина хайрлашиб, ўз жойига қайтиб кетди. Уни йўл бўйи, эртага бош квартирага бориб бу олифта адъютантни дуэлга чақирайми ёки бу ишни ҳақиқатан ҳам оқибатсиз қолдирайми, деган савол қийнаб борди. У гоҳ газаб билан бу кичкина, заиф ва мағрур адъютант тўппончани кўриб кўрққанидан ўзининг қанчалик ҳузур қилишини ўйлар, гоҳ ҳамма танишбилишларидан ҳам кўра фақат шу кўзига ёмон кўринган адъютантча билан жонажон дўст бўлишини истаб қолганини туюб, ҳайрон бўлар эди.

VIII

Борис билан Ростов кўришган куннинг эртасига Россиядан янги келган ва Кутузов билан походдан қайтган Россия ва Австрия армиясининг кўриги бўлди. Ҳар иккала император (рус императори валиаҳд шаҳзода билан, Австрия императори эса эрцгерцог билан) саксон мингдан иборат иттифоқчилар армиясининг кўригига чиқишди.

Эрталабдан бошлаб жуда озода, ўзига зеб берган қўшни қалъа олдидаги майдонга чиқиб саф тортди. Гоҳ ҳилпираган байроқлар остида мингларча оёқ ва найзалар ҳаракат қилар, офицерларнинг командаси билан тўхтар, бурилар ва бошқача кийинган шундай пиёда аскарларни айланаб ўтиб, ораларида масофалар қолдириб, саф тортар; гоҳ саман, қора, жийрон отларга минган, зарҳал тикилган кийимлар кийган музикачилар олдинда бўлган кўк, қизил ва яшилранг мундирли сувориларнинг отлари баравар гурсиллаб қадам ташлар; гоҳ лафетда силкиниб, тарақ-туруқ қилиб бораётган ярқироқ тўплари пилта ҳидини анқитиб, пиёда аскарлар билан суворилар орасидан ўрмалаб артиллерия ўтар ва белгиланган жойларга бориб ўрнашар эди. Фақат тўлиқ равишда парад формаси кийган, йўғон ва ингичка белларини жуда тортиб боғлаган, тикка ёқа қисганидан қизариб кетган бўйинларига шарфлар боғлаган ва ҳар хил орденлар тақиб олган генералларгина эмас, фақат ўзларига зеб-оро берган офицерларгина эмас, балки яхшилаб ювинган, соқолларини қирдирган, кийим-бошларини ярқиратиб тозаллаган ҳар бир солдат яхшилаб қақиланиб ҳар бир туки жило бериб турган, ёллари ипакдай

силлиқ бўлган ҳар бир от ҳаммаси жуда катта, муҳим ва таптанали бир иш бўлишини кутар эди. Ҳар бир генерал ва ҳар бир солдат бу одамлар дарёсида ўзининг бир сомон парча эканини кўриб ўзини ожиз сезар ва шу билан бирга мана шу азамат дарёнинг бир томчиси эканини фаҳмлаб, ўзини қудратли ҳис қилар эди.

Эрталаб зўр тараддуд ва тайёрлик иши бошланиб, соат ўн деганда ҳаммаёқ тахт бўлди. Кенг майдонда аскарлар қатор бўлиб саф тортди. Бутун армия уч қатор бўлди. Олдинда суворилар, унинг кетидан артиллерия, ҳаммадан кейинда пиёда аскарлар.

Ҳар бир саф ораси худди кўчага ўхшар эди. Уч қисмдан иборат бу армиянинг ҳар бир қисми бир-биридан тамоман ажралиб турар эди: Кутузовнинг жанговар армияси (бунинг ўнг қанотида, олдинги сафда павлоградликлар турар эди), Россиядан келган армия ва гвардия полклари ҳамда Австрия қўшинлари, лекин буларнинг ҳаммаси бир қаторда бир команда остида бир тартибда турар эди.

Бутун сафлардан, худди шабада дарахт япроқларини шитирлатаётгандай: «Келишаётпти! Келишаётпти!» — деган шивирлаш эсиб ўтди. Одамларнинг ҳовлиққан товушлари эшитилди, бутун қўшин ҳаяжонланиб сўнгги тайёрликни кўра бошлади.

Ольмюц томонидан келаётган бир тўда отлиқлар кўринди. Шу маҳал, гарчи шамол бўлмаса ҳам армияни бўйлаб майин шабада эсгандай бўлиб, найзаларнинг учигаги байроқчаларни, сопига урилиб ҳилпиллаб турган байроқларни хиёл тебратди. Армия шу хиёл қимирлаши билан гўё шаҳаншоҳларнинг яқинлашувига хурсандлик изҳор қилаётгандай кўринар эди. «Смирно!» — деган бир овсз эшитилди-ю, унинг кетидан худди саҳар чоғи хўрозлар қичқиргандай, ҳар томондан шу команда товуши такрорланди. Жимлик чўкди.

Бу жимликда фақат отларнинг туёқ товушигина эшитилар эди, холос. Келаётганлар императорларнинг мулозимлари эди. Шаҳаншоҳлар қанотга яқинлашуви билан биринчи суворилар полкининг карнайчилари генерал-маршни чалди. Бу карнай товуши эмас, гўё шаҳаншоҳнинг яқинлашуви шодиёнасига армиядан чиқаётган табиий хурсандчилик садосидай туюлар эди. Бу товушлар орасидан император Александрнинг ёш ва мулоғим товуши биралла эшитилди. У аскарларни табриклаган эди. Биринчи полк шундай қаттиқ давомли ва хурсандлик билан:

«Урра!» — деб қичқирдики, одамлар ўзлари ташкил этган кучнинг миқдори ва қудратидан ўзлари даҳшатга келишди.

Ростов шаҳаншоҳ дастлаб яқин келган Кутузов армиясининг биринчи сафида турар экан, шу армиядаги ҳар бир киши кечираётган туйғуни кечирар, яъни ўзини тамом унутган, бу қудратга ифтихор қилиб мағрурланган ва бу тантананинг боиси бўлмиш кимсага жон-дили билан берилган эди.

Ростов шу кимсанинг бир оғиз сўзи билан бутун армия (ўзи ҳам шу армияга боғлиқ, унинг бир ушоғи) ўзини ўтга, сувга ташлашга, жиноят қилишга, ўлишга ёки буюк қаҳрамонликлар кўрсатишга тайёр ҳис қилар ва шунинг учун ҳам шу одам яқинлашаётганини кўрганида унинг ҳаяжонланмаслиги, қотиб қолмаслиги мумкин эмас эди.

Ҳар томондан гуриллаб: Урра! Урра! Урра! — деган товушлар эшитилиб, полклар бирин-кетин шаҳаншоҳни генерал-марш билан қарши олишар, кейин яна: «Урра!», яна генерал-марш яна тобора кучайиб, бир-бирига қўшилиб гувиллаган «урра! урра!» садолари янграр эди.

То шаҳаншоҳ етиб келмагунча полклар худди жонсиз жасад сингари қимирламасдан жим турар эди; шаҳаншоҳ келиши биланоқ полклар жонланар, шаҳаншоҳ ўтиб кетган сафлардан чиқаётган садолар қўшилиб гувиллар эди. Қулоқни қоматга келтирадиган бу садолар остида тўртбурчак бўлиб худди тошдай қотиб қолган қўшинлар сафи орасидан юзларча отлиқ мулозимлар тәртиб билан, лекин бемалол юришар, булардан салгина олдинда икки император кетишар эди, бутун қўшинларнинг фикри ёди ва ҳушхаёли шуларда эди.

Чиройли, ёш, отлиқ гвардия мундири билан учбурчак ыляпа кийган, истараси иссиқ, товуши мулоғим император Александр ҳамманинг диққатини ўзига тортган эди.

Карнайчилардан сал нарида турган кўзи ўткир Ростов императорни узоқдан таниб, унинг яқинлашиб келаётганини кузатиб турар эди. Шаҳаншоҳ йигирма қадам чамаси яқин келганда, Ростов унинг чиройли ёш ва қувноқ юзини яхшилаб кўриб олди. Унинг қалбида шу чоққача ҳеч қачон юз бермаган меҳр ва завқ пайдо бўлди. Шаҳаншоҳнинг бутун қиёфаси, ҳамма ҳаракатлари унинг кўзига фавқулодда чиройли кўринар эди.

Шаҳаншоҳ Павлоград полки олдида тўхтаб, Австрия императорига французчасига бир нима деди-ю, табассум қилди.

Бу табассумни кўриб, Ростов ҳам беихтиёр табассум қилди ва ўз шаҳаншоҳига яна ҳам меҳри ортганини сезди. У бир нима қилиб, шаҳаншоҳга ўз муҳаббатини кўрсатишни истар эди. Бироқ у мумкин эмаслигини билиб йиғлагиси келарди. Шаҳаншоҳ полк командирини чақириб, унга уч-тўрт оғиз сўз айтди.

«Эй, худоё! Шаҳаншоҳ, мени чақириб қолса нима қилар эдим экан! — деди Ростов ичида, — хурсанд бўлганимдан юрагим ёрилиб ўлар эдим».

Шаҳаншоҳ офицерларга қараб:

— Ҳаммаларингга, жаноблар, чин кўнглимдан ташаккур билдираман, — деди ва унинг ҳар бир сўзи Ростовга худди осмондан эшитилаётгандай туюлди.

Агар ҳозир Ростов ўз подшоҳи учун жонини қурбон қилолса, нақадар бахтиёр бўлар эди-я!

— Сизлар Георгий байроқларини олишга муносиб иш қилдиларинг, шунга сазовор бўласизлар.

«Шундай подшога жонни қурбон қилиш керак, қурбон!» — деди Ростов ичида.

Шаҳаншоҳ яна бир нима деди, лекин Ростов эшита олмай қолди. Солдатлар чуқур нафас олиб «урра!» — деб қичқиришди.

Ростов ҳам шаҳаншоҳга бўлган садоқатини билдириш учун эгарнинг устида энгашиб жонининг борича қичқирди.

Шаҳаншоҳ худди тараддулангандай, гусарларнинг қаршисида бир неча лаҳза қолди.

«Наҳотки шаҳаншоҳ тараддуланса?» — деди Ростов ичида, ammo кейинчалик шаҳаншоҳнинг тараддулланиши ҳам унинг бошқа ҳамма ҳаракатларидай Ростовнинг кўзига улуғвор ва чиройли кўринди.

Шаҳаншоҳнинг тараддулланиши бир лаҳзадан ошмади. У ўша замонда расм бўлган тумшуги ингичка этик кийган оёғини, остидаги инглизча зеб берилган тўриқ биянинг човига салгина теккизди; оқ қўлқоп кийган қўли билан тизгинини йиғиштириб олиб, сон-саноксиз адъютантларнинг кузатувида олға юрди. Шаҳаншоҳ ҳар бир полкнинг олдида бир оз, бир оз тўхтаб ҳамон олға борар эди. Ниҳоят, унинг гавдаси кўздан йўқолди, Ростов императорларни қуршаб бораётган мулозимлар орасидан унинг оқ жиғасинини кўрар эди.

Ростов жаноб мулозимлар орасида отда сўлжайиб ўтирган Болконскийни ҳам кўриб қолди. Ростов уни кўриб, кеча икки орада ўтган гапни эслади ва уни дуэлга чақир-

самми, чақирмасамми, деган савол яна хотирига келди. «Чақирриш керак эмас,— деди Ростов ўзича,— шундай маҳалда шунақа нарсани ўйлаб ўтиришга арзийдими? Қалб шундай муҳаббат, шундай хурсандчилик ва шундай фидо-корлик ҳисси билан тўлган бир вақтда бизнинг жанжалу муноқашамиз нима деган гап?! Мен ҳаммани яхши кўраман, энди ҳеч кимга кек сақламайман», деб ўйлар эди Ростов.

Шаҳаншоҳ ҳамма полкларни кўриб чиққандан кейин кўшинлар унинг олдидан тантанали марш билан ўта бошлади ва Ростов яқиндагина Денисовдан соғиб олган Бадавийсида ўз эскадронининг охирида, яъни якка ўзи шаҳаншоҳга яққол кўриниб ўтиб борар эди.

Чавандоз Ростов ҳали шаҳаншоҳнинг олдига егмасдан Бадавийсига икки марта шпор уриб, роса гижинглатди. Шаҳаншоҳнинг қараб турганини сезган от ҳам бўйинини гажак қилиб, кўпикланган тумшугини кўкрагига теккизиб, думини кўтариб, худди оёғи ерга тегмай учиб бораётгандай, оёқларини баланд-баланд ва чиройли кўтариб ташлаб шаҳаншоҳнинг олдидан жуда қойил қилиб ўтди.

Ростовнинг кўзи оёқларини узангига тираб, қорнини ичига тортиб, ўзини худди отга ёпишиб қолгандай ҳис қилиб қовоғини солган бўлса ҳам ўзида йўқ хурсанд ҳолда шаҳаншоҳнинг олдидан Денисов айтмоқчи, *балодай* ўтиб кетди.

— Офарин, павлоградликлар! — деди шаҳаншоҳ.

«Оҳ, шаҳаншоҳ менга ҳозир ўзингни ўтга ташла деса, қанчалик бахтиёр бўлар эдим-а!» — деди Ростов ўзича.

Кўрик тамом бўлгандан кейин янги келган ва Кутузов армиясида бўлган офицерлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб тўпланишди: мукофотлар, австрияликлар ва уларнинг мундирлари, сафлари, Бонапарт тўғрисида айниқса Эссеннинг корпуси келсаю Пруссия биз томон бўлса, Бонапартнинг аҳволи чатоқ бўлиши ҳақида гап-сўз бошланди.

Лекин ҳамма тўпда ҳам кўпроқ шаҳаншоҳ Александр тўғрисида гапиришар, унинг айтган гапларини, қилган ҳаракатларини айтишар ва шундан завқ қилишар эди.

Ҳамманинг ҳам бирдан-бир тилаги — шаҳаншоҳнинг етакчилиги остида тезроқ душманга қарши урушга кириш эди. Кўриқдан кейин Ростов ва бошқа кўп офицерлар, шаҳаншоҳ ўзи қўмондонлик қилганда душманни егмаслик мумкин эмас, деб ўйлашар эди.

Кўриқдан кейин ҳаммада ғалабага шундай ишонч ҳосил бўлдики, бундай ишонч икки жангда ғалаба қозонилгандан кейин ҳам ҳосил бўлмас эди.

Кўриқдан кейин эртасига Борис яхши мундирини кийди, ишнинг ўнгидан келсин, деб кузатиб қолган ўртоғи Берг билан хайрлашиб, Ольмюцга — Болконскийнинг олдига жўнaldi. Унинг мақсади князь Андрейнинг меҳрибончилигидан фойдаланиб яхшироқ бир амалга, хусусан, назарида армияда ҳамманинг ҳаваси келадиган амалга мениб олиш, яъни каттароқ бирон одамга адъютант бўлиб олиш эди. «Отаси ҳар сафар ўнг минглаб пул юбориб турадиган Ростов, мен ҳеч кимга ялинмайман, ҳеч кимга лакей бўлмайман, деса бошқа гап. Лекин менга ўхшаган ақлидан бошқа ҳеч нарсаси бўлмаган одам мансабга ўзи эришуви ва имкониятни қўлдан бермай ундан фойдаланиши керак», деб ўйларди Борис.

Борис шу куни Ольмюцда князь Андрейни кўра олмади. Лекин бош квартира, дипломатия корпуси ўрнашган ва иккала император ўз мулозимлари, яъни сарой аҳллари, яқинлари билан турадиган Ольмюц унинг шу олимақомлар оламига кириш хоҳишини яна ҳам орттирди.

У ҳеч кимни танимас, гвардия мундири кийиб жуда ясаниб келган бўлса ҳам чиройли извошларга тушиб кўчакўйда айланиб юрган жиға, лента орденлар тақиб олган сарой аҳллари ва ҳарбийлар назарида ундан, гвардия офицерчасидан шу қадар юқори турар эдиларки, булар уни назарга илиш у ёқда турсин, унга эътибор ҳам қилмас эдилар. У бош қўмондон Кутузов жойлашган бинога кириб Болконскийни сўраганида бу ердаги ҳамма адъютантлар ва ҳатто деншиклар ҳам унга худди сенга ўхшаган офицерлар бу ерга жуда кўп келиб кетади, жонга ҳам тегдиларинг демоқчи бўлгандай қарашди. Шунга қарамасдан ёки шундай бўлгани учунми, у эртасига 15-числада тушликдан кейин яна Ольмюцга борди ва Кутузов жойлашган бинога кириб, Болконскийни сўради. Князь Андрей уйда эди. Борисни, афтидан, илгари танца қилинадиган, ҳозир эса бешта каравот қўйилган ва ҳар хил мебеллар: стол, стуллар, клавиқордлар турган катта залга олиб киришди. Эронча чикмон кийган бир адъютант эшикка яқинроқ қўйилган стол ёнида ўтириб хат ёзмоқда эди. Яна бир қип-қизил адъютант — семиз Несвицкий қўлини бошининг остига қўлиб каравотда чўзилиб ётар ва олдида ўтирган бир офицер билан кулишар эди. Учинчиси клавиқордда Вена вальсини чалар, тўртинчиси эса клавиқордга ёнбошлага-

нича унга жўр бўлиб ашула айтар эди. Болконский кўринмас эди. Бу жаноблардан ҳеч бири Борисни кўриб ўрнидан қимирламади. Борис хат ёзиб ўтирган адъютантдан Болконскийни сўраганида у қовоғини очмасдан, Болконский навбатчилик қилаётипти, керак бўлса, чап қўлдаги эшикка — қабулхонага кириб, деб жавоб берди. Борис унга ташаккур билдириб, қабулхонага борди. Қабулхонада ўн чоғли генераллар, офицерлар ўтиришар эди.

Борис кирган вақтда князь Андрей қовоғини солиб (унинг юзида, агар вазифам бўлмаганида сиз билан бир минут ҳам гаплашмас эдим, деган бир ҳорғинлик ифодаси кўринар эди), орденлар таққан кекса рус генералининг сўзига қулоқ солар, генерал қип-қизил бўлиб, деярли оёқ учида, солдатлардек қоматини тик тутиб, нима тўғридадир князь Андрейга доклад қилар эди.

Князь Андрей генералга русча, лекин энсаси қотган вақтларидагидай, французча талаффуз билан:

— Хўп, хўп, бир нафас сабр қилинг, — деди ва Борисни кўргач, генералга эътибор қилмасдан (генерал яна нимадир демоқчи бўлиб ёлвориб, унинг кетидан чопар эди) унга табассум билан қараб, бош ирғади.

Борис шунда илгари тахмин қилган нарсасини, яъни армия уставида ёзилган, бутун полк ва ўзи билган тартиб ва интизомдан ташқари яна бир бошқа муҳимроқ тартиб борлигини кўрдик, бу тартиб ҳали қип-қизил ва шопдай бўлиб турган генерални кутишга мажбур қилди, князь Андрей капитан бўла туриб, генералнинг гапини охиригача эшитмай, ўз кўнгли хушлигини деб, прапоршик Друбецкой билан гаплашишни маъқулроқ кўрди. Борис буни кўриб, келажакда, уставда ёзилган тартибга кўра эмас, мана бу ҳеч қаерга ёзилмаган тартибга кўра хизмат қилишга ҳар қачонгидан ҳам ортиқроқ бел боғлади. У князь Андрейга тавсия қилиниши натижасида ҳозирнинг ўзидаёқ генералдан ўзини каттароқ ҳис қилди, ҳолбуки, бошқа вақтда, сафда турган чоғда, бу генерал бунақа гвардия прапоршигини мажақлаб ташлаши мумкин эди. Князь Андрей унинг олдига келиб қўлини ушлади.

— Афсуски, кеча келганингизда йўқ эканман. Кеча куни бўйи немислар билан овора бўлдим. Вейротер билан бирга диспозицияни текширгани борган эдик. Немислар тартибни ўрнига қўйишга бир киришмасин, киришгандан кейин одам безор бўлиб кетади!

Борис худди князь Андрейнинг гапига тушунгандай тибиссум қилди, ҳолбуки Вейротер деган номни ва ҳатто диспозиция деган гапни ҳам биринчи марта эшитаётган эди.

— Хўш, дўстим, ҳали ҳам адъютант бўлиш ниятидан қайтганингиз йўқми? Мен сизнинг тўғрингизда анчагина ўйладим.

— Йўқ,— деди Борис беихтиёр негадир қизариб,— мен бош қўмондондан илтимос қилмоқчи эдим. Менинг тўғримда князь Курагин у кишига мактуб ёзган эди. Мен шунинг учун ҳам илтимос қилмоқчи эдимки,— деди худди узр сўраётгандай,— гвардия жангга кирмайдиганга ўхшайди.

— Ҳа, яхши! Яхши! Ҳаммасини гаплашамиз,— деди князь Андрей,— ҳозир бу киши тўғрисида бош қўмондонга доклад қилиб чиқай, ундан кейин мен сизнинг ихтиёрингиздаман.

Князь Андрей юзи қип-қизил генерал тўғрисида доклад қилгани бош қўмондоннинг олдига кириб кетганидан кейин бу генерал, Бориснинг уставда ёзилмаган тартибнинг фойдаси тўғрисидаги тушунчасига қўшилмайдиган одам бўлса керак, адъютант билан гаплашувига халал берган бу шапшак прапоршикка қараб шундай хўмрайдики, Борис ўнгайсизланиб қолди. У тескари ўгирилиб, князь Андрейнинг бош қўмондон кабинетидан қайтиб чиқишини сабрсизлик билан кута бошлади.

Борисни клавиқорд турган катта залга бошлаб борар экан, князь Андрей:

— Мен сизнинг тўғрингизда шундай қарорга келдим, дўстим,— деди,— бош қўмондоннинг олдига киришингизнинг ҳеч ҳожати йўқ. Кирсангиз, бир қоп ширин сўз айтади, уйига тушликка таклиф қилади («ҳеч қаерда ёзилмаган тартибга кўра хизмат қилиш важидан шундоқ бўлганда ёмон бўлмас эдику-я»,— деди Борис ичида), лекин иш шундан нарига ўтмайди; бизда адъютант, ординарешлар яқинда бир батальон бўлади. Биз шундоқ қилайлик: мен генерал-адъютант князь Долгоруков деган жуда яхши бир одам билан қалин ўртоқман; балки сиз билмассиз, лекин гап шундаки, ҳозир Кутузов ҳам, унинг штаби ҳам, ҳаммамиз ҳам ҳеч нарса билмай қолдик: ҳозир ҳамма иш шаҳаншоҳнинг қўлига ўтган: шунинг учун Долгоруковнинг олдига бора қолайлик, ўзимнинг ҳам унда ишим бор, сизнинг тўғрингизда у билан гаплашганман; бориб кўрамиз, балки

сизни ўз хизматига олишни ёки императорга яқинроқ бирон ишга тўғрилашни лозим кўрар.

Князь Андрей ҳамма вақт ёшларга йўл-йўриқ кўрса-тишни, уларнинг киборлар доирасида рўёбга чиқишларига ёрдам қилишни жуда яхши кўрар эди. У мана шу хилда бошқаларга ёрдам бериш баҳонаси билан (у ўзи учун бировдан ёрдам сўрашга ор қилар эди) кишини рўёбга чиқарадиган ва ўзига тортадиган муҳитга яқин турар эди. У Борисни бажонидил князь Долгоруковнинг олдига олиб борди.

Улар Ольмюцда императорлар ва уларнинг яқинлари турадиган саройга кирганларида кеч кириб қолган эди.

Шу кун и ҳарбий кенгаш бўлиб, унда гофкригсратнинг ҳамма аъзолари ва иккала император иштирок қилган эди. Кенгашда, қарилардан Кутузов билан князь Шварценбергнинг фикрига қарши ўлароқ, тезроқ ҳужум бошлаб, Бонапарт билан катта уруш қилишга қарор қилинди. Князь Андрей Борис билан бирга князь Долгоруковни ахтариб саройга кирганида, ҳарбий кенгаш ҳозиргина тамом бўлган эди. Ёшлар гуруҳи ғалаба қозонган бугунги кенгашдан яхши кайфият бош квартира одамларининг юзида ҳануз барқ уриб турар эди. Ишни пайсалга солиб, ҳужум бошламасдан яна ниманидир кутиб туришни маслаҳат берган кишиларнинг товушларини бошқалар шундай яқдиллик билан босишган, уларнинг далилларини ҳужум бошлаш фойдали эканлигини исбот қиладиган далиллар билан шундай рад қилишган эдики, кенгашда музокара қилинаётган бўлғуси жанг ва сўзсиз ғалаба худди бўлиб ўтгандай туюлиб қолган эди. Бизнинг қўлимиз ҳар жиҳатдан ҳам баланд эди: Наполеон қўшинларидан, шубҳасиз, ортиқ бўлган қўшинларимиз зўр куч бўлиб бир жойга тўпланган; императорларнинг келиши муносабати билан солдатларнинг руҳи кўтарилган ва улар урушга талпинишар эди; қўшинларга раҳбарлик қиладиган Австрия генерали Вейротерга жанг майдони бўладиган стратегия пункти беш бармоғидай маълум (бизнинг бахтимизга Австрия қўшинлари ўтган йил маневрни ҳозир французларга қарши жанг бўладиган шу жойларда ўтказган экан); ҳозир жанг бўладиган майдоннинг ҳамма икир-чикирлари аниқ ва батафсил ҳаритага олинган; Бонапарт, жаҳли чиққанлигидан бўлса керак, бунга қарши ҳеч чора кўрмастир эди.

Ҳужум бошлашнинг қизгин тарафдори бўлган Долгоруков кенгашдан ҳозиргина жуда чарчаб қайтиб келган бўлса

ҳям кенгашда гапи ўтгани учун кайфи чоғ ва мағрур эди. Князь Андрей ўз ҳимоясига олган офицерни унга таништирди; лекин князь Долгоруков Бориснинг қўлини қаттиқ қисиб сўрашди-ю, ҳеч нарса демади ва афтидан, ҳозир бутун фикр-ёди кенгашда бўлиб ўтган гапларда бўлса керак, князь Андрейга французчалаб:

— Эй, азизим,— деди,— бугун шундай ҳам катта жанг қилдикки, илойим бунинг оқибати ҳам шундай бахайр бўлсин-да! Лекин, азизим,— деди хурсанд бўлиб ва сўзни узиб-узиб,— мен австрияликлар, айниқса Вейротер олдида ўз айбимга иқдор бўлишим керак. Жанг режаси бу қадар аниқ, бу қадар батафсил, жанг майдонини бу қадар билиш, барча эҳтимолларни бу қадар кўзда тутиш, ҳамма шароитни, ҳамма икир-чикирни бу қадар муфассал билиш-а! Йўқ, азизим, ҳозир бизда бўлган бунчалик қулай шароитдан бошқасини ўйлаб топиб бўлмайди. Австрияликларнинг пишиқлиги-ю, русларнинг ботирлиги бирга қўшилгандан кейин яна нима керак, азизим?

— Демак, ҳужум қилишга узил-кесил қарор бериллипти-да? — деди Болконский.

— Биласизми, азизим, назаримда, Буонапарте калавасининг учини йўқотиб қўйганга ўхшайди. Бугун императорга мактуб юборишипти,— Долгоруков маъноли табасум қилиб қўйди.

— Ҳали шундоқ денг! Хўш, нима ёзипти? — деб сўради Болконский.

— Нима ҳам ёзар эди? У-бу деб вақтни ўтказиб, шундан фойдаланмоқчи. У ҳозир бизнинг қўлимизда десам, ишонинг, бу турган гап! Ҳаммадан қизиғи шуки,— деди тўсатдан софдилона кулиб,— жавоб мактуби ёзилганда уни нима деб аташни ҳеч ким билмади. Қонсул деб бўлмайди, император деб бўлмаслиги турган гап, шундоқ бўлгандан кейин, менимча, генерал Буонапарте дейиш тўғри келади.

— Лекин уни император деб танимаслик билан генерал Буонапарте дейиш орасида фарқ бор,— деди Болконский.

— Ҳамма гап шунда-да,— деди Долгоруков кулиб ва унинг сўзини бўлиб.— Билибинни танийсизми, жуда доно одам, у хатга: «зўравон ва инсониятнинг душманига», деб ёзилсин, деган таклифни қилди.

Долгоруков хандон ташлаб кулди.

— Бундан ёмонроғини топмапти-да? — деб қўйди Болконский.

— Ҳар қалай, Билибин жуда мувофиқ унвон топди. Жуда ўткир, доно одам.

— Бўлмасам-чи!

Франция ҳукуматининг бошлиғига, au chef du gouvernement français,— деди Долгоруков мамнуният билан жиддий тарзда,— жуда мувофиқ унвон эмасми?

— Мувофиқликка-ку, мувофиқ, лекин ҳеч ҳам ёқмас— деди Болконский.

— Ёқмаслик ҳам гапми! Менинг акам уни яхши билади; у бир неча марта Парижда ҳозирги император билан бирга тушлик қилган, акам, бундай зийрак ва айёр дипломатни умримда кўрмаганман, деган эди. Биласизми, французнинг эпчиллиги билан итальян актёрлиги бирга қўшилган-да! Граф Марков билан унинг тўғрисидаги латифаларни биласизми? Фақат граф Марковгина у билан муомала қилишни билган. Рўмолча воқеасини биларсиз? Жуда ажойиб!

Сергап Долгоруков гоҳ Борисга, гоҳ князь Андрейга қараб, Бонапарт бизнинг элчимиз Марковни синаб кўрмоқчи бўлиб, жўрттага рўмолчасини унинг олдида ерга тушириб юборганини ва олиб берармикин деб унга қараб турганида, Марков ҳам рўмолчасини жўрттага тушириб юборгани ва энгашиб ўзиникини олиб Бонапартникини олмаганини гапириб берди.

— *Chagman!*¹,— деди Болконский.— Айтгандек, князь мен сизнинг олдингизга мана шу йигит тўғрисида бир илтимос билан келган эдим. Биласизми?..

Лекин князь Андрей сўзини тамом қилмасдан уйга бир адъютант кириб, князь Долгоруковни император ҳузурига чақирди.

— Ҳай, аттанг! — деди Долгоруков шошиб ўрнидан турар экан, князь Андрей билан Борисга қўл бериб,— сизнинг учун ҳам, бу яхши йигит учун ҳам қўлимдан келган ҳар қанча хизмат бўлса жоним билан қиламан.— У Бориснинг қўлини оғзининг таноби қочиб, самимий бир тарзда яна бир марта сиқиб қўйди.— Лекин буни кўрмайсизми... Хайр, кўришгунча!

Ўзининг ҳозир олий ҳокимият эгалари орасида ҳис қилиб турган Борисни уларга яқин бўлиш хаёли ҳовлиқтирар эди. Ўз полкида ўзини зўр кучнинг кичкина, арзимас бир жузъи деб билган Борис бу ерда ўша зўр кучни ҳаракатга солиб турган кишиларга ўзининг яқин турганини

¹ Ҳа, жуда ажойиб!

кўрар эди. Булар князь Долгоруков кетидан йўлакка чиқишганда, Долгоруков кириб кетган эшикдан (шаҳаншоҳ кабинетининг эшигидан) гражданча кийинган, юзидан бамаъни одам кўринган, ияги олдинга чиққан бўлса ҳам афтини хунук қилмасдан, аксинча эпчил ва уddaбурон қилиб кўрсатган ўрта бўйли бир киши чиқди. Бу ўрта бўйли киши Долгоруковга ўз кишисидай бош ирғади, сўнгра князь Андрейнинг салом ёки йўл беришини кутиб бўлса керак, совуқ назар билан тикилганича унга томон келар эди. Князь Андрей на салом, на йўл берди; унинг юзида ғазаб акс этар эди. Ўрта бўйли ёш йигит юзини тескари буриб, йўлакнинг бир томонидан ўтиб кетди.

— Бу ким? — деб сўради Борис.

— Бу энг яхши, лекин менинг учун энг бадҳазм одамлардан бири. Ташқи ишлар министри князь Адам Чарторижский. Мана шу одамлар, — деди Болконский саройдан чиқиляётганда беихтиёр уф тортиб, — мана шу одамлар халқларнинг тақдирини ҳал қилади.

Эртасига қўшинлар походга чиқди. Борис то Аустерлиц жангигача Болконскийнинг олдига ҳам боролмади, Долгоруковнинг ҳам; вақтинча яна Измайл полкида қолди.

Х

Николай Ростов хизмат қилаётган ва Багратион отрядига кирадиган Денисов эскадрони ўн олтинчи число тонг-отарда манзилдан жангга жўнади ва бошқа колонналарнинг кетидан бир чақиримча йўл босганидан кейин катта йўлда тўхтатилди. Ростов аввал казаклар, улардан кейин биринчи ва иккинчи эскадрон гусарлари, артиллериялари билан шибда батальонлар ва булардан кейин генерал Багратион ва Долгоруковлар ўз адъютантлари билан ўтиб кетганини кўрди. Жанг бошланиши олдидан бурунгидай шунча ваҳимага тушгани, бу ваҳимани енгиш учун шунча зўр бергани, бу жангда гусарча иш кўрсатиш тўғрисида шунча қилган хаёллари бекорга кетди. Унинг эскадрони резервда қолдирилди. Николай Ростов бутун кунни зерикиб, диққат бўлиб ўтказди. Эрталаб соат саккиздан ўтганда узоқдан отишма ва ура овозларини эшитди; орқага олиб кетиляётган ярадорларни (улар унча кўп эмас эди) ва юзларча казаклар бир отряд француз отлиқ аскарларини қуршаб олиб бораётганларини кўрди. Жанг унча катта

бўлмай, бизнинг ғалабамиз билан тамом бўлганга ўхшар эди. Қайтиб келаётган солдат ва офицерлар порлоқ ғалаба қозонилгани, Вишау шаҳри ишғол қилинганлиги, бутун бир эскадрон француз аскарлари асир олинганлиги ҳақида гапиришар эди. Кечаси бўлган қаттиқ совуқдан кейин ҳаво очиқ ва қуёш чарақлаб турар, жангда иштирок қилган солдатларнинг сўзларидангина эмас, ҳатто Ростовнинг олдидан у ёққа ўтиб бораётган ва у ёқдан қайтиб келаётган солдат ва офицерлар, генерал ва адъютантларнинг юз ифодасидан ҳам кўриниб турган ғалаба хабарига кишининг баҳрини очадиган куз ҳавоси жуда мос келган эди. Жанг бошланиши олдида бекорга шунча ваҳимага тушган, лекин шундай кунни бу ерда бекор ўтириб ўтказган Ростов уларни кўриб яна ҳам диққат бўлди.

Денисов йўл бўйида олдига арақли сувдон билан овқат қўйиб ўтирар экан, Ростовни чақирди:

— Ростов, бу ёққа кел, бир ичайлик шу аламларга!

Офицерлар унинг атрофига тўпланиб, еб-ичиб суҳбат бошлашди. Офицерлардан бири, икки пиёда казак олиб келаётган асир француз отлиқ аскарини кўрсатиб:

— Ана, яна биттасини олиб келаётипти,— деди.

Қазакларнинг бири асирнинг чиройли, бўлиқ отини етаклаб келар эди.

— Ҳой, отни сотсанг-чи! — деди Денисов казакка.

— Марҳамат, жаноблари...

Офицерлар ўринларидан туриб, казаклар билан асир французни ўраб олишди. Француз отлиқ аскари эльзацлик ёшгина йигит бўлиб, французчани немис лаҳжасида гапирар эди. У ҳаяжондан энтиккан, юзи қизариб кетган эди: уларнинг французча гапираётганини эшитиб, дарров офицерларга қараб гапира бошлади. У, мен асир тушмас эдим, асир тушганимга мен айбли эмас, капрал айбли, чунки у ерда руслар йўқ, бориб жулларни йиғиштириб кел, деб юборди, деди. У ҳар икки огиз гапининг бирида: *mais qu'on ne fasse pas de mal à mon petit cheval*¹ дер ва отини ардоқлар эди. У, афтидан, ўзининг қаерда эканини ва асир тушганини унча фаҳмламас эди. У асир тушгани учун гоҳ узр сўрар, гоҳ ўзини ўз бошлиқлари олдида гумон қилиб, солдатлик расм-одобини жойига қўйишга тиришар эди. Бу солдат бизнинг ариергардга француз қўшинининг

¹ отимга озор берманглар.

биз учун тамом ёт бўлган туриш-турмушини яққол кўрсатиб берди.

Қазаклар отни икки червонга сотишди. Отни яқиндагина уйидан пул келиб ҳаммадан бойроқ бўлган Ростов олди.

Қазаклар отни гусарга берганда, эльзацлик француз софдиллик билан:

— Mais qu'on ne fasse pas de mal à mon petit cheval¹, — деди Ростовга.

Ростов табассум қилиб асирни юпатди ва унга пул берди.

Қазаклар юр, демоқчи бўлиб:

— Алё, алё! — деди асирнинг енгидан тортиб.

Тўсатдан гусарлар орасидан:

— Шаҳаншоҳ! Шаҳаншоҳ! — деган товуш эшитилди. Ҳамма шошиб-пишиб тарқалди. Ростов орқага қараб, шляпаларига оқ жиға таққан бир тўда отлични кўрди. Бирпасда ҳамма жой-жойига бориб, шаҳаншоҳнинг ўтишини кутиб турди.

Ростов ўз жойига қандай югуриб борганини ва отига қандай минганини ҳам билмай қолди. У жангда иштирок қилмагани ҳақида афсусланиб ўтирганини дарҳол унутди, кун бекор ўтди, деб юраги сиқилиши, шаҳаншоҳга кўз тикиб турган одамлар доирасида дарҳол барҳам топди, шаҳаншоҳ яқинлашиб келаётганидан бениҳоят хурсанд бўлиб, ўзи тўғрисида ўйламай қўйди. Шаҳаншоҳ яқинлашиб келаётганлигининг ўзи бекорга ўтказган шу куни учун унга бир мукофотдай бўлди. У ёрининг висолига етган ошиқдай ўзини бахтиёр ҳис қилар эди. У олға қарагани ботинолмас, қарамас, лекин шаҳаншоҳнинг яқинлашиб келаётганини завқ билан сезиб турар эди. Буни отларнинг туёқ товушидангина эмас, шаҳаншоҳ яқинлашган сайин атрофдаги одамларнинг чеҳралари очилиб, юзларида хурсандлик ва тантана аломати пайдо бўлаётганидан ҳам пайқаш мумкин эди. Ростов учун бир қуёш бўлган шаҳаншоҳ меҳру муҳаббат ва салобатидан ҳаммаёқни мунаввар қилиб тобора яқинлашар эди. Мана, Ростов шу қуёшнинг нурига кўмилгандай бўлди, унинг меҳрибон, мулоим, улуғвор ва шу билан бирга, жуда ҳам оддий товушини эшитди. Худди Ростов ўйлагандай жимлик чўқди ва бу жимликда шаҳаншоҳнинг товуши эшитилди.

¹ Отимга озор берманг

— Les huzards de Pavlograd?¹— деди шаҳаншоҳ.

— La réserve, sire!²— деб жавоб берди кимдир шу қадар оддий товуш билан: «Les huzards de Pavlograd?» — деб сўраган жуда ғайриоддий товушга жавобан.

Шаҳаншоҳ Ростовнинг рўпарасига келганда тўхтади. Александрнинг чехраси бундан уч кун олдинги кўрик кунидан ҳам очиқроқ эди. Унинг юзи шундай қувноқ, шундай ёш, шундай маъсум эдики, ўн тўрт яшар шўх боланинг юзини эслатар, лекин шу билан бирга, ҳар ҳолда улуғвор императорнинг юзи эди. Шаҳаншоҳ эскадронни кўздан кечиран экан, тасодифан кўзи Ростовнинг кўзига тушди-ю, икки лаҳзага қараб қолди. Шаҳаншоҳ шу чоғ Ростовнинг кўнглидан нималар ўтаётганини билдими, йўқми (Ростовга худди билгандай туюлди), ҳар қалай, кўк кўзларини Ростовнинг юзига тикди (бу кўзлардан юмшоқ ва шафқатли нур ёғилиб турар эди), сўнгра тўсатдан қошини чимириб, сўл оёғи билан отини бир туртдию от қўйганича олға қараб кетди.

Ёш император жангни ўз кўзи билан кўргиси келиб, сарой аҳллариинг берган маълумотларига қарамай, соат ўн иккида, бирга бораётгани учинчи колоннадан ажралиб, авангардга қараб кетди. У ҳали гусарларга етмасдан йўлда уни бир неча адъютант бугунги жангда биз ютиб чиқдик, деган хушхабар билан қарши олишди.

Бир эскадрон француз аскарлари асир олинишдангина иборат бўлган бу жанг тўғрисида, французлар устидан порлоқ ғалаба қозондик, деб маълумот берилган эди. Шунинг учун шаҳаншоҳда ҳам, бутун армияда ҳам (айниқса жанг майдонида порох тутуни ҳали турган чоғда) французлар мағлуб бўлиб, ночор орқага чекинаётипти, деган ишонч ҳосил бўлди. Шаҳаншоҳ ўтиб кетганидан кейин орадан бир неча дақиқа ўтгач, Павлоград дивизионининг олға юриши тўғрисида буйруқ келди. Вишау деган немис шаҳарчасида Ростов шаҳаншоҳни яна кўрди. Шаҳаншоҳ келишдан бурунроқ анчагина қаттиқ отишма бўлган шаҳар майдонида йиғиштириб олишга қўл тегмай қолган бир неча ярадор ва ўликлар ётган эди. Ҳарбий ва ғайриҳарбий мулозилар ўраб олган шаҳаншоҳ кўрик вақтида инглизча зеб берилган биясини қўйиб, бошқа саман от минган эди. У бир томонга энгашиб, олтин лорнетни кўзига жуда чиройли тутиб, ерда

¹ Павлоград гусарларимисизлар?

² Резерв, аъло ҳазрат!

ағанаб ётган яланг бош, боши қонга беланган солдатга қаради. Ярадор солдат шу қадар ифлос, шу қадар жирканч, шу қадар хунук эдики, унинг шаҳаншоҳга яқин ерда ётганлиги Ростовга алам қилди. Ростов шаҳаншоҳнинг эти жушжикиб, букчайиброқ турган орқаси силкинганини, бетоқат бўлиб чап оёғи билан отини шпорлаганини, ўрганиб қолган от эса ўрнидан қимирламай тураверганини кўрди. Бир адъютант отдан тушиб, ярадорни қўлтиғидан олиб турғизди-да, келтирилган замбилга ётқиза бошлади. Солдат инқиллади.

Шаҳаншоҳ ўлаётган солдатдан ҳам кўпроқ азобланаётгандай кўринди:

— Секин, секин, секинроқ бўлмас эканми? — деди ва жўнаб кетди.

Ростов шаҳаншоҳнинг кўзи жиққа ёшга тўлганини кўрди ва унинг кетаётиб, Чарторижскийга французчалаб:

— Уруш қурсин! Уруш қурсин! *Quelle terrible chose que la guerre!* — деганини эшитди.

Авангард қўшинлари Вишау олдига, французлар бутун кун давомида биз билан бир озгина отишиб, сўнгра ташлаб кетган жойга, душман цепининг рўпарасига ўрнашди. Авангардга шаҳаншоҳнинг ташаккури эълон этилди, ваъда қилган мукофотлари маълум қилинди ва солдатларга одатдигидан икки ҳисса ортиқ арақ берилди. Солдатларнинг гулханлари кечагидан ҳам баландроқ гуриллаб ёнар ва солдат қўшиқлари кечагидан ҳам қаттиқроқ янграр эди. Денисов майор бўлиши муносабати билан шу кеча зиёфат берди. Хийлагина ичиб олган Ростов зиёфатнинг пировардида шаҳаншоҳнинг соғлиғига қадаҳ кўтаришни таклиф қилди: «расмий зиёфатларда айтиладигандай император шаҳаншоҳ соғлиғига эмас, меҳрибон, жонажон шаҳаншоҳимизнинг соғлиғига; буюк одамнинг соғлиғига, французлар устидан ғалаба қозонишимизга ичамиз!» — деди.

— Илгари урушиб, — деди Ростов, — Шенграбенда омон бермаган эдигу энди шаҳаншоҳимиз олдимизда бўлганда кўямизми? Шаҳаншоҳимиз учун ҳаммамиз жонимизни фидо қиламиз. Шундоқ эмасми, жаноблар? Балки мен дурустроқ қилиб айта олмаётгандирман, кўп ичиб қўйибман. Менинг кўнглимдаги гап шу. Сизлар ҳам шундай бўсаларинг керак. Александр Биринчининг соғлиғига ичамиз! Урра!

Руҳланиб кетган офицерлар:

— Урра! — деб қичқиришди.

Кекса ротмистр Кирстен йигирма яшар Ростовдан қолишмайдиган шавқ-завқ ва самимият билан қичқириб юборди.

Офицерлар ичиб, стаканларини синдиргандан кейин Кирстен бошқа стаканларга яна вино қуйди ва стаканни олиб, кўйлакчан, иштончанлигича солдатларнинг гулхани олдига борди-да, оқ мўйловини шопдай қилиб очиқ ёқасидан оппоқ кўкрагини кўрсатиб, гулхан шуъласида тўхтади ва улуғворлик билан қадаҳини кўтариб:

— Йигитлар, шаҳаншоҳ императоримизнинг соғлиги учун, душманни енгишимиз учун урра! — деб, ўзи қари бўлса ҳам ёш гусарлардай қичқирди. Гусарлар йигилишиб бараварига «урра» кўтаришди.

Ярим кечаси, ҳамма тарқалгандан кейин, Денисов калта қўлини суйган дўсти Ростовнинг елкасига ташлаб:

— Походда яхши кўргудай ҳеч ким йўқ-да, шунинг учун бу подшони яхши кўриб қолибди,— деди.

— Денисов, сенга масхара бўлдими бу,— деб бақирди Ростов,— бу ҳис шундай юксак, шундай олижаноб, шундай...

— Ишонаман, ишонаман, дўстим, қойилман, маъқул...

— Йўқ, сен тушунмайсан!

Ростов ўрнидан турди ва гулханлар орасида кезиб юрар экан, ўлсам жонимни аямай (жонини аяшни хаёлига ҳам келтира олмас эди) шаҳаншоҳнинг кўз олдида ўлсам муродимга етар эдим, деб хаёл сурар эди. У ҳақиқатан ҳам подшога, рус қуролининг шон-шавкатига, келажак тантана умидига шайдо бўлиб қолган эди. Аустерлиц жангидан бурунроқ ўша эсдан чиқмайдиган кунларда бир Ростов эмас, рус армиясининг ўндан тўққизи Ростов даражасида бўлмаса ҳам подшо ва рус қуролининг кучига маҳлиё эди.

XI

Эртасига шаҳаншоҳ Вишауга тушди. Лейб-медик Вилье бир неча марта унинг ҳузурига чақирилди. Бош кварта-рада ва шу атрофга яқин қўшиллар орасида, шаҳаншоҳ касал бўлипти, деган овоза тарқалди. Яқин кишиларнинг айтишига қараганда, шаҳаншоҳ ҳеч нарса емапти ва шу кечаси дуруст ухлай олмапти. Бу касалликка дили нозик шаҳаншоҳнинг ярадор ва ўликларни кўриб қаттиқ таъсирлангани сабаб бўлипти.

Рус императори билан учрашиш учун оқ байроқ кўтариб элчи бўлиб келган француз офицерини ўн еттинчи числода тонготарда аванпостдан Вишауга олиб келишди. Бу офицер Савари эди. Шаҳаншоҳ эндигина ухлаган эди, шунинг учун Савари бир оз кутиши лозим бўлиб қолди. Қиём вақтида шаҳаншоҳ ҳузурига киргани унга ижозат берилди ва бир соатдан кейин князь Долгоруков билан бирликда француз армиясининг аванпостига кетди.

Мишмишларга қараганда, Савари император Александрни Наполеон билан учрашувга таклиф қилгани юборилган экан. Бутун армиянинг қувончи ва ифтихори бўлиб, Александр шахсан кўришгани унамади ва гарчи, армиянинг хоҳишига қарши бўлса ҳам агар шу музокарадан мурод, дарҳақиқат, сулҳ бўлса, Наполеон билан сулҳ музокараси олиб бориш учун ўз ўрнига Савари билан бирга Вишау голиби князь Долгоруковни юборди.

Долгоруков кечқурун қайтиб келиб, тўғри шаҳаншоҳ ҳузурига кирди ва у билан узоқ танҳо гаплашди.

18 ва 19-ноябрда қўшинлар яна икки манзил олға юрди ва душман аванпости бир оз отишмадан кейин орқага чекинди. Армиянинг юқори доираларида ўн тўққизинчи числонинг қиём вақтидан шошиб-пишиб бошланган зўр қизғин ҳаракат, машҳур Аустерлиц жанги бўлган йигирманчи **ноябрь кuni эрталабгача давом этди.**

Ўн тўққизинчи число қиёмгача кирди-чиқди, қизғин маслаҳат-музокара, югур-югур, у ёқ-бу ёққа адъютантлар юбориш фақат императорларнинг бош квартираларидагина давом этди: шу кuni қиёмдан кейин бу кирди-чиқди ҳаракат Кутузовнинг бош квартирасида ва колонна бошлиқларининг штабида ҳам бошланди. Кечқурун армиянинг ҳамма томон ва қисмларига адъютантлар юборилди ва у ерларда ҳам ҳаракат бошланди: ўн тўққизинчидан йигирманчи числога ўтар кечаси ҳамма қароргоҳларда ётганлар кўзгалиб ғала-говур бошланди ва саксон мингдан иборат иттифоқчилар армияси, тўққиз чақирим масофага чўзилган узун колонна бўлиб йўлга тушди.

Императорнинг бош квартираларида бошланиб, барча сўнгги ҳаракатларга туртки берган бу ҳаракат минораларга ўрнатиб қўйиладиган каттакон соатнинг ўрта паррагининг дастлабки ҳаракатига ўхшар эди. Аввал секин биричи паррак, кейин иккинчи, учинчи ва ундан кейин бошқа ҳамма парраklar, тишли ғилдираklar, тишли ўқлар тсбора

гез айланади, занг уради ва соат мили секин юриб бу ҳаракатнинг натижасини кўрсатади.

Ҳарбий иш механизми ҳам соат механизмидай, бир бошланган ҳаракат то ҳаддига етмагунча тўхтамайди, шу ҳаракат етиб бормаган қисмлар, соат механизми то бирон туртки бўлмагунча тек тургандек, қимирламай тураверади. Ўқдаги паррак тишлари бир-бирига киришиб ғувиллаб айланади, тишли ўқлар камоли тез айланганидан шувиллайди, унинг ёнидаги паррак эса худди йиллар бўйи қимирламай туришга қасд қилгандай теккина туради; лекин бир пайт келиб бу паррак илгакка илиндими, ҳаракатга тушади-ю, умумий ҳаракатга қўшилиб, нима учун айланаётганидан ва бу айла-нишнинг натижаси нима бўлишидан беҳабар ғувиллаганича айланаверади.

Сон-саноқсиз ва турли-туман паррак ва блокларнинг мураккаб ҳаракати натижаси вақтни кўрсатадиган соат стрелкасининг секин ва бир қиёмда юргизилишидан иборат бўлгандай, руслар билан французлардан иборат бўлган бир юз олтинш минг кишининг мураккаб ҳаракати—ҳаммасининг дарди, тилаги, пушаймони, таҳқирланиши, чеккан азоб-уқубати, ифтихори, қўрқуви, қувончи ҳаммасининг натижаси Аустерлиц жангини уч император жанги деб аталган жангни ютқизиш, яъни оламушумул тарихий стрелкани инсоният тарихи циферблатида аста-секин юргизиш бўлди.

Князь Андрей шу куни навбатчи бўлиб, бош қўмондоннинг олдидан жилмади.

Кутузов кечқурун соат бешдан ўтганда императорларнинг бош квартирасига келди, шаҳаншоҳнинг олдига кирди ва бирпасдан кейин чиқиб обер-гофмаршал граф Толстойнинг олдига кетди.

Болконский шу фурсатдан фойдаланиб, бўладиган жанг тафсилотини билгани Долгоруковнинг олдига кирмоқчи бўлди. Князь Андрей Кутузовнинг нимадандир хафа ва норози эканини, бош квартирадагилар Кутузовдан норозилигини, император бош квартирасидаги одамларнинг ҳаммаси унга худди бошқа одамлар билмайдиган бир сирни билгандай муомала қилганликларини сизди ва шунинг учун Долгоруков билан гаплашишни истади.

— Салом, топ сгер,— деди Билибин билан чой ичиб ўтирган Долгоруков,— эртага байрам. Чол қалай? Феъли айнигандир?

— Феъли айниган деемайману, лекин менинг гапимга қулоқ солишса бўлар эди, деса керак.

— Ҳарбий кенгашда унинг гапига қулоқ солишди, бўладиган гапни гапирса яна қулоқ солишади. Бонапарт катта жангдан қўрқиб, юраги ёрилиб турганда сусткашлик қилиш, ниманидир кутиб ўтириш яхши эмас.

— Ҳа, айтгандай, Бонапартни кўрдингизми? — деди князь Андрей. — Қалай экан? Қандай таассуроғ қолдирди?

— Ҳа, кўрдим ва шу фикрга келдимки, ҳамма нарсадан ҳам кўра катта жангдан қўрқар экан, — деди Долгоруков, афтидан, уни кўриб чиқадиган хулосаларига зўр аҳамият бериб, — жангдан қўрқмаса, нима учун шаҳаншоҳ билан кўришмоқчи, музокара олиб бормоқчи бўлди? Ҳаммадан ҳам кўра шунини айтинг: чекиниш-ку, унинг уруш усулига тамоман зид эди, нега бўлмаса чекинди? Хўп, деяверинг, катта жангдан қўрқади, ўлгудай қўрқади. Унинг ажали етган. Айтдим-қўйдим, мана кўрасиз.

— Қани, гапириб беринг, қанақа экан, нима экан? — деб сўради яна князь Андрей.

— Кулранг сюртук кийган бир одам экан. Менинг «олий ҳазрат», деб гапиришимни истади-ю, лекин мен уни хафа қилдим: олий ҳазрат ҳам, бошқа ҳам демадим. Мана шундақа одам экан, вассалом, — деди Долгоруков табассум билан Билибинга қараб.

— Мен кекса Кутузовни жуда ҳурмат қиламан, — деди у давом этиб, — лекин Бонапарт қўлимизга кириб турганда, биз ниманидир кутиб, унинг қўлдан чиқиб кетишига ёки бизни алдашига йўл қўйсак, жуда бемаъни иш қилган бўлар эдик. Йўқ, Суворовнинг «Душманга ўзингни атака қилгани қўйма, ўзинг атака қил» деган қондасини эсдан чиқариш керак эмас. Урушда ёшларнинг ғайрати кўпинча қариларнинг бутун тажрибасидан кўра яхшироқ қўл келади, десам хўп, деяверинг.

— Хўп, биз унга қайси маррадан атака қиламиз? Мен бугун аванпостларни бориб кўрдим. Бонапарт асосий кучи билан қаерда турганлигини билиб бўлмайди, — деди князь Андрей.

Князь Андрей Долгоруковга ўзи тузган атака планини айтиб бермоқчи эди.

— Қайси маррада атака қилишнинг фарқи йўқ, — деди-ла, Долгоруков ўрнидан туриб столдаги харитани ёза бошлади. — Ҳамма эҳтимоллар кўзда тутилган: агар у Брюнда турган бўлса...

Князь Долгоруков Вейротернинг қанотдан қиладиган ҳаракат планини палапартиш гапириб берди.

Князь Андрей унга эътироз билдириб, ўз планини ёқлай бошлади. Унинг плани ҳам Вейротер планидек маъқул бўладиган план эди-ю, лекин гап шунда эдики, Вейротер плани аллақачон қабул қилинган эди. Князь Андрей ўз планининг фойдасию Вейротер планининг зарарини кўрсата бошлаганда, князь Долгоруков унинг сўзига қулоқ солмай қўйди ва харитага қарамасдан, паришонлик билан унинг юзига қараб қолди.

— Кутузов бугун ҳарбий кенгаш ўтказди, ўша ерда шу фикрларингизни айтишингиз мумкин,— деди Долгоруков.

— Албатта айтаман,— деди князь Андрей харита олди-дан кетар экан.

Икковининг гапига шу вақтгача қувноқ табассум билан қулоқ солиб ўтирган Билибин энди ҳазиллашмоқчи бўлди шекилли:

— Мунча ниманинг ташвишини тортаётибсизлар, жаноблар? — деди,— эртага ғалаба қиламизми, мағлуб бўламизми, барибир рус қуролининг шон-шарафи таъмин қилинган. Кутузовларингдан бошқа биронта ҳам рус колонна бошлиғи йўқ. Бошлиқлар: Herr general Wimpfen, le comte de Langeron, le prince de Lichtenstein, le prince de Hohenloe et enfin Prsch... prsch... et ainsi de suite, comme tous les noms polonais.¹

— Taisez vous, mauvaise langue,² — деди Долгоруков,— нотўғри айтаётибсиз, энди руслардан Милорадович билан Дохтуров бор ва граф Аракчеев бўлганда учта бўлар эди, лекин унинг асаблари бўшашиб қолган.

— Хайр, менга ижозат, Михаил Илларионович чиққандирлар,— деди князь Андрей,— хайр, муваффақият тилайман, жаноблар,— деди Долгоруков билан Билибиннинг қўлини қисиб.

Князь Андрей қайтиб келганидан кейин хомуш ўтирган Кутузовдан эртаги жанг тўғрисида фикрини сўрамасдан туролмади.

Кутузов ўз адъютантига жиддий бир назар ташлади-ю, бир оз жим қолгандан кейин жавоб берди:

¹ Жаноб генерал Вимпфен, граф Ланжерон, князь Лихтенштейн, князь Гогенлоэ яна пршпршпрш—ҳаммаси поляк номлари. (нем. ва франц.)

² Тилингни тийинг.

— Менимча, бу жангда ютқизамиз, мен буни граф Толстойга ҳам айтиб, шаҳаншоҳга етказишни сўраем нима деди дегин? Eh, mon cher général, je me mêle de riz et des cotelettes, mêlez vous des affaires de la guerre.¹

XII

Кечқурун соат тўққиздан ўтганда Вейротер ўзининг планларини олиб Кутузовнинг квартирасига келди. Ҳарбий кенгаш шу ерда бўлиши керак эди. Ҳамма колонналарнинг бошлиқлари бош қўмондон ҳузурига чақирилди. Келишдан бош тортган князь Багратиондан бошқа ҳамма ўз вақтида етиб келди.

Бўладиган жангнинг мутасаддиси бўлган Вейротер ҳарбий кенгашда ноилож раислик ва раҳбарлик қилаётган қовоғи солиқ ва мудраб ўтирган Кутузовнинг тамоман акси ўлароқ, чеҳраси очиқ ва жуда чаққон эди.

Вейротер, афтидан, ўзини муқаррар бўлиб қолган жангнинг сардори ҳис қилар эди. У арава тортиб, нишабликдан чопиб тушиб бораётган отга ўхшар эди. У аравани ўзи тортиб бораётиптими ё арава уни итариб бораётиптими — буни билмас эди. Лекин бу чопишнинг оқибати нима бўлиши тўғрисида унинг фикр қилгани фурсати ҳам бўлмай, имкони борича чопар эди. Вейротер шу оқшом шахсан икки марта душман турган жойини бориб кўрди, маълумот ва изоҳлар бергани икки марта Россия ва Австрия императорлари ҳузурига кирди: ўзининг идорасига кириб, немисча диспозиция ёздирди. У мана шу ишлардан кейин Кутузовнинг олдига ниҳоятда чарчаб келди.

Афтидан, унинг хаёли шу, қадар банд эдики, ҳатто бош қўмондон олдида одоб сақлашни ҳам эсидан чиқариб қўяр эди: у бош қўмондоннинг сўзини бўлар, бериладиган саволларга жавоб қайтармай, ҳамсуҳбатининг афтига қарамай, тез-тез, чалакам-чатти гапирар эди: унинг уст-боши чанг, ўзи не аҳволда гаранг ва шу билан бирга ўзига ишонган ва мағрур кўринар эди.

Кутузов Остралицга яқин бир дворян қасрига ўрнашган эди. Бош қўмондоннинг кабинети бўлган каттакон меҳмонхонага Кутузов, Вейротер ва ҳарбий кенгаш аъзолари йиғилган эди. Улар князь Багратионга маҳтал бўлиб, ҳар-

¹ Э, азизим генерал! Мен ош-овқат билан машғул бўлиб тура турай, урушни сизлар қилиб туринглар.

бий кенгашни очмасдан, чой ичиб ўтиришар эди. Соатеттидан ўтганда Багратионнинг ординаречи келиб, князнинг кела олмаслигини билдирган эди. Князь Андрей шу хабарни бош қўмондонга маълум қилиш учун кабинетига кирди ва ҳарбий кенгашга иштирок этишга Кутузовдан илгари ижозат олганлиги учун ўтираверди.

Вейротер шошиб-пишиб ўрнидан турди-да, Брюнн атрофининг каттакон харитаси ёзилиб қўйилган стол олдига келиб:

— Модомики князь Багратион келмас экан, кенгашни очаверсак ҳам бўлади,— деди.

Кутузов, мундирининг ёқасини ечиб, бағбақасини осилтириб, вольтерча креслода семиз қўлларини креслонинг икки томониغا баравар қўйиб, пинакка кетгандай ўтирар эди. Вейротернинг гапи қулоғига кирганда у ягона кўзини зўрға очди.

— Ҳа, ҳа, бошлаш керак, вақт ҳам кетди,— деб бош ирғади ва яна бошини қуйи солиб, кўзини юмди.

Кенгаш аъзолари дастлаб Кутузов ўзини уйқуга солаётипти деб ўйлашган бўлса, диспозиция ўқиладиган вақтда унинг пишиллашини эшитиб, шуни билишдики, шу пайтда бош қўмондон бу диспозицияга ёки бошқа бирон нарсага ўзининг тоқати йўқлигини билдиришдан ҳам кўра муҳимроқ иш билан машғул: у ҳозир табиий талабни қондирмоқда, яъни ухламоқда эди. Вейротер бирон дақиқани ҳам бекорга ўтказишни истамаган жуда банд одамдай Кутузовга бир қараб қўйди-ю, унинг ухлаб ўтирганини кўриб, қоғозни олди ва баланд, бир зайлдаги товуш билан бўлажак жангнинг диспозициясини сарлавҳасидан бошлаб ўқиди:

«Кобельниц ва Сокольниковнинг нариги томонидаги душман маррасига атака қилиш диспозицияси, 1805 йил 20 ноябрь».

Диспозиция жуда мураккаб ва қийин эди. Бошқа диспозицияларга ўхшамаган бу диспозицияда шундай дейилган эди:

Da der Feind mit seinem linken Fluegel an die mit Wald bedeckten Berge lehnt und sich mit seinem rechten Fluegel laengs Kobelnitz und Sokolnitz hinter die dort befindlichen Teiche zieht, wir im Gegentheil mit unserem linken Fluegel seinen rechten sehr debordiren, so ist es vortheilhaft letzteren Fluegel des Feindes zu attakiren, besonders wenn wir die Doerfer Sokolnitz und Kobelnitz im Besitze haben, wodurch wir dem Feind zugleich in die Flanke fallen und ihn

auf der Flaechе zwischen Schlapanitz und dem Thuerassa—Walde verfolgen koennen, indem wir dem Defileen von Schlapanitz und Bellowitz ausweichen, welche die feindliche Front decken. Zu diesem Endzwecke ist es noething... Die erste Kolonne marschirt... die zweite Kolonne marschirt die dritte Kolonne marschirt...¹ ва ҳоказо деб ўқиди Вейротер. Генераллар бу қийин диспозицияга истар-истамас қулоқ солиб ўтирганга ўхшар эди. Қўнғир соч, новча генерал Буксгевден деворга суяниб турар ва ёниб турган шамга тикилиб, диспозицияга қулоқ солмаётганга, ҳатто биров қулоқ солаётипти, деб ўйлашни ҳам истамаганга ўхшар эди. Вейротернинг рўпарасида қизил юзли, мўйлови юқорига буралган, икки елкаси кўтарилган Милорадович ҳарбийларга хос бир вазиятда қўлларини тиззасига қўйиб керилиб, катта-катта ва чиройли кўзларини унга тикиб ўтирар эди. У индамасдан Вейротернинг юзига тикилиб турар, Австрия штаб бошлиғи ўқишдан тўхтагандагина кўзини ундан олар эди. Шу пайт Милорадович бошқа генераларга маъноли қараб қўйди. Лекин бу маъноли қарашдан унинг диспозицияга қарши ё тарафдорлигини, буни ёқлагани ё ёқламаганини билиб бўлмас эди. Башараси жанубий Франция одамларига ўхшаган граф Ланжерон Вейротерга ҳаммадан ҳам кўра яқинроқ ўтирар эди. У бутун ўқиш давомида юзидан аримаган хиёл табассум билан қопқоғига сурат солинган олтин тамакидонни ўйнаб, нозик бармоқларига қараб ўтирди. Вейротер ўқиган узун жумласига изоҳ бериб, ўқишда яна давом этганида Ланжерон тамакидонни қўйиб, бошини кўтарди ва кишига малол келадиган ортиқча бир назокат билан уни тўхтатиб, бир нима демоқчи бўлди; лекин Австрия генерали ўқишда давом этар экан, қовоғини солди ва худди «фикрингиз бўлса кейин, кейин айтарсиз, ҳозир харитага қараб менга қулоқ солинг», дегандай тирсагини қимирлатди. Ланжерон энсаси қотиб, юқорига

¹ Душманнинг чап қаноти ўрмонзор тепаликларга, ўнг қаноти эса ўша ерларда мавжуд бўлган кўлларнинг нариги томонида бўлмиш Кобельниц ва Сокольник бўйлаб ўрнашганлиги бизнинг чап қанотимиз унинг ўнг қанотидан кучли бўлганлиги учун хусусан агарда биз Кобельниц ва Сокольник қишлоқларини ишғол қилиб, душманнинг қанотига ҳужум қилиш ва Шлапаниц билан Тюрасск ўрмони орасида яйловдан қўшиб бориш имкониятига эга бўлсак ва шу билан бирликда Шлапаниц билан Беловиц орасидаги душман мудофаасига рўпара келмасак, у ҳолда душманнинг мазкур қанотига ҳужум қилмоғимиз фойдалидир. Мана шунинг учун лозимки... биринчи колонна марш билан.., иккинчи колонна марш билан... учинчи колонна марш билан...

қаради, худди бу нимаси, дегандай қилиб Милорадовичга кўз ташлади, бироқ Милорадовичнинг аниқ бир фикрни ифода қилмайдиган маъноли кўзига кўзи тушгач, яна бошини қуйи солиб тамакидонни ўйнай бошлади.

Ланжерон ўзича, лекин ҳамма эшитарли қилиб:

— Une leçon de géographie¹, — деб қўйди.

Пржебишевский эҳтиром ва одоб билан жуда берилиб қулоқ солаётгандай, кафтини қулоғининг орқасига қўйди. Паканагина Дохтуров Вейротернинг рўпарасида столга ёйиб қўйилган харитага энгашиб, камтарлик ва қунт билан диспозицияни ва нотаниш жойларни диққат билан харитадан кўрар эди. У бир неча марта Вейротерни тўхтатиб, англамаган сўзларини, қишлоқларнинг қийин номларини қайтаришни сўради. Вейротер унинг илтимосини бажо келтирди ва Дохтуров ёзиб олди.

Бир соатдан ортиқроқ давом этган ўқиш тамом бўлгандан кейин Ланжерон яна тамакидонни қўйиб Вейротерга ҳам, бошқаларга ҳам чандон қарамасдан, бундай диспозицияни бажариш қийинлиги, диспозицияда душман мавқеи маълум деб кўрсатилган бўлса ҳам душман ҳаракатда бўлгани учун унинг мавқеи ҳақиқатда бизга номаълум бўлиши мумкинлиги ҳақида гапирди. Ланжероннинг эътирози ўринли эди, лекин бу эътироз билдиришдан мақсад кўпроқ диспозициясини худди мактаб болаларига ўқиб бераётгандай ўзига ишонган ҳолда ўқиган генерал Вейротерга бу ердагилар аҳмоқ эмас, балки ҳарбий ишда сенга ҳам таълим бера олади, дейиш эди. Бир зайлда ўқиётган Вейротернинг товуши тинганда Кутузов, худди тегирмоннинг аллаловчи товуши тинганда уйғониб кетган тегирмончидай, кўзини очиб Ланжероннинг гапига қулоқ солди ва худди: «Э-ҳа, ҳали ҳам шу бемаъни гап тўғрисида музокара қилиб ўтирибсизларми!» — дегандай дарров кўзини юмди-ю, бошини яна ҳам қуйи туширди. Ланжерон ҳарбий ишда ўзига бино қўйган Вейротернинг қитиғига қаттиқроқ тегиш учун биз Бонапартга ҳужум қилишимиз ўрнига у бизга осонгина ҳужум қилиши ва шунинг натижасида бу диспозициянгиз бекор бўлиб қолиши мумкин, деди. Вейротер, ким нима демасин, ҳаммасига жавоб тайёрлаб қўйган бўлса керак, барча эътирозларга бир хилда нафратомуз табассум билан жавоб берар эди.

¹ Географиядан дарс.

— Агар бизга ҳужум қила олганда, шу бугун қилар эди,— деди.

— Демак, сиз уни кучсиз демоқчимисиз? — деди Ланжерон.

— Қирқ минг аскари бўлса, кўп экан, оббо,— деди Вейротер даволаш йўлини ўргатаётган табибдан кулган доктордай табассум қилиб.

— Ундоқ бўлса, демак, бизнинг атака бошлаб уни тор-мор қилишимизни кутиб ўтирган экан-да,— деди Ланжерон кинояли табассум билан ва сўзини тасдиқлашни кутиб, ўзига яқинроқ ўтирган Милорадовичга қаради.

Бироқ Милорадович шу пайтда генерал сўраган нарсадан ҳам кўра бошқа нарса тўғрисида ўйлаб турган бўлса керак.

— Ma foi¹, эртага жанг майдонида ҳаммаси маълум бўлади,— деди.

Вейротер яна табассум қилди ва шу *табассуми* билан гўё: менгина эмас, ҳар иккала шаҳаншоҳ — император ишонган нарсага рус генералларининг эътироз билдириши ва менинг уқтириб ўтиришим таажжубланарли ва кулгили бир ҳол, демоқчи бўлар эди.

— Душман гулханларини ўчирган, унинг лагеридан муттасил ғовур эшитилиб турипти, бу нима деган гап? — деди Вейротер.— Ё чекинаётиптими, биз бундан ҳушёр бўлишимиз керак, ёки у маррасини ўзгартираётипти (у илжайди). Агар у Тюрасда марра ишғол қилган тақдирда ҳам бизни кўп ортиқча машаққатдан қутқазган бўлади ва берилган амр-фармонлар мутлақо ўзгармайди.

Аллақачонлар ўзининг шубҳасини гапирмоқчи бўлиб, пайт кутиб ўтирган князь Андрей:

— Нечук? — деди.

Кутузов уйғониб қаттиқ йўталди ва генералларга кўз ташлади.

— Жаноблар, эртаги, ҳатто бугунги (чунки соат ўн иккидан ўтди) диспозицияни энди ўзгартириб бўлмайди,— деди у.— Диспозицияни ҳаммаларинг эшитдиларинг, ҳаммамиз ўз бурчимизни адо қиламиз. Жанг олдида ҳаммадан зарурроқ нарса... (у бир оз жим қолди) яхшилаб ухлаб олиншир.

У ўрнидан турмоқчидай бўлди. Генераллар хайрлашиб чиқиб кетишди. Вақт кетиб, ярим кечадан ҳам ўтган эди. Князь Андрей ҳам чиқиб кетди.

¹ Азбаройи худо.

Князь Андрей ҳарбий кенгашда ўз фикрини айтишга муваффақ бўла олмади, бу кенгаш унда мужмал ва кўнгилга сулула соладиган бир таассурот қолдирди. Ким ҳақли: Долгоруков билан Вейротерми ёки, атака планини маъқул кўрмаган Кутузов, Ланжерон ва бошқаларми? — Князь Андрей билла олмади. «Наҳот Кутузов шаҳаншоҳга ўз фикрини очиқ айта олмаса? Наинки шуни бошқароқ қилиш мумкин эмас? Наҳот сарой муноқашалари, айрим шахсларнинг мулоҳазасини деб мингларча кишиларнинг ва шу жумладан, менинг ҳам ҳаётим таҳлика остида қолса?» — деб ўйлар эди у.

«Ҳа, балки эртага ҳалок бўларман»,— деди ўзича. Шуни ўйлаганида тўсатдан аллақачонлар бўлиб ўтган, юрагини эзадиган бирмунча нарса эсига тушди; отаси ва хотини билан хайрлашганини, хотинига кўнгил қўйган дастлабки кунларини эслади; ҳомиладор хотини кўзига кўриниб, унга, ўзига ҳам ачинди, кўнгли бузилиб, нима қилишини билмай, Несвицкий билан бирга турган уйдан ташқарига чиқди ва эшик олдида нари-бери юра бошлади.

Тун туманли ва туман орасида ой хира шуъла сочиб турар эди. «Ҳа, эртага, эртага,— деди князь Андрей ўзича.— Эртага эҳтимол оламдан кўз юмарман, бу хотиралар тўғрисида ўйламасман, бу хотираларнинг менинг учун ҳеч қандай маъноси қолмас. Эҳтимол эртага, эртанинг ўзида (мен буни сезиб турибман) нима ишлар қўлимдан келишини биринчи марта кўрсатишга муваффақ бўларман». Унинг кўзига жанг, бу жангда берилган талафот, жанг бир пунктга марказлашгани ва ҳамма командирларнинг шошиб қолгани кўринди. Мана, ниҳоят, кўпдан бери кутган пайти, ўша орзу қилган Тулони кўзига кўриниб кетди. У ўз фикрини Кутузовга ҳам, Вейротерга ҳам, императорларга ҳам очиқ ва қатъий қилиб айтади. Унинг фикру мулоҳазасига ҳамма қойил, лекин у айтган ишни қилишга ҳеч ким журъат қилолмайди; мана, унинг ўзи полк ва дивизияни олиб, ишига ҳеч ким аралашмаслигини шарт қилиб қўядию, дивизиясини ҳал қилувчи пунктга олиб бориб, ўзи якка галаба қозонади. Ўлим ва азоб-уқубат-чи? — деди кўнглининг бир учи. Лекин князь Андрей бу саволга жавоб бермай, хаёлида ўз муваффақиятини давом эттирди. Янаги жангнинг диспозициясини ўзи ёлғиз тузади. Унинг унвони Кутузов ҳузурида армия бўйича навбатчи бўлса ҳам ҳамма ишни ўзи якка қилади. Янаги жангда унинг ўзи ёлғиз галаба қозонади. Кутузов бош қўмондонликдан олинади,

унинг ўрнига ўзи тайин қилинади... Кўнглининг ҳалиги бурчи унга яна: хўш, ундан кейин-чи? Ундан кейин агарда унғача сен ўнларча марта ярадор бўлсанг, ўлсанг ёки алдансанг, ундан кейин-чи? — дер эди. — «Ундан кейин, — деди князь Андрей ўз-ўзига, — нима бўлишини билмайман, билишни хоҳламайман ҳам, билолмайман ҳам, лекин мен шуни хоҳласам, шон-шарафни, шуҳратни, одамлар мени яхши кўришини истасам, бунга мен айбли эмасман: шуни, фақат шуни хоҳласам, фақат шунинг учун яшаётган бўлсам қандоқ қилай? Фақат шу учун яшайман! Мен буни ҳеч қачон, ҳеч кимга айтмайман, лекин, ё раббим! Шон-шарафдан ва кишиларнинг муҳаббатидан бошқа нарса хаёлимга келмаса, нима қилай, на ўлим, на ярадор бўлиш, на оиламдан жудо бўлиш — ҳеч нарсадан қўрқмайман. Кўп одамлар — отам, синглим, хотиним — энг яқин кишиларим мен учун нақадар азиз бўлмасин, мен уларнинг ҳаммасини шон-шараф, одамлардан устун келиш, ўзим билмаган ва билмайдиганим одамларнинг муҳаббатини ўзимга қаратиш, мана шу одамлар муҳаббатининг бир дақиқасига алишаман. Бу ҳар қанча ёмон ва ғайритабий бўлса ҳам алишаман», дер эди у, Кутузов турган ҳовлидан эшитилаётган гапга қулоқ солиб. Кутузов турган ҳовлидан ётиш тараддудидан бўлган деншикларнинг товуши эшитилар эди. Кимдир, кучер бўлса керак, Кутузовнинг князь Андрей таъийдиган қари ошпази Титни масхара қилиб, «Тит, ҳой Тит!» дер эди.

— Ҳа, нима дейсан? — деди чол.

— Тит, кел, соқолимни тит, — дер эди ҳазилкаш.

— Бор-ей, афтинг қурсин! — деди чол деншикларнинг қаҳқаҳаси остида.

«Мен, ҳар қалай, мана шу одамлардан устун бўлишни яхши кўраман, шу туманда тепамда парвоз уриб юрган шу сирли куч ва шон-шарафни ҳамма нарсадан ортиқ кўраман».

XIII

Ростов шу кечаси ўз взводи билан Багратион отрядидан олдиндаги душманни кузатувчи отлиқ аскарлар қаторида турар эди. Унинг гусарлари иккита-иккита қилиб қаторга тарқатилган; унинг ўзи эса ғалаба қилаётган уйқуга сўз бермай, қатор олдида отда юрар эди. Унинг орқа томонида

армиямизнинг гулханлари туманда кенг фазодаги хира кўринар, олди томони эса қоп қоронғи эди. У туман босган бу қоронғиликка қанча синчиклаб қарамасин, ҳеч нарсани кўролмас; бу қоронғиликда нимадир гоҳ кулранг бўлиб, гоҳ қорайиб кўринар, душман турган жойда гоҳ нимадир йилт этгандай бўлар ва у «кўзимга шундоқ кўринаётгандир», деб ўйлар эди. У кўзларини юмар, назарига гоҳ шаҳаншоҳ, гоҳ Денисов, гоҳ Москва хотиралари кўринар; шунда шошиб-пишиб кўзини очар экан, остидаги отининг бошини, қулогини, баъзан яқин бориб қолган гусарнинг қора гавдасини, узоқда эса яна ўша туман босган қоронғиликни кўрар эди. «Нима қипти? Ажаб эмаски,— дер эди Ростов ўзича,— шаҳаншоҳ мени учратиб қолиб, ҳар бир офицерга бериши мумкин бўлганидек, менга ҳам бирон топшириқ берса: «Бор, ана у ёқда нима бўлаётганини билиб кел», деса. Шаҳаншоҳ тасодифий равишда бир офицерни учратиб, уни таниганини ва ўзига яқин тутганини кўп гапиришади-ку. Мени ўзига яқин тутса нима бўлар эди! Оҳ, мен уни қанчалик эҳтиёт қилар эдим, нақадар ҳақиқатни айтар эдим, уни алдаб юрган одамларни нақадар фош қилар эдим!» Ростов ўзининг шаҳаншоҳга бўлган муҳаббат ва садоқатини кўз олдига келтириш учун душман ёки алдамчи немисни тасаввур қилди ва уни ҳузур қилиб ўлдирмасдан аввал шаҳаншоҳнинг кўз олдида унинг юзларига тарсаки билан урди. Қўққис узоқдан эшитилган бир ҳайқирди Ростовни ўзига келтирди. У чўчиб кўзини очди.

«Мен қаерда турибман? Ҳа қатордаман; лозунг ва пароль — дишло, Ольмуц. Афсуски, бизнинг эскадронимиз эртага резервда қолади,— деди Ростов ўзича,— жангга юборилишини сўрайман. Шаҳаншоҳни кўришимга бирдан-бир восита эҳтимол шудир. Смена келишига ҳам оз қолди. Яна бир айланиб чиқаман-да, қайтиб генералнинг олдига бориб илтимос қиламан». У эгарга яхшироқ ўрнашиб олди ва ўз гусарларини айланиб кўриб чиққани кетди. Унинг назарида ҳаво сал ёришгандай кўринди. Чап томонда ёришган ётигроқ нишаб, рўпарада эса қоп-қора девордай тикка тепалик кўринар эди. Бу тепаликнинг устида оқ доғ кўринди. Бироқ Ростов бунинг нима эканини билолмади: ой нури тушиб турган ўрмоннинг яланг жойими, ёки эримаган қорми, ё бўлмаса, оқ уйларми? Унинг назарида шу оқ доғда ҳатто нимадир қимирлагандай бўлди. «Бу доғ қор бўлса керак; доғ— une tache,— деб ўйларди Ростов.

«Наташа, синглим, қора кўзлар. На...ташка. (Мен шаҳаншоҳни кўрдим, десам жуда ҳам ҳайрон бўлар!) Наташкани... ташкани ол...» Ростов отда ухлаб борар экан, бир гусар: «Ўнгроққа юринг, тўрам, бута бор», деди. Ростов отининг ёлига тегиб турган бошини кўтариб, ҳалиги гусарнинг олдида тўхтади. У ёш боладай ҳамон уйқудан кўзини очолмас эди. «Ҳа, нимани ўйлаётган эдим? Эсимдан чиқмасин. Шаҳаншоҳ билан қандай гаплашаман? Йўқ, буни ўйлаётганим йўқ, эди, бу эртага. Ҳа! Ҳа! Наташкани... босди... Кимни? Гусарларни. Ҳа, гусарлар.. мўйлов... мўйловли ўша гусар Тверь кўчасида Гурьев ҳовлисининг... чол Гурьевнинг ҳовлиси олдидан ўтиб кетаётганида мен унинг тўғрисида ўйлаган эдим. Денисов хўп йигит-да! Булар ҳаммаси арзимайдиган нарсалар, ҳаммадан муҳими шуки, шаҳаншоҳ шу ерда. У менга қандай қараган эди-я, нимадир демоқчи бўлган эди-ю, ботина олмади. Йўқ, мен ботина олмадим... Булар ҳаммаси беҳуда гаплар. Ҳаммадан муҳими шуки, мен керакли нарсани ўйладим. Ҳа, ҳа, ҳа. На-ташкани босди, яхши». У яна бошини отнинг ёлига қўйди. Бирдан назарида, биров унга ўқ отаётгандай бўлди. «Нима? Нима? Нима?... Қилич сол! Нима?...» — деди Ростов уйғониб. У кўзини очган ҳамано душман турган томондан мингларча кишиларнинг чўзиқ ҳайқирғини эшитди. Ростов ва ёнидаги гусарнинг оти бу ҳайқирғини эшитиб, қулоқларини чимирди. Ҳайқирғи чикқан жойда бир нарса ялт этди-ю, ундан кейин яна бир ялт этди. Сўнгра француз қўшинлари турган адир бўйлаб қаторасига ўтлар ёқилдию, ҳайқирғи кучая борди. Ростов французларнинг гапларини эшитиб турар, лекин англай олмас эди, чунки говур бўлиб кетган эди. Фақат: аааа! рррр! — деган товушгина эшитилар эди.

— Бу нима гап экан? Сен нима деб ўйлайсан? — деди Ростов ёнида турган гусарга, — душман томондан келатипти-ку.

Гусар индамади.

— Ҳа, эшитмаётибсанми, нима бало? — деди Ростов анчадан кейин яна.

— Ким билади, тўрам, — деди гусар хуш ёқмаслик билан.

— Душман шу томонда эмасмиди? — деди Ростов яна.

— Бўлса бордир, қаёқдан билай, — деди гусар, — қоронғи тун бўлса. Ҳа, ҳаром ўлгур, — деб бақирди типирчиллаётган отига.

Ростовнинг оти ҳам қулоғини чимириб, ўтга қараб тинирчлар ва музлаб қолган ерга олдинги оёғини урар эди. Ҳайқириқлар борган сайин кучайиб, гувиллаган бир товушга айландики, бундай товуш мингларча аскардан иборат армиядангина чиқиши мумкин эди. Ўтлар тобора кўпая бошлади. Булар француз лагерининг линиясида бўлса керак. Ростовнинг уйқуси қочди. Душман армиясининг хушқол ва дабдабали ҳайқириғи уни ҳаяжонга келтирди. Энди Ростов: *Vive l'empereur, l'empereur!*¹ деган сўзларни аниқ эшитиб турар эди.

— Шу яқинда, сойларнинг у юзида бўлса керак,— деди Ростов ёнидаги гусарга.

Гусар унинг сўзига жавоб бермай, бир уф тортди-ю, жаҳл билан йўталиб кўйди. Гусарлар линиясидан чопиб келаётган от туёғининг товуши эшитилди ва тунги туман ичидан тўсатдан гусар унтер-офицери зўр филдай бўлиб чиқиб келди.

У Ростовнинг олдига келиб:

— Тўрам, генераллар келяшаётпти,— деди.

Ростов товуш келаётган ва ўт ёнаётган томондан ҳамон кўзини олмай, унтер-офицер билан биргаликда, линиядан келаётган отлиқларни қарши олгани борди. Улардан бири оқ от миниб олган эди. Князь Багратион билан князь Долгоруковлар адъютантлари билан бирликда душман армияси томонидан тўсатдан ўт ва ҳайқириқ чиққанига ҳайрон бўлиб, шунини билгани келишган эди. Ростов Багратионнинг олдига келиб унга рапорт берди ва адъютантларга кўшилиб, генералларнинг гапига қулоқ сола бошлади.

— Бу макру ҳийладан бошқа нарса эмас,— деди князь Долгоруков Багратионга қараб,— у орқага чекиниб, бизни алдаш учун ўз ариергардига ўт ёқиб ғала-ғовур кўтаришни буюрган бўлса керак.

— Ундай эмасдир,— деди Багратион,— мен кечқурун уларнинг ўша тепаликда турганини кўрган эдим, чекинган бўлса, у ердан ҳам кетгандир, жаноб офицер,— деди Багратион Ростовга қараб.— унинг фланкерлари ҳам ўша ерда туришиптими?

— Кечқурун турган эди, ҳозир билмайман, жаноб олийлари. Буюрсангиз, гусарлар билан бориб билиб келаман,— деди Ростов.

¹ Яшасин император, император!

Багратион тўхтади ва Ростовнинг сўзига жавоб бермасдан қоронгида унинг юзига тикилди.

— Майли, билиб келинг,— деди у бир оздан кейин.

— Хўп бўлади.

Ростов отини шпорлади, унтер-офицер Федченкони ва яна икки гусарни олиб, ҳайқирик келаётган адир этаги томонга от қўйиб кетди. Ростов уч гусар билан шу қоронги, туман ва хатарли кечада ҳеч ким бормаган ўша томонга бораётганидан ҳам хурсанд бўлиб, ҳам ваҳимага тушар эди. Багратион тепаликда туриб унга, сойдан нари ўтма, деб қичқирди. Лекин Ростов, ўзини эшитмаганга солиб, кетаверди. У буталарни, дарахт, ўйдим-чуқурларни одам гумон қилиб ва нима учун кўзига шундоқ кўрингани тўғрисида ўзига-ўзи изоҳ бериб борар эди. Отини йўрттириб адирнинг этагига тушганида ўзимиз томондаги ўтлар ҳам, душман томонидаги ўтлар ҳам кўринмай қолди, лекин французларнинг қичқириклари тобора баралла эшитилар эди.

Пастликда у сойга ўхшаган бир нарсани кўрди. Бироқ бориб қараса, сой эмас, йўл экан. У йўлга чиққач, шу йўлдан кетаверайми ёки қопқорайиб турган даладан адирга йўл солайми, деб отининг бошини тортди. Туманда оқаришиб турган йўлдан юриш хавфсизроқ эди, чунки одамни дарров кўриш мумкин эди. У ҳамроҳларига : «Менинг кетимдан юринглар», деди-ю, йўлни кесиб ўтиб, кеча француз соқчилари турган тепаликка қараб от қўйди.

— Тўрам, ҳу ана! — деди гусарлардан бири.

Ростов то қайрилиб қарагунча қоп-қоронги туманда нимадир ялт этди-ю, гумбурлаб милтиқ отилди ва ўқ худди бир нарсадан нолигандай мингиллаб юқорига учиб кетди. Иккинчи бир милтиқнинг плитаси ялт этди-ю, лекин ўқ чиқмади. Ростов отининг бошини қайтариб, орқага қараб чоптирди. Бир оздан кейин бирин-кетин яна тўртта ўқ отилди ва ўқлар гувиллаб, чийиллаб туманда аллақасеъқа ўтиб кетди. Ростов ўқ товушини эшитиб, ўзи сингари завқ қилган отининг бошини тортиб, аста-секин юрди. «Қани, яна битта! Қани, яна битта!» — дер эди кўнглининг бир чети завқ қилиб, бироқ бошқа ўқ чиқмади.

Ростов Багратионга яқинлашгандагина отини яна чоптирди ва честь бериб унинг олдига борди.

Долгоруков ҳамон, французлар чекиниб, бизни алдаш учун ўт ёққан, деб ўз гапини маъқуллаб ўтирар эди.

— Ҳа, нима қипти? — дер эди у Ростов етиб келганда.— Французлар соқчиларни қолдириб чекиниши ҳам мумкин.

— Демак, ҳали ҳаммаси кетмапти, князь,— деди Багратион.— Эртага эрталабгача сабр қилайлик, эртага ҳаммаси маълум бўлади.

Ростов от устида энгашиб, честь бериб ўша томонга бориб келганидан, айниқса ўқ чийиллаганда қўрқмаганидан курсанд бўлиб, ўзини кулгидан зўрга тийгани ҳолда:

— Адирда соқчилар бор, ўша кечқурунги жойда туриштипти, жаноб олийлари,— деди.

— Хўп, хўп,— деди Багратион,— ташаккур, жаноб офицер.

— Жаноб олийлари,— деди Ростов,— ижозат берсангиз, сизга бир илтимосим бор.

— Нима экан?

— Эртага бизнинг эскадронимиз резервда қолиши керак; мени биринчи эскадронга юборишингизни сўрар эдим.

— Фамилиянинг нима?

— Граф Ростов.

— Ҳа, хўп! Менга ординарец бўлиб қолгин.

— Илья Андреичнинг ўғлимисан? — деди Долгоруков.

Ростов унинг саволига жавоб бермай, яна Багратионга мурожаат қилди:

— Умид қилсам бўладими, жаноб олийлари?

— Мен буюраман.

«Эртага мени балки бирон топшириқ билан шаҳаншоҳ ҳузурига юборар,— деди Ростов ичида,— худога шукур!»

Душман армиясининг ўт ёқувига ва ҳайқирувига сабаб, қўшинларга император буйруғи ўқиладиган вақтда Наполеоннинг ўзи армияни айланиб юриши эди. Солдатлар императорни кўриб боғ-боғ похол ёқишиб унинг кетидан «Vive l'empereur!»¹ — деб қичқириб югуришар эди. Наполеоннинг буйруғи шундай эди:

«Солдатлар! Рус армияси Ульмда тор-мор қилганимиз Австрия армияси учун биздан қасос олгани отланмоқда. Улар ўзларингиз Голлабруннда тор-мор қилган ва ўшандан буён муттасил қувиб келаётганларинг ўша батальонлардир. Бизнинг марраимиз жуда қулай, қудратли марра, улар мени ўнг томондан ўраб олгани ўтганда, мен уларга ён томондан зарба бераман! Солдатлар! Батальонларингга мен ўзим раҳбарлик қиламан. Агар сизлар илгаригидай мардлик кўрсатиб, душман сафини пароканда қилсаларинг ва уни гангитиб қўйсаларинг, мен ўқ остидан узоқда тура-

¹ Яшасин император!

м.ш, лекин ғалабамиз бир лаҳза ҳам шубҳа остида қолгундай бўлса, ўз императорларинг душманнинг биринчи зарбасига қарши кўкрак кериб чиқишини кўрасизлар, чунки айниқса миллатимизнинг шон-шарафи тўғрисида сўз борётган кунда ғалаба тўғрисида иккиланиш ҳеч мумкин эмас.

Ярадорларни жанг майдонидан олиб чиқамиз, деб сафларингизни бузмангиз. Миллатимизга қарши нафрат ҳиссидан руҳланган бу инглиз малайларини енгмоқ керак эканлигини ҳар бирингиз яхши билингиз. Бизнинг походимиз шу ғалаба билан тамом бўлади, биз қишки квартираларга қайтишимиз мумкин бўлади ва ҳозир Францияда тузилаётган янги қўшинлар ўша ерга етиб келади; у вақтда мен тузадиган сулҳ халқимга, сизларга ва менга муносиб сулҳ бўлади.

Наполеон»

XIV

Эрталаб соат бешда ҳали жуда қоронғи эди. Марказда ва резервда турган қўшинлар ҳамда Багратионнинг ўнг қаноти жойидан қимирламасдан турар эди. Лекин французларнинг ўнг қанотига атака қилиб, диспозицияга мувофиқ уни Богемия тоғларига улоқтириб ташлаш учун биринчи бўлиб тепалиқдан тушуви керак бўлган чап қанотимиздаги **пиёда аскарлар колоннаси**, отлиқ аскарлар ва артиллерия **аллақачон ўрнидан қўзғолган эди**. Кераксиз ҳамма нарса қаланган гулханларнинг тутуни кўзни ачиштирар эди. Ҳаво совуқ, қоронғи бўлиб, офицерлар шошиб-пишиб чой ичиб, нонушта қилар, солдатлар сухари кавшаб, исиниш учун оёқларини ерга урар ва олиб кетиш мумкин бўлмаган ҳамма нарсаларни — столларни, филдиракларни, бочкаларни ўтга қалаб, унинг атрофига тизилишиб ўтиришар эди. Австрия колонна бошлиқлари, ҳужум бошланишнинг аломати ўлароқ, рус қўшинлари орасида нари-бери юришар эди. Полк командири турган жой атрофида Австрия офицери кўриниши биланоқ полк ҳаракатга келар эди: солдатлар гулхан атрофидан чопиб кетишар, трубкаларини этикларининг қўнжига тиқиб, халталарини араваларга жойлаб, милтиқларини олиб, саф тортишар эди. Офицерлар тугмаларини солиб, қилич ва қайишларини тақиб, бақириб-ҳайқириб сафларни кўриб чиқишар; аравакаш ва деншиклар араваларни кўшиб, нарсаларни ортиб боғлашар эди. **Адъютантлар, батальон ва полк командирлари отланишар,**

чўқинишар, сўнгги буйруқларини, қоладиган аравакашларга амр-фармонларини беришар эди. Мингларча кишиларнинг бир зайлда оёқ ташлашидан ҳаммаёқ гувиллар эди. Одамлар ўраб олгани, ҳаммаёқни тутун ва тобора қуюқлашаётган туман босиб кетгани учун колонналар чиққан жойларини ҳам, борадиган жойларини ҳам кўра олмасдан ва қасққа бораётганликларини билмасдан юришар эди.

Колоннада бораётган солдат кемадаги денгизчидай, маълум бир доирада ўралган, денгизчи эркини ўз кемасига бергандай, солдат ҳам эркини ўз полкига берган бўлади. Денгизчи нақадар узоқ ерга бормасин, қанчалик номаълум ва хавфли нуқтада турмасин, ҳамма вақт унинг атрофида ўша палуба, мачта ва ўз кемасининг арқонлари бўлганидек, солдат ҳам қаерга бормасин, унинг атрофида ҳамма вақт ўша ўртоқлари, ўша сафлар, ўша фельдфебель Иван Митрич, ротанинг ити ўша Жучка, ўша бошлиқлар бўлади. Солдат ўз кемасининг қайси нуқтада турганлигини жуда камдан-кам билгиси келади, лекин жанг куни, нима бўлади ва қандай бўладики, солдатларнинг руҳий ҳолатида бир ўзгариш пайдо бўлиб, бу ўзгариш қандайдир бир кескин, тантанали бир нарсанинг яқинлашаётганидан хабар беради ва уларда ҳеч қачон кўрилмайдиган бир мароқ туғдиради. Солдатлар жанг куни ҳаяжон ичида ўз полклари манфаати доирасидан ташқари чиқишга интиладилар, атрофга қулоқ соладилар, зеҳн қўядилар ва атрофида нима бўлаётганига жуда қизиқадилар.

Туман шунча қуюқлашдики, тонг отганига қарамай, ўн қадам наридаги нарсани кўриб бўлмас эди. Буталар каттакон дарахтдай, текис жойлар паст-баланд ва жарликдай кўринар эди. Ўн қадам наридаги одамни кўриб бўлмаганлиги учун ҳар ерда, бутун атрофда душманга тўқнаш келиб қолиш мумкин эди. Лекин колонналар туманда гоҳ пастликка тушиб, гоҳ баландликка чиқиб, боғлардан, қўралардан айланиб ўтиб, бегона жойлардан узоқ йўл юриб душманга учрамади. Аксинча, солдатлар олдинда, орқада ўша томонга қараб бораётган худди шундай рус колонналарини кўрар эди. Ҳар бир солдат ўзи бораётган томонга, яъни ўша номаълум томонга яна жуда кўп солдатлар бораётганини кўриб қувонар эди.

— Ўхў, уни кўр-а, Курск солдатлари ҳам ўтишди,— дейишар эди сафда бораётган солдатлар.

— Вой-вуй, оғайнижон, ер ёрилиптию, аскар чиқипти

дейсан! Кеча кечқурун ёқилган гулханларга қарасанг, ҳеч боши кети йўқ. Худди Москва-я!

Колонна бошлиқларидан ҳеч ким сафларга яқин келмаган ва солдатларга ҳеч нарса демаган бўлса ҳам (колонна бошлиқлари, ҳарбий кенгашда кўрганимиздай, кайфлари қочган ва бўладиган жангга норози эдилар, шунинг учун фақат буйруқларни бажаришар, солдатларнинг руҳини кўтариш учун ҳеч қандай чора кўрмас эдилар), солдатлар жангга, хусусан, ҳужум жангига одатдагидай шахдам боришар эди. Бироқ қуюқ туманда бир соатча йўл босилганидан кейин қўшинларнинг кўп қисми тўхташи керак бўлиб қолди ва солдатлар тартибсизлик ва бемаънигарчилик бўлаётипти, деган кўнгилсиз бир кайфиятга тушиб қолишди. Бу кайфият қай тарзда тарқалишини айтиш қийин: лекин унинг фавқулодда тўғрилиги ва худди сойликдан тушиб келаётган сувдай, тўхтовсиз ва киши билмас тез ёйилиши шубҳасиз эди. Агарда рус қўшинлари иттифоқчиларсиз ўзи ёлғиз бўлганида эди, балки тартибсизлик бўлаётипти, деган кайфиятга ҳамма берилгунча кўп вақт ўтар эди, лекин ҳозир ҳамма бу тартибсизликларни зўр мамнуният билан ва табиий равишда бефаҳм немисларнинг бўйнига тўнкаб, зарарли бир алғов-далғов бўлаётипти ва буни колбасачи немислар қилди, деган фикрга келди.

— Нега тўхтадик? Ё йўл беркми? Ё французларга тўқнаш келиб қолдикми?

— Йўқ, бундай эмасдир. Ундоқ бўлганда ўқ отар эди.

— Шошиб-пишиб йўлга чиқдигу, бекордан-бекорга даланинг ўртасида тўхтаб турибмиз. Ҳаммаёқни чалкаштирган шу лаънати немислар. Жуда бемаъни одамлар экан-да!

— Мен бўлганимда уларнинг ҳаммасини олдинга ўтказиб юборар эдим. Ҳозир улар орқада писиб юришади. Мана энди қоринлар пиёзнинг пўсти бўлиб ўтирамиз.

— Ҳой, қани, жўнаймизми, йўқми? Суворилар йўлни тўсиб турипти дейишади, — деди офицер.

— Бу лаънати немислар ўз юртининг йўлини ҳам билмайди-я! — деди яна бир солдат.

— Сизлар қайси дивизиядан? — деди бир адъютант келиб.

— Ўн саккизинчидан.

— Ундай бўлса, бу ерда нима қилиб турибсизлар? Аллақачон олдинга ўтиб кетишларинг керак эди, энди кечгача ҳам етиб ололмайсизлар.

— Ана аҳмоқона буйруғу; нимақилишаётганликларини ўзлари ҳам билишмайди,— деди офицер жўнай туриб.

Офицер кетгандан кейин бир генерал келиб, бошқа тилда бир нима деб жаҳл қилди.

— Тафа-лафа, дейдию, нима деганини билиб бўлмайди,— деди бир солдат ўша ўтиб кетаётган генерални масхара қилиб,— мен бўлганимда бу хумпарларнинг ҳаммасини отиб ташлар эдим!

— Тайинланган жойга соат саккизларда етиб боришимиз керак эди, биз ҳали ярим йўлни ҳам босганимиз йўқ. Ана буйруғу! — дейишар эди солдатлар.

Солдатларнинг жангга отлангандаги ғайратлари бемаъни буйруқлар ва немисларга қаратилган алам ва ғазабга айланиб кетди.

Бу тартибсизлик шундан бошландики, Австрия суворилари сўл қанотда бораётган пайтда, олий қўмондон бизнинг марказимиз ўнг қанотдан жуда узоқда деб, бутун сувориларни ўнг томонга ўтказмоқчи бўлган эди. Бир неча мингдан иборат суворилар пиёда аскарларнинг йўлини кесиб ўта бошладию, пиёда аскарлар тўхтаб туриши керак бўлиб қолди.

Олдинда бораётган Австрия колонна бошлиғи билан рус генерали айтишиб қолди. Рус генерали отлиқ аскарларни тўхтатишни талаб қилиб қичқирар, Австрия колонна бошлиғи эса, айб менда эмас, катта бошлиқларда, дер эди. Бу орада қўшинлар тўхтаб туриб, зерикар, руҳлари тушар эди. Бир соат чамаси тўхталгандан кейин ниҳоят қўшинлар йўлда давом этиб, адирнинг этагига туша бошлади. Туман адирнинг тепасидан тарқалиб, пастга, қўшинлар тушган жойга тушиб яна ҳам қуюқлашган эди. Олдинда туман ичида дастлаб битта, сўнгра яна битта, аввал палапартиш қасур-қусур ўқ товуши эшитилди; кейин ўқ товуши борган сайин авж олиб, қасира-қусур бўлиб, Гольдбах сойи устида жанг бошланиб кетди.

Пастда, сой бўйида душманга дуч келишни кутмаган, туманда тўсатдан унга тўқнашиб қолган ва ўз бошлиқларидан руҳни кўтарадиган бирон оғиз сўз эшитмаган рус солдатлари бутун қўшинга тарқалиб кетган «кеч қолдик», деган кайфиятда бўлиб, ҳаммадан ёмонроғи, қуюқ туманда на олдинда ва на ўз атрофида ҳеч нарсани кўра олмай душманга қарши секин-аста ўқ узиб олға борар, туманда ўз қисмларини тополмай адашиб юрган бошлиқлар билан адъютантлардан ўз вақтида буйруқ ололмай яна тўхтар

эди. Пастга тушган биринчи, иккинчи ва учинчи колонна-лар жангга мана шундай кирди. Кутузов билан бирга бўл-ган тўртинчи колонна Працен тепалигида турар эди.

Пастда, жанг бошланган жойда туман ҳануз қуюқ, адирнинг усти очилган бўлса ҳам, лекин олдинда нима бўлаётганини ҳали ҳам мутлақо кўриб бўлмас эди. Душ-манинг бутун кучи тахминимизга кўра биздан ўн чақи-рим наридами ёки шу ерда, шу туман ичидами — буни соат тўққизгача ҳеч ким билолмаган эди.

Эрталаб соат тўққиз эди. Туман адир ораларини буткул қоплаб олди, лекин Шлапаниц қишлоғи ёнидаги тепалик очилиб қолган эди, бу тепаликда Наполеон ўз маршаллари билан турар эди. Бу тепалик устида ҳаво очиқ, кўм-кўк осмон кўринар, сутдай оппоқ туман денгизи устида қуёш каттакон қизил тўпдай қалқиб турар эди. Бутун француз қўшинларигина эмас, ҳатто Наполеоннинг ўзи ҳам штаби билан сойдан берида, Сокольников ва Шлапаниц қишлоқ-ларининг бу томонида эди. Биз эса уни сой ва ўша қишлоқ-ларнинг у томонида деб ўйлаб, ўша жойларни ишғол қи-либ, жанг бошламоқчи эдик. Наполеон қўшинларимизга шунча яқин турган эдики, бу тепаликдан бизнинг пиёда аскарларимизнинг отлиқ аскарларимиздан дурбинсиз ба-ҳузур ажрата олар эди. Наполеон Италия урушига кийиб борган ўша кўк шинелини кийиб, кичкинагина кўк араб отида маршалларидан бир оз олдинроқда турар эди. У худди туман денгизидан сўппайиб чиқиб қолгандай кўринган ва узоқда рус қўшинлари қимирлаётган тепаликларга тикилиб қарар ва сойликдан чиқаётган ўқ товушларига қулоқ солар эди. Ўша вақтда озгин бўлган юзининг бирон мускули қимирламас, чақнаб турган кўзлари эса бир нуқтага тики-либ турар эди. Унинг тахмини тўғри чиқди. Рус қўшинла-рининг бир қисми сойликка, катта-кичик кўллар бўйига тушди, бир қисми эса Працен тепалигидан тушиб келмоқда эди. Наполеон бу тепаликка атака қилмоқчи, уни марранинг калити деб ҳисоблар эди. У туманда Прац қишлоғи ёни-даги икки тепалик оралиғига тушиб, сойликка томон най-заларини ярқиратиб бораётган ва бирин-кетин туман ден-гизи ичида кўздан ғойиб бўлаётган рус колонналарини кў-риб турди. Кечқурун олган маълумотларига, аванпостларда кечаси эшитган ғилдирак ва қадам товушларига, рус ко-лонналарининг тартибсиз равишда бораётганига ва барча тахминларга кўра, Наполеон иттифоқчилар уни анча узоқ-да, деб гумон қилишганини, Працен яқинидан ўтиб бораёт-

ган колонналар рус армиясининг маркази эканини, бу марказ ҳозирда ноқ хийла занфлашганини ва унга муваффақиятли равишда атака қилиш мумкин эканлигини очиқдан-очиқ кўриб турар эди. Лекин у ҳануз жанг бошламас эди.

Бугун унинг улуғ айёми — тож кийганининг бир йиллиги эди. У тонг олдидан бир-икки соат ухлаганидан кейин дамини олиб, бардам, димоғи чоғ бўлиб турди-да, ҳар ишга қодир бир кайфият билан отланиб, майдонга чиқиб кетди. У туман орасидан кўриниб турган тепаликка тек қараб турар, унинг лоқайд юзидан ошиқ бўлиб қолган хушбахт ўсмирга хос мағрурлик, эришилган бахт ифодаси акс этар эди. Маршаллари бирон нарса дейишга журъат қилолмамай, унинг орқасида тек туришар эди. У гоҳ Працен тепалигига, гоҳ тумандан қалқиб чиққан қуёшга қарар эди.

Қуёш туман орасидан буткул чиқиб, дашт ва туманга кўзни қамаштирадиган нур сочганда, Наполеон жанг бошлаш учун худди шуни кутиб тургандай, оппоқ ва чиройли кўлидан қўлқопини ечди-да, ўша билан маршалларига ишора қилиб, жанг бошлашни буюрди. Маршаллар адъютантлар кузатувида ҳар томонга қараб от қўйиб кетишди ва бир неча диққадан кейин француз армиясининг асосий кучлари Працен тепалигига қараб йўл олди. Рус қўшинлари эса бу тепаликдан чап томондаги сойликка ҳамон тушиб кетмоқда эди.

XV

Соат саккизда Кутузов аллақачон сойликка тушиб кетган Пржебишевский билан Ланжерон колонналарининг ўрнини ишғол қилиши керак бўлган тўртинчи Милорадович колоннаси олдида Прац қишлоғига қараб борар эди. У олдинги полк одамлари билан саломлашди-да, бу колоннани ўзи бошлаб боришни билдирмоқчи бўлиб, олдин юришга буйруқ берди. Прац қишлоғига етилганда у тўхтади. Князь Андрей бош қўмондоннинг сон-саноксиз мулозимлари орасида орқада турар эди. Князь Андрей ҳаяжонланган, асабийлашган ва шу билан бирга, кўпдан кутган пайти келган кишидай оғир ва осойишта эди. У бугунги кун ўзи учун Тулон ёки Арколь кўприги куни эканига қаттиқ ишонган эди. Бу қандай бўлишини билмас, лекин бўлишига ҳеч шубҳа қилмас эди. Бу ерларни ва қўшинларимизнинг қай тартибда турганини армиямизнинг бирон кишиси қанчалик

билса, князь Андрей ҳам шунчалик билар эди. У ўзи тузган стратегия планини буни амалга ошириш тўғрисида энди ўйлашнинг ҳам ҳожати йўқ эди шекилли! — бутун унутган эди. Энди у Вейротер планига қараб, рўй бериши мумкин бўлган тасодифларни ўйлар ва ўзининг зийраклиги, дадиллиги иш бериб қоладиган янги мулоҳазалар қилар эди.

Чап томондаги сойликдан туман ичидан, отишма товуши эшитилар эди. Князь Андрейнинг назарида, қизгин жанг ўша ерда бўладиган ва душман ўша ерда қаршилиқ кўрсатадигандай кўринар эди, «мени бригада ёки дивизия билан ўша ерга юборишади,— деди ўзича,— мен бориб, қўлимда байроқ, олға юриб, ҳар қандай қаршилиқ бўлса енгаман».

Князь Андрей ўтиб бораётган батальонларнинг байроқларини кўрганда юраги гуп-гуп урар эди. У байроққа қарар экан: «Мен балки мана шу байроқни кўтариб, қўшинларнинг олдида борарман», деб ўйлар эди.

Тепаликларда тунги тумандан қолган қиров эрталаб шудрингга айланди. Сойликларни босиб ётган туман эса ҳали ҳам оппоқ денгиздай бўлиб кўринар эди. Бизнинг қўшинларимиз тушган ва отишма товуши эшитилаётган чап томондаги сойликда ҳеч нарса кўринмас эди. Тепаликлар устида тиниқ кўм-кўк осмон, ўнг томонда эса офтоб сийрак туман ичида хира бўлиб кўринар эди. Рўпарадаги ~~ушқ туман денгизининг~~ қирғоғида душман армияси бўлиши эҳтимол бўлган ўрмонзор, адирлар кўзга ташланар ва яна нимадир кўринар эди. Ўнг томонда гвардия отларининг туёқ товуши ва гилдираклар тарқалиши эшитилар, гоҳ найзалар ярқираб, туман доирасига кириб борарди; чап томонда, қишлоқнинг у ёғида шунга ўхшаган сон-саноксиз суворилар туман денгизига яқинлашар ва унга кириб кўздан йўқолар эди. Олдинда ва орқада пиёда аскарлар борар эди. Бошқўмондон ўтиб бораётган қўшинларни кутатиб қишлоқнинг чиқаверишида турар эди. Кутузов бугун ниҳоятда чарчаган ва асабийлашганга ўхшар эди. Унинг олдидан ўтиб бораётган пиёда аскарлар, олдини бирон нарса тўсган бўлса керак, буйруқ бўлмасдан тўхтди.

— Айтинг, ахир, батальон-батальон бўлиб саф тортиб қишлоқни айланиб ўтишсин,— деди Кутузов келаётган генералга жаҳл билан.— Душманга қарши борилаётганда қишлоқнинг тор кўчаларидан шу аҳволда узундан-узун

бўлиб юриб бўлар эканми, наҳот шунга ақлингиз етмаса, мухтарам жаноб, мухтарам генерал.

— Мен қишлоқдан ўтгандан кейин саф қилмоқчи эдим, олий ҳазрат,— деди генерал.

Кутузов заҳарханда қилди.

— Душманнинг кўз олдида одамларни саф қилиб ўтирсангиз жуда яхши бўлар!

— Душман ҳали жуда узоқда, олий ҳазрат. Диспозицияга кўра...

— Диспозиция эмиш! — деди Кутузов зардаси қайнаб.— Сизга ким айтди буни?.. Марҳамат қилиб, буйруқни бажаринг.

— Хўп бўлади.

— Mon cher,— деди Несвицкий князь Андрейга шивирлаб,— le vieux est d'une humeur de chien¹.

Шляпасига кўк жиға таққан оқ мундирли бир Австрия офицери Кутузовнинг олдига от чоптириб келиб, император номидан, тўртинчи колонна жангга кирдими, деб сўради.

Кутузов унинг сўзига жавоб бермай, юзини тескари ўгирган эди, ёнида турган князь Андрейга кўзи тушди. У Болконскийни кўриб, худди бу бўлаётган иш учун адъютант гуноҳкор эмас, дегандай, жаҳлидан тушиб қовоғини очди. У Австрия офицерига жавоб бермасдан, Болконскийга мурожаат қилди:

— Allez voir, mon cher, si la troisième division a dépassé le village. Dites-lui de s'arrêter et d'attendre mes ordres.²

Князь Андрей жўнаган ҳам эдики, Кутузов уни тўхтатди.

— Et demandez-lui, si les tirailleurs sont postés,— деди ўзича ва Австрия офицерига ҳамон жавоб бермас эди.— Ce qu'ils font, ce qu'il font!³

Князь Андрей топшириқни бажариш учун от қўйиб кетди.

У олдинда бораётган батальонларни қувиб ўтиб, учинчи дивизияни тўхтатди ва қарасаки, ҳақиқатан колонналаримиз олдида ўқчилар цеппи йўқ экан. Полк олдида бораётган полк командири бош қўмондоннинг ўқчиларни цепга ёйиш тўғри-

¹ Чолимизнинг жуда феъли айниган, дўстим.

² Бориб қаранг-чи, азизим, учинчи дивизия қишлоқдан ўтдимикан. Ўтмаган бўлса, айтинг, тўхтаб, менинг буйруғимни кутсин.

³ Олдинги ўқчилар жой-жойига ўрнашдимикан, шуни ҳам сўранг.- Булар нима қилишаётипти, нима қилишаётипти!

сида берган буйруғини эшитиб жуда ҳайратда қолди. Полк командири, олдинда қўшинларимиз бор, душман ўн чақирим нарида, деб қаттиқ ишонган эди. Дарҳақиқат, олдинда бу томонда нишаб ва туман босган дашт бўм-бўш эди, Князь Андрей бош қўмондон номидан бу хатони тузатишни буюриб, от чоптириб қайтиб кетди. От устида барваста гавдасини букчайтириб ҳамон ўша ерда турган Кутузов кўзини юмиб қаттиқ эснади. Қўшинлар тўхтаб, милтиқларини елкадан тушириб турар эди.

— Яхши, яхши,— деди Кутузов князь Андрейга ва қўлида соат тутиб, чап қанотдаги ҳамма колонналар тушиб кетди, биз ҳам жўнашимиз керак, деб турган генералга муурожаат қилди:

— Ҳа, борармиз, жаноб олийлари,— деди Кутузов яна эснаб.— Борармиз! — деди яна такрорлаб.

Шу чоғ Кутузовнинг орқа томонидан узоқдан полкларнинг салом берган овози эшитилди ва бу овоз узундан-узоқ чўзилган рус қолонналари бўйлаб тез-тез яқинлаша бошлади. Афтидан, полклар салом бераётган одам тез юриб келмоқда эди. Орқасида турган полк солдатлари қичқирганда, Кутузов сал четланди-да, афтини буриштириб, орқасига қаради. Працен йўлидан ҳар хил кийим кийган бир тўда отликлар худди экадрондай от қўйиб келмоқда эди. Булардан иккитаси олдинда отни баравар чоптириб бошқалардан кўра тезроқ келар эди. Уларнинг бири қора мундир кийган, бошига оқ жиға таққан, инглизча ясатилган саман от минган; иккинчиси эса оқ мундир кийган, қора от минган эди. Улар иккала император бўлиб, орқада келаётганлар уларнинг мулозимлари эди. Кутузов ҳарбий ишда суяги қотиб қирпи бўлиб қолган кишиларга хос бир ҳаракат билан қўшинларга «Смирно», деди-да, салют бериб императорнинг олдида борди. Унинг бутун важоҳати ва туриши ўзгариб кетди. У бошлиқларга итоаткор ва уларнинг буйруқлари тўғрисида фикр юргизиб ўтирмайдиган кишига ўхшаб қолди. У ортиқ даражада ҳурмат кўрсатиб, императорнинг олдида келди ва салют берди. Унинг бу хилдаги ҳурмати, афтидан, Александрга ёқмади.

Бу ёқимсиз таасурот ёш императорнинг қувноқ юзидан худди соф ҳаводаги туман қолдигидай сузиб ўтиб кетди. Болконский биринчи марта чет элда Ольмюц майдонида кўрганига қараганда император ҳозир тоби қочганидан кейин, ўзини салгина олдириб қўйган; лекин унинг чиройли ва кўк кўзларида улуғворлик билан беозорликнинг қў-

пилувидан ҳосил бўлган ўша жозиба, нозик лабларида турли-турли ирда этиши мумкин бўлган ва кўпроқ хуштабиат, маъсумликка мойил ўша ҳолат кўринар эди.

Ольмюц кўригида у салобатлироқ эди, бу ерда эса серҳаракат ва қувноқроқ кўринар эди. У уч чақирим йўлдан от чопиб келиб бир оз қизарган эди; отини тўхташиб, нафасини ростлади ва ўзига ўхшаган ёш ва қувноқ мулозимларига қаради. Яхши кийинган, қувноқ, ҳозиргина бир оз терлаган чиройли отлар минган Чарторижский, Новосильцев, князь Болконский, Строганов ва бошқа ёш, қувноқ йигитлар ўзаро сўзлашиб ва табассум қилишиб императорнинг орқасида тўхташди. Император Франц қизил ва узун юзли ёш йигит бўлиб, чиройли қора отда ғоз ўтирарди ва бир ниманинг ташвишини тортаётгандай атрофига секин кўз ташлар эди. У оқ кийинган адъютантларидан бирини чақириб, ундан ниманидир сўради. Князь Андрей табассумдан лабини йиғиштиролмай, ўзининг эски танишини кузатар экан ва у билан қилган суҳбатини эслар экан, ичида: «булар соат нечада йўлга чиқди экан», деди. Императорларнинг мулозимлари гвардиячи ва оддий полклардан танлаб олинган рус ва австрийс ординарец йигитлардан иборат эди. Уларнинг орасида жиловдорлар императорнинг гулли ёлпўшлар ёпилган чиройли, эҳтиётдан олиб юрилган отларини ушлаб туришар эди.

Бу келишган йигитларнинг от чоптириб келиши, худди очиқ деразадан дим уйга тўсатдан соф ҳаво киргандай, кўнгилсиз Кутузов штабида бирдан ёшлик туйғуси, ғайрат ва муваффақият қозонишига ишонч туғдирди.

— Нега бошламай ўтирибсиз, Михаил Ларионович?— деди император Александр Кутузовга шошиб-пишиб, сўнгра император Францга мулойим назар ташлади.

— Кутиб турибман, аъло ҳазрат,— деди Кутузов таъзим қилиб.

Император, унинг сўзини эшита олмаган эди, қошини чимириб қулогини тутди.

— Кутиб турибман, аъло ҳазрат,— деди яна Кутузов (князь Андрей Кутузов «кутиб турибман», деганида, унинг юқориги лаби учганини пайқади).— Ҳали баъзи колонналар етиб келгани йўқ, аъло ҳазрат.

Шаҳаншоҳ унинг сўзини эшитди-ю, лекин бу жавоб ёқмади шекилли, букчайганроқ елкасини қисиб, худди Кутузовдан шикоят қилгандай ёнида турган Новосильцевга қаради.

— Бу ер Царицин майдони эмаски, ҳамма полклар етиб келса, кейин парад бошлаймиз, деб кутиб ўтирилса, Михаил Ларионович,— деди шаҳаншоҳ ва гапга қўшилмасангиз ҳам менинг гапимга қулоқ солинг, дегандай, яна император Францнинг кўзига қаради, лекин император Франц гапга қулоқ солмай, ҳамон у ёқ-бу ёққа қарар эди.

— Шунинг учун ҳам бошламаётибманки, шаҳаншоҳ,— деди Кутузов яна эшитмай қолмасин дегандай баланд овоз билан ва унинг юзи нечукдир лип этиб учди.— Шунинг учун ҳам бошламаётибманки, шаҳаншоҳ, биз парадда ҳам эмасмиз, Царицин майдонида ҳам эмасмиз,— деди жуда очиқ қилиб.

Кутузовнинг гапини эшитиб бир-бирларига қараб қўйган шаҳаншоҳ мулозимларининг юзларида норозилик ва ўпкалаш аломати зоҳир бўлди. Улар ҳаммаси ичида гўё «ҳар қанча қари бўлса ҳам, сира бундай демаслиги керак эди» дер эди.

Шаҳаншоҳ, яна бирон нарса демасмикин, деб Кутузовнинг кўзига жуда диққат билан тикилди. Лекин Кутузов ҳам ундан бирон гап кутгандай таъзим қилиб турар эди. Бу жимлик бир дақиқача давом этди.

Кутузов бошини кўтариб, яна бояғидай фикр юргизмайдиган ва фақат бўйсуниб ўрганган генералдай:

— Агар буюрсангиз бошлайман, аъло ҳазрат,— деди ва отини «чу», деб колонна бошлиғи Милорадовични чақирди ва унга ҳужум бошлаш тўғрисида буйруқни билдирди.

Қўшинлар яна ҳаракатга тушди ва Новгород полкининг икки батальони билан Апшерон полкининг бир батальони шаҳаншоҳ олдидан олға ўта бошлади.

Апшерон батальони ўтаётганда қизил юзли, шинелсиз, фақат мундир кийган, орденлар таққан ва каттакон жиғали шляпасини чаккасига қўйиб олган Милорадович от ўйнатиб келиб, шаҳаншоҳга келиштириб салют берар экан, унинг рўпарасида отининг жиловини тортди.

— Худо ёр бўлсин, генерал,— деди шаҳаншоҳ.

— *Ma foi, sir, nous ferons ce que qui sera dans notre possibilité, sire!*¹— деди Милорадович очилиб. Унинг французчани бузиб гапирганига шаҳаншоҳнинг мулозимлари кулиб қўйишди. Милорадович отини қайтариб, шаҳаншоҳнинг орқароғига ўтди. Шаҳаншоҳнинг келишидан руҳлари кўтарилган апшеронликлар шахдам-шахдам ва бара-

¹ Аъло ҳазрат, қўлимдан келганича ҳаракат қиламиз, аъло ҳазрат,

варига қадам ташлаб, императорлар ва уларнинг мулозимлари олдидан ўтиб боришар эди.

Милорадович ўқ товушларини эшитиб, жангни кутиб ва Суворов давридаги жангларда иштирок қилган ўртоқлари бўлмиш апшеронликларнинг императорлар олдидан мардона қадам ташлаб ўтаётганларини кўриб, афтидан, шу қадар ҳаяжонланган эдики, шаҳаншоҳ турганини ҳам эсидан чиқариб қўйиб:

— Йигитлар! — деди баланд, қувноқ ва мағрур товуш билан, — йигитлар, сизлар жангни энди кўраётганларинг йўқ!

— Хизматга тайёرمىз! — деб қичқиришди солдатлар. Тўсатдан чиққан бу товушдан шаҳаншоҳнинг оти ҳуркиб кетди. Россияда бўлган кўрикларда, бу ерда — Аустерлиц далаларида ҳам шаҳаншоҳни кўтариб юрган ва унинг чап оёғи билан ҳуда-беҳуда биқинига ниқташларига бардош қилган бу от, худди Марс майдонидаги сингари эшитилаётган милтиқ товушларини ҳам, император Францнинг қора айғири ёнида турганини ҳам, устидаги одамнинг бугун нималар дегани ва нималарни ўйлаётгани ва нималарни сезаётганини ҳам фаҳмламай, фақат қулоғини чимираб эди, холос.

Шаҳаншоҳ табассум билан мулозимларидан бирига апшеронлик йигитларни кўрсатиб бир нима деди.

XVI

Кутузов, ўз адъютантлари кузатувида, карабинерлар кетидан секин-аста борар эди.

У колонналарнинг кетидан ярим чақиримча юриб, айрилишдан сал наридаги хароб бўлиб қолган (эҳтимол, бир вақтлар майхона бўлгандир) бир уй олдида тўхтади, ҳар иккала йўл ҳам адирнинг этагига қараб кетган, икковидан ҳам қўшинлар бормоқда эди.

Туман тарқала бошлади ва икки чақиримча нарида рўпарадаги тепаликларда душман қўшинларининг қораси кўриниб қолди. Пастда, чап томондан отишма товуши баландроқ эшитила бошлади. Кутузов Австрия генерали билан гаплашиб тўхтаб қолди. Князь Андрей бир оз орқароқда буларга қараб турар эди, у адъютантдан дурбинни сўраб, мурожаат қилмоқчи бўлди.

— Қаранг, қаранг,— деди адъютант дурбин билан узоқдаги кўшинга эмас, адирнинг этагига қараб,— французлар-ку!

Икки генерал ва адъютантлар дурбинни талашиб қоллиди. Ҳамманинг юзи тўсатдан ўзгариб кетди ва ҳамманинг юзида ваҳима акс этди. Французлар ҳали биздан икки чақирим узоқда, деб ўйлашган эди, улар эса тўсатдан олдимиздан чиқиб қолди.

— Шу душманми? Йў-ге! Ҳу, қаранг, душман... бўлса керак... Бу қандоқ бўлди? — деган товушлар эшитилди.

Князь Андрей пастда, Кутузов турган жойдан тахминан беш юз қадам нарида апшеронликларга қарши ўнг томонидан чиқиб келаётган французларнинг зич колонналарини дурбинсиз кўрди.

«Мана, ҳал қилувчи пайт келди! Энди менга навбат етди», деди князь Андрей ичида ва отига қамчи бериб, Кутузовнинг олдига борди.

— Апшеронликларни тўхтатиш керак, жаноб олийлари! — деб қичқирди князь Андрей.

Лекин шу он ер-кўкни тутун босиб, шу яқин ўртадан қасир-қусур милтиқ товуши эшитилди ва князь Андрейдан икки қадам нарида турган кимдир кўрқиб кетиб: «Тамом бўлдик, биродарлар!» — деб қичқирди. Бу товуш гўё бир буйруқдай бўлиб, уни эшитиб ҳамма қочиб қолди.

Бир-бирига аралашиб, тобора кўпаяётган оломон орқага, бундан беш дақиқа бурун кўшинлар императорлар олдидан ўтган жойга қараб чопди. Бу оломонни тўхтатиш у ёқда турсин, тўхтаيمان деган одам ҳам беихтиёр шуларга кўшилиб қочар эди. Болконский одамлардан кейинда қолмасликкагина ҳаракат қилар ва нима бўлаётганига ҳеч тушунолмай, ҳайрон бўлиб атрофига қараб-қараб кўяр эди. Несвицкий жуда жаҳли чиққанидан қизариб ва буткул ўзгариб Кутузовга, бу ердан ҳозир кетинг, йўқса, асир тушувингиз аниқ, деб қичқирар эди. Кутузов ҳамон ўша ерда туриб, унинг сўзига жавоб бермай, чўнтагидан рўмолчасини олди. Унинг юзидан қон оқар эди. Князь Андрей унинг ёнига келди.

— Ярадор бўлдингизми? — деб сўради жағининг титроғини зўрға босиб.

Кутузов рўмолчасини ўқ теккан юзига босиб:

— Бу яра ҳеч нарса эмас, ана у яра ёмон! — деди қочиб бораётган солдатларни кўрсатиб.

— Тўхтатинг! — деб қичқирди Кутузов ва уларни тўхтатиб бўлишга кўзи етмади шекилли, отига қамчи бериб, ўнг томонга қараб кетди.

Яна ёпирилиб келган оломон уни орқасига суриб олиб келди.

Кўшинлар шу қадар тиқилишиб қочар эдики, унинг ичига кириб қолган одам осонликча чиқа олмас эди. Биров: «Юрсанг-чи! Нега тўхтаб қолдинг?» — деб қичқирди. Биров орқага қайрилиб, осмонга ўқ узди; биров Кутузовнинг отини қамчилади. Кутузов не машаққат билан оломон ичидан зўрға чиқиб, ярмидан ози қолган мулозимлари билан чапга, шу яқин ўртада отилаётган тўплар томонга қараб кетди. Князь Андрей қочиб бораётган оломон ичидан аранг чиқиб, Кутузовдан кейинда қолмасликка ҳаракат қилиб борар экан, адирнинг ёнбағрида тутун ичида ҳануз ўқ отаётган рус батареясини ва унга томон чопиб келаётган француз солдатларини кўрди. Юқорироқда турган рус пиёда аскарлари батареяга ёрдам бергани олға ҳам бормасдан, қочиб бораётган одамларнинг кетидан ҳам эргашмасдан, қимирламай турар эди. Отлиқ генерал уларнинг орасидан чиқиб Кутузовнинг олдига келди. Кутузовнинг мулозимларидан фақат тўрт киши қолган эди. Улар ҳаммаси, ранги ўчиб, индамай бир-бирига қараб кўяр эди.

Кутузов қочиб бораётганларни полк командирига кўрсатиб:

— Тўхтатинг бу аблаҳларни! — деди энтикиб ва шу он, худди бу гапи учун жазо бўлгандай, чумчуқ галаси сингари бир қанча ўқ гувиллаганича полк ва Кутузов мулозимлари устидан ўтиб кетди.

Французлар батареяга атака қилаётган эди. Кутузовни кўргач, уни ўққа тута бошлади. Шу ўқ ўтиши бараварида полк командири оёғини ушлаб қолди; бир неча солдат йиқилди ва подпрапоршик қўлидаги байроқни ташлаб юборди; байроқ тебраниб, солдатларнинг милтиқларига илина-илина ерга тушди. Солдатлар командасиз ота бошлади.

Кутузов дармони қуригандай:

— Уҳ! — деди ва орқасига қаради.— Болконский,— деди секин, қариб қувватдан қолганини биллиб титраган товуши билан.— Болконский,— деди секин яна тўзиб кетган батальонни ва душманни кўрсатиб,— бу қандоқ бўлди?

Лекин унинг оғзидан бу гап чиққунча князь Андрей,

ор-номус ва ғазабдан ўпкаси тўлганини сезиб, отдан ўзини ташлади-да, байроққа томон югурди.

— Йигитлар, олға! — деб қичқирди у боладай чинқириб.

Князь Андрей байроқни қўлига олар экан, тепасидан ўтаётган ўқларнинг (душман бу ўқларни унга отмоқда эди шеклилли) ғувиллаганини эшитиб, шавқ қилиб «мана, ўша пайт келди», деб ўйлар эди. Бир неча солдат қулади.

Князь Андрей оғир байроқни қўлида аранг тутиб туриб:

— Ура! — деб қичқирди-да, бутун батальон кетидан чопишига сира шубҳа қилмай, олға қараб югурди.

Дарҳақиқат, у бир неча қадамнигина якка босди, холос. Аввал битта-иккита, ундан кейин бутун батальон «ура!» — деб қичқириб, олға югурди ва унга етиб олди. Батальон унтер-офицери чопиб бориб князь Андрей зўрға кўтариб бораётган байроқни олди, лекин шундаёқ ҳалок бўлди. Князь Андрей байроқни яна сопидан ушлаб судраганича, батальон билан олға чопди. У рўпарада тўпчиларимизни кўрди, уларнинг бир қисми душман билан олишмоқда, бир қисми эса тўпларни ташлаб қочиб келмоқда эди. Бир гала француз пиёда аскарлари келиб тўпларнинг отларини ушлади, тўпларни биз томонга ўгирди. Князь Андрей батальон билан бирликда тўпларга йигирма қадам яқин бориб қолган эди. Унинг тепасидан ўқ муттасил ғувиллаб ўтмоқда, ўнг-сўлда солдатлар войвойлаб йиқилмоқда эди. Лекин у буларга қарамас, кўзи тўплар олдида бўлаётган олишувда эди. У француз солдати билан тўп тозалайдиган узун чўткани талашиб-тортишиб турган, шапкаси бир ёққа қийшайиб кетган сариқ тўпчини яққол кўриб турар эди. Гангиган ва шу билан бирга ғазабланган бу икки солдат чўткани ҳар қайсиси ўзига тортар, афтидан, нима қилаётганликларини ўзлари ҳам билмас эди.

«Улар нима қилаётипти ўзи? — деди уларга қараб князь Андрей ичида, — бу сариқ тўпчининг-ку, яроғи йўқ, нега қочмаётипти? Француз нега уни найза билан урмаётипти? То у қочиб улгургунча француз милтиғини эслаб, найза санчиб ўлдириши мумкин».

Ҳақиқатан ҳам шу чоғ бошқа бир француз солдати милтиғини ўқталиб, уларга томон югурди; бошига нималар келишини ҳануз англаб етмай, чўткани французнинг қўлидан тортиб олган сариқ тўпчининг тақдири ҳал бўлиши керак эди. Бироқ князь Андрей бу можаро нима билан тамом бўл-

ганини кўра олмади. Шу пайт унга худди ён-веригаги солдатлардан бири йўғон таёқ билан қулочкашлаб калласига ургандай туюлди. Боши бир оз оғриди, лекин бундан ҳам кўра ёмонроғи шу эдики, бу оғриқ унинг хаёлини паришон қилиб, ҳалигиларни кузатишига халал берди.

«Нима бўлди? Йиқилаётиманми? Оёғимдан жон чиқди»,— деб ўйлади князь Андрей ва чалқанча йиқилди. У французлар билан тўпчининг тортишуви нима бўлди: сариқ тўпчи ўлдими ё тирикми, тўплар душман қўлига тушдими ёки ўзимизникилар олиб кетишдими, деб кўзини очиб қарамоқчи бўлди. Бироқ ҳеч нарсани кўролмади. Унинг тепасида баланд, хира, лекин ҳар ҳолда бениҳоя баланд, кулранг булутлар аста-секин сузиб юрган осмондан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. «Ҳаммаёқ нақадар жимжит, осойишта ва муҳташам, мен югуриб бораётган вақтга ҳеч ўхшамайди,— деди князь Андрей ўзича,— биз чопган, қичқирган ва олишган вақтга ҳеч ҳам ўхшамайди; француз билан тўпчи ғазаб ва ваҳима билан чўткани талашиб-тортишган вақтдагидай эмас, бу баланд ва бепоён осмондаги булут буткул бошқача сузаётипти. Бу баланд осмонни нега мен шу чоққача кўрмаган эканман? Буни кўрганимга шукур! Ҳа, мана шу бепоён осмондан бошқа ҳамма нарса беҳуда, пуч экан. Шу осмондан бошқа ҳеч нарса, ҳеч нарса йўқ. Ҳатто шу осмон ҳам йўқ, сукунат ва осойишталикдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Худоба шукур!..»

XVII

Багратионнинг ўнг қанотида соат 9 да ҳам ҳали жанг бошланмаган эди. Князь Багратион Долгоруковнинг жангга кириш тўғрисидаги талабига кўнишни истамади ва жавобгарликни бўйнидан соқит қилмоқчи бўлиб, унга бу ҳақда бош кўмондондан рухсат олиб келиш учун одам юборишни таклиф этди. Багратион икки қанот ораси қарийб ўн чақирим эканлигини, юборилган одам ҳалок бўлмай (ҳалок бўлиш эҳтимоли кўпроқ эди, етиб бориб, бош кўмондонни топса ҳам, бу жуда маҳол гап эди), фақат кечқурунгина қайтиб кела олишини билар эди.

Багратион ҳеч нарсани ифода қилмайдиган ва уйқудан қолиб киртайган катта кўзлари билан мулозимларига қараган эди, дастлаб кўзи, мени юбормасмикин, деб ҳаяжонланиб турган Ростовнинг маъсум юзига тушди. У Ростовни юборди.

— Бордию бош қўмондондан бурунроқ подшо ҳазратларини кўриб қолсам-чи, жаноби олий? — деди Ростов қўлини шапкасининг соябонига қўйиб.

Долгоруков шошиб Багратионнинг сўзини оғзидан олди:

— Подшо ҳазратларига айтсангиз ҳам бўлади,— деди.

Ростов навбатчилиги тамом бўлганидан кейин тонгга яқин бир оз ухлаб олиб, ҳозир ўзини ерга урса кўкка сапчидиган, ўз бахтига ўзи ишонган, хушқол, жасур, дадил сезар ва кўзига ҳамма иш осон, кўнгилли, мумкин кўринадиган бир кайфиятда эди.

Бугун эрталаб унинг ҳамма тилаклари рўёбга чиқди. Душманга қарши катта жанг бўлиб, у жангга иштирок қилди: бунинг устига энг довурак генералга ординарец бўлди; бунинг устига топшириқ билан Кутузов ва балки шаҳаншоҳ ҳузурига кетаётпти. Ҳаво очиқ, унинг остидаги от жуда қобил эди. Унинг кўнгли равшан, ўзи хушбахт эди. У топшириқни олди-ю, линия бўйлаб от қўйиб кетди. Аввал ҳали жангга кирмай қимирламасдан турган Байратион қўшинлари линияси бўйлаб кетди; сўнгра Уваров суворилари ишғол қилиб турган жойга чиқиб, бу ерда қўшинларнинг ҳаракатга кирганини ва жангга тайёргарлик бораётганини пайқади; Уваров суворилари турган жойдан ўтганидан кейин қаршисидан тўп ва милтиқ овозларини баралла эшитди. Милтиқ товушлари борган сайин авж олмоқда эди.

Боя яккам-дуккам, иккитадан, учтадан отилаётган милтиқ ва уларни оралаб битта ё иккита гумбурлаган тўп товушлари эшитилаётган бўлса, энди, эрталабки соф ҳавода, адирларнинг ёнбағирларидан, Працен тепалигининг олдида милтиқларнинг қасир-қусур ва тўпларнинг гумбурлаши шу қадар тезлашдики, пайдар-пай отилган тўпларнинг гумбурлаши баъзан бир-бирига қўшилиб кетиб, гувиллаган бир овозга айланар эди.

Ёнбағирликларга милтиқдан чиққан тутунлар бир-бирини қувгандай учиб юргани, тўплардан бурқираб чиққан тутунларнинг ёйилгани ва бир-бирига қўшилаётгани кўриниб турар эди. Тутун орасида ярқираган найзалардан ниёда аскарларнинг юраётганлиги, кўк қутили тўпларнинг қатор бўлиб келаётгани билиниб турар эди.

Ростов нима бўлаётганини дурустроқ кўрмоқчи бўлиб, тепаликда отини бирпас тўхтатди; лекин нақадар диққат билан синчиклаб қараса ҳам нима бўлаётганини ҳеч билди.

олмади; тутун ичида аллақандай одамлар, тутундан олдинда ва кейинда аллақандай қўшинлар уймалашиб келмоқда эди; нега келаётти? Булар кимлар? Қаёққа бораётти?— Ҳеч тушуниб бўлмас эди. Бу одамларни кўриб, бу товушларни эшитиб, Ростовнинг руҳи тушмади ва юраги чўчи-мадигина эмас, аксинча, ғайрати ошиб ўзини дадилроқ ҳис қилди.

«Ҳа, от, от, яна от!» — деди Ростов ичида ва яна линия бўйлаб от қўйиб, жангга кирган қўшинлар доирасига борган сари нари кириб кетаверди.

«Натижаси қандоқ бўлишини-ку, билмайман, лекин яхши бўлди!» — деди Ростов ўзича.

У аллақандай Австрия қўшинлари турган жойдан ўтиб, унинг нариги томонидаги линиянинг (бу гвардия эди) жангга кирганини пайқади.

«Жуда яхши бўлипти! Яқинроқдан кўраман», деди.

У деярли олдинги линия бўйлаб кетди. Унинг қаршисидан бир неча киши от қўйиб келмоқда эди. Булар бизнинг лейб-уланларимиз бўлиб, сафлари бузилган ҳолда атакадан қайтиб келишмоқда эди. Ростов уларнинг олдидан ўтиб кетар экан, бирининг қонга бўялганини кўрди.

«Бунақа ишлар билан менинг ишим йўқ!» — деди Ростов ичида. У бир оз юрганидан кейин чап томонида қора отли, оқ мундирли сувориларни кўриб қолди. Улар бутун далани энлаб отларини йўрттирганча унга томон келишмоқда эди. Ростов уларнинг йўлидан тезроқ ўриб олмоқчи бўлиб отини чоптирди, агар суворилар отларини ўша хилда йўрттириб келаверганда Ростов аллақачон ўтиб олган бўлар эди, бироқ улар тобора тезлашди ва баъзи бир отлар ҳатто чопа бошлади. От туёқларининг товуши ва аслаҳаларнинг шарақлаши тобора яқинроқдан эшитилиб, Ростов уларнинг оти, гавдалари ва ҳатто юзларини ҳам кўра бошлади. Булар рўпарадан келаётган француз сувориларига атака қилиш учун бераётган бизнинг кавалергардимиз эди.

Кавалергардлар отларини чоптириб боришаётган бўлсалар ҳам ҳали отнинг бошини буткул қўйиб беришмаган эди. Ростов энди уларнинг афтини кўриб турар ва учқур отининг бошини қўйиб бериб «марш-марш», деб команда бераётган офицернинг товушини эшитиб турар эди. Ростов оёқ ости бўлиш ёки уларга қўшилиб кетиб французларга қарши ҳужумга бориб қолишдан хавотир бўлиб, фронт

бўйлаб от қўйиб кетди, шундоқ бўлса ҳам улар етиб келгунча ўтиб кета олмади.

Ростов билан тўқнашуви муқаррар бўлиб қолган энг четдаги новча, чўтир кавалергард унга хўмрайиб қаради. Агар Ростов кавалергард отининг кўзига бир қамчи урмаганда, бу кавалергард (Ростов бу бўлиқ отларга минган барваста кишилар олдида кўзига ўзи жуда кичкина ва нимжон кўрнарди) Ростовга урилиб, уни от-поти билан ағдариб ташлар эди. Каттакон қора от қулоғини чимириб ҳуркиб кетди; бироқ чўтир кавалергард каттакон шпори билан отининг биқинига урди ва от думини бир силкиб, бўйинини чўзганича яна ҳам тезроқ чопди. Улар ўтиб кетгандан кейин ўтмай Ростов уларнинг «ура!» — деб қичқирганини эшитди ва қайрилиб қараб, уларнинг олдинги сафлари қизил эполет таққан бегона отлиқлар, афтидан, француз отлиқлари билан қўшилиб кетганини кўрди. Бундан кейин нима бўлганини кўролмади, чунки қаердадир турган тўплар гумбурлади ва ҳаммаёқни тутун босиб кетди.

Кавалергардлар тутун ичига кириб кўздан ғойиб бўлгандан кейин Ростов, уларнинг кетидан борайми ёки йўлимга кетаверайми, деб иккиланиб қолди. Кавалергардларнинг бу атакаси французларни қойил қолдирган ўша ажойиб атакалардан эди. Ростов ўзининг олдидан ўтиб кетган мана шунча кўркам одамлардан, зотдор отлар минган шунча давлатманд кишилар ва йигитлардан, офицер ва юнкерлардан атакадан сўнг фақат ўн саккиз кишигина омон қолганини кейинчалик эшитганда юраги орзиқиб кетди.

Ростов ўзича «уларга ҳавасим келиб нима қиламан, жанг қилиш қочмайди, мен балки ҳозир шаҳаншоҳни кўрарман», дедию от қўйиб ўз йўлига кетди.

Гвардиячи пиёда аскарлар турган жойга келганида, уларнинг тепасидан ва ён-веридан тўп ўқи ўтаётганини найқади, буни тўп ўқининг гувиллашидан кўра, кўпроқ солдатларнинг ташвишга тушиб қолганидан ва офицерлар ўзларини ғайритабий равишда мардона тутишга ҳаракат қилганларидан билди.

Ростов бир гвардиячи пиёда аскарлар полки линиясининг орқасидан ўтиб кетаётганида кимдир унинг отини айтиб чақирди.

— Ростов!

— Ҳа! — деди Ростов, Борисни танимасдан.

— Биринчи линияга тушиб қолдик! Бизнинг полки-

миз атака қилди,— деди Борис жангни биринчи маротаба кўрган ёш йигитлар сингари оғзининг таноби қочиб.

Ростов тўхтади.

— Шундоқми? — деди у.— Хўш, нима бўлди?

— Улоқтириб ташладик,— деди Борис жағи очилиб,— буни кўргин-а!

Борис марра ишғол қилган гвардиянинг олдидан қўшин чиқиб қолганини, гвардия буни австрияликлар деб ўйлаганини, кейин тўсатдан бу қўшиннинг тўп отишидан ўзини биринчи линияда турганлигини билиб, жанг бошлашга мажбур бўлиб қолганини сўзлаб берди.

Борис сўзини тамом қилмай, Ростов отини «чу», деб кетди.

— Қаёққа кетаётибсан? — деди Борис.

— Бир топшириқ билан аёло ҳазратлари ҳузурига бораётибман.

— У киши ана у ерда,— деди Борис, Ростовнинг аёло ҳазрат дегани қулоғига «олий ҳазрат» бўлиб кириб.

У Ростовга юз қадам нарироқда бошига каска, эгнига кавалергард формаси кийган, елкалари кўтарилиб турган, қоғоғини солиб ранг-қути ўчган оқ мундишли Австрия офицерига бир нима деб қичқираётган буюк князни кўрсатди. Ростов:

— Бу киши буюк князь-ку, ахир, мен бош қўмондон ёки шаҳаншоҳни қидириб юрибман,— деди-да, жўнамоқчи бўлди.

— Граф, граф! — деди Борис сингари кайфи чоғ бўлган Берг нариги томондан чопиб келар экан.— Граф, менинг ўнг қўлим ярадор бўлди (у рўмолча билан боғланган ва қонга бўялган панжасини кўрсатди). Шундоқ бўлса ҳам жанг майдонидан чиқиб кетмадим. Граф, қилични чап қўлим билан ушлайман: бизнинг бутун авлодимиз фон Берглар ҳаммаси ҳам рицарь эди, граф.

Берг яна алланималар деди, лекин Ростов унинг сўзига қулоқ солмай жўнаб кетди.

Ростов гвардия ёнидан ва бўш жойдан ўтиб, кавалергардлар атакасига дуч келиб қолгани сингари яна биринчи линияга чиқиб қолишдан қўрқиб, қасир-қусур милтиқ ва гумбурлаган тўп товушлари чиқаётган жойларни четлаб, резервлар линияси бўйлаб кетди. У тўсатдан рўпарасидан ва қўшинларимизнинг орқа томонидан, душман бўлишига ҳеч кўзи етмаган яқин жойдан милтиқ товушлари чиққанини эшитди.

«Бу нима экан? — деди Ростов ичида.— Қўшинлари-
мизнинг орқа томонида душман нима қилиб юрипти? Ҳеч
мумкин эмас,— деди Ростов ва ўзининг жони, жангнинг
ёмон оқибати кўзига кўриниб, ваҳимага тушди.— Ҳар нима
бўлганда ҳам энди четлаб юришнинг ҳожати йўқ. Мен
бош кўмондонни шу атрофдан ахтаришим керак. Агар ҳамма
ни кўлдан кетган бўлса, шу билан менинг ишим ҳам тамом».

Ростов турли-туман қўшинлар босиб кетган Прац қиш-
логининг нариги томонидаги жойларга яқин борган сайин
кўнглига келган ҳалиги ёмон гаплар амалда кўрина бош-
лади.

Ростов бир-бирига қўшилиб, оломон бўлиб кетаётган
рус ва Австрия солдатларига яқинлашганда:

— Ўзи нима гап? Ўзи нима гап? Кимга қараб ўқ оти-
шаётипти? Ким отаётипти? — деб сўради.

Ростов сингари нима ҳодиса рўй берганини билолмаган
ва қочиб келаётган солдатлар, рус, немис, чех тилида:

— Ким билади! Ҳаммани қириб ташлади! Минг лаъ-
нат! — деб жавоб беришар эди.

— Ур немисни! — деб қичқирди кимдир.

— Ўлсин, эй бу хиёнаткорлар!

— Zum Henker diese Russen!..¹— деди немис дўнғиллаб.

Йўлда бир неча ярадор кетиб бормоқда эди. Сўкиш,
хайқириқ, оҳ-воҳ ҳаммаси қўшилиб бир говурга айланган
эди. Милтиқ товушлари тинди. Ростов кейинчалик билсаки,
рус ва австрийс солдатлари бир-бирига ўқ отишган экан.

«Оббо, худо урди! Ахир бу нима деган гап? — дер эди
Ростов ўзича.— Бордию ҳозир шаҳаншоҳ келиб қолса нима
бўлади... Йўқ, бу уч-тўрт бетамиздан чиқаётган гап. Булар
ўтиб кетади, ҳеч бокиси йўқ, аскарлар унақа эмас,— деди
ўзича.— Лекин бу ердан тезроқ ўтиб кетиш керак!»

Мағлуб бўлганимиз ва солдатларнинг қочиши Ростовнинг
хаёлига ҳам келмас эди. Гарчи у Працен тепалигида, бош
кўмондонни қидириш керак бўлган жойда француз тўплари
ва қўшинлари турганини кўриб турса ҳам, лекин бунга
ишонгиси келмас эди.

XVIII

Ростов Кутузов билан шаҳаншоҳни Прац қишлоғи
атрофидан ахтариши керак эди. Бироқ бу ерда Кутузов

¹ Балага учрасин бу руслар! (Нем.)

билан шаҳаншоҳ у ёқда турсин, ҳатто биронта бошлиқ ҳам йўқ, фақат аралаш-қуралаш бўлиб кетган турли-туман қўшинларгина бор эди, холос. У бу оломондан тезроқ ўтмоқчи бўлиб, чарчаган отини қистади, бироқ нақадар оғза юрса, шу қадар тўзиб кетган аскарларга учрар эди. У катта йўлга чиқди, йўл ҳар-хил коляскалар, извошлар, ярадор бўлган ва ярадор бўлмаган рус австрийс солдатлари билан тўлиб ётар эди. Булар Працен тепалигига ўрнатилган француз тўпларидан отилаётган ўқлар остида говур-гувур қилиб, гуж бўлиб ивирсиб ётар эди.

— Шаҳаншоҳ қаердалар? Кутузов қаерда? — деб сўрар эди Ростов ҳар бир учраган одамдан, лекин ҳеч кимдан жавоб ололмас эди.

Ниҳоят, бир солдатни ёқасидан ушлаб олиб, саволига жавоб беришга мажбур қилди.

— Эй, биродар! Улар аллақачонлар қочиб кетишган, — деди солдат негадир кулиб ва ёқасини унинг қўлидан бўшатиб.

Ростов, афтидан, маст кўринган бу солдатни қўйиб, бир катта одамнинг деншиги ёки жиловдорининг отини тўхтатди-да, ундан сўрай бошлади. Деншик бундан бир соат бурун шаҳаншоҳни каретада шу йўлдан шитоб билан олиб ўтишди, шаҳаншоҳ оғир ярадор бўлган, деб жавоб берди.

— Бўлмаган гап, — деди Ростов, — бошқа одамдир.

— Ўз кўзим билан кўрдим, — деди солдат илжайиб. — Шунча юриб наҳот шаҳаншоҳни танимасам: Петербургда неча марта кўрганман. Ранги қути ўчиб каретада ўтирипти. Тўртта қора от қўшилган карета бизнинг олдигинамиздан тарақа-туруқ қилиб ўтиб кетди. Шунча юриб наҳот шаҳаншоҳнинг отинию Илья Ивановични танимасам; кучер Илья шаҳаншоҳдан бўлак одамни олиб юрмаса керак.

Ростов унинг отини қўйиб юбориб, йўлида давом этмоқчи бўлиб эди, ёнидан ўтиб кетаётган ярадор бир офицер унга мурожаат қилди:

— Сизга ким керак? Ҳув анави бош қўмондон керакми? Бизнинг полкда кўкрагидан тўп ўқи тегиб ўлди.

— Ўлгани йўқ, ярадор бўлди, — деди бошқа бир офицер.

— Қим? Кутузовми? — сўради Ростов.

— Кутузов эмас, ҳа, оти нима эди, барибир, тирик одам кам қолди. Ҳув анави қишлоққа боринг. Ҳамма бошлиқлар ўша ерга тўпланган, — деди у офицер ва Гостиерадек қишлоғини кўрсатиб ўтиб кетди.

Ростов энди кимнинг олдига ва нима учун боришини билмай, аста-секин юрар эди. Шаҳаншоҳ ярадор бўлган, жанг ютқизилган. Энди бунга ишонмасдан иложи йўқ эди. Ростов одамлар кўрсатган ва узоқдан минораси билан бутхонаси кўриниб турган қишлоққа қараб кетди. Энди шошиб ҳам нима қилар эди. Шаҳаншоҳ билан Кутузов ярадор бўлмаган ва ўлмаган тақдирда ҳам Ростов энди бориб нима ҳам дер эди?

— Ҳой тўрам, мана бу йўлдан юринг,— деди бир солдат қичқириб,— у йўлда ўққа учасиз!

— Э, нима деётисан ўзинг! — деди бошқа бир солдат.— У йўл билан қаёққа боради? Мана бу йўл яқин.

Ростов бир оз ўйлашиб турдию кейин улар ўққа учасан, деган йўлдан юрди.

«Энди барибир! Шаҳаншоҳ ярадор бўлгандан кейин мен ўзимни эҳтиёт қилиб нима қиламан?» — деб ўйлар эди у. Працен ёнидан қочиб келганларнинг кўпи ҳалок бўлган ўша майдонга чиқди. Французлар ҳали бу жойни ишғол қилмаган, ўлмай қолган ва ярадор бўлган руслар аллақачонлар бу ердан кетган эди. Ҳар ер-ҳар ерда ўнтадан, ўн бештадан ўлик ва ярадорлар яхши ердаги пичан боғидай ётар эди. Ярадорлар иккитадан, учтадан бўлиб эмак-лашар, уларнинг қулоққа жуда ёмон кирадиган, баъзан Ростовга сохта туюлган оҳу фиғонлари эшитилиб турар эди. Ростовни даҳшат босди, у азоб чекаётган бу одамларни кўрмаслик учун отини йўрттирди. У ўз жонидан эмас, бу даҳшатга юраги тоб бера олмаслигидан кўрқар эди.

Ўлик ва ярадор билан тўлиб ётган бу майдонда биронта ҳам тирик одам қолмагани учун французлар ўқ отмай қўйишган эди, бироқ кетиб бораётган адъютантни кўргач, унга бир неча ўқ узишди. Ўқларнинг даҳшат солиб гувиллаб ўтишидан ва теварак-атрофдаги ўликлардан ҳосил бўлган ҳиссиёт бир-бирига қўшилиб Ростовда ваҳимали бир таассурот туғдирди ва кўнгли бузилиб кетди. Онасининг сўнгги мактуби ёдига тушди. «Онам мени шу майдонда кўрса, душман менга қараб тўп отаётганини билса, қай аҳволга тушар эди экан?» — деб кўнглидан ўтказди.

Гостиерадек қишлоғидаги жанг майдонидан қочиб келган рус қўшинлари, гарчи бир-бирига аралашиб кетган бўлса ҳам бир оз тартибли эди. Бу ерга французларнинг тўп ўқи етмас, милтиқ товушлари ҳам жуда узоқда отилаётгандай туюлар эди. Бу ердаги одамларнинг ҳаммаси жанг ютқизилганини очиқ кўриб туришар ва шундай дейишар

эди. Ростов кимдан сўрамасин, ҳеч ким на шаҳаншоҳнинг қаерда эканини айта олар эди, на Кутузовнинг. Баъзилар шаҳаншоҳ ярадор бўлганлиги ҳақидаги миш-мишни тўғри дер, баъзилар бўлса йўқ, бу ёлгон каретада қочиб келган шаҳаншоҳ эмас, обер-гофмаршал граф Толстой, у императорнинг бошқа мулозимлари билан бирликда жанг майдонига бориб, кўрқиб, ранг-қути ўчиб, қайтишда шаҳаншоҳнинг каретасига тушиб келган, бу овоза мана шундан тарқалган, деб тушунтирар эди. Бир офицер, қишлоқнинг чап томонида катта бошлиқлардан бирини кўрдим деди. Ростов ўша ёққа қараб кетди, лекин бу боришидан муроди бирон кишини топиш эмас, балки ўзига-ўзи тасалли бериш эди. Ростов уч чақиримча йўл юриб, рус қўшинларининг охирги қисмларидан ўтгач, атрофи зовур билан ўралган полизнинг олдида, зовур бўйида турган икки отлиқни кўрди. Бири шляпасига оқ жиға таққани учун Ростовга негадир танишдай кўринди; иккинчиси, жуда чиройли саман от мингани (Ростов бу отни танигандай бўлди) зовурга яқин келиб, отини шпорлади ва жиловини қўйиб юбориб, зовурдан полизга сакраб ўтди. Отнинг кейинги оёғи тегиб зовур бўйидаги тупроқ тепа тўзиб кетди. У отининг бошини буриб, зовурдан сакраб яна бу томонга ўтди ва зовурдан ўтишни таклиф қилиб бўлса керак, оқ жиға таққан суворига одоб билан мурожаат қилди. Ростовга танишдай кўринган ва унинг диққатини жалб қилган бу сувори бош ва қўл ҳаракати билан унинг таклифини рад қилди. Ростов мана шу ҳаракатдан дарров бу одам излаб юргани, жонажон шаҳаншоҳи эканини таниди.

«Йўқ, бу шаҳаншоҳ бўлиши мумкин эмас, шаҳаншоҳ ўзи якка бу далада нима қилади»,— деб ўйлади Ростов. Шу пайт Александр орқасига қайрилиб қаради ва Ростов ўзининг кўз олдидан ҳеч қачон кетмаган сиймони кўрди. Шаҳаншоҳнинг ранги ўчган, суроби тортилган, кўзлари ичига ботган эди; лекин афти яна ҳам латифроқ ва эзгуроқ кўринар эди. Ростов шаҳаншоҳнинг ярадор бўлганлиги ҳақидаги миш-миш ёлгон чиққанини кўриб, бениҳоя хурсанд бўлди. У шаҳаншоҳни кўрганидан севиниб, терисига сигмай кетди. Ростов шаҳаншоҳга мурожаат қилолишини, ҳатто бевосита мурожаат қилиб, Долгоруков берган топшириқни айтиши керак эканлигини билар эди.

Ошиқ бўлиб қолган ўсмир маъшуқасининг висолига етиб, у билан ёлғиз қолганида кечалари ўйлаган гапларини айта олмай титраб, тили тутилиб қолган ва худди бировдан

ёрдам кутгандай кўзлари жавдираб атрофга қарагани ёки шу гапларни кейинга қолдириш учун қочиш пайига тушгани сингари Ростов ҳам ҳозир дунёда бирдан-бир орзусига эришганидан кейин, шаҳаншоҳнинг олдига қандай боришини билмай қолди ва унинг олдига бориш нима учун ўнғайсиз, нима учун одобдан эмас, нима учун мумкин эмаслиги тўғрисида бошига минг хил фикр келди.

«Бу қандоқ бўлди! Мен худди унинг ёлғизлиги ва қайғуда қолганини кўриб, энди унинг олдига боргани пайт келди, деб суюнаётгандайман. Шундай вақтда нотаниш одамнинг бориши балки унга малол келар; ундан кейин, бориб нима ҳам дейман, ҳозир ахир унга бир кўзим тушса юрагим орзиқиб, томоғим қуруқшиб кетади-ку». Шаҳаншоҳга мурожаат қилганида айтмоқчи бўлиб ўйлаб қўйган гапларининг биронтаси ҳам ҳозир эсига келмас эди. У гаплар тамоман бошқа шароитда кўпроқ ғалаба ва тантана чоғида, хусусан, ярадор бўлиб ўлим тўшагида ётганида, шаҳаншоҳ унга қаҳрамонларча иш кўрсатгани учун ташаккур билдирган вақтида, амалда кўрсатган ўз садоқатини жон бераётиб унга изҳор қиладиган вақтда айтишга мўлжаллаган гаплар эди.

Ҳозир соат учдан ўтган, жанг ютқизилган бўлса, ўнг қанотнинг жангга кириш-кирмаслиги тўғрисида шаҳаншоҳдан қандай буйруқ ҳам сўрайман? Йўқ, мен унинг олдига қатъиян бормаслигим керак. Ўйланиб турганида халал бермайин. Унинг менга хўмрайиб қарагани ёки менинг тўғримда ярамас фикрга келганидан кўра, минг марта ўлганим яхши». Ростов шундай қарорга келди-ю, ноумид бўлиб, ҳамон ўша ерда нима қилишини билмай туриб қолган шаҳаншоҳга қараб-қараб отининг бошини бурди.

Ростов мана шу фикру мулоҳазалар билан маъюс ҳолда кетиб бораётганида капитан фон Толь тасодифан ўша жойга келиб қолди-ю, шаҳаншоҳни кўриб тўғри унинг олдига борди ва уни отдан тушириб, зовурдан ўтказиб қўйди. Шаҳаншоҳ дам олмоқчи бўлиб ва ўзини бетоб ҳис қилиб, олманинг тагига ўтирди. Толь унинг ёнида тикка туриб қолди. Ростов узоқдан Фон Толнинг шаҳаншоҳга нима тўғридадир зўр бериб гапираётганини, шаҳаншоҳ, йиғлаб бўлса керак, қўли билан кўзини беркитиб, Толнинг қўлини сиққанини кўрди ва унинг ёнига бормагани учун хўп алам қилиб, афсусланди.

«Унинг ўрнида мен ҳам шундай қила олар эдим», деди Ростов ичида ва шаҳаншоҳнинг ҳолига йиғлағудай бўлиб,

қасқда ва нима учун кетаетганини ҳам ойлмай, фиғони ошно, йўлида давом этди.

Бу қайғусига ўзининг бўшлиғи сабаб бўлгани учун яна ҳам фиғони ошар эди.

У шаҳаншоҳнинг олдиға бориши мумкин... Мумкингина эмас, бориши керак эди. Ўзининг шаҳаншоҳға бўлган садоқатини кўрсатиши учун бу жуда яхши маврид эди. У шу мавридни қўлдан берди... «Бу нима қилганим бўлди?» — дер эди ўзича. У отининг бошини буриб, шаҳаншоҳ турган томонға йўл солди; бироқ энди зовурнинг бўйида ҳеч ким йўқ эди. Фақат арава ва извошлар ўтмоқда эди. Ростов бир аравакашдан Кутузовнинг штаби шу аравалар бораётган қишлоққа яқин ерда эканини билди. Ростов уларнинг кетидан кетди.

Олдинда Кутузовнинг жиловдори от етаклаб борар эди. Унинг кетидан арава, аравадан кейин оёқлари эгри, почапўстин ва телпак кийган хизматкор чол борар эди.

— Тит ҳой, Тит, — деди жиловдор.

— Нима дейсан? — деди чол эътибор қилмай.

— Тит, кел, соқолимни тит.

— Бор-ей афтинг қурсин, аҳмоқ! — деди чол аччиғи келиб. Улар бирмунча вақт жим боришди. Кейин яна ҳалиғи ҳазил қайтарилди.

Кечқурун соат бешларда жанг ҳамма пунктларда ютқизилган эди. Юздан ортиқ тўп французлар қўлиға тушди.

Пржебишевский ўз корпуси билан таслим бўлган эди. Бошқа колонналар эса, одамларнинг ярмидан кўпини қўлдан бериб, аралаш-қуралаш бўлиб, тартибсиз ҳолда чекинар эди.

Ланжерон билан Дохтуров қўшинларининг қолдиғи аралашиб кетиб, Аугест қишлоғи ёнидағи кўлларнинг бўйларинда ва тўғон бошларида уймалашиб ётар эди.

Французларнинг муттасил тўп отаётганликлари соат олтиларда Аугест қишлоғининг ёнидағи тўғон бошидагина эшитилар эди. Французлар Прапен тепалигининг ёнбағриға сон-саноксиз тўп ўрнатиб, бизнинг чекинаётган қўшинларимизни тўпға тутмоқда эди.

Ариергардда Дохтуров ва бошқалар батальонларни тўплаб, қўшинларимизни қувиб келаётган француз отлиқ аскарлари билан отишмоқда эди. Қоронғи туша бошлади. Қалпоқ кийган тегирмончи чол невараси билан қармоқ солиб йиллар бўйи тинчгина балиқ овлаган Аугест тўғони

бошида паҳмоқ телпак билан кўж нимча кийган моравлар йиллар бўйи қўш отли араваларига бугдой ортиб келганда ва уни ортиб кетганда ўтган шу торгина тўғон бошида ҳозир аравалар ва тўплар орасида, отларнинг остида, ғилдираклар орасида ўлим ваҳмидан қўрқинчли қиёфага кирган одамлар бир-бирини эзиб, ўлиб, жон бераётган одамларни босиб, бир неча қадам босиши билан яна худди шулардай ўлиши муқаррар бўлгани ҳолда, олға ўтиш учун бир-бирини ўлдириб, уймалашиб, тикилишиб ётар эди.

Уймалашиб ётган бу одамлар устига ҳар ўн лаҳзада тўп ўқи келиб тушар, ёрилиб ҳавони ларзага келтирар ва одамларни ўлдириб, яқинроқ турганларга қон сачратар эди. Бутун бир полкнинг қолдиги — қўлидан ўқ еб, ўзи пиёда қолган Долохов, унинг ротасидан бўлган (у ҳозир офицер бўлган эди) ўнтача солдатга отлиқ полк командиридан иборат эди. Оломон уларни тўғоннинг кираверишига суриб олиб бориб қўйди, улар тикилишда тўхтаб қолишди, чунки олдинда одамлар тўп остига йиқилган отни тортишмоқда эди. Бир тўп ўқи уларнинг орқасига келиб тушиб кимнидир ўлдирди, иккинчиси эса олдинга келиб тушиб, Долоховга қон сачратди. Оломон зўр бериб олға интилди, сиқилди ва бир неча қадам юриб яна тўхтади.

Уларнинг ҳар бири «шу ердан юз қадам нари ўтсам, омон қоламан, яна пича шу ерда турсам, ўламан», деб ўйлар эди.

Оломон ўртасида турган Долохов икки солдатни итариб тўғон бўйига чиқди ва кўл сатҳини қоплаб ётган тойғоқ муздан югуриб кетди.

— Бу ёққа юр! — деди оёғи остида қисирлаётган музда ирғишлаб, — бур бу ёққа! — деди тўпчига қараб.

Муз уни кўтариб турган бўлса ҳам, лекин эгилиб-букилиб қисирлар эди. Бу тўпни ё одамларни эмас, унинг ўзини ҳам зўрға кўтариб турганлиги кўриниб турар эди. Одамлар музга тушгани ботинолмай Долоховга қараб, қирғоқда тикилишиб туришар эди. Тўғоннинг кираверишида отлиқ турган полк командири қўлини кўтариб Долоховга бир нима демоқчи бўлиб, оғиз ростлаган эди, шу пайт бир тўп ўқи оломон устидан шу қадар паст ғувиллаб ўтдики, ҳамма энгашди. Нимадир шалоплаб кетди ва генерал оти билан кўлмак бўлиб ётган қонга юмалаб тушди. Ҳеч ким унга қарамади ҳам, кўтаришни ўйламади ҳам.

Генералга тўп ўқи келиб теккандан кейин одамлар:

— Музга туш, музга! Туш музга! Бур! Қани бўл Эшитаётибсанми? Юрсанг-чи! — деб бақира бошлади, лекин

улар ниам деяётганларини ва нима учун бақираётганларини ўзлари ҳам билишмас эди.

Тўғон бошига чиққан, кейиндаги тўплардан бири музга қараб бурилди. Тўғон бошида турган солдатлар музлаб қолган кўлга югуришиб туша бошладилар. Олдиндаги солдатлардан бирининг оёғи остидаги муз ўпирилиб, унинг бир оёғи сувга кириб кетди; у ўзини ўнгламоқчи бўлган эди, белигача чўкиб кетди. Ундан сал беридаги солдатлар иккилашиб қолишди. Тўпчи отини тўхтатди, лекин орқадигилар ҳали ҳам: «Юр! Юрсанг-чи, нега тўхтадинг, юр!» — деб бақаришар эди. Оломон ичидан дод-фарёд эшитилди. Тўп атрофидаги солдатлар отларни уриб, қамчилаб бурмоқчи бўлишар эди. Отлар қирғоқдан тушди. Солдатларни зўрға кўтариб турган муз ўпирилди ва муз устида турган қирққа яқин солдат, бир-бирини шўнғитиб, олдинга, орқага интила бошлади. Тўп ўқлари ҳамон бир қиёмда ғувиллаб келиб музга, сувга, кўпинча тўғон бошида, кўлда ва қирғоқда турган одамларнинг устига тушар эди.

XIX

Князь Андрей Болконский Працен тепалигида, қўлида байроқ билан йиқилган ўша жойида қонга беланиб, қонга беланганини ўзи ҳам билмай секин-секин худди боладай инқиллаб ётар эди.

Кечқурунга бориб инқилламай, жим бўлиб қолди. У қанча беҳуш ётганлигини ўзи ҳам билмас эди. Тўсатдан ўзига келиб, боши бениҳоя қаттиқ оғриётганини сизди.

У ўзига келиб ҳаммадан бурун: «Шу вақтгага билмаганим, шу бугунгина кўрганим ўша баланд осмон қани? — деб ўйлади.— Бундай азобни ҳам шу вақтгача билмаган эдим,— деди у,— ҳа, шу вақтгача мен ҳеч, ҳеч нарсани билмаган эканман. Мен қаерда ётибман?»

У қулоқ солиб туриб, яқинлашиб келаётган от туёқлари товушини ва французча гапираётган одамлар овозини эшитиб, кўзини очди. Унинг тепасида аввалгидан ҳам кўра баландроқ сузиб юрган булутлар ва буларнинг орасидан кўм-кўк бўлиб кўринган бепоён осмон яна намоён бўлди. Князь Андрей отларнинг туёқ товуши ва одамларнинг овозидан улар унинг ёнига келганини билган бўлса ҳам, бошини бурмади ва уларни кўрмади.

Бу келганлар Наполеон билан унинг икки адъютанти

эди. Бонапарт жанг майдонини айланиб чиқиб, Аугест тўғонини тўпга тутаётган батареяларни кучайтириш тўғри-
сида буйруқ бериб, жанг майдонида қолган ярадор ва ўлик-
ларни кўриб юрар эди.

Наполеон юз тубан тушиб, аллақачон қотиб қолган, бир
қўлини бир ёққа чўзиб қорнини ерга бериб ётган бўйни қоп-
қорайиб кетган бир рус гренадерига қараб:

— *De beaux hommes!*¹ — деди.

Шу пайт Аугест қишлоғини тўпга тутаётган батареядан
келган адъютант:

— *Les munitions des pièces de position sont épuisées, sire!*²— деди.

— *Faites avancer celles de la réserve,*³— деди Наполеон
ва бир неча қадам юрганидан кейин чалқанча ётган ва ёнида
байроқнинг сопи турган (французлар байроқнинг ўзини
ўлжа тариқасида аллақачон олиб кетган эди) князь Андрей-
нинг тепасига келиб тўхтади.

— *Voilà une belle mort,*⁴— деди Наполеон Болконский-
га қараб.

Князь Андрей гап ўзи тўғрисида эканини ва бугагни
Наполеон айтганини билди. Бу сўзни айтган одамни ким-
дир, *sire*⁵ деганини эшитди. Лекин бу гаплар унинг қуло-
ғига пашшанинг ғинғиллашидай бўлиб кирар эди. У бу
сўзларга қизиқмадигина эмас, балки эътибор ҳам қилмади
ва шу замониёқ эсидан ҳам чиқди. Унинг боши ниҳоятда
қаттиқ оғрир, қони тугаб, ҳолдан кетаётганини сезар, тепа-
сида узоқ баланд ва бепоён осмонни кўрар эди. Бошида
турган бу одам ўзининг қаҳрамони Наполеон эканини билса
ҳам шу лаҳзада кўнгли билан булутлар сузиб юрган бу
бепоён осмон ўртасидаги муносабатга назаран Наполеон
кўзига кичкинагина, арзимас бир одам бўлиб кўринар эди.
Ҳозир тепасида ким турмасин, унинг ҳақида нима демасин,
унинг учун барибир эди. У фақат бу одамлар тепасига келиб
тўхтаганига хурсанд бўлар, назарида энди бу қадар чи-
ройли кўринган ҳаётга қайтгани бу одамлар ёрдам бериш-
ларини истар, чунки ҳаётни энди у тамоман бошқача тушу-
нар эди. У бор кучини тўплаб, қимирлашга, овоз чиқа-
ришга уринди, оёғини хиёл қимирлатиб, зўрға ингради.

¹ Ажойиб халқ!

² ўқ-дори тамом бўлипти, аъло ҳазрат!

³ Резервдан олдириб келинг.

⁴ Мана бу—гўзал ўлим.

⁵ аъло ҳазрат.

— Э! Тирик экан-ку,— деди Наполеон.— Бу йигитни, се жеупе хотте, яра боғлаш пунктига олиб боринглар!

Наполеон шу гапни айтди-ю, у ёқдан шляпасини қўлига олиб илжайиб, галаба билан табриклаб келаётган маршал Ланнга томон борди.

Князь Андрей у ёғини билмади, чунки замбилга солинаётганда, йўлда замбил силкинганда ва пунктда, яраси тозиланганда ҳаддан ташқари қаттиқ оғриқдан беҳуш бўлган эди. У фақат кечқурунга бориб, бошқа рус ярадор ва асир офицерлар билан бирга госпиталга олиб борилаётганда ҳушига келди. У йўлда ўзини бир қадар енгилроқ сезиб, атрофга қарашга ва ҳатто гапиришга дармон топди.

У ҳушига келганида француз конвой офицернинг шошиб-пишиб:

— Шу ерда тўхташ керак. Ҳозир император келади, бу асир жанобларни кўрса вақти чоғ бўлади,— деяётгани қулоғига кирди.

— Бугун шу қадар кўп асир олдикки, бутун рус армияси асир тушди десак ҳам бўлади, кўравериб императоримиз ҳам зеркиб қолгандирлар,— деди иккинчиси.

— Шошма ахир! Уни император Александр гвардиясининг командири дейишади,— деди биринчиси оқ мундир кийган бир ярадор рус офицерини кўрсатиб.

Болконский князь Репнинни таниди, уни Петербург киборлар доирасида кўрган эди. Унинг ёнида ўн тўққиз ёшлардаги кавалергард офицери турар, у ҳам ярадор эди.

Бонапарт от қўйиб келиб тўхтади.

— Каттароқларинг ким? — деди асирларга қараб.

Полковник князь Репниннинг номини айтишди.

— Сиз император Александрнинг кавалергард полкининг командиримисиз?..— деди Наполеон.

— Мен эскадрон командири эдим,— деди Репнин.

— Сизнинг полкингиз ўз бурчини ҳалол ўтади,— деди Наполеон.

— Буюк саркарданинг мақтови солдат учун энг яхши мукофот,— деди князь Репнин.

— Бу мукофотни жоним билан сизларга тутдим,— деди Наполеон.— Ёнингизда турган йигитча ким?

Князь Репнин поручик Сухтеленнинг отини айтди.

Наполеон унга қараб табассум билан:

— Il est venu bien jeune se frotter à nous,¹— деди.

¹ Биз билан урушишга жуда шошилипти-да, бу йигитча.

— Ботирлик ёшга қарамайди,— деди Сухтелен бўлиб-бўлиб.

— Жуда яхши жавоб,— деди Наполеон.— Келажагингиз порлоқ, йигитча!

Асирларни Наполеонга тўла намойиш қилиш учун олдинга қўйилган князь Андрей императорнинг диққатини жалб қилди. Наполеон уни илгари жанг майдонида кўргани ва ўшанда ёш йигит — *jeune homme*, деб айтгани эсига тушди шекилли, Болконскийга мурожаат қилганида яна ўша сўзни ишлатди:

— *Et vous, jeune homme? Хўш, йигит? — деди унга қараб,— аҳволингиз қалай, mon brave?*

Князь Андрей бундан беш дақиқа илгари замбилда олиб кетилаётганида солдатларга гапира олгудай бўлса ҳам ҳозир Наполеонга тикилиб индамай тураверди. У эндигина кўриб-билгани баланд, адолатли ва шафқатли ўша осмонга қиёс қилганида Наполеон ҳозир машғул бўлаётган ҳамма нарса назарида арзимас, қаҳрамони бўлмиш Наполеоннинг ўзи эса шуҳратпарастлиги ва ғалаба нашъаси билан пасткаш бир одамдай кўринди ва шунинг учун унинг саволига жавоб ҳам беролмади.

Қон кетиб, дармонсизлашган ва ўлим кутгани натижа-сида бошига келган юксак фикрларга назаран ҳозир ҳамма нарса унинг кўзига, дарҳақиқат фойдасиз ва арзимасдек кўринар эди. У Наполеоннинг кўзига тикилар экан, буюк одам бўлиш ҳам, маъносини ҳеч ким билмайдиган ҳаёт ҳам икки пулга арзимаслиги, жон эгаларидан ҳеч кимса ҳам тагига етолмайдиган ўлим яна ҳам арзимас бир нарса эканлиги тўғрисида ўйлар эди.

Император ундан жавоб ололмай, отининг бошини бурди-да, бошлиқлардан бирига мурожаат қилди:

— Айтинг, бу жанобларга қарашсин, менинг қарор-гоҳимга олиб боришсин; менинг докторим Ларрей уларнинг ярасин кўрсин. Хайр, князь Репнин,— деб отини чоптириб кетди.

Унинг юзида мамнуният ва бахт ифодаси барқ уриб турар эди.

Князь Андрейни олиб келган солдатлар унинг бўйнига синглизис княжна Марья тақиб қўйган тилла санамни олишган эди, бироқ императорнинг асирларга яхши муомала қилганини кўриб, санамни дарров Болконскийнинг бўйнига осиб қўйишди.

Князь Андрей ингичка тилла занжирли санам тўсатдан

бўйнида мундири устида пайдо бўлиб қолганини кўрди-ю, буни ким ва қандай таққанини билмади.

Князь Андрей бир вақтлар синглиси зўр меҳр ва ихлос билан бўйнига таққан бу санамга қарар экан, ўйлар эди: «Қани энди, ҳамма нарса княжна Марья ўйлагандай жўнгина, очиқ-равшан бўлса, қани энди, одам бу дунёда кимдан ёрдам сўрашни-ю, у дунёда нима бўлишини билса! Агар мен ҳозир: эй, парвардигори олам, ўзинг раҳм қил! — дея олсам, нақадар бахтиёр ва хотиржам бўлар эдим. Лекин буни кимга ҳам айтаман? Мен сиғиниш у ёқда турсин, балки сўз билан ифодалай олмаганим, нима эканлиги номаълум ва идрок етмайдиган куч ё буюк қудратга, ёки ҳеч нарсагами,— дер эди ўзича,— княжна Марья мана бу туморга тикиб қўйган худогами? Ўзим англаган ҳамма нарсанинг ҳеч нарсага арзимаслигидан ва англаб бўлмайдиган, лекин жуда муҳим аллақандай бир нарсанинг буюклигидан бошқа ҳеч, ҳеч тўғри гап йўқ!»

Замбилларни кўтаришди. Ҳар сафар замбил силкинганда унинг яраси бениҳоят қаттиқ оғрир ва иситмаси ошиб, алаҳлай бошлар эди. Отаси, хотини, синглиси, эндигина дунёга келиши кутилган фарзанди тўғрисидаги хаёли, жанг бошланадиган кечаси қалбида бўлган меҳру муҳаббат туйғуси, кичкирагина ва кўзига пашшадай кўринган Наполеон ва буларнинг ҳаммасининг устида турган баланд осмон унинг иситма хаёли эди.

Лисие Горигаги тинчгина ва осойишта оилавий ҳаёти унинг кўз олдига келди. У мана шу ҳаётдан лаззатлана бошлаганда бирдан кўз қараши ҳиссиз, маҳдуд ва бошқаларнинг бахтсизлигидан хушбахт бўлган Наполеон келиб, яна шубҳа, азобу уқубат бошланар ва унга фақат осмонгина тасалли берар эди. Эрталабга борганда князь Андрей яна ҳушидан кетди ва у орзу-хаёллари чувалган фикрлар зулмати орасида қолиб кетди. Наполеоннинг доктори Ларреининг айтишига қараганда, князь Андрейнинг тузалишидан кўра ўлиши аниқроқ эди.

— *C'est un sujet nerveux et bilieux*,— деди Ларрей,— *il n'en rechappera pas*¹.

Князь Андрей тузалишига умид бўлмаган бошқа ярадорлар қаторида қишлоқ аҳолисининг қарамоғига топширилди.

¹ Бу одам асабий ва баджаҳл, тузалмайди

ИККИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ БУЛИМ

I

1806 йилнинг бошларида Николай Ростов отпусага қайтди. Денисов ҳам ўз юрти Воронежга кетмоқда эди, Ростов уни Москвага бирга бориб, ўзлариникига тушишга кўндирди. Москвага бир бекаг қолганда Денисов бир ўртоғини учратиб, у билан уч шиша вино ичди-да, Ростовнинг ёнида ухлаб қолди; йўл ўнқир-чўнқир бўлиб, чана ҳарчанд чайқалса ҳам Денисов Москвагача уйғонмади. Ростов эса Москвага яқинлашган сайин бетоқат бўлар эди.

Улар заставада отпускаларини қайд қилдириб, Москвага кирганларида Ростов ичида: «Қачон етамиз? Қачон етамиз? Оббо, кўчалари, дўконлари, калачлари, фонуслари, извошлари қурсин!» — дер эди.

Ростов талпинса, чана тезроқ юрадигандай энгашиб:

— Денисов! Тур, келдик! Ухлагани ухлаган! — деди. Денисовдан садо чиқмади.

— Ана Захар извошчи турадиган чорраҳа; ана, Захарнинг ўзи, ўша оти, мана ширин кулча сотиб оладиган дўконимиз. Қачон етамиз? Мунча узоқ бўлиб кетди!

— Қайси ҳовлига? — деб сўради аравакаш.

— Ҳув ана, кўчанинг охиридаги катта иморат, кўрмаясанми! Шу бизнинг ҳовлимиз, — деди Ростов, — ахир шу уй бизники-да! Денисов, Денисов! Келиб қолдик.

Денисов бошнини кўтариб йўталдию ҳеч нарса демади.

— Дмитрий, — деди Ростов козлада ўтирган хизматкорига. — Ўша ёнаётган чироқ бизнинг ҳовлимизда эмасми?

— Ҳа, отангизнинг кабинетларида ҳам чироқ бор.

— Ҳали ухлашмапти-да, а? Ухлашмаганмикин? Эсингдан чиқармагин, дарров янги венгеркамни олиб бер, — деди Ростов энди сабза урган мўйловини силаб.

— Қани, ҳайда тезроқ,— деб бақирди аравакашга.—
Вася, турсанг-чи,— деди яна ётиб олган Денисовга.

— Тезроқ ҳайда, уч сўлкавой ароқ пули оласан,— деб бақирди Ростов ҳовлисига уч уй қолганда. Назарида от қимирламасдан бир жойда тургандай эди. Ниҳоят, чана ўнг томондаги катта эшикка томон бурилди, Ростов тепасига қараб, сувоқлари тушиб кетган ўша таниш карнизни, пиллапояни ва йўлкадаги устунни кўрди. Чана тўхтагунча сабри чидмай сакраб тушиб, айвонга қараб чопди. Ҳовли ҳам жимжит, ким келганлиги билан иши бўлмагандай, қовоғини солиб турар эди. Айвонда ҳеч ким йўқ. «Эй худойим! Тинчлик-омонликмикин?» — деди Ростов юраги орзиқиб ва бир лаҳзагина тўхтадию қийшайibroқ қолган ўша эски зинадан югурганича чиқиб кетди. Графиня, тутқичи кир, деб ҳамиша койиниб юрадиган ўша эшик илгаригидай секингина очилди. Қираверишдаги уйда битта шам ёниб турар эди.

Чол Михайло сандиқ устида ётган эди. Каретада юрадиган ва каретани орқасидан баҳузур кўтаришга кучи етадиган ўша бақувват лакей Прокофий қовуқдан чобота тўқиб ўтирган эди. Уйқу босиб, бепарво ўтирган Прокофий очилган эшикка қарадию бирдан ҳам қўрқиб, ҳам суюниб кетди.

— Ё қудратингдан! Қичкина граф-ку! — деди Николайни таниб.— Бу қандоқ бўлди? Бўталоғим! — Прокофий ҳаяжондан титраб-қалтираб, унинг келганидан хабар бермоқчи бўлди шекилли, эшикка томон югурди-ю, лекин яна қайтди ва ёш хўжайиннинг елкасига осилди.

— Тинчлик-омонликми? — деди Ростов қўлини унинг қўлидан тортиб.

— Худога шукур! Ҳамма соғ-саломат. Ҳозиргина овқат еб бўлишди! Кел, бир дийдорингга тўяй, тўрам!

— Ҳамма, соғ-саломатми?

— Ҳа, худога шукур! Худога шукур!

Ростов келганини ҳеч кимга билдирмай, пўстинини ечиб ташлаб, Денисовни ҳам тамоман эсидан чиқариб, оёқ учида қоронғи катта залга кирди. Бу ер ҳам ҳамон илгаригидай: карта ўйналадиган ўша столлар, усти ёпиб қўйилган ўша катта қандил. Бироқ кимдир ёш хўжайинни кўриб қолиб, Николай меҳмонхонанинг эшигига етмасдан, ёнбошдаги эшикдан елдай югуриб келдию уни қучоқлаб ўпа бошлади. Яна бошқа эшиклардан бошқа одамлар шунга ўхшаш чопиб келиб уни қучоқлаб-ўпиб, хурсандликдан

кўз ёши қилишди. Николай бу одамлардан қайсиси отаси, қайсиси Наташа, қайсиси Петя эканини билолмас эди. Ҳамма бараварига қичқирар, гапирар, ўпар эди. Ростов буларнинг ичида онаси йўқлигинигина билар эди холос.

— Мен билмабман ҳам... Ниқолушка... айланай!

— Мана... ўзи... дўстим Қоля... ўзгариб кетипти! Шам йўқми! Нима бало!

— Мени ҳам ўпсанг-чи!

— Айланай... мени-чи.

Соня, Наташа, Петя, Анна Михайловна, Вера, кекса граф уни қучоқлашар эди, хизматкорлар, оқсочлар бир уй бўлиб чуғурлашар ва ўз хурсандликларини ифода қилишар эди.

Петя унинг оёғига ёпишиб:

— Мени-чи, мени ўпмайсанми? — деб қичқирди.

Наташа акасининг бўйинини эгиб, юз-кўзидан чўлп-чўлп ўпганидан кейин ўзини четга олди-да, унинг венгеркасини этагидан ушлаганича эчкидай ирғишлаб, чийиллай бошлади.

Теварак-атрофда кўзларига қувонч ёши тўлган, лаблари бўсага тайёр одамлар турар эди.

Қипқизариб кетган Соня ҳам унинг қўлидан ушлаб, қарашини кутиб гул-гул очилиб турар эди. Соня ўн еттига қадам қўйган бўлиб, айниқса ҳозир, унинг келганига суюниб очилганидан ниҳоятда чиройли бўлиб кетган эди. У тин олмай, кулумсираб Николайга тикилганича турар эди. Николай унга ташаккуротмиз назар ташлади, лекин ҳануз кимнидир кутар ва излар эди. Кекса графиня ҳали чиқмаган эди. Ниҳоят йўлакдан оёқ шарпаси эшитилди. Лекин бу оёқ шарпаси жуда тез, онасининг юришига ўхшамас эди.

Аммо келаётган онаси бўлиб, у Николай йўқлигида тиктирган янги кўйлагини кийиб олган эди. Ҳамма четланди, Николай онасининг истиқболига югурди, она-бола кўришганда графиня йиғлаб, ўзини унинг бағрига ташлади. У бошини кўтаролмас, юзини ўғлининг венгеркасининг совуқ шнурларига тобора қаттиқроқ босар эди. Қирганини ҳеч ким пайқаман Денисов уларга қараб, кўзларини уқалаб бир четда турар эди.

— Мен ўғлингизнинг дўсти Василий Денисов бўламан,— деди у,— савол назари билан қараган графга ўзини танитиб.

— Хуш келибсиз, хуш келибсиз. Биламан,— деди граф

уни қучоқлаб ўлиб, — Николушка сизнинг тўғрингизда ёзган эди... Наташа, Вера, мана Денисов.

Уша бахтиёр, қувноқ чехралар, сочи ҳурпайган Денисовга ўғирилди ва уни қуршаб олишди.

Хурсандлигидан ўзини йўқотиб қўйган Наташа чопиб унинг олдига келди-ю:

— Вой, жонгинам, Денисов! — деб уни қучоқлаб ўлди. Наташанинг бу қилмишидан ҳамма хижолатда қолди. Денисов ҳам қизариб кетди, лекин кулимсираганича Наташанинг қўлини олиб ўлди.

Денисовни алоҳида тайёрлаб қўйилган уйга олиб киришди. Ростовлар эса истироҳат бўлмасида Николушка атрофига тўпланишди.

Кекса графиня унинг қўлини ушлаганича дамба-дам ўлиб ёнида ўтирар эди; бошқалар эса уларнинг атрофига тўпланиб, Николайнинг ҳар бир ҳаракатини, сўзини, қарашини кузатиб, унга хурсандлик ва меҳр-муҳаббат билан тикилиб туришар эди. Николайнинг укалари ва сингиллари унга яқинроқ ўтиргани жой талашар, чой, рўмолча, трубкани ҳар қайсиси мен келтираман, деб бир-бири билан жанжаллашар эди.

Ростов ўзига бўлган бу меҳр-муҳаббатдан жуда хурсанд эди, лекин учрашувнинг дастлабки дақиқалари шундай яхши бўлган эдики, ҳозирги хурсандлиги назарида кам кўринди ва у яна нималарнидир кутар эди.

Йўлдан чарчаб келган икки оғайни эртасига соат тўққиздан ошгунча ухлашди.

Бериги уйда қилич, сумка, қопчиқ, қопқоғи очиқ чамадон, ифлос этиклар сочилиб ётар эди. Ҳозиргина пардозланган шпорлик бир жуфт этик девор тагида турар эди. Хизматкорлар дастшўй, соқол олгани иссиқ сув ва чўткалаб тозаланган кийим-кечакларни олиб келишди. Уйдан тамаки ва эркак ҳиди келар эди.

— Ҳой, Гришка, трубкани келтир, — деб қичқирди Васька Денисов бўғиқ товуш билан. — Ростов, турсанг-чи!

Ростов кўзларини уқалаб, иссиқ ёстиқдан бошини кўтарди. Унинг сочлари тўзиб кетган эди.

— Нима, ухлаб қолибмизми?

Наташанинг:

— Ҳа, соат тўққиздан ошди, — деган товуши эшитилди ва нариги уйда оҳорланган кўйлақларнинг шилдираши, қизларнинг шивирлагани ва кулгани эшитилди: қия турган эшикдан ҳаво ранг бир нима, лента, қора сочлар ва

кулиб турган юзлар кўзга чалинди. Булар Наташа билан Соня ва Петя бўлиб, меҳмонлар туришмадимикин, деб хабар олгани келишган эди.

Эшик олдидан яна Наташанинг:

— Николинька, тур! — деган товуши эшитилди.

— Ҳозир!

Шу пайт Петя нариги уйда қилични кўриб дарров қўлига олди-ю, жанговар соҳибқирон акасини кўриб ўзида йўқ суюнган боладай хурсанд бўлди ва опаларининг ҳали кийинмаган эркакларга кўзи тушуви айб эканлигини ҳам унутиб, эшикни очиб юборди.

— Бу қилич сеникимми? — деб қичқирди Петя. Қизлар ўзларини четга олишди. Денисов, кўзлари олайиб, «Бу қандоқ бўлди» деган мазмунда ўртоғига қарар экан, жун босган оёғини кўрпанинг остига тикди. Петя ичкарига кириши билан эшик ёпилди. Эшикнинг нариги ёғидан қизларнинг кулгиси эшитилди.

Яна Наташанинг:

— Николинька, халат кийиб чиқа қол, — деган товуши эшитилди.

— Бу қилич сеникимми? — деб сўради Петя, — ё сиз-никими? — деди мўйловли, қора Денисовга хушомадомуз ҳурмаг билан мурожаат қилиб.

Ростов шошиб-пишиб оёғига кийди ва халатини елкасига ташлаб нариги уйга чиқди. Наташа шпорли этикнинг бир пойини кийган, иккинчисига оёғини тикмоқда эди. Соня эса гир айланиб, кўйлагининг этагини шишириб, энди ўтирмоқчи бўлиб турган эди. Иккови ҳам бир хилда ҳаворанг янги кўйлак кийган, икковининг ҳам юзи қип-қизил, қувноқ эди. Соня қочиб кетди, Наташа эса акасини қўлтиқлаб истироҳат бўлмасига олиб кирди ва шу ерда иккови гаплаша кетди. Ака-сингил ўзларинигина қизиқтирадиган сон-саноқсиз икир-чикирлар тўғрисида бир-бирига савол-жавоб қилишар эди. Наташа ўзи ҳар бир оғиз сўз айтганда ҳам, акаси гапирганда ҳам кулар, лекин унинг кулиши орада қизиқ гаплар ўтаётганлигидан эмас, балки хурсандлигидан ва бу хурсандликни ичига сиғдиролмаганлигидан эди.

У икки гапнинг бирида:

— Мунча яхши, мунча ҳам яхши! — деб қўяр эди.

Ростов сўнги бир ярим йил мобайнида биринчи марта ҳароратли муҳаббат нури таъеиридан кўнгилда ва юзида маъсум табассум сездики, уйдан чиқиб кетганидан бери бу хилда табассум қилмаган эди.

— Йўқ, менга қара,— деди Наташа,— энди катта йигит бўлибсан-а? Шундай акам бор-а!—деди унинг мўйловига қўл теккизиб,— йигитлар қанақа бўлади-я? Шуни билмоқчиман. Бизга ўхшаганми — сизлар? Йўқми?

— Соня нега қочиб кетди? — деб сўради Ростов.

— Буни қўй, гап кўп. Соня билан гаплашганингда сен-сирайсанми, сизлайсанми?

— Кўраммиз-да,— деди Ростов.

— Сизлагин, хўпми, мен сенга кейин айтиб бераман.

— Нима гап экан?

— Хўп, ҳозир айта қолай. Сонянинг ўртоғим эканлигини биласан-а. Бизлар шунақа ўртоқки, унинг учун мен қўлимни ҳам куйдираман. Мана, кўр,— деб ҳарир кўйлагининг энгини шимарди ва узун нозик қўлининг тирсагидан анча юқори (балда кийиладиган кўйлак ҳам беркитиб турадиган) жойидаги қизил изни кўрсатди.

— Уни қанчали яхши кўрганлигимни билдириш учун шу еримни ўзим куйдирганман, темир жазбар¹ ни ўтда қиздирдиму босдим.

Ростов ўзининг бурунги уйида, ёстиқчалар қўйилган диванда ўтириб, Наташанинг қувноқ ва ўйнаб турган кўзларига қарар экан, ўзидан бошқа ҳеч кимга ҳеч қандай қиммати бўлмаган, лекин унга ҳаётда энг катта ҳузур-ҳаловат бағишлаган болалик олами қучоғига яна кириб кетди. Наташанинг муҳаббат билдириш учун жазбар билан қўл куйдирганлиги ҳам унга бемаъни кўринмади, чунки Ростов буни англади ва бунга ҳайрон бўлмас эди.

— Хўш, бутун гап шуми? — деди Ростов.

— Жонажон ўртоқмиз-да, ўртоқмиз. Жазбар билан қўл куйдириш нима деган гап экан. Қиёматли ўртоқмиз. Соня бировни яхши кўргидай бўлса, ўла-ўлгунча яхши кўради: лекин мен негадир унақа эмасман, дарров эсимдан чиқараман.

— Хўш, яна нима?

— Нима бўлар эди, Соня мени ҳам, сени ҳам яхши кўради! — Наташа тўсатдан қизариб кетди.— Эсингда борми, жўнайдиган кунинг... Ўша гапларни эсидан чиқарсин, дейди... Мен уни ўла-ўлгунимча яхши кўраман, лекин унинг боши очиқ, дейди. Жуда яхши, олижаноб одамнинг гапи-а! Нима дейсан? Олижаноб-а? Шундай эмасми? —

¹ Жазбар—линейка. (Ред.)

деди ва бу саволларни шундай жиддият билан ва ҳаяжон ичида берардики, ҳозир гапираётган бу гапларини илгари йиғлаб гапирганлиги кўриниб турар эди. Ростов ўйланиб қолди.

— Мен ҳеч қачон лафзимдан қайтмайман,— деди Ростов,— бундан ташқари, Соня шундай дилбар қизки, бундай бахту толедан аҳмоқ юз ўгиради.

— Йўқ, йўқ,— деди Наташа қичқириб,— бу тўғрида биз гаплашганмиз. Сенинг шундоқ дейишингни билар эдик. Лекин бу тўғри келмайди, чунки сен шундоқ десанг, лафзимдан қайтмайман, дейдиган бўлсанг, Соня ҳалиги гапни жўрттага айтгандай бўлиб қолади. Унда сен ҳар нечук, уни мажбуран оладиган бўлиб чиқасан. Унда тўғри келмайди.

Ростов бу гапларни Соня билан Наташа бамаслаҳат пишиқтириб қўйганини фаҳмлаб турар эди. Соня кеча ҳам уни ўзининг ҳусну жамолига қойил қолдирган эди. Ҳали қия очиқ турган эшикдан кўзи тушганда кўзига кечагидан ҳам чиройлироқ кўринди. У ўн олти яшар, тўлин ойда қиз бўлиб, афтидан, Ростовни жондан ортиқ яхши кўрар эди (Ростов бунга заррача ҳам шубҳа қилмас эди). «Нега энди уни яхши кўрмайину, ҳатто уйланмайин,— деб ўйлар эди Ростов,— лекин... Ҳозир бошқа хурсандчилигу машғулотдан кўпи борми?» Ҳа, икковининг ўйлаган нарсаси маъқул,— деди Ростов ичида,— менинг бошим очиқ бўлиши керак».

— Хўп жуда яхши,— деди Ростов,— кейин гаплашамиз.— Сени кўрганимга шунчалик хурсандманки! — деди у яна.

— Хўш, сен қалайсан, Борисни эсингдан чиқарганинг йўқми? — деди акаси.

— Кўйсанг-чи! — деди кулиб Наташа.— Борисингни ҳам танимайман, бошқасини ҳам.

— Ҳали шунақами! Нима бўлди санга?

— Менгами? — деди Наташа гул-гул очилиб кулиб.— Сен Dupont'ни кўрдингми?

— Йўқ.

— Машҳур раққос Дюпорни кўрганинг йўқми? Кўрмаган бўлсанг тушунмайсан, мен мана бунақа бўлиб кетганман.— Наташа рақсга чоғланиб, юбкасининг этагини икки томондан ушлади-да, бир неча қадам нарига югуриб бориб иргиди, оёқларини бир-бирига урди ва оёғининг учгинасида бир неча қадам босди.

— Оёғимнинг учида турибманми? Кўрдингми,— деди, лекин оёқ учида кўп туролмади.— Мана, мени кўрдингми! Ҳеч эрга тегмайман, раққоса бўламан. Лекин бу гапни ҳеч кимга озингдан чиқарма:

Ростов шу қадар қаттиқ кулдики, нариги уйда ўтирган Денисовнинг ҳаваси келди ва Наташа ўзини тутолмай унга қўшилишиб кулди.— Яхши-я? — дер эди Наташа қайта-қайта.

— Яхши. Демак, энди Борисга тегмайсан-а?

Наташанинг жаҳли чиқди.

— Ҳеч кимга ҳам тегмайман. Кўрсам, ўзига ҳам шу гапни айтаман.

— Ҳали шундоқми? — деди Ростов.

— Ҳа, кел, қўй бу гапларни,— деди Наташа,— Денисов яхши одамми?

— Яхши одам.

— Хўп бор, кийин. Денисов бадфеъл эмасми?

— Нега бадфеъл бўлади? — деди Nicolas,— йўқ, Васька хушфеъл одам.

— Сен уни Васька дейсанми? қизиқ... Хўш, у жуда яхши киними?

— Жуда яхши киши.

— Хўп, тезроқ чойга чиқ. Ҳаммамиз бирга ичамиз.

Наташа худди раққосалардай оёқ учида юриб ва ўн беш яшар қувноқ қизлардек табассум қилганича уйдан чиқиб кетди. Ростов меҳмонхонада Соняни кўриб қизариб кетди. У Соняга қандай муомала қилишини билмас эди. Кеча биринчи кўришилгандаги хурсанд дақиқаларида иккови ўпишган эди, лекин ҳозир ундай қилиш мумкин эмаслигини иккови ҳам билар эди; Ростовнинг назарида ҳамма: онаси ҳам, ҳамширалари ҳам худди унга, қани Соняга қандай муомала қилар экан, деб қараб тургандай бўлар эди. У Сонянинг қўлини ўпиб, ўзини узоқроқ тутгандай сизлаб гапирди. Лекин кўз-кўзга тушганда икковининг ҳам кўзи бир-бирини яқин тутиб «сенсирагани» ва кўзи билан бир-бирини юмшоққина ўпгани сезилиб турар эди. Сонянинг кўзлари «берган ваъдангни Наташа орқали эслатганим учун кечир, менга кўнгил қўйганинг учун ташаккур» деб турар эди. Николинъканинг кўзлари эса «бошинг очиқ деганинг учун қуллуқ, лекин ҳар қандай бўлганда ҳам сени яхши кўраман, чунки сени яхши кўрмай илож йўқ» дер эди.

— Вой тавба,— деди Вера бир лаҳза жимлик чўккан-

да.— Соня билан Николинька бугун кўришганда худди бегона одамлардай сизлашиб гапиришди-я.— Веранинг бу мулоҳазаси ҳам унинг бошқа мулоҳазалари сингари тўғри мулоҳаза эди, лекин унинг мулоҳазалари кўпинча ҳаммани ўнғайсиз ҳолатда қолдиргандай бу гапдан кейин фақат Соня, Николай ва Наташагина эмас, ҳатто мудом ўғлининг Соняга бўлган ва уни бой қизга уйланишдан маҳрум қиладиган муҳаббатидан кўрқиб юрган қари графиня ҳам ёш қизлардай қизариб кетди. Денисов Ростовни ҳайратда қолдириб, эғнида янги мундир, пардоз-андоз қилиб, ўзига атир селиб, Жанг майдонларида юрганидек олифталаниб хонимлар ва кавалерларга жуда шириқ забон бўлиб меҳмонхонага чиқди. Ростов, уни бу тахлитда кўришни сира хаёлига келтирмаган эди.

II

Армиядан Москвага қайтиб келган Николай Ростовни уй ичи яхши ўғил, қаҳрамон ва севикли Ниқолушка деб, қавм-қариндошлар — меҳрибон, дилкаш ва хуш ахлоқ ёш йигит сифатида, таниш-билишлар келишган гусар поручиги, абжир раққос ва Москванинг куёв бўладиган энг яхши йигитлардан бири сифатида қарши олишди.

Ростовларнинг бутун Москва билан ошначилиги бор эди: кекса граф бутун мулкларини гаровга қўйгани учун бу йил пули жуда кўп эди, шунинг учун ҳам Ниқолушка чопқир от, ҳали Москвада ҳеч ким киймаган жуда чиройли шим, тумшуги узун ва кумуш шпорли энг яхши этик сотиб олиб, кунларни хурсандчилик билан ўтказар эди. Ростов, уйга қайтиб келганидан кейин, илгариги ҳаётини ҳозирги ҳаётига солиштириб бирмунча вақт димоғи чоғ бўлиб юрди. Назарида, ҳозир тўлишган ва катта йигит бўлиб қолгандай эди. Дин дарсидан имтиҳон беролмай хафа бўлгани, извош кирага Гавриладан пул қарз олиб юргани, Соня билан яшириқча ўпишганлари — буларнинг ҳаммаси болалигида бўлиб ўтган ва ҳозир жуда узоқда қолиб кетгандай туюлар эди. У ҳозир зарҳал ментик¹ли гусар поручик бўлиб қолган, солдатларга бериладиган Георгий нишонини олган, чопқир отини пойгага совутаётитти: машҳур овчилар, ёши улуг кишилар, муҳтарам зотлар билан ҳамсуҳ-

¹ Гусарлар киядиган нимча.

бат. Унинг бульварда турадиган хотин ошнаси бор, кеч-қурунлари ўшанинг олдига боради. Архаровларникида бўлган балда мазуркага дирижёрлик қилди, фельдмаршал Каменский билан уруш тўғрисида суҳбатлашди, Инглиз клубига борарди. Денисов таништирган қирқ ёшли бир полковник билан жуда яқин одамдай *сенсирашиб* гаплашар эди.

Москвага келганидан кейин унинг подшоҳга бўлган оташин муҳаббати бир оз сусайди, чунки бу орада уни кўрмаган эди. Шундоқ бўлса ҳам, подшоҳ тўғрисида, унга ўзининг муҳаббати ҳақида кўп сўзлар ва шу билан бирга подшоҳга нисбатан кўнглида бўлган муҳаббатнинг ҳаммасини изҳор қилмаганига, кўнглида бошқалар тушунмайдиган яна алланималар борлигига ишора қилиб қўяр; Москвада шу кунлари император Александр Павловичга «ер фариштаси» деб берилган унвонга жон-дили билан қўшилар эди.

Ростов Москвада, армияга қайтиб кетгунигача бўлган бу қисқа муддат ичида, Соня билан яқинлашмади, аксинча, узоқлашди. Соня чиройли, дилбар қиз бўлиб қолган, афтидан, уни жуда яхши кўрар эди; лекин Ростов ёшликнинг шундай бир даврида эдики, бу даврда бунақа нарса билан машғул бўлишга *қўли тегмайдигандай* кўринади ва йигит бунга элашиб қолишдан қўрқади — бошқа кўп нарсаларга керак бўладиган эркини қўлдан беришга кўзи қиймайди. У Москвада юрган бу кунларида Соня тўғрисида ўйлар экан, «Эй! ҳали бунақа нарса кўп учрайди, мен билмаганларим жуда кўп. Тиласам ҳали муҳаббат билан ҳам машғул бўлгани фурсат бўлади, ҳозир фурсатим йўқ» дер эди. Бундан ташқари, хотин-қизларга аралашиб юриш, назарида нечукдир эркаклик ҳамиятига тегадигандай эди. У балларга, аёллар суҳбатига борганида, ўзини ноилож бораётганга солар эди. Пойга, Инглиз клуби, Денисов билан фиска-фужур йўлига юриши, у ёққа бориши — булар бошқа гап: ёш гусарга муносиб ишлар эди.

Март ойининг бошида кекса граф Илья Андреич Ростов Инглиз клубида князь Багратион шарафига зиёфат бериш тараддудида бўлди.

Граф устида халат, князь Багратион шарафига берилдиган зиёфатга керакли сарсабил, бодринг, қулупнай, яхна гўшт ва балиқ тўғрисида клубнинг экономига ва бош ошпази машҳур Феоктистга амр-фармонлар бериб залда юрар эди. Граф клуб очилгандан бери унинг аъзоси ва оқсоқоли эди. Багратион шарафига зиёфат ташкил қилишни

клуб графга топширган эди, чунки зиёфатни унингдай тўкин-сочин ташкил қиладиган, лозим бўлганда ўз пулини ҳам аямасдан харжлайдиган валлават ва меҳмондўст одам жуда кам топилар эди. Клубнинг ошпази билан экономист графнинг амр-фармонларига илжайиб қулоқ солишар, чунки улар бир неча минг сўмлик зиёфатга граф бош бўлгандагина кўпроқ юлиш мумкин эканлигини билишар эди.

— Ҳа, тож эсингдан чиқмасин-а, тортюга тож соласан!

— Демак, уч хил яхна тайёрлаймиз-а? — деб сўради ошпаз. Граф ўйланиб қолди.

— Бундан кам бўлса бўлмайди... майонез бир... — деди у бармоғини букиб.

— Стерляд балиғининг каттасини олаверайми? — деб сўради экономист.

— Нима ҳам қилардик, айтганига олаберасан энди. Эй-ҳа, айтгандай, эсимдан чиқаёзипти: столга яна бошқа нарса қўйиш ҳам керак-ку ахир. Оббо худо урди, — деди бошини ушлаб. — Гулга ким боради? Митинька! Ҳой, Митинька! Сен Москвадан ташқаридаги боққа от чоп! — деди югуриб кирган саркорга. — Москвадан ташқаридаги боққа учиб бориб, боғбон Максимкага айт, дарров крепостнойларга буюрсин. Айтки, гулхонадаги бутун гулларни наमतга ўраб, бу ерга юборсин. Жума кунигача икки юз тувак гул шу ерда бўлсин.

У тагин бирмунча амр-фармонлар бериб, дам олгани графиня олдига кирмоқчи бўлган эди, яна бир нарса эсига тушиб қайтди ва ошпаз билан экономистни чақириб, яна амру фармонлар бера бошлади. Эшикдан эркак кишининг енгил қадам ташлаши ва шпорнинг жиринглаши эшитилдию, чиройли, икки юзи қипқизил, мўйлови энди сабза урган афтидан, Москвада тингчина ётиб хўп ҳордиғи чиқиб, семириб қолган ёш граф кирди.

— Эй, бормисан! Бошим ғовлаб кетди, — деди граф ўғлидан уялгандай кулимсираб! — Ҳеч бўлмаса сен қарашсанг бўлар эди. Ҳали ашулачи топиш керак. Созандалар ўзимдан чиқади, лўлилардан чақирсакмикин? Сиз ҳарбийлар, шуларни яхши кўрасизлар.

— Дада, ростини айтсам, князь Багратион Шенграбен жангига тайёргарлик кўрганида ҳам сизчалик ташвиш тортмагандир, — деди ўғли кулимсираб.

Кекса граф ёлғондан қовоғини солди.

— Гапирасан-да, шу ишни сен қилиб кўр-чи!

Граф ота-болага маъноли ва ҳурмат сақлаган қиёфада

мушоҳадакор ва мулойим назар ташлаб турган ошпазга мурожаат қилди.

— Бу ёшларни кўраётисанми, Феоктист?—деди граф.— Биз қарияларни мазах қилаётипти.

— Булар фақат яхши овқат ейишни билишади, тўрам, лекин бунни қанақа қилиб пиширадию, қанақа қилиб дастурхонга қўяди — буниси билан ишлари йўқ.

— Шундайми ҳали,— деди граф ва кулиб ўғлининг икки қўлидан ушлаб қичқирди.— Мана энди мен сени ҳам ишга соламан, қўлимга тушдинг! Ҳозир қўш отли чанани олу Безуховникига бориб, граф Илья Андреич земляника билан ананас сўраптилар, дегин. Бошқа ҳеч кимдан топа олмайсан. Агар ўзи бўлмаса, кириб княжналарга айт; у ердан чиқиб, тўғри Разгуляйга бор — кучер Ипатка билди — граф Орловникида оқ камзул кийиб ўйинга тушган лўли Ильяшкка эсингда борми, ўшани топиб бу ерга олиб кел.

— Лўли хотинларни ҳам бирга олиб келайми? — деди Николай кулиб.

— Бор, гапни кўпайтирма!

Шу пайт юмшоқ-юмшоқ қадам босиб, ташвишманд ва шу билан бирга юзидан сира ариймайдиган христианларга хос ҳалимлик акс этган Анна Михайловна кириб келди. Гарчи Анна Михайловна графни ҳар куни халатда кўрса ҳам, граф ҳар сафар хижолат бўлар ва шу ҳолда кўринганига ундан узр сўраб эди.

— Майли, майли, граф, чироғим,— деди Анна Михайловна ҳалимлик билан кўзини юмиб.— Безуховникига мен бораман. Ёш Безухов шу ерда, унинг гулхонасидан ҳаммасини топамиз, граф. Ўзим ҳам уни кўрмоқчи эдим. Борисдан менга хат келган экан, шуни бериб юборипти. Худога шукур, Боря штабга ўтипти.

Анна Михайловна ҳам зиммасига бир иш олганидан граф хурсанд бўлиб, кичкина каретани қўшгани буюрди.

— Безуховга айтинг, ўзи ҳам келсин. Мен уни рўйхатга ёзиб қўяман. Хотини билан келармикин? — деб сўради граф.

Анна Михайловна кўзининг пахтасини кўрсатди, унинг юзида зўр қайғу акс этди.

— Эй, жигарим, бечоранинг хотиндан толеи бўлмади,— деди у.— Агар биз эшитган гаплар рост бўлса, шўри курсин! У уйланганига шунчалик хурсанд бўлганимизда бу гаплар хаёлимизга ҳам келмаган эди. Безухов шундай

олижароб, олиҳиммат йигит! Мен унга чин кўнглимдан ачинаман, кўлимдан келганча унга тасалли беришга ҳаракат қиламан.

— Эй, нима бўлипти? — деди ота-бола Ростовлар. Анна Михайловна чуқур хўрсинди.

— Марья Ивановнанинг ўгли Долохов,— деди у секин пичирлаб,— Эленнинг обрўйини тўккан эмиш. Пьер уни рўёбга чиқарди, Петербургда уйига йўл берди, у бўлса тузини ичиб, тузлиғига... Элен бу ерга келган эди, у касофат орқасидан эргшиб келди,— деди Анна Михайловна ўзининг Пьерга ачинаётганини кўрсатмоқчи бўлиб, лекин унинг гап оҳанги ва жилмайишидан, ўзи айтмоқчи касофатга, яъни Долоховга хайрихоҳ эканлиги кўриниб турар эди.— Пьер ҳам бу қайғу билан ўзини еб қўйган эмиш.

— Ҳарқалай Пьерга айтинг, клубга келсин, зиёфатда ўйин-кулгу билан кўнгли ёзилади.

Эртаси, 3-мартда, кундузи соат иккида, 250 кишидан иборат Инглиз клуби аъзолари ва 50 кишидан иборат меҳмонлар Австрия юришининг қаҳрамони, қадрли меҳмон князь Багратионнинг зиёфатга келишига мунтазир эди. Аустерлиц жанги тўғрисида хабар келган дастлабки кунларда бутун Москва гаранг бўлиб қолган эди. Уша вақтларда руслар ғалабага шунчалик ўрганиб қолган эдики, мағлубият тўғрисида хабар келганда баъзилар ишонмади, баъзилар эса бундай ғайритабний ҳодисага фавқулодда бирон нарса сабаб бўлгандир деб ўйлади. Инглиз клубига йиғиладиган ҳамма нарсдан хабардор обрўлик барча оқсуяклар жанг майдонидан хабарлар келиб турган декабрь ойида, худди ҳаммалари тил бириктиргандай, на уруш тўғрисида ва на охири жанг ҳақида оғиз очишмас эди. Бўладиган гап-сўзларни йўллайдиган граф Растопчин, князь Юрий Владимирович Долгоруков, Валуев, граф Марков, князь Вяземскийга ўхшаган одамлар клубга келмасдан, ўзлари йиғилишиб хусусий суҳбатлар қуришар эди, бошқалардан эшитиб гапирадиган москваликлар (Илья Андренч Ростов ҳам шулар жумласидан эди) бир неча вақт уруш тўғрисида бирон фикр айтишдан ожиз ва раҳбарсиз бўлиб қолди. Москваликлар қандайдир кўнгилсиз бир иш бўлаётганини, бу совуқ хабарларни муҳокама қилиш қийин эканлигини ва шунинг учун ҳам яхшиси жимгина ўтириш маъқуллигини сезишар эди. Бироқ бирмунча вақтдан кейин, кенгаш бўлмасидан чиққан суд маслаҳатчиларидек, клубда маълум бир фикр айтадиган кузирлар ҳам пайдо бўлишди

ва ҳамма аниқ-равшан гапирадиган бўлди. Фавқулодда, кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган, имконият хорижида бўлган воқеа — рус аскарларининг мағлуб бўлганлиги сабаблари топилиб, ҳамма нарсаси равшан бўлди, бутун Москва шу тўғридагина гапира бошлади. Бу мағлубиятга сабаб: австрияликларнинг хиёнат қилганлиги, қўшинларнинг озиқ-овқати ёмон бўлганлиги, поляк Пршебишевский ва француз Ланжероннинг хиёнати, Кутузовнинг қобилиятсизлиги ҳамда ярамас ва анчайин одамларга ишонган подшоҳнинг ёшлиги ва тажрибасизлиги (бу гапни секин айтишар) эди. Лекин қўшинлар, рус қўшинлари мисли кўрилмаган жасорат ва мўъжизалар кўрсатди, дейишар эди. Солдатлар, офицерлар ва генераллар қаҳрамон эди. Лекин Шенграбен жанги ва Аустерлицдан чекиниш билан донг чиқарган Багратион қаҳрамонларнинг қаҳрамони эди (у Аустерлицда бир ўзи колоннасини бузмасдан олиб чиққан ва ўзидан икки ҳисса ортиқ кучга эга бўлган душман билан кунни бўйи олишган). Москваликлар уни қаҳрамон деб кўтаришларига унинг Москвада катталардан ошнаси бўлмаганлиги ва москваликлар учун бегона одам эканлиги ҳам сабаб бўлган эди. Уни жанговар, тўпори, катталардан ошнаси бўлмаган ва ҳийла-найрангни билмайдиган, Суворовнинг Италияга қилган юришида қатнашган рус солдати сифатида ҳурмат қилишар эди. Бундан ташқари унга бўлган бу иззат-ҳурмат Кутузовни хушламасликларини, ёқтирмасликларини яхшироқ кўрсатар эди.

— Багратион бўлмаганда ҳам *il faudrait l'inventer*¹, — деди ҳазилкаш Шиншин Вольтернинг сўзини ҳажв қилиб. Кутузов хусусида ҳеч ким оғиз очмас, баъзилар уни сарой мегажини ва қари фосиқ деб секин сўкиб қўйишар эди.

Бутун Москва бизнинг мағлубиятимиз ҳақида бурунги галабаларимизни эслаб ўзига тасалли берган князь Долгоруковнинг «урушаберсанг ўрганиб қоласан» деган сўзларини такрорлар, Растопчиннинг француз солдатларини жангга йўллаш учун уларни дабдабали сўзлар билан руҳлантириш, немисларни эса мантиқий равишда фикр юргизиб, олға боришдан кўра орқага қочини хавфлироқ эканлигига ишонтириш керак, лекин рус солдатларини фақат тутиб туриш, уларга «секинроқ» дейиш кифоя, деган гапларини қайтарар эди. Ҳар томондан бизнинг солдат ва офицерларимизнинг Аустерлиц жангида кўрсатган айрим мард-

¹ уни ўйлаб чиқариш керак эди

лик намуналари ҳақида янгидан-янги хабарлар тарқалмоқда эди. Бири байроқни қутқариб қолган, бири бешта французни ўлдирган, бири ўзи якка бешта замбаракни ўқлаб бериб турган. Берг тўғрисида ҳам гапирардилар, уни билмаган одамлар «у, ўнг қўли ярадор бўлганда, қилични чап қўлига олиб олға борипти» дейишарди. Болконский тўғрисида ҳеч ким гапирмас, уни яқиндан биладиган одамларгина ҳомиладор хотини ва қариб, табиати ғалати бўлиб қолган отасини доғ-ҳасратда қолдириб ёш ўлиб кетганлиги ҳақида афсус қилишар эди.

III

3-мартда Инглиз клубининг ҳамма бўлмалари ғовурга тўлди, мундир, фрак, баъзи бирлари упу сепилган парик билан кафтан кийган клуб аъзолари ва меҳмонлар худди баҳорда тўзиган асаларидай нари-бери юришар, ўтиришар, тикка туришар, тўпланишар, тарқалишар эди. Ҳар бир эшик олдида упу сепилган парик, пайпоқ, бошмоқ ва хизматкорларга хос либос кийган лакейлар, меҳмонлар ва клуб аъзоларининг ҳар бир ҳаракатларига зеҳн солиб, хизматга ҳозир бўлиб туришар эди. Бу ерда тўпланганларнинг кўпчилиги юзлари кенг ва пурвиқор бармоқлари йўғон-йўғон, ҳаракатлари ва товушлари кескин кекса муҳтарам зотлар эди. Бу тоифа меҳмонлар ва клуб аъзолари маълум ва одатдаги жойларда ўтиришар, маълум ва одатдаги даврага қўшилишар эди. Бу ерда ҳозир бўлган одамларнинг оз қисми тасодифий кишилар бўлиб, бу тасодифий кишиларнинг кўпи ёшлар, булар орасида Денисов, Ростов ва Семёнов полкида яна офицерлик унвонини олган Долохов ҳам бор эди. Ёшларнинг, айниқса, ҳарбий хизматдаги ёшларнинг юзида қарияларни назарга илмай ҳурмат қилиш, қарияларга «биз сизларни иззат ва ҳурмат қилишга тайёрмиз, лекин ҳарқалай, эсларингдан чиқармангларки, келажак бизники» деган ғурур ифодаси ётар эди.

Клубнинг эски аъзоси бўлмиш Несвицкий ҳам шу ерда эди. Хотинининг амри билан соч қўйиб, кўзойнак тақмайдиган бўлган ва жуда яхши кийинган, лекин жуда маъюс кўринган Пьер залларда айланиб юрар эди. Пьернинг молдунёси олдида бош эккан одамлар ҳар қаердагидек бу ерда ҳам унинг атрофини ўраб олишар, Пьер ўзига одат бўлиб қолган ҳукмдорлик ва паришонҳол менсимаслик билан уларга муомала қилар эди.

У ёш жиҳатидан ёшлар қаторида ўтириши керак бўлса ҳам мол-дунёси ва обрўли одамлардан ёр-ошналари бўлганлиги сабабли қариялар, муҳтарам зотлар даврасига кирар ва шунинг учун даврама-давра юрар эди. Энг муҳтарам қариялар ҳамма давраларга марказ бўлган бир давра ташкил қилишдики, машҳур одамларнинг сўзларини эшитмоқ учун ҳатто нотаниш кишилар ҳам одоб билан бу даврага яқинлашди. Граф Растопчин, Валуев ва Нарискинлар атрофида катта-катта давралар ташкил топди. Растопчин русларнинг қочиб бораётган австрияликлар томонидан қандай босиб мажақлангани, улар найза ёрдами билан қочоқлар орасидан ўзларига йўл очганлари тўғрисида сўзлади.

Валуев Москва аҳолисининг Аустерлиц тўғрисидаги фикрини билиш учун Петербургдан Увоарвни юборишгани ҳақида яшириқча гапирди.

Учинчи даврада Нарискин Австрия генералларининг бетамизликларига жавобан Суворов хўроз бўлиб қичқирган Австрия ҳарбий кенгашининг мажлиси тўғрисида гапирар эди. Шу ерда турган Шиншин тегишиб, Кутузов афтидан, Суворовдан хўроз бўлиб қичқиришдек осонгина санъатни ҳам ўрганаолмапти демоқчи бўлган эди, бироқ қариялар унга хўрайишиб, бу ерда, бугун Кутузов ҳақида бундоқ дейиш одобдан эмас, деган ишорани қилишди.

Граф Илья Андреич Ростов оёғида юмшоққина этик шобиб-пишиб ошхонадан меҳмонхонага чиқар, катта-кичик ҳамма (буларнинг ҳаммасини билар эди) билан бир хилда саломлашар, ҳар замон ўзининг хушқомат, азамат ўғлини қидириб у ёқ-бу ёққа қарар, уни кўрганида хурсанд бўлиб унга кўз қисар эди. Ёш Ростов яқин орадагина танишган ва жонажон дўст бўлиб қолган ўртоғи Долохов билан дераза ёнида турар эди. Кекса граф буларнинг олдига келиб Долохов билан сўрашди.

— Бизникига марҳамат қил, бизнинг азамат билан танишсан... Урушда бирга қаҳрамонлик кўрсатгансизлар... Эҳ! Василий Игнатъич-ку... салом, чол,— деди у олдидан ўтиб бораётган мўйсафидга, лекин ҳали ҳол-аҳвол сўраб улгурмаган эдики, бирдан ҳамма туриб қолди ва ранги ўчиб чопиб келган лакей: «Ташриф буюрдилар!» деб хабар берди.

Кўнгироқ товуши эшитилди, клуб оқсоқоллари югуриб чиқишди: уйларда ўтирган меҳмонлар худди эланган буғдойнинг чоридай бир жойга тўпланишди ва катта меҳмонхонада, залнинг эшиги олдида туриб қолишди.

Олдинги эшикда бошяланг, қиличсиз Багратион намоён бўлди, у клубнинг расм-одатига кўра, шляпаси билан қиличини швейцарда қолдирган эди. У Ростов Аустерлиц жанги арафасида кечаси кўрганидек барра телпак кийиб, елкасидан тўқима тасма ўтказган эмас, балки ихчамгина янги мундир кийиб, Россия ва чет эл орденлари, чап кўкрагига Георгий юлдузи тақиб олган эди. У сочи билан бакенбардини ҳозиргина, бу ерга келиш олдидан олдирган бўлса керак, афти-ангори хунукроқ кўринар эди. Унинг чеҳрасидаги сипоҳлик ва мардлик ифодасига қўшилиб, юзида кулгили бир ифода ҳосил қилган нечукдир маъсумона шодлик аломати бор эди. У билан бирга келган Беклешов ва Федор Петрович Уваровлар, унинг асосий меҳмон сифатида олдин ўтишини истаб, эшик олдида тўхташди. Багратион буларнинг кўрсатган ҳурматларидан андак шошиб қолди: эшик олдида тўхтаб қолинди, ниҳоят Багратион ҳарқалай олдинга ўтди. У иккалақўлини қаерга қўйишини билмай, қабулхонанинг паркет полидан тортиниб ва зўрға юриб борар, чунки унинг учун бундан кўра Шенграбенда Курск полки олдида юрганидек, ўқ ёмғири остида, ўнқир-чўнқир жойда юриш қулайроқ эди. Клуб оқсоқоллари уни биринчи эшик олдида қарши олиб, ҳурматли меҳмоннинг ташриф буюрганидан мамнун эканликларини бирикки оғиз сўз билан арз этиб, унинг жавобини кутмасдан, худди у энди ўз ихтиёрларида бўлгандай, уни қуршаб меҳмонхонага томон олиб кетишди. Меҳмонхона эшиги олдида тўпланган клуб аъзолари ва меҳмонлар орасидан ўтишнинг сира иложи йўқ: булар тиқилишиб, худди нодир бир жониворни томоша қилгани интилгандай, бир-бирларини итаришиб, елкаларидан ошиб Багратионга қарашар эди. Бошқалардан кўра эпчилроқ бўлган граф Илья Андреич кулиб: «Йўл беринглар, топ сиз йўл беринглар, йўл беринглар» дея-дея халойиқни итариб-туртиб, меҳмонларни меҳмонхонага олиб кирди ва ўрта диванга ўтқазди. Клубнинг энг мўътабар аъзолари бўлмиш казо-казолар уларни ўраб олишди. Граф Илья Андреич яна халойиқни ёриб ўтиб меҳмонхонадан чиқди, ва ҳаял ўтмай, бошқа бир оқсоқол билан бирликда каттакон бир кумуш лаган келтириб князь Багратионга тутди. Бу лаганда қаҳрамоннинг шарафига ёзилиб босилган шеърлар бор эди. Багратион лагани кўриб чўчиб кетди ва нима қилишини билмай, орқасига қаради. Бироқ ҳамма унинг рад қилмаслигини талаб қилгандай қараб турар эди. Багратион ўзини буларнинг ҳукм-

ронлиги остида сезиб, лаганни икки қўллаб олди, лаганни тутиб турган графга, бу нима қилганинг дегандай жаҳл билан қаради. Кимдир хизмат қилган бўлиб, унинг қўлидан лаганни олди (йўқса кечгача ҳам тутиб турадиган ва дастурхонга ҳам шу билан борадигандай кўринар эди) ва ичидаги шеърга унинг диққатини жалб қилди. Багратион худди «хўп, ўқийман» дегандай бўлди ва чарчаган кўзларини қоғозга тикиб жиддий қиёфада, диққат билан ўқишга киришди. Шеърни ёзган кишининг ўзи олиб ўқий бошлади. Князь Багратион бошини эгиб қулоқ солар эди.

Александр замонини шонига қўш шон,
Титни доим тахтида асра, бахт айла иқбол,
Ёвқур лашкарбоши бўл, бўлгин оққўнғил инсон
Юрт аро Рифей янглиғ, жанг аро Цесарь мисол.
Ҳаттоки бахти чопган ул Наполеон,
Ўзи кўрди: неларга қодир бу Багратион,
Ортиқ рус Алкидларин уринтирмоғи маҳол . . .

Бироқ у шеърни ўқиб тамом қилмасдан овози баланд баковул: «Овқат тайёри!» деди. Эшик очилди, ошхонадан полякча ашула янграб эшитилди: «Ғалаба наъраси янгра, қувон баҳодир рус», граф Илья Андреич ҳамон шеър ўқишда бўлган шонирга ҳўмрайиб қаради ва Багратионга, марҳамат, дегандай таъзим қилди. Ҳамма шеърдан кўра овқат муҳимроқ эканини билиб, ўрнидан турди ва яна Багратион ҳаммадан олдинда ошхонага қараб кетди. Багратионни биринчи ўринга, подшо билан адаш бўлган икки Александр — Нарискин билан Беклешовнинг ўртасига атайин ўтқазилди: уч юз киши ошхонада ҳар қайсиси ўз мансаби ва мартабасига қараб, мартабаси улугроқлари, худди сув табиий равишда пастқамликка кўпроқ оққанидек, шарафига зиёфат берилаётган азиз меҳмонга яқинроқ ўтиришди.

Зиёфат бошланиши олдида граф Илья Андреич ўғлини князьга таништирди. Багратион уни таниб, бугун кунини бўйи гапирган гапларидек бир-икки оғиз қовушмаган, келишмаган сўз айтди. Граф Илья Андреич ўғли билан Багратион гаплашаётган вақтда хурсанд бўлиб ифтихор билан ҳаммага назар ташлади.

Николай Ростов ва Денисов янги танишлари Долохов билан бир жойда, столнинг ўрта ерида ўтиришди. Буларнинг рўпарасида, князь Несвицкийнинг ёнида Пьер ўтирди.

Граф Илья Андреич бошқа оқсоқоллар билан бирга Багратионнинг рўпарасида ўтираркан, москваликларнинг меҳмондўстлигини ўзида мужжасам қилиб, князьга, олинголинг, дер эди.

Графнинг меҳнатлари зое кетмади. Унинг гўштли ва гўштсиз овқатлари жуда яхши чиқди, лекин шундоқ бўлса ҳам то меҳмондорчилик тамом бўлгунча у хотиржам ўтиролмади. У буфетчига кўз қисар, лакейларга шивирлаб амр-фармон берар ва ўзига маълум ҳар бир овқатни келтиришини ҳаяжон билан кутар эди. Ҳаммаси жойида эди. Иккинчи овқатда, баҳайбат стерлядни (балиқ) келтириб қўйгандан сўнг (буни кўрганида Илья Андреич хурсанд бўлганидан ва шошиб қолганидан қип-қизариб кетди) лакейлар шампан виноларини пақиллатиб очиб қуя бошлашди. Ҳаммага манзур бўлган балиқдан сўнг, граф Илья Андреич бошқа оқсоқоллар билан бир кўз уриштириб олди. «Қадаҳ кўтаришлар кўп бўлади, бошлаш керак» деб шивирлади-да, қўлига қадаҳни олиб ўрнидан турди. Ҳамма унинг оғзига қараб жим қолди.

— Шаҳаншоҳимизнинг саломатликлари учун! — деб қичқирди ва шу онда хурсандлик ва завқдан унинг эзгу кўзларига ёш келди. Шу пайт «Ғалаба наъраси янгра» машқи чалинди. Ҳамма ўрнидан туриб, ура! деб қичқирди. Багратион ҳам Шенграбен жанг майдонида қичқирганидек, ура! деб қичқирди. Ёш Ростовнинг қувноқ овози уч юз кишининг овози ичидан алоҳида эшитилиб турар эди. У йигламсираган овоз билан «Шаҳаншоҳнинг соғлиқлари учун, ура!» деб қичқирди ва қадаҳни бир кўтаришда ичиб ерга ташлади. Бошқа кўп кишилар ҳам шундай қилишди. «Ура-ура» узоқ давом этди. «Ура» овозлари тингандан сўнг лакейлар қадаҳларнинг синиғини йиғиб олишди-да, ҳамма ўзининг шовқин-сурон кўтарганига кулиб, ўзаро гаплашиб ўтиришди. Граф Илья Андреич яна ўрнидан турди, олдида, товоқча ёнида турган хатчага кўз ташлади ва сўнгги кампаниямизнинг қаҳрамони князь Петр Иванович Багратион шарафига қадаҳ кўтарди ва унинг кўк кўзларига яна ёш келди. Уч юз овоз тағин «ура!» деб қичқирди ва музыка ўрнида хонандалар Павел Иванович Кутузов ёзган кантатани баравар кўтаришди.

Русларнинг йўлида писандмас ғовлар,
Жасорат келтиргай шарафлар-шонлар,
Хасдек пойимизда хор бўлур ёвлар,
Чунки бор бизларда Багратионлар-в.ҳ.

Хонанда кантатани тамом қилгандан кейин яна янги-дан-янги қадаҳлар кўтарилди ва ҳар бир қадаҳ кўтаришда граф Илья Андреичнинг кўпроқ ўпкаси тўлар, ҳар қадаҳ кўтаришда яна кўпроқ қадаҳ синдирилар, қаттиқроқ қичқиришар эди. Беклешов, Нарискин, Уваров, Долгоруков, Апраксин, Валувларнинг соғлиги учун, оқсоқолларнинг соғлиги учун, зиёфат берганнинг соғлиги учун, ҳамма клуб аъзоларининг соғлиги учун, клубнинг барча меҳмонлари соғлиги учун ичилди, ниҳоят, бу зиёфатни ташкил қилган граф Илья Андреичнинг соғлиги учун яна алоҳида қадаҳ кўтарилди. Шунда граф чўнтагидан рўмолчасини олиб юзини беркитдию йўглаб юборди.

IV

Пьер Долохов билан Николай Ростовнинг қаршисида ўтирар эди. У ютоққандай кўп ер, одатдагича кўп ичар эди. Бироқ уни унча яхши билмаган кишилар, бугун унда нечукдир катта бир ўзгариш бўлганини кўришди. У бутун зиёфат давомида оғиз очмади, кўзини қисиб ва афтини буриштириб атрофга назар ташлар ёки паришон ҳол қиёфада, бир нуқтага кўз тикиб, бармоғи билан беихтиёр қаншарини ишқар эди. У маъюс ва шумшайган эди. У худди атрофида бўлаётган ишларни кўрмаётган ва гапларни эшитмаётгандай, нечукдир оғир ва ҳал бўлмаган бир нарса тўғрисида ўйлаётгандай кўринар эди.

Бу ҳал бўлмаган ва уни қийнаётган масала, Москвада княжнанинг «Долохов хотинингга яқин муносабатда», деган мазмунда қилган кинояси ва бугун эрталаб олган имзосиз хати эди; бу хатда, имзосиз хатларга хос хунук ҳазил йўсинида, кўзойнак билан яхши кўрмайсан, хотининг билан Долохов ўртасидаги муносабатни фақат сен билмайсан, холос дейилган эди. Пьер княжнанинг киноясига ҳам, бу хатда ёзилган гапларга ҳам қатъиян ишонмасан-да, бироқ рўпарасида ўтирган Долоховга қараши унинг учун ниҳоятда оғир эди. Ҳар сафар Долоховнинг чиройли ва беибо кўзларига беҳосдан кўзи тушар экан, Пьер юраги орзиқиб, дарров юзини ўгирар эди. У хотинининг бутун ўтмишини ва унинг Долохов билан бўлган муносабатини беихтиёр эслаб, бу имзосиз хатда ёзилган гапларнинг ҳақиқат бўлиши мумкин, агарда бу гаплар бошқа хотин тўғрисида бўлган тақдирда ўзи ишонганлигига кўзи етиб турар эди. Пьер беихтиёр, жангдан сўнг яна офицерлик

унвони қайтиб берилгандан кейин Долохов Петербургга қайтиб, уникига келганини эслади. Долохов бир вақтлар фикс-фужурда Пьернинг ҳамнишин дўсти бўлганидан фойдаланиб, тўғри унинг уйига келувди, Пьер эса унга жой ва қарзга пул берган эди. Пьер Долохов уларнинг уйда турганига Элен ўз норозилигини табассум билан билдирганини, Долохов унинг хотинининг ҳусн-жамолини ҳеч ибo қилмай мақтаганини ва Москвага келгунларича булардан ажрамаганини хотирлади.

«Тўғри, Долохов жуда чиройли йигит,— дер эди Пьер ичида,— мен уни биламан. У мени бадном ва калака қилишга жуда орзуманд, чунки мен уни деб у ёқ-бу ёққа югурганман, уни рўёбга чиқарганман, ёрдам берганман-да. Агар шу ҳақиқат бўлса, бу қилмиши унинг хиёнатига ўз наздида қандай маъно беришини биламан, тушунаман. Ҳа, агар шу гап рост бўлса, лекин мен бунга ишонмайман, ишонишга ҳаққим ҳам йўқ, ишнолмайман». У Долоховнинг шафқатсиз бўлган пайтларидаги, чунончи миршабни айиқнинг орқасига боғлаб, ариққа ташлаган, ёки ҳеч сабабсиз бировни дуэлга чақирганда ёки аравакашнинг отини тўппонча билан отиб ўлдирган вақтларидаги юз ифодасини эслади. Долохов унга қараган пайтларда кўпинча юзида шундай ифода бўлар эди. «Ҳа, бу безори одам, дер эди Пьер ичида, одам ўлдириш унинг учун ҳеч нарса эмас, мендан ҳамма қўрқади деб ўйласа керак, эҳтимол, шундан лаззат ҳам топса. Мени ҳам қўрқади деб ўйласа керак. Ҳақиқатан ҳам мен ундан қўрқаман». Пьер шуларни ўйлар экан, яна юраги аллақандай бўлиб орзиқиб кетди. Долохов, Денисов ва Ростовлар унинг қаршисида ўтиришар, ҳаммаси ҳам жуда хурсанддай кўринар эди. Ростов ўзининг бири ботир гусар, иккинчиси машҳур безори ва санқи бўлмиш ўртоқлари билан хушчақчақ гаплашиб ўтирар ва бугунги зиёфатда паришонхотир ва ўйчанлиги, ҳамда йўгон гавдаси билан ҳаммани ҳайратда қолдириб ўтирган Пьерга ҳар замон қараб қўяр эди. Ростов Пьерга ёмон назар билан қарарди, биринчидан: бу гусар йигитга Пьер жўн бир бой, чиройли хотиннинг эри, умуман хотинчалиш бир одам кўринган бўлса, иккинчидан, Пьер паришонхотирлиги ва ўз ўй-хаёли билан кайфияти бир тарзи бўлгани учун Ростовни танимай, унинг саломига алик олмаган эди. Ҳамма подшоҳнинг саломатлигига қадаҳ кўтарганда, Пьер ўй-хаёл билан бўлиб, ўрнидан турмади ва қадаҳни олмади.

Ростов ҳаяжон ва ғазаб билан унга қараркан:

— Ҳой! Эшитмаётибсизми, шаҳаншоҳимиз саломатликларига кўтараяпмиз! — деб бақирди. Пьер уф тортиб, итоаткорона ўрнидан турди, қадаҳини кўтарди ва ҳамма ўтиргандан кейин Ростовга қараб мулойим табассум билан:

— Мен сизни танимабман, — деди. Бироқ Ростов ура-ура билан банд бўлгани учун унга эътибор қилмади.

— Ҳа, ошначиликни бас қилдингми, — деди Долохов Ростовга.

— Қўй шу аҳмоқни, — деди Ростов.

— Гўзал хонимларнинг эрларига хушомад қилиш керак, — деди Денисов.

Пьер булар нима деяётганликларини эшитмаса ҳам ўзи тўғрисида гапираётганликларини билиб турар эди. У қизариб юзини тескари ўгирди.

— Энди гўзал хонимларнинг саломатликлари учун ичайлик, — деди Долохов ва жиддий қиёфада бўлса ҳам, лекин хиёл табассум қилиб Пьерга қараб:

— Гўзал хонимлар ва уларнинг жазманлари саломатлигига, Петруша, — деди.

Пьер Долоховга қарамасдан ва унинг сўзига жавоб ҳам бермасдан ерга қараб қадаҳини ичди. Кутузов кантатасини улашиб юрган лакей азиз меҳмонлар қаторида Пьернинг ҳам олдига бир варақ қоғоз қўйди. У қоғозни олмоқчи бўлган эди, бироқ Долохов энгашиб унинг қўлидан тортиб олдию ўқий бошлади. Пьер ғазаб билан Долоховга қаради, бутун зиёфат давомида унинг юрагини ғаш қилаётган алланечук хунук ва даҳшатли нарса юзага чиқди. У йўғон гавдасини стол устида энгаштириб:

— Қўйинг жойига! — деб қичқирди.

Бу қичқириқни эшитиб ва кимга қичқириляётганини кўриб Несвицкий билан унинг ўнг томонида ўтирган киши чўчиб кетди ва шошиб Безуховга мурожаат қилишди.

— Бас, бас, сизга нима бўлди? — деб шивирлади.

Долохов шўх, қувноқ ва беибо кўзлари билан, худди «Мана бу менга маъқул» дегандай табассум қилиб, Пьерга қаради.

— Қўймайман, — деди Долохов барала.

Ранги оқариб, лаблари пир-пираб учаётган Пьер қоғозни унинг қўлидан юлқиб олди.

— Сиз... сиз аблаҳ!.. мен сизни дуэлга чақираман, — деди Пьер ва курсини суриб ўрнидан турди. Пьер шу ишни қилган ва шу сўзни айтган пайтида шу кечаю-кундуз ўзини қийнаётган масала — хотинининг гуноҳкорлиги мутлақо

тўғри эканлигини сездди. Шу дамда хотини кўзига беҳад ёмон кўринди ва у билан узил-кесил ажралгандай эди, Денисовнинг шунча бу ишга аралашма дейишига қарамасдан Ростов Долоховга секундант бўлишга кўнди ва зиёфатдан кейин Безуховнинг секунданти бўлган Несвицкий билан дуэлнинг шарт-шароити тўғрисида маслаҳат қилишди. Пьер уйига кетди, Ростов, Долохов ва Денисовлар эса ярим кечагача клубда лўлилар ва ҳофизларнинг ашулаларини эшитиб ўтиришди.

Долохов клубнинг зинасида Ростов билан хайрлашар экан:

— Эртагача хайр, Сокольникида кўришамиз,— деди.

— Тетикмисан? — деб сўради Ростов.

Долохов тўхтади.

— Шошма, мен сенга дуэлнинг бутун сирини икки оғиз гап билан айтиб берай. Агар сен дуэль олдидан васиятнома ва ота-онангга юракни эзадиган хатлар ёзадиган ва ўлишим мумкин деб ўйлайдиган бўлсанг, аҳмоқсан ва ўлдим деявер: сен дуэлга уни ўлдираман, мумкин қадар тезроқ ва албатта ўлдираман деган ният билан борсанг, ишинг ўнгидан келади. Ҳамшаҳримиз костромалик айиқ овчиси: «Айиқдан-ку қўрқасан киши, лекин айиқни кўрдингми, қўрқувдан асар қолмайди, ишқилиб қочиб кетмасин деб қоласан» дер эди. Мен ҳам мана шундай дейман. A detain, mon cher!¹...

Эртасига эрталаб, соат саккизда Пьер секунданти Несвицкий билан Сокольники ўрмонига келганида Долохов, Денисов ва Ростовлар аллақачон келиб ўтиришган экан. Пьер, худди ҳозир бўладиган ишга сира алоқаси бўлмаган, аллақандай бир мулоҳаза билан банд бўлган кишига ўхшар эди. Кечаси ухламаган бўлса керак, озиб қолган юзи сарғайиб кетган эди. У атрофга паришонҳол назар ташладию, худди офтобдан кўзи қамашгандай, афтини буриштирди. Унинг бутун фикру ёди икки мулоҳаза билан банд эди: уйқусиз ўтказилган кечадан кейин хотинининг гуноҳкорлигига заррача шубҳаси қолмаганлигию, ўзи учун бегона бўлган бир одамнинг номусини сақлашга ҳеч қандай эҳтиёжи бўлмаган Долоховнинг бегуноҳ эканлиги. «Унинг ўрнида бўлсам, эҳтимол, мен ҳам шундай қилар эдим, деди ичида Пьер, балки албатта шундай қилар эдим; бу дуэль, бу одам ўлдиришнинг нима кераги бор? Ё мен уни ўлди-

¹Эртагача хайр, азизим.

раман ёни унинг ўқи бошимгами, тирсагимгами, тиззамгами тегеди. Бу ердан кетиш, қочиш, бирон жойга кўмилиб ётиш керак» деган фикрлар унинг бошига келар эди. Бироқ бошига шундай фикрлар келган пайтда, у кўрган кишини эътиром қилишга мажбур этадиган жуда осойишта ва париншонхон бир қиёфада: «Қани, бўлдимми?» деб сўради.

Ҳамма нарса тахт бўлиб, чегарани белгилаш учун қорга қилич санчилиб, тўппончалар ўқлангандан кейин Несвицкий Пьернинг олдига келди.

— Агар мен шу пайтда, шу жуда муҳим пайтда сизга бир ҳақиқатни айтмасам, граф,— деди босинқи товуш билан,— ўз вазифамни адо этмаган ва мени секундант қилиб кўрсатган ишонч ва иззат-ҳурматингизга муносиб иш тутмаган бўлар эдим. Менимча, дуэль қилишга етарли асос йўқ ва шу иш учун қон тўкишга арзинмайди... Айб сиздан ўтувди, ўзингиз тезлик қилувдингиз...

— Ҳа, жуда хунук иш бўлди...— деди Пьер.

— Ижозат беринг бўлмаса, сизнинг пушаймон бўлганингни уларга етказай, аминманки, душманларимиз ҳам сизнинг узрингизни қабул этишади,— деди Несвицкий (дуэль қатнашчилари ва умуман шунга ўхшаш дуэлларга шиттироқ қиладиган бошқа ишчилар сингари Несвицкий ҳам бу ишнинг оқибати дарҳақиқат дуэлга бориб етишига ишонмас эди).— Ўзингиз биласизки, граф, ишни хароб қилгандан кўра, хатони эътироф қилиш олижаноблироқдир. Ҳеч ким ҳеч кимга озор бергани йўқ. Ижозат беринг, мен гаплашай...

— Йўқ, нимани гаплашасиз! — деди Пьер,— барибир... қани, бўлдимми? — деди у яна— қаерда туриб қаёққа отишимни айтиб берсангиз бас,— деди ғайри табиий бир жилмайиб. У тўппончани олди-да, шу чоққача қўлига тўппонча ушламагани учун қандай отиш кераклигини сўрай бошлади.— Ҳа, бундоқ эди денг, билар эдим-ку эсимдан чиқипти,— деди умрида қўлига тўппонча ушламаганини яширишга тиришиб.

Долохов ҳам уларни яраштиришга уришиб кўрган Денисовга:

— Йўқ, ҳеч қандай узр-пузури йўқ! — деди-да, белгиланган жойга келди.

Дуэль чана турган катта йўлдан саксон қадам нарида, куи исиб, қори эрий бошлаган кичикроқ қарагай ўрмоннинг яланглигида бўлиши керак эди. Душманлар ялангликнинг икки четидан бир-биридан қирқ қадамча узоқда турар эди.

Секундантлар салмоқли қадам ташлаб ўзлари турган жойдан Несвицкий билан Денисовнинг қиличлари санчиб қўйилган жойгача эриб турган қордан йўл очиб боришди. Қиличлар бир-биридан ўн қадам узоққа, қорга санчилган бўлиб, чегарани белгилаб турар эди. Ҳаво ҳамон илиқ ва туман, қирқ қадам наридаги нарсани кўриб бўлмас эди. Ҳамма нарса тайёр бўлса ҳамки, дуэлни уч дақиқача бошламай турдилар. Ҳеч ким чурқ этмас эди.

V

— Қани, бошлайлик бўлмаса! — деди Долохов.

— Майли, — деди Пьер ҳамон кулимсираб.

Ҳаммани даҳшат босди. Ҳазил-ҳазил билан бошлана қолган бу ишнинг олдини олиш энди сира мумкин эмаслиги, бу иш кишиларнинг ихтиёридан ташқари ўз йўлича кетаётганлиги ва ниҳоятига етиши кераклиги маълум бўлиб турар эди. Денисов ҳаммадан олдин чегарага келиб:

— Модомики душманлар ярашишдан бош тортдилар, энди бошласак ҳам бўлар: тўппончаларни олиб, уч деб команда берилгандан кейин ҳар ким ўз жойига бориб турсин, — деди.

— Бир... Икки! Уч! — деб қичқирди Денисов ва ўзи четга чиқиб турди. Икки рақиб секундантлари очган йўлдан туман ичида тобора бир-бирини яққолроқ кўриб, яқинлаша бошлади. Чегарага етгандан кейин ким истаса ўқ узиши мумкин эди. Долохов тўппончасини кўтармасдан, рақибига чақнаб турган шўх кўк кўзларини тикиб, аста-секин қадам ташлаб бормоқда эди. Унинг лаби, одатдагича, кулумсираб турганга ўхшар эди.

Уч деб команда берилгандан кейин Пьер очилган йўлдан четга, босилмаган қорга чиқиб, тез-тез қадам ташлаб олға борди. У мабодо шу тўппонча билан ўзимни отиб қўймайин, деб қўрқиб кетган эди шекилли, тўппонча тутган ўнг қўлини олдинга чўзди. У чап қўли билан ўнг қўлини сал тутгиси келар, лекин қоидага мувофиқ бундай қилиш мумкин эмаслигини билгани учун чап қўлини орқага қилишга зўр берар эди. Олти қадамча юрганидан кейин йўлкадан қорга чиқиб қолиб, оёқ остига қаради, кейин яна ялт этиб Долоховга боқдию ўргатганларича тепкини босиб ўқ узди. Тўппончадан бунчалик қаттиқ овоз чиқшини кутмаган Пьер чўчиб тушди ва бу қилган иши ўзига таъсир қилди-да, илжайиб тўхтади. Туман билан қўшилиб

қуюқлашиб кетган тутунда у бир лаҳза ҳеч нарсани кўролмади: бироқ у кутган ўқ овози чиқмади. Фақат Долоховнинг шошқин қадам товушигина эшитилди ва тутун бир оз тарқалгандан кейин унинг гавдаси кўринди. У бир қўли билан чап биқинини ушлаб, иккинчи қўлида тўппончани осилтириб турар эди. Унинг ранги-қути ўчган эди. Ростов чопиб унинг олдига келдию бир нима деди:

— Йў... йўқ...— деди Долохов тишини-тишига қўйиб,— йўқ, иш тамом бўлгани йўқ, отаман,— у қилич санчилган жойгача аранг юриб бордию қорга йиқилди. Унинг чап қўли қонга беланган эди, у қонни кийимига артдию шу қўлига суянди. Ранги бўзарган, афти буришган ва юзи титрар эди.

— Марҳа... марҳамат,— деди Долохов аранг. Пьер ўзини йиғидан зўрга тутиб Долохов томонга қараб чопди ва чегарадан ўтди деганда Долохов:— жойингизга боринг!— деб қичқирди! — Пьер унинг нима демоқчи эканини тушуниб, ерга санчиб қўйилган қиличи олдида тўхтади. Буларнинг ораси ўн қадамгина эди. Долохов бошини ерга қўйиб, жон жаҳди билан қорни тишлади, сўнгра яна бошини кўтариб ўзини ўнглади, ўрнашиброқ ўтириш учун оёғини йиғди. У совуқ қорни шимиб ютар эди, лаблари пир-пираб учаётган бўлса ҳам ҳамон табассум қилар, зўр берганидан кўзлари ёнар эди. У тўппончани ўқталиб Пьерни нишонга ола бошлади.

— Ёнбош туринг, тўппонча билан тўсинг,— деди Несвицкий. Ҳатто Денисов ҳам сабри чидолмай душманига:

— Тўсинг тўппонча билан! — деб бақирди.

Пьер афсуслангани ва пушаймон бўлганини кўрсатаётган ёввош табассум билан, қўл ва оёғи бўшашгани ҳолда Долоховнинг қаршисида, кенг кўкрагини тутиб, унга маъюсона қараб турар эди. Денисов, Ростов ва Несвицкийлар кўзларини қисийди. Тўппончанинг гумбирлаши билан бирга Долоховнинг жон-жаҳди билан:

— Тегмади! — деб қичқирган товуши эшитилди ва Долохов бўшашиб қорга мукка тушди. Пьер иккала қўли билан бошини ушлаб, ўрмонга қараб, қор кечиб бораркан, афтини буриштириб:

— Бемазагарчилик!.. Бемазагарчилик! Бировни ўлдириш... Ёлғон...— дер эди. Несвицкий уни тўхтатиб, уйига олиб кетди.

Ростов билан Денисов эса ўқ еган Долоховни олиб кетишди.

Долохов ўртоқларининг саволларига жавоб бермай, кўзларини юмиб индамай чанада ётар эди: бироқ Москвага кирилгандан кейин бирдан ўзига келди-да, бошини зўрға кўтариб, ёнида ўтирган Ростовнинг қўлини ушлади. Унинг буткул ўзгариб кетган ва тўсатдан хурсандлик акс этган юзини кўриб Ростов ҳайратда қолди.

— Хўш, аҳволинг қалай? — деди Ростов.

— Маза йўқ! Лекин гап бунда эмас! Дўстим, — деди Долохов энтикиб, — қаердамиз? Биладан, Москвадамиз. Ўзимга-ку майлию унга қийин бўлади... Бунини кўтаролмайди, кўтаролмайди...

— Кимга? — деб сўради Ростов.

— Онам. Менинг онам, менинг малагим, менинг бор-йўгим онам, — деди Долохов ва Ростовнинг қўлини қаттиқ қисиб йиғлаб юборди.

У ўзини бир оз тутиб олгандан кейин, онаси билан бирга туришини, агар онаси шу аҳволда кўрса юраги ёрилиб кетишини уқдирди ва олдинроқ бориб, воқеани онасига ётиғи билан айтишини сўраб Ростовга ялинди.

Ростов унинг бу топшириғини бажаргани олдинроқ кетди ва шу бевош ва шаллоқи Долохов Москвада қари онаси ва букир синглиси билан бирга туришини, энг суюкли фарзанд ва энг меҳрибон ака эканини билиб ҳайрон қолди.

VI

Пьер сўнги вақтларда хотини билан камдан-кам юзмаюз келадиган бўлди. Петербургдаги уйларида ҳам, Москвадаги уйларида ҳам, ҳаминиша меҳмон тўла бўлар эди. Пьер дуэлнинг эртаси, кечқурун ётоққа кирмай, отаси граф Безухов, ўлган ўша катта кабинетда ётди. (У кўпинча шу ерда қолар эди).

У бўлиб ўтган ҳодисаларни бир оз унутиш учун диванга чўзилиб ухламоқчи бўлди, бироқ ухлай олмади. Тўсатдан унинг қалбида бениҳоят ҳислар, ўй-хаёллар, хотиротлар шу қадар мавж урдик, ухлаш у ёқда турсин, ҳатто бир жойда ўтираолмади ва ўрнидан туриб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Гоҳ унинг кўз олдига тўйдан кейин дастлабки кунларда елкаларини очиб, ҳорғин эҳтиросли кўзларини хумор қилиб юрган хотини келар ва шу ондаёқ унинг ёнида Долоховнинг чиройли сурбет ва зиёфат кундагидек беиба ва истехзолли юзи, гоҳ шу Долоховнинг дуэлдан кейин ранги-

кути ўчиб, қаятираб муккаси билан қорга йиқилгани келар эди.

«Нима бўлди? — дер эди Пьер ўзига-ўзи. — Мен ўйнаш-ни, хотинимнинг ўйнашини ўлдирдим. Ҳа, шундай қилдим. Нима учун? Мен нима бўлиб шу даражага етдим?» «Ушанга уйланганинг учун» деб жавоб берарди ички бир товуш.

«Хўп, менинг гуноҳим нима?» деб сўради ўзи-ўзидан. — «Гуноҳинг шуки, уни яхши кўрмасдан олдинг ва шу билан ҳам ўзингни, ҳам уни алдадинг! Унинг кўз олдида князь Василийнинг уйида, кечки овқатдан кейин, ҳеч қачон ўзидан чиқмайдиган гапни, яъни: «Je vous aime»¹ деган гапни айтган дақиқалари гавдаланди. «Ҳамма бало мана шундан чиқди. Мен ўшанда ҳам буни сезган эдим, шундай қилмаслигим кераклигини ўшанда ҳам сезган эдим. Худди шундай бўлиб чиқди». У никоҳдан кейин ўтган «ширин-шакар» бир ойни эслаб қизариб кетди. Тўйдан кейин бир куни кундузи соат ўн бирларда шоҳи авра тўн кийиб ётоғидан чиқиб кабинетига кирганида у ерда бош саркорни кўргани, саркор эҳтиром билан таъзим қилиб, унинг юзига ва авра тўшига қараб, худди ўз хўжасининг бахтига хурсандлик изҳор қилгандай кулимсираганини эсласа, жуда-жуда алами келар ва хижолат бўлар эди.

«Шундай хотиним бор деб қанча ифтихор қилганман-а, унинг улуғвор ҳусн-жамоли, киборларга хос рафтори билан қанчалик фахрланганман-а, — дер эди ўз-ўзига, — хотиним ва бутун Петербургни қабул қилган ўша ҳовлим билан фахрланганман-а, унинг покдомонлиги ва гўзаллиги билан фахрланганман-а! Ҳали шу билан фахрланган эканман-да? Мен у вақтда хотинимни яхши билмайман деб ўйлар эдим. Унинг хулқ-атвори тўғрисида ўйлаб, кўпинча айб ўзимда, мен хотинимни яхши билмайман, унинг ҳар доим оғирлигини, нафси қонган бўлишини, ҳеч қандай эҳтирос ва ҳоҳиши бўлмаганлигини тушунмайман деб ўйлар эдим, маълум бўладики, бунинг ҳамма сири унинг бузуқлигида экан» — Пьер ўз-ўзига шу даҳшатли сўзни айтдию, унга ҳамма нарса ойнадай равшан бўлди қолди.

«Анатоль ундан пул қарз сўрагани келганида, унинг очиқ елкаларидан ўнган эди. У Анатольга пул бермовдию, лекин елкасидан ўпич берувди. Отаси ҳазиллашиб, унинг рашқини қўзғатганда, у бепарво табассум қилиб, тентак эмасманки рашқ қилсам: билганини қилсин, деган эди

¹ Мен сизни яхши кўраман.

менинг тўғримда. Мен бир куни ундан, ҳомиладор бўлмадингмикин, деб сўраган эдим. Шунда у таҳқиромуз илжайиб, «Туғиб эсимни ебманми, сендан бола бўлмайди ҳам» деб жавоб берган эди.

У котинининг олимақом аристократлар доирасида тарбияланганига қарамай, дағаллигини, фикрларини бенбо ва ифодаларини беварда айтишини эслади. «Мен унақа аҳмоқ эмасман... ўзинг кўрчи... allez vous proshenep»¹ дер эди. Хотинининг ёш-қари ва эркак-аёл ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилганини кўриб Пьер, мен нима учун уни яхши кўрмайман, деб ўзига савол берар ва «Тўғри, мен уни ҳеч қачон яхши кўрган эмасман», деб яна ўзига жавоб берар эди. «Мен унинг бузуқ хотин эканлигини билар эдим, лекин бунга иқрор бўлишга журъат қилаолмасдим» дер эди Пьер яна ўзига-ўзи.

«Мана энди Долохов қорда ўтириб, зўрма-зўраки кулиб, эҳтимолки, менинг бу афсус ва надоматларимга алланечук сохта мардлик билан жавоб бериб, ўлаётгандир!»

Пьер зоҳиран иродаси суст кўринса ҳам, лекин ғамига ғамгузор изламайдиган кишилар тонфасидан эди. У ўз ғамини ёлғиз ўзи ютар эди.

«Ҳамма, ҳамма айб хотимнинг ўзида, — дер эди у ўзича — лекин бундан нима фойда? Нега мен унга элакишдим? **Нега мен ёлгондан ҳам ёмонроқ, бўлмағур гапни — «Je vous aime»² деган гапни айтдим. Айб ўзимда, ўзим кўтаришим керак... Нимани? Маломат ва бахтсизлик юкиними? Эй, ҳаммаси беҳуда гаплар... — деди ўзига — маломат ҳам, номус ҳам, ҳаммаси бир нав гап, ҳеч қайсининг менга алоқаси йўқ».**

«Людовик XVI ни беномус ва жинояткор деб ўлдиришди (шу фикр Пьернинг бошига келди), унинг учун ўзларни қурбон қилиб, минг азоб-уқубат ичида ҳалок бўлган ва Людовик XVI ни азиз авлиёлар қаторида кўрган кишилардек, уни ўлдирган кишилар ҳам ўз нуқтаи назарларидан ҳақли эдилар. Сўнгра, Робеспьерни золим деб ўлдиришди. Ким ҳақу, ким ноҳақ? Ҳеч ким. Модомики тирик экансан, яшай бер: мен ҳам бундан бир соат бурун ўлишим мумкин бўлганидай, эртага ўларсан кетарсан. Абадийтга нисбатан бир лаҳзагина умринг қолганда шунга шунчалик азоб-

¹ Йўқол.

² Мен сизни яхши кўраман.

уқубат чекиб ўтиришга арзийдими?» Лекин у мана шу хилдаги мулоҳазалар орқасида тасалли топганида бирдан кўзига хотини, унинг ўзининг ғайри самимий муҳаббатини жўшқинроқ изҳор қилган дақиқалари кўриндию юраги тарс ёрилиб кетгудай бўлди: яна ўрнидан туриб, юришга, қўлига тушган нарсани йиртишга, синдиришга мажбур бўлди. «Нега ҳам мен унга Je vous aime дедим экан» дер эди ҳамон ўзига. Шу саволни неча марталаб такрорлаганидан кейин унинг ёдига Мольернинг: mais que diable allait il faire dans cette galère?¹ дегани тушди ва ўз ҳолига ўзи кулди.

Пьер кечаси камердинерни чақириб, Петербургга жўнагани йўл ҳозирлиги кўришни буюрди. Энди хотини билан қандай гаплашишни у сира кўз олдига келтира олмас эди. У эртага, кетиш олдидан, хотинига узил-кесил ажралиш нияти борлигини айтиб, хат қолдирмоқчи бўлди.

Эрталаб камердинер кабинетига кофе олиб кирганида Пьер қўлида очиқ китоб, диванда ухлаб ётар эди.

У уйғондию кўзини очиб, қаерда эканлигини дарров билолмай, хийла вақтгача қўрқув ичида атрофга қараб ўтирди.

— Жаноблари уйдадилар, шунини билиб келгин дедилар, графиня, — деди камердинер.

Биров Пьер ҳали бир нима дейишга улгурмаган эдики, графиня зардўзи оқ атлас халат кийиб, икки ўрим узун сочини чиройли бошига икки айлантириб ўраб, осойишта ва улуғворлик билан кабинетга кирди: унинг дарғазаблиги оппоқ ва дўнгроқ пешонасидаги ажинидангина билиниб турар эди. У ўзига хос вазминлик билан камердинер олдида гап очмади. У дуэлни эшитган ва шу тўғрида гаплашмоқчи бўлиб кирган эди. У камердинер кофени қўйиб чиқиб кетгунича маҳтал бўлиб турди. Пьер кўзойнаги орқали унга қўрқибгина назар ташлади ва итлар қуршаб олганда қулоқларини чимириб, душманлари кўз олдида тик ёта берган қуёндек, китоб ўқишни давом эттирмоқчи бўлди, бироқ бу бўлмаган гап ва мумкин эмаслигини фаҳмлаб, хотинига яна қўрқибгина қаради. Хотини ўтирмади ва камердинернинг чиқиб кетишини кутиб, эрига таҳқиромуз табассум билан қараб турди.

— Бу нимаси эди тагин? Нима қилдингиз, мен сиздан сўраётиман? — деди хотини жеркиб.

¹ Қайси гўрдан ҳам бу галерага келиб қолди.

— Менми? Нима қилибман?

— Баҳодирни қаранглару! Қани айтинг-чи, бу қанақа дуэль эди? Бу билан нимани исбот қилмоқчи бўлдингиз? Нимани? Мэн сиздан сўраётиман? — Пьер унга томон секин ўғирилди, оғзини очдию лекин жавоб беролмади.

— Сиз айтмасангиз, ўзим айтиб берай...— деди Элен.— Сиз одамлар нима деса ишонаверасиз. Сизга одамлар...— Элен кулиб юборди.— Одамлар Долохов хотинингга ўйнаш дейишган,— деди Элен французчалаб беибо «ўйнаш» сўзини оддий сўзлар каби рўйи-рост айтиб,— шунга ишонгансиз! Хўш, шу билан нимани исбот қилдингиз? Шу дуэль билан нимани исбот қилдингиз? Шусиз ҳам аҳмоқлигингизни, ҳамма билар эди! Бунинг оқибати нима бўлади? Бунинг оқибати шу бўладики, мен бутун Москвага калака бўламан, сизни эса, маст бўлиб бегуноҳ бир кишини бекордан-бекорга рашк қилиб, дуэлга чақирипти дейди.— Элен борган сайин авж олиб, қаттиқроқ гапира бошлади.— Ҳолбуки бу одам ҳар жиҳатдан сиздан юқори туради...

Пьер афтини буриштириб, хотинига ҳам қарамай:

— Ҳим... Ҳим...— деб қимирламай ўтираверди.

— Нега энди сиз ўшанинг менга ўйнашлигига ишондингиз?... Нега? Унинг суҳбатини яхши кўрганым учунми? Ахир сиз ақллироқ ва дилкашроқ бўлганингизда унинг суҳбатидан сизнинг суҳбатингизни афзалроқ кўрар эдим.

— Бас қилинг, менга гапирманг... Худо ҳақи,— деди Пьер хириллаб.

— Нега гапирмас эканман? Гапираман, баралла айтаманки, сиздай эри бўлган хотинлар камдан-ками ўйнаш ортдирмайди, лекин мен бу ишни қилмадим,— деди Элен. Пьер нимадир демоқчи бўлиб унга ғалати бир кўз ташладию ҳатини бу қарашдан ҳеч нарса англамади), яна ётди. У шу дамда жисмоний азоб чекар эди: кўкраги қисилиб, нафас ололмай қолди. Бу азобдан қутулиш учун нимадир қилиш кераклигини билар, лекин бу иш ниҳоятда мудҳиш эди.

— Яхшиси, ажрашайлик,— деди у нафаси тиқилиб.

— Хўп, мол-дунё беринг, ажрашамиз...— деди Элен.— Зап гап билан кўрқитмоқчи бўлибсизу!

Пьер дивандан ирғиб турдию гандираклаб унга томон отилди.

— Ўлдираман! — деб бақирди ва столдаги мрамар тахтани олиб, беихтиёр бир қадам ташладию, тахта билан урмоқчи бўлди.

Эленнинг ранги-қути ўчди, чиққириб ўзини орқага ташлади. Шу пайт Пьер отасига тортди. Ҳазабдан унинг кўзига ҳеч нарса кўринмас эди. У мрамар тахтани ерга уриб синдирди, қўлини палахса қилиб хотинига яқинлашаркан: «Йўқол!!» деб шу қадар қаттиқ бақирдики, бутун ҳовлидагилар бу товушни эшитиб қўрқиб кетинди. Агар шу топда Элен қочиб чиқиб кетмаганда, худо билсади, Пьер нималар қилмасди.

Бир ҳафтадан кейин Пьер бутун бойлигининг ярмидан кўпи бўлган великорусдаги ҳамма мулкини хотинига ва-сиқа қилиб бериб, ўзи якка Петербургга жўнаб кетди.

VII

Аустерлиц жанги ва князь Андрейнинг ҳалок бўлганлиги ҳақида Лисие Горига хабар келганига икки ой бўлди, лекин элчихоналар орқали кўп хатлар юборилганлиги ва шунчалик қидирилишига қарамай, князь Андрейнинг жасади ҳам топилмади, асир тушганлиги ҳам маълум бўлмади. Унинг оиласини ҳаммадан ҳам кўра, ўша ердаги одамлар уни жанг майдонидан олиб кетган ва эҳтимолки бегона одамлар орасида ё кундан-кун тузалиб ёки ўзининг аҳволи тўғрисида хат ёзгани ҳам дармони бўлмай, ўлим тўшагида ётипти, деган фикру хаёл қийнар эди. Кекса князь Аустерлиц воқеасини дастлаб газеталардан билди, газеталар бу жанг ҳақида, одатдагича, жуда қисқа ва дудмал қилиб, рус кўшинлари ажойиб жангдан кейин чекинишлари лозим бўлди ва жуда тартиб билан чекиндилар, деб қўя қолган эди. Бу расмий ахборотдан кекса князь кўшинларимиз тор-мор бўлганини англади. Газета хабаридан кейин бир ҳафта ўтиб, кекса князь Аустерлиц жанги ҳақида Кутузовдан хат олди. Кутузов бу хатда қари князь ўглининг тақдирини ҳақида ёзган эди:

«Ўглингиз меннинг кўз олдимда, қўлида байроқ, полкнинг олдида бориб, отаси ва ўз ватанига муносиб қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Менинг ва бутун армиянинг бахтига қарши ҳануз унинг на ўлганлиги маълум, на тириклиги. Сизни ҳам, ўзимни ҳам уни тирик деб умидвор қилман, чунки акс ҳолда, жанг майдонидан йиғиштириб олинган ва рўйхатлари элчилар орқали менга юборилган офицерлар ичида унинг ҳам номи бўлар эди».

Қари князь бу хабарни кечаси ўз кабинетида ёлғиз ўтирганида олдию эртасига, одатдагича, эрталаб айлангани

чиқиб кетди: у гумаштаси, боғбони ва архитектори билан гаплашмади, гарчи жуда дарғазаб кўринса ҳам ҳеч кимга ҳеч нарса демади.

Княжна Марья ҳар кунги вақтда унинг олдига кирганида у дастгоҳ олдига ниманидир тарашлаб турар эди, лекин қизига одатдагича қайрилиб қарамади.

— Эй, княжна Марья-ку! — деди чол тўсатдан сохта бир оҳангда ва қўлидаги исканани қўйди. (Дастгоҳнинг чархи запти билан ҳануз айланар эди. Чархнинг тобора сустлашган ғижирлаши шундан кейин рўй берган ҳодиса билан бирга қўшилиб анча вақтгача княжна Марьянинг эсидан чиқмади.

Княжна Марья отаси ёнига борди ва унинг юзини кўриб, юраги шув этиб кетди. Унинг кўз ўнгини қоронғилик босди. У отасининг ғам ифода этмаган, мусибатдан адо бўлмаган, лекин дарғазаб ва фавқулодда ташвишманд юзини кўрдию умрида кўрмаган, ҳеч қачон ўнғарилмайдиган, ақл емайдиган, энг яхши кўрган одами ўлгандек бошига зўр кулфат келаётганини англади.

— Моп рёге, — André?¹ — деди беўхшов; бесўнақай княжна; бу гапни шундай таъсирли, шундай юрак-бағирни эзадиган қилиб айтдики, отаси унинг кўз қарашига бардош қилолмай, ўпкаси тўлиб, юзини тескари ўгирди.

— Хат келди, асир тушганлар ичида ҳам, ўлганлар ичида ҳам йўқ. Кутузов, ҳалок бўлди, депти, — деб кекса князь шу қадар қаттиқ қичқирдики, гўё шу билан княжнани уйдан ҳайдаб чиқармоқчи эди. — Ҳалок бўлди! — деб ёзибди.

Княжна йиқилмади, ўзидан кетмади. Унинг ранги аллақачон ўчиб кетган эди, лекин бу гапни эшитган ҳамон юзи ўзгарди ва чиройли кўзларида нимадир ёниб кетди. Гўё хурсандлик, бу дунёнинг туйғу ва шодликларига боғлиқ бўлмаган, зўр бир хурсандлик унинг қалбидаги ғамни кўмиб кетгандай эди. У отасидан кўрқисни ҳам унутиб, унинг олдига борди, қўлидан ушлаб ўзига тортиди ва пайдагинна иборат бўлган ориқ бўйнидан қучоқлади.

— Моп рёге, — деди, — юзингизни ўгирманг, бирга йиғлаймиз.

Чол ундан ўзини тортиб:

— Мальюнлар, ифлослар! — деб қичқирди. — Армияни

¹ Отажон! Андрей?

ҳалок қилиш, одамларни ҳалок қилиш! Нима учун? Бор, бор, Лизага айт.

Княжна ҳолдан тойиб, отасининг олдидаги креслога ўтириб қолдию йиглаб юборди. Унинг кўзига шу топда Лиза ва ўзи билан меҳрибонлик ва виқор билан хайрлашаётган акаси кўриниб кетди; акасининг мулойимлик билан ва кулиб бўйнига бут тақаётгани кўз олдига келди. «Ўшанда худога ишонганмиди? Худога муқибр бўлганича тавба қилганмиди экан? Унинг руҳи жаннатдамикин? Абадий роҳат ва фароғат маконидамикан» деб ўйлар эди княжна.

— Моп рёге,— деди кўзида ёш княжна,— айтиб беринг, қандоқ бўлган экан?

— Бор, бор, энг яхши рус фарзандларини ўлдиргани ва рус шон-шавкатини барбод бергани олиб борилган жангда ҳалок бўлипти. Бор, княжна Марья. Бориб Лизага айт. Мен ҳозир кираман.

Княжна Марья отасининг олдидан қайтиб келганида кичкина княгиня иш тикиб ўтирар эди: у княжна Марьяга фақат иккиқат хотинларгагина хос ички саодатманд осойишталикни ифода қилувчи бир пазар билан қаради. У княжна Марьяга қараб турган бўлса ҳам уни кўрмаётганлиги, бутун эс-ҳуши ўзида — ўзининг ичида бўлаётган сирли бир нарсада эканлиги кўриниб турар эди.

— Marie,— деди ишини нари суриб ва гавдасини орқага ташлаб,— қўлингни бер,— деди ва княжнанинг қўлини олиб, ўзининг қорнига қўйди.

Қорнидаги боласининг қимирлашини кутиб кўзлари кулар эди, майин қора тук босган лаблари маъсумона табасумдан кўтарилганича қолди.

Княжна Марья келинининг қаршисига тиз чўкдию унинг этаги билан юзини ёпди.

— Ана, ана пайқаяпсанми? Одам аллақандай бўлиб кетади. Эсон-омон қутулсам, қанчалик яхши кўрар эдим, Марья,— деди Лиза хурсандликдан ёниб турган кўзлари билан қайини опасига қараб.

Княжна Марья йиглаётганлиги учун бошини кўтаролмас эди.

— Нима бўлди сенга, Маша?

— Ҳеч... Шундай, ўзим... Андрейни соғиниб хафа бўлаётиман,— деди у кўз ёшини келинининг тиззасига артиб. Княжна Марья эрталабдан бери келинига бу совуқ хабарни ётиги билан айтишга бир неча марта уринди-ю, лекин ҳар сафар ўпкаси тўлиб айтолмасди. Бу кўз ёшлар-

нинг сабабини билмаган кичкина княгиня унчалик зийрак бўлмаса ҳам ҳар қалай ташвишга тушди. У княжнага ҳеч нарса демаса ҳам кўзлари жаланглаб қолди. Овқатланиш олдидан уйга ҳар кунгидан ҳам баджаҳл кўринган қайнатаси — кекса князь кирдию (кичкина княгиня ундан ҳаммиша қўрқар эди) индамасдан чиқиб кетди. Кичкина княгиня княжна Марьяга қаради, сўнгра юзида ҳомиладор хотинларга хос бир ифода билан ўйланиб қолдию бирдан йиғлаб юборди.

— Андрейдан бирон хат-хабар келдими? — деб сўради.

— Йўқ, ҳаливери келмаслигини ўзинг биласан-ку. Лекин хавотир бўлаётиптилар, шунга мен қўрқаётиман.

— Тинчликми, ахир?

— Тинчлик,— деди княжна Марья нурли кўзларини келинига тикиб. Княжна бу совуқ хабарни келинидан яширишга қарор берди ва у кўз ёргунича айтмаслигини сўраб отасига ялинди. (Лизанинг ой-куни яқин эди). Княжна Марья билан қари князь ҳар қайсиси ўзича пинҳоний ғам чекар эди. Қари князь умидвор бўлиб ўтиришни истамади: гарчи ўглини қидиргани Австрияга одам юборган бўлса ҳам князь Андрей ҳалок бўлди, деган қаноатда ҳаммага ўғлим ўлди, деб Москвага ҳайкал буюрди ва бу ҳайкални ўзининг боғига қўймоқчи бўлди. У кундалик ҳаёт тартибини ўзгартмасдан юрагидан яшашга ҳаракат қилар, лекин қуввати бурунгидай эмас эди: у кам юрар, кам ер, кам ухлар, кундан-кун заифлана борар эди. Княжна Марья умидвор эди. У худди акаси тирикдай ибодат қилиб, унга умр тилар ва унинг келиши тўғрисида кечасю кундузи хат-хабар кутар эди.

VIII

— Ma bonne amie¹— деди кичкина княгиня ўн тўққинчи март куни эрталаб нонуштадан кейин ва унинг майин қора тук босган лаби одатдагича кўтарилди; лекин мусибат хабари келганидан бери бу ҳовлидаги одамларнинг табассумларига, наинки табассумларига, сўз оҳанглари ва ҳатто юришларига ҳам ғам-койиш акси уриб қолганлиги учун, гарчи, гапдан беҳабар бўлса ҳам умумий кайфиятга берилган кичкина княгинянинг ҳозирги табассуми ҳам яна шу ғам-койишни эслатди.

¹ Ўртоқжоним.

— Ma bonne amie, je crains que le fruschtique (comme dit) de ce matin ne m'aie pas fait du mal.¹

Княжна Марья кўрқиб кетиб:

— Жоним, нима қилди? Рангинг оппоқ. Вой, жуда ҳам оқариб кетдинг-а,— деди-да, одатдагича оғир-оғир, лекни юмшоқ қадам ташлаб келинининг олдига борди.

— Хоним афанди, Марья Богдановнага киши юборайликми? — деди шу ерда турган бир оқсоч. (Марья Богдановна уездан келган доя бўлиб, икки ҳафтадан бери Лисие Гориди турар эди.)

— Ҳа, айтгандай, шундоқ қилиш керакдир,— деди княжна Марья унинг сўзини қувватлаб,— мен борай. Courage, mon ange!² у Лизани ўпди-ю, эшикка томон йўналди.

— Йўқ, йўқ, кўйинг!— деди кичкина княгиня. У ранги оқарганлигидан ташқари, юзида қаттиқ жон оғриги азоби натижасида бўлган маъсумона кўрқув аломати кўриниб турар эди.

— Non, c'est l'estomac... dites que c'est l'estomac, dites, Marie, dites...³— деди кичкина княгиня ва бетоқатликдан кичкина қўлчаларини уқалаб, болаларча гиншиб, ҳатто бир қадар маҳоват қилиб йиглаб юборди. Княжна Марья Богдановнани айтиб келгани югуриб кетар экан, кичкина княгинянинг: — Oh! Mon dieu! Mon dieu!⁴— деган товушини эшитди.

У ташқарида семиз, кичкина ва оппоқ қўлларини арта-арта бамайлихотир келаётган дояга рўпара келди.

— Марья Богдановна, тўлғоқ бошланганга ўхшайди,— деди княжна Марья кўрқувдан кўзларини катта очиб.

— Ҳа, жуда яхши, княжна,— деди Марья Богдановна ҳамон шошилмасдан қадам ташлар экан.— Сизлар, қизлар, бу ишга аралашманглар.

— Москвадан ҳали доктор келгани йўқ-ку ахир,— деди княжна. (Лиза ва князь Андрейнинг раъйига кўра Москвадан акушер олиб келгани одам юборилган, унинг келишини дам сайини кутишмоқда эди.)

¹ Ўртоқжон, шу фриштик (ошпаз Фока бу овқатга шундай номи берган) дан кўнглим озмаса деб кўрқаман.

² Кўрқма, малагим!

³ Йўқ, бу оғриқ уники эмас . . . Маша, айт, бу оғриқ уники эмас . . .

⁴ Вой худо-ей, вой худо-ей! Вой!

— Майли, княжна, ташвиш тортманг,— деди Марья Богдановна,— докторсиз ҳам эсон-омон қутилади.

Ўз уйига кирган княжна орадан беш минут ўтгандан кейин оғир бир нарсани кўтариб боришаётганларини эшитиб қаради. Официантлар князь Андрей кабинетида турган чарм диванни негадир ётоққа олиб киришаётган эди. Диван кўтариб бораётган одамларнинг юзида нечукдир тантана бор эди.

Княжна Марья қулоғи ҳовлида, ўз бўлмасида ёлғиз ўтираркан, биров ўтганда ҳар замонда эшикни очар ва коридорда нима бўлаётганига қараб қўяр эди. Бир неча хотин секин-секин қадам босиб, княжнага қараб ва ундан юзларини буриб, у ёқдан-бу ёққа ўтишди. Княжна улардан гап сўрагани журъат қилолмай, эшикни ёпиб қайтиб келар, гоҳ креслосига ўтирар, гоҳ ибодатномасини қўлига олар, гоҳ санам қаршисида тиз чўкар: бахтга қарши бугун ибодат ҳам ҳаяжонини босмаётганини сезиб ҳайрон бўлар эди. Тўсатдан эшик очилди-ю, бошига рўмол ўраб олган қари момоси Прасковья Савишна кўринди. (Қари князь ман қилганлиги учун у ҳеч қачон княжнанинг уйига кирмас эди.)

— Сен билан бир оз ўтирай деб кирдим, Машенька,— деди Прасковья Савишна.— Мана, князьнинг никоҳ шамиши санам олдиға ёқиб қўй, малагим,— деб уф тортди.

— Яхши қилибсиз, она.

— Худо кушойиш беради, жоним қўзим,— деди момо ва зарҳалга ўралган шамни санам олдиға ёқди-ю, қўлида тўқнётган пайноғи билан эшик олдиға бориб ўтирди. Княжна Марья китобни олиб ўқишга киришди. Ҳар гал йўлакда қадам товуши ва гап овози эшитилса, улар бир-бирига,— княжна қўрқиб, савол назари, момо эса тасалли назари билан қараб қўяр эди. Бутун ҳовлидагилар ҳам ўз уйида ўтирган княжна Марья сингари ташвишманд эди. Тўлағоқ тутаётган хотиннинг дард чекаётганлигидан ҳамма мазбардор бўлса, туғиши қийин бўлади, деган иримга мувофиқ ҳамма ўзини билмасликка солар, бу ҳақда ҳеч ким гапирмас, лекин князьнинг ҳовлисидаги одат бўлиб қолган оғирлик ва тамкиндан ташқари ҳамманинг юзидан яна қандайдир умумий бир ташвишмандлик, тараҳҳум, шу дақиқда нечукдир буюк ақл ожизлик қиладиган бир иш бўлаётгани кўриниб турар эди.

Оқсоч қизлар турадиган катта уйдан кулги товуши эшитилмас, официантлар бўлмасида ҳамма ниманидир кут-

гандай жим ўтирар эди. Хизматкорлар ҳам чироқ ёқиб ухламай ўтиришар эди. Уйда тўқ-тўқ қилиб нари-бери юрган қари князь Марья Богдановнадан нима бўлганини сўраб келгани Тихонни юборди.

— Бор, князь нима бўлди деб сўраётибдилар дегин, нима деса, менга келиб айтгин.

— Князга бориб айт, чордард бошланди,— деди Марья Богдановна Тихонга тикилиб қараб. Тихон бориб князга айтди.

— Ҳа, бўпти,— деди князь ва эшикни ёпиб олди. Шундан кейин Тихон князнинг бўлмасидан ҳеч қандай товуш эшитмади. Бир оздан кейин Тихон шамнинг пилигини тузатиш баҳонаси билан кабинетга кирди. Князь диванда ётган эди. Тихон князга, унинг паришон юзига қаради, бош чайқади, индамай унинг олдига бориб елкасидан ўпди: шамни ҳам тузатмай, нима учун кирганини ҳам айтмай, чиқиб кетди. Дунёда энг тантанали мўъжиза рўй бермоқда эди. Кеч бўлди, тун кирди. Ақл ожизлик қиладиган ишнинг ташвиш таҳликаси камаймади, аксинча, авж олди. Ҳеч ким ухламас эди.

Қиш худди қишлигини кўрсатиб, қаҳр-ғазаб билан сўнгги қорини сепган ва бўронини гувиллатаётган март кечаларининг бири. Москвадан келиши дақиқа сайин кутилаётган немис докторни қарши олиш учун катта йўлга от юборилган ва уни қор уюмлари, ўйдим-чуқурлардан олиб ўтиш учун бурилишга чироқ кўтарган отликлар чиқарилган эди.

Княжна Марья китобини аллақачонлар қўйган, кўз олдида қариган момосининг ажин босган юзига, рўмолининг тагидан чиқиб турган оплоқ сочларига, осилиб турган, теридангина иборат бўлган бақбақасига ўтдай кўзларини тикиб хомуш ўтирар эди.

Савишна момо, пайпоқ тўқиб ўтирар экан, ўз овозини ўзи ҳам эшитмай ва нима деяётганини билмай, минг марта айтган ҳикоясини, яъни марҳум княгиня Кишиневда дояси, бир молдаван хотини билан қандай қилиб княжна Марьяни туққанини гуриш-гуриш қилиб айтиб ўтирар эди.

— Худо ўзи кушойиш берса, ҳеч қачон духтур керакмас,— деди момо.

Шамол бир хуруж қилганда яхши беркитилмаган деразининг бир табақаси очилиб кетдию қор аралаш совуқ шамол оғир ипак пардани кўтариб, шамни ўчирди. Княжна

Марья бир чўчиб тушди: момо тўқиб турган пайпоғини қўйиб, дераза олдига борди ва бошини чиқариб, шамол очиб юборган деразани ушламоқчи бўлди. Совуқ шамол унинг оппоқ сочини, рўмолининг учини юлқиб ўйнар эди.

— Княжна, онагинам, катта кўчадан кимдир келаёттипти,— деди у деразани ёпмасдан,— чироқ билан келаёттипти, духтур бўлса керак.

— Вой, худога шукур-эй, худога шукур-эй! — деди княжна Марья,— бориб, уни қарши олиши керак, рус тилини билмайди.

Княжна Марья рўмолини ўраб, келаётганларни қарши олгани чиқди. У даҳлиздан ўтаётганида деразадан катта эшик олдида турган бир аравани, чироқларни кўрди. У зинага чиқди. Панжаранинг устига ёқиб қўйилган шам шамолдан оқиб ётар эди. Ранг-қути ўчган официант Филипп яна битта шам ушлаб, зинапоянинг биринчи супачасида турар эди. Ундан пастда, зинанинг муюлишида кигиз этик кийган кишининг қадам товуши эшитилди. Княжнага танишдай туюлган бир овоз алланима деди.

— Худога шукур, — деди ўша товуш. — Отам қалай?

— Ухладилар,— деб жавоб берди пастда турган саркор Демьян.

Сўнгра ўша товуш яна бир нима деди, Демьян унга яна алланима деб жавоб қайтарди. Кигиз этик кийган кишининг оёқ шарпаси зинанинг пастки муюлишига тез-тез яқинлашди. «Андреймикин! — деди княжна Марья ичиди.— Йўқ-эй, у эмасдир, у бўлиши ҳеч мумкин эмас» деди яна ўзича ва шу онда, официант шам тутиб турган зинанинг супачасида, пўстинининг ёқаси қордан оппоқ бўлган князь Андрей намоён бўлди. Бу ҳақиқатан Андрей эди, лекин унинг озиб, ўзгариб қолган юзидан мулойимлик аломатлари кўриниб турар, аммо ҳаяжон ифода ётар эди. У юқорига чиқиб, опасини қучоқлаб олди.

— Менинг хатимни олганларинг йўқми? — деб сўради ва саволига жавоб кутмай (княжна барибир жавоб беролмасди, чунки гапиролмас эди), орқага қайтди ва орқасидан чиққан доктор билан (улар охириги бекатда учрашган эди) бирга тез-тез юриб тагин зинага чиқди ва яна опасини қучоқлади.

— Толени қара-я! Азизим Маша! — деди ва пўстини билан этигини ечиб, княгинянинг уйига кириб кетди.

Кичкина княгиня бошига оқ чепчик кийиб ёстиқда ётар эди. (Чордард ҳозиргина қўйиб юборган эди). Унинг қора сочлари дарднинг зўридан қизариб, шишинқираб ва терлаб кетган юзига тушган: устини майини қора тук босган, қипқизил, чиройли оғзи салгина очиқ, у севишиб кулимсираб турар эди. Князь Андрей уйга кириб, хотини ётган диваннинг олдида тўхтади. Унинг ёниб турган, болаларча қўрқув босган кўзлари ҳаяжон ичида эрига ҳамон бир зайлда қараб турар эди. Унинг кўз қараши «Мен ҳам-маларингни яхши кўраман, ҳеч кимга ёмонлик қилганим йўқ эди-ку нима учун мунча азоб тортаётибман? Мени бу азобдан қутқаринглар» деб турар эди. У эрини кўриб турса ҳам, лекин унинг шу топда пайдо бўлганига тушунолмас эди. Князь Андрей диванни айланиб ўтиб, хотинининг пешонасидан ўпди.

— Жонгинам,— деди у умрида биринчи марта,— худо ўзи кушойини беради...— хотини унга савол назари билан маъсумона ўнкалаб қаради.

Унинг кўзлари «Сен бўлсанг, дардимни енгил қиларминг, деб умид қилган эдим, сен ҳам ҳеч нарса қилолмадинг» деб турар эди. У эрининг келганига таажжубланмади: унинг келганига тушунмади. Эрининг келиши унинг чекаётган азобига, бу азобни енгиллатишга ҳеч дахли йўқ эди. Яна дард тутди. Марья Богдановна князь Андрейга уйдаң чиқиб туришни маслаҳат берди.

Доктор уйга кирди. Князь Андрей уйдан чиқди ва княжна Марьяни кўриб, яна унинг олдига борди. Булар ўзаро шивирлаб гапиришар, лекин тез-тез гапини тўхтатиб, ниманидир кутиб қулоқ солишар эди.

— *Alliez, топ ами!*¹,— деди княжна Марья.

Князь Андрей яна хотинининг олдида кирди ва нариги уйда ўтирди. Кичкина княгиня ётган уйдан қути ўчиб чиққан бир хотин князь Андрейни кўриб, нима қилишини билмай қолди. Князь Андрей юзини кўллари билан берки-тиб бир неча дақиқа шу куйича ўтириб қолди. Ичкари уйдан инграш, «вой-вой» эшитилиб турар эди. Князь Андрей ўрнидан туриб, эшикни очмоқчи бўлди. Кимдир эшикни маҳкам тортиб турар эди.

¹ Бор кир, азизим.

— Кирманг, кирманг! — деди ичкаридан кимдир ваҳма қилиб.

У уйда нари-бери юра бошлади. Дод-вой товуши тинди. Орадан яна бир неча лаҳза ўтди. Бирдан даҳшатли бир дод овози эшитилди (бу овоз Лизанинг овози эмас, чунки у бундоқ қаттиқ додлаёлмас эди). Князь Андрей югуриб эшик олдига борди; дод овози тинди; сўнгра чақалоқнинг қичқиргани эшитилди.

«Нега бу ерга олиб кирипти? — деб ўйлади князь Андрей дастлаб, — чақалоқ? Қанақа чақалоқ? Бу ерда чақалоқ нима қилади? Ё туғдимикин?»

Князь Андрей бу қичқириқнинг қувноқлик маъносига тушунганидан кейин ўпкаси тўлди ва иккала тирсагини дераза тубига қўйиб, ёш боладай йиғлаб юборди. Эшик очилди. Доктор уйдан енглари шимарилган, сюртуксиз, ранг-қути ўчган, ияги титраган ҳолда чиқди. Князь Андрей унга нимадир деган эди, доктор гаранг бир аҳволда унга бир қарадию индамасдан олдидан ўтиб кетди. Уйдан югуриб чиққан бир хотин князь Андрейни кўриб нима қилишини билмай, бўсағада туриб қолди. У хотинининг олдига кирди. Хотини бундан беш дақиқа олдин қандай ётган бўлса, шундай ўлиб ётар эди. Унинг кўзлари хира тортган, юзи оппоқ оқарган бўлса ҳам, майин қора тук босган лаби ва кичкинагина чиройли маъсум юзида ҳамон ўша ифода ётар эди.

«Мен ҳаммаларингни яхши кўраман, ҳеч кимга ёмонлик қилганим йўқ эди-ку, нега мени бундай қилдиларинг?» деб турар эди унинг чиройли аянч, жонсиз юзи. Уйнинг бир бурчагида Марья Богдановнанинг қалтираб турган оппоқ қўлларида кичкинагина, қиқизил бир нарса хириллар ва чийиллар эди.

Икки соатдан кейин князь Андрей секин-секин қадам босиб отасининг кабинетига кирди. Чол аллақачон ҳамма гапдан хабардор бўлган эди. У эшик олдида турган экан, эшик очилиши билан, индамай суяк ва теридангина иборат бўлган қаттиқ қўллари билан ўглининг бўйнидан қучоқлаб, ёш боладай йиғлаб юборди.

Уч кундан кейин кичкина княгинянинг дафн маросими бўлди, князь Андрей хотини билан видолашгани тобут устига энгашди. Кичкина княгиня тобутда гарчи кўзлари юмиқ ётган бўлса ҳам юзида ҳамон ўша ифода эди. «Вой, мени нима қилиб қўйдиларинг?» деб тургандай кўринар эди. Князь Андрей қалбида бир нима чирс этиб узилгандай,

ўзини ҳеч қачон ўнғариб бўлмайдиган ва эсдан чиқмайдиган бир гуноҳ қилгандай сездди. Унинг кўзига ёш келмас эди. Чол ҳам тобут ёнига чиқиб, келишининг чалмаштириб қўйилган ва оқ мўмдай бўлиб қолган қўлидан ўпди. Келин унга ҳам: «Вой, мен нима гуноҳ қилдимки, мени бундай қилиб қўйдиларинг?» — деб тургандай эди. Чол буни кўриб, дарров юзини ўгирди.

Яна беш кун ўтгандан кейин ёш князь Николай Андреични чўқинтиришди. Энага қўлидаги боланинг йўргачини ияги билан тутиб турди, поп рознинг пати билан боланинг бужмайган кафтию оёғининг тагига мой суркади. Чўқинтирган отаси — бобоси, қўлидан тушириб юборишдан қўрқиб болани табаррук жомдан айлантириб ўтиб чўқинтирган онаси княжна Марьяга берди. Князь Андрей болани сувда димқитириб қўйишларидан қўрқиб, нариги уйда маросимнинг тамом бўлишини кутиб ўтирар эди.

Энага болани кўтариб чиққанида князь Андрей унга қувониб қаради ва энаганинг жомга соч ўраб ташланган тумор сувга чўкмасдан, жомда сузиб юрди, деганига жавобан бош ирғаб қўйди.

Х

Ростовнинг Долохов билан Безухов дуэлида иштирок қилганлиги кекса графнинг ҳаракати орқасида бости-бости бўлиб кетди ва Ростов ўзи кутганча офицерликдан солдатликка туширилиш ўрнига, аксинча, Москва генерал-губернаторига адъютантликка тайин қилинди. Шунинг учун у ота-онаси билан қишлоққа кўчиб боролмай, ёзи бўйи Москвада қолди. Долохов тузалай деб қолди. Ростов мана шу кунларда у билан жуда қалли дўст эди. Қасал Долохов ўғилга парвона бўлган онасиникида ётар эди. Кампир Марья Ивановна Ростовни шунинг учун ҳам севар эдики, у яъни—Ростов, ўғли Федя билан жонажон ўртоқ эди; у кўпинча ўғли тўғрисида гапирар экан:

— Ҳа, шундай, граф, фишқ-фужурдан иборат бўлган ҳозирги олимақом донраминизга у тўғри келмайди, у жуда ҳам олижаноб ва ҳалол йигит, — дер эди.— Ҳозир эзгуликни ҳеч ким яхши кўрмайди, эзгулик ҳамманинг кўзига чўп бўлиб тиқилади. Қани, граф ўзингиз айтингчи, Безуховнинг шу иши инсофданми? Федя олижаноб бўлганлигидан уни яхши кўрар эди, ҳозир ҳам унинг тўғрисида ҳеч

ёмон гап гапирмайди. Петербургда шўхлик қилиб, миршабни ана унақа қилишганда ҳаммаси бирга қилганмиди? Безуховга ҳеч нарса бўлмади, бечора Федя эса шунча азоб чекди! Нималарни кўрмади! Хўп, офицерлик унвонини қайтиб беришипти, бермасдан илож ҳам бормиди? Менимча, бундай баҳодир ва ўз ватанининг фарзанди бўлган йигитлар жуда кўп эмасдир. Шунчадан кейин энди бу дуэль нимаси эди? Бу одамларда ҳам инсоф деган гап бормикин? Яккаю ягона ўғил эканлигини била туриб наҳот уни дуэлга чақирсаю тўппа-тўғри отса! Хайрият худо сақлапти. Нима гуноҳ қилган эди? Ҳозирги замонда ким чакки юрмайди? Безухов бунчалик бадрашк бўлса, бу нима қилсин? Бунақа экан, илгарироқ билдирса бўлмасмиди, ахир бир йил бўлди-ку Федя мендан қарздор, шунинг учун ҳам отишмайди, деб дуэлга чақирди-да, шундай ҳам пасткашлик бўладими! Шундай ҳам разолат бўладими! Менга аёнки, сиз Федянинг кўнглини биласиз, азизим граф, шунинг учун ҳам сизни яхши кўриб қолдим. Унинг кўнглини камдан-кам киши билади. Унинг кўнгли мана шундай юксак, олижаноб кўнгил.

Долоховнинг ўзи ҳам касал ётган вақтида Ростовга шундай гапларни айтдики, ундан шундай гаплар чиқишини ҳеч ким кутмас эди.

— Мени ёмон одам дейишади, буни ўзим биламан,— дер эди у,— айтишаверсин, майли, ўзим яхши кўрган одамлардан бошқа ҳеч ким менга керак эмас, лекин бир яхши кўрдимми, у одамдан жонимни ҳам аямайман, менинг йўлимни тўсадиган бошқа ким бўлмасин, янчиб ташлайман. Менинг жондан ортиқ ва бебаҳо онам, икки-учта сенга ўхшаган дўстим бор, бошқаларга эса қанчалик фойдаси тегадиро қанчалик зарари тегади, деб қарайман. Буларнинг деярлик ҳаммаси, айниқса хотинлар, зарарли. Мана шундай, дўстим,— деди давом этиб.— Эркаклар орасида садоқатли, олижаноб ва олиҳиммат кишиларни кўрдим, лекин хотинлар орасида хоҳ графиня бўлсин, хоҳ хизматкор бўлсин — сотқин махлуқлардан бошқа ҳеч кимни учратмадим. Мен ҳали хотинлар орасида биронта ҳам покдомон ва вафодорни топганим йўқ. Агар шундай хотинни тополсам, жонимни қурбон қилар эдим. Мана булар бўлса!..— у нафрат билан қўл силтади.— Ишонасанми, агар мен ҳаёт лейдиган бўлсам, фақат шундай покдомон ва вафодор хотинни учратарман, бу хотин мени қайтадан оламга келтиради, қалбимни пок қилади ва мени кўкларга кўтаради, деган умиддагина ҳаёт дейман. Лекин сен бунга тушунмайсан.

— Нега, мен жуда яхши тушунаман,— деди ўзининг янги дўсти таъсирида бўлган Ростов.

Кузда Ростовлар хонадони Москвага кўчиб келди. Қишнинг бошида Денисов ҳам қайтиб келди ва Ростовларникига тушди. 1806 йил қиш мавсумининг Николай Ростов Москвада ўтказган дастлабки кунлари унинг учун ҳам, бутун oilаси учун ҳам энг хурсандлик билан ўтказилган кунлар эди. Николай ота-онасининг уйига кўп ёш йигитларни олиб келар эди. Вера йигирма ёшга кириб, чиройли қиз бўлиб қолган; Соня ўн олти ёшида бўлиб, энди очилаётган фунчадай; Наташа эса бола деса бола дегудай, бўйга етган деса бўйга етган қиз дегудай — гоҳ ёш боладай одамнинг кулгуси қистайдиган ҳаракатлар қилар ва гоҳ етилган қизлардай кишини мафтун қиларди.

Ростовларнинг уйида шу кунлари чиройли ва ёш қизлар кўп бўлган уйлардаги сингари, нечукдир ошиқ-маъшуқлик кайфияти ҳукм сураб эди. Ростовларнинг уйига келган ҳар қандай ёш йигит ҳам бу ёш, серзавқ, негадир (эҳтимолки ўз хушбахтликларигадир) кулиб турадиган қизларнинг юзига, уларнинг тала-тўполон қилиб у ёқдан-бу ёққа югуриб юришларига қараб, қизларнинг қозушмаган бўлса ҳам, лекин ҳаммага ёқадиган, уларнинг таъсирчан ва умидга тўла эканликларини кўрсатадиган ширин сўзларини эшитиб, ҳали мусиқа чалишларига ва ҳали ашула айтишларига қулоқ бериб, худди Ростовлар ҳовлисидаги ёшларнинг ўзларидек муҳаббат қўйишга ва келажак бахту саодатга умид боғлашга ўзини тайёр сезар эди.

Ростов олиб келадиган ёш йигитлар орасида энг яхшиларидан бири Долохов бўлиб, у Наташадан бошқа ҳаммага ёқиб қолган эди. Долохов туфайли Наташа сал бўлмаса акаси билан уришаёди. Наташа уни ёмон одам, Безухов билан бўлган дуэлда Пьер ҳақли, айб Долоховда, унинг ўзи бадҳазм ва рикор киши деб туриб олди.

— Жуда яхши биламан! — деб қичқирди Наташа ўжарлик қилиб, — Долохов — ичи қора, бағритош одам. Мана, Денисовнинг яхши кўраман-ку. У бевош, ҳарқанча ёмон бўлса ҳам мен уни яхши кўраман, демак, мен уни билар эканман. Мен сенга тушунтиролмаётиман, Долоховнинг ҳар нарсадан муддао кузатади, мен бунақа одамни ёмон кўраман. Денисов бўлса...

— Денисовнинг йўли бошқа, — деди Николай шу билан Долоховга солиштирганда ҳатто Денисов ҳам ҳеч нарса эмас, демоқчи бўлди. — Долоховнинг нима эканлигини унинг онаси билан гапиришаётганда кўриш керак, қалби шундоқки!

— Бунисини билмайман, лекин у гаплашганда киши ноқулай тортади. Ҳа, у Соняни яхши кўриб қолган, биласанми?

— Бўлмаган гап...

— Хўп, кўрарсан.

Наташанинг гапи тўғри чиқди. Хотинлар суҳбатини ёмон кўрадиган Долохов Ростовларникига тез-тез келиб турадиган бўлиб қолди, кўп ўтмай, гарчи бу ҳақда ҳеч ким ҳеч нарса демаса ҳам, Соняни деб келиб юрганлиги маълум бўлиб қолди. Соня гарчи буни айтишга ҳеч қачон журъат қилолмаса ҳам лекин буни билар ва ҳар сафар Долоховни кўрганида қизариб кетар эди.

Долохов кўпинча Ростовларникида овқатланар, улар борадиган театрлардан ҳеч қолмас, Иогельникида бўладиган ва Ростовлар ҳаммавақт бориб турадиган «*adolescentes*» балида ҳам бўлар эди. У ҳаммадан кўра Соняга кўпроқ диққат ва эътибор қилар, унга шундай қарар эдики, бу қарашдан Сонягина эмас, ҳатто қари графиня билан Наташа ҳам буни пайқаб қизариб кетишар эди.

Бу кучли ва галати йигит шу хушқомат, бошқа кишини яхши кўрадиган қора қизга мафтун бўлиб юрганлиги кўриниб турар эди.

Ростов Долохов билан Соня орасида илгари бўлмаган бир муносабат пайдо бўлганини сезар, лекин бу муносабат шимадан иборат эканлигини аниқ билмас эди. У Соня билан Наташа тўғрисида «Булар кимнидир яхши кўриб қолишган» — деб қўя қолар эди. Лекин ҳозир Соня билан Долоховни кўрганида илгаригидай эмас, қандайдир ўнғайсизлик сезар, шунинг учун уйда камроқ бўлишга ҳаракат қилар эди.

1806 йилнинг кузида Наполеонга қарши уруш ҳақидаги гап-сўз ўтган йилгига қараганда яна авж олди. Ҳарминг кишидан ўн кишини аскарликка чақиришдан ташқари, яна тўққиз киши лашкарликка олинадиган бўлди. Ҳамма ерда Бонапартни қарғашар ва лаънатлашар эди. Москвада ҳамма фақат бўлажак уруш тўғрисида гапирар эди. Ростов-

¹ Усмирлар.

лар оиласида урушнинг ташвиши фақат шундан иборат эдики, Ни́колушка Москвада қолгани кўнмай, жангга борадиган бўлди ва ҳозир, байрамдан кейин полкка бирга кетиш учун Денисовнинг отпускиси тамом бўлишини кутар эди. Унинг сафарга отланиши хурсандчилигига халал берадигина эмас, балки кўпроқ йўл очди. У кўп вақтини уйда эмас, зиёфатларда, кечаларда, ва балларда ўтказар эди.

XI

Рождество байрамининг учинчи куни Николай уйда тушлик қилди, у кейинги вақтларда уйда жуда кам тушлик қилар эди. У байрамдан кейин Денисов билан полкка кетадиган бўлгани учун бу тушлик расмий хайрлашиш тушлиги бўлди. Тушликда йнгирмага яқин киши, шу жумладан, Долохов ва Денисовлар ҳам бор эди.

Ростовлар уйда ошиқ-маъшуқлик кайфияти ҳеч қачон шу байрам кунларидагидек барала сезилмаган эди. «Саодатли дамларни ғанимат бил, бошқаларни мафтун қил, ўзинг ҳам мафтун бўл! Дунёда бирдан бир ҳақиқий саодат шудир, бошқа ҳаммаси бекор гап. Биз бу ерда фақат мана шу билан машғулмиз» дер эди бу кайфият.

Николай ҳар кунгидай кўш отни қора терга пишириб борадиган ва таклиф қилинган жойларнинг ҳаммасига боролмай, уйга тушлик олдидан етиб келди. У уйга кириши биланоқ уйда ошиқ-маъшуқлик кайфияти авжига олганини, бундан ташқари бу ердаги баъзи бирлар орасида ғалати бир гангиш ҳукмронлик қилаётганини пайқади ва сезди. Хусусан Соня, Долохов, кекса графиня ва бир қадар Наташа ҳам ҳаяжонда эди. Николай тушликкача Соня билан Долохов ўртасида бир нима бўлишини сезди ва шунинг учун ўзига хос бир зийраклик билан тушлик вақтида ҳар иккаласига жуда мулойимлик билан ва ҳушёр бўлиб муомала қилди. Рақс муаллими Иогель ҳар байрамда берадиган баллари сингари бу байрамнинг ҳам учинчи кунда ўз шогирдлари учун бат бериши керак эди.

— Николинька, сен Иогелникига борасанми? Албатта боргин, — деди унга Наташа, — у жуда тайинлади, Василий Дмитрич ҳам (бу Денисов эди) боради.

— Графиня буюрсалар дунёнинг у бурчига бўлса ҳам бораман, — деди Денисов. У ҳазиллашиб, мен Наташанинг рицариман, деб юрар эди, — *pas de châte*¹ га ҳам тайёрман.

¹ рўмол рақсига

— Қўлим тегса бораман! Архаровларга ваъда бердим, уларникида бугун ўтириш бўлади,— деди Николай.

— Сен-чи? — деб сўради у Долоховдан. Сўрашга сўради-ю, лекин кейин пушаймон бўлди.

— Балки борарман... — деб қўя қолди Долохов Соняга қараб ва худди клубдаги тушлик вақтида Пьерга қарагандай қовоғини солиб яна Николайга қаради.

— «Бир гап бўлганга ўхшайди» — деди Николай ичида ва тушлик тамом бўлиши биланоқ Долоховнинг кетиши унинг бу тахминини тасдиқлади. У Наташани чақириб: «Ўзи нима гап?» деб сўради.

— Мен сени ахтариб юриб эдим,— деди Наташа унинг олдига югуриб келиб.— Мен сенга айтмабмидим, сен ишонмаган эдинг,— деди керилиб.— У Сонянинг қўлини сўради.

Николай бу гал келганида Соня билан нақадар иши бўлмаган бўлса ҳам, лекин бу гапни эшитганида юраги шув этиб кетди. Долохов бу сепсиз етимча қизга бинойигина, баъзи жиҳатдан жуда ҳам муносиб кувъ эди. Кекса графиня ва киборлар доираси нуқтаи назаридан Долоховнинг таклифини қабул қилиш керак эди. Шунинг учун бу хабарни эшитганида Николайнинг Сонядан димоғи куйди. У: «Жуда яхши, болаликдаги аҳд-паймонларни эсидан чиқариб, унинг таклифини қабул қилиши керак» дейишга ўзини чоғладию, лекин бу гапни айтишга улгурмади...

— Буни қара-я! Соня буткул рад қилди,— деди Наташа.— Мен бошқа бир йигитни яхши кўраман, деб айтди — деди яна Наташа бир оздан кейин.

«Ҳа, менинг Соням шундай дейиши ҳам керак эди» — деди Николай ичида.

— Ойим шунча қистасалар ҳам кўнмади. Мен биламан, у ҳеч қачон битта гапини иккита қилмайди.

— Ойим қистадилар ҳамми? — деди Николай ўп-калаб.

— Ҳа,— деди Наташа.— Аччиғинг келмасин, Николинъка, лекин мен биламан, сен унга уйланмайсан. Биламан, нима учун эканлигини худо биладию, лекин аниқ биламанки, уйланмайсан.

— Йўқ, сен буни ҳеч ҳам билмайсан,— деди Николай,— лекин мен ўзи билан гаплашишим керак. Соня тушкур хўп ҳам сўлим бўпти-да,— деди кулимсираб Николай.

— Ҳа, асти қўй! Мен ҳозир уни айтиб юбораман,— деди Наташа ва акасини ўпиб, чопқиллаганича кетди.

Бир оздан кейин ранг-қути ўчган, гангиган ва ўзини нечукдир гуноҳкор сезган Соня кириб келди. Николай уни қарши олиб қўлини ўпди. Николай келганидан бери икковининг ёлғиз учрашгани ва муҳаббат изҳор қилгани ҳам шу эди.

— Sophie, — деди Николай тортиниб, сўнгра тобора дадилроқ бўлди, — шундай муносиб, ҳар жиҳатдан мувофиқ кишининг тақлифини рад қилсангиз... Лекин у жуда яхши, олижаноб йигит... Менинг дўстим...

Соня унинг сўзини бўлиб:

— Мен аллақачон рад қилдим, — деди шошиб.

— Агар мени деб рад қилган бўлсангиз, қўрқаманки...

Соня унинг сўзини яна бўлди. У Николайга қўрқиб, ёлбораётгандай қараб:

— Nicolas, менга бу гапни гапирманг, — деди.

— Йўқ, айтишим керак. Эҳтимол бу менинг suffisance¹ бўлар, лекин ҳар қалай айтганим яхши. Агар сиз мени деб рад қиладиган бўлсангиз, мен гапнинг ростини айтиб қўйишим керак. Мен сизни яхши кўраман, ўйлайман, ҳаммадан ҳам кўпроқ...

— Менга шунинг ўзи бас, — деди Соня қизариб.

— Йўқ, мен минг марта ошиқ бўлганман ва бўламан ҳам, лекин ҳеч кимни сиздай дўст тутганим, самимий яхши кўрганим йўқ. Бундан ташқари, мен ҳали ёшман. Матапнинг хоҳиши йўқ. Шунинг учун ҳам мен ҳозир сизга ҳеч қандай ваъда бермайман. Долоховнинг таклифини дурустроқ ўйлаб кўришингизни сўрайман, — деди у дўстининг номини айтгани зўрға тили бориб.

— Қўйинг, гапирманг менга бунақа гапни. Мен ҳеч нарсани истамайман. Мен сизни ўз акамдай яхши кўрганман ва яхши кўраман, менга бошқа ҳеч нарса керак эмас.

— Сиз фариштасиз, мен сизга лойиқ эмасман, лекин сизни алдаб қўймай деб қўрқаман. — Николай унинг қўлини яна ўпди.

XII

Июгелнинг уйида бўладиган баллар Москвада бўладиган энг хушчақчақ баллардан эди. Буни эндигина ўрганган рақсларини ижро қилаётган *adolescentes*² га қараб ўтирган

¹ Мутаккаббирлигим.

² Ўсмирлар

оналар, ҳолдан тойиб йижилгунча рақс қилган *adolescentes*¹, хушчақчақ ўсмирлар билан ўйин-кулги ва вақтичоғлиқ қилиш ниятида келган бўйи етган қизлар ва йигитлар тасдиқлашар эди. Шу бу йил мана шу балларда танишиб икки қиз эрга тегди. Иккала чиройли княжна Горчакова шу балдан куёв топиб тегди ва шу билан бу балларнинг яна ҳам донғи кетди. Бу балларнинг энг яхши томони шу эдики, бунда балга расмий тус берадиган уй эгалари йўқ эди, фақат санъатнинг барча қоидаларига риоя қилиб, ўйнаб пардай учиб юрадиган оқ кўнгил Иогель ўз меҳмонларидан дарс билетини йиғиштириб олар эди холос; ундан ташқари, бу балга, умрида биринчи марта узун кўйлак кийган ўн уч-ўн тўрт яшар қизлар ҳавасқилгандек, ким ўйин-кулгини ҳавас қилса келаберар эди. Буларнинг деярлик ҳаммаси чиройли ёки чиройли кўринадиган ёшлар эди. Буларнинг ҳаммаси завқдан табассум қилар, кўзлари ёнар эди. Баъзан энг яхши шогирд қизлар *pas de châte*² ни ҳам ижро қилишар, буларнинг ичида ўзининг хушқоматлиги билан ажралиб турган Наташа ўйинга жуда уста эди; лекин бу сўнгги балда фақат экосеза, англеза ва шу вақтларда эндигина расм бўлган мазурка рақсларигина ижро қилинди. Иогель бу бал учун Безуховнинг залини сўраган эди, ҳамманинг айтишига кўра бал жуда яхши бўлди. Балда чиройли қизлар жуда кўп эди, лекин буларнинг ичида ҳаммадан чиройлиги Ростовалар эди. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам бугун жуда хурсанд ва хушчақчақ эди. Долоховнинг таклифидан, унга рад жавоби берганини ва Николай билан муҳаббат изҳор қилишганидан мағрур бўлган Соня оқсоч қизга сочини тарагани тутқич бермай, ҳануз уйда дикиллаб юрар ва энди гул-гул очилганлиги шундай кўриниб турар эди. Биринчи марта узун кўйлак кийганига ундан камроқ мағрур бўлмаган Наташа ҳам бу балда ўзида йўқ хурсанд эди. Иккаласи ҳам ҳарир кўйлак кийиб, пушти лента таққан эди.

Наташа залга кириши билан мафтун бўлиб қолди. У айрим бирон кишига эмас, ҳаммага ошиқ эди. У кимга қарамасин, қараган замониёқ ўшанга ошиқ бўлиб қолар эди.

— Вой, мунча ҳам яхши! — дер эди Соняга нуқул.

Николай билан Денисов рақс қилаётганларга мулойим ва хайрихоҳона назар ташлаб, залда айланб юришар эди.

¹ Қизчалар.

² Рўмол ўйини

— Хўп ҳам дилбар, хўп чиройли қиз бўлди-да,— деди Денисов.

— Ким?

— Графиня Наташа,— деди Денисов.

— Рақс қилишини қара-я, латофатини кўр-а,— деди бир оздан кейин яна Денисов.

— Ким тўғрисида гапираётибсан?

— Синглинг тўғрисида,— деб бақирди Денисов.

Ростов кулиб қўйди.

Бўйи кичкина Иогель Николайнинг олдига келиб:

— Mon cher comte; vous êtes l'un de mes meilleurs écoliers, il faut que vous dansiez, Voyez combien de jolies demoiselles,¹— деди ва собиқ шогирди бўлмиш Денисовга ҳам шу тарзда мурожаат қилди.

— Non, mon cher, je ferai tapisserie²,— деди Денисов.— Наинки уқувсиз шогирдингиз бўлганлигим эсингиздан чиққан бўлса?

— Йўқ-эй,— деди дарров Иогель унинг кўнглини кўтармоқчи бўлиб,— сиз фақат кам ҳафсалароқ эдингиз, бўлмаса жуда лаёқатли шогирд эдингиз.

Янги модага кириб қолган мазурка чалинди. Николай муаллими Иогельнинг сўзини қайтаролмай, Соняни рақсга таклиф қилди. Денисов бир кампирнинг ёнига ўтирди ва қиличига суяниб, рақс қилаётган ёшларга қараганича, музика мақомига ер тепиб, кула-кула алланималар деб кекса хонимларни кулдирди. Иогель аввал ўзининг ифтихори бўлган энг яхши шогирди Наташа билан танца қилди. Бошмоқ кийган кичкина оёқларини юмшоқ босиб, энгил кўтариб Иогель, қўрқиброқ бўлса ҳам яхши танца тушишга тиришаётган Наташа билан биринчи бўлиб зални айланди. Денисов кўзини Наташадан олмай, музика мақомига қиличинини тўқиллатиб ўтирар, унинг танцани билмагани учун эмас, хоҳламагани учун танца қилмаганини очик кўрсатиб турар эди. Бир мақомнинг ярмида у олдилан ўтиб бораётган Ростовни чақирди.

— Бу ҳеч ўхшамайди-ку,— деди у.— Поляк мазуркаси шунақа бўлар эканми? Лекин жуда яхши танца қилаётипти-да.

Денисов Польшада поляк мазуркасини яхши билиш

¹ Муҳтарам граф, сиз мени энг яхши шогирдларимдансиз. Рақс қилишингиз керак. Қаранг, қанча чиройли қизлар, бор.

² Йўқ, азизим, шу ердан томоша қилиб ўтирганам яхшироқ.

билан ном чиқарганини билган Николай югуриб Наташа нинг олдига борди.

— Бор, Денисовни таклиф қилгин. Бу танцани у жуда қотиради,— деди. Яна навбати келганда Наташа ўрнидан турди ва бантик тақилган бошмоғи билан йўргалаганича, бир оз тортиниб, ўзи ёлғиз залдан ўтди ва Денисов ўтирган жойга қараб кетди. У ҳамма қараб турганини ва танцага тушишини кутаётганини сезиб турар эди. Николай синглиси Наташа Денисов билан кула-кула баҳслашаётганини ва Денисов хурсанд бўлиб, жилмайиб, йўқ деяётганини кўриб турар эди. Николай югуриб борди.

— Юринг, Василий Дмитрич,— дер эди Наташа,— юра қолинг энди.

— Қўйинг, графиня, мени шу ишдан озод қилинг,— дерди Денисов.

— Қўй энди, Вася, бора қол,— деди Николай.

— Худди мушук Васькани йўлга солаётганга ўхшайсизлар-а,— деди Денисов тегишиб.

— Кейин кечаси билан ашула айтиб бераман,— деди Наташа.

— Бу сеҳргар мени ҳар йўлга солади,— деди Денисов ва қиличани белидан ечди. У стулларни оралаб олдинга чиқди, Наташанинг қўлидан маҳкам ушлади-да, мақомни кутиб, бошини кўтариб, оёғини чоғлади.

Бўйи пастлиги отда-ю, танцада билинмайдиган Денисов ҳозир ўзи тасаввур қилганича азамат йигит эди. Музыка мақоми тўғри келганда у ўзининг хонимига голибона ва ҳазилнамо қийрон қараб, тўсатдан бир оёғини ерга урди-ю, худди тўпдай иргншлаб, хонимини давра бўйлаб олиб кетди. У залнинг ярмигача иккинчи оёғини ерга текизмасдан, товуш чиқармай учиб, худди олдида турган нарсаларни кўрмагандай, столлар устига бориб қолди: кейин бирдан шпорларини шиқирлатиб оёқларини қўйди-да, пошнасида туриб қолди: шу зайлда шпорларини шириқлатиб, бир оз ер тепиниб турдию гир айланди ва чап оёғини ўнг оёғига уриб, яна давра бўйлаб учиб кетди. Наташа унинг нима қилмоқчи эканини билди ва қандоқ қилаётганини ўзи ҳам билмай, бутун ихтиёрини унга берди. У Наташани гоҳ ўнг қўли билан ва гоҳ чап қўли билан пилдиратар, гоҳ чўккалаб ўз атрофида айлантирар, яна иргиб турар, худди бутун зални бир зумда айланиб чиқмоқчи бўлгандай олға учар, гоҳ яна тўсатдан тўхтаб, кутилмаган чоқда тиз букиб ўйнар эди. У хонимини жойига олиб бориб, бир айлантриб

шпорини шиқирлатиб унга таъзим қилганда Наташа ҳатто қуллуқ ҳам қилмади. У худди Денисовни танимаётгандай кулимсираганича анграйиб қараб қолди.

— Бу қанақа бўлди? — деди Наташа ўзига.

Гарчи Йогель бу мазуркани мазурка деб билмаса ҳам ҳамма Денисовнинг усталлигига қойил бўлди. Ҳамма уни мақтади, чоллар эса кулимсираб, Польша ва ўтган яхши замонлар ҳақида гап бошлади. Ўйиндан қин-қизариб кетган Денисов юз-кўзини рўмолча билан артиб, Наташанинг ёнида ўтирди, ҳамманинг кўзи Наташада эди.

ХИИ

Шундан кейин Ростов икки кунгача Долоховни ўз уйида ҳам учрата олмади, у Ростовларникига ҳам келмади. Учинчи кун Ростов ундан бир хатча олди.

«Мен бундан кейин, ўзингга маълум сабабларга кўра сизларнинг уйларингга бормаيمان, армияга кетаётганлигим учун бугун кичкинагина зинфат бериб, ўртоқларим билан хайрлашмоқчиман.— Инглиз меҳмонхонасига келгин». Ростов оила аъзолари ва Денисов билан театрга борган эди, шу ердан соат ўнларда чиқиб, тўғри Инглиз меҳмонхонасига борди. Уни дарров шу кечаси Долохов ижарага олган энг яхши уйга олиб киришди.

Долохов икки шам ўртасида ўтирар, стол атрофига йнгирмага яқин киши тўпланган эди. Стол устида тилла ва қоғоз пуллар ётар, Долохов банк тутган эди. Соња Долоховнинг таклифини рад қилгандан кейин Николай ўртоғи билан кўришмаган эди. Шунинг учун ҳозир кўришиш тўғрисида ўйлаганида юраги увишиб кетар эди.

Ростов эшикдан кириши билан Долохов унга худди кўзи тўрт бўлиб ўтиргандай қаради.

— Анчадан бери кўришганимиз ҳам йўқ,— деди у,— хуш келибсан. Мана шу ўйинчи тамом қилайин, унгача Илюшка ҳам ашулачиларни олиб келар.

— Мен уйингга борган эдим,— деди Ростов қизариб. Долохов индамади.

— Ўтир, ўйна,— деди у Ростовга.

Ростов шу пайт Долохов айтган галати бир гапни эслади: «Аҳмоқ одам таваккал деб ўйнайди» деган эди ўшанда Долохов.

Долохов худди Ростовнинг кўнглидагини билгандай:

— Ё мен билан ўйнагани кўрқасанми? — деб кулим-

сиради. Бу табассумдан Ростов унинг Инглиз клубида бўлган зиёфат кундаги кайфиятда эканини англади: Долохов умуман кундалик ҳаётдан зерикиб, бундан бирон беҳуда, кўнинича шафқатсизлик қилиб қутилиш заруратини ҳис қилганида шундай кайфиятда бўлар эди.

Ростов ўнғайсизланиб қолди; Долоховнинг сўзига ҳазил билан жавоб бермоқчи бўлди-ю, лекин шу онда эсига ҳеч нарса келмади. У то ўйлаб жавоб топгунича Долохов унинг юзига қараб, ҳаммага эшиттириб, дона-дона қилиб деди:

— Ўйин тўғрисида гаплашганимиз эсингда борми... аҳмоқ одам таваккал деб ўйнайди. Ўйнаганда албатта ютаман деб ўйнаши керак, мен ҳозир шуни кўрмоқчиман.

«Таваккал қилибми ёки албатта ютаман дебми?» — деди Ростов ичида.

— Ўйнамай қўя қол,— деб қўйди Долохов ва янги карта очиб: — Банк, жаноблар! — деди.

Долохов пулини ўртага суриб қўйиб, карта суза бошлади. Ростов унинг ёнида ўтирди-ю, лекин ўйнамади. Долохов унга қараб:

— Нега ўйнамаётибсан? — деди ва Ростов негадир озгина пул тикиб, карта олиб, ўйнашни зарур кўрди.

— Ёнимда пулим йўқ,— деди Ростов.

— Ишонаман!

Ростов беш сўм тикиб ютқизди, яна беш сўм тикиб уни ҳам бой берди. Долохов Ростовнинг устма-уст ўнта картасини ютиб олди.

— Жаноблар,— деди Долохов бир неча марта карта бериб,— қани, пул ташланглар, мен ҳисобдан адашиб қоламан.

Картабозлардан бири, пул ташламасам ҳам менга ишонасизлар деб умид қиламан, деди.

— Ишониш мумкин, лекин адашиб кетаман деб кўркаман, пул ташланглар,— деб жавоб берди Долохов.— Сен хижолат тортма, икковимиз кейин суришамиз,— деди у Ростовга қараб.

Ўйин давом этар, лакей тинмай шампанский ташир эди.

Ростов ҳамма карталарга чув тушди, саккиз юз сўмча қарздор бўлиб қолди. У бир картанинг устига саккиз юз сўм ёзай деб турганда, лакей шампанский берди-ю, Ростов бу ниятидан қайтиб, саккиз юз ўрнига оддий дов — йигирма сўм ёзди.

Долохов гарчи унга қарамагандай кўринса ҳам:

— Тикавер, тезроқ ютиб оласан.— Бошқаларга берману сенинг картангни ўлдираман. Ё мендан кўрқасанми? — деди у яна.

Ростов унинг сўзи билан ўша саккиз юзни тикди-ю, ердан олган бурчаги йиртиқ, еттилик картани қўйди. У кўп вақтлар бу картани унутмади. У тиккан саккиз юз сўмини бўр билан еттилик картага ёзиб қўйди: салгина илитилган бир стакан шампанский ичди, Долоховнинг сўзига кулимсираб, ўша еттилик картани кутиб юраги орзиқиб, унинг қўлига қараб турар эди. Мана бу еттилик картани ютиш ёки юттириш Ростов учун жуда катта аҳамиятга эга эди. Ўтган якшанба куни граф Илья Андреич ўғлига икки минг сўм бериб, пул танқислиги ҳақида гапиришни ёмон кўрса ҳам, лекин бу сафар бир оз тежаб, шу пулни майгача еткизгин, деган эди. Николай эса бу пул жуда кўп, баҳоргача сиздан пул сўрамайман, деб сўз берган эди. Ҳозир шу пулдан бир минг икки юзи қолди. Энди агар бу еттилик картани бой берса, бир минг олти юз сўм ютқизишдан ташқари, яна отасига берган сўзидан қайтиши ҳам зарур бўлар эди. Шунинг учун ҳам у юраги орзиқиб Долоховнинг қўлига қарар экан, «Қани, бер менга шу картани тезроқ: шундан кейин шапкамин олиб чиқиб кетаман-у, уйга бориб Денисов, Наташа ва Сонялар билан овқатланаман, минбаъд қўлимга карта ушламайман» деб ўйлар эди. Шу дамда унинг уйда кечирадиган ҳаёти — Петя билан қиладиган ҳазиллари, Соня билан гапиришишлари, Наташа билан лапар айтишлари, отаси билан карта ўйнашлари ва ҳатто юмшоққина тўшаги ҳам кўзига шу қадар ёрқин, гўзал бўлиб кўриндики, гўё буларнинг ҳаммаси аллақачонлар ўтган, қўлдан кетган ва таърифга сизмайдиган бир саодат бўлиб кўринар эди. Беҳуда бир тасодиф рўй бериб, еттилик қўлдан кетиб, у эндигина тушунаётгани, эндигина қадрига етаётгани, бахт-саодатининг барбод бўлишини, умрида кўрмагани ва бондан кечирмагани бир бахтсизлик чангалига тушиб қолишини тасаввур қила олмас эди. Бундоқ бўлиши мумкин бўлмаса ҳам у ҳар қалай Долоховнинг қўл ҳаракатларини юраги орзиқиб кузатар эди. Суяги йўғон, қизгимтир билагининг жуни енгидан чиқиб турган қўл картани қўйиб, узатилган стакан билан трубкани олди.

— Мен билан ўйнагани кўрқмайсан-а? — деди Долохов яна ва гўё қизиқ бир нарса эсига тушгандай картани

қўйиб, стулнинг суянчиғига суянди ва кулимсираганича аста гап бошлади:

— Ҳа, айтгандай, мени Москвада ғирром деб овоза қилишинпти, шунинг учун, жаноблар, мен билан ўйнаганда эҳтиёт бўлинглар.

— Ҳа, хўп, бўл,— деди Ростов.

— Оббо Москва кампирлари-ей! — деди Долохов ва кулимсираб картани олди.

— Уфф! — деди Ростов икки қўллаб сочини чангаллаб. У умид қилган еттилик карта Долохов қўлидаги карталарнинг устида турар эди, демак бисотидаги бор пулдан ҳам кўпроқ ютқизди.

Долохов унга кўз қирини ташлаб:

— Кўп чиранма,— деди-да, карта беришда давом этди.

XIV

Бир ярим соатдан кейин кўп картабозлар ўз ўйинларига ҳазилакам деб қарайдиган бўлишди.

Бутун ўйин Ростовда бўлиб қолди. Бир минг олти юз сўм у ёқда қолиб, унинг ҳисобига бирин-кетин ёзилган рақамлар шу қадар кўпайиб кетдики, у ўн минггача санадию, лекин тахмини ўн беш мингдан кам эмас эди. Ҳақиқатда эса бу ёзилган рақамлар йигирма мингдан ҳам ошиб кетган эди. Долохов ҳозир на гапга қулоқ солар, на ўзи гапирар, у Ростовнинг ҳар бир қўл ҳаракатини кузатар ва ҳар замон ёзиб қўяётган ютуғига кўз ташлаб қўяр эди. У ютуғи қирқ уч мингга етгунича ўйнашга аҳд қилган эди. Ўз ёши билан Сонянинг ёшини қўшганда қирқ уч бўлганлиги учун шу рақамни белгилаган эди. Ростов бошини икки қўли орасига олиб, ҳамма ёғи чизиб ташланган, вино тўкилган карталар уюлиб ётган стол олдида ўтирар эди. Оғир бир таассурот унинг зеҳнидан ҳеч кетмас эди: суяги йўғон, қизғимтир, енглари остидан жуни чиқиб турган, бир вақтлар кўзига иссиқ кўрингану ҳозир кўргани тоқати бўлмаган бу қўллар уни ўз чангалига олган эди.

«Олти юз сўм, туз угол тўққизлик... қайтиб ютиб олиш мумкин эмас!.. Уйим қандоқ яхши эди-я! Саллот ўйини... бу мумкин бўлмаган гап! Нега бу мени унақа қилаётипти?—... деб ўйлар эди Ростов. У баъзан катта картани қўяр, Долохов эса уни қўйиб, ўзи дов тикар эди. Николай унга бўйсуниб, жанг майдонида — Амштетен кўпригида худога сифингандек, худога сифинар, гоҳ стол тагидаги карталардан

қўлимга тушгани мени бу аҳволдан қутқазармикин деб умид боғлар, гоҳ бутун ютқизиғига нимчасининг боғичлари миқдоридаги очколик карта қўймоқчи бўлар, гоҳ энди нима қиламан дегандай бошқа картабозларга қарар, гоҳ Долоховнинг бепарво юзига қараб, унинг кўнглидагини билишга ҳаракат қилар эди.

«Шунча пулни ютқизиш менинг учун нима эканлигини биледи-ку ахир. Наҳот менинг хароб бўлишимни истаса? У менга дўст эди-ку. Мен уни яхши кўрар эдим-ку... Лекин омади келган бўлса бу ҳам қандоқ қилсин! Айб менда ҳам эмас,— дер эди Ростов ўзича.— Мен ҳеч қандай ножўя иш қилганим йўқ. Нима, мен одам ўлдирдимми, бировни ҳақорат қилдимми, бировга ёмонлик тиладимми? Нега менинг бошимга бундай фалокат келди? Бу фалокат қачондан бошланди? Мен ҳалигина бу стол ёнига юз сўм ютаман, онамга турилган кунда совға қилиш учун қутича сотиб олиб уйга бораман, деган умид билан келиб ўтирган эдим. Нақадар бахтиёр, эркин ва хурсанд эдим! Ўшанда нақадар бахтиёр эканлигимнинг қадрига етмаган эканман. Бу бахтиёрлик қачон қўлдан кетдию қачон бу фалокатлар бошланди? Нима бўлиб бу фалокат бошланди? Мен-ку шу ерда, шу стол ёнида ҳамон бир хилда карта олиб, пул тикиб, бу суяги йўғон эпчил қўлларга қараб ўтириб эдим, нима бўлдики, бошимга бундай фалокат келди? Мен-ку соғ-саломат, бақувват, ҳамон илгаригидайман, ҳамон ўша жойимда ўтирибман. Йўқ, бундоқ бўлиши ҳеч мумкин эмас. Бунинг оқибати ҳеч нарса бўлмайди.

Уй иссиқ бўлмаса ҳам Ростов қип-қизариб, терга пишиб кетган эди. Унинг юзи, хусусан, ўзини тутишга беҳуда зўр берганидан жуда ёмон, одамнинг раҳми келадиган бир ҳолатда эди.

Ютқизилган пулнинг миқдори ўша машъум миқдор — қирқ уч мингга етди. Ростов уч минг сўм — банкнинг тўртдан бирига карта олган эди. Долохов қўлидаги картани тақ этиб столга қўйдю, бўрини олиб, ўзининг чиройли ва пишиқ хати билан Ростов ёзиб қўйган рақамларни жамлай бошлади.

— Овқат қилайлик, овқат қилайлик! Мана, лўлилар ҳам келишди,— дейишди.

Шу пайт дарҳақиқат ташқаридан лўли лаҳжасида гаплашиб, қора мағиздан келган эркак-аёллар кириб келишди. Николай иш тамом бўлганини билиб турар эди, шундоқ бўлса ҳам лоқайд бир товуш билан:

— Ҳа, энди ўйнамайсанми? Жуда яхши бир картани тайёрлаб ўтирувдим-да,— деди гўё фақат ўйингагина қизиққандай.

«Иш тамом, хароб бўлдим! Энди ўзимни отишим қолди холос» — деди ичида, лекин қувноқ товуш билан:

— Қани, яна битта ўйнайлик,— деди.

— Хўп,— деди Долохов ютган пулини жамлаб бўлиб,— бўпти! Йигирма бир сўм тикдим,— деди қирқ уч мингдан ортиқча чиққан йигирма бир сўмни кўрсатиб ва картани олиб чийлай бошлади. Ростов, хўп, деб қўлидаги картанинг четини букди ва ёзиб қўйгани олги минг ўрнига йигирма бир ёзди.

— Менга барибир,— деди у,— мен шуни кўрмоқчиман, қани шу картани босасанми ёки менга берасанми?

Долохов астойдил карта бера бошлади. Шу пайтда бу қизғимтир, бармоқлари калта, енг остидан жуни чиқиб турган ва уни ўз чангалига олган қўлларни Ростов нақадар ёмон кўрар эди... Ўнлик карта Ростовга чиқди.

— Қирқ уч минг сўм қарздор бўлдингиз, граф,— деди Долохов ва керишиб ўрнидан турди.— Одам ўтираверса ҳам чарчаб кетар экан,— деб қўйди.

— Ҳа, мен ҳам чарчадим,— деди Ростов.

Долохов худди ҳазил қилишни сенга ким қўйипти, демакчи бўлгандай унинг сўзини бўлиб:

— Пулни қачон оламиз, граф,— деди.

Ростов қип-қизариб, Долоховни бошқа уйга олиб кирди.

— Шунча пулни бирдан беролмайман, вексель бераман,— деди.

— Менга қара, Ростов,— деди Долохов кулиб ва унинг кўзларига қараб,— «Муҳаббатда омади бўлган кишининг картада омади бўлмайди» деган мақол бор. Жиянинг сени яхши кўради. Мен бунни биламан.

«Ўзингни шу одамнинг чангалида ҳис қилиш нақадар оғир!» — деди Ростов ичида. У шунча пул ютқизганлигини айтса, ота-онаси қанчалик хафа бўлишини билар, бу фалокатдан қутулиш нақадар катта бахт эканлигини, Долохов уни шу фалокатдан қутқазолишини ва ҳозир яна уни мушук сичқонни ўйнагандай ўйнамоқчи бўлганини англади эди.

— Жиянинг...— деган эди Долохов, Николай унинг сўзини бўлди.

— Бунга жиянимнинг нима дахли бор, унинг тўғри-сида нима қиласан гапириб! — деди Ростов бақариб.

— Хўш, пулни қачон оламан? — деди Долохов.
— Эртага, — деди Ростов ва уйдан чиқди.

XV

«Эртага» дейиш ва йигитликни қўлдан бермаслик учун қизишмаслик-ку осон эди-я, лекин уйга келиб, сингилларига, укасига, ота-онасига рўбарў бўлиб, қилмишига иқрор бўлиш, пул сўрамайман, деб сўз бергани ҳолда яна пул сўраш ниҳоятда оғир эди.

Уйда ҳали ҳеч ким ухлагани йўқ эди. Ростовлар ҳовлисидаги ёшлар театрдан қайтиб, овқат еб, клавикорд олдида ўтиришган эди. Николай залга кириши биланоқ, шу бу йил қиш уйларида ҳукмрон бўлган ва Долоховнинг таклифи-ю, Иогелнинг балидан кейин Соня билан Наташа атрофида яна ҳам авж олган ўша ошиқ-маъшуқлик кайфияти уни қамраб олди. Театрга кийиб борган ҳаворанг кўйлақларида яна ҳам чиройлироқ бўлиб ва буни ўзлари ҳам билиб, гул-гул очилган Соня билан Наташа клавикорд олдида жилмайиб туришган эди. Вера билан Шиншин меҳмонхонада шахмат ўйнашмоқда эди. Кекса графиня эри билан ўглини кутиб, шу ерда истиқомат қиладиган ва оқсуякларини бўлган бир кампир билан карта ўйнамоқда эди. Кўзлар ёниб турган, сочлари тўзиган Денисов оёқларини кериб, қисқа бармоқлари билан клавикорд чалар ва кўзларини сузиб, ўзи ёзган «Соҳира» деган шеърга куй топмоқчи бўлиб, майингина овози билан хиргойи қилиб ўтирган эди.

Ул куй на куйдирки, айтгил, соҳира,
Ки мени унутик торларга тортар;
Ул ўт на ўтдирки, тинч қўймас сира
Таҳ-батаҳ қалбимга завқу шавқ ортар!

У эҳтиросли овоз билан ашула айтар экан, чақнаб турган қоп-қора кўзларини данг қотиб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетган Наташадан олмас эди.

— Жуда яхши! Қойил! — деб қичқирди Наташа. — Иккинчи бандини ҳам айтинг, — деди Николайнинг кирганини пайқамай.

Николай меҳмонхонага қараб, у ерда Верани ва кампир билан ўтирган онасини кўриб ичида: «Булар ҳали ҳам шу» деб қўйди.

— Эй, ана, Николинъка ҳам келди,— деб Наташа унинг олдига югуриб борди.

— Дадам уйдадилар? — деб сўради Николай.

— Зап келдинг-да,— деди Наташа унинг саволига жавоб бермай.— Хурсандчилик қилиб ўтирибмиз. Менинг учун Василий Дмитрич яна бир кунга қолди, биласанми?

— Йўқ, ҳали дадам келганлари йўқ,— деди Соня.

Меҳмонхонада ўтирган графинянинг:

— Эй, қўзим, келдингми, қани, бу ёққа кел-чи,— деган овози эшитилди.

Николай онасининг олдига борди, унинг қўлини ўпди ва индамай унинг олдидаги курсига ўтирди-ю, унинг карта тахлаётган қўлига қараб қолди. Залдан кулги ва Наташани қистаётган хушчақчақ овозлар эшитилиб турар эди.

— Хўп-хўп,— деб қичқирар эди Денисов,— энди баҳона кетмайди, багсағолла айтиб берасиз сўрайман.

Графиня индамай ўтирган ўғлига қаради.

— Ҳа, нима бўлди сенга? — деб сўради онаси.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ,— деди Николай худди бу савол жонига теккандай.— Дадам келиб қолармикин?

— Келиб қолар.

«Булар ҳамон ўша, ҳеч нарсадан хабари йўқ! Қаёққа борай?» деди ичида Николай ва яна клавикорд турган залга чиқди. Соня клавикорд олдида ўтириб, Денисов жуда яхши кўрадиган баркаролланинг прелюдиесини¹ чалмоқда. Наташа ашула айтмоқчи бўлиб, Денисов эса унга завқ билан тикилиб турар эди.

Николай залда нари-бери юра бошлади.

«Шуни ашула айттириб нима қилишар экан! Бу ашулани биладими? Шу ҳам хурсандчилик бўлдию!» деб ўйлар эди Николай.

Соня прелюдиенинг биринчи аккордини чала бошлади.

«Эй худо, мен буткул хароб бўлган, буткул расво бўлган одамман. Менга ашулани ким қўйипти, бирдан бир қилладиган ишим ўзимни отиш. Ё бирон ёққа кетайми? Қаёққа бораман? Барибир, ашуласини айтаверсин» деб ўйлар эди Ростов.

Николай қовоғини солиб, уйда ҳамон нари-бери юрар, Денисов билан қизларнинг кўзини-кўзига туширмасликка ҳаракат қилиб, уларга қарар эди.

¹ Прелюдие — музикали асарнинг кириш қисми, сарҳбори.

Соња худди «Николинъка, сизга нима бўлди» деб сўраётгандай унга тикилиб турар эди. У Николайни кўриши билан унга бир нарса бўлганини сезди.

Николай ундан юзини ўгирди. Наташа ҳам ўзига хос зийраклик билан шу ондаёқ акасининг кайфиятини пайқади: пайқашга пайқадую, лекин ҳозир шу қадар хурсанд, ғам хоҳиш, таъна-дундан шу қадар узоқ эдики (ёшлар кўпинча шундоқ бўлади), ўзини ўзи алдади: «Кўй, ҳозир бировнинг ғам-хоҳишини деб ўзимнинг хурсандчилигимни барбод бераманми» деган хаёлда ўзига ўзи: «Йўқ, мен янглишаётгандирман, эҳтимол у ҳам менга ўхшаган хурсандир» деди.

— Қани Соња,— деди Наташа ва залнинг ўртасига, назарида овоз янграйдиган жойга борди; бошини кўтарди, раққосалардек беҳол қўлларини осилтирди-да, оёқ учида йўргалаб уйни бир айландию тўхтади.

Завқ қилиб кузатиб турган Денисовга у худди: «Мана, мени кўрдингми?» деяётгандай эди.

Николай синглисига қараб: «Бу нимага мунча хурсанд бўлаётган экан! — деди ичида. — Наҳот ҳозир юрагига шу сиғса!» Наташа ашулани бошлади, овози очилди, кўкраги кўтарилди ва кўзлари жиддий тус олди. Шу дамда ҳеч ким ва ҳеч нарса тўғрисида ўйламас, табассумга чоғлаган лабларидан кўнғироқдай овоз янграб чиқарди: бу овоз худди шу мақомда ва шу тарзда ҳар кимнинг ҳам оғзидан чиқиши мумкин, лекин бу овоз минг мартаба эшитганда таъсир қилмаса ҳам, минг биринчи мартаба эшитганда сизни титратар ва йиғлатар эди.

Наташа шу бу йил қиш биринчи марта, айниқса Денисов товушига маҳлиё бўлгандан кейин ашулага жиддий берилди. У энди ашулани болаларча эмас, катта одамларча айтар, у ҳозир ашула айтганда илгаригидай болаларча чираммас эди: шундоқ бўлса ҳам унинг ашуласини эшитганда шинавандалар ҳали сал хомроқ дейишар эди. «Овози ҳали етилмаган, лекин жуда ажойиб овоз, етилтириш керак» дер эди ҳамма. Лекин ҳаммавақт бу гапларни Наташа ашула айтаётганда эмас, айтиб бўлгач, анчадан кейин айтишар эди. Ҳали етилмаган, кераклик жойда нафас олмаганлигидан пардадан-пардага қийинлик билан ўтаётган бу овоз янграганда ҳатто кагта шинавандалар ҳам индамай овозга маҳлиё бўлиб ўтиришар, фақат яна эшитишни орзу қилишар эди. Унинг ишланмаган, ҳали ўз кучини билмаган, ҳали табиий ва ипакдай юмшоқ товуши ашула

санъатини яхши билмаслик натижаси бўлган камчиликлар билан шундай қўшилиб кетган эдики, унинг камчилигини тузатаман деган киши овозни бузиб қўйишдан қўрқар эди.

Николай унинг товушини эшитиб ҳайрон бўлиб: «Бу қандоқ бўлди? Нима бўлди унга? Бунақа ашула айтолмас эди-ку» деди ўзича. У тўсатдан бутун оламини эсидан чиқарди-да, тамом диққати ашуланинг давомида бўлди. Унинг учун бутун ҳаёт уч темпдан иборат бўлиб қолди: «Oh mio crudele offetto.¹ Бир икки, уч... бир, икки уч... бир... Oh mio crudele offetto. Бир, икки, уч... бир. Эй, бизнинг ҳаётимиз ҳам ҳаёт бўлдими! — деди Николай ўзича, — буларнинг ҳаммаси — бу фалокат ҳам, пул ҳам, Долохов ҳам, кек ҳам, ор-номус ҳам — ҳаммаси икки пулга арзимайдн. Ҳақиқий ҳаёт мана бу... Қани, Наташа, қани, кўзим! Қани, ол! Қани, si-ни қанақа олар экан! Олди! Худога шукур!» У si-ни кучайтириш учун, ўзи ҳам билмай, беихтиёр баланд терцияга қўшилди. «Вой тавба! Қандай яхши! Наҳот шу овоз меники бўлса! Шу овоз-а!» деб кўнглидан ўтказди.

Бу терция шундай ҳам жарангладики, Ростовнинг кўнглидаги энг яхши ҳислар қўзғолиб кетди. Бу ҳис олам билан ҳеч алоқаси бўлмаган ва оламдан юқорироқ турган бир ҳис эди. Ютқизиш, Долохов, сўз бериш нима деган гап ўзи! Ҳаммаси беҳуда гаплар. Киши одам ўлдирса ҳам, ўғирлик қилса ҳам ҳарқалай бахтиёр бўлиши мумкин...

XVI

Ростов кўндан бери бугунгидай музика эшитиб завқ қилган эмас эди. Бироқ, Наташа ашуласини тамом қилиши биланоқ унинг эсига яна ҳозирги аҳволи тушди. У индамасдан залдан чиқдию пастга, ўзининг уйига тушди. Чорак соат ўтгандан кейин кекса граф хурсанд ва мамнун бўлиб клубдан қайтиб келди. Николай унинг келганини эшитиб олдига чиқди.

Илья Андреич ўглига қараб хурсанд ва ифтихор билан табассум қилиб:

— Хўш, қалай, ўйнаб-кулиб келдингми? — деди. Николай «ҳа» демоқчи бўлдию айта олмади: у йиғлаб юбораёзди. Граф трубка чекар эди, ўглининг ҳолатини пайқамади.

¹ Оҳ, золим муҳаббат.

«Оббо, айтмай илож йўқ!» — деди Ростов ичида биринчи ва охирги марта. Тўсатдан, худди шаҳарга бориб келган отасидан арава сўраётгандай:

— Дада, мен олдингизга бир иш билан келдим, эсимдан чиқаёзипти. Менга пул керак эди,— деди. Бу гапни у шундай бамайлихотир айтдики, сўзига ўзининг нафрати келди.

Кайфи жуда чоғ бўлган дадаси:

— Ҳа, ҳа, ҳали шундоқ дегин. Етмайди демабмидим? Кўп керакми? — деди.

— Ҳа, жуда кўп керак,— деди Николай қизариб-бўзариб ва кўп вақтгача кўнглида доғ бўлиб қолган табассум билан.— Бир оз ютқазиб қўйдим, бир оз ҳам эмас, анчагина, жуда кўп, қирқ уч минг сўм.

— Нима? Қимга? Ҳазиллашаётибсанми? — деб бақирди граф. Унинг томоқ ва бўйинлари қизариб кетди.

— Эртага тўлайман деб ваъда бердим,— деди Николай.

— Аҳ!.. — деди кекса граф ва оёқ қўли бўшашиб, диванга ўтириб қолди.

— Қандоқ қилай! Бу иш кимнинг бошига тушмайди,— деди Николай пинагини бузмасдан, лекин ичида ўзини умр бўйи бу жиноятни ювиб ташлолмайдиган аблаҳ, разил ҳисоблар эди. Николай отасининг қўлини ўпиб, тиз чўкиб, ундан узр сўрашни истагани ҳолда, пинагини бузмай, ҳатто дағалроқ бир тарзда: — Бу номардгарчилик ҳар кимда ҳам бўлади,— деди.

Граф Илья Андреич ўглининг бу сўзини эшитиб бошини қуйи солди ва бир нима излагандай шошилди.

— Ҳа-ҳа...— деди у,— қийин, топиш қийин бўлар деб қўрқаман... Кимнинг бошига тушмайди! Ҳа, кимнинг бошига тушмайди...— граф ўғлига кўз қири билан қарадию, уйдан чиқиб кетди... Николай отаси биров сўз айтса, унга жавоб қилгани тайёрланган, бироқ отасини индамай қўя қолишини сира кутмаган эди.

— Дада, дадажон! — деб қичқирди унинг кетидан югуриб,— кечиринг! — деди ва отасининг қўлини ўпиб йиғлаб юборди.

Ота-бола орасида шу гаплар бўлаётган вақтда, ичкарида она-бола ўртасида ҳам шундай катта бир гап бўлмоқда эди. Наташа ҳовлиққанича онасининг олдига чопиб келди.

— Ойи!.. Ойи!.. Денисов оламан,— деди.

— Кимни оламан деди?

— Мени, мени оламан деди. Ойи! Ойи! — деб қичқирди Наташа.

Графиня донг қотиб қолди. Денисов оламан депти. Кимни? Яқинда қўғирчоқ ўйнаб юрган, ҳали ўқиб юрган муштдай болани-я!

— Наташа, қўй бунақа беҳуда гапларни! — деди графиня ҳануз буни ҳазил гумон қилиб.

— Беҳуда гапингиз нимаси! Мен бўлган гапни айтаётиман, — деди Наташа аччигланиб. — Мен сиздан, нима қилай, деб сўрагани келсам, сиз менга «беҳуда гап» дейсиз.

Графиня ҳайрон бўлиб елкасини қисди.

— Агар мосьё Денисов ростдан ҳам сени оламан деган бўлса, аҳмоқ экансан, дегин қўйгин, вассалом.

— Йўқ, у аҳмоқ эмас, — деди Наташа ўпкалаб жиддий равишда.

— Ҳа, бўлмаса нима демоқчисан? Ҳозир ҳаммаларинг ҳам ошиқ-маъшуқсизлар. Хўп, яхши кўриб қолган бўлсанг, тега қол, — деди графиня истеҳзо билан кулиб — худо пешонагни очсин.

— Йўқ, ойи, мен уни яхши кўриб қолганим йўқ, яхши кўриб қолмаган бўлсам керак.

— Шундоқ бўлса, шундоқ дегин-да.

— Ойи, мендан хафа бўлаётирсизми? Хафа бўлманг, ойижон, мен нима гуноҳ қилибман?

— Мен ҳам гуноҳ қилдинг деяётганим йўқ, қизгинам. Сен айта олмасанг, мен бориб айта қолай, — деди графиня кулимсираб.

— Йўқ, ўзим айтаман, фақат ўргатсангиз бас, — деди ва онасининг табассумига жавобан илова қилди. — Сизга осон кўринади-да, унинг бу гапни менга қандай қилиб айтганини кўргангизда билар эдингиз! Ўзим ҳам билар эдим, бу гапни менга айтмоқчи эмас эди, оғзидан чиқиб кетди.

— Ҳарнечук бўлганда ҳам йўқ дейиш керак.

— Йўқ, қўйинг. Бечорага одамнинг раҳми келади. Шундай яхши киши.

— Ундоқ, бўлса, хўп дегин. Эрга тегадиган вақтинг ҳам бўлиб қолди, — деди онаси заҳарханда қилиб.

— Йўқ, ойи, хафа қилгани ҳеч кўнглим бўлмайди. Қандоқ қилиб айтишимни билмайман.

— Сенинг айтишинг ҳам керак эмас, мен ўзим айтаман, —

деди графиня муштдай болага катта қиз деб қараб, шундоқ гапни айтишганидан дарғазаб бўлиб.

— Йўқ, йўқ, мен ўзим айтаман. Сиз эшик орқасида туриб қулоқ солинг.— Наташа югурганича меҳмонхонадан ўтиб, залга чиқди. Денисов ҳамон ўша ерда, клавиқорд олдида, икки қўли билан юзини ушлаб ўтирар эди. У Наташанинг енгил қадам шарпасини эшитиб, ирғиб ўрнидан турди.

— Наталья,— деди у Наташага томон тез-тез юриб келиб,— менинг тақдиримни ҳал қилинг. Тақдирим сизнинг қўлингизда!

— Василий Дмитрич, сизга жуда юрагим ачийди!.. Жуда ҳам яхши одамсизу... лекин қўйинг... бу... мен ҳам мавақт сизни шундай яхши кўриб юравераман.

Денисов унинг қўлига энгашди ва Наташанинг қулогига жуда ғалати, тушуниб бўлмайдиган бир товуш эшитилди. У Денисовнинг қоп-қора, жингалак сочидан ўпди. Шу пайт графиня кўйлагини шилдиратиб, буларнинг устига кириб қолди.

— Василий Дмитрич, бошимизни осмонга еткизганингиз учун қуллуқ,— деди хижолат тортган бир тарзда,— лекин менинг қизим ҳали жуда ёш. Сиз ўғлимнинг жонажон ўртоғи бўлганингиз учун бу гапни аввал менга айтарсиз деб ўйлаган эдим. Шундоқ қилганингизда мени рад қилиш заруратидан озод қилар эдингиз.

Денисов мулзам бўлиб ерга қараб:

— Графиня,— деб гап бошладию, лекин дудуқланиб қолди.

Наташа унинг бундай уволгина бўлиб турганини кўриб, юраги ачиди ва ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Графиня, кечиринг,— деди Денисов товуши қалтираб,— лекин мен сизнинг қизингизни ва бутун оилангизни шу қадар эҳтиром қиламанки, агар иккита жоним бўлса икковини ҳам қурбон қилар эдим...— У графиняга кўқирини ташлади ва уни жиддий қиёфада кўриб...— Хайр графиня,— деб унинг қўлини ўпди ва Наташага қарамасдан, тез-тез ва қаттиқ-қаттиқ қадам ташлаб, чиқиб кетди.

Эртасига Ростов Москвада бир кун туришга ҳам тоқати қолмаган Денисовни кузатди. Денисовни Москвадаги ҳамма ўртоқлари лўлиларникига йиғилиб кузатишди. Ўртоқлари уни чанага ўтқизишганини ҳам, уч бекат кузатиб кўйишганини ҳам Денисов билмай қолди.

Денисов кетгандан кейин Ростов то отаси у ёқ-бу ёқдан пул топгунча яна икки ҳафта уйдан чиқмай, кўпинча вақтини қизлар бўлмасида ўтказиб, Москвада яна икки ҳафта турди. Соня унга аввалгидан ҳам кўра меҳрибонроқ ва яқинроқ эди. У Ростовнинг шунча пул ютқизганлигига бир йигитлик деб қарагандай, шу иши учун уни яна ҳам кўпроқ яхши кўрганлигини кўрсатмоқчи бўлгандай кўринар эди, лекин Николай энди ўзини унга нолойиқ кўрар эди.

У қизларнинг хотира дафтарини шеър ва ноталар билан тўлдирди ва таниш-билишларидан ҳеч ким билан хайрлашмасдан, Долоховга қирқ уч минг сўмни юбориб, тилхат олгач, ноябрь ойининг охирида аллақачонлар Польшага етиб олган полкига жўнади.

ИККИНЧИ БҮЛИМ

I

Пьер хотини билан очиқ сўзлашганидан кейин Петербургга жўнади. Торжок бекатига келганда бекат назоратчиси от беришни истамади шекилли, от йўқ, деди. Пьер кутишга мажбур бўлди. У ечинмасдан, тўғарак стол ёнидаги чарм диванга чўзилди ва иссиқ этик кийган каттакон оёқларини стол устига узатиб юбориб, ўйга толди.

— Чамадонларини олиб кирайликми? Тўшак солиб берайликми, чойга майллари қалай? — деб сўради камердинер.

Пьер жавоб бермади, чунки кўзига ҳеч нарса кўринмас, қулоғига ҳеч гап кирмас эди. У илгариги бекатда ҳам ўйга ботганича, ҳамон ўша муҳим нарса тўғрисида ўйлар, шунинг учун ҳам атрофида нималар бўлаётганига ҳеч эътибор қилмас эди. У Петербургга эртaroқ борадими ёки кечроқ борадими, бу бекатда дам олгани жой топиладими-топилмайдими, парвойига келмас, ҳозир миясини банд қилган масала олдида, ҳатто бу бекатда бир неча соатгина турадими ёки умр бўйи қоладими — унинг учун барибир эди.

Назоратчи, унинг хотини, камердинер, машиначи кампир, ҳар қайси хизматга тайёр эканлигини айтиб кириб турар эди. Пьер стол устига узатиб юборган оёғини йиғиштирмасдан, буларга кўзойнаги орқали қарар экан, миясини банд қилиб турган нарсаларни ҳал қилмасдан туриб, қандoқ яшаб турганини ва буларга нима кераклигини тушуна олмас эди. Дуэль куни Сокольникдан қайтиб, азоб-уқубатга тўла уйқусиз ўтказилган биринчи кечадан бери унинг мияси ҳамон ўша масала билан банд эди. Энди сафар ёлғизлигида бу фикру хаёллар уни айниқса ўз чангалига

олган эди. У нима тўғрида ўйламасин, яна ўша ҳал қилолмаган масалага ва тинмай ўзига берадиган саволига келиб тақалар эди. Гўё унинг бутун ҳаётини тутиб турган асосий винг бўлаб қолгандай эди. Бу винт на ичкари киради, на буткул тушиб кетади: бекордан-бекорга бир жойда айлангани айланган, уни тўхтатишнинг сира ҳисоби йўқ эди.

Назоратчи кириб, етти букилиб, жаноблари икки соатгина сабр қилсалар, кейин (нима бўлса бўлар) жаноблари учун почта отини бермоқчи эканини айтди. Назоратчи, афтидан, чойчақа олиш ниятида ёлгон гапираётган эди. «Шу яхши бўлдими, ёмон бўлдими? — деди Пьер ўзича, — менинг учун яхши, бошқа йўловчи учун ёмон, унинг ўзи учун эса зарур, чунки шундай қилмаса оч қолади, у: «Мени офицер силтаб ташлади», деди. Офицер тезроқ кетиши керак бўлгани учун силтаб ташлаган-да. Мен, масалан, ўзимни ҳақоратланган ҳисоблаганим учун Долоховга қараб ўқ уздим. Людовик XVI ни эса жинояткор деб қатл қилишди; бир йилдан кейин уни қатл қилганларни ҳам нима учундир ўлдиришди. Қайсиси гуноҳ? Қайсиси савоб? Нимани яхши кўриш керак? Нимани ёмон кўриш керак? Яшайдан мурод нима? Мен нимадан иборатман? Ҳаёт нима? Ўлим нима? Буларнинг ҳаммасини қандай кучидора қилади?» — деб сўрар эди ўзидан-ўзи. Бу саволларнинг ҳеч бирига бир мантиқсиз жавобдан бошқа ҳеч қандай жавоб йўқ, бу мантиқсиз жавоб ҳам бу саволларга жавоб бера олмас эди. Бу жавоб: «Ўлсанг, ҳаммаси тамом бўлади кетади. Ўлсанг ё ҳаммасини биласан, ёки қайтиб сўрамайсан» деган сўздан иборат эди. Лекин ўлим ҳам жуда қўрқинчли эди.

Торжок бекатининг савдогар хотини чийиллаб ўзининг молларини, айниқса, бўз туфлисини мақтар эди. «Мен шунча пулимни қаерга қўйишимни билмайман, бу бечора эса йиртиқ пўстин кийиб, менга мунғайиб қараб турипти, — деб ўйлар эди Пьер. — Бу пулнинг нима кераги бор экан? Кошки пул деган нарса буни бир зум бахтиёр қилсаю руҳига ором берса! Дунёда буни ёки мени фалокат ва ажалга дучор бўлишдан бир оз бўлса-да қутқариш қўлидан келадиган бирон нарса борми? Ҳамма нарсани барбод қиладиган ва бугунми, эртами келадиган ажал абадиятга нисбатан кўз очиб юмгунча барибир келиб ёқангдан ушлайди». У яна ўша бекордан-бекорга айланаётган винтини босди, лекин винт ҳамон бир жойда айланар эди.

Хизматкори унга m-me Suza¹нинг саҳифалари ярмигача қирқилган романини берди. Бу китобда Пьер Amélie de Mansfeld² деган бир хотиннинг чеккан изгироблари ва ҳалоллик учун курашганлигини ўқиди. «Ўзи яхши кўра-туриб, бу хотин нега ўзининг ошинига қарши курашипти? Худо ўз иродасига қарши унинг кўнглига гулгула солмаса керак эди. Менинг собиқ хотиним курашмади ва эҳтимол тўғри қилгандир. Ҳеч қандай ҳақиқат топилган эмас,— деди Пьер яна ўзича,— ҳеч қандай ҳақиқатнинг тағига етиб бўлмайди. Биз фақат билмаслигимизнинггина биламиз. Мана шунинг ўзи инсон заковатининг энг олғий нуқтасидир».

Унинг бутун турган-битгани ва атрофидаги ҳамма нарса назарида чалкаш, маъносиз ва жирканч кўринар эди. Лекин Пьер мана шу атрофидаги ҳамма нарсадан жирканиб лаззат топар эди.

Назоратчи от етишмаганлиги важдан кетолмай қолган бир йўловчини бошлаб кириб:

— Мумкинми, жаноблари, сизни салгина қисиб бу кишига ҳам шу ердан жой қилиб берсак,— деди.

Йўловчи пакана, суяклари йўгон, ранги сапсариқ, юзини ажини босган, кўкимтир кўзларининг устига оппоқ қоши тушиб турган бир чол эди.

Пьер оёғини столдан олди, ўрнидан турди ва тўшак тўшаб қўйилган каравотга чўзилди, чолга ҳар замон бир қараб кўяр эди. Чарчагандай кўринган қовоғи солиқ чол Пьерга қарамасдан, хизматкори ёрдами билан зўрға ечиди; устида қолган эски пўстинчаси-ю, суякдангина иборат бўлган оёғидаги кигиз этиги билан диванга ўтирди, чаккалари кенг, сочи калта қилиб қирқилган катакон бошини диваннинг суянчиғига қўйиб, Безуховга назар ташлади. Унинг жиддий, маъноли ўткир кўз қараши Пьерни ҳайратга солди. У шу одам билан гаплашгиси келиб, йўл қалай, деб сўз бошламоқчи бўлиб турганида йўловчи биёбармоғига одам сурати солинган каттакон жез узукли қўлини қовуштириб, кўзларини юмди, Пьернинг назарида, дам олибми ёки нима тўғридадир чуқур ўйга толибми, қимирламай ўтирди. Унинг хизматкори ҳам юзини ажини босган, хўжайинга ўхшаган сап-сарик, афтидан, кўса биёбар чол эди. Абжир бу хизматкор чол сафар халтани очиб,

¹ Сюзахоним.

² Амелия Мансфельд.

чой ичгани дастурхон ҳозирлади ва қайнаб турган самонари келтириб қўйди. Ҳамма нарса тайёр бўлгандан кейин йўловчи кўзини очиб столга яқинроқ келди ва ўзига бир стакан чой қўйиб, яна бир стакан чойни кўса чолга берди. Пьер бу одам билан жуда ҳам гаплашгиси келиб, бетоқат бўла бошлади.

Хизматкор чойни ичиб, бўш стакан билан ейилмай қолган бир бўлак қандни келтириб столга қўяр экан, хўжайинидан, «Бирон нарса керакми» деб сўради.

— Йўқ, китобни бер,— деди йўловчи. Хизматкор Пьернинг назарида диний китобдай кўринган бир китобни берди. Йўловчи ўқишга киришди. Пьер унга қараб турар эди. Йўловчи бирдан хатчўп қўйиб, китобини ёпди, яна кўзини юмиб, диваннинг суянчиғига тирсакланиб, боягидай ўтирди. Ҳамроҳига қараб турган Пьер ундан кўзини олишга улгурмай чол кўзини очди ва унга тикилиб қолди.

Пьер хижолат тортгандай бошқа ёққа қарамоқчи бўлган эди, чолнинг чақнаб турган кўзлари уни ўзига тортди.

II

— Янглишмасам, граф Безуховнинг суҳбатларига мушарраф бўлаётиман шекилли? — деди йўловчи салмоқлаб баланд овоз билан. Пьер индамасдан, кўзойнак орқали ўзининг ҳамсуҳбатига савол назари билан қарарди.

— Мен сизни ва бошингизга келган мусибатларни эшитган эдим, султоним.— У худди: «Сиз мусибат демасангиз ҳам, лекин Москвада бошингизга келган кунлар мусибатдир» демоқчи бўлгандай, «мусибат» сўзини таъкидлаб айтди.— Ниҳоятда афсусландим, султоним.

Пьер қизариб кетди ва шошиб-пишиб оёғини каравотдан тушириб, ғайритабiiий бир табассум билан чолга томон энгашди.

— Мен бу гапни азбаройи қизиққанлигимдан айтаётганим йўқ, султоним, бунга бошқа муҳим сабаблар бор.— У Пьерга тикилганича, сал нари сурилди ва шу ҳаракати билан Пьерни диванга таклиф қилгандай бўлди. Бу чол билан гаплашишга Пьернинг ҳозир сира кўнгли бўлмаса ҳам, лекин чолга беихтиёр бўйсуниб, унинг ёнига бориб ўтирди.

— Сиз бахтсиз одамсиз, султоним,— деди чол давом этиб.— Сиз ёшсиз, мен қариб қолганман. Қўлимдан келганича сизга ёрдам қилишни истар эдим.

— Ҳа, ҳа,— деди Пьер тиржайиб,— жуда миннатдорман... Қаёқдан келаётиптилар? — Йўловчининг чеҳраси тунд ва ҳатто қовоғи солиқ бўлса ҳам, лекин унинг гапи ва афт-ангори Пьернинг диққатини тортди.

— Агар бирон сабаб орқасида мен билан гаплашиш малол келадиган бўлса, очигини айтаверинг, султоним,— деди чол. У тўсатдан оталарга хос меҳр билан табассум қилди.

— Йўқ, йўқ, ҳеч ундоқ эмас, аксинча, мен сиз билан танишганимдан жуда хурсандман,— деди Пьер унинг қўлига ва узугига синчиклаб қараб. У чолнинг қўлидаги узукда масонлик¹ аломати бўлмиш одам калласининг суратини кўрди.

— Мумкинми сўрасам,— деди Пьер,— сиз масонми?

— Ҳа, мен озод бинокорлар жамиятига мансубман,— деди йўловчи тобора Пьернинг кўзларига тикилиб.— Ўз номимдан ва ҳаммаслақларим номидан сизга мурувват қўлини чўзаман.

Пьер бир томондан бу одамнинг сўзларига ишонганлиги ва иккинчи томондан илгари масонларнинг эътиқодидан кулиб юрганлиги учун иккиланиб:

— Шуниси борки,— деди кулимсираб,— нима десам экан, олам тўғрисидаги менинг қарашим сизнинг қарашингизга шу қадар қарама-қаршики, бир-биримизни англашолмасмиз деб қўрқаман.

— Мен сизнинг қарашингизни биламан,— деди масон,— ўша айтган қарашингиз ва назарингизда тафаккурингизнинг самарасидай бўлиб кўринган қарашингиз, кўп кишиларнинг қаноатидек, кибр, ялқовлик ва жаҳолат натижасидир. Кечирасиз, султоним, агар мен бу қарашни билмаганимда, бу ҳақда сўз очмас эдим. Сизнинг қарашингиз гумроҳликдир.

— Худди шундай, мен ҳам сизни гумроҳликка тушгансиз деб тахмин қилишим мумкин,— деди Пьер жилмайиб.

— Мен ҳақиқатни биламан деб ҳеч қачон даъво қилмайман,— деди масон сўзининг пухта ва бурролиги билан Пьерни борган сайини қойил қолдириб.— Ҳеч ким якка ўзи ҳақиқатга етиша олмайди, ҳамма, Одам Атодан тортиб шу кунгача бўлган миллион-миллион насл иштирок қил-

¹ Масонлик—XVIII асрда пайдо бўлган диний-сиёсий ҳаракат бўлиб, ўз олдига ахлоқни мукаммаллаштиришни мақсад қилиб қўйган эди.

гандагина худои таолога муносиб макон бунёдга келгусидир.

Пьер гапнинг ростини айтишга мажбур бўлганини сезиб, таассуф билан зўрға:

— Мен сизга айтсам... Мен... Худога ишонмайман,— деди.

Масон унга диққат билан қараб кулимсиради, унинг кулимсираши беш сўм пулим бўлса қандай бахтиёр бўлар эдим, деган камбағалга кулимсираган миллионер бойнинг кулимсирашига ўшар эди.

— Ҳа, сиз худони билмайсиз, султоним,— деди масон.— Уни билолмайсиз ҳам. Худони билмаганингиз учун ҳам шундай бадбахт бўлгансиз.

— Ҳа, ҳа, мен бадбахтман,— деди Пьер,— бироқ на чора?

— Сиз худони билмаганингиз учун ҳам бадбахтсиз, султоним. Сиз худони билмайсиз, ҳолбуки, худо шу ерда, менинг кўнглимда, менинг сўзларимда. Худо сенинг кўнглингда, ҳатто ҳозир айтган куфр сўзларингда ҳам,— деди масон жиддий ва титроқ овоз билан.

У ўзини босиш учун бўлса керак, чуқур нафас олди ва жим қолди.

— Агар худо бўлмаганда эди, султоним,— деди у секин,— биз унинг тўғрисида гапиришмас эдик. Биз нима ва ким тўғрисида гапиришдик? Сен кимни инкор қилдинг?— деди у тўсатдан ғолибона жиддий ва тантана билан.— Худо бўлмаса, уни ким ўйлаб чиқарибди? Бўлмаса, нега сенда шундай тушуниб бўлмайдиган бир вужуд бор деган тахмин пайдо бўлган экан? Бўлмаса, нега сен ва бутун олам шундай ақл-идрок етмайдиган қудратли ва ўзининг бутун хислатлари билан абадий ва бениҳоя бир вужуд бор деб тахмин қилади? — деди масон ва узоқ жим қолди.

Пьер сўз қотишни истамади ва сўз қотолмади.

Масон ички ҳаяжондан тек турулмаган қўли билан олдидаги китобни варақлар эди.

— Худо бор, лекин уни англаш мушкул,— деди яна масон Пьернинг афтига қараб.— Худо одам бўлсаю сен унинг борлигига шубҳа қилганингда эди, мен унинг қўлидан ушлаб, олдингга олиб келиб кўрсатар эдим. Лекин мен, бир ожиз банда, унинг бутун қудратини, абадий эканлигини, бутун лутфу карамини кўрга ёки уни кўрмаслик ва билмаслик учун ўз разолатини, жаҳолатини кўрмаслик ва тушунмаслик учун кўзини юмган кишига қандай қилиб

кўрсатоламан? — у яна жим қолди. — Қимсан ўзинг? Нимадан иборатсан? Шундай куфр сўзларни сўзлай олганинг учун ўзингни донишманд деб ўйлайсанми, — деди масон заҳарханда қилиб. — Сен жуда ҳунарманд уста ясаган соатнинг қисмларини ўйнаб ўтириб, бу соатнинг нимага кераклигини билмагани учун устанинг борлигига ҳам ишонмай-диган боладан ҳам нодонроқ, бефаҳмроқсан. Худони билмоқ қийин. Биз аср бўйи, Одам Атодан бошлаб шу кунгача уни билишга тиришиб келмоқдамиз, лекин бу мақсадга эришмоқдан ҳали бениҳоят узоқдамиз, уни англамаганимизга сабаб ўзимизнинг ожизлигимизу унинг буюклигидир...

Пьер тин олмай, ёниб турган кўзлари билан масонга қараб, унинг сўзини бўлмасдан, гап сўрамасдан қулоқ солар, бу бегона одамнинг гапирган гапларига бутун вужуди билан ишонар эди. У масоннинг ақлга тўғри келадиган далил-исботлар билан гапирётган гапларига ишондими ёки болалардек унинг талаффузига, ишонч ва самимият билан сўзлашига, баъзан деярлик унинг сўзини бўлиб қўядиган овозидаги титроққа ишондими ёки шу эътиқод билан қариган масоннинг чақнаб турган кўзларига ишондими, ёки ўзининг тушқун ва забуңлигига чоғиштирилганда ҳайратга қолгани, унинг бутун вужудидан ёғилиб турган осойишталиги, қатъияти ва ўз бурчини билишлигига ишондими, ҳар қалай Пьер астойдил ишонгиси келди, ишонди ва ишонганидан кўнгил тасалли топгандай, дунёга янгидан келгандай ва ҳаётга қайтгандай бўлди.

— Худони ақл билан билиб бўлмайди, уни ҳаётда биллади киши, — деди масон.

— Мен тушунолмайман, — деди Пьер кўнглида пайдо бўлаётган шубҳадан чўчиб. У ҳамсуҳбати кўрсатаётган далил-исботларнинг аниқ-равшан эмаслиги ва бўшлигидан ва унинг сўзларига ишонмасликдан қўрқар эди. — Мен тушунолмайман, нечук ишонининг ақли сиз айтаётган нарсаларга етмаса?

Масон ювошгина, оталарча табассум қилди.

— Ҳикмати илоҳи ва ҳақиқат ичмоғимиз керак бўлган покиза сув демакдир, — деди масон. — Бу покиза сувни нопок идишга қуйиб, бу тозани-шотозами деб ўтиришим мумкинми? Мен аввал ўзимши пок қилсам, ундан кейин бу сувнинг маълум даражада поклигига эришган бўл-ламан.

— Ҳа, ҳа, тўғри айтасиз, — деди Пьер қувониб.

— Ҳикмати илоҳи фақат ақлу идрокка, физика, тарих, кимё ва бошқа дунёвий илмлардан мураккаб бўлган билимга асосланган эмас. Ҳикмати илоҳи ягонадир. Ҳикмати илоҳи бир илмдан ҳамма нарсани, оламнинг яратилиши ва унда инсоннинг тутган ўрнини тушунтириб берадиган илмдан иборат. Бу илмни забт этиш учун одам ўзини, кўнглини пок қилиши керакдир. Шунинг учун бу илмни билишдан олдин эътиқод қилиш ва такомиллашиш лозим. Бу мақсадларга эришмоқ учун қалбимизга виждон отли нури илоҳий жойлаштирилгандир.

— Шундоқ, — деди Пьер унинг сўзини маъқуллаб.

— Сен ўз кўнглингга маънавий кўз билан қараю ўзим-ўзимдан розиманми, деб сўра. Шу ақлнингина пеша қилиб нимага эришдинг? Ўзинг нимадан иборатсан? Сиз ёшсиз, бойсиз, ақлсиз, маълумотлисиз, султоним. Мана шу лутфу иноятларнинг ҳаммасидан нима кўрдингиз? Ўзингиз ва ўз ҳаётингиздан розимисиз?

— Йўқ, мен ўз ҳаётимдан безорман, — деди Пьер афтини буриштириб.

— Безор бўлсанг, бу ҳаётингни ўзгартир, ўзингни пок қил, пок бўлганинг сайин ҳикмати илоҳини тушунаверасан. Ўз ҳаётингизга бир назар ташланг, султоним. Бу ҳаётни сиз қандай кечирдингиз? Айш-ишрат, фиққ-фужур билан кечирдингиз, жамиятдан ҳамма нарсани олдингизу, унга ҳеч нарса бермадингиз. Бойлик орттирдингиз. Бу бойликни қандай сарф қилдингиз? Одам боласи учун сиз нима қилдингиз? Минглаб, ўн минглаб қулларингиз тўғрисида ҳеч ўйладингизми, уларга моддий ва маънавий ёрдам қилдингизми? Йўқ, сиз фиққ-фужур билан умр кечириш учун уларнинг меҳнатидан фойдаландингиз. Қилган ишингиз мана шу. Одам боласига ёрдам қилиш керак деган ҳеч ниятингиз бўлганмиди? Йўқ. Сиз умрингизни бекорчилик ва ишрат билан ўтказдингиз. Кейин уйландингиз, султоним, ёш бир хотинга бош бўлиш масъулиятини бўйнингизга олдингиз. Хўш, оқибат нима қилдингиз? Сиз унга ҳақиқат йўлини топгани ёрдам бермадингиз, султоним, аксинча, уни ёлғончилик ва бахтсизлик қучоғига ташладингиз. Бир одам сизни ҳақорат қилган эди, сиз уни ўлдирдингиз, яна мен худони билмайман, ҳаётимдан безорман, дейсиз. Бунда таажжубланарли ҳеч нарса йўқ, султоним.

Шу гаплардан кейин масон худди узоқ гапдан чарчагандай яна диванга тирсақларини тираб, кўзларини юмди.

Пьер чолнинг жиддий, қотиб қолган, ўликдай қони қочган юзига қараб пичирлаб қўйди. У «дарҳақиқат, ҳаётимни расвогарчилик, бекорчилик, фисқ-фужур билан ўтказдим» демоқчи бўлди-ю, лекин сукунатни бузгани ботинолмади.

Масон қариларча хириллаб йўталди ва хизматкорини чақирди.

— От нима бўлди? — деди Пьерга қарамай.

Нариги бекатга топшириладиган отлардан олиб келишди, — деди хизматкор, — дам олмайсизми?

— Йўқ, айт, аравани кўшсин.

«Наҳот ҳамма гапини гапириб бўлмасдан ва менга ёрдам ваъда қилмасдан мени ёлғиз ташлаб кетиб қолса?» — деди Пьер ичида ва ўрнидан туриб, бошини қуйи солганича, ҳар замон масонга бир қараб, нари-бери юра бошлади. «Ҳа, тўғри, мен бу тўғрида ўйламаган эканман, мен жирканч ва фисқ-фужурга тўла ҳаёт кечирдим, мен бу ҳаётни яхши кўрмас эдим ва шундай ҳаёт кечиришни истамас эдим, бу одам ҳақиқатни билади, агар истаса эди, менга ҳақиқат йўлини очиб бера олар эди». Пьер кўнглига келган шу гапни масонга айтишни истар эди-ю, лекин айтишга ботинолмасди. Йўловчи буришган-тиришган қўллари билан нарсаларини чаққон йиғиштирди, пўстинчасининг тугмасини ўтқизди; кейин Безуховга қараб, лоқайд ва эҳтиром сақлаган бир оҳангда:

— Қай томонга азм қилмоқчилар, султоним? — деди.

— Менми?.. Мен Петербургга, — деди Пьер болалардай тортинибгина. — Мен сиздан жуда миннатдорман. Мен сизнинг ҳамма фикрларингизга қўшиламан. Лекин мени унчалик бефаросат деб ўйламанг. Мен сиз айтгандай одам бўлишни жон-дилим билан истар эдим, лекин бу борада ҳеч кимдан ҳечқандай ёрдам кўрмадим. Лекин дастлаб ҳамма айб ўзимда. Менга мадад қилинг, йўл кўрсатинг, эҳтимол мен... — Пьер гапиролмай қолди, буринини тортиб юзини тескари ўгирди.

Масон, афтидан, нима тўғридадир ўйлаб, узоқ жим қолди.

— Мададни фақат худодан сўраш керак, — деди у, — лекин жамиятимиз қўлидан келадиган ёрдамни сизга беради, султоним. Петербургга борсангиз мана шуни (у ҳамёнини очиб, тўрт букланган катта бир қоғозни олиб бир неча калима ёзди) граф Вилларскийга беринг. Сизга бир маслаҳат: пойтахтга боришингиз билан бирмунча вақт узлатга чекилинг, ўз қилмишларингизни муҳокама

қилинг, бурунги ҳаёт йўлингизга қайтиб қадам босманг. Кейин сизга оқ йўл ва муваффақият тилайман, султоним,— деди, хизматкори кирганини пайқаб.

Бу йўловчи Осип Алексеевич Баздеев экан, буни Пьер назоратчининг дафтарини кўриб билди. Баздеев Новиков замонасининг машҳур масон ва мартинистларидан эди. У кетгандан кейин Пьер анчагача ухламай, от ҳам сўрамай, ўзининг расво кечмиши тўғрисида ўйлаб, назарида жуда осондай кўринган бекам-кўст ва эзгу келажагини хурсандлик билан тасаввур қилиб, бекатнинг уйида айланиб юрди. Унинг назарида яхши одам бўлиш қанчалик яхши эканлигини тасодифан эсидан чиқариб қўйганлиги учунгина шу йўлларга киргандай кўринар эди. Унинг қалбида бурунги шубҳалардан асар ҳам қолмади. У инсонларнинг биродар бўла олишларига, эзгулик йўлида қовушишларига қаттиқ ишонар ва масонлик назарида шундай кўринар эди.

III

Пьер Петербургга келди-ю, келганини ҳеч кимга маълум қилмади, ҳеч кимникига бормади, эртадан кечгача уйда ўтириб, аллаким келтириб берган Фома Кемпийский китобини ўқишдан бош кўтармади. Бу китобни ўқиган сари, бир нарса унга ошкор бўлаверди, бу нарса камолотга етишмоқ ва одамлар орасида Осип Алексеевич очиб берган биродарлик меҳру оқибат туғилиши мумкинлигига ишонч завқи эди. Пьер келганига бир ҳафта бўлганда бир кун кечқурун унинг кабинетига Петербургдаги киборлар доирасида бир-икки кўргани, польшалик ёш граф Вилларский кирди. У кабинетга худди Долоховнинг секундантига ўхшаш, расмий ва тентанали бир вазоҳат билан кирди-ю, эшикни ёпди ва уйда Пьердан бўлак ҳеч ким йўқлигига ишонганидан кейин унга мурожаат қилди:

— Мен сизнинг ҳузурингизга бир топшириқ ва таклиф билан келдим, граф,— деди тикка турганича,— жамиятимизда жуда катта ўрин тутган муҳтарам бир зот сизни жамиятимизга муддатдан бурунроқ қабул қилишни сўради ва сизга кафил бўлишимни таклиф қилди. Мен шу зотнинг хоҳишини бажо келтиришни ўзимнинг муқаддас бурчим деб биламан. Менинг кафолатим билан озод бинокорлар жамиятига киришни истайсизми?

Балларда, энг гўзал хотинлар суҳбатда ҳаммавақт мулозим табассум қилиб турганини кўриб юрган Пьер унинг ҳозирги расмий ва жиддий важоҳатини кўриб ҳайратда қолди.

— Ҳа, истайман,— деди Пьер.

Вилларский бош эгди.

— Яна бир савол, граф,— деди у,— бу саволга бўлажак масон сифатида эмас, балки ҳалол бир киши сифатида самимий жавоб беришингизни сўрайман: илгариги фикрларингиздан юз ўгирдингизми, худога ишонасизми?

Пьер ўйланиб қолди.

— Ҳа... Ҳа... Мен худога ишонаман,— деди у.

— Ундоқ бўлса...— деб Вилларский гап бошлаган эди. Пьер унинг сўзини бўлди: — Ҳа, мен худога ишонаман,— деди яна қайтиб.

— Ундоқ бўлса, юринг,— деди Вилларский,— менинг аравам хизматингизга тайёр.

Вилларский йўл бўйи оғиз очмади: Пьернинг нима қилишим ва қандоқ жавоб беришим керак деган сўроқларига жавобан, мўътабарроқ биродарлар сизни синаб кўришади, сиз рост гапирсангиз кифоя, деб қўя қолди.

Арава жамият ўрнанишган катта ҳовли дарвозасидан кирди, булар қоронғи зинадан чиқиб, унча катта бўлмаган ёруғ бир даҳлизга киришди ва пўстинларини ечишди. Бу даҳлиздан бошқа бир уйга киришди. Эшик олдида жуда ғалати кийинган бир киши турар эди. Вилларский унга яқин бориб, французча бир нима деди-ю, чоғроқ бир жавоннинг олдига борди. Бу жавонда Пьер умрида кўрмаган кийимлар осиглиқ турар эди. Вилларский жавондан бир рўмолни олиб, Пьернинг кўзини боғлади, боғланганда унинг сочи тугунга кириб оғриди, кейин унинг бошини эгиб, пешонасидан ўпди-да, қўлидан ушлаб қаёққадир бошлади. Пьернинг тугунга кириб қолган сочининг ости оғрир, оғриқдан афтини бурштирар ва нимадандир уялиб илжайар эди. У қўлларини осилтириб, афтини бурштириб, илжайганича чалама-чатти қадам ташлаб, унинг кетидан туядай бўлиб борар эди.

Ун қадамча юрилгандан кейин Вилларский тўхтади.

— Агар сиз бизнинг жамиятимизга киришга аҳд қилган бўлсангиз,— деди у,— нима бўлмасин, мардона туришингиз керак. (Пьер хўп деб бош иргитди). Эшик тақиллаганда кўзингизни очасиз,— деди яна Вилларский.— Сизга мардлик ва муваффақият тилайман,— дедию Пьернинг қўлини сиқиб чиқиб кетди.

Ёлғиз қолган Пьер ҳамон илжайиб турар эди. У бир икки марта елкасини учириб, кўзини очмоқчи бўлиб қўлини рўмолга олиб бордию журъат қилолмади. Кўзи боғлиқ шу аҳволда беш дақиқача тургани унга бир соатдай туюлди. Унинг қўллари шишгандай, оёқларининг мадори қуригандай, ўзи чарчагандай бўлар эди. У энг мураккаб ва турли-туман ҳисларни бошдан кечирар эди. У ҳозир нима бўлар экан деб ваҳимага тушар ва бундан ҳам кўра ваҳимага тушганини билдириб қўйишдан қўрқар эди. У нима бўлишини, кўзини очганида қандай сир-асрорни кўришни билишга қизиқар эди. Лекин ҳаммадан ҳам кўра Осип Алексеевич билан учрашгандан бери орзу қилиб юргани ўша янги ҳаёт сари қадам қўядиган пайти келаётганига хурсанд бўлар эди. Эшик қаттиқ тақиллади. Пьер кўзини очиб атрофга қаради. Уй қоп-қоронғи, фақат бир бурчакда бир оқ нарсанинг устида чироғ ёниб турар эди. Пьер яқинроқ бориб қаради: чироғ қора бир столнинг устида бўлиб, унинг ёнида очиқ китоб турар эди. Бу китоб — инжил эди. Чироғ тагида турган нарса кўз ўрни қорайиб, тишлари кўришиб турган калла суяги эди. Пьер инжилнинг биринчи хати — «Ибтидо баноми худо»ни ўқиб столни айланиб ўтди ва нима биландир тўлган очиқ каттакон бир сандиқни кўрди. Бу тобут бўлиб, ичи тўла суяк эди. Бу нарсани кўриб Пьер ҳеч ҳайратда қолмади. У илгариги ҳаётидан тамоман бошқача, янги бир ҳаётга қадам қўйиш умидида кўп фавқулодда нарсаларни, бу кўрганларидан ҳам фавқулоддароқ нарсаларни кутар эди. Бош суяги, тобут, инжил — буларнинг ҳаммаси ўзи кутган нарсалардай кўриниб, булардан ҳам каттароқ бир ҳодисани кутар эди. У ўзида эътиқод ҳиси уйғотишга тиришиб атрофга қаради. «Худо, ажал, муҳаббат, инсонлар бирсодарлиги», деди ичида ўзига маълум унча аниқ бўлмаган, лекин хурсандлик бағишлайдиган ниманидир шу сўзларга боғлаб. Эшик очилиб, кимдир кирди. Пьер кўзи кўникиб қоп-қоронғида ўрта бўйли одамни кўрди. Бу одам ёруғдан киргани учун уй кўзига қоп-қоронғи кўринди шекилли, тўхтади, кейин секин-секин қадам босиб стол олдида борди ва чарм қўлқоп кийган кичкина қўлини столга қўйди.

Бу ўрта бўйли киши кўкрагидан тиззасигача тушиб турган оқ мешдан пешгир кийган, бўйнига маржонга ўхшаган бир нима солиб олган, пастандан шуъла тушиб турган чувак юзини ўраб турган тикка оқ ёқаси маржоннинг тагидан кўтарилиб турар эди.

— Бу ерга нима деб келдингиз?—деди ўша киши Пьернинг шарпаси эшитилган томонга қараб.— Сиз, маърифат ҳақиқатига ишонмайдиган ва маърифатдан кўз юмган киши нима деб бу ерга келдингиз ва биздан нима талабингиз бор? Сизга маърифат, фазилат ва илму урфон керакми?

Эшик очилиб бу номаълум одам кирганда Пьерни болалигида диний маросимда ўтирган вақтдагидек бир салобат босди: у ҳаёт йўсини жиҳатидан тамомаи бегона бўлса ҳам, лекин инсонлар биродарлиги жиҳатидан ўзига жуда яқин бўлган бир киши билан юзма-юз турганини сезди. У юраги гуп-гуп уриб, зўрга нафас олиб, ритор (жамиятга кириш учун тайёрлайдиган одамни масонлар орасида ритор дейилар эди) га томон юрди. У яқин бориб қараса, ритор ўзига таниш Смольянинов деган экан, лекин шу онда бу одам таниш киши экан-ку, деб ўйлашни ҳақорат деб билар эди; чунки унинг учун бу одам фақат жамиятнинг аъзоси ва яхши йўлга бошлайдиган пир эди холос. Пьер анчагача сўзга тили келмагандан кейин ритор саволини яна такрорлади.

— Ҳа... мен... мен пок бўлишни истайман,—деди Пьер зўрга.

— Хўп,— деди Смольянинов ва дарҳол давом этди,— муқаддас тариқатимиз сизнинг ўз мақсадингизга етишувингиз учун қандай воситалар билан ёрдам қилишини биласизми? — деди тезгина лекин осойишталик билан.

Пьер ҳеч қачон русча мавҳум нарса тўғрисида гапириб ўрганмагани ва ҳаяжонга тушганидан овози қалтираб зўрга:

— Мен... умид қиламанки... покланишим учун раҳнамолик... ёрдам...— деди.

— Франк-масонликни нима деб биласиз?

— Мен шундоқ деб биламанки, франк-масонлик эзгу ниятли кишиларнинг *fraternité*¹ ва тенглигидир,— деди Пьер оғзидан чиқаётган сўзлар бу таитанали дақиқага мос келмаётганидан тобора уялиб.— Мен шундай деб ўйлайманки...

Ритор унинг шу жавобидан қаноат ҳосил қилди шекилли, шошиб:

— Яхши,— деди,— сиз ўз мақсадингизга эришиш учун диндан бирон ёрдам умид қилганмидингиз?

— Йўқ, мен динни ҳаққониятсиз деб қараб, унга амал

¹ Биродарлик.

қилмас эдим,— деди Пьер ва гапни шу қадар секин айтдики, ритор эшитмасдан қайтиб сўради.— Мен даҳри эдим,— деб жавоб берди Пьер.

— Сиз ҳақиқатни унинг қонунларига ҳаётда амал қилиш учун қидирасиз; демакки сиз ҳикмат ва маърифат изларсиз-а,— деди ритор бир оз жим қолганидан кейин.

— Ҳа, ҳа, шундай,— деди Пьер.

Ритор томоғини қириб олди ва қўлқоп кийган қўлларини кўкрагига чалмаштириб, гап бошлади:

— Энди мен сизга тариқатимизнинг асосий мақсадини айтиб беришим керак,— деди у,— агар тариқатимизнинг мақсади сизнинг мақсадингизга мувофиқ келса, у вақтда сиз бизнинг жамиятимизга кирасиз. Тариқатимизнинг биринчи мақсади ҳеч ким путур етказолмайдиган асосий бир муҳим сирни сақлаш ва наслдан-наслга ўтказишдир... Бу сир энг қадим замонлардан, ҳатто Одам Атодан қолиб келаётган сир бўлиб, бани башар тақдири шунга боғлиқдир. Лекин мазкур сир шундоқ бир хусусиятга моликдирки, узоқ муддат ўзини поклаб тайёр қилмаган кимса бунини билолмайди ва бундан истифода қилолмайди, шунинг учун бу сирдан воқиф бўлиш ҳар кимга ҳам муяссар бўлавермайди. Шу сабабли бизнинг иккинчи мақсадимиз ўз аъзоларимизни шунга тайёр қилиш, имкон борича уларнинг қалбларини пок этиш, уларнинг ақлу идрокларини мазкур сирдан воқиф бўлиш йўлида кўп риёзат чеккан зотлардан қолган воситалар ёрдами билан тозалаш ва мунаввар қилиш, шу билан уларни қобили асрор этишдир. Ўз аъзоларимизнинг қалбларини тозалаш ва уларни тўғри йўлга солиш билан биз, учинчидан, ўз фазилат ва художўйлигимизни намуна қилиб бутун бани башарни ҳам тўғри йўлга солган ва шу билан бутун кучимизни сарф қилиб, жаҳонда ҳукмрон бўлган ёвузликка қарши курашган бўламиз. Мана шу тўғриларда ўйлаб кўринг, мен яна қайтиб кирман,— деб ритор уйдан чиқиб кетди.

— Жаҳонда ҳукмрон бўлган ёвузликка қарши кураш... — деди Пьер ичида ва келажакда шу йўлда кўрсатадиган фаолиятини тасаввур қилди. Унинг кўз олдига ўзи бундан икки ҳафта бурун қандай бўлса, шундай одамлар келди ва буларга ўзича панду насихат ўқиди. Унинг кўз олдига ҳам сўзи, ҳам иши билан ёрдам қилган кишиларни — йўлдан озган ва бахтсиз кишилар келди: мазлумларни қўлларидан халос қилган золимлар кўз ўнгиде гавдаланди. Ритор қайд қилган уч мақсаддан энг охиргиси — бани ба-

шарни тўғри йўлга солиш Пьерга айниқса маъқул эди. Ритор айтган биринчи муҳим мақсад унинг мароқини қўзғотган бўлса ҳам, назарида унча муҳим кўринмади; иккинчи мақсад — киши ўз қалбини пок этиб ўзини тўғри йўлга солиши билан унинг унчалик иши бўлмади, чунки шу тобда ўзини аллақачон тўғри йўлга кирган ва илгариги нуқсонларидан қутилган ва фақат эзгуликкагина қодир деб сезар эди.

Ярим соатдан кейин ритор қайтиб келди ва жўяндаги Сулаймон маъбадининг етти зинасига мувофиқ етти фазилатни баён қилди, масонликка кирувчи ҳар бир кишида мана шу фазилатлар бўлиши керак эди: 1) *шикаста нафслик*, тариқатнинг йўлларига риоя қилиш, 2) жамиятнинг улурларига *итоаткорлик*, 3) хушфёллик, 4) инсонпарварлик, 5) мардлик, 6) сахийлик, 7) ўлимга муҳаббат.

— Еттинчидан, — деди ритор, — ўлим тўғрисида кўпроқ ўйлаб, ўзингизни шу даражага етказингки, ўлим кўзингизга даҳшатли душман эмас, балки... эзгулик йўлида риёзат чеккап руҳни роҳат ва фароғатга элтиш учун бу дунёнинг касиратидан қутқарадиган дўст бўлиб кўринсин.

Ритор шу сўзларни айтиб чиқиб кетгандан кейин Пьер: «Ҳа, шундоқ бўлса керак» деб ўйлади. — Шундоқ бўлса керак, лекин мен ҳали шунчалик заифманки, эндигина маъносига унча-мунча тушуниб келаётган ҳаётимни яхши кўраман». У қолган беш фазилатни бирма-бир санаб, мардлик ҳам, сахийлик ҳам, хушфёллик ҳам, инсонпарварлик ҳам, хусусан, кўзига ҳатто фазилатгина эмас, балки бахт бўлиб кўринган итоаткорлик ҳам қалбида борлигини сизди. (Бебошлигидан қутулиб, ўз иродасини шубҳасиз ҳақиқатни биладиган кишилар қўлига топширишдан бениҳоят хурсанд эди). Еттинчи фазилатни Пьер эсидан чиқариб қўйди ва ҳарчанд ўйласа ҳам эслолмади.

Ритор учинчи марта тез қайтиб келди ва ундан ўз ниятингизда қатъий турибсизми, сиздан ниманки талаб қилинса, ҳаммасини ўрнига етказингизга розимсиз, деб сўради.

— Мен ҳаммасига розиман, — деди Пьер.

— Мен сизга яна шунини айтишим керак, — деди Ритор, — бизнинг тариқатимиз ўз таълимотини сўз билангина эмас, балки ҳикмат ва фазилат муридларига сўздан кўра кўпроқ таъсир қиладиган бошқа воситалар билан таълим беради. Агар қалбингиз соф бўлса, мана шу маъбадимиз ўзининг кўриниши билан сизга сўз билан айтгандан кўра кўпроқ

нарсани англатмоғи керак; қабул қилинганингиздан кейин, эҳтимол, келажакда яна шу хилда таълим кўрарсиз. Бизнинг тариқатимиз ўз таълимотини иероглифлар воситаси билан ўргатган қадимги замон жамиятларига тақлид қилади. Иероглиф,—деди ритор,—ҳис қилиб бўлмайдиган ва тасвир қилинган нарсадаги сифатларга эга бўлган нарсанинг номидир.

Иероглиф нима эканлигини Пьер жуда яхши билса ҳам гапиргани журъат қилолмади. Бу гаплардан у ҳозир синов бошланишини сезиб, индамай риторнинг сўзларига қулоқ солар эди.

— Агар сиз ўз қарорингизда қаттиқ турган бўлсангиз, мен бошлашим керак,— деди ритор Пьерга яқин келиб.— Сахийлигингизнинг исботи учун ҳамма қимматбаҳо нарсаларингизни менга беришингизни сўрайман.

— Ёнимда ҳеч нарса йўқ эди-ку,— деди Пьер унинг сўзидан бутун бойлигингни бер деган маъно тушуниб.

— Ҳозир ёнингизда борини бераверинг: соатми, пулми, узукми...

Пьер дарров ёнидан ҳамёнини, соатини олди ва семиз бармоғидан никоҳ кечаси тақилладиган узугини чиқаргани анча уришиб қолди. У ҳамма нарсани бергандан кейин масон:

— Итоаткорлигингизнинг исботи учун ҳозир ечинингизни сўрайман,— деди.

Пьер риторнинг амрига кўра фракани, жилеткаси ва чап оёғидаги этигини ечди. Масон унинг ёқасини суриб, чап кўкрагини очди ва энгашиб иштонининг чап почасини тиззасигача кўтарди. Пьер бу одам овора бўлмасин деб дарров ўнг оёғидаги этигини ҳам ечиб, почасини кўтармоқчи бўлган эди, масон керакмас, деб чап оёғига кийгани туфли берди. Пьер болаларча уялар, интиқликда ўзига-ўзи кулгиси келиб беихтёр жилмайган кўйи риторнинг қарши-сида қўлларини осилтириб, оёқларини кериб, ундан яна амр-фармон кутиб турар эди.

— Энди софдиллигингизнинг исботи учун энг кўп ҳирс қўйган нарсангизни айтишингизни сўрайман,— деди ритор.

— Менинг ҳирс қўйган нарсаларим! Мен кўп нарсаларга ҳирс қўйган эдим,— деди Пьер.

— Фазилат эгаси бўлиш йўлида сизни иккиланишга ҳаммадан кўпроқ мажбур қилган ўша нарсани айтинг,— деди масон.

Пьер эсламоқчи бўлиб ўйланиб қолди.

У ўзининг қусурларини бирма-бир эслаб ва буларнинг қайси бири каттароқ деб ҳар қайсини салмоқлаб кўрар эди: «Майхўрликми? Баднафсликми? Такасалтангликми? Ялқовликми? Тезликми? Баджаҳлликми? Хотинбозликми?»

— Хотинбозлик — деди Пьер эшитилар-эшитилмас. Бу жавобдан кейин масон анчагача тек ва жим қолди; ниҳоят Пьерга яқин келди-ю, столда турган рўмолни олиб, унинг кўзини яна боғлади.

— Сизга сўнгги марта айтаман: бутун диққатингизни ўзингизга қаратинг, бутун ҳиссиётингизни занжирбанд қилинг, кайфи сафони эҳтиросдан эмас, ўз қалбингиздан истанг. Кайф-сафо манбаи сиздан ташқарида эмас, ўзингизда...

Пьер ҳозир қувонч ва эътиқодга тўла бўлган қалбида одамнинг бахрини очадиган кайф-сафо манбаи пайдо бўлганини сездди.

IV

Орадан кўп ўтмай қоронги маъбадга бояги ритор эмас, кафил бўлган Вилларский кириб келди. Пьер уни овозидан таниди. Ўз қароридида маҳкам турган-турмаганлиги тўғрисида яна берилган саволга жавобан Пьер:

— Ҳа, ҳа, турибман,— деди ва семиз кўкраги очиқ ҳолда маъсумона табассум билан бир оёғида этик, бир оёғи этиксиз оқсоқлана-оқсоқлана, Вилларский кўкрагига кўйилган қилич билан лапанглаб олға юрди. Уни уйдан олиб чиқиб ва орқа-олдинга қайриб, йўлак бўйлаб олиб кетишди ва ниҳоят ложа¹ эшиги олдига олиб келишди... Вилларский йўталди, унга масонлар болғачаси билан тикиллатиб жавоб беришди, эшик очилди. Йўғон бир товуш Пьердан (унинг кўзи ҳамон боғлиқ эди) кимсан, қаерда ва қачон туғилгансан ва ҳоказо деб сўради. Шундан кейин унинг кўзини очмасдан, яна қаёққадир олиб боришди: йўл-йўлак кай бу «саёҳатда» чекадиган заҳматлари тўғрисида, муқаддас дўстлик тўғрисида, халлоқи олам тўғрисида, барча қийинчилик ва хавф-хатарларга мардонавор тоб бериши тўғрисида разм билан сўзлашди. Бу саёҳат чоғида Пьер ҳамроҳлари уни гоҳ *жўянда*, гоҳ *жафокаш*, гоҳ *толиб* деб атаёт-

¹ Ложа—масонлар мажлис қурадиган махсус хона ва бошланғич ташкилот.

ганликларини ва бу гапларни айтганларида болгача ва қилич билан турлича тақиллатганликларини пайқади. Уни алланиманинг олдига олиб келганларида пирлари шошиб ва гангиб қолганликларини сездди. Уни ўраб олган одамлар шивирлашиб ўзаро мунозара қилаётганликларини, булардан бири уни нечукдир бир гилам устидан юргизишни талаб қилаётганлигини эшитди. Шундан кейин унинг ўнг қўлини олиб ниманингдир устига қўйишди, чап қўлини чап кўкрагига қўйишни буюришди ва бир масон айтаётган сўзларни такрорлаб, тариқат қонун-қоидаларга содиқ бўлиш тўғрисида қасам ичишга ундашди. Сўнгра шамни ўчириб, спирт ёндиришди (Пьер буни ҳидидан билди) ва унга «Сен ҳозир кичик зиёни кўрасан» дейишди. Унинг кўзини очишди. Пьер худди тушида кўргандай, спирт алангасининг хирагина ёруғида риторга ўхшаш оқ пешгир тутган бир неча кишини кўрди, булар унинг рўпарасида кўкрагига қилич ўқталиб туришар эди. Буларнинг орасида қонга беланган оқ кўйлак кийган бир киши бор эди. Пьер қилич кўкрагимга санчилсин, деб олға ташланди. Бироқ қиличлар четланди. Унинг кўзини дарров боғлашди.

— Ҳозир сен кичик зиёни кўрдинг,— деди кимдир. Кейин яна шамларни ёқиб, энди катта зиёни кўришинг керак дейишди ва яна кўзини очишди ва ўндан ортиқ овоз тўсатдан: *sic transit gloria mundi*¹ деди.

Пьер аста-секин ўзига кела бошлади ва уйга, ундаги одамларга қарай бошлади. Қора чойшаб ёпилган узун стол атрофида ўн иккитача одам ўтирар, ҳаммасининг кийими ҳам Пьер ҳали кўрган кишиларнинг кийимига ўхшар эди. Булардан баъзи бирларини Пьер Пеербургдаги ўтиришларда кўрган эди. Раислик ўрнини бўйнига махсус бут таққан, Пьерга нотаниш ёш бир йигит ишғол қилган эди. Унинг ўнг томонида Пьер бундан икки йил бурун Анна Павловнанинг уйида кўргани ўша италян аббат ўтирар эди. Булар орасида яна катта бир мансабдор ва илгари Курагинларникида турган швейцариялик бир мураббий ҳам бор эди. Ҳамма қўлига болгача тутган раиснинг сўзларига қулоқ бериб, шукуҳ билан хомуш ўтирар эди. Деворга ёниб турган юлдуз ўрнатилган; столнинг бир томонида турли-туман расмлар солинган чоғроқ гилам, иккинчи томонида меҳробга ўхшаган бир жой бўлиб, унда инжил билан одамнинг калла суяги турар эди. Столнинг тевара-

¹ Дунён фоний мана шундай ўтади кетади.

гига бутхона чироғпояларига ўхшаган еттига катта-катта чироғпоя қўйилган. Масонлардан икки киши Пьерни меҳробга олиб бориб чўккалатишди ва меҳробга сажда қилишни буюришди.

— Аввал қўлига курак олишни керак,— деди масонлардан бири секингина.

— Эй, қўя турсангиз-чи! — деди яна бири.

Пьер кўзлари жавдираб, сажда қилмасдан атрофга қаради ва бирдан иштибога қолди: «Қаердаман? Нима қилаётибман? Мени калака қилишмаётганмикми? Шу ишларимдан кейинчалик ўзим уялиб юрмасмиканман?» Лекин бу иштибо бир лаҳзагина давом этди. У атрофини ўраб турган кишиларнинг жиддий башарасига қаради, шу дамгача қилган ишларини эслади ва ёрғи йўлда — аросатда қолиш мумкин эмаслигини англади: у ўз иштибосидан ўзи қўрқиб, ўзида аввалгидай ихлос туғдиришга тиришиб меҳробга сажда қилди. Дарҳақиқат унинг ихлоси илгаридан ҳам ортиб кетди. У бирмунча вақт бош қўйиб ётгандан кейин унга ўрнингдан тур, дейишди ва бошқалар тутган пешгир сингари оқ меш пешгир боғлашди, қўлига курак, уч жуфт қўлқоп беришди. Шундан кейин пири аъзам унга мурожаат қилди. Пири унга метинлик ва поклик рамзи бўлиши бу пешгирга ҳеч доғ туширмаслигига ҳаракат қилишни тайинлади: кейин шу курак билан ўз қалбинини қусурлардан тозала, одамларнинг қалбини ардоқла деди. Кейин бир жуфт мардона қўлқоп ҳақида гапириб, бунинг маъносини ҳали сен билолмайсан, лекин эҳтиёт қилгин деди; иккинчи бир жуфт мардона қўлқопни мажлисларда киясан деди, ниҳоят учинчи бир жуфт заифона қўлқоп ҳақида шундай деди:

— Азиз биродар, бу заифона қўлқоп сизнинг ихтиёрингизда. Қайси хотинни кўпроқ эҳтиром қилсангиз, ўшага беринг. Ўзингиз муносиб кўриб, ихтиёр қилган хотинингизга шу туҳфа билан қалбингизнинг поклигини исбот қиласиз,— деди ва бир оз жим қолганидан кейин илова қилди.— Шунинг назарда тутки, азиз биродар, бу қўлқоп нопок қўлнинг зийнати эмас, Пири аъзам шу сўзларни айтаётганда Пьернинг назарида раис хижолат тортгандай кўринди. Пьер ундан кўпроқ хижолат тортди ва ҳатто қизариб, болалардай кўзларидан ёш чиқди-да, аланглаб атрофга қарай бошлади. Ўнгайсиз жимлик чўкди.

Бу жимликни биродарлардан бири бузиб, Пьерни гилам олдига олиб борди ва дафтарига қараб-қараб, гилам-

даги офтоб, ойболгача, шоқул, курак, йўнилган ва йўнилмаган тош, устун, уч дераза ва бошқа нарсаларнинг тасвири унга тушунтира бошлади. Кейин Пьерга жой тайинлашди, ўтирадиган ложасининг белгисини кўрсатишди, киришда айгиладиган сўзни айтишди, ниҳоят, ўтиргани ижозат беришди. Пири аъзам дастурни ўқий бошлади. Дастур жуда узун эди. Пьер хурсандликдан, ҳаяжон ва уятдан ўқилаётган нарсага тушуна олмас эди. У дастурнинг фақат кейинги жумласинигина эшитди-ю, шу эсида қолди:

«Биз ўз маъбадларимизда эзгулигу ёвузлик орасидаги даражалардан бошқа даражаларни тан олмаймиз. Тенгликни бузадиган бирон ҳаракатдан ўзингни сақла. Ким бўлмасин, одам боласига дарҳол ёрдам қил, гумроҳга йўл кўрсат, йиқиладиганини суяб қол, одам боласига ҳеч қачон душманлик қилма, ғазабланма. Хушфёъл ва хушмуомала бўл. Барчанинг кўнглида эзгулик оловини ёқ. Бахтсаодатни одам боласи билан баҳам кўр, шунда бу фароғатингга ҳеч қачон ҳасад путур етказмайди.

Душманингни кечир, ундан қасос олма, унга фақатгина яхшилик қил. Олий қонунни мана шундай ижро қилишинг билан сен қадимги, йўқотган шавкатинг изига тушган бўласан». У сўзини тамом қилганидан кейин ўрнидан туриб, Пьерни қучоқлади ва ўпди.

Пьер хурсандлигидан кўзларида ёш, табриклаётган ва қайтадан танишаётган одамларга нима жавоб беришини билмай, атрофига қарар эди. У ҳеч қандай танишликни тан олмас, бу одамларнинг ҳаммасига фақат ҳаммаслагим дебгина қарар ва улар билан бирликда иш бошлаш иштиёқида ёнар эди.

Пири аъзам болгачаси билан тақиллатди, ҳамма жой-жойига ўтирди ва бир киши мўминлик зарурати ҳақида ваъз айтди.

Пири аъзам энг сўнги бурчни адо этишни буюрди, иона тўпловчи унвонини олган катта мансабдор масонларни айланиб чиқди. Пьер иона варақасига бор пулини ёзмақчи бўлдию, лекин бу мағрурлик бўлмасин деб қўрқиб, бошқалар қанча ёзган бўлса шунча ёзиб қўя қолди.

Мажлис тамом бўлди. Пьер уйга қайтиб келганида ўзини худди ўн йиллик сафардан қайтган ва буткул ўзгариб, бурунги урф-одатларидан тамоман бегона бўлиб қолгандай сезд.

Ложада бўлган қабул маросимининг иккинчи куни Пьер уйда китоб ўқиб ўтираркан, ундаги бир томони худони, бир томони маънавий, учинчи томони жисмоний ва тўртинчи томони аралаш асосларни тасвир этган тўрт бурчакнинг маъносини англашга уринар эди. У ҳар замон китоб ва тўрт бурчакдан бошини кўтариб, хаёлида янги ҳаётнинг режасини тузар эди. Кеча ложада, дуэль хабари шохнинг қулогига етганлиги ва Пьер Петербургдан чиқиб кетса, балки яхшироқ бўлиши тўғрисида гапиришган эди. У ўзининг жанубдаги мулкларига бориб, у ерда ўз деҳқонлари билан машғул бўлишни мўлжаллади. У мана шу янги ҳаёти тўғрисида хурсанд бўлиб ўйлаб ўтирганида бехосдан князь Василий кириб келди.

— Дўстим, сен Москвада нима бало қилдинг? Лёля билан нима учун урушдинг, топ шер?¹ Сен янглишгансан, — деди князь Василий эшикдан кирар экан. — Мен ҳаммасини билдим. Сенга шуни айтиб қўяйки, Эленда ҳеч гуноҳ йўқ, у фариштадай бегуноҳ.

Пьер жавоб қайтармоқчи бўлган эди, князь Василий унинг сўзини оғзидан олди:

— Нима учун тўппа-тўғри менга, ўз дўстингга мурожаат қилмадинг? Ман ҳаммасидан хабардорман, ҳаммасини биламан, — деди у, — сен ўз ор-номусини биладиган киши сифатида орият талаб қилгансан; эҳтимолки бир оз шошқалоқлик қилгандирсан, лекин бу тўғрида гапириб ўтирмаймиз. Аммо шуни назарда тутки, сен бу ишнинг билан Элен икковимизни бутун жамоат ва ҳатто сарой олдида ёмон аҳволда қолдирасан, — деди у овозини пасайтириб. — Элен Москвада, сен бу ерда. Шуни билгинки, дўстим, — деди Пьернинг қўлини пастга тортиб, — бу бир англашилмовчилик холос, ўзинг ҳам сезиб тургандирсан деб ўйлайман. Ҳозир хат ёзиб бергин. Элен бу ерга келиб, ҳаммасини сенга айтиб беради. Бўямаса, ўзингга жабр бўлади, дўстим.

Князь Василий унга «гап мана шу» дегандай назар ташлади.

— Тул маликамиз бу ишга жуда қизиққанлар, деб тайинлик одамлардан эшитдим. Биласанми, маликамиз Эленга жуда меҳрибонлар.

¹ Азвзим.

Пьер гапирмоқчи бўлиб бир неча марта оғиз ростлади-ю, лекин бир томондан князь Василий навбат бермади, иккинчи томондан эса, қайнатасининг сўзини қайтариб, ярашмасликка қарор қилганлигини қатъий айтгани журъат қилолмади. Бундан ташқари, масонлар дастурдаги «хушфёъл ва хушмуомала бўл» деган гап эсига тушди. У афтини буриштирди, қизарди, нима қилишини билмай бир неча марта туриб ўтирди: умрида ҳеч қачон ким бўлмасин ҳеч кимнинг юзига қаттиқ гапирмагани учун ҳозир кўп қийин аҳволга тушиб қолди. У князь Василийнинг бунақа мағрурлик билан айтадиган сўзларига бўйинсунишга шу қадар ўрганиб қолган эдики, ҳозир ҳам унга бир нима дейишга ўзини ожиз сизди, лекин келажак ҳаёти ҳозир айтадиган гапига боғлиқ эканлигини билиб турар эди: у яна эски йўлдан юрадим — ёки масонлар кўрсатган, янги ҳаётга олиб борадиган ўша жозибали йўлдан борадим шу бир оғиз гапига боғлиқ эди.

— Қани, азизим, — деди князь Василий тегишиб — «хўп» дегин, мен ҳозир сенинг номингдан хат ёзаман, олам гулистон, — лекин князь Василий ҳали сўзини тугатмаган эдики, Пьер отасига ўхшаб, оқариб бўзариб, князь Василийнинг афтига қарамай:

— Князь, мен сизни чақирганим йўқ, чиқинг ҳозир, чиқиб кетинг, — дея шивирларкан, ирғиб ўрнидан туриб эшикни очди ва ўзи қилаётган ишига ўзи ишонмай, князь Василийнинг қути ўчганини кўриб севиниб, — чиқинг дейман! — деди яна.

— Сенга нима бўлди? Ҳушинг жойидами?

— Чиқинг деяпман! — деди яна Пьер қалтироқ овоз билан. Князь Василий тайинлик бир жавоб олмай, чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Пьер бир ҳафтадан кейин янги ёр-дўстлари бўлмиш масонлар билан хайрлашди ва уларга иона тариқасида катта пул қолдириб ўз мулкига кетди. Янги биродарлари унга Киев ва Одесса масонларига хат қилиб беришди ва унга хат ёзиб туриш ва келажак янги фаолиятларига раҳбарлик қилиш тўғрисида ваъда беришди.

VI

Пьер билан Долохов ўртасида бўлиб ўтган иш босди-босди қилинди ва подшоҳ ўша вақтларда дуэль хусусида жуда қаттиққўл бўлса ҳам, лекин ҳар иккала рақибга ҳам,

уларнинг секундантларига ҳам ҳеч нарса бўлмади. Бироқ Пьер хотини билан ажрашгандан кейин дуэлнинг сабаби ҳаммага маълум бўлди. Бир вақтлар гайри қонуний ўил бўлганида ҳамма илтифот ва ҳимоят кўзи билан қараган, Россия империясида энг бадавлат бўйдоқ-йигитлардан бўлганида ҳамма ширин сўз айтган ва мақтаган Пьер уйланганидан кейин, яъни қизлар ва оналарнинг ундан умидлари узилгандан сўнг, хусусан одамларни ўзига хайрихоҳ бўлишларини истамагани ва хайрихоҳ қила билмагани учун жамоат ўртасида анчагина сҳори тўкилган эди. Энди ҳамма айбни унга тўнкашар, уни тутуруқсиз бадрашк, отасига ўхшаб жаҳли келганда, кўзига ҳеч нарса кўринмайдиган жоҳил дейишар эди. Пьер кетгандан кейин, Элен Петербургга келганда, таниш-билишлари уни хурсандлик билангина эмас, балки унинг бошига келган ғамга ғамгузордай бўлиб қарши олишди. Эридан гап очилганда Элен ўзига хос одоб билан, гарчи маъносига тушунмаса ҳам, рафтор қилди. Бу рафтори билан у гўё «тақдирга тан бермай начора, худо пешонамга шундай эр ёзган бўлса, қандоқ қилай» деб турар эди. Князь Василий ўз фикрини очиқроқ айтар эди. Пьердан гап очилганда у елкасини учуриб ишора қилиб:

— *Uncerveau fêlé — je le disais toujours*¹,— дер эди.

— Мен олдинроқ айтган эдим,— деди Анна Павловна, мен ўшандаёқ дарров, ҳаммадан бурун (у ҳаммадан бурун айтганлигини таъкидлар эди) бу йигит асримизнинг йўлдан оздирувчи ғоялари бузган ярамас йигит, деган эдим. У чет элдан янги келиб, унга ҳамманинг ҳаваси келиб юрганда шундоқ деган эдим. Эсингизда борми, бир куни кечқурун бизникида ўгиришганимизда ўзини аллақандай бир Маратга ўхшатиб ўтирган эди. Мана, оқибати нима бўлди? Шу тўйнинг бўлишига ўшандаёқ кўнглим йўқ эди, ўшандаёқ охири бахайр бўлсин, деган эдим.

Анна Павловна бўш кунлари ҳали ҳам бурунгидек ўз уйида ўзига хос маҳорат билан ўтиришлар ташкил қилар, бу ўтиришларга биринчидан Анна Павловна ўзи айтгандай *La crème de la véritable bonne société, la fine fleur de l'essence intellectuelle de la société de Pétersbourg*² йиғилар эди. Бу хилланган меҳмонлардан ташқари, Анна Павловна ташкил қилган ўтиришлар бошқа ўтиришлардан шу билан

¹ Мен ҳамма вақт жиннисимон демасмидим.

² Яхшиларнинг яхиси, Петербург оқилларининг гули

фарқ қилар эдики, у ҳаммавақт бунда меҳмонларга бирон янги ва ҳаммага ёқадиган кишини таништирар, Петербург сарой муҳибларининг кайфиятини кўрсатадиган сиёсий термометрнинг даражаси бошқа ҳеч қаерда бу ўтиришлардагидек очиқ ва равшан кўринмас эди.

1806 йилнинг охирида, Наполеон прусс армиясини Иена ва Ауерштет атрофида тор-мор қилганлиги, прусс қалъаларининг кўпи қўлдан кетганлиги ҳақида хунук хабарларнинг тафсилоти келганидан ва бизнинг қўшинларимиз Пруссия тупроғига кириб, Наполеонга қарши иккинчи уруш бошланганидан кейин Анна Павловна уйда ўтириш ташкил қилди. Бу ўтиришда *la cène de la végétable bonne société*¹ ташкил қилганлар дилбар ва эри ташлаб кетган бахтсиз Элен, Mortemart, яқиндагина Венадан келган дилкаш князь Ипполит, икки нафар дипломат, Анна Павловнанинг холаси, суҳбатларида *d'un homme de beaucoup de mérite*² дебгина аталадиган бир ёш йигит, яқиндагина лутфан фрейлина қилинган бир хотин ва унинг онаси ҳамда яна бир неча бундайроқ кишилардан иборат эди.

Бу кечада Анна Павловна меҳмонларига таништирган янги шахс яқиндагина Пруссия армиясидан чопар бўлиб келган ва у ерда катта бир амалдорга адъютант бўлиб хизмат қиладиган Борис Друбецкой эди.

Бу ўтиришда сиёсий термометрнинг суҳбат аҳлига кўрсатган ҳарорат даражаси шундан иборат эди: бутун Европа подшоҳлари ва саркардалари ҳар қайсимишни ва ҳаммамизни дилсиёҳлик ва қайғуга солиш учун Наполеонни қанчалик ёқлашга тиришмасинлар, Бонапарт хусусидаги бизнинг фикримиз барибир ўзгармайди. Биз бу ҳақда кўнглимизда нима бўлса шуни очиқ айтишдан тўхтамаймиз ва Пруссия қироли ҳамда бошқаларга шуни айтамикки: «Ўзларингга қийин. Tu l'as voulu, George Dandin,³ бизнинг айтадиган гапимиз мана шу». Анна Павловна ташкил қилган бу ўтиришда сиёсий термометр мана шуни кўрсатар эди. Меҳмонларга таништирилиши керак бўлган Борис меҳмонхонага кирганда ҳамма йиғилиб бўлган, Анна Павловна бош бўлган суҳбат Австрия билан бўлган дипломатик муносабатларимиз ва у билан иттифоқ тузиш умиди устида борар эди.

¹ Яхшиларнинг яхшиси

² Катта фазилат эгаси

³ Сен шуни истар эдинг, Жорж Дандэн.

Олифта адъютантча мундир кийган, тўлишган, юзлари қип-қизил Борис меҳмонхонага бамайлихотир кириб келди, уни салом бериш учун одатдагича аввал Анна Павловнанинг холаси олдига олиб боришди, сўнгра меҳмонлар даврасига ўтқизишди.

Анна Павловна унга қоқ суякдан иборат бўлган қўлини ўптирди, кейин уни баъзи нотаниш меҳмонлар билан таништирар экан, пичирлаб ҳар қайсисини таърифлади.

— *Le Prince Hippolyte Kouraguine — charmant jeune homme. M-r Kroug chargé d'affaires de Copenhague — un esprit profond, ёки оддийгина қилиб айтганда: M-r Shittoff un comme de beaucoup de mérite.*¹

Борис хизмат даврида Анна Михайловнанинг гамхўрликлари соясида ва ўз диди ҳамда табиатан сиполиги орқасида хизматга хийла қулай вазиятни ишғол қилиб олди. У жуда катта бир кишига адъютант бўлиб, Пруссияга муҳим бир топшириқ билан бориб, ҳозир ўша ердан қайтиб келаётган эди. У Ольмюцда ўзига жуда ёқиб қолган, лекин ҳеч қаерда ёзилмаган субординацияни жуда яхши ўрганиб олган, бу субординацияга кўра, прапоршик сўзсиз генералдан жуда юқори туради; бу субординацияга кўра хизматда юқори мартабага эришиш учун ҳаракат, меҳнат, ботирлик, садоқат эмас, балки қилинган хизмат учун мукофот берадиганлар билан муомала қилишни билиш керак эди: у ўзининг тез муваффақият қозонишига ҳамда бошқалар буни нечук тушунмасликларига кўпинча ҳайрон қолар эди. Мана шу кашфиёти натижасида унинг бутун кундалик ҳаёти, илгариги таниш-билишлари билан бўлган бутун муносабатлари, келажаги тўғрисидаги бутун режалари буткул ўзгариб кетди. У бой эмас, лекин бор пулини бошқалардан кўра яхшироқ кийишга сарф қилар, ҳар қандай ҳузур-ҳаловатдан воз кечар эди-ю, лекин мундоқ извошга тушмас ёки эски мундир кийиб Петербург кўчасига чиқмас эди. У ўздан юқори ва фойдаси тегадиган одамларгагина яқинлашар ва улар билан ошно бўлишга тиришар эди. У Петербургни яхши кўрар ва Москвани эса ёмон кўрар эди. Ростовлар оиласи ва Наташага бўлган болалик муҳаббати ёдига тушса жини кўзир, шунинг учун армияга кетганидан бери Ростовларникига қадам босмаган эди. Анна Павловнанинг уйидаги суҳбатда иштирок

¹ Князь Ипполит Курагин, дилкаш йигит, Жаноб Круг, Копенгаген элчиси, заки одам . . . ва жаноб Шитов, кўп фазилатли киши.

тишни хизматда катта мартабага эришиш деб билган Борис бу ерда ўзининг ролини дарҳол англади, бу ерда ўтирганларга зеҳн солиб ҳар қайсиси билан яқинлашиш имконияти ва фойдасини чамалар экан, ўзидаги фазилатдан фойдаланишни Анна Павловнага қўйиб берди. У гўзал Элен ёнидан кўрсатилган жойга ўтириб, суҳбатга қулоқ берди.

— Vienne trouve les bases du traité proposé tellement hors d'atteinte qu'on ne saurait y parvenir même par une continuité de succès les plus brillants, et elle met en doute les moyens qui pourraient nous les procurer». C'est la phrase authentique du cabinet de Vienne¹,— деди Дания элчиси.

— C'est le doute qui est flatteur! — деди l'homme à l'esprit profond² хиёл табассум билан.

— Il faut distinguer entre le cabinet de Vienne et l'Empereur d'Autriche, — Mortemart. — L'Empereur d'Autriche n'a jamais pu penser à une chose pareille, ce n'est que le cabinet qui le dit.³

— Eh, mon cher vicomte, — деди Анна Павловна гапга аралашиб,— L'Urope ne sera jamais notre allée sincère.⁴

Шу гаплардан кейин Анна Павловна Борисни ишга солиш учун Пруссия қиролининг жасорати ва матонатидан сўз очди.

Борис сўз навбатини кутиб, гапираётган кишининг сўзига диққат билан қулоқ солиб ўтираркан, ёнидаги гўзал Эленга бир неча марта қараб ҳам қўйди; Элен ҳам ўз навбатда бир неча марта ёш ва чиройли йигит — адъютант билан жилмайиб кўз уриштириб олди.

Анна Павловна Пруссия аҳволи тўғрисида сўзлаб туриб, Борисдан Глогауга қилган сафари ва Пруссия қўшинларининг аҳволи тўғрисида гапириб беришни сўради. Борис шошилмасдан, соф француз тилида жуда ўринлатиб, қўшинлар тўғрисида, сарой хусусида анчагина қизиқ тафсилотларни айтди ва бутун сўзи давомида айтган фактларни

¹ «Вена тақлиф қилинган шартноманинг асосларини шу қадар имконият хорижида деб биладикки, буларни бирмунча порлоқ муваффақиятлар натижасидагина қўлга киритиш мумкин дир ва Вена мана шу муваффақиятларни қўлга киритишимиз воситаларига шубҳа билан қарайди». Вена кабинетининг фикри мана шу.

² Яхши шубҳа—деди заковат эгаси

³ Вена кабинетини Австрия императоридан фарқ қилиши керак,— деди Мортемар. — Австрия императори бундай ўйлаши ҳеч мумкин эмас, бу фақат кабинетнинг гапи.

⁴ Оҳ, азизим, викинт, Европа ҳеч қачон бизга самимий иттифоқчи бўлмайди.

тўғрисида ўз фикрини баён қилишдан қочишга ҳаракат қилди. Борис бирмунча вақт меҳмонларнинг диққатини ўзига тортди ва Анна Павловна бу янги тўртигидан меҳмонлар мамнун бўлганликларини сездди. Бориснинг сўзларига ҳаммадан кўра Элен ортигроқ эътибор қилар эди. У бир неча марта сўз қотиб, Бориснинг сафари ҳақидаги баъзи бир тафсилотларни сўради ва бу саволлардан Пруссия армиясининг аҳволига жуда қизиққандай кўринар эди. Борис сўзини тамом қилиши биланоқ Элен одатлагича жилмайиб, унга мурожаат қилди:

— Il faut absolument que vous veniez me voir,¹ — деди. Бу гапни шундай бир тарзда айтдики, гўё Борис билмайдиган баъзи бир мулоҳазаларга кўра, унинг келиши жуда зарур эди. — Mardi entre les 8 et 9 heures. Vous me ferez grand plaisir.²

Борис унинг хоҳишини бажо келтиришга ваъда бериб, энди у билан сўзлашмоқчи бўлган эди, Анна Павловна «ҳолам сизнинг сўзингизни эшитмоқчи» деган баҳона билан Борисни чақирди.

— Сиз бу кишининг эрини биласиз-а? — деди Анна Павловна кўзини юмиб ва маҳзун бир ҳаракат билан Эленни кўрсатиб. — Шундай чиройли хотин шундай бахтсиз бўлса-я! Унинг олдида эридан сира сўз оча кўрманг! Бечорага жуда ҳам қийин!

VII

Борис билан Анна Павловна меҳмонлар даврасига қайтиб келганда князь Ипполит гап сотиб ўтирган эди. У ўтирган креслосида илгарироқ сурилиб:

— Le Roi de Prusse!³ — дедию кулиб юборди. Ҳамма унга қараб қолди, — Le Roi de Prusse? — деб сўради Ипполит ва яна кулди, яна осойишта ва жиддий қиёфада ўзини креслога ташлади. Анна Павловна бир оз кутди, лекин унинг ортиқ сўзлашга майли йўқлигини кўриб, худо беҳабар Бонапарт Потсламда Буюк Фридрихнинг қиличини ўғирлагани ҳақида сўз очди.

¹ Албатта, менинг олдимга бир келишигиз керак.

² Сешанба кuni соғ 8 билан 9 орасида. Келсангиз, жуда хурсанд бўламан.

³ Пруссия қироли!

C'est l'épée de Frédéric le Grand que je...¹— деб гап бошлаган эди, Ипполит унинг сўзини бўлиб:

— Le Roi de Prusse...— деди-ю, меҳмонлар оғзига қараши биланоқ узр сўраб яна жим бўлди. Анна Павловна афтини буриштирди. Ипполитнинг ошнаси Mortemart унга қараб: *Voyons à qui en avez vous avec votre Roi de Prusse?*²— деди.

Ипполит худди ўз кулгисидан ўзи уялгандай кулди.

— Non, ce n'est rien, je voulais dire seulement...³ (у Венада эшитгани ва бутун оқшом давомида айтишга урингани бир қизиқ гапни айтмоқчи эди.) *Je voulais dire seulement que nous avons tort de faire la guerre pour le roi de Prusse.*⁴

Борис шундай эҳтиёт билан табассум қилдики, меҳмонлар ҳазилни қандай қабул қилишларига қараб, бу табасумни, ўша ҳазилни мазах қилиш, ҳазил маъқул бўлди, деб тушунса ҳам бўлар эди. Ҳамма кулиб юборди.

— Il est très mauvais votre jeu de mot, très spirituel, mais injuste — деди Анна Павловна буришган бармоғи билан таҳдид қилиб.— *Nous ne faisons pas la guerre pour le roi de Prusse, mais pour les bons principes. Ah, le méchant, ce prince hippolyte!*⁵ — деди у.

Сухбат кўпроқ сиёсий янгиликлар атрофида айланиб, бутун оқшом давом этди. Ўтиришнинг охирида сўз шаҳаншоҳ берган мукофотлар тўғрисида борганда сухбат жуда ҳам авжига чиқди.

Ўтган йили №№ портрет ишланган тамакидон мукофот олди-ку,— деди *L'homme à l'esprit profond*⁶— Нега энди ўша мукофотни SS ололмас экан?

— *Je vous demande pardon, une tabatière avec le portrait de L'Empereur est une résomqense, miis point une distincton* — деди дипломат,— *un cadeau plutôt.*⁷

¹ Бу қилич Буюк Фридрихники бўлиб, мен буни . . .

² Хўп, нима бўлипти Пруссия қироли?

³ Ҳеч нарса, мен фақат айтмоқчи эдимки...

⁴ Мен фақат шунга айтмоқчи эдимки, биз Пруссия қиролини деб бекорга уришиб юрибмиз.

⁵ Сизнинг сўз ўйинингиз яхши эмас, жуда ўткир бўлса ҳам лекин ноҳақ. Биз Пруссия қироли учун эмас, балки эзгу ният учун урушастибмиз. Бай-бай, бу князь Ипполит мунча заҳар!

⁶ Заковат эгаси.

⁷ Кечирасиз, императорнинг портрети ишланган тамакидон мартаба эмас, мукофот, ҳатто армуғондир.

—Il y eu plutôt des antécédents, je vous citerai Sehwarzenberg.¹

—C'est impossible,²—деди яна бири.

— Le grand cordon, c'est différent³, — деди бошқаси.

Ҳамма кетгани ўрнидан қўзғолганида бутун оқшом кам гапириб ўтирган Элен яна Борисга қараб буйруқомуз мулойим бир илтимос йўсинида унинг сешанба куни келишини сўради.

— Сизнинг келишингиз жуда зарур,— деди у Анна Павловнага кулимсираб қараб. Анна Павловна пуштпаноҳида бўлган Элен тўғрисида сўзлаган вақтда юзида пайдо бўладиган ўша маънос табассум билан Эленнинг хоҳишини тасдиқлади. Бориснинг шу оқшом Пруссия қўшинлари ҳақида айтган ҳалиги сўзларидан Элен уни албатта кўришим зарур, деган фикрга келгандай эди. Элен худди сешанба куни келсангиз, бу заруратнинг сабабини айтиб бераман, дегандай кўринарди.

Борис сешанба куни кечқурун Эленнинг ҳашаматли меҳмонхонасига келди-ю, лекин бу ерда келиши нима учун бунчалик зарур бўлганлигига дурустроқ бир изоҳ топа олмади. Бу ерда бошқа меҳмонлар ҳам бор эди. Графиня Борис билан дурустгина гаплашмади ҳам, Борис кетаётиб унинг қўлини ўнганида Элен нечукдир жилмаймасдан, шивирлаб:

— Venez demain dîner ... le soir. Il faut que vous venez... Venez⁴,— деди.

Борис Петербургга бу келишида графиня Безухованинг уйига серқатнов бўлиб қолди.

VIII

Уруш авж олиб кетиб, жанг майдони Россия чегарасига яқинлашиб келмоқда эди. Ҳамма инсоният душмани бўлмиш Бонапартни қаргамоқда эди. Қишлоқларда халқ лашкарлари тўпланмоқда, аскарликка одам олинмоқда эди. Жанг майдонларидан турли-туман хабарлар келиб турар, бу хабарлар ҳаминша ёлгон-яшиқдан иборат бўлар, шунинг учун буларга ҳамма ҳар хил маъно берар эди.

¹ Мисоллар бўлган—Шварценберг.

² Бундоқ бўлиши ҳеч мумкин эмас.

³ Лента—бошқа масала...

⁴ Эртага овқатлангани келинг кечқурун. Келишингиз зарур албатта келинг.

Кекса князь Болконский, князь Андрей ва княжна Марьянинг ҳаётлари 1805 йилдан буён анча ўзгариб кетди.

1806 йилда кекса князь халқ лашкарлари бўйича ўша вақтда бутун Россияга тайинланган саккиз бош кўмондоннинг бири этилиб тайинланди. Ўғлини ўлганга чиқарган вақтларида қарилги айниқса билиниб қолган кекса князь заифлигига қарамай, императорнинг ўзи тайинлаган бу вазифадан бош тортишни ўзига эп кўрмади ва бу фаолият уни ғайратга киргизиб, тетик қилиб қўйди. У ўзига топширилган уч губернага ҳар доим қатнаб турар, ўз вазифаларини ниҳоятда садоқат билан адо этар, қўл остидаги одамларга бениҳоят қаттиқ қўл бўлиб, ҳеч бир икир-чикирни кўзидан қочирмас эди. Княжна Марья отасидан математика дарси олишни йиғиштириб қўйди, фақат чол уйда бўлган чоғлардагина ҳар куни эрталаб кичкина князь Николайнинг (бобоси уни шундоқ атар эди) мураббияси билан отасининг кабинетига кирар эди. Ҳали эмадиган князь Николай ўз мураббияси ва дояси Савишна билан марҳума княгинянинг уйда турар, княжна Марья эса, жиянчасига қўлидан келганича оналик қилиб, кўп вақтини унинг бўлмасида ўтказар эди. М-lle Вогиенне ҳам болани жуда яхши кўрадигандай кўринар, княжна Марья кичкина *фаришта* (у жиянини шундоқ деб атар эди)га қараш ва у билан ўйнаш лаззатидан ўзини маҳрум қилиб, бу лаззатини дугонасига бағишлар эди.

Лисие Гори бутхонасининг олдида, кичкина княгиня қабрининг тепасида часовня¹ бўлиб, бунга Италиядан келтирилган мрамор ҳайкал қўйилган эди. Бу ҳайкал қанотларини ёзиб учишга тайёр турган фариштанинг тасвири эди. Фариштанинг юқориги лаби худди табассум қилмоқчи бўлгандай, бир оз кўгарилиб турар эди. Бир куни князь Андрей билан княжна Марья часовнядан чиқаркан, ажиб бир ҳолни — бу фариштанинг юзи марҳуманинг юзини эслатишини айтди. Лекин князь Андрей бундан ҳам ажиброқ бир нарсани синглисига айтмади: ҳайкалтарош фариштанинг юзига тасодифий равишда шундай бир ифода берган эдики, князь Андрей марҳума хотиннинг юзида ўқигани ўша «Вой, мени нима қилиб қўйдиларинг?..» деган маънони уқиди.

Князь Андрей қайтиб келганидан кейин, орадан кўп вақт ўтмай кекса князь ўғлига Лисие Горига тўрт қақирим

¹ Кичкина бутхона.

келадиган Богучароводаги катта мулкни ажратиб берди. Бир томондан Лисие Горига боғлиқ оғир хотирот, бир томондан отасининг феъл-атворига унчалик тоқати бўлмаганлиги, бир томондан узлатга чекилиш зарурати важдан князь Андрей Богучаровога кўчди-да, вақтининг кўпроқ қисми-ни шу ерда ўткази бошлади.

Аустерлиц кампаниясидан кейин князь Андрей минбаъд ҳарбий хизматга кирмасликка аҳд қилди: уруш бошланиб, ҳамма аскарний хизматда бўлиши зарур бўлиб қолган вақтда у ҳақиқий ҳарбий хизматдан қутилиш учун отасининг қўл остида халқ лашкарлари тўплаш вазифасида ишлади. Ота-бола 1805 йилдан кейин гўё ролларини алмаштиргандай бўлишди. Кекса князь ишда ғайратга миниб, кампаниядан яхши натижалар умид қилар, князь Андрей эса, аксинча, урушда иштирок қилмай, ичида афсусланар ва кампаниядан фақат ёмон натижалар кутар эди.

1807 йилнинг 26 феввалида кекса князь округларга чиқиб кетди. Князь Андрей Лисие Горига қолди, у отаси бўлмаган вақтларда кўпинча вақтини шу ерда ўтказар эди. Кичкина Николушка уч кундан бери бетоброқ эди. Кекса князини олиб борган кучерлар шаҳардан қайтиб, князь Андрейга турли қоғоз ва хатлар олиб келишди.

Хат олиб кирган камердинер ёш князини кабинетдан тополмай, княжна Марьянинг бўлмасига кирди. Бироқ князь Андрей бу ерда ҳам йўқ эди. Унга князь ўз ўглининг бўлмасида эканлигини айтишди.

— Зоти олийлари, Петрушка сизга хат олиб келибди, — деди мураббия ёрдамчиларидан бўлмиш бир қиз князь Андрейга қараб. Князь Андрей болалар стулчасида ўтириб, жуда диққат қилиб, титроқ қўллари билан ярим рюмка сувга шишадан дори томизмоқда эди.

— Нима гап? — деди у жаҳл билан. Қўли қалтираб кетиб, рюмкага ортиқча дори томиб кетди. У рюмкадаги дорини ерга тўкиб ташлади-да, яна сув сўради. Қиз сув берди.

Уйда битта болалар каравоти, иккита сандиқ, иккита кресло, стол, болалар столи ва князь Андрей ўтирган стулча бор эди. Деразаларга парда тугилган, столда ёниб турган шам каравотдан муқовали нота китоби билан тўсиб қўйилган эди.

Каравотча ёнида турган княжна Марья акасига қараб: — Дўстим, тура турайлик... кейин, — деди.

— Қўйсанг-чи шунақа беҳуда гапларингни, ҳали ҳам қилган ишинг шу бўлди-ку,— деди князь Андрей жаҳл билан шивирлаб, афтидан, синглисига теккизиб.

— Дўстим, уйғотмаганинг яхши, бола ухлаб қолди,— деди княжна ёлворган товуш билан.

Князь Андрей ўрнидан турди ва қўлида рюмка, оёқ учида каравотча олди келди.

— Ё уйғотмасакмикин?— деди у иккиланиб.

Княжна Марья гапи ўтганига хижолат бўлгандай, лекин тортиниброқ:

— Ўзинг биласан... менимча... ўзинг биласан,— деди. У шивирлаб чақираётган қизни акасига кўрсатди.

Иситмада куйиб ётган болага қараб иккаласи ҳам икки кечадан бери ухламаган эди. Ўз докторларига ишонмай, шаҳардан олиб келинадиган докторни кутиб, булар икки кундан бери болага ўзлари ҳар хил дори-дармон қилишмоқда эди. Уйқусизлик ва ташвишдан бўларича бўлган ака-сингил бир-биридан аламини олар, бир-биринга жаҳл қилар ва уришар эди.

— Петруша дадангиздан қоғоз олиб келипти,— деди қиз шивирлаб.

Князь Андрей чиқиб кетди.

— Нима гап экан ўзи! — деди у жаҳл билан ва отаси айтиб юборган амр-фармонни эшитиб, ундан келган хат ва қоғозларни олиб, яна ўглининг бўлмасига кирди.

— Хўш, қалай? — деди князь Андрей.

— Бир зайлда, сабр қилгин, худо ҳаққи. Карл Иванич доим уйқу ҳамма нарсадан яхши дейди,— деб шивирлади княжна Марья хўрсиниб.

Князь Андрей боланинг олдига келиб, унинг у ёқ-бу ёғини ушлаб кўрди. Бола иситмада ёнмоқда эди.

— Э, қўй, ўша Карл Иваничингни!— деб у дорилик рюмкани олиб, боланинг тепасига келди.

— Андрей, қўйсанг-чи! — деди княжна Марья.

Лекин князь Андрей унга афтини буриштириб хўмрайди-ю, қўлида рюмка, боланинг устига энгашди.

— Мен шуни ичкизмоқчиман,— деди у,— мен сендан сўрайман, шу дорини бер.

Княжна Марья елкасини учирди-ю, ноилож унинг қўлидан рюмкани олди ва дояни чақириб, болага дори ичира бошлади. Бола чинқириб нафаси қайтди. Князь Андрей афтини буриштириб, бошини ушлаганича уйдан чиқди-да, нариги уйга кириб, диванга ўтирди.

Отасидан келган хатлар ҳамон унинг қўлида эди. Кекса князь кўк қоғозга йирик-йирик қилиб шуларни ёзган эди:

«Агар ёлгон бўлмаса, ушбу дақиқада курьер катта бир хушxabар келтирди. Эйлау ёнида Бенигсен гўё Бонапартдан голиб келипти. Петербургда ҳамма шод-хуррам, армияга бениҳоят мукофотлар юборилмоқда. Немис бўлса ҳам табрик қиламан. Корчева бошлиғи Хандриков деган шахс нима қилаётганини ҳеч билмайман: шу маҳалгача қўшимча одам ва озиқ-овқат юборгани йўқ. Дарҳол от чоппиб боргин ва айтгинки, агар бир ҳафта ичида ҳаммасини муҳайё қилмаса, бошини оламан. Прейсиш-Эйлау жанги тўғрисида Петенкадан ҳам мактуб олдим, жангда ўзи қатнашипти, бу гаплари рост. Аралашуви керак бўлмаганлар аралашмасалар, ҳатто немис ҳам Бонапартнинг адабини бериши мумкин. Одамларнинг гапларига қараганда, тумтарақай бўлиб қочмоқда эмиш. Тездан Корчевага от чоппиб, топширигимни бажо келтиргин».

Князь Андрей бир уф тортдию иккинчи конвертни очди. Икки саҳифа қоғозга майда ёзилган бу хат Билибиндан эди. Князь Андрей бу хатни ўқимасдан, икки буклади-да, яна отасининг «Корчевага от чоппиб, топширигимни бажо келтиргин!» — деган сўз билан тамом бўлган хатини қайтадан ўқиди.

«Кечирасиз, бола тузалмагунча ҳеч қаёққа бормайман» деди ичида ва эшик олдига бориб, бола ётган уйга қаради. Княжна Марья ҳануз каравотча ёнида туриб, болани секин-секин тебратмоқда эди.

«Ёзган совуқ хабарини қараю! — деди князь Андрей отаси ёзган хатни ўйлаб.— Ҳмм. Мен армияда хизмат қилмайдиган вақтда улар Бонапартни енгишипти. Мени мазах қилгани қилган... Майли, қилса қилаверсин...» деди ва Билибиннинг французча ёзган хатини ўқий бошлади. Хаёлини банд қилиб қийнаётган ўйлардан бир дақиқа форн бўлиш учун гарчи бошига чала-ярим кираётган бўлса ҳам, лекин хатни ўқиди.

IX

Билибин ҳозир армиянинг бош квартираси ҳузурида дипломатия чиновниги бўлиб хизмат қилар, хатни француз тилида, французча ибора ва қизиқ тадбирлар ишлатиб ёз-

ган бўлса ҳам лекин ўз қилмишини қоралаш ва ўз айбини фош қилишда русларга хос жасорат билан бу кампанияни мукамал тасвирлаган эди. Билибин хатида дипломатик discrétion¹ қийнаётганини, армияда рўй бераётган ҳодисаларни кўриб юраги сиқилганда дардини айтгани князь Андрейдек одами борлигидан хушбахт эканини айтган эди. Бу эски хат бўлиб, Прейсиш Эйлау жангидан бурун ёзилган эди.

«Depuis nos grands succès d'Austerlitz vous savez, mon cher Prince,— деб ёзган эди Билибин,— que je ne quitte plus les quartiers généraux. Décidément j'ai pris le gout de la guerre, et bien m'en a pris. C'est que j'ai vu ces trois mois, est incroyable.

Je commence ab ovo. L'ennemi du genre humain, comme vous savez, s'attaque aux Prussiens. Les Prussiens sont nos fidèles alliés, qui ne nous ont trompés que trois fois depuis trois ans. Nous prenons fait et cause pour eux. Mais il se trois ans. Nous prenons fait et cause pour eux. Mais il se à nos beaux discours, et avec sa manière impolie et sauvage se jette sur les Prussiens sans leur donner le temps de finir la parade commencée, en deux tours de main les rosse a plate couture et va s'installer au palais de Potsdam.

«J'ai le plus vif désir,— écrit le Roi de Prusse à Bonaparte,— que V. M. soit accueillie et traitée dans mon palais d'une manière, qui lui soit agréable et c'est avec empressement, que j'ai pris à cet effet toutes les mesures que les circonstances me permettaient. Puisse-je avoir réussi!» Les généraux Prussiens se piqueent de politesse envers les Français et mettent bas les armes aux premières sommations.

Le chef de la garnison de Glogau avec dix mille hommes, demande au Roi de Prusse, ce qu'il doit faire s'il est sommé de se rendre?.. Tout cela est positif.

Bref, espérant en imposer seulement par notre attitude militaire, il se trouve que nous voilà en guerre pour tout de bon, et ce qui plus est en guerre sur nos frontières avec et pour le Roi de Prusse. Tout est au grand complet, il ne nous manque qu'une petite chose, c'est le général en chef. Comme il s'est trouvé que les succès d'Austerlitz auraient pu être plus décisifs si le général en chef eut été moins jeune, on fait la revue des octogénaires et entre Prosorofsky et Kamensky, on donne la préférence au dernier. Le général nous

arrive en kibik à la manière Souvoroff, et est accueilli avec des acclamation de joie et de triomphe.

Le 4 arrive le premier courrier de Pétersbourg. On apporte les malles dans le cabinet du maréchal, qui aime à faire tout par lui-même. On m'appelle pour aider à faire le triage des lettres et prendre celles qui nous sont destinées. Le maréchal nous regarde faire et attend les paquets qui lui sont adressés. Nous cherchons — il n'y en a point. Le maréchal devient impatient, se met lui même à la besogne et trouve des lettres de l'Empereur pour le comte T., pour le prince V. et autres. Alors le voilà qui se met dans une de ses colères bleues. Il jette feu et flamme contre tout le monde, s'empare des lettres, les decachète et lit celles de l'Empereur adressées à d'autres.

Ҳали менга муомала шуми! Менга ишонч йўқми? Мени таъқиб қилишмоқчи! Хўп, қилишсин, йўқол ҳамманг!

Et il écrit le fameux ordre du jour au général Benigsen.¹

¹ «Дўстим князь, ўзингиз биласизки, Аустерлицдаги порлоқ ғалабамиздан бери мен бош квартирадан бир қадам нарига жилганим йўқ. Мен урушга жуда ҳам ўрганиб қолдим ва шундан мамнунман; сўнги уч ой ичида ҳориқулода нарсаларни кўрдим.

Мен гапни яна бошидан бошлайман. Ўзингизга маълум, бани башар душмани пруссакарларга ҳужум қилаётинти. Бу ўша бизни уч йилда уч мартабагина алдаган содиқ иттифоқчиларимиз бўлган пруссакарлар! Биз шуларга ёрдам қилаяпмиз. Бироқ, маълум бўлишича, бани башар душмани бизнинг гўзал нутқларимизга ҳеч қандай эътибор қилмасдан, ўзига хос одобсизлик ва ёввойилик билан пруссакарларга ҳужум қилаётинти, бошлаган парадларни тамом қилгани уларга фурсат бермай, тор-мор қилиб, Потсдам саройига кириб олаётинти.

Пруссия қироли Бонапартга шундай деб ёзинти: «Мен зоти олийларини саройимда ўзларига муносиб равишда кутиб олишиштиқидаман ва бу хусусда мен айрим эътибор билан шароит имкон берганича, зарур бўлган ҳамма амр-фармонларни бердим. Шунга муяссар бўлиш орузидаман». Прусс генераллари французлар олднда кўл қовуштириб туришди ва бир оғиз гап билан таслим бўлишди. Уннинг оқари бўлган Глогау гарнизонининг бошлиғи, агар таслим бўлиш керак бўлиб қолса қандай қилай, деб Пруссия қиролдан сўрайди. Буларнинг ҳаммаси аниқ. Қисқаси, биз унга ҳарбий кучимиз билан даҳшат солмоқчи бўлган эдик, бироқ натижада ўз чегарамизда, ҳаммадан ҳам кўра муҳимроғи, Пруссия қироли учун ўшанинг ўзи билан бирга урушга тортилган бўлиб чиқдик. Ҳамма нарсамиз охиб-тошиб ётинти, фақат кичкинагина бир нарса етмай туринти, у ҳам бўлса—бош кўмондон. Бош кўмондон бунчалик ёш бўлмаганда Аустерлицда қозонган ғалабамиз кескинроқ бўлар эди деб, саксон яшар генераллардан бош кўмондон танлаб, Прозоровский билан Каменскийдан бирини, яъни Каменскийни танланди. Генерал бизнинг олдимизга суворовчасига усти ёпиқ файтунда келди, уни шод-хуррамлик ва зўр тантана билан қарши олишди.

«Мен ярадорман, от миниб юра олмайман, демак, армияга қўмондонлик ҳам қила олмайман. Сиз армиянгиизнинг асосий қисмини Пултуска тор-мор қилинган ҳолда келтирдингиз: у бу ерда, очиқ ҳавода, ўтинсиз, ем-хашаксиз ётипти, шунинг учун чора кўриш керак: чунки ўзингиз граф Буксгевденга кеча шундоқ илтифот кўрсатдингиз, чегарамизга чекиниш тўғрисида ўша ўйласин ва буни ўша бугун бажарсин.

— Отда юравериб, écrit-il à l'Empereur, эгар кетимни чақа қилдики, бу нарса отлиқ юришимга ҳамда бундай катта армияга қўмондонлик қилишимга монелик қилади, шунинг учун ҳам қўмондонликни ўзимдан каттароқ бўлган генерал, яъни граф Буксгевденга топширдим ва бу ишга тааллуқли нарсаларни ўшанга ҳавола қилиб, унга маслаҳат бердимки, агарда нон юборилмаса, Пруссиянинг ичкарироғига чекинсин, чунки бир кунга етадиган нон қолган холос, баъзи полкларда эса дивизион командирлари Остерман ва Седморецкийларнинг сўзларига кўра ҳеч нарса қолган эмас, мужикларнинг ўзлари эса оч, менинг ўзим бўлсам то муолажа қилиб бўлгунимча Остроленко госпиталида бўламан. Госпиталда неча кун ётганлигим тўғрисида маълумот берман ва шу билан бирга маълум қиламанки, агарда армия шу манзилда яна ўн беш кун турса, баҳоргача ҳам соғ одам қолмайди.

Мен чолга жавоб беринг, қишлоққа кетайин, зероки топширилган буюк вазифани адо қилолмай, шон-шарафдан маҳрум бўлдим, Сизнинг илтифотномангизни шу ерда, яъни госпиталда ётиб кутаман, токи армияда командирлик ўрнида мирзолик вазифасини ўтаб ўтирмайин. Менинг армиядан кетганлигим боиси таассуф бўлмас, чароки бир кўрнинг армиядан кетиши ҳукмидадир, менга ўхшаган кишилар Россияда мингларча».

4-числода Петербургдан биринчи курьер келди. Чамадонни фельдмаршалнинг кабинетига олиб киришди, чунки у ҳамма ишни ўз қўли билан қилишни яхши кўради. Келтирилган хатларни ажратиб, ўзимизга тегишли бўлганларини айриб олишга ёрдам бергани мени чақирди. Фельдмаршал бу ишни бизга топшириб, ўз номига келган хатни кутиб, қараб ўтирди. Биз қидириб унинг номига хат топа олмадик. Фельдмаршал ҳаяжонланиб ўзи ахтара бошлади ва шаҳаншоҳдан граф Т., князь В, ва бошқаларга келган хатларни топти. У ниҳоятда дарғазаб бўлиб, жон-пони чиқиб шаҳаншоҳнинг бошқалар номига ёзган хатларини очиб ўқий бошлади. Шундан кейин граф Бенигсенга ўша машҳур буйруғини ёзди.

Le maréchal se fâche contre l'Empereur et nous punit tous; n'est-ce pas que c'est logique!

Voilà le premier acte. Aux suivants l'intérêt et le ridicule montent comme de raison. Après le départ du maréchal il se trouve que nous sommes en vue de l'ennemi, et qu'il faut livrer bataille. Boukshevden est général en chef par droit d'ancienneté, mais le général Benigsen n'est pas de cet avis; d'autant plus qu'il est lui, avec son corps en vue de l'ennemi, et qu'il veut profiter de l'occasion d'une bataille «aus eigener Hand» comme disent les Allemands. Il la donne. C'est la bataille de Pultousk qui est sensée être une grande victoire, mais qui à mon avis ne l'est pas du tout. Nous autres pékins avons comme vous savez, une très vilaine habitude de décider du gain ou de la perte d'une bataille. Celui qui s'est retiré après la bataille, l'a perdu, voilà ce que nous disons, et à titre nous avons perdu la bataille de Pultousk. Bref, nous nous retirons après la bataille, mais nous envoyons un courrier à Petersbourg, qui porte les nouvelles d'une victoire, et le général ne cède pas le commandement en chef à Boukshevden, espérant recevoir de Pétersbourg en reconnaissance de sa victoire le titre de général en chef. Pendant cet interrègne, nous commençons un plan de manoeuvres excessivement intéressant et original. Notre but ne consiste pas, comme il devrait l'être, à éviter ou à attaquer l'ennemi; mais uniquement à éviter le général Boukshevden qui par droit d'ancienneté serait notre chef. Nous poursuivons ce but avec tant d'énergie, que même en passant une rivière qui n'est pas guéable, nous brûlons les ponts pour nous séparer de notre ennemi, qui, pour le moment, n'est pas Bonaparte, mais Bouksshevden. Le général Boukshevden a manqué d'être attaqué et pris par des forces ennemies supérieures à cause d'une de nos belles manoeuvres qui nous sauvait de lui. Boukshevden nous poursuit — nous filons. A peine passe-t-il de notre côté de la rivière, que nous repassons de l'autre. A la fin notre ennemi Boukshevden nous attrape et s'attaque à nous. Les deux généraux se fâchent. Il y a même une provocation en duel de la part de Boukshevden et une attaque d'épilepsie de la part de Benigsen. Mais au moment critique le courrier, qui porte la nouvelle de notre victoire de Poulousk, nous apporte de Pétersbourg notre nomination de général en chef, et le premier ennemi Boukshevden est enfoncé: nous pouvons penser au second,

à Bonaparte. Mais ne voilà-t-il pas qu'à ce moment se lève devant nous un troisième ennemi, c'est le qui demande à grands cris du pain, de la viande, des souckary, du foin,— que sais-ja! Les magasins sont vides, les chemins impraticables. Le se met à la maraude, at d'une manière dont la dernière campagne ne peut vous donner la moindre idée. La moitié des régiments forme des troupes libres, qui parcourent la contrée en mettant tout à feu et à sang. Les habitants sont ruinés de fond en comble, les hôpitaux regorgent de malades, et la disette est partout. Deux fois le quartier général a été attaqué par des troupes de maraudeurs et le général en chef a été obligé lui-même de demander un bataillon pour les chasser. Dans une de ces attaques on m'a emporté ma malle vide et ma robe de chambre. L'Empereur veut donner le droit à tous les chefs de divisions de fusiller les maraudeurs, mais je crains fort que cela n'oblige une moitié de l'armée de fusiller l'autre».¹

¹ Фельдмаршалнинг шаҳаншоҳдан димоғи куйган, аламини биздан олаётипти: Шу жиҳатдан бу ҳам мантқиқий эмасми!

Комедиянинг биринчи пардаси мана шу. Бундан кейинги пардалари ўз-ўзидан маълумки, яна ҳам қизиқроқ. Фельдмаршал кетгандан кейин маълум бўлдики, биз душмanning рўпарасида турган эканмиз, жанг қилишимиз зарур экан. Буксгевден мансаб жиҳатидан бош қўмондон, лекин генерал Бенигсен буни эътироф қилмайди, ўз корпуси билан душмanning рўпарасида тургани учун у пайтдан фойдаланиб ўзи, мустақил жанг қилмоқчи, қилади ҳам.

Буюк ғалаба ҳисобланган Пултуск жанги, менимча, жуда ҳам шунчалик эмас. Биз, ҳарбий хизматда бўлмаган одамлар, жангда ютиб чиқиш ва ютқизиш масаласини ўзимизча ҳал қилишга ёмон ўрганганмиз. Қимки жангдан кейин чекинса ўша ютқизди, деймиз-да, мана шунга кўра биз Пултуск жангини ютқиздик. Қисқаси, биз жангдан кейин чекиндик, лекин Петербургга ғалаба қилдик деб чопар юбордик ва генерал Бенигсен бу ғалаба учун мукофот тарзида Петербургдан бош қўмондонлик унвонини олиш умидида генерал Буксгевденга армияга қўмондонлик қилгани имконият бермаяпти. Мана шу икки ҳокимият орасида биз бирмунча жуда ажойиб ва қизиқ манёврлар ўтказдик. Бизнинг эндиги планимиз душманга чап бериш ёки унга атака қилишдан иборат эмас, балки ўз унвонига кўра бизга бошлиқ бўлиши керак бўлган генерал Буксгевденга чап беришдан иборат бўлиб қолди. Шу мақсад йўлида биз шу қадар тиришаётимизки, дарёдан ўтиб, ҳатто кечув бўлмаган жойларда ҳам душманнимизни орқада қолдириш учун кўприкка ўт қўямиз ва ҳозирги вақтда душман Бонапарт эмас, гўё Буксгевден бўлиб қолди. Бизни генерал Буксгевдендан қутқарган мана куч билан ҳужум қилиб, уни асир олаётди. Буксгевден бизни таъқиб этаётипти, биз эсақ ундан қочаётимиз. У дарёнинг бир томонига ўтиши билан биз бошқа томонига ўтамиз. Ниҳоят душ-

Князь Андрей хатни аввал эътибор бермасдан ўқиди, лекин ўқийётган нарсалари (Билибинга нақадар ишониш мумкин эканлигини билса ҳам тобора хаёлини банд қила бошлади. Хатни у шу еригача ўқидиго сўнг гижимлаб ташлади. Унинг аччиғини келтирган нарса хатда ёзилган гаплар эмас, балки ўзига ёт бўлган ҳаёт уни мунчалик ташвишга солгани эди. У кўзларини юмди, хатда ўқиганларини гўё унутиш учун пешанасини ниққади-да, болалар бўлмасига қулоқ солди. Қулоғига бирдан галати бир товуш эшитилгандай бўлди. Унинг жон-пони чиқиб кетди, хат ўқийётган вақтимда болага бирон нарса бўлмадимикни, деб қўрқиб кетди. У оёқ учида юриб болалар бўлмасининг эшиги олдига келди, эшикни очди.

У бўлмага кириши билан мураббия кайфи учиб, алланимани яширди, княжна ҳам каравот ёнида йўқ эди.

— Дўстим,— деб унинг орқасидан шивирлаган княжна Марьянинг товуши унга ғоят ташвишманд туюлди.

Князь Андрей сабабсиз ваҳимага тушдики, бу ҳол кўпинча узоқ уйқусиз ва кўп ҳаяжондан кейин бўлади. У, бола ўлипти, деган хаёлга борди. Унинг қулоғига кирган ҳар бир товуш, кўзига кўринган ҳар бир нарса шу қўрқувсини тасдиқлаётгандай бўлар эди.

«Оббо, тамом» — деди у ичида ва пешанасига совуқ тер чиқди. У, бола каравотда йўқ ва мураббия унинг ўлигини мендан яширди, деган комил ишонч билан гаранг

манимиз Буксгевден бизга етиб олиб, атака қилди. Иккала генерал кўп талашди ва бир-биридан хафа бўлишди, иш икки бош қўмондон орасида дуэлгача борди. Бироқ шу пайтда Пултуск галабаси ҳақида Петербургга хабар олиб борган чопар қайтиб келади ва бош қўмондон тайин қилинганлиги ҳақида буйруқ келтиради, шу билан биринчи душман—Буксгевден мағлуб бўлади. Биз энди иккинчи душман—Бонапарт тўғрисида ўйласак бўлади. Мана шу пайтда, учинчи душман чиқиб қоладикки, бу душман православлардан иборат бўлиб, баланд овоз билан пош, гўшт, сухари, ем-хашак яна алланималар галаб қилмоқда. Магазинлар бўм-бўш, йўллар юриб бўлмайдиган. Православлар талай бошлайди ва бу талон шу даражага етдики, бу сўнгги кампаниялар бундай талоннинг тимсолини кўрган эмас. Поқларнинг ярми бебош командаларга айланиб, бутун мамлакатни кезиб, аҳолини хонавайрон қилаёттипти. Аҳоли буткул хонавайрон бўлди. Қасалхоналар қасаллар билан тўлиб тошиб кетди. Ҳаммаёқда очлик. Босқинчи солдатлар икки марта ҳатто бош штабни босишди ва бош қўмондон уларни даф қилиш учун бир батальон солдат қақришга мажбур бўлди. Мана шундай босқинлар вақтида менинг бўш чамадоним билан тўнмин олиб кетишди. Шаҳаншоҳ барча дивизия бошлиқларига босқинчиларни отиб ташлашга ҳуқуқ бермоқчи. Лекин мен бу нарса қўшинларнинг ярмини отишга мажбур қилмаса деб қўрқаман».

бўлиб, каравотча олдига келди. У пардани кўтарди-ю, лекин жавдираган кўзларига бола анчагача кўринмади. Ниҳоят у болани кўрди: икки бети қип-қизил бола бошини ёстиқдан пастроққа қўйиб, тарвайиб, уйқу ичида тамшаниб, бир текис нафас олиб каравотда кўндаланг ётар эди.

Князь Андрей болани кўриб, худди ўлган боласи тирилгандай суюниб кетди. У энгашиб, синглиси ўргатгандай, лабини боланинг пешонасига қўйиб, унинг иситмасини кўрди. Боланинг нозиккина пешонаси нам эди. У боланинг бошини ушлаб кўрди, бола шунчалик терлаган эдики, ҳатто сочлари ҳўл эди. Бола ўлимдан қолдигина эмас, дарднинг оғир пайти ўтиб, энди тузалмоқда эди. Князь Андрей бу бир парча гўштни олиб бағрига босмоқни истади, лекин журъат қилмади. У боланинг тепасида турар экан, унинг бошига, қўлларига ва кўрпа остида билиниб турган оёқларига қарар эди. Ёнидан шарпа эшитилди ва каравотнинг пардасига кўланка тушди. Князь Андрей қарамади, у боладан кўзини олмай, унинг бир текисда нафас олишига қулоқ солар эди.

Бу кўланка княжна Марьянинг кўланкаси эди, у аста босиб каравотнинг олдига келди-да, пардани кўтариб ичига кирди. Князь Андрей қарамасдан уни билдию қўлини узатди. Княжна Марья унинг қўлини қисди.

— Терлапти,— деди князь Андрей.

— Мен шуни сенга айтай деб чиқаётган эдим,— деди княжна Марья.

Бола уйқусида салгина қимирлади, кулимсиради ва пешонасини ёстиққа ишқади.

Князь Андрей опасига қаради. Княжна Марьянинг нур сочиб турган чиройли кўзларида хурсандлик ёши ялтираб, парда остида яна ҳам чиройлироқ кўринди. У каравот пардасини хиёл тортиб укасига томон интилди ва уни ўпди. Иккови бир-бирига таҳдидомуз ишора қилди, учовини бутун дунёдан ажратиб турган бу оламдан чиққуси келмагандай, парда ичида хийла туриб қолишди. Сочини парданинг попуғига ўралаштириб каравот олдидан аввал князь Андрей чиқди. «Дунёда энди бирдан бир илинжим шу» — деди у хўрсиниб.

Х

Пьер масонлар жамиятига қабул қилинганидан кейин кўп ўтмай, ўз мулкларида нима ишлар қилиши кераклиги тўғрисидаги қўлланмаларни тўла ёзиб олиб, Киев губер-

насига жўнади — деҳқонларининг кўпчилиги ўша ерда эди.

Пьер Киевга келиши биланоқ бош конторага ҳамма бошқарувчиларни йиғиб, уларга ўзининг ният ва хоҳишларини баён қилди. У шундоқ деди: деҳқонларни крепостнойликдан буткул озод қилишнинг тадбири тезда кўрилади, ўшангача уларга оғир меҳнат юкламаслик керак: болалик хотинлар ишга чиқарилмаслиги керак; деҳқонларга ёрдам берилиши керак; деҳқонларга жисмоний жазо бериш ўрнига насихат қилиниши керак, ҳар бир мулкда касалхона, етимхона ва мактаблар очилиши керак. Бошқарувчиларнинг баъзилари (бу ерда чаласавод хўжалик мудирлари ҳам бор эди) ёш граф ишимиздан порози, пул ўғирлаганимизни пайқаб қолдимикин деб, унинг сўзларига ўтлари ёрилиб қулоқ солишар; баъзилари дастлаб бир кўрққанларидан кейин Пьернинг тиши тушган кишидек шу-шу қилиб гапирганига ва у айтган янги сўзларга қизиқсиниб қулоқ солишар, баъзилари эса хўжайиннинг гапиришининг ўзидан завқ қилишар, яна баъзи бирлари, энг ақллилари, шу жумладан, бош бошқарувчи ҳам унинг сўзларидан ўз мақсадларига етмоқ учун хўжайинга қандоқ муомала қилиш кераклигини англашар эди.

Бош бошқарувчи Пьернинг ниятларига катта хайрхоҳлик билдирди; лекин бу ўзгаришлардан ташқари умуман издан чиқиб кетган ишлар билан ҳам машғул бўлиш зарур эканлигини айтди.

Граф Безуховдан қолган шунча мол-давлатга эга бўлиб, яна йилига, одамларнинг айтишича, 500 минг сўм даромад олса ҳам Пьер отаси ҳаёт чоғида ўн минг сўм олган вақтидагидан ҳозир ўзини кампулроқ сезар эди. У йиллик бюджетини қуйидагича тахмин қилар эди. Бутун мулклари бўйича Кенгашга 80 мингга яқин тўлайди; Москва ёнидаги ва Москвадаги ҳовли ҳамда княжналарнинг харажати 30 мингга яқин туради; 15 мингга яқин нафақага кетади; яна шунчаси хайрия ишларига сарф бўлади; 150 минг графинянинг таъминоти учун юборилади; қарзларнинг процентига 70 мингга яқин берилади; солинаётган бутхона учун шу икки йил мобайнида ўн минг кетди; қолган юз минг нимага сарф бўлганини ўзи ҳам билмас, яна ҳар йили қарз кўтаришга мажбур бўлар эди. Булардан ташқари, бош бошқарувчи ҳар йил гоҳ ёнғин чиқди, гоҳ ғалла унмади, гоҳ фабрика-заводларни қайта қуриш зарурлиги ҳақида хат ёзиб турар эди. Шундоқ қилиб Пьер

биринчи навбатда машғул бўлиши керак бўлган нарса мулкларга тааллуқли ишлар эдики, бунга унинг на қобилияти бор эди, на хоҳиши...

Пьер бош бошқарувчи билан ҳар куни *машғул бўлар* эди. Бироқ бу машғулотдан ҳеч натижа чиқмаётганлигини ўзи сезиб турар эди. Унинг машғулоти ишга ҳеч муносабати йўқ бир тарзда ўтаётгани, бу машғулоти ишни илгарилатмаганини ҳис қилар эди. Бир томондан, бош бошқарувчи бутун ишларни расво бир аҳволда қилиб кўрсатар ва Пьерга қарзларни тўлаш, крепостной деҳқонлар кучи билан янги ишлар бошлаш зарурлигини айтар, бунга эса Пьер кўнмас эди. Иккинчи томондан, Пьер крепостной деҳқонларни озод қилишга киришишни талаб қилар, бошқарувчи эса, аввал васийлар кенгашидан бўлган қарзни узиш кераклигини ва буни узмагунча деҳқонларни тездан озод қилиш мумкин эмаслигини айтар эди.

Бошқарувчи бу иш мутлақо мумкин эмас, демас эди; у деҳқонларни озод қилиш учун Кострома губернасидаги ўрмонларни, паст кўриқ ва Қримдаги ерларни сотишни таклиф қилар эди. Лекин бошқарувчи бу ишларни ижозатнома, талабнома ва ҳоказолар сингари нарсаларга боғлаб, шу қадар мураккаб қилиб кўрсатар эдики, Пьер гаранг бўлиб қолиб, фақатгина «ҳа, ҳа, шундай қилинг» дейишдан бошқа ҳеч нарса деёлмас эди.

Бу иш билан ўзи бевосита машғул бўлишга Пьернинг уқуви йўқ эди, шунинг учун ишга ҳуши йўқ, бошқарувчи олдида ўзини шу иш билан машғул бўлаётгандай қилиб кўрсатар эди холос. Бошқарувчи бўлса бу ишларни граф қилсалар яхши, менинг учун ноқулайроқ деб кўрсатишга тиришар эди.

Катта шаҳарда таниш-билишлар кўпайиб қолди; таниш бўлмаганлар эса губернанинг энг давлатманд кишиси билан танишмоққа ва қутламоққа шошилар эди. Пьер масонлар жамиятига кириш олдида ўзи иқрор бўлган ва тарк қилишни ваъда қилган қусурлари шу қадар суяк-суягига сингиб кетган эдики, булардан ҳеч қутила олмас эди. Унинг кун ва тунлари, ҳафта ва ойлари ўша Петербургдаги сингари ўтиришларда, зиёфатларда, суҳбатларда, балларда ўтар, кўз очиб атрофга қарагани вақт тополмас эди. У янгича ҳаёт кечириш умидида бўлса ҳам ҳамон илгаригача, фақат бошқа шароитда яшар эди.

Пьер билар эдики, масонлик буюрган уч қарздан бирини, яъни ҳар бир масон маънавий ҳаётда намуна бўлиши

керак, деган қарзни ўрнига етказа олмайтипти; етти Фази-латдан эса иккитаси: хушфеъллик ва ўлимга муҳаббат унда мутлақо йўқ. У бошқа қарзларни — инсониятни йўлга солиш, инсонпарварлик, хусусан, саҳийликни ўрнига етказаётиман-ку, деб ўзига тасалли берар эди.

1807 йилнинг баҳорида Пьер Петербурга қайтиб бор-моқчи бўлди. У қайтиб кетаётиб, йўлакай бутун мулкларини айланиб, зиммасига олган ишларидан нималар қилинганлигини, худди таоло топширган ва лутф-марҳамат қилиши керак бўлган одамлар қай аҳволда эканликларини ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлди.

Ёш графнинг барча ниятларини телбалик, ўзи учун ҳам, граф учун ҳам, деҳқонлар учун ҳам зарарли деб билгани бош бошқарувчи ён берди. У деҳқонларни озод қилиш мумкин бўлмаган иш деб кўрсата туриб, барча мулкларда катта мактаб бинолари, касалхона ва етимхоналар солдиришга киришди; хўжайинни қарши олган ҳамма жойга одамлар қўйиб, уни дабдаба ва тантана билан эмас (чунки бу Пьерга ёқмаслигини билар эди) балки, графга таъсир қиладиган ва уни алдайдиган бир тарзда, яъни диний маросим шаклида, санам ва нон-туз олиб чиқиб қарши олишни буюрди.

Жануб баҳори, Вена коляскасида тинчгина ва тез юриб қилинаётган саёҳат ва ҳам йўл ёлғизлиги Пьернинг кайфини чоғ қилди. Унинг биринчи марта кўраётган мулклари бир-биридан гўзалроқ, ҳамма жойда одамлар унинг илтифотларидан мамнун ва миннатдор кўринар эди. Пьер одамларнинг бу қарши олишларидан бир қадар ўнғайсизланса ҳам, лекин ичида жуда хурсанд эди. Бир жойда мужиклар уни нон-туз ҳамда Пётр ва Павелнинг сурати билан қарши олишди, унинг деҳқонларга кўрсатган лутф-марҳамати учун миннатдорлик нишонаси ўлароқ ўз ҳисобларидан Пётр билан Павел ҳазратлари шарафига бутхонага яна битта меҳроб қургани ижозат сўрашди. Яна бир жойда ёш болали хотинлар уни қарши олиб, оғир ишдан озод қилганлиги учун унга миннатдорлик билдиришди. Учинчи бир мулкда бир руҳоний Пьернинг марҳамати соясида савод чиқараётган ва диний дарс ўқиётган болалар билан бирликда хоч кўтариб чиқиб қарши олди. Пьер ҳамма мулкларида касалхона, мактаб ва ибодатхоналар учун солинган ва солинаётган гиштин иморатларни ўз кўзи билан кўрди, буларнинг ҳаммаси яқин ўртада очилиши керак эди. Пьер ҳамма ерда, баршчина ишлари илгаригидан камайганлиги

тўғрисида фақат бошқарувчиларнинг ҳисоботини кўрган бўлса ҳам, лекин кўк кафтан кийган деҳқон вакилларининг таъсирли сўзлар билан миннатдорчилик баён қилганларини эшитди.

Лекин Пьер нон-туз олиб чиқилган ва Пётр билан Павел шарафига бутхонада яна битта меҳроб қурилган жой тижорат қишлоғи бўлиб, Пётр кунда у ерда ярмарка очилишини, унинг олдига вакил бўлиб келган бой мужиклар томонидан меҳроб аллақачон қурилганлигини, бу қишлоқ мужикларининг ўндан тўққиз қисми ниҳоят даражада қашшоқ эканлигини билмас эди. Фармонга мувофиқ баршчина ишларига юборилмай қўйилган болали хотинлар ўз ерларида жуда қаттиқ меҳнат остида эзилаётганликларидан ҳам Пьер беҳабар эди. Хоч билан қарши олган руҳоний деҳқонларни шилаётганлигини, унинг қўлига топширилган болаларни ота-оналари йиғи-сиғи билан бериб, кейинчалик катта пул бадалига қайтиб олишларини ҳам билмас эди. План билан қурилаётган бу ғиштин иморатлар ўз деҳқонларининг қўли билан қурилаётганлигини ва шу билан баршчина қоғозда озайтирилган бўлса ҳам амалда кўпайиб кетганлигини билмас эди. Бошқарувчи унинг фармонига мувофиқ оброкни учдан бир камайтирилганлигини дафтардан кўрсатган бўлса, ўша ерда баршчина мажбурияти илгаригидан ярим баравар ортиб кетганлигини билмас эди. Мана шунинг учун Пьер ўз мулкларига қилган саёҳатидан бениҳоят хурсанд бўлиб, Петербургдан чиққан вақтдаги камбағалпарварлик кайфиятига қайтди ва ўзи буюк устод деб атагани пириабзамга дабдабали хатлар ёзди.

«Шу қадар хайрли иш қилиш, шунчалик гап экан-ку,— дер эди Пьер ўзича,— нега биз шу тўғрида дурустроқ ўйламаймиз!»

У миннатдорчиликлардан хурсанд бўлса ҳам, лекин миннатдорчилик сўзларини эшитганида хижолат бўлар эди. Бу миннатдорчиликлар унинг шу тўпори ва фақир кишиларга яна ҳам кўпроқ яхшилик қилишга қодир эканлигини эслатар эди.

Ўтакетган қаллоб ва аҳмоқ бош бошқарувчи графнинг ақллилиги ва гўллигини яхши билиб, уни ўйинчоқдек ўйнаб, дабдабали қарши олишлар Пьерга қанчалик таъсир қилганини кўриб, деҳқонларни озод қилиш мумкин эмас, озод қилиш керак ҳам эмас, улар шусиз ҳам жуда яхши ҳаёт кечираётипти деб туриб олди.

Пьер ичида деҳқонлар ҳақиқатан яхши ҳаёт кечираётингги, озод қилинса буларнинг бошига худо билади, не кунлар келиши мумкин деб ўйлаб, бош бошқарувчининг фикрига қўшилар, лекин астойдил бўлмаса ҳам, ўзи адолатдан деб билган нарсаларнинг амалга оширилишини талаб қилар эди. Бошқарувчи графнинг хоҳишларини амалга ошириш учун бутун кучини сарф қилишга ваъда берди, чунки у яхши билардики, ўрмон ва мулкларни сотиш, кенгашдан ижозат олиш учун унинг бирон чора кўриш-кўрмаслигини текшириш у ёқда турсин, ҳатто граф нима учун қурилган иморатлар бўш ётганини ва деҳқонлар ҳамон бурунгидай хўжайинга пул бериб ёки унинг ишини қилиб юрганлигини ҳеч қачон сўрамайди ва билмайди.

XI

Жануб саёҳатидан кайфи чоғ бўлиб қайтган Пьер кўпдан бери ўйлаб юрган ниятини бажо келтириб, икки йилдан бери кўрмаган дўсти Болконскийнинг олдига борди.

Богучарово қишлоғи даштлик, кесилган ва кесилмаган қайинзор ва арчазордан иборат кўримсизгина бир текисликда эди. Бариннинг қўраси катта йўл бўйидаги қишлоқнинг охирида, янги қазилган, қирғоқларига ҳали ўт-ўлан чиқмаган сув тўла ҳовузнинг нариги томонида — онда сонда катта қарағайлар кўзга чалинган ёш ўрмоннинг ўртасида эди.

Бариннинг қўраси ғалла омбори, хўжаликка керакли бинолар, отхона, ҳаммом, флигель ва ярим доира шаклидаги пештоқи ҳали битмаган каттакон ёшт иморатдан иборат эди. Ҳовлининг атрофига ниҳоллар ўтқазилган, девори ва дарвозаси янгигина ҳамда мустаҳкам; айвонда кўк бўёққа бўялган иккита ёнги труба ва бочка турар, йўлкалар типтик, кўприклар панжарали ва пишиқ; ҳамма нарсадан эгасининг сариштали, сарфгарлиги кўриниб турар эди. Эшикдаги хизматкорлар, князь қайси уйда туради, деган саволга жавобан ҳовуз бўйидаги кичкинагина янги флигелни кўрсатишди. Князь Андрейнинг қари оғаси, Антон, Пьерни коляскадан туширди ва князь уйдлар, деб уни кичкинагина ва озода флигелчага олиб кирди.

Ўз дўстини охириги марта Петербургда жуда ҳашаматли бир шароитда кўрган Пьер дўсти яшаб турган бу ҳовли-

чанинг, гарчи озода бўлса ҳам одмилигига ҳайрон қолди. У шошиб ҳануз қарагай ҳиди келиб турган ва шувалмаган кичкина залга кириб, эшикка томон бораётган эди, Антон оёқ учига югуриб, ундан илгари ўтдию эшикни тақиллатди. Ичкаридан:

— Ҳа, нима гап? — деган қаттиқ ва ёқимсиз товуш эшитилди.

— Меҳмон келди,— деди Антон.

— Айт, тура турсин,— деган жавоб бўлдию стулнинг сурилган товуши эшитилди. Пьер йўргалаб эшик олдига келди-да, ичкаридан чиққан қовоғи солиқ ва хийла қариб қолган князь Андрейга дуч келиб қолди. Пьер уни кучоқлади, кўзойнагини кўтариб уни ўпди ва яқиндан юзига қаради.

— Қандай шамол учирди, хуш келибсан,— деди князь Андрей. Пьер индамасдан, ҳайрон бўлиб, дўстига тикилиб турар эди. Князь Андрейнинг ўзгариб кетганлиги уни ҳайратда қолдирди. Князь Андрейнинг сўзлари мулойим, юзида ва лабларида табассум бўлса ҳам, лекин нигоҳи сўник эди ва бу сўник нигоҳига хурсандлик ифодаси беришга тиришса ҳам бера олмас эди. Князь Андрейни озипти, рангрўйи оқарипти, вояга етипти, дебгина бўлмасди, мудом бир нарса тўғрисида ўйлаганини кўрсатадиган бу нигоҳи ва пешонасидаги ажини Пьерни ҳайрагга қолдирди ва то ўргангунча бегонасирадиб қўйди.

Узоқ жудоликдан кейин кўришганда гап дарров қўр олмагани сингари, буларнинг ҳам гаплари қўр олмай, ўзларига маълум бўлган нарсалар тўғрисида қисқа-қисқа савол-жавоб қилишди. Ниҳоят, гап аста-секин қўр олиб, боя бир-икки оғиз сўз билан айтилган нарсалар, ўтмиш ҳаёт, келажак тўғрисидаги режалар, Пьернинг саёҳати, унинг машғулотлари, уруш ва ҳоказолар масаласи устида тўхтади. Князь Андрейнинг нигоҳида Пьер пайқаган ўйчанлик ва сўниклик ҳозир Пьернинг сўзларига, айниқса унинг ўтмиш ёки келажак ҳақида шавқ-завқ билан сўзлаётган сўзларига қулоқ солиб қилаётган табассумида кўпроқ билинди. Князь Андрей унинг сўзларига гўё қўшилишни истар эдию қўшила олмас эди. Пьер ҳозир князь Андрейнинг олдида шавқ-завқ билан сўзлаш, орзу-ҳавас умидидан гапириш ўнғайсиз бўлиб қолганини ҳис қила бошлади. У ўзининг сўнгги саёҳатидан кейин айниқса кучайган масонлик фикрларини баён қилишдан тортинар эди. У соддалик қилиб қўйишдан қўрқиб, ўзини тутди; шу билан бирга

у ўзининг яхши йигит бўлиб қолганини, энди Петербургдаги Пьерга сира ўхшамаганлигини ўз дўстига кўрсатишни жуда-жуда хоҳлар эди.

— Кўришмаганимиздан буён кўп кунларни бошдан кечирдим, ўзим ўзимни танимай қолдим.

— Ҳа, ўшандан буён бизлар жуда кўп ўзгариб кетдик,— деди князь Андрей.

— Сиз-чи, сиз? — деб сўради Пьер,— сизнинг қандай ниятларингиз бор?

— Қандай ниятларим? — деди князь Андрей кинояомуз.— Менинг ниятларимми? — деди у яна худди бу сўзнинг маъносига ҳайрон бўлгандай.— Мана, иморат солаётиман, келаси йил буткул кўчиш ниятидаман...

Пьер индамай, князь Андрейнинг қарта я бошлаган юзига тикилди.

— Йўқ, мен сўраётганим...— деди Пьер.

Князь Андрей унинг сўзини бўлди:

— Мени сўраб нима қиласан... Ўзинг гапир, саёҳатинг, мулкларингда қилган ишларинг тўғрисида гапирсанг-чи.

Пьер қилган хайрли ишларида ўз иштирокини мумкин қадар яширишга тиришиб, ўз мулкларида қилган ишлари тўғрисида гапирма кетди. Князь Андрей Пьер қилган ишлар худди кўпдан бери маълум ишлардай, унга бир неча мартаба лўқма ташлади; унинг сўзларига на фақат қизиқмасдан, ҳатто Пьер шу сўзларни айтиб ўтирганидан номус қилаётгандай бўлиб қулоқ солди.

Пьер дўстининг олдида ўнғайсизланиб, ҳатто мустар бўлиб қолди. У жим бўлди.

Князь Андрейга ҳам меҳмоннинг суҳбати малол келди шекилли:

— Менга қара, дўстим,— деди,— мен бу ерда кўчманчидай турибман,— фақат ишлардан хабар олгани келган эдим. Шу бугун синглимнинг олдига қайтиб кетаман, сени улар билан таништириб қўяман. Ҳа, айтгандай, сен таниш эдинг шекилли,— деди князь Андрей меҳмонга бир нима дейиш учунгина.— Овқатдан кейин жўнаймиз. Қўрамни айланиб кўришга ҳафсаланг борми? — Иккови ташқарига чиқди ва қалин ошналардай сиёсий янгиликлар танишбилишлари тўғрисида сўзлашиб, овқатгача айланиб юришди. Князь Андрей ўзининг қўраси ва солаётган иморатлари тўғрисидагина ҳафсала билан ва бир оз жонланиб гапирди, лекин шунда ҳам сўрида туриб келажакда ҳовлиси қандай бўлишини тасвир қилаётганида сўзининг ўртасида бирдан

тўхтаб,— қўй, бу ерда қизиқарли нарса йўқ, юр, овқатланиб жўнайлик,— деди. Овқат вақтида Пьернинг уйла-нишидан гап очилди.

— Мен бу гапни эшитиб жуда ҳайрон бўлиб эдим,— деди князь Андрей.

Пьер шу тўғрида гап очилганда ҳаммавақт қизарганидай, қизариб кетдию шошиб:

— Буни қандоқ бўлганлигини мен сизга бирон вақт айтиб бераман. Лекин биласизми, бу нарса абадий узил-кесил бўлиб кетган.

— Абадий? — деди князь Андрей,— ҳеч нарса абадий бўлмайди.

— Бу ишнинг охири нима билан тамом бўлганини биласизми? Дуэлни эшитдингизми?

— Ҳа, сенинг бошингга шу ҳам келди.

— Худога минг қатла шукурки, мен ўша одамни ўлдирмадим,— деди Пьер.

— Нега? — деди князь Андрей. — Қопағон итни ўлдириш ҳатто савоб.

— Йўқ, одам ўлдириш яхши эмас, ноинсофлик бўлади.

— Нима учун ноинсофлик бўлади? — деди князь Андрей.— Инсоф ва ноинсофлик тўғрисида ўйлаш одамларнинг иши эмас. Одамлар ҳамма нарсадан ҳам кўра инсофни ноинсофликдан ажратиш тўғрисида бир умр адашган ва бундан кейин ҳам адашади.

Пьер келганидан буён князь Андрейнинг энди очилиб гапираётганини сезиб:

— Бировга нисбатан қилинган ҳар бир ёвузлик ноинсофлик бўлади,— деди мамнун бўлиб. У нима бўлиб ҳозиргидай ўзгариб қолганини батафсил айтиб беришни хоҳлар эди.

— Сен нимани бировга нисбатан ёвузлик деб биласан?

— Ёвузликми? Ёвузлик?— деди Пьер,— ўзимизга нисбатан қилинган ёвузлик нима эканлигини ҳаммамиз ҳам биламиз-ку.

— Ҳа, биламиз, лекин мен ўзим учун ёвузлик деб билган нарсани бировга қилмайман,— деди князь Андрей ҳаётга янгича қарашини Пьерга айтиб беришни истаб, тобора жонланиб. У французча гапирди. *Je connais dans la vie que deux maux bien réels: c'est le remord et la maladie.*

Il n'est de bien que l'absence de ces maux.¹ Мана шу икки фалокатга чап бериб, ўзим учун яшаш менинг ҳозирги маслагимдир.

— Ўз яқинингга муҳаббат, фидокорлик қаёққа кетди?— деди Пьер,— йўқ, мен бу фикрингизга қўшилмайман. Ёвузлик қилмаслик, пушаймон бўлмаслик учугина яшаш кифоя қилмайди. Мен илгари шундай, ўзим учунгина яшаб ҳаётимни барбод қилдим. Мен энди бошқалар учун (Пьер камтарлик важдан «яшаб» демади) яшашга ҳаракат қилиб, бахт-саодат нима эканлигини билдим. Йўқ, мен бу фикрингизга қўшилмайман. Бу гапларни ўзингиз ҳам тил учида айтаётипсиз.

Князь Андрей индамасдан Пьерга қаради ва истехзо билан кулимсираб қўйди.

— Мана, ҳозир синглим княжна Марьянинг олдига бораётипмиз. Икковларинг чиқишасизлар,— деди у,— эҳтимол сен ўз нуқтаи назарингга ҳақлидирсан,— деди у бир оз жим қолгандан кейин давом этиб,— лекин ҳар ким ўз билганича яшайди: мана сен ўзим учун яшаб ҳаётимни барбод қилаёздинг, деяпсан; бошқа учун яшабгина бахт-саодат нима эканлигини билибсан. Мен аксини бошдан кечирдим. Мен шон-шараф учун яшадим. (Шон-шараф нима ўзи? Бу ҳам бошқаларни севиш, ўшалар учун бирон яхшилик қилиш, уларнинг мақтовига сазовор бўлиш деган гап). Мен мана шу хилда бошқалар учун яшаб ҳаётимни барбод қилаёздинг эмас, балки буткул барбод қилдим. Ўзим учун яшай бошлаганимдан буён хийла тинчландим.

— Киши қандай қилиб фақат ўзи учунгина яшайди?— деди Пьер қизишиб,— ўғлингиз, синглингиз, отангиз-чи?

— Буларнинг ҳаммаси менинг ўзим деган гап,— деди князь Андрей,— бошқалар, княжна Марья икковларинг *le prochain*,— деб атаганларинг гумроҳлик ва ёвузликнинг асосий манбандир. *Le prochain* деганинг, сен яхшилик қилмоқчи бўлган ўша киевлик мужикларинг.

У Пьерга мазах қилгандай кулимсираб назар ташлади. Афтидан Пьернинг қитиғига тегмоқчи эди.

— Ҳазиллашаётипсиз,— деди Пьер борган сайин жонланиб,— найнки менинг эзгулик қилишни истаганим, оз-моз бўлса ҳам ҳар нечук эзгулик қилганим гумроҳлик ва

¹ Мен ҳаётда фақат икки нарсани чинкаам бахтсизлик деб билман: виждон азоби ва хасталик. Мана шу икки нарса бўлмаслигининг ўзи хушбахтликдир.

ёвузлик бўлса? Узимизга ўхшаган инсон бўлмиш бахтсиз мужикларимиз, онадан туғилиб ўлгунча худо ва ҳақиқатни бир маросим ва маъносиз ибодат дебгина билган кишилар охират борлигига, тортган азобларининг ажру мукофоти, тасаллиси борлигига эътиқод қилиб, ўзларини овутсалар ёмон бўлар эмишми? Одамлар хасталикдан ожиз бир аҳволда ўлиб кетаётинти, ҳолбуки буларга моддий ёрдам бериш анчайин гап ва мен уларга табиб, касалхона ва чолларга бошпана бераман, бунинг нимаси ёвузлик ва гумроҳлик? Кечаю кундуз тинмай ишлайдиган мужикка, ёш болали хотинга дам олиш ва истироҳат қилишга имконият туғдирганим хийла катта хайрли иш эмасми? — деди Пьер шошиб ва тиши тушган кишидек ши-шилаб. — Мен шундай қилдим ҳам, оз бўлса-да, ўргатилмаган бўлсам ҳам шу йўлда унча-мунча иш қилдим. Бу қилган ишим яхши эмаслигини исбот қилиш у ёқда турсин, ўзингиз ҳам шу тўғрида ўйламаганингизга мени ишонтиролмайсиз. Ҳаммадан муҳими шуки, — деди Пьер давом этиб, — мен шуни биламан ва шунга аминманки, ҳаётда энг яхши бахт шу эзгулик лаззатидир.

— Тўғри, агар масала шундай қўйилса, бу бошқа гап, — деди князь Андрей, — мен иморат солаётибман, боғ қилаётибман, сен эсанг касалхона солаётибсан. Мен қилаётган иш ҳам, сен қилаётган иш ҳам бир эрмак. Нима инсофдан, нима эзгуликдан эканлиги тўғрисида биз гапирмайлик, буни биладиган одамларга ҳавола қил. Сен баҳслашмоқчимисан, — деди у яна, — хўп, баҳслашамиз. — Иккови эшнк олдидаги айвончага чиқди.

— Қани, баҳслашайлик бўлмаса, — деди князь Андрей, сен мактаб дейсан, — деди у бармоғини букиб, — амри-маъруф ва ҳоказо дейсан, яъни сен ана уни, — деди князь Андрей бошидан шапкасини олиб, салом бериб ўтиб кетаётган мужикни кўрсатиб, — ҳайвонлик ҳолатидан чиқариб, унда маънавий талаблар вужудга келтирмоқчи бўласан. Менимча, унинг бирдан-бир бахти ҳайвонлик бахтидир, сен эсанг уни шу бахтдан маҳрум қилмоқчисан. Менинг унга ҳасадим келади, сен эсанг мендаги имкониятларни унга бермасдан туриб ундан мен — князь Андрей ясамоқчисан. Сен яна уни оғир меҳнатини енгил қилмоқчи бўласан. Менимча, бизнинг учун ақлий меҳнат қанчалик зарурат бўлса, унинг учун жимсоний меҳнат ҳам шунчалик зарурат ва ҳаётининг матлабидир. Сен ўйламасдан туролмайсан. Мен кечаси соат учларда ётаман, бошимга минг хил

фикрлар келади, уйқум қочади, у ёқдан-бу ёққа ағдариламан, ўйлайман ва ўйламасдан туropolмаганим учун тонг отгунча ухлай олмайман; у ҳам ер ҳайдамасдан, ғалла ўрмасдан туropolмайди, бўлмаса ё қовоқхонага боради ёки касал бўлиб ётади. У қиладиган жисмоний меҳнатни мен қилсам бир ҳафтада ўламан, у агар менга ўхшаб жисмоний меҳнат қилмаса, юрагини ёғ босиб ўлади ҳам. Учинчиси нима эди?

Князь Андрей учинчи бармоғини букди.

— Ҳа, айтгандай, касалхона, дори-дармон, дединг. У бошига қон уриб, ўладиган бўлганда сен қон олдириб уни тузатасан. У ҳаммага ошиқча юк бўлиб, ўн йил судралиб юради. Унинг ўша вақтда ўлиб кетгани ўзига ҳам қулай, ҳам тинч бўлар эди. У ўлса, бошқаси тугилади, уруғи кўп. Сен бир хизматкорим камайди деб ачинсанг (мен унга шу кўз билан қарайман) бошқа гап эди, сен эсанг муҳаббат юзасидан уни даволайсан ахир. Бунақа муҳаббатнинг унга ҳеч кераги йўқ. Яна бу ёғи ҳам бор: медицина бирон вақт бировни тузатипти, деб ким айтди сенга? Ўлдиришга ўлдирган!—деди у жаҳли билан қовоғини солиб ва Пьердан юзини ўгириб.

Князь Андрей ўз фикрларини шу қадар очиқ-равшан айтар эдики, унинг бу тўғриларда кўп ўйлаб юрганлиги билиниб турар ва бу гапларни худди узоқ вақт гапирмай юрган кишидай, камоли иштиёқ билан ва тез-тез гапирар эди. Унинг муҳокамалари нақадар ноумидона бўлса, нигоҳи шу қадар тетиклашар эди.

— Кўп ёмон, кўп оғир,— деди Пьер,— шундай фикрлар билан яшаб бўлар эканми? Яқиндагина Москвада, йўлда мен ҳам шундай кайфиятга тушган эдим. Бундай вақтларда менинг руҳим шу қадар тушиб кетадики, дунё кўзимга кўринмайди, ҳамма нарсадан, ҳатто ўзимдан ҳам безор бўламан. Бундай вақтларда томоғимдан овқат ҳам ўтмайди, ювинишга қўлим ҳам бормайди... Хўш, сиз-чи?

— Нега ювинмайди киши, мурдорлик бўлади бу,— деди князь Андрей.— Аксинча, киши ҳаётини мумкин қадар яхшироқ ўтказишга ҳаракат қилиши керак. Дунёда турганим учун мен гуноҳкор эмасман, шундай бўлгандан кейин умримни дурустроқ, бировга халал бермасдан ўтказишим керак.

—Шундай фикрлар билан яшашга сизни нима мажбур қилади. Киши қимирламасдан бир жойда ўтирса, ҳеч нарса қилмаса...

— Ҳаёт бусиз ҳам тинч қўймайди. Кошки бекор ўтирсам эди. Бу ернинг дворянлари илтифот кўрсатиб, мени оқсоқолликка сайлайдиган бўлишди, зўрга қутулдим. Улар бу иш менинг қўлимдан келмаслигини, оқсоқол бўлиш учун зарур бўлган олғирлик, риёкорлик менда йўқлигини билишмайди. Ундан кейин, тинчгина яшагани бир бош-панага эга бўлиш учун мана бу иморатни битказиш керак эди. Энди мана халқ лашкарлари деган гап чиқиб қолди.

— Нега армияда хизмат қилмайсиз?

— Аустерлицдан кейин-а? — деди князь Андрей таъби хира бўлиб.—Йўқ, қуллуқ. Мен минбаъд ҳаракатдаги рус армиясида хизмат қилмайман деб аҳд қилганман. Хизмат қилмайман. Бонапарт башарти Лисие Горига таҳдид қилиб Смоленск оstonасида турган тақдирда ҳам рус армиясида хизмат қилмайман. Мен сенга айтиб эдим,— деб давом этди князь Андрей ўзини босиб,—энди халқ лашкарлари деган гап чиқиб қолди, отам учинчи округнинг бош қўмондони. Ҳарбий хизматдан менинг қутулишим учун бирдан-бир чора отамнинг қўл остида бўлишимдир.

— Демак, хизмат қилаётган экансиз-да?

— Хизмат қилаётибман,— деди князь Андрей ва бир оз жим қолди.

— Нега хизмат қиласиз бўлмаса?

— Хизмат қилишимнинг сабаби шу: отам ўз асрининг энг яхши одамларидан бири. Лекин қариб қолаётипти. Уни ба-рритош деб-ку бўлмайди, бироқ жонсарақ одам. Унинг чекланмаган ҳокимиятга ўрганганлиги, мана энди бу ҳокимият устида, шаҳаншоҳ томонидан халқ лашкарларига бош қўмондон қилиб берилган ҳокимият устида турганлиги ёмон бўлди. Бундан икки ҳафта бурун агар мен икки соат кечиксам Юхновода мирзони осиб юборар эди,— деди князь Андрей табассум қилиб; — отамга мендан бошқа ҳеч кимнинг гапи ўтмаганлиги учун хизмат қилаётибман, унга баъзан кейинчалик ўзи пушаймон бўладиган ишларни қилишига йўл қўймайман.

— Мана, кўрдингизми!

— Ҳа, *mais ce n'est pas comme vous l'entende*,¹ — деди князь Андрей давом этиб.— Мен мирзога, халқ лашкарларидан бирини этигини ўғирлаган бу аблаҳга зигирдай ҳам эзгулик қилмоқчи эмас эдим; осилса, қайта хурсанд бўлар эдим, лекин отамга, яъни, яна ўзимга ачиндим.

¹ Лекин бу сен ўйлаганча эмас.

Князь Андрей борган сайин очилмоқда эди.

— Бу ишни қилганимда ҳеч қачон одам боласига эзгулик қиламан деган ниятим йўқ эди,— деб Пьерга уқдира сошлаганда кўзлари чақнаб борар эди.

— Мана, сен деҳқонларни озод қилмоқчисан,— деди у давом этиб,— жуда яхши, яхши-ку, лекин бунинг сенга (мен ўйлайманки, сен ҳеч кимни урдирганинг ҳам йўқ, Сибирь қилганинг ҳам йўқ), хусусан деҳқонга яхшилиги йўқ. Деҳқонлар урилса, калтакланса, Сибирь қилинса, менимча, бундан деҳқонлар ҳеч зарар кўрмайди. Деҳқон Сибирда ҳам шу ҳайвонча кунини кўради, баданидаги калтак жароҳати битиб кетади ва илгаригидай хурсанд бўлиб юраверади. Бу ишни маънавий жиҳатдан ҳалок бўлаётган, қилмишларига пушаймон бўлаётган, бу пушаймонлик туйғусини босаётган ва бўлар-бўлмасга жазо берини имкониятига эга бўлганлари учун бағритош бўлиб бораётган одамлар қилишсин. Мен мана шу одамларга ачинаман, деҳқонларни мана шундай одамлар озод қилсин, дейман. Сен, эҳтимол, кўрмагандирсан, лекин мен яхши одамлар, чекланмаган ҳокимиятнинг мана шу таомилларидан тарбияланган яхши одамлар йилдан йилга феъли айниб, бағритош ва дағал бўлиб бораётганини, буни била туриб ўзларини қўлга ололмай, тобора бахтсизроқ бўлаётганларни кўрганман.

Князь Андрей бу гапларни шундай мароқ билан гапирар эдики, Пьер бенхтиёр унинг бундай фикрга келишига отаси сабаб бўлган деб ўйлади. У индамэди.

— Мен мана шу одамларга ачинаман, мен у деҳқонларни ҳар қанча урсанг, ҳар қанча калтакласанг ҳам ўзгармайдиган елка ва пешоналарини эмас, инсонлик қадрқимматини, виждон осудалигини, покликни қадрлайман.

— Йўқ, йўқ! Мен сизнинг фикрингизга ҳеч қачон қўшилмайман,— деди Пьер.

XII

Князь Андрей билан Пьер кечқурун коляскага тушиб Лисие Горига жўнашди. Князь Андрей ҳар замон Пьерга қараб сўз қотар ва бу сўзлари унинг кайфи чоғ эканлигини кўрсатар эди.

У Пьерга далаларни кўрсатиб, ўз хўжалигини такомиллашгани ҳақида сўзлар эди.

Пьер унинг сўзларига қисқа-қисқа жавоблар бериб, шумшайиб жим ўғирар фикр-хаёлга чўмгандай кўринар эди.

Пьер князь Андрей бахтсиз эканлиги, гумрохликка тушганлиги, ҳақ-ҳақиқатни билмаганлиги, унга ёрдам бериш, ҳақиқатни англатиши ва уни оёққа бостириши кераклиги тўғрисида ўйлар эди. У нимадан ва қандай қилиб гап бошлаш тўғрисида бир қарорга келиши биланоқ князь Андрей бир ониз сўз, бир далил билан унинг бутун таълимотини пучакка чиқариб қўйишини сезар, шунинг учун гап бошлашдан, ўзи муқаддас деб билган нарсани унга калака қилдириб қўйишдан қўрқар эди.

— Йўқ, нега бундай деб ўйлайсиз, — деди бирдан Пьер сузмоқчи бўлган ҳўкиздай бошини қўйи солиб гап бошлаб.— Нега бундай деб ўйлайсиз? Қўйинг бу ўйларингизни.

— Қанақа ўйларимни? — деди князь Андрей ҳайрон бўлиб.

— Ҳаёт тўғрисидаги, инсоннинг вэзифалари тўғрисидаги ўйларингизни. Бундоқ бўлиши мумкин эмас. Бир вақтлар мен ҳам шундай деб ўйлар эдим, лекин биласизми, мени нима қутқазиб қолди? Масонлик қутқазиб қолди. Йўқ, сиз кулманг. Масонлик ўзим ўйлагандек диний мазҳаб эмас экан. Масонлик инсониятнинг энг яхши хислатларини ифода қиладиган мазҳаб.— У князь Андрей масонликни ўзи тушунганча баён қила бошлади. У, масонлик давлат ва дин кишанларидан озод бўлган христианлик таълимоти, тенглик, биродарлик ва одам боласига муҳаббат ҳақидаги таълимот, деб айтди.

— Фақат бизнинг муқаддас биродарлигимизгина ҳаётда чин маънога эгадир; бошқа ҳамма нарса бир туш демакдир, дер эди Пьер.— Шунинг билингки, дўстим, бу иттифоқдан хориж ҳаммаёқ ёлгон ва ноҳақликка тўла; ақлли ва эзгу кишига ўзингиздек, ўзгаларга халал бермасдан, ўз умрини тамом қилишдан бошқа нарса қолмайди деган фикрингизга қўшиламан. Бизнинг асосий эътиқодларимизни ўзлаштиринг, бизнинг жамиятимизга кириб, ўзингизни бизга топширинг, сизга йўлбошчилик қилишимизга рухсат этинг, шунда дарҳол ўзингизни мен каби бу буюк, кўзга кўринмайди деган ва ибтидоси кўнгилда пинҳон бўлган занжирнинг бир қисми деб ҳис қиласиз.

Князь Андрей индамасдан, рўпарасига қараганича, Пьернинг сўзларига қулоқ солар эди. У араванинг тақиртуқурида эшитилмай қолган сўзларини бир неча марта сўраб олди. Князь Андрейнинг чақнаётган кўзларидан, индамасдан қулоқ солиб ўтирганидан Пьер сўзлари бекорга

кетмаётганлигини, князь Андрей унинг сўзини бўлмаслигини ва бу сўзлардан кулмаслигини англади.

Булар тошиб ётган дарё бўйига келишди, дарёдан кемада ўтишлари керак эди. От-арава жойлаштирилгунча кемага чиқишди.

Князь Андрей кеманинг панжарасига суяниб, ботиб бораётган қуёшнинг нурида ярқираб турган тошқинга жимгина қараб турар эди.

— Хўш, бу тўғрида қандай фикрдасиз? — деб сўради Пьер. — Нега индамайсиз?

— Қандай фикрда бўлар эдим? Гапларингни эшитдим. Хўп, шундоқ экан, — деди князь Андрей, — сен бизнинг жамиятимизга киргин, биз сенга ҳаётнинг маъносини, инсонлик вазифасини ва оламни идора қиладиган қонунларни кўрсатиб берамиз, дейсан. Биз деб кимларни айтаётисан? Одамларними? Нима учун сизлар ҳамма нарсани билар экансизлар? Сизлар кўрган нарсани нима учун фақат мен кўрмас эканман? Сизлар ер юзида эзгулик ва ҳақиқат ҳукмрон эканлигини кўрасизлар, аммо мен буни кўрмайман.

Пьер унинг сўзини бўлди.

— Сиз охиратга ишонасизми, йўқми?

— Охиратгами? — деб қайтарди князь Андрей, лекин Пьер жавоб қилгани унга фурсат бермади ва унинг даҳрий эканлигини билгани учун бу саволни қайтаришини инкор қилиш деб тушунди-да, сўзида давом этди:

— Сиз ер юзида эзгулик ва ҳақиқат ҳукмрон эканлигини кўролмайдим, дейсиз. Агар ҳаётимизга борлиқнинг интиҳоси шу деб қаралса, ер юзида эзгулик ва ҳақиқат ҳукмрон эканлигини мен ҳам кўрган эмасман ва буни кўриш ҳам мумкин эмас. Ер юзида, мана шу ер юзида (Пьер далани кўрсатди) ҳақиқат йўқ — ҳаммаёқ ёлгон ва ёвузликдан иборат, лекин оламда, бутун оламда ҳақиқат ҳукмронлиги мавжуддир, биз энди ер болалари, абадан эса бутун олам болаларимиз. Шу буюк, мутаносиб бир бутун нарсанинг бир қисми эканлигимни наинки мен сезмасам? Қудрати илоҳи намён бўлган шу сон-саноксиз махлуқотнинг бири, энг қуйи босқичидаги махлуқ билан энг юқори босқичдаги махлуқ орасида бир босқич эканлигимни наинки сезмасам? Модомики, ўсимликдан инсонга олиб чиқадиган бу босқични кўрар эканман, очиқ-равшан кўрар эканман, нима учун бу босқич тобора юқориламасдан мен билан тамом бўлади деб фараз қиламан? Шунини сезманки, оламда ҳеч нарса буткул йўқолиб кетмагани каби

мен ҳам йўқолиб кетмаймангина эмас, балки ҳаммавақт мавжуд бўламан ва ҳаммавақт мавжуд эдим. Мен шуни сезаманки, мендан ташқари, менинг тепамда руҳлар яшайди ва бу дунёда ҳақиқат бор.

— Ҳа, бу Гердернинг таълимоти, — деди князь Андрей, — лекин, дўстим, мени бу эмас, ҳаёт ва ўлим ишонтиради, билдингми? Жонингдан азиз, сенга чамбарчас боғланган кишинг бўлса, сен унинг олдида гуноҳкор бўлиб, бу гуноҳингни ювиш умидида юрсангу (князь Андрей овози қалтираб кетганда юзини ўгирди) бу кишинг бирдан азобуқубат чекса ва оламдан кетса... Нега оламдан кетади? Бу саволга жавоб бўлмаслиги мумкин эмас! Жавоб борлигига мен аминман... Мени мана шу ишонтиради, мана шу ишонтирди, — деди князь Андрей.

— Тўғри, тўғри, — деди Пьер, — мен ҳам шуни айтаётиман-ку!

— Йўқ. Мен фақат шуни айтаманки, охиратнинг зарурлигига далил, исботлар эмас, балки ҳаётда қўл ушлашиб бораётган кишингнинг бирдан шу *бетагистонга* йўқолиб кетиши ва сен ўзинг бу чоҳ олдида тўхтаб, шу чоҳга кўз ташлашинг ишонтиради. Мен бу чоҳга кўз ташладим...

— Хўп, кўз ташлаб нимани кўрдингиз? У ёқда нима борлигини ва *кимдир* борлигини биласизми? — У ёқда охират бор. «*Кимдир*» — худо демакдир.

Князь Андрей жавоб бермади. От-арава аллақачонлар нариги қирғоққа чиқарилиб қўшилган, офтобнинг ярми уфққа ботган, кечки изғиринда ўтқал олдидаги кўлмак сувларнинг юзи игна-игна бўлиб музлаган, Пьер билан князь Андрей эса, лакей, кучер ва кемачиларни ҳайратга солиб, ҳамон кемадан тушмай, гаплашиб турар эди.

— Агар худо ва охират бўлса, у вақтда ҳақиқат ҳам бор, эзгулик ҳам ва инсоннинг энг юксак содати мана шуларга эришмоққа қўшиш қилмоқдир. Яшаш керак, севиш керак ва шунга ишониш керакки, — деди Пьер, — бу бир парча ерда фақат бугун яшаётганимиз йўқ, балки яшаганимиз ва у ёқда (у осмонни кўрсатди) абадий яшаймиз.

Князь Андрей кеманинг панжарасига суяниб, Пьернинг сўзларига қулоқ солар экан, ботаётган қуёшнинг нуридан қизғиш бўлиб ярқираб турган тошқиндан кўзини олмас эди. Пьер жим бўлди. Теварак-атрофни сукунат босган эди. Кема аллақачонлар қирғоққа етиб тўхтаган, сув тўлқинлари кеманинг остига аста-секин урилиб шилпиллар эди. Тўлқиннинг шилпиллаши князь Андрейнинг

қулоғида худди Пьернинг сўзларини тасдиқлаб «тўғри, шунга ишюн» деяётгандай бўлар эди.

Князь Андрей уф тортди ва Пьернинг мамнуниятдан қизариб кетган, лекин ўзидан устун турган дўсти олдида ҳануз тортинаётгани кўриниб турган юзига маъсумона, мулойим назар ташлади.

— Ҳа, кошки шундоқ бўлса эди,— деди у.— Қани, юр, аравага чиқайлик,— деди князь Андрей яна.— У кемадан тушаётиб Пьер кўрсатган осмонга қаради-да, Аустерлиц даштида чалқанча ётиб кўргани ўша баланд, бепоен осмонни Аустерлиц воқеасидан бери энди биринчи марта кўрди: бу нарса аллақачонлар сўниб кетган энг яхши туйғуларни бирдан уйғотдию қалбини хурсандлик ва ёшлик ҳисларига тўлдирди. Князь Андрей яна одатлаги турмуш шароитига кириши билан бу туйғу яна ғойиб бўлди, лекин ўстира олмагани бу туйғу кўнглининг бир чеккасида муҳом турганлигини билар эди.

Пьер билан учрашиш князь Андрей учун зоҳиран ҳамон эскича бўлса ҳам, лекин унинг ички оламида тамоман янги бўлган бир ҳаётнинг бошланиш даври бўлди.

XIII

Пьер билан князь Андрей Лисне Горигаги ҳовлининг катта дарвозаси олдида келганларида қош қорайган эди. Шу пайтда князь Андрей жилмайиб, орқа эшик олдида турган одамларнинг шошиб қолганларига Пьернинг диққатини жалб қилди. Халта кўтарган, букчайган бир кампир билан қора кийган, сочлари узун, паст бўйли бир киши кириб келаётган аравани кўриб орқага, дарвозага томон қочишди. Буларнинг кетидан иккита хотин югуриб чиқди ва тўрттови аравага қараб-қараб, ўтлари ёрилгудай бўлиб, орқа эшикка кириб кетишди.

— Бу Машанинг дарвишлари,— деди князь Андрей.— булар бизни отам деб ўйлашди. Маша фақат шу хусусдагина отамга итоат қилмайди: отам бу дарвишларни ҳайдаб юбор деса ҳам, Маша буларга йўл беради.

— Дарвиш деганингиз нима ўзи? — деди Пьер.

Князь Андрей унинг саволига жавоб бергани улгуролмади. Хизматкорлар чиқиб, уларни қарши олди. Князь Андрей улардан отаси қаерда эканлигини ва қачон келишини сўради.

Кекса князь ҳануз шаҳарда бўлиб, ана келади-мана келади, деб туришган эди.

Князь Андрей келишига ҳаммавақт тахт турган ўз бўлмасига Пьерни олиб кирди ва ўзи ўғлининг олдига борди.

— Юр, опамнинг олдига кирамиз,— деди князь Андрей қайтиб келиб Пьерга.— Мен ҳали уни кўрганим йўқ, у дарвишлари билан уйда беркиниб ўтирипти. Шу қилганига бостириб кириб ҳижолат қиламиз. Сен дарвишларни кўриб оласан. C'est curieux, ma parole.¹— Дарвиш деганингиз qu'est-ce que c'est que?² — деб сўради Пьер.

— Мана ҳозир кўрасан.

Булар кириб келганда княжна Марья дарҳақиқат хи-жолатдан қизариб кетди. Унинг киотлар олдига чироглар ёқиб қўйилган дилкаш уйда, диванда, самоварнинг орқасида, княжна билан бирга бурни ва сочи узун, монах кийими кийган бир ёш йигитча ўтирар эди. Буларнинг олдигаги креслода афти буришган, озгин, ҳалим ва маъсумдай кўринган бир кампир ўтирар эди.

— André, pourquoi ne pas m'avoir prévenu?³,— деди княжна Марья ўпкалаброқ ва дарҳол, худди курк товуқ жўжаларини ҳимоя қилгандек дарвишларининг олдини тўсди.

— Charmée de vous voir. Je suis très contente de vous voir⁴,— деди княжна қўлини ўпаётган Пьерга. Пьерни болалигидан билгани, ҳозир унинг Андрей билан дўстлиги, хотинидан куйганлиги, ҳаммадан ҳам кўра унинг эзгу ва тўпорилиги княжнани унга яқинлаштирди. У Пьерга шазло ва нур сочиб турган кўзлари билан боқар экан, худди «мен сизни жуда ҳурмат қиламан, лекин зинҳор менинг бу дарвишларимдан кулманг» деяётгандай эди. Кўришиб бўлишлари биланоқ улар ўтиришди.

— Ие, Иванушка ҳам шу ерда экан-ку,— деди князь Андрей кулимсираб ёш дарвишчага ишора қилиб.

— Андрей! — деди княжна Марья ёлворгансимон.

— Il faut que vous sachiez que c'est une femme⁵,— деди князь Андрей Пьерга.

— André, au nom de dieu!⁶,— деди яна княжна.

¹ Жуда қизиқ бўлади-да.

² Нима ўзи?

³ Андрей, нега олдинроқ мени хабардор қилмадинг?

⁴ Хуш келибсиз, хуш келибсиз.

⁵ Бу йигитчани биласанми, бу хотин.

⁶ Андрюша, худо ҳаққи!

Князь Андрейнинг дарвишларга ҳазил-мазахомуз муносабати ва княжнанинг фойдасиз тарафгирлиги булар орасида одат тусига кириб қолган бир муносабат эканлиги кўриниб турар эди.

— Mais, ma bonne amie,— деди князь Андрей,— vous devriez au contraire m'être reconnaissante de ce que j'explique à Pierre votre intimité avec ce jeune homme.¹

— Vraiment?²,— деди Пьер кўзойнаги орқали Иванушкага синчиклаб жиддий назар ташлаб, (унинг бу жиддиятидан княжна Марья жуда миннатдор бўлди), Иванушка эса ўз тўғрисида сўз бораётганлигини англаб, ер остидан ҳаммага бир-бир кўз ташлаб қўйди.

Княжна Марья ўз дарвишлари туфайли бекорга изза тортган эди. Дарвишлар пинагини ҳам бузмади. Кампир бошини қуйи солиб, кирганларга кўз қирини ташлаб, пиёласини ликобчага тўнтариб ва тишлаган қандини унинг ёнига қўйиб, яна чой қўйиб беришармикни деб ўз креслосида баҳузур ўтирар эди. Иванушка ликобчадан чой ҳўплар экан, ёш йигитларга манглай остидан муғомбир, хотинча кўзлари билан қарар эди.

— Киевга борганмидинг? — деб сўради князь Андрей кампирдан.

— Ҳа, отагинам,— деди дарҳол кампир,— рождество кўни азизларга қўл бериб, тавоф қилиб, гуноҳларимдан пок бўлиб келдим. Ҳозир Колязиндан келаётибман, отагинам, у ерда катта мўъжиза юз берипти...

— Иванушка ҳам сен билан юриптими?

— Йўқ, мен ўзимча, валинеъматим,— деди Иванушка йўгон овоз билан гапиришга тиришиб,— Пелагеюшка билан Юхновдагина ҳамроҳ бўлдик...

Пелагеюшка кўрганларини айтиб беришини хоҳлади шекилли, ҳамроҳининг сўзини бўлди:

— Колязинда, отагинам, катта мўъжиза юз берипти.

— Яна қанақа мўъжиза экан? — деди князь Андрей.

— Кўйсанг-чи, Андрей,— деди княжна Марья.— Қўй, гапирма Пелагеюшка.

— Вой... нега, онагинам, нега гапирмас эканман? Мен бу кишини яхши кўраман. Яхши олам, художўй одам. Менга ўн сўм хайр қилган эдилар, эсимдан чиққани йўқ.

¹ Азиз дўстим, бу йигитча билан сирдошлигингни Пьерга тушунтирганим учун менадан миннатдор бўлишинг керак.

² Шундоқми?

Киевга боришим билан Кирюшани кўрдим, дарвиш одам — қишин-ёзин яланг оёқ юради. Ўша менга, бу ерларда нима қилиб юрибсан, Колязинга боргин, у ерда катта мўъжиза юз берипти деди. Шундан кейин азизлар билан видолашиб йўлга чиқдим...

Ҳамма жим ўтирар, фақат зиёратчи хотин чуқур-чуқур нафас олиб, бир қиёмда сўзлар эди.

— Колязинга борсам, отагинам, одамлар, буюк мўъжиза юз берди:— Биби Марьямнинг юзларидан мушк ёғи томаёттипти, дейишди.

— Хўп, бўпти, бўпти кейин гапириб берасан,— деди княжна Марья қизариб.

— Мумкинми, бу кишидан бир нарсани сўрасам,— деди Пьер.— Сен ўз кўзинг билан кўрдингми?

— Бўлмаса-чи, ўз кўзим билан кўрдим. Юзларидан шундоқ нур ёғилиб турипти, ёноқларидан томчи-томчи ёш оқаёттипти Биби Марьямнинг.

Зиёратчи хотиннинг сўзларига диққат билан қулоқ солиб турган Пьер:

— Булар ҳаммаси алдамчилик! — деди соддадиллик билан.

— Астаффирулло дегин, отагинам; — деди Пелагеюшка ўти ёрилгундай бўлиб ва княжна Марьяга ҳимоя сўраб қаради.

— Халқни алдашади,— деди Пьер яна.

— Ё Исо Масеҳ! — деди дарвиш хотин чўқиниб,— астаффирулло дегин, отагинам, бир анарал ҳам ишонмасдан «монахлар алдамчи» деган эди, шу гап оғзидан чиқиши биланоқ кўр бўлди қолди. Унинг тушига Биби Печерская кириб, «Менга ихлос қўй, кўзингни очаман» дептилар. Шундан кейин анарал «Мени ўша кишининг олдиларига олиб бор-чи, олиб бор» деб туриб олипти. Бу гапларимнинг ҳеч ёлғони йўқ, ўз кўзим билан кўрганман... Кўрни у кишининг олдиларига олиб келишди. У оёқларига йиқилиб, «Кўзимни очинг, подшоҳ менга инъом қилган нарсаларнинг барисини сизга бераман» деди. Ўз кўзим билан кўрганман, отагинам, Биби Печерскаяга юлдуз ўрнатиб қўйилган. Анаралнинг кўзи дарров очилди. Шак келтириш гуноҳ. Худонинг ғазабига қолади киши,— деди кампир Пьерга насиҳатомуз.

— Санамда юлдуз нима қилади? — деб сўради Пьер.

— Санамга ҳам генераллик унвонини беришиптими? — деди князь Андрей ҳам кулимсираб. Пелагеюшка бирдан ранг-қути ўчиб, ағрайиб қолди.

— Вой, отагинам, куфрга бормагин-а, ўзлинг бор,— деди дарвиш кампир ва унинг оқарган юзи бирдан қипқизариб кетди.— Нима деяпсан ўзинг, отагинам, худо ўзи кечирсин.— Кампир чўқиниб олди.— Худоё, ўзинг кечир. Бу қандоқ гап, онагинам,— деди у княжна Марьяга қараб ва ўрнидан турди-да, йиғлагундай бўлиб халта-хултасини йиғиштира бошлади. Шундоқ куфр гап оғзидан чиқадиган кишиларни паноҳ тортганидан ҳам қўрққанлиги, ҳам мустар бўлганлиги ва минбаъд бу хонадоннинг лутфмарҳаматидан маҳрум бўлишига ачинганлиги унинг афтидан кўриниб турар эди.

— Шу ҳам гап бўлдимми? — деди княжна Марья.— Нега ҳам менинг олдимга кирдиларинг?

— Йўғе, мен тегишдим, Пелагеюшка,— деди Пьер,— *Princesse, ma parole, je n'ai pas voulu l'offenser.*¹ Мен омади гапни айтдим. Кўнгилга олма, тегишдим,— деди у илжайиб, ўз гуноҳини ювиш учун.

Пелагеюшка ишонқирамай тўхтаб қолди, лекин Пьернинг юзида шундай самимий, пушаймонлик аломати бор эди ва князь Андрей гоҳ Пелагеюшкага ва гоҳ Пьерга шундай ювош қарар эдики, бунни кўрган дарвиш кампир бир оз таскин топди.

XIV

Дарвиш хотин таскин топди ва яна гапга тушиб, ҳатто кўлидан исриқ анқиб турган даражада валий бўлган Амфилохий ҳазрат тўғрисида, Киевга сўнгги марта борганида таниш монахлари бир ёрнинг қалитини берганлари ва тўша-талқон олиб икки кечани ўша горда азиз-авлиёлар билан бирга ўтказганлиги тўғрисида узоқ гапирди. «Ҳали бир авлиёни тавоф қиламан, ҳали бошқасини тавоф қиламан. Озгина пинакка кетаману яна туриб тавоф қиламан. У ер шундай соқит, шундай фароғатки, ёруғ дунёга чиққунг келмайди».

Пьер унинг сўзларига диққат ва эътибор билан қулоқ берди. Князь Андрей ташқарига чиқди. Унинг кетидан княжна Марья дарвишларга чой қуйиб бериб, Пьерни меҳмонхонага олиб чиқди.

— Хўп, эзгу одамсиз,— деди княжна Марья Пьерга.

¹ Мен уни ранжитмоқчи эмас эдим, княжна.

— Ростдан ҳам мен бу кампирни ранжитмоқчи эмас эдим, мен бунақа одамларни ҳурмат қиламан ва жуда қадрлайман.

Княжна Марья унга жимгина қаради-да, мулоғимгина табассум қилди.

— Биласизми, мен сизни кўпдан бери биламан ва ўз укамдай яхши кўраман,— деди княжна.— Назарингизда Андрейнинг саломатлиги қалай? — деди у шошиб, навозишкор сўзларига Пьер бир нима деб жавоб беришга улгурмасдан,— ундан жуда ташвишдаман. Қишда соғлиги бир оз дуруст бўлади, лекин ўтган баҳор яраси очилди, доктор муолижа қилдиргани кетсин деб маслаҳат берди. Унинг феъл-ағворидан ҳам хавотирман. У биз хотинларга ўхшаш ғам-ғуссани кўз ёши билан чиқариб ташлайдиган эмас. Нима бўлса ичига солади. Бу кун таъби очилган, кайфи чоғ, лекин бунга сизнинг келишингиз сабаб бўлди. У камдан-кам шундай очилиб юради. Сиз уни чет элга кетгани кўндирсангиз жуда яхши бўлар эди-да! У бирор нарса билан машғул бўлиши керак, бу бир хилдаги, жимгина ҳаёт майиб қилади уни. Буни бошқалар пайқашмайди, лекин мен кўриб турибман.

Соат тўққизларда хизматкорлар кекса князнинг извоши келаётганлигини унинг қўнғироғидан билиб, эшикка югуриб чиқишди. Князь Андрей ҳам Пьер билан бирга зинага чиқди.

Кекса князь извошдан тушар экан, Пьерни кўриб:

— Ким бу? — деб сўради.

— Э, хуш келибсан, хуш келибсан! Ўп! — деди у Пьерни таниб.

Кекса князнинг кайфи чоғ эди, шунинг учун Пьерни эркалади.

Кечки овқат олдида князь Андрей отасининг кабинетига кирганида кекса князь билан Пьернинг қизгин баҳслашиб ўтиргани устидан чиқди. Пьер шундоқ бир вақт келадикки уруш деган нарса бўлмайди, деб исбот қилмоқчи бўлар эди. Кекса князь эса, аччиғи келмасдан, лекин калака қилиб, тортишар эди.

— Томирлардан қонни чиқариб ташлаб, ўрнига сув қуйсанг, ўшанда уруш бўлмайди. Хотинлар сафсатаси, хотинлар сафсатаси, — деди у, — лекин шундоқ бўлса ҳам, Пьерни эркалаб, унинг елкасини силтаб қўйди-да, князь Андрей ўтирган столнинг олдига келди: князь Андрей гапга аралашини истамаган бўлса керак, отаси шаҳар-

дан келтирган қоғозларни кўриб ўтирар эди. Кекса князь унинг олдига келиб, ишлари ҳақида гапира кетди.

— Дворянлар оқсоқоли граф Ростов одамларнинг ярмини юбормапти. Шаҳарга келсам, мени овқатга чақирмоқчи бўлаётпти. Мен уни шундай адабини бердимки, овқати бурнидан чиқди... Мана бу қоғозни ҳам қара... Аммо лекин,— деди князь Николай Андреич ўғлига, Пьернинг елкасига қоқиб,— ўртоғинг чакки эмас, менга маъқул бўлиб қолди! Юрагимга ўт солди. Баъзи одамлар жуда оқилона гаплар гапирса ҳам қулоқ солгинг келмайди киши, лекин бу ёлгон гапирса ҳам мен чолнинг юрагимга ўт солди. Хўп, боринглар, боринглар,— деди у,— балким кечки овқат вақтида олдиларнингга чиқиб, бир оз ўтирарман. Тагин баҳслашаман. Менинг овсарим княжна Марья билан дўст бўл,— деди у Пьерга эшикдан қичқариб.

Пьер энди, Лисие Горига келганидан кейингина князь Андрей билан нақадар қалин эканлигини англади. Бу қалинлик князь Андрейнинг ўзи билан бўлган муносабатидан ҳам кўра унинг бутун хонадони билан бўлган муносабатда ёрқинроқ кўринар эди. Пьер бадқовоқ кекса князь ва жасоратсиз ҳамда ҳалим княжна Марья билан гарчи буларни яхши билмаса ҳам, қадрдон дўстдай бўлиб қолди. Булар ҳам Пьерни яхши кўриб қолишди. Дарвишларга қилган илтифоти туфайли ихлоси ортган княжна Марья унга жилмайиб қарадигина эмас, балки бир ёшли, бобоси айтмоқчи, князь Николай ҳам унга кулиб қарар ва қўлига борар эди. Пьер кекса князь билан гаплашаётган вақтларида Михаил Иванович билан m-Ne Воугиенне унга қувноқ табассум билан қараб туришар эди.

Кекса князь Пьер келиши муносабати билан бўлса керак кечки овқатга чиқди. Пьернинг Лисие Горига икки кунлик меҳмонлиги давомида кекса князь унга ҳаддан ташқари меҳрибон бўлди ва ҳатто унинг яна келишини сўради.

Пьер кетиб, онла аъзолари йиғилганда, одатда янги одам келиб кетганда бўладигандай, ҳамма унинг тўғрисида гапирди, лекин ҳамма ҳам унинг ҳақида фақат яхши гаплар айтар эдики, бу ҳол жуда кам бўлар эди.

XV

Ростов Денисовга ва бутун полкка нечоғли ўрганиб қолганлигини бу сафар отпускадан қайтиб келганидагина сездди.

У полкка яқинлашиб келар экан, Псварскаядаги ўз уйига яқинлашиб бораётган вақтидаги сингари ҳаяжонга тушди. У мундирининг тугмалари ечилиб кетган бир гусар ҳамполкани кўрганда, малла Дементьевни кўриб таниганда, саман отлар боғлаб қўйиладиган ғовга кўзи тушганда, Лаврушка ўз хўжасини кўриб қувониб «граф келди» деб қичқирганида, ухлаб ётган Денисов сочлари тўзиганича ер тўладан югуриб чиқиб уни қучоқлаганида ва офицерлар унинг атрофини ўраб олишганида Ростов худди уйига борганида ота-онаси, опа-сингиллари, қучоқлаган пайтидаги сингари хурсандликдан кўзига ёш келдию гапиролмай қолди. Унинг учун полк ҳам худди ўз уйидай, ўз ота-онасининг уйидай эди.

Полк командири ҳузурига кириб, илгариги эскадронга тайинланиши тўғрисида қоғоз олиб, навбатчилик қилиб ва отларига ем-хашак олгани бориб келиб, полкнинг бутун икир-чикирларини ўзлаштириб, ўзини эркинликдан маҳрум ва тор бир доирага тушиб қолган ҳис қилиб Ростов ўз ота-онасининг уйидагидек хотиржам бўлди, тинчиди, ўз ўрнини топди. У ўзига ўрин тополмаган, икки йўлдан бирини танлашда янглишиб юрган бурунги такасалтанг ҳаёт энди йўқ эди; Соня ҳам йўқ, у билан очиқчасига гаплашайми-гаплашмайми, деган ўй-хаёл ҳам йўқ. Ана у ерга бориш-бормаслик имконияти ҳам йўқ; минг хил номаъқулчиликлар билан ўтказиш мумкин бўлган суткасига 24 соат бўш вақт ҳам йўқ, биронтаси яқин ҳам бўлолмайдиган, биронтаси узоқ ҳам бўлолмайдиган сон-саноқсиз у одамлар ҳам йўқ; отаси билан пул тўғрисида бўлган мужмал муомалалар ҳам йўқ, Долоховга ютқизганлиги тўғрисидаги таъна ҳам йўқ! Бу ерда, полкда, ҳамма нарса очиқ-ойдин ва жўн. Бу ерда бутун дунё иккиси тенг бўлмаган икки бўлакка бўлинган: бири—бизнинг Павлоград полкимиз, иккинчиси — қолган бутун олам, мана шу қолган бутун олам билан унинг ҳеч бир иши йўқ. Полкда ҳамма нарса: ким поручик, ким ротмистр, ким яхши, ким ёмон, ҳаммадан муҳимроғи ким ўртоқ — ҳамма нарса муайян. Маркитант насияга ишониб нарса беради, ҳар тўрт ойда бир марта ойлик олинди, ундоқ қийлайми, бундоқ қилайми деб ўйлаб ўтиришга ўрин йўқ: Павлоград полкида номаъқул деб топилган ишни қилмасанг бас. Бирон ёққа юборишса, буйруқда очиқравшан айтилган ишни қилсанг ҳамма иш жойида бўлади.

Ростов полк ҳаётининг муайян режасига кириб олиб,

чарчаган киши дам олгани чўзилганида фароғат қилганидай, ҳузур ва ҳаловат топди. Бу кампанияда полк ҳаёти шунинг учун ҳам кўнгилли эдики, у Долоховга ютқизганидан кейин (ота-онасининг шунча берган тасаллисига қарамасдан бу гуноҳини ўзи сира кечиролмас эди), ўз гуноҳини ювиш учун минбаъд жуда яхши хизмат қилишга энг яхши ўртоқ ва офицер бўлишга, яъни бебаҳо одам бўлишга аҳд қилган эди; бу нарса гражданлик ҳаётида жуда қийин кўринган бўлса-да, полк ҳаётида жуда осон бўлиб қолди.

Ростов ютқизганидан кейин бу қарзни ота-онасига беш йил давомида тўлашга қарор қилди. Унга ҳар йили ўн минг сўм юборишар эди, энди у шу пулдан фақат икки мингини олиб, қолганини қарзини тўлаш учун ота-онасига қолдирадиган бўлди.

Бизнинг армиямиз кўп чекинишлар, ҳужумлар ва Пултуск билан Прейсиш-Эйлау жангларидан кейин Бартенштейн ёнига тўпланди. Ҳамма подшоҳнинг армияга келишини ва янги кампания бошланишини кутар эди.

Армиянинг 1805 йил юришида иштирок этган қисми ҳайъатида бўлган Павлоград полки ўз сафини Россияда тўлдирган бўлиб, кампаниянинг дастлабки жангларига етиб боролмади. Бу полк Пултуск жангида ҳам, Прейсиш-Эйлау жангида ҳам иштирок қилолмади, кампаниянинг иккинчи ярмида ҳаракатдаги армияга қўшилиб, Платов отрядига ўтказилди.

Платов отряди армия доирасидан ташқарида — ўзи мустақил ҳаракат қилар эди. Павлоградчиларнинг айрим-айрим қисмлари душман билан бир неча марта отишдилар, асирлар олдилар, бир куни ҳатто маршал Удинонинг фойтувини қўлга туширдилар. Павлоградчилар апрель ойи ичи бир неча ҳафтани кули кўкка совурилган бир немис қишлоғи олдида туриб ўтказишди.

Ҳаволар юмшаб, лойгарчилик бошланди, дарёларда муз кўчди, йўллар юриб бўлмайдиган бўлиб қолди: бир неча кунлаб отларга ем-хашак, одамларга овқат берилмади. Атрофдан озик-овқат келтириш мумкин бўлмай қолгандан кейин одамлар тўзиб, харобазор ва ҳувиллаб қолган қишлоқларга картошка ахтариб кетишди, лекин арзигудай картошка ҳам топишолмас эди.

Қишлоқларда тишга босгундай нарса қолган эмас, одамлар қочиб кетган, қолган одамлар ҳам гадойдан хароб бўлиб, тортиб олгудай ҳеч нарсалари йўқ, ҳатто унча-мунча

рахмдил солдатлар кўпинча улардан бирон нарса таъма қилиш ўрнига ўзларининг сўнгги нарсаларини беришар эди.

Павлоград полки жангларда фақатгина иккита ярадор солдатини йўқотди: лекин очлик ва касалликдан одамларнинг ярмиси нобуд бўлди. Госпиталда ўлим шу қадар муқаррар бўлиб қолган эдики, ёмон овқатдан безгакка дучор бўлган ва шишган солдатлар касалхонага боришдан кўра минг машаққат билан бўлса ҳам милтиқ кўтариб юришни афзал кўришар эди. Баҳор келиши билан солдатлар ердан бош кўтарилган сарсабил тусли ўтни, негадир Машканинг чучук томири деб (ҳолбуки бу томир аччиқ эди), қидирадиган, шу чучук томири излаб ўтлоқ ва далаларга чиқиб кетадиган, бу зарарли ўтни емоқ ман қилинганлигига қарамасдан, қилнчлари билан қазиб олиб ейдиган бўлиб қолишди. Баҳорда солдатлар орасида янги касаллик пайдо бўлди: одамларнинг қўл-оёғи ва юзи шишиб кетди. Докторлар бунни ўша ўтнинг истъемол қилинишидан деб билишди. Ман қилинганлигига қарамасдан Денисов эскадронининг павлоградчи солдатлари нуқул чучук томири ейишар эди; чунки қолган-қутган сухарини икки ҳафтадан бери камкам, киши бошига ярим қадоқдан берилар, кейинги дафъа келтирилган картошкалар эса музлаган ва кўкариб қолган эди.

Отларнинг куни ҳам икки ҳафтадан бери томларнинг похолига қолган, ҳаммаси ҳам ўласи бўлиб, чала-ярим тулаб, жунлари осилиб турар эди.

Аҳвол шундай оғир бўлишига қарамасдан солдат ва офицерлар бурунгидай кун кечиришар, ранглари оқарган, юзлари шишинқираган, мундирлари жулдур бўлиб кетган гусарлар ҳозир ҳам машқ қилишар, у ёғ-бу ёғини тозаллагани чиқишар, отларни қашлашар, кийим-кечакларини тозалашар, отларга хашак ўрнига томлардан похол келтиришар, овқат егани қозон бошига боришар ва овқатга тўймасдан расво овқатларини ва ўзларининг очликларини кулги қилишар эди. Солдатлар ҳамон бурунгидай, хизматдан бўш вақтларида гулхан ёқишар, ўтга яланғоч танларини товлашар, тамаки чекишар, кўкариб қолган ва чириган картошкалардан унча-мунча эса бўладиганини териб олиб пиширишар, Потёмкин ва Суворовлар юриши ҳақида ҳикоя ёки Алёша-айёр ва попнинг қароли Микола тўғрисида эртаклар айтишар эди.

Офицерлар ҳам одатдагича ярим хароба уйларда икки-

тадан, учтадан бўлиб туришар эди. Старший офицерлар похол, картошка ва умуман озиқ-овқат топиш ҳаракатини қилишар, младший офицерлар эса, одатдагича, бири карта ўйнар (озиқ-овқат бўлмаса ҳам лекин пул кўп эди), бири городки ва свайка сингари эрмак ўйинлар билан машғул бўлар эди. Урушнинг умумий бориши тўғрисида кам гапиришар эди, чунки бир жиҳатдан тайинлик бир нарсани билишмаса, иккинчи жиҳатдан, умуман урушнинг яхши кетмаётганини тахмин қилишар эди.

Ростов бурунгидай Денисов билан бирга турар, булар орасидаги дўстлик алоқаси отпускага бориб келганидан кейин яна ҳам мустақкамроқ бўлиб қолган эди. Денисов Ростов хонадони тўғрисида ҳечқачон оғиз очмаса ҳам, лекин командир ўз офицерига кўрсатаётган меҳрибонликдан бечора гусарнинг Наташага бўлган муҳаббати дўстлик алоқасининг мустақкамланишида катта хизмат қилаётганини Ростов англади. Денисов, афтидан, иложи борича Ростовни хавф-хатарли ишларга камроқ буюришга, уни эҳтиёт қилишга тиришар ва ҳар бир жангдан кейин уни соғ-саломат кўрганида бениҳоят хурсанд бўлиб қарши олар эди. Ростов бир гал озиқ-овқат келтиргани командировкага борганида вайрон-валангор бир қишлоқда ёш болалик қиз билан қолган қари бир полякни кўриб қолди. Оила буткул оч, яланғоч бўлиб, имконияти бўлмагани учун қишлоқдан чиқиб кетолмаган эди. Ростов буларни ўз қароргоҳига олиб келиб уйдан жой берди ва чол ўзига келгунча боқиб турди. Ростовнинг ўртоғи хотинлар тўғрисида гапириб туриб Ростовга тегишди: «Сен хўп ҳам айёрсан-да, нима бўлар эканки олиб келган гўзал поляк қизинг билан бизни ҳам таништириб қўйсанг» деди. Бу ҳазил Ростовга ҳақорат бўлиб тушди-да, у қони қайнаб, офицерга шундай ёмон гаплар айтдики, Денисов икковини дуэлдан зўрға тутиб қолди; офицер кетгандан кейин Ростовнинг поляк қизига бўлган муносабатидан беҳабар Денисов уни «тезлик»да айблаган эди у:

— Нима дейсан, ахир... — деди. — Бу қиз менга бир сингилдай, унинг гапи менга қанчалик алам қилганини сенга айтиб беролмайман... чунки... шунинг учунки...

Денисов унинг елкасига қоқди-да, Ростовга қарамасдан тез-тез нари-бери юра бошлади. У ҳаяжонланган вақтларида шу ҳолатга тушар эди.

— Минг лаънат Ростовлар уругигае! — деди у ва Ростов унинг кўзларидан ёш чиққанини кўрди.

Апрель ойида подшоҳ армияга келар эмиш, деган хабарни эшитиб қўшинларга жон кирди. Подшоҳ Бартенштейнда қўшинларни кўриктан ўтказганини кўриш Ростовга муяссар бўлмади, чунки павлоградчилар Бартенштейндан анча олдинда, аванпостда туришар эди.

Булар очиқ ҳавода муваққат бошпаналар қуриб олишган эди. Денисов билан Ростов солдатлар қазиб, устига шох ва чим босиб берган ертўлада туришар эди. Бу ертўла ўша вақтда расм бўлган усулда ясалган бўлиб, эни бир ярим газ, чуқурлиги икки, узунлиги уч ярим газлик зовурдан иборат эди. Унинг бир томонидан зина қўйилган. Зовурнинг ўзи уй бўлиб, эскадрон командирига ўхшаган толеи баланд одамлар турадиган бу ертўланинг тўрига иккита қозиқ қоқиб, устига тахта қўйилган, бу стол эди. Зовурнинг икки томони бир газдан ўйиб олинган бўлиб, бу икки каравот ва икки диван хизматини ўтар эди. Ертўланинг томи шундоқ ёпилганки, ўртада тикка туриш, каравотда эса, агар столга яқинроқ борилса, ҳатто ўтириш мумкин. Жуда ҳашаматли турадиган Денисовнинг (эскадроннинг солдатлари уни яхши кўришар эди) ертўласи олдига тахта қоқиб, унга ямоқ ойналар ўтқазилган. Ҳаво совуқ бўлган вақтларда солдатларнинг гулханларидан тунукада чўғ келтириб зина супасига (Денисов бу ерни қабулхона деб атар эди) қўйишар, шунда ертўла шу қадар исиб кетар эдики, Денисов билан Ростов ертўласида йиғилган офицерлар кўйлакчан ўтиришар эди.

Апрель ойида Ростов навбатчи бўлди. Кечаси ухламай эрталаб соат еттиларда ертўлага келган Ростов чўғ келтиришни буюрди-да, ёмғирда увиган ички кийимини алмаштирди, чўқинди, чой ичди, исинди, ётадиган жойи ва столини йиғиштирди ва қўлини бошининг остига қўйиб, кўйлакчан чўзилди. Унинг юзи шамолда қуруқшаган, қорайган эди. У сўнги дафъа разведкага бориб келганлиги учун яқин ўртада янги унвон олиши тўғрисида ширин хаёлларга борар ва қаергадир чиқиб кетган Денисовни кутар эди. У Денисов билан гаплашишни истар эди. Ертўла орқасидан Денисовнинг бўғилиб бақирган товуши эшитилди. Ростов кимга бақираётипти экан деб ойнадан қараб вахмистр Топчеенкони кўрди.

— Мен сенга ўша зорманда чучук томирни егани қўймагин демовдимми? — деб бақирарди Денисов.— Лазарчук даладан олиб келаётганики ўз кўзим билан кўрдим.

— Мен еманглар деб буюрган эдим, жаноблари, қулоқ солишмайди,— деб жавоб берди вахмистр.

Ростов яна каравотига чўзилди-да, мамнуният билан: «Ташвиш торгса тортаверсин, мен ўз ишимни қилиб келдим, ҳузур қилиб ётибман» деди ўзича. Девор орқасидан вахмистрдан ташқари Денисовнинг айёр ва уddaбуро хизматкори Лаврушканинг ҳам товуши эшитилар эди. Лаврушка озиқ-овқат келтиргани борганида йўлда кўргани аллақандай аравалар, сухари ва ҳўкиз тўғрисида гапирмоқда эди.

Яна ертўладан узоқлашиб бораётган Денисовнинг бақиргани ва «Отни эгарла, иккинчи взвод!» деган сўзлари эшитилди.

«Қаёққа боришаркин?» деди Ростов ичида.

Беш минутдан кейин Денисов ертўлага кирди, лой оёқлари билан каравотига чиқди, жаҳл билан трубка чекди, нарсаларини ҳар томонга улоқтирди, қамчисини олди, қиличини тақди-да, ертўладан чиқа бошлади. Ростовнинг «Қаерга кетаётибсан?» деган саволига жаҳл билан «иш бор» деб дўнғиллади.

— Худо ҳам, шаҳаншоҳ ҳам ғазабига олаберсин мени,— деди Денисов ер тўладан чиқаркан. Ростов ертўла орқасида отларнинг шилпиллаб лой кечганини эшитди. Ростов Денисовнинг қаёққа кетганини суриштиргани ҳафсала ҳам қилмади.

У ўз каравотида кўрпага ўраниб, уйқуга кетганича, қош қорайгандагина ертўладан чиқди. Денисов ҳануз қайтмаган эди. Оқшом жуда кўнгилли, қўшни ертўла ёнида икки офицер юнкер билан қизишиб свайка ўйнашар эди. Ростов келиб ўйинга қўшилди. Ўйин қизиган вақтда офицерлар шу томонга қараб келаётган араваларни кўришди: ориқ отларга минган ўн бештача гусар араваларни кузатиб келмоқда. Гусарлар олдига солиб келаётган аравалар от боғланадиган ғов олдига келиб тўхтади, гусарлар араваларни ўраб олишди.

— Денисов бўғилиб юрган эди,— деди Ростов,— мана, озиқ-овқат ҳам келди.

— Шуни айт! — дейишди офицерлар.— Солдатларнинг ҳам энди жони кирди.

Гусарлардан бир оз кейинроқда Денисов икки пиёда

аскар офицери билан нима тўғридадир гаплашиб келмоқда эди. Ростов унга қарши борди.

Ориқ, пакана, афтидан жаҳли чиққан бир офицер:

— Мен сизни огоҳлантираман, ротмистр,— дер эди.

— Бермайман дедим, бермайман,— деди унга жавобан Денисов.

— Бу қилган ишингиз учун жавобгар бўласиз, ротмистр, сиз безорилик қилаётибсиз, одам деган ўз кишиларининг ҳам аравасини тортиб оладими! Одамларимиз икки кундан бери оч.

— Менинг одамларим икки ҳафтадан бери оч,— деди Денисов.

— Бу қилган ишингиз қароқчилик, жавобгар бўласиз жаноб! — деди яна пиёда аскарлар офицери пўписа қилиб.

— Нега мунча менга ёпишдингиз? А? — деб бақириб берди Денисов бирдан жаҳли чиқиб.— Сиз жавобгар эмас, мен жавобгар бўламан. Дабдала бўлмаганингизга шукур қилинг-у, кўп минғилламанг. Марш! — деб бақирди офицерларга.

— Хўп, бўпти! — деди пакана офицер писанд қилмасдан ва ўрнидан қимирламасдан.— Қароқчиликни мен сизга...

— Йўқол, дейман, марш, дабдала бўлмасдан,— деди Денисов отининг бошини офицерга томон буриб.

Офицер ҳам дўқ қилиб:

— Хўп, хўп,— деди ва отини йўрттирганича эгарда лўкиллаб, жўнаб кетди.

— Девор минган ит, девор минган ит! — деди Денисов унинг кетидан (суворилар отга минган пиёда аскарни қаттиқ масхара қилганда шундоқ дейишар эди) ва Ростовнинг олдига келиб, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Пиёда аскарлардан озиқ-овқат аравасини тортиб олдим, зўрлаб тортиб олдим,— деди у.— Нима қилайлик, очликдан ўлсинми одамлар?

Бу аравалар пиёда аскарлар полкига бориши керак эди, лекин аравалар ёлғиз кетаётганлигини Лаврушкадан эшитиб, Денисов ўз гусарлари билан йўлини тўсиб, тортиб олди. Солдатларга сухарини истаганича беришди, ҳатто бошқа эскадронлар билан баҳам кўришди.

Эртасига полк командири Денисовни чақирди ва кўзига панжасини тутиб, шундай деди: «Мен бу ишга шундай қарайман: оқ туя кўрдингми — йўқ, лекин сенга маслаҳат

шу: штабга бориб, озиқ-овқат бўлимига учра, ведомостларни тўғрила, агар иложи бўлса, «мунча овқат олдим» деб қўл қўй; акс ҳолда, талабнома пиёда аскарлар полки номидан ёзилган, бу иш қўзғалиб қолса, оқибати ёмон бўлади».

Денисов полк командири олдидан чиқиб, унинг маслаҳатини чин кўнглидан бажо келтириш учун тўғри штабга борди. У кечқурун ертўлага шундай бир кайфиятда кириб келдики, Ростов шу чоққача дўстини бу ҳолатда кўрмаган эди. Денисов гапиришга мажולי йўқ, энтикар эди. Ростов «сенга нима бўлди» деб сўраган эди, у хириллаб, зўрга командир сўкди, деди холос.

Денисовни бу аҳволда кўриб, кўрқиб кетган Ростов унга «кийимингни еч» деди-да, дарҳол докторга одам юборди.

— Мени қароқчиликда айбласалар-а! Оҳ, тагин сув бер, айбласа айблайверсин, мен бу муттаҳамларнинг қовурғасини синдираман дедим, синдираман, шаҳаншоҳга ҳам арз қиламан. Муз бер, муз! — деди у.

Полк доктори келиб кўриб «қон олдириш керак» деди. Денисов жуи босган қўлидан бир коса қоп-қора қон олингандан кейин бир оз енгил тортиб, нима бўлганини гапириб берди.

— У ерга бориб,— деди у,— «Қани бошлиқларинг?» дедим. Кўрсатишди. «Бирпас сабр қилмайсизми» дейишди. «Мен хизматдаги одамман, ўттиз чақирим йўлдан келдим, кутишга фурсатим йўқ, кириб айт» дедим. Шундан кейин ўғрибошининг ўзи чиқиб, менга таълим бермоқчи бўлиб, «Бу қароқчилик» деди. «Озиқ-овқатни олиб ўз солдатларига бериш қароқчилик эмас, озиқ-овқатни олиб ўз чўнтагига солиш қароқчилик бўлади» дедим. «Хўп. Комиссионернинг олдига кириб қўл қўйинг, сизнинг ишингиз ўз полкингизга юборилади» — деди. Комиссионернинг олдига кириб қарасам... Биласанми, ким ўтирипти? Бунни қара-я! Бизни очликдан ким ўлдираёттипти дегин,— деб Денисов қон олдириган қўли билан столи шундай қаттиқ урдик, стол ағанаёзди-ю, устидаги стаканлар сакраб кетди,— Телянин! «Ҳа-ҳа, бизни очликдан ўлдираётган сенмисан ҳали?» деб тумшугига боплаб солмайманми... «Ҳа, сен фалон, писмадон» деб сўкиб кетди. Лекин нима бўлса ҳам мен аламинми олдим,— деб суюниб қичқирди Денисов қоп-қора мўйлаблари орасидан оппоқ тишларини кўрсатиб.— Одамлар орага тушмаганда ўлдираар эдим.

— Ҳой, мунча бақирасан, ўзингни бос, — деди Ростов. — Мана тағин қон оқди, шошма, бошқатдан боғлаш керак.

Унинг қўлини бошқатдан боғлаб ётқизишди. Эртасига таъби очилиб, кайфи чоқ бўлиб, уйғонди.

Бироқ қиём вақтида полк адъютанти жиддий ва хафа бир алфозда Денисов билан Ростовларнинг ертўласига келди ва полк командири майор Денисовга ёзган қоғозини кўрсатди; бу қоғозда полк командири кечаги воқеанинг тафсилотини сўраган эди. Адъютант бу ишнинг оқибати ёмон бўлишини, ҳарбий суд комиссияси тайинланганлигини, бу иш ҳозир талончилик ва ўзбошимчаликка қарши қаттиқ кураш бораётган бир вақтга тўғри келганлиги учун эсон қутилган тақдирда унвонидан маҳрум бўлишини айтди.

Даъвогарлар ишни шундай қилиб кўрсатган эди: майор Денисов араваларни тортиб олгандан кейин, маст ҳолда озиқ-овқат бўлими бошлиғи олдига кириб, сабабсиз уни ўғри деган, уйдан чиқариб ҳайдашганда у канцелярияга кириб, икки чиновникни уриб, бирининг қўлини чиқарган.

Денисов Ростовнинг бошқа саволларига кулиб: ўзларидан ҳам жиндай қўшиптилар, лекин булар ҳаммаси икки пулга арзимайди, мен ҳеч қандай суд-пуддан қўрқмайман, агар бу аблахлар дарҳақиқат менга тегмоқчи бўлсалар, мен ҳам оналарини кўрсатаман, — деди.

Денисов бу гапвалар тўғрисида писанд қилмасдан гапирар, лекин Ростов дўстини жуда яхши билганлиги учун унинг суддан қўрқаётганини ва оқибати ёмон бўлишига кўзи етиб, ичдан азоб чекаётганини пайқади. Турли маълумотлар сўраб, суддан ҳар куни қоғоз кела бошлади ва 1 майда Денисов эскадронни ўзидан каттароқ кишига топшириб, ўзбошимчалик қилгани тўғрисида озиқ-овқат комиссиясига жавоб бериш учун дивизия штабига бориш ҳақида буйруқ олди. Шундан бир кун бурун Платов икки казак полки ва икки гусар эскадрони билан душман мавқеини разведка қилган эди. Денисов одатдагича довораклигини кўрсатмоқчи бўлиб цепнинг олдида борди. Француз ўқчилари отган ўқлардан бири унинг сонига тегди. Бошқа вақтда аҳтимол Денисов бунақа енгил ярадор бўлганида полкдан кетмас эди. Лекин ҳозир у шундан фойдаланди-да, дивизияга боришдан бош тортиб, госпиталга кетди.

Июнь ойида Фридланд жанги бўлиб, бу жангда павлоградчилар иштирок этолмади ва бунинг кетидан яраш бўлди.

Дўстининг хумори тутиб юрган, кетгандан буён ундан ҳеч қандай хат-хабар ололмаган, унинг иши нима бўлди, яраси қандай бўлди деб хавотир тортиб юрган Ростов ярашдан фойдаланиб Денисовни кўргани госпиталга кетди.

Госпиталь икки марта рус ва француз қўшинлари томонидан таланган кичкинагина прусс қишлоғида жойлашган эди. Ёз фасли бўлиб, дала жуда чиройли бўлгани учун бу кўрғонча емирилган тому деворлари, жулдур кийинган аҳоли, касал ҳамда маст солдатлар санқиб юрган ифлос кўчалари билан айниқса кўнгилсиз кўринарди.

Госпиталь ромлари синган, ойналари тешилган гиштин бир бинода жойлашган бўлиб, ҳовли атрофи деворлари батамом вайрон бўлиб кетган эди. Ҳовлида яралари бойланган, ранглари сарғайган ва юзлари шишган бир неча солдат кезиб юрар ва офтобда ўтирар эди.

Ҳовлига кириш билан Ростовнинг димогига мурда ва касалхона ҳиди кирди. У зинада сигар чекиб тушиб келаётган рус ҳарбий докторини ва унинг кетидан келаётган рус фельдшерини кўрди.

— Ўзимни мингга тақсим қилолмайман ахир, — дерди доктор, — кечқурун Макар Алексеевичнинг олдига келгин, мен ўша ерда бўламан. — Фельдшер ундан яна нимадир сўради.

— Э! Билганингни қилавер! Барибир эмасми? — Докторнинг кўзи зинадан чиқаётган Ростовга тушди.

— Нима қилиб юрисиз бу ерда, тўрам? — деди доктор. — Нима қилиб юрисиз? Ё ўқ тегмади, деб терламага гирифтор бўлмоқчимисиз? Бу ер моховхона.

— Нега? — деб сўради Ростов.

— Терлама, отагинам. Қадам босган одам ўлади. Фақат биз, Макеев иккаламиз (фельдшерга ишора қилди) ҳозирча омонмиз. Аллақачон беш доктор ўлди. Янги доктор келди дегунча, бир ҳафта ўтмай қарайсизки тамом, — деди у хийла мамнуният билан. — Прусс докторларини чақирдик. Иттифоқчиларимизнинг ҳуши йўқ.

Ростов докторга шу ерда ётган гусар майори Денисовни кўрмоқчи эканини айтди.

— Билмайман, хабарим йўқ, отагинам. Битта ўзим уч госпиталь, 400 дан ортиқ касалга қарайман! Ҳали ҳам шу-

курки, савоб талаб прусс хонимлари бизга ойида икки қадоқдан кофэ билан тивит юборишиб туради, бўлмаса ҳолимиз хароб бўларди.— У илжайди.— 400 та-я, отагинам. Яна ҳар куни менга янгидан-янги касал юборишади. 400 тача бор? А? — деди у фельдшерга қараб.

Фельдшер жуда чарчаган кўринарди. У лақма доктор қачон кетаркан, деб хуноб бўлиб ўтирганга ўхшарди.

— Майор Денисов,— деди яна Ростов,— Молитенда ярадор бўлган эди.

— Ўлди шекилли. А? Макеев,— деди лоқайдлик билан доктор фельдшердан сўраб.

Бироқ фельдшер докторнинг сўзини тасдиқ қилмади.

— Бўйи узун, ўзи саригроқ кишими? — деб сўради доктор.

Ростов унга Денисовнинг қиёфасини тасвирлаб берди.

— Бор эди шунақа бир киши,— деди доктор худди суюниб кетгандай — ўлди шекилли, майли, мен аниқлайман, менда рўйхат бор эди. Рўйхат сендами, Макеев?

— Рўйхат Макар Алексеевичда эди,— деди фельдшер,— офицерлар палатасига марҳамат қилинг, ўзингиз кўрасиз,— деб илова қилди Ростовга қараб.

— Қирмай қўя қолинг, отагинам! — деди доктор: — яна ўзингиз бу ерда қолиб кетманг.— Лекин Ростов докторга таъзим қилди-да, фельдшердан кузатиб қўйишини сўради.

— Яна мендан ўпкалаб юрманг,— деди доктор зина тагидан чинқириб.

Ростов фельдшер билан йўлакка кирди. Бу тим қоронғи йўлакда касалхона ҳиди шу қадар анқир эдики, Ростов буринни маҳқам ушлаб, қайси томонга борай, деб ўйлаб қолди. Ўнг томондаги эшик очилиб, ундан иккала қўлида қўлтиқтаёқ, ориққина, ранглари сарғайиб кетган, яланг оёқ ва кўйлакчан бир киши чиқди. У ёндарига суюниб, чақнаётган ҳасадли кўзлари билан ўтиб кетаётганларга қараб қолди. Эшикдан уйга қараб Ростов касал ва ярадорлар полда, похол ва шинеллар устида ётганини кўрди.

— Кириб кўриш мумкинми? — деб сўради Ростов.

— Нимасини кўрасиз? — деди фельдшер. Лекин Ростов бу ерга киришини фельдшер истамагани учун солдатлар палатасига кирди.

Боя йўлакда димоғи ўрганиб қолган ҳид бу ерда яна ҳам кучлироқ эди. У ҳид бу ерда бошқачароқ — сассиқроқ бўлиб, ташқаридаги ҳидлар шу ердан чиққанлиги билиниб турар эди.

Катта деразаларидан қуёш тушиб турган бу узун уйнинг икки томонида, касал ва ярадорлар девор томонга бош қўйиб, оёқ томондан ўтишгагина йўл қолдириб ётишарди. Буларнинг кўпи беҳуш бўлгани учун кирганларга эътибор қилмади. Э-ҳуши жойида бўлганлар ўрнидан турди, баъзилари озиб, сарғайиб кетган юзини кўтариб қаради; ҳаммасининг нигоҳида ёрдам умиди, ўпка ва бировнинг соғлигига ҳасад ифодаси бўлиб, Ростовдан кўзини олмас эди. Ростов уйнинг ўртасига келди ва эшиги очиқ турган нариги уйга қараб, у ерда ҳам икки томонида шу хилда ётган касалларни кўрди-да, тўхтаб индамасдан атрофига қаради. У шундай ҳолатни кўраман деб ўйламаган ҳам эди. Худди оёғи остида, ўртадан қолдирилган йўлда, полда (казак бўлса керак, сочи айланмасига қирқилган эди) бир касал деярли кўндаланг ётарди. Қазак йўгон қўл ва оёқларини тарвайтириб, чалқанча ётган эди. Унинг юзи кўкариб кетган, кўзлари олайиб, фақат оқини қолган, қўл ва оёқларининг қизил томирлари чилвирдай бўртиб чиққан эди. У бошини полга уриб, хирллаб алланма дедию кейин ўша сўзини такрорлайверди. Ростов унинг сўзига қулоқ бериб, нима деяётганини англади. У: «Ташнаман-ташнаман!» — дерди. Ростов уни ўрнига ётқизиб, сув берадиган одам бормикин, деб у ёқ-бу ёққа қаради.

— Ким бу ерда касалларга қарайди? — деб сўради у фельдшердан. Шу вақтда нариги уйдан касалхона хизматкори — фургончи солдат чиқди-да, оёғини тап-тап ерга уриб, Ростовнинг олдига келиб ғоз турди.

Солдат Ростовни касалхона бошлиғи гумон қилди шеклли:

— Жаноби олийларига соғлиқ тилайман! — деб қичқирди кўзларини катта очиб.

— Олгин буни бу ердан, сув бер бунга, — деди Ростов казакни кўрсағиб.

Солдат кўзларини ҳалигидан ҳам каттароқ очиб, бўйинини чўзиб, мамнуният билан:

— Жоним билан, жаноби олийлари, — деди-ю, лекин жойидан қимирламади.

Ростов ичида: «Йўқ, бу ерда ҳеч нарса қилиб бўлмайди» дедию ерга қараб чиқиб кетмоқчи бўлган эди, бироқ ўнг томонда биров тикилиб турганини пайқаб, унга қаради. Озиб, скелетга ўхшаб қолган, ранг-рўйи сарғайган, оқарган соқоли ўсиб кетган кекса бир солдат бурчакда, шинель устида Ростовга тикилиб ўтирар эди. Унинг ёнида ўтирган

бир солдат Ростовни кўрсатиб, шивирлаб, унга нимадир дерди. Ростов чол бир нима сўрамоқчи эканини англади. У яқинроқ бориб чол бир оёғинигина буклаб ўтирганини ва иккинчи оёғи эса тиззадан юқори кесилганлигини кўрди. Чолнинг иккинчи томонида, ундан анча нарида бошини орқага ташлаб, ҳаракатсиз ётган касал ёшгина солдат бўлиб, ранги мумдай сарғимтир, бурни пучуқ, юзини сепкил босган ва кўзлари ичига тортиб кетган эди. Ростов бу пучуқ солдатга қараган эди, бутун вужуди жувиллашиб кетди.

— Э, бу, ахир...— деди у фельдшерга.

— Шунча айтдик, жаноблари,— деди кекса солдат жағи титраб.— Эрталабоқ ўлган эди. Итмас, одам-кү, ахир...

— Ҳозир одам юбораман, олиб кетади, олиб кетади,— деди фельдшер шошиб-пишиб.— Марҳамат, жаноблари.

— Кетдик, кетдик,— деди дарров Ростов ва ерга қараганича тикилиб турган бу ҳасадли ва таънакор кўзлардан тезроқ йироқлашишга ҳаракат қилиб, қимтиниб уйдан чиқди.

XVIII

Фельдшер йўлакдан ўтиб Ростовни эшиклари очиқ турган уч уйдан иборат офицерлар палатасига олиб кирди. Бу уйларга каравотлар қўйилган, касал ва ярадор офицерлар шу каравотларда ётган ва ўтирган эди. Буларнинг баъзилари касалхона халатида уйларни айланиб юарди. Офицерлар палатасининг биринчи уйда даставвал Ростовнинг кўзи кичкинагина, озғин, бир қўли йўқ, бошида қалпоқ ва эғнида касалхона халати, трубка чекиб юрган кишига тушди. Ростов қаерда кўрганини эсламоқчи бўлиб, бу одамга синчиклаб қаради.

— Худо шу ерда кўришишни насиб қилган экан-ла,— деди кичкина киши,— Тушин, Шенграбенда сизни аравага тушириб олиб борган Тушин эсингиздами? Биз ҳам қўлни топширдик, мана...— деди ва кулимсираб халатининг бўш энгини кўрсатди.— Василий Димитрич Денисовни қидириб юрибсизми? Ҳамхонангиз! — деди у, Ростов кимни қидираётганини фаҳмлаб,— шу ерда, шу ерда,— деди ва Ростовни кулги товушлари чиқаётган бошқа уйга олиб кирди.

Ҳали солдатлар госпиталида димоғига кирган ўлик ҳиди ҳануз кетмасдан, ўша ҳасадли кўзлар кузатаётганини

хануз сезиб ва кўзлари ичига тортиб кетган ёш солдат кўз ўнгидан нари кетмасдан Ростов ичида: «Қандай қилиб шу ерда яшаб, ҳатто кулишиб ўтиришипти?» — деб қўйди.

Соат 11 дан ошган бўлса ҳам Денисов хануз кўрпага ўраниб ётган эди.

— Э, Ростов-ку! Бормисан, бормисан! — деб қичқирди ўша полкдаги сингари қувноқлик билан; лекин Ростов Денисовнинг гап оҳангидан ва сўзларидан бу одатдагича такаллуфсизлик ва хушқоллик тагида алланечук ёмон яширин бир туйғу борлигини сезиб, унга ачинди.

Унинг яраси анчайин бўлишига қарамай, олти ҳафтадан бери битмаган эди. Госпиталда ётган бошқа касалларга ўхшаб унинг юзи ҳам заҳил ва шишинқираган. Лекин Ростовни бу нарса эмас, балки Денисов уни кўриб худди хурсанд бўлмаганга ва сохта табассум қилганга ўхшагани ҳайратда қолдирди. Денисов на полк тўғрисида бир нарса сўради ва на урушнинг умуман бориши тўғрисида. Ростов шу ҳақда гапирганда ҳам Денисов қулоқ солмади.

Ростов ҳатто шуни пайқадикки, полкни ва умуман госпиталдан ташқари ўша бошқа эркин ҳаётни эслаш Денисовга малол келаяпти. У бурунги ҳаётни эсдан чиқаришга тиришгандай, озиқ-овқат бўлим мудирин билан бўлган можаро ҳақидаги ишигагина қизиққандай кўринар эди. Ростов ўша иш тўғрисида сўраган эди, у дарров ёстиғи остидан комиссиядан келган қоғозни ва унга ёзган жавобининг ҳамли кўчирилмаган нусхасини олди.

У ёзган жавобини ўқиркан, жонланиб кетди ва ўз душманларига қанақа заҳарли сўзлар айтганини Ростовга жуда билдирмоқчи бўлди. Денисовнинг госпиталдаги ўртоқлари Ростовни — ёруғ дунёдан келган одамни энди ўраб олмоқчи бўлишган эди, Денисов қоғозларини ўқий бошлаши билан яна тарқалиб кетишди. Ростов уларнинг башарасидан бу воқеани эшитавериш зерикканларини фаҳмлади. Фақат уларнинг ёнидаги каравотда ўтирган семиз суворий офицери қовоғини солиб, трубка чекиб каравотида ўтираверди ва қўлсиз, кичкина Тушин бош чайқаб қулоқ солаверди. Хат ярим бўлганда суворий офицери Денисовни тўхтатди.

— Менимча, — деди у Ростовга қараб, — тўғридан-тўғри шаҳаншоҳдан афв сўраш керак. Энди мукофот ҳам кўп бўлармиш, балки афв этар.

— Шаҳаншоҳдан мен афв сўрайман! — деди Денисов илгаригидай овозга қизгинлик ва салобат бериб, лекин

барибир товушидан фойдасиз асабиятгина аке этди.— Нима деб? Мен қароқчи бўлсам эди, афв сўрардим. Қароқчиларни фош қилганим учун мени айблаптилар. Суд қилса, қилаверсин, мен ҳеч кимдан қўрқмайман. Мен шаҳаншоҳга, ватанга ҳалол хизмат қилдим, ўғирлик қилганим йўқ. Мени унвондан маҳрум қилиш ва... Мана, мен уларга очикдан-очик шундай деб ёздим: «агар мен ўғри бўлсам эди...»

— Хатни-ку қотирибсиз-а,— деди Тушин,— лекин гап бунда эмас, Василий Димитрич,— деди у ҳам Ростовга қараб,— бўйинга олиш керак, аммо Василий Димитрич кўнмаяпти. Аудитор ҳам, ишингиз чатоқ демадими, ахир?

— Чатоқ бўлса бўлаверсин,— деди Денисов.

— Аудитор ёзиб берган ўша илтимосномага қўл қўйиб,— деди давом этиб Тушин,— булардан бериб юбориш керак. Буларнинг (у Ростовга ишора қилди) штабда албатта ёрошнолари бордир. Бундан қулайроқ фурсатни тополмайсиз.

— Қилмайман бунақа аблахликни, демадимми,— деб Денисов унинг сўзини бўлди-да, яна қоғозларни ўқийверди.

Ростов гарчи Тушин ва бошқа офицерлар бераётган маслаҳат тўғри эканлигини ва агар Денисовга ёрдам қилиш қўлидан келса, ўзини жуда бахтли ҳисоблашини билса ҳам, бироқ Денисовни кўндиришга журъат қилмади: у Денисовнинг ўз қарорида қатъий эканлигини ва даргазаб бўлишга ҳақли эканини биларди.

Денисов заҳарли сўзлардан иборат хатларини бир соатдан ортироқ ўқиб тамом қилганидан кейин Ростов ҳеч нарса демади ва Денисовнинг яна тўпланган госпиталдаги ўртоқлари суҳбатида кўрган-билганлари тўғрисида гапириб, бошқаларнинг ҳикояларига қулоқ солиб, куннинг қолган қисмини хафа бир ҳолда ўтказди. Денисов бутун оқшом қовоғини очмади ва гапирмади.

Ростов ярим кечаси кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди-да, «Бирон топшириқ йўқми?» — деб Денисовдан сўради.

— Ҳа, тўхта,— деди Денисов ва офицерларга бир қараб қўйиб, ёстиғи остидан қоғозларни олди-да, сиёҳдон турган деразанинг олдига бориб хат ёзгани ўтирди.

— Афтидан, қамчи билан қоziқ қоziб бўлмайдиганга ўхшайди,— деди каттакон конвертни Ростовга узатаркан. Бу шаҳаншоҳ номига аудитор ёзиб берган илтимоснома бўлиб, бунда Денисов озиқ-овқат маҳкамасининг айби хусусида ҳеч нарса демасдан, фақат афв сўраган эди.

— Бериб қўй, афтидан...— дедию уёғини айтмай, иржайиб қўйди.

XIX

Ростов полкка қайтгач, Денисовнинг иши ҳақида полк командирига маълумот берди ва кейин шаҳаншоҳ номига ёзилган хатни олиб Тильзитга жўнади.

13 июнда француз ва рус императорлари Тильзитга келишган эди. Борис Друбецкой ўзининг бошлиғи бўлмиш каттакон бир зотдан, мени ҳам Тильзитга борадиган мулозимлар қаторига қўшинг, деб илтимос қилди.

— Je voudrais voir le grand homme¹,— деди у Наполеон тўғрисида гапириб. У ҳам бошқалардек Наполеонни ҳамма вақт Буонапарте дер эди.

— Vous parlez de Buonaparte²,— деди унга кулумсираб генерал.

Борис ўз генералига савол назари билан қаради-да, унинг тегишиб сўраганини дарҳол фаҳмлади.

— Mon prince, je parle de l'empereur Napoléon³ — деди у. Генерал жилмайиб унинг елкасига қоқиб:

— Катта одам бўласан,— деди ва Тильзитга ўзи билан бирга олиб кетди.

Императорлар учрашган куни ўша бир неча киши жумласида Борис ҳам Неманда эди; у вензелли солни, Наполеоннинг нариги қирғоқдан, француз гвардиячилари олдидан ўтиб кетганини, Неман бўйида Наполеоннинг келишини кутиб, ошхонада ўтирган император Александрнинг ўйчан юзини, иккала император қайиққа тушганини, солга олдин етиб келган Наполеон тез-тез қадам ташлаб бориб, Александрни қаршилаб, унга қўл берганини ва иккала император павильонга кириб кетганини кўрди. Борис олимақомлар доирасига киргандан буён атрофда бўлаётган ҳодисаларни диққат билан кузатишга ва дафтарчасига ёзиб қўйишга ўрганиб қолган эди. Тильзитда бўлган учрашув вақтида Борис Наполеон билан бирга келган одамларнинг номини, улар кийиб келган мундирларни сўраб олди ва катта одамларнинг оғизларидан чиққан сўзларга диққат билан қулоқ солди. У императорлар павильонга кириб

¹ Мен буюк кишини кўриш орзусидаман.

² Буонапартени айтаётисизми?

³ Князь, мен император Наполсонни айтаётиман.

кетган вақтда соатга қараган эди, Александр павильондан чиққанда ҳам соатига қарашни эсдан чиқармади, суҳбат бир соату эллик уч минут давом этди: Борис тарихий аҳамиятга эга деб билгани бошқа фактлар қаторида буни ҳам ўша оқшом ёзиб қўйди. Императорнинг мулозимлари унча кўп бўлмаганлиги учун мансабпараст кишига императорлар суҳбати вақтида Тильзитда бўлиш жуда катта гап эди, шунинг учун ҳам Борис Тильзитга борганидан кейин ўзини хийла кўзга кўринарлик бўлиб қолган сизди. Одамлар уни танийдиганига эмас, ҳатто унга қарайдиган ва эътибор қиладиган бўлиб қолди. У икки марта топшириқ билан шаҳаншоҳ ҳузурига борди, шунинг учун шаҳаншоҳ ҳам уни таниб қўйди, энди бутун сарой аҳли ундан бурунгидай бегонасирамайдиган, амалдорлар орасида кўринмаса, ҳатто ҳайрон қоладиган бўлиб қолган эди.

Борис бошқа бир адъютант — поляк графи Жилинский билан ҳамхона эди. Парижда тарбия кўрган поляк Жилинский бадавлат одам бўлиб, французларни жуда яхши кўрар, Тильзитда у билан Бориснинг уйига деярли ҳар куни нонушта ва тушлик қилгани гвардиядан ва бош штабдан француз офицерлари келишар эди.

24 июнда кечқурун Бориснинг ҳамхонаси граф Жилинский француз ошнамаларини зиёфат қилди. Бу зиёфатда жуда азиз меҳмон бўлган Наполеоннинг бир адъютанти, француз гвардиясининг бир нечта офицери, кўҳна француз аристократияси уругидан бўлган бир ёш бола — Наполеоннинг маҳрами бор эди. Мана шу куни Ростов биров танимасин деб кечаси фуқаро кийими кийиб Тильзитга келди ва Борис билан Жилинскийнинг уйига тушди.

Бутун армия сингари Ростов ҳам душмандан дўстга айланиб қолган Наполеон ва французларга нисбатан бош квартира ва Борисда юз берган ўзгаришга тушуниб етмаган эди. Бонапарт ва французларга қарши армияда ғазаб, нафрат ва қўрқувдан иборат мураккаб бир ҳис ҳануз кучли эди. Ростов яқиндагина Платов полкидан бўлмиш бир казак офицер билан гаплашганида, агар Наполеон асир олинса, унга шаҳаншоҳ деб эмас, жинояткор деб муомала қилар эдик, деб баҳслашган эди. Яқиндагина Ростов йўлда бир ярадор француз полковнигини учратиб, қонуний подшоҳ билан жинояткор Бонапарт орасида ҳеч қандай сулҳ бўлиши мумкин эмас, деб қизишиб гапирган эди. Шунинг учун Ростов Бориснинг квартирасида француз мундиридаги офицерларни кўриб ҳайрон қолди, чунки жанг май-

донда бу мундирларга тамоман бошқача қарашга ўрганиб қолган эди. Эшикдан бошини чиқариб қараган француз офицерини кўриши биланоқ душманни кўрганида ҳамиша пайдо бўладиган ўша уруш ҳисси, душманлик ҳисси унинг бутун вужудини қамраб олди. У бўсағада тўхтади-да, русчалаб Друбецкой шу ерда турадим, деб сўради. Борис даҳлиздан бегона овозни эшитиб югуриб чиқди. Ростовни кўргани замон унинг юзида, аттанг, дегандай бир ифода пайдо бўлди.

— Э, сенмисан, хуш келибсан, хуш келибсан,— деди у ҳарқалай жилмайиб, сўнгра Ростовга яқин борди. Бироқ Ростов унинг дастлабки кайфиятини пайқади.

— Бемаврид келдим, шекилли,— деди Ростов,— келадиган эмас эдим-ку, лекин бир иш чиқиб қолди.

— Йўқ, мен полкдан қандай қилиб чиқиб келганингда хайрон бўлаётиман — «Dans un moment je suis à vous»¹— деди у ичкаридан чиққан товушга жавобан.

— Бемаврид келганга ўхшайман, — деди Ростов яна.

Бориснинг юзидаги аттанг ифодаси йўқолди: у афтидан нима қилиш тўғрисида ўйлаб бир қарорга келди шекилли, ўзгача бир осудалик билан Ростовни иккала кўлидан ушлаб, бошқа уйга олиб кирди. Унинг Ростовга осудалик билан қараётган кўзларини гўё алланечук бир парда, шу ҳаётнинг кўк кўзойнаги қоплаб турар эди. Ростовга шундай кўринди.

— Қўйсанг-чи, наинки сенинг келишинг бемаврид бўлса,— деди Борис. У Ростовни стол ростлаб қўйилган уйга олиб кирди. Унинг исм ва фамилиясини, ҳарбий хизматда бўлиб, гусар офицери ва ўзининг қадрдон дўсти эканлигини айтиб, меҳмонлар билан таништирди — Граф Жилинский le comte N. N., le capitaine S. S.²— деди у меҳмонларни Ростовга таништириб. Ростов қовоғини солиб французларга қарар экан, истар-истамас таъзим қилиб, индамай қўя қолди.

Жилинский сўхбатига яна бир рус аралашганини ёқтирмани шекилли, Ростовга индамай қўя қолди. Борис янги одам меҳмонларга малол келганлигини сезмагандай Ростовни қандай хуш алфозда қабул қилган бўлса, ҳануз ўша алфозда ва ҳамон кўзларини ўша парда қоплаган ҳолда

¹ Лаббай, ҳозир.

² Граф Н.Н., капитан С.С.

ўтириб, суҳбатни қизитишга тиришар эди. Французлардан бири чурқ этмай ўтирган Ростовга юзланиб, французларга хос одоб билан: — Тильзитга императорни кўраман деб келгандирлар-да, — деб сўради.

— Йўқ, ўзимнинг ишим бор эди, — деб қўя қолди Ростов.

Бу жавоб Борисга ёқмаганлигини пайқаб Ростовнинг таъби хира бўлди ва одатда таъби хира бўлган одамга туюлгандек худди ҳамманинг кўзига ёмон кўринаётгандай, ҳаммага халал бераётгандай, назарида, бўлди. Ҳақиқатан ҳам у ҳаммага халал бериб, яна бошланган суҳбатга қўшилолмайдир чеккада ўтирар эди. Меҳмонларнинг ҳар бир қараши унга «бу ерда нима қилиб ўтирипти», деяётгандай бўлар эди. У ўрнидан туриб, Бориснинг олдига келди.

— Мен сени сиқиб қўйдим, — деди у секин, — юр, айтадиган гапимни айтиб, кейин кета қолай.

— Йўғ-э, ҳеч ҳам, — деди Борис. — Агар чарчаган бўлсанг, юр, менинг уйимга кириб чўзил, дам ол.

— Ҳа, ростдан ҳам...

Иккови кичкинагина уйга, Бориснинг ётоғига кирди. Ростов ўтирмасдан худди Борис бир гуноҳ қилиб қўйгандай тажанг бўлиб, Денисовнинг ишини гапириб берди ва ундан «Генералинг орқали Денисов тўғрисида шоҳдан кечирим сўраш ва хатни унга етказиш қўлингдан келадими» деб сўради. Иккови холи қолганда Ростов Бориснинг кўзига қарай олмаслигига биринчи марта ишонч ҳосил қилди. Борис оёғини чалмаштириб, чап қўли билан ўнг қўлининг ингичка бармоқларини силаб, худди қўл остидаги кишининг бераётган маълумотига қулоқ солаётган генералдай гоҳ атрофга боқиб, гоҳ ўша парда қоплаган кўзлари билан Ростовга тикка қараб, унинг сўзларини тинглади. Ростов ҳар гал кўз кўзга тушганда ҳижолат бўлиб ерга қарар эди.

— Шунақа бир иш бўлганлигини эшитган эдим, лекин шуни биламанки, подшоҳ бу хусусда жуда қаттиққўл. Буни зоти олийга билдириш керак эмас, деб ўйлайман. Менимча, тўғридан-тўғри корпус командирига илтимос қилиш яхшироқ. Умуман, менимча...

— Ёрдам қилгинг келмаса, тўғрисини айтиб қўя қол, — деди Ростов Бориснинг кўзига қарамай, деярли қичқириб.

Борис кулимсиради.

— Аксинча, қўлимдан келган ёрдамни қиламан, лекин мен ўйлаган эдимки...

Шу чоқ нариги уйдан Жилинский Борисни чақирди.
— Хўп бор, бор... — деди Ростов. У зиёфатга ҳам чиқмай, кичкина бўлмада ёлғиз ўзи анчагача нари-бери юриб, французларнинг нариги уйдан чиқаётган говур ва кулгисига қулоқ солди.

XX

Ростов Денисовнинг иши тўғрисида гаплашиш учун Тильзитга ноқулайроқ бўлган бир кунда келди. У фрак кийганлиги ва Тильзитга бошлиғидан ижозатсиз келганлиги учун навбатчи генерал ҳузурига ўзи киролмас, Борис эса, истаган тақдирда ҳам бу ишни Ростов келган куннинг эртасига қилолмас эди. Шу куни, 27 июнда, ярашнинг дастлабки шартлари имзоланган эди. Императорлар бир-бирига орден берди: Александр фахрий Легион ордени, Наполеон эса биринчи даражали Андрей орденини олди ва француз гвардияси батальонининг Преображенский батальонига берадиган зиёфати ҳам шу кунга тайинланган эди. Шаҳаншоҳлар шу зиёфатга келишлари керак эди.

Ростов Бориснинг олдига келиб, шу қадар ўнғайсиз аҳволда қолди ва ундан шунчалик ихлоси қайтдики, меҳмонлар кетгандан кейин Борис кирганида ўзини уйқуга солди ва афтини кўрмайин, деб эртасига эрталаб чиқиб кетди. Ростов эғнида фрак, бошида шляпа, французларни ва уларнинг мундирларини, рус ва француз императорлари турган кўча ва ҳовлиларни кўриб, томоша қилиб, шаҳарда айланиб юрди. У зиёфатга ҳозирлик кўриб майдонга столлар қўйилаётганини, кўчаларда рус ва француз байроқлари рангидаги матоларга катта қилиб А N туғролари ёзиб қўйилганлигини кўрди. Уйларнинг деразаларига ҳам байроқ ва туғролар осиб қўйилган эди.

«Борис ёрдам қилишни истамади, мен ҳам ундан ёрдам сўрамайман. Шу гап — гап, — деди Николай ўзича. — Ора-миз очиқ, аммо мен Денисовнинг иши тўғрисида қўлимдан келганича ҳаракат қилмасдан, ҳаммадан ҳам кўра муҳими, хатни шаҳаншоҳга бермасдан бу ерда кетмайман. Шаҳаншоҳга!! Шаҳаншоҳ шу ерда!» — деди Ростов Александр тушган ҳовлига беихтиёр яқин келиб.

Шоҳнинг чиқишига тайёргарлик кўрилаётган бўлса керак, мулозимлар келишмоқда, ҳовлининг олдига отлар турар эди. «Шаҳаншоҳни албатта кўраман, — деди Ростов

нчида, — шу хатни ўз қўлим билан бериб, ҳамма гапни айтиб бера олсам эди... Наҳотки фрак кийганим учун мени қамаб қўйишса? Йўғ-е! Шаҳаншоҳ ким ҳақли эканини билиб қўяр эди. У ҳамма нарсага тушунади, ҳамма нарсани билади. Ундан одилроқ ва олижаноброқ одам борми? Хўп, бу ерда турганим учун мени қамаб қўйишса нима бўлипти, — деди ўзича шаҳаншоҳ турган ҳовлига кириб кетаётган офицерга қараб. — Мана, одамлар кираётипти-ку! Ҳаммаси беҳуда гап. Тўғри кираману хатни шаҳаншоҳга тутаман: мени шунга мажбур қилган Друбескойга ёмон бўлади». Ростов чўнтагидаги хатни пайпаслаб кўриб, ўзи ҳам кутмаган бир дадиллик билан шаҳаншоҳ турган ҳовлининг эшигига томон йўналди.

«Йўқ, энди Аустерлицдагидай фурсатни қўлдан бермайман, — деди у шаҳаншоҳнинг ҳозир чиқиб қолишини кутиб ва энтикиб. — Оёғига йиқилиб арз қиламан. У мени тургазиб, арзимни тинглайди, ҳатто ташаккур айтади». Ростов шаҳаншоҳ менга: «Бировга яхшилик қилсам, кўп хурсанд бўламан, лекин адолатсизлик ўрнига адолат ўрнатиб буюк бир бахтдир, дейди» — деб хаёл қилар эди. Шаҳаншоҳ турган ҳовлининг эшиги олдида Ростовга «ким экан бу» дегандай қараб турган одамларни четлаб ичкарига кириб кетди.

Эшикдан кирибоқ, кенг зинадан юқорига чиқилар, ўнг томонда бир ёпиқ эшик, зинанинг остидаги эшикдан пастки қаватга тушилар эди.

— Қим керак? — деди кимдир.

— Зоти олийга хаг, илтимоснома бермоқчиман, — деди Николай қалтироқ товуш билан.

— Илтимоснома бўлса, навбатчига беринг, марҳамат, мана бу ёққа, — унга пастдаги эшикни кўрсатишди. — Лекин қабул қилинмайди.

Ростов бу лоқайд товушни эшитиб, ўз қилмишидан қўрқиб кетди: шаҳаншоҳга ҳар чоқ рўпара келиб қолишим мумкин, деган фикр уни шу қадар васвасага солар ва шунинг учун бу фикр шу қадар қўрқинчли эдики, у қочиб кетишга ҳам тайёр эди, бироқ уни қарши олган камер-фурьер навбатчи турган эшикни очди ва Ростов ичкарига кирди.

Уйда ўрта бўйли, семиз, ўттиз ёшларга борган, оқ чолвор ва қўнжи узун этик, оқ батист кўйлак (ҳозиргина кийган бўлса керак) кийган бир киши турар, камердинер унинг орқасида туриб ипак кашта тикилган чиройли подтяжкасини тугмаламоқда эди. Ростовнинг кўзи негадир шу под-

тяжкага тушди. Бу одам нариги уйдаги ким биландир сўзлашмоқда эди.

Ростов кирганда у:

— *Bien faite et la beauté du diable*¹,— деяётган эди.

Ростовни кўриб, гапдан тўхтади ва қовоғини солиб:

— Хўш, нима дейсиз, илтимоснома? — деб сўради.

— *Qu'est-ce que c'est?*²,— деб сўради нариги уйдаги киши.

— *Encore un petitionnaire*³,— деб жавоб берди подтяжкали киши.

— Айтинг, бошқа вақтда келсин. Ҳозир чиқадилар, жўнаш керак.

— Кейин, кейин, эртага келинг... Ҳозир фурсат йўқ...

Ростов чиқиб кетмоқчи бўлган эди, подтяжкали киши тўхтатиб:

— Илтимоснома кимдан? Сиз ким бўласиз? — деб сўради.

— Майор Денисовдан,— деб жавоб берди Ростов.

— Сиз ким бўласиз? Офицермисиз?

— Мен поручик, граф Ростов бўламан.

— Жасоратни кўринг-а! Аризани ўз командирингизга беринг. Боринг, боринг,— деди ва камердлиер тутган мундирини кия бошлади.

Ростов қайтиб даҳлизга чиққанда, эшик олдида тўла парад формасидаги бир қанча офицер ва генераллар турган эди. Николай шуларнинг олдидан ўтиб кетиши керак эди.

Ростов дадиллигим ҳам қурсин деб, ҳарчоқ шаҳаншоҳга рўпара келиб қолишдан ва унинг олдида шарманда бўлиб, соқчи билан жўнатилишидан қўрқиб, жуда хунук иш қилиб қўйганини англаб, ерга қараганича эшикдан чиқиб, ўзларига оро берган мулозимлар орасидан ўтиб кетаётган эди, таниш бир овоз уни чақирди ва бир қўл йўлини тўсди.

— Сиз, отагинам, фрак кийиб бу ерда нима қилиб юрибсиз? — деб сўради йўгон бир товуш.

Бу одам шу урушда шаҳаншоҳнинг айрим марҳаматига сазовор бўлган суворий генерали бўлиб, Ростов хизмат қиладиган дивизиянинг собиқ бошлиғи эди.

Ростов, у-бу деб амал-тақал қила бошлаган эди, бироқ

¹ Қад-қомати келишган, яхши нарса.

² Нима ўзи?

³ Яна биттаси арзга келипти.

генералнинг очиқ чехра билан илжайиб турганини кўриб четга чиқди-да, ҳаяжон ичида бутун воқеани айтиб берди ва генералдан ўзи биладиган ўша Денисовнинг ишига аралашини сўради. Генерал Ростовнинг сўзларини эшитгандан кейин жиддий равишда бош чайқади:

— Аттанг, аттанг, яхши йигит эди; қани хатни бер-чи.

Ростов хатни бериб, Тенисовнинг бутун ишини айтиб беришга улгурар-улгурмас, шпорларини жиринглатиб, зинадан тез-тез тушиб келаётган кишиларнинг қадам товуши эшитилди. Генерал зинага яқинроқ бориб турди. Шаҳаншоҳнинг мулозимлари зинадан тушиб отларга томон боринишди. Аустерлицга борган ўша жиловдор Эне шаҳаншоҳнинг отини олиб келди ва зинадан енгил қадам товуши эшитилди, бу қадам товушини Ростов дарров билди. Ростов биров таниб қолиши хавфини ҳам унутиб бир неча томошабин аҳоли билан бирга эшик олдига яқин борди ва ҳурмат қилиб юргани ўша юзни, ўша ангорни, ўша кўзни, ўша рафторни, ўша буюклик ва ҳалимлик тажассумини икки йилдан кейин яна кўрди. Шаҳаншоҳга нисбатан бўлган муҳаббат ва мафтунлик туйғуси унинг қалбида яна бурунгидай аланга олди. Преображенскийчилар мундири, оқ лос терисидан тикилган шим, қўнжи узун этик кийган, Ростов билмайдиган юлдуз таққан (бу фахрий легион ордени эди) шоҳ шляпасини қўлтиғига қистириб, йўлакай қўлқоп кийиб эшик олдига чиқди. У тўхтаб кўз қараши билан ҳаммаёқни мунаввар қилиб, атрофга назар солди, баъзи генералларга бир неча оғиз сўз айтди, Ростов хизмат қиладиган дивизиянинг собиқ бошлиғини таниб кулимсиради ва чақирди.

Барча мулозимлар йўлни бўшатишди, Ростов генералнинг шоҳга нима тўғридадир узоқ гапирганини кўрди.

Шоҳ генералга бир неча оғиз сўз айтдию отига томон бир қадам босди. Мулозимлар ва томошабинлар (Ростов ҳам шуларнинг орасида эди) шоҳни ўраб олди. Шоҳ эгарнинг қошини ушлади-да, суворийлар генералига қараб, ҳаммага эшиттириб, баланд овоз билан:

— Қўлимдан келмайди, генерал, чўнки қонун мендан кучлироқ,— дедию оёғини узангига қўйди. Генерал таъзим қилиб бош эгди. Шоҳ отига миниб чоптириб кетди. Ростов хурсандлигидан ўзини унутиб, аламон билан бирга унинг кетидан чопти.

Шоҳ кетган майдонда, ўнг томонда преображенский-чилар батальони, сўл томонда папоқ кийган француз гвардия батальони юзма-юз саф тортиб турар эди.

Шоҳ милтиқ кўтариб салом вазиятида турган бир батальон қанотиға яқинлашганда нариги томондаги қанотга бошқа отлиқлар от қўйиб келишди ва Ростов уларнинг олдида келаётган Наполеонни таниди. Бу албатта, ўшанинг ўзи эди. Наполеон бошида кичкина шляпа, Андрей лентасини елкасидан ўтказиб олган, оқ камзули устидан кийган кўк мундирининг олди очиқ, устига тўққизил зардўзи жул ташланган зотли кўк араб отини чоптириб келмоқда эди. У Александрнинг олдиға келганида, шляпасини кўтариб салом берди, шунда суворий Ростов Наполеоннинг эгарда ўнғайсиз ва зўрға ўтирганини пайқади. Батальонлар «ура» ва «Vive l'Empereur!»¹ деб қичқирди. Наполеон Александрга бир нима деди. Иккала император одан тушиб бирига қўл берди. Наполеон ёқимсиз, сохта табассум қилиб турар эди. Александр мулойимгина жилмайиб унга алла-нима деди.

Француз жандармларининг отлари томошабинларни босиб олай дейишиға қарамай, Ростов император Александр билан Наполеондан кўзини олмай, уларнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турар эди. Уни худди кутилмаган ҳодисадек, шу нарса ҳайратда қолдирдики, Александр ўзини Бонапарт билан тенг тутар, Бонапарт ҳам Александр билан бу яқинлашуви табиий ва одатдаги бир ҳолдек рус шоҳи билан ўзини баробар тутиб, бемалол муомала қилар эди.

Александр билан Наполеон орқаларидан мулозимларини эргаштириб, томошабинларға томон бостириб келиб, Преображенский батальонининг ўнг қанотида тўхтади. Аламон императорларға тўсатдан шундай яқин бўлиб қолдики, томошабинларнинг олдинги қаторида турган Ростов «Мени таниб қолмасин тагин» деб қўрқиб кетди.— Sire, je vous demande la permission de donner la légion d'honneur au plus brave de vos soldats²,— деди баланд бир овоз жуда бурро қилиб.

Бу гапни паст бўйли Бонапарт юқорига, Александр-

¹ Яшасин император!

² Шоҳ, солдатларингиздан энг ботирига фахрий легион ордени тақдим этишға рухсат беринг.

нинг кўзига қараб айтаётган эди. Александр бу сўзларга диққат билан қулоқ солиб, бош эгдию ёқимли табассум қилди.

Наполеон қаршисида ҳамон ғоз туриб олқишлаётган ва қимир этмай ўз императорларига қараб турган рус солдатлари сафига Ростовнинг ғашига тегадиган бир ғурур билан керилиб назар ташлар экан, дона-дона қилиб яна илова қилди:

— A celui qui s'est le plus vaillamment conduit dans cette dernière guerre.¹

— Votre majesté me permettra-t-elle de demander l'avis du colonel?²— деди Александр ва батальон командири князь Козловскийга томон шошиб бир неча қадам қўйди. Бу орада Бонапарт кичкина, оппоқ қўлидан қўлқопини ечиб олдию йиртиб ташлади. Адъютант орқадан югуриб келиб, қўлқопни ердан олди.

— Кимга бериш керак? — деб сўради секин император Александр Козловскийдан русчалаб.

— Зоти олийлари кимга буюрсалар:

Шоҳ энсаси қотиб, қошини чимирди-да, орқасига қайрилиб: — Унга жавоб бериш керак ахир! — деди.

Козловский бир қарорга келгандай солдатлар сафига назар ташлади, Ростов ҳам шу томонда турган эди.

«Мени ахтармаётиптимикин?» — деди Ростов ичида.

— Лазарев! — деб команда берди полковник қовогини солиб. Сафда турган биринчи солдат Лазарев югуриб олдинга чиқди.

— Қаёққа? Мана бу ерда тур!— дейишди қаёққа боришини билмай турган Лазаревга шивирлаб. Лазарев ўти ёрилиб, полковникка кўз қири билан қараганича тўхтади ва саф олдига чиқарилганда солдатнинг ранги қандай ўчса, бунинг ҳам ранги шундай бўзариб кетди.

Наполеон бошини бир томонга сал буриб, бир нарсани олмоқчи бўлгандай оппоқ ва семиз қўлини орқага чўзди. Унинг мулозимлари император нимага қўл чўзганини фаҳмлаб шошиб қолишди, бир нарсани бир-бирларига узатишиб шивирлашди; Ростов кеча Бориснинг уйида кўрган маҳрам бола югуриб бориб дарҳол Наполеоннинг қўлига қизил лентали орденни одоб билан берди. Наполеон қарамасдан орденни икки бармоғи билан олди. Наполеон ўз

¹ Бу урушда ҳаммадан кўпроқ ботирлик кўрсатган солдатга.

² Зоти олийлари, рухсат эгадиларми, полковникнинг фикрини сўрасам.

императоригагина бақрайиб қараб турган Лазаревнинг олдига келди ва бу қилаётган ишим фақат ўз иттифоқчим учун, демоқчи бўлгандай император Александрга кўз ташлади. Орден ушлаган кичкина оппоқ қўл солдат Лазаревнинг тугмасига тегди. Наполеон гўё шуни билар эдики, бу солдатнинг умрбод бахтиёр бўлиши, мукофотланиши ва ҳамманингичида ажралиб туриши учун ўзининг, яъни Наполеоннинг муборак қўли унинг кўкрагига тегиши керак. Наполеон орденни Лазаревнинг кўкрагига тегиши билан худди крест солдатнинг кўкрагига ёпишиб қолишини билгандай дарров қўлини туширдию Александрга қаради. Крест ҳақиқатан ҳам ёпишиб қолди.

Хизматга тайёр турган рус ва французлар крестни илиб олиб, мундирга қадаб қўйишди. Лазарев қаршисида бир нима қилаётган, қўллари оппоқ ва ўзи кичкинагина кишига ковоғини очмай бир кўз ташлади-ю, ҳамон ғоз туриб яна Александрга тикилди. Унинг бу қараши Александрдан гўё тура турайми ё сафга киришимни буюрасизми ёки яна бирон гап борми, деб сўраётгандай эди. Бироқ унга ҳеч қандай буйруқ бўлмади ва у шу ҳолатда анчагача тек туриб қолди.

Императорлар отланиб жўнашди. Преображенскийчилар сафларини бузиб, француз гвардиячилари билан аралаш-қуралаш бўлиб, ростлаб қўйилган столларга ўтиришди.

Лазарев тўрда ўтирар эди; уни ҳамма қучоқлар, табриклар рус ва француз офицерлари қўлини сиқишар эди. Офицерлар ва томошабинлар аламони Лазаревни бир кўриш учун ёпирилиб келар эди. Столлар қўйилган майдонни рус, француз ғовури ва қаҳқаҳаси босиб кетган эди. Юзлари қип-қизил ва ниҳоятда хурсанд икки офицер Ростовнинг ёнидан ўтиб кетди.

— Зиёфатни қара-я. Барча идиш-товоқлар кумушдан-а. Лазаревни кўрдингми? — деди бири.

— Кўрдим.

— Эртага преображенскийчилар уларни зиёфат қилишар эмиш.

— Лазаревни айт-а, омадини қара-я! Умрбод энди 1200 франк пенсия олади!

— Шапкани кўр-а-а! — деб қичқирди преображенскийчилардан бири француз повоғини кийиб.

— Аломат-а, аломат!

— Эшитдингми? — деди гвардиячи офицер иккинчиси.

га, — ўтган кун *Napoléon, France, bravoure*,¹ эди; кеча *Alexandre, Russie, grandeur*² бўлди, бир кун бизнинг шоҳ уларни мақтайди, бир кун Наполеон. Эртага шоҳ француз гвардиясининг энг ботир солдатига Георгий крести беради. Бермасдан бўладими? У бергандан кейин, бу ҳам бериши керак-да.

Борис ҳам ўз ўртоғи Жилинский билан преображенский-чилар зиёфатини томоша қилгани келган эди: Қайтишда Борис муюлишда турган Ростовни кўриб қолди.

— Ростов! Салом, бугун кўришганимиз ҳам йўқ, — деди Борис ва Ростовнинг хафа ва паришонлигини кўриб, — сенга нима бўлди? — деб сўради.

— Ҳеч нарса, — деди Ростов.

— Уйга кирасанми?

— Ҳа, кираман.

Ростов муюлишда туриб, базм қуриб ўтирганларни узоқдан анчагача томоша қилди. Унинг бошига минг хил фикр-хаёллар келар эди-ю, лекин биронтасини ҳам охирига етказолмас эди. У ёмон хаёлларга борар эди. Гоҳ унинг кўз олдига буткул ўзгариб кетган ва шумшайиб қолган Денисов, қўл-оёғидан ажралганлар, касаллар ётган ифлос госпиталь келар эди. Унинг димоғига касалхонанинг сассиқ ҳиди шунчалик ургандай бўлдики, бу ҳид қаёқдан чиқаётганини билмоқчи бўлиб атрофга қаради. Гоҳ унинг эсига ҳозир император бўлиб турган ва император Александр яхши кўрадиган, ҳурмат қиладиган, қўллари оппоқ, мағрур Бонапарт тушар эди. Нима учун одамлар оёғидан, қўлидан ажради, ўлиб кетди? Гоҳ унинг кўз олдига мукофот олган Лазарев ва жазо берилган, гуноҳи кечирилмаган Денисов келар эди. У шундай ғалати фикр-хаёлларга борганини пайқаганида ўзи ҳам қўрқиб кетди.

Преображенскийчилар еяётган овқат ҳиди ва очлик уни ўзига келтирди. Йўлга чиқишдан олдин бирон нарса еб олиши керак эди. У эрталаб кўрган меҳмонхонасига борди. Меҳмонхона ўзига ўхшаш фуқароча кийим кийиб келган офицерлар ва бошқа одамлар билан шу қадар тўлган эдики, Ростовга зўрға овқат тегди. Ўз дивизиясидан бўлган икки офицер унинг ёнига келиб ўтиришди. Гап, табиий, сулҳ тўғрисида кетди. Ростовнинг ўртоқлари бўлмиш бу офицерлар ҳам армиянинг кўпчилик қисми сингари, Фридланд

¹ Наполеон, Франция, ботирлик.

² Александр, Россия, буюклик.

урушидан кейин бўлган бу сулҳдан норози эди. Яна туриб берилса, Наполеон хароб бўлар эди, чунки қўшинлари сухарисиз, ўқ-дорисиз қолган эди, дейишарди. Николай индамасдан овқат ер ва кўпроқ ичар эди. У ёлғиз ўзи икки шиша вино ичди. У хаёлини банд қилаётган нарсаларнинг тагига ега олмасдан қийналар, бу хаёлларга берилиб кетишдан кўрқса ҳам, лекин ўзидан йироқлаштира олмас эди. Бир офицер «Французларни кўрганда кишининг алами келади» — деганида, Ростов тўсатдан бекордан-бекор шу қадар ғазабланиб бақирдики, офицерлар ҳайрон бўлишди.

— Ундоқ қилса яхши бўлар эди, бундоқ қилса яхши бўлар эди, дейишни сизга ким қўйипти! — деб бақирди Ростов бирдан қизариб, — шоҳ қилган иш тўғрисида у-бу дейишга сизнинг нима ҳаққингиз бор? Биз шоҳнинг мақсад ва муддаосини қаёқдан биламиз!

— Мен шоҳ тўғрисида оғиз очганим йўқ-ку, — деди офицер Ростовнинг бу қизишуви мастлик оқибати эканини тушуниб.

Лекин Ростов унинг сўзига қулоқ солмади.

— Биз дипломат чиновниклари эмас, фақат солдатмиз холос, — деди у давом этиб, — ўлгин, деса ўладиган одамлармиз. Жазо беришса, демак, гуноҳкормиз; у-бу деб ўтиришни бизга ким қўйипти! Императоримиз Бонапартени эътироф қилиб у билан иттифоқ тузиптими, демак шундоқ бўлиши керак экан. Биз ҳар бир ишни муҳокама қилиб ўтирсак, унда подшоҳнинг амри вожиблиги қаёқда қолади? — У столни муштлади, — унда биз худони ҳам танимаган бўламиз, бошқасини ҳам, — деди. Унинг бу сўзи ўртоқларининг наздида ўринсиз бўлса ҳам, лекин ўзининг шу топдаги ҳолатига кўра ўринли эди.

— Бизнинг ишимиз ўйлаш эмас, ўз бурчимизни адо этиб, қилич уришдир, вассалом, — деб бақирди Ростов.

— Ҳам ичиш, — деди бир офицер сўзни қисқа қилишни истаб.

— Тўғри, ичиш, — деди Ростов ҳам. — Ҳой, яна бир шиша бер!

УЧИНЧИ БУЛИМ

I

1808 йилда император Александр Наполеон билан яна учрашиш учун Эрфуртга борди. Петербург олимақомлари доирасида бу тантанали учрашувнинг буюклиги ҳақида жуда кўп шов-шув бўлди.

1809 йилда икки шоҳи жаҳоннинг (Наполеон билан Александрни шундоқ деб аташарди) яқинлиги шу даражага етдики, Наполеон шу йили Австрияга уруш эълон қилганда, рус корпуси ўзининг собиқ иттифоқчиси бўлган Австрия императорига қарши урушда ўзининг собиқ душмани Бонапартга ёрдам бериш учун чет элга қараб жўнади; бу яқинлик шу даражага етдики, олимақомлар доирасида Наполеон император Александрнинг сингилларидан бирини олса эҳтимол деган гап-сўзлар бўлди. Лекин ўша кунларда рус жамоатчилигининг диққат-эътибори, ташқи сиёсий мулоҳазалардан ташқари, давлат идорасининг барча тармоқларида ўтказилаётган ички ўзгаришларга ҳам айрим эътибор билан қаратилган эди.

Бу орада кишиларнинг ҳаёти, соғлиқдан, касалликдан, меҳнатдан, истироҳатдан, фикрдан, илмдан, поэзиядан, музикадан, муҳаббатдан, дўстликдан, душманликдан ва эҳтирослардан иборат бўлган ҳақиқий ҳаёти Наполеон Бонапарт билан сиёсий яқинлик ё душманликдан қатъий назар, бўлаётган ўзгаришлардан четда, одатдагича ўз йўли билан ўтмоқда эди.

Князь Андрей икки йил қишлоқдан чиқмади. Пьер ўз мулкларида қилмоқчи бўлган, лекин унисини қўйиб бунисини бошлаб, биронтасини ҳам охирига етказа олмаган иш-

ларнинг ҳаммасини князь Андрей овозасиз-несиз осонгина бажарди қўйди.

Пьер қанчалик ношуд, ноуддабуро бўлса, князь Андрей шунчалик уддабуро ва тиришқоқ эди. Ундаги шу хислатларнинг ўзи ошиқча оворагарчиликсиз ишни олдинга сураварар эди.

Унинг бир мулкидаги уч юз деҳқон эркин ғаллакорга айлантирилди (бу Россияда биринчи ҳодиса эди), бошқа мулкларидаги деҳқонлар эса баршчинадан оброкка ўтказилди. Туғадиган хотинларга қараш учун Богучаровога унинг ҳисобидан ўқиган доя хотин олиб келинди, бир руҳоний ундан ойлик олиб, деҳқонлар ва хизматкорларнинг болаларини ўқита бошлади.

Князь Андрей вақтининг бир қисмини Лисие Гориди, отаси ва ҳануз энагасининг қўлида бўлган ўғли билан бирга, қолган қисмини эса отаси Богучарово монастири деб атаган ўз қишлоғида ўтказар эди. У Пьерга ўзини дунёнинг барча ташқи ҳодисаларига қизиқмайдиган қилиб кўрсатган бўлса ҳам, ҳақиқатда, жуда қизиқар эди. У кўп китоб олар, ўзи ёки отасининг олдига ҳаёт қайнаб турган Петербургдан одамлар келганда, бу одамларнинг ички ва ташқи сиёсатдан ўзи, яъни қишлоқдан икки йил чиқмаган одамга қараганда хийла орқада қолганликларини кўриб, ҳайрон бўлар эди.

Ўз мулкларига доир ишлар билан шуғулланиш, турли-туман китоблар ўқишдан ташқари, шу вақтларда князь Андрей мағлубиятга учраган сўнги икки кампаниямизни танқидий таҳлил этиш, ҳарбий устав ва тартиб-қоидаларини ўзгартириш лойиҳасини тузиш билан ҳам машғул бўлиб юрар эди.

1809 йилнинг баҳорида князь Андрей ўғлининг Рязандаги ўз назоратида бўлган мулкига борди.

Князь Андрей ердан энди бош кўтараятган ўт-ўланларга, қайин дарахтининг ёзилаётган янроқларига, кўм-кўк осмонда суза бошлаган ошноқ баҳор булутларига қараб, кўк-лам қуёшида исиниб, коляскада кетиб борар эди. У ҳеч нарсани ўйламасдан, баҳри очилиб, атрофни томоша қилиб бормоқда эди.

Бултур Пьер билан суҳбатлашиб ўтгани — ўша кечувдан, ифлос бир қишлоқдан, хирмон жойлардан, майсазорлардан, кўприги ёнида ҳали ҳам қор ётган нишабликдан, қор ва ёмғир ювиб кетган тепаликдан, кузда ғалласи ўриб олинган ва онда-сонда буталар кўриниб турган далалардан

Ўтиб, қайинзорга кирди. Ўрмон хийла иссиқ, шабада йўқ, кўм-кўк ёпишқоқ япроқлар қоплаб ётган қайин қимир этмайди: хазон тагидан барра майсалар ва бинафшалар бош кўтармоқда. Қайинзорда онда-сонда кўкариб турган абадий кўк арчалар кўзга хунук кўриниб, қишни эслатар эди. Отлар ўрмонга кирганда пишқирди, хийлагина терлаган эди.

Лакей Петр кучерга бир нима деган эди, кучер бош иргитиб қўя қолди. Бироқ кучернинг бош иргитиб қўйгани кифоя қилмади шекилли, Петр ўтирган ерида қайрилиб хўжасига юзланди.

— Тўрам, одам ҳузур қилади-да, — деди у одоб билан табассум қилиб.

— Нима?

— Одам ҳузур қилади, дейман.

Князь Андрей ичида: «Бу нима деяпти? Ҳа, кўккламни айтаётипти шекилли» деди атрофга қараб.— «Ҳаммаёқ кўм-кўк... дарров-а? Қайин ҳам, шумурт ҳам, ольха ҳам дарров... Лекин дуб ҳали куртакламапти. Мана дуб».

Иўл бўйида бир туп дуб турар эди. Ўрмондаги қайин дарахтларига қараганда, афтидан, ўн баравар қари бўлган бу дуб улардан ўн баравар йўғон ва икки баравар баланд эди. Бу баҳайбат, икки қучоққа сигмайдиган дарахтнинг кўп шохлари, афтидан, аллақачонлар синиб тушган, пўстлоқлари кўчиб, ўрнини чўр босган. Бесўнақай, эгри-бугри қўл ва панжа сингари шохлари билан бу қари дуб яшнаб турган қайин ниҳоллари орасида кўзга жуда хунук кўринар эди. Фақат шугина кўклам латофатига берилмай, на баҳорни кўрар эди, на қуёшни.

«Баҳор, муҳаббат, бахт-саодат! — дер эди гўё бу дуб,— ҳамон бир хилдаги беҳуда, маъносиз алдов ҳеч кўнгилларингга урмас экан-да! Ҳамон ўша гап, уша алдов! Зотан баҳор ҳам йўқ, қуёш ҳам йўқ, бахт-саодат ҳам йўқ. Ана, ўликдай бўлиб турган ғариб арчаларга қаранг: мана, менга қаранг, орқамданми, ёнимданми, қаеримдан чиққан бўлмасин, эгри-бугри қўлларимни кериб турибман, қандай ўсган бўлсам, шундай турибман, сизларнинг орзуларингга ҳам ишонмайман, умидларингга ҳам».

Князь Андрей ўрмондан ўтиб борар экан, худди бир нарсани кутгандай дубга бир неча марта қайрилиб қаради. Унинг остида ҳам гул ва майсалар ўсган, лекин дуб буларнинг ўртасида ҳамон шумшайиб, қовоғини солганича қимир этмасдан турар эди.

«Ҳа, бу дуб жуда ҳақ гапни айтастипти,— дер эди ичида князь Андрей,— бу алдовга бошқалар, ёшлар ишонсин, биз кўпни кўрганмиз, пистонимиз чақилган!» Шу дуб дарахти князь Андрейнинг кўнглига, умидсиз бўлса ҳам, лекин бир талай янги ёқимли ҳазин фикрларни келтирди. Князь Андрей шу саёҳати давомида ўзининг бутун ҳаётини гўё бошқатдан ўйлаб кўрди-ю, ҳеч қанақа иш бошламасдан, ёмонлик қилмасдан, ҳеч нарсаинг ташвишини тортмасдан ва ҳеч нарсани орзу қилмасдан қолган умримни бир нав қилиб ўтказишим керак, деган ўша эски умидсиз хулосага келди.

II

Князь Андрей Рязандаги мулкининг васийлик ишлари тўғрисида уезд дворянлар оқсоқоли билан учрашуви керак эди. Уезд дворянлар оқсоқоли граф Илья Андреич Ростов эди. Князь Андрей май ойининг ўрталарида унинг олдига жўнади.

Баҳорнинг иссиқ кунлари бошланган. Ўрмон аллақачон кўклам либосини кийган, кўчалар чанг, кун шу қадар иссиқки, сувни кўрганда кишининг чўмилгиси келар эди.

Князь Андрей оқсоқолдан нималарни сўраши кераклигини ўйлаб, хаёлга чўмгани ҳолда хиёбондан ўтиб, Ростовларнинг Отрадноедаги ҳовлисига келиб қолди. Ўнг томондан, дарахтлар орасидан хотинларнинг қийқириғи эшитилди ва бир тўда қизлар югуришиб, унинг йўлини кесиб ўтишди. Ҳаммадан олдинда чопиб бораётган қора соч, қора кўз, нозиккина бир қизча коляскага яқин келиб қолди. Унинг эғнида сариқ чит кўйлак бўлиб, бошидаги оқ рўмолчасининг тагидан соч толалари чиқиб турар эди. У бир нима деб қичқириб келаётган эди, бироқ бегона одамга дуч келиб, унинг афтига ҳам қарамасдан, хохолаб кулиб, орқасига қайтди.

Князь Андрейга нимадир қаттиқ тегди. Кун шундай яхши, қуёш шундай ёғду сочиб турмоқда, теварак-атроф кишининг баҳрини очади, лекин бу нозик-ниҳол гўзал қиз унинг дунёда борлигини ҳам билмайди, билишни ҳам истамайди, у ўзининг айрим, тўғриси, беҳуда, лекин қувноқ ва бахтли ҳаётдан масъуд ва мамнун. «Нимага мунча хурсанд экан? Нимани ўйлаётган экан? Ҳарбий устав тўғрисида, Рязандаги деҳқонларни оброкка ўтказиш тўғрисида ўйламаётгандир-ку? Нима тўғрида ўйлаётган экан?

Нимадан мунча масъуд экан?»— дер эди князь Андрей бенхтиёр ўзича.

Граф Илья Андреич 1809 йилда Отрадноеда ҳамон илгаригидай яъни, бутун губерниядан келадиган одамларни қабул этиб, овга чиқиб, театрга бориб, зиёфатлар бериб, музыка эшитиб яшар эди. У ҳар бир янги меҳмон келганда қувонганидек, князь Андрейнинг келганига хурсанд бўлди ва уни, жон-ҳолига қўймай, ётгани олиб қолди.

Совуққина меҳмондорчилик давомида катта мезбонлар ва муҳтарам меҳмонлар (яқинлашиб келаётган имениналар муносабати билан кекса графнинг уйи меҳмонга тўла эди) князь Андрейни гапга солиб ўтираркан, Болконский нимагадир кулиб ўтирган, бошқа ёшлар орасида кўпроқ шўхлик қилаётган Наташага бир неча мартаба қараб ўзича: «Нимани ўйлаётган экан бу қиз? Нимадан мунча хурсанд экан?» — деб сўрар эди.

У кечаси бегона жойда ўзи якка қолиб, анчагача ухлай олмади. Китоб ўқиди, кейин шамни ўчирди, яна ёқди. Ички дарпардалар ёпиқ бўлгани учун уй исиб кетди. Князь Андрей керакли қоғозлар шаҳарда, ҳали олиб келингани йўқ, деб уни кечаси қолишга мажбур қилган нодон чолни (у Ростовни шундай дер эди) койиди, унинг гапига кириб, кечаси ётиб қолгани учун ўзидан хафа бўлди.

Князь Андрей ўрнидан турди ва деразани очмоқчи бўлиб борди. Дарпардани очиши биланоқ ой нури, худди ташқарида кўпдан бери шуни кутиб тургандай, лип этиб уйга кирди. Князь Андрей деразаларни ҳам очиб юборди. Тун салқин, ҳаммаёқ жим-жит ва сутдай оппоқ. Дераза остида каллакланган бир қатор дарахт бўлиб, буларнинг бир томони қоп-қора, иккинчи томони эса кумушдек ярқираар эди. Дарахтларнинг тагида япроқ ва шохчаларининг у ербу ери кумушдай оқаришиб кўринган барра, нам, жингалак аллақандай бир ўсимлик бор эди. Қоп-қора дарахтларнинг у томонида шудринг милтиллаб турган том, унинг ўнг томонида тана ва шохлари оқариб кўринган каттакон садасимон дарахт, унинг тепасида оқаришиб турган, деярли юлдузсиз баҳор осмонида тўлин ой. Князь Андрей деразага тирсакланиб, осмонга қараб қолди.

Князь Андрей ётган бўлма иккинчи қаватда бўлиб, юқори қаватдагилар ҳам ҳали ухламаган эди. Юқоридан аёлларнинг овози эшитилди.

— Яна бир марта,— деди бир аёл. Князь Андрей бу товушнинг таниди.

— Қачон ухлайсан ахир? — деди бошқа бир аёл.

— Ухламайман, уйқум келмаса нима қилай! Яна бир марта.

Иккала аёл қандайдир бир куйнинг охирги бандини айтди.

— Хўп яхши-да! Мана энди бўлди, ухлаймиз.

— Сен ётавер, менинг уйқум келмаёпти,— деди биринчи овоз деразага яқин келиб. У деразадан бошини чиқариб энгашди шекилли, қўйлагининг шитирлаши ва ҳатто нафас олиши эшитилди. Ҳаммаёқни жимлик босди, ой ҳам, унинг шуъласи ҳам, сояси ҳам қотиб қолди. Шу ерда турганини билиб қолмасин, деб князь Андрей ҳам қимирлагани кўрқиб қолди.

— Соня! Соня! — деди яна ўша биринчи овоз,— ухлаб бўладими! Буни қара, қандай чирсйли! Вой, қандай гўзал! Турсанг-чи, Соня! — деди йиғлагудай бўлиб.— Бундай чиройли кеча ҳеч қачон бўлган эмас.

Соня истар-истама алланима деди.

— Йўқ, бир қарагин, ой ҳам шундоқ бўладими! Вой, мунча чиройли бўлмаса! Жонгинам, ширингинам, кел бу ёққа! Кўрдингми? Мана шундай чўнқайиб ўтириб, иккала тиззамни маҳкам қучоқлаб, бор кучим билан толпиниб учсам-кетсам. Мана шундай!

— Қўйсанг-чи, йиқилиб тушасан.

Икковининг тортишгани ва Сонянинг аччиғи келиб:

— Ахир соат бирдан ошди-ку,— дегани эшитилди.

— Ҳамма вақт менга шунақа қиласан-а! Бор! Бор!

Яна жимлик чўкди, лекин князь Андрей унинг ҳамон ўша ерда турганини сезар, баъзан секин қимирлаганини ва хўрсиниб қўйганини эшитар эди.

— Оббо, қўймадинг қўймадинг-да! — деди у бирдан қичқириб,— ухласам ухлай қолай! — деб деразани ёпди.

Князь Андрей негадир «менинг тўғримда бирон нарса демасмикин» деб кўрқиб, унинг сўзига қулоқ солар экан, ичида: «Менинг бор-йўқлигим билан иши ҳам йўқ! Яна ўша! Худди жўрттага қилаётгандай!» — деди. Унинг қалбида бутун ҳаётига қарама-қарши бўлган, кутилмаган бир ёшлик туйғуси ва умиди бирдан уйғониб кетди-да, ҳолатини англашга ўзи ҳам ожизлик қилиб, дарров уйқуга кетди.

III

Князь Андрей эртасига фақат граф билангина хайрлашиб, хонимларнинг чиқишини кутмай, уйига жўнаб кетди.

Июнь ойининг бошлари эди. Князь Андрей уйга қайтар экан, яна қайинзорга кирди. Уни ҳайратда қолдирган кекса ва қинғир-қийшиқ ўша дуб дарахти ҳали ёдидан чиқмаган эди. Дўғадаги қўнғироқлар ўрмонда бундан бир ярим ой бурунгидан кўра босиқроқ жиринглар, ҳаммаёқ кўм-кўк ва соя-салқин. Ўрмондаги яккам-дуккам арчалар ҳам ёз латофатига доғ солмасдан, ўрмонга мос тушиб, барра новдалари кўм-кўк тусга кирган эди.

Кун жуда иссиқ, момақалдиरोқ ҳавоси бўлса ҳам, бир парча қора булут чангиб ётган йўл ва барра япроқларга тўрттагина ёмғир ташлади холос. Ўрмоннинг чап томони соя — қоронғи; ўнг томони ҳўл, қуёшда милтирлаб, шабададан хиёл тебраниб турар эди. Ҳаммаёқ гуллаган, гоҳ яқиндан, гоҳ узоқдан булбуллар навоси эшитилиб турар эди.

«Ҳа, мен билан ҳамфикр бўлган дуб шу ўрмонда эди, — деди князь Андрей ичида. — Қани ўзи». У йўлнинг чап томонига қараб ўша дубни кўрди, лекин ахтараётган дуби шу эканини билмасдан, уни томоша қилди. Қари дуб буткул ўзгариб, кўм-кўк барра япроқларга бурканиб, кечки қуёш нурида тебраниб турар эди. Қинғир-қийшиқ қўлларида, танасидаги чурлардан, илгариги умидсизлик ва қайғудан асар ҳам қолмаган эди. Тошдай қаттиқ, юз йиллик пўстлоқдан, шундай барра, шундай чиройли япроқлар чиққан эдики, бу япроқлар шу қари дарахтдан чиққанига киши ишонмас эди. «Ҳа, бу ўша дуб» — деди князь Андрей ва бирдан қулфи дили очилиб, баҳор наҳъасига тўлди. Ҳаётида бўлиб ўтган энг яхши дамлар тўсатдан эсига тушди. Осмон баланд Аустерлиц ҳам, хотинининг ўпкалагандай кўринган жонсиз юзи ҳам, кемада ўтирган Пьер ҳам, тун гўзаллигидан ҳаяжонланган қиз ҳам, оппоқ ойдин кеча ҳам — ҳаммаси бирдан кўз олдига келди.

«Йўқ, ўттиз бир ёшда ҳаёт тамом бўлмайди, — деди князь Андрей бирдан узил-кесил қарорга келиб. — Ўзимда бўлган хислатларни ўзимгина билишим кифоя қилмайди, бошқалар ҳам билсин; Пьер ҳам, қуш бўлиб осмонга учиб кетмоқчи бўлган анави қиз ҳам мени, бир ўзим учунгина яшамётганлигимни билсин, улар мендан йироқда яшамасин, менинг ҳаётим бошқаларга ҳам таъсир қилсин, ҳаммаси мен билан ҳамнафас бўлсин».

Князь Андрей сафардан қайтиб келгандан кейин, кузда Петербургга кетмоқчи бўлди ва бунга кўп важлар ўйлаб топди. Петербургга бориш ва у ерда ҳатто хизматга кириш учун минг хил бамаъни ва мантиқли сабаблар тайёрлаб қўйди.

У бундан бир ой бурун, қишлоқдан кетиш хаёли бошига келишини тасаввур қилмагани каби ҳозир нечук бир вақтлар ўзини ҳаётдан четга тортиб юрганига ҳатто тушуна олмас эди. Унга шу нарса очиқ-равшандай эдики, агар у ҳаёт тажрибасини ишга тадбиқ қилмаса, ҳаётда яна фаол қатнашмаса, бутун тажрибалари бекорга кетади ва маъносиз бўлиб қолади. У илгари нечук бўлиб шунақа арзимас сабабларга кўра ҳаётдан олган шунча сабоқларидан кейин ҳам яна бирон фойда келтириш, бировга муҳаббат қўйиш ва бахтли бўлиш тўғрисида ўйлашни тубанлик бўлар, деб юрганига энди ҳатто тушуна олмас эди. Энди ақл-идрок уни тамоман бошқа нарсага даъват қилар эди. Шу сафаридан кейин князь Андрей қишлоқда зерикадиган, илгариги машғулотлари энди қизиқтирмайдиган бўлиб қолди. У кабинетда кўпинча ёлғиз ўтирар экан, дам-бадам ўрнидан туриб ойна олдига борар ва афтига узоқ қарар, кейин ойнадан юзини ўгириб, зулфини à la grecque¹ тараб ташлаган, зарҳал рамкада мулойимгина табассум қилиб турган марҳума Лизанинг суратига тикилар эди. Лиза энди эрига бурунгидай таънаомуз сўзлар айтмасдан, шундай кулибгина мароқ билан боқиб турар эди. Князь Андрей қўлини орқасига қилиб, гоҳ қовоғини солиб, гоҳ жилмайиб Пьерга, шуҳратга, деразада турган қизга, дубга, ҳаётини буткул ўзгартириб юборган хотин латофати ва муҳаббатига боғлиқ бўлган номаъқул ва сўз билан ифода қилиб бўлмайдиган жиноятдек махфий фикрлар тўғрисида ўйлаб, нари-бери юрар эди. Мана шундай пайтларда агар унинг олдига биров кирса, малол келиб, чўрт кесар бўлиб, дағал муомала қилар эди.

Княжна Марья шундай пайтларда кириб:

— Моп cher², Ниқолушкани ҳозир ташқарига чиқариб бўлмайдн. Ҳаво жуда совуқ,—деб қолса князь Андрей мантиқан тўғри бўлса ҳам, лекин ниҳоят даражада совуқ жавоб қайтариб:

— Ҳаво иссиқ бўлса, бола кўйлакчан ҳам чиқар эди, совуқ бўлгани учун иссиқроқ кийинтириш керак, иссиқ кийимни шунга чиқарган-да, ахир. Ҳаво совуқ бўлса, шундоқ қилади киши, напнки болани соф ҳаводан маҳрум қилиб уйда олиб ўтирилса! — дер ва шу билан гўё кўнглидан ўтаётган яшрин мантиқсиз гапларнинг аламини

¹ Грекча.

² Азиз дўстим.

бировдан олар эди. Княжна Марья бундай пайтларла ақлий меҳнат эркакларни хўп чўрткесар қилиб қўяди-да, деб ўйлар эди.

IV

Князь Андрей Петербургга 1809 йилнинг август ойида келди. Бу кунлар ёш Сперанскийнинг шуҳрати ва у қилаётган ўзгаришлар айни авжига чиққан вақт эди. Мана шу август ойида шоҳ коляскада бораётганида коляска ағдарилиб, оёғи майиб бўлди ва уч ҳафта Петергофда туриб, ҳар куни фақат Сперанский билан учрашиб турди. Мана шу вақтларда сарой мансабларини бекор қилиш, колледжский ассессор ва статский советник мансаблари учун имтиҳон бериш тўғрисидаги жамоатчиликни ташвишга солган икки машҳур фармондан ташқари, давлат кенгашидан тортиб, давлат маҳкамасигача суд, маъмурият, молния тартиботи, бутун Россия усули идорасини ўзгартиш керак бўлган бутун бошлиқ давлат конституцияси ҳам тайёрланмоқда эди. Император Александр тахтга чиққанида кўнглига туккан, лекин ҳали унча аниқ бўлмаган либерал орзуларини ўз ёрдамчилари бўлмиш Чартерижский, Новосильцев, Кочубей ва Строгановлар ёрдами билан (Александр ҳазиллашиб буларни *comité du salut publique*¹ дер эди) энди рўёбга чиқармоқда эди.

Энди бу ёрдамчиларнинг ўрнини фуқаро ишлари бўйича Сперанский, ҳарбий ишлар бўйича Аракчеев эгаллади. Князь Андрей келганидан кейин кўп ўтмай камергер сифатида саройда ҳозир бўлди ва қабул маросимида иштирок қилди. Шоҳ уни икки марта кўрди-ю, лекин бирон оғиз сўз ҳам лойиқ кўрмади. Князь Андрей илгари ҳам мудом «Шаҳаншоҳнинг менга хуши йўқ, менинг юлдузим унга ҳам тўғри келмайди» — деб юрар эди. Шоҳнинг бундай совуқ, эътиборсиз қараши унинг ўша тахминини тасдиқлади. Сарой аҳллари шоҳнинг бу илтифотсизлигини князь Андрейга изоҳлаб: «1805 йилдан бери хизмат қилмаганингиз учун зоти олийлари сиздан норозилар», — дейишди.

«Бировни ёқтириш ёки ёқтирмаслик кишининг ўз иродасига боғлиқ эмаслигини ўзим биламан, — деди ичида князь Андрей, — шунинг учун ҳарбий устав тўғрисидаги мактубимни шоҳга ўз қўлим билан беришимнинг ҳожати

¹ Ижтимоий нажот комитети.

Йўқ, бу ишнинг нақадар муҳим эканлиги ўз-ўзидан маълум бўлади». У ўз мактуби ҳақида отасининг қадрдон дўсти, кекса фельдмаршални хабардор қилди. Фельдмаршал бир вақтни белгилаб, уни жуда яхши қабул қилди ва мактубни шоҳга етказиш тўғрисида ваъда берди. Бир неча кундан кейин князь Андрейга, ҳарбий министр граф Аракчеев ҳузурига кирар эмишсиз, деб хабар қилишди.

Тайинланган куни эрталаб соат тўққизда князь Андрей граф Аракчеевнинг қабулхонасида ҳозир бўлди.

Князь Андрей Аракчеевни шахсан билмас ва уни танимас эди, лекин унинг тўғрисида эшитган гаплари ундан ихлосини қайтарган эди.

Князь Андрей бошқа катта-кичик одамлар қатори граф Аракчеевнинг қабулхонасида кутиб ўтирар экан, «Бу одам ҳарбий министр, шаҳаншоҳнинг ўнг қўли, унинг шахсий хислатлари билан кимнинг иши бор, модомики менинг мактубимни кўриш шунга топширилиптими, демак унинг қандай ҳал бўлиши шу одамга боғлиқ»,— деб ўйлар эди.

Князь Андрей хизматда, кўпроқ адъютантлик хизматида бўлган вақтларида катта кишиларнинг қабулхоналарини кўп кўрган эди, шунинг учун ҳам қабулхоналарнинг ҳамма икир-чикирларини яхши билар эди.

Граф Аракчеевнинг қабулхонаси бошқа бир характердаги қабулхона эди. Навбат кутиб ўтирган кичик одамларнинг юзидан қимтинганликлари, итоаткорликлари кўриниб турар, каттароқ мансабдорларнинг юзида эса такаллуфсизлик, ўзидан, ўз ҳолати ва кутиб турилган кишидан кулиш ниқоби остига яширилган ўнғайсизлик аломати бор эди. Буларнинг баъзи бирлари ўйчан нари-бери юрар, баъзилари шивирлашиб кулишар, князь Андрейнинг қулоғига: «Сила Андрейич» деган *sobriquet*¹ ва «макинг кўрсатади» деган сўзлар чалинди, бу сўзлар ҳаммаси граф Аракчеевга қаратилган эди. Бир генерал (катта бир шахс) кўп кутиб қолганига нафес койиб, оёғини чалмаштирганча ўзидап-ўзи тиржайиб ўтирар эди.

Бироқ эшик очилиши билан ҳамманинг юзидан фақат бир нарса — қўрқув аломати акс этди. Князь Андрей навбатчига менинг келганимни яна бир айтиб қўйинг, деган эди бошқалар заҳарханда қилиб, навбатнигиз ўз вақтида келди, дейишди. Адъютант министрининг кабинетига бир

¹ Лақаб.

неча кишини олиб кириб, олиб чиққандан кейин бу даҳшатли эшикка бир офицерни киргизди. Офицернинг юзидаги ҳақирлик ва қўрқув аломати князь Андрейни ҳайратда қолдирди. Офицер ичкарида узоқ туриб қолди. Баногоҳ ичкаридан бақирлиқ эшитилдию рапг-қути ўчган офицер лаблари пирпираган ҳолда чиқди-да, бошини ушлаганича одамларнинг олдидан ўтиб кетди.

Шундан кейин князь Андрейни эшик олдига ўтқизишди ва навбатчи секин унинг қулоғига: «Ўнгга, дераза томонга»,— деди.

Князь Андрей унча ҳашаматли бўлмаган, лекин озода кабинетга кириб, стол кетида бели узун, боши узунчоқ, сочи калта қилиб қирқилган, юзини йирик ажин босган, хунук кўк кўзлари устидаги қошлари чимирилган, қипқизил бурни қайрилган қирқ ёшлардаги бир одамни кўрди, Аракчеев бошини князь Андрейга томон буриб, унинг юзига қарамасдан;

— Хўш, нима арзингиз бор? — деб сўради.

— Менинг ҳеч қандай арзим йўқ, жаноби олийлари,— деди князь Андрей секин. Аракчеев унга қаради.

— Ўтиринг, князь Болконский,— деди у.

— Менинг ҳеч қандай арзим йўқ, лекин император ҳазратлари менинг мактубимни жанобларига ҳавола қилган эканлар.

— Маълумлари бўлсинки, азизим, мактубингизни ўқиб кўрдим,— деб Аракчеев унинг сўзини бўлди ва гапни юмшоқлик билан бошлаган бўлса ҳам яна унинг юзига қарамасдан, борган сайин дўнғиллаб давом этди.— Янги ҳарбий қонунлар таклиф қилмоқчимисиз? Қонун кўп, ҳали эскилари ҳам бажарилаётгани йўқ. Ҳозир ҳамма ҳам қонун ёзадиган бўлган, чунки қонунни бажаришдан кўра, ёзиш осонроқ.

— Мен мактубимнинг оқибатини билиш учун жанобларининг ҳузурларига шаҳаншоҳнинг амрлари билан келдим,— деди князь Андрей одоб билан.

— Мактубингизга резолюция қўйиб комитетга юбордим. Мен маъқул кўрмайман,— деди Аракчеев ёзув столнинг тортмасидан қоғозни олар экан.— Мана! — деди қоғозни князь Андрейга узатиб.

Қоғознинг бир бурчига қалам билан бош ҳарфга ҳам, имлога ҳам, тиниш белгиларига ҳам риоя қилинмасдан шундай деб ёзилган эди:

«Юзаки тузилган қайсики француз ҳарбий уставига тақ-

лидан кўчирилган ҳарбий қонун-қоидадан эҳтиёжсиз четга чиққан».

— Мактуб қайси комитетга юборилган? — деб сўради князь Андрей.

— Ҳарбий устав комитетига юборилган, жанобларини аъзо қилиб олиш тўғрисида мен томондан тавсия қилинди. Лекин маошсиз.

Князь Андрей кулимсиради.

— Менга кераги ҳам йўқ.

— Маошсиз аъзо,— деди Аракчеев яна.— Гап шу. Ҳой, чақир, ким бор яна? — деб бақирди у князь Андрейга таъзим қилар экан.

V

Князь Андрей комитет аъзолигига тайин қилинишини кутиб, эски танишлари билан, айниқса сўзлари ўтадиган ва бирон фойдалари тегинишига кўзи етадиган танишлари билан яна ошначилик қила бошлади. Князь Андрей бир вақтлари, жанг арафасида, жонсарақ бир мароқ ҳол-жонига қўймай уни миллионларнинг тақдири боғлиқ бўлган, келажакни ҳал қиладиган олимақомлар доирасига тортган вақтларда қандай ҳисни бошдан кечирган бўлса, ҳозир, Петербургда шундай ҳисларни бошдан кечирмоқда эди. У қарияларнинг тажанглигидан, хабардор бўлмаганларнинг қизишидан, хабардор бўлганларнинг сфирлигидан, ҳамманинг ҳовлиқиши ва ташвишмандлигидан, мавжудлигидан энди воқиф бўлаётган сон-саноксиз комитет, комиссиялардан шуни сездики, ҳозир 1809 йилда шу ерда, Петербургда жуда катта ўзгаришга тайёргарлик кўрилаётипти ва бу ўзгаришга у танимайдиган ва назарида ажойиб гениал киши бўлиб кўринган Сперанский саркардалик қилмоқда, ўзи дурустроқ тасаввур эта олмаган ўзгаришга ҳам, бу ўзгаришнинг асосий ташаббускори бўлган Сперанскийга ҳам князь Андрей шу қадар қизиқдики, ҳарбий устав иши тез кунда унинг учун унча муҳим иш бўлмай қолди.

Князь Андрей бир мавқе тутган эдики, унинг учун Петербургнинг ўша замондаги барча турли-туман ва олимақом доираларига кириши жуда осон эди. Ўзгаришчилар доираси князь Андрейни хурсандлик билан қарши олиб, ўзига тортмоқчи бўлди, чунки у, биринчидан, ақл-идрокли ва ўқимишли бўлиб ном чиқарган бўлса, иккинчидан, деҳ-

қонларни озод қилиш билан либералликда ном чиқарган эди. Норози қариялар доираси эса ўзгаришни ёмонлаб, ундан отасининг ўғли сифатида хайрихоҳлик кутиб, унга мурожаат қилишди. Хотин-халаж олимақомлар доираси эса шунинг учун ҳам уни яхши қабул қилишдики, у бадавлат ва донгдор куёв, урушда ўлди деб овоза бўлган ва хотинининг фожиали ўлими билан ҳамманиннг оғзига тушиб кетган эди. Бундан ташқари, уни илгари танийдиган одамларнинг ҳаммаси бир оғиздан: князь беш йил мобайнида яхшиликка томон ўзгарипти, хушфёълроқ бўлипти, етилипти, илгариги риёкорлиги, мағрурлиги, кибр ҳавоси қолмай, унда ёши улғайиши билан кишида пайдо бўладиган оғирлик пайдо бўлипти, дейишар эди. У ҳамманиннг оғзида, ҳамма унга қизиқадиған, уни кўришга орзуманд бўлиб қолған.

Князь Андрей граф Аракчеевнинг ҳузурига кирганидан кейин, эртасига кечқурун граф Кочубейнинг олдиға борди. У графға Сила Андренч (Кочубей Аракчеевни мазах қилиб шундай деб атар эди. Князь Андрей буни ҳарбий министрнинг қабулхонасида пайқаған эди) билан учрашганини айтиб берди.

— Моп cher,¹ ҳатто шу ишни ҳам Михаил Михайловичсиз битира олмайсиз. C'est le grand faiseur.² Мен унга айтаман. Кечқурун келаман деган эди...

— Сперанскийнинг ҳарбий уставға нима алоқаси бор?— деб сўради князь Андрей.

Кочубей кулимсираб, Болконскийнинг гўллигига хайрон бўлгандай, бош чайқади.

— Икковимиз яқинда сизнинг тўғрингизда, сизнинг озод деҳқонларингиз тўғрисида гапиришған эдик,— деди Кочубей давом этиб.

— Э, мужикларни озод қилған сизмисиз, князь,— деди Екатерина замонасидан қолған бир мўйсафид Болконскийға нафратомуз қараб.

Князь Андрей чолни бекорға тажанг қилмаслик учун:

— Ўзи ҳам даромад бермайдиган кичкинагина бир мулк эди,— деб важ қилди ва шу билан чолниг олдида ўзини бир қадар оқламоқчи бўлди.

— Vous craignez d'être en retard,³— деди чол Кочубей-

¹ Азизим.

² У корчалон одам.

³ Орқада қолмай деб қўрқдингизми?

га қараб,— мен бир нарсага тушунмайман,— деди давом этиб,— улар озод қилинса, ерни ким экади? Қонун ёзиш осон, лекин идора қилиш қийин. Худди шунингдек, граф, ҳамма имтиҳон берадиган бўлса, палатага ким бошлиқ бўлади?

— Имтиҳондан ўтганлар бошлиқ бўлади деб ўйлайман,— деди Кочубей оёғини чалмаштириб, чолга қарар экан.

— Менинг қўл остимда ишлайдиган Пряничниковни олинг, ўзи баҳоси йўқ одам, лекин ёши олтмишга борган, шу ҳам бориб имтиҳон берсинми?

— Ҳа, ҳақиқатан бу қийин нарса, чунки илм-маърифат уруғи жуда кам сепилган, лекин...— граф Кочубей сўзини тамом қилмасдан ўрнидан турди ва князь Андрейнинг қўлидан ушлаб, эшикдан кирган новча, сочи малла, тепакал, пешонаси кенг, чўзиқ юзи ғайри-табiiй оппоқ, қирқларга кирган бир кишига қарши борди. У кўк фрак кийган, бўйнига крест, чап кўкрагига орден таққан киши—Сперанский эди. Князь Андрей уни кўриш биланоқ таниди ва ҳаётининг энг муҳим лаҳзаларида бўладиган сингари юраги шув этиб кетди. Бу ҳурмат қилганиданми, ҳасадданми, бирон нарса кутганиданми — ўзи ҳам билмас эди. Сперанский қандай одам эканлиги афт-ангоридан билиниб турадиган одамлар тоифасидан эди. Князь Андрей ўзи аралашиб юрган кишилар орасида бесўнақай ва дағал ҳаракатлари бундай осуда ва мағрур, қисик ва ёшланиб турган кўз қарашли, бундай қатъий ва шу билан бирга мулоийм, ҳеч қандай маънони ифода қилмайдиган табассуми бундай кескин, товуши бундай майин ва ёқимли, юзи бунчалик оқ, бир оз катта қўллари оппоқ ва сўлқилдоқ одамни кўрмаган эди. Князь Андрей госпиталда узоқ ётиб қолган солдатларнинг юзи шунақа оқариб кетганини кўрган эди. Бу одам давлат секретари Сперанский бўлиб, шоҳнинг ўнг қўли, Эрфуртда Наполеон билан биринчи марта учрашиб суҳбатлашганида бирга бўлган ҳамроҳи эди.

Киши суҳбатга кирган вақтида, одатда, беихтиёр ҳаммани бир-бир кўздан кечиради, лекин Сперанский суҳбатга кирганида ҳеч кимга қарамас ва гапиришга шошилмас эди. У одамлар қулоқ солишларига ишонган ҳолда секин гапирар ва гапираётган одамигагина қарар эди.

Князь Андрей Сперанскийнинг ҳар бир сўзи ва ҳаракатини айрим диққат билан кузатар эди. Ўз атрофидаги одамларни менсимайдиган кишилар сингари князь Андрей янги одам билан, хусусан Сперанскийдай овозасини кўп

эшитган одам билан учрашар экан, ундан ҳамиша инсоний камолатнинг чўққисини излар эди.

Сперанский Кочубейга, афсуски вақтли келолмадим, саройда тутилиб қолдим, деди. Шоҳ мени тутиб қолдилар, демади. Князь Андрей бу сохта камтарликни дарров пайқади. Кочубей князь Андрейнинг отини айтганда, у ҳамон ўша табассум билан индамасдан Болконскийга қаради.

— Сиз билан танишганимдан жуда хурсандман, сизни мен ҳам эшитганман, — деди у.

Аракчеев Болконскийни қабул қилгани ҳақида Кочубей бир неча оғиз сўз айтди. Сперанский кўпроқ табассум қилди.

— Ҳарбий уставлар комиссиясининг директори жаноб Магницкий менинг яқин дўстим, — деди у ҳар бир ҳижо ва ҳар бир калимани бурро-бурро айтиб, — агар хоҳласангиз, мен сизни у билан таништириб қўяман. (У жумлани тугатиб, бир оз жим қолди). Ҳар қандай хайрли ишда сизни қўллар ва ёрдам берар, деб умид қиламан.

Сперанский атрофига дарров одам тўпланди, ўз чиновниги Пряничников тўғрисида гапирган бояги чол ҳам Сперанскийга савол билан мурожаат қилди.

Князь Андрей гапга аралашмасдан, кечагина ҳеч ким назарга илмайдиган семинарист бўлиб, ҳозир эса, Болконскийнинг ўйлашича, бутун Россиянинг тақдирини мана шу оппоқ, сўлқилдоқ қўлларида тутиб турган Сперанскийнинг бутун ҳаракатларини кузатиб турар эди. Сперанскийнинг чолга фавқулодда, нафратангиз осудалик билан жавоб бериши князь Андрейни ҳайратда қолдирди. Сперанский гўё осмон эди-ю, бу чол ер. Чол қаттиқроқ гапира бошлаган эди, Сперанский кулимсираб, шоҳ маъқул кўрган ишнинг фойда-зарари тўғрисида муҳокама юргизгани менинг ҳаддим сизмайди, деди.

Сперанский даврада ўтирганлар билан бир оз гаплашганидан кейин ўрнидан турдию князь Андрейнинг олдига келиб, уни уйнинг бир чеккасига олиб борди. У Болконский билан гаплашишни лозим кўрганлиги кўриниб турар эди.

— Муҳтарам мўйсафид бошлаган қизғин суҳбат билан овора бўлиб, сиз билан гаплашолмадим, князь, — деди у тиржайиб. Унинг бу тиржайиши гўё ҳозир гаплашган одамларимиз қанчалик майда одам эканлигини икковимиз ҳам биламиз, деган маънони англатар эди. Унинг бу муомаласи князь Андрейга ёқиб түшди. — Мен сизни кўпдан бери биламан: биринчидан, деҳқонларингиз борасида қилган

ишингизни эшитган эдим, бу ишингиз кўпларга ибрат бўладиган ва диққатни жалб этадиган иш; иккинчидан, сиз мушчалик дув-дув гапга сабаб бўлган сарой мансаблари тўррисидаги янги фармондан хафа бўлмаган камергерлардан бири бўласиз.

— Ҳа,— деди князь Андрей,— отам менинг бу ҳуқуқдан фойдаланишимни истамас эди, мен хизматни кичкина мансабдан бошладим.

— Қиблагоҳингиз эски одам бўлсалар ҳам ҳозирги замон кишиларидан, мана бу табиий ҳаққониятни тиклайдиган тадбирни қоралаётган одамлардан юқори турсалар керак.

— Бу қоралашлар тагида бирон асос бордир дейман,— деди князь Андрей Сперанскийнинг салобати босаётганини сезиб ва бунга қарши курашмоқчи бўлиб. Сперанскийнинг ҳамма сўзларига қўшилиш унга малол келар эди, шунинг учун ҳам унинг гапига эътироз қилмоқчи бўлди. Одатан гапга жуда чечан бўлган князь Андрей Сперанский билан гаплашганида гап тополмай қолди. Унинг бутун фикри-хаёли бу машҳур одам билан банд эди.

— Нафсониятни кўзда тутилганда, асос бўлса бордир,— деб қистириб қўйди Сперанский секин.

— Қисман давлатни кўзда тутилганда ҳам,— деди князь Андрей.

— Сизнинг фикрингизча қалай? — деди Сперанский ерга қараб.

— Мен ҳам Montesquieu тарафдориман,— деди князь Андрей.— Унинг *le principe des monarchie est l'honneur, me paraît incontestable. Certains droits et privilèges de la noblesse me paraissent être des moyens de soutenir ce sentiment.*¹

Сперанскийнинг оппоқ юзида табассумдан асар қолмади ва бундан унинг истараси иссиқроқ бўлди. Князь Андрейнинг бу гапи, афтидан, унга қизиқ кўринди.

— *Si vous envisages la question sous ce point de vue,*² — деб гап бошлади Сперанский. У французчани қийналиб, русчадан кўра товлароқ гапирса ҳам, лекин буткул осуда гапирмоқда эди.

¹ Монархия шарафига асослангандир, деган гапи менимча ҳақ гап. Дворянларга берилган баъзи бир ҳуқуқ ва имтиёзлар назаримда, мана шу туйғуни сақлаш воситаси бўлса керак.

² Агар бу ишга сиз шу нуқтаи назардан қарасангиз.

— Шарафни, l'honneur, — деди у, — ишга зарари етadиган имтиёз билан сақлаб қолиб бўлмайди, шараф, нождўя иш қилмаслик ёки шу шарафни ифода қиладиган бирон тахсин ва мукофотга сазовор бўлиш мусобақасига маълум бир манба демакдир.

У келтираётган далил-исботлар қисқа, содда ва равшан эди.

— Шу шарафни, яъни мусобақа манбаини ҳимоя қиладиган қонун-қоида буюк император Наполеоннинг «L'égion d'honneur»¹ ига ўхшаш ишнинг муваффақиятига путур етказмайдиган, балки ёрдам берадиган қонун-қоидадир. Бу табақа ёки сарой аҳллариининг имтиёзи эмас.

— Мен бу тўғрида баҳслашмайман, лекин сарой аҳллариининг имтиёзи ўша муддаога эришганини инкор қилиб бўлмайди, — деди князь Андрей, — ҳар бир сарой аҳли ўз мартабасига лойиқ бўлишни ўз бурчи деб билади.

Сперанский ҳамсуҳбати учун ноқулайроқ бўлган бу баҳсин назокат билан тамом қилмоқчи бўлганини кўрсатиб:

— Ўзингиз бундан истифода қилишни истамадингизку, — деди кулимсираб, — агар чоршанба куни менинг ҳузуримга қадам ранжида қилсангиз, — деди у яна, — мен унганча Магницкий билан гаплашиб, сиз қизиққан нарса-ларни гапириб бераман ва бундан ташқари, сиз билан муфассалроқ суҳбатлашни шарафига ноил бўламан.

У кўзларини юмиб таъзим қилди, à la française,² ҳеч ким билан хайрлашмасдан, киши билмас залдан чиқиб кетди.

VI

Князь Андрей Петербургга дастлаб келган кунларида, хилватда яшаган вақтларида вужудга келган фикр-ўйлари, Петербургда ўзини қамраб олган икир-чикир гами билан буткул бўталиб кетганини ҳис қилди.

У кечқурунлари уйга келиши биланоқ дарров хотира дафтгарчасини олиб, бориши зарур бўлган тўрт-бешта жойни ёки маълум соатга белгиланган учрашувни ёзиб қўяр эди. Ҳаёт механизми, ҳамма ерга ўз вақтида етиб бориш зарурлигининг ўзи ҳам уни хийла чарчатиб қўяр эди. У ҳеч иш қилмас, ҳеч нарса тўғрисида ўйламас, зотан ўйлагани

¹ Фахрий легиони.

² Француз таомилча.

фурсати ҳам бўлмасди, у фақат гапирар, илгари қишлоқда ўйлаб қўйган нарсаларнигина яхшилаб гапирар эди.

Князь Андрей баъзан бир гапни бир куннинг ўзида бир нечта ўтиришда гапирганини пайқаб таъби хира бўлар эди. Лекин князь Андрей кундузлари шу қадар банд бўлар эдики, ҳеч нарса тўғрисида ўйламас, ўйлашга ҳам фурсати йўқ эди.

Сперанский биринчи марта Кочубей уйида учрашганда ҳам, кейин чоршанба куни ўз уйида Болконскийни қабул қилиб, у билан узоқ ва самимий равишда холи гаплашганида ҳам князь Андрейда қаттиқ таассурот қолдирди.

Князь Андрей талай одамларни ҳақир ва тубан ҳисоблаб, эришиш орзусида бўлган ўша камолатнинг тирик тимсолини бирон кишида кўришни истаб юрар эди, шунинг учун ҳам Сперанскийни кўрганида ўша ақлу идрок ва фазилат эгаси шу деб дарров ишона қолди. Агар Сперанский ҳам князь Андрей доирасидан бўлиб, ўша хилда тарбияланган ва хулқ-атвори ҳам ўшанга ўхшаш бўлганда князь Андрей унинг инсонга хос заиф томонларини дарров топган бўлар эди, бироқ унинг учун жуда галати бўлган бу одамни дурустроқ билмагани сабабли уни ҳурматга сазовор деб билар эди. Бундан ташқари, князь Андрейнинг қобилиятига баҳо берганиданми, ёки уни ўз томонига тортишни лозим кўрганиданми, Сперанский ўзининг холис ва осуда идрокини кўрсатиб, унинг диққатини ўзига тортар ва очиқ айтмаса ҳам бошқаларнинг ҳамоқатини ўз фикрларимизнинг мувофиқ ва чуқурлигини сиз тушунасиз-у, мен тушунаман, деган маънода тилёғламачилик қиларди.

Чоршанба куни кечқурун бўлган узоқ суҳбатда Сперанский бир неча мартаба: «Бизда эскидан одат бўлиб қолган доирадан чиқадиган ҳамма нарсага «э» деб қарашади», ёки жилмайиб: «Лекин биз сиз ҳам куймасин, кабоб ҳам деймиз...», ёнки: «Улар бунга тушунишмайди...» деди ва бу гаплар: «Биз, яъни сиз билан мен уларнинг нималигини ва ўзимизнинг кимлигимизни биламиз»,—деган маънода эди.

Сперанский билан бўлган бу биринчи узоқ суҳбат князь Андрейда уни дастлаб кўрган вақтида пайдо бўлган ҳиссини яна ҳам кучайтирди. У Сперанскийни ўз ғайрати ва матонати соясида ҳокимиятни қўлга киргизган ва бу ҳокимиятни Россиянинг бахт-саодати учунгина ишлатадиган ақл-идрокли ва заки киши деб билди. Сперанский князь Андрейнинг назарида, барча ҳаёт ҳодисаларини ақл-идрок билан изоҳлайдиган, ақл-идрокка мувофиқ нарсалар-

нигина эътироф қиладиган, ҳамма нарсага ақл-идрок билан баҳо берадиган кишидай кўриндики, князь Андрейнинг ўзи шундай одам бўлишни истар эди. Сперанский ҳамма нарсани шундай жўн, шундай равшан қилиб айтиб берар эдики, князь Андрей беихтиёр унинг фикрига қўшилар эди. Агар у бирон тўғрида эътироз билдирса ва баҳслашса ҳам жўрттага, ўз фикри борлигини ва унинг ҳамма фикрларига қўшилавермаслигини кўрсатиш учунгина шундай қилар эди холос. Ҳамма нарса жойида, ҳамма яхши, лекин Сперанскийнинг илтифотсиз, дилидагини акс этмайдиган нигоҳи ва оппоқ, сўлқилдоқ қўллари унинг кўнглига ғашлик солар эдики, бу қўлларга князь Андрей кишилар одатан ҳукмрон одамларнинг қўлига қарагандай беихтиёр қараб қўяр эди. Бу нигоҳ, бу оппоқ ва сўлқилдоқ қўллар негадир князь Андрейнинг ғашига тегар эди. Бунинг устига яна Сперанскийнинг одамларни ҳақир кўриши, ўз фикрларининг тўғрилигига турли-туман йўллар билан далиллар кўрсатиши князь Андрейнинг жиғига тегар эди. У муқоясадан ташқари, барча тафаккур воситаларини ишлатар, князь Андрейнинг назарида, бир воситадан иккинчи воситага жуда дадил ўтар эди. У гоҳ амалий иш арбоби бўлиб хаёлпарастларни қоралар, гоҳ сатирик бўлиб душманларни калака қилар, гоҳ ниҳоят даражада мантиққа асосланар, гоҳ бирданига метафизика кўкига кўтарилар эди. (У мана шу сўнгги исбот воситасини кўпроқ ишлатар эди). У масалани метафизика кўкига кўтарар, макон, замон ва тафаккурни таърифлашга ўтар ва қарши далиллар топиб, яна баҳо-мунозарага киришар эди.

Умуман Сперанский идрокининг князь Андрейни ҳайратда қолдирган энг муҳим хислати, идрок кучи ва унинг қонунлигига бўлган комил ва метин ишончи эди. Сперанскийнинг бошига ҳеч қачон князь Андрей учун энг оддий бўлган фикр,— яъни кўнгилга келган ҳамма нарсани ҳар қалай айтавериш ярамайди, деган фикр келмагани, мен ўйлаган ва эшитган нарсалар беҳуда эмасмикин, деган шубҳага сира бормагани кўриниб турар эди. Сперанский идрокининг мана шу томонлари князь Андрейни ўзига тортар эди.

Сперанский билан танишган дастлабки кунларда князь Андрей бир вақтлар Наполеонга мафтун бўлганидек, унга мафтун бўлиб қолган эди. Сперанский руҳонийнинг ўғли бўлгани, бемаъни одамлар унга ишратпараст руҳонийзода деб нафрат билан қарашлари мумкин эканлиги ва

кўп одамлар шундай деб қараётганлиги князь Андрейни унга нисбатан бўлган ўз туйғуларини аҳтиёт қилишга ва бу туйғуларни ўзида беихтиёр кучайтиришга мажбур қилар эди.

Болконский унинг ҳузурида ўтказган ўша биринчи оқшомда Сперанский қонун чиқарадиган комиссия тўғрисида гапириб туриб, кинояомуз сўзлар билан князь Андрейга: «Бу комиссия эллик йилдан бери мавжуд, миллионлар сарф қилинган бўлса ҳам бир пуллик иш кўрсатгани йўқ, Розенкамф қийсий қонунларнинг ҳамма моддаларига ёрлик ёпиштирди холос»,— деди.

— Давлат мана шунга миллион-миллион пул сарф қилди,— деди у,— биз Сенатга янги суд ҳокимияти бермоқчимиз, лекин қонун йўқ. Шунинг учун ҳам, князь, сиздай одамларнинг хизмат қилмаслиги гуноҳ.

Князь Андрей бунинг учун юридик маълумот керак, менда бундай маълумот йўқ, деди.

— Тўғри, бундай маълумот ҳеч кимда ҳам бўлмаса нима дейсиз? Бу *сигулус вiciosus*,¹ бундан зўр билан чиқиш керак.

Бир ҳафтадан кейин князь Андрей ҳарбий устав тузадиган комиссиянинг аъзоси ва тўсатдан қонун тузадиган комиссия бўлимининг бошлиғи бўлиб қолди. Сперанскийнинг сўровига кўра, у тузилаётган граждандар қонунлари мажмуасининг биринчи қисмини олди, *Code Napoléon* ва *Justiniani*² ёрдами билан шахс ҳуқуқлари бўлимини тузишга киришди.

VII

Бундан икки йил муқаддам, 1808 йилда ўз мулкларини кўриб Петербургга қайтиб келганидан кейин Пьер беихтиёр Петербург масонларига бош бўлиб қолди. У ошхоналар ва ложалар ташкил қилар, янгидан-янги одамларни аъзоликка тортар, турли ложаларни бирлаштириш ва асл актларни қўлга киргизиш учун ҳаракат қилар эди. Ўз пулига у ибодатхоналар барпо этар, кўп аъзолар хасислик қилиб ионани кам ва вақтида бермаганликлари учун камини қўлидан келганча ўзи тўлар эди. Жамият томонидан

¹ Сехрли доира.

² Наполеон кодекси ва Юстиниан кодекси.

Петербургда очилган фақирлар уйининг бутун харажати деярли унинг ўзи кўтарар эди.

Унинг ҳаёти эса ҳамон илгаригидай кайф-сафо ва айширағда ўтар эди. У ичкилик ичишни ва нафсга бино қўйишни ахлоқсизлик ва разиллик деб билса ҳам, яхши овқатни ва майни ҳушлар, бўйдоқларнинг ишратларидан ўзини торта олмас эди.

Пьер ўз машғулотни ва дилхушлигига авжи берилиб кетган чоғида, масонлик заминда мустаҳкам туришга қанчалик уринса, бу замин шунчалик оёғи остидан ўпирилиб кетаётганлигини замон ўтган сайин сеза бошлади. Шу билан бирга Пьер бу замин қанчалик ўпирилиб кетаётганини сезса, шунчалик унга беихтиёр боғланиб бораётганини ҳис қилар эди. У масонликка кирганида ўзини ботқоққа бежавотир оёқ босган кишидай сезган эди. Оёқ қўйиб ботиб кетди. Оёғи остидаги замин юмшоқми, қаттиқ эканини билмоқчи бўлиб, иккинчи оёғини қўйган эди, яна ҳам чуқурроқ чўкди-да, беихтиёр тиззасигача ботди.

Иосиф Алексеевич Петербургда йўқ эди. (У кейинги вақтларда Петербургдаги ложалар ишидан четланиб, Москвада туриб қолган эди). Ложа аъзоси бўлмиш барча одамларни Пьер аввалдан танир, шунинг учун ҳам бу одамларга князь Б. эмас, Иван Васильевич Д. эмас, балки фақат ҳаммазҳабим масон деб қараши қийин, буларнинг кўпчилиги имони суғ қишилар эканлигини ҳам илгари билар эди. Масонлик фартуғи ва нишонлари остида буларнинг турмушда уриниб, қўлга киргизган мундир ва орденларини Пьер кўриб турар эди. Пьер ярми ўзига ўхшаш бадавлат бўлмиш ўн аъзонинг даромад дафтарига қайд қилинган ва кўпи нася бўлган 20-30 сўмлик жона берганини кўриб, ҳар бир аъзо ўзининг барча молтини ўз яқинига хайр қиладиган масонлик қасамини эслар, шунда шубҳага тушар, лекин бу шубҳанинг мағзини чақмасликка тиришар эди.

Пьер ўзи танийдиган барча масонларни тўрт гуруҳга бўлар эди: биринчи гуруҳга ложа ишларига ҳам, одам болаларининг турмушини яхшилашга ҳам фаол қатнашмасдан, фақат тариқат илмининг ҳикматлари билан, яъни худонинг уч унвони ёки мавжудотнинг уч нарса — сера, меркурий, туздан иборатлиги ёки Сулаймон маъбадининг квадрати ва барча шакллариининг моҳияти масалалари билан машғул бўладиган одамларни киргизар эди. Пьер кўпроқ кекса аъзолар кирадиган бу гуруҳни ҳурмат қилар ва бунга

ўзича, Иосиф Алексеевични ҳам қўшар, лекин буларнинг фикрига қўшилмас, чунки масонликнинг мистика томонлари кўнглига унча ўтиришмас эди.

Иккинчи гуруҳга Пьер ўзини ва ўзига ўхшаган жўяндлар, иккиланиб юрганлар, масонликдан бирон тайинлик йўл тополмаган бўлсалар ҳам, топиш умидида бўлган кишиларни қўшар эди.

Учинчи — энг катта гуруҳга у масонликни ташқи бир кўриниш ва маросимдан иборат деб биладиган, мана шу маросимларга қаттиқ роя қилса ҳам, унинг мазмуни ва аҳамияти билан иши бўлмайдиган одамларни қўшар эди. Вилларский ва ҳатто асосий ложанинг буюк пири ҳам шу тўпга кирар эди.

Ниҳоят тўртинчи гуруҳга ҳам кўп кишилар, айниқса сўнгги вақтларда масонликка кирган аъзолар кирар эди.

Пьернинг мушоҳадасига кўра бу одамлар ҳеч нарсага эътиқод қилмайдиган, масонликнинг ҳеч бир томони билан иши бўлмаган, жамият кўпчилигини ташкил қиладиган бадавлат, донгдор ва катта одамлар билан яқин алоқада бўлган йигитларга яқинлашниш мақсадидагина масонликка кирган кишилар эди.

Пьер ўз фаолиятига қаноат қилмай қўйди. Масонлик, хусусан ўзи аъзо бўлиб юрган бу ердаги масонлик унинг назарига худди ташқи кўринишга асослагандай кўринди. У масонликка шак келтирмаса ҳам рус масонлиги ўз манабандан четга кетиб гумроҳликка тушмадимикин, деб ўйлар эди. Шунинг учун ҳам Пьер тариқатнинг олий ҳикматларини ўрганиш учун йилнинг охирида чет элга сафар қилди.

1809 йилнинг ёзида Пьер яна Петербургга қайтди. Масонларимизнинг чет эл масонлари билан бўлган ёзишмаларидан Пьер чет элда кўп катта одамларнинг ишончига сазовор бўлгани, кўп ҳикматларнинг тагига етгани, олий даражага кўтарилгани ва Россия масонларининг ишларни яхшилаш учун кўп йўл-йўриқлар олиб келаётгани маълум эди. Петербург масонлари хушомадгўйлик қилиб унинг зиёратига келишди. Пьер ҳамманинг назарида худди бир нарсани яшираётгандай ва бир ишни бошлагандай кўринди.

Иккинчи даражали ложанинг тантапали мажлиси таъинланди. Пьер бу мажлисда тариқатнинг буюк пирлари айтган гапларни Петербург масонларига сўзлаб беришни ваъда қилди. Мажлисга ҳамма йиғилди. Одатдаги маросимдан кейин Пьер ўрнидан туриб ваъз бошлади:

— Муҳтарам маслакдошлар,— деди у ёзилган нутқини қўлида тутган ҳолда қизариб ва дудуқланиб.— Ложа хилватхонасида ўтириб маросимларни адо этиш кифоя қилмайди, амалий иш керак... иш. Биз гафлатдамиз, ҳолбуки амалий иш қилишимиз керак.— Пьер дафттарини олиб ўқий бошлади:

«Соф ҳақиқатни ёйиш ва эзгулик тантанаси учун,— деб ўқиди у,— одамларни бидъатдан халос қилишимиз, замона руҳига тўғри келадиган қонун-қоидаларни тарқатишимиз, ёш авлоднинг тарбиясига мутасадди бўлишимиз, ғоят катта ақл-идрок эгалари билан алоқа риштасини маҳкамроқ боғлашимиз, хурофот, имонсизлик ва нодонликни жасорат ва ақл-идрок билан енгишимиз, бир маслак бирлаштирган, ҳокимият ва куч эгаси бўлмиш бизга содиқ кишиларни уюштиришимиз керак.

«Мазкур мақсадларга эришмоқ учун эзгулик қусурдан устун келиши керак, шунга тиришмоқ керакки, ҳалол одам қилган эзгуликлари бадалига шу дунёда абадий мукофотга эришсин. Лекин шу буюк мақсадга эришиш йўлида бизга энг катта нарса — ҳозирги сиёсий тузум монелик қилмоқда. Бас, шундай экан, нима қилмоқ керак? Революцияга йўл очайликми, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилайликми, кучни куч билан даф этайликми? Йўқ, биз бу фикрдан жуда узоқмиз. Ҳар қандай мажбурий ислоҳот мазамматга сазовардир, чунки, одамлар шу куйча қолаберса, ислоҳот ҳеч қандай яхшилик келтирмайди, чунки ақл-идрок жабрга муҳтож эмас».

«Тариқатнинг бутун иши иродаси мустаҳкам, эзгу ақидаларининг бирлиги билан бир-бирига боғланган одамларни бирлаштиришга асосланмоғи керак: бу ақида қаерда бўлмасин, бор кучи билан қусур ва нодонликни таъқиб қилмоғи, истеъдод ва эзгуликка хомий бўлмоғи — одамлар орасидан муносибларини териб олиб, уларни бизнинг жамиятимизга бирлаштирмоғи керак. Тариқатимиз ўшандагина ҳукмрон бўла оладикки, агар у боши бузуқларнинг қўлини секин боғлаб, ўзларига билдирмасдан, уларни идора қила олса. Хуллас, шундай бир ҳукмрон усули идора таъсис қилниш керакки, бу усули идора ижтимоий тартиботни бузмасдан бутун дунёга тарқалсин ва бунда барча давлат тузумлари ўз ҳолича қолиб, тариқатимизнинг буюк мақсадига, яъни эзгуликни қусурдан ғолиб келишига монелик қиладиган ишлардан бошқа ҳамма нарсани қилаверсин. Хриеган динининг ҳам мақсади шундан иборат. Христиан

дини ақл-идрок эгаси ва эзгу бўлишни, ўз манфаатлари учун энг яхши ва заки зотларнинг панд-насиҳатларига қулоқ осишни таълим бериб келди».

«Олам зулумот қучоғида бўлган чоқларда фақат ваъз-насиҳатнинг ўзи кифоя қилар эди, чунки ҳақиқатнинг янгилиги унга куч бағишлар эди, лекин ҳозир эса бошқа кучлироқ бир восита топиш керак. Энди ўз туйғулари ҳукмида бўлган киши эзгуликда ҳиссий бир гўзаллик кўра билиши керак. Одам боласининг кўнглидан эҳтиросни чиқариб ташлаб бўлмайди; бу эҳтиросни фақат олижаноб мақсадларга томон йўналтириш керак, шунинг учун ҳам ҳар бир киши ўз эҳтироси нафсини эзгулик доирасида қондириши ва бизнинг тариқатимиз мана шунга воситалар топиб бериши лозим».

«Агар ҳар бир давлатда бизнинг бир нечта ишончли кишиларимиз бўлса, буларнинг ҳар бири ёнига ўзига ўхшаш яна икки кишини тортса, буларнинг ҳаммаси чамбарчас алоқада бўлса, ана унда инсониятнинг бахт-саодати учун ҳозир ҳам кўп ишлар қилиб қўйган тариқатимиз учун ҳамма имконият пайдо бўлади».

Пьернинг бу ваъзи катта таъсир қилибгина қўймай, балки ложадагиларни ҳаяжонга солди. Бу ваъзнинг тагида иллюминат¹ларнинг хатарли нияти бор деб билган кўпчилик масонлар унинг нутқини хуш қабул қилмай, Пьерни ҳайратда қолдирди. Пири аъзам Пьерга эътироз билдира бошлади. Пьер ўз фикрларини жон-жаҳди билан яна ҳам ривожлантира бошлади. Анчадан бери бунақа қизғин мажлис бўлмаган эди. Мажлис аҳли икки гуруҳга бўлинди. Бир гуруҳи Пьерни иллюминатликда айблади, иккинчи гуруҳ эса, унинг фикрларига қўшилди. Пьер бу мажлисда биринчи мартаба одамларнинг фикри бу қадар турли-туман бўлишини ва бир ҳақиқат икки кишига икки хил бўлиб кўринишини кўриб ҳайрон қолди. Унинг фикрига қўшилгандай кўринган масонлар ҳам ҳатто бу сўзларни маълум бир доирада, ўзларича тушунишар, Пьер эса бунга рози бўлмас, чунки бу фикрларни ўзи қандай тушунган бўлса, бошқаларга ҳам худди шундай тушунтиришни истар эди.

Мажлис тамом бўлгандан кейин пири аъзам Безуховга истеҳзо ва киноя билан гапириб, қизиққонлик қилдинг,

¹ И л л ю м и н а т л и к — Европада бўлган, кейинчалик масонларга қўшилган баъзи бир диний-сиёсий жамиятларнинг номи.

бу мунозарала фақат эзгуликка бўлган муҳаббатнинггина эмас, нафсониятни ҳам ўртага солдинг, деб танбеҳ қилди. Пьер унинг сўзига жавоб бермади ва қисқагина қилиб, менинг таклифим қабул қилинадими-йўқми, деб сўраб қўя қолди. Унга, қабул қилинмайди, деб жавоб беришди. Пьер мажлиснинг одатдаги расмиятларини кутмасдан, ложадан чиқиб уйига кетди.

VIII

Пьер яна ғуссага тушди, ўзи ҳам мана шундан қўрқиб юрар эди. Ложада нутқ сўзлаганидан кейин у уч кун ҳеч кимни қабул қилмасдан ва ҳеч қаёққа чиқмасдан уйда — диванда ётди.

Бу орада у хотинидан хат олди. Хотини мактубида бир учрашишни жуда-жуда сўраб, уни соғинганлигини, бутун умрини унга бағишламоқчи эканини ёзган эди.

Мактубнинг охирида хотини шу бир-икки кун ичида чет элдан Петербургга қайтмоқчи эканлигини билдирган эди.

Шу хатни ўқиб бўлгандан кейин Пьернинг хилватхонасига у кўпда ёқтирмайдиган масонларнинг бири кириб келди ва маслаҳат тариқасида хотинига нисбатан қилаётган қаттиққўллиги инсоф юзасидан эмаслигини, тавба қилган одамларнинг гуноҳини кечирмаслик билан масонликнинг биринчи шартини бузаётганини айтди. Шу вақт қайнонаси — князь Василийнинг хотини, муҳим бир иш тўғрисида гаплашмоқчиман, менинг олдимга бирров келиб кетинг, деб илтимос қилиб киши юборди. Пьер бу гаплардан, буларнинг ҳаммаси тил бириктириб, хотини билан яраштирмоқчи бўлаётганларини англади ва бу нарса унга ҳозирги кайфиятида ҳатто малол келди. Унинг учун барибир: Пьер ҳаётда ҳеч нарсага муҳим иш деб қарамас, ўзини қамраб олган ғусса таъсири остида ўз эрки ҳам, хотинини жазолаш тўғрисидаги аҳдида қаттиқ туриб олиш кераклиги ҳам кўзига кўринмас эди.

«Ҳеч ким ҳақли, ҳеч ким гуноҳкор бўлмагандан кейин, демак, у ҳам гуноҳсиздир-да», — дер эди Пьер ўзича.

Агар Пьер хотини билан ярашгани дарҳол розилик билдирмаган бўлса, бунга сабаб фақат ғуссадан юрагига қил сизмай, бирон чора кўришдан ожиз бўлиб ўтиргани эди. Ҳозир хотини кириб келса, у ҳайдаб чиқармас эди. Ҳозир унинг хаёлини банд қилаётган нарса олдида хотини

билан ярашиш-ярашмаслик масаласи нима деган гап, бари-бир эмасми?

Пьер хотинига ҳам, қайнонасига ҳам жавоб қайтармасдан, бир куни кечқурун йўлга ҳозирланиб, Иосиф Алексеевич билан кўришмоқ мақсадида Москвага жўнаб кетди. У хотира дафтарига шундай деб ёзди.

«Москва, 17 ноябрь.

Ҳозиргина пирим ҳузурларидан келдим ва кўрган-кечирганларимни шошиб-пишиб ёзаётибман. Иосиф Алексеевич фақирликда умр кечиради ва уч йилдан бери қаттиқ қовуқ касалига мубталодир. Ҳеч ким ҳеч қачон унинг оҳ-воҳини, ёки нолишини эшитган эмас. Фақирона овқатини ейдиган соатларидан бошқа ҳамма вақтини — эрталабдан ярим кечагача илм билан машғул бўлиб ўтказди. У мени хуш қабул қилиб, ўзи ётган каравотга ўтқизди: мен унга шарқ ва Қуддуси Шариф рицарларининг ишорасини қилдим, у ҳам менга шу ишора билан жавоб берди ва кулумсираб, Пруссия ва Шотландия лажаларида нималарни кўриб ва нималарни ўрганиб келганимни сўради. Мен ҳаммасини билганимча ҳикоя қилдим, Петербургдаги ложамизда таклиф қилган нарсаларимни, ложада мени ёмон қарши олишганини, масонлар билан орам бузилганини айтиб бердим. Иосиф Алексеевич хийла ўйлаб кўрганидан кейин бу тўғрида менга ўз фикрларини баён қилди. Шу ондаёқ бутун ўтмишим ва келажакдаги йўлим кўзимга яққол кўринди қолди. У, тариқатимизнинг уч аъмоли эсингда борми, деб сўраб, мени ҳайратда қолдирди ва кейин ўзи буларни бирма-бир баён қилди; бу аъмолнинг биринчиси: маросимларни англаш учун ва кўнгилда сир тутиш; иккинчиси: шу маросимларни қабул қилиш учун дилни поклаш ва тўғри йўлга тушиш; учинчиси: мана шу хилдаги покликка интилиш билан инсониятни тўғри йўлга солишдир. Шу уч аъмолдан қайси бири муҳимроқ ва асослироқ? Албатта, дилни поклаш ва тўғри йўлга тушиш асосдир. Биз ҳар қандай шарт-шароитда ҳам фақат мана шу мақсадга томон интилишимиз мумкин. Шу билан бирга бу мақсад биздан жуда кўп меҳнат талаб қилади, шунинг учун ҳам биз мағрурлик орқасида гумроҳликка тушиб, бу мақсадни назардан қочирамизда, ё дилимизни пок қилмасдан туриб маросимни ҳаром-ҳариш адо қилишга киришамиз ва ёки ўзимиз разолат ва фисқ-фужурнинг тимсоли бўла туриб, бани башарни тўғри йўлга солмоқчи бўламиз. Иллюминатчилик ижтимоий ишлар билан шуғуллангани ва ғурурга берилгани учун

ҳақиқий таълимот бўла олмайди. Мана шу асосда Иосиф Алексеевич нутқимни ҳам, бутун фаолиятимни ҳам қоралади. Мен унинг бу фикрига ич-ичимдан қўшилдим. Оилавий турмушимдан гап очилганда, у шундай деди: «Ҳақиқий масоннинг вазифаси, мен сизга айтгандай, ўз-ўзини такомиллаштиришдан иборат. Лекин биз кўпинча ҳаёти-мизнинг барча қийинчиликларини ўзимиздан четлатсак, шу мақсадга тезроқ эришамиз деб ўйлаймиз; аксинча, султоним, деди у менга, кундалик турмуш ғалаёнлари ичидагина биз қуйидаги уч асосий мақсадга эриша олишимиз мумкин: биринчиси — ўз-ўзини билиш, чунки инсон ўзини фақат муқояса йўли билангина билиши мумкин; иккинчиси — ўз-ўзини такомиллаштириш, бунга фақат кураш натижасида эришилади; учинчиси — асосий эзгуликка эришиш, бунга фақат ўлимга муҳаббат қўйиш билан муваффақ бўлиш мумкин. Ҳаётнинг фонийлиги унинг беҳудалигини кўрсата олади ва ўлимга азалий муҳаббат қўйишимизга ёки янги ҳаёт учун қайта тирилишимизга ёрдам бера олади». Бу сўзлар шунинг учун ҳам қийматлики, Иосиф Алексеевич қаттиқ жисмоний азоб тортаётганига қарамасдан, ҳеч қачон ҳаётдан нолимайди, ўлимни эса севади, лекин дили пок ва олижаноблигига қарамасдан, ўзини ўлимга етарли даражада тайёр сезмайди. Кейин пирим коинотнинг буюк квадратининг моҳиятини менга тушунтириб, уч нарса ва етти рақами ҳар бир нарсанинг асосини ташкил этишини айтиб берди. У менга Петербург масонларидан узоқлашмаслигимни, ложада фақат иккинчи даражали вазифани ўтаб, масонларни мағрурлик гидробидан қутқазиб, уларни ўз-ўзини билиш ва такомиллаштириш йўлига бошлашга ҳаракат қилишни маслаҳат берди. Бундан ташқари, у менга биринчи навбатда ўзимга ҳушёр бўлишимни айтиб, мана шу дафтарни берди. Мен бундан кейин ҳар бир қилган ишим ва ҳар бир қўйган қадамимни шу дафтарга ёзиб юраман».

«Петербург, 23 ноябрь.

Яна хотиним билан бирга турибман. Қайнонам олдимга йиғлаб келди ва Элен шу ердалигини, унда гуноҳ йўқлигини, мен уни ташлаб, бахтсиз қилганимни айтиб, икки оғизгина сўзига қулоқ солишимни илтимос қилди. Агар Элен билан рўпара келиб қолсам, сўзини қайгара олмаслигимни билар эдим. Кўнглимдаги шубҳалар борасида кимдан маслаҳат ва ёрдам сўрашимни ҳам билмай қолдим. Пирим шу ерда бўлсалар, бу тўғрида менга маслаҳат берар эдилар. Ўз бўлмаганга кириб, Иосиф Алексеевичнинг хатини ўқиб,

унинг сўзларини эслаб, шу хулосага келдим: ёрдамимга муҳтож одамнинг илтимосини қайтармаслигим, ҳар кимга, айниқса, менга шунчалик боғланиб қолган одамга ёрдам қўлимни чўзишим, муқаддас бурчимни ўташим керак. Эзгудик туфайли унинг гуноҳини кечирар эканман, у билан ярашишим фақат маънавий бир муддао бўлсин. Мен шу қарорга келдим ва Иосиф Алексеевичга шундай деб ёздим. Хотинимдан бутун ўтган гапларни унутишини сўраб, агар мендан ўтган бўлса кечир, лекин сен кечирадиган гуноҳ қилганинг йўқ, дедим. Шу сўзларни унга айтиш менинг учун жуда қувончли эди. У билан рўпара бўлишим менга нақадар оғир эканлигини билмай қўя қолсин. Катта ҳовлининг болаҳонасига кўчиб чиқдим, янгилик дилимни ёритиб юборди».

IX

Одатдагидай ўша вақтларда ҳам олимақомлар доираси саройда ва балларда бирга йиғилишаркан, ҳар қайсисининг ўзига хос томони бўлган бир неча даврага бўлинар эди. Шу давранинг энг каттаси Наполеон иттифоқчиси бўлмиш граф Румянцев билан Caulaincourt нинг¹ француз давраси эди. Элен эри билан ярашиб, Петербургга кўчиб келиши биланоқ шу даврада энг кўзга кўринарли ўринни эгаллади. Унинг уйига француз элчихонасининг маъмурлари, Наполеон иттифоқи оқимига қарашли бўлган ҳамда ўз фаросат ва назокатлари билан шуҳрат қозонган кўп кишилар келиб туришар эди.

Элен иккала императорнинг машҳур учрашуви чоғида Эрфуртда бўлиб, Наполеоннинг Европадаги диққатга сазовор одамлари билан танишиб келган эди. Эрфуртда у ҳаммани мафтун қилган эди. Наполеоннинг ўзи ҳам Эленни театрда кўриб, бу ким, деб сўраган ва унинг ҳусн-жамолга қойил қолган эди. Соҳибжамол танноз хотин сифатида Элен ҳамманинг оғзини очириб қўйгани Пьерни ҳайратда қолдирмас эди, чунки Элен ёши улғайган сайин очилиб бормоқда эди. Лекин уни ҳайратга солган нарса — хотинининг шу икки йил мобайнида «*d'une femme charmante, aussi spirituelle que belle*»² бўлиб танилганлиги эди. Машҳур *prince de Ligne*³ унга хат ёзса саккиз саҳифа ёзарди.

¹ Коленкур.

² Қанчалик гўзал бўлса, шунчалик ақлли, жонон хотин.

³ Князь де Линь

Билибин ўзининг mots¹ биринчи марта графиня Безухова суҳбатида айтиш учун сақлаб юрар эди. Графиня Безухованинг салонига кира олиш ақл дипломи ҳисобланар эди; Эленнинг зиёфатига борадиган ёшлар суҳбатда гапиргани гап бўлсин деб кечаси билан китоб ўқиб чиқишар, элчи хона мирдалари ва ҳатто элчилар унга ишониб, дипломатия сирларини айтишар, қисқаси Эленнинг маълум даражада таъсири бор эди. Хотинининг ўта аҳмоқлигини биладиган Пьер унинг сиёсат, поэзия ва фалсафадан сўз очиладиган зиёфат ва меҳмондорчиликларида баъзан иштирок қилар экан, энсаси қотиб ўтирар эди. Бу ўтиришларда Пьер фокусчи ҳозир алдамчилигининг миси чиқиб қолишидан хавотир олгандай, ҳамиша хавотир тортиб ўтирар эди. Бироқ шундоқ салонга бош бўлиш учун аҳмоқлик керак бўлганиданми ёки алданаётганлар шу алданишдан бирон завқ олишаётганиданми, бу алдамчиликнинг тағи очилмас эди ва Елена Васильевна Безухова шу қадар d'une femme charmante et spirituelle² деб ном чиқарган эдики, унақадар бемаиз ва бемаза гаплар айтмасин, ҳамма унинг ҳар бир сўзига қойил қолар ва бу сўзларнинг остидан унинг ўзи хаёлига ҳам келтирмаган чуқур маъноларни излашар эди.

Бу гўзал кибор хотинга Пьердай бир эр керак эди. У парижонхотир-телбанамо бир одам, ҳеч кимга халал бермайдиган, суҳбатларнинг баландпарвоз руҳига зиёни тегмайдиган grand seigneur³ эргина эмас, балки хулқан ўз хотинининг латофати ва адаб-одобига қарама-қарши бўлиши билан уни бошқаларнинг кўзига янада яққолроқ кўрсатишга хизмат ҳам қилар эди. Пьер шу икки йил мобайнида маънавий нарсаларга буткул берилиб кетганлиги ва ҳамма бошқа нарсага чин нафрат кўзи билан қараганлиги натижасида хотинининг ҳеч қизиғи бўлмаган суҳбатларда ўзини лоқайд, бепарво ва ҳаммага хайрихоҳ тутадиган бўлиб қолган эдики, бунга сунъий равишда эришиб бўлмас ва бу нарса Безуховни беихтиёр ҳурмат қилишга мажбур этар эди. У хотинининг меҳмонхонасига худди театрда киргандай кирар, ҳаммани танир, ҳамманинг келганига бир хилда хурсанд бўлар ва ҳаммага бир хилда лоқайд қарар эди. Баъзан у ўзи қизикқан гапга қўшилар ва шунда les messi-

¹ Ўткир сўзларини

² Чиройли, ақлли хотин

³ Гран — сенъдор.

eurs de l'ambassade¹ бор-йўқлигига ҳам эътибор қилмасдан ямланиб, шу пайтда суҳбатга буткул мос келмайдиган фикрларини айтар эди. Бироқ de la femme la plus distinguée de Pétersbourg² тентак эри деган фикр одамларнинг миясига шундай ўрнашиб қолган эдики, унинг бу қилиқларига ҳеч ким au sérieux³ қарамас эди.

Эленнинг ўйига кунда келиб кетадиган йигитлар орасида Борис Друбецкой ҳам бор эди. Борис ҳарбий хизматда ўзини анча ўнгариб олган ва Элен Эрфуртдан қайтиб келгандан кейин Безухов оиласида жуда яқин киши бўлиб қолган эди. Элен уни топ раге⁴ деб атар, уни гўдак ўрнида кўрар эди. Элен бошқаларга қандай жилмайса, Борисга ҳам шундай жилмаяр, лекин бу жилмайиш баъзан Пьерга малол келар эди. Борис Пьерга айрим, унга муносиб ва маънос бир эҳтиром билан муомала қилар эди. Унинг бу хилдаги эҳтироми ҳам Пьерга ёқмас эди. Пьер бундан уч йил бурун хотинининг қилган ҳақоратидан шу қадар азоб чеккан эдики, энди биринчидан, Эленни ўз хотини ҳисобламаслик, иккинчидан, кўнглидан шубҳага ўрин бермаслик билан ўшандай ҳақоратланиш эҳтимолдан ўзини четда тутар эди.

«Йўқ, bas bleu⁵ бўлиб, илгариги енгилтаклигидан қайтгандир,— дер эди Пьер ичида — ҳеч қачон bas bleu бировга кўнгили қўйган эмас» — дер эди у, қаердандир олинган бу қонда-қонунга сўзсиз ишониб. Бироқ шуниси қизиқки, хотинининг меҳмонхонасида Борисни кўриши (Борис деярли доим шу ерда эди) Пьерга жисмоний таъсир этар, унинг бутун қўл-оёғини боғлаб қўяр, лоқайдлиги ва эркин ҳаракатига барҳам берар эди.

«Ажабо, уни нега бунақа хушламай қўйдим,— дер эди Пьер ичида,—илгари ҳатто менга жуда маъқул эди».

Киборлар назарида Пьер катта бой, машҳур хотиннинг кўрнамо ва қулунч эри, эсли тентак, ҳеч иш қилмайдиган, лекин бировга зиёни тегмайдиган кўн яхши ва одамохун эди. Шу вақтларда Пьернинг қалбида эса унга кўп нарсаларни очиб берган, ун кўп маънавий шубҳаларга солган ва унга шодлик бағишлаган жуда мураккаб ва мушкул ички тараққиёт юз бермоқда эди.

¹ Элчихона маъмурлари

² Петербургда энг дилбар хотиннинг

³ Жиддий

⁴ Менинг маҳрамин

⁵ Кўк пайпоқ. (Илмга берилиб кетган хотинларга истеҳзо тариқасида берилган от.)

Пьер ўз хотира дафтарини давом этдириб, шу вақт ичида мана шуларни ёзди:

«24 ноябрь.

Соат саккизда туриб, Китоби Муқаддас ўқидим, кейин хизматга (Пьер ўз пирининг маслаҳатига кўра, комитетлардан бирига хизматга кирган эди) бордим. Тушликка қайтиб келдим, ўзим ёлғиз тушлик қилдим (Графинянинг уйида менга ёқмайдиган меҳмонлар кўп эди), меъёри билан еб, меъёри билан ичдим, тушликдан кейин масонларучун пьесалар кўчирдим. Кечқурун графинянинг олдига кириб Б. тўғрисида қизиқ воқеани айтиб бердим, ҳамма қаҳқаҳа уриб кулгандагина бу нарсани чакки айтганимни билдим».

«Таъбим очилиб, хотиржам бўлиб ётдим. Э худойи карим, менга ўзинг кўрсатган йўлдан юришга, яъни 1) қаҳргазабнинг бир қисмини оғирлик ва пурбардорлик билан, 2) нафсни қаноат ва нафрат билан енгишга, 3) узлатни ихтиёр қилишга, лекин: а) давлат хизматидан, в) оилага ғамхўрлик қилишдан, с) дўстона муносабат ва д) иқтисодий машғулотлардан четланмасликка ёрдам бер».

«27 ноябрь.

Кеч турдим, вақтли уйғонган бўлсам ҳам тургани эриниб, тўшақда узоқ вақт ётдим. Худоё худовандо! Мени ўзинг қўлла. Ўз йўлингдан юришга ёрдам қил. Китоби Муқаддасни ўқидим, лекин лозим бўлган тўйгу билан ўқиганим йўқ. Масон Урусов келди. Фоний дунё тўғрисида гаплашдик. Шаҳаншоҳнинг янги ниятларини айтиб берди. Мен энди мазаммат қилмоқчи бўлган эдим, бироқ ўз қондамни ва пиримнинг «ҳақиқий масон лозим бўлган вақтда фаол давлат арбоби бўлиши, аралашмоғи лозим бўлмаган нарсани фақат кузатибгина туриши керак» деган сўзларини эслаб, индамай қўя қолдим. Тилим — душманам. Масонлардан Г. В. ва О. лар келишди. Бир одамни масонликка қабул қилиш тўғрисида суҳбатлашиб олдик. Булар менинг зиммамга риторлик вазифасини юклашди. Мен бу ишга ўзимни ожиз ва номуносиб сезаман. Кейин маъбаднинг 7 устунни ва зиналарининг шарҳи тўғрисида сўз кетди. 7 илм, 7 эзгулик, 7 қусур, муқаддас руҳнинг 7 эҳсони Масон О. гапга жуда чечан эди. Кечқурун қабул маросими бўлди. Бинога янгитдан берилган зеб-зийнат бу маросимнинг дабдабасини ошириб юборди. Борис Друбецкой масонликка қабул қилинди. Уни мен тавсия қилдим ва ўзим

ритор бўлдим. У билан қоронғи маъбадда турган вақтимда аллақандай бир туйғу мени ҳаяжонга солди. Уни ёмон кўришимни сезиб қолдим ва бу туйғуни енгинишга уриниб ҳам кўрдим. Шунинг учун мен уни фалокатдан қутқазиб, ҳақиқат йўлига солишни истадим, лекин унинг тўғрисидаги ёмон фикрлар кўнглимдан парн кетмади. Унинг жамиятга киришдан мақсади одамлар билан яқинлашиш ва бизнинг ложаимиздаги кишиларнинг ҳимояси остида бўлишдан иборат деб ўйладим. Менинг шундай фикрга келишимга, биринчидан, унинг мендан бир неча марта «ложаларингизда N. ва S. лар борми?» (албатта, мен бунга жавоб беролмас эдим), деб сўрагани сабаб бўлса, иккинчидан, муқаддас тариқатимизга ихлоси йўқдай кўрингани сабаб бўлди, менимча у инсоннинг ташқи томони билан кўпроқ машғул бўлган ва шу билан қаноатлангани учун маънавий жиҳатдан ўзини яхшилашга фурсати йўқ эди. Бирок у, назаримда, мупофиқдай кўринди, қоронғи маъбадда юзма-юз турган вақтимизда менинг сўзларимга таҳқиромуз кулаётгандай бўлди. Шунинг учун унинг ялағоч кўкрагига ўқталиб турган қиличимни тикиб юборгим келди. Мен кўнглимдаги шу шубҳаларимни масонларга ва буюк бирга удалаб айта олмадим. Э, халлоқи олам! Ёлгон гирдобидан қутулиш учун ҳақ йўлни топишга мадад қил.

Шу сўзлардан кейин ҳотира дафтаридан уч саҳифа ташланиб, қуйидаги сўзлар ёзилган эди.

«Масон В. билан узоқ холи ўтириб, таълим бўладиган гаплар гаплашдик. У менга масон А. нинг кетидан қолма, деб маслаҳат берди. Билишга лойиқ бўлмасам ҳам кўп нарсалар менга аён бўлди. Адонаи — халлоқ оламнинг номи. Элоим — подшоҳи оламнинг номи. Учинчи ном, ифода қилиб бўлмайдиган, *Борлиқ* маъносидадир. Масон В. билан қилган суҳбатларим эзгулик йўлида менга мадад берди, мени бардам қилади ва мени бу йўлла барқарор қилади. У билан бирга ўтирилган вақтда шак-шубҳага ўрни йўқ. Бизнинг муқаддас ва ҳамма нарсани ўзини оладиган таълимотимиз билан ижтимоий фаиларнинг гариб таълимоти орасидаги фарқ кўзимга яққол кўришиб қолди. Дунёвий фан англамоқ учун ҳамма нарсани бўлақларга бўлади, ўрганмоқ учун ҳамма нарсани ўлдиради. Тарикатнинг муқаддас илми ҳамма нарсани муттаҳид, ҳамма нарсани бир бутун ва тирик ҳолда ўрганади. Учлик — сера, меркуррий ва туз бўлиб, бутун коинот шулардан вужудга келади. Серада зайтун ва олов хоссаси бор; у туз билан қўшилганда

олов хусусиятига эга бўлгани сабабли, унда катта куч туғдиради ва шу куч воситаси билан меркурийни тортади, маҳкам тутиб туради ва у билан қўшилишиб айрим жисмлар вужудга келтиради. Меркурий суюқ, учиб кетадиган маънавий бир моҳиятга эга — Масеҳ, муқаддас руҳ, худо демакдир».

«3 декабрь.

Уйқудан кеч уйғондим, китоби Муқаддасни ўқидим, лекин туйғусиз ўқидим. Кейин чиқиб залда айланиб юрдим. Фикр қилмоқчи эдим бироқ ундан тўрт йил бурун бўлиб ўтган бир воқеа эсимга тушди. Жаноб Долохов дуэлдан кейин мени Москвада кўриб: «Хотинингиз олдингизда бўлмаса ҳам энди кўнглингиз буткул таскин топгандир»,— деди. Мен ўшанда унга ҳеч нарса демаган эдим. Ҳозир ўша учрашувнинг бутун тафсилотини хаёлимдан кечириб, ичимда унга энг қаттиқ сўзлар айтиб, қаттиқ ботадиган жавоблар бердим. Газабим энг авжига чиққанда ўзимга келиб, бу фикрлардан воз кечдим; лекин пушаймонлигим лозим даражада бўлмади. Кейин Борис Друбецкой келди ва турли-туман олди-қочдилар тўғрисида гапириб ўтирди; мени унинг келишидан феълим айнади-ю, унга бадҳазмроқ бир нима дедим. У ҳам мендан қолишмади. Мен, аччиғим келиб, унга бир талай дағал ва бўлмағур гапларни айтдим. У индамади. Мен эса фурсат ўтгандагина ўзимга келдим. Ё раббим, мен у билан сира муомала қилолмайман. Бунга менинг иззати нафсим сабаб. Мен ўзимни ундан юқорироқ тутганим учун ундан минг марта пастроқ бўламан, чунки у менинг дағалликларимни кўтаради, мен эса, аксинча, уни кўргани кўзим йўқ. Ё раббим, сендан тилайман, мен унинг олдида ўз қабоҳатимни кўпроқ кўрай ва шундай ишлар қилайки, бундан унга бир фойда етсин. Тушликдан кейин ухладим, кўзим уйқуга кетганда кимдир чап қулоғимга баралла: «Сенинг» кунинг деб айтди.

Туш кўрдим, тушимда қоронғида кетаётган эканману бирдан итлар қуршаб олипти, лекин қўрқмасдан борар эмишман; кичикроқ бир ит тўсатдан чап оёғимни тишлаб, ҳеч қўйиб юбормас эмиш, мен уни қўлим билан боса бошладим. Уни итқитиб ташлашим билан ундан каттароғи ёпишди. Мен уни кўтардим, кўтарганим сайин ит каттароқ ва оғирроқ бўлаверди. Шу пайт масон А. пайдо бўлиб қолди-да, мени қўлтиқлаб бир бинонинг олдига олиб келди; бу бинога кириш учун энсиз бир тахтадан ўтиб бориш керак эмиш. Мен оёқ қўйишим билан тахта эгилиб тушиб кетди, мен

зўрға қўлим етадиган деворни ушлаб чиқа бошладим, минг машаққат билан деворга чиқдим у бошим бир томонда, оёғим бир томонда бўлиб осилиб қолдим. Орқамга қайрилиб қарасам, масон А. девор устида ўтириб, менга хиёбон билан боғни кўрсатиб турипти, боғда ҳам ажойиб мухташам бир иморат бор экан. Уйғониб кетдим. Худоё худовандо! Халлоқи олам! Менга тирмашган итдан, яъни эҳтиросларимдан, бурунги ҳамма эҳтиросларимнинг кучини ўз ичига олган сўнги эҳтиросимдан халос бўлишга, тушимда кўрганим эзгулик маъбадига киришга ёрдам бер».

«7 декабрь.

Туш кўрсам, Иосиф Алексеевич менинг ҳовлимда ўтирипти, мен жуда суюниб уни зиёфат қилмоқчи эмишман. Мен бошқа бир одамга гап сотаётган эмишману, тўсатдан, бу қилиғим унга маъқул бўлмаслиги эсимга тушиб, унинг олдига бормоқчи ва уни қучоқламоқчи бўлибман. Бироқ олдига бориб қарасам, юзи ўзгариб ёшариб қолипти. У менга тариқатимизнинг таълимотидан алланимани секин-секин гапиратипти, мен унинг гапини эшитолмаётиман. Кейин ҳаммамиз уйдан чиққан эмишмиз, шу ерда ғалати бир ҳодиса рўй берипти, Биз полда ўтирган ёки чўзилиб ётган эканмиз. У менга бир пима деди. Мен эсам ўзимнинг хассослигимни унга кўрсатмоқчи бўлибман ва унинг сўзларига қулоқ солмасдан ўзимнинг ички ҳолатимни ва худонинг менга насиб қилган лутф-марҳаматини кўз олдимга келтирибман. Кўзларимга ёш келипти ва унинг шу ҳолатимни пайқаганидан хурсанд бўлибман. Бироқ у афгимга таассуф билан қараб, сўзини чала қўйиб, ирғиб ўрнидан турган эмиш. Мен чўчиб, айтилган сўзлар менга тааллуқлими, деб сўрабман. У эса саволимга жавоб бермасдан, мулоғимгина қарабди ва шундан кейин икковимиз тўсатдан менинг қўш каравот турган ётоғимга кирибмиз. У каравотнинг бир четига чўзилди, мен унга эркалангим келиб ёнига ётмоқчи бўлибман. У менга гўё: «Ростини айтинг, энг яхши кўрган нарсангиз нимадир? Шунин билганмисиз? Билгандирсиз, деб ўйлайман»,— деган эмиш. Мен бу саволдан хижолат бўлиб, энг яхши кўрган нарсам ялқовлик дебман. У ишонқирамасдан бош чайқабди. Мен яна ҳам кўпроқ хижолат бўлиб, сизнинг маслаҳатингизга кўра, хотиним билан бирга турсам ҳам, лекин унга эр эмасман, дебман. У эътироз қилиб, хотинингизни ўз навозишингиздан маҳрум қилмаслигингиз керак, дебди ва бу менинг бўйнимдаги бурчим эканлигига ишора қилибди. Бироқ мен

«Йўқ, бундан мен номус қиламан»,— деб жавоб қайтарибман ва тўсатдан ҳамма нарса кўзимдан ғойиб бўлди. Уйғониб кетсам Китоби Муқаддаснинг бу сўзларини ўйлаб ётган эканман: «Абадий ҳаёт инсон учун нурдир, нур қоронғиликда нур сочади ва қоронғилик уни ниҳон қилолмайди» Иосиф Алексеевич юзи яшарган ва нуруний эди. Шу куни пиримдан мактуб олдим, у ўз хатида эр-хотинлик бурчлари тўғрисида ёзипти».

«9 декабрь.

Кўрган тушимдан юрагим ўйнаб уйғондим. Мен Москвадаги ҳовлимда катта истироҳат бўлмасида ўтирган эмишман ва меҳмонхонадан Иосиф Алексеевич чиқиб келипти. Мен унда қайта бино бўлиш жараёни вужудга келганини дарҳол пайқаб, уни қарши олгани югурибман. Мен унинг қўлларини ўпар эмишман, у эса мендан «Юзим ўзгариб кетганини пайқадингми?» — деб сўраган эмиш. Мен уни қучоғимдан қўймай, афтига қарабман, унинг юзи ёшарган, лекин бошида сочи йўқ, қиёфаси буткул ўзгарган эмиш. Мен унга: «Сизни тасодифан кўриб қолсам ҳам танир эдим»— дер эмишман ва ичимда: «Шу гапим ростми?» дер эканман. Бирдан қарасам, пирим ўликдай ётипти; лекин аста-секин ўзига келди ва икковимиз катта кабинетга кирдик. Унинг қўлида қалин қоғозга ёзилган катта китоб бор эмиш. Мен унга: «Бу китобни мен ёздим»,— дер эмишман. У менинг бу сўзимга бош эгиш билан жавоб берди. Мен китобни очиб қарасам, унинг ҳамма саҳифаларида чиройли суратлар чизилган эмиш. Бу суратлар руҳнинг ўз маъшуқаси билан бошдан кечирганлари эканини билар эмишман. Бу саҳифаларда шаффоф баданига ҳарир кийимлар кийиб, булутларга томон парвоз қилаётган соҳибжамол қизнинг тасвирини кўрибман. Бу қиз Қўшиқлар Қўшиғининг тасвиридан бошқа нарса эмаслигини билар эмишман. Бу суратларга қараб ножўя иш қилаётганимни сезар эмишману, лекин бу саҳифалардан кўзимни олишга ожиз эканман. Худоё худовандо, ўзинг сақла! Худоё худовандо, агар мени ўз ҳолимга ташлаб қўядиган бўлсанг, бу сенинг хоҳишингдир, агар бунга ўзим сабабчи бўлсам, ўзинг йўл кўрсат. Агар ўзинг қўлламасанг, бу фосиқликда ҳалок бўламан».

XI

Ростовларнинг пул жиҳатидан тортаётган қийинчиликлари қишлоқда ўтказилган икки йил давомида ҳам барҳам топмади.

Гарчи Николай Ростов ўз ниятида қаттиқ туриб, узоқ бир полкда хизмат қилиб, пулни эви билан сарф қилса ҳам Отрадное ҳаёти шундай бир тарзда ва хусусан Митинька ишни шундай олиб борар эдики, қарз йилдан йилга кўпайиб бормоқда эди. Кекса графнинг назарида бу аҳволдан қутқазадиган бирдан-бир чора хизматга кириш бўлиб кўринди-да, хизмат ахтариб Петербургга келди: бу ерда ҳам иш ахтармоқчи ва ҳам, ўзи айтмоқчи сўнгги дафъа қизларини хурсанд қилмоқчи эди.

Ростовлар Петербургга кўчиб келгандан кейин орадан кўп ўтмай Берг Веранинг қўлини сўради, бунга унинг ота-онаси розилик берди.

Ростовлар гарчи Москвада олимақомлар доирасига мансуб бўлсалар ҳам буни ўзлари билмай ва қайси доирага мансуб эканликлари тўғрисида ўйламай, Петербургда уларнинг доираси аралаш ва нотайин эди. Ростовлар Петербургда провинциал бўлиб қолишди. Москвада Ростовлар қайси доирага мансуб эканлигини суриштирмай, боқиб юрган одамлари энди бу ерда ўзларини Ростовлардан юқори тутишар эди.

Ростовлар Петербургда ҳам Москвадаги сингари меҳмондўст бўлиб, буларнинг уйларига турли-туман одамлар: Отрадноедаги кўшчилари, ўртаҳол кекса помешчиклар ўз қизлари билан, фрейлини Перонская, Пьер Безухов, уезд почта мудирининг Петербургда хизмат қиладиган ўғли келиб туришар эди. Эркаклардан Ростовлар хонадонига тез кунда яқин бўлиб қолганлар Борис, кекса граф кўчада учратиб уйига олиб келган Пьер, куни бўйи Ростовларникида ўтириб катта графиня Верага худди куёв бўлиш ниятида бўлган йиғитдай муомала қиладиган Берг эди.

Берг Аустерлиц жангида ярадор бўлган ўнг қўлини атайин ҳаммага кўрсатар ва ҳеч кераклиги бўлмаган қиличини чап қўлида ушлаб юрар эди. У Аустерлиц воқеасини шу қадар кўп ва шундай писанда қилиб ҳикоя қилар эдики, эшитган одамлар унинг бу қилмиши мувофиқ ва муносиблигига ишонди ва натижада Берг шу жангда қатнашгани учун икки мукофот олди. Финляндия урушида ҳам у иш кўрсатишга муваффақ бўлди. Бош қўмондон адъютантини граната осколкеси ўлдирди ва Берг шу осколкани кўтариб бошлиғига олиб боради. Берг бу воқеа тўғрисида ҳам Аустерлиц воқеаси сингари, шу қадар кўп ва шу қадар писанда қилиб гапирдики, бунга ҳам ҳамма ишониб унинг қилмишини маъқуллади ва Финляндия уруши

учун ҳам икки мукофот олди. 1809 йилда у орденли, гвардия капитани бўлиб, Петербургда алланечук бир қулай жойда хизмат қилар эди.

Бергнинг фазилатлари тўғрисида гапирилганда баъзи бир шаккоқлар кулишса ҳам унинг яхши ва жасур офицер эканлигини, катталар унинг ҳақида яхши фикрда эканликларини, ўзи боадаб ва бориб-бориб катта мартабага эга бўлажagini ва жамоат олдида зўр эътибор қозонажagini инкор қилиб бўлмас эди.

Бундан тўрт йил бурун Берг Москва театрининг партеридида бир немис ўртоғини учратганида унга Вера Ростовани кўрсатиб, немисчалаб: «Das soll mein Weib werden»¹ деган ва шу минутдан бошлаб унга уйланмоқчи бўлган эди. Петербургда Ростовларни ва ўзининг ҳолатини чамалаб кўриб, энди фурсат етди, деган мулоҳаза билан Веранинг қўлини сўради.

Бергнинг таклифи аввал уларнинг энсасини қотирди: наҳотки нотайин бир Лифлянд дворянининг ўгли графиня Ростованинг қўлини сўраса! Бироқ Берг характерининг асосий хусусияти шундай маъсум худбинликдан иборат эдики, Ростовлар беихтиёр модомики ўзи бунинг яхши ва ҳатто жуда-жуда яхши эканлигига бу қадар қаттиқ ишонибди, демак яхши бўлар экан, деган қарорга келишди. Шунинг ҳам айтиш керакки, Ростовларнинг иши чатоқлигидан куёв беҳабар деб бўлмасди, ундан ҳам муҳимроғи Вера йигирма тўртга кирган, катталар қатори ҳамма ерга борадиган бўлган бўлса ҳам соҳибжамол ва фаросатли қиз бўлишига қарамай, шу чоққача ҳеч ким унга киши қўймаган эди. Бергнинг таклифига розилик билдирилди...

— Мана, кўрдингизми, — деди Берг ўзининг ўртоғига (ҳамманинг ҳам дўсти бўлишини билгани учунгина уни дўстим деб атар эди). — Кўрдингизми, мен ҳаммасини ўйлаб кўрганман, ўйлаб кўрмаган бўлсам ва бу ишнинг бироқ чакки томони бўлса, уйланмас эдим. Мана энди, аксинча, ота-онам таъмин бўлишди, мен уларга Остзей ўлкасидан жой ижара олиб бердим, ўзим эса бейўриқ сарф қилмайдиган одамман. Оладиган шу ойлигим ва хотинимнинг давлати билан Петербургда туришим мумкин. Яхши туришим мумкин. Мен пул деб уйланаётганим йўқ, буни паствлик деб биламан, лекин турмуш бўлгандан кейин ҳар қалай, эр-хотин ўз ҳиссасини қўшиши керак. Мен хизмат қиламан,

¹ Мана шу қизни оламан.

унинг таниш-билишлари, унча-мунча давлати бор. Замо-
намизда шунинг ўзи ҳам катта гап эмасми? Ҳаммадан му-
ҳими шуки, унинг ўзи чиройли, одобли қиз, мени яхши
кўради...

Берг қизариб илжайди.

— Мен ҳам уни яхши кўраман, чунки фаҳм-фаросатли,
жуда яхши қиз. Мана унинг синглисини олинг, иккови бир
қориндан тушган бўлса ҳам кичкинаси буткул бошқа, феъл-
атвори ҳам совуқ, ақли ҳам бир тарзи... бадҳазм... менинг
қаллигим эса... у бизникига... «овқатланишга келасиз» де-
моқчи бўлган эди-ю, яна айниб «чой ичгани келасиз»
деди-да, оғзидан папирос тутунини ҳалқа-ҳалқа қилиб
чиқарди. Бу тутун ҳалқаларида унинг бахт тўғрисидаги
ширин хаёллари акс этар эди.

Бергнинг таклифидан аввал энсаси қотган Ростовлар
оиласи кейинчалик шундай мавридларда бўладиган син-
гари шод-хуррам бўлди, лекин бу шод-хуррамлик самимий
эмас, юзаки эди. Бу тўйдан Веранинг ота-онаси гаранг ва
хижолатда эканлиги сезилиб турар эди. Булар Верани
худди унча яхши кўрмаганликларидан, куёв чиққанда
икки қўллаб топшираётганларидан хижолат бўлаётгандай
эдилар. Ҳаммадан ҳам кекса граф кўпроқ хижолат эди. У
нима сабабдан хижолат бўлаётганлигини эҳтимол ўзи ҳам
айтолмас, лекин бунинг сабаби пул масаласи эди. У қўлида
қанча пул борлигини, қарзи қанча эканлигини, Верага сеп
қилиб нима бера олишини мутлоқ билмас эди. Иккала қизи
тутилганда ҳар қайсисининг сепига уч юзтадан крепостной
деҳқон ишлайдиган мулк аталган эди: бироқ бу мулклардан
бири сотилиб кетди, иккинчиси эса, гаровга қўйилган бўлиб,
гаров муҳлати аллақачонлар ўтиб кетган ва сотилиши ке-
рак, шунинг учун бу мулкни бериш тўғрисида ўйлаш ҳам
мумкин эмас эди. Пули ҳам йўқ эди.

Берг билан Вера унашилганига бир ойдан ошган, тўйга
бир ҳафта қолган бўлса ҳам граф ҳануз сеп тўғрисида бир
қарорга келгани ва бу тўғрида хотини билан гаплашгани
йўқ. Граф гоҳ Верага Рязандаги мулкнинг бир қисмини
бермоқчи, гоҳ ўрмонини сотмоқчи гоҳ вексель бериб, пул
қарз олмоқчи бўлар эди. Тўйга бир неча кун қолди деганда
Берг бир кун эрталаб барвақт графнинг кабинетига кирди
ва мулойимгина жилмайиб, бўлажак қайнотасидан одоб
билан графиня Веранинг сепига нима берилишини сўради.
Шундай савол берилишини кўпдан бери кутиб юрган граф

шу қадар гангиб қолдики, ўйламай-нетмай, оғзига келган гапни айтди қўйди:

— Яхши қилдинг, сўрадинг, сени рози қиламан...

У Бергнинг елкасига қоқиб, гапни қисқа қилиш мақсадида ўрнидан турди. Бироқ Берг мулойимгина жилмайиб, «Верага берадиган сепингиз нима эканини билмасам ва учидан бир нима олмасам, қизингизни олмасдикка мажбур бўламан»,— деди.

— Чунки, ўзингиз ўйлаб кўринг, граф, оиламни таъмин қилиш учун қўлимда нақд пул бўлмай туриб уйлансам, разиллик қилган бўламан.

Гап шу билан تامом бўлди: граф ўзининг олий ҳимматлигини кўрсатмоқчи бўлиб ҳамда Бергнинг яна бирон нарса сўраб қолишидан кўрқиб, саксон минг сўмга вексель берадиган бўлди. Берг тавозе билан жилмайиб графнинг елкасидан ўпди-да, ундан жуда миннатдор эканлигини билдириш билан бирга шу пулдан ўттиз мингини нақд олмай туриб ўйлана олмаслигини айтди.

— Ҳеч бўлмаса йигирма мингини беринг, граф,— деди у яна,— унда фақат олтмиш минг сўмга вексель берасиз.

— Хўп, хўп,— деди граф шошиб-пишиб,— лекин кечирасан, дўстим, йигирма минг нақд бериб яна саксон мингга ҳам вексель бераман. Қани, ўп мени.

XII

Наташа ўн олти ёшга кирган, 1809 йил, яъни Наташа Борисни ўпгани ва иккови йилини бармоғи билан санаганига тўрт йил бўлган эди. У ўшандан бери Борисни кўргани йўқ, Сонянинг олдида ҳам, онасининг олдида ҳам Борисдан гап очилиб қолса, Наташа ўтиб кетган иш, худди бу гаплар бир болалик эди, ҳозир буни эслаб ўтиришнинг ҳожати йўқ, дегандай жуда эркин гапирар эди. Лекин Борисга берган ваъдам ҳазилмиди ёки мени унга боғлайдиган чинакам ваъдамиди, деган ўй унинг қалбини тирнар эди.

Борис 1805 йилдан бери, Москвадан армияга кетганидан бери Ростовлар билан кўришгани йўқ. У бир неча марта Москвага келиб, Отрадное яқинидан ўтган бўлса ҳам Ростовларникига кирмади.

Наташа баъзан «мени кўргиси йўқдир-да» деб ўйлар ва катталарнинг Борис тўғрисида маҳзун бир оҳангда гапиришлари унинг бу тахминини тасдиқлар эди.

— Бу замонда меҳр-оғибат ҳам кетиб қолган,— дер эди графиня Борисдан гап очилганда.

Кейинги вақтларда Ростовларникидан оёғи тортилиброқ қолган Анна Михайловнанинг димоғи хийла шишган эди, у келган вақтларида ўғлининг фазилатлари ва ҳозир эришган мартабаси тўғрисида қувончдан энтикиб гапирар эди. Ростовлар Петербургга келганда Борис кўргани келди.

У Ростовларникига келар экан, қалбини ҳаяжондан холи деб бўлмас эди. Наташа ҳақидаги хотирот Бориснинг энг нафис хотироти эди. Лекин шу билан бирга болалик чоқларидаги муносабат ўзи учун ҳам, Наташа учун ҳам мажбурият бўлмаслигини унинг ўзига ҳам, ота-онасига ҳам очиқ билдиришни қасд қилган эди. У графиня Безухова билан жуда яқин бўлиб қолганлиги туфайли, киборлар доирасидан жуда яхши мавқени эгаллаган, мўтабар бир зотнинг ишончига сазовор бўлганлиги туфайли хизматда ошиғи олчи бўлиб қолган эди, унинг нияти Петербургнинг энг бой қизларидан бирига уйланиш эдики, бу ниятни амалга ошириш ҳозир осон эди. Борис Ростовларнинг меҳмонхонасига кирганида Наташа ўз бўлмасида эди. У Бориснинг келганини эшитиб, қизариб, гул-гул очилиб, югуриб меҳмонхонага чиқди.

Наташа деганда Бориснинг кўз олдига бундан тўрт йил бурунги Наташа — калтагина кўйлак кийган, жингалак сочлари остидан қора кўзлари чақнаб турадиган, қиқир-қиқир куладиган қиз келар эди, шунинг учун ҳам ўзгариб, буткул бошқача бўлиб кетган Наташа кирганда унинг оғзи очилиб қолди. Наташа унинг бу ҳолатини кўриб, ўзида йўқ хурсанд бўлди.

— Ҳа, шўх ўртоқчангни танидингми? — деди графиня. Борис Наташанинг қўлини ўпди ва унинг бунчалик ўзгариб кетганига ҳайрон қолганини айтди.

— Жуда ҳам очилиб кетибсан.

— Бўлмаса-чи,— дерди Наташанинг шўх кўзлари.

— Ладам қариптиларми? — деб сўради Наташа ундан. Наташа ўтирди ва Борис билан графинянинг гапларига аралашмай, болалигидаги куввни бошдан-оёқ кузатиб чиқди. Борис унинг мулойимгина тикилиб ўтирганини сезиб, ўнғайсизланар ва ҳар замон унга бир қараб қўяр эди.

Бориснинг мундири, шпори, галстуги, причёсткаси — ҳаммаси *comme il faut*¹ эди. Буни Наташа ҳозир пайқади.

¹ Жойида.

Борис графинянинг ёнидаги креслода ёнбошроқ ўтириб, чап кўлидаги жуда тоза, юпқа ва ялтироқ қўлқопини ўнг кўли билан дам-бадам тортиб қўяр экан, Петербург олимақомларининг кайф-сафоси ҳақида оғзининг таъмини олиб гапирар, Москвада ўтказилган эски даврлар ва таниш-билишларни мийиғида кулиб эслар эди. У олимақомлар тўғрисида гапириб туриб, элчи берган бални, бу балда ўзи қатнашганини NN билан SS нинг уйига таклиф қилганлигини ҳам, Наташанинг сезишича, атайлаб айтиб ўтди.

Наташа ер остидан унга қараб жим ўтирар эди. Унинг бу нигоҳи Борисни тобора кўпроқ безовта ва хижолат қилар эди. У тез-тез Наташага қараб гапдан тўхтар эди. Ўн минутча ўтиргандан кейин у ўрнидан туриб хайрлашди. Ҳалиги мароқли, беибо ва бир қадар истехзоли кўзлар ҳануз унга тикилиб турар эди. Борис шу биринчи келишидан кейин ўзига-ўзи: «Наташа менинг учун ҳали ҳам бурунгидай жозибали, лекин мен бу ҳисга берилмаслигим керак, чунки бунақа мол-дунёсиз қизга уйлансам, мавқеим барбод бўлади, уйланиш ниятим бўлмагандан кейин аввалги муносибатни тиклаш одамгарчиликдан эмас», — деб қўйди. Борис Наташа билан учрашмасликка аҳд қилди-ю, лекин бир неча кундан кейин яна келди ва шундан кейин тез-тез келиб, эртадан кечгача ўтирадиган бўлиб қолди. Наташа билан холи гаплашиш, эски гапларни эслан чиқариш керак, ҳар қандай бўлганда ҳам мен сизни ололмайман, чунки мендақа мол-дунёсиз йигитга сизни беришмайди, дейиш унга зарурдай туюлар эди. Бироқ бунга ҳеч муваффақ бўлолмас ва бу гапларни айтишга тили бормас эди. У кундан-кун чалкаш ҳолатга тушиб бормоқда эди. Онаси ва Сонянинг фаҳмлашича, Наташа Борисни ҳамон илгаригидай яхши кўрадиганга ўхшар эди. У Бориснинг энг яхши кўрадиган ашулаларини айтиб берар, альбомни кўрсатар, қистаб альбомига бирон нарса ёздирар, ҳозирги дамлар қандай яхши, деганга ишора қилиб, эски гапларни эслгани қўймас эди. Шунинг учун ҳар куни Борис айтмоқчи бўлиб келган гапларини айтолмасдан, нима қилганини, нима учун келганини, бу ишларнинг оқибати нима бўлишини ўзи ҳам билолмасдан, чучмал бир аҳволда қайтиб кетар эди. Борис Эленнинг уйига бормаи қўйди, ундан ҳар куни гина қилиб ёзилган хатлар олиб турса ҳам, барибир кунини Ростовларникида ўтказар эди.

Бир куни кечқурун кекса графиня инқиллаб-инқиллаб бошида кулўта, эгнида кофточка, уламасини олиб қўйиб, битта қилиб ўрган қисқа ва сийрак сочлари қалин сурфдан тикилган кулўтаси остидан чиқиб турган ҳолда, гиламча устида кечки ибодатни адо қилиб ўтирган эди, шу чоқ уйнинг эшиги ғийқ этиб очилди-ю, пайпоқсиз туфли кийган, онасига ўхшаш эгнида кофточка, жингалак қилиш учун сочини қоғоз пилталарга ўраган Наташа югуриб кирди. Графиня ўгирилиб қизига қаради ва қовоғини солди. Графиня: «Наҳот шу ўрним ўлим тўшагим бўлса?» — деб сўнгги оятни ўқиб, ибодатини тамом қилаётган эди. Графинянинг ибодати бузилди. Қизариб кетган, кайфи чоғ Наташа онаси ибодат қилаётганини кўриб, бирдан тўхтади ва ўтирди-да, ўзига ўзи таҳдид қилиб беихтиёр тилини чиқарди. Онаси ибодатини давом эттираётганини пайқаб оёқ учиди чопқиллаганича каравот олдига борди, сёқчаси билан туфлиларини ечиб, графиня тагин шу менинг ўлим тўшагим бўлмасин, деб хавотир олаётган ўринга чиқди. Бу ўрин баланд, парқу тўшақлардан иборат бўлиб, бири биридан кичик бешта ёстиқ қўйилган эди. Наташа ирғиб ўрнига чиқиши билан парқу тўшақка ботиб кетди ва девор томонга ағанади-да, тиззасини қучоқлаб оёқларини уйнатиб, пиқир-пиқир кулиб, гоҳ бошини кўрпага буркаб, гоҳ чиқариб онасига қараб ётар эди. Графиня ибодатини тамом қилгандан кейин, қовоғини очмай, ўрин ёнига келди, лекин Наташа бошини кўрпага буркаб олганини кўриб, одатдагича мулойимгина жилмайиб:

— Хўш, хўш, — деди.

— Ойи, гаплашиб ўтирсам майлими? — деди Наташа. — Бир марта томоғингиздан ўпай, яна бир ўпай, бас, — у онасининг бўйнидан қучоқлаб, бағбақасидан ўпди. Онаси билан муомалада Наташа зоҳиран қўпол кўринса ҳам аслида шу қадар ҳушёр ва элчил эдики, онасини қандай қучоқламасин, унга ҳеч қачон озор ҳам етмас, малол ҳам келмас, ноқулай ҳам бўлмас эди. Графиня ёстиққа бошини қўйди, Наташа бир-икки ағанаб, бошини ёстиққа қўйиб, қўлини кўрпадан чиқариб жиддий қиёфага киргандан кейин:

— Қани, нима гапинг бор? — деб сўради онаси.

Наташанинг мана шундай кечалари, отаси клубдан келгунча графиня олдига кириб, гаплашиб ўтириши она-боланинг энг севган лаззатли дамлари бўлар эди.

— Нима демоқчи эдинг? Мен сенга...

Наташа қўли билан онасининг оғзини ушлади.

— Борис тўғрисида гапирмоқчисиз, ўзим биламан,— деди у жиддий,— ўзим ҳам шунинг учун кирган эдим. Гапирманг, ўзим биламан. Йўқ, айтинг! — У қўлини онасининг оғзидан олди.— Айтинг, ойи, Борис яхши йигит-а?

— Қизим, сен ўн олтига кирдинг. Сенинг ёшингда мен эрга теккан эдим. Сен Боряни яхши йигит дейсан. Ҳа, жуда яхши йигит. Мен ҳам уни ўз ўғлимдай яхши кўраман. Хўп, сен нима демоқчисан?.. Муддаонг нима? Сен унинг бошини буткул айлантириб қўйдинг, кўриб турибман...

Графиня шу гапларни айтиб, қизига қаради. Наташа узала тушиб, қимир этмай каравотнинг бурчакларидан биридаги қизил ёғочдан ўйиб ясалган сфинкс¹га қараб ётар, шунинг учун ҳам графиня қизини ёнламасигагина кўрар эди. Графиня унинг юзидаги жиддият ва чуқур фикр ифодасини кўриб ҳайратда қолди. Наташа ҳам онасининг сўзларига қулоқ солар ҳам ўйланиб ётар эди.

— Хўш, нима бўлипти? — деди Наташа.

— Унинг бошини айлантириб нима қиласан? Бундан мақсад нима? Унга тегишинг мумкин эмаслигини-ку биласан.

— Нима учун? — деди Наташа ҳамон ўша вазиятда ётиб.

— Шунинг учунки, у ҳали ёш, камбағал, ўзимизга қариндош... Ўзинг ҳам уни яхши кўрмайсан.

— Сиз буни қаёқдан биласиз?

— Биламан. Бу яхши эмас, қизим.

— Шунини хоҳласам-чи.

— Беҳуда гапларингни қўй,— деди графиня.

— Шунини хоҳласам-чи...

— Наташа, мен жиддий...

Наташа онасини гапиргани қўймай, унинг каттакон қўлини тортди-да, қўлининг орқасидан, кафтидан, қўлини яна айлантириб, бармоқларининг юқориги бўғинларидан, кейин бўғинларнинг орасидан ўпди, кейин шивирлаб: «Январь, февраль, март, апрель, май» — деб яна бармоқларининг юқориги бўғинидан ўпа бошлади.

— Гапиринг ойи, нега индамайсиз? Гапиринг,— деди Наташа онасига қараб. Унга меҳр билан тикилиб турган

¹ Сфинкс — ярми одам, ярми шер ҳайкал.

онаси гўё нима демоқчи бўлганини ҳам унутгандай кўри-
нар эди.

— Бу яхши эмас, жонгинам. Сизларнинг болалик муно-
сабатларингни ҳамма ҳам билавермайди, уйимизга келадиган
бошқа йигитлар унинг сенга бунчалик яқинлигини
кўришса, сенинг тўғрингда кўнгилларига бирон гап келиши
мумкин, бундан ҳам муҳимроғи, бу муносабат Бориснинг
ўзини ҳам қийнаб қўяди. Эҳтимол Борис ўзига муносиб
бойроқ қизни топгандир, мана энди у девона бўлиб юрипти.

— Девона бўлиб юрипти? — деди Наташа онасининг
сўзини такрорлаб.

— Ўзимдан қиёс. Менинг бир Сошп-им бор эди...

— Биладан, Крилла Матвейч, у чол-ку?

— Унинг ёш чоқлари ҳам бўлганди. Менга қара, қизим,
мен Борис билан гаплашаман. Бунақа ҳар куни келавер-
масин...

— Келгиси келса нима учун келмасин?

— Чунки бунинг оқибати яхши бўлмайди.

— Қаёқдан биласиз? Қўйинг, ойи, индаманг. Шу ҳам
гап бўлдими! — деди Наташа худди бир нарсасини биров
тортиб олаётгандай. — Хўп, тегмайман, икковимиз ҳам
шунга хурсанд эканмиз, келаверсин.

Наташа жилмайиб онасига қаради.

— Тегмайман, *шундай келиб-кетиб юради.*

— Бу қандай бўлади, қизим?

— *Шундай келиб-кетиб юради,* аммо тегмайман.

— Шундай келиб-кетиб юради, — деди графиня қизи-
нинг сўзини такрорлаб ва бирдан бутун гавдасини силки-
тиб, кампирона кулди.

— Бас, кулаверманг, — деб шовқин солди Наташа. —
Бутун каравотни силкитиб юбордингиз, худди менга ўх-
шаган сиз ҳам серкулгисиз... Шошманг... — У онасининг
иккала қўлини ушлаб, бир бўғинини ўпди. — Июнь, июль,
деб бир қўлини, август деб бошқа қўлининг бўғинини ўпди. —
Ойи, у мени жуда яхши кўрадими? Сизнинг назарингизда
қалай, сизни ҳам шунақа яхши кўришганмиди? Жуда-
жуда яхши йигит, лекин менинг дидимдаги йигит эмас.
У меҳмонхонадаги соатга ўхшаш ингичка, узун... — Тушу-
наяпсизми? Ингичка, биласизми, кулранг, оқ...

— Нега бўлмаган гапни гапирасан? — деди графиня.

Наташа давом этди:

— Наҳот тушунмасангиз? Николинька бўлса тушунар
эди. Безухов кўк, қизил аралаш тўқкўк, тўрт бурчак.

— Сен унга ҳам ғамза қилиб юрибсан,— деди графиня кулиб.

— Йўқ, у франмасон, билиб олдим. Ўзи яхши, қизил аралаш тўққўк. Сизга қандоқ қилиб тушунтирсам экан. Шу чоқ ташқаридан граффинг:

— Графиня,— деган товуши эшитилди.— Ухлаганинг йўқми? — Наташа ирғиб ўрнидан турди-да, туфлисини қўлига олиб, яланг оёқ ўз бўлмасига қараб чопди.

Унинг уйқуси келмади. У, нега мен тушунган нарсани ҳеч ким тушунолмайди, нега менинг кўнглимдагини ҳеч ким англолмайди, деб, ўйлаб ётар эди.

«Соня-чи? — деди Наташа ичида, мушукчадай ухлаб ётган, сочлари узун Соняга қараб.— Йўқ, бу қаёқдан билсини? Бу яхши қиз. Николинъкага кўнгили қўйгани қўйган, бошқа ҳеч нарса билан иши йўқ. Ҳатто ойим ҳам тушунмайдилар. Ажабо, мунча ҳам ақлли бўлмасам... «Наташа шундай яхши қизки,— деди у ўзи тўғрисида худди бу гапни жуда ақлли, энг яхши бир эркак айтаётгандай тасаввур қилиб...— Ҳамма, ҳамма жиҳатдан у мукамал қиз,— дер эди шу эркак,— у ниҳоят даражада ақлли, дилкаш ва ундан кейин чиройли, ниҳоят даражада чиройли, эпчил, сувишга ҳам, от миншига ҳам уста, свози-чи, овози! Аломат овози бор дейиш мумкин!» У Херубиниев операсидан энг яхши кўрадиган бир сатрини айтди-да, ўзини тўшакка ташлади ва уйқуси келаётганидан хурсанд бўлиб, шамни ўчиргани Дуняшани чақирди, Дуняша чиқиб кетмасданоқ у бошқа, бундан ҳам яхшироқ, ҳаётдагидай ҳамма нарса осон ва гўзал бўлиб, фақат ҳаётдагидан кўра бошқароқ бўлгани учун яна ҳам яхшироқ бўлган уйқу оламига кетди.

Эртасига графиня Борисни чақириб гаплашди ва шу кундан бошлаб у Ростовларникидан оёғини тортди

XIV

1810 йил арафаси, 31 декабрда Екатерина мансабдорларидан бирининг уйида le réveillon¹, бал бўлди. Бу балга дипломатия корпуси ва подшоҳ келиши керак эди.

Ўша мансабдорнинг Инглиз соҳилидаги маълум ва машҳур ҳовлиси сон-саноксиз чироқлар билан порлаб турар эди. Қизил мовутдан пойандоз солинган дарвозахонада полиция ва жандармларгина эмас, балки полицмейстер ва ўнларча полиция офицерлари ҳам туришар эди. Дарвоза-

¹ Тунги зиёфат

хона олдидан извошчилар жўнаб турар, махсус лакейлар ва шляпасига пат таққан лакейлар билан янгидан-янги извошлар келиб тўхтар эди. Извошлардан мундир кийган, орден ва лента таққан эркаклар тушар, атлас ва сухсур пўстин кийган хонимлар тарақлаб очилган пиллапоялардан секин тушиб, дарвозахонага солинган мовут пойандозлардан шарпасиз тез-тез қадам босиб ўтишар эди.

Дарвозахона олдига ҳар гал извош келиб тўхтаганда оломон шивирлар, одамлар шапкаларини бошларидан олишар эди.

— Подшоҳми?.. йўқ, министр... Шаҳзода... элчи.. жиғасини кўрмаётибсанми? — дейишар эди ўзаро одамлар. Бошқалардан кўра яхшироқ кийинган бир киши, ҳаммани таниса керак, ўша даврадаги машҳур мансабдорларнинг ҳаммасини помма-ном айтар эди.

Меҳмонларни учдан бири аллақачон балга келган бўлса ҳам Ростовлар уйдан келадиганлар ҳали ҳам шошиб-пишиб ясан-тусан қилмоқда эди.

Ростовлар оиласида бу бал тўғрисида кўп гап-сўз бўлди, кўп тайёрлик кўрилди, бордию таклифнома юборилмаса, бордию кўйлак битмаса, бордию ҳамма нарса кўнгилдагидай бўлмай қолса, деб кўп ташвиш тортишди.

Балга Ростовлар билан бирга графинянинг дугонаси ва қариндоши бўлмиш Марья Игнатьевна Перонская ҳам борадиган эди, бу озгин, ранг-рўйи сариқ хотин эски саройнинг фрейлиnasi бўлиб, Петербург олмақомлари доирасида провинциал Ростовлар оиласига бошчилик қилар эди.

Ростовлар кечқурун соат ўнда фрейлинани бирга олиб кетгани Таврида боғига келишлари керак эди, ҳозир соат беш минут кам ўн бўлса ҳам, қизлар ҳануз кийиниб бўлишмаган.

Наташа бунақа катта балга умрида биринчи бориши. У шу кунни эрталаб соат саккизда уйқудан туриб, бутун кунни ташвиш-тарадуд билан ўтказди. Эрталабдан бошлаб унинг бутун фикр-ёди фақат ўзи, онаси ва Сонянинг яхшироқ кийиниб боришида бўлди. Соня билан графиня ҳамма ихтиёрни унга қўйиб беришди. Графиня тўқ қизил бархат кўйлак, иккала қиз ипак пушти ички кўйлак (чехол), устидан белига қизил гул тақилган оқ ҳарир кўйлак киймоқчи эди. Причёскалари à la grecque¹ бўлиши керак эди.

¹ Юнонча.

Энг муҳим ишлар қилиб бўлинди: оёқлар, қўллар, бўйинлар, қулоқлар алоҳида эътибор билан ювилди, атир сепилди, упа қўйилди; нафис гулли шоҳи пайпоқ, бантиклик оқ атлас бошмоқлар кийилди, причёскалар ҳам қарийб тайёр бўлди. Соня ҳам, графиня ҳам кийиниб бўлишди; лекин ҳамманинг ташвишини тортаётган Наташа ҳали кийиниб бўлмаган эди. У озгин елкаларига пеньюарини ташлаб, ойна олдида ўтирар эди. Кийиниб бўлган Соня ўйнинг ўртасида ўтириб, нозик бармоғи билан қаттиқ қисиб сўнгги лентани тақмоқда эди.

— Ундай эмас, ундай эмас,— деди Наташа бошини ўгириб ва оқсоч қиз қўйиб юборишга улгурмаган сочинни маҳкам ушлаб.— Бант бунақа бўлмайди. Бу ёққа кел.

Соня келиб энгашди. Наташа лентани бошқача қилиб тақиб қўйди.

Наташанинг сочинни ушлаб турган оқсоч қиз;

— Шошманг, хоним, бундай қилманг,— деди.

— Оббо, қўя туринг! Мана энди дуруст бўлди, Соня.

— Бўлаёздиларингми? Соат ўн бўлиб қолди,— деди графиня нариги уйдан.

— Ҳозир, ҳозир, сиз бўлдингизми, ойи?

— Фақат шляпа кийсам бўлди.

— Ўзим кийгизиб қўяман, сиз киёлмайсиз,— деди Наташа.

— Соат ўн бўлиб қолди-ку.

Балга соат ўн яримда етиб борадиган бўлишган, бироқ Наташа ҳали кийиниб бўлмаган, яна Перонскаяни олиб келиш учун Таврида боғига ҳам бориш керак эди.

Наташа причёскасини қилиб бўлгандан кейин Сонянинг олдига келиб, унинг у ёқ-бу ёғига кўз ташлади-да, кейин югуриб онасининг олдига чиқди. У онасининг бошини ўзига ўгириб, унинг оқ сочларидан наридандан бери ўпиб, яна чопқиллаганича юбкасини тикаётган қизлар олдига келди.

Ҳамма Наташанинг юбкасини битишига қараб қолган, юбка жуда узун бўлгани учун икки қиз шошиб-пишиб ипни тишлари билан узиб, юбкани тикишмоқда: учинчи қиз, лаби ва тишида тўғнағич, графиня билан Соня орасида чопиб юрмоқда: тўртинчиси, қўлини баланд кўтариб, ҳарир кўйлақни тутиб турмоқда эди.

— Мавруша, бўла қол, чироғим!

— Ўймоқни беринг, хоним.

— Бўлаёздиларингми ахир,— деди графиня эшикни очиб. — Мана атир. Перонская маҳтал бўлиб қолди.

Оқсоч қиз этаги қайтарилган ҳарир кўйлакни иккала бармоғи билан кўтариб, пуфлаб, силкитиб, шу билан қўлида ушлаб турган нарсасининг нафислигини кўрсатар экан:

— Битди, хоним,— деди.

Наташа кўйлагини кия бошлади.

— Ҳозир, ҳозир кирманг, дада,— деди у эшикни очган графга ҳарир кўйлак ёқасидан бошини чиқаришга улгурмай. Соня эшикни ёпди. Бир дақиқадан кейин графни киргизишди. Граф кўк фрак, пайпоқ ва бошмоқ кийган, атир сепган ва ўзига оро берган эди.

— Вой, дада, бирам чиройли бўлиб кетибсизки! — деди Наташа уйнинг ўртасида туриб кўйлагининг бурмаларини тузатар экан.

— Қимирламанг, хоним, қимирламанг,— деди чўккалаб, кўйлакнинг у ёқ-бу ёғини тортиб тузатаётган оқсоч қиз лабидаги тўнғични тили билан у ёқдан-бу ёққа суриб.

— Ихтиёр ўзингда-ку, лекин яна узунроқ,— деди Соня Наташанинг кўйлагига қараб, афсусланиб.

Наташа катта ойнага қарамоқчи бўлиб, нарироқ борди. Кўйлак дарҳақиқат узун эди.

— Худо ҳақи, бекач, узун эмас,— деди полда унинг кетидан эмаклаб юрган Мавруша.

— Узун бўлса, букамиз. Бирпасда букамиз-да,— деди Дуняша ва кўкрагидаги рўмолчадан игна олиб, полда ўтирганича ишга киришди.

Шу пайт бархат кўйлак ва шляпа кийган графиня тортиниб-қимтиниб, секин қадам босиб уйга кирди.

— Ҳў! Гўзалим! — деб қичқирди граф,— ҳаммаларингдан ўзи чиройли!..

У графиняни кучоқламоқчи бўлган эди, графиня қизариб, кийимим гижим бўлмасин деб, ўзини орқага тортди.

— Ойи, шляпангизни ёнбошироққа кийинг, келинг, бошқатдан ўзим кийгизиб қўй,— деб Наташа онасига қараб югурган эди, унинг этагини тикиб ўтирган қизлар кетидан чопишга улгуришмади-ю, ҳарир кўйлакнинг бир парчаси уларнинг кўлларида қолди.

— Вой, худо! Бу қандай бўлди! Худо ҳақи билмаман.

— Майли, майли тикиб қўяман, билинмайди,— деди Дуняша.

— Гўзалим! Гўзалим! — деди эшикдан кириб келган момо, — Соняни қаранглар-а, баракалла!..

Ниҳоят соат ўндан чорак ўтганда каретага тушиб жўнашди. Лекин ҳали Таврида боғига ҳам бориш керак эди.

Перонская тап-тайёр бўлиб ўтирган экан. Қари, ўзи хунук бўлишига қарамай у ҳам Ростовлар сингари лекин унчалик шошилмасдан (чунки кунда ясан-тусан қилиб ўрганиб қолган эди) тайёрлик кўрган, буришган-тиришган баданини яхшилаб ювган, атир сепган, упа қўйган, ўшалар сингари қулоқларининг орқасини яхшилаб ювган эди; сариқ кўйлак кийиб, туғро тақиб, меҳмонхонага чиққанда унинг ҳам кекса оқсочи Ростовларнинг момоси сингари бекасининг ясан-тусанини кўриб завқи келди. Перонская Ростовларнинг ясан-тусанини мақтади.

Ростовлар унинг дидини, ясан-тусанини мақташди, причёска ва кўйлаklarини авайлаб, соат ўн бирда кареталарига тушиб жўнашди.

XV

Наташа шу кунни эрталабдан бошлаб бирон дақиқа ҳам бўш вақти бўлмагани учун балда нималар бўлишини ўйлагани қўли ҳам тегмаган эди.

Энди рутубатли совуқ ҳавода, чайқалиб бораётган тор ва ғира-шира каретада ўтираркан, Наташа биринчи марта балда, чароғон залда нималар бўлишини кўз олдига келтирди: музыка, гуллар, танца, шаҳаншоҳ, Петербургнинг энг яхши ёшлари. У кўз олдига келтирган нарсалар шу қадар ажойиб эдики, шундай бўлишига ўзи ҳатто ишонмас, бу ажойиб нарсалар тор ва қоронғи каретадаги таассуротга сира ҳам мос келмас эди. У балда нималарни кўришини, қизил мовут пойандоз солинган йўлқадан ўтиб, даҳлизга кириб, пўстинни ечиб, икки томонига гуллар қўйилган ёруғ залдан Соня билан онасидан олдинроқда бораётганида билди. У мана шундагина ўзини балда қандай тутиши кераклигини эслади ва балга келган қиз ўзини қандай тутиши зарур деб ўйлаган бўлса, ўзини шундай улугвор тутишга тиришди. Бироқ, хайриятки, бу нарсаларни кўриб кўзлари ўйнаб кетганини ўзи сезиб қолди, у ҳеч нарсани аниқ кўролмас, юраги гупиллаб урар эди. У ўзини кулгили кепатага соладиган рафтор қилолмас ва юраги орзиқиб, ҳаяжонини яширишга бор кучи билан тиришиб борар эди. Унинг мана шу рафтори ўзига жуда ярашар эди. Буларнинг

олдида, кетида шулар сингари бал кўйлаги кийган меҳмонлар ҳам шулар сингари секин-секин гаплашиб кириб боришмоқда эди. Зинадаги катта ойнада оқ, ҳаворанг, пушти кўйлақлар кийган, очиқ бўйин, билакларига марварид ва бриллиантлар таққан хонимларнинг акси кўринар эди.

Наташа ойнага қаради ва ўз аксини бошқалардан ажрата олмади. Ҳамма аралаш-қуралаш бўлиб, ажойиб бир намоёйишга айланган эди. Биринчи залнинг эшиги олдида бир қиёмдаги ғовур, қадам товуши, салом-алик садолари Наташанинг қулоғини қоматга келтирди, зиё ва жило унинг кўзларини қамаштирди. Ярим соатдан бери эшик олдида меҳмонларга *regardez de vous voir*¹, деб турган эр-хотин уй эгалари Перонская билан Ростовларни ҳам шу сўзлар билан қарши олишди.

Оқ кўйлақ кийган, қора сочларига бир ҳилда гул таққан икки қизча бараварига бир хилда таъзим қилганда уй бекаси нозик ниҳол Наташага беихтиёр тикилиб қолди. У меҳмонларни табассум билан қарши олар экан, Наташага қараб бошқача табассум қилди. Бека Наташага қараб, афтидан ўтиб кетган олтин қизлик даврини ва биринчи мартаба кўрган балани эслади. Унинг эри ҳам Наташани кўзи билан кузатиб, графдан, қайси бири сизнинг қизингиз, деб сўради.

— *Chagrante*²,— деди у бармоқларининг учини ўпиб.

Меҳмонлар шоҳни кутиб, залнинг эшиги олдида тиқилиб туришар эди. Графиня шу одамларнинг олдинги сафидан жой олди. Наташа бир неча киши, бу қиз ким экан, деб сўраганини ва қараганини сизди. У сўраётган одамларга маъқул бўлганини билиб кўнгли жойига тушди. «Бизга ўхшаганлар ҳам бор, баттарлари ҳам бор»,— деди у ичида.

Перонская балга келган энг катта одамларни графиняга ном-баном айтиб берди.

— Мана бу Голландия сафири, кўраётисизми, мўйсафид,— деди Перонская бир тўда хотинларни кулдириб турган қалин, жингалак оқ сочли кишини кўрсатиб.

— Ана у Петербург маликаси графиня Безухова,— деди у эшикдан кириб келаётган Эленни кўрсатиб.

— Қаранг-а! Марья Антоновнадан қолишмайди. Уни қаранг, ёшу қари ҳамманинг кўзи шунда. Ҳусидан ҳам,

¹ Хуш келибсизлар.

² Гўзал.

ақлдан ҳам берган... шаҳзода шунга... шайдо бўлиб юрган эмиш. Ана у иккала хотин атрофида хунук бўлишига қарамай эркак ундан ҳам кўпроқ.

Перонская хунуккина қизи билан бирга залдан ўтиб кетаётган бир хонимни кўрсатди.

— Мана бу миллионер қиз,— деди Перонская,— ана улар шунинг харидорлари.

— Ана, у Безухованинг укаси — Анатолий Курагин,— деди у кеккайиб, хонимлар оша қаёққадир қараб ўтиб кетаётган, чиройли кавалергард йигитни кўрсатиб.— Жуда ҳам чиройли-а! Нима дедингиз? Шу миллионер қизга уйлантириб қўйишмоқчи эмиш. Сизнинг cousin-нингиз Друбецкой ҳам бу қизга осилиб юрипти. Миллион-миллион пули бор эмиш. Ким бўлар эди, Франциянинг элчиси-да,— деди у графинянинг саволига жавобан. — Қаранг, худди пошшога ўхшайди.— Коленкурни кўрсатиб, давом этди у.— Ҳар қалай дилкаш, французлар жуда дилкашда, суҳбат учун булардан дилкаши бўлмайди. Э, ана, Марья Антоновна! Ҳали ҳам ҳаммадан ўзи чиройлик-э! Одми кийинганини қаранг. Ажойиб!

— Ана у кўзойнаклик, семиз, машҳур франмасондир,— деди Перонская Безуховни кўрсатиб.— Хотинига солиштириб қаранг, унинг олдида бу бир пандавоки.

Пьер йўғон гавдасини лапанглатиб, худди бозорда юргандай одамларни туртиб-суриб, ўнг-сўлга пала-партиш ва очиқ чеҳра билан бормоқда эди. У, афтидан, одамлар орасида кимнидир қидирмоқда эди.

Наташа таниши Пьерга, Перонская айтмоқчи, бу пандавокига суюниб қаради; у билардики, Пьер одамлар орасидан буларни, айниқса Наташани ахтариб юрипти. Пьер, балга бораман ва сизни йигитлар билан таништираман, деб Наташага ваъда берган эди. Бироқ Пьер буларга томон келаётиб оқ мундир кийган, қорачадан келган, ўрта бўйли, чиройли бир йигит олдида тўхтади. Бу йигит дераза олдида туриб лента ва орденлар таққан — узун бир киши билан гаплашмоқда эди. Наташа шундай қараши биланоқ ўрта бўйли, оқ мундир кийган йигитни таниди. Бу йигит Болконский бўлиб, Наташанинг кўзига яшаргандай, хушҳолроқ бўлгандай ва очилиб кетгандай кўринди.

— Ана, яна битта танишимиз, Болконский, кўраётиб-сизми, оий? — деди Наташа князь Андрейни кўрсатиб.— Эсингизда борми, Отрадноеда турганимизда келиб, ётиб кетган эди.

— Сиз уни танийсизми? — деди Перонская. — Афтини кўргани тоқатим йўқ. Il fait à présent la pluie et le beau temps.¹ Шунча ҳам кеккайганки, асти кўйнинг. Отасига торган. Сперанский билан қалин бўлиб олган, иккаласи аллақанақа лойиҳалар ёзаётпти. Хотинларга қилаётган муомаласини қаранг! Ана у хотин гапираётгани-ю, у тескари қараб турипти, — деди Перонская князь Андрейни кўрсатиб. — Шу хотинларга қилаётган муомаласини менга қилса, роса бошлар эдим.

XVI

Тўсатдан ҳамма қимирлаб қолди, ғовур кўгарилди, халойиқ эшикка томон интилди, кейин икки томонга чекинди, орадан музыка садоси остида подшоҳ залга кириб келди. Унинг кетидан эр-хотин уй эгалари келишмоқда эди. Подшоҳ ўннга, сўлга бош иргатиб, худди шу таъзим-тавозедан тезроқ қутула қолай дегандай, жадаллаб борар эди. Музикачилар подшоҳга аталган тексти билан ўша вақтда машҳур бўлган полькани чалишди. Бу текст шундай бошланар эди: «Александр, Елизавета, бизни мифтуи қилдингиз...» Подшоҳ меҳмонхонага кирди, ҳамма эшикка ёпирилди; афт-ангори ўзгарган бир неча киши шовлиб-пишиб уйга кирди-ю, яна қайтиб чиқди. Халойиқ эшик олдидан яна чекинди; ичкарида уй бекаси билан гаплашаётган подшоҳ кўринди. Гангиб қолгандай кўринган бир йигит хотинларнинг эшик олдидан нарироқ туришларини сўради. Баъзи хотинлар олимақомлар доирасининг адаб-одобларини унутган бир қиёфада, пардоз-андозларини бузиб бўлса ҳам эшик олдида тикилишиб туришар эди. Эркаклар полькага танца қилгани хонимлар олдига келиб жуфт-жуфт бўлишди.

Халойиқ йўл очди, подшоҳ жилмайиб, уй бекасининг кўлидан ушлаб, музыка мақомига эътибор қилмай, жўн юриб меҳмонхонадан чиқди. Унинг кетидан М. А. Нарешкина билан уй эгаси, булардан кейин элчилар, министрлар, турли-туман генераллар чиқишди. Перонская буларнинг номини графиняга айтиб турар эди. Хонимларнинг ярмидан кўпи кавалер топган бўлиб, танца қилмоқда ёки танца қилгани тайёрланмоқда эди. Наташа ўзи, онаси ва Соня билан бирга девор остига қисиб қўйилган ва танцага так-

¹ Ҳозир ҳамма унинг шайдоси.

лиф қилинмаган озчилик хотинлар қаторида қолганини сезди. У нозик қўлларини осилтириб, бўртиб қолган кўкраги бир маромда кўтарилиб тушиб, энтикиб, жуда зўр хурсандликка ҳам, катта бахтсизликка ҳам тайёр турган бир алфозда жавдираётган чиройли кўзларини олға тиккан эди. Унинг кўзига на подшоҳ кўринар эди ва на Перонская кўрсатаётган катта кишилар — унинг бутун фикр-ёди бир нарсада эди: «Наҳотки ҳеч ким менинг олдимга келмаса, наҳотки шу тўпда танца қилолмасам, наҳотки ҳозир, афтидан, мени кўрмаётган шунча эркакнинг кўзи менга тушмаса ва тушган тақдирда ҳам худди: «Э, бу эмас, унга қарашнинг нима ҳожати бор, деб ўйласа? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Булар мен танцага қанчалик иштиёқманд эканлигимни, танцага нақадар моҳир эканлигимни, мен билан танца қилишса, қанчалик хурсанд бўлишларини билишлари керак ахир».

Узоқ давом этган полька Наташанинг қулоғига ҳазин бўлиб, хотиротдай эшитила бошлади. Унинг ўпкаси тўлди. Перонская буларнинг олдидан нарироқ кетди. Граф залнинг нариги томонида, графиня, Соня ва Наташа эса ҳеч кимга кераксиз, ортиқча бўлиб, бу бегона одамлар орасида, худди ўрмонда якка ёлғиз қолгандай туришар эди. Князь Андрей бир хоним билан буларнинг олдидан ўтиб кетди-ю, афтидан, буларни танимади. Чиройли Анатолий илжайиб, ёнидаги хоним билан гаплашиб ўтиб борар экан, Наташага худди деворга қарагандай қаради. Борис буларнинг олдидан икки марта ўтди, лекин ҳар икки гал юзини тескари ўтирди. Танцага тушмаган Берг хотини билан буларнинг олдига келди.

Онилавий икир-чикир тўғрисида гаплашгани балдан бошқа жой қуриб кетгандай, буларнинг шу ерда бир жойга йиғилишлари Наташага жуда малол келди. У яшил кўйлагига тўғрисида нимадир дейётган Веранинг гапига ҳам қулоқ солмади, афтига ҳам қарамади.

Подшоҳ ниҳоят, сўнгги марта бирга танца қилган хоними олдида тўхтади (у уч хотин билан танцага тушди), музыка тинди; ташвишманд адъютант югуриб келиб, Ростовлар девор тагида туришган бўлса ҳам яна нарироқ туришларини сўради, яна босинқи, одамнинг завқини келтирадиган ёқимли вальс садоси авжга минди. Подшоҳ табассум қилиб, залга қаради. Бир минут вақт ўтди, лекин ҳеч ким танца бошламади. Танца мутасаддиси адъютант графиня Безухованинг олдига келиб, уни танцага таклиф

қилди. Графиня жилмайиб қўлини кўтарди-ю, унинг афтига қарамасдан, елкасига қўйди. Ўз ишига моҳир адъютант-мутасадди хонимнинг белидан маҳкам ушлади-да, шонилмасдан, аввал давранинг четидан бир глиссадда юрди, залнинг бурчагига борганда хонимнинг чап қўлидан ушлаб айлантира бошлади; тобора жадалроқ чалинаётган музыка садоси орасидан адъютантнинг чаққон ва енгил сёқларидаги шпорларининг бир қиёмда шиқир-шиқир қилиши эшитилиб турар, ҳар уч мақомда бир айланган вақтда хонимнинг бархат кўйлагининг этаклари ёйилиб, яшнаб кетгандай кўринар эди. Наташа буларга қараб, нима учун вальснинг биринчи доирасида мен танца қилмадим, деб йиғлагундай бўлди.

Князь Андрей эғнида суворийлар полковниги княдиган оқ мундир, оёғида пайпоқ ва бошмоқ, кайфи чоқ, биринчи сафда, Ростовлардан салгина нарида тикка турар эди. Барон Фиргоф Давлат Кенгашининг эртага мўлжалланган биринчи мажлиси тўғрисида у билан гаплашмоқда эди. Князь Андрей Сперанскийга яқин бўлгани ва қонун чиқарадиган комиссиянинг ишларида қатнашиб юргани учун ҳар хил миш-мишлар тарқалган бу мажлис тўғрисида аниқ маълумот бера олинми мумкин эди. Лекин у Фиргофнинг гапига қулоқ солмасдан, гоҳ шоҳга, гоҳ танца қилмоқчи бўлсалар ҳам даврага киргани ботинолмай турган кавалерларга қараб турар эди.

Князь Андрей полшоҳ олдида танца қилгани бетламай турган кавалерларни, танцага қачон таклиф қилинар эканман, деб ҳиқиллаб турган хонимларни кузатар эди.

Пьер князь Андрейнинг олдига келиб, унинг қўлини ушлади.

— Сизнинг танцага ҳушнингиз бор, шунда меннинг protegee,¹ кичкина Ростова юрпти, танцага таклиф қилинг, — деди у.

— Қасрда? — деб сўради Болконский. — Кечирасиз, — деди у барсига қараб, — бу тўғрида кейин гаплашамиз, балда танца қилиш керак, — у Пьер кўрсатган томонга қараб қадам босди. Князь Андрей тарвузи қўлтиғидан тушиб, суратдай қотиб қолган Наташани кўриб қолди. У Наташани таниди, дилидан нималар ўтаётганини сезди, бунақа жойга биринчи марта келганини англади, дераза тубида ўти-

¹ зеҳнимга ёқадиған

риб айтган гапларини эслади-да, хушҳол чеҳра билан кулимсираб графиня Ростованинг олдига келди.

— Рухсат этинг, сизни қизим билан таништирай,— деди графиня қизариб.

— Жоним билан, агар графиня мени эсдан чиқармаган бўлсалар, кўп хурсанд бўламан,— деди князь Андрей ва Перонскаянинг «Болконский дағал» деган гапига мутлақо хилоф ўлароқ одоб ва тавозе билан Наташанинг олдига келди ва таклиф қилиб, айтган сўзини тугатмасданоқ, унинг белидан ушлади. У вальсга бир давра танца қилишни таклиф этди. Наташанинг ноумидликка ҳам, қувончга ҳам тайёр турган чеҳраси бирдан очилиб, миннатдорлик ифода этди ва маъсум табассум қилди.

Кўрққан ва қувониб кетган Наташа қўлини кўтариб, князь Андрейнинг елкасига қўяр экан, йиғи аралаш пайдо бўлган табассуми билан гўё: «Мени мунча интизор қилдинг», — дер эди. Булар танца қилгани даврага кирганларнинг иккинчи жуфти эди. Князь Андрей ўз даврининг танцага моҳир одамларидан бири эди. Наташа ниҳоят даражада яхши танца қилди. Унинг балга хос атлас бошмоқ кийган нозик оёқлари ерга тегмас, юзи эса хурсандлигидан гулгул очилган эди. Унинг очиқ бўйин ва билаклари озгин, хунук эди. Эленнинг елкаларига қараганда унинг елкалари озгин, кўкраги билинар-билимас, қўллари ингичка эди, бироқ Эленнинг очиқ билак ва елкаларини кўравериб, одамларнинг кўзи қотиб қолган, Наташа эса умрида биринчи марта билак ва елкаларини очган, агар шундай бўлиши зарур деб уни кўндиришмаганда, шу алфозда одамларнинг кўзига кўрингани номус қиладиган бир қизчадай кўринар эди.

Князь Андрей танца қилишни яхши кўрар эди, одамларнинг сиёсий ва баландпарвоз гаплар билан мурожаат қилишларидан тезроқ қутулиш, подшоҳ шу ерда бўлганлигидан вужудга келган тортиниш кайфиятига барҳам бериш учун танца қилмоқчи бўлиб, Наташани танлади, чунки аввало шу билан танца қилгин деб Пьер айтди, ундан кейин бошқалар орасида кўзига шу яхшироқ кўринди. У Наташанинг нозик ва хипча белидан ушлаши биланоқ Наташа унга шу қадар яқин туюлди, шу қадар яқин бўлиб жилмайдик, унинг гўзаллигидан князь Андрей маст бўлди. У танца қилиб бўлиб, нафасини ростлаганидан кейин, танчачиларга қарар экан, ўзини бардам ва яшаргандай сезди.

Князь Андрейдан кейин Наташани танцага таклиф қилгани Борис, бални бошлаб берган адъютант ва яна бир неча йигитлар келишди, Наташа ўзидан ортган кавалерларни Соняга бериб, ниҳоят хурсанд бўлиб ва қизариб, бал тамом бўлгунча танца қилди. Бу балда одамларнинг диққатини нима тортаётганини Наташа пайқамади ҳам, кўрмади ҳам. У подшоҳнинг француз сафири билан узоқ гаплашганини ҳам, бир хоним билан айрим илтифот кўрсатиб сўзлашганини ҳам, фалон шаҳзода фалон-фалон деганини ҳам, Элен қанча одамларни мафтун қилиб, фалончининг айрим илтифотига сазовор бўлганини ҳам пайқамади. У ҳатто подшоҳни ҳам пайқамади, унинг кетганини ҳам танца қилиб кетганидангина билди холос. Тамаддидан олдин чалинган бир шўх куйга князь Андрей яна Наташа билан танца қилди. У Наташа билан биринчи дафъа Отрадное хиёбонида икки мартаба учрашганини, Наташа ойдин кечада ухлолмаганини, ўзи унинг товушига беихтиёр қулоқ солганини эслатди. Наташа бу сўзларни эшитиб қизариб кетди ва князь Андрейни беихтиёр қулоқ солишга ундаган ҳис худди уятли бир нарсга бўлгандай ўзини оқлай бошлади.

Князь Андрей киборлар ичида ўсган барча кишилар сингари, киборлар доирасида киборлар таъсиридан холи бўлмаган одамлар билан кўришишни ҳушлар эди. Наташанинг ҳар нарсасига ҳайрон қолиши, ҳар нарсадан хурсанд бўлиши, тортиниб туриши ҳатто французчани хато гапириши князь Андрейга ёқиб қолди. У Наташага назокат ва айрим эътибор билан муомала қилар эди. Наташа билан энг оддий ва анчайин гапларни гапиришиб ўтирар экан, князь Андрей унинг айтаётган гапларидан эмас, балки ички хушбахтлигидан қувониб, порлаган кўзларини ва табассумини кўриб завқ қилар эди. Наташа таклиф қилинганда табассум билан ўрнидан туриб, залда танца қилиб юаркан, князь Андрей унинг айниқса тортиниброқ қилган гўзал ҳаракатларини мароқ билан томоша қилар эди. Куй ярим бўлганда Наташа танцанинг бир фигурасини тугатиб, ҳансираганича жойига бориб ўтирди. Уни яна бир кавалер танцага таклиф қилди. Чарчаган ва ҳансираган Наташа йўқ демоқчи бўлди шекилли-ю, лекин дарҳол қўлини кўтариб кавалернинг елкасига қўйди-да, князь Андрейга жилмайиб қаради.

У шу жилмайиши билан: «Мен-ку жон деб дам олиб сиз

билан ўтирар эдим, ўзим ҳам чарчаганман, лекин кўрмайсизми, мени қўйишмаяпти, бунга бениҳоят хурсанд ва бахтиёрман, мен ҳаммани яхши кўраман ва буни иккаламиз ҳам тушунамиз» ҳоказо ва ҳоказолар демоқчи бўлар эди. Танца қилган кавалери кетгандан кейин Наташа фигура ўйнамоқчи бўлиб, иккита хонимни олиб келиш учун зал бўйлаб чошиб кетди.

«Агар Наташа аввал аммаваччасининг, кейин ана у хотининг олдига борса, менинг хотиним бўлади»,— деб қўйди князь Андрей Наташага қарар экан беихтиёр. Наташа аввал аммаваччасининг олдига борди.

«Қишининг хаёлига баъзан хўп беҳуда нарсалар келадида,— деди князь Андрей ичида,— лекин бу қизнинг бунчалик дилбар, бунчалик гўзаллигига тан бериш керак, бундай жойларда бир ой танца қилишга улгурмай эрга тегади... Бундоқ қиз бу ерда жуда кам топилади»,— деди князь Андрей ўзича Наташа корсажидаги гулни тўғрилаб унинг ёнига ўтирар экан.

Машқнинг охирида кўк франкли кекса граф буларнинг олдига келди. У князь Андрейни ўз уйига таклиф қилди ва қизидан: «Хурсандмисан?» — деб сўради. Наташа жавоб ўрнига жилмайиб қўйди, унинг бу жилмайиши гўё ўпкалаб: «Наҳотки шуни сўраб ўтирсангиз?» — деганга ўхшар эди.

— Умримда бунчалик хурсанд бўлган эмасман! — деди Наташа ва отасини қучоқламоқчи бўлиб ориқ қўлларини кўтарди-ю, лекин дарров туширди. Буни князь Андрей пайқади. Наташа умрида бундай хурсанд бўлган эмас, у шундай хурсанд эдики, киши бундай вақтларда жуда эзгу ва меҳрибон бўлиб, дунёда ёвузлик, бахтсизлик ва ғам-ғусса деган нарсалар борлигига ишонмай қўяди.

Пьер биринчи марта шу балда хотинининг олимақомлар доирасида тугган мавқедан ўзини таҳқирланган сезди. Унинг қовоғи солиқ, хаёли паришон эди. Пешонасини тириштириб, дераза олдида кўзойнак орқали қараб турар экан, ҳеч нарсани кўрмас эди.

Наташа овқатга бораётиб унинг ёнидан ўта бошлади.

Пьерни ғам босиб турганини кўриб Наташа ҳайрон қолди ва унинг қаршисида тўхтади. Унинг Пьерга ёрдам қилгиси, ўз хурсандлигидан унга ҳам пича юқтиргиси келди.

— Хўп хурсандчилик қилдик-да, граф, шундай эмасми? — деди у Пьерга.

Пьер унинг нима деяётганига тушунмади шекилли, анграйиб, кулимсиради.

— Ҳа, кўп хурсандман,— деди у бир оздан кейин.

«Наҳотки шулар, айниқса Пьер Безуховдай яхши одам бирон нарсадан норози бўлиши мумкин бўлса»,— деди Наташа ичида. Наташанинг назарида балга келган одамларнинг ҳаммаси эзгу, дилбар, бир-бирига меҳрибон ва яхши кишилар бўлиб, ҳеч ким ҳеч кимни хафа қилмайдиган, шунинг учун ҳам ҳаммаси хушбахт кишилар эди.

XVIII

Эртасига князь Андрей кечаги бални эслади-ю, лекин бу тўғрида узоқ ўйламади. «Ҳа, бал жуда яхши бўлди. Бундан ташқари... Ҳим, Ростова жуда дилбар қиз. Унда қандайдир бир янгилик, ўзига хос, петербургликларда учрамайдиган, уни бошқалардан ажратиб турадиган бир нарса бор». Кечаги бал тўғрисида князь Андрей фақат шунигина ўйлади-ю, чой ичганидан кейин, ишга ўтирди.

Бироқ чарчаганиданми ёки кечаси уйқудан қолганиданми, шу куни унинг иши барор топмади: ишламасдан, одатдагича, қилган ишларини бекорга чиқарди ва биров келганини пайқаб хурсанд бўлди.

Келган киши турли комиссияларда хизмат қилмайдиган, Петербург олимақомларининг суҳбатларидан қуруқ қолмайдиган, янги ғоя ва Сперанскийнинг мухлиси ва Петербургнинг тинимсиз жарчиси Бицкий бўлиб, бу одам маслакни кўйлак сингари модага қараб танлайдиган ва шунинг учун ҳам бир маслакнинг қизгин тарафдори бўлиб кўринадиган кишилардан эди. У ташвишманд бир алфозда шляпасини бошидан олиши биланоқ югуриб князь Андрейнинг олдига кирди-да, дарҳол гап бошлади. У Давлат Кенгашини подшоҳнинг ўзи очган шу бугунги мажлиси тафсилотидан ҳозиргина хабардор бўлиб, шу тўғрида шавқ билан гапира кетди. Подшоҳнинг нутқи жуда фавқулудда нутқ экан. Бу нутқ фақат конституцион монархлар сўзлайдиган нутқлардан эмиш. «Подшоҳ тўғридан-тўғри айтдики, Кенгаш билан Сенат давлат табақасидир. У айтдики, давлат идораси зулмга эмас, балки мустақкам асосга таяниши керак. Подшоҳ айтдики, молия ишлари ҳам қайта тузилиши ва ҳисобот ишлари ҳам эълон қилиниши керак»,—

деди Бицкий маълум сўзларни таъкидлаб ва кўзларини катта очиб.

— Шундай, ҳозирги воқеа бутун бир даврни, тарихини энг буюк даврни ташкил қилади,— деди Бицкий сўзининг охирида.

Князь Андрей Давлат Кенгашининг очилишини сабр-сизлик билан кутиб, унга жуда катта аҳамият бериб юрган эди, бироқ унинг очилгани ҳақидаги хабарни эшитганидан кейин бу ҳодисага жуда лоқайд қараганига, кўзига анчайин бир нарса бўлиб кўринганига ҳайрон қолди. У Бицкийнинг бунчалик шавб билан айтаётган гапларига жимгина, кулумсираб қулоқ соларкан, бошига энг оддий бир фикр келди: «Подшоҳнинг кенгашда нима дегани билан Бицкий икковимизнинг нима ишимиз бор? Бу нарсалар мени хушбахтроқ ва яхшироқ қилармиди?»

Мана шу оддий мулоҳаза князь Андрейнинг юз бераётган ўзгаришларга бўлган бутун аввалги қизиқишларини маҳв этди қўйди. Шу кунни князь Андрей Сперанскийникида, мезбоннинг ибораси билан айтганда «en petit comité»¹ тушлик қилиши керак эди. Мафтун қилиб юрган кишисининг уйида ва дўстлари суҳбатида тушлик қилишга князь Андрей илгари жуда қизиқиб юрган, бундан ташқари шу вақтгача Сперанскийни ўз уйида кўрмаган эди. Бироқ ҳозир унинг уйига боргиси келмай қолди.

Князь Андрей ҳарқалай, белгиланган соатда Сперанскийнинг Таврида боғидаги унча катта бўлмаган ҳоелисига етиб борди. Князь Андрей салгина кечикиб, соат бешдан кейин монахларга хос жуда ҳам озода, паркет полли меҳмонхонага кирганида Сперанскийнинг жонажон дўстларидан иборат petit comité, йиғилиб ўтирган эди. Меҳмонхонада Сперанскийнинг ўзига ўхшаган чувак юзли кичкина қизчаси ва унинг мураббиясидан бошқа аёл йўқ эди. Меҳмонлар Жерье, Магницкий ва Столипинлардан иборат эди. Князь Андрей даҳлизга кириши билан баланд овозлар ва саҳна кулгисига ўхшаш сохта, қаттиқ кулги товушини эшитди. Сперанскийнинг товушига ўхшаган бир товуш хахолаб кулмоқда эди. Князь Андрей Сперанскийнинг кулгисини ҳеч қачон эшитмаган, шунинг учун ҳам давлат арбобининг бу хилда баланд, ингичка овоз чиқариб кулиши уни ҳайратда қолдирди.

Князь Андрей меҳмонхонага кирди. Меҳмонлар икки

¹ Дўстлар суҳбатида.

дераза ўртасида, пишлоқ билан тўла чоғроқ стол ёнида турар эди. Сперанский орденларини тақиб, кулранг фрак, афтидан Давлат Кенгашининг машҳур мажлисига кийиб борган ўша оқ жилет, оқ галстугида, хушҳол кайфиятда стол ёнида турар эди. Меҳмонлар уни қуршаб олишган. Магницкий Михаил Михайловичга қараб латифа айтмоқда. Сперанский Магницкийнинг айтадиган гапига олдиндан кулиб қулоқ солмоқда. Князь Андрей меҳмонхонага кирган пайтда кулги Магницкийнинг товушини босиб кетди.

Пишлоқ билан нон кавшаётган Столипин йўғон овоз билан, Жарьве ҳиҳилаб, Сперанский ингичка товуш билан қаттиқ кулишмоқда эди.

Сперанский ҳамон кулар экан, князь Андрейга оппоқ ва нозик қўлини узатди.

— Хуш келибсиз, князь, — деди у. Сўнгра Магницкийга мурожаат қилиб, унинг сўзини бўлди. — Бир дақиқа... Бугун ишдан огиз очмай, фақат чақчақлашиб ўтираминиз, деб аҳд қилганмиз. — У яна латифагўйга қараб хахолаб кулди.

Князь Андрей умиди пучга чиққан киши сингари кулаётган Сперанскийга таажжубланиб қараб турар эди. Унга бу Сперанский эмас, бошқа бир одамдай туюлди. Шу дамгача бунинг бир кўришда билиб бўлмайдиган хислати бор, нимасидир кишини ўзига тортади, деб юрган князь Андрей ҳозир Сперанскийдан ихлоси қайтди қолди.

Гап-сўз бир лаҳза ҳам тинмас ва бутун суҳбат худди латифагўйликка ўхшар эди. Магницкий ҳали ҳикоясини тугатмасдан яна бошқа бир киши бундан ҳам қизиқроқ бир нарсани айтиб бермоқчи бўлди. Бу латифаларнинг кўли хизмат олами тўғрисида бўлмаса ҳам хизмат қиладиган кишилар тўғрисида эди. Гўё суҳбат аҳли бу кишиларнинг пастлиги тўғрисида узил-кесил бир фикрга келган-у, буларнинг бу кишиларга бўлган муносабатлари фақат мазах-масхарадан иборат эди. Сперанский бугун эрталаб бўлган кенгаш мажлисида бир қар тўрадан, сизнинг фикрингиз қалай, деб сўраганида, у мен ҳам ўша фикрдаман, деб жавоб берганини айтди. Жерьве тафтиш тўғрисида бутун бошли бир ҳикоя айтиб берди, бу ишнинг шоён диққат бўлган жойи тафтиш ҳайъатининг бетутуруқлиги экан. Столипин дудуқланиб гапга аралашди-да, авзоидан суҳбатга жиддий тус берадиган бўлиб, бурунги тартибдаги сунистеъмоллар ҳақида қизгин гапира кетди. Магницкий Столипиннинг қизиққонлигидан кулди. Жерьве бир ҳазил

қилди, шу билан суҳбат яна боягидай хушчақчақ тус олди.

Сперанский, афтидан, ишдан кейин дўстлари суҳбатда дам олиб хурсандлик қилишни яхши кўrsa керақ меҳмонлар буни билиб, уни хурсанд қилиш ва шу билан уларини ҳам хурсанд қилишга тиришар эдилар. Бироқ бу хурсандчилик князь Андрейга оғир ва малол келди. Сперанскийнинг ингичка товуши унинг қулоғига ёқмас, унинг тинмай сохта кулиши негадир князь Андрейнинг туйғуларини ҳақорат қилар эди. Князь Андрей кулмас, меннинг ўтиришим суҳбат аҳлига малол келмасмикин, деб хавотир олиб ўтирар эди. Бироқ, унинг кайфияти суҳбатга мос келмаётганини ҳеч ким пайқамади. Ҳамма хурсанд кўринар эди.

Князь Андрей бир неча марта гапга аралашмоқчи бўлган эди, бироқ унинг сўзлари ҳар гал сувдан отилиб чиққан нуққакдай суҳбатга ботмади, буларнинг ҳазил-мутойибасига қўшилолмади.

Булар гапириб ўтирган гаплар ёмон гаплар ҳам эмас, ўринсиз ҳам эмас, ҳаммаси ҳам ўткир ва қизиқ бўлиши мумкин; лекин хурсандчиликка маза киргизадиган нимадир етишмас ва булар эса шундай нарса борлигини ҳатто билишмас эди.

Тушликдан кейин Сперанскийнинг қизи мураббияси билан ўрнидан турди. Сперанский оппоқ қўли билан қизини эркалаб сийпади ва ўпди. Унинг бу иши князь Андрейга қалбакидай кўринди.

Эркаклар инглизларнинг таомилини қилиб, столдан туришмади ва портвейн ичиб ўтиришаверди.

Наполеоннинг Испанияда қилган кирдикори тўғрисида кетаётган гапнинг ўртасида (суҳбат аҳли бу кирдикорларни ёқлашар эди) князь Андрей буларга эътироз қила бошлади. Сперанский кулимсираб, гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди шекилли, бу гапга ҳеч алоқаси бўлмаган бир латифа бошлади. Ҳамма бир неча дақиқа жим қолди. Сперанский стол кетида ўтириб, винолик шишанинг тиқинини тиқар экан: «Ҳозир яхши винолар жуда азиз бўлиб қолган»,— деди-ю шишани хизматкорга бериб ўрнидан турди. Бошқалар, ҳам ўринларидан туриб, ғовур-ғувур гаплашиб меҳмонхонага чиқишди. Сперанскийга курьер қўйиб кетган иккита хатни беришди. У хатни олиб кабинетига кирди. Сперанский чиқиши билан ғовур босилди, меҳмонлар ўзаро секин-секин гаплаша бошлади.

— Мана энди декломацияга ўтдик! — деди Сперанский кабинетидан чиқиб.— Ажойиб талант! — деди у князь Андрейга қараб. Магницкий дарров гўдайиб, Петербургнинг баъзи машҳур кишилари шаънига ёзган французча ҳажвий шеърларни ўқий бошлади. Шеър ўқиш давомида унга бир неча марта чапак чалишди. Шеър тамом бўлгандан кейин князь Андрей Сперанскийнинг олдига келиб, хайрлашгани унга қўл берди.

— Ҳа, дарров кетасизми? — деди Сперанский.

— Биров кечага таклиф қилган эди,— деди князь Андрей.

Жим бўлишди. Князь Андрей унинг ойнадай акс этиб, ботинини кўришга имконият бермайдиган кўзларига яқиндан қараб кулгиси қистади: қандай бўлиптики, у мана шу Сперанский ва унга боғлиқ бўлган ўз фаолиятдан бирон нарса чиқади деб ўйлаб юрган экан? Нечук шу Сперанский қилаётган барча ишларга бунчалик катта аҳамият бериб юрган экан? Князь Андрей у ердан жўнаб кетгандан кейин ҳам узоқ вақт Сперанскийнинг сохта ва совуқ кулгиси қулогидан кетмади.

Уйига келгандан кейин князь Андрей шу тўрт ой ичида Петербургда кечирган ҳаётини худди бир янги нарсдай эслай бошлади. Ўзи тузган ҳарбий устав лойиҳасини, бу уставни тузиш учун кўп овора бўлганини, қанчадан-қанча китоб кўрганини, бошқа бир бемаъни устав ёзилиб, подшоҳга тақдим қилинганлиги учунгина бу уставни фақат маълумотга олиб, бу ҳақда ҳеч ким оғиз очмасликка ҳаракат қилганини эслади: Берг аъзоси бўлган комитетнинг мажлисларини эслади, бу мажлисларда комитет мажлисларини қай тартиб ва қандай формада ўтказилишига доир ҳамма масалалар ҳар томонлама ва узоқ муҳокама қилинганлигини, ишнинг моҳиятига алоқадор масалаларни эса мумкин қадар четлаб ўтишга ва қисқароқ муҳокама қилишга уринганликларини эслади. Князь Андрей қонун чиқариш соҳасида қилган ишларини, Рим ва француз қонунлари мажмуасидаги моддаларни бош кўтармай ўтириб таржима қилганини хотирлади ва ўзи ўзидан хижолат тортди. Сўнгра Богучаровони, у ерда нималар билан шуғулланганини, Рязанга борганини, мужикларни, оқсоқол Дронни ва параграфларга бўлиб, уларга шахс ҳуқуқи берганини эслади ва шунча вақтни шунақа бекорчи ишлар билан ўтказганига таажжубланди.

Эртасига князь Андрей шу вақтгача бормаи юрган жойларига, шу жумладан, кейинги балда учрашиб яна ошнагарчилик бошлаган Ростовларникига борди. Князь Андрей Ростовларникига одамгарчилик юзасидангина эмас, балки тасавурида гўзал хотирот қолдирган ўша шўх ва дилкаш қизни ўз уйида кўриш учун ҳам бормоқчи эди.

Ҳаммадан олдин уни Наташа қарши олди. Наташа уйда жўнгина кўк кўйлак кийиб юрган экан, князь Андрейнинг назарида Наташа бал кўйлагидан кўра бу кўйлакда чиройлироқ кўринди. Наташа ҳам, Ростовларнинг бутун хонадони ҳам князь Андрейни қадрдон одамдай очиқ юз билан қарши олишди.

Илгарилари князь Андрейнинг бу оилага унчалик хуши йўқ эди, энди эса буларнинг ҳаммаси кўзига яхши, содда ва меҳрибон кўринди. Петербургда кекса граф шу қадар меҳмондўст ва меҳрибон бўлиб қолган эдики, князь Андрей тушликни ташлаб кетишни ўзига эп кўрмади, «Ҳа, булар меҳрибон, ажойиб одамлар,— деб ўйлади Болконский,— лекин улар Наташалари қанчалик бебаҳо қиз эканлигини тушунмайдилар, албатта, аммо улар бежирим қувноқ бу гўзал қизнинг яна ҳам ажралиб туриши учун жуда мувофиқ бир муҳит ташкил қиладиган меҳрибон одамлар!»

Князь Андрей авваллари Наташа сиймосида ўзига буткул ёт бўлган, бегона бир олам борлигини сезар эди; бу олам унга маълум бўлмаган севинчлар билан тўла бўлиб, Наташани Отрадное хиёбонида учратган ва ойдин кечада деразадан овозини эшитган маҳалида унинг гашига теккан эди. Ҳозир эса бу олам унинг гашига ҳам тегмас, унинг учун бегона ҳам эмас, аксинча, энди унинг ўзи шу оламга кириб, янги бир лаззат топмоқда эди.

Тушликдан кейин Наташа князь Андрейнинг илтимоси билан клавикорд чалиб, ашула айтиб берди. Князь Андрей дераза олдида туриб, хонимлар билан сўзлашар экан, Наташанинг ашуласига қулоқ соларди. Князь Андрей сўзлаб туриб бирдан жим бўлди ва ўпкаси тўлганини сезди, у ҳеч қачон шу ҳолатга тушмаган эди. Князь Андрей ашула айтаётган Наташага қарадию юрагида аллақандай янги ва ёқимли бир ҳис пайдо бўлди. У хушбахт ва шу билан бирга

маҳзун, йиғлағудай ҳеч нарса бўлмаса ҳам йиғлашга тайёр эди. Нима учун йиғлаши керак? Илк муҳаббати учунми? Кичкина княгиня учунми? Орзу-армонлари ушалмай қолгани учунми?.. Келажакка бўлган умидлари учунми?.. Бу саволларга «ҳа» деса ҳам бўларди, «йўқ» деса ҳам. У асосан бир нарса учун йиғлагиси келарди. Бу ҳам бўлса ўзида бўлган аллақандай ниҳоят даражада азим ва мубҳам бир нарса билан ўзидай ва ҳатто Наташадай кичик ва жисмоний нарса ўртасидаги даҳшатли қарама-қаршиликни тўсатдан сезиб қолганлиги эди. Мана шу қарама-қаршилик Наташа ашула айтаётган вақтда уни ҳам изтиробга солар, ҳам хурсанд қилар эди.

Наташа ашулани айтиб бўлиши билан князь Андрейнинг олдига келди, овозим сизга ёқдим, деб сўради. У сўрашга сўради-ю, кейин бунини сўрашнинг ҳожати йўқлигини сезиб хижолат бўлди. Князь Андрей Наташага қараб табассум қилди ва унинг ашуласи ҳам бошқа ҳамма ишлари сингари ёққанини айтди.

Князь Андрей Ростовларникидан кечаси хийли бевақт қайтди. У ётмоқчи бўлиб, ўринга кирдию қарасаки, уйқуси келадиган эмас. У гоҳ шам ёқиб тўшағида ўтирар, гоҳ ўрнидан турар, уйқуси қочгани малол келмай яна чўзилар, худди дим уйдан ёруғ дунёга чиққандай таъби очик ва дили равшан эди. Ростовани яхши кўриб қолгани ҳаёлига ҳам келмас ва уни ўйламас эди ҳам. У Наташани ҳаёлидагина тасаввур қилар ва шунинг учун ҳам бутун ҳаёти кўзига буткул бошқача бўлиб кўринар эди. «Ҳаёт барча севинчлари ила менинг қаршимда ўз қучоғини очиб турганда мен нимадан қўрқиб ўтирибман, нима учун бу тор ва берк рамкада ташвиш тарадуд билан овора бўлиб юрибман?» — дер эди ўзича. У хийла вақтдан бери биринчи марта келажак учун қувончли режалар туза бошлади: У ўз-ўзича, ўғлининг тарбияси билан машғул бўлиш, мураббий топиб, ўғлини унга топшириш, кейин истезфога чиқиб, чет элга бориш, Англия, Швейцария, Италияни томоша қилиб келишга қарор қилди. «Модомики ўзимни шунча бардам ва ёш сезарканман, ўз эркимдан фойдаланишим керак,— дер эди ўзича.— Бахтли бўлиш учун бахтга ишониниш керак, деб Пьер тўғри айтган эди; мана энди мен шунга ишондим. Ўлганларни ўликлар кўминисин, тирик бўлгандан кейин яшамоқ, хушбахт бўлмоқ керак»,— деб ўиларди князь Андрей.

Бир куни эрталаб полковник Адольф Берг Пьер ҳузурга келди. У оҳорли мундир кийган, подшо Александр Павловичга тақлид қилиб қўйилган чекка сочлари мойланган эди. Пьер Москва ва Петербургда ҳаммани таниганидек буни ҳам танир эди.

— Мен ҳозиргина рафиқангиз графиня ҳузурларига кирган эдим. Илтимосимни рад қилганларига кўп хафа бўлдим. Сиз рад қилмассиз деган умиддан, граф,— деди у кулумсираб.

— Қандай илтимос экан, полковник? Буюринг.

— Мен, граф, янги ҳовлига кўчиб, буткул жойлашиб олдим,— деди Берг, афтидан, бу хабар бошқаларга ҳам ёқади деган ўйда,— шунинг учун ҳам истардимки, ўзим ва онлам таниш-билишларини чақирсам. (У яна ҳам мулойимроқ жилмайди). Мен сўрар эдимки, графиня икковларингиз лутф кўрсатиб, уйимга бир пиёла чой ва кечки таомга ташриф буюрсаларингиз...

Фақат графиня Елена Васильевнагина аллақеъдаги Бергларникига боришни ўзига муносиб кўрмай, шундай таклифни бағри қаттиқлик билан рад қила оларди. Берг нима учун беш-олтита кўзга кўринган кишиларни таклиф қилаётганини, нима учун буларнинг боришидан хурсанд бўлишини, нима учун картабозлик ва шунга ўхшаш бемаза ишлардан пулни аяса ҳам, яхши одамлар учун борини аямаслигини шундай бир тарзда гапирдики, Пьер унинг таклифини рад қила олмади ва боришга ваъда берди.

— Агар ҳаддим сизга, айбга буюрмасинлар айтиб қўяй, граф, ўнта кам саккизда етиб борсангиз, ўтириш ёмон бўлмас, менинг генералим ҳам келади. У менга жуда меҳрибон. Овқатланамиз, граф. Илтифотингизни дариг тутманг, граф.

Пьер одатда бирон жойга борса, ҳамиша кечикиб борарди, лекин бугун ўнта кам саккиз ўрнига, Бергларникига чоракам саккизда етиб борди.

Берглар зиёфат ҳозирлигини кўриб, меҳмонларни қабул қилишга тайёр бўлиб ўтиришган эди.

Янги мебеллар қўйиб, кичкина-кичкина ҳайкал ва картиналар билан безатилган янги, озода ва ёруғ кабинетда Берг хотини билан ўтирган эди. Янгигина мундир кийган Берг хотини ёнида ўтириб унга, ҳамиша ўзингдан юқори-роқ одамлар билан ошначилик қилишинг мумкин ва шундай

қилиш керак, чунки ўшандагина бу ошначиликнинг нашъ-аси бўлади, деб тушунтирарди.

— Бирон нарса ўрганасан, бирон ҳожатингни чиқарасан. Мана, қара, мансабга дастлаб қадам қўйганимдан буён қандай яшаб юрибман. (Берг умрини йил билан эмас, балки олган олий мукофотлари билан санарди). Ўртоқларим ҳали ҳеч нарсада йўқ, мен бўлсам бугун-эрта полк командири бўламан. Мана, сизга эр бўлиш шарафига ноил бўлдим (у ўрнидан туриб, Веранинг қўлини ўпди ва энгашиб гиламнинг қат бўлиб қолган бурчини тузатди). Мен буларга қандай қилиб эришдим? Асосан ким билан ошна бўлишни билишим орқасида. Турган гап, баҳиммат ва пишиқ бўлиш керак.

Берг заиф хотиндан устун эканлигига мағрур бўлиб, кулумсиради ва дилкаш хотинининг ҳарқалай эркакларни эркак қиладиган фазилат нимадан иборатлигини тушунмайдиган заиф бир аёл эканини ўйлаб жим бўлди, Вера ҳам ўз навбатида яхши ва баҳиммат эридан устун эканлигига мағрур бўлиб кулумсиради. Веранинг назарида Берг ҳам бошқа эркаклар сингари ҳаётни янглиш тушунарди. Берг ўз хотинига қиёс қилиб ҳамма хотинларни заиф ва ақли калта деб ҳисобларди. Вера эса ўз эрига қиёс қилиб ҳамма эркаклар фақат ўзларини ақлли деб ҳисоблашади-ю, лекин аслида эса балони ҳам билишмайди, гердайган, худбин бўлишади, деб ўйларди.

Берг ўрнидан турди-да, катта пулга сотиб олган тўр рўмоли ғижим бўлмасин деб хотинини жуда эҳтиёт билан қучоқлади ва лабининг қоқ ўртасидан ўпди.

— Фақат шунга эҳтиёт бўлиш керакки, дарров бола бўлиб қолмасин,— деди у фикрини беихтиёр давом этдириб.

— Ҳа,— деди Вера,— мен ҳам буни сира истамайман. Жамият учун яшамоқ лозим.

— Княгиня Юсупованинг рўмоли ҳам худди шунақа эди,— деди Берг хушҳол табассум билан тўр рўмолни кўрсатиб.

Шу чоқ, граф Безухов келди, деб хабар қилишди. Эрхотин ҳар қайсиси, ўзича граф менинг рўй-хотирим учун келди, деб ўйлаб бир-бирига мағрур табассум билан қаради.

«Мана, ошна-оғайни орттира билишнинг шарофати,— деб ўйлади Берг,— мана, ўзини тута билиш шарофати!»

— Фақат сендан илтимос,— деди Вера,— мен меҳмонларни овунтириб ўтирганимда, сен гапимни бўлма,

чупки мен кимни нима билан овунтиришни, қандай суҳбатда нима гап гапиришни ўзим биламан.

Берг ҳам кулумсиради.

— Унақа бўлмайди-да, баъзан эркакларга эркакча гап ҳам керак бўлади ахир, — деди у.

Пьерни янгигина бир меҳмонхонага олиб киришди. Меҳмонхона жуда озода, стол-стуллар эса шундай симметрия билан қўйилган эдики, бу симметрияни бузмасдан бирон жойга ўтиришнинг иложи йўқ эди. Шунинг учун ҳам Берг бу симметрияни ўзи бузишга кўзи қиймади шекилли, диванга ва креслога ўтириш билан бу симметрияга нуқсон етказиш ихтиёрини азиз меҳмоннинг ўзига ҳавола қилди. Пьер симметрияни бузиб, стулни берироқ сурди. Шундан кейин Берг билан Вера бир-бирларига сўз бермай, меҳмонни гапга солиб, зиёфатни бошлаб юборишди.

Пьерни француз элчихонаси тўғрисида гапга солиш керак деган ўй билан Вера дарров шу тўғрида гап бошлади. Берг эркакча гап ҳам лозим деган мулоҳаза билан хотинининг сўзини бўлиб, Австрияга қарши урушдан гап очдию умумий гапни қўйиб, беихтиёр ўзига доир гапга ўтди: у Австрия юришига иштирок қилиш тўғрисидаги таклифни, бу таклифни нима учун рад қилганини айтиб берди. Гарчи сўзлар бир-бирига қовушмаётган, Вера эрининг суҳбатга аралашганидан жаҳли чиқаётган бўлса ҳам меҳмоннинг битта бўлишидан қатъий назар, эр-хотин зиёфатимиз яхши бошланди, бизнинг зиёфат ҳам айнан бошқа зиёфатларга ўхшайди: мана, чой ичиб, туппа-тузук суҳбат қуриб, шам ёқиб ўтирибмиз, деб бениҳоя хурсанд эди.

Қўп ўтмай Бергнинг қадрдон ўртоғи Борис келди. У Берг ва Вера билан муомалада ўзини юқори ва каттароқ тутарди. Борисдан кейин бир хоним билан полковник, ундан кейин генералнинг ўзи ва ундан кейин Ростовлар келишди-ю, зиёфат расмана зиёфатлардай бўлиб қолди. Берг билан Вера меҳмонхоналарида мунча одам йиғилганини кўриб, ғовур-ғувурни, кўйлакларнинг шитирлашини эшитиб, таъзим-тавозеларни кўриб, лабларидан табассум аримасди. Зиёфат ҳақиқий зиёфатнинг ўзи эди; айниқса уйни мақтаган, Бергнинг кифтига қоқиб қўйган, карта ўйнайдиган столни ўрнаштириброқ қўйиш учун оталарча амр берган генерал ҳам киройи генерал эди. Генерал меҳмонлар ичида ўзидан кейин энг муътабар меҳмон — граф Илья Андреичнинг ёнига келиб ўтирди. Қариялар қариялар билан, ёшлар ёшлар билан суҳбатда, уй бекаси эса Панин-

ларнинг зиёфатидаги сингари кумуш саватчада печенье қўйилган чой столи ёнида ўтирар, хуллас, бу зиёфат бошқаларнинг зиёфатидан сира қолишмас эди.

XXI

Пьер энг мухтарам меҳмонлардан бири сифатида карта столига Илья Андреич, генерал ва полковник билан бирга ўтириши керак эди. Пьер Наташа билан рўпара ўтириб қолди ва балдан буён унинг қанчалик ўзгарганини кўриб ҳайрон бўлди. Наташа хомуш ўтирар эди: у балга борган кундагидай гўзал эмас, ўзини ҳамма нарсага нисбатан бунчалик ювош ва лоқайд тутмаса, эҳтимол хунук ҳам бўлиб кўринарди.

«Нима бўлдийкин унга?» — деди ўзича Пьер Наташага қараб. Наташа чой столи олдида, опасининг ёнида ўтираркан, ёнига келиб ўтирган Бориснинг саволларига юзига ҳам қарамай, истар-истамас жавоб берар эди.

Устма-уст бир нечта мос карта ташлаб ва ҳарифининг толенга кўпроқ карта кўтаришга мажбур бўлиб қолган Пьер босилган карталарини йиғштириб оларкан, биров уйга кирганини ва саломлашаётганини эшитиб яна Наташага қаради.

«Нима бўлдийкин бу қизга?» — деди яна ҳам кўпроқ таажжубланиб.

Кириб келган киши князь Андрей эди. У Наташанинг рўпарасида навозишли меҳрибон бир қиёфада туриб, унга алланима деяётган эди, Наташа бошини сал кўтарган, қипқизариб кетган, афтидан, ички ҳаяжонини яширишга уриниб, князь Андрейга қараб турарди. Унинг қалбида илгари сўнган ўт яна ёна бошлади. У яна бутунлай ўзгариб кетди. Яна ўша балдаги сингари очилиб, чиройли бўлиб қолди.

Князь Андрей Пьернинг олдига келди. Пьер дўстининг юзида илгари бўлмаган бир ёшлик ифодасини кўрди.

Пьер карта ўйнаётганида бир неча марта жойини алмаштириб, гоҳ Наташага орқасини ўгириб, гоҳ рўпарама-рўпара ўтирди ва олти ўйин давомида Наташа ва дўстини кузатди.

«Буларнинг ўртасида катта бир гап бўлаётганига ўхшайди» — деган ўй Пьернинг кўнглидан ўтди, севинчли, шу билан бирга аламли ҳис уни ҳаяжонга солди ва ўйиндан хаёлини олиб қочди.

Олти ўйиндан кейин генерал: «Шу ҳам ўйин бўлдими?»

деб ўрнидан турди-ю, Пьер қутулди. Наташа бир чеккада Соня ва Борис билан суҳбатлашиб ўтирган эди. Вера назокатли жилмайиб, князь Андрей билан алланима ҳақида гаплашаётган эди. Пьер дўстининг олдига келди-да, гапларини махфий эмасми, деб сўрагандан кейин, улар ёнига ўтирди. Вера князь Андрейнинг Наташага қараётганини пайқаб, зиёфатда, ҳақиқий зиёфатда ишқ-муҳаббат тўғрисида имо-ишоралар бўлиши шарт, деган мулоҳаза билан князь Андрейни холи топиб, умуман муҳаббат ҳақида ва ўз синглиси ҳақида гап бошлади. Вера шундай ақлли(князь Андрейни у шундай ақлли деб биларди) меҳмон билан гаплашганда ўзининг бутун дипломатик санъатини ишга солиши керак эди.

Пьер буларнинг олдига келганида Вера мамнуният ва мароқ ила гап сотиб ўтирар, князь Андрей эса уялинқи-рагандай (уни бу ҳолатда жуда кам учратиш мумкин эди) кўринарди.

— Сиз бу ҳақда нима дейсиз? — дер эди Вера хиёл табассум билан.— Сиз одамни бир кўришда танийсиз, князь. Натали тўғрисида қандай фикрдасиз? Бир кишига абадий кўнгил қўя қолармикин, бошқа хотинларга ўхшаш (Вера ўзини кўзда тутарди) бировни бир марта яхши кўриб, ўлгунча ўшанга содиқ бўла олармикин? Мен шундай севгини ҳақиқий севги деб биламан. Сиз нима дейсиз, князь?

Князь Андрей истехзоли табассум билан:

— Мен синглингизни яхши билмайман,— деб жавоб берди ва шу табассум билан ўзининг уялинқираганини яширмоқчи бўлди.— Шунинг учун ҳам бундай нозик саволга жавоб беришдан ожизман. Мен шу нарсани пайқадим: хотин киши эркакка қанчалик камроқ ёқса, шунчалик содиқроқ бўлади,— деб илова қилиб қўйди ва шу пайт олдига келган Пьерга қаради.

— Ҳа, рост айтасиз, князь, замонамизда,—деб давом этди Вера (ўзларини замонимизнинг хусусиятларини билган ва унга баҳо берган, замонамиз деган сўзни такрорлашнинг яхши кўрадиган ва замон ўтиши билан одамларнинг хислати ўзгаради деб гумон қилган маҳдуд кишилар сингари замонамизни эслаб), замонимизда қизнинг эрки шунчаки, *le plaisir d'être courti sée*¹ кўпинча унинг ҳақиқий муҳаббатини босиб кетади. *Et Nathalie, il faut l'avouer,*

¹ Биёғнинг диққатини жалб этиш истаги.

у est très sensible.¹ Веранинг яна Наташадан гап очгани князь Андрейга ёқмади, афтини буриштириб, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, бироқ Вера яна ҳам нозикроқ табассум билан гапини давом эттираверди.

— Менимча, ҳеч бир қизга шунчалик кўп киши хуштор бўлмагандир,— дерди Вера.— Лекин шу кунгача унга ҳеч ким унча ёққан эмас. Сизнинг хабарингиз бор-а — деди у Пьерга қараб,— *entre nous*,² ҳатто *dans le pays du tendre*³ шундай суйкумли *cousin* Борис ҳам унга ёқмайди.

— Сиз Борис билан дўстсиз-а? — деди князга Вера.

— Ҳа, мен уни танийман...

— У болалигида Наташани яхши кўриб қолганини сизга айтган ҳамдир?

— Болаликда бир-бирларини яхши кўришганмиди? — деб сўради князь Андрей тўсатдан қизариб.

— Ҳа. *Vous savez entre cousin et cousin et cousine cette intimité mène quelquefois à l'amour: le cousinage est un dangereux voisinage. N'est-ce pas?*⁴

— Шубҳасиз, шундай,— деди князь Андрей ва тўсатдан гайри-табiiий жонланиб Пьерга: «Сен ҳам Москвадаги эллик ёшли аммаваччаларингдан ҳушёр бўл»,— деб ҳазиллаша бошлади ва ҳазиломуз сўзлар ўртасида уни қўлтиқлаб, бир четга олиб кетди.

Дўстининг бирдан жонланиб кетганлигига ажабланган ва ўрнидан тураётганида Наташага назар ташлаганини пайқаган Пьер:

— Хўш, нима гап ўзи? — деб сўради.

— Мен сен билан бир нарса ҳақида гаплашмоқчи эдим,— деди князь Андрей.— Сен бизларнинг заифона қўлқопимиздан хабардорсан (у масонлик қўлқопи ҳақида гапирмоқчи эди. Бу қўлқоп масонлик жамиятига янги аъзо бўлиб кирган кишиларга ўзлари севган хотинларга тақдим қилишлари учун берилади). Мен... Қўй, кейин айтаман...— У кўзлари бежо, ўзи бесаранжом бир ҳолда Наташанинг олдига борди ва унинг ёнига ўтирди. Пьер князь Андрей

¹ Шуни эътироф этиш керакки, Наталья бу хусусда жуда ҳассосдир

² Гап орамизда қолсин - ку.

³ Назокат оламида бўлган.

⁴ Биласизми, аммаваччаю - холавачча ўртасидаги дўстлик кўпинча муҳаббатга айланади ҳам. Аммаваччаю-холаваччалик хавфли нарса, Шундай эмасми?

Наташадан бир нима сўраганини ва Наташа қизариб жавоб бераётганини кўриб турарди.

Бироқ шу онда Берг Пьернинг олдига келди ва Испания тўғрисида генерал билан полковник ўртасида бўлаётган баҳсу мунозарага қўшилишини сўраб, уни ҳол-жонига қўйди.

Берг ўзида йўқ, хурсанд ва хушбахт, оғзи қулоғида эди. У бераётган зиёфат жуда яхши ва ўзи кўрган бошқа зиёфатларга айнан ўхшарди. Хонимларнинг нозик суҳбатлари ҳам, карта ўйини ҳам, ҳар замон баланд овоз билан гапириб қўйиб, карта ўйнаб ўтирган генерал ҳам, самовар ҳам, печенье ҳам, хуллас, ҳаммаси ҳам бўлак зиёфатларга ўхшарди; лекин бошқа зиёфатларда кўриб юрган ва таассуф қилмоқчи бўлган бир нарсагина етишмас эди холос. Бу ҳам бўлса эркакларнинг ўзаро баланд овоз билан суҳбатлашишлари ва бирон муҳим ва бамаъни нарса ҳақида баҳсу мунозара қилишлари эди. Ниҳоят генерал шундай суҳбатни бошлади ва Берг Пьерни худди шу суҳбатга тортиди.

XXII

Князь Андрей эртаси граф Илья Андреичнинг таклифи билан Ростовларникига тушликка борди ва бутун кунни ўша ерда ўтказди.

Князь Андрей ким туфайли келганини ҳамма сезиб турарди, у ҳам тортинмасдан куни бўйи Наташа билан бирга бўлишга ҳаракат қилди. Чўчиган, шу билан бирга хурсанд ва хушнуд бўлиб кетган Наташанинг эмас, балки бутун уйдагиларнинг юраги бўлажак аллақандай муҳим ишдан ғулғулага тушган эди. Князь Андрей Наташа билан суҳбатлашиб ўтирганда графиня уларга маҳзун ва жиддий назар ташлар, мабода князь Андрей қарагудек бўлса, дарров ўзини ҳеч нарсани пайқамаганга солиб, арзимаган бирон гапни бошлаб юборар эди. Соня Наташанинг олдида кетгани ботинолмас ва шу билан бирга унинг князь Андрей билан гаплашиб ўтиришига халал беришдан қўрқар эди. Наташа князь Андрей билан бирпас ёлғиз қолса, унинг бирон нарса дейишидан қўрқиб, ранг-қути ўчарди. Князь Андрей ўзининг жасоратсизлиги билан Наташани ҳайратда қолдирди. Наташа князь Андрей бир нима демоқчи бўлаётганини, лекин айтишга тили бормай, жасоратсизлик қилиб ўтирганини сезар эди.

Кечкурун, князь Андрей кетгандан сўнг, графиня Наташа олдига келди ва шивирлаб сўради:

— Хўш, нима бўлди?

— Ойижон, худо ҳақи, қўйинг, ҳозир мендан ҳеч нарса сўраманг. Буни айтиб бўлмайди,— деди Наташа.

Бироқ шундай бўлса ҳам шу кеча Наташа дам ҳаяжонга тушиб, дам кўрқиб, кўзларини бир нуқтага тикиб онасининг тўшагида узоқ ётди. Онасига гоҳ князь Андрей мақтаганини, гоҳ чет элга бормоқчиман деганини, гоҳ бу ёз қаерда турасиз, деб сўраганини, гоҳ Борис тўғрисида савол берганини гапирди.

— Лекин мен ҳеч қачон... ҳеч қачон бундай ҳолатга тушмаган эдим! — дерди у. — Унинг олдида мени сур босади, унинг олдида мени ҳамиша ваҳима босади. Нега бундай бўларкинман? Ўшанақа бўлганда, шунақа бўлармикин-а? Ойи, ухладингизми?

— Йўқ, жонгинам, мени ҳам ваҳима босаяпти,— деди онаси. — Бор, ёт!

— Барибир уйқим келмайди. Ҳозир ухлаб бўларканми? Ойи, ойижон, ҳеч қачон бу аҳволга тушмаган эдим-ку! — деди Наташа ўзида пайдо бўлган ҳиссиётдан таажжубланиб ва кўрқиб. — Ҳеч хаёлимизга келганмиди?..

Наташа князь Андрейни илк дафъа Отрадноеда учратган чоғидаёқ яхши кўриб қолгандай бўлган эди. У шундай кутилмаган ва ажойиб бахтдан, яъни ўшанда танлаган (бунга амин эди) кишисини яна учратганидан ва назарида унга ҳозир ёқиб қолгандай бўлганидан гўё кўрқарди. «Биз шу ердалигимизда Петербургга келиб қолганини қара-я! Балда учрашиб қолганимизни қара-я! Тақдир экан-да, тақдир. Бу ишларнинг ҳаммаси тақдири азалдан, ўшанда, биринчи марта кўрганимда юрагим жиз этган эди».

— Яна нималар деди? Бу қанақа шеър экан? — деди графиня хаёл суриб, князь Андрей Наташанинг альбомига ёзган шеърни эсларкан.

— Ойи, у бева-ку, айб бўлмасмикин?

— Қўйсанг-чи бунақа гапларни, қизим, худо дегин, *Les mariages se font dans les cieux*.¹

— Ойижон, азизим, меҳрибоним, мен сизни қандай яхши кўраман, мен қандай хушбахтман! — деб Наташа ҳаяжон ва хурсандлигидан йиғлаб, онасини қучоқлади.

Худди мана шу пайт князь Андрей Пьернинг уйида На-

¹ Эр-хотинлик худонинг иродаси.

ташага бўлган муҳаббатини ва уни олишга жазм қилганлигини дўстига сўзлаб ўтирарди.

Шу кунн графиня Елена Васильевна уйда тантанали катта зиёфат бўлиб, бу зиёфатга француз элчиси, яқин кунлардан бери графинянинг уйига серқатнов бўлиб қолган шаҳзода, яна бир қанча маълум ва машҳур хоним ва эркаклар келишган эди. Пьер пастда эди. У залларни айлашиб, ўзининг ўйчан-паришонлиги ҳамда кайфсизлиги билан меҳмонларнинг ҳаммасини ҳайратда қолдирди.

Пьер балга борган кундан буён ўзини оғир бир умидсизлик чулғаб олаётганини сезар ва бор кучи билан бунга қарши курашишга тиришар эди. Шаҳзода унинг хотинига яқинлаша бошлаган пайтданоқ Пьер тўсатдан камергерлик рутбасига кўтарилди ва шу кундан эътиборан у киборлар суҳбатида бош кўтара олмайдиган, номус қиладиган, дунё ўзи фоний деган илгариги кўнгилсиз ўйлар тез-тез хаёлига келадиган бўлиб қолди. Айни замонда у иззат қилиб юрган Наташа билан князь Андрей орасидаги муносабат, ўз аҳволи ва дўстининг бунга тамоман қарама-қарши бўлган аҳволи унинг кўнгилсиз кайфиятини яна ҳам кучайтириб юборди. Пьер ўз хотинини қанчалик ўйла-масликка тиришса, Наташа билан князь Андрейни ҳам шунчалик ўйла-масликка тиришарди. Унинг назарида яна абадиятга нисбатан ҳамма нарса пуч, бебақо кўринар, унинг қаршисида яна: «нечув» деган савол турар эди. Шунинг учун ҳам у мана шушақа кўнгилсиз хаёлларни ўзидан узоқлаштириш умидида кечаю-кундуз масонларга оид ишлар билан шуғулланарди. Соат ўн бирларда Пьер графинянинг ётоғидан чиқиб, эгнида эски халат, папирос тутунига тўлиб кетган пастаккина болохонада, ёзув столи кетига ўтириб Шотландия масонларига оид актларини кўчираётганда кимдир кириб келди. Бу одам князь Андрей эди.

Пьер малол келгандай:

— Э, сизмисиз! — деди паришонлик билан. — Мен ишлаб ўтирибман, — деб дафтариини кўрсатди. Унинг авзойи ўз ишига дунёнинг кулфатидан овунай деб қараган бахтсиз кишиларга ўхшарди.

Князь Андрей гул-гул очилган, бениҳоят хурсанд ва ҳаёт шавқидан яшарган чеҳра билан дўсти қаршисида турдида, ўз бахтига фарқ бўлгани учун Пьернинг қайғули кайфиятини ҳам пайқамай, унга табассум қилди.

— Биласанми, дўстим,— деди у,— кеча мен сенга бир гап айтмоқчи эдим, бугун шунинг учун келдим. Мен ҳеч қачон шундай ҳолатга тушмаган эдим. Ошиқман, дўстим, ошиқ.

Пьер бирдан чуқур хўрсиндию оғир гавдасини князь Андрей ёнидаги диванга ташлади.

— Наташа Ростовагами, а? — деди у.

— Ҳа, кимга бўлардим бўлмаса? Мен ҳеч қачон бунга ишонмас эдим, бироқ бу ҳис мени енгди. Кеча мен азоб ва изтироб чекдим, лекин шу азоб ва изтиробимни дунёда ҳеч нарсага алиштирмайман. Илгариги ҳаётим ҳаёт эмас экан. Энди кўраётибман, лекин усиз бу ҳаёт ҳаёт эмас. Аммо у мени сева олармикин? Мен ундан хийла каттаман... Нега индамайсан?..

— Менми? Менми? Мен сизга айтмовдимми,— деди бирдан Пьер ва ўрнидан туриб, нари-бери юра бошлади.— Мен ҳамма вақт шуни ўйлаб юрардим... Бу шундай гўзал ва бебаҳо қизки... Бунақа қиз оламда йўқ... Мен сизга айтсам, дўстим, у-бу деб ўтирмасдан, шу қизга уйланинг, уйланаверинг. Мен амишманки, дунёда сиздан бахтли одам бўлмайди.

— Наташа нима деркин?

— Наташа сизни севади...

— Бўлмаган гапларни қўй...— деди князь Андрей Пьернинг кўзларига табассум билан боқиб.

— Севади, биламан,— деди Пьер қаҳр билан бақриб.

— Шошма, аввал сўзимга қулоқ сол,— деди князь Андрей унинг қўлидан ушлаб, гапдан тўхтатар экан:— Сен менинг ҳолатимга тушунаяпсанми? Юрагимдаги бор нарсани ҳозир бировга айтиб бермасам бўлмайди.

— Ҳа, хўп, хўп, айтинг, кўп хурсанд бўлман,— деди Пьер. Дарҳақиқат унинг юзи ўзгариб, ажинлари йўқолди ва хурсандлик билан князь Андрейнинг сўзларига қулоқ солди. Князь Андрей аввалги князь Андрей эмас, у ўзгарган ва тамоман бўлак одам бўлиб қолгандай эди. Қани унинг бурунги қайғу-ҳасратлари, ҳаётга нафрат ва умидсизликлари? Князь Андрей сирини ботиниб айтиши мумкин бўлган бирдан-бир одам Пьер эди, шунинг учун ҳам у юрагида бор гапини дўстига бирма-бир айтиб берди. У гоҳ узоқ келажакни ўйлаб, дадил ва осон режалар тузар, отасининг инжиқлигини деб ўзини бахт-саодатдан маҳрум қилолмаслиги, шу никоҳга ва хотинини ҳурмат қилишга отасини қандай кўндириши, ёки ундан розилик сўраб ўтир-

масдан уйланавериш тўғрисида гапирар, гоҳ ўзига боғлиқ бўлмаган аллақандай бу янги туйғуга ҳайрон бўларди.

— Агар биров, сен шунчалик яхши кўриб қолишинг мумкин, деса ишонмас эдим,— дерди князь Андрей.— Бу аввалги ҳисларимга сира ўхшамайди. Бутун дунё менинг учун ҳозир икки бўлакка бўлинган: бир бўлагиди — Наташаю у билан бирга бутун бахт-саодат, умид-орзу, ёруғлик; иккинчи бўлагиди, у бўлмаган бўлагиди — бутун умидсизлик, маъюслик ва зулумот...

— Қоронғилик ва зулмат,— деди Пьер такрорлаб.— Рост, рост, мен бунга тушунаман.

— Мен ёруғликни севмасдан туролмайман, қандай қилай! Мен бунга жуда хурсандман. Гапимга тушунаяпсанми? Менинг бахтимдан хурсанд эканлигингни билиб турибман.

— Ҳа, шундай, шундай,— деди юрак-бағри эзилган Пьер дўстига маҳзун боқиб. Пьернинг кўзига князь Андрейнинг бахти қанчалик ёруғ кўринса, ўз бахти шунчалик қора кўринар эди.

XXIII

Уйланиш учун отасининг розилигини олиши керак эди, шунинг учун князь Андрей эртасига отаси олдига жўнаб кетди.

Отаси юзакни вазминлик билан бўлса ҳам, ичдан унинг сўзларига қаҳру газаб билан қулоқ солди. Қари князь умри тугаб қолган чоғда биров ҳаётини ўзгартирмоқчи ва бу ҳаётга бирон янгилик киргизмоқчи бўлаётганини сира тасаввур қилолмас эди. «Шу қолган умримни ўз истагимга мувофиқ ўтказишга қўйсалару, мендан кейин истаганларини қилаверсалар бўлмас эканми?— дер эди ўзинча чол. Лекин ўгли билан гаплашганда жуда муҳим бўлган вақтлардагина ишлатадиган дипломатиясини ишга солди. Ўзини хийла оғир тутиб, ҳамма нарсани муҳокама қилди.

Биринчидан, Ростовлар оиласи асл-насаби, мол-мулки ва иззат-обрўйига қараганда князь Андрейга мупосиб эмас эди. Иккинчидан, князь Андрейнинг бу ёшлиги илк ёшлиги эмас ва саломатлиги ҳам заиф (чол бунни жуда таъкидлади), қиз эса жуда ёш. Учунчидан, боласи бор, уни ёшгина бир қизнинг қўлига топшириб қўйиш жуда жабр. Тўртинчидан, ниҳоят, деди чол ўғлига истеҳзоли назар

ташлаб, «Илтимосим шуки, шу ишни бир йил кейинга қолдириб, аввал чет элга бор. Даволан, князь Николга бирон немис мураббий топиб кел, буни ўзинг ҳам орзу қилиб юрар эдинг, ана ундан кейин, агар муҳаббатинг, эҳтиросинг ҳеч қўймаса кучли бўлса, майли, уйлан. Менинг сўнги сўзим шу, билиб қўй...» — қари князь ўз қарориди қағый эканлигини кўрсатадиган бир оҳанг билан сўзини тамом қилди.

Чол бу гапларни айтганда икки нарсани: ё бу муҳаббат бир йилга тоб беролмаслигини, ёки унганча ўзи ўлиб кетишни кўзда тутиб айтганини князь Андрей билиб туради, шунинг учун ҳам отасининг хоҳишини бажо келтиришга қарор берди: Наташанинг қўлини сўраб, тўйни келаси йилга қолдирмоқчи бўлди.

Князь Андрей Ростовларникига сўнг дафъа борганидан кейин уч ҳафта ўтгач, Петербургга қайтди.

Наташа онаси билан сўзлашган кунининг эртаси куни бўйи. Болконскийга кўз тутди, лекин ундан дарак бўлмади. Эртасига, индинига кутди, князь Андрей келмади. Пьер ҳам келмади. Наташа князь Андрейнинг отаси олдига борганидан беҳабар, унинг бедарак бўлиб кетишига ҳайрон эди.

Уч ҳафта шу зайлда ўтди. Наташа бирон ёққа боришни истамас эди. У кўнгли гаш, худди бир нарсасини йўқотгандай хонама-хона юрар, кечалари эса онасининг ҳам олдига бормасдан яшириқча йиғлар эди. У ҳар нарсага қизариб-бўзариб кетар ва аччиғи келарди. Назариди ҳамма унинг умидлари пучга чиққанини билгандай, шунга кулаётган ва унга ачинаётгандай туюларди. Унинг ички лард алами нақадар зўр бўлса ҳам мана бу нафсоният алами унинг бир дардини минг дард қилаётган эди.

Бир куни у графиня олдига кириб, бир нима демоқчи бўлди-ю, бирдан йиглаб юборди. Унинг кўз ёшлари нима учун таъзир еганини билмаган ва кўнгли тўлиб кетган гўдакнинг кўз ёшига ўхшар эди.

Графиня Наташани овути бошлади. Наташа онасининг сўзларига аввал жим қулоқ солиб ўтирган эди, кейин тўсатдан унинг сўзини бўлди.

— Қўйинг, ойи, мен уни ўйлаётганим ҳам йўқ. Ўйлашни ҳам истамайман! Шундай келиб юрган эди, келмай қўйди холос...

У овози қалтираб кетиб, бир йиғлагудай бўлди-ю, лекин ўзини қўлга олди ва осудалик билан давом этди:

— Мен ҳеч эрга тегмоқчи ҳам эмасман. Ундан қўрқаман.

Энди сира, сира эсимга келмайди...

Шу гаплардан кейин эртасига Наташа эрталари хурсандлик бағишлагани учун ўзига ёқиб, эсида қолган эски кўйлагини киёди ва балдан буён тарк қилган ҳаёт йўсунини бошлаб юборди. Чой ичиб бўлгандан кейин у кучли акс садо бергани учун яхши кўриб қолган залига кирди ва ашула машқ қила бошлади. Биринчи дарсни тамом қилгандан кейин залнинг ўртасига келиб тўхтади ва ўзига жуда ёқиб қолган бир мусиқий парчани такрорлади. Бўш зални тўлдириб юбориб, кейин аста-секин бу қўнғироқдай (ўзи учун эса ногаҳоний туюлган) овозга суюниб қулоқ солди ва тўсатдан хурсанд бўлиб кетди. «Бу тўғрида мунча ўйлашнинг ҳожати йўқ, шундай ҳам яхши» — деди у ичида ва ғижирлайдиган паркет полда оддий қадам ташламасдан дам пошнаси ва дам оёғи учида (оёғида яхши кўрадиган кавиши) залнинг у ёғидан-бу ёғига юра бошлади ва худди ўз овозига севиниб қулоқ солгандай товонининг тапиллашига, оёқ учининг ғичирлашига хурсанд бўлиб қулоқ солди. Ойна олдидан ўта туриб, ойнага қаради. Унинг юзи ойнада гўё: «Мана мен! Кўп яхши! Менга ҳеч кимнинг кераги йўқ», — деб турарди.

Лакей кириб зални йиғиштирмоқчи бўлган эди, Наташа ижозат бермади, унинг кетидан эшикни беркитиб олиб, яна зал бўйлаб юра бошлади. Шу кундан бошлаб у янз илгариги ҳолатига, ўзини севадиган ва ўзига-ўзи мафтун бўладиган ҳолатига қайтди. Наташа учинчи бир шахс, эркак зоти номидан ўзига-ўзи: «Жуда гўзал қиз-да бу Наташа! Ўзи ёш, чиройли, хушовоз, ҳеч кимга халал бермайди, фақат уни ўз ҳолига қўйинглар!» — дер эди.

Бироқ уни нақадар ўз ҳолига қўйишмасин, у барибир ўзини тинчитолмас, буни ўзи ҳам дарҳол сезар эди.

Даҳлизнинг кўча эшиги очилиб, кимдир, «уйдаларанг?» — деб сўради ва оёқ шарпаси эшитилди. Наташа ойнага қараб турган бўлса ҳам ўзини кўрмади. Даҳлиздаги товушга қулоқ солди. Ойнада ўзини кўрганида ранги оппоқ оқариб кетган эди. Келган киши *ўша* эди. Наташа гарчи эшик тирқишидан унинг товушини зўрға эшитаётган бўлса ҳам бу одам князь Андрей эканлигини аниқ биларди.

Ранги қути ўчган ва қўрқиб кетган Наташа югуриб меҳмонхонага чиқди.

— Ойи, Болконский келди! — деди у. — Ойи, энди қандай бўлди, жуда ёмон бўлди-ку! Мен... азоб чекишни истамайман! Энди нима қилдим?

Графиня жавоб беришга улгуролмаган ҳам эдики, князь Андрей меҳмонхонага кирди; унинг жиддий юзидан ҳаяжон аломати билиниб турарди. Наташани кўриши биланоқ чехраси очилиб кетди. Графиня билан Наташанинг қўлини ўпди ва диван ёнига ўтирди...

— Кўпдан бери сизни кўриш шарафидан маҳруммиз,— деб графиня сўз бошлаган эди, князь Андрей айтмоқчи бўлган сўзини тезроқ айтишга ошиқаётган бўлса керак, графинянинг сўзини бўлди.

— Келолмаганимнинг сабаби шуки, бир муҳим иш-тўғрисида гаплашмоқчи бўлиб, отамнинг олдига борган эдим. Кеча кечқурун қайтиб келдим,— деди у Наташага кўз ташлаб.— Сиз билан гаплашадиган гапим бор, графиня деди у бир минут жим қолгандан кейин.

Графиня чуқур хўрсиниб ерга қаради.

— Марҳамат, буюринг,— деди графиня.

Наташа чиқиб кетиши лозимлигини билса ҳам чиқиб кетолмади, унинг томоғига бир нарса келиб тикилди ва тортинмасдан кўзларини катта-катта очиб князь Андрейга қараб қолди.

«Ҳозир-а? Шу дақиқада-я? Йўқ, ундоқ бўлмаса керак!»— деб ўйлади Наташа.

Князь Андрей яна Наташага қаради ва бу қарашдан Наташа янглишмаганига ишонди.— Ҳа, ҳозир, мана шу дақиқада унинг тақдири ҳал бўлаётти.

— Наташа, сен чиқиб тур, кейин чақираман,— деди графиня пичирлаб.

Наташа қўрққан ва ёлборган назар билан князь Андрей ва онасига қарадию уйдан чиқиб кетди.

— Мен, графиня, қизингизнинг қўлини сўрагани келдим,— деди князь Андрей.

Графинянинг юзи бирдан қизарди-ю, лекин ҳеч нарса демали.

— Сиз сўрасангиз...— деб аста-секин сўз бошлади графиня. Князь Андрей эса унинг кўзларига қараб, жим турарди.— Сиз сўрасангиз... (графиня хижолат тортди) жонимиз билан... бош устига, хурсандман. Эрим ҳам...аминманки... Лекин Наташанинг олдидан ўтиш керак...

— Сизнинг розилигингизни олганимдан кейин Наташа билан сўзлашаман... розилик берасизми? — деди князь Андрей.

— Розиман,— деб графиня қўлини унга узатди ва князь Андрей ўпиш учун бошини эгганда, графиня ҳам қимтиниб-

тәртиниб, назокат билан унинг пешонасидан ўпди. Графиня бўлажак куёвини ўз ўғли каби севишни истаса ҳам, лекин уни бегона сезар ва ундан қўрқар эди.

— Мен аминманки, отаси бунга рози бўлар,— деди графиня — аммо сизнинг қиблагоҳингиз...

— Мен ўз режамни отамга айтдим. У киши рози бўлдилар, фақат шу шарт биланки, тўй бир йилдан кейин бўлсин, дедилар,— деди князь Андрей.— Мен мана шуни сизга айтмоқчи эдим.

— Дуруст, Наташа ҳали ёш-ку, лекин бир йил жуда узоқ.

— Бошқа чора йўқ-да,— деди князь Андрей хўрсиниб.

— Ҳозир Наташани юбраман,— деди графиня ва уйдан чиқиб кетди.

— Худоё худовандо ўзинг қўлла! — дер эди графиня қизини ахтараркан. Соня Наташа ўз ётоғида эканини айтди. Графиня унинг олдига кирди. Наташа ўз каравотида ўтириб ранги қути ўчган ва кўзларини санамга тикканича тез-тез чўқиниб алланима деб пичирлаётган эди. Онасини кўриши биланоқ ирғиб ўрнидан турди ва:

— Ойи, нима бўлди? Нима деди? — деб унинг бўйнига осилди.

— Бор, олдига чиқ. Қўлингни сўраяпти,— деди графиня. Бу сўз Наташага совуққина айтилгандай туюлди... Графиня югуриб чиқиб кетаётган қизининг кетидан хафа бўлган, мазаммат қилаётган бир оҳангда:

— Бор, бор,— деди ва оғир хўрсинди.

Наташа меҳмонхонага қандай кирганини ҳам билмай қолди. Эшикдан кириб, князь Андрейни кўрдию тўхтади. «Наҳотки шу бегона одам энди менинг учун ҳаммадан яқинроқ бўлса» — деб ўзига савол берди ва дарҳол бу саволга ўзи жавоб қайтарди: «Ҳа, энди менинг ҳам жопиму жаҳоним шу одам».

Князь Андрей бошини қуйи солиб унинг олдига келди.

— Мен сизни биринчи дафъа кўришимдаёқ севиб қолганман. Сизнинг лутфингиздан умидвор бўлишим мумкинми?

Князь Андрей шу сўзни айтиб Наташага қаради ва унинг юзидаги жиддий ифодани кўриб, ҳайратда қолди. Наташанинг юзидаги бу ифода: буни сўраб ўтиришининг нима ҳожати бор? Ўзи билиниб турган нарсага шубҳа қилишнинг нима кераги бор? Туйғуни сўз билан ифода қилиб бўлмагандан кейин гапириб ўтириш нимаси, деб турар эди.

Наташа князь Андрейга яқинроқ келиб тўхтади. Князь Андрей унинг қўлини олиб ўпди:

— Сиз мени севасизми?

Наташа худди алами келгандай:

— Ҳа, ҳа,— дедию чуқур нафас олди ва сўнг энтикиби йиғлаб юборди.

— Нега йиғлайсиз? Нима бўлди сизга? — деб сўради князь Андрей.

Наташа йиғи аралаш кулумсиради:

— Оҳ, мен қандай бахтлиман,— деб жавоб берди, унга яқинроқ бориб сал энгашди ва худди ўзидан шундай қилсам майлими, деб сўраётгандай бир лаҳза ўйлаб қолдию кейин князь Андрейни ўпиб олди.

Князь Андрей унинг қўлини ушлаб, кўзига қараб тураркан, ўз қалбида илгари Наташага бўлган севини топмади. Унинг қалбида қандайдир ўзгариш юз берди: гўзал ва шоирона сирли орзулар йўқолиб, унинг ўрнига Наташанинг хотинлар ва гўдакларга хос заифлигига ачиниш, унинг садоқати ва ишончи олдида қўрқиш, ўзини Наташага абадий боғлайдиган бурчнинг оғирлиги ва шу билан бирга қувончли эканини эътироф қилиш ҳисси пайдо бўлди. Унинг юрагидаги ҳозирги муҳаббат гарчи илгаригидай гўзал ва шоирона бўлмаса ҳам, лекин аввалгидан кўра жиддийроқ ва кучлироқ эди.

Князь Андрей Наташадан кўзини олмай,— тўй бир йилдан кейин бўлишини айтдиларми? — деб сўради.

Наташа унинг саволига қулоқ бермай: «Наҳот мен кичкина қизча (ҳамма мени шундай дер эди) бўлсам? Наҳот мен шу дақиқадан эътиборан ҳатто отам каби бир киши ҳурмат қиладиган шу ёт, азиз ва ақлли одамнинг хотини бўлиб, у билан тенг бўлсам? Наҳот шу рост бўлса? Наҳот энди улғайган бўлсам? Наҳот энди ҳар бир қадамимни билиб қўйишим ва ҳар бир сўзимни ўйлаб айтишим керак бўлса? Ҳа, у мендан нима сўраётган эди?»

— Йўқ,— деб жавоб берди. Аммо ўзи князь Андрей нимани сўраганини билмас эди.

— Мени кечиринг,— деди князь Андрей — сиз ҳали жуда ёшсиз, мен эса ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўп кўрганман. Сиз учун қўрқаётиман. Сиз ўзингизни билмайсиз.

Наташа унинг ҳар бир сўзига зўр диққат билан қулоқ солса ҳам, лекин маъносига тушунолмас эди.

— Менинг бахтимни пайсалга соладиган бу бир йилни ўтказиш мен учун нақадар оғир бўлса ҳам,— деб давом этди

князь Андрей — лекин сиз бу муддатда ўзингизни синаб кўрасиз. Бир йилдан кейин мени бахтиёр қилишингизни ўтипаман; лекин унча эркингиз қўлингизда. Унашилганимиз ўртада қолади, агар сиз мени яхши кўрмаганингизга ишонч ҳосил қилсангиз ва ёки бошқа... — деди князь Андрей сохта табассум билан.

— Бу гапларнинг нима ҳожати бор? — деди унинг сўзини бўлиб Наташа. — Биласизми, мен сизни Отрадноега биринчи марта келганингиздаёқ яхши кўриб қолганман, — деди Наташа. У ҳақиқатни айтаётганига имони комил эди.

— Бир йил ичида сиз ўзингизни билиб оласиз...

— Бутун бир йил! — деб юборди Наташа тўй бир йилдан кейин бўлишини энди англаб. — Нега энди бир йилдан кейин? Нега энди? — князь Андрей бунинг сабабини Наташага тушунтира бошлади. Бироқ бу сўзлар Наташанинг қулоғига кирмас эди.

— Бошқа чора йўқми? — сўради Наташа.

Князь Андрей унинг саволига жавоб бермади. Лекин унинг юзидаги ифода бу қарорни ўзгартириш мумкин эмаслигини кўрсатиб турар эди.

— Бу кўп ёмон! Кўп ёмон! — деди тўсатдан Наташа ва яна йиғлаб юборди. — Мен бу бир йилни кута-кута ўламан! Йўқ, бўлмайди, бу жуда огир! — у қаллиғининг юзига қараб, эзилаётганини ва эсанкираб қолганини кўриб: — Майли, майли, мен ҳаммасига қодирман, — деди тўсатдан Наташа йиғини қўйиб. — Мен кўп хушбахтман!

Граф билан графиня уйга киришди ва бўлажак куёв билан келинга фотиҳа беришди.

Шу кундан бошлаб князь Андрей Ростовларникига куёв сифатида келиб кетадиган бўлди.

XXIV

Фотиҳа ҳам бўлмади, Наташани Болконскийга унашилганлиги ҳам ҳеч кимга айтилмади, князь Андрейнинг ўзи шуни талаб қилди. Тўйни бир йил орқага суршига мен сабаб бўлдим ва унинг огирлигини ҳам ўзим кўтаришим керак, деди князь Андрей. Мен шу берган сўзим билан ўз тақдиримни Наташа тақдирига абадий боғладим, лекин унинг бошини боғлаб қўйишни истамайман. Унинг эрки ўз қўлида бўлсин. Агар беш-олти ойдан кейин севмаганини сезиб қолса, унда рад қилишга ҳам ҳақли бўлади, деди князь Андрей. Албатта граф ҳам, графиня ҳам, Наташанинг ўзи

хам бу сўзларга қулоқ беришни истамасди, лекин князь Андрей сўзида туриб олди. У ҳар куни Ростовларникига келса ҳам Наташага ўз қаллигидай қарамай, уни сизлар ва фақат қўлидангина ўпар эди. Унаштирилгандан кейин иккаласи орасида буткул бошқача, яқинроқ, жўн муносабат пайдо бўлди, бу уларнинг илгариги муносабатига сира ўхшамасди. Шу вақтгача улар гўё бир-бирини билмас эди. Иккови ҳам илгари ҳеч нима бўлмаганида бир-бирига қандай қараганини эслаб ўтиришни яхши кўрар эди. Иккови илгари ўзини самимий бўлмагандай, ҳозир эса буткул ўзгариб, самимий ва оддий кишилар бўлиб қолгандай сезарди.

Дастлабки кунларда Ростовлар оиласи князь Андрей билан муомалада бир ўнғайсизлик сезар, Болконский улар назарида бўлак олам кишисидай кўринарди. Шунинг учун Наташа уйдагиларни князь Андрейга эл қилиш учун кўп уриниб, ифтихор билан уларга: «У зоҳиран бошқа олам кишисидай кўринса ҳам ҳақиқатан ўзимизга ўхшаган бир одам, мен ундан сира тортинмайман, ҳеч ким ҳам тортинмаслиги керак» деб ҳаммани ишонтирар эди. Бир неча кундан кейин Ростовлар оиласи Болконскийга эл бўлиб қолди ва унинг олдида тортиниб-нетиб ўтирмасдан яна илгаригидай яшай берди.

Князь Андрей граф билан хўжалик, графиня ва Наташа билан зеб-зийнат, Соня билан альбом ва кашта ҳақида жуда яхши гаплаша билар эди. Баъзан оила аъзолари ўзаро ва князь Андрей олдида гаплашганда бу ишнинг қандай юз берганини ва бунинг шундай бўлиши олдиндан маълум бўлиб қолганини айтиб, ҳайрон қолишарди. Князь Андрейнинг Отрадноега келгани, Ростовларни Петербургга кўчгани, князь Андрей билан Наташанинг бир-бирига ўхшагани (буни Болконский биринчи марта Отрадноега келганида энага пайқаган экан), 1805 йилда Андрей билан Николайнинг сўзга бориб қолгани ва яна бир қанча ҳодисалар шу ишнинг бўлишиндан дарак берган эмиш.

Графнинг ҳовлисида келин билан куёв бўлган уйларга хос шоирона бир дилгирлик ва сукунат ҳукмрон эди. Ҳамма бирга ўтирган вақтларда ҳам кўпинча ҳеч ким чурқ этмас эди. Бошқалар туриб кетиб, келин билан куёв ёлғиз қолганда ҳам жим ўтиришар эди. Улар келажак ҳаётлари тўғрисида камдан-кам гаплашарди. Князь Андрейнинг бу ҳақда сўз очгани на юраги бетлар эди, на тили борар эди. Наташа унинг бошқа туйғуларини ҳаммиша билганидай

буни ҳам билиб индамас эди. Бир куни Наташа унинг ўғли тўғрисида гап очди. Князь Андрей қизариб (у энди ҳар парсага қизарар ва бу Наташага жуда ёқар эди) ўғлим биз билан турмайди, деди.

— Нега? — деб сўради Наташа чўчиб.

— Мен бобосини ундан жудо қилолмайман, ундан кейин... — Наташа унинг мулоҳазасини англаб дарров:

— Вой, мен уни қандай яхши кўрар эдим! Лекин мен биламан; сиз, икковимизни ҳам айблашга баҳона топилмасин дейсиз, — деди.

Кекса граф баъзан князь Андрей олдига келиб, уни ўпар, Петянинг тарбияси ва ё Николайнинг хизмати ҳақида маслаҳат сўрар, кекса графиня эса буларга қараб уф тортиб ўтирар эди. Соня ҳамиша келин билан куёвга халал беришдан қўрқар, ҳеч лозим бўлмаган ҳолда ҳам уларни холи қолдириш учун ҳар хил баҳоналар топишга тиришар эди. Князь Андрей гапирётган чоғда (у гапга чечан эди) Наташа ифтихор билан қулоқ солар, ўзи гапирганда эса уни зўр диққат билан кузатаётганини пайқаб ҳам юраги така-пука бўлар ва ҳам қувонар эди. У таажжуб билан ўз-ўзидан: «У мендан нимани излаяпти? Шу қарашни билан мендан нимани топмоқчи бўлаёпти? Менда нима камчилик бор эканки, кўзлари билан шуни излаяпти», — дея сўрар эди. Наташа баъзан ўзига хос бўлган бир қувноқ кайфиятга кирар ва шунда князь Андрейнинг кулгусига қулоқ солиш ва унга қарашни яхши кўрар эди. Князь Андрей камданкам кулар, лекин кулганда ҳам жону дили билан куларди. Наташа ҳар гал шунақа кулгидан кейин ўзини унга анча яқин сезар эди. Қаршисида турган ва яқинлашиб келаётган айрилиқ чўчитмаса, Наташа ўзини буткул бахтли ҳисоблар эди.

Князь Андрей Петербургдан кетишидан бир кун олдин Пьерни бирга олиб келди. Пьер балда бўлганидан буён Ростовларникига келгани йўқ эди. У паришонҳол ва хижолат кўринар эди. У графиня билан гаплашиб қолди. Наташа Соня билан шахмат столи олдига ўтирди ва шу билан князь Андрейни ҳам ўз ёнига чақирган бўлди. Князь Андрей келди.

— Сиз Безуховни кўпдан буён танирсиз-а? — сўради у Наташадан. — Маъқулми сизга?

— Ҳа, кўп яхши киши, лекин сал ғалатилиги бор-да, — деди Наташа. У Пьер тўғрисида гапираркан, одатдагича,

унинг паришонҳоллиги ҳақидаги латифаларни, ҳатто ўзлари тўқиган латифаларни айтиб берди.

— Биласизми, мен унга сиримизни айтдим,— деди князь Андрей.— Мен уни болалигидан биламан. Баҳоси йўқ одам. Сиздан илтимос шуки, Натали,— деди тўсатдан жиддий.— Мен кетаётиман, худо билади нималар бўларкин. Қўнглингиз совиб қолиши... Биламан, бу тўғрида гапирмаслигим керак. Лекин фақат шуни айтмоқчиманки, менинг йўқлигимда сизнинг бошингизга нима тушса...

— Нима тушарди?

— Қандай мусибат юз бермасин,— давом этди князь Андрей.— Сиздан илтимос шуки, m-lle Sophie қандай ҳодиса рўй бермасин, маслаҳат ва ёрдам сўраб шунгагина мурожаат қилинг. Паришонликка паришон ва ғалати одам бўлса ҳам, лекин баҳоси йўқ.

Бу айрилиқ Наташага бунчалик таъсир қилишини отонаси ҳам, Соня ҳам, князь Андрейнинг ўзи ҳам билмаган эди. Қип-қизариб кетган, ҳаяжонланган, дийдаси қотиб қолган Наташа худди айрилаётганини билмайдигандай шу куни уйда ивирсиб юрди. Князь Андрей у билан хайрлашиб, сўнгги марта қўлини ўпганда ҳам йиғламасдан фақатгина:

— Кетманг! — деди холос. Лекин бу сўзни у шундай бир товуш билан айтдики, князь Андрей ҳақиқатан ҳам қолсаммикин, деб ўйлашга мажбур бўлди ва кейинчалик ҳам бу сўз узоқ вақт эсидан чиқмади. Князь Андрей кетганда ҳам Наташа йиғламади; у бир неча кун йиғламасдан ўз хонасида ўтирди, ҳеч нарсага қизиқмади, фақат гоҳ-гоҳ «Оҳ, нима учун кетдйкин?» — деб қўяр эди.

Бироқ князь Андрей кетиб, орадан икки ҳафта ўтгач, Наташа тўсатдан маънавий хасталикдан тузалиб, аввалги ҳолатига қайтди, аммо унинг чеҳраси узоқ вақт касал ётиб, энди тузалган боланинг чеҳрасига ўхшар эди.

XXV

Князь Николай Андреевич Болконскийнинг саломатлиги ва характери шу сўнгги йилда ўгли кетгандан кейин жуда заифланиб қолди. У илгаригидан ҳам асабийроқ бўлиб, бўлар-бўлмасга жаҳли чиқадиган ва ўзининг бутун захрини княжна Марьяга тўкадиган бўлди. У княжнага гўё яна ҳам қаттиқроқ руҳий азоб бериш учун энг заиф жойларини излар эди. Княжна Марья икки нарсага ҳирс қўйган

ва шунинг учун унинг қувончи ҳам шу икки нарса: бири-жияни Николушка, иккинчиси-дин бўлиб, кекса князь мана шу икки нарсага ёпишгани ёпишган эди. Нима тўғрида гап очилмасин, князь албатта гапни қари қизларнинг мутаасиблиги ва ёки болаларни эркалатиб бузиб қўйишларига олиб борар эди. «Сен уни (Николушкани) ўзингга ўхшаган қари қиз қилмоқчимисан, бекорга уринма, князь Андрейга қиз эмас, ўғил керак, ўғил» — дер эди. Ёки *mademoiselle Bourienne* мурожаат қилиб, княжна олдида ундан: «Бизнинг поплар ва иконлар сенга ёқадими»,— деб ундан сўрар ва ҳазиллашар эди.

У ҳамиша княжна Марьяни таҳқир қилса ҳам қизи, отамни кечиришим керак, деган хаёлни кўнглига келтирмас эди. Наҳотки отаси унинг олдида гуноҳкор бўла олса? Наҳотки шундай меҳрибон (княжна буни ҳарқалай билар эди) отаси ноҳақ бўла олса? Ҳақ деган гапнинг ўзи нима? Княжна ҳеч қачон «ҳақ» деган мағрур сўз ҳақида ўйлаган ҳам эмасди. Инсониятнинг барча мураккаб қонунлари унинг назарида содда ва равшан бир қонундан иборат бўлиб, бу ҳам бўлса севиш ва ўз жонини фидо этиш қонунини эди, бу қонунни инсоният учун муҳаббат билан азоб чеккан худонинг ўзи яратган. Бошқа одамларнинг ҳақ ва ноҳақлиги билан унинг нима иши бор? У ўзи азоб чекиши ва севиши керак ва шундай ҳам қилиб юрибди.

Қишда Лисие Горига князь Андрей келди. У хурсанд, вазмин, ҳалим ва назокатли бўлиб, княжна кўпдан буён уни шу кайфиятда кўрмаган эди. Княжна укасига бир нарса бўлганини сизди, лекин князь Андрей ўз севгиси ҳақида опасига сўз очмади. Кетадиган куни князь Андрей отаси билан нима тўғридадир узоқ суҳбатлашди ва жўнаётганида княжна Марья иккаласи ҳам бир-биридан хафа эканлигини пайқади.

Княжна Марья князь Андрей кетгандан кейин Лисие Горидан Петербургга ҳамма қизлар сингари ўз укасига олиб беришни орзу қилиб юрган дугонаси Жюли Карагинага мактуб ёзди, дугонаси шу кунлари Туркияда ҳалок бўлган акасига мотам тутиб юрган эди.

«Азиз ва меҳрли дўстим Julie, ғам-ғусса чекиш иккадамизнинг ҳам қисматимиз экан.

Сизнинг мусибатингиз шу қадар зўрки, мен буни худонинг сизга кўрсатган айрим марҳамати дебгина биламан. Худойим шу билан сизни (яхши кўргани учун) ва азизу меҳрибон онангизни синовдан ўтказмоқчи. Оҳ, дўстим,

дин, Ёлғиз дин бизга тасалли берадигина эмас, балки умидсизликдан қутқаради. Инсон ўзининг ожиз ақли билан идрок қилолмайдиган нарсани фақатгина дин изоҳ қил-олади: нега, нима учун ҳаётда ўз бахт-саодатини топа оладиган, ҳеч кимга азоб бермайдиган ва ҳатто бошқаларнинг бахтли бўлиши учун ҳам зарур бўлган юксак туйғули, соф қалбли, яхши одамларни худойи таоло ўз даргоҳига чақиради-ю, бадфеъл, бировга икки пулли фойдаси тегмайдиган, зарарли ёки ўзига ҳам, бошқаларга ҳам юк тушадиган кишиларни қолдиради. Мен биринчи марта кўрган ўлик азиз келинимнинг ўлигидир. Мен бу ўликни ҳеч қачон эсдан чиқармайман ва шу ўлик менда шундай таассурот қолдирди. Худди сиз тақдири илоҳийдан, шундай яхши акам нега ўлиб кетди, деб сўраганингиздай мен ҳам, бировга зиёни тегиш у ёқда турсин, қалбида эзгулик қилишдан бошқа нияти бўлмаган бу беозор фаришта Лиза нима учун ўлиб кетди, деб сўраган эдим. Нима учун экан денг, дўстим, унинг ўлганига мана, беш йил бўлди. Мен ўзимнинг ноқис ақлим билан унинг нима учун вафот қилганига, бу ўлим парвардигори оламнинг чексиз лутфу марҳаматининг бир ифодаси эканлигига тушуна бошладим, худойи таолонинг барча кирдикори ўз бандаларига бўлган беҳадду ҳисоб муҳаббатининг кўринишидирки, биз бунга аксари тушуна олмаемиз. Мен кўпинча: Лиза фариштадай маъсум бўлгани учун барча оналик бурчини адо қилишга ожизлик қилдимкин, деб ўйлайман. Ёш хотин сифатида унинг ҳеч қандай камчилиги йўқ эди. Лекин она сифатида балки у шундай камчиликсиз бўла олмас эди. Энди бизга, айниқса князь Андрейга энг гўзал хотирот ва чуқур таассуф қолдирганидан ташқари у, эҳтимол, у ерда, мен орзу қилишга ҳам журъат қилолмаган жойга эга бўлса. Лиза худонинг бунчалик лутфу марҳаматига сазовор бўлганидан ташқари, бу бемаҳал ва даҳшатли ўлим барча гам-гуссаларидан қатъий назар, менга ва укамга кўп яхши таассурот қолдирди. Лиза вафот қилган кунлари бу фикрлар бошимга кела олмасди. Келганда ҳам дарров ўзимдан йироқлаштирар эдим; аммо энди буткул аниқ ва равшан бўлиб қолди. Бу сатрларни сизга ёзишдан мурод, дўстим, менинг учун ҳаёт қонуни бўлиб қолган инжилнинг бир ҳақиқатига, яъни худонинг иродасисиз инсоннинг бошидан бир тола туки ҳам тушмайди, деган ҳақиқатига сизни ишонтириш холос. Унинг иродаси эса бизга бўлган чексиз муҳаббатига бўйсунди; шунинг учун ҳам бошимизга нима келмасин, ҳаммаси унинг неъма-

ндир. Сиз келаси қишни Москвада ўтказасизларми, деб сўрабсиз. Гарчи дийдорингизни кўриш орзусида бўлсам ҳам, лекин Москвага боришни ўйламайман ва орзу қилмайман. Агар бунинг сабабкори Бонопарт десам, сиз ҳайрон бўласиз. Бунга сабаб қиблагоҳимнинг саломатликлари кундан-кунга занфлашаётгани: бу киши мунозарани кўтара олмайди, чунки жиззаки бўлиб қолган. Қиблагоҳимни ўзингиз биласиз, кўпинча сиёсий масалалар тажанг қилади. У киши Бонопартни бутун Европа подшоҳлари ва айниқса буюк Екатерина невараси бўлмиш шаҳаншоҳимиз билан ўзини тенг тутиб муомала қилаётганини сира-сира ҳазм қилолмайдилар. Мен ўзингизга маълум, сиёсий масалаларга ҳеч қизиқмайман, лекин қиблагоҳимнинг сўзларидан ва Михаил Иванович билан қиладиган суҳбатларидан дунёда нима ҳодисалар юз бераётганидан ва айниқса Бонопартега кўрсатилаётган иззату эҳтиромлардан хабардорман; менимча бутун ер юзида фақат шу Лисне Гориди уни на буюк киши деб танишади ва на француз императори деб. Отам мана шу нарсани кўтаролмайдилар. У киши назаримда, аксар сиёсий масалаларга бўлган ўз нуқтаи назарлари ва фикру мулоҳазаларини ўйлаб-нетиб ўтирмасдан айтаверишларини биллиб ва бунинг орқасида юз берадиган баҳс-мунозараларни сезиб, Москвага кўчишни унча истамаяптилар. Борган тақдирда ҳам муолажадан кўрган барча фойдалари Бонапарте тўғрисида бўладиган баҳсу мунозаралар орқасида чипакка чиқиб кетади ва мен бунга аминман. Ҳар ҳолда бу масала яқин ўртада ҳал бўлади. Оилавий ҳаётимиз аввалгидай! Фақат укам Андрей бу ерда йўқ холос. Кейинги кунларда укам жуда ўзгариб қолди, бу ҳақда мен сизга ёзган эдим. Бошига тушган мусибатлардан кейин у энди, шу йил руҳан ўзига келди. Болалик чоғида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай: меҳрибон, назокатли ва жуда бебаҳо одам бўлиб қолган. Унинг учун ҳаёт ҳали тамом бўлмаганини, менимча, энди ўзи англади. Лекин руҳан бардам бўлиб қолган бўлса ҳам жисмоний томондан жуда занф. У аввалгидан кўра озган, асабийроқ бўлиб қолган. Шундан ташвишдаман. Чет элга сафар қилиб, кўп яхши қилди. Докторлар ҳам кўпдан буён шуни маслаҳат бериб келган эди. Чет элдан тузалиб келар деб умид қилман. Сиз ўз хатингизда Петербургда князь Андрейни энг фаолиятли, ўқимишли ва ақлли йигитларнинг бири деб ҳисоблашади, дебсиз. Укамни мақтаганим бўлмасин-ку, мен ҳеч қачон бунга шубҳа қилган эмасман. Унинг бу

ерда, ўз мужикларидан тортиб дворянларга қадар қилган яхшиликларининг ҳадду ҳисоби йўқ. Петербургга бориб ҳам у фақат ўзига тегишли ишлар билангина шуғулланди. Мен бир нарсага ҳайронман: қандай қилиб бу миш-мишлар, айниқса сиз ёзган ўша ҳақиқатдан узоқ миш-мишлар Петербургдан Москвага боради? Князь Андрей кичкина Ростовага уйланармиш деган овозалар тамоман ёлгон. Андрейнинг бировга ва айниқса Ростовага уйланишига мен сира ишонмайман. Нима учун десангиз, биринчидан, гарчи у марҳум хотинидан камдан-кам гапирса ҳам, лекин, менинг билишимча, унинг кўксидаги доғ ҳали-бери кетмайди ва унинг ўрнига бўлак хотин олиб, фариштачамизни ўғай оналик қилишни истамайди. Иккинчидан, менимча, бу қиз князь Андрей ёқтирадиган хотинлар тоифасидан эмас. Князь Андрейни шу қизга уйланишига кўзим етмайди. Ростини айтсам, истамайман ҳам. Жағим очилиб қолди, иккинчи саҳифани ҳам ёзиб тўлдирдим. Хайр, азиз дўстим, сизни худога топширдим. Токи ўз пушти паноҳида сақласин. Менинг меҳрибон дугонам, mademoiselle Bourienne сизни ўпади».

XXVI

Ёзнинг ўртасида княжна Марья Швейцариядан, князь Андрейдан кутилмаган бир мактуб олди. Князь Андрей мактубида княжна учун кутилмаган бир хабарни — Ростовага уйланмоқчи бўлганлигини ёзган эди. Бу мактубда бошдан-оёқ икки нарса ёлқинлаб турар эди: бири—қаллиғига бўлган ўтли муҳаббат, иккинчиси—опасига бўлган меҳрибонлик ва ишонч. Князь Андрей ўз мактубида шу чоқ-қача ҳеч кимни шу даражада севмаганини, ҳаёт нима эканлигини энди билганини ёзиб, Лисие Горига келганида бу ҳақда отаси билан гаплашган бўлса ҳам княжнага ҳеч нарса демагани учун узр сўраган эди. Князь Андрей бу нарсани, агар княжнага айтсам, у отамга розилик беринг, деб илтимос қилиб кўрар, у кишини кўндиролмасдан бекорга жаҳлини чиқарар, кейин бунинг жафосини ўзи тортиб ўтирар, деган мулоҳаза билан айтмаган экан. Ундан кейин у вақтда ҳозиргидай қатъий қарорга келмаган экан. «Ўшанда отам менга бир йил муҳлат белгиладилар. Мана ҳозир ўша муҳлатнинг ярми, *олти* оғи ўтди ва мен ўз қароримда илгаригидан ҳам қатъийроқман. Докторлар муолажамнинг муддатини узайтирмаганда, аллақачон ўзим

Россияга қайтар эдим, энди яна уч ой шу ерда қоладиган бўлдим. Сен мени ҳам ва отам билан бўлган муносабатимни ҳам биласан. Мен у кишидан ҳеч нарса умидвор эмасман. Ҳамиша мустақил эдим ва ҳозир ҳам мустақилман. Лекин у кишининг хоҳишига қарши иш қилиш, умрининг охирида унинг ғазабига гирифтор бўлиш менинг бахтимнинг ярмини барбод қилади. Мен ҳозир отамга шу ҳақда мактуб ёзаяман. Сендан илтимос шуки, кайфияти яхши бўлган бир вақтни топиб шу мактубни отамга бергин ва у кишини бу ишга қандай қарашидан, берган муҳлатини уч ойга қисқартира олиш-олмаслигидан мени огоҳлантиргин».

Княжна Марья узоқ иккиланиб, шубҳа ва тоату ибодатдан кейин хатни отасига берди; эртасига кекса князь осудалик билан деди:

— Укангга ёз, ўлгунимча сабр қилсин... озгина қолди. Яқинда қутуласизлар...

Княжна бир нима деб отасига эътироз билдирмоқчи бўлган эди, бироқ кекса князь унга бермасдан, борган сайин бақира бошлади:

— Уйлан, уйлан, ўғилгинам!.. Яхши қавм-қариндош орттирасан!.. Ақлли кишилар-а? Давлатманд кишилар-а? Ҳа. Николушка бинойидай ўгай онага эга бўлади! Ёз, менга қолса, эртагаёқ уйлансин. У Николушкага ўгай она бўлади, мен эсам Бурьёнга уйланаман!.. Ҳа, ҳа, ҳа! Ана ундан кейин уканг ҳам ўгай онали бўлади қолади! Фақат шуни айтиб қўйгинки, менинг бўсағамни бўлак хотин зоти босмасин! Уйланса уйланаверсин, лекин хотинини бу ерга олиб келмасин. Балки сен ҳам уканг олдига борарсан? — деди княжна Марьяга қараб.— Марҳамат, йўл очиқ... йўл очиқ... Марҳамат!

Шу можародан кейин князь бу ҳақда оғиз очмади. Лекин ўғлининг иродаси заифлик қилганига афсуслангани кизи билан бўлган муомалаларидан билиниб турар эди. Кекса князнинг қизига қиладиган илгариги пичингларига яна бир пичинг қўшилди, бу ҳам бўлса ўгай она гапи билан ш-Па Bourienne қиладиган хушомадомуз сўзлари эди.

— Нега мен бунга уйланмас эканман? — дер эди қизига князь.— Туппа-тузук княгиня бўлади!

Дарҳақиқат кейинги кунларда кекса князь борган сайин француз аёлга ўзини яқин тута бошлади ва княжна Марья отасининг бу қилмишини кўриб, оқибати нима бўларкан деб ҳайратда қолди. Княжна укасига отаси хатни олиб нималар деганини ёзди, лекин бу нарсага балки отамни

кўндиришга муваффақ бўларман деган сўзлар билан ука-сига тасалли берди.

Княжна Марьянинг овунчоғи ва қувончи Николушка билан унинг тарбияси ва Андрей билан дин эди, лекин ҳар бир кишининг ўзига яраша орзу-армони бўлганидай, княжнанинг ҳам қалбида, ҳаётида унга бирдан бир тасалли берадиган бир орзу умиди бор эди. Бу тасаллини унга княздан яшириқча олдиға келиб-кетадиган художўйлар — қаландар ва дарвишлар берар эди. Княжна Марья ҳаётнинг аччиқ-чучугини қанча кўп тортса, одамларнинг бу фоний дунёдан ўзларига бахт-саодат ва роҳату фароғат излаганларига, бу муяссар бўлмайдиган, пуч ва беҳуда бахту саодатга эришиш учун жон куйдириб, азобу уқубат чекиб, курашиб, бир-бирларига ёвузлик қилиб юрганларига шунча ҳайрон бўлар эди. «Князь Андрей хотинини севар эди, хотини ўлди. Энди у бу ҳам етмагандай, яна бошқа хотинга кўнгил қўймоқчи. Отам бунга рози эмаслар, чунки у киши Андрейни аслу насаби дурустроқ ва бадавлагроқ қизга уйланишини истайдилар. Улар бир кўз очиб юмгунча ўтиб кетадиган ҳаёт неъматини деб курашадилар, азоб, изтироб чекадилар, ўз қалбларини, ўлмас қалбларини хароб этадилар. Дунё фоний эканлигини ўзимиз билсак ҳам бунинг устига Исо ерга тушиб, бу ҳаёт икки кунлик гап, бу инсон учун бир синов деган бўлса ҳам, биз яна унга тиш-тирноғимиз билан ёпишамиз ва ундан ўзимизга бахту саодат излаймиз. Қандай бўлиптики, ҳеч ким бунга тушунмапти? — деб сўрар эди ўз-ўзидан княжна Марья.— Бунга фақат халталарини елкаларига кўтариб, князь кўриб қолмасин деб (князь сўкиб беришидан кўрқиб эмас, балки уни гуноҳ иш қилиб қўйишидан сақлаб) орқа эшикдан мени олдимга келадиган мана шу ҳақир қаландар дарвишлар тушунади холос. Хонумондан, диёрдан айрилиб, бирон нарсага илашиб қолмайин, деб ҳаётнинг барча нозу неъматидан кечиб, бўз жанда кийиб, бўлак ном билан элма-эл юриб, бировнинг кўнглига озор бермасдан, эшикларидан қувганлар учун ҳам, яхшилик қилганлар учун ҳам тоату ибодат қилиб юришдан бошқа юксак ҳақиқат ва юксак ҳаёт йўқи!»

Федосьюшка отли, 50 ёшларга бориб қолган, юзи чўтир, бўйи паст, бир кам гап аёл бор эди, бу аёл 30 йилдан бери яланг оёқ, белига занжир боғлаб дунёни кезар эди. Княжна Марья шу хотинни жуда яхши кўрар эди. Бир кун Фодосьюшка биттагина лампадка ёритиб турган ғира-шира

уйда ўтириб ўз ҳаётини княжнага ҳикоя қилиб берди, шунда тўсатдан княжнанинг бошига: «Дунёда ёлғиз Федосьюшка ҳаётга тўғри йўл топибди»,— деган хаёл келдию ўзи дарвишлик қилмоқчи бўлди. Федосьюшка ухлагандан кейин княжна бу ҳақда жуда кўп ўйлади ва ниҳоят ўзи ҳам Федосьюшка каби дарвишлик қилишга қарор берди. У ўз ниятини ёлғиз Акинфея деган бир руҳоний монахга айтди ва руҳоний унинг бу ниятини мақбул топди. Княжна Марья дарвишларга ҳада қилиш баҳонаси билан кўйлак, чорук, кафтан ва қора рўмол — хуллас дарвишлар киядиган нарсаларни ғамлаб қўйди. У кунда шу нарсалар турган жавон олдига келар, ниятимни амалга оширадиган пайт етмади-микин, деб ўйланиб қолар эди.

Княжна Марья кўпинча дарвишларнинг соддагина ҳикояларини эшитиб, шу қадар ҳаяжонга тушар эдики, ҳатто бир неча марта бутун бору йўғини ташлаб, уйдан қочиб кетишга тайёр бўлиб қолди. Ҳолбуки, княжна Марьяга чуқур маъноли туюлган бу сўзлар дарвишлар учун ёд бўлиб қолган оддий сўзлар эди. Княжна ўз хаёлида ўзини ҳасадни ҳам, инсоний муҳаббатни ҳам, орзу ҳавасни ҳам билмай, эғнида бўз кўйлак, елкасида халта, қўлида ҳасса, Федосьюшка билан бирга чанг йўлдан, у азизу авлиё олдидан бу азизу авлиё олдига бораётган ва ниҳоят ғаму ғусса, оҳу надоматдан узоқ бўлиб, абадий шодлик ва кайфу сафо олами бўлмиш жаннатга етгандай тасаввур қилар эди.

Княжна ўз-ўзича дер эди: «Бир ерга бориб, тоату ибодат қиламан, бу ерга ўрганмасдан туриб, бошқа жойга кетаман. Шундай қилиб, то оёқларимнинг дармони қуриб, йиқилиб ўлгунимча юраман ва охири ғаму ғусса, оҳу надоматдан узоқ бўлган сокит абадият оламига кўчаман».

Бироқ отаси ва айниқса кичкина жияни Кокони кўргач, ўз ниятини амалга оширишга ожизлик қилар, кейин мен гуноҳқорман, чунки отам билан жиянимни худодан ҳам ортиқ кўраман, деб яшириқча йиғлар эди.

ТҮРТИНЧИ БҮЛИМ

I

Инжилнинг ривоятига кўра, илк одам худонинг ғазабига гирифторм бўлиб жаннатдан ҳайдалганига қадар лаззат-фароғатни ишламасликдан, бекорчиликдан топган экан. Ҳайдалгандан кейин ҳам одамнинг ишламасликка бўлган ҳаваси йўқолмапти, лекин одам ишламасдан туролмайди, бунга сабаб фақат бир бурда нонимизни пешана тери тўкиб топишимиз керак бўлганлигигина эмас, балки ўзимизнинг маънавий хислатимизга кўра ишламасдан баҳузур юролмаслигимиздир. Ғойибдан келган бир видо ишламасдан юрганинг учун гуноҳкорсан, дейди. Агар одам бекор ўтириб бир фойда келтира оладиган, ўз бурчини адо қила оладиган бир ҳолатни топа олса эди, унда у илк одам кўрган лаззат-фароғатнинг бир томонини қўлга киритган бўлар эди. Бизда бутун бир табақа — ҳарбийлар табақаси мана шу мажбурий ва ҳеч ким таъна қилолмайдиган бекорчиликдан баҳраманддир. Ҳарбий хизматнинг кишини ўзига тортадиган асосий томони ҳам мана шу мажбурий ва ҳеч ким таъна қилолмайдиган бекорчилик бўлиб келган ва бўлажак ҳам.

Николай Ростов 1807 йилдан кейин ҳам Денисовдан қабул қилиб олган эскадронда командир бўлиб, Павлоград полкида ўз хизматини адо этаркан, мана шу лаззат-фароғатдан беармон баҳраманд бўлиб юрар эди. Ростов москвалик таниш-билишлари кўрганда, салгина *mauvais genre*¹ бўлипти, дегудай қўполгина йигит бўлиб қолган бўлса ҳам, лекин жўралари, қўл остидаги кишилар ва бошлиқлари уни яхши кўришар, ҳурмат қилишар, ўзи ҳам ҳаётидан

¹ Қўрсроқ.

хурсанд эди. Кейинги вақтларда, 1809 йилда, онаси кўпинча хат ёзиб хўжалик ишлари кун сайин оғирлашиб кетаётганидан ниҳоят қилар, тезроқ келиб чол-кампир, ота-онасининг кўнглини тинчитишини, хурсанд қилишни сўрар эди.

Николай бу мактубларни ўқиркан, булар мени турмушнинг барча ташвиш-сараздудидан қутулиб, тигич ва осуда яшаб юрган муҳитимдан мақрум қилмоқчилар, деб кўрқар эди. У эртаги кечми, яна елкасига олахуржун тушиб, гоҳ чалкашиб, гоҳ элақага келаётган хўжалик ишлари, саркорнинг ҳисоб-китоби, жамжалу фитна, ташвиш-билинлик, ўтиришлар, Соёнининг муқаббати ва унга берган ваддалари каби бир талай жипр-чикир билан тўла бўлган ҳаёт гидробига кириб қолишини сезар эди. Буларнинг қаммаси ниҳоят даражада мушкул ва чигал ишлар эди, шунинг учун у онасининг мактубларига ҳатто боргани ҳақида оғиз очмасдан, *Ma chère maman*¹ деган сўзлар билан бошланиб, *votre obéissant fils*² деган сўзлар билан тамом бўладиган классик услубда ёзилган совуққина мактублар билан жавоб қайтарар эди. 1810 йилда ота-онасидан мактуб олди. Мактубда Наташа Болконскийга фотиҳа қилинганлиги, кекса князнинг хоҳишига кўра тўй бир йилдан кейин бўлиши айтилган эди. Бу хатдан Николай ҳам хафа бўлди ва ҳам ўзини таҳқирлаган сездди. Аввало Наташани эрга тегиб, уйдан кетиб қолишига кўнгли бўлмас эди, чунки уйдагиларнинг ҳаммасидан ҳам Наташани кўпроқ яқини кўрар эди. Иккинчидан, ўзининг гусарча нуқтаи назарига кўра шу кунлари уйда бўлмаганига афсусланди; уйда бўлса борми, улар билан қуда бўлиш унчалик катта шараф эмаслигини ўша Болконскийга кўрсатиб кўяр эди, чунки агар Наташани севса, савдон отасининг розилик бериш-бермаслигига қарамасдан, уйланиши мумкин эди. Николай отпускаи олиб, Наташани қаллиғ бўлиб қолганини бир кўриб келсаммикин деб ҳам ўйлади, лекин маневрлар яқинлашиб қолди. Соёя тўғрисида мулоҳаза, чалкашиб кетган хўжалик ишларининг ваҳимаси эсига тушиб, яна бормайдиган бўлди. Аммо ўша йилнинг баҳорида Николай онасининг графдан яшириқча ёзган мактубини олди ва шу мактубни ўқиб чиқишга мажбур бўлди. Онаси ўз мактубида, агар келиб хўжалик ишларини ўз қўлига олмасанг, бутун молу мулк-

¹ Мушфиқ ва меҳрибон онамга.

² Сизнинг итоаткор ўглингиз.

дан айрилиб, ҳаммамиз кафангадо бўлиб қоламиз деб ёзган эди. Граф шу қадар заиф, Митинькага шу қадар ишонган, шу қадар сахий ва ҳамма уни шу қадар алдайдики, ишлар кундан-кунга ёмонлашаёттипти. «Агар мени ва бутун уй ичимизни бадбахт қилишни истамасанг, худо ҳақи, тезда етиб кел», — деб ёзган эди графиня.

Бу мактуб Николайга қаттиқ таъсир қилди. Унинг ақли бундай ҳолатларда нима қилиш кераклигига етар эди.

Энди истеъфо бериб бўлмаса ҳам отпускаи олиб уйга бориб келиши зарур бўлиб қолди. Лекин нима учун бориши зарурлигини ўзи билмас эди. Тушликдан кейин у ухлаб олиб, кўпдан буён минмаган Марс номли бўз асов айғирини эгарлатди-да, миниб чиқиб кетди. Бироқ терлаб, кўпиклаб кетган отда қайтиб келганидан кейин Лаврушкага (Денисовнинг хизматкори Ростовга қолган эди) ва кечқурун келган ўртоқларига отпускаи сўраб уйга кетаётганини айтди. Штабдан ротмистрлик унвонига ўтказилган ўтказилмаганлигини билмасдан (бунга жуда қизиқар эди), ёки сўнгги маневр учун Анна нишонини олиш-олмаслигини эшитмасдан туриб кетишни ўйлаш унинг учун қанчалик қийин ва ажабланарли бўлмасин, граф Голуховский савдолашган ва Николай икки мингга сотаман деб гаров бойлаган саман тройкани поляк графига сотмасдан кетишни ўйлаш нақадар ажиб бўлмасин, ўз панналари Боржазовская шарафига зиёфат берган уланлар қасдига гусарларнинг ҳам панна Пшаздецкая шарафига бериладиган зиёфатлари усиз ўтишини ўйлаш нақадар ғалати кўринмасин — Ростов билардики, бу гўзал ва ёруғ оламни ташлаб, беҳудагарчилик ва чигалликдан иборат бўлган аллақандай бир оламга бориши керак. Бир ҳафтадан кейин унга отпускаи беришди. Полкдаги гусар ўртоқларигина эмас, балки бригададаги ўртоқлари ҳам киши бошига 15 сўмдан пул йиғиб Ростов шарафига зиёфат беришди, зиёфатда икки тўп музикачилар машқ қилишди, икки тўп хор ашула айтди; Ростов майор Басов билан трепака деган рус халқ куйига ўйнаб берди; маст офицерлар Ростовни қучоқлашди, кўтара-кўтар қилишди; ерга тушириб юборишди, учинчи эскадрон солдатлари яна кўтара-кўтар қилиб, ура! — деб қичқиришди. Зиёфат тамом бўлгандан кейин Ростовни чанага солиб, бир станцияга кузатиб қўйишди.

Йўлнинг ярмигача, яъни Кременчугдан Киевгача Ростовнинг хаёли одатдагича эскадронда бўлди, бироқ ярим йўлдан ўтгандан кейин саман отли тройкани ҳам, вахмистр

Дожойвейкуни ҳам эсдан чиқариб, Отрадноедагилар нима бўлди, қай аҳволда экан, деб бетоқатлик билан ўз-ўзидан сўрай бошлади. Отрадноега қанча яқинлашса (гўё руҳий туйғу ҳам жозиба кучи масофа квадратиға тескари нисбатда бўлган табиат қонунига бўйсунгандай), уй тўғрисида шунча кўпроқ ўйларди; Отрадноега бир станция қолганда у ямшикка уч сўм ароқ пули берди ва уйга етганда ёш бола сингари энтикиб эшикка қараб чопди.

Кўришиш шодлигидан ва «ошиқмасам ҳам бўлар экан, ўша ўзим кўрганларим-ку»,— деган ғалати бир норозилик туйғусидан кейин Николай уйнинг одатдаги ҳаётиға кўника бошлади. Ота-онаси ҳам ўша аввалгидай, лекин сал қариган эди холос. Улардаги ўзгариш илгари бўлмаган алланечук бир ташвиш ва баъзан юз берадиган келишмовчиликдан иборат эдики, бу ҳам бўлса Николайнинг кейинчалик билишича, хўжалик ишларининг думи хуржунда бўлиб қолганлигидан келиб чиққан экан.

Соня йигирмага қадам қўйиб, энг чиройли бўлган вақтлари эди. Николай келганидан бери ундан бахт ва муҳаббат барқ урар эди, унинг мана шу соф самимий муҳаббати Ростовнинг ҳам баҳрини очиб юборди. Петя билан Наташани кўриб Ростов жуда ҳайратда қолди. Петя 13 га кириб, капкатта, чиройли, қувноқ, одобли, шўх бола бўлиб, овози ўзгариб қолган эди. Акаси Наташаға ҳайрон бўлиб, узоқ қараркан:

— Бугунлай бошқача бўлиб кетибсан-ку,— деб кулди.

— Хунук бўлиб қолибманми? — деб сўради Наташа.

— Аксинча, лекин савлатли бўлиб қолибсан. Княгиня-да! — деди Николай шивирлаб.

— Албатта! — деди Наташа қувониб.

Наташа акасиға князь Андрей билан ораларида бўлган ишқ-муҳаббатни, унинг Отрадноега келганини ҳикоя қилиб берди ва охириги хатини кўрсатди.

— Хурсандмисан ахир? — сўради Наташа акасидан.— Мен жуда хотиржам ва бахтиёрман.

— Жуда хурсандман,— деб жавоб берди Николай.— У одамларнинг сараси. Жуда севиб қолганмисан ахир?

— Нима десам экан,— деди Наташа акасининг саволиға.— Бир вақтлари Борисни, муаллимни, Денисовларни ҳам яхши кўрган эдим. Лекин бу муҳаббатим тамоман бошқача. Хотирим жам, аминман. Биламанки, дунёда бундан яхшироқ киши бўлмайди, шунинг учун ҳам хотирим жам, кўнглим тўқ, димоғим чоғ. Ҳеч ҳам илгаригиға ўхшамайди.

Николай тўйни бир йилдан кейин бўлишига норозилик баён қилди, бироқ Наташа: «Бўлак илож йўқ эди. Отасининг розилиги бўлмасдан туриб, менинг ўша оиллага киришим яхши бўлмас эди, бунни ўзим хоҳладим»,— дея жон куйдириб Николайга тушунтира кетди.

— Сен ҳеч ҳам, ҳеч ҳам тушунмайсан,— деди Наташа. Николай жим қолди ва синглисининг фикрига қўшилди.

Акаси Наташага қараб кўпинча ҳайрон қолар эди. Наташа севгили ёридан айрилиб, изтироб чекиб юрган қизга сира ўхшамас эди. У аввалгидай осуда, тинч ва қувноқ эди. Бу нарса Николайни ҳайратда қолдирди ва ҳатто Наташани Болконскийга унаштириб қўйганларига шубҳа кўзи билан қарашга мажбур қилди. У Наташанинг ўшанга тегиши аниқ эканлигига ишонмади, чунки князь Андрей билан Наташани бирга кўргани ҳам йўқ эди, шунинг учун ҳам у бўлажак тўйга аллақандай бир шубҳа билан қарарди.

«Нега тўйни қолдиришипти? Нега фотиҳа қилишмапти?» — деб ўз-ўзига савол берарди Николай. Бир кунни Николай синглиси ҳақида онаси билан гаплашди ва онасини ҳам бўлажак тўйга баъзан ишонгиси келмаслигини англаб, ҳам таажжубланди ва ҳам суюнди.

Графиня қизини эрга берадиган оналарга хос бир норозилик билан князь Андрейдан келган хатни ўғлига кўрсатаркан:

— Мана, декабрдан олдин келолмайман деб ёзипти,— деди.— Қанақа иши чиқиб қолди экан? Қасалдир-да! Соғлигининг мазаси йўқ. Наташага айтма. Унинг хурсандлигига ишонма: бу қизлик даврининг сўнгги кунлари. Мен ҳар гал ундан хат келганда қай аҳволга тушишини яхши биламан. Худо нешанасини очсин, балки ҳаммаси яхши бўлар,— дер эди ҳамиша графиня сўзини тамом қилар экан. Ўзи баҳоси йўқ одам.

II

Николай келган кунлари жиддий ва ҳатто индамас бўлиб юрди. Бу зор қолгур хўжалик ишига аралашмиш зарурати уни қийнар, аралашмасликка иложи йўқ, чунки онаси уни шунинг учун чақиртирган эди. Бу ошиқча юкдан тезроқ қутулиш мақсадида у келганига уч кун бўлди деганда, қаерга боряпсан, деган саволга жавоб ҳам бермасдан, қовоғини солганича тўғри Митиньканинг филигелига борди ва ундан ҳаммасининг ҳисобини сўради. Бу ҳаммасининг ҳисоби нимадан иборатлигига кўрқиб, ўти ёрилган

Митенькадан кўра Николайнинг ўзи камроқ тушунарди. Митенька билан сўзлашиш ва ҳисоб-китоб узоққа чўзилмади. Флигель даҳлизда кутиб ўтирган саркор, оқсоқол ва земский ёш графнинг борган сайин баландроқ бўлаётгандай туюлган овози аввал қандай гудурланганини ва кейин чинқирганини кўрқув ва мамнуният билан эшитди, бирин-кетин оғзидан чиқаётган ҳақорат ва дашном сўзларига қулоқ солишди.

— Ўғри! Кўрнамак! Қаллангни кесаман сен итнинг... Мен сенга отам эмасман... бехонумон қилдинг-ку... — ва ҳоказо. Кейин булар кўзлари қонга тўлиб, ўзи қип-қизариб кетган ёш граф Митенькани ёқасидан ушлаб, судраб чиққанини, сўкаётган чоғида бошлаб уни кетига тепиб: «Йўқол. Иккинчи сен аблаҳни қадамнинг бу ерларга тегмасин!» — деб қичқирганини яна ҳам кўпроқ мамнуният ва кўрқув билан кўришди.

Митенька олти зинали зинапоядан учиб тушдию гулзор ичига кириб кетди (Отрадноеда ким бир гуноҳ қилиб қўйса, шу гулзорга кириб қутулар эди. Митеньканинг ўзи ҳам шаҳардан маст бўлиб келиб, шу ерга беркинар эди. Митеньканинг қўлидан қочган кўп отрадноедагилар бу гулзорнинг халоскор кучини билишар эди).

Митеньканинг хотини билан қайнсинглиси кўрқиб, уйнинг эшигини очиб даҳлизга чиқишди, даҳлизда ярқиратиб ювилган самовар қайнаб ётар ва бир томонда хўжалик мудирининг қуроқ кўрпа ташлаб қўйилган баланд тўшаги кўриниб турар эди.

Ёш граф бўғилганича гурс-гурс қадам ташлаб, буларга эътибор қилмасдан, ёнларидан ўтиб уйга кириб кетди.

Флигелда нима ҳодиса юз берганини ўшандаёқ қизлардан эшитган графиня, бир томондан, энди хўжалик ишларимиз ўнгарилиб кетар, деб кўнгли тинчиган бўлса, иккинчи томондан, ўғлим хафа бўлмадикин деб ташвишга тушди. У бир неча марта оёқ учида Николайнинг уйи эшиги олдига келди ва устма-уст трубка чекаётганига қулоқ солди.

Эртасига кекса граф ўғлини бир чеккага чақирди ва мулойимгина кулумсираб:

— Отаси ўрилсин, бекорга қизишибсан! Митенька ҳаммасини айтиб берди, — деди.

«Шу бемазагарчилик оламида ҳеч нарсага тушунмаслигимни ўзим ҳам билар эдим», — деб ўйлади Николай отасининг сўзидан кейин.

— Сен бу 700 сўмни дафтарга ёзмапсан, деб аччиғланибсан. Ахир бу дафтарга транспортлаб¹ ёзилган эди. Сен иккинчи саҳифага қарамабсан.

— Дадажон, унинг ўзи аблаҳ ва ўғри одам, биламан, қиладиган ишимни қилдим. Агар сиз истамасангиз, мен аралашмайман ва унга ҳам ҳеч нарса демайман.

— Йўқ, ундоқ эмас, жигарим (граф ҳам хижолат эди. У хотинининг мулкини дурустроқ уддалолмаганини сезиб, болалари олдида ўзини гуноҳкор ҳисобласа ҳам лекин қандай қилиб йўлга қўйишни билмас эди). Ҳеч ким ундоқмас, ўзинг бош бўлишингни сўрайман, мен қариб қолдим. Ундан кейин мен...

— Йўқ, дадажон, агар сизни хафа қилган бўлсам кечиринг... Мен бу ишларни сизча билмайман.

«Мужиклари ҳам қурсин, пули ҳам, транспортлаб иккинчи саҳифа ёзилиши ҳам қурсин,— деди ичида Николай.— Бир вақтлари карта ўйинда транспорт нималигини билар эдим, лекин саҳифада транспортлатиб ёзишни сира тушунмайман,— деди ўзича ва шундан кейин бунақа ишларга аралашмай қўя қолди. Фақат бир куни графиня ўғлини чақириб, Анна Михайловнанинг икки минг сўмга берган вексели бор, шуни нима қиласан, деб сўраганида Николай:

— Нима қилар эдик; сиз бунинг ихтиёри сенда дедингиз; мен Анна Михайловнани ҳам, Борисни ҳам ёмон кўраман, лекин улар биз билан бир вақтлари дўст бўлган ва камбағал кишилар. Шунинг учун ҳам мана шундай қиламиз қўямиз-да! — деди-да, векселни йиртиб ташлади. Кекса графиня суюниб кетганидан ҳўнграб йиғлаб юборди. Шу воқеадан кейин ёш Ростов ҳеч қандай хўжалик ишига аралашмади ва катта шавқу ҳавас билан янги касбига берилиб, кунда отасининг сон-саноқсиз итларини олиб овга чиқадиган бўлди.

III

Совуқ тушиб қолган, куз ёмғири ивитган ерлар эрталабки изгиридан қотган. Кўм-кўк барра ўтлар моллар пайҳон қилган кулранг кузги буғдой ва қизғиш гречиха палаклари оралаган, оч-сарик баҳори анғиздан ажралиб турар эди. Августнинг охирларида қорайиб турган кузги экин ва

¹ Давомини иккинчи саҳифага ёзиш.

ангизлар орасида кўм-кўк оролдай бўлиб турган чўққи ва ўрмонлар энди, кўкариб қолган кузги буғдой орасида, сириқ ва оч-қизил оролга ўхшаб турипти. Товушқонлар тўлибдиган, тулки болалари ўрмалайдиган, ёш бўрилар ҳам итдан каттароқ бўлиб қолган. Айни ов вақти. Ёш, гайратли овчи Ростовнинг итлари овга уста бўлиб қолди-гина эмас, балки овдан жуда чарчаган эди, шунинг учун овчиларнинг умумий кенгашида итларга уч кун дам бериб, 16 сентябрда йўлга чиқишга, овни бўри болалари тўлиб ётган Дубравадан бошлашга қарор қилинди.

14 сентябрда вазият мана шундай эди.

Бутун кун овга ҳозирлик кўриш билан ўтди; ҳаво совуқ ва изғирин эди. Бироқ кечга томон осмонни булут қоплаб, ҳаво нсий бошлади. 15 сентябрда ёш Ростов эрталаб эгнида халат, ойнадан қараб кун ниҳоят даражада ов боп эканини кўрди: осмон худди эриб, аста-секин ерга тушаётгандай эди. Ҳавода юқоридан пастга секин-секин тушаётган ғубор заррачалари ёки тумандан бошқа ҳеч қандай ҳаракат йўқ. Боғдаги яланғоч дарахтларнинг шоҳларида томчилар ярқирар ва эндигина тушган хазонлар устига томарди. Қировдан ярқираб турган кулранг полизлар сал нарироққа бориб туманнинг қора пардаси остида кўздан йўқолар эди. Николай ҳўл ва лой айвончага чиқди, бу ердан чириган хазон ва ит ҳиди анқиб турарди. Қора кўзлари бўртиб чиққан Милка лақабли кети катта ола ит эгасини кўриб, ўрнидан турди, керишди, товушқонга ўхшаб чўзилди, кейин бирдан ирғиб турди-ю, Николайнинг бурун ва мўйловларини ялади. Яна бир този ит, эгасини кўргач, белини эгиб, гулзор йўлкасидан зинага қараб ўзини отди ва думини қилпиллатиб, Николайнинг оёқларига ўзини суркай бошлади.

Шу чоқ ҳеч ким тақлид қилолмайдиган, овчиларгагина хос ҳам йўғон ва ҳам ингичка овоз:

— О, ҳой! — деб қичқирди ва муюлишдан қўлида қамчи, сочи украинчасига қирқилган, юзини ажин босган ашаддий овчи-итбоқар мўйсафид Данило чиқди. У ҳамма нарсага овчиларга хос бир ўзбилармонлик ва менсимаслик билан қарарди. У хўжасини кўриб, бошидан черкесча папахини олди ва таҳқиромуз қаради. Унинг бу хилда таҳқиромуз қараши хўжасига малол келмас эди, чунки ҳеч нарсани назар-писанд қилмайдиган ва ҳаммадан ўзини устун тутадиган Данило Николайнинг ўз одами ва овчиси эди.

Николай овбоп ҳавони, шикороит ва овчини кўрганида маъшуқасини кўриб, илгариги ҳамма ниятларини унутган

кишидай, ов иштиёқида ёнаётганини ва юраги орзиқиб кетаётганини ёзиб:

— Данило! — деб қичқирди:

Протодякон¹ овозига ўхшаган, итларни олқишлай бериб хириллаб қолган йўғон овоз:

— Лаббай тўрам! — деди ва чақнаган қора кўзлар жим турган хўжайинига ер остидан тикилди, бу кўзлар гўё «Ҳа, тоқатинг тоқ бўлятими» — деб туради.

— Ҳаво яхши-а? Ов ҳам қиламиз, от ҳам чоптира-миз-а? — деди Николай Милканинг бошини силаб.

Данило жавоб бермасдан, фақат кўзини қисиб қўйди.

— Хабар олиб келгин деб эрталаб Уваркани юборган эдим, — деди у бир оз жим қолгандан сўнг, — Отрадноедаги ўрмонга кўчипти, ўша ерда увиллашаётипти дейди. (Кўчипти дегани шуки, булар иккаласи кўзлаб юрган бўри ўз болалари билан Отрадное ўрмонига ўтипти, уйдан икки чақирим келадиган бу ўрмонзорни булар ов учун махсус ажратиб қўйган эди).

— Энди жўнасан ҳам бўлар? — деди Николай. — Бор, Уваркани айтиб кел.

— Бош устига!

— Отларга ем бермай тур!

— Хўп бўлади.

Беш минутдан кейин Данило Уваркани олиб, Николайнинг каттакон кабинетига кириб келди. Данило баланд бўйли бўлмаса ҳам мебель ва уй жиҳозлари орасида от ё айиқни кўриш кишида қандай таассурот қолдирса унинг кабинетда туриши ҳам шундай таассурот қолдирарди. Данилони ўзи ҳам сезиб, секин гапиришга, уйдаги бирон нарсани синдириб қўймайин деб қимирламай туришга ва сўзни қисқароқ қилиб бу қоронғи уйдан тезроқ ёруғ дунёга чиқиб кетишга тиришиб, одатдагича эшик олдида турди.

Николай савол-жавобдан кейин итларнинг ҳолатини Данилодан суриштириб билгач, (Данилонинг ўзи ҳам овга боришни истарди) отларни эгарлашни буюрди. Данило энди чиқай деб турганда югуриб Наташа, унинг кетидан Петя кирди. Наташа сочларини тарамасдан, кийинмасдан энаганинг каттакон рўмолини ўраб олган эди.

— Сен кетяпсанми? — деди Наташа, — ўзим ҳам билган эдим! Соня кетишмайди деди. Лекин шундай ҳавода ов қилмаслик мумкин эмаслигини билардим.

¹ Бутхона хизматчиси.

— Кетяпмиз,— деди Николай истар-истамас, чунки бугун овни каттароқ қилиш ниятида бўлганлиги учун Наташа билан Петяни олиб боргиси келмаган эди.— Лекин Бўри овламоқчимиз, сен зерикиб қоларсан.

— Бўри овини қанчалик яхши кўришимни ўзинг биласан-ку,— деди Наташа.— Шу ҳам гапми, ўзи кеталиган бўлиб, отни эгарлатаётибди-ю, бизга индамайди!

— Русларга тўсиқ писанд эмас, борамиз!— деб қичқирди Петя.

Николай Наташага қараб:

— Э, айтгандай, сен бормагин, ойим бормасин дедилар,— деди.

— Йўқ, бораман, бораман дедим, бораман,— деди Наташа,— Данило, айт, бизга ҳам от эгарласин. Михайло менинг итларимни олиб борсин,— деди у бош итбоқарга.

Хўжасининг кабинетида Данило бусиз ҳам ўнғайсизланиб турган эди, оймқизнинг унга бевосита мурожаат қилиши буткул гангитиб қўйди. Шунинг учун у худди бу гапларга алоқаси бўлмагандай, оймқизнинг бирон жойига тегиб кетмайин деб қўрққандай, бошини қуйи солганича, тезроқ чиқиб кетишга ошиқди.

IV

Ҳамма вақт сон-саноқсиз овчи ит сақлаб келган ва энди буларнинг ҳаммасини ўғлига берган кекса граф шу куни, 15 сентябрда, ҳафсаласи келиб, ўзи ҳам овга чиқадиган бўлди.

Бир соатдан кейин овчилар овга тайёр бўлиб, эшик олдига йиғилди. Николай алланима деб мурожаат қилмоқчи бўлган Наташа билан Петя ёнидан, худди майда гапларга қулоқ солгани фурсатим йўқ, дегандай қовоғини солиб ўтиб кетди. У овчи итлардан тортиб ҳамма нарсани кўздан кечирди, овчи билан бирга бир гала итни жўнатди, ўзи жийрон Дон отига миниб олди-да, итларига ҳуштак чалиб, ғарамларни оралаб Отрадноедаги овгоҳга қараб йўл олди. Кекса графнинг Вифлянка лақабли ахта ўйноқи отини графнинг жиловодори етаклаб олди, графнинг ўзи дорожкага тушиб, унинг учун ажратиб қўйилган овгоҳга бориши керак эди.

Овга олиб чиқилган този итларнинг сони 54 та бўлиб, буларни 6 та тозиси¹ ва бош итчи идора қилиб борарди.

¹ Тозици - ов вақтида този итларни идора қиладиган овчи.

Хўжалардан бошқа яна 8 киши 40 дан ортиқ овчи итларни ҳайдаб бормоқда. Шундай қилиб, овга 130 та ит ва 20 та отлиқ овчи чиққан эди.

Ҳар бир ит ўз лақаби ва эгасини, ҳар бир овчи ўз вази-фасини биларди. Қўрадан чиқиш биланоқ ҳамма ғовур-гу-вур кўтармасдан, тартиб билан аста-секин Отрадное ўр-мони йўлидан дала бўйлаб кетаверди.

Ҳамма даладан худди юмшоқ гилам устида юргандай жимгина борар, баъзан йўлдан ўтилганда отлар кўлмак сувларни кечиб шалолатиб қўярди. Туман ҳамон аста-секин ерга тушмоқда, ҳаво сокит, илиқ ва жимжит. Аҳёнда бирон овчининг ҳуштак чалиши, отларнинг пишқириши, ўз галасидан четга чиққан итга урилган қамчи товуши ё ит-нинг вангиллаши эшитиларди холос.

Бирон чақиримча йўл босгандан кейин Ростовларнинг рўпарасидан, туман орасидан, бешта отлиқ итлари билан намоён бўлди. Олдинда мўйловлари оппоқ, чиройли бир мўйсафид келмоқда эди.

Чол яқин келганда Ростов:

— Салом, амаки,— деди.

— Кўп яхши. Ўзим ҳам билувдим,— деди чол (бу одам Ростовларнинг узоқ қариндоши, унча бой бўлмаган қўш-ниларидан эди),— ҳавони кўриб сабринг чидамаслигини билувдим, жуда яхши қилибсан. Кўп яхши! Тезроқ бўла қол, бўлмаса ҳаш-паш дегунча кўз олдиндан бўри болалари-ни овлаб кетишади.

— Ўзим ҳам ўша ёққа боряпман. Нима қилдик, галани кўшиб юбормайликми? — деб сўради Николай.— Қўшашайлик...

Този итларнинг ҳаммасини бир галага қўшиб юбориш-ди. Чол билан Николай ёнма-ён кетишди. Рўмолга бурканиб олган ва хурсандликдан кўзлари оловдай ёниб турган Наташа буларга етиб келди. Наташа билан бирга опасидан сира айрилмайдиган Петя, овчи Михайло ва энагаси қўймасдан Наташага қўшиб юборган брейтор¹ ҳам бор эди. Петя негадир кулар, отини урар ва жиловидан тортарди. Наташа Арабчик номли қора отида баҳазур ўтираркан, отни усталик билан жиловлаб борар эди.

Чол Наташа билан Петяга ҳўмрайиб қаради. У ов каби жиддий бир ишга бундай енгил-елпи қарашни ёмон кў-рарди.

¹ От минишни ўргатадиган муаллим.

— Салом, амакижон, биз ҳам кетяпмиз,— қичқирди Петя.

— Саломга-ку салом-а, лекин итларни босманглар,— деди чол жиддий тарзда.

— Николенка, Трунила хўп ажойиб ит-да! Мени таниди,— деди Наташа яхши кўрадиган този ит ҳақида.

«Трунила аввало жўн ит эмас, този» — деди Николай ичида ва синглисига жиддий бир тарзда қаради ва бу қараш билан шу пайт ўзи билан Наташа орасида қанчалик катта фарқ борлигини унга билдирмоқчи бўлди. Наташа буни фаҳмлади.

— Булар бировга халал беришади деб ўйламанг, амаки,— деди Наташа.— Биз бир чеккада қимир этмай тура- миз.

— Жуда яхши қиласизлар, графинечка,— деди амаки.— Лекин эҳтиёт бўлинглар, тагин отдан йиқилиб тушманглар.

Юз саржин нарида Отрадное ўрмони оролдай бўлиб кўриниб турарди. Овчи итларни идора қиладиган кишилар ўрмонга етишди. Николай този итларни қайси томондан овга солиб юбориш ҳақида амаки билан қатъий бир қарорга келгандан кейин Наташага бир чеккароқдан жой кўрсатди ва ўзи чуқурликнинг у томонига ўтиб кетди.

— Ҳа, жиян, бўрининг каттасини кўзлаяпсанми,— деди амаки,— ҳушёр бўл, тагин қўлдан чиқариб қўйма.

— Қанақаси тўғри келса-да,— деди Ростов — Қарай ҳид оляпти! — деди амакининг саволига жавобан. Қарай қари ва хунук бир ит бўлиб, катта-катта бўриларни ёлғиз ўзи тутиб ном чиқарган эди. Ҳамма жой-жойига бориб турди.

Кекса граф ўғлининг овга ишқибоз эканлигини билиб, кечикишдан кўрқди ва итчилар ҳали овгоҳга бориб етмасдан, қизариб кетган икки бетини лорсиллатиб қора отлар қўшилган дрожкада ўз овгоҳига етиб келди, пўстинини тузатиб, ов аслаҳаларини тақди, ўзига ўхшаб қариб қолган Вифлянка лақабли силлиқ, тўқ ва ювош отига минди. Дрожкани қайтариб юборишди. Овчи бўлмаса ҳам ов таомилини яхши биладиган граф Илья Андреич бутазорнинг четига чиқди, тизгинни йиғди, эгарга дурустрқ ўрнашди- да, ўзини овга тайёр сезиб, жилмайиб қайрилиб қаради.

Графнинг ёнида камердинери — бир оз оғирлашиб қолган эски чавандоз Семён Чекмарь турарди. Чекмарь эгасига ва отига ўхшаб семириб кетган уч бўрибосар итни

ванжиридан ушлаб турарди. Иккита сезгир кекса ит занжирсиз чўзилиб ётарди. Юз қадамча нарида, ўрмоннинг четида графнинг яна бир жилвдори — ўтакетган чавандоз ва ашаддий овчи Митька турарди, Граф қадимги таомилга кўра овдан олдин кумуш қадаҳни тўлғазиб ов майи (запеканка) ичди, жиндайгина овқатланди ва бордо деган сеvimли виносидан ҳам ярим шиша ичиб олди.

Илья Андреич вино ичганидан ва отда юрганидан сал қизарган, намланган кўзлари йилтиллаб турар, ўзи пўстинга ўралиб, эгарда ўтираркан, кўчага олиб чиққани чоғланган гўдакка ўхшар эди.

Ўзин юзлари буришиб қолган Чекмарь ишларини саришта қилиб бўлиб, ўттиз йилдан бери хизматини қилиб, бирга яшаган хўжасига қараб турар ва унинг димоғи чоғлигини сезиб, яхшигина бир суҳбат бошланишини кутарди. Ўрмоннинг орқасидан яна учинчи бир киши секин чиқиб (бу ов қондасини яхши биларкан шекилли) графнинг кетида тўхтади. Бу соқоли оппоқ хотинча капот, бошига узун қалпоқ кийиб олган чол қизиқчи Настасья Ивановна эди.

— Ҳой, Настасья Ивановна,— деди унга секин граф кўз қисиб: — Овни ҳуркистанг, Данило онангни кўрсатади-я.

— Ўзим биламан ... — деди Настасья Ивановна.

— Тисс! — деди граф ва Семёнга қараб: — Наталья Илиничнани кўрмадингми? Қаерда у? — деб сўради.

— У киши Петр Ильич билан бирга Жаров бурганзориде қолдилар,— деди Семён кулумсираб.— Қиз бўлиб туриб, овни шунча яхши кўрадилар-а!

— От минганини айтмайсанми, Семён,— деди граф,— эркакни ҳам йўлда қолдиради.

— Ҳа, одам ҳайратда қолади. Жуда чаққон-а!

— Николушка қаёқда? Лядов ўрмонида юриптимикин? — деб сўради граф ҳамон шивирлаб.

— Ҳа, ўша ердалар. Овни қаердан бошлашни у киши яхши биладилар. Чавандозликни шунчалик ҳам сув қилиб ичиб юборганларки, баъзан Данило иккаламизнинг овзимиз очилиб қолади,— деди Семён хўжасига бунақа сўзлар ёқишини билиб.

— Шунақа устами? Отга хўп ярашади-да!

— Худди эгарга қуйиб қўйгандай! Қайси куни Заварзин бурганзориде тулкини ҳуркитиб юбордик. Николай Ильич шу от чоптириб қувладилар-э, асти қўйинг, не-не

чавандозларни кўрдиму, бунақасини кўрган эмасман! Бунақаси йўқ!

— Бунақаси йўқ! — деди граф Семённинг сўзи дарров тамом бўлганига афсуслангандай бўлиб. — Бунақаси йўқ, — деди у яна пўстинининг этагини қайириб тамаки қутисини оларкан.

— Қайси куни ҳаммамиз ибодатхонадан тартиб билан чиқиб келаётган эдик, бирдан Михайло Сидорич, — деб Семён яна сўз бошлаган эди, сокит ҳавода вовиллаб ов қувлаётган икки ё уч тозининг овози эшитилди. Семён қулоқ сола бошлади ва дамини чиқармасдан, хўжасига бармоғини силкитиб, шивирлади. — Бўри болалари устидан чиқиб қолишди... Тўғри Лядов ўрмонига қувлаб кетишаётпти.

Граф юзида табассум, қўлида тамакидон, тамаки ҳидлашни ҳам эсдан чиқариб, узоққа, икки ўрмон туташган жойга қараб қолди. Итлар ҳургандан кейин Данилонинг бўриларга бурғу чалгани эшитилди. Бу итлар ҳам аввалги уч итга қўшилиб ҳура кетди; бу ҳуриш итларнинг бўри қуваётганлигини кўрсатар эди. Итчилар энди итларни олқишламасдан қийқиришар ва бошқа овозларнинг ичидан Данилонинг гоҳ йўғон ва гоҳ чинқириб чиқаётган овози ажралиб турарди. Бу овоз гўё бутун ўрмонни тўлдириб ундан ҳам нарироққа чиқар ва узоқ-узоқ далаларга ёйилиб кетарди.

Бир неча дақиқа қулоқ солиб туришгандан кейин граф ва унинг жиловдори този итларнинг икки галага бўлинганини пайқади; жуда қаттиқ ҳураётган каттароқ бир гала узоқлаша бошлади, иккинчи гала эса, графнинг ёнидан ўтиб, ўрмон бўйлаб чопиб кетди. Данилонинг шу гала ичида қийқириб бораётгани эшитилиб турарди. Ҳар иккала галанинг ҳуриши бир-бирига қўшилишиб кетар ва яна узоқлашарди. Семён чуқур нафас олди ва ўралиб қолган ёш кўппакнинг занжирини тузатмоқчи бўлиб энгашди. Граф ҳам чуқур нафас олди ва қўлидаги тамакидонга кўзи тушиб, уни очди-да, бир чимдим тамаки олди.

— Орқангга қайт, — деб бақирди Семён ўрмон четига чиққан кўппакка қараб. Граф чўчиб кетиб, қўлидаги тамакидонини тушириб юборди. Настасья Ивановна отдан тушиб, тамакидонни ердан олди.

Граф билан Семён уни кузатиб туришарди. Тўсатдан итларнинг ҳуриши шу қадар яқинлашиб қолдики, итлар-

нинг акиллаши ва Данилонинг қийқириши уларнинг қулоғи тагидан эшитилаётгандай бўлди.

Граф қайрилиб қаради ва ўнг томонда Митькани кўрди. Митька кўзларини чақчайтириб графга қаради ва олға, ўнг томонга қаранг, деб шапкаси билан ишора қилди.

Митька:

— Қўйма! — деб шундай бақирдики, худди бу сўз кўпдан бери томонига тикилиб турган-у, ҳозир тўсатдан чиқиб кетгандай туюлди. У итларни қўйиб юборди ва ўзи граф томонга от қўйди.

Граф билан Семён от чоптириб, ўрмон этагидан узоқлашди ва сўл томонда бўрини кўриб қолишди. Бўри лапанглаб, секин-секин сакраб, уларнинг сўлроғидан, боя граф билан Семён турган ўрмоннинг чеккасига қараб бормоқда эди. Ҳазабланган итлар қаттиқ ҳуриди ва тўзиб отларнинг оёғи остидан югуриб, бўрига ҳужум қилди.

Бўри тўхтади, нафас қисар касалига мубтало бўлгандай, дўнг пешана бошини зўрға буриб итларга бир қаради-да яна аввалгидай лапанглаб, бир-икки сакрадио думини ликиллатиб ўрмонга кириб кетди. Шу ондаёқ рўпарадаги ўрмон этагидан уч този йиғлаётгандек инграб, биринкетин отилиб чиқди ва буларнинг ҳаммаси бўри кириб кетган жойга қараб чопди. Итлар ўтиб кетгандан кейин қайрилиб қолган финдик ниҳоллари орасидан Данилонинг терга пишган, кул ранг оти кўринди. Данило бели узун отга қизариб, терлаб кетган пешанасидаги оппоқ сочлари тўзиган ҳолда, бошланг, олдинга энгашиб муштдайгина қапишиб ўтирарди.

— Ҳаю! Ҳаю! — деб қичқирарди у. Графни кўрганда унинг кўзлари чақмоқдай ёниб кетди.

— Аттанг,— деди у графга қараб, қамчинини кўтариб.— Бўрини қўлдан бериб қўйдиларинг, овчилар! — деди ва хижолат бўлган, чўчиб кетган граф билан ошиқча гаплашиб ўтиришга ҳафсаласи қолмагандай, ахта отининг терлаб кетган биқинига жаҳл билан қамчилаб, аламини шундан олди-ю, този итлар кетидан от қўйиб кетди. Граф худди таъзир егандай кулумсираб қаққайиб турар ва шу кулумсираши билан гўё ўз ҳолига Семённинг раҳмини келтирмақчи бўларди. Бироқ Семён йўқ: у буталарни оралаб, бўри кетидан от қўймоқда эди. Овчи итлар ҳам бўрини қува бошлади, бироқ бўри буталар орасига кириб кетди ва ҳеч ким уни қўлга тушира олмади.

Николай Ростов бу орада йиртқичнинг ўрмондан чиқиб қолишини кутиб, ўз жойида турганди. У шовқин-суроннинг дам яқинлашуви ва дам узоқлашувидан, товушини танийдиган итларининг ҳуришидан, итчиларнинг дам яқиндан ва дам узоқдан эшитилаётган овозларидан оролда ҳозир нима бўлаётганини англади. Ростов оролда чўғи-бўри борлигини, този итлар икки галага бўлинганини, шу атрофда итлар олқишланаётганини ва бирон ёмон ҳодиса юз берганини биларди. У ҳар чоқ шу томондан бўри чиқиб қолишини кутарди. Бу бўрининг қайси томондан чопиб чиқиши ва итлардан қанақа қилиб қочиши ҳақида у минг хил тахминлар қилди. Кута-кута ҳафсаласи пир бўлди. Шу бўри менинг рўпарамдан чиқиб қолса нима бўларкан деб бир неча марта худога ёлворди. Арзимайдиган бир нарса учун зўр ҳаяжонга тушган кишилар худога қандай сиғинса бу ҳам шундай бир ихлос ва эҳтирос билан худога ёлворди. «Эй, худо, шуни шундай қилсанг нима бўларкин? Сенинг азимлигингни ва бунақа нарсани сендан сўраб ўтириш гуноҳлигини биламан, лекин ҳар нечук бўлса ҳам худо ҳақи, шундай қилгинки, она бўри менинг олдимдан чиқиб қолсину Карай ҳув анави ердан қараб турган «амаки»нинг кўз олдида бўрининг бўғзидан ғиппа бўғиб олсин». Шу ярим соат ичида Ростов жавдираётган кўзлари билан ўрмон этагида қад кўтариб турган камшоҳ икки дубга, қирғоғини сув ювиб кетган чуқурликка, ўнг томондан, дарахтлар орасидан кўриниб турган амакининг шапкасига минг марта қарагандир.

«Йўқ, бу бахт менга насиб бўлмас,— деди у ичида.— Насиб бўлса, нима қиларкан! Йўқ, бўлмас! Қарта ўйинда ҳам, урушда ҳам ҳеч қачон омадим келган эмас». Шу лаҳзада кўзига Аустерлиц жангги ва Долохов кўриниб кетди. Николай жон-жаҳди билан ҳали ўннга, ҳали сўлга қараб, итларнинг ҳуриши ва одамларнинг шовқин-суронига қулоқ соларкан, ўз-ўзига: «Умримда бир мартагина она бўри тутсам армоним қолмасди»,— деди. У яна ўннга қаради ва яйдоқ дала бўйлаб шу томонга бир нарса чопиб келаётганини кўрди. «Йўқ, бу бўри бўлмаса керак»,— деб ўйлади ва кўпдан бери орзу қилиб юрган нарсаси рўёбга чиққан кишидай енгил нафас олди. Унинг буюк орзуси — осонгина, шовқин-суронсиз, тантанасиз рўёбга чиқди қолди. Ростов кўзларига ишонмади ва унинг бу шубҳаси бир лаҳзадан сал

ошиқ давом этди. Бўри даладан чопиб келаётиб, йўлидаги чуқурдан оғиргина сакраб ўтди. Бу йиртқич орқаси ола, қаппайган қорни қизғимтил она бўри эди. У мени ҳеч ким кўраётгани йўқ, деб ўйласа керак, аста-секин чопиб келмоқда эди. Ростов дамани чиқармай, итларга қаради. Итлар бўрини кўрмасдан, ҳеч нарсани пайқамасдан, баъзилари ётган ва баъзи бирлари тикка турганди. Кекса Карай тиржайиб, сариқ тишларини шақиллатиб, ғазаб билан сонидан бурга ахтарар эди.

— Бос, ол! — деди Ростов шивирлаб. Итлар қулоқларини чимириб, занжирларини шиқирлатиб, сакраб туришди. Карай бутини қашиб, ўрнидан турли-да, қулоқларини чимириб, бир тутам туки осилиб турган думини ликиллатди. Бўри ўрмондан узоқлашиб, шу томонга қараб чопиб келаётган чоғда Ростов ўзича: «Итларни қўйиб юборайми? Йўқми?» — деб қўйди. Тўсатдан бўрининг афту башараси ўзгарди; умрида ҳеч қачон кўрмаган ва унга тикилиб турган одамзод кўзини кўриб, сесканиб кетди ва овчига томон бошини хиёл қийшайтириб, олға боришни ҳам, орқага қайтишни ҳам билмай тўхтаб қолди. Бўри ўзича: «Бор, нима бўлса бўлсин, олға!» — деди шекилли, ҳеч қачон қарамасдан лўкиллаб олға юрди.

Николай қаттиқ товуш билан:

— Бос!.. — деди ва унинг саман оти ўз-ўзидан шиддат билан тепаликка қараб чопаркан, чуқурдан ўтиб, бўрининг йўлини тўсди. Итлар ҳам шамолдай учиб, ундан ўзиб кетди. Николай на бақираётган товушини эшитар, на от чоптириб кетаётганини сезар, на итларни кўрар ва қаерга кетаётганини биларди; у фақат яна ҳам тезлаб, пастқамликдан тикка чопиб кетаётган бўрини кўрарди холос. Сағриси кенг ола ит Милька бошқа итлардан ўзиб кетди ва бўрига яқинлашиб қолди. Ана, етай деб қолди... Мана, етди ҳам. Бироқ бўри унга бурилиб қаради ва Милька, одатдагича, унга ҳамла қилиш ўрнига тўсатдан думини кўтарди-ю, олдинги оёғини тираб қолди.

— Бос! Бос! — деб қичқирди Николай.

Шу онда қизил този Любим Милькадан сакраб ўтдию бор кучи билан ўзини бўрига ташлаб, унинг сонидан тишлади. Бироқ қўрқиб кетгандай, бўрини қўйиб юбориб нарёққа ўтди. Бўри кетини ерга қўйди, тишларини тиржайтирди ва яна ўрнидан туриб, олға қараб югурди. Унинг кетидан бир аршин орқада итлар қувиб кетди.

«Кетиб қолади! Йўқ-е, худо урдими», — деди ўзига Ни-

колай ҳамон хириллаган овоз билан итларни олқишларкан.

У кўзларини жавдиратиб, бирдан бир умиди бўлмиш қари ити Қарайни изларкан:

— Қарай! Бос! — деб қичқирарди, Қари ит бор кучини йигиб, иккала кўзи бўрида, унинг олдини тўсмоқчи бўлиб, ён томондан ҳалпиллаб чопарди. Бироқ бўрининг тез-тез сакраши билан итнинг ҳалпиллаб югуриши суръатига кўра, Қарайнинг мўлжали янглиш эканлиги кўриниб турар эди. Николай отини чоптириб ўрмонга яқинлашиб қолди, агар бўри шу ўрмонга кирса, қўлдан кетиши аниқ эди. Шу чоқ рўпарадан ити билан келаётган бир овчи чиқиб қолди. Демак, ҳали умид бор, Николайга бегона, бошқа бир галадан бўлмиш каттакон чипор ёш ит бир сакраб бўрининг олдини тўсди ва уни ағанатиб юборди. Бўри кутилмаган фавқулодда бир тезлик билан ўрнидан турдию чипор итга оғиз солди. Биқини ёрилиб, қонга беланган кўпкак инграб муккаси билан йиқилди.

— Қарайгинам! Отагинам!.. — деб йиғлади Николай.

Сонида бир тутам жуни осилиб ётган қари Қарай бўрининг бир лаҳзагина тўхтаганидан фойдаланиб, беш қадам наридан унинг йўлини кесиб чиқди. Бўри худди хавфни пайқагандай, думини қисиб, Қарайга бир хўмрайиб қарадию яна аввалгидан ҳам тезроқ чопа кетди. Бироқ, шунда Николай қари ити Қарайга бир нима бўлганини кўрди. Қарай кўз юмиб очгунча ўзини бўрининг устига ташладию иккаласи думалаб, ўша ердаги чуқурга тушиб кетди.

Николай ит билан бўри чуқурда олишаётганини, итнинг остидан бўрининг оқ туки, узалиб ётган орқа оёғи, чимирилган қулоқлари ва энтикиб турган калласини (Қарай бўрини бўғзидан тишлаб олган эди) кўрди; ўа сеvimли итини шу ҳолатда кўриш Николайнинг умрида энг бахтли лаҳзалардан эди. Николай энди эгарнинг қошидан ушлаб тушмоқчи ва бўрини ханжар билан чопиб ташламоқчи бўлаётган чоғида тўсатдан бўри итларнинг тагидан бошини кўтарди ва олдинги оёқлари билан чуқур лабига тармашди. Бўри тишларини тиржайтириб (Қарай уни қўйиб юборган эди), икки орқа оёғи билан сакраб чуқурдан чиқди ва думини қисиб, итларнинг ҳужумидан қутулиб яна олға қараб югурди. Жувлари ҳурпайган Қарай майиб ёки ярадор бўлган бўлса керак бўрға чуқурдан чиқди.

Николай умидсизлик билан

— Ё раббий! Нима ёмонлик қилувдим! — деб қичқирди.

Амакининг овчилари нариги томондан от қўйиб бўрининг йўлини тўсди ва итлари яна бўрини тўхтатиб ўраб олишди.

Ҳар гал бўри орқа оёғи билан ўтирганда Николай унинг жиловдори, амаки ва унинг овчиси бўри атрофида қийқирар, ҳайқирар, оддан тушмоқчи бўлар ва бўри қамалдан чиқиб қочмоқчи бўлганда яна от чоптирар эди.

Данило бу ҳайқирқиқларни эшитиши биланоқ ўрмон чеккасига чиққан эди; Карай бўрини босганини кўриб, иш тамом бўлди, деб отини тўхтатди. Бироқ овчилар оддан тушмаганини, бўри яна қочиб қутулмоқчи бўлганини кўриб Данило бўрининг кетидан чопмай, Карай сингари унинг олдини тўсиб чиқмоқчи бўлди ва амакининг итлари бўрини иккинчи марта тўхтатганда, бўрига етиб олди.

Данило, чап қўлида яланғоч ханжар, отига устма-уст қамчи бериб, жимгина чопиб келмоқда эди.

Кўнғир бир от ёнидан пишқириб ўтиб, биров оддан гурсиллаб ўзини ерга ташлагандан кейин Николай қараса, Данило итлар орасида узала тушиб, бўрининг қулоғидан ушламоқчи бўлаётти. Ишнинг тамом бўлгани итларга ҳам, овчиларга ҳам, бўрига ҳам маълум бўлиб қолди. Бўри кўрққанидан қулоғини чимириб, туришга уринган эди, итлар яна унга ёпишди. Данило ўрнидан сал турди-да, худди чўзилишга чоғланаётгандай олдинга қалқиб, бутун оғирлиги билан ўзини бўрининг устига ташлади ва унинг қулоғидан ушлаб олди. Николай ханжар билан бўрини ўлдирмоқчи бўлган эди, бироқ Данило шивирлаб: «Қўй, ўлдирма, тумшуғини бойлаб оламиз»,—дедию кейин вазиятини ўзгартириб, оёғи билан бўрининг бўйнидан босди. Бўрининг оғзига чўп қўйиб, танғиб олишди, оёқларини боғлашди ва Данило уни у ёқ-бу ёққа думалатиб кўрди.

Овчилар чарчашган бўлса ҳам, лекин шоду хуррам, каттакон тирик бўрини ҳуркиб пишқираётган отнинг устига ташлаб, бўрига қараб акиллаётган итлар билан биргаликда қароргоҳга жўнашди. Икки ёш бўрини този итлар, учтасини шикори итлар туттипти. Овчилар ҳаммаси ўз овини олиб келди, қандай ов қилганини гапириб берди ва она бўрини томоша қилгани унга яқин келишди, бўри оғзида чўп, катта бошини осилтириб, қуршаб олган ит ва одамларга шиша сингари кўзлари билан қараб турарди. Одамлар қўл теккизганда бўри боғланган оёқлари титраб, ҳаммага ваҳшиёна ва шу билан бирга термилиб боқар эди.

Граф Илья Андреич ҳам етиб келиб, бўрига қўл теккизиб кўрди.

— Ҳу, буни қаранг-а! — деди у.— Жуда катга-ку, она бўрими? — деб сўради у ёнида турган Данилодан.

— Ҳа, она бўри, тўрам,— деб жавоб берди.

Граф бўрини қўлдан чиқариб юборганини ва Данило билан тўқнашганини эслаб:

— Лекин ёмон ашаддий овчи экансан.— деди.

Данило индамади, фақат уялинқираб маъсум ва ёқимли табассум қилди.

VI

Кекса граф уйига жўнади. Наташа билан Петя ҳам дарров етиб борамиз деб ваъда беришди. Вақт ҳали эрта бўлгани учун овчилар яна овни давом эттиришди. Тушдан кейин този итларни пастқамликдаги қалин чакалакка қўйиб юборишди. Николай анғизда туриб, барча овчиларини кўриб турарди.

Николайнинг қаршисида кўкаламзор бўлиб, унинг овчиси мана шу кўкаламзордаги финдиқ бутасининг нариги томонида, чуқурликда турган эди. Този итлар қўйиб юборилиши биланоқ Николай Волторин деган итнинг таниш овозини эшитди; бошқа итлар ҳам унга қўшилиб гоҳ жим бўлиб, гоҳ ҳуриб қува кетди. Бир дақиқадан сўнг тулки кўринди, деб оролдан товуш беришди ва итлар галаси пастқамликка тушадиган нишабликдан кўкаламзорга қараб чопди.

Николай пастқамликдаги чакалакзордан от чоптириб бораётган қизил телпакли итбон ва итларни кўриб турар, нариги томондаги кўкаламзорда ҳозир тулки кўринади, деб кутар эди.

Чуқурликда турган овчи қўзғалиб итларни қўйиб юборди ва Николай буталарни оралаб, думини ҳурпайтириб, қочиб бораётган қип-қизил, пастаккина ғалати бир тулкини кўрди. Итлар тулкига етай-етай деб қолди. Мана, етди ҳам. Тулки айёрлик қилиб, уларни ғафлатда қолдириш мақсадида, ўртада гир айлана бошлади ва пахмоқ думини ўйнатиб, борган сайин тез-тез айлана кетди. Қимнингдир оқ ити, ундан кейин қора бир ит ўзини тулки устига ташлади, итлар аралашиб кетди ва ниҳоят тулкини қуршаб, хиёл тебраниб туриб қолишди. Икки овчи от чоптириб итлар-

нинг олдига етиб келди, булардан бири қизил телпак, иккинчиси нотаниш, кўк кафтан кийган эди.

«Ўзи нима гап? — деди Николай ичида. — Бу овчи қаёқдан пайдо бўлди? Амакининг овчиси эмас-ку!»

Овчилар тулкини итлардан қутқариб олишди ва анчагача уни отга ўнгармасдан туриб қолишди. Уларнинг олдида қантариб қўйилган отлар турар ва итлар эса чўзилиб ётар эди. Овчилар қўл силтар, афтидан тулкини бир нима қилаётганга ўхшар эди. Ўша ердан бурғу садоси эшитилди, бу ёқалашини ишорати эди.

— Илагиннинг овчиси бизнинг Иван билан уришаётганга ўхшайди, — деди Николайнинг жиловдори.

Николай синглиси билан Петяни чақириб келгани жиловдорини юборди, ўзи дарров итчилар този итларни тўплаётган ерга борди. Бир неча овчи ёқалашаётган овчиларга томон от қўйиб кетди.

Николай одан тушди, етиб келган Наташа ва Петялар билан бирга иш нима билан тамом бўлишини кутиб, този итлар олдида тўхтади. Ёқалашган овчи тулкини отига ўнгариб, ўрмон четидан чиқди ва ёш хўжаси олдига келди. У узоқдан шапкасини олиб, ҳурмат билан гапиришга уринган бўлса ҳам, лекин ранг-қути ўчиб ғазабдан энтикмоқда эди. Бир кўзини уриб кўкартирган бўлсалар ҳам, афтидан буни ўзи сезмаганга ўхшар эди.

— Ҳа, нима гап ўзи? — деб сўради Николай.

— Буни қаранг-а, бизнинг итлар овлаган овчи у тортиб олар эмиш! Тулкини-ку, менинг кул ранг қанжигим босди. Ана гапу! Тулкини олар эмиш! Мен унга кўрсатиб қўйдим. Тулкини ўзим ўнгариб олдим. Мана бунга тобинг қалай? — деди овчи худди ҳали ҳам душмани билан гаплашаётгандай ханжарини кўрсатиб.

Николай овчига индамади, синглиси билан Петядан мени шу ерда кутиб туришлар, деб илтимос қилди-да, ўзи душманларни бўлмиш Илагиннинг овчилари турган жойга қараб кетди.

Ғолиб овчи бошқа овчилар олдига бориб одан тушди ва сўзларига зўр мароқ ва хайрихоҳлик билан қулоқ солаётган кишиларга ўз ботирлигини ҳикоя қилиб берди.

Воқеа шундай бўлган эди: Ростовлар билан уришиб қолган ва судлашиб юрган Илагин Ростовларга қарашли ўрмонда ов қилиб юрган экан, ҳозир Ростовларни кўриб, буларнинг ити босган овга атайин ўз итини солдириб юборипти.

Николай ҳеч қачон Илагинни кўрган эмас, лекин ўз мулоҳаза ва муҳокамаларида одатан ўрта мавқе тута билгани учун, эшитган миш-мишларига кўра, бу помешчкни ниҳоят даражада ёмон кўрар ва уни ашаддий душмани деб ҳисоблаб юрар эди. У ҳозир қамчинини маҳкам ушлаб, ўз душмани билан дурустроқ ёқалашиш мақсадида қаҳр-ғазаб билан Илагинга томон от қўйиб кетди.

Ўрмондан чиқиши биланоқ қаршисидан қундуз телпак кийган, чиройли қора от минган семиз бир барин чиқиб қолди, уни икки жиловдор кузатиб келмоқда эди.

Николай душманим деб билган одами басавлат, хуш-тавозе ва айниқса ёш граф билан танишиш иштиёқида бўлган бир барин экан. Илагин Ростовга яқин келиб, эҳтиром юзасидан бошидан қундуз телпагини олди, овчилар ўртасида юз берган бу ҳодисага таассуф билдирди, бошқаларнинг ити овлаган овга ўз итини қўйган овчисига жазо беражagini айтди ва Ростовни ўзига қарашли ўрмонда ов қилишга таклиф қилди.

Наташа акам бирон ёмон иш қилиб қўймасин, деб ҳаяжон билан Николайдан сал орқароқда бормоқда эди, бироқ иккала душманни жуда қуюқ салом-алик қилганини кўриб, кўнгли жойига тушиди ва буларнинг олдига келди. Илагин Наташани кўриб, қундуз телпагини яна ҳам баландроқ кўтарди ва жилмайиб, графиня ўз ҳусн латофатлари ва овга ишқибоз бўлганликлари билан Дианага ўхшаб кетадилар, мен бу кишининг гўзалликлари ҳақида кўп эшитганман, деди.

Илагин овчисининг гуноҳини ювмоқчи бўлиб, Николайнинг бу ердан бир қақирим нари, тепалик этагидаги ўрмонига бирга овга боришни жуда-жуда сўради. Айтишига кўра, у ерда қуён кўп, Илагин ўзи овламоқчи бўлиб асраб юрган экан. Николай унинг таклифини қабул қилди ва овчилар икки баравар кўпайишиб йўлга тушиди.

Илагиннинг тепалик этагидаги ўрмонига даладан бориш керак эди. Овчилар қатор тизилишди. Хўжалар ёнма-ён кетишли. Амаки, Ростов, Илагин бир-бировининг итига суқланиб қарар ва кўзларини жовдиратиб бу итлар орасидан ўз ити билан рақобат қила оладиганни излар эди. Николай Илагиннинг итлари орасида кичкина ва ориққина бўлса ҳам лекин жуда чайир, тумшуғи узун, қора кўзлари бўртиб чиққан олақанжиқ итни кўриб оғзи очилиб қолди. У Илагиннинг итлари кўп яхши деб эшитган эди, ҳозир бу чи-

ройли олақанжиқни кўриб, унинг ўз Милькаси билан рақобат қила олишига кўзи етди.

Илагин бу йилги ҳосилот тўғрисида суҳбатлашиб бораётган чоғда Николай унга олақанжиқ итини кўрсатиб, назар илмагандай:

— Итингиз чакки эмас, олғирми? — деди.

Илагин лоқайд товуш билан:

— Буми? Ҳа, ёмон эмас, олғир, — деб қўйди. Ерза деган бу итни у қўшнисидан ўтган йили уч хонадон уйи ити бадалига олган эди. — Бу йил бизда ҳам ҳосилнинг мазаси йўқ денг, граф, — деди Илагин давом этиб. Кейин ёш графнинг назокатига жавобан назокат кўрсатмоқчи бўлиб, унинг итларини кўздан кечирди ва семизлиги билан кўзга ташланган Милькани кўрсатиб:

— Сизнинг ҳам бу олачипорингиз чакки эмас! — деди.

— Ҳа, дуруст, ёмон чопмайди, — деди Николай. «Қани энди, ҳозир шу далада бир каттакон қуён кўринса-ю мен сенга бу ит қанақа ит эканлигини кўрсатсам», — деди ичида ва қайрилиб жиловдорига қаради, — ҳозир ким қуён топса, бир сўм бераман, — деди.

— Мен бир нарсага ҳайронман, — деб давом этди Илагин. — Нега баъзи овчилар бировларнинг ити ва овига ҳасад қилиб юришаркин? Мен бўлсам, граф, ов қилишдан кўра мана шунақа гашт қилиб юришга кўпроқ ишқибозман... Шундай кишилар билан бирга сайр-саёҳат қилиб юришдан яхши истироҳат борми (у Наташага қараб яна бошидан қундуз телпагини олди), қанча овладинг, деб терисини санаб ўтиришга ҳушим йўқ.

— Ҳа, албатта.

— Ёки нега менинг итим босмасдан фалончининг ити босди, деб куюб ҳам юрмайман, мен итларнинг ов қуваётганини томоша қилиб ўтирсам бас, нима дедингиз граф? Мен шундай деб ўйлайманки...

Шу чоқ орқада қолган бир итбоннинг:

— Ол-ол! — деган ҳайқириви эшитилди. У анғизнинг баландроқ ерида тураркан, қамчисини кўтариб, «ол-ол!» деб қичқирарди. (Бу ҳайқирикдан ва қамчи кўтаришдан маълум бўлдики, у пусиб ётган қуёнга дуч келиб қолипти).

— Қуён кўриб қолди шекилли, — деди Илагин бепарволик билан. — Нима қилдик граф, овлаймизми?

Николай унинг саволига жавобан:

— Ҳа, ўша ёққа бориш керак... Бирга овлаймиз-да! — деди ва Ерза билан амакининг Ругай лақабли қизил итига

қаради. Унинг Милькаси бу иккала ит билан сира ҳам рақобат қилолмасди. У Илагин ва амаки билан бирга қуён кўриган томонга қараб бораркан, ўзича: «Хайр, энди бўлганича бўлди, булар Милькамни қулогидан айирмаса гўрга эди» — деди.

Илагин қуённи кўриб, қолган овчининг олдига бориб:

— Жуда каттами? — деб сўради ва ҳаяжон билан Ерзага қараб ҳуштак чалди.

— Сиз ов қилмайсизми? — деди у шумшайиб бораётган амакига қараб:

— Мен суқулиб нима қиламан, — деди амаки. — Сизнинг ҳар бир итингиз бир қишлоқ бадалига олинган, минг сўмлик ит. Сиз овга солаверинг, мен томоша қилиб тураман.

— Ругай! Маҳ, маҳ! — деб чақирди Илагин, — Ругаюшка! — деб юборди яна у беихтиёр, шу эркалаш билан бу итни яхши кўриши ва бутун умиди шу итда эканини ифодалаб. Наташа иккала чолни ҳам, акасини ҳам ичдан ҳаяжонда эканини кўриб ўзи ҳаяжонга тушди.

Овчи тепаликда қамчисини кўтариб турган эди. Хўжалар ўша томонга аста-секин йўл олишди. Уфқда бораётган тозилар қуён ётган еридан бошқа томонга бурилди, хўжалари қолиб, овчилар ҳам ўша томонга бурилишди. Ҳамма аста-секин салобат билан бормоқда эди.

Николай қуённи кўриб қолган овчига юз қадам яқин борганда:

— Қайси томонга қараб ётипти? — деб сўради. Бироқ овчи жавоб беришга улгуролмай, эрта эрталаб қаттиқ совуқ бўлишини сезган қуён ётолмасдан ўрнидан сакраб турди ва қоча кетди. Бир гала този итлар ғуж бўлиб, ҳуришганича қуён кетидан қувлади. Бошқа шикорий итлар ҳам този итлар кетидан қуёнга қараб отилди. Аста-секин, товуш чиқармай бораётган барча овчи итбонлар: — Тўхта! — деб итларни суриб, този ва шикорий итларни олқишлаб, дала бўйлаб кетишди. Осойишта Илагин, Николай, Наташа ва амаки итлар билан қуёндан бўлак нарсани кўрмай, ов босаётган итларни бир лаҳза бўлса ҳам кўздан қочириб қўйишдан қўрқиб, шамолдай учиб боришмоқда эди. Қуён каттакон ва чаққон экан. У ўрнидан сапчиб туриши биланок қочмади, балки атрофдан эшитилаётган шовқин-сурон ва тапура-тупурга қулоқ солди. Итлар яқинлашганга қадар у ўн мартача секин сакради, ниҳоят хавфни сезиб, қулайроқ бир томонни кўзлаганидан сўнг қулоқларини чимириб, жони борича чопди. У анғизда ётган олд томон-

даги ўтлоқ лой эди. Қуённи пайқаб қолган овчининг бўлак итлардан олдинроқда бораётган икки ити ҳаммадан бурун ўзини қуёнга отди; бироқ бу икки итнинг етишига анча қолганда Илагиннинг олачипор Ерзаси булардан ўзиб кетди, қуён билан орасида бир қадам қолганда ўзини қуёнга ташлади ва думидан тишлаб олдим деб гумон қилиб, думбалоқ ошиб кетди. Қуён ўзини бир ўнглаб олди-ю, яна аввалгидан ҳам чаққонроқ чопди. Энди кети катта, олачипор Милька Ерзадан ўзиб қуёнга етай-етай деб қолди.

Шу онда қувониб кетган Николайнинг:

— Милошка! Жигарим! — деган овози эшитилди.

Милька ҳозир қуёнга етиб, уни тишлаб олмоқчи эди, бироқ қуёнга етиб, ундан ўзиб кетди. Қуён тўхтади. Чиройли Ерза яна ўзини қуёнга отди ва худди бу гал хато қилмайин, дегандай думига тумшуғи тегаёзган бўлса ҳам оғиз солмади.

Илагиннинг ўзгарган, йиғламсираган товуши эшитилди:

— Ерзенка! Жоним!

Лекин Ерза унинг ёлворишини эшитмасди. Итлар босадиган чоғда қуён бир сакрадию ўзини анғиз билан ўтлоқ орасидаги увотга ташлади. Яна Ерза билан Милька қўш отга ўхшаб ёнма-ён югуриб, қуёнга яқинлашди; аммо уватда қуённинг югуриши осонлашди, шунинг учун итлар орқароқда қолди.

Шу чоқ яна бир овоз:

— Ругай! Ругаюшка! — деди ва амакининг Ругай лақабли қизил ва дўнгпешана ити бўйини чўзиб, белини эгиб, олдинда баравар чопаётган иккала итга етиб олди, улардан ўтди, бор кучини йиғиб жуда тез суръат билан югуриб қуёнга етди-ю, уни йўлдан четлатиб, ўтлоққа қочирди ва тиззасигача лой кечиб, қаҳр-ғазаб билан унинг кетидан яна ҳам тезроқ чопа кетди ва қуён билан бирга думбалоқ ошиб лойга белангани кўринди. Итлар қуённи ўраб олишди. Бир дақиқадан сўнг овчилар ғуж бўлиб турган итлар олдига етиб келишди. Суюниб кетган амаки отидан тушдию қуённинг тўлиғини кесди. У қони оқсин деб қуённи силкитаркан, атрофига бесаранжом кўз югуртирар, ўзини қандоқ тутишини ва нима дейишини билмай, ўзича: «Ана бу яхши бўлди... Мана буни ит деса бўлади... бир сўмлигини ҳам, минг сўмлигини ҳам бир чўқишда қочирди. Кўп яхши!» — дерди у энтикиб ва худди бировни сўкаётгандай атрофига боқиб: гўё ҳамма унинг душмани, ҳамма уни алдаб келган эди-ю, ниҳоят ўзини кўрсатиш унга

энди муяссар бўлган эди. «Мана минг сўмликларинг! Кўп яхши!»

— Ругай, ма! — деди у қуённинг тупроққа беланган оёғини итга ташлаб. — Маҳ! Ош бўлсин! Кўп яхши!

Николай ҳам ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмай, ўзининг гапини ҳам биров эшитиш-эшитмаслигига эътибор қилмай:

— Меники ҳам болади, ёлғиз ўзи уч марта қуёнга етиб олди, — деб қичқирарди.

Илагиннинг жиловдори:

— Оббо, нима қипти, қуённинг ёнидан ўтиб кетди-ку! — деди.

— Қуён йўлдан тойгандан кейин ҳар қанақа жайдари ит ҳам боса олади-да, — деди қизарган, от чоптириш ва ҳовлиқишдан нафаси тиқилиб қолган Илагин. Шу пайт Наташа ҳам нафасини ростлаб олмасдан хурсандликдан шундай чинқириб юбордики, қулоқлар қоматга келди. Бошқа овчилар бир-бирига сўз бермай ифода қилаётган хурсандликни Наташа шу чинқирик билан ифодалади. Бу чинқирик шу қадар ғалати эдики, агар бошқа вақт бўлса ўзи ҳам бу ваҳшиёна товушдан мустар бўлар ва бўлак кишилар ҳам таажжубланарди. Амакининг ўзи қуённи боғлади, эпчиллик билан уни отининг сағрисига ташлади-да, худди шу билан ҳаммани мазаммат қилган ва сизлар билан гаплашиб ўтиргани фурсат йўқ, дегандай отига минди-ю жўнаб қолди. Ҳамманинг тарвузи қўлтиғидан тушиб таҳқирланган ҳолда жўнаб кетишди ва анчагача ҳеч ким аввалги ҳолатига келолмади. Булар анчагача лойга беланган, букри қизил Ругайга қараб кетишди. Ит занжирини шиқиллатиб, ғолибларга хос осудалик билан амакининг кетидан бормоқда эди.

Николайнинг назарида бу ит «ов босиш бўлмаса, мен ҳам бошқа итлар сингари бир итман, лекин овга келганда менга ета олмайсизлар» — деб турарди.

Хийладан кейин амаки Николайнинг олдига келиб, унга сўз қотганда Николайнинг боши осмонга етди, чунки Николай шунча ишдан кейин амаки мени назар-писанд қилмас, деб ўйлаган эди.

VII

Кечқурун Илагин Николай билан хайрлашиб, уйига кетди. Николай овга қизиқиб ўз ҳовлисидан жуда узоқ-

лашиб қолгани учун амакининг таклифига кўниб, овчилари билан бирга унинг Михайловка деган қишлоғида тунайдиган бўлди.

— Агар меникига борсаларинг, кўп яхши бўларди,— деди амаки уларга.— Кўряпсизларми, ҳаво рутубатли. Меникида дам олардиларинг, графинюшкани дрожкада олиб боришарди.— Амакининг таклифи маъқул бўлди, дрожка олиб келгани бир овчи Отрадноега юборилди-да, Николай Наташа билан Петяни олиб амакиникига жўнаб кетди.

Катта-кичик хизматкорлардан беш киши хўжаларни қарши олгани кўча эшигига югуриб чиқди. Унларча ёшқари, хотин-халаж овчиларни томоша қилгани орқа эшикдан каллаларини чиқариб қарашди. Наташадай ойимбека қизнинг от миниб келгани амакининг хизматкорларига шу қадар қизиқ туюлдики, улар ҳатто уялиб-нетиб ўтирмасдан Наташанинг олдига келишди, унинг кўзларига қарашди ва худди одам тилини билмайдиган, унинг ҳақида нима деса барибир тушунмайдиган бир ғалати нарсани кўраётгандай унинг ҳақида гапирга кетишди.

— Аринка, буни қара, бир ёнлама ўтирипти! Ўзи ўтириптию этаклари осилиб ётипти!.. Кўлида бурғу ҳам бор-а!

— Ё алҳазар, пичоғини қара...

— Татар қизидир-да!

— Нечук думбалоқ ошиб тушиб кетмадинг? — деб сўради бир доворак қиз Наташадан.

Амаки ёғочдан солинган ва дарахтлар ўртасида қолиб кетган чоғроқ кўраси олдига келиб, отдан тушди-да, хизматкорларини кўздан кечириб бўлгандан кейин, меҳмонлар билан овчиларни қабул қилгани ҳамма нарсани тайёр қилинглари, ошиқча кишилар кетсин, деб бақариб амр-фармон берди.

Ҳамма ҳар томонга чошиб кетди. Амаки Наташани отдан туширди ва кўлидан ушлаб, шалоқ пиллапоядан чиқариб қўйди. Ёғоч уйнинг деворлари шувалмаган, ичи унча тоза эмас, бу уйда турувчилар уйни тоза тутишга ҳафсаласи йўқлиги кўриниб турган бўлса ҳам, лекин уйни ифлос деб бўлмас эди. Даҳлиздан олма ҳиди анқиб турар, деворларга бўри ва қуён терилари осиб қўйилган эди.

Амаки меҳмонларни даҳлиз орқали стол ва қизил стуллар қўйилган кичкинагина залга, ундан кейин даврастол ва диван қўйилган меҳмонхонага, у ердан титилиб кетган

диван қўйилиб, ислиқи гилам тўшалган, деворларига Суворов, амакининг ота-онаси ва ўзининг мундир кийиб олдирган сурати осиб қўйилган кабинетига олиб кирди. Бўлмадан тамаки ва ит ҳиди анқиб турарди.

Бўлмада амаки меҳмонларга, баҳузур ёзилиб ўтиринглар, дедию ўзи чиқиб кетди. Ругай орқасидаги лойи ҳали тозаланмаган ҳолда, бўлмага кирди ва диванга ётиб, тили ва тиши билан ўзини тозалай бошлади. Бўлманинг эшиги йўлакка очилар, йўлакда эса пардалари йиртилиб кетган тўсиқ кўриниб турарди. Тўсиқнинг орқасидан хотин кишининг кулгиси ва шивирлаган товуши эшитиларди. Наташа, Николай ва Петя ечиниб диванга ўтиришди. Петя ёнбошлаб дарров ухлаб қолди. Наташа билан Николай жим ўтиришарди. Уларнинг юзлари чўғдай ёнар, қоринлари оч бўлса ҳам, кайфлари чоғ эди. Ака-сингил бир-бирига қараб ўтиришарди (овдан кейин бўлмада ўтириб, Николай сингилсидан эркак сифатида афзал эканлигини кўрсатишни ошиқча деб билди); Наташа акасига қараб кўз қисди ва ака-сингил ўзларини тута олмай ва кулишга баҳона топгани ҳам улгура олмай хохолаб юборишди.

Кўп ўтмай, амаки казакин, кўк чолвор ва кичкинагина этик кийиб уйга кирди. Наташа илгарилари Отрадноеда амакини шу кийимда кўрганда кулиб, мазах қилган эди, ҳозир эса бу кийим назарига оддий сюртук ва фракдан қолишмайдигандай кўринди. Амакининг ҳам кайфи чоғ эди. У ака-сингилнинг кулгисига наинки хафа бўлди (у, менинг турмушимдан биров кулиши мумкин, деган гапни хаёлига ҳам келтирмас эди), балки буларнинг сабабсиз кулгисига ўзи ҳам қўшилди.

— Оббо, кичкина графиня-ей, мен сиздай қизни сира кўрган эмасман,— деди у ва узун чўбиқли бир трубкани Ростовга узатди, калтароқ кесилган бошқа биттасини одатдагича бармоқлари орасига қистирди.— Кунни бўйи эркак кишидай отда юриб чарчамади-я!

Амаки кирганидан кейин, ҳаял ўтмай, оёқ шарпасига кўра яланг оёқ бир қиз эшикни очди, уйга семиз, юзлари қип-қизил, қирқ ёшларга борган, бағбақалари осилиб турган, қалин лаблари қип-қизил чиройли бир аёл патнис кўтариб кирди. Хотин очиқ чеҳра ва жозибали бир ҳаракат билан меҳмонларга боқди ва таъзим қилди. Амакининг экономкаси бўлмиш бу хотин ўзи семиз, қорни ва кўкраги олдинга чиққан, боши орқага кетган бўлса ҳам енгил қадам босар эди. У келиб патнисни столга қўйди, оппоқ ва сўл-

қилдоқ қўллари билан шиша, газак ва таомларни столга апил-тапил териб бўлгач, эшик олдига бориб, жилмайиб турди. Бу хотин шу туриши билан Ростовга гўё: «Мана, кўрдингми! Амакинг қанақа киши эканлигини энди билдингми?» — деб турар эди. Нега билмасин, фақат Ростов эмас, балки Наташа ҳам Анисья Фёдоровна кирганида амакининг қоши нима учун чимирилганлигини, лабига хиёл ажин солган мамнун табассумнинг маъносини англаган эди. Патнисда салат, вино, қўзиқорин, қора ундан ёпилган ёғли нон, хом асал, асалдан қилинган ичимлик, чақилган ва чақилмаган ёнғоқ ва ёнғоқ ҳолва бор эди. Кейин Анисья Фёдоровна асал ва шакар мураббоси, чўчка пешноби ва ҳозиргина қовурилган товуқ келтириб қўйди.

Буларнинг ҳаммасини Анисья Фёдоровнанинг ўзи тайёрлаган ва ўзи пиширган. Буларнинг ҳаммасидан Анисья Фёдоровнанинг диди ва пазандалиги кўриниб турарди. Буларнинг ҳаммаси Анисья Фёдоровнанинг озодалиги, фаҳм-фаросати ва меҳмондўстлигини кўрсатиб турарди.

Анисья Фёдоровна столдаги емишлардан Наташа олдига олиб қўяркан:

— Қани, олинг, графиня! — деди, Наташа ҳамма нарсадан еди. У худди мунақа ёғли нон, асал, ёнғоқли мураббо ва товуқни ҳеч қачон кўрмаган ва умрида емангандай эди. Анисья Фёдоровна чиқиб кетди. Ростов ва амаки ўтган ва бўлажак ов тўғрисида Ругай ва Илагиннинг итлари ҳақида гаплашиб, олча наливка ичиб, тамадди қилиб ўтиришди. Наташа кўзларини милтиллашиб, диванда буларнинг сўзига қулоқ солиб ётарди. У бир неча марта бирон нарсасин деб Петяни ҳам уйғотмоқчи бўлди, бироқ Петя алланима деб гуринглади-ю, уйғонмади. Наташа бу ерда шу қадар баҳри очилиб хурсанд бўлдики, ҳатто дрожканинг тез келиб қолишидан кўрқар эди. Тўсатдан чўкиб қолган жимликдан сўнг (одатдан ўз ёр-ошналарини биринчи марта чақирган кишилар уйда шундай бўлади) амаки меҳмоннинг хаёлига келиб турган сўзга жавоб бериб шундай деди:

— Мана шундай қилиб, умр кечириб юрибман... бир кун келиб, ўласан кетасан киши. Шундай бўлгандан кейин, ёмонлик қилиб нима қиласан?

Бу сўзларни айтarkan, амакининг юзи чуқур маънони ифода қилди ва ҳатто чиройли бўлиб кетди. Ростов шу оғотаси ва қўшниларининг амаки ҳақидаги мақтовларини беихтиёр эслади. Амаки бутун губернияда беғараз ва олижаноб бир дарвиш сифатида ном чиқарган эди. Уни оилавий ма-

салаларни ҳал қилгани чақиришар, васий қилишар, унга ўз сир-асрорларини айтишар, уни суд ва бошқа ишларга сайлашар, бироқ у жамоат ишларидан ҳамиша ўзини тортиб, куз ва кўкламни ахта отига миниб дала айланиш, қишни уйда ўтириш, ёзни эса тўқай бўлиб кетган боғида ёнбошлаб ётиш билан ўтказарди.

— Нега хизматга кирмайсиз, амаки? — деб сўради Ростов.

— Хизмат қилар эдим, ташладим. Ишдан чиқиб қолганман. Миямга ҳеч нарса кирмайди. Хизмат сизлардан-да, менинг ақлим ожизлик қилади. Ов бўлса — бошқа гап.

— Эшикни очиб қўйинглар! — деб бақирди у. — Нега ёпиб қўйдиларинг! — Амаки айтмоқчи «колидор»нинг охиридаги эшикдан овчи-хизматкорлар турадиган уйга кириларди. Яланг оёқ бир киши шапиллаб борди-ю, ўша уйнинг эшигини очиб қўйди. Йўлакдан музика садоси баралла эшитила бошлади: биров моҳирлик билан балалайка чалмоқда эди. Бу садога аллақачондан бери қулоқ солиб ўтирган Наташа дурустроқ эшитмоқчи бўлиб, йўлакка чиқди.

— Кучерим... Митька чаляпти... яхши балалайка олиб берганман. Жон-дилим музика,— деди амаки. Амаки овдан қайтиб келганда Митьканинг овчилар бўлмасида балалайка чалиши расм бўлиб қолган эди. Амаки шу музикани яхши кўрар эди.

Николай бу музика менга жуда-жуда ёқди, деса худди айб бўладигандай, бир менсимаслик билан:

— Яхши! Жуда яхши чаляпти,— деб қўйди.

Наташа бу сўзни акаси қай тарзда айтганини сезиб:

— Жуда яхши чаляпти дейсизми? Яхшигина эмас, ажойиб, гўзал чаляпти,— деди таънаомуз. Амакининг дастурхонига қўйилган қўзиқорин, асал ва наливкалар, дунёдаги энг яхши ноз-неъматлар бўлгани сингари, бу музика ҳам шу лаҳзада Наташага музика санъатининг энг чўққисидай туюлди.

Музика садоси тиниши билан Наташа эшикка қараб:

— Сўраймиз, яна бирон нарса чалиб беринг,— деди. Митька балалайкани созлади ва яна «Бариня» куйи янграб кетди. Амаки хиёл табассум билан бошини бир томонга қийшайтириб, музика садосига ҳузур қилиб қулоқ солиб ўтирарди. Бариня куйи бир неча марта қайтарилди. Балалайка бир неча марта созланди ва шу оҳанг яна қайтарилди. Эшитувчилар бу куйни эшитган сари эшитгиси келар эди.

Анисья Фёдоровна кирди ва барваста жуссаси билан кесакига суяниб турди.

— Эшитяпсизми чалишини,— деди у Наташага, айнан амакининг табассумига ўхшаш табассум билан.— Жуда боппайди-да.

— Ўх, ана шу жойини боппалмаяпти-да! — деди тўсатдан амаки қўл силтаб.— Бу жойини бошқачароқ чалиш керак, бошқачароқ!

— Вой, сиз ҳам чалишни биласизми? — деб сўради Наташа амакидан. Амаки индамай кулумсираб кўйди.

— Қара-чи, Анисьюшка, гитаранинг тори бутунми? Анчадан бери қўлимга олганим ҳам йўқ,— деди амаки.

Анисья Фёдоровна ўз хўжасининг амрини бажо келтиргани енгил-енгил одим отиб чиқиб кетди-ю, бирпасдан кейин гитарани олиб келди.

Амаки ҳеч кимга қарамасдан, гитаранинг чангини пуфлади, қоқ суякдан иборат бармоқлари билан унинг қорнига чертиб, созлади ва креслога дурустроқ ўрнашиб олди. У артистона бир ҳаракат билан гитаранинг бўғзидан ушлади ва Анисья Фёдоровнага кўз қисиб, торни бир чертди-да, «Бариня»ни эмас, «По улице мостовой» деган бир машҳур кўшиқни аста-секин қойил қилиб бошлади. Николай билан Наташанинг ҳам қалби (Анисья Фёдоровна қалби сингари) шу музика мақомига жўр бўлди. Анисья Фёдоровна қизариб кетиб юзини рўмолча билан беркитди ва кула-кула уйдан чиқиб кетди. Илҳоми келиб кетган амаки боя Анисья Фёдоровна турган жойга қараб, ҳамон зўр диққат ва ҳафсала билан куйни чалмоқда эди. Куй авжига чиқиб, мақом тезлашганда амакининг юзида, айниқса оқарган муйловлари остида табассум аломатлари пайдо бўлди.

Машқ тамом бўлганда Наташа:

— Мунча гўзал, мунча гўзал! Яна бир нарса чалиб беринг, амаки, деб қичқирди ва ўрнидан дик этиб туриб, амакини қучоқлаб ўпди ва худди бу қандоқ бўлди дегандай «Николинька, Николинька!» деб акасига қаради.

Амакининг машқи Николайга ҳам жуда маъқул бўлди. Амаки бу куйни яна қайтарди. Гул-гул очилиб кетган Анисья Фёдоровна яна эшикда пайдо бўлди, унинг кетидан бошқа кишилар ҳам кўринди... Амаки кўшиқнинг «Муздай булоқ бошида, қиз тўхта деб қичқирар» — деган бандини чалди ва чаққон ҳаракат билан елкаларини ўйнатиб, гитаранинг қорнига бир чертдию тамом қилди.

Наташа ҳаёти худди шунга боғлиқ бўлгандай жон-дили билан:

— Яна битта, яна битта! — деб ялинди. Амаки ўрнидан турди. У гўё ҳозир икки кишидан иборат бўлиб, бири бу хушчақчақ кишига жиддий тарзда кулумсираб қўйди, хушчақчақ киши эса, соддалик ва салиқа билан барча қоидаларни ўрнига қўйиб, ўйинга ҳозирлана бошлади.

— Қани, жиян! — деб амаки гитара чалаётган қўли билан Наташага ишора қилди.

Наташа елкасидан рўмолини ташлади, югуриб амакининг олдига борди ва иккала қўлини белига қўйиб, гамза қилди.

Муҳожир француз хотин тарбия қилган бу графинечканинг суяк-суягига қандай қилиб, нечук бўлиб рус табиати бунчалик сингиб кетибди, бу муқомларни у қаердан ўрганипти! Бу мақомни *pas de chèle* аллақачонлари сиқиб чиқариб ташлаши керак эди-ку? Бироқ ўйиннинг руҳи ҳам, услуби ҳам, ўша амаки кутгандек таҳлит қилиб, ўрганиб бўлмайдиган, айнан соф рус руҳи эди. Наташа ўрнидан туриб, тантана ва ифтихор билан муғомбирона жилмайганда, шу куйга ўйнай олармикин, деб кўрқиб ўтирган Николай ва бошқалар, унинг ўйинини кўриб, кўнгиллари жойига тушди ва завқ билан томоша қилишди.

Наташа шу қадар ўхшатиб, шу қадар қойил қилиб ўйин туша бошладики, Анисья Фёдоровна ўйинга керакли рўмолчани унга дарров берди; нозик, зариф, шоҳи ва бархат кийиб ўсган, Анисьяга бегона бўлган Наташа Анисьянинг ўзига, унинг отасига, онасига, холасига ва ҳар бир рус кишисига хос бўлган нарсани туйганини кўриб, кулиб турган кўзларига ёш келди.

— Баракалла, графинечка, — деди амаки ўйнаб бўлгандан кейин хурсанд бўлиб кулиб. — Баракалла, жиян! Худо яхши эр берсин сенга.

— Аллақачон берган, — деди Николай кулумсираб.

Амаки ҳайрон бўлиб:

— А? — деди Наташага қараб. Наташа қувноқ табасум-ла бош иргитди.

— Яна қанақа денг! — деди Наташа. Бироқ шу гапни айтиши билан ҳаёлига тамоман бошқа, янги бир фикр келди. Нега Николай «Аллақачон берган» — деб кулумсираб қўйди? У шунга хафамикин, хурсандмикин? Менинг Болконским бунақа хурсандчиликларни хушламайди ва билмайди деб ўйлаяпти шекилли? Йўқ, бўлганда ҳаммасига

жуда яхши тушунарди. У ҳозир қаердайкин, деб ўйлади, Наташа ва тўсатдан юзи жиддий тусга кирди. Бироқ бу ҳолат фақат бир лаҳза давом этди холос. У ўзича «Бу тўғрида ўйлаш керакмас»,— деди-ю, яна кулумсираб амакининг ёнига ўтирди ва ундан тағин бирон нарса чалиб беришни сўради.

Амаки яна бир куй ва бир вальс чалиб берди, кейин пича жим туриб, бир йўталиб олгач, ўзи севадиган овчилар қўшиғини бошлади:

Кеча оқшомда илк бор
Ерни оппоқ қилди қор...

Амаки гап куйда эмас, сўзда, куй ўз-ўзидан келаверадиган нарса, сўзсиз куйнинг ўзи бўлмайди, куй фақат қўшиқнинг яхшироқ чиқиши учунгина хизмат қилади, деган содда халқ ақидаси билан куйлар эди. Шунинг учун ҳам қўшларнинг сайрашига ўхшаш бу шуурсиз қўшиқ жуда чиройли ва ёқимли чиқарди. Наташа амакининг қўшиғига буткул мафтун бўлди. У арфа ўрганишдан воз кечиб, гитара ўрганишга жазм қилди. Наташа амакининг гитарасини сўраб олиб, ўша заҳоти бир куйни чалишга чоғланди.

Соат тўққиздан ошганда Наташа билан Петяни олиб кетгани линейка¹, дрожка ва буларни излагани чиққан уч отлиқ келди. Келган одамнинг айтишига қараганда граф билан графиня буларнинг қаёқда қолиб кетганини билолмай, жуда хавотир бўлишипти.

Петяни ўликдай кўтариб чиқиб линейкага ётқизишди. Наташа билан Николай дрожкага чиқишди. Амаки Наташани ўраб-чулғаб, зўр меҳр-муҳаббат билан хайрлашди. Амаки буларни кўприккача пиёда узатиб қўйди, кўприк бузуқ бўлганлиги учун сувдан кечиб ўтиш керак эди ва овчиларга фонус олиб олдинда боришни буюрди.

— Хайр, жиянгинам! — деди амаки қоронғида. Бу овоз Наташа илгари эшитган овоз эмас, балки «Кеча оқшомда илк бор» деган куйни куйлаган овоз эди.

Улар ўтиб кетаётган қишлоқда чироқлар милтиялар ва тутун ҳиди келар эди.

— Хўп аломат киши-да, бу амаки! — деди Наташа катта йўлга чиқилганда.

— Ҳа,— деди Николай,— совқотаётганинг йўқми?

¹ Л и н е й к а - у с т и ё п и қ э к и п а ж .

— Йўқ, мен жуда яхши боряпман, жуда яхши, — деди Наташа акасининг саволига таажжубланиб, иккови анча-гача жим боришди.

Тун қоронғи ва рутубатли, отлар кўринмайди, фақат лой кечганда уларнинг оёқ товушларигина эшитиларди.

Ҳаётнинг турли-туман таассуротларини мунчалик зўр шавқ-завқ билан сезиб ва бу қадар тез ўзлаштирадиган бу ҳассос маъсум қалбдан нималар ўтаётти экан? Нечўк буларнинг ҳаммаси унинг қалбига сиғаётган экан? Наташа жуда хурсанд эди. Уйга озгина қолганда Наташа тўсатдан: «Кеча оқшомда илк бор» куйини куйлади. У йўл бўйи шу куйини эслашга тиришиб келган эди, ниҳоят эслади.

— Ахир эсладингми? — сўради Николай.

— Сен нимани ўйлаётган эдинг, Николенька? — деб сўради Наташа. Иккови бир-бирига шу саволни беришни яхши кўрарди.

— Менми? — деди Николай эслаб. — Мен аввал қизил ит Ругай тўғрисида ўйладим: Ругай амакининг ўзгинаси. Ругай одам бўлганида амакини ўз олдидан бир қадамнари жилдирмас эди, чавандозлиги учун бўлмаса ҳам яхши одам бўлгани учун. Жуда яхши одам-а? Шундай эмасми? Сен ўзинг нимани ўйладинг?

— Менми? Шошма, шошма. Ҳа, мен аввал шуни ўйладимки, мана биз ҳозир уйга боряпмиз. Худо биледи, бу қоронғида қайси томонга боряпмиз. Бордию Отрадноега эмас, ажойиб-ғаройиб бир юртга бориб қолсак. Кейин яна шуни ўйладимки, йўқ, бўлак нарса ни ўйлаганим йўқ.

— Биламан, ана уни ўйладинг, — деди Николай кулумсираб. Наташа унинг кулумсираганини сезди.

— Йўқ, — деди Наташа гарчи шу онда бўлак нарсалар билан бирга князь Андрейни ва амакининг ашуласи унга маъқул бўлишини ўйлаётган бўлса ҳам. — Ҳа, яна йўл бўйи Анисьюшканинг қандай яхши ўйнаб берганини ўйлаб келдим, — деди Наташа. Николай Наташанинг ўзидан қиқирлаб кулиб юборганини эшитди.

— Биласанми, — деди Наташа тўсатдан, — мен шуни биламанки, бунақа хурсандчилик, бунақа яхши истироҳат бўлак муяссар бўлмайди.

— Бекор айтибсан-да, бўлмаган гап, — деди Николай ва «Хўпам синглим бор-да! Бундан бўлак бунақа дўстим ҳам, улфатим ҳам йўқ ва бўлмайди ҳам. Нега эрга тегяптикин? Доимо мен билан шунақа сайр-саёҳат қилиб юрса бўлмасмиди?» — деб ўйлади.

«Зап яхши одам-да Николай» — деди ўзича Наташа ҳам.

— Э! Меҳмонхонанинг чироғи ҳали ҳам ёниб туриптику,— деди Наташа тун қоронғисида шуъла сочиб турган деразани кўрсатиб.

VIII

Граф Илья Андреич дворянлар оқсоқоллигини ташлади, чунки бу жуда серчиқим иш эди. Лекин унинг хўжалик ишлари ҳали ҳам ўнғарилгани йўқ. Наташа билан Николай кунда ота-онасининг махфий гаплашганини кўрар ва ота-боболаридан қолган сердаромад ҳовли билан Москва ёнидаги мулкни сотиш тўғрисида қилаётган маслаҳатларини эшитишарди. Илья Андреич оқсоқолликни ташлагандан кейин келди-кетди камайиб, Отрадное ҳаёти илгаригига қараганда хийла тинч бўлиб қолган бўлса ҳам, ҳарқалай, катта ҳовли билан флигель одамга тўла, дастурхон ёзилганда лоақал 20 кишига ёзилар эди. Буларнинг ҳаммаси шу уйда яшаб, оила аъзосига айланган ёки графнинг ҳовлисида туриши зарурдай бўлиб қолган ёкишилар эди. Масалан, музикачи Диммлер ва унинг хотини, танца муаллими Фогель ва унинг бола-чақаси, шу уйда яшаб қариган қизкамбир Белова ва бошқалар; Петянинг муаллимлари, қизларнинг собиқ мураббиялари ва ўз уйларидан кўра графникида яшашни яхшироқ ва қулайроқ деб билган бирмунча одамлар. Аввалгидай унақа катта, меҳмондорчиликлар бўлмаса ҳам кундалик ҳаёт шундай ўтардики, граф билан графиня ҳаётни бусиз тасаввур қилолмас эди. Ов дов-даскасини Николай аввалгидан ҳам ошириб юборган, отхонада ҳали ҳам 50 та оту 15 та отбоқар, туғилган кунлар нишонланганда ҳали ҳам қимматбаҳо тухфалар олинади, бутун уездга тантанали зиёфатлар берилади; граф Илья Андреич билан ҳариф бўлиб карта ўйнашга катта бир фойда чиқадиган иш деб қарайдиган қўшнилар билан кунда карта ўйналади ва юз сўмлаб ютқизилади.

Граф ўз ишларига ўргимчак уясига тушгандай ўралишиб қолган, лекин иши чалкашиб кетганига, борган сайин чалкашиб кетаётганига ишонмасликка ҳаракат қилар ва шу билан бирга бу ўргимчак уяни узиб ташлашга ҳам, ё бўлмаса қутулиш учун сабр билан буни бартараф қилишга ҳам ўзини ожиз сезарди. Графиня меҳрибон қалби билан

болалари хонавайрон бўлаётганини, айб графда эмаслигини, унинг хулқан шундоқ бўлишдан бошқа чораси йўқлигини, (гарчи яширса ҳам) графнинг ўзи ва болаларининг хонавайрон бўлаётгани учун азоб чекаётганини сезар ва ёрдам бериш учун чоралар излар эди. Графинянинг хотинларга хос нуқтаи назаридан қараганда бу аҳволдан қутулишнинг бирдан-бир чораси — Николайни бирон бой қизга уйлантириш эди. Графинянинг сўнгги умиди шу эди. Агар Николай онаси топган қизга уйланмаса у вақтда ишнинг ўнгарилишидан буткул умид узиш керак. Графинянинг топган қизи — Жюли Карагина эди. Жюли жуда олижаноб бир ота-онанинг фарзанди бўлиб, Ростовлар уни болалигидан танирди. Акалари ўлгандан кейин Жюли, ота-онасининг мол-дунёси ёлғиз ўзига қолиб, бой қиз бўлиб қолган эди.

Графиня ўғлини Карагинанинг қизига уйлантириш ниятида Москвага — Жюлининг онасига хат ёзиб, ундан жавоб олди. Карагина мактубида мен розиман, лекин у ёғи қизимга боғлиқ, деб жавоб қайтарган ва Николайни Москвага таклиф қилган эди.

Графиня бир неча марта ўғлига иккала қизимнинг ҳам бошини иккита қилдим, энди бирдан-бир мурод-мақсадим сени уйлантириб, келин кўриш деб кўз ёши қилди. Агар шу орзум рўёбга чиқса мен гўримда тинч ётардим, деди. Ундан кейин кўзлаб юрган бир нозанин қизи борлигини айтиб, уйланиш тўғрисида ўғлининг фикрини билмоқчи бўлди.

Гап келганда графиня Жюлини мақтаб қўяр ва Николайга байрам кунлари Москвага бориб ўйнаб келишни маслаҳат берарди. Николай бу сўзларнинг тагида нима борлигини фаҳмлаган эди. Шунинг учун бир куни, яна шундан гап очилгандан, онасини очикроқ гапиришга даъват этди. Графиня ўғлига: «Энди ишларимизнинг ўнгарилиб кетиши сенинг Карагинага уйланишингга боғлиқ», — деди.

Николай ўзини олижаноб кўрсатмоқчи бўлиб:

— Э, агар мен бирон камбағал қизни яхши кўриб қолган бўлсам, сиз мол-дунё туфайли номусинг ва муҳаббатингдан кеч дермидингиз, ойижон? — деб сўради.

Бироқ Николай бу гап онасига қанчалик қаттиқ тегишини ўйламаган эди.

— Йўқ, сен менинг гапимга тушунмадинг, — деди ойси гапини йўқотиб қўйиб. — Сен менинг мақсадимга тушунмадинг, Николенька. Мен бахтли бўлишингни истайман—

деди графиня яна, лекин бу гапни чин кўнглидан айтмаётганини сезиб, чулдираб қолди ва йиглаб юборди.

— Ойижон, йиғламанг, агар истагингиз шу бўлса, рўйи рост айта қолинг. Сизнинг хурсандлигингиз учун мен ҳамма нарсадан, ҳаётимдан кечишимни ўзингиз биласиз,— деди Николай.— Мен сизни деб ҳамма нарсани ҳам, ҳатто севгимни ҳам қурбон қиламан.

Бироқ графиня масалани бундай қўймоқчи эмас эди: у ўғлининг қурбон бўлишини эмас, балки ўзи унга қурбон бўлишни истар эди.

— Йўқ, сен тушунмадинг. Кел, қўй бу гапни,— деди графиня кўз ёшини артиб.

«Бордию мен бир камбағал қизни яхши кўрсам,— деди ўзича Николай.— Нима, мол-дунё деб муҳаббатимдан, номусимдан кечарканманми? Шу гапларни менга айтишга оиймнинг тили қандай бординки? Соня камбағал қиз бўлгани учун уни яхши кўролмас эканманми? Камбағал қиз бўлгани учун унинг соф муҳаббати ва садоқатини қабул қилолмас эканманми? Қўғирчоқ Жюлидан кўра мен шу Соня билан минг марта бахтлироқ бўларман. Қалбим менинг ихтиёримда эмас. Модомики Соняни яхши кўрар эканман, демак, муҳаббатим менинг учун ҳамма нарсадан кучлироқ ва юксакроқ».

Николай Москвага бормади ва графиня ҳам уйлантириш тўғрисида бўлак оғиз очмади. Лекин графиня ўғли сепсиз Соня билан кундан-кунга яқинлашиб бораётганини сезиб хафа бўлар ва баъзан жаҳли чиқарди. Ҳамиша Соняга дўнғиллаб юргани, ҳар баҳона билан унга ёпишгани, сизлаб, «жонгинам» деб унинг жонини олиб юрганига ўзини-ўзи койиса ҳам, лекин шундай қилмасдан тура олмас эди. Эзгу графиня ҳаммадан кўра бу камбағал, қора кўз жияни Сонянинг мунчалик ҳалимлиги, мунчалик меҳрибонлиги, ўз пушти паноҳларига мунчалик содиқ ва вафодор эканлигига, Николайни жону дили билан яхши кўришига, бирон тўғрида ҳам таъна қилгани ўрин йўқлигига жигибийрон бўлар эди.

Николайнинг отпускиси ҳам тамом бўлай деб қолди. Бўлажак куёв князь Андрейнинг Римдан тўртинчи марта мактуби келди. Князь Андрей ўз мактубида иссиқ иқлимда тўсатдан ярам очилиб қолмаганида аллақачон йўлга чиқардим, энди янги йилнинг бошларигача туришга мажбурман, деб ёзган эди. Наташа ўз қаллигини ҳамон аввалгидай севар, бу севги ҳамон аввалгидай ҳассослик кўрсатарди.

Бирок, тўртинчи ойнанинг охирларида айрилиқ билиниб, баъзан маънос бўла бошлади ва бу маъносликка қарши курашишга ўзини ожиз сизди. Наташа ўзига-ўзи ачинар, шундай кунлари айшу ишратсиз ва ёру ҳамдамсиз бекор ўтиб кетаётганига ҳайфи келарди.

Ростовларнинг уйи кўнгилсиз бўлиб қолди.

IX

Святки¹ байрами ҳам келди. Лекин Ростовларникида катта ибодатдан, қўни-қўшни ва хизматкорларнинг тантанали ва шу билан бирга жонга тегадиган табрикларидан, янги сарпо кийишдан бўлак ҳайит шарафига ҳеч нарса бўлмади, 20 даражалик совуқ бўлган шамолсиз ҳаво, кўзни қамаштирадиган қуёшли кун, юлдузлар чарақлаган қишки тун эса шундай байрамни нишонлайдиган бир нарса бўлишини тақозо қилиб турарди.

Ҳайитнинг учинчи кунни тушликдан кейин бутун хонадон уй-уйига тарқалди. Куннинг энг зериктирадиган маҳали эди. Эрталаб қўшниларикига бориб келган Николай истироҳат бўлмасида ухлаб қолди. Кекса граф ўз кабинетига дам олиб ётар, Соня меҳмонхонадаги давра столда кашта тиккани нусха солиб ўтирар эди. Графиня карта очмоқда эди. Қизиқчи чол Настасья Ивановна маҳзун қиёфада, дераза олдида икки кампир билан гаплашиб ўтирганди. Наташа уйга кирди, нима қиляпсан, деб Сонянинг олдига бориб, унинг қилаётган ишига қаради, кейин ойнанинг олдига бориб индамай туриб қолди.

— Нега дайдиб юрибсан? — деди ойнаси. — Нима керак сенга?

— *Ўша* керак менга, *ўша*... Ҳозир, шу топда керак менга, — деди Наташа табассумсиз, кўзларини порлатиб.

Графиня, бошини кўтариб, қизига тикилиб қаради.

— Қараманг ойна, қараманг, ҳозир йиғлаб юбораман.

— Ўтир, ўтир, — деди графиня.

— Ойна, ҳозир *уйи* менга топиб беринг. Нима учун мен шу аҳволда хароб бўлиб кетяпман, *ойни*?.. — унинг дами ичига тушди, кўзларидан милдираб ёш оқди ва графиняга билинтирмаслик учун, лип этиб уйдан чиқиб кетди. У истироҳат бўлмасида бир оз ўйлаб тургандан кейин хизматкор

¹ Христианларнинг рождестводан бошлаб икки ҳафта давом этадиган диний байрами.

қизлар турадиган уйга кирди. У ерда қари оқсоч ташқаридан совқотиб, ҳансираб чоғиб кирган қизчага алланима деб вайсаб ўтирган эди.

— Ўйнаш ҳам эви билан-да,— дерди кампир.— Ҳар нарсанинг ўз вақт-соати бор.

— Қўй, Кондратьевна, ўйнасин,— деди Наташа.— Бор, Мавруша, ўйна!

Маврушага жавоб бериб, Наташа зал орқали даҳлизга чиқди. Даҳлизда бир қари ва икки ёш хизматкор карта ўйнаб ўтирганди. Наташа кириши билан улар ўйинни тўхтатиб ўринларидан туришди. «Буларга нима буюрсам экан?» — деди Наташа ичида.

— Никита, югуриб бориб!..— «Қаёққа юборсамикин?»— Югуриб бориб, ҳовлидан хўрозни олиб кел! Миша, сен сули келтиргин.

— Озгина олиб келсам бўладими? — деди Миша жони кириб.

— Ҳа, бор, тезроқ бор,— деди чол.

— Фёдор, сен менга жиндай бўр тоғиб бер.

Наташа буфет ёнидан ўта туриб, гарчи чой вақти бўлмаса ҳам, самовар олиб киришни буюрди.

Ростовларнинг уйида буфетчи Фокадан баджаҳлроқ одам йўқ эди. Наташа ўз ҳукмини ўшанга ўтказишни яхши кўрар эди. Фока Наташанинг сўзига ишонмади ва дарҳақиқат самовар қўйиш керакмикин деб, сўрагани кетди.

— Бу ойимқиз-а! — деди Фока Наташага ёлғондан хўмрайиб.

Уйда ҳеч ким Наташа каби хизматкорларга мунчалик иш буюрмас ва уларни югуртирмас эди. У хизматкорларга лоқайд қарай олмас ва уларга иш буюрмасдан тура олмас эди. Шу иши билан Наташа гўё «қани, шундай қилсам хизматкорлар мендан хафа бўладими-йўқ»,— деб уларни синая кўрмоқчи бўларди, бироқ хизматкорлар ҳеч кимнинг амрини Наташанинг амри сингари бажонидил бажаришмас эди. Наташа коридордан аста-секин бораркан: «Нима қилсамикин? Қаёққа борсамикин?» — дерди ичида.

— Настасья Ивановна, менга қаранг, мендан нима бино бўлади? — деб сўради Наташа рўпарасидан чиқиб қолган қизиқчи чолдан.

— Сендан бурга, игначи ва чигиртка бино бўлади,— деб жавоб берди қизиқчи чол.

«Э, худо-ей, ҳамон ўша гап-а! Ўзимни қаерга урсамикин-а? Ўзимни нима қилсамикин-а?» У чопқиллаб боло-

хонага чиқди. Болохонада Фогель хотини билан турарди. Фогелнинг уйида икки мураббий ўтирган, столга тарелкаларда ёнгоқ, бодом, майиз қўйилган эди. Мураббиялар Москвада арзончиликми, Одессада арзончиликми, деб нарху наво ҳақида гаплашиб ўтирар эди.

Наташа омонатгина ўтирди, қошларини чимириб, жиддий қиёфада уларнинг сўзига бирпас қулоқ солди-ю, кейин ўрнидан турди.

— Мадагаскар ороли, — деб қўйди Наташа. Ма-да-гаскар, — деди яна ва m-me Schossнинг «нима дедингиз?» деган саволига жавоб ҳам қайтармасдан чиқиб кетди.

Наташанинг укаси Петя ҳам болохонада эди. У кечаси мушак отмоқчи бўлиб, оғаси билан мушак ясамоқда эди.

— Петя! Петенька! — деди баланд овоз билан Наташа. — Мени пастга тушириб қўй. — Петя югуриб келиб, орқасини тутди, Наташа унинг бўйнидан маҳкам ушлаб орқасига минди ва Петя опасини опичлаб, лўкиллаб пастга туша бошлади. — Йўқ, керакмас, Мадагаскар ороли, — деди яна Наташа ва гурс этиб унинг орқасидан ўзини ташлаб, пастга тушиб кетди.

Наташа гўё қўл остидаги юртни айланиб, ўз ҳокимиятини синаб ва ҳамманинг фармонбардор эканлигига ишонч ҳосил қилгандай бўлса ҳам, ҳарқалай юраги сиқилаётганини сезди, залга кирди, гитарани қўлига олди, шкафчанинг орқасига, қоронғига ўтирди-да, Петербургда князь Андрей билан бирга кўрган операсидан эсида қолган бир парчани чалмоқчи бўлиб гитарани созлади. Сиртдан қулоқ солган киши бирон куйни динғиллатиб ўтиргандир-да, деб ўйлаши мумкин эди, бироқ бу садолар Наташанинг кўз олдида бир олам хотиротни гавдалантирар эди. У шкафчанинг орқасида, буфетнинг эшигидан тушиб турган ёруғликка тикилиб, гитара чалиб, хотиротга берилиб ўтирар эди. У хотирот гирдобига буткул ғарқ бўлиб кетди.

Соня қадаҳ кўтариб залдан буфетга ўтиб кетди. Наташа буфетнинг қия турган эшигидан Соняга қаради ва унинг ўтгани ҳам, қия эшикдан тушиб турган ёруғлик ҳам назарига хотиротдай кўринди. «Ҳа, айнан шундай бўлган эди» — деди Наташа ичида.

— Соня, шу қайси куй? — деди Наташа гитаранинг йўғон пардасини босиб.

Соня чўчиб кетиб:

— Вой, сен шу ердамидинг! — деди ва келиб гитарага қулоқ солди.

— Билолмадим. Бўрон эмасмикин? — деди Соня като қилмадиммикин, деб қавоғир олиб.

«Ҳа, ўшанда ҳам Соня айнан шу жаққа чўчиган, айнан шунақа келган ва тортишиб жиймайган эди, — деди ичида Наташа — ўшанда ҳам айнан шундай... бу қизга бир нарса етмайди, деб ўйлаган эдим».

— Йўқ, бу Воденосдаги хордая, фаҳмляяпсанми? — деди Наташа ва Соня дурустроқ тушунсин, деб хорнинг куйини куйлади.

— Қаёққа бординг? — деб сўради Наташа.

— Қадаҳнинг сувини янгиллагани чиқувдим. Ҳозир нусха солиб бўламан.

— Сен ҳамиша бирон нарса билан бандсан. Мен ўзимни ҳеч нарса билан овунтира олмайман, — деди Наташа.

— Николенька қани?

— Ётипти шекилли.

— Соня, бор уйғот, — деди Наташа.

— Наташа ашула айтаман, деб чақиряпти дегин, — Наташа ўтириб нега шу ҳолатга тушиб қолганини ва бу қандай ҳолат эканини ўйлади-ю, бироқ бу саволга жавоб беролмасдан ва жавоб бера олмаганига афсус ҳам қилмасдан, яна у билан бирга юрган кунларини ва унинг эҳтиросли кўзлар билан қараганини эслади.

«Вой, кошки тезроқ келса экан. Ўша келадиган кун муяссар бўлмас, деб қўрқаман. Ҳаммадан ҳам кўра ёшлигим ўтиб кетаётганини айтмайсизларми! Ҳозирги латофатим унгача йўқолади. Балки у бугун-эрта келиб қолар, балки аллақачон келиб меҳмонхонада ўтиргандир. Балки кеча келгандиру, мен эсимдан чиқариб қўйгандирман». Наташа ўрнидан турди ва гитарани қўйиб меҳмонхонага чиқди. Ҳамма ояла аъзолари — муаллимлар, мураббиялар ва меҳмонлар чой столида чой ичиб ўтирган эди. Хизматкорлар стол атрофида тикка турар, князь Андрей эса йўқ эди. Ҳаёт ҳамон ҳар кунтидай давом этмоқда эди.

— Э, мана Наташа келди, — деди Илья Андреич Наташани кўргач. — Қани кел, ёнимга ўтир.

Бироқ Наташа отасининг олдига бормасдан, онасининг олдида тўхтади ва худди бировни излаётгандай атрофга қаради.

— Ойи! — деди Наташа. — Ҳозир уни менга топиб беринг, тезроқ топиб беринг. — Шундай дедию зўрға ўпкасини тутди.

Наташа стол ёнига ўтирди-да, катталарнинг ва ҳозир

столга келиб ўтирган Николайнинг суҳбатига қулоқ солди.

«Вой тавба-е! Вой тавба-е! Ҳамон ўша одамлар, ўша гапу сўз. Дадам ҳам пиёлани худди ўшандагидай ушлаб, ўшандагидай чой пуфлаб ўтирибдилар!» — деди Наташа ичида, уйдагилар ҳамон бир хил, ўзгармай юргани учун юрагида пайдо бўлган нафратни сезиб.

Чой ичиб бўлгандан кейин Николай, Соня ва Наташа ўзлари яхши кўрадиган уйга—истироҳат бўлмасига кириб кетишди; улар ҳамини шу ерда бир-бирларига кўнгил сирларини айтиб ўтиришарди.

Х

Истироҳат бўлмасига кириб ўтиргандан кейин Наташа акасидан сўради:

— Сенга ҳам баъзан шундоқ туюладими: гўё барча яхши ҳодисалар аллақачонлар бўлиб ўтиб кетгану энди ҳеч нарса бўлмайди. Ҳамма нарса одамни зериктирадигина эмас, балки ғуссага солади.

— Туюлиш ҳам гапми! — деди Николай.— Менга ҳамма нарса жойида, ҳамма хурсанду, аммо буларнинг ҳаммасидан одамлар аллақачон тўйган ва энди ҳамма ўлиши керакдай туюлган эди. Полкда бир куни сайилга бормадим... У ерда музика чалинаётган эди... Шу қадар зерикдимки...

Наташа унинг сўзини оғзидан олиб:

— Ҳа, ҳа, бу ҳолатни биламан, биламан,— деди.— Мен кичкиналикимда шунақа бўлган эдим. Эсингдами, бир куни олхўри туфайли жазо беришган эди. Сизлар ҳаммаларинг танцага тушган эдиларинг, мен эсам дарсхонада йиғлаб ўтирган эдим, ҳеч эсимдан чиқмайди: мен ҳам хафа бўлган эдим, ҳам ҳаммага ачинган эдим, ўзимга ҳам. Ҳаммага, ҳаммага ҳам ачинган эдим. Ҳаммадан ҳам шуниси алам қилган эдикки, мен бегуноҳ эдим. Эсингдами? — деб сўради Наташа.

— Эсимда,— деди Николай.— Мен кейин олдинга бориб, сени овутирмоқчи бўлган эдим. Биласанми, жуда куюнган эдим. Ҳаммамиз ҳам жуда ғалати эдик. Менинг битта ўйинчоғим бор эди, ўшани сенга бермоқчи бўлган эдим, эсингда борми?

— Сенинг ҳам эсингда борми,— деди Наташа ўйчан табассум қилиб,— бир вақтлари, кичкиналик чоғимизда, анови эски ҳовлимизда амаки бизларни кабинетига чақирган эди, қоронғи эди, кириб қарасак кабинетда...

— Барзанги турган экан,— деди Николай қувноқ та-
басум билан Наташнинг сўзини оғздан олиб.— Эсдан
чиқармиди? Мен ҳалигача билмайман, ўша ростдан ҳам
барзангимиди, ё биз уни тушимизда кўрганмидик, ёки
бизга ҳикоя қилиб беришганмиди?

— Ҳа, ўзи қора, тишлари оқ эди, бизга қараб турган
эди.

— Соня, сизнинг ҳам эсингиздами? — деб сўради Нико-
лай.

— Ҳа, ҳа, шунақа бир иш бўлган эди,— деди Соня тор-
тиниброқ.

— Мен дадам билан оймдан ўша барзангини сўраган
эдим,— деди Наташа.— Улар, ҳеч қанақа барзанги йўқ
эди, дедилар. Мана, сенинг ҳам ёдингда экан-ку!

— Наҳот эсимдан чиқса, тишлари кўз олдимдан кет-
майди.

— Жуда ғалати, худди тушимда кўргандайман. Шунақа
нарсаларни яхши кўраман.

— Залда тухум юмалатиб ўйнаганимизда тўсатдан ик-
кита кампир келиб гиламда айлана бошлагани эсингдами?
Шунақа бўлганмиди? Хўп ўйнаган эдик-а?

— Эсимда. Ҳов дадам кўк пўстин кийиб, зинапояда
милтиқ отганлари сенинг ҳам эсингда туриптими? — Учови
кулумсираб, кўнгилсиз қарилик хотиротини эмас, балки
туш воқеликка аралашиб кетадиган, узоқ бир замонлар
бўлиб ўтган латиф ёшлик хотиротини шавқ-завқ билан
эслаб, нимагадир қувониб, кулиб қўйишар эди.

Соня, гарчи шулар билан бирга ўсган бўлса ҳам, одат-
дагича, буларга қўшила олмас эди.

Булар хотирлайдиган нарсаларнинг кўпини Соня эслай
олмас, эслай оладиган хотироти ҳам буларники сингари
унинг қалбида поэтик туйғулар уйғотмас эди. У фақат На-
таша билан Николайнинг шодлигига шод бўлар ва буларга
ҳамнафас бўлишга тиришар эди.

Соня биринчи марта буларнинг уйларига келганидан
гап очилгандагина у суҳбатга қўшилди. Сонянинг Николай-
дан қўрққанини, энага Николайнинг камзилчасидаги шнур-
ни кўрсатиб, сени шунга тикиб қўямиз деб қўрқитганини
гапириб берди.

— Ҳа, эсимда бор: сени карам остида туғилган деб
айтишган эди,— деди Наташа,— бу гап ёлғонлигини бил-
сам ҳам, ишонмасликка журъат қилолмаган эдим, хижолат
бўлган эдим.

Шу пайт оқсоч қиз эшикдан бошини тиқиб шивирлаб:

— Ойимқиз, хўрозни олиб келишди,— деди.

— Керак эмас, Поля, айт, олиб кетсин,— деди Наташа.

Истироҳат бўлмасида бораётган суҳбат вақтида Диммлер уйга кирди ва бурчакда турган арфа олдига борди. У мовут гилофни очаётганида арфа диринглаб садо берди.

Меҳмонхонадан графинянинг:

— Эдуард Карлич, мосье Фильднинг бир чалиб беринг, мен яхши кўраман,— деган овози эшитилди.

Диммлер чалишга ҳозирланди-да, Наташа, Николай ва Соняга қараб:

— Ёшлар, мунча ювош бўлиб ўтирибсизлар! — деди.

— Ҳа, фалсафа сотиб ўтирипмиз,— деди Наташа унга қайрилиб қараб. Суҳбат яна давом этди. Энди гап туш тўғрисида бораётган эди.

Диммлер арфа чала бошлади. Наташа секин, оёқ учида юриб, столдаги шамни ташқарига олиб чиқди ва қайтиб келиб яна ўз жойига астагина ўтирди. Уй, айниқса, улар ўтирган диван қоп-қоронғи, лекин катта-катта деразалардан тўлин ойнанинг кумушдай шуъласи полга тушиб турар эди.

Диммлер чалиб бўлгандан кейин, арфани қўя қолишни ҳам, ёки яна бирон нарса чалишни ҳам билмай, секин-секин диринглатиб ўтирганда Наташа акаси билан Соняга яқинроқ силжиб деди:

— Биласанми, киши шунақа ўйлайверса, туғилмасдан бурун дунёда нималар бўлганини ҳам билиши мумкин дейман...

— Бу метампсихоза,— деди Соня. У ҳамма вақт яхши ўқир ва ўқиган нарсаларининг ҳаммасини эсида сақлар эди.— Мисрликларнинг ақидасига кўра, инсоннинг руҳи асли ҳайвонда экан-у, ўлганидан кейин яна ҳайвонга қайтар экан.

— Йўқ, мен бунга ишонмайман, наҳотки бизнинг руҳимиз ҳайвонда бўлса,— деди Наташа музика тугаган бўлса ҳам шивирлаб.— Мен шуни биламанки, биз аллақерда фаришта бўлганмиз, дунёни кўриб кетганмиз, шунинг учун ҳам ҳозир ҳаммаси эсимизда...

Диммлер секин буларнинг олдига келиб:

— Мумкинми, мен ҳам суҳбатларингга қўшилсам,— деди ва ўтирди.

— Агар биз фаришта бўлган бўлсак, нима сабабдан

тубан тушибмиз? — деди Николай. — Йўқ, бундоқ бўл-
маса керак.

— Нега тубан тушибмиз, ким айтди сенга? Фаришта
бўлган бўлмасак авваллари нима эканлигимни мен
қайдан биламан? — эътироз билдирди Наташа. — Руҳ аба-
дий-ку ахир... агар мен абадий яшасам, демак мен илгари
ҳам яшаганман ва абадий яшайман.

— Лекин абадиятни тасаввур қилиш қийин, — деди
Диммлер. У гарчи ёшларнинг олдига назари илмай келган
бўлса ҳам, ҳозир худди шуларнинг ўзларидай секин ва
жиддий гапира бошлади.

— Нима учун абадиятни тасаввур қилиш қийин экан? —
деди Наташа. — Бугун яшаётимиз, эрта ҳам яшаймиз,
ундан кейин ҳам яшаймиз, уч кун бурун ҳам яшаган
эдик.

— Наташа! Энди сенинг навбатинг. Бирон нарса айтиб
бер, — деди нариги уйдан графиня. — Нима, худди суиқасд-
чилардай ўтирибсизлар.

— Ойи! Ашула айтгим келмаяпти, — деди Наташа,
лекин ўрнидан турди.

Ҳеч кимнинг ҳам, ҳатто қари Диммлернинг ҳам суҳ-
батни чала қолдириб, истироҳат бўлмасидан кетгиси кел-
мади. Наташа ўрнидан тургандан кейин Николай клави-
корд олдига ўтирди, Наташа одатдагича залнинг ўртасига
бериб, овоз яхши садо берадиган ерда турди ва онасининг
севимли куйини бошлади.

Ашула айтгим келмаяпти, деган бўлса ҳам у шундай
яхши ашула айтиб бердики, алақачонлардан бери шундай
ашула айтган эмас, кейин ҳам узоқ вақт шундай ашула
айтгани йўқ. Граф Илья Андреич ўз кабинетида Митенька
билан галлашиб ўтирган эди, қизининг овозини эшитиб,
ўйнагани ошиқиб дарсини наридан бери тугатган боладай,
саркорга амру фармон бера туриб бирдан гапини йўқотиб
қўйди ва ниҳоят жим бўлди. Митенька ҳам ашулага қулоқ
бериб, граф олдида кулумсираб, тикка туриб қолди. Нико-
лай кўзини синглисидан олмай, у билан бирга нафасини
ростларди. Соня ашулани тингларкан дугонаси билан
ўзи ўртасида бўлган бир дунё фарқни, салгина бўлса ҳам
дугонаси каби жозибали бўлиш жуда қийин эканлигини
ўйлар эди. Кекса графиня, ҳам хурсандликдан ва ҳам маҳ-
зунликдан кўзларига ёш олиб, жилмайиб ўтираркан, ҳар
замонда бир бош чайқаб қўяр эди. Графиня қизи тўғрисида,
ўзининг ёшлиги ҳақида, Наташанинг князь Андрей билан

бўлажак тўйи алланечук ғайри табиий ва кўрқинчлидай бўлиб кўринганлиги тўғрисида ўйлар эди.

Диммлер графинянинг ёнида ўтириб, кўзларини юмиб ашула тинглар эди.

— Графиня, бу европача ашула айта оладиган таланти, — деди ниҳоят Диммлер, — ўқитишнинг ҳеч кераклиги йўқ, ёқимлилигини, зарифлигини, кучини қаранг...

— Оҳ! Мен бу қизимдан жуда кўрқаман, жуда кўрқаман, — деди графиня ким билан гаплашаётганига эътибор ҳам қилмасдан. Унинг оналик туйғуси Наташада одамларда бўлмаган алланечук хислатлар борлигини ва шунинг учун ҳам бахтли бўлмаслигини айтиб турар эди. Наташа ашула айтаётган чоғда ўн тўрт ёшли Петя суюнганича югуриб кирди ва ниқобпўшлар келаётганини айтди.

Наташа бирдан ашулани тўхтатди ва укасига:

— Тентак! — деб қичқирди-да, югуриб бориб ўзини стулга ташлаб, йиғлаб юборди ва кейин анчагача ўзини тўхтата олмади.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, ойижон, шундай ўзим. Петя мени кўрқитиб юборди, — деди Наташа кулумсирашга уриниб, лекин ҳамон кўзларидан ёш милдираб оқар, ўзи энтикар эди.

Айиқ, турк, майхоначи, ойимбека ниқобини кийиб кулгили ва кўрқинчли бўлган хизматкорлар одамларни ҳам кўрқитиб ва ҳам хурсанд қилиб, аввал тортиниbroқ даҳлизда қисилишиб туришди-да, кейин бирин-кетин залга киришди, аввал уялинқираб, кейин борган сайин очилиб бир варакайига ашула, ўйин-кулги ва тўполон қилишди. Графиня ниқоб кийганларни таниб, уларнинг афт-башарасини кўриб, кулиб меҳмонхонага чиқиб кетди. Граф Илья Андреич очилиб келиб, буларнинг ўйинларини томоша қилиб, залда ўтираверди. Наташа, Соня, Николай ва Петя ғойиб бўлиб қолди.

Ярим соат ўтгач, залда бошқа ниқобпўшлар орасида юбка кийган қари бир ойимбека пайдо бўлди, бу Николай эди. Петя турк қизи, Диммлер — масхарабоз, Наташа — гусар. Соня кўмир билан қош ва мўйлов чизиб — черкас бўлиб олган эди.

Ниқобсизлар буларни хурсанд қилиш учун ўзларини ҳайрон бўлган ва танимаганга солиб, мақтаб юборганларидан кейин ниқобпўшлар ҳақиқатан ҳам кийимларимиз жуда яхши экан, яна бирон кишига кўрсатайликмикин, деган хаёлга боришди.

Ҳаммани ўз тройкасида айлантириб келишни истаб қолган Николай ниқобпўш хизматкорлардан ўнтакасини олиб амакиникига боришни таклиф қилди.

— Вой, қўйсаларинг-чи, амакининг ўтини ёриб юборасизлар! — деди графиня, — кошки бир яйр: б ўтиралиган жой бўлса. Борсаларинг, мана, Мелюковаларникига боринглар.

Мелюкова ҳам шунақа мураббий ва мураббия тутадиган сер бола-чақа бева хотин бўлиб, Ростовлардан тўрт чақирим нарироқда турар эди.

— Мана бу яхши маслаҳат, та сhère,— деди ҳафсаласи келиб қолган кекса граф, — келинглар, болалар, мен ҳам ниқоб кийиб сизлар билан бораман. Пашетани ўзим ишга солмасам бўлмайди.

Лекин графиня кекса графга ижозат бермади, чунки шу кунлари граф оёқ оғриқ бўлиб юрган эди. Ҳамма графинянинг фикрига қўшилди ва Илья Андреич бормайдиган бўлди. Агар Луиза Ивановна (m-me Schoss) борса қизларни ҳам юборадиган бўлишди. Ҳамиша тортинчоқ ва журъатсиз бўлган Соня Луиза Ивановнага юринг, деб ҳаммадан кўпроқ ялинди.

Сонянинг кийими ҳамманикидан чиройли эди. Унинг кўмир билан чизган қошлари ва мўйлови ўзига жуда ярашган эди. Ҳамма уни мақтади ва у хурсандликдан ўзига хос бўлмаган хушнуд бир ҳолатга кириб, гул-гул очилиб кетди. Ички бир овоз унга: «Сенинг пешананг ё шу бугун очилади, ёки ҳеч қачон очилмайди», — дер ва у эркакча кийимда буткул бошқа одамдай кўринар эди. Луиза Ивановна бирга боришга кўнди ва ярим соат ўтар-ўтмас, тўртта тройка қўнғироқларини жиринглатиб, музлаган қор устидан шувиллаб, эшик олдида ҳозир бўлди.

Бу байрамга ҳаммадан кўра Наташа қувноқ кайфият берди, бу қувноқ кайфият ундан бунга, бундан унга ўтиб, жуда кучайиб кетди ва ҳамма ташқарига чиқиб шовқинсурон кўтариб, ченаларга ўтирганда авжига чиқди.

Тройкалардан иккитаси кунда миниладиган оддий тройка бўлиб, учинчиси, ўртага зотли Орёл йўртоқ от қўшилгани кекса графники, тўртинчиси — ўртага пастаккина қора бароқ от қўшилгани Николайники эди. Николай кампир кийими устидан гусарча плаш кийиб олиб, қўлида тизгин, ўз ченасининг ўртасида турар эди.

Тун шу қадар ёруғ эдики, Николай отларнинг ой нурида товланиб турган гамгаларини ва отларнинг дарво-

захонанинг қоронғи айвонида шовқин-сурон кўтариб турган одамларга чўчигансимон қараётган кўзларини баралла кўриб турар эди.

Николайнинг ченасига Наташа, Соня ва яна икки қиз чиқишди. Кекса графнинг чанасига Диммлер, унинг хотини ва Петя чиқди; бўлак чаналарга эса ниқоблўш хизматкорлар чиқишди.

Йўлда Николай отасининг тройкасидан ўзиб кетишни мўлжаллаб графнинг кучерига:

— Қани, Захар, ҳайда! — деб қичқирди.

Кекса графнинг Диммлер ва бошқа ниқоблўшлар ўтирган тройкаси, худди музга ёпишиб қолгандай ғажиллаб, сон-саноқсиз қўнгироқларини жиринглатиб ҳаммадан олдин йўлга тушди: шатакдаги отлар шотига жипслашиб, тошдай қаттиқ ва ярқираб турган оппоқ қорни ўпириб юриб кетди.

Николай биринчи тройка кетидан кўзғалди: унинг кетидан бошқа чаналар ҳам жангир-жунгир, шовқин-сурон кўтариб ҳаракат қилди. Тор йўлдан аввал отларни йўрттириб юришди. Боғни оралаб бораётганларида яйдоқ дарактлар йўлга кўндаланг соялар солиб, ой нурини тўсиб турган эди, ялангликка чиқилгандан кейин эса олмаздай ярқираб, кўкимтир товланиб, ой нурига ғарқ бўлган поёнсиз кенглик очилиб кетди. Олдинда бораётган чана ўнқир-чўнқир йўлда кўтарилиб-кўтарилиб тушар; унинг кетидан бораётган чаналар ҳам худди шу ҳолда саҳро сукунатини бузиб, бирин-кетин қатор тизилишиб борарди.

Сокит ва совуқ ҳавода Наташанинг:

— Қаранглар, қуён изи! Жуда ҳам кўп! — деган товуши эшитилди.

— Ҳа ойдинда баралла кўриниб турипти, Nicolas! — деди Соня ҳам. Николай қайрилиб Соняга қаради ва унинг юзини дурустроқ кўрмоқчи бўлиб энгашди. Савсар ёқали пальтосига ўраниб олган, қоши ва мўйлови қоп-қора Соня унинг кўзига тамоман бошқача, жуда латиф, жуда ширин, жуда яқин ва шу билан бирга жуда узоқ кўринди.

«Илгари шу Соня эди», — деди Николай ичида ва яқинроқдан унга қараб жилмайди.

— Ҳа, нега қараётибсиз, Nicolas? — деди Соня.

— Шундай, — деди Николай ва яна отига томон қайрилди.

Чаналар сийқа қилиб юборган, ой нурида тақалар изи кўриниб турган катта йўлга чиққандан кейин отлар жиллов-

ларини силкита-силкита илдамроқ юриб кетди. Сўл томондаги шатак от бошини эгиб, ирғишлаб ён қайишини тортар, ўрталагиси эса қулоқларини чимириб талпинар ва гўё «бошлайми, ё ҳали вақт борми?» деб сўрар эди. Сон-саноксиз қўнғироқларини жиринглатиб анча узоқлашиб қолган Захарнинг тройкаси оппоқ қорда қорайиб кўринар. Ундаги кишиларнинг кулги ва қийғоси эшитилиб турар эди.

Николай тизгинни силтаб, қамчини кўтариб:

— Қани, шоввозлар! — деб бақирди. Тройканинг қай суръатда учиб бораётганини қаршидан эсаётган шамолнинг кучидан ва шатак отларнинг тобора тезроқ оёқ ташлашидан билиш мумкин эди.

Николай орқасига қайрилиб қаради. Бўлак тройкалар ҳам шовқин-сурон кўтариб, ўртадаги отларни қамчилаб етиб келмоқда эди. Николайнинг ўртага қўшилган оти чарчашни билмасдан, лозим бўлса яна ҳам тезроқ чопишга тайёр эканини кўрсатиб илдам чопиб бормоқда эди.

Николай биринчи тройкага етиб олди. Улар бир тепаликдан тушиб, анҳор бўйидаги каттакон йўлга чиқиди.

«Қасққа келиб қолдик! — деди Николай ичида. — Косой луг бўлса керак. Йўқ, унга ўхшамайди. Бу Косой луг ҳам эмас, Дёмкина гора ҳам эмас, худо билади қаёққа келиб қолдик. Бу аллақандай сеҳрли жойга ўхшайди. Бор, қаер бўлса майли!» — деди ва отларига қичқириб биринчи тройкадан ўзмоқчи бўлди.

Захар отларнинг тизгинини тортди ва ўгирилиб қаради, унинг бутун юзи ва қошларини қиров босган эди.

Николай отларни қўйиб берди: Захар ҳам қўлларини кўтариб ҳайт-ҳайтлаб отларни югуртира кетди.

— Қани, ҳайданг, тўрам! — деди у Николайга. Тройкалар ёнма-ён елдай учиб кетди ва отларнинг тапир-тупири ҳам тезлашди. Николай бўлак тройкалардан ўза бошлади. Захар ҳамон қўлини чўзиб, тизгинни силтаб борарди.

— Утиб бўпсан, тўрам! — деди Захар Николайга қичқириб. Николай яна отларига қамчи босди-ю, унда ўзиб кетди. Отлар тўзитиб юборган қуруқ қор ўпқинлари чанадагиларнинг юзларига урилар, сон-саноксиз қўнғироқлар жиринглар, тапира-тупур шаталоқ отаётган отларнинг оёғи билан тройкаларнинг сояси бир-бирига қўшилишиб кетарди. Ҳар томондан шувиб бораётган чаналарнинг товуши ва хотин-халажнинг қий-чуви эшитилар эди.

Николай яна отларни тўхтатиб, атрофга разм солди.

Қор босиб ётган ва ой нурида мавж уриб турган ўша сеҳрли кенгликдан бўлак парса йўқ эди.

«Захар чапроққа бур, деб қичқиряпти, нима қиламан буриб? Ростдан ҳам Мелюковалариникига боряпмизми? Наҳот шу Мелюковка бўлса? Худо билади биз қаёққа боряпмиз, худо билан бизга нима бўлаётти — ғалати иш бўлаётти, лекин шундай бўлгани жуда яхши», — деди ўзига Николай. У қайрилиб чанага қаради. Чанада ўтирган ғалати кишилардан бири — мўйлов ва қошлари ингичка бир ноганиш киши:

— Қаранг, мўйлови ҳам, киприклари ҳам оппоқ бўлиб қолпти, — деди Николайни кўрсатиб.

«Бу Наташа шекилли, — деди Николай ўзича. — Буниси эса m-me Schoss, балки у эмасдир. Мана бу мўйловли черкасни танимайман-у, лекин яхши кўраман».

— Совқотаётганларинг йўқми? — деб сўради Николай. Улар жавоб бермай, кулиб юборишди. Орқадаги чанада ўтирган Диммлер, афтидан қизиқ бир нарсами айтиб қичқирди, лекин унинг нима деганини эшитиб бўлмади.

Бўлак овозлар унга:

— Ҳа, ҳа, — деб, кулиб жавоб қайтаришди.

— Ажойиб бир сеҳрли ўрмонга келиб қолдик-ку! Қора кўланкалари мавж уриб, ўзи олмосдай чақнаётти; қатор-қатор мрамор зналари товланиб, сеҳрли биноларининг томлари кумушдай оқариб, йиртқичларининг овози қулоқни қоматга келтириб турипти. Агар шу Мелюковка қишлоғи бўлса, худо билади қайси ерларни айланиб келиб-миз! — деб ўйлади Николай.

Дарҳақиқат бу Мелюковка эди. Оқсоч қизлар билан хизматкорлар, қўлларида шам, югуриб дарвозахонага чиқишди.

Дарвозахонадан кимдир:

— Ким келди? — деб сўради.

— Графнинг уйдан келган ниқобпўшлар бўлса керак, отлардан танидим, — деб жавоб беришди овозлар.

XI

Пелагея Даниловна Мелюкова барваста ва бағайрат аёл эди. У кўзида кўзойнак, эгнида халат, меҳмонхонада қизларини атрофига тўплаб, овунтириб ўтирган эди.

Улар аста-секин мум қўйиб, ҳосил бўлган ҳар хил шаклларга диққат билан қараб ўтирганда, даҳлиздан ғовур-ғувур ва оёқ шарфаси эшитилди.

Гусар, ойимбека, ажинна, масхарабоз ва айиқ бўлиб келганлар даҳлизда йўталиб, қиров босган юзларини артиб залга киришди; залда дарров шамлар ёқилди. Масхарабоз бўлиб олган Диммлер, ойимбека бўлиб олган Николай ўйин бошлаб юборишди. Болалар қий-чув кўтариб ниқобпўшларни ўраб олишди, ниқобпўшлар эса юзларини беки-тиб, овозларини ўзгартириб, мезбонга таъзим қилишди ва уйда қатор тизилишиб туришди.

— Вой, ҳечам таниб бўлмайд-я! Вой, Наташани кўринглар! Кимга ўхшаб қолипти! Ростдан ҳам аллакимга ўхшайди-я! Эдуард Карлич ҳам жуда чиройли бўлипти-да! Мен танимапман-а! Ўйинни ҳам болади-я! Вой, ўлай черкаси ҳам бор экан! Союшкага хўпам ярашиптими. Буниси ким экан? Бизларни хўп хурсанд қилдиларинг-да! Никита, Ваня, стол тузанглар! Биз жим-жит ўтирган эдик.

— Хо-хо-ха! Гусарни кўринглар, гусарни! Ўғил болага ўхшайди, мана оёқлари ҳам!.. Мен кўролмапман,— деган товушлар эшитилди.

Мелюкованинг қизлари яхши кўрадиган Наташа улар билан бирга нариги уйга кириб кетди. Нариги уйга пўк кўмири, ҳар хил халат, эркакча кўйлак олиб келиниши керак эди. Қизлар хизматкорлар узатган бу нарсаларни қия турган эшикдан ялангоч қўлларини узатиб олишди. Ун минутдан кейин Мелюкова оиласида бўлган барча ёшлар ниқобпўшларга қўшилишди. Пелагея Даниловна меҳмонлар учун жой, хўжа ва хизматкорлар учун овқат тайёрлаш ҳақида амр-фармон бериб бўлганидан кейин, кўзида кўзойнак, ўзини кулгидан зўрга тийиб, ниқобпўшлар орасида юраркан, ҳарчанд яқиндан қараса ҳам уларни танимас эди. У фақат Ростовлар билан Диммлернигина эмас, балки ўз қизларини ҳам, улар кийиб чиққан эркакча халат ва мундирларни ҳам танимас эди.

У мураббияга қараб:

— Э, бу ким экан? — деди Қозон татари бўлиб чиққан қизини кўрсатиб.— Ростовлардан бири шекилли. Қани, жаноб гусар, сиз қайси полкда хизмат қиласиз? — деб сўради Пелагея Даниловна Наташадан.— Қани, бу туркка ширин чалпак бер,— деди у овқат ташиётган буфетчига.— Ширин чалпакни буларнинг шарияти ман қилмайди.

Пелагея Даниловна баъзан танца қилаётганларнинг (улар, биз ниқоб кийганмиз, бизни ҳеч ким танимайди деб ҳар хил муқомларни қиларди) ажойиб ва шу билан бирга кулгили муқомларига қараб, юзини рўмолчаси билан

беркитиб, бутун гавдасини силкитиб, қотиб-қотиб кам-пирона куларди.

— Сашинетамни кўринглар, Сашинетамни! — дер эди у.

Қўл ушлашиб, рус халқ ўйинини ўйнаб ва куйларини куйлагандан кейин Пелагея Даниловна хўжа ва хизматкорларни бирга тўплаб катта бир давра қилди; узук, каноп ва бир сўмлик пул келтиргандан сўнг умумий ўйин бошланиб кетди.

Бирон соат ўйналгандан кейин ниқобпўшларнинг кийимлари гижим бўлиб, тахи бузилди. Пўк кўмиридан чизилган қош ва мўйловлар ўйин-кулгидан қизариб, терлаганда ёйилиб кетди.

Пелагея Даниловна ниқобпўшларни таний бошлади, уларнинг кийимларига таҳсин ўқиди, бу кийимлар айниқса қизларга ярашипти, деб мақтади ва шунчалик хурсанд қилганлари учун ҳаммага ташаккур баён қилди. Меҳмонларни меҳмонхонага олиб кириб зиёфат қилишди, хизматкорларга эса залда овқат беришди.

Мелюковаларникида яшайдиган қари қиз овқат устида:

— Ҳаммомда фол очиш жуда қўрқинчли бўлади-да,— деб қолди.

— Нега? — деб сўради Мелюкованинг катта қизи.

— Ҳаммомга бориб фол очишга юрак керак...

— Мен бораман,— деди Соня.

— Ойимқиз, ҳаммомда фол очганда нима ҳодиса юз берганини айтиб беринг,— деди Мелюкованинг иккинчи қизи...

— Бу мана шундай бўлган эди,— деб сўз бошлади қари қиз.— Бир ойим қиз фол очмоқчи бўлиб бир хўроз ва икки кишилик овқат олиб ҳаммомга борипти. Бирпас ўтиргандан кейин қўнғироқларини жиринглатиб, чаналар келаётгандай бўлипти, сўнгра, бировнинг оёқ шарпаси эшитилипти. Бир вақт қараса, дуппа-дуруст одамга ўхшаган бир офицер кириб келиптию қизнинг ёнига, товоқчанинг олдига ўтирипти.

Наташа кўзларини олайтириб:

— А! А! — деб қичқириб юборди.

— Худди одамдай гапирар эканми?

— Ҳа, худди одамдай қизга ялина бошлапти. Қиз эса уни хўроз қичқиргунча, гапга тутиб туриши керак экан, у қўрқиб юзини қўли билан беркитиб олипти. Шунда ҳалиги одам қизга ёпишипти. Хайриятки, бошқа қизлар етиб келишипти...

— Қўйсанг-чи, буларни қўрқитиб нима қиласан! — деди Пелагея Даниловна.

— Ойижон, ўзингиз ҳам фол очардингиз-ку! — деди қизи.

— Омборда қанақа фол очишади? — деб сўради Соня.

— Ҳозир ҳам очса бўлади: омборга боришадия қулоқ солишади. Агар гурс-гурс қилган садо эшитилса, хосияти йўқ, агар бугдой шар этиб тўкилиб кетса — яхши бўлади, баъзан шундай ҳам бўладики...

— Сиз омборга борганда нима бўлган эди, ойи?

Пелагея Даниловна кулумсираб:

— Нима бўлгани эсимдан чиқиб кетипти... Барибир ҳеч қайсиларинг бормайсизлар-ку?

— Нега, мен бораман. Пелагея Даниловна, ижозат беринг, мен борай,— деди Соня.

— Ҳа, майли, қўрқмасанг бора қол.

— Луиза Ивановна, майлими борсам? — деб сўради Соня.

«Қолечко» ўйналганда ҳам, «веровочка» ўйналганда, «рублик» ўйналганда ҳам, гаплашиб ўтирилганда ҳам Николай Сонянинг олдидан кетмади ва унга буткул бошқача кўз билан қаради. У худди шу бугун, мана шу пўк кўмиридан чизилган қош-мўйлов гуфайли Соняни дурустроқ билгандай бўлар эди. Соня ҳақиқатан ҳам шу кеча жуда хурсанд, гул-гул очилган ва ниҳоят даражада чиройли бўлиб кетган эди. Николай уни ҳеч қачон шундай кайфиятда кўрган эмас эди.

«Э, бу шунчалик чиройли экан-у, мен қайларда юрибман, нима қилиб юрган эканман!» — деди ўзича Николай Сонянинг ёнаётган кўзларига, мўйловлари остидан кўришиб турган кулдиргичларига қараб; у Сонянинг шунақа жилмайишини ҳам биринчи марта кўраётгандай бўлди.

— Мен ҳеч нарсадан қўрқмайман,— деди Соня.— Ҳовир борсам майлими? — у ўрнидан турди. Омбор қайси томонда эканлигини, жим туриб қандай қулоқ солиш кераклигини унга тушунтиришди ва пўстин беришди. Соня пўстинни бошига олиб Николайга қаради.

«Бу қиз жуда офатижон-ку,— деди Николай ичида.— Нега шу вақтгача анқайиб юрибман!»

Соня омборга бормоқчи бўлиб даҳлизга чиқди. Николай исиб кетдим деган баҳона билан шошиб-пишиб эшикка чиқди. Одам кўплигидан уй дарҳақиқат исиб кетган эди:

Ташқари ҳамон ўшандай совуқ, ўшандай ойдин, лекин

ёруроқ эди. Тун шу қадар ёруғ, қор юлдузга ўхшаб шундай чақнар эдики, киши осмонга қарагиси келмас ва ҳақиқий юлдузларни пайқамас эди. Осмон қоронғи ва кўнгилсиз, ер юзи эса кишининг баҳрини очарди.

«Аҳмоқман, аҳмоқ! Шу вақтгача нимани кутиб юрган эканман,— деди Николай ичида ва югуриб ташқарига чиқди-да, ҳовлини айланиб, орқа зинага чиқиладиган йўлга қараб борди. Соня шу ердан ўтишини биларди. Йўл бўйига саржин қилиб қўйилган ўтинни қор босган ва унинг сояси ерга тушиб турар эди; япроқлари тўкилган қари арғувон шу ўтин оша қор ва йўлгага ёнбошдан кўланка солиб турар эди. Бу йўлка омборга томон борар эди. Омборнинг ёғоч девори, қор босиб ётган томи ойдинда худди қимматбаҳо тошдан ясагандай ярқираб турипти. Боғда дарахт қарсиллаб кетди, яна жимлик чўкди. Николай ҳаво билан эмас, балки абадий ёш бўлган алланечук куч ва шодлик билан нафас оларди.

Хизматкор қизлар турадиган уйнинг зинапоясидан оёқ товуши эшитилди, қор босиб ётган зинанинг сўнгги поғонаси гижирлади ва қари қизнинг:

— Мана шу йўлқадан тўппа-тўғри борасиз, ойимқиз лекин орқангизга қараманг! — деган овози эшитилди.

Соня унга жавобан:

— Мен қўрқмайман,— деди ва йўлқадан нафис бошмоқчалари билан қорни ғарчиллатиб, Николай турган томонга қараб келаверди.

Соня пўстинга ўралиб келмоқда эди, икки қадам берида Николайни кўриб қолди. Николай ҳам Сонянинг кўзига илгари ўзи билган ва унча-мунча ҳайиқиб юргани Николай эмас, балки бошқача кўринди. Николай заифона кўйлак кийган, сочлари тўзиган, лабларида Соня илгари ҳеч қачон кўрмаган қувноқ табассум. Соня дарров унинг олдига борди.

Николай Сонянинг ой шуъла сочиб турган юзига қараб: «Тамоман бошқача-ю, лекин ўшанинг ўзи»,— деди ичида. У пўстин остидан қўлини ўтказиб, Соняни қучоқлади, бағрига босди ва куюк пўк ҳиди келиб турган мўйловли лабларидан ўпди. Соня ҳам Николайнинг лабининг қоқ ўртасидан ўпди ва нозик қўлларини чиқариб, унинг икки бетидан ушлади.

Иккови фақатгина:

— Соня!.. Nicolas! — деди холос. Иккаласи омборга бирга боришдию қайтишда ҳар қайсиси ўзи чиққан эшикдан кирди.

Пелагея Даниловналарниқидан қайтишда ҳамма нарсдан доимо хабардор бўлиб юрадиган зийрак Наташа шундай қилдики, Луиза Ивановна билан ўзи Диммлер ўтирган чанада, Соня билан Николай хизматкор қизлар ўтирган чанада кетишди.

Николай энди чаналардан ўзмасдан, бир маромда от ҳайдаб бораркан, ажойиб ой нурида ҳадеб Соняга қарар, унинг гоҳ соя ва гоҳ ёруғлик тушаётган мўйловли юзидан аввалги ва ҳозирги Сонясини изларди. Соняга қарар экан, минбаъд ундан айрилмасликка аҳд қилди. Аввалги ва ҳозирги Сонясини топганида бўса туйғуси билан аралашиб кетган пўк ҳидини эслаб, совуқ ҳавода қониб-қониб нафас олар, кўз олдидан ўтаётган ер ва чақнаётган осмонга қараб, ўзини яна сеҳрли олам кучоғида сезарди.

— Соня, сен яхши ўтирибсанми? — деб сўрар эди у ҳар замон.

— Ҳа, сен-чи? — деб жавоб берарди Соня.

Ярим йўлда Николай тизгинни кучерга берди ва ўзи бир минутгагина Наташаларнинг олдига келиб, синглисининг ёнига, чананинг четига ўтирди.

— Наташа, — деди секин французчалаб — биласанми, Соня ҳақида қатъий қарорга келдим.

— Ўзига айтдингми? — деб сўради Наташа бирдан гул-гул очилиб кетиб.

— Оҳ, бу қошу мўйлов билан жуда ғалати бўлиб кетибсан-ку, Наташа! Хурсандмисан, ахир?

— Вой, шу қадар хурсандманки, асти қўй! Шу иш туфайли сендан хафа бўлиб юрган эдим. Сенга айтганим йўқ, Соняга нисбатан яхши қилмовдинг. Соня олижаноб қиз. Жуда-жуда хурсандман. Баъзан жуда ёмон бўламан, аммо Сонясиз ёлғиз ўзим бахтли бўлишни виждоним қабул қилмас эди, — давом этди Наташа. — Мана энди муродимга етдим. Бўпти, бор, югур!

— Шошма, сабр қил. Жуда ғалатисан-да! — деди Николай. У синглисига тикилди ва унда кишини мафтун қиладиган алланечук фавқулодда ва латиф бир нарса борлигини энди пайқади.

— Афсоновий гўзал бўлиб кетибсан! А?

Наташа унга жавобан:

— Ҳа, жуда яхши қилдинг, — деди.

«Агар илгари унинг бундайлигини билсайдим, — деди

ичида Николай,— аллақачонлар нима қилай деб сўрар эдим ва нима буюрса шуни қилардим-у, олам гулистон бўлар эди».

— Сен хурсандмисан ахир, яхши қилдимми?

— Вой, жуда яхши қилдинг! Қайси куни шу тўғрида ойим билан уришиб қолдим. Соня сенинг бошингни айлантирган эмиш, ойим шундай дедилар. Шу ҳам гапми! Ойимни сўкиб беришимга сал қолди. Ҳеч қачон ҳеч кимга Соня ҳақида бирон оғиз ёмон сўз айтишга йўл қўймайман, чунки у қизларнинг сараси.

Наташа шу сўзларни чин қалбидан айтаётиптими, деб Николай яна синглисига қараб:

— Яхши қилдимми, ахир? — деб сўради ва кейин этигини ғарчиллатиб чанадан ўзини ташлади ва ўз чанасига қараб югуриб кетди. Чанада савсар телпаги остидан кўзлари чақнаб турган ва хурсандлиги ичига сиғмай кетаётган мўйловли ҳалиги черкас — Соня ўтирар эди ва бу Соня албатта унинг бўлажак саодатли ва садоқатли рафиқаси эди.

Уйга келгандан кейин ойимқизлар Мелюковаларникида қилган ўйин-кулгиларини оналарига айтиб бериб, ўз бўлмағарига кириб кетишди. Улар кийимларини ечиб, пўк кўмиридан чизилган мўйловларини артмасдан, ўз бахтсаодатлари ҳақида узоқ гаплашиб ўтиришди. Эрга теккандан кейин қандай яшашлари, эрлари қандай дўст бўлиши ва ўзлари қандай бахтли бўлишлари ҳақида гапиришди. Наташанинг столида кечаси Дуняша тайёрлаб қўйган ойналар турган эди.

— Шу кунлар қачон муяссар бўларкин? Ҳеч қачон муяссар бўлмас деб кўрқаман... Шу кунларга етсак, қандай яхши бўларди! — деди Наташа ўрнидан туриб, ойналарни олгани борар экан.

— Ўтир, Наташа, шояд суйганингни ойнада кўрсанг, — деди Соня. Наташа шамларни ёқиб, ўтирди.

— Мўйловли бир кишини кўряпман, — деди Наташа ўз афтини ойнада кўриб.

— Кулманг-да, ойимқиз, — деди Дуняша.

Наташа Соня ва оқсоч қиз ёрдами билан икки ойнани бир-бирига рўпара қилиб қўйди. Наташанинг юзи жиддий тусга кирди ва ўзи жим бўлди. У узоқ ўтириб, ойнада қатор бўлиб кўринган шамнинг аксига қарар экан, эшитган ҳикояларига кўра, шу хира ойнада тобутни, *уни*, яъни князь Андрейни кўрарман деб умид қиларди. Бироқ кичкина-

гина доғни ҳам одам ва ё тобут деб гумон қилишга қанчалик тайёр бўлмасин, барибир ҳеч нарсани кўролмади. У тез-тез киприк қоқиб, сйваларнинг олдидан туриб кетди.

— Нега бошқалар кўради-ю, мен ҳеч нарсани кўролмайман,— деди Наташа.— Қани, сен ўтир-чи, Соня: бугун албатта сен фол очишинг керак,— деди у. — Лекин менинг учун очгин... Бугун мени кўрқув босаяпти!

Соня ўтирди, ойнани ўзига тўғрилаб қўйди ва қарай бошлади.

— Мана, ҳозир Софья Александровна албатта кўрадилар,— деди шивирлаб Дуняша.— Сиз нуқул куласиз.

Соня бу сўзларни ҳам, Наташанинг шивирлаб:

— Албатта кўради, мен ҳам биламан, Соня бултур ҳам кўрган эди,— деганини ҳам эшитди.

Уч минутча ҳамма жим ўтирди. Наташа «Албатга!» — деб шивирлади-ю, у ёғини айтмади... Соня тўсатдан олдидаги ойнани нари суриб, қўли билан кўзини ушлаб:

— Оҳ, Наташа! — деди.

— Кўрдингми? Кўрдингми? Нимани кўрдинг? — қичқирди Наташа ойнани ушлаб тураркан.

Соня ҳеч нарсани кўргани йўқ эди, у кўзини пилпиллатиб ўрнидан турмоқчи бўлганида, Наташанинг «албатга!» деган сўзи қулоғига кирди... У Дуняшани ҳам, Наташани ҳам алдашни истамасди, лекин шу ҳолатда ўтириш ҳам оғир эди. Қўли билан кўзини ушлаганида қандоқ қилиб ва нима учун қичқариб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Уни кўрдингми? — деди Наташа Соняни қўлидан маҳкам ушлаб.

— Ҳа, Шошма... мен... кўрдим,— деди Соня беихтиёр. Лекин Наташа «уни» деганда Николайни кўзда тутдими ё Андрейни кўзда тутдими — буни Соня билмас эди.

«Ҳа, кўрдим десам нима бўлади? Бошқалар кўради-ку? Мени кўрган-кўрмаганимни биров билиб ўтириптими?» — деган ўй лип этиб Сонянинг кўнглидан ўтди-ю:

— Ҳа, кўрдим — дея қолди.

— Қалай экан, қалай? Тикка туриптими, ё ётиптими?

— Йўқ, қарасам... Аввал ҳеч нарса кўринмади, кейин қарасам ётипти.

— Андрей ётиптими? Касал эканми? — деди Наташа дугонасига кўзларини катта очиб.

— Йўқ, аксинча, аксинча, чехраси жуда очиқ эди, у менга қайрилиб қаради,— Соня шу гапларни айтаркан, худди шуларни ўз кўзи билан кўргандай бўлди.

— Ундан кейин-чи, Соня, ундан кейин-чи?

— Ундан кейин яхши кўролмадим. Кўк, қизил бир нарса...

— Соня, у қачон келаркан? Қачон дийдорини кўраман! Э, худоё! Ундан ҳам хавотирман, ўзимдан ҳам кўрқаман, ҳаммаси ҳам мени даҳшатга солади...— деди Наташа ва Сонянинг тасалли беришларига «миқ» этмасдан кўрпага кирди ва шам ўчирилгандан кейин ҳам анча вақтгача қимир этмай, музлаган ойнадан тушаётган ойнанинг нурига қараб ётди.

XIII

Святки байрамадан кейин кўп ўтмай Николай онасига Соняни яхши кўришини, унга уйланишга қатъий қарор берганини айтди. Соня билан ўғли ўртасидаги бу муносабатни аллақачонлар пайқаган ва шу гапни кутиб юрган графиня Николайнинг сўзларига индамасдан қулоқ солди ва кейин, кимни олсанг ихтиёр ўзингда, лекин шуни билгинки, агар Соняни олсанг на мен фотиҳа бераман ва на отанг, деди. Николай биринчи марта онаси ундан норози эканлигини ва ўғлини қанчалик яхши кўрса ҳам бу раийдан қайтмаслигини сизди. Графиня қовоғини очмасдан ва ўғлининг юзига қарамасдан эрига одам юборди; граф келгандан кейин графиня икки оғиз сўз билан ўғли олдида бу масалани эрига айтмоқчи бўлди, бироқ ўзини тутолмай, алами келиб, ҳўнграб йиғлаб юборди ва уйдан чиқиб кетди. Кекса граф унча ботинолмай бўлса ҳам, ўғлини инсофга келтиришга ҳаркат қилди ва бу ниятингдан қайт, деб илтимос қилди. Николай, мен бу ниятимдан қайта олмайман, деб қолгандан кейин отаси уф тортди ва дами ичига тушиб, дарров гапни тўхтатдию графиня олдига чиқиб кетди.

Граф ҳар гал ўғли билан сўзга борганила хўжалик ишлари оқсоқланиб қолгани учун унинг олдида ўзи айбли эканини сезиб турарди, шунинг учун ҳам Николай бой қизга уйланишдан воз кечиб, сепсиз Соняни оламан, деганида ундан хафа бўлиши мумкин эмас эди, — бу суҳбат натижасида графга шу нарса яна ҳам яққолроқ аён бўлдики; хўжалик ишлари оқсоқлаб қолмаганда Николайга Сонядан мувофиқроқ хотин йўқ, хўжалик ишлари оқсоқлаб қолганига бирдан-бир сабаб унинг ўзи ва тарк этиши амримаҳол бўлган эски одати ва ҳамда жигаргўшаси Митенька эди.

Ота-онаси бу ҳақда Николайга бўлак оғиз очмади; лекин уч-тўрт кун ўтгандан кейин графиня Соняни чақирди; ўзи ҳам, Соня ҳам кутмаган бир бағритошлик билан: «Ўғлимнинг бошини айлантиряпсан, кўрнамак»,— деб Соняни қийин-қасосга олди. Соня «лом» демай, бошини эгиб, графинянинг тиканли сўзларига қулоқ солди, лекин ундан нима истаётганларига сира тушуна олмас эди. Соня ўз пушт паноҳларига жонини фидо қилишга ҳам тайёр эди. Унинг бутун фикр-зикри шуларга жонини қурбон қилишдан иборат эди; лекин ҳозир ким туфайли ва ниманинг баҳридан кечиши кераклигини ҳеч билолмас эди. У графиня ва бутун Ростовлар оиласини яхши кўрмаслиги, шунингдек Николайни севмаслиги ва бахт-саодати шу севгига боғлиқ эканлигини билмаслиги мумкин эмас эди. Соня маъюс ва ғамгин бўлиб, гап сўраганда ҳам жавоб бермайдиган бўлиб қолди. Николай бу аҳволни кўриб сабри чидамади ва дурустроқ гаплашгани онасининг олдига кирди.

Николай онасига Соня иккаламизнинг гуноҳимиздан ўтинг, розилик беринг, биз эр-хотин бўлайлик деб ялиниб ҳам кўрди, агар Соняга шунақа дағал муомала қилсангиз, сиздан яшириқча ҳозирнинг ўзидаёқ уйланаман, деб пўписа ҳам қилиб кўрди.

Графиня ўғлига шу чоққача ҳеч қачон кўрилмаган бир совуққонлик билан: энди балоғатга етдинг, мана, князь Андрей отасининг розилигига қарамасдан уйланыпти, сен ҳам уйланишинг мумкин, лекин шуни билиб қўйки, мен бу *интриганкани* ҳеч қачон келиним демайман, деб жавоб берди.

Интриганка сўзини эшитиб жон-пони чиқиб кетган Николай онасига бақириб, ўз туйғумни сотишга мажбур қиласиз, деб ҳеч қачон ўйламаган эдим, деди, агар масала шундай бўлса, сўнгги дафъа айтайки... Бироқ Николай онаси ўғлининг авзойига қараб ваҳима билан кутган ва эҳтимол икки орада умр бўйи совуқ бир хотира бўлиб қоладиган қаттиқ сўзни айтишга улгуролмади, чунки шу онда эшик орқасида буларнинг можаросига қулоқ солиб турган Наташа ранг-қути ўчиб, уйга кирди ва акасининг овозини босиб юбориш учун:

— Николенька, бекорчи гапларни қўйсанг-чи! Бас қил, бас! Сенга айтяпман, бас қил,— дсб қичқирди.

— Ойижон, ўзим айланай, бу ундоқ эмас... Ойижонгипам, жоним,— деди у онасига қараб. Графиня ўғли билан муносабати буткул бузилиб кетишини сезиб ўти ёрилаёт-

ган бўлса ҳам, лекин ўжарлик ва жаҳл устида ён беришни истамас эди.

— Николенька, сен чиқ, ҳозир чиқ, кейин сенга тушунтириб бераман. Ойижон, ойижонгинам, менга қаранг,— деди Наташа ойисига.

Наташанинг сўзлари пойма-пой бўлса ҳам, лекин ўзи кўзлаган ўша натижани берди.

Графиня энтикиб, юзини қизининг кўкрагига қўйди, Николай эса ўрнидан турди ва бошини ушлаганича уйдан чиқиб кетди.

Наташа буларни яраштиришга бел боғлаб, ишни шу даражага етказдики, Николай келажакда Соняни хафа қилмаслик тўғрисида онасидан сўз олди ва ўзи ҳам онасидан яшириқча бирон иш қилмасликка ваъда берди.

Полкда ишларини тўғрилаш, истеъфо бериш, қайтиб келиб Соняга уйланишга қатъий қарор бериб, Николай, онаси билан ораси бузилганига кўнгли чўккан бўлса ҳам, лекин ўзини ошқи беқарор сезиб, январнинг бошларида полкига жўнаб кетди.

Николай жўнагандан кейин Ростовлар уйдан файз кетди. Графиня руҳий ҳолати ёмон бўлиш орқасида касалдай бўлиб қолди.

Соня ҳижрон доғидан ҳам кўра графинянинг пичингларида кўпроқ ғамгин эди. Граф ишлари чалкашланиб кетганига ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ ташвишманд, хўжалик ишлари эса бирон қатъий чора кўришини талаб қилар эди. Москвадаги ҳовли билан Москва ташқарисидаги боғни сотиш зарур бўлиб қолди, аммо бунинг учун Москвага бормаи илож йўқ эди. Бироқ графинянинг бетоблиги сафарни кундан-кун орқага суришга мажбур этмоқда эди.

Ўз ёридан айрилган биринчи кунларни кишига билин-тирмасдан, ҳатто хуш-хурсандлик билан ўтказган Наташа энди кундан-кунга ҳаяжонланиб, сабрсизлик қила бошлади. Ишқ-муҳаббатга бағишлашим мумкин бўлган шундай ёшлик чоғларим бекорга ўтиб кетяпти, деган ўй Наташани қийнамоқда эди. Князь Андрейдан келадиган мактублар кўпинча унинг аччиғини келтирарди. Мен кечаю кундуз танҳо, унинг ёди билан яшасам-у, у ёлғиз ўзи сайр-саёҳат қилиб, янги жойлар, янги одамларни кўриб, томоша қилиб юра берса, деган ўй унинг нафсониятига тегар эди. Князь Андрейдан келадиган мактублар қанчалик кизиқ бўлса, Наташанинг алами шунчалик ошар эди. Ёрига

ёзадиган мактублари наники ўзига тасалли бермас эди, ҳатто кўнглига тегадиган ва сохта бир вазифадай кўринар эди. У мактуб ёзишга иўноқ, чунки свози, табассуми ва кўз қараши билан ифода қилишга ўрганган ўша нарсаларнинг мингдан бирини ҳам хатда ифода қила олмас эди. У нима ёзаётганига ўзи эътибор қилмай, классик услубда қуруқ-қуруқ мактублар ёзар, графиня эса имло хатола-рини тузатиб берар эди.

Графиня хасталикдан ўнгарилмади. Лекин Москвага боришни орқага суриш ҳам энди мумкин бўлмай қолди. Наташанинг сепини гамлаш, ҳовлини сотиш керак эди. Бундан ташқари бу қиш князь Николай Андреич Москвага кўчиб келган, шунинг учун князь Андрейни аввал Москвага келади деб кутишар, Наташа эса, аллақачон келгандир, деган қаноатда эди.

Графиня қишлоқда қолди, граф эса Соня билан Наташани олиб январнинг охирларида Москвага жўнади.

БЕШИНЧИ БУЛИМ

I

Наташа князь Андрейга унаштирилгандан кейин Пьер тўсатдан, ҳеч қандай сабабсиз, шу тарзда ортиқ ҳаёт кечира олмаслигини сезиб қолди. У ўз пири очиб берган ҳақиқатга нақадар қаттиқ ишонган бўлмасин, ўзини ботинан такомиллашга камоли иштиёқ билан берилган дастлабки кунларида нақадар хурсанд бўлган бўлмасин, Наташани князь Андрейга унаштирилгандан ва Иосиф Алексеевич ўлгандан кейин (бу ҳақда ўша кунлари хабар келган эди) бирдан аввалги ҳаётининг нашъаси бутунлай йўқолди. Энди илгариги ҳаётининг негизигина қолдики, у ҳам бўлса ҳовли-жойи, шу кунлари қатга бир зот билан дон олишиб юрган хотини, бутун Петербург билан қиладиган ошна-оғайнигарчилиги ва кишини зериктирадиган расмиятлардан иборат бўлган хизматигина эди. Уша аввалги ҳаёти барча ифдосликлар билан унинг кўз олдида тўсатдан гавдаланди. У хотира ёзмай қўйди, масон биродарлар суҳбатидан ўзини тортди, клубга қатнайдиган, кўп ичадиган бўйдоқ йигитлар билан улфатчилик қиладиган бўлиб, шундай йўлга кириб кетдики, графиня Елена Васильевна эрига қаттиқ танбеҳ беришни лозим кўрди. Пьер хотини ҳақ эканини сизди, унинг обрўйини тўкмаслик учун Москвага жўнаб кетди.

У ҳазон бўлган ва ҳазон бўлиб бораётган княжналар, беҳисоб хизматкорлар яшайдиган Москвадаги катта ҳовлисига келиши биланоқ шаҳарни айланиб, тиллакорлик ризалари олдида соң-сапоқсиз шамлар ёқиб қўйилган Иверская бутхонасини кўриши биланоқ, қор босиб из тушмаган Кремль майдонини, Сивцева Вражка кўчасидаги фойтунлар ва кулбаларни, ёшларини яшаб, ошларини ошаб,

аста-секин умрини тугатаётган Москвалик чол-кампи-
ларни, Москва тўраларини, Москва балларини ва Москва
инглиз клубини кўриши биланоқ дарров ўз ўрнини, ўз
қароргоҳини топгандай бўлди. У Москвада тинчини топди,
эски ва ифлос бўлса ҳам, ўрганиб қолган иссиққина тўнини
кийгандай яйради.

Москвадаги ёр-ошналари, қариялардан бошлаб бола-
ларгача ҳамма уни худди кўпдан буён йўлига кўз тиккан,
дастурхонда ўрни ҳамшиша йўқланган азиз меҳмондай қарши
олишди. Москва киборлари учун Пьер жуда дилкаш, са-
хий, ақлли, хушфеъл, хушчақчақ тентак бўлиб, паришон-
ҳол ва самимий эски рус тўраси эди. Унинг ҳамёни мудом
очиқ ва шунинг учун доимо бўш эди.

Бенефис ташкил қилиш, бемаза картина ва ҳайкаллар
сотиб олиш, хайрия ишлари жамиятига пул бериш, суҳ-
батга лўдиларни таклиф қилиш, мактабларга қараш,
зиёфат ва ичкиликлар ташкил қилиш, масонлар ва бутхо-
наларга ёрдам бериш, китоблар сотиб олиш — шуларнинг
ҳаммасига Пьер тайёр эди. Ундан жуда катта пул қарз
олган икки дўсти агар хабардор бўлиб юрмаса, у бутун
бор-йўгини одамларга бўлиб берарди. Клубда бўладиган
зиёфат ва ўтиришларнинг биронтаси усиз ўтмас эди. Икки
шиша марго ичиб ўз жойи — диванга ёнбошладими, дарров
ҳамма уни қуршаб олар, гап-сўз, мунозара ва ҳазил-му-
тўйиба бошланиб кетарди. Агар битта-яримтаси ўзаро қиза-
ришиб қолса, Пьер мулоийимгина жилмайиши ва ўринли
ҳазили билан дарров яраштириб қўярди. Масонларнинг
ошхона ложалари Пьерсиз ўтса, албатта кўнгилсиз ва ланж
ўтар эди.

Ичкиликсиз ўтган зиёфатлардан кейин у қувноқ улфат-
ларининг илтимосини ерга қўялмай, улар билан бирон
жойга борадиган бўлиб, жилмайиб ўрнидан турса, ёшлар
хурсандликдан шовқин-сурон кўтаришарди. Балларда ка-
валер етишмай қолса у танцага тушарди. Жувонлар ва
қизлар шунинг учун ҳам уни яхши кўришардики, у ҳеч
кимга айрим илтифот қилмасдан, ҳаммага бир хилда меҳ-
рибонлик кўрсатар ва айниқса зиёфатдан кейин жуда
ширин сўз бўларди. Унинг тўғрисида «Il est charmant,
il n'a pas de sexe»¹ — дейишарди.

Пьер истеъфога чиқиб, қолган умрини Москвада ўтка-
зиб юрган юзларча камергернинг бири эди.

¹ У жуда олижаноб киши, унинг учун жинс деган нарса йўқ.

Агар бундан етти йил бурун, чет элдан келган кунлари биров унга ўзингни ошиқча уринтирмасанг ҳам бўлади, чунки сенинг келажак йўлинг азалдан қуайян ва минг югурсанг ҳам сенинг мавқеингдаги кишилар нима бўлса сен ҳам ўшандай бўласан, деса ўти ёрилиб кетарди. Бу сўзга ишониши ҳам мумкин эмас эди. Ахир жон-дили билан гоҳ Россияни республикага айлантиришни, гоҳ Наполеон бўлишни, гоҳ файласуф, гоҳ саркарда бўлиб, Наполеонни мағлуб қилишни истаган шунинг ўзи эмасмиди? Башарият зотининг нуқсонларини билган ва уни ислоҳ этиш мумкинлигини англаган, ҳамди ўз-ўзини такомиллашни энг юксак даражага етказишни истаган шунинг ўзи эмасмиди? Мактаб ва касалхоналар очган, крепостной деҳқонларини озод қилган ҳам шунинг ўзи эмасмиди?

Оқибат нима бўлди денг? Оқибат бевафо хотиннинг бой эри, ейишни, ичишни яхши кўрадиган, керилиб ҳукуматни унча-мунча сўкадиган, истеъфога чиққан камергер, Москва инглиз клуби ва Москва жамиятининг севимли аъзоси бўлиб қолди холос. У, мен ҳам энди истеъфога чиққан москвалик бир камергер бўлиб қолдим, деган сўзга сира кўника олмас, чунки етти йил бурун шу хилдаги камергерларга ўзи нафрат билан қарар эди.

Баъзан ҳозир кечириб юрган ҳаётим муваққат ҳаёт деб, ўзига тасалли берар, лекин унга ўхшаган қанча кишилар бу ҳаёт ва бу клубга оғизлари тўла тиш, бошлари тўла сөз билан кириб, бу ердан ўттиз икки тишлари тушиб, бошларида бир тола тук қолмай чиққанларини кўриб, ваҳимага тушар эди.

Пьер мағрур дамларида ўз мавқеи ҳақида ўйласа, назаарида, истеъфога чиққан бўлак камергерларга сира ҳам ўхшамас эди. У ёмон кўриб юрган, бўлак камергерлар паст, аҳмоқ кишилар бўлиб, ўз мавқеларидан рози ва хурсанд эдилар. «Мен эсам ҳали ҳам ўз мавқеимдан рози эмасман, ҳали ҳам мен башарият учун бирон нарса қилиш ниятидаман, — дер эди у. Камтар бўлган дамларида эса ўз-ўзига: «Балки бошқа ҳамкасбларим ҳам ҳаётда бўлак йўл топиш учун менга ўхшаш ҳаракаат қилган, жон куйдиргандир? Лекин вазият, жамиятнинг инсон қарши тура билмайдиган кўр кучи уларни ҳам мени сурган томонга суриб қўйгандир?» — дер эди. Москвада бирмунча вақт яшагандан кейин Пьер ўзига ўхшаган ўртоқларидан ортиқ нафратланмай қўйди, ҳатто уларга ўрганди, уларни яхши кўрадиган, ҳурмат этадиган уларга ўзидэй ачинадиган бўлиб қолди.

Пьер ҳаётдан ноумид бўлиш, руҳсизликка тушиш, ҳаётга нафрат билан қараш каби эски одатларини ташлаган бўлса ҳам, лекин ялғари уни қамраб олган дард энди ничига урган ва бу дард бир дақиқа ҳам тинчитмас эди. У ҳаётда юз бераётган ҳодисаларнинг маъносини англаш учун беихтиёр ўйланиб қоларкан, бир кунда бир неча марта тааж-жубланиб ўз-ўзидан: «Нима гап? Нега шундай бўляпти? Дунёда қандай ҳодисалар юз бераётти?» — деб сўрар ва бу саволларга жавоб йўқлигини тажрибадан билганлиги учун шўшиб-пишиб бу фикрларни ўзидан йироқлатишга тиришар, қўлига китоб олар, ё югуриб клубга борар, ёки шаҳар миш-мишларидан лақиллаш учун Апполон Николаевич олдига югурар эди.

«Ўз танига оро беришдан бўлак ҳеч бир нарсани билмайдиган ва дунёда энг аҳмоқ хотинлардан бири бўлган Елена Васильевна одамлар назарида энг ақлли ва нозик табиат кўринарди, ҳамма унинг олдида тиз чўкади, — деб ўйларди Пьер. Наполеон Бонапарт бир вақтлари буюк киши эди, ўшанда ҳамма унга нафрат билан қарарди, у разил ва лўттибоз бўлгандан буён император Франц ўз қизини унга рабриқонуний бўлса ҳам хотинликка бериш ҳаракатида юрипти. Испанияликлар 14 июнда французларга ғолиб келганликлари учун католик руҳонийлари орқали худога ҳамду сано юборадилар, французлар эса 14 июнда испанияликларни етганликлари учун яна ўша католик руҳонийлари орқали худога ҳамду сано юборадилар. Менинг масон биродарларим ўз яқинимиз учун жонимизни фидо қилишга тайёрмиз, деб қон билан қасамёд қилганлар, лекин фақир-бечоралар учун пул йиққанда бир сўм ҳам хайр қилмайдилар, Астрея лажани Изловчи Манна ложасига қарши уруштирадилар, ҳақиқий Шотландия масон гиламчаси ва маъноси ҳеч кимга маълум бўлмаган, ҳеч кимга кераги йўқ, акт тўғрисида жон куйдирадилар. Ҳаммамиз ҳам озор берган кишининг гувоҳини кечириш, ўз яқинини севиш ҳақидаги христиан дини қонунига эътиқод қиламиз ва шу қонунга биноан Москвада қирқ карра ибодатхона бино қилганмиз. Шундоқ бўлишига қарамасдан, кеча бир қочоқни қамчи билан савалашди, ўша севиш ва кечириш қонунини йўлида хизмат қиладиган поп ўлимга ҳукм қилинган солдатга ўлим олдида ўпгин деб хоч тутди». Пьер шу ўйларни бошдан кечирир ва бу умумий, ҳамма эътироф қиладиган риёкорликка қанчалик

ўрсаниб қолган бўлмасин, ҳар гал янги бир нарса топгандай хайратда қоларди.

«Мен бу рижкорлик ва чалкашликни биламан,— дер эди Пьер ўзинча,— лекин бу англаган нарсаларимнинг барини уларга қандоқ қилиб айтсам экан? Мен айтишга оғиз ўнглаганимда ҳамини шуни пайқар эдимки, мен кўрган ва англаган нарсани булар ҳам кўришади-ю, лекин кўрмасликка ҳаракат қилишади. Демак шундай бўлиши керак эканда! Лекин мен ўзимни қасққа қўяй? Кўплар, айниқса руслар сингари ээгулик ва ҳақиқат бўлиши мумкин эканини кўриш ва шунга ишониш қобилиятига эга, лекин шу билан бирга, ёвузлик ва ёлгонни жуда яққол кўриб тургани учун ҳаётда жиддий бирон иш қилишдан ўзини оғиз сезар эди. Ҳар бир меҳнат соҳаси унинг кўзига ёвузлик ва алдамчиликка боради бўлиб кўринар эди. У ким бўлишни истамасин, қайси ишга қўл урмасин, ёвузлик билан алдамчилик уни кўкрагидан итарар ва фаолият йўлини тўсар эди. Лекин пачораки, яшамок ва яшамок учун бирон иш билан шуғулланмоқ керак. Ҳаётнинг ҳал этилиши мумкин бўлмаган бу масалалари исканжасида эзилиш жуда даҳшатли, шунинг учун ҳам Пьер бу нарсаларни эсдан чиқариш мақсадида ўзини тўғри келган хурсандчилик қучоғига ташларди. У турли-туман йиғилишларга борар, ичкиликни беармон ичар, ҳар хил картиналар сотиб олар, бинолар солар ва айниқса кўпроқ китоб ўқирди.

У қўлига тушган китобни ўқир, шу қадар кўп ўқирдики, унга келганда лакейлар уни ечинтираётганда ҳам кўзини китобдан олмас, қўлида китоб билан ухлаб қолар эди; уйқудан туриши биланоқ меҳмондорчилик ва клубга борар гап сотишдан кейин айшу ишрат, хотинбозликка ўтар, айшу ишратдан яна гап сотиш, китоб ўқиш ва вино ичишга кўчар эди. Вино ичиш унинг учун ҳам жисмоний ва ҳам маънавий бир талабга айланди. Докторлар гарчи семиз бўлганлиги учун унга вино ичиш зарарли эканлигини таъкидласалар ҳам барибир у ичкиликни ташламас эди. У ўзи пайқамасдан каттакон оғзига бир неча стакан вино қуйиб, тани яйраганда, одамларга меҳрибон, ақлли масаланинг моҳиятига тушунмай, ҳар нарсага ҳозиржавоб бўлгандагина ўзини жуда яхши сезарди. Фақат бир-икки шиша вино ичгандан сўнг Пьер илгари уни ваҳимага солган ҳаётнинг чигал ва даҳшатли тугуни унчалик кўрқинчли эмаслигини сал-пал идрок этарди. Боши ғувиллаган ҳолда гап сойиб ўтирганида ҳам, одамларнинг гапига қулоқ солаёт-

ганида ҳам ёки тушлик ва кечки тамаддиқдан кейин китоб ўкиб ўтирганида ҳам ҳамиша шу тугуннинг бирон томонини кўриб турарди. Лекин винонинг таъсири остида у ўзига: «Ҳечқиси йўқ. Мен бу тугунни ечаман, мана ҳаммасини ўйлаб қўйганман. Лекин ҳозир фурсатим йўқ, кейин буларнинг ҳаммасини бир бошдан ўйлаб кўраман!» — дер эди. Лекин шу «кейин»нинг ҳеч вақт соати келмас эди.

Эрталаб, наҳорда, ўша саволлар шу қадар чувалиб, ҳал қилиб бўлмайдиган кўринардик, Пьер шошиб-пишиб қўлига китоб олар ва олдига биров келиб қолса ниҳоят хурсанд бўларди.

Пьер баъзан солдатлар урушда, душман ўқи остида беркиниб турган чоғларида хавф-хатарни сепсалтириш учун бирон нарса билан овунармиш, деган сўзни эслар эди. Унинг назарида одамлар ҳам ҳаётда шу солдатларга ўхшарди: биров иззатталаблик, биров картабозлик, биров қонун ёзиш, биров хотинбозлик, биров ўйинчоқ, биров сиёсат, биров ов, биров ичкилик, биров давлат ишлари билан шуғулланиб овунарди. «На аҳамиятли нарса бор, на аҳамиятсиз, ҳаммаси бир гўр, фақат шу ҳаётдан ўзимни обқоча билсам бўлгани, фақат шуни кўрмасам, шу мудҳиш ҳаётни кўрмасам бас!..» — деб ўйлар эди Пьер.

II

Қишнинг бошларида князь Николай Андреич Болконский қизи билан Москвага кўчиб келди. Ўтмиши, ақлидроки ва оригиналлиги орқасида айниқса ўша кунларда император Александр салтанатининг шуҳрати пасайгани ҳамда Москвада французларга қарши ватанпарварлик оқими ҳукмрон бўлгани сабабли князь Николай Андреич дарров москваликларнинг ҳурматига сазовар бўлди ва ҳукуматга қарши оппозициянинг Москвадаги марказига айланди.

Князь шу бу йил жуда қариди. Унда қарилик аломатлари жуда яққол кўрина бошлади: ўтирган жойида тўсатдан ухлаб қоладиган, аллақачонги воқеалар эсида тургани ҳолда кечагина бўлиб ўтган ҳодисаларни унутадиган, Москва оппозициясининг бошлиғиман деб гўдакларча мақтанчоқлик қиладиган бўлиб қолди. Лекин, шундай бўлса ҳам, чол айниқса оқшом кезлари эгнида пўстин, бошида ула сепилган парик, чой ичгани чиққанида ўтирганларнинг биронтаси луқма ташлаб қўйиши биланоқ ўтмиш ҳақида

тўхтаб-тўхтаб ҳикоя қиларкан, ёки ҳозирги аҳвол тўғрисида яна ҳам кўпроқ ўйлаб-ўйлаб, кескин тарзда ўз фикрини сўзларкан, ўтирган меҳмонларнинг ҳаммасида ўзига нисбатан катта ҳурмат ҳисси уйғотарди. Келадиган кишиларга бу қадимги уй катта-катти ойналари, бурунги замондан қолган мебеллари, уя сепган лакейлари, ўтган асрдан қолган тили заҳар ва ўзи мияли чол эгаси, унинг атрофида парвона бўлиб юрган ҳалим қизи, дилкаш француз аёли билан ҳашаматли ва ажойиб бўлиб кўринарди. Лекин келиб-кетадиган кишилар уй эгалари билан икки-уч соат ҳамсуҳбат бўлганда, суткада уйнинг ички ҳаёти ўтадиган яна 22 соат вақт борлигини ўйлашмас эди.

Сўнгги вақтларда, Москвада, мана шу ички ҳаёт княжна Марья учун жуда оғир бўлиб кетди. Москвада княжна энг қувончли нарсаларидан — дарвешларининг суҳбати ва хилватда ҳаёт кечиришдан маҳрум бўлди, Лисие Гориди эса мана шу икки нарса унга тасалли берар ва кўнгилни кўтарарди. Унинг учун пойтахт ҳаётининг ҳеч қандай қизиғи ва хурсанд бўладиган томони йўқ эди. Княжна киборлар суҳбатига қатнашолмас эди. Чол ўзи бормайдиган жойга қизини ёлғиз юбормаслиги ва соғлиги ёмон бўлганлиги учун ўзи уйдан чиқмаслигини ҳамма билганлиги сабабли княжна Марьяни зиёфат ва ўтиришларга таклиф қилишмас эди. Эрга тегиш орзусидан княжна бутунлай воз кечди. Баъзан уйларга келадиган ва княжнани олишлари мумкин бўлган йигитларни князь Николай Андреич қандай совуқ ва ғазаб билан қарши олганини ва ҳайдаб юборганини княжна кўриб турарди. Княжна Марьянинг дўсти ҳам йўқ эди; шу гал Москвага келганида икки жонажон дўстидан ихлоси қайтди: илгари ҳам унча сирдош бўлмаган ҳозир кўзига ёмон кўринадиган ва баъзи сабабларга кўра княжна ундан узоқлашадиган бўлиб қолди; княжна беш йил муттасил хатлашиб юрган дугонаси Жюли билан Москвада шахсан учрашганида унинг буткул ўзгариб, бегона бўлиб қолганини сизди. Акалари ўлгандан кейин отасининг ёлғиз вориси бўлган, Москвадаги жуда бой қизлардан бири ҳисобланадиган Жюли шу кунлари киборлик нашъасини сурмоқда эди. Уни ёш-ёш йигитлар қуршаб олган, ўз фикрича, буларнинг ҳаммаси тўсатдан Жюлининг фазилатларига баҳо берадиган бўлиб қолган эди. Жюли ёшлиги ўтиб кетётган кибор қизларнинг шундай бир даврини бошдан кечирмоқда эдики, бу даврда шунақа қизлар ҳозир эрга тегсам тегдим, бўлмаса эрдан қолдим, деб ўйлайди. Княжна

Марья пайшанба кунлари хат ёзадиган бўлак одами қолмаганини эслаб маъсумгина жилмайиб қўярди, чунки илгари у хат ёзиб юрган Жюли ҳозир Москвада эди. Княжна ҳар ҳафта у билан учрашиб турса ҳам бу учрашишлар унга ҳеч қандай хурсандлик бағишламас эди. Княжна Марья оқшомларини бир неча йил бир хотинникида ўтказиб, кейин унга уйланишдан воз кечган қари муҳожир каби Жюлининг шу ерда эканлигига ва энди хат ёзадиган кишиси бўлмаганлигига афсусланар эди. Москвада княжна Марья ганлашиб ўтирадиган, дард-ҳасрат қиладиган бир одами йўқ, ҳолбуки сўнги вақтда унинг юраги янги ғаму ғуссаларга тўлиб кетган эди. Князь Андрейнинг чет элдан қайтадиган маҳали ва уйланадиган пайти яқинлашиб қолди, унинг отамни кўндириб қўй, деган илтимоси бажарилмадигина эмас, балки иш бутунлай чатоқ бўлгандай эди. Бусиз ҳам кўп вақт кайфи бузилиб юрган кекса князь графиня Ростованинг номини эшитишни билан жон-пони чиқарди. Кейинги кунларда княжна Марьянинг дарди устига янги дард бўлган нарса олти яшар жияни Николушкага берадиган дарси бўлди. Княжна жиянини ўқитаётган чоғларида, ўзи ҳам отаси сингари тажанг бўлиб қолганини сезиб, кўрқиб кегар эди.

Қизишмаслигим керак, деб минг ўзига таъкид қилса ҳам Николушкани ўқитиш ниятида қўлига хатчўп олиб, француз алифбесини очдимиз, ўзидаги билимни болага жуда тез, жуда осонгина бера қолгиси келарди, ҳозир аммамнинг аччиғи келади, деб кўрқиб ўтирган бола салгина эътиборсизлик кўрсатса, асабийланар, титрар, шошиб қолар, аччиғланар, бақирар, баъзан Николушкани қўлидан ушлаб силтаб қўяр ва жазо бериб уни бурчакка тикка турғизиб қўяр эди. Болани бурчакка тикка турғизиб қўйиб, ўзининг баджаҳллиги ва бадфёллигига ўзи йиғлар, Николушка аммасининг йиғлашини эрмак қилиб, рухсатсиз бурчакдан чиқар, княжна олдига келиб унинг кўз ёшидан ҳўл бўлган қўлларини юзидан олар ва овунтирар эди. Лекин княжна ҳаммадан ҳам кўпроқ отасининг феъли айниганига қайғурар эди. Кекса князь ҳадеб қизига ёпишадиган ва кейинги кунларда унга нисбатан бераҳмлик қиладиган бўлиб қолган эди. Агар отаси кечаси билан ухламай сажда қилиб чиқ деса, урса, ўтин ташигин, сув олиб келгин деб мажбур қилса — аҳволим оғирлашди деган сўз княжна Марьянинг хаёлига ҳам келмас эди; лекин ўз қизини жуда-жуда севадиган ва севгани учун ҳам ўзини ва ҳам қизини қийнай-

диган бу зелим ота қизини атайлаб ҳақорат қилиш, ерга уришгагина эмас, балки ҳамма ишда доимо сен айбли, деб исбот қилишга ҳам қодир эди. Кейинги кунларда кекса князь княжна Марьяни ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ қийнайдиган янги бир қилиқ чиқарди — бу ҳам бўлса унинг m-lle Bourienne билан жуда яқинлашиб олганлиги эди. Ўғлининг уйланиши ҳақида ёзган хатини олганда кекса князь: «Агар Андрей уйланса мен ҳам Bouriennени оламан», — деб ҳазиллашган эди, шу ҳазили ўзига маъқул бўлиб қолди шекилли, фақат княжнани ҳақорат қилиш учунгина кейинги кунларда зўр бериб (княжнага шундай кўринар эди). M-lle Bourienne меҳрибончилик қиладиган бўлиб қолди ва қизидан норозилигини билдириш учун Bourienneга хушомад қила бошлади.

Бир куни, Москвада, княжна Марья олдида, кекса князь (княжнага отаси атайлаб шундай қилгандай кўринди) m-lle Bouriennening қўлидан ўпди ва эркалаб бағрига босди. Княжна Марья қип-қизариб уйдан чопиб чиқиб кетди. Кўп ўтмай княжна Марья олдига қувноқ товуш билан алланималар деб жилмайиб m-lle Bourienne кирди. Княжна Марья шошиб-пишиб кўз ёшини артди-да, гур-гурс одим отиб Bourienne олдига борди ва француз аёлга беихтиёр бақариб бялдиради:

— Бу разиллик, бу пастлик, бировнинг заифлигидан фойдаланиб... — У оғзига келган сўзни айтмади. — Йўқолинг, уйимдан чиқиб кетинг, — деб қичқирди ва йиғлаб юборди.

Эртасига князь қизига индамади; лекин княжна Марья шуни пайқадики, тушлик вақтида отаси аввал m-lle Bourienne олдига овқат қўйишни буюрди.

Тушликдан кейин буфетчи кофени одатдагича аввал княжна Марья олдига қўйган эди, бирдан князнинг жонипони чиқиб, ҳассасини буфетчи Филиппга отиб юборди ва ўша ондаёқ уни солдатликка юбориш ҳақида фармон берди.

— Қулоқларига гап кирмайди... Икки марта айтдим!.. Қулоқларига кирмайди! Менинг уйимда энг азиз одам шу: бу қиз менинг энг яхши дўстим, — деди князь бақариб. — Агар сен яна бир мартаба — бу ҳақда кекса князь биринчи марта қизига ғазаб билан мурожаат қилди — яна бир мартаба кечагидай ўзингни тутолмасанг, — уйнинг хўжайинни ким эканлигини сенга кўрсатиб қўяман! Йўқол! Кўзимга кўринма! Узр сўра!

Княжна Марья ҳам ўзи ва ҳам буфетчи Филипп учун (Филиппнинг илтимосига кўра) Амалья Евгеньевна ва отасидан узр сўради.

Шундай пайтларда княжна Марьянинг қалбида ўзини қурбон қилишни истаган одамнинг ғурурига ўхшаш бир туйғу пайдо бўлар эди. Мана шундай кезларда княжна мазаммат қилиб ўтирган отаси олдида турган кўзойнагини кўрмасдан, тўсатдан пайпаслаб излар, ё ҳозиргина бўлган ишни эсдан чиқариб қўяр, ё дармони қуриган оёқлари билан дилдираб қадам босар, ёки заифлигимни биров пайқамадими, деб орқасига қайрилиб қарар ва ё энг ёмони шу эдики, тушлик вақтида гапга соладиган меҳмонлар бўлмаса, чол тўсатдан салфеткани тушириб юбориб, қалтироқ бошини тарелка устига эгиб пинакка кетар эди. «Отам қариб, заифланиб қолиптию мен яна уни мазаммат қилиб юрибман»,— дер эди княжна Марья ўзи-ўзидан нафратланиб.

III

1811 йилда, Москвада, тез донғи чиққан Метивье деган бир француз доктор яшарди; у узун бўйли, чиройли, французларга хос назокатли ва москваликларнинг айтишларига кўра, жуда омилкор доктор эди. Олимақомлар доираси уни доктор сифатида эмас, балки ўзларига тенг киши сифатиди қабул қилишар эди.

Медицинадан кулиб юрадиган князь Николай Андреич кейинги вақтларда *m-lle Vougieppening* маслаҳатига кўра шу докторга ўз уйига йўл берди ва унга ўрганиб қолди. Метивье ҳафтада икки марта князь олдига келиб кетар эди.

Ҳазрати Николай куни, князни туғилган куни билан табриклагани эшиги олдига бутун Москва келди, лекин князь ҳеч кимни қабул қилгани ижозат бермади, у бир неча кишининг рўйхатини княжнага бериб, фақат шуларни тушликка чақиришни буюрди.

Эрталаб табрик этгани келган Метивье княжнага мен доктор сифатида *de forcer la consigne*¹ журъат қилдим, деб князь ҳузурига кирди. Шу именина куни нима бўлдики, эрталабдан бошлаб кекса князнинг кайфияти ниҳоят даражада ёмон эди. У одамларнинг гапига тушунмаган ва

¹ Буйруқни куч билан бузишга.

уларга гап тушунтира олмагандай бўлиб, тушгача уйда хархаша қилиб юрди. Княжна Марья отасининг индамасдан, тўнғиллаб юриши, одатда, бир пақиллаб кетиш билан тамом бўлишини билар эди, шунинг учун бугун эрталабдан буён худди ўқлаб, тепкисини кўтариб қўйилган милтиқ олдида ана отилиб кетади, мана отилиб кетади деб кутиб тургандай хавотир олиб юрди. Кун доктор келганга қадар тинчлик билан ўтди. Докторни уйга киргизиб, княжна Марья қўлида китоб, меҳмонхона эшиги олдида ўтирди, чунки кабинетда бўлаётган ҳамма нарсани шу ердан эшитиш мумкин эди.

Княжна аввал ёлғиз Метивьенинг, ундан сўнг отасининг товушини эшитди, кейин ҳар иккала товуш баравар эшитилди-да, эшик очилиб, бўсағада қўрққан ва ранг-қути учган Метивьенинг қора кокилли келишган фигураси билан князь намоён бўлади; князь бошида қалпоқ ва эгнида халат, жаҳлдан афт-башараси ўзгариб, кўзлари олайиб кетган эди.

— Тушунмаяпсанми? — бақирар эди князь, — мен тушуниб турибман, француз жосуси, Бонапартнинг қулисан, йўқол менинг уйимдан, жосус, йўқол! — чол эшикни қаттиқ ёпди.

Метивье елкаларини қисиб, шовқинни эшитиб нариги уйдан югуриб чиққан m-lle Bourienne олдида борди.

— Князь касалнамо, — la bile et le transport au cerveau. Tranquillisez-vous je repasserai demain¹, — деди Метивье ва бўса маъносида бармоғини лабига қўйиб, шошиб-пишиб чиқиб кетди.

Эшик орқасидан туфли кийган оёқ шарпаси ва «жосуслар, хиёнаткорлар, ҳамма ёқни хиёнаткор босибди! Ўз уйимда ҳам мени бирпас тинч қўймайдилар!» — деган шовқин эшитилар эди.

Метивье кетгандан кейин кекса князь қизини чақириб, бутун аламини ундан олди. Кекса князь нима учун жосусни менинг олдимга киргиздинг, деб княжнага ёпишди. У княжнага рўйхат тузиб бер, шу рўйхатда бўлмаган одамларни киргизмасинлар, деб қайта-қайта писанда қилмаганмиди. Нима учун энди бу аблаҳни киргизиптилар! Айб албатта княжнада! «Бу қиз мени бирпас ором олгани қўймади, хотиржам бўлиб ўлгани қўймади» — дер эди кекса князь.

¹ Сафро ва қон миясига урипти. Ташвиш тортманг, мен эртага келиб кетаман.

— Йўқ, онагинам, энди бўлди, чиқиб кетинг, чиқиб кетинг! Тоқатим тоқ бўлди,— деди кекса князь ва уйдан чиқиб кетди. Худди княжна бир амаллаб ўзини юпатиб қўйишидан қўрққандай яна қайтиб келди ва ўзини оғир тутишга тиришиб, илова қилди: «яна жаҳл устида айтди деб ўйламам, ҳеч қанчалик жаҳлим чиққани йўқ, хўп ўйлаб кўриб айтдим; гап шу,— чиқиб кетинг, бўлак бошпана изланг!..» — Аммо чол ўзини туголмади ва яхши кўрадиган одамларгагина хос бир ғазаб билан ўз қилмишидан ўзи азоб чекиб, титраб-қақшаб қизига бақирди:

— Қошки бирон каллаварам буни ола қолса экан!— у эшикни ёпди ва m-lle Воуриеппе ни кабинетига чақириб, жим бўлди.

Соат икки деганда тушликка чақирилган олти мўътабар зот келди. Булар машҳур граф Растопчин, князь Лопухин ва унинг жияни, кекса князнинг қадрдон дўсти генерал Чатров ва ёшлардан Пьер, Борис Друбецкой бўлиб, меҳмонхонада князни кутиб ўтиришарди.

Шу кунлари Москвага отпускаи олиб келган Борис князь Николай Андреич билан танишишни истади ва унинг йиғончига шунчалик сазовор бўлдики, ёшларга рўйхуш бермайдиган князь истисно тариқасида уни қабул қилди.

Князнинг ҳовлиси шаҳарга довриғи кетган катта даргоҳ бўлмаса ҳам, бу ерга келадиган меҳмонлар 5—6 кишидан ошмаса ҳам, лекин бу ҳовлида меҳмон бўлиш бир шараф ҳисобланар эди.

Борис буни бир ҳафта бурун англади, ҳазрати Николай куни бош қўмондон Растопчинни уйига таклиф қилганида Растопчин боролмаслигини айтиб, Борис олдида:

— Шу куни мен ҳамisha князь Николай Андреичнинг зиёфатига бораман,— деган эди.

— Э, шундайми,— деган эди бошқа қўмондон,— князь қалай?

Қадимги услубда ясатилган, кўҳна мебеллар қўйилган барҳаво, баланд меҳмонхонада, тушда йиғилишиб ўтирган бу кичкина давра суд маҳкамасининг тантанали мажлисига ўхшар эди. Ҳамма хомуш ўтирар, сўзлашганда ҳам оҳиста-оҳиста сўзлашар эди. Князь Николай Андреич меҳмонлар олдига хомуш ва жиддий алфозда чиқди. Княжна Марья ҳар кунгидан кўра соқит ва ювош кўринар эди. Шу топда унинг қулоғига гап кирмаслигини пайқаб, меҳмонлар унга ноиллож сўз қотишар эди. Граф Растопчин гоҳ

шаҳардаги ва гоҳ сиёсат соҳасидаги сунти янгиликлар ҳақида гапириб, суҳбатни ёлғиз ўзи қизитиб ўтирарди.

Лопухин билан кекса генерал ҳар замонда бир гапга аралашиб қўяр, князь Николай Андреич буларнинг суҳбатига худди докладга қулоқ солиб, ҳар замонда бир беш ирғитиш ва ё бирон сўз айтиш билан докладларингни маълумотга оламан, деган олий суд раиси сингари қулоқ солиб ўтирар эди.

Суҳбатнинг боришидан сиёсат оламида бўлаётган ишларни ҳеч ким маъқулламаганлиги кўриниб турар эди. Гап афтидан, аҳвол кун сайин оғирлашиб бораётганини тасдиқлайдиган воқеалар ҳақида борар; лекин ҳар бир сўз ва муҳокаманинг ажабланарли томони шунда эдики, сўз шаҳаншоҳ оғизга олинадиган бир чегарага етиши билан ё гапираётган киши сўзини қисқа қилар ва ё бошқа биров унинг гапини бўлар эди. Тушляк устида сўнгги сиёсий янгиликлардан, Наполеон Олденбург герцогининг мулкини босиб олганидан, Россия барча Европа саройларига Наполеонга душманона нота юборганидан сўз очилди.

— Қароқчи босиб олинган кемага қандай муносабатда бўлса, Бонапарт Европага шундай муносабат қиляпти,— деди граф Растопчин минг марта айтган сўзини яна такрорлаб.— Подшоларнинг сабру тоқатига ва ёки кўр бўлиб қолганига ҳайрон бўласан киши! Энди навбат папага келди, Бонапарт ҳеч қандай истиҳола қилмасдан, католик дини бошлиғини тахт-тожи билан яксон қилмоқчи бўлаётти ҳамки, ҳеч ким индамайди! Олденбург герцогининг мулкини забт қилганлиги ҳақида ёлғиз бизнинг подшоҳимиз эътироз билдирди холос. У ҳам бўлса...— граф Растопчин подшоҳ мазаммат қилинадиган чегарага келиб қолганини фаҳмлаб, дарров гапдан тўхтади.

— Олденбург герцоглиги ўрнига бўлак бир мулкни таклиф қилишпти,— деди князь Николай Андреич.— Мен мужикларни Лисье Горидан Богучарово ва Рязанга кўчирганим сингари улар ҳам герцогларни бир жойдан иккинчи жойга кўчиришпти.

Борис одоб билан гапга аралашиб:

— *Le duc d'Oldenbourg supporte son malheur avec une force de caractère et une résignation admirable*¹,— деди. У шунинг учун ҳам бу гапни айтдики, Петербургдан кела-

¹ Олденбург герцоги бошига тушган бу мусибатни зўр матонат ва сабру бардош билан кўтаряпти.

ётганида йўлакай герцогнинг ҳузурига кириш шарафига ноил бўлган эди. Князь Николай Андреич ёш йигитнинг бу гапига бир нима демоқчи бўлгандай унга бир қарадио ҳали гўдак ҳисоблаб индамай қўя қолди.

— Мен Ольденбург масаласи ҳақида ёзилган эътирозимизни ўқиб, унинг жуда ёмон услубда ёзилганлигига ҳайрон қолдим,— деди граф Растопчин беш бармоғидай яхши биладиган масала ҳақида бепарволик билан гапираётган кишига ўхшаб.

Пьер нотанинг ёмон ёзилганлиги нима учун бу кишини ташвишга солипти, деб Растопчинга анграйиб қаради.

— Граф, нотанинг мазмуни зўр бўлса унинг қай услубда ёзилганлигининг нима аҳамияти бор? — деди Пьер.

— *Mon cher, avec nos 500 mille hommes de troupes, il serait facile d'avoir un beau style*¹,— деб жавоб берди граф Растопчин. Пьер нотанинг услуги нима учун Растопчинни ташвишга солаётганини энди англади.

— Мирза жуда сероб бўлиб қолган шекилли,— деди кекса князь,— Петербургда нотагина эмас, балки янги қонунлар ҳам ёзишяпти. Менинг Андрюшам у ерда Россия учун том-том қонунлар ёзди. Ҳозир ҳамма ёзадиган бўлиб кетган! — деди князь ва ғайритабий кулди.

Бир дақиқача жимлик чўкди; кекса генерал йўталиб, бошқаларнинг диққатини ўзига жалб қилди:

— Петербургдаги сўнгги кўрикда бўлган бир воқеани эшитдиларингми? Франциянинг янги элчилари ўзларини қандай тутганларидан хабарларинг борми?

— Нима? Ҳа, қулоғимга чалингандай бўлган эди; зоти олийларининг ҳузурига бир беҳуда сўз айтипти.

— Зоти олийлари Франция элчисининг диққатини гренадер дивизияси ва тантана маршига жалб этиптилар,— давом этди генерал,— элчи ҳеч эътибор қилмапти ва ҳатто Францияда биз бунақа арзимайдиган нарсаларга аҳамият бермаймиз дейишга журъат қилипти. Подшоҳ бунга жавобан ҳеч нарса демаптилар. Кейинги кўрикда подшоҳ унга ҳеч эътибор қилмаптилар.

Ҳамма жим бўлди, подшонинг шахсига оид бўлган бу масала ҳақида ҳеч ким фикр юргизиши мумкин эмас эди.

— Беандишалар! — деди князь.— Метивьени биласизларми? Мен уни ҳали уйимдан ҳайдаб юбордим. Бугун шу

¹ — Эй, дўстим, 500 минг қўшин бўлганда яхши услубда ёзиш ҳам осон бўларди.

ерда эди. Менинг олдимга ҳеч кимни киргизманглар деб тайинлаган бўлсам ҳам уни киргизиштипти,— деди князь қизига газаб билан бир қараб; князь француз докторига нималар деганини ва Метивьенинг жосуслигига нима учун ишонганини гапириб берди. Князь кўрсатган далил-исботлар, гарчи етарли ва очиқ-ойдин бўлмаса ҳам, лекин ҳеч ким эътироз қилмади.

Қовурма билан шампан виноси келтирилди. Меҳмонлар қари князни табриклар, ўринларидан туришди. Княжна Марья ҳам отасининг олдига келди.

Князь қизига бир хўмрайиб қаради-да, кейин буришган, соқоли қирилган юзини унга тутди. Чолнинг бутун афгангори, эрталабки гап ҳали эсимда, мен ўз ниятимдан қайтганим йўқ, ҳозир фақат меҳмонлар туфайли бу ҳақда индамай турибман, деб турар эди.

Қаҳва ичгани меҳмонхонага чиқилганда чоллар бирга ўтиришди.

Князь Николай Андреич анча очилди ва бўлажак уруш тўғрисида ўз мулоҳазасини айтиб берди.

Модомики, деди князь, биз немис билан иттифоқчи бўлиш йўлини кўзларканмиз, модомики, Тильзит сулҳига кўра Европа масалаларига аралашарканмиз, Наполеонга қарши олиб борадиган урушимизнинг оқибати ёмон бўлади. Биз на Австрия тарафини олиб урушишимиз керак ва на Австрияга қарши. Биз барча сиёсатимизни Шарқда амалга оширишимиз керак, Бонапарт масаласига келганда, чегараларимизни қуролли кучлар билан таъминлашимиз ва қаттиқ сиёсат олиб боришимиз кифоя. Бонапарт ҳеч қачон еттинчи йилдагидек рус чегарасидан ўтишга журъат қилмайди.

— Э, князь, биз французлар билан урушиб бўлибмиз,— деди граф Растопчин.— Биз ўз устод ва худоларимизга қарши яроғ кўтаришга журъат эта олармидик? Ёшларимиз ва хонимларимизга қаранг. Ҳозир худомиз французлар-у, жаннатимиз Париж бўлиб қолган!

У, ҳамма эшитсин деб, атайлаб баланд овоз билан гапирди.

— Қийимда ҳам, фикрда ҳам, туйғуда ҳам французларга тақлид қиляптилар! Мана сиз, Метивьени француз ва аблаҳ бўлгани учун ҳайдаб юборибсиз, хонимларимиз эса унинг кетидан эмаклар юришади. Кеча бир зиёфатга борган эдим, ўтирган беш хонимдан учтаси католичка экан, булар папанинг ижозати билан якшанба кунлари ҳам

кашта тикармиш. Узлари эса, ҳаммом вивескасидаги хотинларга ўхшаб, гап келганда айтдим, кечирасизлар, сал бўлмаса қип-яланғоч бўлиб ўтиришипти. Ёшларни кўринг, князь, музейдан Буюк Петр калтагини олиб, русчасига бошлаб солгинг келади, токи бу аҳмоқлик бошларидан чиқиб кетсин!

Ҳеч ким индамади. Кекса князь кулумсираб Растопчинга қаради ва тасдиқ мақомида бош ирғитди.

Растопчин ўзига хос бир чаққонлик билан ўрнидан турди ва князга қўл узатаркан:

— Хайр, жаноби олийлари, саломат бўлинг,— деди.

Кекса князь унинг қўлини ушлаб, ўптиргани юзини тутаркан:

— Сен ҳам омон бўл, дўстим, сенинг суҳбатингга ҳамма вақт муштоқман! — деди.

Растопчин билан бирга бўлак меҳмонлар ҳам туришди.

IV

Княжна Марья, меҳмонхонада чолларнинг муҳокама ва гап-сўзларига қулоқ солиб ўтирар экан, бу сўзлардан ҳеч нарса тушунмади; у фақатгина отамнинг менга қилаётган дағал муомаласини меҳмонлар пайқамаяптимикин деб ўйларди холос... Княжна Марья шу чоққача уйларига уч марта келиб кетишга улгурган Друбецкойнинг бутун тушлик давомида қилаётган айрим эътибор ва хушомадини ҳам пайқамади.

Князь меҳмонлар билан уйдан чиқиб кетгандан кейин, Пьер қўлида шляпа, кулумсираб княжна Марья олдига келди, княжна паришонҳол ва савол назари билан унга қараб турар эди.

Пьер княжнадан:

— Майлими яна бир оз ўтирсам? — деб сўради ва оғир гавдасини княжна ёнидаги креслога ташлади.

— Марҳамат, марҳамат,— деди княжна. Унинг кўзлари: «Сиз ҳеч нарсани пайқамадингизми?» — деб турар эди.

Пьернинг кайфияти жуда яхши эди, чунки тушликдан кейин ҳамиша хушҳол бўларди. У ерга қараб жилмайиб турарди.

— Бу йигитни кўпдан бери танийсизми, княжна? — деб сўради у.

— Кимни?

— Друбецкойни дейман.

— Йўқ, яқинда...

— Сизга ёқадими?

— Ҳа, анча ёқимли йигит... Нега сўраяпсиз? — деб сўради княжна Марья ҳамон отасининг эрталабки қилмишини ўйларкан.

— Негаки, мен бир нарсани билдим— бу йигит, одатан, Петербургдан Москвага бирон бой қизга уйланиш мақсадидагина отпуска олиб келади.

— Сиз шуни кузатиб юрганмидингиз?—деб сўради княжна Марья.

— Ҳа,— деди Пьер кулумсираб.— Ҳозир қаерда бир бой қиз бўлса бу йигитни ўша ерда кўрасиз. Мен унинг бу шиятини афту башарасидан биламан: У ҳозир икки орада қолган: Сизни танласамикан, mademoiselle Жюли Карагина танласамикан. *Il est très assidu auprès d'elle.*¹

— Жюлининг уйига бориб турадимиз?

— Ҳа, жуда тез-тез бориб туради. Ҳозир хушомад қилишда янги бир усул чиққанини биласизми? — деди Пьер қувноқ табассум билан. У афтидан, шўхлиги тутиб, одамларни мазах қилиб юрадиган бир кайфиятда эди ва шу қилиги учун кўпинча ўзининг хотира дафтарыда сўкиб юрарди.

— Йўқ, билмайман,— деди княжна Марья.

— Энди Москва қизларига ёқиш учун *il faut être mélancolique*. Et il est très mélancolique auprès de m-lle² Карагина,— деди Пьер.

Княжна Марья ҳамон ўз қайғусини ўйларкан, меҳрибон Пьернинг юзига қараб:

— *Vraiment?*³— деб сўради ва ўзича деди: «Агар рози дилимни бировга айтгани журъат этсам юрагим анча бўшар эди. Айтсам ҳам фақат Пьергагина айтар эдим. Бу жуда меҳрибон ва олижаноб одам. Балким анча енгил тортар эдим. Балким у бирон маслаҳат берар эди!»

— Сиз ўшанга тегармидингиз? — деб сўради Пьер.

— Оҳ, граф! Шундай вақтлар бўладики, ким бўлмасин, барибир, тегишга рози бўламан,— деб юборди княжна Марья йиғламсираб.— Оҳ, яқин кишингни севиш ва унга

¹ Жюлига у астойдил хушомад қилиб юрипти.

² Маҳзу бўлиб юриш керак. У Жюли Карагина олдида ҳамиша ўзини маҳзун тутди.

³ Ростданми?

кулфатдан бошқа нарса келтира олмаслигини билиш... — давом этди княжна титроқли товуш билан — ва бошқа иложинг йўқлигини сезиш нақадар оғир! Шунда фақат бир чора қоладики, бу ҳам бўлса чиқиб кетиш, лекин мен қаерга кетаман?

— Княжна, нима деяпсиз, нима бўлди сизга?

Княжна Марья сўзини тугатмасдан, йиғлаб юборди.

— Бугун менга нима бўлганини ўзим ҳам билмайман. Менинг сўзларимга қулоқ солманг, айтганларимнинг ҳаммасини эсдан чиқаринг.

Пьернинг кайфи қочди. У зўр ташвиш билан княжнадан нима ҳодиса рўй берганини, юрагидаги аламини айтишни сўради; бироқ княжна, яна айтган гапларимни эсдан чиқаринг, нима деганимни ўзим ҳам эслолмайман, сиз биладиган битта ташвишдан бўлак ғамим йўқ, бу ҳам бўлса князь Андрейнинг уйланиш масаласидир ва мен шу масала устида ота-бола уришиб қолмасин, деб қўрқаман, — деди.

— Ростовлардан хабарингиз борми? — деб сўради княжна Марья гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб. — Яқинда кўчиб келишармиш. Ҳар кун кўзим Андрейнинг йўлида. Мен уларнинг шу ерда учрашишини истар эдим.

Пьер кекса князни назарда тутиб:

— Бу ишга у киши қандай қарайди? — деб сўради. Княжна Марья бош чайқади.

— Нима ҳам қилиш мумкин? Бир-икки ойдан кейин йил тўлади. Бунинг шундай бўлиши ҳеч мумкин эмас. Мен князь Андрейни биринчи дақиқада юз берадиган ҳодисалардан холос этмоқни истардим. Мен истар эдимки, тезроқ келишсин. Мен графиня Ростова билан кўришмоқ умидидаман... Сиз уларни кўпдан бери танийсиз, — деди княжна Марья, — бир нарсани сўрайман, лекин ростини айтинг, бу қиз қанақа қиз ва унинг тўғрисида қандай фикрдасиз? Лекин ҳақиқатни айтинг, чунки, биласизми, Андрей отамнинг хоҳишларига қарши шу ишни ихтиёр қилиб, катта хатарга йўл очяпти. Мен шуни билмоқчи эдимки...

Ноаниқ бир табиий туйғу Пьерга, бу писанда ва *бор ҳақиқатни* айтинг, деб ёлворишлар остида бўлажак келинига нисбатан княжна Марьяда бир норозилик ҳисси борлигини кўрсатиб турар эди. Княжна Марья князь Андрейнинг бу қизга уйланаётганини Пьер ҳам номатқул ҳисоблашини истар эди, бироқ Пьер ўйлаганидан ҳам кўра кўпроқ сезганини гапирди.

— Билмадим, саволингизга қандай жавоб берсам экан, —

деди Пьер қизариб ва нима учун қизарганини ўзи ҳам билмай. — Бу қиз қанақа қиз эканлигини мен мутлақо билмайман; мен уни таҳлил этишдан ожизман. Мафтун қиладиган қиз. Лекин нимаси билан мафтун қилишини айта олмайман, унинг тўғрисида айтадиган гапим шу.

Княжна Марья бу сўзларни эшитиб хўрсиниб қўйди ва юзи: «Мен сиздан шуни кутиб, қўрқиб ўтирган эдим»,— деб турар эди.

— Ўзи ақлли қизми? — деб сўради княжна Марья.

Пьер ўйлаб қолди.

— Менимча йўқ,— деб жавоб берди Пьер,— балким ақлли ҳамдир... унинг ақлли бўлиши шарт эмас... Йўқ, у фақат дилбар холос.

Княжна Марья норози тарзда бош чайқади.

— Оҳ, мен уни севишни истардим. Сиз агар у қизни мендан илгари кўрсангиз шуни айтинг албатта.

— Шу яқин орада кўчиб келишар эмиш,— деди Пьер.

Княжна Марья ўз ниятини Пьерга айтиб берди. У Ростовлар кўчиб келишлари биланоқ бўлажак келини билан танишиш ва кекса князни унга ром қилиш ниятида эди.

V

Борис Петербургда бой қизга уйлана олмаганидан кейин шу мақсад билан Москвага келди. Москвада у уйланиши мумкин бўлган икки бой қиз—Жюли Карагина билан княжна Марья эди ва Борис булардан қайси бирини танлашни билмай қолди. Княжна Марья, хунуклигидан қатъий назар, Бориснинг кўзига Жюлидан кўра жозибалироқ кўринган бўлса ҳам, негадир Болконскаяга хушомад қилиш унинг учун ўнғайсиз бўлди. Борис сўнги марта кекса князнинг именинасида учрашганда княжнага бир неча марта муҳаббат изҳор қилмоқчи бўлди, аммо княжна унинг сўзига қулоқ солмаган эди шекилли, ҳар гал пойма-пой жавоблар қайтарди.

Жюли, аксинча, ўзига хос бир тарзда бўлса ҳам, унинг хушомадларини жон деб қабул қилар эди.

Жюли 27 ёшда. Акалари ўлгандан кейин у жуда бой қиз бўлиб қолган. У буткул хунук бўлиб қолган бўлса ҳам, лекин ўзини чиройликкина эмас, балки аввалгидан ҳам жозибалироқ ҳисоблар эди. Унинг ўзи тўғрисида нотўғри хулоса чиқаришига сабаб, биринчидан, бой қиз бўлиб қолиши бўлса, иккинчидан, ёши улғайган сайин эркаклар

ҳеч қандай мулоҳазага бормасдан у билан муомала қилишлари ва унинг уйида бўладиган кечки таом ва катта зиёфатлардан бўйинларига ҳеч қандай мажбурият олмасдан баҳраманд бўлишлари эди. Бундан ўн йил бурун бўйи етган, 17 ёшли қиз бўлган уйга ҳар куни бориш ва ўзини унга боғлаб қўйишдан қўрққан эркак, энди бежавотир кунда борар ва у билан муомала қилганда ўзини бўйи етган қиз билан эмас, балки ҳар қандай жинсга тааллуқли бўлмаган бир таниши билан муомала қилаётгандай тутар эди.

Қарагиналарнинг уйи шу қиш Москвада дилкаш ва меҳмондўст уйлардан бўлиб қолди. Бериладиган зиёфат, уюштириладиган кечалардан ташқари Қарагиналар уйида ҳар куни катта-катта суҳбатлар бўлар, келган меҳмонларнинг кўпи эркаклар бўлиб, улар кечаси соат 12 ларда оққатланиб соат 3 ларгача ўтириб қолишарди. Жюли бормаган бирон бал ҳам, томоша ҳам, театр ҳам йўқ. Унинг туалети ҳам ҳамиша энг янги мода туалети бўлар эди. Бироқ, шундай бўлса ҳам, Жюли ҳамма нарсадан ноумид бўлгандай кўринар, кўрган одамига, мен дўстликка ҳам, муҳаббатга ҳам, ҳаётнинг ҳеч қандай хурсандлигига ҳам ишонмайман, мен барча роҳатни у дунёдан кутаман, дер эди.

Жюли ўзини жула катта умидлари пучга чиққан, энг севимли кишисидан айрилган ёки унинг қаттиқ алдовига тушган қизлардай тутар эди. Гарчи у бунақа нарсаларнинг яқинига бормаган бўлса ҳам, одамлар унга шунақа деб қарар ва ўзи ҳам мен ҳаётда кўп кулфатларни кўрдим, деб ишониб юрар эди. Унинг хурсандлик қилишига халал бермаган бу маҳзунлик, уйига келган йигитларнинг ҳам у билан қиладиган ўйин-кулгиларига халал бермас эди. Уларнинг уйига келган ҳар бир меҳмон аввал уй бекасининг кайфиятига мувофиқ ўзини маҳзун тутар, кейин дунёвий гаплардан гапирар, тан ца қилар, ақлий ўйинлар билан шуғулланар, баҳри байт айтишар эдики, бу Қарагиналар уйида расм бўлиб қолган эди. Фақат баъзи бир йигитлар ва шу жумладан Борис, Жюлининг маҳзун руҳий ҳолатига берилиб кетар, Жюли ҳам бунақа йигитлар билан дунёнинг бевафолиги ҳақида узоқ холий суҳбатлашиб ўтирар, уларга ҳар хил қайгули суратлар чизилган ҳикматли сўзлар ва шеър ёзилган альбомни кўрсатар эди.

Жюли Борисга хийла меҳрибон эди: унинг ҳаётдан бунчалик тез ноумид бўлганига афсусланар, ўзи ҳаётда кўп кулфатлар тортган киши бўлиб, унга дўстона тасалли берар ва ўз альбомини кўрсатар эди. Борис унинг альбомига

икки ниҳолни чизиб бундай деб қўйди: Arbres rustiques,
vos sombres rameaux secouent sur moi les ténèbres est la
mélancolie¹.

Бошқа бир жойга мақбара расмини чизиб, бундай деб
ёзди:

La mort est secourable et la mort est tranquille.

Ah! contre les douleurs il n'y a pas d'autre asile.²

Бу байг Жюлига жуда ёқди.

— Il y a quelque chose de si ravissant dans le sourire
de la mélancolie³,— деди Жюли китобдан айнан кўчириб
олинган шу сўзларни такрорлаб.

C'est un rayon de lumière dans l'ombre, une nuance
entre la douleur et le désespoir, qui montre la consolation
possible.⁴

Бунга жавобан Борис шу шеърни ёзди:

Aliment de poison d'une âme trop sensible,

Toi, sans qui le bonheur me serait impossible,

Tendre mélancolie, ah! viens me consoler,

Viens calmer les tourments de ma sombre retraite

Et mêle une douceur secrète

A ces pleurs, que je sens couler.⁵

Жюли арфада энг ҳазин куйларни чалиб берди.

Борис ҳам унга «Бечора Лиза» ни ўйқиб берди ва ўқи-
ётган вақтида ҳаяжондан бир неча мартаба энтикиб тўх-
таб қолди. Катта ўтиришларда учрашганда Жюли билан
Борис ўзларини дунёда бир-бирига лоқайд, бири иккинчи-
сига тушунадиган кишилардай турар эди.

Карагиналарникига тез-тез бориб турадиган ва бў-
лажак қудаси билан улфат бўлиб олган Анна Михайловна
гап орасида Жюлининг сепига нималар берилишини аниқ
билиб олди (Пензадаги икки мулк билан Нижегороддаги

¹ Қишлоқ ниҳоллари, сенинг қора шохларинг менинг устимга зул-
мат ва қайғу соясини солади.

² Ўлим халоскор эрур, ўлим осойиштадир.
Азобдан қутулмоқнинг йўқдир ўзга чораси.

³ Маҳзун табассумда мафтун этувчи чексиз бир нарса бор.

⁴ Бу кўланкага тушган нур, қайғу билан ноумидлик орасидаги
бир нарса бўлиб, таскин топиш мумкинлигини кўрсатади.

⁵ Ўга нозик бир қалбнинг заҳаролуд таоми
Сен, о сенсиз кулмагай менинг бахтим - толеим.
Кел, эй овул кўнгилини, молихулё туйғуси,
Гўшанишин чоғимда азобларга барҳам бер!
Ва бир истаким яна; шашқатор кўз ёшимга
Омухта эт, омухта, сирли нашъаю сафол

ўрмонларни беришмоқчи эди). Анна Михайловна худонинг тақдирига тан бериб, ўғлининг тақдирини бой қиз тақдирига боғлаган бу латиф маҳзунликка катта ихлос билан қарар эди.

— *Toujours charmante et mélancolique, cette chère Julie,*¹ — дер эди у бўлажак келинига. — Уларнинг уйда киши роҳат қилади, дейди Борис. Ўғлим жуда кўп ноумидликларни кўрди, у жуда ҳассос, — дер эди бўлажак қудасига.

— Оҳ, дўстим, сўнги кунларда Жюлига шу қадар ўрганиб қолибманки, тасвир эта олмайман, — дер эди Анна Михайловна ўғлига. — Ҳа, уни севмасдан бўлар эканми, у фаришта-ку. Оҳ, ўғлим, ўғлим! — у бир дақиқа жим бўлди. — Унга шундай раҳмим келдики, асти кўявер! — деб давом этди Анна Михайловна. — Бугун Пензадан келган ҳисобот ва мактубларни кўрсатди (у ерда катта мулклари бор), бечора ҳаммасига ўзи бош қотириши керак. Уни шундай алдашадими!

Борис онасининг бу сўзларига қулоқ соларкан, хиёл кулумсиради. У онасининг содда-муғамбирлигига ичида кулиб қўйса ҳам, лекин унинг сўзларига қулоқ солди ва ҳар замонда бир савол бериб, Жюлини, Пенза ва Нижегороддаги мулклари ҳақида баъзибир нарсаларни сўраб олди.

Жюли аллақачондан бери маҳзун хушторнинг муҳаббат изҳор қилишини кутиб, унга тегишга тайёр бўлиб юрган эди; бироқ қачон эрга тегарман деб ҳиққиллаб юриши ва сохта ҳаракатлари Бориснинг ихлосини қайтариб қўйди ва Борис ҳақиқий муҳаббатдан бутунлай маҳрум бўлиш ваҳимаси билан бу ишни пайсалга соларди. Унинг отпускази ҳам тамом бўлай деб қолди. У ҳар куни Карагиналарникига келиб бутун вақтини шу ерда ўтказар ва ҳар келганида: «Эртага албатта муҳаббат изҳор қилиб қўлини сўрайман», — деб ўзига-ўзи сўз берар эди. Аммо Жюлининг рўпарасида ўтириб, унинг ҳамиша упа сепилган қип-қизил юзи ва иягига, сузилиб турган кўзлари ва ҳазинликдан эр-хотинлик даврини сургани ўташга тайёр турган афту башарасини кўриб, Борис, гарчи ўз хаёлида ўзининг Пенза ва Нижегороддаги мулкларининг эгаси ҳисоблаб ва бу мулклардан келадиган даромадларни ўзича тақсимлаб юрган бўлса-да, бу қатъий сўзни айтишдан

¹ Бизнинг дилкаш Жюлимиз ҳамон гўзал ва маҳзундир.

ўзини тўхтатар эди. Жюли Бориснинг иккиланиб юрганини кўриб, баъзан мен унга ёқмайман шекилли, деган хаёлларга борса ҳам, лекин ўзича: «Борис мени яхши кўргани учун ҳам шунақа тортиччоқлик қилиб юрипти»,— деган хотинча хом хаёллар билан ўзига тасалли берар эди. Аммо у тоқати тоқ бўлиб, маҳзунликдан асабиятга ўта бошлади ва Бориснинг кетиши олдида қатъий бир тадбир кўрди. Бориснинг отпускаси тамом бўлаётган кунлари Москвада, Карагиналар уйида, Анатолий Курагин пайдо бўлганда Жюли, тўсатдан маҳзунликни тарк этиб, жуда очилиб кетди ва Курагинга сер илтифот бўлиб қолди.

— Mon cher, — деди ўғлига Анна Михайловна, — je sais de bonne source que le prince Basile envoie son fils à Moscou pour lui faire épouser Julie¹. Мен Жюлини шу қадар яхши кўраманки, агар бу иш шундай бўлса мен жуда-жуда ачинаман. Сен нима дейсан, дўстим? — деди Анна Михайловна ўғлига.

Қизни қўлдан бериб, аҳмоқ бўлиб қолиши, Жюли уйида маҳзунлик билан ўтказган бир ойнинг бекорга кетиши, Пензадаги мулклардан олинадиган ва ўз хаёлида минг хил режалар тузиб, аллақачонлар сарф қилинган даромадлар бошқа бировнинг, айниқса Анатолий каби аҳмоқнинг қўлига ўтиши Борисга алам қилди. У Карагиналарникига бу гал қатъий ният билан, Жюлининг қўлини сўраш нияти билан кетди. Жюли хушҳол ва беғам кайфиятда уни қарши олди, кеча бўлиб ўтган балда қилган хурсандчиликларини шақиллаб гапириб берди ва унинг қачон кетишини сўради. Борис, гарчи муҳаббат изҳор қилиш ниятида келган ва ўзини мулоҳим туттишга ҳаракат қилган бўлса ҳам, гаши келиб, хотинларнинг бевафолиги, уларнинг хафаликдан хурсандликка кўчиши осон эканлиги, хотинларнинг кайфияти ким хушомад қилишига боғлиқ экани ҳақида гапира кетди. Бу сўзлар Жюлига қаттиқ тегди ва у: «Ҳа, бу гапингиз рост, ҳадеб бир ошни ича бериш кишининг кўнглига тегди»,— деди.

— Шунинг учун ҳам сизга маслаҳат берар эдимки,— деб Борис бир жончиқар гап бошламоқчи бўлиб оғиз ростлади-ю, аммо шунча меҳнатим барбод бўлиб, Москвадан мақсадимга ета олмасдан кетаманми (у ҳечқачон бекорга бир қадам босган одам эмас), деган ўйга борди

¹ Дўстим, мен ишончли манбалардан шуни билдимки князь Василий ўғлини Жюлига уйлантириш мақсадида уларникига юборяпти.

ва ҳаёти алам қилган нарса эсига тушдию у гапни тугатмасдан, Жулининг ғазабдан ўзгариб кетган хунук юзини кўрмаслик учун ерга қаради ва шундай деди: «Мен сиз билан уришгани келганим йўқ. Аксинча...— У нарғини айтсам булармикин деб, Жулининг авзонни билмоқчи бўлиб, юзига қаради. Бирпасда Жулининг юзида асабиятдан асар ҳам қолмади. Унинг сузилиб турган кўзлари Борисга қараб жавдираб турар эди. «Мен бунинг дийдорини камроқ кўриш йўлини ҳамма вақт топишим мумкин,— деди ичида Борис.— Аммо бошланган ишни охирига етказиш керак!» У қизариб бошини кўтарди ва Жулига қараб: «Менинг сизга бўлган муҳаббатимни ўзингиз биласиз!» — деди. Бундан бўлак сўзнинг ҳожати йўқ эди: Жули гул-гул очилиб кетди; бироқ у Борисни шундай пайтларда айтиладиган гапларни айтишга, яъни «Мен сизни жуда яхши кўриб қолдим. Шу чоққача бирон хотинни шунчалик севмаган эдим», — дейишга мажбур қилди. Жули билардики, Пензадаги мулки ва Нижегороддаги ўрмонлари бадалига шуни талаб этишга ҳадди сиғади ва шу истагини қондирди.

Келиш билан куёв, бошларига зулмат ва ҳазинлик соясини соладиган дарахтларни ҳам унутиб, келажакда Петербургда ҳашаматли уй-жой қилиш, киборлардан кимларнинг уйига бориш, тантанали тўйга ҳозирлик кўриш ҳақида планлар тузишди.

VI

Граф Илья Андренч январнинг охирларида Наташа билан Соняни олиб Москвага келди. Графиня ҳамон хаста бўлгани учун бирга кела олмади ва унинг тузалишини кутиб тургани фурсат бўлмади: шу кечаю кундуз князь Андрей Москвага келиши керак, бундан ташқари Наташанинг сепи учун лозим бўлган нарсаларни олиш, Москва ташқарисидаги боғни сотиш, кекса князнинг Москвада эканидан фойдаланиб бўлажак келинини унга таништириш зарур эди. Ростовларнинг Москвадаги уйлари жуда совуқ эди; бундан ташқари Илья Андренч графинясиз бир неча кунтагина келгани учун кўпдан бери таклиф этиб юрган Марья Дмитриевна Ахрасимованикига тушишга қарор берди.

Ростовлар кўч-кўроллари билан тўрт арава бўлиб, кечқурун Марья Дмитриевнанинг Старая Конюшина кўчасидаги ҳовлисига кириб келишди. Марья Дмитриевна бир

ҳовлида ўзи ёлғиз турар, чунки қизи аллақачон эрга тегиб кетган, ўғиллари ҳарбий хизматда эди.

Марья Дмитриевна ҳали ҳам қоматини тик тутар, ўз фикру мулоҳазасини ҳали ҳам одамларнинг бетига шартта-шартта гапираверар, ҳали ҳам бутун вужуди билан гўё бошқаларни ҳар қандоқ заифлик ва ҳар қандай ҳирс-ҳавас учун сўкар (ўзи бу нарсаларни эътироф қилмас эди), саҳардан бошлаб поча-пўстинини кийиб, уй-рўзгор юмушлари билан шуғулланар, ҳар байрам кунги тушки ибодатга, бутхонадан чиқиб тўғри қамоқхона ва турмаларга борар (унинг бу ерда ҳамма вақт иши бўлиб, бу иш ҳақида ҳеч кимга оғиз очмас эди), бошқа кунлари эса кийиниб, ишлари тушиб келган ҳар хил одамларни қабул қилар, унлар кейин овқат қилгани ўтирар (ёғли ва мазали овқат вақтида ҳамини 3—4 меҳмон ҳозир бўлар эди), дастурхон йиғиштирилгандан сўнг бир навбат карта ўйнар, кечалари эса бошқаларни газета ва янги китоб ўқиб беришга мажбур қилар, ўзи бунга қулоқ солиб, иш тикиб ўтирар эди. У уйдан жуда камдан-кам чиқар, чиққанида ҳам фақат шаҳарнинг энг мўътабар одамлари уйигагина борар эди.

Ростовлар келганда Марья Дмитриевна ҳали ухламаган эди. Даҳлиз эшиги гич этиб очилди-ю, совуқ ташқаридан ичкарига Ростовлар ўз хизматкорлари билан киришди. Марья Дмитриевна кўзойнагини бурни устига тушириб қоматини баланд кўтариб, зал эшиги олдида тураркан, кирётганларга қовоғини солиб жиддий қиёфада қарарди. Агар Марья Дмитриевна шу он меҳмонларни юклари билан қайси уйга жойлаштириш ҳақида хизматкорларига амр-фармон бериб, гамхўрлик қилмаса, булар келиши унга ёқмади, ҳозир ҳайдаб чиқаради деб ўйлаш мумкин эди.

— Графникими? Бу ёққа олиб кел,— деди у ҳеч ким билан салом-алик қилмасдан чамадонларга ишора қилиб.— Қизларни бу ёққа, чап томонга! Ҳа, нега қаққайиб қолдиларинг! — деди хизматкор қизларга.— Дарров самовэр кўйинглар! — Кейин совуқда иккала бети қип-қизил бўлиб кетган Наташанинг телпагидан тортиб: — Дўмбоққина бўлибсан, очилиб кетибсан-ку! — деди у.— Вой, музлаб кетибсан-ку, ечина қол тезроқ,— деб қичқирди у қўлини ўшмоқчи бўлаётган графга.— Жуда совқотгандирсан! Чой билан ром беринглар! Союшка,— деди у Соняга. Шу французча саломлашиш билан Соняни унча назари илмганини ва шу билан бирга унга меҳрибон эканини кўрсатди.

Меҳмонлар тоза кийимларини кийиб, у ёқ-бу ёқларини тузатиб, чойга чиққанларида Марья Дмитриевна бир бошдан яна ҳаммани ўпди.

— Қадамларинг бош устига, меникига тушганларингга жуда-жуда хурсандман. Кўпдан буён кўз тутиб юрган одам, деди у Наташага маъноли қараб,— чол шу ерда, ҳар кун ўғлининг келишини кутади. У билан албатта танишмоқ керак. Хўп, бу ҳақда кейин гаплашамиз,— деди у Соняга бир қараб олиб. Унинг бу кўз қарашини Соня олдида бу ҳақда гапиришни истамаганини кўрсатар эди.— Менга қара,— деди графга,— эртага нима ишинг бор? Кимни чақирмоқчисан? Шиншин бир,— Марья Дмитриевна бир-бир бармоғини букди,— йиғлоқи Анна Михайловна — икки. У ўғли билан Москвада юрипти. Ўғли уйланыпти! Кейин Безухов. У ҳам хотини билан шу ерда. Безухов хотинидан қочиб Москвага келган эди, хотини орқасидан етиб келди. Ўзи чоршанба куни меникида меҳмон бўлган эди. Буларни эса,— деди у қизларга қараб,— эртага Иверскаяникига олиб бораман, у ердан чиқиб Обер-Шальманикига кирамиз. Албатта янги сарпо тиктирсаларинг керак! Мендан ибрат олманглар, ҳозир кўйлақларнинг энги буткул ўзгариб кетган. Қайси куни кичкина княжна Ирина Васильевна келган эди, ишонасизларми, энги қўлига катта бочка кийиб олганга ўхшайди-я! Кунда янги мода чиқяпти! Хўп, ўз ишларинг қалай? — деди Марья Дмитриевна кекса графга қараб.

— Ишлар жуда тикилинч бўлиб кетди,— деб жавоб берди граф.— Бир томондан латта-путта олиш керак, иккинчи томондан ҳовлига, Москва ташқарисидаги боғга харидор топиш керак. Агар илтифот қилиб ижозат берсалар бир вақтни топиб, қизларни сизга топширар эдим у ўзим бир кунгагина Марьяинскоега бориб келар эдим.

— Бўпти, бўпти, бу ҳақда ташвиш тортма, менинг уйимда қизларингга ҳеч нарса бўлмайдди. Менинг уйим Васийлар Кенгашидан қолишмайди. Борадиган жойларига олиб бораман, керак бўлса уришаман, эркалайман,— деди Марья Дмитриевна каттакон қўли билан ўзининг суйкимлиси ва чўқинтирган қизи Наташанинг ёноқларини ушлаб.

Эртаси куни эрталаб Марья Дмитриевна қизларни Иверская ва Обер-Шальманинг уйига олиб борди. Обер-Шальма ундан жуда қўрқар эди, шунинг учун, тезроқ кета қолсин деб, нарсаларини унга ҳатто зарарига бўлса ҳам сотар эди. Марья Дмитриевна сепга нимаики керак бўлса ҳамма-

сини буюрди. Қайтиб келгандан кейин у Наташадан бўлак ҳаммани уйдан чиқариб, ўз суйкимлисини олдига қақирди.

— Қани, кел энди, гаплашайлик. Куёв қуллуқ бўлсин. Яхши йигитни топибсан! Жуда хурсандман. Мен уни мана шундайлигидан (у қўлини ердан биргаз кўтарди) биламан. — Наташа севинчдан қизариб кетди. — Мен уни ва бутун хонадонини яхши кўраман. Энди қулоқ сол. Чол князь Николай ўглининг уйланишига қарши эканлигидан хабардорсан. Бадфеълроқ чол! Албатта, князь Андрей ёш бола эмас, отасидан ижозат сўрамай, уйланиши ҳам мумкин, лекин ўша даргоҳга кирадиган бўлганидан кейин чолнинг раъйига қарамаслигинг яхши эмас, орада розилик ва муҳаббат бўлиши керак. Сен ақлли қизсан, қандай қилиш кераклигини ўзинг биласан. Сен яхши йўл тут, ақл билан иш қил. Олам гулистон бўлади қолади.

Бу сўзларни эшитиб Наташа, Марья Дмитриевнанинг назарида уялганидан индамади, аммо, аслида эса, Наташа князь Андрей билан орасида бўлган ишқ-муҳаббатга бировлар аралашинини ёқтирмас, назарида бу муҳаббат одамларнинг ҳеч бир ишига ўхшамас ва буни гўё ўзидан бўлак ҳеч ким тасаввур қила олмас эди. У князь Андрейни севар ва ёлғиз шунини билар, князь Андрей ҳам Наташани севар ва бугун-эрта келиб уни тўй қилиб олиши керак. Шундан бўлаги билан Наташанинг иши йўқ эди.

— Биласанми, мен чолни кўпдан бери танийман, қайинсинглинг Машенькани ҳам яхши кўраман. Қайинсингил бошга тўқмоқ бўлса ҳам, лекин бу пашшага ҳам озор бермайди. Келин билан мени таништириб қўйинг, деб мендан илтимос қилган эди. Эртага даданг билан бирга борасан, унга меҳрибонлик қилгин, сен кичиксан. Куёвинг келгунча сен опаси ва отаси билан иноқ бўлиб олсанг яхши бўлади. Нима дединг?

— Яхши бўлади! — деди истар-истамас Наташа.

VII

Эртаси кунини Марья Дмитриевнанинг маслаҳатига кўра, граф Илья Андреич қизини олиб князь Николай Андреичнинг уйига кетди. Граф Илья Андреич бумеҳмондорчиликка истар-истамас борадиган бўлди, чунки ҳеч оёғи тортмас эди. Илья Андреич халқ лашкари йиғиб юрган кунларида кекса князь билан учрашгани ҳали-ҳали ёдида: граф Илья Андреич кекса князни ўз уйига таклиф қил-

ганда кекса князь, одамларни уз вақтида етказио берма-
динг, деб уришиб берган эди. Наташа эса энг яхшии кўй-
лагини кийиб, боришга жуда иштиёқманд эди. «Ҳеч мумкин
эмаски, уларга ёқмасам,— дер эди ичида Наташа,— мен
ҳаммаша ҳаммага ёқар эдим. Улар нимани истаса, ўшани
қилишга тайёрман. Бирини отаси бўлгани учун, бирини
бўлгани учун севинга ҳозирман. Наҳот улар мени сев-
маса!»

Улар каретага тушиб, князь Николай Андреичнинг
Вздвиженко кўчасидаги эски ва бефайз ҳовлисига ке-
лишди.

— Э, худо, ўзинг мадад қил,— деди граф ярим ҳазил,
ярим жиддий, лекин Наташа отаси даҳлизга кирганида шо-
шиб қолганини, князь билан княжна уйдаи деб ботинол-
май сўраганини сизди. Буларнинг келиши ҳақида князь
билан княжнага хабар берилгандан сўнг хизматкорлар
орасида саросималик юз берди. Меҳмон келди деб чопиб
борган лакейни бошқа лакей залда тўхтатди ва иккаласи
нима тўғридадир шивирлашди. Бир оқсоч қиз залга югуриб
кирди ва княжнанинг номини айтиб, шошиб-пишиб алла-
нималар деди. Ниҳоят бир бадқовоқ лакей чиқиб, Ростов-
ларга «Князь қабул қилолмайдилар!» деди. Ҳаммадан
олдин меҳмонларнинг олдига m-lle Bougienne чиқди. У
ота-болани айрим назокат билан қарши олди ва буларни
княжна ҳузурига олиб кирди. Княжна ҳаяжонлангани ва
кўрққанидан қизариб-бўзариб кетган бўлса ҳам ўзини
шод-хуррам тутушга уриниб, меҳмонларни қарши олгани
югуриб келди. Биринчи кўришдаёқ Наташа княжнага ёқ-
мади. Княжнанинг назарига у жуда олифта, енгилтак ва
димоғдордай кўринди. Княжна Марья бўлажак келинини
кўрмасдан илгари унинг ҳусн-латофати, ёшлиги ва бахт-
саодатига беихтиёр ҳасад қилиб юрганини ва князь Андрей-
ни ундан қизганганини унутган эди.

Наташани ёқтирмагани устига княжна Марья яна шу-
нинг учун ҳам ҳаяжонга тушган эдики, Ростовлар келишди,
деб кекса князга хабар берилганда, князь кўзим учгани
йўқ, керак бўлса княжнанинг ўзи қабул қилаверсин, менинг
олдимга кирмасин, деб бақириб берди. Княжна Марья
Ростовларни қабул қилишга қилди-ю, лекин буларнинг
келганига тўни тескари бўлган князь яна бирон дилсиёҳ-
лик қилмасин, деб юраги пўкиллаб турар эди.

— Мана, азиз княжна, ашулачи қизимни олиб келдим,—
деб граф таъзим қилди ва худди кекса князнинг кириб қо-

лишидан хавотир олаётгандай орқасига қаради.— Таниш-ганларингга ниҳоятда хурсандман... Афсус, минг афсуски, князь ҳали ҳам хаста эканлар. Агар руҳсат этсангиз, княжна, мен чорақ соатгина Наташани қўйиб, югуриб Собачья Площадкага, Анна Семёновна олдига бориб келмоқчи эдим.

Илья Андреич бу дипломатик айёрликни, аввало бўлажак келин билан қайинсингилни холи қўйиш (кейин қизига бунни айтган эди), иккинчидан, князь билан рўпара келиб қолмаслик учун ўйлаб чиқарди. У княздан қўрқарди. Илья Андреич кекса княздан қўрқишини Наташага айтмаган бўлса ҳам, лекин Наташа бунни отасининг ваҳимага тушгани ва гангиб қолганидан пайқади ва хўрлиги келди. У отасининг бу қилмишидан қизарди ва қизаргани учун ўзидан яна ҳам хафа бўлди, сўнтра ўзини дадил тутиб, «мен ҳеч кимдан қўрқмайман» демоқчи бўлгандай княжнага беибо ва тик қаради. Княжна графнинг бу тадбирини жуда маъқуллади ва Анна Семёновнанинг уйда узоқроқ ўтиришини сўради. Илья Андреич кетди.

Mlle Воигиппе гарчи княжна Марья ўз келини билан холи гаплашишни истаб, унга шунча кўзларини жавдиратиб қараса ҳам, уйдан чиқмади ва Москванинг кайфу сафоси ва театрлари ҳақида Наташа билан гаплашиб ўтираверди. Ҳали даҳлизда хизматкорлар орасида юз берган довдираш, отасининг хавотир тортаётгани, княжнанинг қабул қилганимга шукур қилсинлар, деяётгандай туюлган ғайритабиий ҳаракатлари Наташага қаттиқ тегиб кетган эди. Шунинг учун ҳам ҳамма нарса кўзига балодай бўлиб кўринди. Княжна Марья ҳам унга ёқмади. Княжна унинг назарида жуда хунук, риёкор ва тўнг кўринди. Наташа тўсатдан руҳан қунишиб кетди ва ғайриихтиёрий бир тарзда эътиборсизлик билан муомала қила бошлади, бу нарса княжнанинг яна ҳам ихлосини қайтарди. Беш минут давом этган оғир ва сохта суҳбатдан сўнг йўлакдан туфли кийган оёқ шарпаси эшитилди. Княжна Марьянинг авзойи ўзгариб, кайфи учиб кетди ва эшик очилиб оқ қалпоқ билан халат кийган князь кирди.

— Эҳ, ойимқиз,— деди кекса князь,— ойимқиз, графиня... Агар янглишмасам... графиня Ростовадирлар... авф этарсиз... Авф... Билмабман, ойимқиз. Худо ҳақи, қадам ранжида қилганингиздан хабарим йўқ. Шунинг учун ҳам шу кийимда кирдим. Авф этарсиз... Худо ҳақи, хабарим йўқ.— Бу сўзларни, айниқса худо сўзини князь шу

қадар ғайри табиий ва ёқимсиз оҳангда писанда қилдики, княжна Марья на отасининг юзига қарагани журъат қилар эди ва на Наташанинг. Наташа ҳам ўрнидан туриб, таъзим қилгандан кейин нима дейишини билмай қолди. Ёлғиз m-lle Bougienne ёқимли жилмайиб турарди.

— Авф этарсиз, авф этарсиз! Худо ҳақи билмабман,— деб чол гудурлади ва Наташани бошдан-оёқ кўздан кечириб, чиқиб кетди. Князь кетгандан кейин m-lle Bougienne сўз қотиб, чолнинг хасталиги ҳақида гапирди. Наташа билан княжна Марья индамай, бир-бирига қараб турар ва иккови айтадиган гапини айтмасдан бир-бирига қанчалик узоқ тикилса, бир-бири ҳақида шунчалик ёмон ўйларга борар эди.

Граф қайтиб келганда, Наташа княжна Марьяга нисбатан назокатсизлик қилиб, суюниб кетди ва дарров жўнай-диган бўлди, шу топда Наташанинг назарига бу қари ва тўнг княжна ҳаммадан ёмон кўринди, чунки у ҳам Наташани шундай ноқулай аҳволга қўйди ва ҳам ярим соат ўтириб князь Андрей тўғрисида оғиз очмади. «Ахир мен-ку бу француз аёл олдида биринчи бўлиб князь Андрейдан сўз оч олмас эдим» — дер эди Наташа ўзича. Шу онда княжна Марья ҳам айнан шу нарсани ўйлаб қийналаётган эди. У Наташага нималар демоқчи бўлаётганини билса ҳам, лекин m-lle Bougienne бунга халал берар ва ҳамда нима учундир князь Андрейни Наташага ўйланиши ҳақида гапириш унга сғир туюлар эди. Граф хайрлашиб уйдан чиққандан кейин княжна Марья югуриб Наташа олдига келди-да, унинг қўлидан ушлади ва чуқур хўрсиниб: «Шошманг, мен сиз билан...» — деди. Наташа негадир княжна Марьяга кулиб қараб турарди.

— Азизим, Наталья,— деди княжна Марья,— укам ўз бахтини топганига жуда-жуда хурсандман...— Княжна Марья ёлгон гапирётганини сезиб тўхтади. Наташа нима учун княжна сўздан тўхтаганини пайқади ва бунинг сабабини англади.

— Менимча, княжна, энди бу ҳақда гапириш ўнғайсиз,— деди Наташа. Бу гапни Наташа зоҳиран ғурур билан энсаси қотиб айтган бўлса ҳам, лекин ўпкаси тўлганини сезди.

«Вой ўлай, нима дедим, нима қилдим!» — деди ўзига Наташа ташқарига чиқиши биланоқ.

Шу куни Наташа тушлик қилгани тезда чиқавермади. У ўз бўлмасида ўтириб ёш боладай энтикиб йиғлади. Соңя унинг тепасида тикка туриб сочларидан ўпаркан:

— Наташа, нега йиғлайсан? — дер эди. — Улар билан неча пуллик ишинг бор! Қўй, ҳечқиси йўқ!

— Йўқ, биласанми, одамга жуда алам қилади... Худди мен...

— Қўй, Наташа, айб сенда эмас-ку. Сенга нима? Кел, мени ўп,— деди Соня.

Наташа бошини кўтарди ва ҳўл юзини дугонасининг юзига қўйиб, уни ўпди.

— Нима десам экан, билмайман. Айб ҳеч кимда ҳам эмас, ўзимда,— деди Наташа. — Лекин одамга жуда алам қилади. Оҳ, кошки тезроқ келса экан!

Наташа тушликка кўзларини қизартиб чиқди. Марья Дмитриевна гарчи кекса князь буларни қандай қарши олганидан хабардор бўлса ҳам Наташанинг бу ҳолатини кўриб, ўзини билмасликка солди ва дастурхон устида граф ва бошқа меҳмонлар билан чақчақлашиб ўтираверди.

VIII

Ростовлар шу кунни кечқурун Марья Дмитриевна олиб келган билет билан операга кетишди.

Наташанинг боргиси йўқ эди, лекин бу меҳрибончиликни Марья Дмитриевна Наташа туфайли қилгани учун боришга мажбур бўлди. Наташа кийиниб, залда отасини кутиб турганида каттакон ойнага қаради ва ҳуснини кўриб яна хафа бўлди, лекин бу хафалик ёқимли ва нашъали хафалик эди.

«Э худоё, агар у ҳозир шу ерда бўлганда мен илгаригидай тортиниб-қимтиниб эмас, балки бутунлай бошқачасига маҳкам қучоқлаб олардим-да, илгари қандай менга ҳирсу ҳавас билан қараб, қандай шавқу завқ билан кулган бўлса яна ўшандай қараш ва ўшандай кулишга мажбур қилар эдим. Унинг кўзлари кўз ўнгимдан кетмайди! — деб ўйлади. — Унинг отаси ва опаси билан неча пуллик ишим бор. Мен унинг ўзини, ўша юзи, ўша кўзлари, маъсум ва шу билан бирга мардона жилмайишларини яхши кўраман... Йўқ, уни ҳозирча ўйламаганим, буткул эсдан чиқарганим яхшироқ. Бу интизорликдан ўлиб бўлдим. Ҳозир йиғлаб юбораман,— у зўрға ўзини тутиб, ойнанинг олдида нари кетди. — «Қандай қилиб Соня Николайни шундай яхши кўриб туриб, шундай осудалик билан сабр-бардош қилиб юрипти экан!» — деди ичида Наташа, қўлида елпиғич, кийиниб келаётган Соняга қараб. «Йўқ, бу буткул бошқача. Мен бунга бўлолмайман!»

Шу онда Наташанинг ўзи шундай эриб кетган, кўнгли

шундай юмшаб қолган эдики, унга ҳозир севиш ва сеvimли эканини билиш камлик қиларди: Шу топда у ўз ёрени қучоқлаб олгиси, у билан юрагида тўлиб-тошиб ётган ишқ-муҳаббат тўғрисида сўзлашгиси келди. У каретада, отаси ёнида ўтириб, музлаган ойнадан лип-лип этиб кўринаётган чироқларга хаёл суриб қараб бораркан, ўз ёрени яна ҳам кўпроқ яхши кўриб қолган ва ўзини яна ҳам маҳзун бўлиб кетган сизди-да, қаерга ва ким билан бораётганини унутди. Ростовлар каретаси сон-саноқсиз кареталар орасига кириб, гилдираги қорда аста-секин гижирлаб, театрга етиб борди. Наташа билан Соня этакларини йиғиштириб, дарров каретадан тушишди; графни лакейлар тушириб қўйди ва учови эркак, аёллар ва афиша сотаётган кишилар орасидан ўтиб, пастки қаватдаги ложалар йўлагига қараб кетишди. Қия турган эшиклардан музика садоси эшитилмокда эди.

— *Nathalie, vos cheveux*¹, — деди шивирлаб Соня. Капельдинер² одоб билан югуриб хонимлардан олдинга ўтди ва ложа эшигини очди. Бирдан музика садоси янгради бўйин ва билаклари очиқ хонимлар ўтирган ёруғ ложа ва хушбичим мундирлар кийган эркаклар ўтирган ёруғ партер порлаб кетди. Нариги ложага кираётган бир хоним Наташага, хотинларга хос ҳасад кўзи билан қаради. Парда ҳали очилмаган, оркестр увертюра чалмокда эди. Наташа кўйлагини тузатди ва қаршидаги чароғон ложани кўздан кечириб Соня билан бир ўтирди. Кўпдан буён сезмаган туйғуси — юзларча кўз менинг яланғоч билакларим билан бўйнимга тикилиб турибди-ку, деган ҳам ёқимли ва ҳам ёқимсиз туйғу тўсатдан уни қамраб олди ва шу туйғуга мос келадиган бирталай хотирот, орзу ва ҳаяжон кўз олдида гавдаланди.

Бу иккала чиройли қиз — Наташа билан Соня ва кўпдан бери Москвада кўринмай кетган граф Илья Андреич ҳамманинг диққатини ўзига тортди. Бундан ташқари, Наташани князь Андрейга унаштирилганини ва Ростовлар ўшандан бери қишлоқда турганликларини одамлар унчамунча билишарди, шунинг учун ҳам Россияда энг бадавлат кув — князь Андрейнинг қаллиғига ҳамма мароқ билан қарарди.

Наташа, одамларнинг айтишича, қишлоқда яшаб очи-

¹ Наташа, сочингга қара.

² Театрда билетларга мувофиқ жой кўрсатадиган киши — билетёр.

либ кетган эди, бу кеча эса ҳаяжонга тушгани учун яна ҳам чиройлироқ бўлиб кетди. Ҳаёт ва гўзаллик барқ уриб турганлиги, шу билан бирга одамларга лоқайд қараш билан у ҳаммани ҳайратда қолдирди. Унинг қора кўзлари ҳеч кимни изламасди, одамларга лоқайд қарар, тирсагидан юқорисигача очиқ бўлган нозик қўлларини духоба рампага қўйиб, афишани увертюра мақомига гижимлаб ўтирар эди.

— Хув анави Аленинани кўрдингми? — деди Соня. — Онаси билан ўтирипти шекилли.

— Ё тавба! Михаил Крилич яна ҳам семириб кетипти, — деди кекса граф.

— Уни қаранглар! Анна Михайловнанинг шляпасини кўринглар!

— Карагиналар! Жюли билан Борис ҳам шу ерда, худди куёв билан келиндай ўтиришипти.

— Друбецкой Жюлини олмоқчи экан! Хали анигини билдим, — деди улар ложасига кирган Шиншин.

Наташа отаси қараган томонга қараб йўғон ва қипқизил бўйнига (упа сепилганини Наташа биларди) марваридлар таққан Жюлини кўрди. Жюли гул-гул очилиб, онасининг ёнида ўтирар эди.

Буларнинг орасидан сочи силлиқ таралган Бориснинг чиройли калласи кўриниб турар эди. У қулоғини Жюлининг оғзига тутиб, жилмайиб турган эди. Борис Ростовларга ер остидан қараб ва жилмайиб қаллиғига бир нима деди.

Наташа ўзича: «Улар биз тўғримизда, мен билан унинг (князь Андрейнинг) тўғрисида гапираётипти, — деб ўйлади. Жюли мендан рашк қиляпти-ю, Борис уни юпатыпти шекилли! Хавотир тортмаса ҳам бўлади! Кошки буларнинг биронтаси билан ишим бўлса экан!»

Жюли билан Бориснинг орқасида, бошида кўк шляпа худонинг тақдирига тан берган ва хуш-хурсанд бир алфозда Анна Михайловна ўтирар эди. Уларнинг ложасида Наташа биладиган ва яхши кўрадиган бир нашъа — келин-куёвлик нашъаси ҳукм сураар эди. Наташа булардан юзини ўгирди ва тўсатдан эрталаб кекса князь уйига борганда юз берган хунук воқеа эсига тушди.

«Мени ўз оиласига қабул қилмасликка унинг нима ҳақи бор экан? Ҳа, кел қўй, ўзи келгунча бу ҳақда ўйламаганим яхши!» — деди ўзича Наташа ва партерда ўтирган таниш-нотаниш кишиларга қарай бошлади. Партерда биринчи қаторда, ўртада, орқасини рампага бериб, қалин ва жингалак сочларини юқорига тараб, эронча костюм кийган Доло-

хов турар эди. У ҳамманинг диққатини ўзига жалб этишини билиб, театринг энг кўзга кўринарли жойида, худди ўз уйида тургандай бамайлихотир турган эди. Унинг агрофига Москванинг энг кўзга кўринган ёшлари тўпланган, лекин у ҳаммадан айрилиб турар эди.

Граф Илья Андренч кулиб, қизариб кетган Соняга аввалги хушторини кўрсатди.

— Танидингми? — сўради граф, сўнгра Шиншинга қараб:— Бу қаердан пайдо бўлиб қолди? Аллаққаёқа йўқолиб кетган эди-ку? — деб сўради.

— Йўқолиб кетган эди,— деди Шиншин.— Кавказда экан, у ердан ҳам қочипти. Эронда катта бир князга министр бўлган эмиш, ўша ерда шоҳнинг биродарини ўлдирипти: энди бутун Москва хонимлари унинг шайдоси бўлиб юришипти, Dolochoff le Persan¹, деб оғизларидан мой томади. Ҳозир ҳамманинг оғзида шу: ҳамма унинг олдида бош эгади, ҳамма унга сажда қилади, жуда тансиқ-табаррук бўлиб қолган,— деди Шиншин.— Долохов, Анатоль Курагин деб хонимларимизнинг эси кетади.

Нариги ложага бўйи баланд, сочи узун, ўзи чиройли, икки шода катта-катта марварид таққан, бўйни билан очиқ турган елкалари момикдай оппоқ ва семиз бир хоним кирди, қалин шоҳи кўйлагини шалдиратиб узоқ ўрнашди.

Наташа унинг бўйни, елкалари, прическаси ва марваридига беихтиёр тикилиб қаради ва бу чиройли елка ва марваридга ҳаваси келди. Наташа иккинчи марта кўз ташлаганида бу хоним ҳам қайрилиб қаради ва кўзи граф Илья Андренчнинг кўзига тушгач, унга бош иргитиб табассум қилди. Бу хоним Пьернинг хотини графиня Безухова эди. Киборлардан танимайдиган кишиси бўлмаган граф Илья Андренч энгашиб у билан сўзлаша кетди.

— Қачон келдилар, графиня? — деди Илья Андренч.— Кираман, кираман, кириб қўлларини ўпаман. Ишим чиқиб қолиб, мана, қизларимни ҳам бирга олиб келган эдим. Семёнова жуда яхши ўйнайди дейишади,— деди Илья Андренч.— Граф Петр Криллович бизни доим йўқлаб турдилар. У киши шу ердами?

— Ҳа, келмоқчи эди,— деди Элен ва диққат билан Наташага қаради.

Граф Илья Андренч яна ўз жойига ўтирди.

— Жуда чиройли-а? — деди у Наташага шивирлаб.

¹ Эронлик Долохов

— Чиройли ҳам гапми! — деди Наташа. — Ошиқ бўлишга арзийди! — Шу он увертюранинг сўнгги садоси янгради ва дирижёр чўпининг тиқиллагани эшитилди. Кечиккан бир неча эркак партерга кириб ўз ўринларига ўтиришди ва парда очилди.

Парда очилиши билан ложа ва партерда жимлик чўкди, мундир ва фрак кийган ёш-қари ҳамма эркакларнинг ҳам яланғоч бўйинларига дуру гавҳар таққан барча хотинларнинг ҳам диққат-эътибори саҳнада бўлди. Нагаша ҳам саҳнага қаради.

IX

Саҳнанинг ўртасига текис тахталар ташланган, икки томонига дарахтлар сурати солинган картиналар қўйилган, орқада тахталарга полотно тортилган эди. Саҳнанинг ўртасида қизил корсаж ва оқ юбка кийган қизлар ўтирар эди. Оқ шоҳи кўйлак кийган бир семиз қиз пастаккина скамейкада ўтирар, бу скамейканинг орқа томонига кўк картон ёпиштириб қўйилган эди. Буларнинг ҳаммаси аллақандай бир ашулани айтмоқда эди. Ашула айтиб бўлгандан кейин оқ кўйлак кийган қиз суфлёр будкасига яқин келди ва унинг олдида тор шоҳи чолвор кийган, бошида жиға, белига ханжар таққан бир эркак келиб тўхтади ва қулочларини ёйиб ашула айта бошлади.

Аввал чолвори тор киши, ундан кейин қиз ашула айтди. Кейин иккаласи ҳам жим бўлди, музика янгради. Эркак киши оқ кўйлакли қизнинг қўлидан ушлади, афтидан бирга ашула айтмоқчи бўлиб, музика мақомини кутмоқда эди. Иккови бирга ашула айтди ва бутун зал қарсак чалиб шовқин кўтарди, саҳнада ошиқ-маъшукни тасвирлаб турган эркак билан хотин кулумсираб қўл қовуштирди ва таъзим қилди.

Наташа қишлоқдан келганлиги ва жиддий кайфиятдан бўлганлиги учун бу нарсаларнинг ҳаммаси унга ғалати ва ажиб кўринди. У операнинг мазмунини кузата олмади, ҳатто музикага ҳам қулоқ сола олмади: фақат бўялган картонларни, ғалати кийимлар кийиб, саҳнага тушиб турган, шуълада ғалати ҳаракатлар қилаётган, гапираётган, ашула айтаётган эркак-аёлларни кўрар, булар ниманидир тасвир қилаётганини билса ҳам, лекин ҳаммаси назарида шуқадар сохта ва шу қадар сунъий кўринар эдики, актёрларнинг қилмишига гоҳ уялар, гоҳ кулгиси келар эди. У бошқалар ҳам менга ўхшаш кулгиси қистаб, энсаси қотиб ўтирипти-

микин, деб атрафдаги томошабинларга қаради, бироқ ҳамманинг диққат-этибори саҳнада, ҳамманинг юзидан мафтунлик акс этар, аммо бу мафтунлик Наташанинг назарига сохта кўринарди. Наташа ҳеч нарсага тушунмай ўзича: «Шундай бўлиши керакдир-да!» деди. У ҳали партерда ўтирган бошлари ялтироқ кишиларни кўздан кечирар, ҳали ложада ўтирган бўйин ва қўллари яланғоч хонимларга, айниқса, нариги ложада қарийб қип-яланғоч бўлиб ўтирган Эленга қарар эди. Элен бутун зални ёритиб турган ёруғ шуъла ва одамларнинг ҳовуридан иситган илиқ ҳавода яйраб, мулойимгина табассум қилиб, саҳнадан кўз олмай ўтирар эди. Наташа кўздан буён сезмаган сархушлик ҳолатига аста-секин кела бошлади. У ўзини ҳам, қаерда ўтирганини ҳам, кўз олдида нималар бўлаётганини ҳам унутиб қўйди. У хаёл суриб қараб ўтираркан, бир-бирига ҳеч қандай алоқаси бўлмаган минг хил фикру хаёллар тўсатдан бошига келарди. У гоҳ ирғиб рампа устига чиқиб, актриса айтган ашулани айтгиси келар, гоҳ яқинида ўтирган чолни елпигичи билан туртмоқчи бўлар, гоҳ энгашиб Эленни қитиқлагиси келар эди.

Янги бир ария бошланишини кутиб, саҳнада жимлик чўкканда Ростовлар ўтирган ложанинг эшиги ёнча этиб очилди ва томошага кечиккан эркак кишининг оёқ шарпаси эшитилди. «Ана, Курагин келди!» — деди Шиншин шивирлаб. Графиня Безухова бу кирган кишига табассум билан қайрилиб қаради. Наташа графиня Безухова қараган томонга қараб, ниҳоят даражада гўзал бир адъютантни кўрди: у кибр ва назокат билан буларнинг ложасига томон келмоқда эди. Бу гўзал йигит Анатолий Курагин бўлиб, Наташа уни бир вақтлари Петербургда, балда кўрган эди. У ҳозир эпolet ва экселбант таққан, адъютант мундирида эди. У жуда сиполик билан битта-битта келиштириб қадам ташлаб келмоқда, агар шунчалик гўзал ва келишган бўлмаса унинг рафторига ҳамма куларди. Саҳнада ўйин бошланган бўлса ҳам у ханжар ва шипорларини шиқирлатиб, чиройли калласини баланд кўтариб, гилам тўшалган йўлқадан бамайлихотир бормоқда эди. У Наташага бир қараб олиб, синглисидан ёнига келди, ялтироқ қўлқоп кийган қўлини Элен ўтирган ложанинг четига қўйди, бошини бир силкитди ва энгашиб, Наташага ишора қилиб, синглисидан бир нимани сўради.

— Mais charmante!¹— деди у, афтидан Наташа тўғри-

¹ Жуда-жуда гўзал-ку.

сида. Наташа буни эшитмаган бўлса ҳам, лекин лабларининг ҳаракатидан англади. Кейин Анатолий биринчи қаторга борди, бошқалар шунча эҳтиром билан мурожаат қилаётган Долоховни ўртоқларча тирсаги билан туртиб, ёнига ўтирди. Долохов унга қараб кўзини қисиб қўйди ва оёғини рампага тиради.

— Ака-сингил жуда ҳам бир-бирига ўхшайди-я! — деди граф. — Иккаласи ҳам чиройли.

Шиншин Курагиннинг Москвадаги бир қилмишини графга шивирлаб айтиб берди. Наташа Курагиннинг шаг-панте деганини эшитгани учунгина унинг тўғрисидаги бу гапга қулоқ солди. Биринчи парда тамом бўлди, партерда одамлар бир-бирига аралашиб кетди, кирди-чиқди бошланди.

Борис Ростовлар ложасига келди, буларнинг табригини жуда оддий тарзда қабул этди, кейин қошларини кўтариб паришонҳол бир алфозда жилмайиб қўйди ва қаллиғи Наташа билан Соняни тўйга таклиф қилганини айтгач, чиқиб кетди. Наташа Борис билан кулумсираб, нозу карашма қилиб гаплашди ва бир вақтлари ўзи ошиқ бўлиб юрган ўша Борисни уйланиши муносабати билан табриклади. Наташа ҳозир шундай бир сархуш кайфиятда эдики, назарида ҳамма нарса жўн ва табиий кўринарди. Унинг ёнида ўтирган, елка ва билаклари яланғоч Элен ҳаммага бир хил кулумсирар эди. Наташа ҳам Борисга худди шундай кулумсираб қаради.

Элен ўтирган ложа ва ложанинг партер томони энг маълум ва машҳур одамларга тўлиб кетди, булар бир-бирига навбат бермай шундай гўзал хоним билан таниш эканликларини ҳаммага кўрсатишни истар эди.

Курагин бутун антракт давомида Долохов билан рампа олдида туриб, Ростовлар ложасидан кўзини олмади.

Наташа, Анатолий менинг ҳақимда гапирёттипти, деб ўйлар ва шунга қувониб ўтирарди. Наташа Курагин мени ён томонидан ҳам кўрсин деб қийшайиброқ ўтирди, назарида у ён томондан чиройлироқ кўринарди. Иккинчи парда бошланиши олдида партерда Пьер пайдо бўлиб қолди. Ростовлар қишлоқдан келганларидан буён уни кўришмаган эди. Пьер сўнгги марта Наташа кўрганидан бери семирган бўлиб, афтидан, хафа кўринар эди. У ҳеч кимга қарамасдан тўғри биринчи қаторга томон борди. Анатолий унинг олдида келди ва Ростовлар ўтирган ложага қараб, унга алланималар деди. Пьер Наташани кўриши биланоқ очилиб

кетди ва стуллар орасидан шошиб ўтиб Ростовлар ложасига томон йўналди. Булар олдига келганда у, тирсагини рамплага қўйиб, Наташа билан узоқ гаплашди. Наташа Пьер билан гаплашиб ўтирган чоғида графиня Безухованинг ложасидан эркак кишининг овози эшитилди ва бу овозни негадир Курагиннинг овози деб ўйлади. У қайрилиб қараб, кўзи Курагиннинг кўзига тушди.

Курагин унинг кўзларига шундай шавқ-завқ ва меҳр билан кулумсираб тикилиб турар эдики, унга шу қадар яқин ўтириб, унга шундай қараб туриб, унга ёққанлигини била туриб, у билан таниш бўлмаслик жуда ғалати туюлди.

Иккинчи пардада ҳайкаллар тасвир этилган суратлар қўйилган, тўрдаги полотно тешилиб, ой шакли солинган, саҳна олдидаги чироқларнинг абажури кўтарилган эди. Карнай билан контрабас йўғон садо берди, ўнг ва сўлдан қора мантиялар кийган одамлар чиқди. Бу одамлар қўлларини силкитди (қўллариди ханжарга ўхшаш бир нарса бор эди), кейин яна аллақандай одамлар югуриб чиқди ва боя оқ, ҳозир эса кўк кийим кийиб чиққан қизни судрай бошлади. Улар қизни дарров судраб кетмасдан, аввал у билан бирга хийла ашула айтишди, кейин олиб кетишди ва саҳнанинг орқасида уч марта занг урилгандан сўнг ҳаммаси тиз чўкиб барабар дуо ўқишди. Шу кўринишда томошабинлар бир неча марта уввос кўтаришди.

Шу парда давомида Наташа бир неча марта партерга қараб Анатолини кўрди. Анатолий қўлини кресло суянчигига ташлаб, Наташага қараб ўтирар эди. Наташа унинг мафтун бўлиб ўтирганини кўриб хурсанд бўлди ва бунинг бирон ноҳўя томони бордир, деган нарса хаёлига ҳам келмади.

Иккинчи парда тамом бўлгандан кейин графиня Безухова ўрнидан турди, Ростовлар ўтирган ложага қараб (унинг кўкраги буткул очиқ эди) қўлқопли бармоғи билан кекса графга имлади-да, ложасига кирган кишига эътибор ҳам қилмасдан кулумсираб граф билан сўзлаша кетди.

— Нозанин қизларингиз билан мени таништириб қўйсангиз-чи, — деди Безухова. — Бутун шаҳар шулар тўғрисида гапирди-ю, мен таниш эмасман.

Наташа ўрнидан туриб, соҳибжамол графиняга таъзим этди. Бу гўзал хонимнинг мақтови Наташага шу қадар ёқиб тушдики, у ҳатто хурсандлигидан қизариб кетди.

— Мен ҳам энди москвалик бўлмоқчиман! — деди Элен. Шундай қизларни қишлоқда олиб ўтиргани қандай кўнглингиз бўлди.

Графиня Безухова меҳригиёли хотин, дейишлари бежиз эмас эди. У оғзига келган гапни айтаверар ва айниқса бирозни мақтайдиган бўлса жуда ўринлатар эди.

— Қўйинг, ҳурматли граф, уч-тўрт кун мен қизларингизни ўйнатай. Ҳозирча мен шу ерда. Сиз ҳам шу ерда экансиз. Буларни бир хурсанд қилай. Мен Петербургда мақтовингизни кўп эшитганман ва сиз билан танишмоқчи бўлиб юрган эдим,— деди Наташага мудом бир ҳилдаги чиройли табассум билан.— Менинг маҳрамин Друбецкой ҳам сизнинг таърифингизни қилган эди, хабарингиз борми, у уйланыпти. Кейин эримнинг дўсти Болконский, князь Андрей Болконский ҳам сиз тўғрингизда гапириб берган эди,— деди ва унинг Наташага бўлган муносабатдан хабардор эканлигига ишора қилиб бу сўзни айрим эътибор билан айтди. У дурустроқ танишиш учун томоша тамом бўлгунча қизлардан биронтаси менинг ложамга ўтсин, деб илтимос қилди ва Наташа унинг олдига бориб ўтирди.

Учинчи пардада сон-саноксиз шамлар ёқиб деворларига соқолли рицарлар сурати осиб қўйилган сарой кўрсатилди. Саҳнанинг ўртасида икки киши турар, булар, афтидан малика билан подшоҳ эди. Подшоҳ ўн қўлини силтади ва қўрққанидан бўлса керак, бир куйни жуда ёмон айтиб, тўққизил рангдаги тахтга ўтирди. Аввал оқ, кейин кўк кийимда чиққан бояги қиз энди ич қўйлақда, сочлари тўзиган ҳолда, тахт ёнида тикка турган эди. Қиз маликага қараб аллақандай бир қайғули куйни айтди, бироқ подшоҳ жиддий қиёфада қўл силтади ва икки томондан яланг оёқ эркак-аёллар чиқиб ўйинга тушди. Кейин скрипкаларда шўх бир куй чалинди, оёқлари йўғон ва яланг қўллари нозик бир қиз бошқа қизлардан ажралиб, саҳна орқасига борди, корсажини тузатди-да ўртага келиб, тез-тез оёғини оёғига уриб сакрай бошлади. Партерда ўтирганларнинг ҳаммаси чапак чалиб, «офарин» деб қичқирди. Кейин бир эркак бурчакка бориб турди. Оркестрда симбал билан карнай қаттиқроқ янгради ва шу яланг оёқ эркак баланд-баланд сакраб ўйнай бошлади (Бу эркак шу санъати учун йилига 60 минг олар эди). Партер, ложа ва галёркаларда ўтирган томошабинлар жонининг борича чапак чалиб қичқирди ва ўйинчи эркак ўйинни тўхтатиб, кулумсираб халойиққа таъзим қилди. Кейин яна бошқа яланг оёқ эркак-аёллар ўйинга тушди, яна музика садоси остида бир нима деб қичқирди ва яна ҳамма ашула бошлади. Лекин бирдан довул кўтарилди, оркестрдан хроматик гаммалар ва секинлаб

бораётган септимлар аккоди эшитилди, яна ўйнаётганларнинг ҳаммаси шу ердати одамлардан биттасини олиб, сахна орқасига югуриб олиб борди ва парда ёпилди. Томошабинлар яна шовқин-сурон кўтариб қичқиришди:

— Дюпор! Дюпор! Дюпорни сўраймиз.

Энди булар Наташага ғалати туюлмади. У ҳузур қилиб, хушҳол табассум билан теварак атрофига қарар эди.

— *N'est-ce pas qu'il est admirable-Duport!*¹ — деди Наташага қараб.

Он, он!², — деб жавоб берди Наташа.

X

Танаффус вақтида Эленнинг ложасига гур этиб совуқ кирди, эшик очилди, энгашиб, бирон кишига тегиб кетмай деб эҳтиёт бўлиб Анатоль кирди.

— Рухсат этинг, акамни сизга таништириб қўяй, — деди Элен тоҳ Наташага тоҳ Анатолга бесаранжом назар ташлаб. Наташа яланғоч елкаси оша чиройли бошини гўзал йигитга томон буриб жилмайди. Анатоль узоқдан қандай чиройли кўринган бўлса, яқиндан ҳам шундай чиройли эди. У Наташанинг ёнига ўтирди ва Нарискин берган балда учратганидан бери Наташа билан танишиш орзусида юрганини айтди. Курагин эркаклар суҳбатидан кўра хотинлар суҳбатида ақллироқ ва соддароқ бўлар, хотинлар билан дадил ва оддий муомала қилар эди. Наташани шу нарса ҳайратда қолдирди ва унга шу нарса ёқдики, ёмон деб ном чиқарган бу одамда ҳеч қандай қўрқинчли нарса йўқгина эмас, аксинча, унинг юзида жуда мулоғим, ҳалим ва қувноқ бир табассум бор эди.

Курагин Наташадан спектакль тўғрисидаги таассуротини сўради ва ўтган спектаклда Семёнова ўйин вақтида йиқилиб кетганини айтиб берди.

— Биласизми, графиня, — деди тўсатдан у Наташага худди эски ошnasi билан гаплашаётгандай. — Биз костюм-ли карусель ташкил қилмоқчимиз. Сиз ҳам иштирок қилсангиз жуда яхши бўларди. Ҳаммамиз Архароваларнинг уйига тўпланамиз. Марҳамат қилинг, келинг, келасиз-а? — деди у.

¹ Ҳақиқатан ҳам Дюпор ҳаммани қойил қолдирди-а?

² Нимасини айтасиз.

Анатоль шу сўзларни айтarkan, кулиб турган кўзларини Наташанинг юзи, бўйни ва очик билакларидан олмас эди. Наташа унинг маҳлиё бўлаётганини аниқ билди. Бу гарчи Наташага ёкса ҳам, лекин Анатолнинг шу ерда ўтириши негадир Наташани қисиброқ кўйди ва унга оғир тушди. Наташа ўзи қарамаган чоғда ҳам Анатоль елкаларига қараётганини сезар, кўзимга қарагани яхшироқ, деб беихтиёр унинг кўзига қарар эди. Аммо кўзи унинг кўзига тушгач, кўрқиб кетар, чунки бошқа эркаклар билан гаплашганида доимо ҳаё босгани ҳолда, Анатоль билан гаплашганида худди парда кўтарилгандай туюлар эди. У беш дақиқа ичида ўзини бу одамга ниҳоят даража яқин сезди ва бунинг нечук шундай бўлганини ўзи билмай қолди. У Анатолдан юзини ўгирганда яна очик билакларимдан ушлаб, бўйнимдан ўлмасин, деб ўти ёрилиб кетди. Улар энг оддий нарсалар ҳақида гаплашиб ўтираркан, Наташа унга жуда яқин бўлиб кетганини сезди. У эркак кишига ҳеч қачон бунчалик яқин бўлмаган эди. Наташа худди: «Бу қандоқ бўлди экан» дегандай отаси билан Эленга қаради, бироқ Элен бир генерал билан гаплашиб ўтиргани учун Наташанинг бу кўз қарашига жавоб бермади, отасининг кўз қараши эса одатдагича фаҳат: «Сен хурсанд бўлсанг мен ҳам хурсандман», — дер эди холос.

Бир ўнғайсиз жимлик чўкканда Анатоль бодомқовоқ кўзларини Наташага мулойимгина тикиб ўтирган эди, Наташа шу жимликни бузиш мақсадида ундан Москва сизга ёқадими, деб сўради. Наташа сўрашга сўрадиго қизариб кетди. У Анатоль билан гаплашганида ҳаминша бир ёмон иш қилаётгандай бўлар эди. Анатоль худди Наташага далда бермоқчи бўлгандай, кулумсираб қўйди.

— Аввал унча ёқмаган эди, чунки шаҳарга ким файз киргизади? *Ce sont les jolies femmes*,¹ нима дедингиз? Мана энди жуда ёқади, — деди у Наташага маъноли қараб. — Каруселга борамиз-а, графиня? Боринг, — деб Наташанинг гулдастасига қўл узатди ва секингина: *Vous serez la plus jolie. Venez, chère comtesse, et comme gage donnez moi cette fleur*,² — деди.

Наташа ҳам Анатолнинг ўзидай унинг нима деганига

¹ Чиройли хотинлар.

² Келсангиз ўйиннинг гули бўласиз. Келинг, азиз графиня, шу гулингизни унғача гаровга оламан.

тушунмади, лекин бу сўзларнинг остида бир эгри маъно борлигини сезди. У нима дейишни билмай қолди ва ўзини эшитмаганга солиб, юзини ўгирди. Лекин юзини ўгириши билан: «У орқамда, менга жуда яқин турипти»,— деб ўйлади.

Наташа ўздан: «У нима ўйладикин? Хижолат бўлдимми? Аччиғи келдимми? Кўнглидан чиқариш керакдир?» — деб сўради ва ўзини тутолмасдан қайрилиб қарагач кўзи Анатолийнинг кўзига тушди. Унинг бунчалик яқин тургани, ишончи, мулойим ва меҳрибон табассуми Наташани мағлуб қилди. Наташа унинг кўзларига тик қараб Анатолий қандай табассум қилган бўлса, айнан шундай табассум қилди ва орадан парда кўтарилганини яна сезиб, юрагига ваҳима тушди.

Яна парда очилди. Анатолий осуда ва хушҳол кайфиятда ложадан чиқиб кетди. Наташа отаси ёнига келиб ўтирди, энди у берилиб кетган оламига буткул муте бўлиб қолган эди. Кўз олдида юз бераётган нарсаларнинг ҳаммаси энди унга табиийдай кўринди. Қаллиғи, княжна Марья, қишлоқда ўтказган ҳаёти эса худди аллақачонлар бўлиб ўтгандай, бирон марта ҳам хаёлига келмади.

Тўртинчи пардада бир шайтон кўринди. У оёғи остидаги тахта сурилиб ўзи пастга тушиб кетгунча қўлларини силкита-силкита ашула айтди. Наташа тўртинчи пардада фақат шуни кўрди холос. Нимадир уни ҳаяжонга солди, қийнади ва бунга сабаб Наташа беихтиёр кузатиб турган Анатолий эди. Театрдан чиққанда Анатолий уларнинг олдига келиб, кареталарини чақирди ва уларни ўтқазиб қўйди. У Наташани ўтқазётган чоғида билагидан ушлаб қисиб қўйди. Наташа ҳаяжонга тушиб, қизариб-бўзариб унга қаради. Анатолий кўзларини чақнатиб, мулойим табассум билан унга қараб турар эди.

Наташа уйга келгандагина театрда бўлган воқеани дурустроқ ўйлаб кўрди ва тўсатдан князь Андрей эсига тушиб уни ваҳима босди; томошадан кейин ҳамма чой ичиб ўтирганда у бирдан баланд овоз билан оҳ чекди-ю, қип-қизариб, уйдан чопқиллаб чиқиб кетаркан, ўзича: «Вой худо! Хароб бўлдим! Қандай бўлиб мен шунга йўл қўйдим»,— деди. У қизариб кетган юзини иккала қўли билан қоплаб, нима воқеа бўлганини дурустроқ ўйлаб узоқ ўтирди, лекин на юз берган воқеанинг тагига етди ва на нима сезаётганини англади. Бўлиб ўтган барча воқеалар кўзига қоронғи, нотайин ва ваҳимали бўлиб кўринди.

Наташа театрда, каттакон ёруғ залда ўтириб курткасига ялтироқ пистонлар қадалган, яланг оёқ Durogтнинг музыка садоси остида, нам тахтада сакраётганини, қизлар, чоллар ва елкалари бутунлай яланғоч Эленнинг мағрур табассум билан «офарин» деб қичқираётганини ўша ерда, — Элен соясида ўтириб томоша қиларкан, ҳамма нарса кўзига жўн ва «очич-ойдин кўринган эди, энди ўзи ёлғиз ўтириганда эса, бу нарсалар тушуниб бўлмайдиган бўлиб қолди. У ўзича: «Нима гап? Нима учун ундан кўрқдим? Нима учун энди виждон азобига тушаётиман?» — дер эди.

Наташа бу ўй-хаёлларини фақат кечаси тўшакка кириб, онаси кекса графиняга айта оларди холос. Агар бу гапларни Соняга айтса, Соня бунга жиддий бир нуқтаи назардан қараб, ё ҳеч нарса тушунмас, ёки Наташанинг шунга иқроп бўлаётганини эшитиб ҳайрон-ҳайрон қоларди. Шунинг учун ҳам Наташа бу қийнаётган нарсани ёлғиз ўзи бартараф қилмоқчи бўлди.

«Князь Андрейнинг муҳаббатидан маҳрум бўлдимми, йўқми? — деб ўзидан сўрар ва яна ўзига тасалли бериб. — Аҳмоқ бўлдимми, шуни сўраб ўтирибман. Менга нима бўлипти? Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Мен уят бўладиган бирон иш қилибманми? Бу бўлган воқеани ким билиб ўтирипти, мен уни бўлак кўрмайман ҳам. Модомики шундай экан, демак ҳеч нарса бўлгани йўқ, бунинг нимасига пушаймон бўлиб ўтирибман. Князь Андрей мени шундай ҳам севади. Лекин бу шундай деганим қанақайкин? Вой худо! У шу ерда бўлса бўлмасмиди-я?» Наташа бир лаҳзагина таскин топар, кейин яна алланечук бир инстинкт унга: буларнинг ҳаммаси рост, ҳеч нарса бўлгани йўқ, лекин, князь Андрейга бўлган аввалги соф муҳаббатинг барбод бўлди, дер эди. Наташа Курагин билан ўзи орасида бўлган суҳбатни яна хаёлидан кечирар, чиройли ва жасур йигитни қўл сиқаётган вақтида қилган ҳаракати ва мулозим табассумини кўз олдига келтирар эди.

XI

Анатолий Курагин Москвада турар эди, чунки бир йилда йингирма минг сўмдан ортиқ пул сарф қилиб яна шунча қарздор ҳам бўлгани учун (қарз берган кишилар пулни отасидан қисташарди) отаси уни Петербургдан жўнатиб юборди.

Отаси ўғлига шундай деди: «Охирги мартаба қарзингни ярмини тўлайман, лекин шу шарт биланки, агар сен Москва-

га бориб бош қўмондонга адъютант бўлиб инчласанг (мен бу тўғрида гаплашиб келганман) ва ўзингга муносиброқ бир қизни топишга ҳаракат қилсанг». Кекса граф ўғлига княжна Марья билан Жюли Карагинани кўрсатди.

Анатоль отасининг бу шартига кўниб, Москвага кетди ва Пьернинг уйига тушди. Пьер аввал уни унча хуш қабул қилмади, лекин, кейинчалик унга ўрганди, баъзан унинг айш-ишрат мажлисларига борадиган, қарз баҳонаси билан унга пул берадиган ҳам бўлди.

Шиншин рост айтган эди: Анатоль Москвага келганидан бери Москва хонимларини шайдо қилган эди, уларни айниқса назарга илмаслиги ва афтидан, лўдиларни, ҳамда миш-мишларга кўра ошначилиги бўлган m-Ne Georges бошлиқ француз актрисаларини улардан афзалроқ кўриши билан шайдо қилган эди. У Данилов ва Москванинг бошқа беғамлари берадиган базмларнинг биронтасидан қуруқ қолмас, ичкиликда ҳаммани учириб қўяр ва киборлар берадиган барча зисфат ва балларга борар эди. Одамлар унинг москвалик хонимлар билан бўлган бир неча можароси ҳақида гапиришар ва балларда у баъзи хонимларгагина хушомад қиларди холос, аммо қизларни, айниқса кўпчилиги хунук бўлган бой қизларнинг яқинига келмас эди, чунки у бундан икки йил бурун уйланган бўлиб, буни энг яқин дўстларидан бошқа ҳеч ким билмас эди. Бундан икки йил илгари Анатоль хизмат қилаётган полк Польшада турган вақтда унчалик бой бўлмаган бир помешчик ўз қизини олишга уни мажбур қилган эди.

Анатоль кўп ўтмай, хотинини ташлаган ва қайинотасига пул юбориб туриш шarti билан бўйдоқлик ҳуқуқини олган эди.

Анатоль ҳамиша ўзининг мавқеидан ҳам, ўзидан ҳам, бошқалардан ҳам рози эди. У бутун вужуди билан ҳозирги ҳаёти энг яхши ҳаёт эканлигига ва умрида бирон нолайиқ иш қилмаганига амин эди. У ўз кирдикори ҳақида бошқаларнинг нима дейишини ҳам, бу ишнинг оқибати нима бўлишини ҳам ўйламас эди. У шу нарсага амин эдики, ўрдак ҳамиша сувда яшаш учун яратилгандай, уни ҳам худо бир йилда ўттиз минг сарф қилиш ва киборлар жамиятида энг юксак мавқени ишғол этиш учун яратган. Бу нарсалар Анатолнинг зеҳнига шу қадар ўтириб қолган эдики, унга қараб бошқалар ҳам ўзи шундай бўлиши керакдир деб ўйлар, киборлар доирасидан юксак мавқени ишғол этишига ҳам монелик қилмас, пулни ҳам ундан ҳеч ким аямас, Ана-

толь эса дуч келган одамдан қарз олиб, беришни, афгидан, ўйламас ҳам эди.

У картабозликни билмас, шунинг учун ҳам ўйнаганида ҳеч қачон ютишга умид боғламас эди. У шуҳратга қизиқмас эди. Одамлар унинг ҳақида нима ўйлайди, нима ўйламайди — бу билан иши йўқ эди. У иззатталаб ҳам эмас. У бир неча марта отасининг ғашига тегиб, ўз карьерасини бузган ва ҳар қанақа иззат-обрўини масхара қилган киши. У хасис эмас, ким нима сўраса, йўқ дейишни билмайди. Унинг бирдан-бир яхши кўрадиган нарсаси хурсандчилик билан хотинбозлик бўлиб, ақидасига кўра, бу ишларнинг ҳеч бир ёмон томони йўқ эди, аммо бу ишларнинг оқибати бошқаларга қандай таъсир қилиш-қилмаслигини ўйлаб кўришдан ожиз эди, қалбида эса ўзини энг нуқсонсиз ҳисоблаб, бошқа разил ва ёмон одамларга нафрат билан қарар ва парвойфалак бошини баланд кўтариб юрарди.

Худо ўзи кечиради, деган умид билан юрадиган аёл Магдалиналарга ўхшаш бу ишратпараст эркак магдалинларда ҳам биз гуноҳкор эмасмиз, деган бир ички туйғу бўлади. «Аёл Магдалинанинг гуноҳи кечирилади, чунки у кўп севган, эркак Магдалиннинг ҳам гуноҳи кечирилади чунки у кўп айш сурган».

Сургундан ва Эрон воқеасидан кейин яна бу йил Москвада пайдо бўлган, картабозлик ва айш-ишрат қилиб юрган Долохов петербурглик эски ўртоғи Курагин билан тагин яқинлашиб олди ва ўз мақсад-муддаолари учун ундан фойдалана бошлади.

Анатоль Долоховни ақл-фаросати ва ботирлиги учун астойдил яхши кўрар эди. Долохов ўзининг картобозлик суҳбатларига бўлак кибор бойваччаларни тортиш мақсадида Анатолийнинг оқсуяклигидан, сертаниш-билишлигидан унинг ўзига билдирмасдан фойдаланар ва уни судраб юрар эди. Анатолий унга кўзлаган мақсадидан ташқари яна бировнинг изму ихтиёрини қўлига олишдан роҳатлангани, шунга ўрганиб қолгани ва бусиз туropolмагани учун ҳам керак эди.

Наташа Курагинга хийла ёқиб қолди. У театрдан кейин овқат еб ўтирган чоғида, Долоховга Наташанинг қўллари, бўйни, оёқлари ва сочларининг чиройлилигини заршуносдай таърифлаб берди ва унинг кетига тушмоқчи эканини айтди. Бундан нима чиқишини ўйлашга Анатолий ожиз эди, чунки у ҳар қандай қилмишидан нима чиқиш ҳақида ҳеч қачон ўйламас эди.

— Яхши-ку, дўстим, лекин бизнинг бўйимиз етмайди,— деди унга Долохов.

— Синглимга айтаман, Наташани овқатга таклиф қилади,— деди Долохов.— Нима дединг?

— Яхшиси сабр қил, эрга тегсин.

— Биласанми,— деди Анатолий,— j'adore les petites filles¹, ҳозир дарров боши айланиб қолди.

Анатолийнинг уйланганидан хабардор бўлган Долохов:

— Petite fille² деб-ку бир марта қўлга тушган эдинг, энди ҳушёр бўл! — деди.

— Қўр ҳассасини бир марта йўқотади! А? — деди Анатолий мулойимгина жилмайиб.

XII

Театрга борган куннинг эртаси, Ростовлар ҳеч ёққа боришмади, уларникига ҳам ҳеч ким келмади. Марья Дмитриевна, Наташадан яшириқча, нима тўғридадир отаси билан гаплашди. Наташа булар кекса князь ҳақида гапиришганини ва нима тўғридадир маслаҳатлашганини пайқади. Бу нарса Наташани ташвишга солди, унга қаттиқ ботди. У князь Андрей йўлида кўзи тўрт бўлиб ўтирган эди, шу кун келмадимикин деб, икки марта қоровулни Вздвиженкага юборди. Аммо князь Андрей келгани йўқ эди. Наташа шу кунлари дастлабки келган кунларидан кўра кўпроқ изтироб чекар эди. Ҳижрон доғига яна княжна Марья ва кекса князь билан учрашганининг ёқимсиз хотираси, сабабсиз бир қўрқув ва ташвиш қўшилиб кетди; назарида ё князь Андрей ҳеч қачон келмайдигандай ёки у келгунча ўзига бирон ҳодиса бўладигандай туюлди. У илгаригидай ёлғиз ўтириб унинг тўғрисида осудалик билан узоқ ўйлай олмас эди: Князь Андрейни ўйлаши биланоқ унинг ҳақидаги хотирасига кекса князь, княжна Марья, сўнгги спектакль ва Курагин ҳақидаги хотиралари қўшилиб кетарди. Мен айбли эмасманми, князь Андрейга берган аҳдимни бузмадимми, деган саволлар унинг олдида яна кўндаланг бўлиб турар ва у яна кўнглида алланечук мужмал ва қўрқинчли бир туйғу туғдира олган бу йигитнинг ҳар бир сўзини, ҳар бир ҳаракатини, юзининг ҳар бир ифодасини барча тафсилоти билан эсларди. Уйдагиларнинг кўзига

¹ Жон-дилим ёш-ёш қизлар.

² Ёш қиз.

Наташа ҳар кунгидан кўра хурсандроқ кўринса ҳам, лекин илгаригидай осуда ва бахтиёр эмас эди.

Якшанба куни эрталаб Марья Дмитриевна меҳмонларини Могильцидаги Успения ибодатхонасига ибодатга таклиф қилди.

— Серҳашам бутхоналарга ҳушим йўқ,— деди у, афтидан эркин фикрли эканлигига фахрланиб.— Ҳамма жойда худо бир. Бизнинг попимиз жуда дилкаш нуруний чол, ибодатни ҳам ўрнига қўяди. Дьяконимиз ҳам ёмон эмас. Меҳробда концерт бўлса савоби каттароқ бўладими? Ҳушим йўқ, булар ҳаммаси бекорчи эрмак!

Марья Дмитриевна якшанба кунларини яхши кўрар ва байрам қилишни ҳам билар эди. Шанба кунлари унинг уйи озода, тоза: ўзи ва хизматкорлари ишламас, ҳамма ясаниб, албатта ибодатга борар эди. Байрам кунлари хўжаларнинг тушлиги ранг-баранг бўлар, хизматкорларга ароқ, қовурилган гоз ёки чўчка гўшти берилар эди. Бироқ бу ҳовлида ҳеч кимнинг юзидан Марья Дмитриевнанинг япалоқ ва жиддий юзидаги сингари байрам руҳи акс этиб турмас, бунақа кунларда у эртадан кечгача тантанали бир қиёфага кирар эди.

Ибодатхонадан келиб, кресло ва диванларидан жилдлар олинган меҳмонхонада қаҳва ичиб ўтирилганда Марья Дмитриевнага карета тайёр, деб хабар қилишди ва Марья Дмитриевна меҳмонга борадиган вақтлардагина ўрайдиган катта рўмолини ўраб, ўрнидан турди-да, князь Николай Андреич олдига бориб, Наташа тўғрисида гаплашиб келишни айтди.

Марья Дмитриевна кетгандан кейин Ростовлар олдига мадам Шальма юборган машиначи — модистка келди ва Наташа меҳмонхонанинг нарёғидаги уйнинг эшигини беркитиб, зўр ҳафсала билан янги кўйлаklarини ўлчай бошлади. У кўклаб қўйилган ва енглари ҳали ёпиштирилмаган кўйлакни кийиб, орқасини ойнага солиб, қайрилиб қараётган чоғида меҳмонхонадан отаси ва яна бир хотиннинг бидирлаб гапиришаётганини эшитди ва қизариб кетди. Бу Эленнинг товуши эди. Наташа ўлчаётган кўйлагини ечишга улгурмай эшик очилди ва уйга ширин табассум билан графиня Безухова кирди. У ёқаси тўқ бинафша бархат кўйлак кийган эди.

— Ah, ma délicateuse!¹— деди у қизариб кетган Ната-

¹ Оҳ, менинг дилбарим!

шага.— Charmante!¹ Йўқ, дўстим граф, бу иш эмас,— деди у орқасидан кирган графга.— Наҳот одам Москвада туриб уйдан чиқмаса? Йўқ, мен сизни қўймайман! Бугун кечқурун меникида m-lle Georges декламация ўқиб беради, беш-олти киши келмоқчи, агар сиз m-lle Georges ҳам йўлда қолдирадиган гўзал қизларингизни олиб келмасангиз, сиздан юз ўгираман. Эрим бу ерда эмас. Тверга кетган, бўлмаса сизларни олиб кетгани юборар эдим. Соат тўққизларда албатта, албатта келинг.— У таъзим қилган таниш модисткага бош иргитиб қўйди ва бархат қўйлагининг жим-жимасини жуда чиройли қилиб ёзиб, ойна ёнидаги креслога ўтирди, Элен Наташанинг ҳусн-жамолини тинимсиз мақтаб, гап сотиб ўтирди. У Наташанинг кўйлаklarини кўрди, мақтади, ўзининг ҳам Париждан олинган еп gaz métallique² янги кўйлагини мақтади ва Наташага ҳам шунақа кўйлак тиктиришни маслаҳат берди.

— Лекин, барибир, сизга ҳаммаси ҳам ярашади, гўзалим,— деди у.

Наташанинг лабларидан хурсандлик табассуми аримасди. Наташа илгари жуда мутакаббир ва димоғдор деб ўйлаган, ҳозир эса шунчалик меҳрибон бўлиб қолган бу дилкаш графиня Безухованинг мақтовларини эшитиб, қувониб кетди. У гул-гул очилиб бу меҳрибон, гўзал хотинга ошиқ бўлиб қолгандай бўлди. Элен ҳам Наташанинг ҳуснига маҳлиё ва уни хурсанд қилишга орзуманд бўлиб қолди. Анатолий мени Наташа билан учраштириб қўй, деб илтимос қилган ва Элен шу мақсад билан Ростовлар олдига келган эди. Аксини Наташа билан учраштириш фикри уни анча қизиқтириб қўйган эди.

Элен бир вақтлари, Петербургда, Наташа мenden Борисни тортиб олди, деб хафа бўлиб юрган бўлса ҳам ҳозир буни унутди ва чин қалбидан ўзича унга яхшилик қилмоқчи бўлди. У кетаётганида ўз protégée сини бир четга чақириб шундай деди:

— Кеча акам бизникида тушлик қилган эди, кулавериб эсимиз кетди... Томоғидан ҳеч нарса ўтмайди. Фикри хаёли фақат сизда, гўзалим. Il est fou, mais fou amoureux de vous, ma chère.³

¹ Қандай гўзал!

² Металл газдан тикилган.

³ У сизга ошиқи беқарор бўлиб қолган, ошиқи беқарор.

Наташа бу сўзларни эшитиб қизариб кетди.

— Ma délicateuse¹ қизарганини кўринг, қизарганини! — деди Элен.— Албатта келинг. Si vous aimez quelque'un ma délicateuse, ce n'est pas une raison pour se cloîtrer. Si même vous êtes promise, je suis sûre que votre promis aurait désiré que vous alliez dans le monde en son absence plutôt que de dépérir d'ennui.²

«Демак, менинг қаллиг эканимни бу билар экан, демак, эри Пьер билан, ўша одил Пьер билан иккаласи бу ҳақда гапиришган, демак, гапириб кулишган экан. Демак, ҳеч қиси йўқ»,— деб ўйлади Наташа ўзича. Илгари кўрқинчли кўринган нарса Эленнинг сўзларини эшитганидан кейин назарига оддий ва табиий бўлиб кўринди. «Бу шунчали *grande dame*³, шунчали меҳрибон киши, афтидан, мени чин қалбидан севади»,— деб ўйлади Наташа.— Уч-тўрт кун ўйнасам нима бўпти? — деди у ичида, кўзларини катта очиб Эленга қарар экан.

Марья Дмитриевна тушда қайтиб келди. Кекса князга сўзини ўтказа олмаган бўлса керак, дами ичига тушган ва қовоғи солинган эди. У бўлиб ўтган воқеани осудалик билан гапира олмади, чунки чол билан тўқнашиб қолганидан ниҳоят даража ҳаяжонда эди; графнинг саволларига ҳеч нарса бўлгани йўқ, тинчлик, эртага гапириб бераман, деб кўя қолди.

Графиня Безухованинг келганини ва кечага таклиф қилганини эшитиб, Марья Дмитриевна:

— Безухова билан ошначилик қилишни маъқул кўрмайман ва маслаҳат бермайман; ваъда берган бўлсанг, майли боргин, сал очилиб келасан,— деди Наташага қараб.

XIII

Граф Илья Андреич қизларини олиб графиня Безухованинг уйига кетди. Кечада бутун жамоат жам эди. Бироқ буларнинг ҳеч қайсисини Наташа танимади. Граф Илья Андреич келганига пушаймон бўлди, чунки бу ерда ўтирган эркак-аёлларнинг кўпчилиги табиатан енгил деб ном

¹ Гўзалимнинг.

² Агар сиз бировни яхши кўрсангиз, гўзалим, бу уйдан чиқмаслигингизга сабаб бўлолмайди. Қаллинг бўлганингиз тақдирда ҳам аминманки, куёвингиз уйда зеркиб ўтиришингиздан кўра киборлар орасига киришингизни кўпроқ истар.

³ Мўътабар хоним.

чиқарган кишилар эди. M-Ile Georges меҳмонхонанинг бурчиди, ёшлар орасида турган эди. Меҳмонлар ичида бир неча француз, шу жумладан, Метивье ҳам бўлиб, у Элен келгандан бери кунда ўшанинг уйида эди. Граф Илья Андреич карта ўйнагани ўтирмади, қизларининг олдида нари жилмасликка ва Georges нинг ўйини тамом бўлиши биланоқ кетишга қарор берди.

Анатоль эшик олдида Ростовларнинг келишини кутиб турган экан. У граф билан саломлашиб, дарров Наташанинг олдига келди ва унинг кетидан борди. Анатолни кўриши биланоқ Наташа, театрдаги сингари, унга ёқиб қолдим, деб талтайиб кетди ва шу билан бирга орадан яна парда кўтарилганини сезиб, ваҳимага тушди.

Элен Наташани жуда хурсандлик билан қарши олди, унинг хусн-жамоли ва кийимига мафтун бўлганини айтди. Орадан кўп ўтмай, m-Ile Georges кийимини алмаштирмоқчи бўлиб уйдан чиқди. Меҳмонлар стулларни четга суриб ўтиришди. Анатоль стулини Наташа ёнига суриб ўтирмоқчи бўлган эди, бироқ қизидан кўзини узмай ўгирган граф Наташанинг ёнидан жой олди. Анатоль ноилож орқага ўтирди.

M-Ile Georges сўлқилдоқ билакларини очиб, бир елкасига қизил рўмолини ташлаб, креслоларни суриб, бўша-тиб қўйилган жойга келиб ғайритабiiй бир вазиятда турди. Ҳар томондан шивирлаб уни мақташаётган товушлар эшитилиб турар эди.

M-Ile Georges жиддий қиёфада, қошини чимириб, одамларни кўздан кечирди ва ўз фарзандига бўлган ҳаром муҳаббати ҳақида ёзилган бир шеърни француз тилида ўқий бошлади. У баъзан овозини қўйиб юборар, баъзан тантанали равишда бошини кўтариб шивирлар, баъзан эса тўхтар ва бақрайиб хириллаб қолар эди.

— Adorable, divin délicieux!¹, — деган садолар эшитилди.

Наташа семиз Georges га қараб ўтирар экан ҳеч нарса қулоғига кирмас, кўз олдида бўлаётган ҳодисаларнинг биронтасини ҳам кўрмас ва англамас эди; у ўзини яна аввалги ҳаётидан жуда узоқ бўлган ғалати ва ажойиб бир олам қучоғига абадий кириб кетаётганинигина сезарди холос; бу ғалати оламда эса на нима яхши, нима ёмонлигини билиб бўлар эди ва на нима ақликдан, нима беақликдан эканини англаб бўлар эди. Унинг орқасида Анатоль ўтирар ва На-

¹ Қандай гўзал, қандай дилрабо.

таша уни яқингинасида ўтирганини сезиб, бир нарса бўлишини қўрқиб кутар эди.

Биринчи монологдан сўнг ҳамма ўзининг мафтун бўлганини билдириб, ўрнидан турди ва m-lle Georgesни ўраб олди.

Бошқалар қатори Наташа ҳам ўрнидан турди ва одамларни оралаб актирисага томон бораркан, отасига қараб:

— Мунча ҳам чиройли! — деди.

— Сиз бор жойда уни гўзал деялмайман, — деди Наташанинг орқасидан бораётган Анатолий. Бу сўзни Анатолий шундай бир вақтда айтдики, буни Наташадан бўлак ҳеч ким эшитмади. — Сиз жуда-жуда гўзалсиз... Сизни кўрганымдан бери бирон лақиқа ҳам...

— Кетдик, кетдик, Наташа, — деди қизини олиб келган граф. — Жуда гўзал экан!

Наташа индамай отаси олдига келди ва унга ҳайратомуз савол назари билан қаради.

Бир неча номер декламациядан кейин m-lle Georges кетди ва графиня Безухова меҳмонларни залга таклиф қилди.

Граф кетмоқчи бўлган эди, бироқ Элен бехосдан бўлган балимни бузманг, деб ялинди ва Ростовлар қоладиган бўлишди. Анатолий Наташани вальсга таклиф қилди ва вальс вақтида Наташанинг бели ва билагидан ушлаб, сиз жуда ravissante¹, мен сизни яхши кўраман, деди. Экосез вақтида Наташа яна Анатолий билан танца қилди ва шунда, холи қолган маҳалда, Анатолий индамай Наташага қаради. Наташа вальс вақтида эшитган сўзим тушиммиди, ўнгимми, деб шубҳага тушди. Танцанинг бир мақоми тугаган чоғда Анатолий яна Наташанинг қўлини қисиб қўйди. Наташа қўрқиб кетиб Анатолийга қаради, бироқ унинг мулоғим, ёқимли ва жилмайиб турган юзига кўзи тушиб, айтмоқчи бўлган сўзини айтолмади ва ерга қаради.

— Бунақа сўзларни айтманг, мен бошқа бир йигитни яхши кўраман, мени ўшанга унаштиришган, — деди Наташа шошиб-пишиб. У Анатолийга қаради. Анатолий бу сўзни эшитиб хижолат ҳам бўлмади, парво ҳам қилмади.

— Бу тўғрида менга гапирманг. Бу билан менинг нима ишим бор? — деди Анатолий. — Мен сизни жуда-жуда яхши кўриб қолганимни айтаётиман. Сиз шунақа дилбар бўлсангиз мен нима қилай?.. Танцани давом эттирайлик.

¹ Жозибали.

Жонланиб кетган ва ҳаяжонга тушган Наташа кўзлари олазарак атрофга қарар экан, одатдагидан кўра хурсандроқ кўринар эди. Шу кеча нималар юз берганини Наташа деярли билмас эди. Экосез ва грос-фатерга танца қилишди, отаси энди кетайлик деганда, у яна бир оз ўтиришни илтимос қилди. Наташа қаерда бўлмасин, ким билан гаплашмасин, Анатолий кузатиб турганини сезар эди. Яна шу нарса эсида бор: кўйлагимни тузатиб келай деб, отасидан ижозат сўраб ташқарига чиққанида Элен кетидан чиқди ва кулакула акаси ошиқ бўлиб қолганини айтди, Наташа кичкина истироҳат бўлмасида яна Анатолийга дуч келди, шунда Элен қаёққадир ғойиб бўлди, иккаласи яна ёлғиз қолди ва Анатолий унинг кўлидан ушлаб ёқимли овоз билан:

— Мен сизнинг олдингизга боролмайман, наҳот бундан кейин сизни кўролмасам? Мен сизни жула-жуда яхши кўраман, наҳот бўлак кўролмасам? — деди Наташанинг йўлини тўсиб, юзини юзига яқинлашгирди.

Анатолийнинг чақнаб турган шахло кўзлари Наташага шу қадар яқин эдики, Наташа шу кўзлардан бўлак ҳеч нарса кўролмас эди.

Анатолийнинг шивирлаб:

— Натали? — деган товуши эшитилди ва кимдир Наташанинг кўлини қаттиқроқ қисди. — Натали?!

Наташанинг кўз қараши: «Ҳеч тушуна олмайман гапирадиган гапим ҳам йўқ», — деб турар эди.

Иссиққина лаблар Наташанинг лабига тегди ва шу ондаёқ Наташа яна ўзини эркин сезди. Шу он Эленнинг қадам товуши ва кўйлагининг шитирлаши эшитилди. Наташа Эленга қайрилиб қаради, кейин қизариб, қўрқиб Анатолийга савол назари билан қаради-да эшикка томон йўналди.

— Un mot, un seul, au nom de dieu¹, — деди Анатолий.

Наташа тўхтади. Анатолий айтмоқчи бўлган шу сўзни эшитиши зарур бўлиб қолди, чунки бу сўз ҳозир нима ҳодиса рўй берганини изоҳлар ва бунга Наташа жавоб қайтара олар эди.

Анатолий афтидан, нима дейишини ўзи ҳам билмаса керак:

— Nathalie, un mot, un seul!² — деб Элен олдига келгунича шу сўзни такрорлай берди.

¹ Бир оғиз сўзим бор, фақат бир оғиз, худо ҳақи.

² Натали, бир оғиз сўзим бор, бир оғиз.

Элен Наташани олиб яна меҳмонхонага чиқди. Ростовлар овқатга қолмасдан жўнашди.

Уйга қайтиб келгач, Наташа кечаси билан ухлолмай чиқди: ҳал этилиши мумкин бўлмаган бир савол — Анатолини яхши кўраманми, князь Андрейними, — деган савол уни жуда қийнади. У князь Андрейни чин қалбидан яхши кўришини аниқ билар эди. Бироқ у, шубҳасиз, Анатолини ҳам яхши кўрар эди. «Яхши кўрмаганимда шундай бўлармиди? — деди у ўзича. — Модомики шундан кейин ҳам у билан хайрлашиб, табассумига табассум қилибман, модомики шунгача йўл қўйибман, демак, биринчи кўришимдаёқ уни яхши кўриб қолибман. Демак, у шундай меҳрибон, олижаноб ва яхши одам эканки, севиб қолибман-да, бўлмаса севармидим. Ҳам буни ва ҳам уни яхши кўриб қолган бўлсам нима қилай?» — дер эди Наташа ўзича, бу кўрқинчли саволларга жавоб тополмай.

XIV

Тонг ёришди, яна ўша ташвиш-тарадуд бошланди. Ҳамма ўрнидан турди, кўзгалди, говур-ғувур бошланди, яна модисткалар келди, яна Марья Дмитриевна чиқди ва ҳаммани чойга чақирди. Наташа худди бир кўз қараш билан ҳаммани бирдан кўрмоқчи бўлгандай, ҳаммага кўзларини катта-катта очиб, ҳаммага бесаранжом назар солар ва ўзини илгаригидай тутишга ҳаракат қилар эди.

Марья Дмитриевна нонуштадан кейин (бу Марья Дмитриевнанинг энг севадиган маҳали эди) креслога ўтирди ва Наташа билан кекса графни чақирди.

— Қани, ўтиринглар, дўстларим, ҳаммасини ўйлаб кўрдим, сизларга бирдан-бир берадиган маслаҳатим шу, — деди у гап бошлаб. — Кеча, хабарларинг бор, князь Николайнинг уйига борган эдим; у билан гаплашиб кўрдим... У менга бақирди. Мен ҳам бўш келмадим! Мен айтадиган гапимнинг ҳаммасини тўкиб солдим!

— Э, у нима деди? — сўради граф.

— Нима дер эди? Мия қолиптимми унда... Қулоқ солгиси келмайди. Бечора қизгинани ҳали ҳам қийнаб қўйдик, деди Марья Дмитриевна, — маслаҳат шу: ишларни биткизиб, уйга — Отрадноега қайтинглар. Ўша ерда кутинглар...

— Вой! Йўте! — деб қичқириб юборди Наташа.

— Йўқ, кетиш керак, — деди Марья Дмитриевна. —

Уша ерда кутиш керак. Куёв келган тақдирда ҳам бу иш энди жанжалсиз бўлмайди. Ҷзи отаси билан холи гаплашиб, кейин олдиларингга боради.

Илья Андреич бу таклиф оқилона таклиф эканини англаб, дарров рози бўлди. Агар чол феълидан тушса, кейинроқ унинг олдига — Москвагами, ё Лисие Горигами бориш маъқулроқ, агар феълидан тушмаса у вақтда унинг розилигисиз фақат Отрадноеда никоҳ қилиш мумкин.

— Бу жуда маъқул гап, Наташани унинг олдига олиб борганимга ҳам пушаймонман,— деди кекса граф.

— Нега пушаймон бўласан? Шу ерда туриб иззатини қилмасанг бўлмас эди. Қабул қилмаган бўлса ўзи билди,— деди Марья Дмитриевна сумкасидан ниманидир ахтарар экан.— Мана, сеп ҳам тайёр бўлди, яна нимани кутасизлар, агар бирон нарса битмаган бўлса кейин юбораман. Кетишларингга кўнглим бўлмаса ҳам, борганларинг маъқул — деди ва сумкадан излаётган нарсасини топиб, Наташага берди.— Бу княжна Марьянинг мактуби эди. Сенга ёзипти. Бечора жуда-жуда азоб чекаётипти. Графиня Ростова мени ёмон кўраркан демасин, деб қўрқиб ўтирипти.

— Мени ёмон кўриши турган гап,— деди Наташа.

— Бўлмаган гап, қўй бунақа гапларни,— деб Марья Дмитриевна бақириб берди.

Наташа хатни оларкан, ўйламай-нетмай:

— Ҳеч кимга ишонмайман; биладан, у мени ёмон кўради! — деди ва юзида ғазаб аломати пайдо бўлди, Марья Дмитриевна буни кўриб, Наташага тикилиб қаради ва қовоғини солди.

— Сен, онагинам, бунақа дема,— деди у.— Мен ҳақиқатни айтаётибман. Хатига жавоб ёз.

Наташа индамади ва княжна Марьянинг хатини ўқигани ўз бўлмасига қараб кетди.

Княжна Марья ўз хатида икки орада юз берган англашилмовчиликдан ниҳоят даража хафа эканини ёзган эди. «Отам сизга қандай қарамасин, сиз шунга ишонингки,— деган эди княжна Марья хатида,— мен сизни яхши кўраман. Модомики ўз жонимдан ортиқ кўрадиган укам сизни танлабди, сизни яхши кўрмаслигим мумкин эмас».

«Ҳа, айтгандай,— деб ёзган эди княжна— отангиз мени ёқтирмади деб ўйламанг, у киши қари ва ҳам касалманд одам, шунинг учун ҳам сўзларини кўнглингизга олманг; аслида у киши жуда меҳрибон ва олижаноб одам, ўглини хўшбахт қиладиган қизни яхши кўрмай иложи йўқ». Княж-

на хатда Наташа билан кўришмоқчи эканини билдириб, бирон вақтни белгилашини сўраган эди.

Хатни ўқиб бўлгандан кейин Наташа жавоб ёзиш учун ёзув столига ўтирди ва ўйлаб ўтирмасдан, беихтиёр: «*Chère princesse*»¹, деб бошлаганидан сўнг тўхтаб қолди. «Кечаги ҳодисадан кейин нима ҳам ёза олар эдим? Ҳа, ўшанда шундай бўлган эди, энди ундоқ эмас»,— деди ичида Наташа хатдан бошини кўтармай. «Князь Андрейга тегмайман дейяйми? Шундоқ дейиш керакми? Бу кўп ёмон гап-ку!» Наташа бу қўрқинчли фикрларни ўзидан йироқлаштирмоқчи бўлиб Сонянинг олдига борди ва у билан нусха танлай бошлади.

Тушликдан кейин Наташа ўз бўлмасига кириб княжна Марьянинг мактубини яна қўлига олди. «Наҳот ҳаммаси тамом бўлган бўлса? — деб ўйлади у. Наҳот бу нарса шунча тез юз бериб, илгаригисини маҳв этган бўлса?» У князь Андрейга бўлган аввалги муҳаббатини эслади ва шу билан бирга Курагинни яхши кўриб қолганини ҳам сездди. У князь Андрейга хотин бўлишини, у билан бирга бахтли ҳаёт кечиришини (бу тўғрида Наташа жуда кўп ўйлар эди), кўз олдига келтирди ва шу билан бирга ҳаяжондан ёниб, кеча Анатолий билан учрашганини барча тафсилоти билан эслади.

«Иккови ҳам бўлса нима бўлар экан? — дер эди баъзан Соши қотиб.— Ўшанда мен буткул бахтли бўлар эдим, мана энди танлаб ўтиришим керак, лекин иккаласи бўлмагунча бахтли бўлолмайман. Лекин бу ҳодисани князь Андрейга айтишим ҳам мумкин эмас, айтмаслигим ҳам. Бу ҳозирча ҳеч нарса бўлгани йўқ. Наҳот князь Андрейнинг муҳаббатидан абадий маҳрум бўлсам? Наҳот шунча тақтдан бери муҳаббати билан яшаган кишимдан маҳрум бўлсам?»

— Ойимқиз,— деди уйга кирган хизматкор қиз махфий шивирлаб.— Шуни биров бериб кетди,— хизматкор қиз Сир хат узатди.— Лекин худо ҳақи...— деди яна қиз Наташа хатни олиб беихтиёр ўқиркан. Бу хат Анатолийнинг муҳаббат изҳор қилиб ёзган хати эди. Наташа бу хат яхши кўрадиган йигити Анатолийнинг хати эканлигидан бўлак нарсага тушунмади. «Ҳа, шу йигитни севаман, бўлмаса шундай бўлармиди? Бўлмаса, Анатолийнинг муҳаббат изҳор қилиб ёзган хати менинг қўлимда нима қилади?»

¹ Азизим княжна.

Анатолнинг Долоховга ёздирган бу мактубни Наташа титроқли қўллари билан ушлаб ўқир экан, ўзи сезган нарсаларнинг ҳаммаси шу мактубда акс этгандай бўлди.

Мактуб шундай бошланган эди: «Ўтган оқшомдан бери менинг ҳаёт-мамотим сизнинг қўлингизда: ё мени севиб бахтли қиласиз, ёки ўлимга маҳкум этасиз. Бўлак чора йўқ». — Кейин Анатолий яна шу нарсаларни ёзган эди: «Мен биламан, ота-онангиз сизни менга бермайди, бунга бир махфий сабаб бор ва буни ёлғиз ўзингизга айтишим мумкин, лекин агар сиз ҳам мени яхши кўрсангиз ва шунга иқрор бўлсангиз, икковимизнинг бирга бўлишимизга ҳеч қандай куч халал беролмайди. Муҳаббат ҳамма нарсани енгади. Мен сизни ўғирлаб дунёнинг у четига олиб кетаман».

«Ҳа-ҳа, мен ҳам уни яхши кўраман!» — деди ўзинча Наташа мактубни қайта-қайта ўқиб ва унинг ҳар бир сўзидан алланечук бир чуқур маънони излаб.

Шу оқшом Марья Дмитриевна Архаровларнинг уйига бормоқчи эди, қизларни ҳам, бирга юринглар, деб таклиф қилди. Наташа бош оғриқ баҳонаси билан уйда қолди.

XV

Меҳмондорчиликдан жуда кеч қайтган Соня Наташанинг бўлмасига кириб ҳайрон бўлди: Наташа ечинмасдан диванда ухлаб ётган, унинг олдида, столда, Анатолийнинг хати турган эди. Соня хатни олиб ўқиди. У хатни ўқиб, кўзларига ишонмай, ухлаб ётган Наташага, ўзи нима гап, деган маънода қаради. Бироқ Наташанинг юзида бу саволга жавоб бўладиган ҳеч нарса йўқ эди. Наташа осуда, маъсум ва масъуд ётган эди. Соня нафаси тикилиб, кўрагини ушлади, кўрқув ва ҳаяжондан қалтираб, ранг-қути учиб, креслога ўтирди ва юм-юм кўз ёши тўкиб йиғлади.

«Нима бўлиб мен пайқамай қолибман? Қандай бўлиб иш шу даражага бориб етипти? Наҳот бунинг князь Андрейдан кўнгли совиған бўлса? Нечук бўлиб Курагинга шу даражага етгунча йўл берилти? Ахир у бир алдамчи ва ярамас одам, буни ҳамма билди-ку. Nicolas нима қилади, энди азиз ва меҳрибон Nicolas бу хабарни эшитса нима деркин? Уч кундан бери, кеча ҳам, бугун ҳам ҳаяжонга тушиб, феъли айниб юрганининг сабаби шу экан-да? — деди Соня ўзинча, — Анатолий яхши кўриб қолиши ҳеч мумкин эмас! Бу хат кимдан келганини билмасдан очган бўлиши мумкин. Бу хат балки Наташанинг ўзига ҳам жуда қаттиқ

теккандир. Наташанинг бунга йўл қўйиши ҳеч мумкин эмас!»

Соня кўз ёшини артиб Наташанинг олдига борди ва яна унинг афтига қаради.

— Наташа! — деди у эшитилар-эшитилмас.

Наташа уйғонди ва Соняни кўриб:

— Э, келдингми? — деди.

Наташа уйқудан уйғонган лаҳзалардагина бўладиган бир меҳр билан дугонасини маҳкам қучоқлади. Бироқ Сонянинг юзидаги изтиробни кўриб, кўнгли ғаш бўлди ва шубҳага тушди.

— Соня, сен мактубни ўқидингми?

— Ҳа, ўқидим, — деди Соня секин.

Наташа завқ қилиб кулди.

— Йўқ, Соня, сендан энди яшира олмайман — деди у. — Сенга айтмай туролмайман. Биласанми, биз бир-бирровимизни яхши кўрагимиз! Соня, жонгинам, у ёзиптики... Соня...

Соня худди ўз қулоғига ишонмаётгандай кўзларини катта очиб Наташага қаради.

— Болконский нима бўлади? — деди Соня.

— Оҳ, Соня, қанчалик бахтли эканлигимни билсанг экан! — деди Наташа. — Сен ҳали муҳаббат нима эканини билмайсан...

— Наташа, наҳот ўша муҳаббатинг тамом бўлган бўлса?

Наташа, худди Сонянинг саволига тушунмагандай, унга шахло кўзларини тикди.

— Нима, князь Андрейга тегмайман дейсанми? — деди Соня.

— Оҳ, сен ҳеч нарсага тушунмадинг, тушунмадинг-да, қўй шунақа бемаза гапларни, сўзимга қулоқ сол, — деди Наташа дугонасидан ранжиб.

— Йўқ, мен бунга сира ишонмайман, — деди яна Соня. — Ҳеч тушунмаяпман. Бир одамни бир йилдан буён яхши кўриб келиб, нечук энди тўсатдан... Ахир сен Анатолни бор-йўғи уч мартагина кўрдинг холос-ку. Наташа, бу гапингга ишонмайман, ҳазилингни қўй. Уч кун ичида киши шунчалик муҳаббатини унутиб...

— Уч кун, — деди Наташа. — Лекин мен Анатолни худди юз йилдан бери севиб келгандайман. Мен ҳеч қачон ҳеч кимни шунчалик севмаган эдим. Сен буни англолмайсан. Соня, шовша, ўтир бу ерга. — Наташа дугонасини қучоқлаб ўлди. — Менга муҳаббат шунақа бўлади дейишган эди, сен ҳам эшитгандирсан, лекин бунақа муҳаббатни

мен энди кўряпман. Бу илгариги муҳаббатимга ҳеч ҳам ўхшамайди. Бир кўришда уни ўз султоним ва ўзимни эса унинг чўриси сездим. Уни яхши кўрмаслигим мумкин эмас. Ҳа, бутунлай унга чўри бўлдим қолдим. У нима деса ўшани қилишга тайёрман. Сен буни тасаввур ҳам қилолмайсан. Нима қилсам экан? Нима қилсам экан, Соня? — дерди Наташа хурсанд бўлиб ва шу билан бирга қўрқиб.

— Нима қилаётганингни ўйлагин, — деди Соня. — Мен буни шундай қўймайман. Бу махфий хатларни... Қандай бўлиб сен унинг шу даражагача етишига йўл қўйдинг? — деди Соня ўти ёрилиб ва нафратини зўрға яшириб.

— Иродам йўқ деб сенга айтмовдимми? — деди Наташа. — Наҳот шунга тушунмасанг: мен уни севаман!

— Мен бунга йўл қўймайман, мен ҳаммасини айтаман, — деб қичқирди Соня кўзларидан ёш чиқиб.

— Вой, сенга нима бўлди, худо ҳақи... Агар оғзингдан чиқарсанг душманам бўласан, — деди Наташа. — Сен бадбахт бўлишимни истайсанми, сен истайсанки, бизни бир-биримиздан жудо қилишсинми?

Соня дугонасининг бунчалик қўрқиб кетганини кўриб юраги ачиди ва йиғлаб юборди.

— Ҳўп, ораларингда нима ўтди, — сўради Соня. — У сенга нима деди? Нега ўзи бу ерга келмайди?

Наташа дугонасининг бу саволларига жавоб бермади.

— Худо ҳақи, Соня, оғзингдан чиқарма, мени қийнама, — деб ялинди Наташа. — Шунин билгинки, бунақа ишларга аралашиб бўлмайди. Мен сенга юрагимни очдим...

— Бу яшириқча ишларнинг маъноси нима? Нега ўзи уйимизга келмайди? — сўради Соня. — Нима учун очиқдан-очиқ сенинг қўлингни сўрамайди? Ахир ҳақиқатан ҳам яхши кўриб қолган бўлсанг, князь Андрей ихтиёрингни ўзингга бериб кетган-ку. Лекин мен бунга сира ишонмайман. Наташа, қанақа *махфий сабаблар* бўлиши мумкин эканини ўзинг ўйлаб кўрдингми?

Наташа ҳайрон бўлиб Соняга қаради. Афтидан, бу савол шу вақтгача унинг хаёлига ҳам келмаган эди, шунинг учун нима деб жавоб беришини билмай қолди.

— Қанақа сабаблар бўлишини билмайман. Бирон сабаб бордир-да!

Соня оҳ чекди ва ишонмай бош чайқади.

— Агар сабаби бўлганда... — давом этди Соня, бироқ Наташа дугонасининг шубҳасини пайқаб, қўрқиб кетди ва сўзини бўлди.

— Соня, шубҳага ўрин йўқ, шубҳаланма, шубҳаланма, тушунапсанми? — деб қичқирди.

— У сени яхши кўрадимми?

— Яхши кўрадимми? — такрорлади Наташа дугонасининг бефаҳмлигига афсус билан жилмайиб. — Ахир хатини ўқиб кўрдинг-ку! Ўзини кўрганмисан?

— Бордиро паст йигит бўлса-чи?

— Йўғ-е! Паст? Сен уни билмайсан! — деди Наташа.

— Агар у олижаноб йигит бўлса ё мақсадини очиқ айтиши керак ё сен билан учрашмаслиги керак эди; агар сен шундай деб ёзишни истамасанг ўзим ёзаман, дадамга айтаман, — деди Соня жаҳл билан.

— Мен усиз туropolмайман! — қичқирди Наташа.

— Наташа, сенига тушунолмай қолдим. Нима деяпсан ўзи? Дадангни ўйла, Nicolasни ўйла!

— Менга ҳеч ким керак эмас, ундан бўлак ҳеч кимни яхши кўрмайман! Наҳот сен уни паст йигит десанг? Яхши кўришимни билмайсанми? — қичқириб юборди Наташа. — Соня, тур кет, сен билан уришишни истайман; кет, худо ҳақи кет! Нақадар азоб чекаётганимни кўрмайпсанми? — деб қичқирди Наташа ғазабини зўрға босиб. Соня йиғлаб уйдан чиқиб кетди.

Наташа стол ёнига бориб ўтирди ва ўйлаймай-нетмай княжна Марьянинг мактубига жавоб ёзди (эрталабдан буён жавоб ёзолмай юрган эди). Наташа қисқача қилиб княжна Марьяга шундай ёзди: «Орамизда ўтган англашилмовчиликлар тамом бўлди, князь Андрей кетаётганида, олижаноблик қилиб, ихтиёримни ўз қўлимга бериб кетган эди, энди мен ўша ҳуқуқимдан фойдаланиб, сўрайман: ўтган гапларнинг ҳаммасини эсдан чиқаринг, агар мен бирон гуноҳ қилиб қўйган бўлсам авф этинг, мен князь Андрейга тегмайман». Шу онда буларнинг ҳаммаси Наташанинг назарида жуда жўн ва осон кўринди.

Жума куни Ростовлар қишлоққа жўнашмоқчи эди. Чоршанба куни граф Москва ташқарисидаги мулкига харидор олиб кетди.

Граф кетадиган куни Наташа билан Соняни Курагинлар катта зиёфатга таклиф қилишди ва Марья Дмитриевна буларни олиб ўша ёққа кетди. Шу зиёфатда Наташа яна Анатолий билан учрашди. Соня дугонаси Анатолий билан нима тўғридадир махфий гаплашганини ва бутун меҳмондорчилик давомида дугонасини илгаригидан кўра кўпроқ

ҳаяжонланганини пайқади. Уйга қайтиб келганларидан кейин Наташа дугонаси сўрамоқчи бўлиб ўтирган гапни айтди.

— Соня, сен унинг тўғрисида ҳар хил бўлмаган гапларни айтган эдинг,— деди Наташа маъсум бир овоз билан, (катталардан мақтов эшитишни истаган болалар шу тарзда гапиришади.)— Бугун биз очиқ гаплашиб олдик.

— Хўш, нима бўлди, нима? У нима деди? Наташа, мендан ранжимаганингга жуда хурсандман. Ҳаммасини айт, ростини айт, у нималар деди?

Наташа ўйлаб қолди.

— Оҳ, Соня, уни менчалик билсанг эди! У айтдики... У Болконскийга қанақа сўз берганимни сўради. Болконскийга тегиш-тегмаслик ўз ихтиёримда эканлигини эшитиб суюниб кетди.

Соня чуқур хўрсиниб қўйди.

— Ахир сен Болконскийга тегмайман деганинг йўқ-ку ҳали? — деди Соня.

— Аллақачон деган бўлсам-чи! Болконскийдан айниган бўлсам нима дейсан? Нега энди менинг тўғримда бунақа ёмон ўйларга бораётибсан?

— Мен ҳеч нарса ўйлаганим йўқ, мен фақат бир нарсага тушунмаяпман...

— Сабр қил, Соня, ҳаммасини тушунтириб бераман. У қанақа йигит эканлигини кўрасан. Менинг тўғримда ҳам, унинг тўғрисида ҳам ёмон хаёлларга борма.

— Мен ҳеч кимнинг тўғрисида ҳам ёмон хаёлга бормайман. Мен ҳаммани севаман ва ҳаммага ачинаман. Хўш, нима қилай бўлмаса?

Соня дугонасининг ширин сўзларидан ийиб кетмади. Наташа қанчалик юмшоқ сўзлар билан Сонянинг териси орасига киришга ҳаракат қилса, Соня шумчалик ўзини жиддий тутди.

— Наташа,— деди Соня.— Сен бу ҳақда оғиз очма деган эдинг, шунинг учун индамовдим. Мана энди ўзинг гап очдинг. Наташа, мен унинг гапларига ишонмайман. Бу яшириқча ишлардан мурод нима?

— Яна! Яна бошдан тушдинг! — унинг сўзини бўлди Наташа.

— Наташа, бу ишингдан қўрқаяпман.

— Нимадан қўрқасан?

— Ўзингни ўзинг ҳалок қиласан деб қўрқаман,— деди Соня жеркиб, лекин айтган сўзидан ўзи қўрқиб кетди.

Наташа яна тажаниг бўлди.

— Ҳалок қиламан ўзимни, ҳалок қиламан, иложи бўлса тезроқ ҳалок қиламан. Нима ишларинг бор! Қийин бўлса сизларга эмас, ўзимга қийин бўлади. Қўй мени, қўй, кўзимга ёмон кўриняпсан.

— Наташа! — қўрқиб ялинди Соня.

— Қўй, кўзимга ёмон кўриняпсан! Сен абадий душман-нимсан!

Наташа югуриб уйдан чиқиб кетди.

У Соня билан бўлак гапиршмади ва ундан ўзини олиб қочадиган бўлди. У ҳамон қўрқув аралаш дами ичига тушиб, уйларни айланиб юрар, ҳали у ишга, ҳали бу ишга қўл уради, лекин дарров ташлаб кетар эди.

Дугонасини шу аҳволда кўриш Соня учун қанчалик оғир бўлмасин, у кўзини дугонасидан узмай, уни кузатиб юрди.

Граф келишидан бир кун бурун Соня дугонаси Наташа эрталабдан бошлаб, бир нарсани кутаётгандай, меҳмон-хонанинг деразаси олдида турганини ва кўчадан ўтиб кетган бир ҳарбийга (Соня бу ҳарбийни Анатолий деб гумон қилди) аяланечук ишора қилганини пайқайди.

Соня дугонасини яна ҳам кўпроқ диққат билан кузатиб, тушлик вақтида ҳам, кечки пайтда ҳам ўзгариб қолганини пайқайди. (Берилган саволларга Наташа пойма-пой жавоб берар, бир гапни бошлаб охирига етказмас, ҳамма нарсага кулар эди).

Соня чойдан кейин Наташанинг бўлмасига киргани журъат этолмай, эшик олдида турган оқсоч қизни кўрди. Соня оқсоч қизни киргизиб юбориб, ўзи эшикдан қулоқ солди ва яна Наташага хат келганини пайқайди. Тўсатдан Сонянинг бошига, Наташа шу кеча бир балони бошламасин, деган фикр келди ва эшикни тақиллатди. Наташа Соняни киргизмади.

«Бу Анатолий билан қочмоқчи, — деди Соня ичида. — Бу қиз ҳеч нарсадан қайтмайди. Бугун авзон ҳам хийла бузук эди. Амаким билан хайрлашганда ҳам йиғлаб юборган эди. Ҳа, бу аниқ. Анатолий билан қочмоқчи. Энди нима қиламан? — деди Соня Наташанинг бир балони бошламоқчи бўлганидан далолат берадиган қилмишларини эслаб. — Граф бу ерда эмас. Энди нима қилдим? Курагиннинг ўзига хат ёзиб, ўзидан изоҳ сўрайми? У жавоб берармикин? Ё Пьерга хат ёзайми, князь Андрейнинг ўзи бирон ҳодиса юз берса ўшанга мурожаат қилинлар, деб тайинлаган эди-ку? Болконскийга тегмайман деб эҳтимол хат ёзган.

дир? (Наташа кеча княжна Марьяга хат юборган эди). Кошки амаким шу ерда бўлса экан!»

Бундан Марья Дмитриевнани огоҳлантиришга Сонянинг юраги дов бермади, чунки Марья Дмитриевна Наташани бунчалик деб ўйламас эди.

Соня қоронғи коридорда турар экан, ўзича: «Мен бу хонадоннинг нон-тузини ҳурмат этишимни ва Николайни севишимни исбот қилишим керак. Уч кун ухلامасдан бўлса ҳам бу коридордан жилмайман ва ҳар қандай бўлганда ҳам бу хонадоннинг обрўйини ер билан яксон қилишга йўл қўймайман», — деди ичида.

XVI

Анатоль сўнги кунларда Долоховнинг уйига кўчиб келган эди. Ростовани олиб қочиш планини Долохов бир неча кун олдин ўйлаб, пишиқтириб қўйди. Бу план Соня дугонасининг бўлмаси эшигидан қулоқ солиб, уни қўриқламоқчи бўлган ўша кунни кечаси амалга ошириладиган эди. Кечқурун соат ўнда Анатоль орқа эшикдан келиши ва Наташа унинг олдига чиқиши керак эди. Курагин Наташани тайёрлаб қўйилган уч отли фойтунга ўтқазиб, Москвадан олтмиш чақирим узоқдаги Каменка деган қишлоққа олиб кетиши ва у ерда руҳонийликдан чиқиб қолган бир поп буларни никоҳ қилиши керак эди. Кейин Каменкада тайёрлаб қўйилган отлар буларни Варшава йўлига олиб бориши ва у ердан почтахона отларига миниб чет элга қочишлари керак эди.

Анатоль паспорт, йўлда почта отларидан фойдаланиш учун ҳужжат тайёрлаб қўйиб, синглисидан уч минг, Долохов орқали ўн минг қарз олди.

Икки гувоҳ Долоховнинг уйида чой ичиб ўтирар эди. Булардан бири Долоховнинг югурдаги бўлиб қолган собиқ мунший Хвостиков ва иккинчиси эса Анатолни чин кўнглидан яхши кўрадиган, оқкўнгил ва лапашанг, истеъфога чиққан гусар Макарин эди.

Долохов деворидан шифтигача эрон-гиламлари, айиқ терилари ва ханжарлар билан безатилган каттакон кабинетида, эгнида сафар камзули, оёғида этик, счёт ва пул солинган сандиқ олдида турар эди. Анатоль мундиринини ёқалари очиқ, гувоҳлар ўгирган уйдан ўтиб француз хизматкори бошқа хизматкорлар билан юк бойлаётган нариги

уйга дам-бадам кириб чиқар, Долохов пулларни санаб ёзиб ўтирар эди.

— Менга қара,— деди у Анатолга,— Хвостиковга икки минг бериш керак.

— Ҳа, беравер,— деди Анатолий.

— Макаркини (иккови Макаркини шундай атар эди) рози қил, у сендан жонини ҳам аямайди. Мана, ҳисоб-китоб ҳам битди,— деди Долохов унга ёзувни кўрсатиб.— Шундай эмасми?

Анатолий Долоховнинг сўзига қулоқ солмаётган бўлса керак, лабидан аримаган табассум билан:

— Ҳа, албатта шундай,— деб жавоб берди.

Долохов тақ этиб сандиқни ёпди ва Анатолга истехзоли жилмайиб:

— Ҳой, қўй, шу ишнинг баҳридан ўт, ҳали ҳам вақт бор — деди.

— Жинни бўлдингми! — деди Анатолий.— Қўй бемаза гапларни. Агар билсанг эди... Сўз билан таърифлаб бўлмайди.

— Ростдан ҳам қўй шу ишни,— деди Долохов.— Мен сенга чин кўнглимдан айтаётиман. Бу қилаётган ишнинг ҳазил иш эмас.

— Яна, яна қитиғимга тегяпсанми? Йўқол, кўзимга кўринма! — деди Анатолий афтини буриштириб.— Ҳозир сенинг совуқ ҳазилларинг қулоғимга кирмайди,— деди ва уйдан чиқди.

Долохов Анатолийнинг кетидан таҳқиромуз кулиб қўйди.

— Менга қара,— деди у Анатолийнинг кетидан.— Мен ҳазиллашаётганим йўқ, гапнинг ростини айтаётиман, бу ёққа кел!

Анатолий уйга қайтиб кирди ва диққатини бир нуқтага йиғмоқчи бўлиб Долоховга қаради, унинг Долоховга беихтиёр бўйсунмаётгани кўриниб турар эди.

— Гапимга қулоқ сол, сўнгги марта айтаман. Мен сен билан ҳазиллашмоқчи эмасман! Мен бирон вақт сенинг гапингни қайтарганмидим? Бу ишларни ким тўғрилади, погни ким топди, паспортни ким олиб келди, пулни ким топди? Ҳаммасини мен топдим, мен тўғриладим.

— Ҳа, хўп, раҳмат. Миннатдор бўлмайди деб ўйлаяпсанми?— Анатолий чуқур уф тортди ва Долоховни кучоқлади.

— Ёрдам қилишга ёрдам қилдим, лекин ҳар ҳолда, сенга гапнинг ростини айтишим керак: бу жуда хавфли

иш, дурустроқ ўйлаб қараганда жуда беҳуда иш. Ҳа, хўп олиб қочдинг ҳам, шу билан иш тамом бўлади дейсанми? Бу ишдан хабардор бўлишади, хотининг борлигини билишади, сени айбдор қилиб судга беришади ахир.

— Э, қўй шу аҳмоқона сўзларингни! — деди Анатолий яна афтини буриштириб. — Ахир айтдим-ку сенга! А? — У тез хулоса чиқаришни яхши кўрадиган зеҳни хит кишилар сингари, минг марта айтган сўзини Долоховга яна такрорлади. — Ахир, айтдим-ку сенга, агар бу никоҳ бекор қилинса, — деди у бармоғини букиб, — демак айб менда бўлмайди, агар шу никоҳ бўлиб қолса, чет элда бунинг тагини ким суриштиради? Шундай эмасми? Йўқ, гапирма, гапирма.

— Қўй шу ишни дейман, қўй! Нима қиласан бошингни балога қўйиб...

— Бор, жонимга тегдинг, — деди Анатолий ва бошини ушлаб нариги уйга чиқдию яна дарров қайтиб кирди ва Долоховнинг ёнидаги креслога ўтирди. — Ҳеч шундай бўлган эмас эди! А? Қара, қандай ураятти! — У Долоховнинг қўлини олиб юрагига босди — *Ah! quel pied, mon cher, quel regard! Une déesse!*¹ А?

Долохов тиржайиб ва чиройли беибо кўзларини чақнатиб Анатолга қаради; у, афтидан, яна Анатолийнинг жигига тегмоқчи эди.

— Ҳа, хўп, бу пуллар тамом бўлса кейин нима қиласан?

— Кейин нима қиламан? А? — деб такрорлади Анатолий ростдан ҳам келажаги ҳақида ваҳимага тушиб. — Унда нима қиламан? Лекин унда нима қилишимни билмайман... Ҳа, кел, қўй шу бемаза гапларни! Бир гап бўлар-да! — У соатига қаради. — Вақт ҳам бўпти!

Анатолий нариги уйга чиқди.

— Қани, бўлдиларингни? Мунча ивирсидиларинг! — бақирди у хизматкорларга.

Долохов пулларни йиғиштириб олди, йўлга чиқадиганларга овқат ва ичимлик олиб келишни буюрди-да, ўзи Хвостиков билан Макарин ўтирган уйга чиқди.

Анатолий кабинетда, қўлини боши остига қўйиб, диванда чўзилиб ётар экан, хаёл суриб жилмаяр ва алланималар деб ўзинча шивирлар эди.

¹ Оҳ, оёқчаларини, кўз қарашларини айтмайсизни, дўстим! Хур-а, хур!

— Бор, бирон нарса егин! Ҳеч бўлмаса бирон қултум ичгин! — деб қичқирди нариги уйдан Долохов.

Анатоль ҳамон юзида табассум:

— Егим келмаса нима қилай! — деб жавоб берди.

— Тургин, Балага келди.

Анатоль ўрнидан туриб ошхонага чиқди. Балага машҳур извошчи эди. У Анатоль ва Долоховни олти йилдан бери билар, ўз тройкаси билан буларнинг хизматини қилар эди. У Анатолнинг (полки Тверда турган вақтда) бир неча марта кечқурунлари Твердан олиб, саҳарда Москвага еткизган ва эртаси яна тройкасида Тверга элтиб қўйган эди. Балага Долоховни бир неча марта таъқибдан халос этган, неча-неча марта икковини лўли қизлар ва ойимчалар (Балага шунақа деб атар эди) билан шаҳар айлантирган. Бу одам шулар туфайли бир неча марта Москва кўчаларида одам босган ва извошларни ағдариб юборган ва ўзи айтмоқчи, хўжайинлари уни бир неча марта можаролардан қутқазган. Шулар туфайли у бир неча отнинг бошини еган. Булар неча марта уни калтаклаган, неча-неча унга шампанский билан мадера (у мадерани жуда яхши кўрар эди) ичказиб маст қилишган. Балага буларнинг ўрнига бошқа одам бўлса аллақачон Сибирь қилинадиган катта-катта жиноятларини ҳам билар эди. Булар базмларига Балагани тез-тез чақириб туришар, уни ичишга ва лўлилар олдида ўйнаб беришга мажбур қилишар эди. Долохов билан Анатолнинг минг-минг пуллари шунинг қўлидан ўтар эди. Буларнинг хизматини қилиб, Балага йилида йигирма марта ўз жонини хавф-хатар остида қолдирар, бир неча отни ишдан чиқарар, аммо улардан оладиган пули эса кўрган зарарини ҳам қопламас эди. Лекин, шундай бўлса ҳам, Балага буларни яхши кўрар, извошларни ағдариб, одам босиб, Москва кўчаларида соатига ўн саккиз чақирим йўл босиб елдай от чоптиришни севар эди. Балага извошда ўтираркан, орқасида шусиз ҳам елдай учиб бораётган отларга қараб: «Чу! Чу!» деб бақираётган маст товушни эшитса жони кирар, шусиз ҳам ўти ёрилиб четга чиқаётган мужикларнинг буйинига қамчи билан туширса ҳузур қиларди, у ўзича: «Хўжайин деган мана бундай бўпти!» — деб қўяр эди.

Анатоль билан Долохов ҳам Балагани маҳорати, булар яхши кўрган нарсаларни яхши кўргани учун севишар эди. Балага извош кира қиладиганлар билан савдомашар, икки соат айлантиргани учун 25 сўм олар, бошқаларни ўзи кам-

дан-кам олиб юриб, кўпинча йигитларини юборар эди. Лекин ўзи айтмасқчи, хўжайинлари билан ҳамиша ўзи юрар ва хизмати учун ҳеч қачон бир нарса сўрамас, лекин буларнинг қўлига пул тушганини камердинерлари орқали билгандагина, бир неча ойга бир марта, эрталаб ҳушёр келиб, таъзим қилиб пул сўрар эди. Хўжалари ҳам ҳеч қачон ундан илтифотларини дариг тутишмас эди.

— Мени фалокатдан қутқаринг, отагинам Фёдор Иванович, ёки тўрам,— дер эди у.— Отсиз қолдим, бозорга боряпман, озроқ қарз бериб туринг.

Анатолий билан Долохов кўлларида пул бўлган вақтда минг сўмлаб, икки минг сўмлаб пул беришар эди.

Балага сариг, юзи ва айниқса йўғон бўйни қип қизил, ўзи пакана, бурни пучуқ, кичкина кўзлари бежо, соқоли қисқа, йигирма етти ёшларга кирган мужик эди. У нимча пўстини устидан шоҳи астарли кўк чакмон кийиб олган эди.

У даҳлизнинг бурчагидаги санамларга қараб чўқинди ва Долоховга калта қўлини чўзиб:

— Салом, Фёдор Иванович! — деди таъзим қилиб.

— Салом, биродар! Мана ўзи ҳам келди.

— Салом, тўрам,— деди у кирган Анатолга қўл бериб.

— Балага! — деди Анатолий унинг елкасига қўлини ташлаб. Айт, мени яхши кўрасанми, йўқми? А? Қани энди бир хизмат қил... Қайси отларни қўшиб келдинг? А?

— Юборган кишингизнинг айтганига мувофиқ, сиз яхши кўрадиган отларни қўшиб келдим.

— Менга қара, Балага! Отларинг ўлса ўлсинки, уч соатда еткиз. Тушундингми?

— Э, отлар ўлса нима билан борамиз? — деди Балага кўзларини ўйнатиб.

— Ҳой, тумшугингни ёраман-а! Ҳазиллашма! — Анатолий бирдан кўзларини олайтириб бақирди.

— Ҳазиллашганим йўқ,— деди яна извошчи кулиб.— Мен бирон марта отларимни сизлардан аяганмидим? Отларни жони борича чоптираман.

— Шундай дегин-да! — деди Анатолий.— Қани ўтир бўлмаса.

— Ўтирсанг-чи! — деди Долохов.

— Тикка туравераман, Фёдор Иванович.

— Нозингни қўй, ўтир, ич,— деди Анатолий ва катта стаканга мадера қуйиб берди. Винони кўриб извошчининг жони кирди. У кўнгил учун аввал «йўқ-йўқ» деди-ю, кейин

паққос кўтарди ва шапкасига қистириб қўйган қизил шоҳи рўмолчани олиб лабини артди.

— Қачон жўнаймиз бўлмаса, тўрам?

— Мана (Анатолий соатига қаради) ҳозир жўнаш керак. Хушёр бўл, Балага! А? Ета оласанми?

— Сафаримиз бахайр бўлса нега етмас эканмиз? — деди Балага. — Тверга етти соатда еткиза олардим-ку? Эсингда бўлса керак, тўрам.

— Биласанми, мен бир куни, Рождествога Твердан чиққан эдим, — деди Анатолий табассум билан ўтмишни эслаб ва икки кўзини Курагиндан олмай ўтирган Макаринага қараб. — Шу қадар ҳам чоптирган эдики, отларнинг оёғи ерга тегмади десам ишон, Макарка. Бир обозга тўқнашиб икки араванинг устидан ўтиб кетсак бўладими! А?

— Отлар ҳам от эди-да! — гапга қўшилди Балага. — Мен ўшанда шатакка саман тойларни қўшган эдим, — деди у Долоховга қараб. — Ишонасанми, Фёдор Иванович, 20 чақирим чопди-я; ҳаво совуқ, тизгин ушлаган қўл қовушмайди. Ҳа, эҳтиёт бўлинг, тўрам, деб тизгинни қўйиб юбордим узимни ченага ташладим. «Чу» дейиш нари турсин, бориб етгунча тизгинни ушлаш иложи ҳам бўлмади, уч соатда етдик, фақат битта чеккадаги от ўлди холос.

Анатолий уйдан чиқди ва бир оздан сўнг пўстини устидан кумуш камар боғлаб, савсар телпагини қийшайтириб кийиб (бу телпак унинг чиройли юзига жуда ярашар эди) яна қайтиб кирди. У ойнага қаради ва ойнада ўзини қандай кўрган бўлса, Долохов олдида шундай вазиятда туриб, стакандаги винони олди.

— Хайр, Федя, яхши қол қилган яхшиликларингга раҳмат, — деди Анатолий... — Хайр, жўралар, ўртоқлар... — у ўйлаб қолди... — бирга ўсган ўртоқларим... хайр, — деди у Макарин ва бошқаларга қараб.

XVII

Анатолий гарчи буларнинг ҳаммаси ўзи билан бирга борадиган ўртоқлари бўлса ҳам, бу ҳайрлашишдан бирон таъсирли-тантанали кайфият туғдирмоқчи эди, шекилли. У қоматини кўтариб, бир оёғини ўйнатиб, баланд овоз билан салмоқлаб гапирди.

— Қани, олинглар стаканларни! Балага, сен ҳам ол! Хайр, ўртоқлар, ёшлик давримнинг ҳамдамлари, бирга ўсган, бирга ўйнаган, бирга кайфу сафо қилган дўстла-

рим. Шундай эмасми? Энди шу билан яна қачон кўришар эканмиз? Мен чет элга кетаётиман. Хайр, бирга ўсган жўраларим! Соғлиқларинг учун! Ура!— У станни кўтарди ва кейин ерга уриб синдирди.

— Соғ бўл,— деди Балага ҳам майни ичиб рўмолчаси билан лабини артар экан. Макарин, кўзларида ёш, Анатолни кучоқлади.

— Э, князь сендан айрилиш менга жуда оғир,— деди у.

— Кетдик, кетдик!— қичқирди Анатоль.

Балага уйдан чиқаётган эди, Анатоль:

— Йўқ, шошма,— деб уни тўхтатди.— Эшикларни ёп, ўтиринглар, ҳа ана шундай.— Эшикларни ёпиб ҳамма ўтирди.

— Мана энди кетдик, болалар!— деди Анатоль ўрнидан туриб.

Лакей Анатолга муска билан қилич берди ва ҳамма даҳлизга чиқди.

— Э, пўстинни олмапмиз-ку?— деди Долохов.— Ҳой, Игнатка! Бор, Матрёна Матвеевнага айт, савсар пўстинни берсин. Мен қизни қанақа олиб қочилишини эшитганман,— деди Долохов кўзини қисиб.— Қизгина, жонини қўлига олиб, уйда қандай юрган бўлса, шу кийимда чиқади, сал ивирсиб қолдингми, отам қолди, онам қолди, деб кўз ёши қилади ва совуқ қотдим, қайт-чи, қайт, деб туриб олади. Йигит деган уни дарров пўстинга ўрайдию чанага солиб кетаверади.

Лакей почапўстинни олиб чиқди.

— Ҳой, каллаварам, савсар пўстинни олиб кел демовдимми? Ҳой, Матрёшка, савсар пўстинни олиб чиқ! — деб Долохов шу қадар қаттиқ бақирдики, овози бутун уйларида ўтиб кетди.

Елкасига катта рўмол ташлаб олган, қора кўзлари оловдай ёниб турган, қора сочлари жингалак, ўзи нозик ниҳол ва чиройли бир лўли қиз савсар пўстинни олиб чиқди.

— Мана, ол, керак бўлса, сендан аярмидим? — деди қиз, афтидан ҳам пўстинга ачиниб ва ҳам хўжасидан ҳайиқиб.

Долохов лўли қизга жавоб бермай, пўстинни олди-да, Матрёшанинг устига ташлаб, уни пўстинга ўради.

— Аввал бундай қиласан,— деди Долохов.— Кейин мана бундай очиб қўйиб, пўстиннинг ёқасини кўтарди.— Кейин мана бундай қиласан, кўрдингми? — У Анатолининг.

калласини пўстиннинг ёқасига яқин келтирди, ундан Матреша ширингина жилмайиб турар эди.

Анатоль Матрешани ўпиб:

— Хайр, Матреша, — деди. — Мана, беғам кунларим ҳам тамом бўлди. Стёпкага мендан салом дегин. Ҳай, хайр, Матреша, менга бахт тила.

— Худо бахтингни берсин, князь, бахтли бўл, — деди Матреша мўлича талаффуз билан.

Эшик олдидаги икки тройкани икки важоҳатли извошчи ушлаб турган эди. Балага олдиндаги тройкага чиқди ва тирсақларини баланд кўтариб, тизгинни шошилмасдан олди. Унинг трейкасига Анатоль билан Долохов чиқди. Иккинчи тройкага Макарин, Хвостиков билан лакей ўтириши.

— Бўдиларингми? — сўради Балага.

— Чух! — бақирди у тизгинни қўлига ўраб. Тройка Никита хиебонига қараб йўл олди.

Балага билан иккинчи извошчи йигитнинг:

— Чух, жонвор! Чух, — деб қичқираётган товушларигина эшитиларди.

Арбат майдонида тройка бир каретага тўқнашиб, бир нарсa шарақлаб кетди, дод овози эшитилди ва тройка яна Арбат кўчасидан шамолдай учиб кетди.

Балага Подновицка етганда тизгинини икки томондан тортиб, отларни тўхтатди ва бир оз орқага тисариб, Старая Конюшена чорраҳасига бурди.

Извошчи ирғиб тушиб тизгинни ушлади, Анатоль билан Долохов тройкадан тушиб тротуардан кетди. Дарвозахонага етганда Долохов ҳуштак чалди, ҳуштакка ҳуштак билан жавоб берилгандан сўнг оқсоч қиз югуриб чиқди.

— Ҳовлига киринглар, ҳозир чиқади, — деди оқсоч қиз.

Долохов дарвозахонада қолди. Анатоль оқсоч қизнинг кетидан ҳовлига кирди ва муюлишдан бурилиб зинага қараб чопди.

Марья Дмитриевнанинг Гаврило деган махсус аравакаш — лакейи йўғон гавдаси билан Анатолийнинг йўлини тўсиб:

— Хоним ҳузурларига марҳамат қилинг, — деди.

— Қанақа хоним ҳузурига? Кимсан ўзинг? — сўради Анатоль энтикиб ва шивирлаб.

— Киринг, фармон шу.

— Курагин! Қайт! — қичқирди Долохов. — Сир очилпти! Қайт!

Долохов дарвозахонада Анатолининг кетидан дарвозани қулфлаб олмоқчи бўлган қоровул билан олишди. Бор кучини йиғиб қоровулни итариб юборди ва қочиб келган Анатолни қўлидан ушлаб, иккаласи эшикдан чиқиб тройкага томон чопди.

XVIII

Марья Дмитриевна йиғидан кўзлари қизарган Соняни кўриб қолди ва воқеани бир бошдан айтиб беришга уни мажбур қилди. Марья Дмитриевна Наташа ёзган хатни Сонядан олиб ўқиди, кейин бу хатни кўтариб Наташанинг олдига кирди.

— Беномус, шарманда! — деди у Наташага. — Садқайи одам кет! — Марья Дмитриевна ҳайратомуз қараб турган Наташани ичкарига итариб, устидан эшикни қулфлаб олди, қоровулга кечаси келадиган одамларни киргизиб, эшикни қулфлаб олишни буюрди, лакейга шу келган кишиларни менинг олдимга олиб кир, деб тайинлади ва ўзи қароқчиларни кутиб, меҳмонхонада ўтирди.

Келган кишилар қочди деб Гаврило хабар бергандан сўнг Марья Дмитриевна қовоғини солиб, ўрnidан турди ва қўлини орқасига қилиб, уйда узоқ вақт ўйлаб нари-бери юрди. Кечаси соат 12 бўлганда Марья Дмитриевна чўнтагидаги калитни пайпаслаб кўриб Наташанинг бўлмасига томон борди. Соня йўлакда йиғлаб ўтирган эди.

— Марья Дмитриевна, худо ҳақи, ижозат беринг мен кирай? — деди Соня. Марья Дмитриевна унинг сўзига қулоқ солмасдан эшикни очиб кирди. «Бу раствогарчилик бу шармандалик, менинг ҳовлимда-я! Беномус, шарманда қиз! Отасига ачинаман, отасига!» — деди Марья Дмитриевна ғазабини босишга тиришиб. «Минг оғир бўлса ҳам айтаман, ҳеч ким оғздан чиқармасин, графдан ҳам яшираман». — Марья Дмитриевна шаҳдам қадам ташлаб уйга кирди. Наташа қўли билан юзини беркитиб, қимирламасдан диванда ётган эди. Наташа ҳали Марья Дмитриевна эшикни қулфаб кетганда қандай вазиятда ётган бўлса, ҳали ҳам шундай вазиятда ётган эди.

— Яхши, жуда яхши! — деди Марья Дмитриевна. — Менинг уйимда ўйнашбозлик қиласанми? Ўзингни подонликка солма! Менга қара, мен сенга гапиряпман! — Марья Дмитриевна унинг енгидан тортди. — Қулоқ сол гапимга дейман! Сен ўзингни ўзинг шарманда қилдинг! Мен-ку,

адабингни берар эдим-а, лекин отангга раҳмим келади. Шунинг учун ҳам ундан яшираман энди,—Наташа вазиятни ўзгартирмай ётаверди, лекин унинг бутун гавдаси овоз чиқармай, энтикиб йиғлаётганидан силкинар эди. Марья Дмитриевна Соняга бир қараб олгандан кейин Наташанинг ёнига, диванга ўтирди.

— Хайрият қочиб қутулди, лекин барибир уни топаман,— деди Марья Дмитриевна йўгон товуши билан.— Ҳой, гапираётган гапларимни эшитяпсанми? — У каттакон қўли билан Наташанинг юзини ўзига томон бурди. Наташанинг афтини кўриб Марья Дмитриевна билан Соня ҳайрон бўлишди: унинг кўзлари қуруқ оловдай ёниб турар, лаблари қисик, ёноқлари сўлиган эди.

— Қўйинглар... менга... мен... ўламан,— деди Наташа жаҳл билан ва яна Марья Дмитриевнанинг қўлидан чиқиб ўзини диванга ташлади.

— Наталья! — деди Марья Дмитриевна.— Мен сенга фақат яхшиликни истайман. Ёт, ёта бер, мен сенга тегмайман, лекин менга қулоқ сол... Сенинг қанчалик гуноҳқор эканлигингни айтиб ўтирмайман. Ўзинг биласан. Отанг ҳам эртага келади, мен унга энди нима дейман? А?

Яна Наташанинг гавдаси йиғидан силкинди.

— Мана энди даданг ҳам, аканг ҳам, куёвинг ҳам буни эшитади!

— Куёвим йўқ менинг, жавобини бердим,— қичқирди Наташа.

— Барибир,— деди яна Марья Дмитриевна.— Улар эшитса, шундай қўйишади дейсанми? Мен дадангнинг феълини биламан, бордию уни дуэлга чақирса яхши бўладими? А?

— Оҳ, қўйсангиз-чи, ҳамма ишни расво қилдингиз! Нега? Нега? Ким сизни аралашинг деб сўради? — Бақирди Наташа дивандан бошини кўтариб ва Марья Дмитриевнага жаҳл билан қараб.

Марья Дмитриевна яна дарғазаб бўлиб:

— Ҳа, нима қилмоқчи эдинг? — бақириб берди — Сени уйга қамаб қўйганмидик? Рўй-рост келса, биров унга халал берармиди? Нега сени лўли қизга ўхшатиб олиб қочмоқчи бўлибди? Ҳа, хўп олиб қочди ҳам, уни тополмасдик, деб ўйласанми? Отангми, акангми, ё куёвингми топар эди! У аблаҳ, малъун, разил!

— Ҳаммаларингдан у яхшироқ,— деб қичқирди Наташа бошини дивандан кўтариб.— Сиз халал бермаганин-

ғизда... Ё раббим, нима гувоҳ қилган эдим? Соня, нега шундай қилдинг? Кетинглар!..— У шу қадар куюниб йиғладики, фақат ўз қайғусига ўзи сабаб бўлган кишиларгина шундай йиғлаши мумкин. Марья Дмитриевна яна гапирмоқчи эди, бироқ Наташа: «Кетинглар, кетинглар, ҳаммаларинг ҳам мени ёмон кўрасизлар, мендан нафратланасизлар», — деб қичқирди ва яна ўзини диванга ташлади.

Марья Дмитриевна яна бир неча дақиқа Наташани инсофга келтирмоқчи бўлиб, бу ишни графдан яшириш керак, агар сен буларни эсдан чиқариб, ҳеч нарса бўлмагандай бўлиб кўринсанг, ҳеч ким ҳеч нарса билмайди, деб унга тасалли бера бошлади. Наташа бу сўзларга индамади. Йиғламаётган бўлса ҳам, лекин уни энди титроқ босаётган эди. Марья Дмитриевна унга ёстىқ қўйиб берди, устига икки қават кўрпа ёпди, ўзи бориб аргувон гулидан чой дамлаб келди. Бироқ Наташа Марья Дмитриевнанинг сўзларига жавоб бермади.

— Ҳа, майли, ухласин,— деди Марья Дмитриевна уйдан чиқар экан. У Наташа ухлаб қолинпти, деб гумон қилган эди. Лекин Наташа уйғоқ эди; у ранг-қути ўчиб, бир нуқтага тикилиб ётар эди. Наташа кечаси билан ухламади ҳам, йиғламади ҳам, тўшагидан туриб бир неча марта олдига келган Соняга гапирмади ҳам.

Эртасига граф Илья Андреич ваъдасига мувофиқ, нонушта маҳалила Москва ташқарисидаги боғидан қайтиб келди. Унинг димоғи чоғ эди: харидор билан келишган, энди соғиниб юрган графинядан узоқда яшашга ҳеч қандай эҳтиёж қолмаган эди. Марья Дмитриевна уни қарши олди ва кеча Наташанинг тоби қочиб қолди, докторга одам юбордим, бугун бир оз дурустроқ деб айтди. Наташа бугун ўз бўлмасидан чиқмаган эди. У лаблари ёрилган, кўзлари қизарган, дераза олдига кўчадан ўтиб кетаётганларга қараб ўтирган эди. Уйга кирган кишига у ташвишманд назар ташлади. Афтидан, Наташа Анатолдан бирор хабар кутар, ўзи ва ё хати келар, деб кўз тутар эди.

Граф кираётганда Наташа эркак кишининг қадам товушини эшитиб, кўзларини жовдиратиб қайрилиб қаради ва унинг юзи яна аввалгидай совуқ ва ҳатто ғазабли бир тусга кирди; отасини кўриб ҳатто ўрнидан ҳам турмади.

— Нима бўлди сенга, фариштам, тобинг йўқми? — сўради граф.

Наташа дарров жавоб бермади.

— Ҳа, тобим йўқ,— деди у.

Графнинг эсанкираб, сенга нима бўлди, нега хаёлинг паришон, ё куёвнингта бирон нарса бўлдими, деб берган саволларига Наташа ҳеч нарса бўлгани йўқ, сира ташвиш тортманг, деб жавоб берди. Марья Дмитриевна ҳам ҳеч нарса бўлгани йўқ, деб Наташанинг сўзини тасдиқлади. Граф қизининг ёлғон касаллигидан, унинг паришонқоллигидан, Марья Дмитриевна билан Солянинг мустар-мулзам кўринганидан ўзи йўқлигида бир ҳодиса юз берганини тахмин қилган бўлса ҳам, лекин, бир томондан, суйкумли қизи бирон уятли иш қилиб қўйганини ўйлаш унинг учун жуда кўрқинчли бўлгани, иккинчи томондан, беғамликни яхши кўргани учун нима гап бўлди, деб тагини суриштириб ўтиришдан ўзини олиб қочгани учун ҳеч нарса бўлгани йўқ, деб таскин топишга уринди ва Наташанинг касал бўлиб қолгани сабабли қишлоққа кетиши кейинга қолганига бир оз хафа бўлди холос.

XIX

Пьер хотини Москвага келган кундан бошлаб унинг дийдорини кўрмаслик учун бирон ёққа кетиш тараддудига тушди. Ростовларнинг Москвага келиши ва Наташа қолдирган таассуротдан кейин Пьер ўз ниятини тезроқ амалга оширишга тиришди. У марҳум пири Иосиф Алексеевичнинг хотини олдига — Тверга кетди. Бу хотин эридан қолган қоғозларини Пьерга беришни кўпдан бери ваъда қилган эди.

Пьер Москвага қайтиб келганида унга Марья Дмитриевнадан келган хатни беришди. Марья Дмитриевна ўз хатида Андрей Болконский билан унинг қаллиғига тегишли бир муҳим иш тўғрисида гаплашиш учун Пьерни ўз уйига таклиф қилган эди. Пьер Наташадан ўзини тортар эди. Унинг Наташага бўлган муносабати, назарида хотинли кишининг ўз дўсти қаллиғига бўлган муносабатидан фарқ қилар, лекин негадир мудом у билан учрашишга тўғри келар эди.

«Нима ҳодиса юз бердикин? Мени чақириб нима қиларди экан?» — деди ўзича Пьер Марья Дмитриевнанинг олдига бориш учун кийинар экан. «Князь Андрей тезроқ келиб тўйини қила қолса бўлар эди!» — деди ўзича Пьер Ахросимоваларникига борар экан.

Твер хиёбонида кимдир Пьерни чақирди.

— Пьер! Қачон келдинг? — қичқирди бир таниш овоз. Пьер бошини кўтариб қаради. Анатолий икки чопқир кўк

от қўшилган чанада, айрилмас ўртоғи Макарин билан ўтиб кетмоқда эди. Анатоль қундуз ёқасини баланд кўтариб, хиёл бўйинини эгиб, олифта ҳарбийларга ўхшаб ўтирар эди. Унинг юзи қип-қизил, жиға таққан шляпасини қийшайтириб кийгани учун қорда оппоқ бўлиб турган жингалак сочи чиқиб турган эди.

«Мана буни ақлли деса бўлади! — деди ичида Пьер. — Қилаётган хурсандчилигидан бўлак ҳеч нарса билан иши йўқ, ҳеч нарсанинг ташвишини тортмайди, шунинг учун ҳам ҳамиша димоғи чоқ, ҳаётдан рози ва хотири жам. Агар шундай бўла олсам нима истасалар берар эдим!» — деди ичида Пьер унга ҳасад қилиб.

Ахросимованинг даҳлизидида лакей Пьернинг пўстинини еча туриб: «Марья Дмитриевна ўз ётоқларига киришингизни сўрайдилар», — деди.

Пьер залнинг эшигини очиб, дераза олдида ранг-қути ўчган ва озиб қолган Наташани кўрди. Наташа қайрилиб Пьерга қаради ва қовоғини солиб, совуқ кибр билан уйдан чиқиб кетди.

— Нима ҳодиса бўлди? — деб сўради Пьер Марья Дмитриевнанинг олдида кирар экан.

— Жуда яхши ҳодиса бўлди! — деди Марья Дмитриевна. — Эллик саккиз ёшга кириб бунақа шармандагарчиликни кўрмаган эдим. — Марья Дмитриевна ҳеч кимга айтмасликка Пьердан сўз олганидан кейин Наташа, отонасидан рухсатсиз, куёвига рад жавоби берганини, бунга Анатоль сабабчи эканини, Пьернинг хотини Наташани Анатоль билан таништириб қўйганини ва Наташа отаси йўқлигида у билан қочмоқчи ва унга яшириқча тегмоқчи бўлганини айтиб берди.

Пьер елкаларини қисиб, оғзи очилиб, Марья Дмитриевна сўзларини тинглар экан, ўз қулоқларига ишонмас эди. Князь Андрей бутун вужуди билан севадиган, илгари бу қадар яхши қиз бўлган Наташа Ростова эндиликда Болконскийдай одамни ҳам аҳмоқ, ҳам уйланган (Пьер бу сирдан хабардор эди) Анатолга алиштирмоқчи бўлганини, уни шу қадар яхши кўриб, ҳатто у билан қочишга рози бўлганини Пьер ҳеч ақлига сиғдиролмас, тасаввур қилолмас эди.

Пьер Наташани ёшлигидан билгани ва унинг тўғрисида буткул бошқа фикрда бўлгани учун ҳам ҳозир Наташанинг бу тубанлиги, аҳмоқлиги ва бағритошлигига ҳеч ишонгиси келмади. Пьер ўз хотинини эслади. «Буларнинг ҳаммаси ҳам бир-бирига ўхшайди», — деди ва ёмон хотин фа-

қат менинг пешанамга битмаган экан, деган нарса хаёлига келди. Лекин у князь Андрейга, унинг ифтихорига ичичидан ачинди. У дўстига қанчалик ачинса, ҳали залда ёнидан, совуқ кибр билан ўтиб кетган Наташадан шунчалик ихлоси қайтди ва ҳатто ундан нафратланди. Аммо у Наташанинг юраги қайғуга тўлганини, уяланидан ерга кириб кетгудай бўлаётганини ва юзи совуқ кибр ифода қилганига ўзи айбли эмас эканлигини билмас эди.

— Қанақа қилиб Анатолга тегарди! — деди Пьер Марья Дмитриевнанинг сўзига.— У ололмас эди: хотини бор.

— Борган сайин миси чиқяпти,— деди Марья Дмитриевна,— йигит бўлмай ўлсин! Аблаҳ экан-ку! Наташа бўлса, икки кундан бери кўзи тўрт бўлиб уни кутиб ўтирипти. Бу гапни унга айтиш керак, ҳеч бўлмаса кўнглини узди-ку!

Марья Дмитриевна Анатолининг хотини борлигини Пьердан эшитганидан сўнг уни хўп қарғаб юрагини бўшатди ва кейин Пьерни нима мақсадда чақирганини айтди. Марья Дмитриевна кекса граф, ёки шу кунлари келиши мумкин бўлган князь Андрей Болконский (Марья Дмитриевна яширмоқчи бўлган) бу воқеани эшитиб Анатолини дуэлга чақиришмасин деб қўрқар эди, шунинг учун ҳам менинг номимдан қайнингга айт, тезда Москвадан кетсин ва кўзимга кўринмасин, деб Пьерга писанда қилди. Пьер Марья Дмитриевнанинг бу хоҳишини бажаришга ваъда қилди ва шу билан бирга кекса графга, Николайга ва князь Андрейга таҳдид қилаётган хавфни англади. Марья Дмитриевна ўз талабини қисқача ва очиқ қилиб тушунтирганидан кейин Пьерга ижозат берди ва меҳмонхонага томон йўналди.

— Ҳой, менга қара, графнинг бу ишдан хабари йўқ, тагин оғзингдан чиқмасин. Ҳеч нарсани билмагандай бўлиб ўтир,— деди у Пьерга.— Мен бориб Наташага атай, бекорга интизор бўлиб ўтирмасин! Истасанг қол, бирга тушлик қиламиз,— деди Марья Дмитриевна чиқиб кетаётган Пьерга.

Пьер кекса граф билан учрашиб қолди. Граф ҳам хижолат ва ҳам хафа эди. Наташа, князь Андрейга тегмайман, деб ёзганини бугун эрталаб отасига айтган эди.

— Қийин, қийин экан, mon cher¹,— деди у Пьерга.— Қиз болани саришта қиладиган она экан-да! Келганимга

¹ Дўстим.

хам жуда-жуда пушаймонман. Сиздан яширадиган гапим йўқ. Эшитдингизми, ҳеч кимнинг олдидан ўтмасдан кувига «тегмайман» деб ёзиб юборибди. Аввало ўзим ҳам князь Андрейга тегишидан унча хурсанд эмас эдим. Унинг ўзи яхши йигит бўлса ҳам, лекин отасининг хоҳишига қарши иш қилиб бахтли бўлмас эди. Наташа ҳам эрсиз қолмайди. Лекин, ҳарқалай, шунча вақтдан буён кўнгил қўйиб юрган эди, бу қандоқ бўлдики, тўсатдан ота-онадан рухсатсиз, шундай қилса! Мана энди касал бўлиб ётипти, худо билади нима бўларкин? Ота-онанинг ўрнини босмас экан, граф... — Пьер графнинг юраги эзилиб кетаётганини кўриб, гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлган эди, бироқ граф яна ўз ҳасратини давом эттирди.

София ҳаяжонланган бир ҳолатда меҳмонхонага кирди.

— Наташанинг тоби йўқроқ; ўз бўлмасида ўтирипти. Сизни бир кўрмоқчи, — деди София Пьерга. Марья Дмитриевна ҳам ўша ерда, сизни чақиряптилар.

— Ҳа, айтгандай, Болконский билан сиз жуда яқинсиз, балки сиз орқали бирон нарса айтиб юбормоқчидир, — деди граф. — Ё раббим! Ё раббим! Қандай тинчгина юрувдим! — У оқарган сийрак чакка сочини ушлаб, уйдан чиқиб кетди.

Марья Дмитриевна Анатолийнинг хотини борлигини Наташага айтиб беришти. Наташа бу гапга ишонмай, анигини Пьердан билмоқчи бўлишти. Бу гапни София йўлакда, Пьерни Наташанинг бўлмасига олиб бораётган чоғда айтди.

Наташа ранги оқарган, ўзи жиддий қиёфада Марья Дмитриевнанинг ёнида ўтирган эди. Пьер эшикдан кириши биланоқ унга жавдираётган кўзлари билан саволомуз қаради. У Пьерга кулумсирасдан, бош ирғитмасдан, тик қараб турар эди. Унинг нигоҳи: сен Анатолийга дўстмисан, ё бошқалар сизгари душманмисан, деб турар эди. Пьер ҳозир Наташага фақат шу жиҳатдан керак эди, холос.

Марья Дмитриевна Пьерга ишора қилиб:

— Мана, айтсин, бу ҳамма гапдан хабардор, — деди Наташага. — Мана, ўзи айтсин, мен рост гап айтибманми ёки йўқми.

Наташа ўқ еган ҳайвон яқинлашиб келаётган ит билан овчига қарагандай гоҳ Марья Дмитриевнага, гоҳ Пьерга қарар эди. Наташани кўриб Пьернинг раҳми келди ва шу билан бирга зиммасига тушган вазифадан нафратланди.

— Наталья Ильинична, — деб гап бошлади Пьер ерга қараб. — Бу гапнинг рост-ёлғонлиги сиз учун барибир, чунки...

— Унинг хотини борлиги ёлғонми, ахир?

— Йўқ, рост.

— Уйланганига кўп бўлганми? — сўради Наташа. — Ростини айтинг.

Пьер қасам ичди.

— Ўзи шу ердами ҳали? — сўради Наташа дарров.

— Ҳа, шу ерда, мен ҳозир кўрдим.

Наташа бўлак гапиришга мажболи қолмади шекилли, мени ўз ҳолимга қўйинглар, деб қўли билан ишора қилди.

XX

Пьер тушлик қилгани қолмай, дарров уйдан чиқди ва жўнади. У шаҳардан Анатолий Курагинни излаб топгани кетди. Курагин деганда унинг бутун қони қайнаб, энтикар эди. Уни тепаликдан, лўлиларнинг олдидан ҳам, Сопопо — ресторанидан ҳам топмади. Пьер клубга борди. Клубда, одатдагича тушлик қилгани келган кишилар **дара-дара бўлиб**, шаҳар янгиликларидан гаплашиб ўтиришган эди. Улар Пьерни кўриб саломлашди. Пьернинг одатини ва ёр-ошноларини биладиган лакей салом-алик қилгандан кейин кичкина ошхонада жой тайёрлаб қўйилганини, князь Михаил Захарович кутубхонада эканини, Павел Тимофеевич ҳали келмаганини айтди. Пьернинг танишларидан бири обу ҳаво тўғрисида гапириб туриб Пьердан, шаҳарда Курагин Ростовани ўғирлапти, деган гап юрипти, шу ростмикин, хабарингиз йўқми деб сўради. Пьер кулиб, бу гапларнинг ҳаммаси бекорчи гаплар, мен ҳозир Ростовлар олдидан келяпман, деб жавоб берди. У клубдагилардан Анатолийни кўрмадиларингми, деб сўради. Бир киши, ҳали келгани йўқ, деб жавоб берди; иккинчи бир киши, тушликка келади, деди. Кўнглидан нималар ўтаётганидан беҳабар, беғам ва лоқайд ўтирган бу одамларга Пьер таажжубланиб қаради. У ҳамманинг келишини кутиб залда айланиб юрди ва Анатолий келмагандан кейин тушлик қилмасдан уйига қайтди.

Пьер излаб юрган Анатолий шу куни Долоховнинг уйида тушлик қилиб, чатоқ бўлган ишини ўнглаш ҳақида у билан маслаҳатлашиб ўтирар эди. Анатолийнинг назарига Наташа билан учрашиш зарурдай кўринди. У шу учрашишнинг

иложини топиш учун кечқурун синглиснинг олдига борди. Пьер бутун шаҳарни қидириб, Анатолни тополмай, уйига қайтиб келганида камердинери князь Анаголий Васильевич графинянинг олдидарида ўтирибдилар деб хабар берди. Графинянинг меҳмонхонаси меҳмонга тўла эди. Пьер келгандан буён хотини билан ҳали кўришмаган бўлса ҳам у билан саломлашмасдан (ҳозир кўзига хотини илгаригидан ҳам ёмонроқ кўринаётган эди) меҳмонхонага кирди ва Анатолни кўриб, унинг олдига¹ борди.

— Ah, Pierre,— деди графиня эрининг олдига келиб.— Бизнинг Анатолнинг ҳолини сўрамайсан ҳам. .

Элен эрининг қўйи солган бошидан, бежо кўзларидан, шаҳдам қадам ташлаб келганидан унинг ғазаби тўлиб тошганини пайқади ва гапи оғзида қолди; Элен эрини Долохов билан дуэлга чиққанидан кейин шу ҳолатда кўрган эди.

— Сиз қаерда бўлсангиз, ўша ерда фисқу фужур бўлади,— деди у хотинига.— Анатолий юринг, сизга гапим бор,— деди у Анатолга французчалаб. Анатолий синглисига бир қарадию Пьернинг кетидан бормоқчи бўлиб индамай ўрнидан турди.

Пьер унинг қўлини ушлаб бир тортди ва эшикка томон йўналди.

Элен шивирлаб:

— Si vous vous permettez dans mon salon¹,— деб гап бошлаган эди, Пьер унинг сўзига қулоқ солмасдан чиқиб кетди.

Анатолий унинг кетидан одатдагича мардона қадам ташлаб бораётган бўлса ҳам лекин хавотир тортгани юзидан билиниб турарди.

Пьер кабинетга киргандан кейин эшикни беркитиб Анатолга қаради.

— Графиня Ростовага, сени оламан, деб сўз бердингизми? Уни олиб қочмоқчи бўлдингизми? — деб сўради.

— Дўстим,— деди Анатолий французчалаб (суҳбат француз тилида бораётган эди).— Мен бу тарзда қилинадиган сўроққа жавоб бергани мажбур эмасман.

Пьернинг бусиз ҳам оқариб, бўзариб кетган юзи ғазабдан ўзгариб кетди. У каттакон қўли билан Анатолининг ёқасидан ушлади ва то унинг юзида қўрқув аломати пайдо бўлгунча силкитаберди.

¹ Агар сиз менинг меҳмонхонамда.

— Сиз билан гаплашадиган гапим бор, дедимми...— деди Пьер.

— Қўйинг, шу ҳам гапми? — деди Анатолий мундири-нинг таги билан узилиб тушган тугмасини пайпаслаб.

— Сиз ярамас ва аблаҳ одамсиз, мана шу билан каллан-гизни эзмай ўтиргангизга ҳайронман! — деди Пьер, француз тилида гапираётгани учун сўзни мондалаб. У оғир прес-папъени дағдаға билан кўтардию яна шошиб-пишиб ўрнига қўйди.

— Сени оламан деб Ростовага ваъда бердингизми?

— Мен, мен, мен буни ўйлаганим ҳам йўқ, ваъда ҳам берган эмасман, чунки...

Пьер унинг сўзини бўлди.

— Ростованинг хати қани? Қани Ростованинг хати? — деди Пьер Анатолийга дўғайиб.

Анатолий унга бир қаради-ю, дарров қўлини чўнтагига солиб ҳамёнини олди.

Пьер хатни олди, йўлида турган столни итариб юборди ва ўзини диванга ташлади.

— Je ne serai pas violent, ne craignez rien¹,— деди Пьер Анатолийнинг ўти ёрилганини кўриб. — Хат-бир, — деди Пьер худди дарс пишиқтираётгандай. — Иккинчидан, — деди у яна ўридан туриб нари-бери юрар экан, — сиз эртагаёқ Москвадан чиқиб кетинг.

— Ахир мен қандай...

— Учинчидан, — деб давом этди Пьер унинг сўзига қулоқ солмай... — Графиня билан ораларингда бўлган ишни иккинчи оғзингизга олманг. Буни ман қилишга ҳеч қандай ҳаққим йўқлигини биламан, лекин агар озгина виждонингиз бўлса... — Пьер бир неча дақиқа уйда нари-бери юрди. Анатолий стол кетида қовоғини солиб, лабини тишлаб ўти-рар эди.

— Сизга айшу ишрат керак бўлса, бошқаларга бахт-саодат, тинчлик керак, наҳот сиз ўз хурсандлигингизни деб бошқаларнинг ҳаётини барбод қилсангиз! Сиз менинг хотинимга ўхшаган хотинлар тоифаси билан кайфу сафо қилинг! Сизга ўшалар муносиб, ўшалар сизнинг истагингизни қондиради. Улар худди сизнинг ўзингизга ўхшаш бу-зуқ, лекин бир бечора қизга сени оламан деб ваъда бериш... алдаш, олиб қочиш... Сизнинг бу қилган кирдикорингиз худди чол ва ё гўдакни ўлдиришдай разиллик!

¹ Қўрқманг, мен ҳеч нарса қилмайман.

Пьер жим қолди ва Анатолга ғазаб билан эмас, савол назари билан қаради.

— Мен буни билмайман. А? — деди Анатолий Пьернинг ғазаби босилган сари жонланиб. — Буни билмайман ва билишни ҳам истамайман, — деди у Пьерга қарамасдан, ияги хиёл титраб. — Лекин сиз менинг шаънимга разиллик ва шунга ўхшаш сўзларни айтдингиз. *Comme un homme d'honneur*¹, мен бунақа сўзларни дейишга йўл қўймайман.

Пьер ҳайрон бўлиб унга қараб турар экан, унинг нима истаганини сира англай олмас эди.

— Тўппа-тўғри юзимга айтган бўлсангиз ҳам, — деб давом этди, Анатолий — лекин мен...

— Ҳа, дуэлга чақирмоқчимсиз? — деб сўради Пьер мазах қилиб.

— Ҳеч бўлмаса айтган сўзларингизни қайтиб олинг. А? Агар хоҳишингизни ижро қилишимни истасангиз гап шу. А?

— Қайтиб оламан, оламан, — деди Пьер. — Кечирасиз. — Пьер беихтиёр узилган тугмага қаради. — Агар йўлга пул керак бўлса, марҳамат. — Анатолий кулумсиради.

Хотинининг табассумига ўхшаган бу мулоим ва разил табассум Пьернинг жонини чиқариб юборди.

— Ҳа, риекор, уруғларинг қурсин! — деди Пьер ва уйдан чиқиб кетди.

Эртасига Анатолий Петербургга жўнади.

XXI

Пьер Марья Дмитриевнанинг хоҳишини бажо келтириб, яъни Курагинни Москвадан чиқариб ҳайдаганидан кейин бу хабарни айтгани унинг олдига борди. Марья Дмитриевнанинг бутун уй ичи қўрқув ва ҳаяжонда эди. Наташа касал ва Марья Дмитриевнанинг секин айтишига кўра, у Анатолийнинг хотини борлигини эшитган кечаси қаёқдандир заҳар топиб ичипти. У заҳардан озроқ ичипти-ю, кейин ўзи қўрқиб кетиб Соняни уйғотибди ва ҳодисадан уни хабардор қилипти. Ўша ондаёқ заҳарга қарши чора кўрилиб, уни ўлим хавфидан қутқариптилар. Лекин, шундай бўлса ҳам, Наташа шу қадар заифланиптики, унинг қишлоққа бориши тўғрисида ўйлаш ҳам мумкин бўлмай қолипти, шунинг учун

¹ Мен ҳалол одамман.

онаси — графиняга одам юборишти. Пьер гангиб қолган графни ва йиғидан шишиб кетган Соняни кўрди-ю, лекин Наташани кўролмади.

Пьер шу куни клубда овқатланди ва Ростовани олиб қочмоқчи бўлишти, деган овозаларни эшитиб, йўқ, бу бўлмаган гап, қайнагам Ростовани олмоқчи бўлиб оғиз солган эди, бироқ у тегмади — бўлган гап шу, деб ҳаммани ишонтирмоқчи бўлди. Бу воқеани бости-бости қилиш ва Ростованинг обрўйини тиклаш гўё Пьернинг вазифаси бўлиб қолган эди.

У князь Андрейнинг келишига ваҳима билан кўз тутар ва кунда унинг келган-келмаганини билиш учун кекса князнинг олдига борар эди.

Князь Николай Андреич шаҳарга тарқалган овозалар орқали эшитган ва Наташанинг мен укангизга тегмайман, деб княжна Марьяга ёзган хатини ўқиган эди. Князь олатлагидан кўра хурсандроқ кўринар ва ўғлининг келишини сабрсизлик билан кутар эди.

Анатоль жўнаб бир неча кун ўтгандан кейин Пьер князь Андрейдан хат олди. Князь Андрей бу хатида келганидан дўстини хабардор қилиб, унинг келишини сўраган эди.

Князь Андрей келиши биланоқ отасидан Наташанинг укангизга тегмайман деб княжна Марьяга ёзган хатини олиб ўқиди (бу хатни княжнадан ўғирлаб олиб князга берган эди) ва Наташани олиб қочиш воқеасини кекса князь ўғлига ўзидан пича қўшиб ҳикоя қилиб берди.

Князь Андрей кечқурун келган эди. Пьер эса эртасига эрталаб келди. Пьер князь Андрей ҳам Наташа сингари изтиробда бўлса керак, деб ўйлаган эди, шунинг учун ҳам меҳмонхонага кирганида князь Андрейнинг кабинетига ўтириб Петербургда бўлиб ўтган алланечук бир иғво ҳақида қизгин гапираётганини эшитиб ҳайрән қолди. Кекса князь билан яна бир овоз ҳар замонда унинг сўзини бўлмоқда эди. Княжна Марья Пьерни қарши олгани чиқди ва князь Андрей ўтирган уйга кўзи билан ишора қилиб ҳамдардлик изҳор қилгандай хўрсиниб қўйди, бироқ Пьер княжнанинг авзойидан бу юз берган воқеадан ҳам, бу хабарни укаси қандай қарши олганидан ҳам хурсанд бўлаётганини сезди.

— Укам, шундай бўлишини кутган эдим, дейди, — деди княжна. — Ўз ҳиссиётини билдиришга унинг иззати-нафси йўл қўймаслигини биламан, лекин, ҳар ҳолда, мен ўйлаганча куйинмади. Демак, шундай бўлиши керак экан...

— Наҳот шу билан буткул тамом бўлган бўлса? — деди Пьер.

Княжна Марья унга ҳайрон бўлиб қаради. У ҳатто буни сўраб ўтиришни ортиқча деб билар эди. Пьер кабинетга кирди. Князь Андрей хийла ўзгариб, афтидан, соғломланиб кетган, бироқ иккала қошининг ўртасига янги ажин тушган эди; у, эғнида фуқароча кийим, отаси билан князь Мешерский қаршисида ўтириб қизгин суҳбатлашмоқда эди.

Сўз Сперанский, унинг тўсатдан бадарға қилиниши ва шу кунлари Москвага овоза бўлган унинг уйдирма хиёнати ҳақида бораётган эди.

— Бир ой илгари унга (Сперанскийга) маҳлиё бўлганлар ва унинг мақсадига тушунгани ожизлик қилиб юрганлар энди уни қоралаб, гуноҳкор қилиб юришипти, — деяётган эди князь Андрей. — Бировни қоралаш, бошқаларнинг айбини унга тўнкаш жуда осон; мен шуни биламанки, агар ҳозирги салтанатда бирон яхши иш қилинган бўлса, бу ўшанинг хизмати!.. — У Пьерни кўриб гапдан тўхтади. Унинг юзи дарров ўзгарди. — Келгуси авлод уни қадрлайди, — деб сўзини тугатиб, Пьерга мурожаат қилди.

— Қалайсан? Семирганинг семирган, — деди у хурсандлик билан Пьерни қарши олиб, лекин пешанасида пайдо бўлган ажин яна ҳам чуқурлашди. Пьернинг саволига, ҳа, соғ-саломатман, дўстим, — деб жавоб берди ва заҳарханда қилди. Пьер унинг бу заҳархандаси: «Соғ-саломатман, лекин менинг соғ-саломатлигимнинг ҳеч кимга кераги йўқ», — деб турганини билди. Князь Андрей Польша чегарасидан бошлаб йўллар ёмон эканлиги, Швейцарияда Пьернинг танишларини учратгани, чет элдан Десаль деган жанобни ўғлига мураббий қилиб олиб келгани ҳақида Пьерга бир неча оғиз гапириб, яна иккала чолнинг суҳбатига қизгин суръатда қўшилди.

— Агар у хиёнат қилган ва Наполеон билан махфий алоқада бўлган бўлса, албатта, буни ҳаммага эълон қилишар эди, — деди у қизгинлик билан. — Мен шахсан Сперанскийни яхши кўрмас эдим ва яхши кўрмайман ҳам, лекин мен ҳаққоният тарафдориман. — Пьер энди ўз дўстининг ҳолатига яхши тушунди: князь Андрей ички оғир фикр-хаёлларидан ўзини сал бўшатиш учун ўзига буткул ёт бўлган иш ҳақида ҳаяжон билан мунозара қилмоқда эди.

Князь Мешерский кетгандан кейин князь Андрей Пьернинг қўлтиғидан олди ва уни ўз бўлмасига таклиф

қилди. Уйда синиқ каравот, оғзи очиқ чамандонлар ва сан-ликлар турган эди. Князь Андрей чамандонларнинг биридан бир қутича олди ва ундан бир даста қоғоз чиқарди. Бу ишларни у индамай ва тезгина қилди, қоматини кўтариб йўталди, унинг қовоғи солиқ ва лаблари қимтилган эди.

— Сенга ошиқча хизмат бўлса ҳам кечир... — Пьер дўсти князь Андрей Наташа тўғрисида гап очмоқчи бўлаётганини билди ва япалоқ юзида таассуф ва ачиғиш аломати пайдо бўлди. Князь Андрей унинг юз ифодасини кўриб аччиғи келди, баланд ва ёқимсиз овоз билан давом этди: — Графиня Ростова менга тегмаслиги тўғрисида хат ёзипти, эшитишимга кўра, сенинг қайнағанг унинг қўлини сўраган эмиш? Ростми шу гап?

— Ҳам рост, ҳам ёлғон, — деб Пьер гап бошлаган эди, бироқ князь Андрей унинг сўзини бўлди:

— Мана унинг хати ва суратлари, — деди ва қоғозга ўроғлиқ бир нарсани столдан олиб Пьерга берди.

— Агар графиняни кўриб қолсанг, бергин.

— Графиня қаттиқ бетоб, — деди Пьер.

— У ҳали ҳам шу ердами? — деди князь Андрей. — Князь Курагин-чи? — деб сўради шошиб-пишиб.

— У аллақачонлар кетган. Графиня ўладиган эди...

— Касал бўлгани чакки бўлипти, — деди князь Андрей ва отасига ўхшаш ёқимсиз заҳарханда қилди.

— Демак, жаноб Курагин графиня Ростовани олмапти-да? — деди князь Андрей ва бир неча марта сохта кулди.

— У уйлана олмас эди, чунки хотини бор, — деди Пьер.

Князь Андрей яна отасига ўхшаб ёқимсиз кулди.

— Ҳозир қаерда юрипти қайнағангиз, мумкинми билсак? — сўради князь Андрей.

— Петербургга кетди... Лекин билмайман ҳозир қаерда экан? — деди Пьер.

— Майли, бунинг фарқи йўқ, — деди князь Андрей. — Графиня Ростовага айтгин: ҳамиша боши очиқ эди, бундан кейин ҳам очиқ ва мен унинг бахтли бўлишини истайман.

Пьер ўроғлиқ қоғозларни олди. Князь Андрей худди, яна нима дейишим керак эди, деб ўйлаб қолган ва ёки, Пьер бирон нарса демоқчимикин, деб кутиб тургандай дўстига қараб қолди.

— Менга қаранг, Петербургда баҳслашганимиз эсингиздами? — деди Пьер. — Ҳалиги ўша...

— Эсимда, — деди князь Андрей. — Мен тубан тушган

аёни кечирини керак деган эдим, лекин мен, кечира оламан, деганим йўқ. Мен кечира олмайман.

— Наҳот буни ўша билан тенг қилиб бўлса? — деди Пьер. Князь Андрей унинг сўзини бўлди ва шовқин солиб:

— Ҳа, яна қўл қовуштириб, унинг қўлини сўрайми?.. Ҳа, бу жуда олижаноблик бўлар эди-ку, лекин мен *sur les brisées de monsieur*¹ боришга ожизман. Агар менинг дўстим бўлсанг, бу ҳақда ҳеч қачон оғиз очма... Хайр. Обориб берасанми?..

Пьер унинг олдида чикиб, кекса князь билан княжна Марья олдига кирди.

Чол одатдагидан кўра таъби очилганроқ кўринди. Княжна Марья илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди, лекин Пьер шуни пайқадикки, княжна укасига ачинаётган бўлса ҳам, лекин унинг тўйи бузилганига ич-ичидан хурсанд эди. Пьер буларга қараб, Ростовларни булар қанчалик ёмон кўришини, буларнинг олдида князь Андрейни бошқа кишига алмаштирмақчи бўлган қизнинг номини ҳам тилга олиш мумкин эмаслигини англади.

Дастурхон устида аниқ яқинлашиб келаётган урушдан гап очилди. Князь Андрей тинмай гапирар, гоҳ отаси, гоҳ ~~ивейнар~~ — мураббий Десаль билан баҳслашар ва одатдагидан кўра очилган кўринар, лекин Пьер бу очилишнинг руҳий сабабини яхши билар эди.

XXII

Пьер дўстининг толшириғини бажо келтириш учун шу оқшом Ростовлар олдига борди. Наташа тўшакда ётган, граф клубда экан. Пьер хатни Соняга бериб, Марья Дмитриевнанинг олдига кирди; Марья Дмитриевна князь Андрей бу хабарни эшитиб нима деганини билмоқчи эди. Ун минутдан кейин Марья Дмитриевнанинг уйига Соня кирди.

— Наташа граф Петр Кирилловични кўрмақчи, — деди у.

— Ие, графни ўша ёққа олиб кирайми? Уйларинг йиғиштирилмаган эди-ку, — деди Марья Дмитриевна.

— Йўқ, Наташа кийиниб меҳмонхонага чиқди, — деди Соня.

Марья Дмитриевна фақат елкаларини қисди.

— Графиня қачон келар экан, жонимда жон қолмади.

¹ У жасобнинг изидан.

Сен ҳамма гапни Наташага айтма,— деди у Пьерга.— Қиз бечора бир аҳволда ётипти, уришгани тил бормайди!

Наташа ранги оқариб, ўзи сўлиб, жиддий қиёфада (Пьер унинг юзида мустарлик аломатини кўрмади) меҳмонхонанинг ўртасида турган эди. Пьер эшикдан кириши биланоқ Наташа саросимага тушиб қолди, афтидан, Пьерни қарши олгани боришини ҳам, уни кутиб туришини ҳам билмай қолди.

Пьер шошиб унинг олдига келди. У, Наташа илгаригидай қўлини узатар, деб ўйлаган эди, бироқ Наташа Пьер олдига келганда оғир нафас олди ва қўлларини осилтириб тураверди; у ашула айтган залнинг ўртасига келиб, қандай вазиятда тўхтаса, ҳозир ҳам ўша вазиятда туриб қолди, лекин ҳозирги кайфияти тамоман бсиқача эди.

— Петр Кириллич,— деди Наташа шошиб-пишиб.— Князь Болконский ҳаминча сиз билан дўст эди, ҳозир ҳам дўст,— деди у сўзини дарров тузатиб (Наташанинг назарида илгариги нарсаларнинг ҳаммаси ўзгаргандай кўринар эди).— Бир вақтлари у сизга мурожаат қилишимни маслаҳат берган эди...

Пьер пишиллаб, Наташага қараб турар эди. Шу вақтгача Пьер ўз қалбида Наташани айблар ва ундан нафратланар эди; аммо ҳозир Наташани кўриб, унга шу қадар раҳми келдики, юрагида уни мазаммат этишга ўрин қолмади.

— У ҳозир шу ерда, унга айтинг... кечирсин... мени кечирсин...— Наташа тўхтади, ўпкаси тўлган бўлса ҳам йнгламади.

— Хўп... мен унга айтаман,— деди Пьер.— Лекин... у нима дейишини билмай қолди.

Наташа Пьер айтиши мумкин бўлган гапдан кўрқди шекилли, дарров:

— Йўқ, мен биламан, орамизда ҳеч нарса қолгани йўқ,— деди,— энди бунни тиклаб бўлмайди. Мен фақат унга ёмонлик қилганим учун қийналяпман. Унга айтинг, мени кечирсин, кечирсин, қилган қилмишларимни кечирсин...— унинг бутун вужуди силкинди, стулга ўтирди.

Пьер Наташанинг аҳволини кўриб, шу қадар ачиндики, ҳеч қачон, ҳеч кимга шунчалик ачинмаган эди.

— Мен ҳаммасини бориб айтаман, яна бир марта айтаман,— деди Пьер.— Лекин... мен бир нарсани билмоқчи эдим...

Наташанинг кўз қараши: «Нимани билмоқчи экан»,— деб турарди.

— Мен бир нарсани сўрамоқчи эдим: сиз уни... севармидингиз...— Пьер Анатолийнинг номини аташга тили бормади ва уни ўйлаганда ҳатто қизариб кетди.— Сиз ўша ярамас одамни севармидингиз?

— Уни ярамас деманг,— деди Наташа.— Лекин мен ҳеч нарсани билмайман...— У яна йиғлаб юборди.

Пьер Наташага аввалгидан ҳам кўра кўпроқ ачинди, унга нисбатан кўнглида меҳр-муҳаббат туйғуси пайдо бўлди. Унинг кўзларидан ёш оқди, лекин Пьер кўзойнак остидан буни ҳеч ким кўрмайди деб ўйлади.

— Бу ҳақда бўлак гапирмаймиз, дўстим,— деди Пьер.

Пьернинг бу самимий, ҳалим ва ёқимли овози Наташага тўсатдан жуда ғалати туюлди.

— Бу ҳақда бўлак гапирмаймиз, дўстим, мен ҳаммасини унга бориб айтаман. Лекин фақат бир нарсани сўрайман, мени ўз дўстим деб билинг, агар сизга бирон маслаҳатчи керак бўлса ва ёки юрагингизни бўшатадиган бўлсангиз, албатта ҳозир эмас, қачон ўзингизга келсангиз, мени йўқланг, мен тайёрман.— У Наташанинг қўлини ўпди.— Агар сизга бирон ёрдам бера олсам ўзимни бахтиёр ҳисоблар эдим...— Пьер хижолат бўлди.

— Бундай деманг, мен сизнинг бу илтифотингизга арзимайман! — деб Наташа қичқириб юборди ва уйидан чиқиб кетмоқчи бўлган эди, Пьер унинг қўлидан ушлади. Пьер Наташага яна бир нима дейиши зарур эканлигини билар эди. Лекин бу гапни айтганидан кейин ўзига ўзи таажжубланди.

— Ундоқ деманг, ундоқ деманг, ҳали минг гулингиздан бир гулингиз очилгани йўқ,— деди Пьер.

— Менингми? Йўқ! Мен очилмай хазон бўлдим,— деди Наташа уялиб ва хокисорлик билан.

— Очилмай хазон бўлдим? — деди Пьер унинг сўзини такрорлаб.— Агар мен мен бўлмай, чиройли ақлли ва йигитларнинг сараси бўлиб, шу билан бирга бошим очик бўлса эди, ҳозир оёгингизга бош қўйиб, сизнинг қўлингизни сўрар эдим.

Наташа шу сўнги кунларда биринчи марта кўнгли юмшаб миннатдорликдан кўз ёши қилди ва Пьерга бир қарадию уйдан чиқиб кетди.

Пьер ҳам ўз навбатида, юраги эзилиб, хурсандликдан ўпкаси тўлди, лекин ўзини тутиб, Наташанинг кетидан даҳлизга чиқди ва зўрга пўстинини кийиб, кўчага чиқди ва бориб чанага ўтирди.

— Қаёққа буюрадилар? — деб сўради извошчи.

«Қаёққа?» — деб сўради ўзидан Пьер. «Энди қаёққа борсаммикин? Наҳот клубга ёки меҳмондорчиликка борсам? Пьер ҳозир сезаётган меҳр ва муҳаббат олдида, Наташанинг ёшли кўз билан маъсум ва ташаккурмуз қарши олдида бошқа одамлар Пьерга ҳеч нарса бўлмай қолди.

Ҳаво ўн даража совуқ бўлса ҳам Пьер айиқ терисидан қилинган пўстиннинг тугмаларини ечиб, яйраб кетган кўкрагини очди.

— Уйга,— деди у.

Ҳаво очиқ ва совуқ. Фира-шира, ифлос кўчалар, қора томлар устидаги қора осмонда юлдузлар ярқирамоқда. Пьер осмонга қарар экан, ўз руҳи турган юксаклик олдида ердаги барча тубанликларни сезмас эди. Чана Арбат майдонига келганда юлдуз тўла кенг осмон Пьернинг кўз олдида намоён бўлди. Осмоннинг ўртасида, Пречистонск хиёбони устида, юлдузлар ўраб олган бўлса ҳам ерга яқинлиги, ёруғлиги, тепага кўтарилиб турган думи билан бошқа юлдузлардан ажралиб турган каттакон комета кўзга ташланиб турган эди. 1812 йилда шу комета қиёмат-қойим бўлишини кўрсатади, деб айтишган эди. Бироқ думи нур сочиб турган бу юлдуз Пьернинг кўнглига ҳеч қандай ваҳима солмади. Аксинча, Пьер ёшли кўзлари билан бу порлоқ юлдузга қувониб қаради, бу юлдуз тасвир қилиб бўлмайдиган бир суръат билан поёнсиз масофадан ўқдай учиб қоронғи осмоннинг бир жойига санчилди ва думини кўтариб милтиллаб турган сон-саноксиз бошқа юлдузлар орасидан ёлқинлаб шуъла соча берди. Пьернинг назарида бу юлдуз ўзининг янги ҳаёт орзусида, гул-гул очилаётган, юмшаган ва шу билан бирга бардам бўлиб қолган қалбига мос келгандай кўринди.

МУҶДАРИЖА

Биринчи китоб. Абдулла Қаҳҳор таржимаси	5
Иккинчи китоб. Кибриё Қаҳҳорова ва Абдулла Қаҳҳор таржи- маси	385

На узбекском языке

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В 5 - ТИ ТОМАХ

ТОМ II

Война и мир
I — II книги

Редактор *Х. Эргашев*
Раском *А. Бобров, А. Карпунин*
Расмлар редактори *А. Бобров*
Техн. редактор *Э. Саидов*
Қорректор *М. Абдуллоева*

ИБ № 709

Босмахонага берилди 7. 05. 79. Босишга рухсат этилди 10. 12. 79. Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 41,16. Нашр. л. 43,93. Тиражи 15000. Заказ № 1251. Баҳоси 3 с. 90 т. Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129. Навоий кўчаси. 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.